

AS-001576
3

BOOK V.

THE

THE ASHTÁDHYÁYÍ OF PÁṆINI.

TRANSLATED INTO ENGLISH.

BY

SRISA CHANDRA VASU, B. A.,

Provincial Civil Service, N. W. P.

A9

Benares.

PUBLISHED BY SINDHU CHARAN BOSE,

at the Panini Office,

1897.

(All Rights Reserved.)

CSL

~~491.2~~

~~V32 A~~

Bks IV–VIII

491.25

Pan-A

Bks. 5-8

Pls. 17-32

CSL

TO

Hon'ble Sir John Edge, Kt., Q. C.,

CHIEF JUSTICE OF THE NORTH-WESTERN POVINCES,

THIS WORK

IS,

WITH HIS LORDSHIP'S PERMISSION,

AND IN RESPECTFUL APPRECIATION OF HIS LORDSHIP'S SERVICES TO THE CAUSE OF ADMINISTRATION OF JUSTICE AND OF EDUCATION

IN

THESE PROVINCES,

Dedicated

BY HIS LORDSHIP'S HUMBLE SERVANT

THE TRANSLATOR.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
सत्यमेव जयते
संस्कृति मंत्रालय · भारत सरकार

CSL

ओ३म् ।

अथ पञ्चमध्यायस्य प्रथमः पादः ।

BOOK FIFTH

CHAPTER FIRST

प्राक् क्रीताच्छः ॥ १ ॥ पदानि ॥ प्राक्, क्रीतात्, छः ॥

वृत्तिः ॥ तेन क्रीतमिति वक्ष्यति, प्रागितस्मात्क्रीतसंशब्दनाद्यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामश्छप्रत्ययस्तेष्वधिकृतो वेदितव्यः ।

1. From this one forward to 'tena-krîtam' V. 1. 37, the affix 'chha' bears rule.

The affix छ has the various senses taught in these thirty-seven sûtras V. 1. 1. to 37. Thus in the Sûtra तस्मैहितं 'suitable for that', V. 1. 5. the word छ must be read to complete the sense. Thus वत्सेभ्योहितो = वत्सीयो गोधुक्, करभीय उष्ट्रः, अकरभीयः, अवत्सीयः ॥ The limitation of the jurisdiction of छ has been indicated in the sûtra with regard to the meaning of the affix, and not with regard to the affix. As an affix, छ has no force beyond Sûtra 17, the affix ठञ् being the ruling affix thereafter.

उगवादिभ्यो यत् ॥ २ ॥ पदानि ॥ उ, गवादिभ्यः, यत् ॥

वृत्तिः ॥ प्राक् क्रीतादित्येव । उवर्णान्तात्प्रातिपदिकाद् गवादिभ्यश्च, यत्प्रत्ययो भवति, प्राक्क्रीतीयेष्वर्थेषु ।

2. The affix 'yat' comes after a prâtipadika ending with उ (long or short), and after the words गो and the rest, the senses of the affix being those taught upto Sûtra V. 1. 37.

The senses of Prâk-krîtîya affixes are three viz, those taught in sûtras V. 1. 5, V. 1. 12, and V. 1. 16. This यत् debars छ ॥ Thus शङ्कवे हितं = शङ्कु + यत् = शङ्कव्य (VI. 4. 146, VI. 1. 79). As शङ्कव्यं दारु, 'wood', 'fit for a stake' पिचव्यः कार्पासः॥ So also कमण्डलव्या मृत्तिका 'earth' lit. 'fit for a water-pot'.

So also after गवादि words, e. g. गव्यम् 'suitable for cows', हविष्यम् 'suitable for offering'.

The words सनङ्गुः meaning 'a kind of leather', and चरुः 'a kind of हविः offering', and सक्तुः 'a kind of food', all end in उ and are governed by this sûtra,

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA · सत्यमेव जयते · संस्कृति मंत्रालय · भारत सरकार

GL

in spite of V. I. 15 which applies especially to leathers, and V. I. 4 and its vârtika which applies especially to 'offerings' and 'food modifications'. This is an example where a subsequent sûtra does not debar a prior sûtra (I. 4. 2). Thus सनङ्गु + यत् = सनङ्गव्यं चर्म, 'leather fit for making Sanangu', चरु + यत् = चरव्या स्तण्डुलाः 'rice fit for making charu', सक्तु + यत् = सक्तव्या धानाः 'barley' fit for making Saktu'.

In the list of गवादि given hereunder, occurs नाभि नभं च, which means that नाभि is replaced by नभ when the affix यत् is added. Thus नाभये हितः = नभ्यः meaning अक्षः 'axis, axle' lit. 'fitted for the *nave* of the wheel'; or a wood fit to be made the nave of a wheel or अञ्जनम् the grease. When the word नाभि means 'navel' of a living being, then it will not take this यत्, but it will take the यत् of V. I. 6. In that case, नभ will not replace नाभि; e. g. नाभि + यत् = नाभ्यम् 'suitable for navel' i, e. oil.

The word श्वन् occurs in गवादि class. It takes samprasârana, व being changed to उ, and optionally this उ is lengthened; and the udâtta accent falls on the final. As श्वन् + यत् = शुन् + यत् = शुन्यम् or शून् + यत् = शून्यम् 'fit for a dog'. Contrary to VI. 4. 144, the न् of श्वन् is not elided before the taddhita affix यत् ॥

The word ऊधस् occurs in the गवादि class. Its final is replaced by अनङ्; e. g. ऊधस् + यत् = ऊध् + अन + य = ऊधन्यः कूपः 'a well'.

1 गो, 2 हविस्, 3 अक्षर, 4 विष, 5 बर्हिस्, 6 अष्टका, 7 स्वदा (स्वद), 8 युग, 9 मेधा, 10 स्रुच् (स्रक्), 11 नाभि नभं च, 12 शुनः संप्रसारणं वा च दीर्घत्वं तत्संनियोगेन चान्तोदात्तत्वम्, 13 ऊधसोऽनङ् च, 14 कूप*, 15 खद*, 16 दर (उदर), 17 खर, 18 असुर*, 19 अध्वन् (अध्वन; अध्वा) 20 क्षर*, 21 वेद*, 22 बीज*, 23 दीप्त* (दीस), 24 स्कन्द ॥

कम्बलाच्च संज्ञायाम् ॥ ३ ॥ पदानि ॥ कम्बलात्, च, संज्ञायाम् (यत्) ॥

वृत्तिः ॥ कम्बलात्प्राक्क्रीतीयेष्वर्थेषु यत्प्रत्ययो भवति, छस्यापवादः संज्ञायां विषये ॥

3. The affix यत् comes in the Prâk-krîtîya senses, after the word 'kambala', when a Name is meant.

This debars 'chha'. Thus कम्बल + यत् = कम्बल्यं 'A kambalya-measure of wool' = 100 Palas of wool. This is the name of a measure, such as कम्बल्यमूर्णा पलशतम् ॥

Why do we say संज्ञायां ? Observe कम्बलीया ऊर्णा "wool" lit. 'fit for making blanket', which is formed by छ ॥

विभाषा हविरपूपादिभ्यः ॥ ४ ॥ पदानि ॥ विभाषा, हविः, अपूपादिभ्यः (यत्)

वृत्तिः ॥ हविर्विशेषवाचिभ्यो ऽपूपादिभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यः प्राक्क्रीतीयेष्वर्थेषु विभाषा यत् प्रत्ययो भवति ॥

4. The affix यत् comes optionally after the words denoting 'offering,' and after apûpa &c, in the sense of Prak-kritîya.

Thus आमिक्ष्यं दधि, "fit for making आमिक्षा" i. e. curd :—or आमिक्षीयं with छ ॥ So also पुरोडाश्याः or पुरोडाशीया स्तण्डुलाः, 'suitable for making Purodâsa' i. e.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
CSL

a kind of rice. The word हवि occurs in the गवादि class (V. 1. 2) and it necessarily takes यत्, there being no option. The हवि here, therefore, means things denoting sacrificial offerings, and not the word-form 'havi.'

So also after अपूपादि, as, अपूप्यम् or अपूपीयं, तण्डुल्यम् or तण्डुलीयं ॥

1 अपूप, 2 तण्डुल, 3 अभ्यूष (अभ्युष), 4 अभ्योष, 5 अवोष, 6 अभ्येष, 7 पृथुक, 8 ओदन, 9 सूप, 10 पूप, 11 किण्व, 12 प्रदीप, 13 मुसल, 14 कटक, 15 कर्णवेष्टक, 16 इर्गल*, 17 अर्गल, 18 अन्नविकारेभ्यश्च, 19 यूप*, 20 स्थूणा, 21 दीप (पीप), 22 अश्व, 23 पत्र, 24 कट, 25 अयः स्थूण,

Vart :—The affix यत् comes optionally after words denoting modifications of food: such as सक्तु ॥ In the case of 'saktu' however, no of op tion is allowed. See V. 1. 2.

तस्मै हितम् ॥ ५ ॥ पदानि ॥ तस्मै, हितम् ॥

वृत्तिः ॥ तस्मादिति चतुर्थीसमर्थाद्धितमित्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति ॥

5. An affix comes after a word in the fourth case in construction, in the sense of 'good for that.'

Thus वत्सेभ्यो हितो गोधुक्=वत्सीयः 'fit for calves' i. e. a cow-milker. So अवत्सीयः, पटव्यम्, गव्यम्, हविष्यम्, अपूप्यम्, अपूपीयम् ॥

शरीरावयवाद्यत् ॥ ६ ॥ पदानि ॥ शरीर, अवयवात्, यत् ॥

वृत्तिः ॥ शरीरं प्राणिकायः । शरीरावयववाचिनः प्रातिपदिकाद्यत् प्रत्ययो भवति तस्मै हितमित्येतस्मिन्विषये । छस्यापवादः ॥

6. The affix यत् comes in the sense of 'good for that,' after a word denoting a part of the body.

The word शरीर means animal organism. This debars छ, thus, दन्त्यम् good for the teeth.' कण्ठ्यम्, ओष्ठ्यम्, नाभ्यम्, नस्यम् such as dentrifice, snuff, oil &c. See VI. 1. 213.

खलयवमाषतिलवृषब्रह्मणश्च ॥७॥ पदानि ॥ खल-यव-माष-तिल-वृष, ब्रह्मणः, च, (यत्)

वृत्तिः ॥ खलादिभ्यो यत्प्रत्ययो भवति तस्मै हितमित्येतस्मिन्विषये । छस्यापवादः ॥

7. The affix यत् comes in the sense of 'good for that,' after the word 'khala,' 'yava,' mâsha,' 'tila,' 'vṛisha' and 'brahmaṇ.'

This debars छ. Thus खल्यम् "suitable for threshing floor.' So also यव्यम्, माष्यम्, तिल्यम्, वृष्यम् and ब्रह्मण्यम् ॥

No secondary derivatives can, however, be formed of the following वृष्णे हितम्, ब्राह्मणेभ्यो हितम्; the full phrases must be used in these cases, for these words take neither छ nor यत् though वृष is=वृषन्, and ब्रह्मन् is=ब्राह्मण ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GL

The word च in the sûtra indicates that the rule applies to words other than those enumerated. Thus रथाय हिता = रथ्या ॥

अजाविभ्यां थ्यन् ॥ ८ ॥ पदानि ॥ अज-अविभ्याम्, थ्यन् ॥

वृत्तिः ॥ अज अवि इत्येताभ्यां थ्यन् प्रत्ययो भवति तस्मै हितमित्येतस्मिन्विषये । छस्यापवादः ॥

8 The affix थ्यन् comes in the sense of 'good for that,' after the words 'aja' and 'avi.'

This debars 'chha.' Thus अजथ्या यूथिः 'the yellow jasmine called yûthi.' अविथ्या यूथिः ॥

आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदात् खः ॥ ९ ॥ पदानि ॥ आत्मन्-विश्वजन, भोगोत्तर-पदात्, खः ॥

वृत्तिः ॥ आत्मन् विश्वजन इत्येताभ्यां भोगोत्तरपदाच्च प्रातिपदिकात्खः प्रत्ययो भवति तस्मै हितमित्येतस्मिन्विषये । छस्यापवादः ॥

वार्त्तिकम् ॥ पञ्चजनादुपसंख्यानम् ॥ वार्त्तिकम् ॥ सर्वजनाट्ठञ् खश्च ।

वा० ॥ महाजनान्नित्यं ठञ्वक्तव्यः ॥ वा० ॥ राजाचार्याभ्यांतु नित्यम् ॥

वा० ॥ आचार्यादणत्वं च ॥

9. The affix 'kha' comes in the sense of 'good for that,' after the words 'âtman,' and 'viśvajana' and after compounds having the word 'bhoga' as their second term.

This debars छ ॥ In the sûtra, the न् of आत्मन् has not been elided, indicating that it should not be compounded with the word भोग which would have been the case otherwise. It therefore follows from this irregular construction of the sûtra, that the word भोगोत्तरपद does not apply to the words आत्मन् and विश्वजन, but these words are themselves prakṛiti. Thus आत्मन् + ख = आत्मनीनम् 'suitable for ones self' the न् of âtman, which required to be elided by VI. 4. 144, is saved by VI. 4. 169. So also विश्वजनीनम् 'suitable for all men.' The word विश्वजन must be a karmadhâraya compound, meaning 'all men,' for the application of this rule; when it is a Tatpurusha or a Bahuvrîhi compound, it will take छ. As, विश्वजनाय हितं = विश्वजनीयम्, 'beneficial for man-kind.'

Vârt:—So also after Karmadhâraya Compound पंचजन, e. g. पंचजनीनम्, otherwise पञ्चजनीयम् ॥

Vârt:—After the Karmadharaya compound सर्वजन, there are the affixes ठञ् and ख, as, सर्वजनीनं, and सार्वजनिकम्; otherwise सर्वजनीयम् ॥

Vârt:—The affix ठञ् comes always after the word महाजन whether it be a Karmadhâraya or a Tatpurusha, but not so when it is a Bahuvrîhi Compound. As महाजनाय हितं = माहाजनिकं ॥ In a Bahuvrîhi it will be महाजनीयः with छ ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

Compounds having भोग as their final term, also take the affix ख, as, मातृभोगिणः and पितृभोगिणः ॥ The word भोग means 'body.' But मात्रीयः and पित्रीयः with छ, when the word भोग does not follow.

Vârt:—The words राजा and आचार्य followed by 'bhoga' take always the affix ख, as, राजभोगीनः and आचार्यभोगीनः ॥ In the case of आचार्यभोगीनः, the न is not changed into ण (VIII. 4. 2.) The words do not take the affix ख when used singly. As, राज्ञे हितम्, आचार्याय हितम्, no affix being employed.

सर्वपुरुषाभ्यां णढञौ ॥ १० ॥ पदानि ॥ सर्व-पुरुषाभ्याम्, ण-ढञौ ॥

वृत्तिः ॥ सर्वपुरुषाभ्यां यथासंख्यं णढञौ प्रत्ययौ भवतः तस्मै हितमित्येतस्मिन्विषये । छस्यापवादः ॥

वार्त्तिकम् ॥ सर्वाण्णस्य वा वचनम् ॥ वार्त्तिकम् ॥ पुरुषाद्वधविकारसमूहतेनकृतेष्विति वक्तव्यम् ॥

10. The affixes ण and ढञ् come in the sense of 'good for that' after the words 'sarva' and 'purusha'.

This debars 'chha'. Thus सर्वस्मै हितं = सार्वम् . So also पौरुषेयम् ॥

Vârt:—The affix ण comes optionally after सर्व, as, सर्वीयम् or सार्वम् ॥

Vârt:—The affix ढञ् comes after पुरुष when the word so formed means: 'slaughter', 'modification', 'a crowd', or 'made by him'. As पौरुषेयो वधः &c. 'man-slaughter', 'a crowd of men', 'human action', 'made by man'. e. g. पौरुषेयो ग्रन्थः 'a book written by man' contra. अपौरुषेया वेदाः 'The Vedas are non-human'.

माणवचरकाभ्यां खञ् ॥ ११ ॥ पदानि ॥ माणव-चरकाभ्याम्, खञ् ॥

वृत्तिः ॥ माणवचरकशब्दाभ्यां खञ् प्रत्ययो भवति तस्मै हितमित्येतस्मिन्विषये । छस्यापवादः ॥

11. The affix खञ् comes in the sense of 'good for that', after the words 'mâṇava', and 'charaka'.

This debars छ. As माणवाय हितं = माणवीनम्. So also चारकीणम् ॥

तदर्थं विकृतेः प्रकृतौ ॥ १२ ॥ पदानि ॥ तदर्थम्-विकृतेः, प्रकृतौ ॥

वृत्तिः ॥ प्रकृतिरुपादानकारणं, तस्यैव उत्तरमवस्थान्तरं विकृतिः । विकृतिवाचिनः प्रातिपदिकात्प्रकृतावभिधेयायां यथाविहितं प्रत्ययो भवति ॥

12. After a word being the name of a product, the above-mentioned affix comes, to denote a thing which is the primitive that is serviceable for that.

The word प्रकृति means 'primitive or the material cause of a product'. The word विकृति means 'the product' or 'modification of such primitive' तदर्थं 'serviceable for that' i. e. 'the primitive being serviceable for the product'. The word तदर्थं shows that the primitive must be serviceable for that particular product and nothing else. That is to say, an affix will not come to

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

denote any product in general, but only when the primitive is serviceable for a particular product and nothing else. The word तदर्थं shows also that the word must be in the 4th case, when the affix is added. Some read the words तस्मै हितं also into this sûtra.

Thus अङ्गारेभ्यो हितानि एतानि काष्ठानि = अङ्गारीयाणि काष्ठानि 'wood serviceable for making charcoal;' so also प्राकारीया इष्टकाः 'bricks serviceable for making a wall'. Here अङ्गारीय and प्राकारीय are formed by छ V. I, 1. Similarly शङ्कव्यं दारु 'wood serviceable for a spear', पिचव्यः कार्पासः 'cotton plant serviceable for cotton'.

Why do we say तदर्थम् 'serviceable thereto'? Observe यवानां धानाः, धानानां सक्तवः ॥ Here there is modification of primitive, but सक्तु is the product also of other things than धानाः such as लाजा &c.

Why do we say विकृतेः 'after a product'? Observe उदकार्थः कूपः, there is no affix. For कूपः 'a well' and उदक 'water' do not stand in the relation of प्रकृति and विकृति i. e. material cause and effect. As 'water' is not the modification or product of 'the well', though it is found in the well, and therefore, the affix is not employed.

Why do we say प्रकृतौ 'to denote a primitive'. Observe अस्यर्था कोशी 'a sheath serviceable for a sword'. The sword is a product of iron, but a sheath is not the primitive of the sword.

By using the words प्रकृति and विकृति it is further shown that the prakriti is liable to modification or vikâra.

छदिरुपधिबलेर्ढञ् ॥ १३ ॥ पदानि ॥ छदि; उपधि, बलेः ढञ् ॥

वृत्तिः ॥ छदिरादिभ्यः शब्देभ्यो ढञ् प्रत्ययोभवति तदर्थं विकृतेः प्रकृतावित्येतस्मिन्विषये । छस्यापवादः ॥

13. The affix ढञ् (+/—एय) comes, in the sense of a primitive serviceable for a product, after the words 'chhadis', 'upadhi', and 'bali', denoting the product.

This debars छ. Thus छादिषेयाणि तृणानि, औपधेयं दारु, बालेयास्तण्डुलाः ॥

The affix comes after the word उपधि without changing the sense. उपधीयत इत्युपधिः = रथांगम् 'part of a wheel between the nave and the circumference or the wheel isteIf'. The word औपधेय also means the same.

ऋषभोपानहोर्ञ्यः ॥ १४ ॥ पदानि ॥ ऋषभ, उपानहोः ञ्यः ॥

वृत्तिः ॥ ऋषभ उपानह् इत्येताभ्यां ञ्यः प्रत्ययो भवति तदर्थं विकृतेः प्रकृतावित्येतस्मिन्विषये। छस्यापवादः ॥

14. The affix ञ्य (+/—य) comes, in the sense of a primitive serviceable for a product, after the words 'ṛishabha' and 'upânah' denoting the products.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA · सत्यमेव जयते · संस्कृति मंत्रालय · भारत सरकार

GSL

Thus आर्षभ्यो वत्सः, औपानह्योः मुञ्जः ॥ This 'ñya' debars 'chha'. Even when the primitive is 'leather चर्म', the affix 'ñya' will come after उपानह् irregularly debarring अञ् of V. I. 15. Thus औपानह्यं चर्म ॥

चर्म्मणोञ् ॥ १५ ॥ पदानि ॥ चर्म्मणः, अञ् ॥

वृत्तिः ॥ चर्मण इति षष्ठी । चर्मणो या विकृतिः तद्वाचिनः प्रातिपदिकादञ् प्रत्ययो भवति तदर्थं विकृतेः प्रकृतावित्येतस्मिन्विषये । छस्यापवादः ॥

15. The affix अञ् ($\pm$/—अ) comes, in the sense of a primitive serviceable for a product, after a word expressing the product of leather.

The word चमणः in the aphorism is in the genitive case. This अञ् debars छ. Thus वार्द्ध्रं चर्म and वारत्रं चर्म a leather serviceable for making a 'vârdhra' and 'vârata' i. e. a leather thong.

तदस्य तदस्मिन्स्यादिति ॥ १६ ॥ पदानि ॥ तद्-अस्य, तद्-अस्मिन्, स्यात्, इति ॥

वृत्तिः ॥ तदिति प्रथमा समर्थविभक्तिः, अस्येति प्रत्ययार्थः, स्यादिति प्रकृतिविशेषणम् । इतिकरणो विवक्षार्थः । एवं द्वितीयेपि वाक्ये । सप्तम्यर्थे तु प्रत्यय इत्येतावान्विशेषः । प्रथमासमर्थात्षष्ठ्यर्थे सप्तम्यर्थे च यथाविहितं प्रत्ययो भवति । यत्तत्प्रथमासमर्थं स्याच्चेत्तद्भवति । इतिकरणस्ततश्चेद्विवक्षा ॥

16. The above mentioned affixes come after a word in the first case in construction, with the force of a genitive or a locative, when the word in the first case is agent of the verb 'syat';—in other words—the above-mentioned affixes have also the senses of 'very well sufficient there to' and 'very well sufficient to be made therein'.

The word तद् shows that the word in construction must be in the 1st case, the words अस्य 'of it' and अस्मिन् 'in it' show the senses of the affix, the word स्यात् 'it can be' qualifies the primitive, the word इति is for the sake of distinctness. Thus प्राकार आसाम् इष्टकानां स्यात् = प्राकारीया इष्टकाः 'the bricks sufficient to raise a wall'. So also प्रासादीयं दारु ॥ Similarly प्राकारोऽस्मिन्देशे स्यात् = प्राकारीयो देशः 'a place sufficient to make a wall therein'. प्रासादीया भूमिः ॥

The word स्यात् being in the Potential Mood (विधि लिङ्) of अस् 'to be,' has the force of संभावन 'potentiality, sufficiency' as given in Sûtras III. 3. 154 &c. Such as when the large number of bricks makes it *possible* to raise a wall, we say प्राकार आसामिष्टकानां स्यात् ॥ Similarly when the quality (गुण) of a land, such as its area, situation &c, makes it *possible* to erect a palace therein, we say, प्रासादो स्मिन्देशे स्यात् ॥

In the examples under this sûtra, there is no modification (विकार) of

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GL

the primitive (प्रकृति) into a product, as was the case under sûtra V. I. 12. The examples under this sûtra show merely the 'adequacy, fitness or sufficiency' of a thing for a certain purpose. Herein lies the difference between this sûtra and the previous ones.

The repetition of the word तद् twice in this sûtra shows the existence of this Grammatical maxim: अनेकस्मिन् प्रत्ययार्थे प्रत्येकं समर्थ विभक्तिः संबन्धनीयः 'when the sense of an affix is more than one, the case in construction to which the affix must be added must be shown in each case.'

Why there is no affixing in this case: प्रासादो देवदत्तस्य स्यात्? The use of इति in the Sûtra would prevent this, the force of इति being that the secular usage must be looked to in forming these derivatives.

परिखाया ढञ् ॥ १७ ॥ पदानि ॥ परिखायाः, ढञ् ॥

वृत्तिः ॥ परिखाशब्दाद् ढञ् प्रत्ययो भवति तदस्य तदस्मिन्स्यादित्येतस्मिन्नर्थे । छस्यापवादः ॥

17. The affix ढञ् (+/—एय) comes, after the word 'parikhâ' in the above senses of 'this is sufficient for that', and 'this is sufficient therein'.

This debars छ. Thus पारिखेयी भूमिः 'land sufficient to make a mote thereon'.

Up to this Sûtra was the governing force of the affixes छ and यत् ॥ Hereafter another affix will be taught.

प्राग्वतेष्ठञ् ॥ १८ ॥ पदानि ॥ प्राग्वतेः, ठञ् ॥

वृत्तिः ॥ तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिरिति वक्ष्यति । प्रागेतस्माद्वतिसंशब्दनाद्यानितऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः ठञ् प्रत्ययस्तेष्वधिकृतोवेदितव्यः ॥

18. Upto Sûtra V. 1. 115 (excluding that) the affix ठञ् (+/—इक or +/—क) bears rule.

The affix ठञ् governs all the succeeding sûtras upto तेन तुल्यं क्रिया चेद्वति, and has the senses given to it in Sûtras V. I. 37 &c. Strictly speaking the affix ठञ् governs only upto V. I. 110 and not upto 115. Thus in Sûtra 72, the affix ठञ् must be read. as पारायणिकः, तैरायणिकः, चान्द्रायणिकः ॥

आर्हादगोपुच्छसंख्यापरिमाणाट्ठक् ॥ १९ ॥ पदानि ॥ आ-अर्हात्-अ-गो-पुच्छ-संख्या-परिमाणात् -ठक् ॥

वृत्तिः ॥ तदर्हतीति वक्ष्यति । आ एतस्मादर्हसंशब्दनाद्यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः ठक् प्रत्ययस्तेष्वधिकृतो वेदितव्यः गोपुच्छादीन्वर्जयित्वा । अभिविधावयमाकारः तेनार्हत्यर्थेपि ठक् भवत्येव ॥

Kârikâ ऊर्ध्वमानं किलोन्मानं परिमाणं तु सर्वतः ।
आयामस्तु प्रमाणं स्यात्संख्या बाह्या तु सर्वतः ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

CSL

19. Upto Sûtra V. 1. 63, inclusive, the affix ठक् (±/—इकं or ±/—कं) bears rule, with the exception of the word 'gopuchchha', or a Numeral, or a word denoting a measure of capacity.

Strictly speaking ठक् governs upto sutra V. 1. 65. The word आर्हाद् is made up of आ + अर्हात्. The force of आ here is अभिविधि or inclusive, so that in the Sûtra तदर्हति (V. 1. 63) also, the ठक् will be employed. The affix ठक् debars ठञ् ॥ The sense will be the same as given in V. 1. 37 &c. the difference between ठक् and ठञ् being in accent only. Thus निष्कया क्रीतं = नैष्किकम्, So also पाणिकम् ॥

But गोपुच्छेन क्रीतम् = गौपुच्छिकम्, the accent falling on गौ; so also with words denoting Numbers and Measures, as षाष्टिकम्, प्रास्थिकम्, कौडविकम् ॥

The word परिमाण in this sûtra has its technical signification, and not its etymological sense. Technically परिमाण does not include संख्या, etymologically it does. Pâṇini has used this word परिमाण in some sûtras in its technical sense, in others in its etymological sense. Thus in sûtras IV. 1. 22, and V. 1. 19 the technical sense is taken, while in sûtras IV. 3. 156 and V. 1. 57 the etymological sense is meant. Technically परिमाण means सर्वतो मानं or a measure of capacity, and surface namely length and breadth and height or depth, such as प्रस्थः &c, i. e. a cubic measure and a square measure. In this sense it is to be distinguished from the measures of length or lineal measure, technically called प्रमाण, such as a वितस्त्य 'a cubit' &c, on the one side, and the measures of weight, technically called उन्माण such as पल, &c on the other side. In short उन्मान means a measure of weight or gravity, परिमाण means a measure of volume or capacity, प्रमाण means a lineal measure, and a संख्या is beyoud all these.

असमासे निष्कादिभ्यः ॥ २० ॥ पदानि ॥ असमासे-निष्कादिभ्यः (ठक्)

वृत्तिः ॥ आर्हादित्येव । निष्कादिभ्यः शब्देभ्यो ऽसमासे ठक् प्रत्ययो भवति आर्हीयेष्वर्थेषु । ठञोपवादः ॥

20. The affix ठक् comes after the words निष्क &c, when they are not parts of a compound, the sense of the affix being that taught in the subsequent sûtras upto V. 1. 63.

The word आर्हात् is understood in this sûtra also. This ठक् debars ठञ्. Thus नैष्किकम्, पाणिकम्, पादिकम्, माषिकम् ॥

Why do we say असमासे 'when not compounds'? Observe पैरमनैष्किकम्, ऊत्तमनैष्किकम् formed by ठञ् (V. 1. 18.) Compare VII. 3. 17 by which the Vṛiddhi of the second term takes place and not of the first.

Q. Is not the employment of the word असमासे in the Sûtra redundant? For by the maxim ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्ति "that which cannot

2

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GL

possibly be anything but a prâtipadika, does, contrary to I. 1. 72, not denote that which ends with it, but it denotes only itself;" the prâtipadika निष्क being especially mentioned in the sûtra, the rule will apply to the word निष्क and not to a word ending with निष्क ॥

A. The employment of the word असमासे in this Sûtra, indicates by implication (jñâpaka), that in spite of the above maxim, the तदन्तविधिः I. 1. 72 applies in the previous sûtras, while in the subsequent sûtras its does not. As उगवादिभ्यो यत् V. 1. 2, the यत् applies not only to गो &c but to words ending in गो &c. As गव्यम् and सुगव्यम्, अतिसुगव्यम् ॥ Not only अपूप्यम् अपूपीयम् V. 1. 4. but also यवापूप्यम्, यवापूपीयम् ॥ Not only हव्यम् V. 1. 6. but also राजहव्यम् ॥

While in the sûtras subsequent to this V. 1. 20, the tadanta-vidhi applies only to words preceded by a Sankhyâ and that also in Sûtras upto V. 1. 115 and not there after as, द्वैपारायणिकः and त्रैपारायणिक V. 1. 72. Even in this latter case, when an affix is elided by लुक् the tadanta vidhi does not apply. Thus द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं = द्वि शूर्प + ठञ् V. 1 18 = द्विशूर्पम्, the affix being elided by V. 1. 28. Now in forming a tertiary derivative from this word द्विशूर्पम्, the tadanta vidhi will not apply. Thus द्विशूर्पेण क्रीतं, here what affix are we to subjoin? If tadanta-vidhi applied, we get the affix अञ् V. 1. 26 in the alternative. But tadanta-vidhi not applying, we get the general affix ठञ् V. 1. 8 and have द्वैशौर्पिकम् ॥ Here the affix ठञ् is not elided by V. 1. 28, as there is no Dvigu compounding. The above rule is summarised in the following *ishti* प्राग्वतेः संख्यापूर्वपदानां तदन्तग्रहणमलुकि ॥

The words 1. निष्क, 2. पण, 2. माष, 4. वाहद्रोण and 5. षाष्टि belong to निष्कादि class.

शताच्च ठन्यतावशते ॥ २१ ॥ पदानि ॥ शतात्, च, ठन्-यतौ, अशते ॥

वृत्तिः ॥ आर्हाद् इत्येव । शतशब्दात् ठन्यतौ प्रत्ययौ भवतः अशते ऽभिधेये । आर्हीयेष्वर्थेषु । कनोपवादः ।

21. The affixes ठन् (—/—इक) and यत् (—/य) come in the senses taught upto V. 1. 63 after the word शत, when it is not a part of a compound, and when it does not mean merely a 'hundred'.

The word आर्हात् V. 1. 19 is understood here also. These affixes ठन् and यत् debar the affix कन् V. 1. 22. Thus शतेन क्रीतम् = शत्यम् or शतिकम् 'purchased for a hundred gold coins'.

Why do we say अशते 'when not meaning merely 'a hundred'? Observe शतं परिमाणमस्य = शतकं निदानम् 'a band whose measure is hundred'. The word अशते qualifies the sense of the affix, and not that of the base, the latter not being possible; for the word शत as a base must always mean 'a hundred'. The following examples will illustrate the meaning; शतमध्यायाः परिमाणमस्य ग्रन्थस्य = शतकः 'a book con-

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA · सत्यमेव जयते · संस्कृति मंत्रालय · भारत सरकार
CSL

sisting of hundred Adhyayas'. In this case there is essentially no difference between the base (prakṛiti) and the sense of the affix (pratyayârtha), though there is apparent difference, for the sake of applying the affix. For शतकः is a book essentially consisting of hundred: while शत्यं 'a carriage purchased for a hundred coins', does not contain hundred as its essential part. Similarly शतकौ गोसंघः 'a herd of cows hundred in number'. Here the संघ: essentially consists of शत and so there is the affix कन् and not ठन् or यत् (V. 1. 58). But not so in the case of शत्यं शाटकशतं, शतिकं शाटकशतं, for here the sense of the affix is formed by the sentence, and not discovered merely from the word. Hence the following Vartika शतप्रतिषेधेऽन्यशतत्वेऽप्रतिषेधः ।

The word च in the sûtra draws in the word असमासे from the previous sûtra. Thus द्वौ च शतं च = द्विशतं, द्विशतेन क्रीतं = द्विशतकम् 'purchased for a hundred and two coins'. Here the affix is कन् V. 1. 22. So त्रिशतकम् ॥ According to the Ishṭi given in the last Sûtra, the tadanta vidhi applies here.

संख्याया अतिशदन्तायाः कन् ॥ २२ ॥ पदानि ॥ संख्यायाः,अतिशदन्तायाः,कन्॥

वृत्तिः ॥ आर्हादित्येव। संख्याया अत्यन्ताया अशदन्तायाश्च कन् प्रत्ययो भवति आर्हीयेष्वर्थेषु। ठञो ऽपवादः ।

22. The affix kan (― क) comes after a Numeral, when it does not end with ति or शत्, the sense of the affix being that taught hereafter upto V. 1. 63.

The word आर्हात् is to be read into this sûtra also. The word संख्या is defined in I. 1. 23. This कन् debars ठञ् ॥ Thus पंचभिः क्रीतः = पंचकः, बहुकः, गणकः ॥

Why do we say 'when it does not end in ति or शत्'? Observe साप्ततिकः, चात्वारिंशतकः formed by ठञ् ॥ But why कतिकः is formed by कन् and not by ठञ् or ठक्, as the word कति also ends in ति ? The word कति is formed by adding the affix डति, while the rule applies to the numerals which in their primitive state end with ति such as सप्ततिः, अशीतिः, विंशति &c. Here apply the two maxims अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य 'a combination of letters capable of expressing a meaning denotes whenever it is employed in Grammar, that combination of letters in so far as it possesses that meaning, but it does not denote the same combination of letters void of a meaning;' and निरनुबन्धक ग्रहणे न सानुबन्धकस्य 'when a term void of Anubandhas is employed in Grammar, it does not denote that which has an Anubandha attached to it'. Therefore when ति is taken, it does not mean डति ॥

वतोरिड् वा ॥ २३ ॥ पदानि ॥ वतोः, इट्, वा ॥

वृत्ति ॥ वत्वन्तस्य संख्यात्वात् कन् सिद्ध एव, तस्य त्वनेन वा इडागमो विधीयते। वतोः परस्य कनो वा इडागमो भवति आर्हीयेष्वर्थेषु ।

23. The affix 'Kan' coming after a Numeral end-

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
861
GL

ing with वत्, takes optionally the augment इट्, the sense of the affix being those given upto V. 1. 63.

The words ending in वत् are संख्या; see I. 1. 23: and would consequently take कन् by V. 1. 22. The present sûtra ordains the optional affixing of इट् to this कन् ॥ Thus तावत्कः or तावतिकः, यावतिकः or यावत्कः ॥

विंशतित्रिंशद्भ्यां ड्वुनसंज्ञायाम् ॥ २४ ॥ पदानि ॥ विंशति-त्रिंशतभ्याम्-ड्वुन्-असंज्ञायाम् ॥

वृत्तिः ॥ विंशतित्रिंशद्भ्यां ड्वुन् प्रत्ययो भवति असंज्ञायां विषये आर्हीयेष्वर्थेषु ।

24. The affix ड्वुन् (⊥ — अक) comes in the senses taught upto V. 1. 63, after the words 'Vinśati' and 'trinśat', when it does not denote a Name: the ति and अत् of the base being dropped before this affix.

Thus विंशति + ड्वुन् = विंश + अक (VI. 4. 142) = विंशकः; त्रिंशत् + ड्वुन् = त्रिंश् + अक (VI. 4. 143) = त्रिंशकः ॥

Why do we say असंज्ञायाम् 'when not denoting a Name'? Observe, विंशतिकः, त्रिंशत्कः formed by affix कन् V. 1. 22. Q. Why do you affix कन्, when it is prohibited by the phrase अतिशदन्तायाः; for विंशति ends in ति and त्रिंशत् ends in शत्? The affix कन् will be added by dividing the sûtra into two: viz: (1) विंशतित्रिंशद्भ्यां (2) ड्वुनसंज्ञायाम्; the meanings being (1) The affix 'Kan' is added to vinśati and trinśat; (2) The affix ḍvun is added to the same words, when not denoting a name.

कंसाट्टिठन् ॥ २५ ॥ पदानि ॥ कंसात्-टिठन् ॥

वृत्तिः ॥ कंसाट्टिठन् प्रत्ययो भवति आर्हीयेष्वर्थेषु । ठञोऽपवादः ।

वार्त्तिकम् ॥ अर्द्धाच्चेति वक्तव्यम् ॥ वा० ॥ कार्षापणाट्टिठन्वक्तव्यः ॥

वा० ॥ प्रतिशब्दश्चास्यादेशो वा वक्तव्यः ॥

25 The affix टिठन् (⊥ — इक) comes in the senses taught upto V. 1. 63, after the word कंस ॥

This debars ठञ्; the anubandha टि of टिठन् shows that the feminine of the word will be formed by ङीप् (IV. 1. 15), the इ of टि is for the sake of pronunciation, the न् of टिठन् is for accent (VI. 1. 197). Thus कंसिकः fem. कंसिकी ॥

Vârt:—So also it must be stated after the word अर्ध; e. g. अर्धिकः, अर्धिकी ॥

Vârt:—So also after the word कार्षापण, e. g. कार्षापणिकः fem. कार्षापणिकी ॥ Sometimes the word प्रति is substituted for कार्षापण before this affix, as, प्रतिकः fem. प्रतिकी ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GL

शूर्पादञन्यतरस्याम् ॥ २६ ॥ पदानि ॥ शूर्पात्, अञ्, अन्यतरस्याम् ॥

वृत्तिः ॥ शूर्पशब्दादन्यतरस्यामञ् प्रत्ययो भवति आर्हीयेष्वर्थेषु । ठञोपवादः ॥ पक्षे सोपि भवति ।

26. The affix अञ् (±′—अ) comes optionally in the senses taught upto VI. 1. 63, after the word 'śûrpa'.

This debars ठञ् which comes in the alternative. As, शूर्पेण क्रीतं = शौर्पम् or शौर्पिकम् ॥

शतमानविंशतिकसहस्रवसनादण् ॥ २७ ॥ पदानि ॥ शतमान-विंशतिक-सहस्र-वसनात्-अण् ॥

वृत्तिः ॥ शतमानादिभ्यः शब्देभ्यो ऽण् प्रत्ययो भवति आर्हीयेष्वर्थेषु । ठक्ठञ्कनामपवादः ।

27. The affix अण् (±—अ) comes in the senses taught upto V. 1. 63, after the words 'śatamâna', 'vinśatika', 'sahasra', and 'vasana'.

This debars ठञ्, ठक् and कन् ॥ Thus शतमानेन क्रीतं = शातमानं so also वैंशतिकम् साहस्रम् and वासनम् ॥

अध्यर्द्धपूर्वद्विगोर्लुगसंज्ञायाम् ॥ २८ ॥ पदानि ॥ अध्यर्द्ध-पूर्व-द्विगोः, लुक्, असंज्ञायाम् ॥

वृत्तिः ॥ आर्हादित्येव । अध्यर्द्धशब्दः पूर्वो यस्मिन्तस्मादध्यर्द्धपूर्वात्प्रातिपदिकाद् द्विगोश्च परस्य आर्हीयस्य लुग् भवति, असंज्ञायां विषये ।

28. The affix having the senses taught upto V.1.63, is elided by लुक्, after a stem beginning with the word adhyardha, and after a Dvigu compound, when it is not a Name.

The word आर्हात् is understood here also. Thus अध्यर्द्धकंसम्, द्विकंसम्, अध्यर्द्धशूर्पम्, द्विशूर्पम्, त्रिकंसम्, त्रिशूर्पम् ॥ Here the affixes टिठन् and अञ् are elided.

Though in the words द्विशूर्पम् &c. the affix is elided, it is only so when the affixing of the taddhita occasions a Dvigu compounding (II. 1. 51) such as in द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं = द्विशूर्पम् ॥ Here the resultant is a Dvigu compound. But in forming tertiary derivatives the affix is not elided, as द्विशूर्पेण क्रीतं = द्विशौर्पिकम् ॥ Hence the following rule: द्विगोर्लुकि तन्निमित्तग्रहणम् ॥ See IV. 1. 88, V. 1. 20. ॥

Why do we say असंज्ञायाम् 'when not a Name'? Observe पांचलोहितिकम् or पंचलौहितिकम् and पांचकलापिकम् being names of certain measures. The feminine word लोहिनी is changed into the masculine by the Vârtika भस्याढे तद्धिते given under VI. 3. 35.

The word अध्यर्द्ध is a Sankhyâ (See I. 1. 23), and a word beginning with it will be a Dvigu compound. Its separate mention in this sûtra may appear superfluous. It is however so mentioned, in order to indicate (jñâpaka) that

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

this word is not always a Sankhyâ. Thus for the purposes of the application of the affix कृत्वसुच् (V. 4. 17), this word is not a sankhyâ.

विभाषा कार्षापणसहस्राभ्याम् ॥ २९ ॥ पदानि ॥ विभाषा, कार्षापण, सहस्राभ्याम्, (लुक्) ॥

वृत्तिः ॥ अध्यर्द्धपूर्वाद् द्विगोश्च कार्षापणसहस्रान्तादुत्तरस्यार्हीयप्रत्ययस्य विभाषा लुग्भवति ।

वा० ॥ सुवर्णशतमानयोरुपसंख्यानम् ॥

29. The affix having the senses taught up to V. 1. 63 is optionally luk-elided, after the words kârshâpaṇa, and sahasra, when they are preceded by adhyardha or are members of a Dvigu compound.

This sûtra makes the elision optional, when it was compulsory by the last sûtra. Thus अध्यर्द्धकार्षापणम् or अध्यर्द्धकार्षापणिकं, द्विकार्षापणम् or द्विकार्षापणिकम्, here the affix टिठन् (V. 1. 25) is elided in one case, and not elided in the other. When it is not elided, प्रति may be substituted for कार्षापण (V. 1. 25). अध्यर्द्धप्रतिकम्, द्विप्रतिकम् ॥

So also after the word सहस्र, e. g. अध्यर्द्धसहस्रम् or अध्यर्द्धसाहस्रम्, द्विसहस्रम् or द्विसाहस्रम् ॥ When the affix is not elided, the forms above shown with irregular Vṛiddhi of the second stem, are evolved by sûtra VII. 3. 15.

Vârt:—The words सुवर्ण and शतमान should also be enumerated. As, अध्यर्द्धसुवर्णम् or अध्यर्द्धसौवर्णिकम्, द्विसुवर्णम्, द्विसौवर्णिकम्, अध्यर्द्धशतमानम्, अध्यर्द्धशातमानम्, द्विशतमान or द्विशातमानम् ॥ The irregular Vṛiddhi of the second term takes place by VII. 3. 17.

द्वित्रिपूर्वान्निष्कात् ॥ ३० ॥ पदानि ॥ द्वि, त्रि, पूर्वात्, निष्कात्, (लुक्) ॥

वृत्तिः ॥ द्विगोरित्येव । द्वित्रिपूर्वाद् द्विगोर्निष्कान्तादार्हीयप्रत्ययस्य विभाषा लुग्भवति ।

वा० ॥ बहुपूर्वाच्चेति वक्तव्यम् ॥

30. The Ârhîya-affix (V. 1. 63) is optionally elided after a Dvigu occasioning compound, of the word nishka, preceded by dvi and tri.

The word द्विगोः 'a taddhita occasioning a Dvigu compound' of V. 1. 28 is to be read into this sûtra. Thus द्विनिष्कम् or द्विनैष्किकम्, त्रिनिष्कम् or त्रिनैष्किकम् (VII. 3. 17).

Vârt:—So also when nishka is preceded by बहु, e. g. बहुनिष्कम् or बहुनैष्किकम् ॥ The irregular Vṛiddhi of the second term is caused by VII. 3. 17.

बिस्ताच्च ॥ ३१ ॥ पदानि ॥ बिस्तात्-च (लुक्) ॥

वृत्तिः ॥ द्वित्रिपूर्वादिति चकारेणानुकृष्यते, द्वित्रिपूर्वाद्बिस्तान्ताद्द्विगोः परस्यार्हीयप्रत्ययस्य विभाषा लुग्भवति ।

31. The ârhîya-affix (V. 1. 37-63) occasioning a

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

Dvigu compound, is optionally elided after the word bista, preceded by dvi or tri.

The word च in the sûtra draws in the words द्वित्रिपूर्वात् ॥ Thus द्विबिस्तम् or द्विबैस्तिकम्, त्रिबिस्तम् or त्रिबैस्तिकम्, बहुबिस्तम्, बहुबैस्तिकम् ॥

The separation of this sûtra is for the sake of the subsequent sûtra.

विंशतिकात्खः ॥ ३२ ॥ पदानि ॥ विंशतिकात्-खः ॥

वृत्तिः ॥ अध्यर्द्धपूर्वात्प्रातिपदिकाद्दिगोश्च विंशतिकशब्दान्तादार्हीयेष्वर्थेषु खः प्रत्ययो भवति ॥

32. The affix kha (ईन) comes in the ârhîya senses (V. 1. 37-63) after the word viṅśatika, when preceded by the word adhyarddha or a Numeral, occasioning a Dvigu.

Thus अध्यर्द्धविंशतिकीनम्, द्विविंशतिकीनम् and त्रिविंशतिकीनम् ॥ Being especially ordained, this affix ख is not elided by V. 1. 28.

खार्या ईकन् ॥ ३३ ॥ पदानि ॥ खर्य्याः, ईकन् ॥

वृत्तिः ॥ अध्यर्द्धपूर्व्वाद् द्विगोरित्येव । अध्यर्द्धपूर्वात्प्रातिपदिकाद् द्विगोश्च खारीशब्दान्तादार्हीयेष्वर्थेषु ईकन् प्रत्ययो भवति ॥

वार्त्तिकम् ॥ केवलाच्चेति वक्तव्यम् ॥ वा० ॥ काकिण्याश्चोपसंख्यानम् ॥ वा० ॥ केवलायाश्च ॥

33. The affix îkan (ˊ—ईक) comes in the Ârhîya senses (V. 1. 37-63), after the word khârî, when preceded by the word adhyardha or a Numeral occasioning a Dvigu.

Thus अध्यर्द्धखारीकम्, द्विखारीकम् ॥

Vârt :—So also after the word खारी alone, as खारीकम् ॥

Vârt :—So also after the word काकिणी, as, अध्यर्द्धकाकिणीकम्; द्विकाकिणीकम्, त्रिकाकिणीकम् ॥ So also when the word is alone : as, काकिणीकम् ॥

पणपादमाषशताद्यत् ॥ ३४ ॥ पदानि ॥ पण-पाद-माष-शतात्, यत् ॥

वृत्तिः ॥ अध्यर्द्धपूर्वाद् द्विगोरित्येव । अध्यर्द्धपूर्वाद् द्विगोश्च पणपादमाषशतशब्दान्तादार्हीयेष्वर्थेषु यत् प्रत्ययो भवति ।

34. The affix yat (य) comes in the ârhîya senses (V. 1. 37-63), after the words paṇa, pâda, mâsha and ṣata, when preceded by the word adhyardha, or a Numeral occasioning a Dvigu.

Thus अध्यर्द्धपण्यम्, द्विपण्यम्, त्रिपण्यम् so also अध्यर्द्धपाद्यम्, द्विपाद्यम्, त्रिपाद्यम् ॥ Here पाद is not changed into पद, by VI. 3. 53. The substitution enjoined by VI. 3. 53 takes place when पाद means the *foot* of a living being, while here it means a measure of capacity. So also अध्यर्द्धमाष्यम्, द्विमाष्यम्, त्रिमाष्यम्, अध्यर्द्धशत्यम्, द्विशत्यम्, त्रिशत्यम् ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
संस्कृति मंत्रालय · भारत सरकार

GL

शाणाद्वा ॥ ३५ ॥ पदानि ॥ शाणात्-वा (यत्) ॥

वृत्तिः ॥ अध्यर्द्धपूर्वाद्द्विगोरित्येव । शाणशब्दादध्यर्द्धपूर्वाद् द्विगोरार्हीयेष्वर्थेषु वा यत् प्रत्ययो भवति । ठञोऽपवादः । पक्षे सोऽपि भवति ।

वार्त्तिकम् ॥ शताच्चेति वक्तव्यम् ॥

35. The affix yat comes optionally after the word śâṇa, in the ârhîya-senses (V. 1. 63), when it is preceded by the word adhyardha or a Numeral occasioning a Dvigu.

This debars ठञ which also comes in the alternative, and is then elided by V, 1. 28. Thus अध्यर्द्धशाण्यम् or अध्यर्द्धशाणम्, द्विशाण्यम् or द्विशाणम्, त्रिशाण्यम् or त्रिशाणम् ॥

Vârt:—So also optionally after the word शत, as, अध्यर्द्धशत्यम् or °शतम्, द्विशत्यम् or °शतम्, त्रिशत्यम् or °शतम् ॥

द्वित्रिपूर्वादण्च ॥ ३६ ॥ पदानि ॥ द्वि त्रि-पूर्वात्, अण्, च ॥

वृत्तिः ॥ शाणादित्येव, द्वित्रिपूर्वाच्छाणान्तात्प्रातिपदिकादार्हीयेष्वर्थेषु अण् प्रत्ययो भवति, चकाराद्यच्च वा ।

36. The affix aṇ (±—अ) as well as 'yat' optionally also comes after the word śâṇa, in the ârhîya-senses (V. 1. 37-63), when preceded by the words द्वि and त्रि.

The यत् comes optionally by the last sûtra and is also drawn into this by the word च. Thus we have three forms, द्विशाण्यम्, द्वैशाणम्, and द्विशाणम्, so also त्रिशाण्यम्, त्रैशाणम् and त्रिशाणम् ॥

The irregular Vṛiddhi of the second term in cases of compounds of numerals, taught in VII. 3. 15-17, does not however take place in the case of शाण, this word being especially excluded from the operation of those rules, see VII. 3. 17. The Vṛiddhi here is regular as taught by the general rule VII. 2. 117.

तेन क्रीतम् ॥ ३७ ॥ पदानि ॥ तेन-क्रीतम् ॥

वृत्तिः ॥ ठञादयस्त्रयोदश प्रत्ययाः प्रकृताः तेषामितः प्रभृति समर्थविभक्तयः प्रत्ययार्थाश्च निर्दिश्यन्ते॥तेनेति तृतीयासमर्थात् क्रीतमित्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति ॥

37. The thirteen affixes taught in V. 1. 18-36, have the sense of "purchased with this price", and are added to a word in the third case in construction.

The thirteen affixes ठञ्, ठक्, ठन्, यत्, कन्, इठुन्, टिठन्, अञ्, अण्, ख, ईकन्, यत् and अण् have already been taught. Now is taught their sense, and the case in construction of the word to which they should be added. The तेन shows that the word must be in the 3rd case in construction : and क्रीतम् shows that the sense is that of 'purchased'. The illustrations have already been given in the previous sûtras. Some more may be mentioned here. Thus सप्तत्या क्रीतं = साप्ततिकम्, आशीतिकम्, नैष्किकम्, पाणिकम्, पादिकम्, माषिकम्, शत्यम्, शतिकम्, द्विकम्, त्रिकम् &c.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GL

The affix will come after a word in the 3rd case in construction when it means 'price,' and the force of the 3rd case is that of 'instrument' (II. 3. 18) and not that of 'agent.' Therefore, there is no affixing in the words देवदत्तेन क्रीतं or पाणिना क्रीतं ॥

Nor does the affix come after a dual or a plural. Thus प्रस्थाभ्यां क्रीतं or प्रस्थैः क्रीतं, there is no affixing, as it is not the idiom. But द्वाभ्यां क्रीतं = द्विकम्, त्रिकम्, पंचकम्, मुद्गैः क्रीतं = मौद्गिकम्, माषिकम्. Here there is affixing after a dual and plural, for the words द्वि, त्रि are essentially dual or plural, and in the case of मुद्गः and माषः, those are always used in the plural, for it is not possible to purchase anything with a single grain of मुद्ग or माषः ॥

तस्य निमित्तं संयोगोत्पातौ ॥ ३८ ॥ पदानि ॥ तस्य, निमित्तम्, संयोग-उत्पातौ ॥

वृत्तिः ॥ तस्येति षष्ठीसमर्थान्निमित्तमित्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति, यत्तन्निमित्तं संयोगश्चेत्स भवति उत्पातो वा ॥

वार्त्तिकम् ॥ तस्यनिमित्तप्रकरणे वातपित्तश्लेष्मभ्यः शमनकोपनयोरुपसंख्यानम् ॥
वा० ॥ सन्निपाताच्चेति वक्तव्यम् ॥

38. The above affixes have further the sense of "for its sake", when the meaning is a relation or an unwonted appearance.

The word तस्य shows that the word in construction must be in the 6th case, the word निमित्त 'cause or occasion' gives the sense of the affix; संयोग means 'a connection, or relation': उत्पातः means 'a portend indicative of good or bad luck.' Thus शतस्य निमित्तं धनपतिना संयोगः = शत्यः 'a connection with a rich man for the sake of getting a hundred.' So also शतिकः, साहस्रः ॥ So also शतस्य निमित्तमुत्पातो दक्षिणाक्षिस्पन्दनम् = शत्यम्, शतिकम्, साहस्रम् "the twitching of the right eye for the sake of a hundred" i. e. indicative of acquiring or losing a hundred, a thousand &c.

Vârt :—The above affixes come after the words वात, पित्त, and श्लेष्म in the senses of allaying or vitiating. As वातिकम् 'allaying or vitiation of windy humour.' So also पैत्तिकम्, श्लैष्मिकम् ॥

Vârt :—Also after the word सन्निपात, as, सान्निपातिकम् ॥

गोद्व्यचोऽसंख्यापरिमाणाश्वादेर्यत् ॥ ३९ ॥ पदानि ॥ गो-द्व्यचोः, अ-संख्या-परिमाण-अश्वादेः, यत् ॥

वृत्तिः ॥ गोशब्दाद् द्व्यचश्च प्रातिपदिकात्संख्यापरिमाणाश्वादिविवर्जिताद्यत् प्रत्ययो भवति तस्य निमित्तं संयोगोत्पाताविवत्येतस्मिन्नर्थे । ठञादीनामपवादः ॥

वार्त्तिकम् ॥ ब्रह्मवर्चसादुपसंख्यानम् ॥

39. After the word गो and after a word having two syllables, with the exception of a Numeral, or a Measure of

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

capacity, or aśva &c, the affix yat (य) is added, in the above sense of 'a relation or a portent for the purpose of that'.

This debars ढञ्. As गो निमित्तं संयोग उत्पातो वा = गव्यः 'a connection or a portent for the sake of a cow.' So also after a word of two syllables, as, धैन्यम्, स्वर्ग्यम्, यशस्यम्, आयुष्यम् ॥

Why do we say "when not a word denoting a Numeral, or a Measure of capacity or अश्व &c"? Observe पंचानां निमित्तं = पंचकम्, सप्तकम्, अष्टकम्; प्रास्थिकम् खारिकम्, आश्विकः formed by V. 1. 22, 18, 19.

Vârt:—The word ब्रह्मवर्चस should be enumerated: e. g. ब्रह्मवर्चसस्य निमित्तं गुरुणा संयोगः = ब्रह्मवर्चस्यम् "relationship with a teacher in order to acquire Brahmavarchasa."

1 अश्व, 2 अश्मन्, 3 गण, 4 ऊर्णा, 5 उमा, 6 गङ्गा (भङ्ग भङ्गा), 7 वर्षा (वर्ष), 8 वसु. ॥

पुत्राच्छ च ॥ ४० ॥ पदानि ॥ पुत्रात्, छ, च ॥

वृत्तिः ॥ पुत्रशब्दाच्छः प्रत्ययो भवति चकाराद्यच तस्य निमित्तं संयोगोत्पाताविव्येतस्मिन्विषये ॥

40. After the word putra, the affix chha (ईय) also comes, as well as yat (य), in the above sense of 'a relation or a portent for the purpose of that.'

The word पुत्र being a dissyllabic word would always have taken यत् by the last aphorism. This ordains छ also. Thus पुत्रस्य निमित्तं संयोग उत्पातो वा = पुत्रीयम् or पुत्र्यम् ॥

सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणञौ ॥ ४१ ॥ पदानि ॥ सर्वभूमि-पृथिवीभ्याम, अण्-अञौ ॥

वृत्तिः ॥ सर्वभूमिपृथिवीशब्दाभ्यां यथासंख्यमणञौ प्रत्ययौ भवतः, तस्य निमित्तं संयोगोत्पाताविव्येतस्मिन्विषये । ठकोपवादौ ॥

41. The affixes aṇ (±—अ) and añ (±/—अ) are respectively added to the words sarvabhûmi and pṛithivî, in the above mentioned sense of "a connection or a portent for its purpose".

This debars ठक्. Thus सर्वभूमेर्निमित्तं संयाग उत्पातो वा = सार्वभौमः, so also पार्थिवः॥ In सार्वभौमः there is Vṛiddhi of both members of the compound by VII. 3. 20.

तस्येश्वरः ॥ ४२ ॥ पदानि ॥ तस्य, ईश्वरः ॥

वृत्तिः ॥ तस्येति षष्ठीसमर्थाभ्यां सर्वभूमिपृथिवीशब्दाभ्यामणञौ प्रत्ययौ भवत ईश्वर इत्येतस्मिन्विषये ।

42. To the same bases sarvabhûmi and pṛithivî, are added the same affixes aṇ and añ respectively, in the sense of "lord thereof".

Thus सर्वभूमेरीश्वरः = सार्वभौमः 'the lord of the whole earth', पार्थिवः 'the lord of the earth'.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

CSL

The word तस्य, showing the genitive construction of the base, has been repeated in this sûtra, though its anuvṛitti was running into it from V. I. 38; in order to show that the senses given in V. I. 38 do not extend further. Had तस्य not been repeated here, the word ईश्वरः would have been an attribute, like the words संयोग and उत्पात, of the word निमित्तः ॥

तत्र विदित इति च ॥ ४३ ॥ पदानि ॥ तत्र-विदितः-इति-च (अण्-अञौ) ॥

वृत्तिः ॥ तत्रेति सप्तमीसमर्थाभ्यां सर्वभूमिपृथिवीशब्दाभ्यां यथासंख्यमणञौ प्रत्ययौ भवतः, विदित इत्येतस्मिन्नर्थे ।

43. To the same bases sarvabhûmi and pṛithivî, being in the 7th case in construction, are added the same affixes aṇ and añ respectively, when the sense is that of "known therein".

The word विदितः means known published &c. सर्वभूमौ विदितः = सार्वभौमः known in the whole world. So also पार्थिवः ॥

लोकसर्वलोकाट्ठञ् ॥ ४४ ॥ पदानि ॥ लोक-सर्वलोकात्, ठञ् ॥

वृत्तिः ॥ लोकसर्वलोकशब्दाभ्यां तत्रेति सप्तमीसमर्थाभ्यां विदित इत्येतस्मिन्विषये ठञ् प्रत्ययो भवति ।

44 The affix ṭhañ (+/—इक) comes in the sense of 'known therein', after the words loka and sarvaloka, in the 7th case in construction.

Thus लोके विदितः = लौकिकः, सार्वलौकिकः ॥ The irregular Vṛiddhi of both members takes place by VII. 3. 20.

तस्य वापः ॥ ४५ ॥ पदानि ॥ तस्य-वापः ॥

वृत्तिः ॥ तस्येति सप्तमीसमर्थाद्वाप इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति ।

45. The above mentioned affixes (V. 1. 18 &c) come after a word in the sixth case in construction, in the sense of 'sown with so much'.

The word वापः means 'sown therein' i. e. a field. Thus प्रस्थस्य वापः क्षेत्रं = प्रास्थिकम् 'sown with a Prastha', द्रौणिकम्, खारीकम्, i. e. a field sown with a quantity of grain measuring a Prastha or a Droṇa or a Khârî.

पात्रात्ष्ठन् ॥ ४६ ॥ पदानि ॥ पात्रात्-ष्ठन् ॥

वृत्तिः ॥ पात्रशब्दात् ष्ठन् प्रत्ययो भवति तस्य वाप इत्येतस्मिन्विषये । ठञोऽपवादः ।

46. The affix shṭhan (/—इक) comes in the sense of 'sown with so much', after the word pâtra.

This debars ठञ्. The न् of ष्ठन् is for accent (VI. I. 197), the ष् is for ङीष् (IV. I. 41). The word पात्र denotes a measure of capacity. Thus पात्रस्य वापः = पात्रिकं क्षेत्रम्, fem पात्रिकी क्षेत्रभक्तिः ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA · सत्यमेव जयते · संस्कृति मंत्रालय · भारत सरकार

GSL

तदस्मिन्वृद्ध्यायलाभशुल्कोपदा दीयते ॥ ४७ ॥ पदानि ॥ तद्, अस्मिन्, वृद्धि-आय-लाभ-शुल्क-उपदा, दीयते ॥

वृत्तिः ॥ तदिति प्रथमासमर्थादस्मिन्निति सप्तम्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमासमर्थं वृद्ध्यादि चेत्तद्दीयते ।

वार्त्तिकम् ॥ चतुर्थ्यर्थउपसंख्यानम् ॥

47. The above mentioned affixes have also the sense of "an interest, or a rent, or a profit, or a tax, or a bribe given thereby or in that".

The affix is added to a word in the first case (तद्) in construction. The sense of the affix is that of a locative (अस्मिन्). The word दीयते 'is given' in the singular number joins with each one of the word वृद्धि, आय &c. The sum paid by a debtor to his creditor over and above the principal, is called वृद्धि or interest. The share of profit taken by landlord in villages &c. is called आय or rent. The increase over the capital by sale of cloth &c. is called लाभ or profit. The share of the king for protection &c. is called शुल्क or tax. The present or bribe is called उपदा ॥ Thus पंचास्मिन् वृद्धि र्वा आयो वा लाभो वा शुल्को वा उपदा वा दीयते = पंचकः 'that transaction &c. in which five per cent is given as interest, rent, profit, tax or bribe'. Similarly सप्तकः, शत्यः, शतिकः, साहस्रः &c.

Vârt:—So also in the sense of a Dative. As पंचास्मै वृद्धिर्वा आयो वा लाभो वा उपदा वा दीयते = पंचको देवदत्तः "Devadatta to whom five per cent is given as Interest &c". This Vârtika may be redundant, if we take the locative as sometimes having the force of dative also. As in the sentence सप्तम्ब्राह्मणे दानं ॥

पूरणार्द्धाट्ठन् ॥ ४८ ॥ पदानि ॥ पूरण, अर्द्धात्, ठन् ॥

वृत्तिः ॥ पूरणवाचिनः शब्दादर्द्धशब्दाच्च ठन् प्रत्ययो भवति तदस्मिन्वृद्ध्यायलाभशुल्कोपदादीयतइत्येतस्मिन्नर्थे । यथायथं ठक्टिठनोरपवादः ।

48. The affix than (ठ्—इक) comes in the same sense of "an interest, a rent, a profit, a tax or a bribe given thereby or therein", after a word denoting an ordinal, and after the word ardha.

This debars ठक् and टिठन् ॥ Thus द्वितीयो वृद्ध्यादिरस्मिन् दीयते = द्वितीयिकः, तृतीयिकः, पंचमिकः, सप्तमिकः, अर्द्धिकः ॥ The word अर्द्ध is technically the name of रूपकार्ध ।

भागाद्यच्च ॥ ४९ ॥ पदानि ॥ भागात्, यत्, च ॥

वृत्तिः ॥ भागशब्दाद्यत् प्रत्ययो भवति । चकाराट्ठंश्च । तदस्मिन्वृद्ध्यायलाभशुल्कोपदा दीयतइत्येतस्मिन्नर्थे ।

49. The affix yat (य) comes after the word bhâga in the sense of "an interest, a rent, a profit, a tax or a bribe given thereby or therein".

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

By the word च in the sûtra ठन् also comes. This debars ठञ् ॥ Thus भागो वृद्ध्यादिरस्मिन् दीयते = भाग्यं or भागिकं शतम् ; भाग्या or भागिका विंशतिः ॥ The word भाग also denotes रूपकार्ध ॥

तद्धरति वहत्यावहति भाराद्वंशादिभ्यः ॥ ५० ॥ पदानि ॥ तत्, हरति, वहति, आवहति, भारात्, वंशादिभ्यः ॥

वृत्तिः ॥ तदिति द्वितीयासमर्थाद्धरत्यादिष्वर्थेषु यथाविहितं प्रत्ययो भवति ।

50. The above mentioned affixes, after the word भार preceded by the word वंश &c, have the sense of 'who carries away, or conveys or brings that'.

The case in construction here is accusative (तद्). Thus वंशभारं हरति, वहति आवहति वा = वांशभारिकः, कौटजभारिकः, बाल्बजभारिकः ॥

Why do we say "after भार"? Observe वंशं हरति, no affixing. Why do we say "preceded by वंश &c". Observe व्रीहिभारं हरति, no affixing.

According to another explanation, the phrase भाराद् वंशादिभ्यः is explained as भारभूतेभ्यो वंशादिभ्यः. Then the sûtra will mean "the above named affixes come after वंश &c. when they denote a load". Thus भारभूतान् वंशान् हरति = वांशिकः, कौटजिकः, बाल्बजिकः ॥ Why do we say "when denoting a load भार"? Observe वंशं हरति ॥ Why do we say after वंश &c.? Observe भारभूतान् व्रीहीन् वहति ॥ Both these explanations are valid and traditional.

The word हरति means to carry to another place or to steal; वहति means to carry on ones back or head, आवहति means to produce or bring.

1 वंश, 2 कुटज, 3 बल्वज, 4 मूल, 5 स्थुणा, (स्थुण), 6 अक्ष, 7 अश्मन्, 8 अश्व, 9 लक्षण*, 10 इक्षु, 11 खट्वा ॥

वस्नद्रव्याभ्यां ठन्कनौ ॥ ५१ ॥ पदानि ॥ वस्न-द्रव्याभ्याम्, ठन्, कनौ ॥

वृत्तिः ॥ वस्नद्रव्यशब्दाभ्यां द्वितीयासमर्थाभ्यां यथासंख्य ठन् कन इत्येतौ प्रत्ययौ भवतो हरत्यादिष्वर्थेषु ।

51. The affixes than (´ — इक) and kan (´ — क) come respectively after the words vasna and dravya, in the second case in construction, in the same sense of 'who carries &c.'

Thus वस्नं हरति वहति वा = वास्निकः, द्रव्यकः ॥

संभवत्यवहरति पचति ॥ ५२ ॥ पदानि ॥ सम्भवति, अवहरति, पचति ॥

वृत्तिः ॥ तदिति द्वितीया समर्थविभक्तिरनुवर्त्तते । तदिति द्वितीयासमर्थात्संभवत्यादिष्वर्थेषु यथाविहितं प्रत्ययो भवति । तत्राधेयस्य प्रमाणानतिरेकः संभवः । उपसंहरणमवहारः । विक्लेदनं पाकः । वार्त्तिकम् ॥ तत्पचतीति द्रोणादण्च ॥

52. The above-mentioned affixes have also the

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

sense of "what is capable of holding that; or takes away that, or cooks that."

The word तद् is understood here, showing that the word in construction to which the affix is to be added should be in the accusative. The word संभव means the *capacity* to hold the exact quantity; अवहार means 'taking away, or containing.' Thus प्रस्थं संभवति = प्रास्थिकः 'a vessel capable of holding a Prastha measure.' So प्रस्थमवहरति or पचति = प्रास्थिकः 'a vessel or a person that takes away, holds or cooks a Prastha measure.' Similarly कौडविकः and खारीकः ॥ The word संभव does not govern the word पचति, thus प्रस्थं पचति ब्राह्मणी = प्रास्थिकी 'Brâhmanî who cooks a Prastha.'

Vârt:—The affix अण् also comes after the word द्रोण in the sense of 'who cooks that.' e. g. द्रोणं पचति ब्राह्मणी = द्रौणी or द्रौणिकी ॥

आढकाचितपात्रात्खोन्यतरस्याम् ॥ ५३ ॥ पदानि ॥ आढक, आचित, पात्रात्, खः, अन्यतरस्याम् ॥

वृत्तिः ॥ आढकाचितपात्रशब्देभ्यो द्वितीयासमर्थेभ्यो ऽन्यतरस्यां संभवादिष्वर्थेषु खः प्रत्ययो भवति ।

53. The affix kha (ईन) may optionally be added in the above sense of 'being capable of holding &c,' after the words âḍhaka, âchita, and pâtra.

This ख debars ठञ् which comes in the alternative. Thus आढकं संभवति, अवहरति, पचति वा = आढकीना or आढकिकी, आचितीना or आचितिकी, पात्रीणा or पात्रिकी ॥

द्विगोष्ठंश्च ॥ ५४ ॥ पदानि ॥ द्विगोः, ष्ठन्, च ॥

वृत्तिः ॥ आढकाचितपात्रादित्येव । आढकाचितपात्रान्ताद् द्विगोः संभवत्यादिष्वर्थेषु ष्ठन् प्रत्ययो भवति, चकारात्खश्च, अन्यतरस्याम् ॥

54. The affix shṭhan (⊥ — इक) as well as the affix ख (ईन) may optionally come, after the same words âḍhaka, âchita, and pâtra, being final of a Dvigu compound, the sense being that of 'what can hold, &c.'

The ख is read into the sûtra by the word च of the aphorism These two affixes ख and ष्ठन् being especially ordained, are not to be elided by V. I. 28. But when in the alternative, we add the general affix ठञ्, then it is elided by V. I. 28. The न् of ष्ठन् is for accent (VI. I. 19). and the ष् for ङीष् ॥ Thus we have 3 forms:—द्व्याढकिकी, द्व्याढकीना, or द्व्याढकी; द्व्याचितिकी, द्व्याचितीना, द्व्याचिता. In this case of द्व्याचिता the feminine is not formed by ङीप् (IV. I. 21) because of the specific prohibition contained in IV. I. 22. So also द्विपात्रिकी, द्विपात्रीणा and द्विपात्री॥

कुलिजाल्लुक्खौ च ॥ ५५ ॥ पदानि ॥ कुलिजात्, लुक्, खौ, च ॥

वृत्तिः ॥ द्विगोरित्येव कुलिजशब्दान्ताद् द्विगोः संभवत्यादिष्वर्थेषु लुक्खौ भवतः । चकारात्ष्ठंश्च अन्यतरस्याग्रहणानुवृत्त्या लुगपि विकल्प्यते ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

55. After the word kulija, being the final of a Dvigu, there is optionally the elision of the above affixes, or the adding of the affix ख (इन), in the sense of 'what can hold that &c'

By च the affix इन् is also added. The elision being optional, the affix ठञ् V. 1. 18 may *optionally* be elided by V. 1. 28. Thus we get *four* forms: द्विकुलिजिकी (ठन्), द्विकुलिजीना (ख), द्विकुलिजा (ठञ् लुक्), द्वैकुलिजिकी (ठञ्) ॥ In the last example, there is not vṛiddhi of the second term, though it was so required by VII. 3. 17. The anomaly is explained by holding that the word कुलिज should be included in the exception along with संज्ञा and शाण of VII. 3. 17.

सोस्यांशवस्नभृतयः ॥ ५६ ॥ पदानि ॥ सो, अस्य, अंश, वस्न, भृतयः ॥

वृत्तिः ॥ स इति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत्तत् प्रथमासमर्थं चेदंशवस्नभृतयश्चेत्ता भवन्ति ॥

56. The affixes taught in V. 1. 18 &c have also the sense of 'this is his portion, price or pay.'

The सः shows that the case in construction is nominative. The word अंश means 'share,' वस्न means 'price,' भृति means 'wages.' Thus पंच अंशो वस्नो वा भृतिर्वास्य = पंचकः 'whose portion, price or pay is five.' So सप्तकः, साहस्रः ॥

तदस्य परिमाणम् ॥ ५७ ॥ पदानि ॥ तद्, अस्य, परिमाणम् ॥

वृत्तिः ॥ तदिति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत् प्रथमासमर्थं परिमाणं चेत्तद्भवति ।

57. The affixes V. 1. 18 &c have the sense of "this is its measure."

The word तद् shows that the word in construction should be in the nominative case. Thus प्रस्थः परिमाणमस्य = प्रास्थिको राशिः 'a heap whose mass is a Prastha.' So also खारीकः, शत्यः, शतिकः, साहस्रः, द्रौणिकः, कौडविकः, वार्षशतिकः, वार्षसहस्रिकः ॥ So also षष्टिर्जीवित परिमाणमस्य = षाष्टिकः, द्विसाप्ततिकः ॥

Why the words तदस्य have been repeated in this sûtra, when their anuvṛitti could have been drawn from the last aphorism, the word सो ऽस्य and तदस्य being the same? The repetition shows that the affixes are again ordained, so that the elision taught in V. 1. 28 does not apply. Thus द्वे षष्टी जीवित परिमाणमस्य = द्विषाष्टिकः, द्विसाप्ततिकः, ॥ Here the affix is not elided by V. 1. 28.

संख्यायाः संज्ञासंघसूत्राध्ययनेषु ॥ ५८ ॥ पदानि ॥ संख्यायाः, संज्ञा-संघ-सूत्र-अध्ययनेषु ॥

वृत्तिः ॥ तदस्य परिमाणमिति वर्त्तते । संख्यावाचिनः प्रातिपदिकात्परिमाणोपाधिकात्प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । संज्ञासंघसूत्राध्ययनेष्विति प्रत्ययार्थविशेषणम् ॥

वार्त्तिकम् ॥ स्तोमे डविधिः पञ्चदशाद्यर्थः ॥ वा० ॥ शन्शतोर्डिनिश्छन्दसि ॥

वा० ॥ विंशतेश्चेति वक्तव्यम् ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

58. The affixes V. 1. 18 &c come after a word denoting a numeral, in the sense of "this is its measure," when the word so formed means a Name, a Multitude, a Book, or a fixed way and mode of study.

The phrase तदस्य परिमाणं is understood here. The word in construction to which the affix is to be added should be in the nominative case. When it is a Name, the affix does not change the sense of the radical. Thus पंचकाः =पंचः 'the Five' as पंचका शकुनयः, त्रिकाः 'the Three'=शालङ्कायनाः ॥ The sense of the primitive is changed when it means a संघ 'a multitude or flock'; as पंचकः संघः, अष्टकः ॥ So also when it means a सूत्र 'a Book', as, अष्टावध्यायाः परिमाण मस्य सूत्रस्य=अष्टकं पाणिनीयम् 'The Ashṭaka of Pâṇini viz, a Book comprising Eight Adhyâyas'. So also दशकं वैयाघ्रपदीयम्, त्रिकं काशकृत्स्नम् ॥ Is not a collection of Adhyâyas the same as संघः? No, the word संघः is confined to a collection of living beings only.

The word अध्ययन means 'study'. Its numerical measure (संख्या परिमाण) means the particular number of times, or ways in which it should be read. Thus पंचकोऽधीतः 'what is studied five-times or in five modes' सप्तकोऽधीतः so also अष्टकः or नवकः ॥

Vârt:—The affix ड comes after the words पंचदश &c, when the word means a Stoma. As, पंचदश मन्त्राः परिमाणमस्य=पंचदशः स्तोमः, सप्तदशः स्तोमः &c. The indicatory ड् causes the elision of final (टि) by VI. 4. 143, in the cases of words like एकविंशः &c. In the case of पंचदशः the न् is elided by VI. 4. 144.

Vârt:—The affix डिनि comes in the Chhandas after words ending in शत् and शन्, as, पंचदशिनोर्द्धमासाः, त्रिंशिनो मासाः ॥

Vârt:—So also after the word विंशति, as विंशिनोऽङ्गिरसः ॥

पङ्क्तिविंशति त्रिंशच्चत्वारिंशत्पञ्चाशत्षष्टिसप्तत्यशीतिनवतिशतम् ॥ ५९ ॥ पदानि ॥ पङ्क्ति, विंशति, त्रिंशत्,चत्वारिंशत्, पञ्चाशत्, षष्टि, सप्तति, अशीति, नवति शतम् ॥

वृत्तिः ॥ तदस्य परिमाणमिति वर्त्तते । पङ्क्त्यादयः शब्दा निपात्यन्ते । यदिह लक्षणेनानुपपन्नं तत्सर्वं निपातनात्सिद्धम् ।

59. The following words are anomalous: pankti 'a verse', vinsati 'twenty', trinsat 'thirty', chatvârinsat 'forty', panchâsat 'fifty', shashṭhi 'sixty', saptati 'seventy', asîti 'eighty', navati 'ninty', and sata 'a hundred'.

The words तदस्य परि.णम् are understood here also: पंक्ति is formed by adding ति to पंच, the final being elided, meaning 'a verse the measure of which is five', i. e. a half-quarter consisting of 5 syllables. The word विंशति is formed by adding शतिच् to the word विन् which replaces the two word द्वयो-

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

CSL

दशतः as द्वौ दशतौ परिमाणमस्य संघस्य = विंशतिः ॥ So the affix शत् comes after विन् representing द्वयोर्दशतः ; so for चतुर्णां दशतां we have चत्वारिन् and then add शत्, similarly with पंचाशत् ॥ Similarly with the rest.

Note :—All the rest appears to be the conjectural etymology of Patanjali and Kâsikâ-Kâra,and hence it is omitted.

The word पंक्ति also means 'a line'. As ब्राह्मणपङ्क्तिः, पिपीलिका पंक्तिः ॥ Here the sense has no relation to its etymology.

पञ्चद्दशतौ वर्गे वा ॥ ६० ॥ पदानि ॥ पञ्चत्-दशतौ-वर्गे-वा ॥

वृत्तिः ॥ पञ्चत् दशत् इत्येतौ निपात्येते तदस्य परिमाणमित्यस्मिन्विषये वर्गेभिधेये ।

60. The words pañchat and daśat in combination with varga, may be anomalously so formed, in the sense of 'this is its measure'.

This ordains डति instead of कन् V. I. 22, which also comes in the alternative. As पंचद्वर्गः, दशद्वर्गः or पंचकोवर्गः, दशकोवर्ग ॥

सप्तनोञ् छन्दसि ॥ ६१ ॥ पदानि ॥ सप्तनः, अञ्, छन्दसि ॥

वृत्तिः ॥ वर्गइत्येव । तदस्य परिमाणमिति च । सप्तन्शब्दाच्छन्दसि विषये ऽञ् प्रत्ययो भवति वर्गेभिधेये ।

61. The affix añ (+/—अ) comes after the word saptan, in the Chhandas, when the meaning is that of a Varga.

As सप्त साप्तान्यसृजन् ॥ The phrase तदस्य परिमाणं is understood here.

त्रिंशच्चत्वारिंशतोर्ब्राह्मणे संज्ञायां डण् ॥ ६२ ॥ पदानि ॥ त्रिंशत्-चत्वारिंशतोः, ब्राह्मणे, संज्ञायाम्, डण् ॥

वृत्तिः ॥ तदस्य परिमाणमित्येव । वर्गइति निवृत्तम् । त्रिंशच्चत्वारिंशच्छब्दाभ्यां संज्ञायां विषये डण् प्रत्ययो भवति, तदस्य परिमाणमित्येतस्मिन्विषये ब्राह्मणेभिधेये ॥

62. The affix ḍaṇ (±—अ) comes after the words triṅśat and chatvâriṅśat, in the sense of 'this is its measure', when it is the Name denoting a Brâhmaṇa-book.

The word वर्ग does not govern this sûtra. The indicatory ड् causes the elision of the last vowel with the consonant that follows it (VI. 4. 143). The force of the locative case in ब्राह्मणे is that of अभिधेय and not विषय, i. e. when the word means a Brâhmaṇa itself. Had the force been that of विषय, it would have meant, 'in the Brâhmaṇa literature'. As त्रिंशदध्यायाः परिमाणमेषां ब्राह्मणानां = त्रैंशानि ब्राह्मणानि 'The Brâhmaṇa containing thirty Adhyâyas'. So चात्वारिंशानि ब्राह्मणानि ॥ These being the names of certain Brâhmaṇas.

तदर्हति ॥ ६३ ॥ पदानि ॥ तद्-अर्हति ॥

वृत्तिः ॥ तदिति द्वितीयासमर्थादर्हति इत्यस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GL

63. The affixes V. 1. 18. &c, have also the sense of 'who deserves that',

The case in construction here is accusative. Thus श्वेतच्छत्रमर्हति = श्वेतच्छत्रिकः "who deserves the White Umbrella". So also वास्त्रयुग्मिकः, शत्यः, शातिकः साहस्रः ॥

छेदादिभ्यो नित्यम् ॥ ६४ ॥ पदानि ॥ छेदादिभ्यः,नित्यम् ॥

वृत्तिः ॥ नित्यग्रहणं प्रत्ययार्थविशेषणम् । छेदादिभ्यो द्वितीयासमर्थेभ्यो नित्यमर्हतीत्यस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति ॥

64. After the words छेद &c in the second case in construction, the above-mentioned affixes have the sense of "who deserves that under all circumstances".

Thus छेदं नित्यमर्हति = छैदिकः, so also भैदिकः ॥

1 छेद, 2 भेद, 3 द्रोह, 4 दोह, 5 नर्त (वर्त), 6 कर्ष, 7 तीर्थ*, 8 संप्रयोग, 9 विप्रयोग, 10 प्रयोग*, 11 विप्रकर्ष, 12 प्रेषण, 13 संप्रश्न, 14 विप्रश्न*, 15 विकर्ष*, 16 प्रकर्ष*, 17 विराग विरङ्गं च (from विराग is formed वैरङ्गिक), ॥

शीर्षच्छेदाद्यच्च ॥ ६५ ॥ पदानि ॥ शीर्ष-छेदात्,यत्, च ।।

वृत्तिः ॥ शीर्षच्छेदशब्दाद् द्वितीयासमर्थान्नित्यमर्हतीत्यस्मिन्नर्थे यत् प्रत्ययो भवति चकाराद्यथाविहितश्च ॥

65. The affix yat (यं) as well as the above affixes come after the word Śîrshachchheda in the accusative, in the sense of 'who deserves that under all circumstances'.

Thus शिरश्छेदं नित्यमर्हति = शीर्षच्छेद्यः, or शैर्षच्छेदिकः ॥ The word शिरस् is changed irregularly into शीर्ष before the affix.

दण्डादिभ्यो यः ॥ ६६ ॥ पदानि ॥ दण्डादिभ्यः, यः ॥

वृत्तिः । नित्यमिति निवृत्तम्॥ दण्डादिभ्यो द्वितीयासमर्थेभ्यो ऽर्हतीत्यस्मिन्नर्थे यः प्रत्ययो भवति । ठकोपवादः ।

66. After the words daṇḍa &c in the accusative, the affix ya comes in the sense of 'who deserves that'.

The word नित्य does not govern this sûtra. This य debars ठक् V. 1. 19. Thus दण्डमर्हति = दण्ड्यः 'deserving to be killed'. मुसल्यः &c.

1 दण्ड, 2 मुसल, 3 मधुपर्क, 4 कशा, 5 अर्घ, 6 मेघ, 7 मेधा, 8 सुवर्ण*, 9 उदक, 10 वध, 11 युग, 12 गुहा, 13 भाग, 14 इभ, 15 भङ्ग*, ॥

Note.—The Sidhanta-Kaumudi gives the sûtra as दण्डादिभ्यो यत्; another version gives the sûtra as दण्डादिभ्यः only drawing the affix यत् from the last sûtra.

छन्दसि च ॥ ६७ ॥ पदानि । छन्दसि,च (यत्) ॥

वृत्तिः । प्रातिपदिकमात्राच्छन्दसि विषये तदर्हतीत्यस्मिन्नर्थे यत् प्रत्ययो भवति । ठञादीनामपवादः ।

67. The affix yat (य) comes in the sense of 'deserving that', in the Chhandas, after every prâtipadika.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

This debars ठञ् &c. Thus उदक्या वृत्तयः, यूथ्यः पलाशः, गैर्यो देशः ॥ See VI. I. 213.

पात्राद् घंश्च ॥ ६८ ॥ पदानि ॥ पात्रात्, घन्, च ॥

वृत्तिः । पात्रशब्दाद् घन् प्रत्ययो भवति चकाराद्यच्च, तदर्हतीत्यस्मिन्नर्थे । ठक्ठञोरपवादः ।

68. The affix ghan (⊥इय) together with yat (य) comes in the sense of "deserving that", after the word pâtra.

This debars ठक् and ठञ् ॥ The word पात्र denotes measure also. Thus पात्रमर्हति = पात्र्यः or पात्रियः ॥

कडङ्करदक्षिणाच्छ च ॥ ६९ ॥ पदानि ॥ कडङ्कर-दाक्षिणात्, छ, च ॥

वृत्तिः । कडङ्करदक्षिणाशब्दाभ्यां छः प्रत्ययो भवति, चकाराद्यच्च तदर्हतीत्यस्मिन्विषये । ठकोपवादः ।

69. The affix chha (ईय) as well as yat (य) comes in the sense of 'deserving that', after the words kaḍaṅkara and dakshiṇâ.

This debars ठक् ॥ Thus कडङ्करमर्हति = कडङ्करीयः or कडङ्कर्यः 'one deserving straw' such as a cow. So also दक्षिणीयः or दक्षिण्यो ब्राह्मणः 'a Brahmaṇa deserving alms.'

स्थालीबिलात् ॥ ७० ॥ पदानि । स्थालीबिलात्-(छ-यतौ)

वृत्तिः । छयतावनुवर्त्तेते । स्थालीबिलशब्दाच्छयतौ प्रत्ययौ भवतः तदर्हतीत्यस्मिन्नर्थे । ठकोपवादौ ।

70. The affixes chha (ईय) and yat (य) come in the sense of 'deserving that,' after the word sthâlîbila.

This debars ठक ॥ Thus स्थालीबिलीयास्तण्डुलाः or स्थालीबिल्याः 'rice deserving the pot' i. e. cookable rice.

यज्ञर्त्विग्भ्यां घखञौ ॥ ७१ ॥ पदानि । यज्ञ-ऋत्विग्भ्याम-घ-खञौ ॥

वृत्तिः । यज्ञशब्दादृत्विक्शब्दाच्च यथासंख्यं घखञौ प्रत्ययौ भवतः तदर्हतीत्यस्मिन्विषये । ठकोपवादौ ।

वार्त्तिकम् ॥ यज्ञर्त्विग्भ्यां तत्कर्मार्हतीत्युपसंख्यानम् ॥

71. The affixes gha (इय) and खञ् (±—ईन) come respectively after the words yajña and ṛitvija, in the sense of 'deserving that.'

This debars ठक् ॥ Thus यज्ञियो ब्राह्मणः 'a Brâhmaṇa worthy of honor at a sacrifice.' आर्त्विजीनो ब्राह्मणः ॥

Vârt:—After the words yajña and ṛitvija, these affixes have also the sense of "deserving the performance thereof". Thus यज्ञकर्मार्हति = यज्ञियो देशः 'a place fit for the performance of sacrifice.' ऋत्विक् कर्मार्हति = आर्त्विजीन ब्राह्मणकुलम् ॥

Here ends the governing power of ठक् V. I. 19 : hence forward is the government of ठञ् V. I. 18.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
S77

GSL

पारायणतुरायणचान्द्रायणं वर्त्तयति ॥ ७२ ॥ पदानि ॥ पारायण-तुरायण-चान्द्रायणम्, वर्तयति (ठञ्)

वृत्तिः । समर्थविभक्तिरनुवर्त्तते । अर्हतीति निवृत्तम् । पारायणादिभ्यो द्वितीयासमर्थेभ्यो वर्त्तयतीत्यस्मिन्नर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति ।

72. The affix ṭhañ (±/—इक V. 1. 18) comes in the sense of 'who performs this', after the words pârâyaṇa, turâyaṇa and chândrâyaṇa, being in the 2nd case in construction.

The force of अर्हति ceases. Thus पारायणिक ञ्छात्र 'a pupil, who reads under a teacher': तौरायणिको यजमानः, चान्द्रायणिकस्तपस्वी ॥ The word पारायण means a 'teacher' (परस्य करोति) ॥

संशयमापन्नः ॥ ७३ ॥ पदानि ॥ संशयम्-आपन्न (ठञ्) ॥

वृत्तिः । संशयशब्दाद् द्वितीयासमर्थादापन्न इत्येतस्मिन्नर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति ।

73. The affix ṭhañ (±/—इक) comes after the word sanśaya in the accusative construction, the sense being "fallen into this, or thrown into it".

Thus संशयमापन्नः प्राप्तः = सांशयिकः स्थाणुः "a doubtful pillar", i. e. in a precarious state.

योजनं गच्छति ॥ ७४ ॥ पदानि ॥ योजनम्-गच्छति (ठञ्) ॥

वृत्तिः ॥ योजनशब्दाद् द्वितीयासमर्थाद् गच्छतीत्यस्मिन्नर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति ॥

वार्त्तिकम् ॥ क्रोशशतयोजनशतयोरुपसंख्यानम् ॥

वा० ॥ ततो ऽभिगमनमर्हतीति च क्रोशशतयोजनशतयोरुपसंख्यानम् ॥

74. The affix ṭhañ comes in the sense of 'who goes', after the word yojana in the accusative construction.

Thus योजनं गच्छति = यौजनिकः ॥

Vârt:—So also after the words क्रोशशत and योजनशत. As क्रौशशतिकः, यौजनशतिकः ॥

Vârt:—The affix after these two words means also "who is worthy to be approached from so far". As क्रोशशतादभिगमनमर्हति = क्रौशशतिको भिक्षुः, यौजनशतिक आचार्यः ॥

पथः ष्कन् ॥ ७५ ॥ पदानि ॥ पथः- ष्कन् ॥

वृत्तिः ॥ पथिन्शब्दाद् द्वितीयासमर्थाद् गच्छतीत्यस्मिन्नर्थे ष्कन्प्रत्ययो भवति ॥

75. The affix shkan (⊥—क) comes in the same sense of 'who goes there', after the word patha, being in the 2nd case in construction.

Of the affix ष्कन्, ष् is for ङीष् (IV. 1. 41), and न् for accent (VI. 1. 197). As पन्थानं गच्छति = पैथिकः fem. पथिकी ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

पन्थो ण नित्यम् ॥ ७६ ॥ पदानि ॥ पन्थो,ण,नित्यम् ॥

वृत्तिः ॥ नित्यग्रहणं प्रत्ययार्थविशेषणम् । पथः पन्थ इत्ययमादेशो भवति णश्च प्रत्ययो नित्यं गच्छतीत्यस्मिन्विषये ॥

76. The affix ṇa (± अ) comes after the word pantha, which becomes the substitute of pathin, the sense of the affix being "who always goes".

The word नित्य qualifies the sense of the affix. Thus पन्थानं नित्यं गच्छति = पान्थः as पान्थो भिक्षां याचते ॥ Why नित्यं ? See पथिकः ॥

उत्तरपथेनाहृतं च ॥ ७७ ॥ पदानि ॥ उत्तरपथेन-आहृतम्-च (ठञ्) ॥

वृत्तिः ॥ निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । उत्तरपथशब्दात्तृतीयासमर्थादाहृतमित्येतस्मिन्विषये ठञ् प्रत्ययो भवति ॥

वार्त्तिकम् ॥ आहृतप्रकरणे वारिजङ्गलस्थलकान्तारपूर्वपदादुपसंख्यानम् ॥

वा० ॥ अजपथशङ्कुपथाभ्यां चोपसंख्यानम् ॥ वा० ॥ मधुकमरिचयोरण् स्थलात् ॥

77. The affix ठञ् comes, after the word 'uttarapatha' in the third case in construction, in the sense of 'who passes by that way' and 'what is conveyed by that way'.

The construction of the sûtra shows that the base must be in the 3rd case. The word च shows that the word गच्छति 'who passes by that way' should also be read into the aphorism. Thus उत्तरपथेनाहृतं = औत्तरपथिकम् or उत्तरपथेन गच्छति = औत्तरपथिकः ॥

Vârt :—So also after the word पथ preceded by the words वारि, जङ्गल, स्थल, कान्तार the affix has the sense of 'conveyed by that way' or 'passing by that way'. As वारिपथेनाहृतः = वारिपथिकम्, वारिपथेन गच्छति = वारिपथिकः, so also जाङ्गलपथिक, स्थालपथिक, कान्तारपथिक, masculine or neuter according as the affix means conveyed or passing.

Vârt :—So also after the words अजपथ and शंकुपथ as, अजपथेनाहृतं गच्छति वा = आजपथिकः, शांकुपथिकः ॥

Vârt :—The affix अण् comes after the word स्थलपथ when the thing conveyed or brought means honey' or 'pepper'. As स्थालपथं मधुकं, स्थालपथं मरिचम् ॥

कालात् ॥ ७८ ॥ पदानि ॥ कालात् (ठञ्) ॥

वृत्तिः ॥ कालादित्यधिकारः । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः कालादित्येवं तद्वेदितव्यम् ॥

78. In the following sûtras, the phrase "after a word denoting time", should be supplied to complete the sense.

The word कालात् bears rule in the following aphorisms upto V. 1. 96 inclusive. Thus the next sûtra तेन निर्वृत्तम् means 'accomplished by means thereof'. We must read the word काल into it. As मासेन निर्वृत्तम् = मासिकम् &c.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

तेन निर्वृत्तम् ॥ ७९ ॥ पदानि ॥ तेन-निर्वृत्तम् ॥

वृत्तिः ॥ तेनेति तृतीयासमर्थात्कालवाचिनः प्रातिपदिकान्निर्वृत्तमित्यस्मिन्नर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति ॥

79. The affix ṭhan (±'–इक) comes after a word denoting time, being in the third case in construction, in the sense of "to be accomplished by that time".

Thus अह्ना निर्वृत्तं = आह्निकम् "to be accomplished in a day" i. e. a certain portion of reading &c, आर्धमासिकम्, सांवत्सरिकम् ॥

तमधीष्टो भृतो भूतो भावी ॥ ८० ॥ पदानि ॥ तमधीष्टो, भृतः, भूतः, भावी ॥

वृत्तिः ॥ तमिति द्वितीयासमर्थात्कालवाचिनः प्रातिपदिकादधीष्टो भृतो भूतो वा भावीत्यस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति ॥

80. The above-affixes come after a word expressing time, in the accusative case in construction, in the senses of "solicited to instruct for such a period, hired for such a period, which had lasted for such a period, or which will last so long".

The word अधीष्टः means "honorary office", therefore 'one solicited to teach, but who accepts no pay' III. 3. 161, भृतः means "engaged on wages", भूतः means 'the time pervaded or occupied by its existence', and भावी the same as last in the future. The word denoting time will be in the second case by II. 3. 5. Thus मासमधीष्टः = मासिकोऽध्यापकः, so also मासंभृतः = मासिकः कर्मकरः, मासंभूतः = मासिको व्याधिः, मासंभावी = मासिक उत्सवः ॥

Q. The solicitation (अध्येषण) and hiring (भरण) only take a short time, how can these acts extend over a month?

A. It is not these acts, but their results which extend over a month, such as, teaching and serving.

मासाद्वयसि यत्खञौ ॥ ८१ ॥ पदानि ॥ मासाद्, वयसि, यत्-खञौ ॥

वृत्तिः ॥ मासशब्दाद्वयस्यभिधेये यत्खञौ प्रत्ययौ भवतः । ठञोऽपवादौ ॥

81. The affixes yat (′–य) and khañ (±'ईन) come after the word mâsa, in denoting 'age'.

This debars ठञ् ॥ The word भूतः of the previous sûtra should be read into this. Thus मासंभूतः = मास्यः or मासीनः 'a month old'.

Why do we say when denoting 'age'? Observe मासिकः ॥

द्विगोर्यप् ॥ ८२ ॥ पदानि ॥ द्विगोः, यप् ॥

वृत्तिः ॥ मासाद्वयसीति वर्तते । मासान्ताद् द्विगोर्यप् प्रत्ययो भवति वयस्यभिधेये ।

82. The affix yap (य̠) comes after the word mâsa when forming a Dvigu compound; and meaning 'age'.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

CSL

Thus द्वौ मासौ भूतः = द्विमास्यः, त्रिमास्यः ॥

षण्मासाण्ण्यच्च ॥ ८३ ॥ पदानि ॥ षण्मासात्, ण्यत्-च ॥

वृत्तिः ॥ वयसीत्येव । षण्मासशब्दाद्वयस्यभिधेये ण्यत् प्रत्ययो भवति, यप् च ॥

83. After the word shaṇmâsa, come the affixes ṇyat (±—यं) as well as यप् and ठञ्, in the sense of 'age'.

Thus षाण्मास्यः, षण्मास्यः, and षाण्मासिकः ॥

अवयसि ठंश्च ॥ ८४ ॥ पदानि ॥ अवयसि, ठन्, च ॥

वृत्तिः ॥ षण्मासशब्दादवयस्यभिधेये ठन् प्रत्ययो भवति ॥

84. The affix ṭhan (⊥—इक) comes also after the word shaṇmâsa, when 'age' is not meant.

The च draws in the affix ण्यत् also. Thus षण्मासिकः or षाण्मास्यो रोगः 'a disease lasting six months'.

समायाः खः ॥ ८५ ॥ पदानि ॥ समायाः, खः ॥

वृत्तिः ॥ अधीष्टादयश्चत्वारो ऽर्था अनुवर्त्तन्ते । समाशब्दाद् द्वितीयासमर्थाद् अधीष्टादिष्वर्थेषु खः प्रत्ययो भवति । ठञोपवादः ॥

85. The affix kha (ईन) comes in the fourfold senses of solicited, hired, lasted, and will last, after the word samâ.

This debars ठञ् ॥ Thus समामधीष्टो, भृतो भूतो भावी वा = समीनः ॥ Some say, the sense of the affix is तेन निर्वृत्तं V. I. 79, as समया निर्वृत्तः = समीनः ॥

द्विगोर्वा ॥ ८६ ॥ पदानि ॥ द्विगोः-वा (खः) ॥

वृत्तिः ॥ समायाः ख इत्येव । समाशब्दान्ताद् द्विगोर्निर्वृत्तादिष्वर्थेषु पञ्चसु वा खः प्रत्ययो भवति ॥

86. The affix kha comes optionally in the senses taught in V. 1. 76, 80, after the word Samâ, forming a Dvigu.

In the alternative ठञ् will also apply. The Vârtika taught in V. I. 20 (प्राग्वतेः संख्यापूर्वपदानां तदन्तग्रहण मलुकि) applies here also. Thus द्विमासीनः or द्वैमासिकः, त्रिमासीनः or त्रैमासिकः ॥

रात्र्यहस्संवत्सराच्च ॥ ८७ ॥ पदानि ॥ रात्रि-अहः-संवत्सरात्, च (खः) ॥

वृत्तिः ॥ रात्रि अहः संवत्सर इत्येवमन्ताद् द्विगोर्निर्वृत्तादिष्वर्थेषु वा खः प्रत्ययो भवति । खेन मुक्ते पक्षे ठञपि भवति ॥

87. The affix kha optionally comes in the fivefold senses (V. 1. 79, 82), after the words râtri, ahan, and samvatsara, occasioning a Dvigu.

In the alternative ठञ् will also come. Thus द्विरात्रीणः, द्वैरात्रिकः, द्व्यहीनः VI. 4. 145 or द्वैयह्निकः, द्विसंवत्सरीणः, द्विसांवत्सरिकः VII. 3. 15.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

वर्षाल्लुक् च ॥ ८८ ॥ पदानि ॥ वर्षात्' लुक्, च ॥

वृत्तिः ॥ द्विगोरित्येव । वर्षान्ताद् द्विगोर्निर्वृत्तादिष्वर्थेषु वा खः प्रत्ययो भवति । पक्षे ठञ् । तयोश्च वा लुग्भवति ॥

88. The above affixes kha and ṭhañ may also be elided after a Dvigu ending in varshâ.

The affix ख as well as ठञ् come in the five fold senses V. I. 79, 80, after the word वर्षा forming a Dvigu ; and these two affixes may also be elided optionally. Thus we have three forms ; द्विवर्षीणो, द्विवार्षिको or द्विवर्षो व्याधिः 'a disease that lasted two years'. Compare VII. 3. 16 ; but when the sense is that of भावी, the form will be द्वैवर्षिकः ॥

चित्तवति नित्यम् ॥ ८९ ॥ पदानि ॥ चित्तवति-नित्यम् (लुक्) ॥

वृत्तिः ॥ चित्तवति प्रत्ययार्थे ऽभिधेये वर्षशब्दान्ताद् द्विगोर्निर्वृत्तादिष्वर्थेषूत्पन्नस्य प्रत्ययस्य नित्यं लुग्भवति॥

89. The affixes meaning accomplished &c V. 1. 79, 80, are necessarily elided after the word varshâ forming a Dvigu, when it refers to a being endowed with reason.

Here the elision is compulsary and not optional as in the last. Thus द्विवर्षो दारकः 'a boy two years old'. Why do we say चित्तवति "when meaning endowed with reason"? Observe द्विवर्षीणो व्याधिः ॥

षष्टिकाः षष्टिरात्रेण पच्यन्ते ॥ ९० ॥ पदानि ॥ षष्टिकाः, षष्टिरात्रेण, पच्यन्ते ॥

वृत्तिः ॥ षष्टिकशब्दो निपात्यते. बहुवचनमतन्त्रम् । षष्टिरात्रशब्दात्तृतीयासमर्थात्कन् प्रत्ययो निपात्यते पच्यन्तइत्येतस्मिन्नर्थे, रात्रिशब्दस्य च लोपः ॥

90. The anomalously formed word shashṭikâḥ has the meaning of "what are matured in six nights".

The word षष्टिकाः may be said to be formed by adding कन् to षष्टिरात्रि in the 3rd case in construction, then eliding the word रात्रि, the force of the affix being 'matured'. Thus षष्टिरात्रेण पच्यन्ते = षष्टिकाः 'a kind of barley'. It is a name of barley and therefore does not apply to pulse, beans &c, though they may also ripen in six days.

वत्सरान्ताच्छश्छन्दसि ॥ ९१ ॥ पदानि ॥ वत्सरान्तात्, छः, छन्दसि ॥

वृत्तिः ॥ वत्सरान्तात्प्रातिपदिकान्निर्वृत्तादिष्वर्थेषु छन्दसि विषये छः प्रत्ययो भवति । ठञोऽपवादः ॥

91. The affix chha (ईय) comes in the Chhandas, in the fivefold senses taught in V. 1. 79, 80, after a stem ending with vatsara.

This debars ठञ् ॥ Thus इद्वत्सरीयः, इदावत्सरीयः ॥

संपरिपूर्वात्ख च ॥ ९२ ॥ पदानि ॥ संपरिपूर्वात्, ख च ॥

वृत्तिः ॥ संपरिपूर्वाद्वत्सरान्तात्प्रातिपदिकाच्छन्दसि विषये निर्वृत्तादिष्वर्थेषु खःप्रत्ययो भवति, चकाराच्छश्च ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

92. The affixes ख (ईन) and छ (ईय) come in the Chhandas in the fivefold senses taught in V. 1. 79, 80, after the word vatsara, when preceded by sam and pari.

Thus संवत्सरीणः and संवत्सरीयः, परिवत्सरीणः and परिवत्सरीयः ॥

तेन परिजय्यलभ्यकार्यसुकरम् ॥ ९३ ॥ पदानि ॥ तेन-परिजय्य, लभ्य, कार्य, सुकरम्-(ठञ्) ॥

वृत्तिः ॥ तेनेति तृतीयासमर्थात्कालवाचिनः प्रातिपदिकात्परिजय्य लभ्य कार्य्य सुकर इत्येतेष्वर्थेषु ठञ् प्रत्ययो भवति ॥

93. The affix ṭhañ (±/—इक or क) comes after a word denoting time, in the 3rd case in construction, in the sense of "to be subdued, to be gained or attained, to be completed and to be easily completed in that time".

Thus मासेन परिजय्यः (शक्यते जेतुं) = मासिको व्याधिः, सांवत्सरिको व्याधिः, मासेन लभ्यः = मासिकः पटः, मासेन कार्यं = मासिकं चान्द्रायणं, मासेन सुकरो = मासिकः प्रासादः ॥

तदस्य ब्रह्मचर्यम् (ठञ्) ॥ ९४ ॥ पदानि ॥ तत्-अस्य, ब्रह्मचर्य्यम् ॥

वृत्तिः ॥ तदिति प्रथमा समर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति, यत्तदस्येति निर्दिष्टं ब्रह्मचर्यं चेद्भवति ॥
तदिति द्वितीयासमर्थात्कालवाचिनः प्रातिपदिकादस्येति षष्ठ्यर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति ब्रह्मचर्य्यं चेद्गम्यते ॥
वार्त्तिकम् । महानाम्न्यादिभ्यः षष्ठीसमर्थेभ्य उपसंख्यानम् ॥ वा० ॥ तच्चरतीति च ॥
वा० ॥ अवान्तरदीक्षादिभ्यो डिनिर्वक्तव्यः ॥ वा० ॥ अष्टाचत्वारिंशतो ड्वुंश्च डिनिश्च वक्तव्यः ॥
वा० ॥ चातुर्मास्यानां यलोपश्च ड्वुंश्च डिनिश्च वक्तव्यः ॥ वा० ॥ चतुर्मासाण् ण्यो यज्ञे ॥
वा० ॥ संज्ञायामण्वक्तव्यः ॥

94. The affix ṭhañ comes after a word of time in the sense of "an abstinence that lasts so long" or "who practises abstinence so long".

The word तद् shows that the word must be in the accusative case: अस्य shows the force of the affix, ब्रह्मचर्य्यः joins both. Thus मासं ब्रह्मचर्य्यमस्य = मासिको ब्रह्मचारी "who practises abstinence for a month". So also आर्धमासिकः, सांवत्सरिकः ॥

Another explanation is, the affix ṭhañ comes after a word in the *first* case in construction, when the sense is that of an abstinence which lasts for such a period. As मासोऽस्य ब्रह्मचर्यस्य = मासिकं ब्रह्मचर्यम् "an abstinence lasting for a month". आर्धमासिकं, सांवत्सरिकं ॥

In the first case the affix relates to a person, in the second, to the vow itself. Both these explanations are valid, as the structure of the aphorism is open to both constructions.

Vârt:—So also after the words महानाम्नी &c in the genitive construction. As महानाम्निकम्, गोदानिकम्, आदित्य व्रतिकम् ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA · संस्कृति मंत्रालय · भारत सरकार

GL

Vârt :—After those words, the affix means also 'who practises that'. As महानाम्नीश्चरति = माहानामिकः, आदित्यव्रतिकः, गौदानिकः ॥ महानाम्नी + ठञ् = महानामन् + ठञ् (VI. 3. 35 Vârt) = माहानामिकः (VI. 4. 144). महनाम्न्य ऋचः, तत् सहचरितं व्रतं ॥

Vârt :—The affix डिनि comes after the words अवान्तरदीक्षा &c, in the sense of 'who practices'. As अवान्तरदीक्षांचरति = अवान्तरदीक्षी, तिलव्रतिन् ॥

Vârt :— The affixes ड्वुन् and डिनि come after the word अष्टचत्वारिंशत्, as अष्टचत्वारिंशद्वर्षाणि व्रतंचरति = अष्टचत्वारिंशकः or अष्टचत्वारिंशिन् ॥

Vârt :—The same affixes come after the words चतुर्मास्य &c, the final य being elided. As चतुर्मास्यानि चरति = चातुर्मासकः or चातुर्मासिन् ॥

Vârt :—The affix ण्य comes after चतुर्मास, in the sense of 'produced there'. As चतुर्षु मासेषु भवानि = चातुर्मास्यानि ॥ It refers to a sacrifice.

Vârt :—The affix अण् comes, when it is a Name, as, चतुर्षु मासेषु भवा = चातुर्मासी पौर्णमासी ॥ So also आषाढी, कार्त्तिकी, फाल्गुनी ॥

तस्य च दक्षिणा यज्ञाख्येभ्यः ॥ ९५ ॥ पदानि ॥ तस्य, च, दक्षिणा, यज्ञाख्येभ्यः (ठञ्)

वृत्तिः । तस्येति षष्ठीसमर्थेभ्यो यज्ञाख्येभ्यो दक्षिणेत्येतस्मिन्नर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति ।

95. The affix ṭhañ, comes after a word being the name of a sacrifice, in the sense of "the fee thereof".

As अग्निष्टोमस्य दक्षिणा = आग्निष्टोमिकी, वाजपेयिकी, राजसूयिकी ॥

The word आख्या in the sûtra implies that the affix comes even after those sacrifice-denoting words which do not express time (V. 1. 78); had it not been used, the sûtra would have applied only to such sacrifice-denoting words as एकाहः, द्वादशाह, which are time-denoting words as well. The Vartika in V. 1. 20 would apply to द्वादशाह &c. Some texts do not read च in the sûtra.

तत्र च दीयते कार्यं भववत् ॥ ९६ ॥ पदानि ॥ तत्र, च, दीयते, कार्य्यं, भववत् (ठञ्) ॥

वृत्तिः ॥ तत्रेति सप्तमीसमर्थात्कालवाचिनः प्रातिपदिकाद्दीयते कार्यमित्येतयोरर्थयोर्भववत्प्रत्ययो भवति ।

96. The affixes having the sense of भव (IV. 3. 53, IV. 3. 11) come after a time-denoting word, in the sense of "what is given in that, and what is done in that".

As मासे भवम् = मासिकं (IV. 3. 11). This word also means मासे दीयते and मासे कार्यं ॥ Similarly सांवत्सरिकं, प्रावृषेण्यं (IV. 3. 17), वासन्तिकम् (IV. 3. 20), वासन्तम् (IV. 3. 16), हैमनम् (IV. 3. 22), हैमन्तम् (IV. 3. 16), हैमन्तिकम् (IV. 3. 21), शारदम् (IV. 3. 16). All these words mean also what is given or done in those seasons. The word वत् in भववत् means that all the rules of तत्रभवः (IV. 3. 53) apply here.

This sûtra should be divided into two parts, one joining with the previous sûtra, as तत्र च दीयते, यज्ञाख्येभ्यः, as आग्निष्टोमिकं भक्तं, राजसूयिकम्, वाजपेयिकम् ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

So far does the word काल V. 1. 78, bear rule. Hereafter general affixes will be taught.

व्युष्टादिभ्यो ऽण् ॥ ९७ ॥ पदानि ॥ व्युष्टादिभ्यः, अण् ॥

वृत्तिः । तत्रेति सप्तमीसमर्थेभ्यो व्युष्टादिभ्यो दीयते कार्यमित्येतयोरण् प्रत्ययो भवति । वार्त्तिकम् ॥ अण्प्रकरणे ऽग्निपदादिभ्य उपसंख्यानम् ।

97. The affix aṇ (±—अ) comes after the words व्युष्ट &c in the 7th case in construction, the sense of "being given therein or done therein".

Thus व्युष्टे दीयते कार्यं वा = वैयुष्टम्, नैत्यम् ॥

Vârt:—So also after the words अग्निपद &c. As, आग्निपदम्, पैलुमूलम् ॥ This Vârtika can be dispensed with, as the word अग्निपद &c can be included in the व्युष्टादि list of words.

1 व्युष्ट, 2 नित्य, 3 निष्क्रमण, 4 प्रवेशन, 5 उपसंक्रमण, 6 तीर्थ, 7 अस्तरण (आस्तरण), 8 संग्राम, 9 संघात, 10 अग्निपद, 11 पीलुमूल (पीलु, मूल), 12 प्रवास, 13 उपवास, 14 संभ्रम, 15 दीर्घ. ॥

तेन यथाकथाचहस्ताभ्यां णयतौ ॥ ९८ ॥ पदानि ॥ तेन, यथा, कथाच, हस्ताभ्याम्, णयतौ ॥

वृत्तिः । दीयते कार्यमिति वर्त्तते । तेनेति तृतीयासमर्थाभ्यां यथाकथाचहस्तशब्दाभ्यां यथासंख्यं णयतौ प्रत्ययौ भवतः ।

98. The affix ण (±—अ) and यत् come respectively after the words yathâ-kathâ-cha, and hasta, being in the third case in construction, having the sense of what is " given or is done in this way or with this".

The words दीयते and कार्य apply to both; the rule of यथासंख्य: (I. 3. 10) not applying to it. The word यथाकथाच is an Indeclinable, meaning contempt. Of course this word cannot take any case-affix, it therefore only gives the sense of third case. As यथा कथाच दीयते कार्यं वा = याथाकथाचम्; हस्तेन दीयते कार्यं वा = हस्त्यम् ॥

संपादिनि ॥ ९९ ॥ पदानि ॥ संपादिनि (ठञ्) ॥

वृत्तिः ॥ तेनेत्येव । तृतीयासमर्थात्संपादिन्यभिधेये ठञ् प्रत्ययो भवति ।

99. The affix ṭhañ (±—इक) comes after a word in the Instrumental case in construction, in the sense of "fitted for that".

The word संपत्तिः means 'suitable, proper, fit'. The word संपादिन् is formed by adding णिनि to संपद्, the force of the affix being that of necessity (III. 3. 170). As कर्णवेष्टकाभ्यां संपादि मुखं = कार्णवेष्टकिकं मुखं 'a face fit for ear-rings', वास्त्रयुगिकम् शरीरम् i. e. वस्त्रयुगेन विशेषतः शोभते ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA · सत्यमेव जयते · संस्कृति मंत्रालय · भारत सरकार

GL

कर्मवेषाद्यत् ॥ १०० ॥ पदानि ॥ कर्म्म-वेषात्-यत् ॥

वृत्तिः ॥ कर्मवेषशब्दाभ्यां तृतीयासमर्थाभ्यां यत्प्रत्ययो भवति संपादिनीत्येतस्मिन्विषये । ठञोऽपवादः ॥

100. The affix yat (य) comes in the sense of "being fitted with that", after the words karma and vesha, in the third-case in construction.

This debars ṭhañ. कर्मणा संपद्यते = कर्मण्यं शरीरम्, वेषेण संपद्यते = वेष्यो नटः ॥ For accent see VI. 1. 213.

तस्मै प्रभवति संतापादिभ्यः ॥ १०१ ॥ पदानि ॥ तस्मै-प्रभवति, सन्तापादिभ्य (ठञ्) ॥

वृत्तिः ॥ तस्मादिति चतुर्थीसमर्थेभ्यः संतापादिभ्यः प्रभवतीत्यस्मिन्विषये ठञ् प्रत्ययो भवति ।

101. The affix ṭhañ (±/—इक) comes after the word santâpa &c in the dative construction, in the sense of "what is able to effect that".

The word प्रभवति means 'able, capable'. The dative here has the force of अलम् (II. 3. 16). As, संतापाय प्रभवति = सांतापिकः, सान्नाहिकः ॥

1 संताप, 2 संनाह, 3 संग्राम, 4 संयोग, 5 संपराय, 6 संवेशन, 7 संपेष, 8 निष्पेष, 9 सर्ग, 10 निसर्ग, 11 विसर्ग, 12 उपसर्ग, 13 प्रवास, 14 उपवास, 15 संघात, 16 संवेष*, 17 संवास*, 18 संमोदन, 19 सक्तु, 20 मांसौदनाद्विगृहीतादपि, 21 अवसर्ग. ॥

योगाद्यच्च ॥ १०२ ॥ पदानि ॥ योगात्, यत्, च ॥

वृत्तिः । योगशब्दाद्यत्प्रत्ययो भवति, चकाराद् ठञ्, तस्मै प्रभवतीत्यस्मिन्विषये ।

102. The affix yat (य) is also added in this sense of 'able to effect that', after the word yoga.

Thus योगाय प्रभवति = योग्यः or यौगिकः ॥

कर्मण उकञ् ॥ १०३ ॥ पदानि ॥ कर्म्मणः, उकञ् ॥

वृत्तिः । कर्मशब्दादुकञ् प्रत्ययोभवति तस्मै प्रभवतीत्येतस्मिन्नर्थे । ठञो ऽपवादः ।

103. The affix ukañ (±/ उक) comes after the word Karman, in the same sense of 'able to effect that'.

This debars ठञ्. As कर्मणे प्रभवति = कार्मुकं धनुः ॥ This word कार्मुकम् means always a 'bow', and is never employed to designate anything else.

समयस्तदस्य प्राप्तम् ॥ १०४ ॥ पदानि ॥ समयः, तत्, अस्य, प्राप्तम् (ठञ्) ॥

वृत्तिः । समयशब्दात् तदिति प्रथमासमर्थाद् अस्येति षष्ठ्यर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमासमर्थं प्राप्तं चेद् भवति ॥

104. The affix ṭhañ (±/—इक) comes after the word samaya in the first case in construction, in the sense of "that has arrived for it".

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GL

Thus सामयिकं कर्म = 'a work for which the time has come'.

ऋतोरण् ॥ १०५ ॥ पदानि ॥ ऋतोः, अण् ॥

वृत्तिः । तदस्य प्राप्तमित्यनुवर्त्तते । ऋतुशब्दात्तादिति प्रथमा समर्थाद्, अस्येति षष्ठ्यर्थे ऽण् प्रत्ययो भवति, तदस्य प्राप्तमित्येतस्मिन् विषये ।

वार्त्तिकम् । तदस्य प्रकरणे उपवस्त्रादिभ्य उपसंख्यानम् ॥

105. The affix aṇ (±—अ) comes after the word ṛitu, meaning "that has come for it".

As ऋतुःप्राप्तोऽस्य = आर्त्तवं पुष्पम् (Guṇa by VI. 4. 146) "the flower for which the season has arrived".

Vârt:—So also after the words उपवस्त्र &c. As औपवस्त्रम्, प्राशित्रम् ॥

छन्दसि घस् ॥ १०६ ॥ पदानि ॥ छन्दसि, घस् ॥

वृत्तिः ॥ ऋतुशब्दाच्छन्दसि विषये घस् प्रत्ययो भवति तदस्य प्राप्तमित्यस्मिन्विषये । अणोपवादः ।

106. In the Chhandas, the affix ghas (इय) comes after the word ऋतु in the same sense of 'season has come for it'.

This debars अण्. As अयंते योनिर्ऋत्वियः ॥ Here there is no Guṇa by VI. 4. 146, because by sûtra I. 4. 16, ऋतु before the affix घस् gets the designation of पद, hence the guṇa rule which applies to भ (I. 4. 18) does not apply.

कालाद्यत् ॥ १०७ ॥ पदानि ॥ कालात्, यत् ॥

वृत्तिः ॥ कालशब्दाद्यत्प्रत्ययो भवति तदस्य प्राप्तमित्यस्मिन्विषये ।

107. The affix yat (य) comes after the word Kâla, in the same sense of 'time has come for it'.

As काल्यस्तापः, काल्यं शीतं ॥ See VI. 1. 213.

प्रकृष्टे ठञ् ॥ १०८ ॥ पदानि ॥ प्रकृष्टे ठञ् ॥

वृत्तिः ॥ कालादित्येव,तदस्येति च । प्राप्तमिति निवृत्तम् । प्रकर्षेण कालो विशेष्यते प्रकर्षे वर्तमानात्कालात्प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति ।

108. The affix ṭhañ (±/—इक) comes after the word Kâla in the first case in construction, in the sense of "long-standing".

As प्रकृष्टो कालोऽस्य = कालिकमृणम् "long-standing debt". कालिकम् वैरम् "long-standing enmity".

In this sûtra काल and तदस्य are understood, but not so the word प्राप्तम् ॥

प्रयोजनम् ॥ १०९ ॥ पदानि ॥ प्रयोजनम् (ठञ्) ॥

वृत्तिः ॥ तदिति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति, यत्तत्प्रथमासमर्थं प्रयोजनं चेत्तद्भवति ॥

109. The affix ṭhañ (±/—इक) comes after a word in the first case in construction in the sense of "that whose occasion or purpose is this".

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

CSL

As इन्द्रमहः प्रयोजनमस्य=ऐन्द्रमहिकम्, गाङ्गामहिकम् ॥

विशाखाषाढादण्मन्थदण्डयोः ॥ ११० ॥ पदानि ॥ विशाखा-अषाढात्, अण्, मन्थ-दण्डयोः ॥

वृत्तिः ॥ विशाखाषाढाशब्दाभ्यामण् प्रत्ययो भवति तदस्य प्रयोजनमित्येतस्मिन्विषये यथासंख्यं मन्थदण्डयोरभिधेययोः ।

वार्त्तिकम् । चूडादिभ्य उपसंख्यानम् ॥

110. The affix aṇ (±—अ) comes in the sense of 'that whose purpose is this', after the words viśâkhâ, and ashâḍhâ, when the derivative of the first is combined with मन्थ and that of the second with दण्ड ॥

As वैशाखो मन्थः, आषाढो दण्डः ॥

Vârt:—So also after the words चडा &c. As चडा प्रयोजनमस्य=चौडम्, श्रद्धा प्रयोजनमस्य=श्राद्धम् ॥

अनुप्रवचनादिभ्यश्छः ॥ १११ ॥ पदानि ॥ अनुप्रवचनादिभ्यः, छः ॥

वृत्तिः ॥ अनुप्रवचनादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यश्छः प्रत्ययो भवति तदस्य प्रयोजनमित्यस्मिन्विषये । ठञोपवादः ।

वार्त्तिकम् ॥ विशिपूरिपतिरुहिप्रकृतेरनात्सपूर्वपदादुपसंख्यानम् ॥ वा० ॥ स्वर्गादिभ्यो यद्वक्तव्यः ॥

वा० ॥ पुण्याहवाचनादिभ्यो लुग्वक्तव्यः ॥

111. The affix Chha (ईय) comes in the same sense of 'that whose purpose is this', after the words अनुप्रवचन &c.

This debars ठञ् ॥ Thus अनुप्रवचनं प्रयोजनमस्य=अनुप्रवचनीयम्, उत्थापनीयम् ॥

Vârt:—So also after the derivatives formed by the affix अन (यु) from the radicals विश्, 'to enter', पूर्, 'to fill', पत् 'to fall', and रुह् 'to mount', when preceded by a word. As गृहप्रवेशनीयम्, प्रपापूरणीयम्, अश्वप्रपतनीयम्, प्रासादारोहणीयम् ॥

Vârt:—The affix यत् comes after the words स्वर्ग &c. स्वर्गं प्रयोजनमस्य=स्वर्ग्यम्, यशस्यम्, आयुष्यम्, काम्यम्, धन्यम् ॥

Vârt:—The affix is elided after the words पुण्याहवाचन &c. As, पुण्याहवाचनं प्रयोजनमस्य=पुण्याहवाचनं, स्वस्तिवाचनं, शान्तिवाचनम् ॥

1 अनुप्रवचन, 2 उत्थापन, 3 उपस्थापन, 4 संवेशन, 5 प्रवेशन, 6 अनुप्रवेशन, 7 अनुवासन, 8 अनुवचन, 9 अनुवाचन, 10 अन्वारोहण, 11 प्रारम्भण, 12 आरम्भण, 13 आरोहण, 14 अनुवेशन, 15 अनुवादन, 16 प्ररोहण ॥

समापनात्सपूर्वपदात् ॥ ११२ ॥ पदानि ॥ समापनात्, सपूर्वपदात् (छः) ॥

वृत्तिः ॥ समापनशब्दात्पूर्वपदाद्विद्यमानपूर्वपदाच्छः प्रत्ययो भवति तदस्य प्रयोजनमित्येतस्मिन्विषये । ठञोपवादः ।

112. The affix Chha comes in the same sense of "that whose purpose is this", after the word samâpana, when it has a word in composition preceding it.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

This debars ठञ् ॥ Thus छन्दः समापनं प्रयोजनमस्य = छन्दः समापनीयम्, व्याकरण समापनीयम् ॥ The specific mention of the word पद in the aphorism indicates that the rule will not apply when a word other than a 'pada,' such as the affix 'bahuch,' V. 3. 68. precedes the word Samâpana.

ऐकागारिकट् चौरे ॥ ११३ ॥ पदानि ॥ ऐकागारिकट्, चौरे ॥

वृत्तिः ॥ ऐकागारिकट् इति निपात्यते चौरेऽभिधेये ।

113. The word ऐकागारिकट् is irregularly formed, in the sense of a 'thief'.

The feminine will be in ङीप्. Thus एकागारं प्रयोजनमस्य = ऐकागारिकः fem. °की ॥ This word can be regularly formed by ठञ्, but it will always be restricted to mean a thief. When any other thing is designated, it will not take this affix. Thus एकागारं प्रयोजनमस्य भिक्षोः, here there will be no affixing. The feminine moreover will be in ङीप् ॥ Some say the word is formed by adding the affix इकट् with the irregular Vriddhi of the first syllable.

आकालिकडाद्यन्तवचने ॥ ११४ ॥ पदानि ॥ आकालिक ट्, आद्यन्तवचने ॥

वृत्तिः ॥ आकालिकट् इति निपात्यते आद्यन्तवचने । समानकालशब्दस्याकालशब्द आदेशः । आद्यन्तयोश्चैतद्विशेषणम् । इकट् प्रत्ययश्च निपात्यते ।

वार्त्तिकम् । आकालाट् ठंश्च ॥

114. The word âkâlikaṭ is irregularly formed in the sense of "what coincides with the beginning and the end i. e. what lasts only an instant".

The word आकाल is substituted for समानकाल. Thus आकालिकः स्तनयित्नुः 'a thunder lasting for an instant'. आकालिकी विद्युत् "a lightening lasting a twinkle". i. e. whose death is equal to its time of birth or dying as soon as born.

Vârt:—The affixes ठन् and ठञ् also come after आकाल; as आकालिका विद्युत् ॥

So far is the governing power of the affix ठञ् V. 1. 18.

तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः ॥ ११५ ॥ पदानि ॥ तेन, तुल्यं-क्रिया-चेत् वतिः ॥

वृत्तिः ॥ तेनेति तृतीयासमर्थात्तुल्यमित्यर्थे वतिः प्रत्ययो भवति यत्तुल्यं क्रिया चेत्सा भवति ॥

115. The affix vati (वत्) comes after a word in the third case in construction, in the sense of "like that", when the meaning is 'similarity of action'.

As ब्राह्मणेन तुल्यं वर्तते = ब्राह्मणवत्, राजवत् ॥

Why do we say "action"? The affix will not be joined when the similarity is in 'quality'. As पुत्रेणसह स्थूलः "as big as the son", पुत्रेण तुल्यः पिङ्गलः ॥

तत्र तस्येव ॥ ११६ ॥ पदानि ॥ तत्र,तस्य,इव (वतिः) ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GL

वृत्तिः ॥ तत्रेति सप्तमीसमर्थात्तस्येति षष्ठीसमर्थाच्च इवार्थे वतिः प्रत्ययो भवति ॥

116. The affix vati comes also in the sense of "like what is therein or thereof".

As मथुरायामिव = मथुरावत् 'like that in Mathura', as मथुरावत् स्रुघ्ने प्राकारः, पाटलिपुत्रवत् साकेते परिखा; देवदत्तस्येव देवदत्तवद् यज्ञदत्तस्य गावः &c.

तदर्हम् ॥ ११७ ॥ पदानि ॥ तद्-अर्हम् (वतिः) ॥

वृत्तिः ॥ तदिति द्वितीयासमर्थादर्हमित्येतस्मिन्नर्थे वतिः प्रत्ययो भवति ॥

117. The affix vati comes after a word in the second case in construction, in the sense of "befitting that or suited to that".

As राजानमर्हति = राजवत् पालनम् "the protection as befits a king i.e. as a king should protect". ब्राह्मणवत्, ऋषिवत्, क्षत्रियवत् ॥

उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे ॥ ११८ ॥ पदानि ॥ उपसर्गात्-छन्दसि-धात्वर्थे(वति) ॥

वृत्तिः ॥ उपसर्गात्साधने धात्वर्थे वर्त्तमानात्स्वार्थे वतिः प्रत्ययो भवति छन्दसि विषये ॥

118. In the Chhandas, the affix vati is added to an Upasarga (Preposition), in the sense of a verbal root.

As the word उद्वतः and निवतः in the following Rik (X. 142. 4).

यदुद्वतो निवतो यासि बप्सत् पृथगेषि प्रगर्धिनीव सेना ॥ "When thou O Fire ! goest burning high (उद्वतः = उद्गतान्) and low (निवतः = निगतान्) trees &c.

तस्य भावस्त्वतलौ ॥ ११९ ॥ पदानि ॥ तस्य-भावः- त्वतलौ ॥

वृत्तिः ॥ तस्येति षष्ठीसमर्थाद् भाव इत्येतस्मिन्नर्थे त्वतलौ प्रत्ययौ भवतः ॥

119. The affixes tva (त्व) and tal (— —' त or ता) come after a word in the sixth case in construction, in the sense of "the nature thereof".

As अश्वस्य भावः = अश्वत्वम् or अश्वता, गोत्वम् or गोता ॥

आ च त्वात् ॥ १२० ॥ पदानि ॥ आ-च-त्वात् (त्व-तलौ) ॥

वृत्तिः ॥ ब्रह्मणस्त्व इति वक्ष्यति । आ एतस्मात्त्वसंशब्दनाद् यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्याम, स्तत्र त्वतलौ प्रत्ययावधिकृतौ वेदितव्यौ ॥

120. From this forward as far as the aphorism V. 1. 136, the affixes त्व and तल् bear rule.

Thus in V. 1. 122, त्व and तल् are read, giving the forms पृथुत्वम् and पृथुता &c. This rule is intended to secure admission for these two affixes notwithstanding the bars in the shape of subsequent aphorisms directing the employment of other affixes. These affixes signify, in addition to भाव (nature), कर्म (action) also, in V. 1. 124. The word च in the aphorism is intended to secure their admission notwithstanding the affixes नञ् and स्नञ् (VI. 1. 87). Thus स्त्रियाः भावः = स्त्रैणम्, स्त्रीत्वम्, स्त्रीता 'the nature of a female'. पुंस्त्वम्, पुंस्ता, पौंस्नम् ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA · सत्यमेव जयते · CSL

न नञ्पूर्वात्तत्पुरुषादचतुरसंगतलवणवटबुधकतरसलसेभ्यः ॥ १२१ ॥ पदानि ॥ ननञ्पूर्वात्, तत्पुरुषात्, अचतुर-संगत-लवण-वट-बुध-कत-रस-लसेभ्यः ॥

वृत्तिः ॥ इत उत्तरे ये भावप्रत्ययास्ते नञ्पूर्वात्तत्पुरुषान्न भवति चतुरादीन्वर्जयित्वा ॥

121. The affixes denoting 'nature', taught hereafter, do not come after a Tatpurusha compound formed by the negative particle नञ्, with the exception of the following:—chatura, saṅgata, lavaṇa, vaṭa, budha, kata, rasa, and lasa.

Thus the words अपति, अपटु and अरमणीय will have two forms only i. e. अपतित्वम् or अपतिता, अपटुत्वम् or अपटुता, अरमणीयत्वम् or अरमणीयता ॥ While by V. 1. 128, other compounds will have यक् also, as सैनापत्यम् ॥ An exception to this is आविद्वर्य (VII. 2. 25), as used by the author himself. Why do we say नञ् पूर्वात् "a Tatpurusha whose first member is नञ्"? Observe बार्हस्पत्यम्, प्राजापत्यम् ॥

Why do we say 'after a Tatpurusha ?' Observe, when the word अपटु is a Bahuvrihi compound meaning नास्य पटवः सन्ति, its derivative will be आपटवम्. So also, आलाघवम् ॥

So also the compounds of चतुर &c, with नञ्, e. g. आचतुर्यम्, आसंगत्यम्, आलवण्यम्, आवट्यम्, आबुध्यम्, आकत्यम्, आरस्यम्, आलस्यम् ॥ In some texts, there is युध instead of बुध ॥

पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा ॥ १२२ ॥ पदानि ॥ पृथ्वादिभ्यः, इमनिच, वा ॥

वृत्तिः ॥ पृथु इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य इमनिच्प्रत्ययो भवति वा, तस्य भाव इत्येतस्मिन्नर्थे ॥

122. The affix imanich (इमन्) comes optionally in the sense of 'nature thereof', after the words prithu &c.

The word वा 'optionally' is employed with the intention of securing admission for the affixes अण् &c. Thus पृथोर्भावः = प्रथिमन् nom. प्रथिमा (पृथु + इमन् = पृथ् + इमन् VI. 4. 155 = प्रथ् + इमन् VI. 4. 161 = प्रथिमा), or पार्थवम् by V. 1. 131. So also म्रदिमा or मार्दवम् ॥ The उ of पृथु and मृदु is elided by VI. 4. 155, and र is substituted for ऋ by VI. 4. 161. Of course, the affixes त्व and तल् come here also as, पृथुत्वम्, मृदुत्वम्, पृथुता, मृदुता ॥

1 पृथु, 2 मृदु, 3 महत्, 4 पटु, 5 तनु, 6 लघु, 7 बहु, 8 साधु, 9 आशु (आसु !), 10 उरु (ऊरु), 11 गुरु, 12 बहुल, 13 खण्ड, 14 दण्ड, 15 चण्ड, 16 अकिंचन, 17 बाल*, 18 होड, 19 पाक, 20 वत्स, 21 मन्द, 22 स्वादु, 23 ह्रस्व, 24 दीर्घ, 25 प्रिय, 26 वृष, 27 ऋजु, 28 क्षिप्र, 29 क्षुद्र, 30 अणु*, 31 वेणु (!).

वर्णदृढादिभ्यः ष्यञ् च ॥ १२३ ॥ पदानि ॥ वर्ण-दृढादिभ्यः, ष्यञ् च ॥

वृत्तिः ॥ वर्णविशेषवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो दृढादिभ्यश्च ष्यञ् प्रत्ययो भवति, चकारादिमनिच, तस्य भाव इत्येतस्मिन्विषये ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

123. The affix shyañ (±/—य) also comes, as well as imanich, after a word denoting colour, and after the words dridha &c, in the sense of 'nature thereof'.

Thus शुक्लस्य भावः = शौक्ल्यम्, शुक्लिमन्, शुक्लत्व, शुक्लता, कार्ष्ण्यम्, कृष्णिमन्, कृष्णत्वम्, कृष्णता; दार्ढ्यम्, द्रढिमन् (nom. °मा), दृढत्वम्, दृढ़ता ॥

The ष् of ष्यञ् shows that the feminine is formed by ङीष् (III. 1. 41). As औचित्यः fem. औचिती (VI. 4. 148. and 150).

1 दृढ, 2 वृढ*, 3 परिवृढ, 4 भृश, 5 कृश, 6 वक्र (चक्र), 7 शुक्र*, 8 चुक्र*, 9 आम्र 10 कृष्ट, (आकृष्ट), 11 लवण, 12 ताम्र, 13 शीत, 14 उष्ण, 15 जड, 16 बधिर; 17 पण्डित 18 मधुर, 19 मूर्ख, 20 मूक, 21 वेर्यातलातमतिमनःशारदानाम् (लाभ is also read The affix shyañ is added to compounds ending in yâta &c preceded by vi, as, वियातत्वम्, वियातता, वियातिमा, वैयात्यं; विलाभत्वं, विलाभता, विलाभिमा, वैलाभ्यं, विमतित्वं, विमतिता, विमतिमा, वैमत्यं and वैमतं (V. 1. 131); विमनस्त्वं, विमनस्ता, विमनिमा, वैमनस्यं and विशारदत्वं, विशारदता, विशारदिमा, वैशारद्यम्) ॥ 22 समो, मतिम नसोः, (The words mati and manas preceded by sam take shyañ, as संमतित्वं, संमतिता, &c). 23 जवन. 24 अम्ल, 25 बाल, 26 तरुण, 27 मन्द, 28 स्थिर, 29 बहुल, 30 दीर्घ ॥

गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्माणि च ॥ १२४ ॥ पदानि ॥ गुणवचन-ब्राह्मणादिभ्यः, कर्म्माणि, च (ष्यञ्) ॥

वृत्तिः ॥ गुणमुक्तवन्तो गुणवचनाः गुणवचनेभ्यो ब्राह्मणादिभ्यश्च तस्येति षष्ठीसमर्थेभ्यः कर्मण्यभिधेये यञ् प्रत्ययो भवति । चकाराद् भावे च ।

वार्त्तिकम् ॥ चातुर्वर्ण्यादीनां स्वार्थउपसंख्यानम् ॥

124. The same affix shya*n* has after a word expressive of quality, and after Brâhmaṇa &c, the sense of the activity or occupation of something or some one.

The च in the aphorism is employed with the intention of including भाव or "nature". The word कर्म denotes activity. जडस्य भावः कर्म वा = जाड्यम् so also ब्राह्मण्यम्, माणव्यम् ॥.

The words भाव and कर्म bear rule upto the end of the chapter. This class of ब्राह्मण &c, is âkṛitigaṇa i. e. the fact of a word belonging to which is known only from the forms met with in writers of authority.

Vârt :—The affix does not change the sense in चातुर्वर्ण्य &c, as चत्वार एव वर्णाः = चातुर्वर्ण्यम् ॥ चातुराश्रम्यम्, त्रैलोक्यम्, त्रैस्वर्यम्, षाड्गुण्यम्, सैन्यम्, सान्निध्यम्, सामीप्यम्, औपम्यम्, सौख्यम् ॥

1 ब्राह्मण, 2 वाडव, 3 माणव, 4 अर्हतो नुम् च, as आर्हन्त्यम् 5 चोर, 6 धूर्त 7 आराधय, 8 विराधय, 9 अपराधय, 10 उपराधय, 11 एकभाव, 12 द्विभाव, 13 त्रिभाव, 14 अन्यभाव, 15 अक्षेत्रज्ञ, 16 संवादिन्, 17 संवेशिन्, 18 संभाषिन्, 19 बहुभाषिन्, 20 शीर्षघातिन् (शीर्षपातिन्), 21 विघातिन्, 22 समस्थ, 23 विषमस्थ, 24 परमस्थ, 25 मध्यमस्थ, 26 अनीश्वर, 27 कुशल, 28 चपल, 29 निपुण, 30 पिशुन, 31 कुतूहल*, 32 क्षेत्रज्ञ, 33 निघ्न*, 34 बालिश, 35 अलस, 36 दुष्पुरुष,

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

37 कापुरुष, 38 राजन्, 39 गणपति, 40 अधिपति, 41 गडुल, 42 दायाद, 43 विशस्ति*, 44 विषम*, 45 विपात*, 36 निपात*, 46 सर्ववेदादिभ्यः स्वार्थे, सार्ववेद्यः = सर्ववेदः ॥ 48 चतुर्वेदस्योभयपदवृद्धिश्च, as चातुर्वैद्यम् 49 शौटीर 50 मूक, 51 कपि, 52 विशसि, 53 पिशाच, 54 विशाल, 55 धनपति, 56 नरपति, 57 निव 58 निधान 59 विष, 60 स्वभाव, 61 निघातिन्, 62 राजपुरुष, 63 विशाय 64 विशात, 65 विजात, 66 नयात, 67 सुहित, 68 दीन, 69 विदग्ध, 70 उचित, 71 समग्र, 72 शील, 73 तत्पर, 74 इंद्पर, 75 यथा तथा, 76 पुरस्, 77 पुनः पुनः, 78 अभाक्ष्ण, 79 तरतम, 80 प्रकाम, 81 यथाकाम, 82 निष्कुल, 83 स्वराज, 84 महाराज, 85 युवराज, 86 सम्राज्, 87 अविदूर, 88 अपिशुन, 89 अनुशंस, 90 अयथातथ, 91 अयथापुर, 92 स्वधर्म, 93 अनुकुल, 94 परिमण्डल, 95 विश्वरूप, 96 ऋत्विज्, 97 उदासीन, 98 ईश्वर, 99 प्रतिभू, 100 साक्षि(न्), 101 मानुष, 102 आस्तिक, 103 नास्तिक, 104 युगपद्, 105 पूर्वाधर, 106 उत्तराधर ॥ आकृतिगण ॥

स्तेनाद्यन्नलोपश्च ॥ १२५ ॥ पदानि ॥ स्तेनात्-यत्, नलोपः, च ॥

वृत्तिः ॥ स्तेनशब्दात्षष्ठीसमर्थाद्भावकर्मणोर्यत्प्रत्ययो भवति; नशब्दस्य लोपश्च भवति ॥

125. The affix yat (य) comes in the sense of "nature thereof or action thereof", after the word stena, in the genitive, and न is elided before this affix.

As स्तेनस्य भावः कर्म वा = स्तेयम् ॥ Some divide the sûtra into two स्तेनात् ष्यञ् भवति (2) ततो यन्न लोपश्च as स्तैन्यम् and स्तेयम् ॥

सख्युर्यः ॥ १२६ ॥ पदानि ॥ सख्युः-यः ॥

वृत्तिः ॥ सखिशब्दाद् यः प्रत्ययो भवति भावकर्मणोरर्थयोः ॥

वार्त्तिकम् ॥ दूतवणिग्भ्यां चेति वक्तव्यम् ॥

126. The affix य comes in the sense of 'nature or action thereof', after the word सखि ॥

As सख्यम् 'friendship'.

Vârt:—So also after the words दूत and वणिक्, as, दूत्यम् and वणिज्यम् ॥ The word वाणिज्यम् is formed by V. I. 124, वणिक् belonging to ब्राह्मणादि class.

कपिज्ञात्योर्ढक् ॥ १२७ ॥ पदानि ॥ कपि ज्ञात्योः, ढक् ॥

वृत्तिः ॥ कपिज्ञातिशब्दाभ्यां ढक् प्रत्ययो भवति भावकर्मणोरर्थयोः ॥

127. The affix ḍhak (±—एय) comes in the sense of 'nature or action thereof', after the words kapi and jñâti.

Thus कपेर्भावः कर्म वा = कापेयम्, ज्ञातेयम् ॥ The rule of यथासंख्य (I. 3. 10) does not apply any where under this head.

पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक् ॥ १२८ ॥ पदानि ॥ पत्यन्त-पुरोहितादिभ्यः, यक् ॥

वृत्तिः ॥ पत्यन्तात्प्रातिपदिकात्पुरोहितादिभ्यश्च यक् प्रत्ययो भवति भावकर्मणोरर्थयोः ॥

128. The affix yak (±—यँ) comes in the sense of 'nature or action thereof', after a compound ending with pati, and after purohita &c.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

Thus सेनापते र्भावः कर्म वा=सैनापत्यम्, गार्हपत्यम्, प्राजापत्यम्, पौरहित्यम्, राज्यम् ॥

1 पुरोहित, 2 राजासे (असमासे, राजन् भसे), 3 ग्रामिक (संग्रामिक), 4 पिण्डिक, 5 सुहित*, 6 बाल, 7 मन्द, 8 खण्डिक, 9 दण्डिक, 10 वर्मिक (वर्मित), 11 कर्मिक, 12 धर्मिक*, 13 शिलिक (शीलिक), 14 सूतिक, 15 मूलिक, 16 तिलक, (तिलिका), 17 अञ्जलिक 18 अञ्जनिक, (अञ्जतिका), 19 ऋषिक, 20 पुत्रिक (पुत्रक), 21 अविक*, 22 क्षत्रिक, 23 पर्षिक*, 24 पथिक (पथिका), 25 चर्मिक, 26 प्रतिक, 27 सारथि (सारथिक), 28 आस्तिक*, 29 सूचिक, 30 संरक्ष*, 31 सूचक (संरक्षसूचक), 22 नास्तिक*, 33 अजानिक, 34 शाक्वर (राक्वर), 35 नागर*, 36 चूडिक, 37 एषिक, 38 निलिक, 39 स्तनिक, 40 चूडितिक, 41 कृषिक, 42 पूतिक, 43 पत्रिक, 44 सलनिक, 45 पक्षिक, 46 जलिक, 47 शर्मिक, 48 तिरिथक, 49 प्रत्त्रिक, 50 प्रविक, 51 परिक्षक, 52 पूजनिक, 53 मूच्चिक, 54 स्वरिक ॥

प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्गात्रादिभ्यो ऽञ् ॥ १२९ ॥ पदानि ॥ प्राणभृत्-जाति-वयो वचन-उद्गात्रादिभ्यः, अञ् ॥

वृत्तिः ॥ प्राणभृज्जातिवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो वयोवचनेभ्यः उद्गात्रादिभ्यश्चाञ् प्रत्ययो भवति भावकर्मणोरर्थयोः ॥

129. The affix añ (±′—अ) comes in the sense of 'nature or action thereof', after class names of animals, and words expressing age, as well as after udgâtṛi &c.

Thus अश्वस्य भावः कर्म वा=आश्वम्, औष्ट्रम्, कौमारम्, कैशोरम्, औद्गात्रम्, औन्नेत्रम् ॥

1 उद्गातृ, 2 उन्नेतृ, 3 प्रतिहर्तृ, 4 प्रशास्तृ, 5 होतृ, 6 पोतृ, 7 हर्तृ (कर्तृ), 8 रथगणक 9 पत्तिगणक (पक्षिगणक पत्रिगणक), 10 सुष्टु, ॥ दुष्टु, 12 अध्वर्यु, 13 वधू, 14 सुभग मन्त्रे ॥ In the Mantra literature subhaga takes अञ्, as महते सौभगाय; sometimes there is no अञ्, as सौभाग्य मस्यै दत्वाय ॥

हायनान्तयुवादिभ्योऽण् ॥ १३० ॥ हायनान्त-युवादिभ्यः, अण् ॥

वृत्तिः ॥ हायनान्तेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो युवादिभ्यश्चाण् प्रत्ययो भवति भावकर्मणोरर्थयोः ॥
वार्त्तिकम् ॥ श्रोत्रियस्य यलोपश्च वाच्यः ॥

130. The affix aṇ (±—अ) comes in the sense of 'nature or action thereof', after compounds ending in hâyana, and after yuvana &c.

Thus द्विहायनस्य भावः कर्म वा=द्वैहायनम्, त्रैहायनम्; यौवनम्, स्थाविरम् ॥

Vârt:—The य of श्रोत्रिय is elided, as श्रोत्रियस्य भावः कर्म वा=श्रौत्रम् ॥

1 युवन्, 2 स्थविर, 3 होतृ, 4 यजमान, 5 पुरुषासे (पुरुष असमासे), 6 भ्रातृ (भातृ), 7 कुतुक (कतक), 8 श्रमण (श्रणम), 9 कटुक*, 10 कमण्डलु, 11 कुस्त्री, 12 सुस्त्री, 13 दुःस्त्री, 14 सुहृदय 15 दुर्हृदय, 16 सुहृद्, 17 दुर्हृद्, 18 सुभ्रातृ, 19 दुर्भ्रातृ, 20 वृषल, 21 परिव्राजक, 22 सब्रह्मचारिन्, 23 अनृशंस, 24 हृदयासे (हृदय असमासे), 25 कुशल, 26 चपल, 27 निपुण, 28 पिशुन, 29 कुतूहल, 30 क्षेत्रज्ञ, 31 श्रोत्रियस्य यलोपश्च, 32 धातृ, 33 कृतक, 34 कुचुक, 35 कन्दुक, 36 मिथुन, 37 कुलली, 38 महस्, 39 कितव, 40 पोत ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GL

इगन्ताच्च लघुपूर्वात् ॥ १३१ ॥ इगन्तात्-च-लघुपूर्वात् (अण्) ॥

वृत्तिः ॥ इगन्ताच्च लघुपूर्वादण् प्रत्ययो भवति भावकर्मणोः ॥

131. The affix aṇ (±—अ) comes in the sense of 'nature or action there of', after a stem ending in इक् (इ, ई, उ, ऊ or ऋ or ऌ), when the preceding syllable is prosodially light.

Thus शुचेर्भावः कर्म वा = शौचम्, मौनम् (मुनि), नागरम् (नगर), हारितकम् (हरीतकी) पाटवम् (पटु), लाघवम् (लघु). Why do we say लघुपूर्वात् 'the preceding syllable being light'? Observe काण्डूलत्वम्, पाण्डुत्वम् ॥ Why काव्यम् from कवि ? The word कवि takes ष्यञ् as belonging to Brâhmaṇâdi class V. I. 124.

N. B. The word anta in the Sûtra may will be dispensed with. The aphorism laghupûrvâd ikah will give the same meaning.

योपधाद्गुरूपोत्तमाद्वुञ् ॥ १३२ ॥ पदानि ॥ योपधात्-गुरु-उपोत्तमात्-वुञ् ॥

वृत्तिः ॥ त्रिप्रभृतीनामन्त्यस्य समीपमुपोत्तमम् । गुरुरुपोत्तमम् यस्य तद्गुरूपोत्तमम् । यकारोपधाद्गुरूपोत्तमाद्वुञ् प्रत्ययो भवति भावकर्मणोः ॥

वार्त्तिकम् ॥ सहायाद्वेति वक्तव्यम् ॥

132. The affix vuñ (+/—अक) comes in the sense of 'nature or action there of', after a polysyllabic stem whose penultimate letter is य्, and whose penultimate syllable is prosodially heavy.

The word उपोत्तमं means the last syllable but one in a word of three syllables or more. That word whose penultimate syllable is गुरु 'heavy', is called गुरूपोत्तमम्: the योपधा means 'having penutimate य्'.

Thus रामणीयकम् from रमणीय, वासनीयकं from वसनीय ॥

Why do we say "the penultimate letter being य्"? Observe वैमानत्वं from विमान ॥

Why do say गुरूपात्तमं "the penultimate syllable being heavy"? Witness क्षत्रियत्वम् ॥

Vârt :—Optionally so after the word सहाय, as, साहायकम् and साहाय्यम् ॥

The words उपोत्तम and उपधा should be distinguished: the first means penultimate *syllable* (implying thereby the word is of more than two syllables), and the second means penultimate *letter*.

द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च ॥ १३३ ॥ पदानि ॥ द्वन्द्व-मनोज्ञादिभ्यः,च (वुञ्) ॥

वृत्तिः ॥ द्वन्द्वसंज्ञकेभ्यो मनोज्ञादिभ्यश्च वुञ् प्रत्ययो भवति भावकर्मणोः ॥

133. The affix vuñ comes in the sense of 'nature or action there of', after a dvandva compound and after the words manojña &c.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

Thus गोपालपशुपालानां भावः कर्म वा = गोपालपशुपालिका, शैष्योपाध्यायिका, कौत्सकाशिकिका, मानोज्ञकम्, काल्याणकम् ॥

1 मनोज्ञ, 2 प्रियरूप, 3 अभिरूप, 4 कल्याण, 5 मेधाविन्, 6 आढ्य, 7 कुलपुत्र, 8 छान्दस, 9 छात्र, 10 श्रोत्रिय, 11 चोर, 12 धूर्त, 13 विश्वदेव (वैश्वदेव), 14 युवन्, 15 कुपुत्र*, 16 ग्रामपुत्र, 17 ग्रामकुलाल*, 18 ग्रामषण्ड (ग्रामखण्ड), 19 ग्रामकुमार, 20 सुकुमार, 21 बहुल, 22 अवश्यपुत्र (अवश्य); 23 अमुष्यपुत्र, 24 अमुष्यकुल, 25 सारपुत्र*, 26 शतपुत्र, 27 कुशल, 28 अहोपुरुष. ॥

गोत्रचरणाच्छ्लाघात्याकारतदवेतेषु ॥ १३४ ॥ पदानि ॥ गोत्र-चरणात्, श्लाघा-अत्याकार-तद्-अवेतेषु (वुञ्) ॥

वृत्तिः ॥ गोत्रवाचिनश्चरणवाचिनश्च प्रातिपदिकाद् वुञ् प्रत्ययो भवति प्रत्येकं भावकर्मणोरर्थयोः श्लाघादिषु विषयभूतेषु ॥

134. The affix vuñ comes in the sense of 'nature or action thereof' after a family-name (Gotra), and after the Name of a Vedic School, when one boasts thereby, or manifests his contempt thereby, or when it means one who has attained that (or has come for an inspection or inquiring thereof).

The word श्लाघा means boasting; अत्याकार means 'contempt', तद् अवेत: means तद्प्राप्त: 'who has gained that', or तज्ज्ञ: 'who inquires that'. The word तत् refers to गोत्र and चरण ॥ The word तदवेत: means "who has obtained that or who has known that".

To take first श्लाघा as गार्गिकया श्लाघते or काठिकया श्लाघते "boasts of belonging to the family of Garga, or the school of Katha". To take अत्याकारः, as, गार्गिकयात्याकुरुते, काठिकयात्यकुरुते "he manifests contempt upon another, because of his belonging to the clan of Garga or School of Katha". To take तदवेता as, गार्गिकामवेतः, काठिकामवेतः = प्राप्तः or अवगतवान् ॥

Why do we say "when it means boasting &c" Observe गार्ग्यत्वम्, काठत्वम्॥ The य of गार्ग्य is elided in the above examples by VI. 4. 148 & VI. 4. 151.

होत्राभ्यश्छः ॥ १३५ ॥ पदानि ॥ होत्राभ्य छः ॥

वृत्तिः ॥ होत्राशब्द ऋत्विग्विशेषवचनः ऋत्विग्विशेषवाचिभ्यश्छः प्रत्ययो भवति भावकर्मणोः ॥

135. The affix chha (ईय) comes in the sense of 'nature or action thereof', after words expressing Hotrâ priests.

Thus आच्छावाकीयम्, मैत्रावरुणीयम्, ब्राह्मणाच्छंसीयम्, आग्नीध्रीयम् प्रतिप्रस्थात्रीयम् नेष्ट्रीयम् पोत्रीयम् ॥ होत्राभ्यः is plural to prevent application of I. 1. 68. therefore the rule does not apply to the word-form 'hotrâ' derived from हु + त्रन meaning a ritorj.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

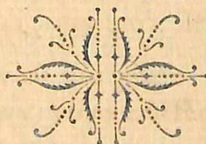
GSL

ब्रह्मणस्त्वः ॥ १३६ ॥ पदानि ॥ ब्रह्मणः-त्व ॥

वृत्तिः ॥ होत्राभ्य इत्यनुवर्त्तते । ब्रह्मन्‌शब्दाद्धोत्रावाचिनस्त्वः प्रत्ययो भवति भावकर्मणोः; छस्यापवादः ॥

136. The affix tva (त्व) comes in the sense of 'nature or action thereof', after the word Brahmaṇ, denoting a kind of Hotrâ priest.

This debars छ. Thus ब्रह्मणो भावः कर्म वा = ब्रह्मत्वम् ॥ This debars तल ॥ When ब्रह्मण् means a Brâhman, by caste, we have ब्रह्मत्वम् or ब्रह्मता ॥ So much for the province of the affixes नञ् and स्नञ् (IV. I. 87).

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
सत्यमेव जयते
संस्कृति मंत्रालय · भारत सरकार

GSL

ओ३म् ।

अथ पञ्चमध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

BOOK FIFTH

CHAPTER SECOND

धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ् ॥ १ ॥ पदानि ॥ धान्यानाम्-भवने-क्षेत्रे-खञ् ॥

वृत्तिः ॥ निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । धान्यविशेषवाचिभ्यः षष्ठीसमर्थेभ्यो भवनेऽभिधेये खञ् प्रत्ययो भवति, तच्चेद्भवनं क्षेत्रं भवति ॥

1. The affix khañ (±'—ईन) comes after the name of any particular corn, being in genitive case in construction, in the sense of a place of growing, when that place is a field.

According to Böhtlingk, the Sûtra should be thus translated. "To a corn-name is added ईन, to express the fields in which the corn grows". According to Ballantyne, it is translated "when we speak of a place for grain, or a field of it, there may be the affix khañ".

The word धान्यानां 'of grains', shows that the word in constructiou should be in the genitive case. The plural number shows that the affix is not to be added to the word-form धान्य, but to words which denote various kinds of dhânya (I. 1. 63). भवन means 'the place where a thing is produced or grows (भवन्ति जायन्ते)' ॥

Thus मुद्गानां भवनं क्षेत्रं = मौद्गीनम्, कौद्रवीणम्, कौलत्थीनम् ॥

Why do we say "of grains"? There will be no affixing in a case like this तृणानां भवनं क्षेत्रं ॥

Why do we say "when it is a field"? Observe मुद्गानां भवनं कुशूलं 'a granary where kidney-beans grow'.

व्रीहिशाल्योर्ढक् ॥ २ ॥ पदानि ॥ व्रीहि-शाल्योः-ढक् ॥

वृत्तिः ॥ व्रीहिशालिशब्दाभ्यां ढक् प्रत्ययो भवति भवने क्षेत्रे ऽभिधेये खञोऽपवादः ॥

2. The affix ḍhak (±—एयँ) comes in the above sense of 'a place of growing, when it is a field', after the words व्रीहि and शालि ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

Thus व्रीहीनां भवनं क्षेत्रं = व्रैहेयम्, शालेयम् 'a field fit for growing rice'.

यवयवकषष्टिकाद्यत् ॥ ३ ॥ पदानि ॥ यव-यवक-षष्टिकात्, यत् ॥

वृत्तिः ॥ यवादिभ्यः शब्देभ्यो यत्प्रत्ययो भवति भवने क्षेत्रे ऽभिधेये खञोपवादः ॥

3. The affix yat (यं or ⏊य) comes in the same sense of 'a place for growing, it being a field', after the words yava, yavaka, and shashṭika.

This debars खञ् ॥ Thus यवानां भवनं क्षेत्रं = यँव्यम्, यवक्यम्, षष्टिक्यम् ॥ See VI. 1. 213 for accent.

विभाषा तिलमाषोमाभङ्गाणुभ्यः ॥ ४ ॥ पदानि ॥ विभाषा, तिल-माष-उमा-भङ्गा-अणुभ्यः (यत्) ॥

वृत्तिः ॥ तिल माष उमा भङ्गा अणु इत्येतेभ्यो विभाषा यत्प्रत्ययो भवति भवने क्षेत्रे ऽभिधेये ॥

4. The affix yat comes, in the sense of 'a place for growing, it being a field', optionally after the words tila, mâsa, umâ, bhaṅgâ and aṇu.

The affix khañ will come in the alternative. Thus तिँल्यम् or तैलीनम् 'a field for growing sesamum', माँष्यम् or माषीणम् 'a field for growing beans', उँम्यम् or औमीनम् 'a field of linseed', भङ्ग्यम् or भाङ्गीनम् 'a field of hemp', अणव्यम् or आणवीनम् 'a field for small grain'.

सर्वचर्मणः कृतः खखञौ ॥ ५ ॥ पदानि ॥ सर्व-चर्मणः-कृतः-खखञौ ॥

वृत्तिः ॥ सर्वचर्मन्शब्दात्तृतीयासमर्थात्कृत इत्यस्मिन्नर्थे खखञौ प्रत्ययौ भवतः ॥

5. The affix kha (ईन) and khañ (+′—ईन) come in the sense of "wholly made thereof", after the word sarva-charman.

The word सर्व is here a part of the sense of the affix, and joins with the word कृतः, and not with चर्मन्. The compounding is in fact made by the affix. Thus सर्वश्चर्मणकृतः = सर्वचर्मीणः or सार्वचर्मीणः "made wholly of leather."

यथामुखसंमुखस्य दर्शनः खः ॥ ६ ॥ पदानि ॥ यथामुख-सम्मुखस्य, दर्शनः, खः ॥

वृत्तिः ॥ यथामुखशब्दात्संमुखशब्दात्षष्ठीसमर्थाद्दर्शन इत्येतस्मिन्नर्थे खः प्रत्ययो भवति ॥

6. The affix kha (ईन) comes in the sense of 'a mirror', after the words yathâmukha, and sanmukha being in the 6th case in construction.

The word दर्शनः means that in which something is seen, such as, looking glass, mirror &c, which reflect things. The word यथामुख is an Avyayîbhâva compound, the meaning of यथा being that of likeness II. 1. 6. Thus यथामुखं दर्शनः =

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GL

यथामुखीनः 'showing or reflecting the likeness of the face'—a mirror. सर्वस्य मुखस्य दर्शनः = सम्मुखीनः 'showing or reflecting the whole face'—a looking-glass.

तत्सर्वादेः पथ्यङ्गकर्मपत्रपात्रं व्याप्नोति ॥ ७ ॥ पदानि ॥ तत्-सर्वादेः, पथि-अङ्ग कर्म-पत्र-पात्रम्, व्याप्नोति (खः) ॥

वृत्तिः ॥ तदिति द्वितीया समर्थविभक्तिः । व्याप्नोतीति प्रत्ययार्थः । परिशिष्टः प्रकृतिविशेषणम् ॥ सर्वादेः प्रातिपदिकात् पथि अङ्ग कर्मन् पत्र पात्र इत्येवमन्ताद् द्वितीयासमर्थाद्व्याप्नोतीत्यस्मिन्नर्थे खः प्रत्ययो भवति ।

7. After the words pathi, aṅga, karman, patra or pâtra, preceded by sarva, being in the second case in construction, the affix kha (ईन) comes in the sense of "what pervades or fills the whole of that".

Thus सर्वपथं व्याप्नोति = सर्वपथीनोरथः; सर्वाङ्गीणस्तापः, सर्वकर्मीणः पुरुषः, सर्वपत्रीणः सारथिः, सर्वपात्रीण ओदनः ॥

आप्रपदं प्राप्नोति ॥ ८ ॥ पदानि ॥ आप्रपदम्-प्राप्नोति (खः) ॥

वृत्तिः ॥ प्रपदमिति पादस्याग्रमुच्यते । आङ्मर्यादायां तयोरव्ययीभावः । आप्रपदशब्दात्तदिति द्वितीयासमर्थात्प्राप्नोतीत्यस्मिन्नर्थे खः प्रत्ययो भवति ॥

8. The affix kha (ईन) comes after the word âprapada, in the sense of "reaching thereto".

The word प्रपद means the 'top of the foot'. आ means "upto". आप्रपद is an Avyayîbhâva compound meaning 'to the top of the foot'. Thus आप्रपदं प्राप्नोति = आप्रपदीनः पटः 'cloth reaching to the end of the feet', i. e. showing the width of the cloth by comparison with the body.

अनुपदसर्वान्नायानयं बद्धाभक्षयतिनेयेषु ॥ ९ ॥ पदानि ॥ अनुपद-सर्वान्न-अयानयं, बद्धा-भक्षयति-नेयेषु (खः) ॥

वृत्तिः ॥ अनुपदादिभ्यः शब्देभ्यस्तदिति द्वितीयासमर्थेभ्यो यथासंख्यं बद्धा भक्षयति नेय इत्येतेष्वर्थेषु खः प्रत्ययो भवति ॥

9. The affix kha comes after the words anupada, sarvânna, and ayânaya, being in the second case in construction, in the senses of 'so bound', 'eating that', and 'to carry thereto' respectively.

Thus अनुपदं बद्धा = अनुपदीना 'a kind of shoe'; this word is always feminine. The force of अनु here is that of 'length' or 'likeness'. That is 'a shoe of the measure of a foot'. So सर्वान्नानि भक्षयति = सर्वान्नीनोभिक्षुः 'a mendicant who eats the whole food'. So also अयानयीनः शारः 'a chessman or piece that is taken to the position on the chess called ayânaya'. The word अयानय is compounded of two words अय, meaning 'going from right to left', and अनय 'from left to right',

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA · संस्कृति मंत्रालय · भारत सरकार

GSL

and it means a particular position in which the pieces moving from right to left and left to right cannot move further, and attack the other pieces.

According to some अयानयीन is the name of the front pieces in ones own row of chess-men. A piece which moves only in one side, does not admit of this affix. The piece which is carried from one side to another, admits of this affix. Others move only in one direction अय or अनय, but not both. Kaiyyaṭa : यस्तु शार एक पार्श्वं एव संचरति तत्र न भवति प्रत्ययो, यो हि शारः पार्श्वात् पार्श्वान्तरमानीयते, स एव अयानयं नीयते, अन्यास्तु अयमेव नीयते, अनयमेव नीयते वा ॥

परोवरपरम्परपुत्त्रपौत्रमनुभवति ॥ १० ॥ पदानि ॥ परोवर-परम्पर-पुत्त्रपौत्त्रम्, अनुभवति (खः) ॥

वृत्तिः ॥ परोवर परम्पर पुत्त्रपौत्त्र इत्येतेभ्यस्तदिति द्वितीयासमर्थेभ्यो ऽनुभवतीत्यस्मिन्नर्थे खः प्रत्ययो भवति ॥

10. The affix kha comes in the sense of "who witnesses or experiences that", after the words parovara, parampara and putrapautra, in the second case in construction.

The word परोवर is compounded of पर and अवर the ओ in रो being irregular, the compounding being caused by the affix. परांश्चावरांश्च अनुभवति = परोवरीणः "who lives to see high and low". The word परम्पर is compounded of पर and परतर, the compounding being caused by the affix. As, परांश्च परतरांश्चानुभवति = परम्परीणः ॥ Similarly पुत्रपौत्रीणः ॥

The word परम्पर is a separate word as well, not formed by or admitting this affix. As मन्त्रिपरम्परा मन्त्रं भिनत्ति ॥

आवारपारात्यन्तानुकामं गामी ॥ ११ ॥ पदानि ॥ अवारपार-अत्यन्त-अनुकामं, गामी (खः) ॥

वृत्तिः ॥ अवारपार अत्यन्त अनुकाम इत्येतेभ्यो द्वितीयासमर्थेभ्यो गामीत्येतस्मिन्नर्थे खः प्रत्ययो भवति ॥

वार्त्तिकम् ॥ विपरीताच्च ॥

11. The affix kha comes in the sense of "who purposes to go", after the words avârapâra, atyanta, and anukâma, being in the accusative case in construction.

The word गामी means 'गमिष्यति', see III. 3. 3. The genitive case is prohibited by II. 3. 70 : the word गामी governing the accusative. Thus अवारपारं गामी = अवारपारीणः ॥

Vârt :—So also when the words are reversed. As पारावारीणः ॥ So also when the words are taken separately as, अवारीणः and पारीणः ॥

So also अत्यन्तं गामी = अत्यन्तीनः = भृशं गन्ता ॥ As अनुकामीनः = यथेष्टं गन्ता ॥

समांसमां विजायते ॥ १२ ॥ पदानि ॥ समांसमां-विजायते ॥

वृत्तिः ॥ समांसमामिति वीप्सायां सुबन्तसमुदायः प्रकृतिः । विजायते गर्भं धारयतीति प्रत्ययार्थः । गर्भधारणेन सकलापि समा व्याप्यतइति अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ॥

वार्त्तिकम् ॥ पूर्वपदे सुपो ऽलुग्वक्तव्यः ॥ वा० ॥ अनुत्पत्तावुत्तरपदस्य च वा यलोपो वक्तव्यः ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GL

12. The affix kha comes after the word samâmsamâm in the sense of 'who bears in the womb'.

The word विजायते means गर्भं धारयति 'who bears in the womb'. This verb governs the accusative of time समांसमां by II. 1. 29. Thus समांसमां विजायते = समांसमीना गौः, समांसमीना वडवा ॥

Vârt:—According to others the aphorism means 'the affix comes in the sense of to give birth to or to get a young". i. e. विजायते = गर्भमोचनं ॥ According to them, the verb governs the locative: समायां समायां विजायते = समांसमीना, the य् of the first समायां being elided, the rest of the vibhakti (आम्) remaining. The word will mean "an animal that gives birth to a young one every year".

Vârt:—Sometime there is no affixing, but the whole sentence is to be used to express this meaning, or the य् only of both members is to be elided and a sentence formed. As समां समां विजायते or समयां समयां विजायते ॥

अद्यश्वीनावष्टब्धे ॥ १३ ॥ पदानि ॥ अद्यश्वीन-अवष्टब्धे ॥

वृत्तिः ॥ विजायतइति वर्त्तते । अद्यश्वीन इति निपात्यते अवष्टब्धे विजने । आसन्ने प्रसवे । आविदूर्ये हि मूर्धन्यो विधीयते, अवाचालम्बनाविदूर्ययोरिति ॥

13. The word adyaśvînâ is anomalous, meaning "a female near delivery".

The word विजायते is understood here The word अवष्टब्ध means 'imminent, near'. It is formed by अव + स्तंभ + क्त, the स् being changed to ष् by VIII. 3. 68. Thus अद्य वा श्वो वा विजायते = अद्यश्वीना गौः "a cow likely to give birth to-day or to-morrow". So also अद्यश्वीना वडवा ॥

Some do not read विजायते into the sûtra, which then means "The word adyaśvîna is irregularly formed meaning imminent". As अद्यश्वीनं मरणं 'imminent death'. अद्यश्वीनो वियोगः 'separation likely to take place to-day or to-morrow'.

आगवीनः ॥ १४ ॥ पदानि ॥ अगवीन ॥

वृत्तिः ॥ आगवीन इति निपात्यते । आङ्पूर्वाद् आ तस्य गोः प्रतिपादनात् कर्मकारिणि खः प्रत्ययो निपात्यते ॥

14. The word âgavîna is irregularly formed.

This word is formed by adding ख to the word गो preceded by the preposition आ, as आगो + ख = आगवीनः ॥ The force of the affix is that of 'a servant'. A person who is engaged in business till the return of the cows, i. e. a day-labourer.

अनुग्वलंगामी ॥ १५ ॥ पदानि ॥ अनुगु-अलंगामी (खः)

वृत्तिः ॥ गोः पश्चाद् अनुगु । अनुगुशब्दादलंगामीत्यास्मन्नर्थे खः प्रत्ययो भवति ॥

15. The affix kha comes after the word anugu in the sense of 'who is fit to follow'.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
CSL

Thus the word अनुगु means गोः पश्चाद् ॥ Thus अनुगु पर्याप्तं गच्छति = अनुगवीनः 'who is suited or able to follow after the cows' i. e. a cowherd.

अध्वनो यत्खौ ॥ १६ ॥ पदानि ॥ अध्वनः, यत्-खौ ॥

वृत्तिः ॥ तादिति द्वितीया समर्थविभक्तिरनुवर्त्तते । अलंगामीति च प्रत्ययार्थः । अध्वन्शब्दाद् द्वितीयासमर्थादलंगामीत्येतस्मिन्नर्थे यत्खौप्रत्ययौ भवतः ॥

16. The affixes yat (यं) and kha (ईन) come after the word adhvan, in the above sense of 'who is fit or able to follow'.

Thus अध्वानमलंगामी = अध्वनीनः or अध्वन्यः 'able to undertake a journey'. By aphorisms VI. 4. 168, 169, the word अध्वन् retains its original form before the affix य and ख, not losing its final अन् which it does before other affixes, by VI. 4. 144.

अभ्यमित्राच्छ च ॥ १७ ॥ पदानि ॥ अभ्यमित्रात्-छ-च (यत् खौ)

वृत्तिः ॥ अभ्यमित्रशब्दाद् द्वितीयासमर्थादलंगामीत्यस्मिन्नर्थे छः प्रत्ययो भवति । चकाराद्यत्खौ च ।

17. The affix Chha (ईय) also as well as yat and kha, comes after the word abhyamitra, in the sense of 'who is able to go'.

The च् draws in यत् and ख. Thus अभ्यमित्रं अलंगामा = अभ्यमित्रीयः, अभ्यमित्र्यः, अभ्यमित्रीणः 'an warrior who valiantly encounters his enemy' = अमित्राभिमुखं सुष्ठु गच्छति ॥

गोष्ठात्खञ् भूतपूर्वे ॥ १८ ॥ पदानि ॥ गोष्ठात्, खञ्, भूतपूर्वे ॥

वृत्तिः ॥ गावस्तिष्ठन्त्यत्रेति गोष्ठम् । गोष्ठशब्देन सन्निहितगोसमूहो देश उच्यते । भूतपूर्वग्रहणं तस्यैव विशेषणम् । गोष्ठशब्दाद्भूतपूर्वोपाधिकात्स्वार्थे खञ् प्रत्ययो भवति ॥

18. The affix khañ (±/—ईन) comes after the word goshṭha in the sense of 'it formerly had been'.

The word गोष्ठ is a compound of गो + स्था i. e. a cow-pen, it means the place all around a cow-pen. The word भूतपूर्व qualifies it. Thus गोष्ठो भूतपूर्वः = गौष्ठीनो देशः 'a place which was formerly a Goshṭha'. Otherwise when not meaning formerly, we have गोष्ठो वर्तते ॥

अश्वस्यैकाहगमः ॥ १९ ॥ पदानि ॥ अश्वस्य, एकाहगमः (खञ्) ॥

वृत्तिः ॥ निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । अश्वशब्दात्षष्ठीसमर्थादेकाहगमइत्येतदर्थे खञ् प्रत्ययो भवति ॥

19. The affix khañ comes after the word aśva, in the genitive case in construction, the sense being 'what is travelled over or traversed in one day'.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

CSL

The word अश्वस्य being in the sixth case shows the construction it should have before the affix. The एकाहगमः means एकाहेन गम्यते i. e. what is or can be gone over in one day. Thus अश्वस्यैकाहगमोऽध्वा = आश्वीनः, as आश्वीनानि शतं पतित्वा = यावन्ति योजनान्येकाहेनाश्वेन गम्यन्ते तावतां शतं गत्वा ॥ सहस्राश्वीने वा इतः स्वर्गो लोकः ॥

शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययोः ॥ २० ॥ पदानि ॥ शालीन कौपीने, अधृष्ट-अकार्ययोः ॥

वृत्तिः ॥ शालीनकौपीनशब्दौ निपात्येते यथासंख्यमधृष्टे ऽकार्ये चाभिधेये अधृष्टो ऽप्रगल्भः । अकार्यमकरणार्हं विरुद्धम् । शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययोः पर्यायौ यथाकथं चिद् व्युत्पादयितव्यौ ॥

20. The word śâlîna and kaupîna are anomalous, when meaning 'modest' and 'a shameful action' respectively

The word अधृष्ट means 'not proud', अकार्यम् means 'unfit to be done' i. e. an infamous act. The words come from शाला "a hall" and कूप 'a well'. It is not easy to trace any connection between 'modesty' and 'a hall', or between 'shameful' and 'a well'. However some say शालाप्रवेशनमर्हति 'who deserves to enter a hall', = शालीनः, कूपावतारमर्हति 'who deserves to be thrown into a well' = कौपीनः, hence a thing to be concealed, and the dress that conceals it. As शालीनो जडः, कौपीनं पापं ॥

व्रातेन जीवति ॥ २१ ॥ पदानि ॥ व्रातेन, जीवति (खञ्) ॥

वृत्तिः ॥ निर्देशादेव तृतीया समर्थविभक्तिः । व्रातशब्दात्तृतीयासमर्थाज्जीवतीत्यस्मिन्नर्थे खञ् प्रत्ययो भवति । नानाजातीया अनियतवृत्तय उत्सेधजीविनः संघा व्राताः ॥

21. The affix khañ comes after the word vrâta in the third case in construction, the sense being "who leads this life, or who lives by this".

The word व्रात means a multitude or mass composed of various castes, who have no fixed employment, and live by violence, or by bodily labor. व्रातेन जीवति = व्रातीनः 'a person who lives by the labour of his body, not of his brain'.

साप्तपदीनं सख्यम् ॥ २२ ॥ पदानि ॥ साप्तपदीनं, सख्यम् ॥

वृत्तिः ॥ साप्तपदीनमिति निपात्यते सख्ये ऽभिधेये ॥

22. The word sâptapadîna is anomalous, when meaning 'friendship'.

The word साप्तपदीन comes from सप्तपद but the connection of senses is not very clear. It is said सप्तभिः पदैरवाप्यते = साप्तपदीनम् "formed by walking together seven steps or by talking together seven words". The circumambulation of the Fire by the bride and bridegroom in seven steps makes the marri-

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA · सत्यमेव जयते · GSL

age irrevocable. साप्तपदीनं seems to have some connection with that. The word साप्तपदीनः or °नं means 'a fiiend' also; the abstract sense being made applicable by analogy to the person as well.

हैयङ्गवीनं संज्ञायाम् ॥ २३ ॥ पदानि ॥ हैयङ्गवीनम्, संज्ञायाम् (खञ्)॥

वृत्तिः ॥ हैयङ्गवीनं निपात्यते संज्ञायां विषये । ह्योगोदोहस्य हियङ्ग्वादेशः, तस्य विकारे खञ् प्रत्ययो भवति संज्ञायाम् ॥

23. The word haiyaṅgavîna is anomalons, when it is a Name.

The word हैयङ्गवीनम् means 'fresh butter'. The word comes from ह्यः 'yesterday' and गो 'cow'. ह्यो गोदोहस्य विकारः 'prepared from yesterday's milk' i. e. "fresh butter". The affix does not come in the sense of any विकार in general. There is no affixing in ह्यो गोदोहस्य विकार when it means उदश्वित् or 'whey'.

तस्य पाकमूले पील्वादिकर्णादिभ्यः कुणब्जाहचौ ॥ २४ ॥ पदानि ॥ तस्य, पाकमूले, पील्वादि, कर्णादिभ्यः, कुणप्-जाहचौ ॥

वृत्तिः ॥ तस्येति षष्ठीसमर्थेभ्यः पील्वादिभ्यः कर्णादिभ्यश्च यथासंख्यं पाकमूलयोरर्थयोः कुणब् जाहच् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः ॥

24. The affixes kuṇap (कुण्) and jâhach (जाह) come after the words pilu &c and karṇa &c respectively, when the senses are respectively 'the fruiting-season of this' and 'the root of this'.

The word तस्य shows that the construction must be genitive. The affix कुणप् comes after पील्वादि words, signifying 'ripening', and the affix जाहच् comes after कर्णादि words signifying the 'root'.

Thus पीलूनां पाकः = पीलुकुणः, कर्कन्धुकुणः, so alsɔ कर्णस्य मूलं = कर्णजाहम्, अक्षिजाहम् ॥

1 कर्ण, 2 अक्षि, 3 नख, 4 मुख, 5 केश, 6 पाद, 7 गुल्फ, 8 भ्रू, 9 भृङ्ग (भ्रूभङ्ग ! भ्रूशङ्ग), 10 दन्त, 11 ओष्ठ, 12 पृष्ठ. 13 नख, 14 अङ्गुष्ठ. ॥

1 पीलु, 2 कर्कन्धु (°न्धू), 3 शमी, 4 करीर, 5 कुवल, 6 बदर, 7 अश्वत्थ, 8 खदिर. ॥

पक्षात्तिः ॥ २५ ॥ पदानि ॥ पक्षात्, तिः ॥

वृत्तिः ॥ तस्येत्येव । तस्येति षष्ठीसमर्थात्पक्षशब्दात् मूलेभिधेये तिः प्रत्ययो भवति ॥

25. The affix ti (ति) comes after the word paksha in the genitive case in construction, in the sense of 'the root of it'.

The word मूल of the last sûtra is drawn into this aphorism; and not the word पाक as well. This is an exceptional case of अनुवृत्ति, generally the whole is drawn and not a portion. Hence arises the following maxim क्वचि-

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
905

GL

ऐकदेशोऽप्यनुवर्तते "Sometimes it also happens that only a part of the words of a rule which are mutually connected is valid in a subsequent rule, while the rest ceases to be valid".

Thus पक्षस्य मूल = पक्षतिः i. e. प्रतिपत् 'the root or the first day of a Paksha or a fortnight'.

तेन वित्तश्चुञ्चुप्चणपौ ॥ २६ ॥ पदानि । तेन, वित्तः, चुञ्चुप्-चणपौ ॥

वृत्तिः ॥ तेनेति तृतीयासमर्थाद्वित्त इत्येतस्मिन्नर्थे चुञ्चुप् चणप् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः ॥

26. The affixes chuñchup (चुञ्चु) and chaṇap (चण) come after a word in the third case in construction, in the sense of 'celebrated through this'.

The word वित्त means known, illustrious. Thus विद्यया वित्तः = विद्याचुञ्चुः, विद्याचणः, कशचणः ॥ The initial च् in these affixes is not इत् (I. 3. 7).

विनञ्भ्यां नानाञौ नसह ॥ २७ ॥ पदानि ॥ वि-नञ्भ्याम्,ना-नाञौ,नसह ॥

वृत्तिः ॥ वि नञ् इत्येताभ्यां यथासंख्यं ना नाञ् इत्येतौ भवतः । नसहेति प्रकृतिविशेषणम् । असहार्थे पृथग्भावे वर्त्तमानाभ्यां विनञ्भ्यां स्वार्थे नानाञौ प्रत्ययौ भवतः ॥

27. The affixes ना and नाञ् come respectively after the words वि and नञ्, in the sense of 'not being together'.

Thus वि + ना = विना 'without'; नञ् + नाञ् = नाना 'several'.

वेः शालच्छङ्कटचौ ॥ २८ ॥ पदानि ॥ वेः, शालच्, शङ्कटचौ ॥

वृत्तिः ॥ विशब्दाच् शालच् शङ्कटच् इत्येतौ भवतः । साधनक्रियावचनादुपसर्गात्स्वार्थे प्रत्ययौ भवतः ॥

28. The affixes śâlach (शाल) and śaṅkaṭach (शंकट) come after the preposition वि, without changing the sense.

Thus विगते शृङ्गे = विशाले, विशंकटे ॥ Thus these words may apply to a cow, as विशालः, विशंकटः ॥ According to some these words are adjectives meaning 'great, large' &c. There is no connection here of sense of base and the affix.

संप्रोदश्च कटच् ॥ २९ ॥ पदानि ॥ सम्-प्र-उदः, च, कटच् ॥

वृत्तिः ॥ सम् प्र उद् इत्येतेभ्यः कटच् प्रत्ययो भवति । चकाराद्वेश्च ॥

वार्त्तिकम् ॥ कटच्प्रकरणे ऽलाबूतिलोमाभङ्गाभ्यो रजस्युपसंख्यानम् ॥

वा० ॥ गोष्ठादयः स्थानादिषु पशुनामादिभ्य उपसंख्यानम् ॥

वा० ॥ संघाते कटच् वक्तव्यः ॥ वा० ॥ विस्तारे पटच् वक्तव्यः ॥ वा० ॥ द्वित्वे गोयुगच् ॥

वा० ॥ प्रकृत्यर्थस्य षट्त्वे षड्गवच् ॥ वा० ॥ विकारे स्नेहने तैलच् ॥

वा० ॥ भवनेक्षेत्रे इक्ष्वादिभ्यः शाकटशाकिनौ ॥

29. The affix kaṭach (कट) comes after the words sam, pra, ud, (and vi).

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA · सत्यमेव जयते · संस्कृति मंत्रालय · भारत सरकार

CSL

The वि is read into the sûtra by virtue of the word च ॥ Thus संकटम्, प्रकटम्, उत्कटम्, विकटम् ॥

Vârt:—The affix कटच् comes after अलाबु, तिल, उमा, and भङ्गा in denoting dust thereof. As अलाबुनां रजः = अलाबूकटम्, तिलकटम्, उमाकटम्, भंगाकटम् ॥

Vârt:—The affix गोष्ठच् comes after the names of animals, in denoting the places. As गवां स्थानं = गोगोष्ठं, महिषीगोष्ठं, &c.

Vârt:—When a flock is denoted, the affix कटच् is added, as अविकटम् ॥

Vârt:—When spreading is denoted, the affix is पटच्, and अविपटः ॥

Vârt:—When a couple is denoted, the affix is गोयुगच्, as, अश्वगोयुगम्, उष्ट्रगोयुगम् ॥

Vârt:—When six is denoted, the affix is षड्गवच्, as, हस्तिषड्गवम्, अश्वषड्गवम् ॥

Vârt:—The affix तैलच् comes when it means the oil of it. As एरण्डतैलम्, इंगुदीतैलम्, तिलतैलम् ॥

Vârt:—The affixes शाकट and शाकिन denote 'a field where it grows', after the words इक्षु &c. As इक्षुशाकटम्, मूलशाकटम्, इक्षुशाकिनं, मूलशाकिनम् ॥

अवात्कुटारच्च ॥ ३० ॥ पदानि ॥ अवात्,कुटारच्, च ॥

वृत्तिः ॥ अवशब्दात् कुटारच् प्रत्ययो भवति । चकारात् कटच् ॥

30. The affix कुटारच् as well as कटच् comes after the word अव ॥

As अवकुटारम्, अवकटम् 'downwards', 'very deep'.

नते नासिकायाः संज्ञायां टीटञ्नाटज् भ्रटचः ॥३१॥ पदानि ॥ नते, नासिकायाः, संज्ञायाम्, टीटच्-नाटच्-भ्रटचः ॥

वृत्तिः ॥ अवादित्येव । नमनं नतम् । नासिकायाः संबन्धिनि नतेऽभिधेये टीटच् नाटच् भ्रटच् इत्येते प्रत्यया भवन्ति संज्ञायां विषये ॥

31. The affixes टीटच्, नाटच् and भ्रटच् come after the word अव, in the sense of a hooked nose, when the word so formed is a Name.

Thus नासिकाया नतम् = अवटीटम्, or अवनाटम्, अवभ्रटम् ॥ The word signifies the nose, as well as the person also, as अवटीटा नासिका, अवटीटः पुरुषः ॥

नेर्बिडज्बिरीसचौ ॥ ३२ ॥ पदानि ॥ नेः, बिडच्-बिरीसचौ ॥

वृत्तिः ॥ नते नासिकाया इत्यनुवर्त्तते, संज्ञायामिति च । निशब्दान्नासिकाया नते ऽभिधेये बिडच् बिरीसच् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः ॥

32. The affixes बिडच् and बिरीसच् come after the word नि, in the above sense of a hooked nose, the whole word being a Name.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GL

Thus निबिडम् and निबिरीसम् ॥ How do you say निबिडाःकेशाः or निबिडं वस्त्रम्? It is by analogy.

इनच् पिटच्चिकचि च ॥ ३३ ॥ पदानि ॥ इनच्, पिटच्, चिक, चि च ॥

वृत्तिः ॥ नेरित्येव, नते नासिकाया इति च । निशब्दान्नासिकाया नतेऽभिधेये इनच् पिटच् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतस्तत्संनियोगेन च निशब्दस्य यथासंख्यं चिक चि इत्येतावादेशौ भवतः ॥

वार्त्तिकम् ॥ ककारः प्रत्ययो वक्तव्यश्चिक्च प्रकृत्या देशः ॥

वा० ॥ क्लिन्नस्य चिल् पिल्लश्चास्य चाक्षुषी ॥ वा० ॥ चुलादेशो वक्तव्यः ॥

33. The affixes इनच् and पिटच् come after the word नि in the above sense of a hooked nose; and चिक् and चि are the substitutes of नि before those affixes respectively.

Thus नि + इनच् = चिक् + इनच् = चिकिनः; नि + पिटच् = चि + पिटच् = चिपिटः ॥

Vârt:—So also comes क, and चिक् replacing नि, as नि + क = चिक् + क = चिक्कः ॥

Vârt:—The affix ल comes after the word क्लिन्न in the sense of 'its eyes'; and चिल् and पिल् are substitutes of क्लिन्न: as, क्लिन्ने अस्य चक्षुषी = चिल्लः, पिल्लः 'blear-eyed'

Vârt:—चुल is also the substitute. As, चुल्लः ॥ These words apply to 'eye' also, as चिल्ले, पिल्ले, चुल्ले "sore-eyes." They apply to person also.

उपाधिभ्यां त्यकन्नासन्नारूढयोः ॥ ३४ ॥ पदानि ॥ उप-अधिभ्याम्, त्यकन्, आसन्न-आरूढयोः ॥

वृत्तिः ॥ उप अधि इत्येताभ्यां यथासंख्यमासन्नारूढयोर्वर्त्तमानाभ्यां स्वार्थे त्यकन्प्रत्ययो भवति ॥

34. The affix tyakan (–́–त्यक) comes after the words upa and adhi, in the sense of 'nearness' and 'elevation' respectively; the words so formed being Names.

Thus उपत्यका = पर्वतस्यासन्नम् 'lowland, a land at the foot of the mountain', अधित्यका = पर्वतस्यारूढम् 'a table-land, high-land'. The rule VII. 3. 44 does not apply here, so we do not get the forms उपत्यिका or अधित्यिका ॥

कर्मणि घटोऽठच् ॥ ३५ ॥ पदानि ॥ कर्मणि, घटः, अठच् ॥

वृत्तिः ॥ निर्देशादेव समर्थविभक्तिः। कर्मशब्दात्सप्तमीसमर्थाद् घट इत्येतस्मिन्नर्थे ऽठच् प्रत्ययो भवति ॥

35. The affix aṭhach (अठ) comes after the word karma in the seventh case in construction, in the sense of 'employing oneself zealously in it'.

The word घटः means zealous work. Thus कर्मणि घटते = कर्मठः पुरुषः 'a clever, proficient person'.

तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच् ॥ ३६ ॥ पदानि ॥ तत्, अस्य, संजातम्, तारकादिभ्यः, इतच् ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

वृत्तिः ॥ तदिति प्रथमासमर्थेभ्यस्तारकादिभ्यः शब्देभ्यो ऽस्येति षष्ठयर्थे इतच् प्रत्ययो भवति ॥ संजातग्रहणं प्रकृतिविशेषणम् ।

36. The affix itach (इतँ) comes after the words târakâ &c. in the first case in construction, in the sense of 'that whereof this is observed'.

Thus तारकाः संजाता अस्य नभसः=तारकितं नभः 'a starry sky' i. e. a night in which stars are visible. पुष्पितो वृक्षः 'a tree in which flowers have grown'.

The तारकादि class is आकृतिगण ॥

1 तारका, 2 पुष्प, 3 कर्णक*, 4 मञ्जरी*, 5 ऋजीष, 6 क्षण*, 7 सूच (सूचक), 8 मूत्र, 9 निष्क्रमण, 10 पुरीष, 11 उच्चार, 12 प्रचार, 13 विचार 14 कुड्मल, 15 कण्टक, 16 मुसल*, 17 मुकुल, 18 कुसुम, 19 कुतूहल, 20 स्तबक, 21 किसलय, 22 पल्लव, 23 खण्ड, 24 वेग, 25 निद्रा 26 मुद्रा, 27 बुभुक्षा, 28 धेनुष्या, 29 पिपासा, 30 श्रद्धा, 31 अभ्र, 32 पुलक, 33 अङ्गारक, 34 वर्णक, 35 द्रोह, 36 दोह, 37 सुख, 38 दुःख, 39 उत्कण्ठा (उत्कण्ठ), 40 भर, 41 व्याधि, 42 वर्मन्*, 43 व्रण*, 44 गौरव*, 45 शास्त्र, 46 तरंग, 47 तिलक, 48 चन्द्रक (चन्द्र), 49 अन्धकार, 50 गर्व, 51 मुकुर, 52 हर्ष, 53 उत्कर्ष, 54 रण*, 55 कुवलय, 56 गर्ध, 57 क्षुध् (क्षुधा), 58 सीमन्त, 59 ज्वर, 60 गर*, 61 रोग, 62 रोमाञ्च, 63 पण्डा, 64 कज्जल, 65 तृष्*, 66 कोरक, 67 कल्लोल, 68 स्थपुट*, 69 फल, 70 कञ्चुक*, 71 शृङ्गार*, 72 अङ्कुर, 73 शैवल; 74 बकुल*, 75 श्वभ्र*, 76 आराल*, 77 कलङ्क, 78 कर्दम, 79 कन्दल, 80 मूर्छा*, 81 अङ्गार, 82 हस्तक (हस्त); 83 प्रतिबिम्ब*, 84 विघ्नतन्त्र (विघ्न, तन्त्र)*, 85 प्रत्यय*, 86 दीक्षा*, 87 गर्ज, 88 गर्भादप्राणिनि. (गर्भिताः शालयः but गर्भिणी गौः) 89 तन्द्रा, 90 स्तवक, 91 कर, 92 आन्दोल, 93 गोर, 94 राग.

प्रमाणे द्वयसज्दघ्नञ्मात्रचः ॥ ३७ ॥ पदानि ॥ प्रमाणे, द्वयसच्-दघ्नच्-मात्रचः ॥

वृत्तिः ॥ तदस्येत्यनुवर्त्तते । तदिति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठयर्थे द्वयसच् दघ्नच् मात्रच् इत्येते प्रत्यया भवन्ति यत्तत्प्रथमासमर्थं प्रमाणं चेत्तद्भवति ॥

वार्त्तिकम् ॥ प्रमाणे लो वक्तव्यः ॥ वा० ॥ द्विगोर्नित्यम् ॥ वा० ॥ डट् स्तोमे वक्तव्यः ॥

वा० ॥ शनशतोर्डिनिर्वक्तव्यः ॥ वा० ॥ विंशतेश्चेति वक्तव्यम् ॥

वा० ॥ प्रमाणपरिमाणाभ्यां संख्यायाश्चापि संशये मात्रज्वक्तव्यः ॥

वा० ॥ वत्वन्तात्स्वार्थे द्वयसज्मात्रचौ बहुलम् ॥

37. The affixes dvayasach (द्वयसँ), daghnach (दघ्नँ) and mâtrach (मात्रँ), come in denoting "that whereof this is the lineal measure" after a word in first case in construction.

The word तदस्य is understood here. Thus ऊरुः प्रमाणमस्य=ऊरुद्वयसम्, ऊरुदघ्नम्, ऊरुमात्रम् 'as high as the thigh'. So also जानुमात्रम्, जानुद्वयसम् and जानुदघ्नम् ॥ As ऊरुद्वयसमुदकम् 'water reaching upto the thigh'. According to some the first and the second affixes (dvayasa and daghna) come in denoting the measure of altitudes and depths, and not horizontal measures. The affix मात्रच् comes in a general sense also. As प्रस्थमात्रम् 'a cubit long'.

Vârt:—The affixes denoting lineal measure are elided after words which are themselves recognised as standards of measure. Thus शमः प्रमाणमस्य

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

= शमः 'that which is śama (a hand) in length'. Similarly दिष्टिः, वितस्तिः ॥ The affix mâtra only is elided, the other two affixes are never applicable to these words.

Vârt:—The elision is invariable after a Dvigu. As द्वौ शमौ प्रमाणमस्य = द्विशमः, द्विवितस्तिः ॥ Why do we say "invariable"? The elision will take place even where there is doubt. द्वे दिष्टी स्यातां वा न वा = द्विदिष्टिः ॥

Vârt:—The affix डट् comes after a word, when it denotes a stoma; as, पंचदशस्तोमः, पंचदशी रात्रिः ॥ The ट् causes ङीप् (IV. 1. 15).

Vârt:—The affix डिनि comes after words ending in शन् or शत्, as पंचदशिनोऽर्द्धमासाः, त्रिंशिनो मासाः ॥

Vârt:—So also after the word विंशति, as विंशिनोऽङ्गिरसः ॥

Vârt:—The affix मात्रच् comes after words denoting lineal measure, and mass measure, and after a numeral, even when there is doubt. As शममात्रम्, = शमः प्रमाणमस्य स्यान्न वा, दिष्टिमात्रम्, प्रस्थमात्रम्, कुडवमात्रम्, पंचमात्रम्, दशमात्रा गावः ॥ An exception to this is contained in the 2nd Vârtika, where mâtra is elided in Dvigu compounds, owing to the word नित्य being used there.

Vârt:—The affixes द्वयसच् and मात्रच् come without changing the sense, diversely after a word ending in वतु; as तावद्द्वयसम्, = तत् परिमाणमस्य धान्यादिस्तावत् तावन्मात्रम्, एतावद्द्वयसम्, एतावन्मात्रम् &c.

पुरुषहस्तिभ्यामण्च ॥ ३८ ॥ पदानि ॥ पुरुष, हास्तिभ्याम्, अण्, च् ॥

वृत्तिः ॥ तदस्येत्येव, प्रमाणइति च । पुरुषहस्तिभ्यां प्रथमासमर्थाभ्यां प्रमाणोपाधिकाभ्यामस्येति षष्ठ्यर्थे ऽण् प्रत्ययो भवति, चकाराद् द्वयसजादयश्च ॥

38. The affix aṇ (+ — अ) also, as well as dvayasach &c, comes after the words purusha and hasti, in the first case in construction in the sense of 'that whereof this is the lineal measure'.

The phrase तदस्य प्रमाणं is understood here. By च the affixes द्वयसच् &c are drawn in. Thus पुरुषः प्रमाणमस्य = पौरुषम्, पुरुषद्वयसम्, पुरुषदघ्नम्, पुरुषमात्रम्, हस्तिद्वयसम्, हस्तिदघ्नम्, हस्तिमात्रम्, हास्तिनम् ॥

Vârt:—The affix is always elided after a Dvigu. As द्विपुरुषमुदकम्, त्रिपुरुषम्, द्विहस्ति, त्रिहस्ति, द्विपुरुषी, त्रिपुरुषी, . हस्तिनी त्रिहस्तिनी ॥

यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप् ॥ ३९ ॥ पदानि ॥ यत्-तद्-एतेभ्यः, परिमाणे, वतुप् ॥

वृत्तिः ॥ तदस्येत्येव । यत्तदेतेभ्यः प्रथमासमर्थेभ्यः परिमाणोपाधिकेभ्योऽस्येति षष्ठ्यर्थे वतुप् प्रत्ययो भवति ॥

Kârikâ डावतावर्थवैशेष्यान्निर्देशः पृथगुच्यते ।
मात्राद्यप्रतिघाताय भावः सिद्धश्च डावतोः ॥

वार्त्तिकम् ॥ वतुप्प्रकरणे युष्मदस्मद्भ्यां छन्दसि सादृश्यउपसंख्यानम् ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

CSL

39. The affix vatup (वतु) comes after the words yad, tad, and etad, being in the first case of construction, in signifying "that where of this is the measure of volume".

The phrase तदस्य is understood here. As यत् परिमाणमस्य = यावान्, This form is thus evolved; यत् + वतुप् = यावत् (the ti अत् being replaced by आ by VI. 3. 91) = यावन्त् (the नुम् being added by VII. 1. 70) = यावान्त् (the अ being lengthened by VI. 4. 41); the vibhakti सु being elided by VI. 1. 68, and त् being eliided by VIII. 2. 23 we get finally यावान्, तावान्, एतावान् ॥ The परिमाण is used in this sûtra, in order to distinguish it from the word प्रमाण used in the last aphorism (See V. 1. 19). Therefore यत्, तद् & एतद् take the affixes 'mâtra' &c also in the sense of प्रमाण, which would not have been the case, had परिमाण not been used in the sûtra, for then the special affix वतुप् would have debarred matrach &c in the case of यत् &c. The word डावतु in the kârikâ is the name given to this affix वतुप् by the ancient grammarians; so that according to them there was no necessity of VI. 3. 91 to replace टि of यत् &c, by आ; thus यत् + डावतु = यावत् ॥

Moreover the affix वतुप् being added in the sense of परिमाण, (capacity) only after यत् &c, it follows that the words so formed, may take the further affix मात्रच् &c in the additional sense of प्रमाण (length); which would not have been the case had the word परिमाण not been used in the sûtra. Thus तत् परिमाणमस्य = तावद् as धान्यं राशीकृतं । From this तावत् we have तावत् प्रमाणमस्य कुड्यादेः = तावन्मात्रम् meaning यावद् राशीकृतस्य धान्यस्य दैर्घ्यं, तादृग् अस्यापि ॥

Vârt:—The affix वतुप् comes in the sense of 'like this', after the words युष्मद् and अस्मद् in the Chhandas. As त्वावतः पुरुवसो यज्ञं विप्रस्य मावतः ॥

किमिदंभ्यां वो घः ॥ ४० ॥ पदानि ॥ किम-इदम्भ्याम्, वः, घः ॥

वृत्तिः ॥ किमिदंभ्यामुत्तरस्य वतुपो वकारस्य घकारादेशो भवति ॥

40. After the words kim and idam, घ (इय्) is substituted for the व of vatup.

Thus किम् + वतुप् = की + वतुप् (VI. 3. 90) = क् + घतुप् (VI. 4. 148) = कियत् nom. कियान्. Similarly इयत् nom. इयान् ॥

किमः संख्यापरिमाणे डति च ॥४१॥ पदानि ॥ किमः, संख्यापरिमाणे, डति, च ॥

वृत्तिः ॥ संख्यायाः परिमाणं, संख्यापरिच्छेद इत्यर्थः । संख्यापरिमाणे वर्त्तमानात् किमः प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थेडतिः प्रत्ययो भवति । चकाराद्वतुप् । तस्य च वकारस्य घादेशो भवति ॥

41. The affix ḍati (अति with the elision of इम) as well as the affix vatup comes after the word किम, in the first case in construction, in the sense of 'numerical quantity'.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

The च introduces the affix वतुप् which is changed into घतुप् (इयत्) ॥

The word संख्यापरिमाणे means संख्यायाः परिमाणं i. e. संख्यापरिच्छेदः 'making estimate by numbers'. As का संख्या परिमाण मेषां ब्राह्मणानां = कति ब्राह्मणाः or कियन्तो ब्राह्मणाः 'how many Brahmanas in number do you estimate these'. This always comes in the plural.

This word is formed, in fact, when a question is put relating to the numerical quantity (saṅkhyâ-parimâṇa) of any thing. But the word saṅkhyâ-parimâṇa may be explained also as a Karmadhâraya, in which the attributive word has been placed second. It will then mean "quantitative number". The sûtra will be rendered thus: "kim takes ḍati, when it means a quantitative number". It should not be objected that numbers are always quantitative, and therefore parimâṇa is redundant in the aphorism. For sometimes numbers are used not to define any quantity but merely to mark contempt. As in the following :—

अव्रतानाममन्त्राणां जातिमात्रोपजीविनाम् । सहस्रशः समतानां पारषत्वं न विद्यते ॥ Here the word सहस्रशः is used indefinitely in a contemptuous sense. Therefore, it is not true that a number always defines a quantity. Where किम् is used to express contemptuous number, no affixing takes place: as कैयमेषां संख्या दशानाम् ॥ The word parimâṇa in this sûtra is not used in its technical sense; as in Sûtra 39 *ante*: for its very repetition here shows that it is used here to denote 'quantity' in general, and not 'capacity', for a number cannot mean 'capacity'.

संख्याया अवयवे तयप् ॥ ४२ ॥ पदानि ॥ संख्यायाः, अवयवे, तयप् ॥

वृत्तिः ॥ तस्येत्येव । संख्याया अवयवे वर्त्तमानाया अस्येति षष्ठ्यर्थे तयप् प्रत्ययो भवति ॥

42. The affix tayap (तय) comes after a numeral, in the sense of "that whereof the parts are so many".

The word तस्य is understood here. Thus पंच अवयवा अस्य = पंचतयम् 'having five parts'. The part being connected with the whole, the force of the affix is to denote the whole. So also दशतयम्, चतुष्टयम्, चतुष्टयी (VIII. 3. 101 and IV. 1. 15)

द्वित्रिभ्यां तयस्यायज्वा ॥ ४३ ॥ पदानि ॥ द्वि-त्रिभ्याम्, तयस्य, अयच्, वा ॥

वृत्तिः ॥ पूर्वेण विहितस्य तयस्य द्वित्रिभ्यां परस्य वा ऽयजादेशो भवति ॥

43. The affix ayach (अय) is optionally the substitute of tayap, after words dvi and tri.

As द्वाववयवावस्य = द्वयम् or द्वितयम्, त्रयम् or त्रितयम् 'a couple' 'a triad' (VI. 4. 148).

The word तय is used in the sûtra to indicate the sthânin or thing to be replaced. Had it not been used, the sûtra would have run thus द्वित्रिभ्यामयज्वा "ayach optionally comes after dvi and tri", Here ayach would have be-

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA · सत्यमेव जयते · संस्कृति मंत्रालय · भारत सरकार

GL

come a separate affix, instead of being a mere substitute. Where is the harm in its being a separate affix? Then the word चयम् or द्वयम् will not form their feminine in ङीप्; but अय being taken as sthânivat to तय (I. 1. 56), the affix ङीप् which by IV. 1. 15, applies to तय, applies to अय also. Thus we have चयी गतिः ॥ Moreover by I. 1. 33, words ending in तय are declined as Pronouns optionally before nominative plural termination. By the rule of sthanivat âdeśa (I. 1. 56), the words ending in अय will also be Pronouns. As द्वये or द्वयाः, चये or चयाः ॥ The च् in अयच् is for accent, showing that the substitute 'aya' differs in accent from the sthânî taya.

उभादुदात्तो नित्यम् ॥ ४४ ॥ पदानि ॥ उभात्,उदात्तः,नित्यम् ॥

वृत्तिः ॥ उभशब्दात्परस्य तयपो नित्यमयजादेशो भवति स चोदात्तः ॥

43. After the word ubha, ayach is always the substitute for tayap, having the acute (udâtta) accent on its first syllable.

The affix अयँच् having indicatory च takes the acute accent on the final syllable (VI. 1. 163), i. e. on य, the special mention of the udâtta in the sûtra shows that the accent should be on a syllable which would otherwise not have taken it i. e. the first syllable i. e. अ; for had this not been the meaning, there was no necessity of using the word udâtta in the sûtra.

If उभ is a Sankhyâ word (I. 1. 23) in the secular sense, it would have taken तयप्, the present sûtra ordains अयँ instead as a substitute always. If it is not a Sankhyâ, then we should first ordain तयप् after it, by the process of splitting the sûtra 42 ante into two, thus संख्यायाः तयप्, अवयवे तयप् and then replace तयप् by अयँ ॥

Thus उभौ पीतलोहितौ अवयवौ यस्य = उभयः ॥ उभँये देवमनुष्याः ; उभँयोः मणिः ॥

तदस्मिन्नधिकमिति दशान्ताड्डः ॥ ४५ ॥ पदानि ॥ तत्-अस्मिन्-अधिकम्-इति-दशान्तात् डः ॥

वृत्तिः ॥ तदिति प्रथमासमर्थादस्मिन्निति सप्तम्यर्थे दशान्तात्प्रातिपदिकाड्डः प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमासमर्थमधिकं चेत्तद्भवति । इतिकरणस्ततश्चेद्विवक्षा ॥

Kârikâ अधिके समानजाताविष्टं शतसहस्रयोः ।
यस्य संख्या तदाधिक्ये डः कर्त्तव्यो मतो मम ॥

45. The affix ḍa (अ with the elision of अन् of the base), comes after a Numeral ending in daśan, being in the first case in construction, in the sense of "this is surplus in it".

Thus एकादश अधिका अस्मिन् शते = एकादशं शतं "hundred + eleven". So also एकादशं सहस्रं ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GL

Why do we say ending in दशन्? Observe पंचाधिका अस्मिन् शते ॥

Why do we say "ending"? Observe दशाधिका अस्मिन् शते ॥

Ishti :—This rule applies when both words denote a thing of the same denomination. As एकादश कार्षापणा अधिका अस्मिन् कार्षापण शते = एकादशं कार्षापणशतं ॥ But not here :—एकादश माषा अधिका अस्मिन् कार्षापणशते ॥

Ishti :—This applies only after शत and सहस्र, therefore it does not apply here :—एकादशाधिका अस्यां त्रिंशति ॥

The word इति in the sûtra is for clearness. The rule applies to शतसहस्रं also, as एकादशं शतसहस्रं which may mean either (1) एकादश शतान्यधिकान्यस्मिन् or (2) एकादश सहस्राण्यधिकान्यस्मिन् ॥

शदन्तविंशतेश्च ॥ ४६ ॥ पदानि ॥ शदन्त-विंशतेः च (डः) ॥

वृत्तिः ॥ तदस्मिन्नधिकमित्यनुवर्त्तते, ड इति च । शदन्तात्प्रातिपदिकाद्विंशतेश्च डः प्रत्ययो भवति तदस्मिन्नधिकमित्येतस्मिन्विषये ॥

वार्त्तिकम् ॥ तदन्तादपीति वक्तव्यम् ॥

46. The affix ḍa comes in the sense of "this is surplus in it", after a Numeral ending in शत् and after विंशति ; with the elision of अत् and अति ॥

The indicatory ड् causes elision of टि portion VI. 4. 142 &c. Thus त्रिंशदधिका अस्मिञ्छते = त्रिंशं शतं, एकत्रिंशं शतं, एकचत्वारिंशं शतं ॥ This rule applies to abstract Numerals. Hence not here, गोत्रिंशदधिका अस्मिन् गोशते ॥

So also after विंशति ; as विंशं शतं ॥

Vârt—So also after compounds ending in विंशति, as, एकविंशं शतं ॥ This also applies to pure Numbers. Therefore not here, गो विंशतिरधिका अस्मिन् गो शतं ॥

संख्याया गुणस्य निमाने मयट् ॥ ४७ ॥ पदानि ॥ संख्यायाः, गुणस्य, निमाने, मयट् ॥

वृत्तिः ॥ तदस्येत्यनुवर्त्तते तदस्य संजातमित्यतः । तदिति प्रथमासमर्थात्संख्यावाचिनः प्रातिपदिकादस्येति षष्ठ्यर्थे मयट् प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमासमर्थं गुणस्य चेन्निमाने वर्त्तते ॥

47. The affix mayaṭ (मय with feminine in ङीप्) comes after a Numeral in denoting a thing given in exchange ; in the sense of "containing so many times more of something" or "the price of a portion of this is so many equal portion of the other".

The word तदस्य from V. 2. 36 should be read in this. The sense of the aphorism is "after a Numeral in the first case in construction (तद्), with the force of a genitive (अस्य), comes the affix मयट्, when the word in the first case in construction denotes the value (निमान) of a portion (गुण)". The word गुण means भाग or "portion", and निमान means 'price'. In comparing the quality of one thing with another, निमान is the value or price. Thus यवानां द्वौ भागौ निमान-

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA · संस्कृति मंत्रालय · भारत सरकार

GL

मस्योदश्विद्भागस्य = द्विमयमुदश्विद्यवानाम् "two parts of Yava is the price of one part Udaśvit". Similarly त्रिमयम्, चतुर्मयम्, lit. "Udasvit is द्विमय or 'two-times' the value of *yava*".

The word गुणस्य is in the singular number. The comparison must therefore be made with *one* portion of a thing, with the several portions of the other. The ratio must be x : 1, but never x : 2, or x : 3 &c. Therefore the rule does not apply here, द्वौ भागौ यवानां त्रय उदश्वितः ॥ The x also must be more than one. The rule therefore does not apply here: एको भागो निमानमस्य ॥

The word गुण denotes an integral number, therefore the rule will not apply to fraction. As द्वौ भागौ यवानामध्यर्द्ध उदश्वितः ॥

The affix also comes in the sense of purchasing or the comparative value of a thing, i. e. in denoting the thing received in exchange.(निमेय) As उदश्विता द्वौ भागौ निमेयमस्य यवभागस्य = द्विमयाः, as द्विमया यवा उदश्वितः = "उदश्वितो द्वौ गुणा निमेयौ येषामेकगुणानां यवानां "the exchange value of Udaśvita is twice as much as that of a Yava". The word निमान means the thing *given* in exchange; and निमेय the thing *received* in exchange. Both words are reciprocal and are terms of barter or exchange, but they do not apply to sales or purchases for coins.

Why do we say गुणस्य 'of a portion'? Observe द्वौ व्रीहियवौ निमानमस्योदश्वितः ॥ Here being no comparison of ratios, there is no affixing.

Why do we say निमाने "in denoting the thing given in exchange"? Observe, द्वौ गुणौ क्षीरस्य एकस्तैलस्य = द्विगुणं पच्यते तैलं क्षीरेण "one part of oil cooks or absorbs as much as two parts of milk". Here the sense is that of 'cooking' and not of purchasing.

In short मयट् has the meaning of 'time or fold'. As द्विमय "two time", the word qualifying sometime the निमान, sometime the निमेय; e. g. द्विमयमुदश्विद् यवानां "Udasvit is two-times or two-fold of Yava in value'; or द्विमया यवा उदश्वितः "two-times Yava are equal to one Udasvit'.

तस्य पूरणे डट् ॥ ४८ ॥ पदानि ॥ तस्य, पूरणे, डट् ॥

वृत्तिः ॥ तस्येति षष्ठीसमर्थात्संख्यावाचिनः प्रातिपदिकात्पूरणइत्यस्मिन्नर्थे डट् प्रत्ययो भवति ॥

48. The affix ḍaṭ (अ, causing the elision of the last vowel with the consonant following it) comes after a Numeral in the sixth case in construction, when the sense is "making full this number".

That by which a thing is completed is called पूरण ॥ Thus एकादशानां पूरणः = एकादशः the "eleventh" (i. e. the one which, added to ten, completes the eleven). Similarly त्रयोदशः ॥ By this affix, ordinals are formed. The rule therefore, does not apply to a case like this:—पंचानां घुटिकानां पूरणो घटः ॥

नान्तादसंख्यादेर्मट् ॥ ४९ ॥ पदानि ॥ नान्तात् असंख्यादेः मट् ॥

वृत्तिः ॥ डडिति वर्त्तते । नकारान्तात्संख्यावाचिनः प्रातिपदिकादसंख्यादेः परस्य डटो मडागमो भवति ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

49. The augment maṭ (म) comes before डट्, in the above sense, after a Numeral which ends in न् when no other Numeral precedes it.

Thus पंचमः 'fifth' (the completer of the five), सप्तमः ॥ Why do we say 'ending in न्'? Observe विंशतेः पूरणो = विंशः 'twentieth'. Why do we say 'not preceded by a Numeral'? Observe एकादशानां पूरणं = एकादशः ॥

थट् चच्छन्दसि ॥ ५० ॥ पदानि ॥ थट्, च, छन्दसि ॥

वृत्तिः ॥ नान्तादसंख्यादेः परस्य डटश्छन्दसि विषये थडागमो भवति, चकारात्पक्षे मडपि भवति ॥

50. The थट is the augment of डट्, in the Chhandas, after a Numeral ending in न् and not preceded by another numeral : as well as the augment मट् ॥

Thus पंचथः, सप्तथः or पंचमः, सप्तमः ॥ As पर्णमयानि पञ्चथानि भवन्ति and पञ्चमामिन्द्रियमस्यापाक्रामत् ॥ See V. 2. 56.

षट्कतिकतिपयचतुरां थुक् ॥५१॥ पदानि ॥ षट्-कति-कतिपय-चतुराम्, थुक् ॥

वृत्तिः ॥ डडित्यनुवर्त्तते तत्सप्तम्या विपरिणम्यते । षट् कति कतिपय चतुरइत्येतेषां डटि परतस्थुगागमो भवति ॥

वार्त्तिकम् ॥ चतुरश्छयतावाद्यक्षरलोपश्च ॥

51. When ḍaṭ follows, थुक् is the augment of the words shaṭ, kati, katipaya and chatur.

The डट् is to be read into this sûtra, and it should be changed into locative, as डटि 'when ḍaṭ follows". The word कतिपय is not a Numeral, it takes डट् by force of this sûtra. Thus षण्णां पूरणो = षष्ठः 'sixth'. कतिथः 'the which in order?' कतिपयथः 'the one in order after several', चतुर्थः 'the fourth'.

Vârt:—The affixes छ (ईय) and यत् come after चतुर् and there is elision of the first letter. As तुरीयः or तुर्यः ॥

In this and the two following sûtras, the action of the ड् of डट् vanishes when an augment is added.

बहुपूगगणसंघस्य तिथुक् ॥ ५२ ॥ बहु-पूग-गण-संघस्य, तिथुक् ॥

वृत्तिः ॥ डडित्येव । बहु पूग गण संघ इत्येतेषां डटि परतस्तिथुगागमो भवति ॥

52. When ḍaṭ follows, तिथुक् is the augment of the words bahu, pûga, gaṇa, and saṅgha.

The word डटि is understood here also. The words पूग and संघ are not Numerals; they take the affix डट् by virtue of this sûtra. Thus बहूनां पूरणो = बहुतिथः, पूगतिथः, गणतिथः, and संघतिथः ॥

वतोरिथुक् ॥ ५३ ॥ पदानि ॥ वतोः, इथुक् ॥

वृत्तिः ॥ डडित्येव । वतोर्डटि परत इथुगागमो भवति । वत्वन्तस्य संख्यात्वात्पूर्वेण डड्विहितस्तस्मिन्नयमागमो विधीयते ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

53. When ḍaṭ follows, इथुक् is the augment of a stem ending in vatu.

The word डटि is understood here also. The words ending in वतु are Numerals (I. 1. 23): and they will take डट् by V. 2. 48; the present sûtra declares the augment. Thus यावतां पूरणो = यावतिथः, तावतिथः, एतावतिथः ॥

द्वेस्तीयः ॥ ५४ ॥ पदानि ॥ द्वेः, तीयः ॥

वृत्तिः ॥ द्विशब्दात्तीयः प्रत्ययो भवति तस्य पूरणइत्यस्मिन्विषये । डटोपवादः ।

54. The affix तीय comes in the sense of 'completer thereof', after the word dvi.

This debars डट् ॥ Thus द्वयोः पूरणो = द्वितीयः 'the second'—that which completes the two.

त्रेः संप्रसारणं च ॥ ५५ ॥ पदानि ॥ त्रेः, संप्रसारणं, च (तीयः) ॥

वृत्तिः ॥ त्रिशब्दात्तीयः प्रत्ययो भवति तस्य पूरणइत्येतद्विषये । डटोपवादः । तत्सन्नियोगेन त्रेः संप्रसारणं च भवति ॥

55. The affix tîya comes in the sense of 'completer thereof', after the word tri; and there is samprasârana (vocalisation) of the stem.

The substitution of a vowel for a semi-vowel is samprasârana (I. 1. 45). Thus त्रि + तीय = तृ + इ + तीय = तृतीयः (VI. 1. 108, the इ of त्रि assumes the form of the prior letter ऋ which is substituted for र्). In तृतीयः the ऋ is not lengthened by VI. 4. 2, because that rule applies to the lengthening of the अण् letters only, this word being read into VI. 4. 2, by anuvṛitti from VI. 3. 111. The pratyâhara अण् is formed by the first ण्, and means the letters अ, इ and उ ॥

विंशत्यादिभ्यस्तमडन्यतरस्याम् ॥ ५६ ॥ पदानि ॥ विंशत्यादिभ्यः, तमट्, अन्यतरस्यां ॥

वृत्तिः ॥ विंशत्यादिभ्यः परस्य डटस्तमडागमो भवत्यन्यतरस्याम् ।

56. After the words viṅśati &c, tamaṭ (तम fem. in ङीप्) is optionally the augment of ḍaṭ.

This rule falling under the jurisdiction of पूरण, we must read the word डट् into this sûtra, as the affix to which the augment तमट् is added. Thus विंशतेः पूरणः = विंशतितमः or विंशः 'twentieth'. एकविंशतितमः or एकविंशः, त्रिविंशतितमः or त्रिविंशः, त्रिंशत्तमः or त्रिंशः, एकत्रिंशत्तमः or एकत्रिंशः ॥

There is no विंशत्यादि class given in Ganapâtha. These are ordinary words like विंशति, त्रिंशत् &c. The words विंशति, त्रिंशत् &c of V. 1. 59, should not be taken as the विंशत्यादि alluded to by this sûtra. For had it been so, we

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

could not have formed the words like एकविंशतितमः ; because the rule applying to विंशति specifically mentioned, will not apply to विंशति as the end of a compound. As this maxim declares, ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्ति "that which cannot possibly be anything but a Pratipadika, does, contrary to I. 1. 72 ; not denote that which ends with it, but it denotes only itself". This being the case, the word विंशति &c must be taken in their popular signification, and not as particular prâtipadikas ; and hence also becomes valid the exception given in V. 2. 58, in the case of षष्टि &c when preceded by another numeral. For the very prohibition असंख्यादेः in that rule, shows, that with the exception of षष्टि &c, the present rule applies to other संख्यादि words, as, एकविंशति &c.

Böhtlingk takes मट्, थट् and तमट् as separate affixes and not as augment. He says "The commentators take तमट् here and in the following Sûtras as an Augment of डट् (V. 2. 48), because विंशति &c with the affix तमट् would yield विंशतितॅम by III. 1. 3, whilst otherwise it would be accented as विंशतितमॅ ॥ According to this interpretation मट् V. 2. 49 and थट् V. 2. 50 are Augments, though they would yield the right form as affixes also. That Pâṇini by forms मट्, थट् and तमट् so much resembling डट्, should not have meant an affix, is not probable. Moreover one does not understand well this, why he, if he intended that म, थ and तम should be taken as augments, does not, for the sake of clearness, ordain this after the stem, which could have been expressed by adding of the servile क् (i. e. मुक्, थुक् and तमुक्), as he does in the case of the augments थुक् V. 2. 51, तिथुक् V. 2. 52 and इथुक् V. 2. 53. I also think this, that Pânini, when he designated this affix तमट्, did not think of the accent."

In the case of मट् and थट् there will be no difference whatever whether we take them as affixes or as augments. Thus पंचन् + मट् = पंच् + मट् (VI. 4. 144) = पंचम ॥

नित्यं शतादिमासार्द्धमाससंवत्सराच्च ॥ ५७ ॥ पदानि ॥ नित्यम्, शतादि, मासार्द्ध, मास, संवत्सरात्, च, (तमट्) ॥

वृत्तिः ॥ शतादयः संख्याशब्दा लौकिका गृह्यन्ते । शतादिभ्यो मासार्द्धमाससंवत्सरशब्देभ्यश्च परस्य डटो नित्यं तमडागमो भवति ॥

57. Always after the words ŝata &c, and after mâsa, ardha-mâsa, and sam-vatsar ; tamaṭ is the augment of ḍaṭ.

The words शतादय are numerals. The words मास &c, are not numerals ; they would not have taken डट्, but by the implication of this sûtra. Thus शतस्य पूरणः = शततमः 'hundreth'; सहस्रतमः, लक्षतमः ॥ Similarly मासस्य पूरणः = मासतमो दिवसः 'the last day of the month'. अर्द्धमासतमः, संवत्सरतमः ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

By the next Sûtra V. 2. 58, the words शत &c, would also have taken तमट्; but the scope of that sûtra is confined to numerals not preceded by another numeral. There is no such restriction here. Hence we have एकशततमः, द्विशततमः ॥

षष्ट्यादेश्चासंख्यादेः ॥ ५८ ॥ पदानि ॥ षष्ट्यादेः, च, असंख्यादेः, (तमट्) ॥

वृत्तिः ॥ षष्ट्यादिः संख्याशब्दस्तस्मादसंख्यादेः परस्य डटो नित्यं तमडागमो भवति ॥

58. After the words shashṭi &c, when no other Numeral precedes them; tamaṭ is always the augment of ḍaṭ.

By sûtra V. 2. 56, the augment was optional, this makes it compulsary. Thus षष्टितमः, सप्ततितमः ॥

Why do we say "when not preceded by a Numeral"? Observe, एकषष्टः एकषष्टितमः, एकसप्ततः or एकसप्ततितमः ॥ Here V. 2. 56, applies also.

मतौ छः सूक्तसाम्नोः ॥ ५९ ॥ पदानि ॥ मतौ, छः, सूक्त, साम्नोः ॥

वृत्तिः ॥ मताविति मत्वर्थ उच्यते । प्रातिपदिकान्मत्वर्थे छः प्रत्ययो भवति सूक्ते सामनि चाभिधेये ॥

59. When a Sûkta or a Sâman is to be expressed, the affix Chha (ईय) comes after a prâtipadika (nominal-stem), in the sense of the affix matup (V. 2. 94).

The word मतौ means 'in the sense of मतुप् affix'. The sense of मतुप् is "whose is it or in whom it is". Thus अच्छावाक् शब्दोऽस्मिन् = अच्छावाकीयम् सूक्तम् ॥ मित्रावरुणीयम्, यज्ञायज्ञीयम् साम, वारवन्तीयम् साम ॥

The affix comes after a collocation of words, as अस्यवामीयं 'the Sûkta containing the words अस्य वाम' e. g. Rig Veda Maṇḍala I. sûkta 164. Here the words अस्य वामस्य are considered as a Nominal Stem. So also कयाशुभीयम् ॥

अध्यायानुवाकयोर्लुक् ॥ ६० ॥ पदानि ॥ अध्याय, अनुवाकयोः, लुक् ॥

वृत्तिः ॥ मताविस्येव । मत्वर्थउत्पन्नस्य छस्य लुग् भवति, अध्यायानुवाकयोरभिधेययोः ॥

60. When an Adhyâya or an Anuvâka is to be expressed, there is luk-elision of the affix Chha having the above sense of matup.

This sûtra indicates by implication (ज्ञापकः), that the affix छ comes after a nominal stem, to denote an Adhyâya or an Anuvâka. According to Patanjali the elision is optional. Thus गर्दभाण्ड शब्दोऽस्मिन्नस्ति = गर्दभाण्डोऽध्यायः, अनुवाको वा ॥ In the alternative, गर्दभाण्डीयः; so also दीर्घजीवितः or दीर्घजीवितीयः, पलितस्तम्भः or पलितस्तम्भीयः ॥

विमुक्तादिभ्यो ऽण् ॥ ६१ ॥ पदानि ॥ विमुक्तादिभ्यः, अण् ॥

वृत्तिः ॥ मताविस्येव, अध्यायानुवाकयोरिति च । विमुक्तादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो ऽण् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे, अध्यायानुवाकयोरभिधेययोः ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

CSL

61. The affix aṇ (ṇ—अ) comes in the sense of matup, when an Adhyâya or an Anuvâka is to be expressed, after the words vimukta &c.

Thus विमुक्तशब्दोऽस्मिन्नस्ति = वैमुक्तोऽध्यायोऽनुवाको वा ॥ So also दैवासुरः &c.

1 विमुक्त, 2 देवासुर, 3 रक्षोऽसुर, 4 उपसद्, 5 सुवर्ण (सुपर्ण), 6 परिसारक (परिषारक!) 7 सदसत्, 8 वसु, 9 मरुत् (मरुत्वत्), 10 पत्नीवत्, 11 वसुमत्, 12 महीयत्व (महीयल), 13 सत्वत्, 14 बर्हवत्*, 15 दशार्ण, 16 दशार्ह, 17 वयस् (दशार्हपयस), 18 हविर्धान, 19 पतत्रिन् (पतत्रि), 20 महिषी, 21 अस्यहत्य, 22 सोमापूषन्, 23 इडा, 24 अग्नाविष्णु (विष्णू), 25 उर्वशी, 26 वृत्रहन् (वृत्रहति), 27 मित्री, 28 सोम, 29 हेतु. ॥

गोषदादिभ्यो वुन् ॥ ६२ ॥ पदानि ॥ गोषदादिभ्यः, वुन् ॥

वृत्तिः ॥ मतावित्येव, अध्यायानुवाकयोरिति च । गोषदादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो वुन्प्रत्ययो भवति मत्वर्थे ऽध्यायानुवाकयोः ॥

62. After the nominal stems goshada &c, there is the affix vun (ण्—अक), in the sense of matup, when an Adhyâya or an Anuvâka is to be expressed.

Thus गोषदशब्दोऽस्मिन्नस्ति = गोषदकोऽध्यायोऽनुवाको वा ॥ इषेत्वकः, मातरिश्वकः &c. Another reading is गोषद the final consonant being mute.

1 गोषद् (गोषद), 2 इषे त्वा (त्व), 3 मातरिश्वन्, 4 देवस्य त्वा, 5 देवीरापः, 6 कृष्णो ऽस्याखरेष्ठः, 7 देवीं (दैवीं) धिय धिया (धियम्), 8 रक्षोहण, 9 युञ्जान, 10 अञ्जन, 11 प्रभूत, 12 प्रतूर्त, 13 कृशानु (दशान). 14 सहस्रशीर्षा, 15 वातस्य ते, 16 कृशाश्व, 17 स्वाहाप्राण, 18 प्रसन्न (!). ॥

तत्र कुशलः पथः ॥ ६३ ॥ पदानि ॥ तत्र, कुशलः, पथः, (वुन्), ॥

वृत्तिः ॥ वुनित्येव । तत्रेति सप्तमी समर्थात्पथिन् शब्दात्कुशल इत्यस्मिन्नर्थे वुन्प्रत्ययो भवति ॥

63. The affix vun comes, after the word pathin, being in the seventh case in construction, when the sense is "versed therein or skilled therein".

Thus पथि कुशलः = पथकः (पथिन् + वुन् = पथ् + वुन् VI.4.144 = पथ् + अक VII.1.1.).

आकर्षादिभ्यः कन् ॥ ६४ ॥ पदानि ॥ आकर्षादिभ्यः, कन् ॥

वृत्तिः ॥ तत्रेत्येव, कुशल इति च । आकर्षादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः सप्तमीसमर्थेभ्यः कुशल इत्येतस्मिन्नर्थे कन्प्रत्ययो भवति ॥

64. The affix kan (न्—क) comes in the sense of 'versed therein, skilled therein', after the nominal stems âkarsha &c, being in the seventh case in construction.

Thus आकर्षे कुशलः = आकर्षकः, त्सरुकः. Another reading has आकष (Böhtlingk)

1 आकर्ष (आकष), 2 त्सरु, 3 पिशाच (पिपासा), 4 पिचण्ड, 5 अशनि, 6 अश्मन्, 7 निचय (विचय), 8 चय, 9 विजय*, 10 जय, 11 आचय, 12 नय, 13 पाद (निपाद), 14 दीप, 15 ह्रद, 16 ह्राद, 17 ह्लाद, 18 गद्गद, 19 शकुनि, 20 अय. ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA · सत्यमेव जयते · संस्कृति मंत्रालय · भारत सरकार

GSL

धनहिरण्यात्कामे ॥ ६५ ॥ पदानि ॥ धन्, हिरण्यात्, कामे (कन्) ॥

वृत्तिः ॥ तत्रेत्येव, कनिति च । धनहिरण्यशब्दाभ्यां तत्रेति सप्तमीसमर्थाभ्यां कामइत्यास्मिन्नर्थे कन्प्रत्ययो भवति ॥

65. The affix kan comes, after the words dhana and hiraṇya, being in 7th case in construction, in the sense of 'a desire thereafter'.

The word काम means 'desire, wish'. Thus धने कामः = धनको देवदत्तस्य, हिरण्यको देवदत्तस्य ॥

स्वाङ्गेभ्यः प्रसिते ॥ ६६ ॥ पदानि ॥ स्वाङ्गेभ्यः, प्रसिते (कन्) ॥

वृत्ति ॥ तत्रेत्येव, कनिति च । स्वाङ्गवाचिभ्यः शब्देभ्यस्तत्रेति सप्तमीसमर्थेभ्यः प्रसितइत्येतस्मिन्नर्थे कन्प्रत्ययो भवति ॥

66. The affix kan comes after a word denoting a part of one's body, in the sense of 'who takes care of it, who bestows care upon it'.

The words तत्र and कन् are understood in this sûtra. The word प्रसित means 'devoted to, intent upon, craving after'. Thus केशेषु प्रसितः = केशकः i. e. केशादिरचनायां प्रसक्त एवमुच्यते ॥ The स्वाङ्गेभ्यः is in the plural number, indicating that the affix comes even after a collective compound of Svânga terms. Thus दन्तौष्ठकः, केशनखकः ॥ See II. 3. 44.

उदराट्ठगाद्यूने ॥ ६७ ॥ पदानि ॥ उदरात्, ठक् आद्यूने ॥

वृत्तिः ॥ तत्रेत्येव, प्रसितइति च । उदरशब्दात्सप्तमीसमर्थात्प्रसितइत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति ॥

67. The affix ṭhak (±—इकँ) comes in the sense of 'voracious', after the word udara.

The translation given above is according to Dr. Böhtlingk. According to the Kâsikâ, the ânuvṛitti of प्रसित is also read into this sûtra. The meaning then would be "ṭhak comes after the word udara in the seventh case in construction, in the sense of 'who is devoted therein', when the word so formed means "voracious". A person who is very much distressed by hunger is so called ; उदरेऽविजिगीषुर्भण्यते ॥ Thus उदरे प्रसितः = औदरिकः (i. e. आद्यूनः).

Why do we say when it means 'voracious'? Observe उदरकः 'abdominal'.

सस्येन परिजातः ॥ ६८ ॥ पदानि ॥ सस्येन, परिजातः, (कन्) ॥

वृत्तिः ॥ कन्प्रत्यय इत्येव स्मर्यते, न ठक् । निर्देशादेव तृतीया समर्थविभक्तिः । सस्यशब्दात्तृतीयासमर्थात्परिजात इत्यस्मिन्नर्थे कन्प्रत्ययो भवति ॥

68. The affix kan (⊥—क) comes after the word sasya, being in the third case in construction, when the sense is "to supply richly with it".

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

The anuvṛitti of कन्, not of ठक्, is to be read here. The word सत्य here means 'good quality', and not 'corn'. Another reading is शस्य. The word परि means 'all, every where'. That which is full of (परिजात) good qualities (सत्य) in which there is no defect, that is the signification here. Thus सत्येन परिजातः = सत्यकः शालिः 'a rice, above all praise', सत्यकः साधुः 'a good man, not equalled by any'. सत्यको मणिः 'a precious stone of the best quality', i. e. perfect in form'.

अंशं हारी ॥ ६९ ॥ पदानि ॥ अंशम्, हारी, (कन्) ॥

वृत्तिः ॥ अंशशब्दान्निर्देशादेव द्वितीयासमर्थाद्धारीत्येतस्मिन्नर्थे कन्प्रत्ययो भवति ॥

69. The affix kan comes after the word aṅśa 'a share' in the second-case in construction, the sense being 'who must take that'.

The word अंश is used in the accusative in the aphorism, showing that the construction must be accusative. The word हारिन् nom. हारी is formed by adding णिनि to the root हृ, the force of the affix being that of "must, or necessity". See III. 3. 170. The word हारिन् will govern accusative and not genitive II. 3. 70.

Thus अंशं हारी = अंशकः 'an heir', i. e. who is entitled to take a share at partition i. e. a दायादः । अंशकः पुत्रः ॥

तन्त्रादचिरापहृते ॥ ७० ॥ पदानि ॥ तन्त्रात्, अचिर, अपहृते, (कन्) ॥

वृत्तिः ॥ तन्त्रशब्दान्निर्देशादेव पञ्चमीसमर्थाद् चिरापहृतइत्येतस्मिन्नर्थे कन्प्रत्ययो भवति ॥

70. The affix Kan comes after the word tantra 'a loom', in the sense of "taken off therefrom not long ago or shortly before".

The word तन्त्र must be in the fifth case in construction, by the very fact of its being so employed in the sûtra. The word अचिर means 'short time, not long' अपहृत means "taken off". Thus तन्त्रादचिरापहृतः = तन्त्रकः 'a cloth just taken off the loom' i. e. an unbleached cloth. As तन्त्रकः पटः, तन्त्रकः प्रावारः 'a new mantle' = प्रत्ययः or नवः ॥

ब्राह्मणकोष्णिके संज्ञायाम् ॥ ७१ ॥ पदानि ॥ ब्राह्मणक, उष्णिके, संज्ञायाम्(कन्)॥

वृत्तिः ॥ ब्राह्मणक उष्णिक इत्येतौ शब्दौ निपात्येते कन्प्रत्ययान्तौ संज्ञायां विषये ॥

71. The words Brâhmaṇaka and ushṇika are anomalous, when they are a Name.

Thus ब्राह्मणको देशः, उष्णिका यवागूः ॥ The affix कन् is added to ब्राह्मण, with the force of 'a place where Brâhmaṇas who live by profession of arms dwell'. Similarly उष्णिक means अल्पान्नाः ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GL

शीतोष्णाभ्यां कारिणि ॥ ७२ ॥ पदानि ॥ शीत, उष्णाभ्याम्, कारिणि, (कन्) ॥
वृत्तिः ॥ शीतोष्णशब्दाभ्यां कारिण्यभिधेये कन्प्रत्ययो भवति ॥

72. The affix kan comes after the words śîta and ushṇa, in the sense of 'who goes to work thus'.

The word शीत and उष्ण being used as adverbs will be in accusative construction. As शीतं करोति 'who goes to work coldly' i. e. a lazy man = शीतकः = अलसः, जडः. Similarly उष्णकः = शीघ्रकारी, दक्षः 'who goes to work hotly'.

अधिकम् ॥ ७३ ॥ पदानि ॥ अधिकम्, (कन्) ॥
वृत्तिः ॥ अधिकमिति निपात्यते । अध्यारूढस्योत्तरपदलोपः कश्च प्रत्ययः ॥

73. The word adhika is anomalous.

The word अधिकः meaning 'more', is formed by adding कन् to the word अध्यारूढ; there being elision of the second term before the affix. Thus अधिको द्रोणः खार्याम् "a Droṇa is superior to Khârî" अधिका खारी द्रोणेन "a Khârî is inferior to Droṇa". The word अध्यारूढ governs nominative or accusative indifferently.

अनुकाभिकाभीकः कमिता ॥ ७४ ॥ पदानि ॥ अनुक, अभिक, अभीकः, कमिता ॥
वृत्तिः ॥ अनुक अभिक अभीक इत्येते शब्दाः कन्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते कमितेत्येतस्मिन्नर्थे ॥

74. The words anuka, abhika and abhîka are anomalous, meaning 'being at liberty to do or being fond of'.

Thus अनुकामयते = अनुकः 'desirous, libidinous'. अभिकामयते = अभिकः or अभीकः 'a lover, voluptuous person'.

पार्श्वेनान्विच्छति ॥ ७५ ॥ पदानि ॥ पार्श्वेन, अनु, इच्छति, (कन्) ॥
वृत्तिः ॥ पार्श्वशब्दात्तृतीयासमर्थादन्विच्छतीत्यस्मिन्नर्थे कन्प्रत्ययो भवति ॥

75. The affix kan(∠—क) comes after the word pârśva, in the third-case in construction, signifying "who strives to gain something by that".

The word पार्श्वम् means 'a fraudulent or crooked expedient'. One who endeavours to obtain any thing by fraud is called पार्श्वकः 'a cheat, a juggler, a partisan'. पार्श्व = a rib, a crooked thing ; as पार्श्वकः = मायाविन्, कौसृतिक, जालिकः &c.

अयः शूलदण्डाजिनाभ्यां ठक्ठञौ ॥ ७६ ॥ पदानि ॥ अयःशूल, दण्डाजिनाभ्याम्, ठक्, ठञौ ॥
वृत्तिः ॥ अन्विच्छतीत्येव । अयः शूलदण्डाजिनाभ्यां तृतीयासमर्थाभ्यामन्विच्छतीत्यस्मिन्नर्थे ठक्ठञौ प्रत्ययौ भवतः ॥

76. The affixes ṭhak (±—इक) and ṭhañ (±'—इक) come respectively after ayaḥśûla and daṇḍâjina, in the same sense of "who strives to gain something by that".

The word अन्विच्छति is understood here also. The word अयःशूलम् means 'a violent proceeding'. Who seeks to obtain any thing by violent means is called आयःशूलिकः = साहसिकः ॥ The word दण्डाजिन means 'staff (daṇḍa) and hide (ajina)' i. e. outer badges of devotion or hypocrisy. Who seeks to gain something by hypocrisy and deceit is called दाण्डाजिनिकः = दाम्भिकः ॥

तावतिथं ग्रहणमिति लुग्वा ॥ ७७ ॥ पदानि ॥ तावतिथम्, ग्रहणम्, इति, लुक् वा ॥

वृत्तिः ॥ तावतां पूरणे तावतिथम्। गृह्यते ऽनेनेति ग्रहणम्। प्रकृतिविशेषणं चैतत्। पूरणप्रत्ययान्तात्प्रातिपदिकाद् ग्रहणोपाधिकात्स्वार्थे कन्प्रत्ययो भवति ॥

वार्त्तिकम्। तावतिथेन गृह्णातीति कन्वक्तव्यः, पूरणप्रत्ययस्य च नित्यं लुक् ॥

77. The affix kan (∠ — क) is added to an ordinal number, in the sense of "acquiring a subject after so many attempts"; and there is optionally the elision of the affix denoting the ordinal number.

The word तावतिथं (V. 2. 53) stands here as a type of all words ending in affixes denoting पूरण i. e. ordinals. The word ग्रहण means 'acquired or learned hereby'. This qualifies the base. Thus द्वितीयेन रूपेण ग्रन्थं गृह्णाति = द्विकं ग्रहणम् or द्वितीयकं ग्रहणम् 'the acquisition of the knowledge or book by the second time' i. e, "successful mastery by the second time". So also त्रिकं or त्रितीयकम्, चतुष्कम् or चतुर्थकम् ॥

Vârt:—When the word, formed by the affix kan, means the *person* who acquires after so many times then the elision of the पूरण affix is compulsory and not optional. Thus षष्ठेन रूपेण ग्रन्थं गृह्णाति = षट्को देवदत्तः 'Devadatta who learns the book for the sixth time' i. e. 'who succeeds in learning the book at the sixth attempt'. Similarly पंचकः, चतुष्कः ॥ The word ग्रहण here is confined to books only and to nothing else.

स एषां ग्रामणीः ॥ ७८ ॥ पदानि ॥ स, एषाम्, ग्रामणीः, (कन्) ॥

वृत्तिः ॥ स इति प्रथमासमर्थादेषामिति षष्ठ्यर्थे कन्प्रत्ययो भवति, यत्तत्प्रथमासमर्थं ग्रामणीश्चेत्स भवति ॥

78. The affix kan comes after a word in the first case in construction, with the force of a genitive case, when the sense is 'he is their leader".

The word ग्रामणी means 'head-man, leader, spokes-man'. Thus देवदत्तो ग्रामणीरेषां = देवदत्तकाः, यज्ञदत्तकाः ॥

Why do we say 'when meaning a leader'? Witness देवदत्तः शत्रुरेषाम् ॥ Here there is no affixing.

शृङ्खलमस्य बन्धनं करभे ॥ ७९ ॥ पदानि ॥ शृङ्खलम्, अस्य, बन्धनम्, करभे ॥

वृत्तिः ॥ शृङ्खलशब्दात्प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे कन्प्रत्ययो भवति, यत्तत्प्रथमासमर्थं बन्धनं चेत्तद्भवति, यत्तदस्येति निर्दिष्टं करभश्चेत्स भवति ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA · संस्कृति मंत्रालय · भारत सरकार

GSL

79. The affix kan comes after the word śriṅkhala 'a clog', in the sense of "clog is its fetter", when the whole word means a young camel.

Thus शृंखलं बन्धनमस्य करभस्य = शृंखलकः ॥ The young ones of camel are called करभ ॥ The wooden clogs put on their feet to prevent them from straying are called शृंखल ॥ Though the ropes &c are also used along with the clog, yet śṛinkhala being the principal object that takes away the freedom is called बन्धन or bond or fetter.

उत्क उन्मनाः ॥ ८० ॥ पदानि ॥ उत्कः, उन्मनाः, (कन्) ॥

वृत्तिः ॥ उत्क इति निपात्यते उन्मनाश्चेत्स भवति । उद्गतं मनो यस्य सउन्मनाः ।

80. The word utka is anomalous, meaning 'longing after, yearning'.

He whose mind anxiously desires or yearns after a thing is called उन्मनः ॥ The word उत्कः is formed by adding कन् to the preposition उद्. Thus उत्का देवदत्तः, उत्कः प्रवासी = उत्सुकः or उत्कण्ठितः ॥

कालप्रयोजनाद्रोगे ॥ ८१ ॥ पदानि ॥ काल, प्रयोजनात्, रोगे, (कन्) ॥

वृत्तिः ॥ अर्थाभ्यां समर्थविभक्तिः । कालात्प्रयोजनाच्च यथायोगं समर्थविभक्तियुक्ताद्रोगेऽभिधेये कन्प्रत्ययो भवति ॥

81. The affix kan comes after a word expressing a time, or a cause or effect (of the disease), when an illness is denoted.

The word काल means 'days' &c, and प्रयोजन means 'the cause (of disease) or its effect'. Thus द्वितीयेऽह्निभवः = द्वितीयको ज्वरः 'the fever which comes on the second day'. चतुर्थकः 'a fever which comes on the fourth day'. Similarly after a word denoting प्रयोजनः, as, विषपुष्पैर्जनितः = विषपुष्पको ज्वरः 'a fever caused by poisonous flowers'. So also काशपुष्पकः ॥ So also उष्णं कार्यमस्य = उष्णकः 'a fever producing heat'. शीतको ज्वरः ॥

When 'illness' is not meant, then there is no affixing, as, द्वितीयो दिवसोऽस्य ॥ The word संज्ञा is to be read into this sûtra from the next sûtra. Therefore words द्वितीयकः &c are Names.

तदस्मिन्नन्नं प्राये संज्ञायाम् ॥ ८२ ॥ पदानि ॥ तत्, अस्मिन्, अन्नम्, प्राये, संज्ञायाम्, (कन्) ॥

वृत्तिः ॥ तदिति प्रथमासमर्थादस्मिन्निति सप्तम्यर्थे कन् प्रत्ययो भवति, यत्तत्प्रथमासमर्थमन्नं चेत्प्रायविषयं तद् भवति ॥

वार्त्तिकम् ॥ वटकेभ्य इनिर्वक्तव्यः ॥

82. The affix kan is added to a word denoting food, in the first case in construction, in the sense of "this

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GL

is the principal food on this particular occasion", when the whole word so formed is a Name.

Thus गुडापूपाः प्रायेणान्नमस्यां पौर्णमास्यां = गुडापूपिका पौर्णमासी "The Gudâpûpikâ—Paurṇmâsî" i. e. that particular Full-Moon day in which cakes of sugar form the principal accompaniment of food. Similarly तिलापूपिका, कृशरिका, त्रिपुटिका &c.

Vârt:—The affix इनि comes after वटक in the same sense. As वटकिनी पौर्णमासी ॥

कुल्माषादञ् ॥ ८३ ॥ पदानि ॥ कुल्माषात्, अञ् ॥

वृत्तिः ॥ कुल्माषशब्दादञ् प्रत्ययो भवति, तदस्मिन्नन्नं प्राये संज्ञायामित्येतस्मिन्नर्थे ॥

83. The affix añ (±/—अ) comes after kulmâsha, in the same sense "this is the principal food on this particular occasion"—and the whole word is a Name.

The ञ of अञ् is for the sake of causing Vṛiddhi and accent. Thus कुल्माषाः प्रायेणान्नमस्यां = कौल्माषी पौर्णमासी ॥

श्रोत्रियंश्छन्दो ऽधीते ॥ ८४ ॥ पदानि ॥ श्रोत्रियम्, छन्दस्, अधीते, ॥

वृत्तिः ॥ श्रोत्रियन्निति निपात्यते छन्दो ऽधीतइत्यस्मिन्नर्थे ॥

84. The word śrotriyan is irregularly formed meaning 'who has studied the Chhandas'.

The न् in श्रोत्रियन् is for the sake of accent. As श्रोत्रियो ब्राह्मणः "a Brâhmaṇa learned in the Vedas". The word श्रोत्रिय is either a condensed expression for the full sentence छन्दोऽधीते, referring to no parlicular base or affix. Or the word छन्दस् is replaced by श्रोत, and then is added the affix घन् ॥ But how do you form then छान्दसः, in the sense of छन्दोऽधीते, by adding the affix अण् by IV. 2. 59? The present sûtra is optional, the word वा of V. 2. 77 being understood here: so that we have the form श्रोत्रियः also. Some say that श्रोत्रिय applies only to that person who has not only studied the Vedas but who acts upon its purport also, while छान्दस applies to a student in general, so one sûtra does not debar the other, as they apply to different objects.

श्राद्धमनेन भुक्तमिनिठनौ ॥ ८५ ॥ पदानि ॥ श्राद्धम्, अनेन, भुक्तम्, इनि, ठनौ ॥

वृत्तिः ॥ श्राद्धमिति प्रकृतिः । अनेनेति प्रत्ययार्थः । भुक्तमिति प्रकृतिविशेषणम् । श्राद्धशब्दाद्भुक्तोपाधिकादनेनेत्यस्मिन्नर्थे इनिठनौ प्रत्ययौ भवतः ॥

85. The affixes ini (इन्) and ṭhan (—/—इक) come after the word śrâddha, in the sense of "this is eaten by him".

Thus श्राद्धं भुक्तमनेन = श्राद्धी or श्राद्धिकः "a person who has eaten obsequial food". This relates to a person who eats on the day the Śrâddha ceremony takes place; and not at any other time nor who eats stale food of śrâddha. अद्य

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

भुक्ते श्राद्धे श्वः श्राद्धिक इति माभूत् ॥ The word श्राद्ध originally means a certain ceremony, and is derived from the word श्रद्धा with the affix ण V. 2. 101. In a figurative sense, it here means the food taken at that ceremony.

पूर्वादिनिः ॥ ८६ ॥ पदानि ॥ पूर्वात्, इनिः, ॥

वृत्तिः ॥ अनेनेति प्रत्ययार्थः कर्तानुवर्त्तते न च क्रियामन्तरेण कर्त्ता संभवतीति यां कां चित्क्रियामध्याहृत्य प्रत्ययो विधेयः। पूर्वादनेनेत्यस्मिन्नर्थे इनिः प्रत्ययो भवति ॥

86. The affix ini (इन्) comes after the word pûrva, in the sense of 'by whom something was done formerly'.

The word अनेन of the last sûtra is understood here. But what is the verb of which अनेन is the agent. The भुक्त does not come to be read into this sûtra. Therefore we must supply some general verb such as 'doing' &c, to complete the sense. Thus पूर्वं गतमनेन = पूर्वी ॥ So also पूर्वं भुक्तं, पीतं &c. अनेन = पूर्वी s. पूर्विणौ d. पूर्विणः pl. In fact पूर्विन् means by whom some thing was done &c, formerly.

सपूर्वाच्च ॥ ८७ ॥ पदानि ॥ सपूर्वात्, च, (इनिः) ॥

वृत्तिः ॥ विद्यमानं पूर्वं यस्मादिति सपूर्वं प्रातिपदिकम्। तस्य पूर्वशब्देन तदन्तविधिः। सपूर्वात्प्रातिपदिकात्पूर्वशब्दान्तादनेनेत्यस्मिन्नर्थे इनिः प्रत्ययो भवति ॥

87. The affix ini comes after the word pûrva, also when another word precedes it, the sense being 'by whom something is done'.

Thus कृतपूर्वी कटम् = पूर्वं कृतमनेन 'who formerly made'. भुक्तपूर्वी ओदनम् ॥

In these words, first कृत and पूर्व are compounded by II. 1. 4; and then the affix is added. These two sûtras V. 2. 86, 87, give rise to these two maxims ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्ति "that which connot possibly be anything but a Prâtipadika or Nominal-stem, does, (contrary to I. 1. 72) not denote that which ends with it, but it denotes only itself." व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन "The rule of vyapadesivad-bhâva does not apply to a prâtipadika". That rule is embodied in the following paribhâshâ—व्यपदेशिवदेकस्मिन्—"an operation which affects some thing on account of some special designation, which for certain reasons attaches to the latter, affects likewise that which stands alone and to which therefore, just because the reasons for it do not exist, that special designation does not attach".

इष्टादिभ्यश्च ॥ ८८ ॥ पदानि ॥ इष्टादिभ्यः, च, (इनि) ॥

वृत्तिः ॥ अनेनेत्येव। इष्टादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो ऽनेनेत्यस्मिन्नर्थे इनिः प्रत्ययो भवति ॥

88. The affix ini comes after ishṭa &c. in the sense of 'by him'.

Thus इष्टमनेन = इष्टी यज्ञे; पूर्त्तीश्राद्धे &c. "who wished", "who performed a charitable act". The words इष्टिन्, पूर्त्तिन् &c. formed by इन् will govern locative instead of accusative. See vârtika under II. 3. 36.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA · सत्यमेव जयते

GSL

1 इष्ट, 2 पूर्त, 3 उपासादित (उपसादित), 4 निगदित, 5 परिगदित*, 6 परिवादित, 7 निकथित, 8 निषादित*, 9 निपठित, 10 संकलित, 11 परिकलित, 12 संरक्षित, 13 परिरक्षित, 14 अर्चित, 15 गणित*, 16 अवकीर्ण, 17 आयुक्त, 18 गृहीत, 19 आम्नात, 20 श्रुत (आम्नातश्रुत), 21 अधीत,, 22 अवधान (!)*, 23 आसेवित, 24 अवधारित, 25 अवकल्पित, 26 निराकृत, 27 उपकृत, 28 उपाकृत, 29 अनुयुक्त, 30 अनुगणित, 31 अनुपठित, 32 व्याकुलित, 33 परिकथित, 34 संकल्पित, 35 विकलित, 36 निपतित, 37 पठित, 38 पूजित, 39 परिगणित, 40 उपगणित, 41 परित (!), 42 अपवारित, 43 उपनत, 44 निगृहीत, 45 अपचित. ॥

छन्दसि परिपन्थिपरिपरिणौ पर्यवस्थातरि ॥ ८९ ॥ पदानि ॥ छन्दसि, परिपन्थि, परिपारिणौ, पर्यवस्थातरि ॥

वृत्तिः ॥ परिपन्थिन् परिपरिन् इत्येतौ शब्दौ छन्दसि विषये निपात्येते पर्यवस्थातरि वाच्ये ॥ पर्यवस्थाता प्रतिपक्षः संपन्नउच्यते ॥

89. In the Chhandas, the words paripanthin and pariparin are anomalously formed by this affix, and have the sense of 'an antagonist'.

The word पर्यवस्थातृ means 'an adversary, an antagonist' Thus मा त्वां परिपरिणो विदन् मा त्वा परिपंथिनो विदन् (Yaj. Ved. IV. 34). These words are obsolete in secular literature. See however Gita III. 34.

अनुपद्यन्वेष्टा ॥ ९० ॥ पदानि ॥ अनुपदी, अन्वेष्टा ॥

वृत्तिः ॥ अनुपदीति निपात्यते ऽन्वेष्टा चेत्स भवति ॥ पदस्य पश्चादनुपदम् ॥

90. The word anupadin, formed anomalously by ini, denotes 'who goes after, who searches'.

Thus अनुपदी गवाम्, अनुपदी उष्ट्राणाम् "going after or searching the cows and camels'.

साक्षाद् द्रष्टरि संज्ञायाम् ॥ ९१ ॥ पदानि ॥ साक्षात्, द्रष्टरि, संज्ञायाम् (इनि) ॥

वृत्तिः ॥ साक्षाच्छब्दो ऽव्ययम् । तस्मादिनिः प्रत्ययो भवति द्रष्टरि वाच्ये ॥ संज्ञा ग्रहणमभिधेयनियमार्थम् ॥

91. The affix ini comes after the word sâkshât, in the sense of 'a spectator, looker on', when the word so formed is a Name.

The word साक्षात् is an Indeclinable. The word संज्ञा is used in the aphorism to restrict the sense of the word. Thus साक्षाद् द्रष्टा = साक्षी, d. साक्षिणौ, pl. साक्षिणः 'an eye-witness'. In any transaction like loan, &c, three persons directly see the fact, and may be called द्रष्टा, viz. who gives, who takes, and another who merely looks on. By using the word संज्ञा, the word साक्षिन् is restricted to the mere looker on, and not to the lender or borrower.

क्षेत्रियच् परक्षेत्रे चिकित्स्यः ॥ ९२ ॥ पदानि ॥ क्षेत्रियच्, परक्षेत्रे, चिकित्स्यः,॥

वृत्तिः ॥ क्षेत्रियजिति निपात्यते । परक्षेत्रे चिकित्स्य इत्येतस्मिन् वाक्यार्थे परवचनम् । परक्षेत्राद्वा तत्रेति सप्तमीसमर्थात् चिकित्स्य इत्येतस्मिन्नर्थे घच् प्रत्ययः परशब्दलोपश्च निपात्यते ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA · सत्यमेव जयते · संस्कृति मंत्रालय भारत सरकार

GSL

92. The word kshetriyach (क्षेत्रियँ) is anomalous, meaning "curable in another body" i. e. "not curable in this life".

The whole word enunciated here in the sense of para-kshetre chikitsya; or the word क्षेत्रिय, with acute on the last syllable, is formed by adding the affix घच् to the word परक्षेत्र, the force of the affix being 'curable therein' and the word पर is elided before this affix. Thus क्षेत्रियो व्याधिः 'incurable disease'. क्षेत्रियं कुष्ठम् 'incurable leprosy': i. e.—organic disease. The word परक्षेत्र means body assumed in the next reincarnation. The word क्षेत्रिय applies to an irremediable disease.

The word क्षेत्रियं means 'poison' also = यत् परक्षेत्रे परशरीरेसंक्रमय्य चिकित्स्यते ॥ 'that which is to be removed from another's body where it has entered'. Or क्षेत्रिय means 'rank growth or grass', i. e. यानि सस्यार्थे क्षेत्रे जातानि चिकित्स्यानि नाशयितव्यानि ॥ "that like grass &c, which grows in a para-kshetra or another's field i. e. a field set apart for grain &c, and not for grass, and which therefore must be weeded out (chikitsya)" Or क्षेत्रिय is an 'adulterer', i. e. परदाराः परक्षेत्रं, तत्र चिकित्स्यः निगृहीतव्यः ॥ These are all secondary meanings.

इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रदृष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्रजुष्टमिन्द्रदत्तमिति वा ॥ ९३ ॥ पदानि॥ इन्द्रियम्, इन्द्रलिङ्गम्, इन्द्रदृष्टम्, इन्द्रसृष्टम्, इन्द्रजुष्टम्, इन्द्रदत्तम्, इति, वा,(घच्)॥

वृत्तिः ॥ इन्द्रियमित्यन्तोदात्तं शब्दरूपं निपात्यते । रूढिरेषा चक्षुरादीनां करणानां, तथा च व्युत्पत्तेरनियमं दर्शयति । इन्द्रशब्दात्षष्ठीसमर्थाल्लिङ्गमित्येतस्मिन्नर्थे घच्प्रत्ययो भवति ॥ इन्द्रस्य लिङ्गमिन्द्रियम् । इन्द्र आत्मा सचक्षुरादिना करणेनानुमीयते । नाकर्तृकं करणमस्ति । इन्द्रेण दृष्टम् । तृतीयासमर्थात्प्रत्ययः । आत्मना दृष्टमित्यर्थः । इन्द्रेण सृष्टम् । आत्मना सृष्टम् । तत्कृतेन शुभाशुभेन कर्मणोत्पन्नमिति कृत्वा ॥

93. The word Indriyam, (having udâtta on the last), is anomalous, meaning an organ of sense; and so called, either because it is "the characteristic from which the existence of Indra is inferred", or 'it is seen by Indra', or 'it is created by Indra', or 'it is wished for by Indra', or 'it is given by Indra'.

The word इन्द्रिय is a primitive word, meaning organs of sense, such as eyes &c. Its derivation is obscure, if it is a derivative word at all. In the latter alternative, it may be said to be formed by the affix घच् added after इन्द्र, in the sense of either 'a mark thereof'. As इन्द्रस्य लिङ्गम् = इन्द्रियम् ॥ The senses (indriyas) are so called because, Indra is Atma or soul, and it is inferred by the existence of the senses, eyes, ears &c. So that these organs are the 'marks' or signs or linga of Indra: because they being an instrument presupose an agent, there being no instrument without an agent.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GL

Or the senses (indriyas) are so-called because they are 'seen or known by Indra or Atma' (इन्द्रेण दृष्टं=ज्ञातं). The affix is here added to a word in the third case in construction. The knowing or perceiving of the senses by the Self is an allusion to the following Śruti of the Aitareya Upanishad Chapter III. verse. 13, where the Self having created the physical body took a survey of it. स एतमेव पुरुषं ब्रह्म ततमम पश्यदिदमदर्शमितीं "He beheld this Brahma who dwells in the body who pervades everywhere, and exclaimed— 'I have seen this'.Or they are so called because they are created by Indra or Atma (इन्द्रेण सृष्टं) i. e. the senses are formed according to the good and bad deeds of the Self. Or they are so called because they are wished for by Indra or Self (इन्द्रेण जुष्टं सेवितं) as they are the gate-ways of knowledge. Or they are so called because they are given by Indra (इन्द्रेण दत्तं) i. e. they are allotted to their respective objects by Indra e. g. the eye is given to perceive forms, the ear to perceive sounds and so on. The word वा 'or' joins every one of the above. The word इति shows, that there may be other appropriate significations also: As, इन्द्रेण दुर्जयम=इन्द्रियम् 'senses'—difficult to be subdued by the Soul.

तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् ॥ ९४ ॥ पदानि ॥ तत्, अस्य, अस्ति, अस्मिन्, इति मतुप् ॥

वृत्तिः ॥ तदिति प्रथमा समर्थविभक्तिः अस्यास्मिन्निति प्रत्ययार्थः, अस्तीति प्रकृतिविशेषणम् । इतिकरणो विवक्षार्थः । तदितिप्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे ऽस्मिन्निति सप्तम्यर्थे वा मतुप् प्रत्ययो भवति, यत्तत्प्रथमासमर्थमस्ति चेत्तद्भवति ॥

Kārikā भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगे ऽतिशायने ।
संसर्गेऽस्तिविवक्षायां भवन्ति मतुबादयः ॥

वार्त्तिकम् ॥ गुणवचनेभ्यो मतुपो लुग्वक्तव्यः ॥

94. The affix matup (मत्, मन्त् *f.* ई) comes after a word in first case in construction in the sense of 'whose it is,' or 'in whom it is'.

Thus गावोऽस्य सन्ति=गोमत् nom. गोमान् 'having cows', as गोमान् देवदत्तः ॥ वृक्षा अस्मिन् सन्ति=वृक्षवत् (व being substituted for म by VIII. 2. 9), as वृक्षवान् पर्वतः ॥ Similarly यवमान्, प्लक्षवान् ॥ The word इति shows that the use of मतुप् and cognate affixes are restricted in their application. For example, a person who has three barley grains only will not be called यववान् ॥ This affix comes when the significations are (1) A large quantity or number, as गोमान् 'having many cows'. (2) When censure (निन्दा) is implied, as ककुदावर्त्ती, संखादकी, (3) when praise (प्रशंसा) is meant, as रूपवती कन्या, (4) when an inherent or permanent quality of a thing is meant (नित्ययोग) as, क्षीरिणी वृक्षः ॥ (5) When excellence (अतिशायन) is meant, as, उदरिणी कन्या ॥ (6) When accompaniment (संसर्ग) is meant, as दण्डी, छत्री ॥ (7) When the sense of अस्ति 'to be' is denoted, as अस्तिमान् ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA · संस्कृति मंत्रालय · भारत सरकार

GSL

Vârt:—The affix मतुप् is elided after words of quality (गुणवचन), as शुक्लो गुणोऽस्यास्ति = शुक्लः पटः ॥ कृष्णः, श्वेतः &c.

रसादिभ्यश्च ॥ ९५ ॥ पदानि ॥ रसादिभ्यः, च ॥

वृत्तिः ॥ रसादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो मतुप् प्रत्ययो भवति, तदस्यास्त्यस्मिन्नित्येतस्मिन्विषये ॥

95. The affix matup comes after the nominal stems rasa &c, in the sense of 'whose it is', or 'in whom it is'.

As रसवान्, रूपवान्, गन्धवान् ॥ Why this special sûtra with regard to रसादि words, when they would have taken मतुप् by the last sûtra? This prevents the application to these words of other affixes having the sense of मतुप् ॥ How do you form then रूपिणी कन्या, रूपिको दारकः ॥ These are rare forms. According to Patanjali this sûtra is useless. Or the word रस &c, must denote qualities, perceivable by the organs of taste, touch &c, i. e. रस should mean taste, रूप form. Therefore the forms रूपिणी and रूपिकः are valid, meaning शोभायोग्यता ॥ So also रसिको नटः = भावयोगः, here रूप and रस do not mean 'form' and 'taste'. And all words of quality having one syllable are governed by this sûtra, and form their derivative in मतुप् ॥ See V. 2. 115.

1 रस, 2 रूप, 3 वर्ण*, 4 गन्ध, 5 स्पर्श, 6 शब्द, 7 स्नेह, 8 भाव*, 9 गुणात् (गुणग्रहणं रसादीनां विशेषणम्), 10 एकाचः (स्ववत्). ॥

प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्याम् ॥ ९६ ॥ पदानि ॥ प्राणिस्थात्, आतः लच्, अन्यतरस्याम् ॥

वृत्तिः ॥ प्राणिस्थवाचिनः शब्दादाकारान्ताल्लच् प्रत्ययो भवत्यन्यतरस्यां मत्वर्थे ॥

वार्त्तिकम् ॥ प्राण्यङ्गादिति वक्तव्यम् ॥

96. The affix lach (लँ) comes optionally, in the sense of matup, after a stem ending in long आ, the word expressing something which is found only in a living being.

Thus from चूडा 'a crest', we have चूडालः or चूडावान्. So also कर्णिकालः or कर्णिकावान् ॥ Why do we say 'which is found in a living being'? Observe शिखावान् प्रदीपः 'the crested flame of a lamp'. Why do we say "ending in आ"? Observe हस्तवान्, पादवान् ॥

Vârt:—It should be stated that the affix लच् comes only after what denotes member or limb of a living being, (and not anything like love, passion, intelligence &c, that are also found in living being). Hence there is no affixing of लच् here: चिकीर्षाऽस्यास्ति = चिकीर्षावान्, जिहीर्षावान् ॥

Every affix is udâtta (III. 1. 3), unless contrary is indicated by some anubandha. The लच् would have been udâtta by III. 1. 3, even without the indicatory च् (VI. 1. 163). The employment of this anubandha, however

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

indicates that this udâtta will never be changed into svarita, as other udâttas are by rule VIII. 2. 6, as चूडालोऽसि ॥

सिध्मादिभ्यश्च ॥ ९७ ॥ पदानि ॥ सिध्मादिभ्यः, च, (लच्) ॥

वृत्तिः ॥ लजन्यतरस्यामिति वर्त्तते । सिध्मादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो लच् प्रत्ययो भवत्यन्यतरस्यां मत्वर्थे ॥

वार्त्तिकम् ॥ पार्ष्णिधमन्योर्दीर्घश्च ॥ वा० ॥ वातदन्तबलललाटगलानामूङ् च ॥ वा० ॥ जटाघटाकलाः क्षेपे ॥ वार्त्तिकम् ॥ क्षुद्रजन्तूपतापाच्चेष्यते ॥

97. The affix lach comes in the sense of matup, after the words sidhma &c, and optionally matup also.

Thus सिध्मलः or सिध्मवान्, गडुलः or गडुवान् ॥ The word अन्यतरस्याम् understood in this sûtra, causes the employment of the affix मतुप् in the alternative. It does not mean that the affix लच् is optional. For were लच् optional, then the affix इनि and ठन् would come by V. 2. 115 after those words of सिध्मादि class which end in अ. But that is not the case.

Vârt:—The words पार्ष्णि and धमनि lengthen the vowel before ल, as पार्ष्णीलः, धमनीलः ॥

Vârt:—The words वात, दन्त, बल, ललाट and गल take the augment ऊङ् before लच्, as वातूलः, दन्तूलः, बलूलः, ललाटूलः, गलूलः ॥

Vârt:—The word जटा, घटा, कटा and कला take लच्, when censure is meant, as जटालः, घटालः,कलालः and कटालः, but जटावांस्तापसः when no censure is meant.

Vârt:—This affix comes after words denoting lower organisms, and word denoting disease: as यूकालः, मक्षिकालः, विचर्चिकालः, विपादिकालः, मूर्छालः ॥

1 सिध्म, 2 गडु, 3 मणि, 4 नाभि, 5 बीज (जीव), 6 वीणा*, 7 कृष्ण*, 8 निष्पाव, 9 पांसु, 10 पार्श्व, 11 पर्शू (परशु), 12 हनु, 13 सक्तु, 14 मांस, 15 पार्ष्णिधमन्योर्दीर्घश्च 16 वातदन्तबलललाटा-नामूङ् च 17 जटाघटाकटाकलाः (कटा) क्षेपे, 18 पर्ण, 19 उदक, 20 प्रज्ञा, 21 सक्थि, (सक्थि) 22 कर्ण, 23 स्नेह, 24 शीत, 25 श्याम, 26 पिङ्ग, 27 पित्त, 28 पुष्क (शुष्क), 29 पृथु, 30 मृदु, 31 मञ्जु, 32 मण्ड, 33 पत्र, 34 चटु, 35 कपि, 36 गण्डु (कण्डु), 37 ग्रन्थि, 38 श्री*, 39 कुश, 40 धारा*, 41 वर्ष्मन्*, 42 पक्ष्मन्*, 43 श्लेष्मन्, 44 पेश*, 45 निष्पाद्*, 46 कुण्ड*, 47 क्षुद्रजन्तूपतापयोश्च 48 गण्ड, 49 संज्ञा ॥

वत्सांसाभ्यां कामबले ॥ ९८ ॥ पदानि ॥ वत्स, अंसाभ्याम्, कामबले, (लच्) ॥

वृत्तिः ॥ वत्सांसशब्दाभ्यां लच्प्रत्ययो भवति यथासंख्यं कामवति बलवति चार्थे ॥

98. The affix lach comes after the words vatsa and aṅsa, in the sense of love and strength respectively.

Thus वत्सलः 'loving the calf, loving, tender'. अंसलः 'strong, lusty'. The word वत्स means 'calf'; in वत्सल there is no trace of its origin, for it is applied to father, master &c, as वत्सलः स्वामी, वत्सलः पिता &c. The word अंस means 'shoulder': but अंसल means 'strong'. The affix लच् in these cases is not optional, but necessary and debars मतुप् ॥ In other senses, the matup only is added as अंसवती गौः, अंसवान् दुर्बलः ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

फेनादिलच्च ॥ ९९ ॥ पदानि ॥ फेनात्,इलच्, च ॥

वृत्तिः । फेनशब्दादिलच् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । चकाराल्लच् । अन्यतरस्यां ग्रहणं मतुप्समुच्चयार्थं सर्वत्रैवानुवर्त्तते ।

99. The affix ilach (इल) as well as lach, comes after the word phena, in the sense of matup: and optionally the affix matup also.

The word च draws in लच्; and the word अन्यतरस्याम् understood in the sûtra adds मतुप् in the alternative. As फेनिलः, फेनलः and फेनवान् ॥

लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः ॥ १०० ॥ पदानि ॥ लोमादि-पामादि-पिच्छादिभ्यः, श-न-इलचः ॥

वृत्तिः । लोमादिभ्यः पामादिभ्यः पिच्छादिभ्यश्चः त्रिभ्यो गणेभ्यो यथासंख्यं श न इलच् इत्येते प्रत्यया भवन्ति मत्वर्थे मतुप् च ॥

100. The three affixes śa (श), na (न), and इलच् (इलॅ) come in the sense of matup, respectively after the words of these three classes i. e. lomàdi, pâmâdi, and pichchhâdi: and the affix matup also comes in the alternative.

The affix श comes after लोमादि words as, लोमशः or लोमवान् 'hairy'. The affix न comes after पामादि words, as, पामनः or पामवान् 'scabby'. The affix इलच् comes after पिच्छादि words, as, पिच्छिलः or पिच्छिवान् 'broth'.

Vârt:—The affix न comes after the word अङ्ग in the sense of beautiful, as अङ्गना 'the fair one' i. e. a woman.

Vârt:—The words शाकी, पलाली and दद्रू shorten their final vowel before न, as शाकिनम् 'a field', पलालिनम्, दद्रुणम् ॥

Vârt:—The word विष्वक् (विषु + अंच्) loses its second member, before न, and the change caused by sandhi (उ in to व) is undone. Otherwise the form would be विष्णः (वक् being elided), as विष्वग्जितानि सन्ति अस्य = विषुणम् 'moving variously'.

Vârt:—The effix न comes after लक्ष्मी, before which ई is changed to अ, as लक्ष्मीरस्यास्ति = लक्ष्मण ॥

Vârt:—The affix ilach comes after jaṭâ, ghaṭâ, and kalâ, when censure is meant, as जटिलः, घटिलः कलिलः but जटावान् when no censure is meant.

1 लोमन्, 2 रोमन्, 3 बभ्रु, 4 हरि, 5 गिरि*, 6 कर्क*, 7 कपि, 8 मुनि, 9 तरु ॥

1 पामन्, 2 वामन्, 3 वेमन्, 4 हेमन्, 5 श्लेष्मन्, 6 कद्रु (कद्रू), 7 बाल, 8 सामन्, 9 ऊष्मन्, 10 कृमि*, 11 अङ्गात् कल्याण, 12 शाकीपलालीदद्रूणां (शाकीपलालीदद्रूवां), ह्रस्वत्वं च, 13 विष्वगित्युत्तरपदलोपश्चाकृतसंधेः (विषुण), 14 लक्ष्म्या अच्च (लक्ष्मणः), 15 श्रेष्ठ, 16 पलल ॥

1 पिच्छा (पिच्छ), 2 उरस्, 3 धुवक (ध्रुवक), 4 ध्रुवक (ध्रुवका), 5 जटाघटाकलाः (जटाघटाकालात्), क्षेपे, 6 वर्ण, 7 उदक, 8 पङ्क, 9 प्रज्ञा ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA · सत्यमेव जयते · संस्कृति मंत्रालय · भारत सरकार

GSL

प्रज्ञाश्रद्धार्चाभ्यो णः ॥ १०१ ॥ पदानि ॥ प्रज्ञा-श्रद्धा-अर्चाभ्यः, णः ॥

वृत्तिः । प्रज्ञा श्रद्धा ऽर्चा इत्येतेभ्यो णः प्रत्ययो भवति मतुबर्थे ।

101. The affix ṇa (± अ) comes in the sense of matup after the words prajñâ, śraddhâ and archâ : as well as the affix matup.

As प्राज्ञः or प्रज्ञावान्, श्राद्धः or श्रद्धावान्, आर्चः or अर्चावान् ॥ The Kâśika has introduced the word वृत्ति into the sûtra from the vârtika वृत्तेश्च ॥

Vârt :—So also after वृत्ति, as वार्त्तः or वृत्तिमान् ॥

तपः सहस्राभ्यां विनीनी ॥ १०२ ॥ पदानि ॥ तपः-सहस्राभ्याम्, विनि-इनी ॥

वृत्तिः । तपःसहस्रशब्दाभ्यां विनि इनि इत्येतौ प्रत्ययौ भवतो मत्वर्थे ॥

102. The affixes vini (विन्) and ini (इन्) come, with the force of matup, after the words tapas and sahara respectively.

The word तपस् ends in अस्, and therefore by V. 2. 121, it would have taken विनि; similarly सहस्र ends in अ, and by V. 2. 115, it would have taken इनि; it may, therefore, be objected, where is the necessity for the present sûtra? To this it is replied, that by the next sûtra, these words take the affix अण् also; so that, had there not been this present sûtra, the अण् would have debarred the application of इनि and विनि of V. 2. 115 and 121. The affix ठन् (V. 1. 115) is also debarred after the word सहस्र, though it ends in अ ॥

Thus तपोऽस्यास्मिन् वा विद्यते = तपस्विन् nom. तपस्वी ॥ Similarly सहस्रिन् nom. सहस्री ॥

अण् च ॥ १०३ ॥ पदानि ॥ अण्,च ॥

वृत्तिः ॥ तपः सहस्राभ्यामण्च प्रत्ययो भवति ।

वार्त्तिकम् ॥ अण्प्रकरणे ज्योत्स्नादिभ्य उपसंख्यानम् ॥

103. And also aṇ (± अ) comes after tapas and sahasra.

Thus तापसः, साहस्रः ॥ The separation of this sûtra from the last is for two purposes, 1st the anuvṛitti of अण् runs in the subsequent sûtras, which could not have been done had it been included in the last sûtra, 2nd the rule of yathâsaṇkhya (I. 3. 10) would not have applied in the last sûtra, had अण् been read along with विनि and इनि ॥

Vârt :—The words ज्योत्स्ना &c, are governed by this rule and teke अण्. As ज्योत्स्ना विद्यतेऽस्मिन् पक्षे = ज्यौत्स्नः पक्षः ॥ Similarly तामिस्रः (a kind of hell) कौण्डलः, कौतपः, वैसर्पः, and वैपादिकः ॥

सिकताशर्कराभ्यां च ॥ १०४ ॥ पदानि ॥ सिकता-शर्कराभ्याम्-च-(अण्) ॥

वृत्तिः ॥ सिकताशर्कराभ्यामण्प्रत्ययो भवति मत्वर्थे ।

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA · सत्यमेव जयते
CSL

104. The affix aṇ comes, in the sense of matup, after sikatâ and śarkarâ.

Thus सैकतो घटः, शार्करं मधु ॥ These are the examples, when they do not denote a place. In denoting a place they will take इलच् and लुप् of the next sûtra.

देशे लुबिलचौच ॥ १०५ ॥ पदानि ॥ देशे, लुप्, इलचौ च ॥

वृत्तिः ॥ सिकताशर्कराभ्यां देशे ऽभिधेये लुबिलचौ भवतः ऽकाराद्वण् च, मतुप् च ।

105. When the sense is of 'a locality', there may take place the lup-elision of the affixes denotnig matup (with the preservation of the gender and number of the word), or there may be the affix ilach (इलँ), as well as aṇ and matup, after the words sikatâ and śarkarâ.

By च in the sûtra, अण् and मतुप् are introduced. The लुप् refers to मतुप् and every affix in general. Thus सिकता अस्मिन् विद्यन्ते = सिकता देशः or सिकतिलः, सैकतः or सिकतावान् 'a sandy country'. So also शर्करा देशः or शर्करिलः or शार्करः or शर्करावान् 'a stony locality'.

Why do we say when meaning a 'locality'? Observe सैकतः 'a vessel of sand', शार्करं "honey or sugar". In the case of the elision of the affix, the gender and number are preserved by I. 2. 51.

दन्त उन्नत उरच् ॥ १०६ ॥ पदानि ॥ दन्ते उन्नते उरच् ॥

वृत्तिः ॥ उन्नत इति प्रकृति विशेषणम् । दन्तशब्दादुन्नतोपाधिकादुरच् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे ।

106. The affix urach (उँर) comes after danta, denoting 'having projecting teeth'.

Thus दन्ता उन्नता अस्य सन्ति = दन्तुरः ॥ The words in the sûtra are either in the nominative or the locative case, but have the force of ablative.

Why do we say when the meaning is that of 'projecting'? Observe दन्तवान् 'having teeth'.

ऊषसुषिमुष्कमधो रः ॥ १०७ ॥ पदानि ॥ ऊष, सुषि, मुष्क, मधोः, रः ॥

वृत्तिः ॥ ऊष सुषि मुष्क मधु इत्येतेभ्यो रः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे ।

वार्त्तिकम् ॥ रप्रकरणे खमुखकुञ्जेभ्य उपसंख्यानम् ॥ वा० ॥ नगपांसुपाण्डुभ्यश्चेति वक्तव्यम् ॥

वा० ॥ कच्छ्वा ह्रस्वत्वं च ॥

107. The affix र comes, after the words ûsha, sushi, mushka and madhu, with the force of matup.

Thus ऊषरं क्षेत्रम् 'a barren soil, impregnated with ûsha or salt'. सुषिरं काष्ठं 'a perforated wood i. e. containing सुषि or hole'. मुष्करः पशुः 'a beast having testicles or mushka'. मधुरो गुडः 'sweet sugar'. The word इति shows that the words formed with र are names of certain things. Therefore it will not apply

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GL

here ऊषोऽस्मिन् घटे विद्यते 'there is salt in this pot', we cannot say ऊषरो घटः, nor मधुरो घटः for मध्वस्मिन् घटे विद्यते ॥

Vârt:—The affix र comes after ख, मुख and कुञ्ज, as खमस्यास्ति कण्ठविवरं महत् = खरः 'an ass, lit. having a wide throat'. मुखमस्यास्ति इति सर्वस्मिन् वक्तव्ये = मुखरः 'talkative', कुञ्जावस्य स्तः = कुञ्जरः 'an elephant having tusks'. The word कुञ्ज means the tusk of an elephant or the lower jaw of an elephant. The word कुञ्जर is a common name for all elephants.

Vârt:—The affix र comes after नग, पांसु and पाण्डु, as नगरम् 'a city, lit. having trees (naga = tree)', पांसुरम्, पाण्डुरम् ॥

Vârt:—So also after कच्छू, the vowel being shortened: as कच्छुरम् ॥

द्युद्रुभ्यां मः ॥ १०८ ॥ पदानि ॥ द्यु-द्रुभ्याम् मः ॥

वृत्तिः । द्युद्रुशब्दाभ्यां मः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे ।

108. The affix म comes after dyu and dru, in the sense of matup.

Thus द्युमः and द्रुमः ॥ These are primitive words, and therefore do not take मतुप् in the alternative.

केशाद्वो ऽन्यतरस्याम् ॥ १०९ ॥ पदानि ॥ केशात्, वः, अन्यतरस्याम् ॥

वृत्तिः ॥ केशशब्दाद् वः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे ऽन्यतरस्याम् ।

वार्त्तिकम् ॥ वप्रकरणे ऽन्येभ्योपि दृश्यतइति वक्तव्यम् ॥ वा० ॥ अर्णसो लोपश्च ॥

वा० ॥ छन्दसीवनिपौ च वक्तव्यौ ॥ वा० ॥ मेधारथाभ्यामिरन्निरचौ वक्तव्यौ ॥

109. The affix व comes optionally, with the force of matup, after keśa.

Though the word अन्यतरस्याम् was understood here from V. 2. 96 (see sûtra 97); its repetition shows that in the alternative we have not only मतुप् but the affixes इनि and ठन् (V. 2. 115) also. Thus we have four forms: केशवः, केशी, केशिकः and केशवान् ॥

Vârt:—The affix व is seen after other words also. As मणिवः 'a kind of serpent', हिरण्यवः 'a kind of gem', कररावः, कुमारवः, राजीवम्, कुञ्जावः, इष्टकावः ॥

Vârt:—The final of अर्णस् is elided before व, as अर्णवः ॥

Vârt:—In the Chhandas, the affixes ई, वनिप्, व and मतुप् come in the sense of मतुप् ॥ Thus ई:—रथीरभून् मुद्गलानी गविष्टौ (रथीः), सुमङ्गलीरियं वधूः; वनिप्:—मघवानमीमहे; व and मतुप्, as उद्वा or उद्वती ॥

Vârt:—The affixes इरन् and इरच् come respectively after मेधा and रथः as, मेधिरः, रथिरः ॥

गाण्ड्यजगात्संज्ञायाम् ॥ ११० ॥ पदानि ॥ गाण्डी, अजगात्, संज्ञायाम् (वः) ॥

वृत्तिः ॥ गाण्डी अजग इत्येताभ्यां वः प्रत्ययो भवति संज्ञायां विषये मत्वर्थे ।

110. The affix व comes after gâṇḍî and ajaga, in the sense of matup, when the word is a Name.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

CSL

As गाण्डीवं 'the bow Gâṇḍîva of Arjuna' अजगवं 'the bow Ajagava of Śiva'. There is shortening also, as गाण्डिवं ॥ The sûtra is so framed, that the word गाण्डी and गाण्डि are both included.

काण्डाण्डादीरन्नीरचौ ॥ १११ ॥ पदानि ॥ काण्ड, अण्डात्, ईरन्-ईरचौ ॥

वृत्तिः ॥ काण्ड अण्ड इत्येताभ्यां यथासंख्यमीरन्नीरचौ प्रत्ययौ भवतो मत्वर्थे ।

111. The affixes îran (ईर) and îrach (ईर) come in the sense of matup, after the words kâṇḍa and aṇḍa respectively.

Thus काण्डीरः and अण्डीरः ॥ Another reading has भाण्ड and भाण्डीरः ॥

रजःकृष्यासुतिपरिषदो वलच् ॥ ११२ ॥ पदानि ॥ रजः-कृषि-आसुति-परिषदः, वलच् ॥

वृत्तिः ॥ रजःप्रभृतिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो वलच् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे ।

वार्त्तिकम् ॥ वलच्प्रकरणे ऽन्येभ्योपि दृश्यतइति वक्तव्यम् ॥

112. The affix valach (वल) comes, in the sense of matup, after rajas, kṛishi, âsuti, and parishad.

As रजस्वला स्त्री, कृषीवलः कुटुम्बी, आसुतीवलः शौण्डिकः, परिषद्वलो राजा ॥ The lengthening of vowel in कृषि and आसुति takes place by VI. 3. 118. The affix वलच् comes only under certain senses and conditions, as shown in the above examples. Thus in रजोऽस्मिन् ग्रामे विद्यते, there is no affixing.

Vârt:—The affix valach is seen after other words also. As भ्रातृवलः, पुत्रवलः, पितृवलः, उत्साहवलः ॥

दन्तशिखात्संज्ञायाम् ॥ ११३ ॥ पदानि ॥ दन्त-शिखात्, संज्ञायाम् (वलच्) ॥

वृत्तिः ॥ दन्तशिखाशब्दाभ्यां वलच् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे संज्ञायां विषये ।

113. The affix valach comes in the sense of matup, after danta and śikhâ, when a Name is formed.

Thus दन्तावलः सैन्यः, दन्तावलो गजः, शिखावलं नगरम्, शिखावलो स्थूणा ॥ The final vowel of दन्त is lengthened before वल by VI. 3. 118.

ज्योत्स्नातमिस्राशृङ्गिणोर्जस्विन्नूर्जस्वलगोमिन्मलिनमलीमसाः ॥ ११४ ॥ पदानि ॥ ज्योत्स्ना-तमिस्रा-शृङ्गिण-ऊर्जस्विन्-गोमिन्-मलिन-मलीमसाः ॥

वृत्तिः ॥ ज्योत्स्नादयः शब्दा मत्वर्थे निपात्यन्ते मत्वर्थे संज्ञायां विषये ।

114. The words jyotsnâ, tamisrâ, śṛiṅgiṇa, ûrjasvin, ûrjasvala, gomin, malina, and malîmasa are irregularly formed, in the sense of matup and are Names.

They are thus formed. ज्योतिष् + न = ज्योत्स्ना 'moon-light' (the इ being elided). तमस् + र = तमिस्रा 'night'. (इ being added): it has other genders than feminine as तमिस्रं नभः 'dark sky'. शृङ्ग + इनच् = शृङ्गिणः ॥ The augment

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

असुक् is added to ऊर्ज्, and then the affix विनि and वलच्; as ऊर्ज्+अस्+विन्=ऊर्जस्विन्; ऊर्जस्वलः ॥ गो+मिनि=गोमिन्; मल+इनच्=मलिनः; मल+ईमसच्=मलीमसः ॥

अत इनिठनौ ॥ ११५ ॥ पदानि ॥ अतः, इनि-ठनौ ॥

वृत्तिः ॥ अकारान्तात्प्रातिपदिकादिनिठनौ प्रत्ययौ भवतः ।

115. The affixes ini (इन्) and ṭhan (ᅩ—इक) come in the sense of matup, after nominal stems ending in short अ; and in the alternative matup also comes.

Thus दण्डिन्, दण्डिकः, छत्रिन् nom. छत्री, छत्रिकः ॥ The word अन्यतरस्याम् (V. 2. 96) is understood here also, so we have मतुप्, as दण्डवान्, छत्रवान् ॥ Why do we say 'short अ'? Observe खट्वावान्. Here there is neither इन् nor ठन् ॥

These two affixes इनि and ठन् do not come after words of one syllable, after words ending in kṛit-affixes, after words denoting genus (jâti), and when the constuction is that of locative. As स्व and ख form only स्वावान्, खवान् ॥ Kṛit: as, कारकवान् ॥ Genus, as, व्याघ्रवान्, सिंहवान् ॥ Locative; as दण्डा अस्यां सन्ति=दण्डवती शाला ॥ There are, however, some exceptions to this, as kṛit:—कार्यिन्, कार्यिकः हार्यिन्, हार्यिकः ॥ Genus (jâti):—तण्डुलिन्, तण्डुलिकः ॥

व्रीह्यादिभ्यश्च ॥ ११६ ॥ पदानि ॥ व्रीह्यादिभ्यः, च (इनि-ठनौ ॥

वृत्तिः ॥ व्रीह्यादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य इनिठनौ प्रत्ययौ भवतो मत्वर्थे ॥

116. The affixes ini and ṭhan come in the sense of matup, after the words vrîhi &c; as well as the affix matup.

Thus व्रीहिन् (nom. व्रीही), व्रीहिकः, व्रीहिमान्, मायी, मायिकः, मायावान् ॥

These two affixes, however, do not come after all व्रीह्यादि words. According to Patanjali, the affix इनि comes after शिखादि sub-division, and the affix इकन् after यवखदादि sub-division, after the remaining words, both इनि and ठन् (=इकन्) come. The शिखादि after which इनि only comes are:—1 शिखा, 2 मेखला, 3 संज्ञा, 4 बलाका, 5 माला 6 वीणा, 7 वडवा, 8 अष्टका, 9 पताका, 10 कर्मन्, 11 चर्मन्, 12 हंसा, ॥ The यवखद &c. are the following 1 यवखद, 2 कुमारी, 3 नौ; they take इकन् only. The rest take both. The word व्रीहि will get these affixes by the next sûtra also, why is it then read in this class? The word व्रीहि in the Tundâdi class V. 2. 117, does not mean the word-form व्रीहि, but words synonym with it. Thus शालयोऽस्य सन्ति=शालिनः, शाली, शालिकः, शालिमान् ॥ The word शीर्ष preceded by the negative particle, takes these affixes, as अशीर्षी and अशीर्षिकः ॥ The remaining words are व्रीहि, माया, शाला, केका, वर्मन्, दंष्ट्रा, संज्ञा ॥

तुन्दादिभ्य इलच् ॥ ११७ ॥ पदानि ॥ तुन्दादिभ्यः, इलच्, च ॥

वृत्तिः ॥ तुन्दादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य इलच् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । चकारादिनिठनौ मतुप् च ।

117. The affix ilach (इलँ) also comes in the sense of matup, after the nominal-stems tunda &c.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

CSL

The force of च is that इनि, ठन् and मतुप् also come. As तुन्दिलः, तुन्दी, तुन्दिकः, तुन्दवान्. Similarly उदरिलः, उदरी, उदरिकः, उदरवान् ॥

The following is the list of तुन्दादि words 1 तुन्द, 2 उदर, 3 पिचण्ड, 4 घट, 5 यव, 6 व्रीहि, 7 स्वाङ्गाद्विवृद्धौ च ॥ That is to say, the affix इलच् comes after words denoting parts of one's body, when the largeness (विवृद्धि) of those organs is implied: as विवृद्धौ कर्णौ यस्य स = कर्णिलः, कर्णी, कर्णिकः, कर्णवान् ॥

एकगोपूर्वाट्ठञ् नित्यम् ॥ ११८ ॥ पदानि ॥ एक-गोपूर्वात्, ठञ्, नित्यम् ॥

वृत्तिः ॥ एकपूर्वाद्गोपूर्वाच्च प्रातिपदिकान्नित्यं ठञ् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे ।

118. The affix ṭhañ (±'—इक) comes always in the sense of matup, after a stem, which in composition is preceded by एक or गो ॥

Thus एकशतमस्यास्ति = ऐकशतिकः; गौशतिकः, गौसहस्रिकः ॥

The word अतः of V. 2. 115, is understood here also; so that, stems not ending in अ are not governed by this rule, such as एकविंशतिरस्यास्ति, no affixing. The word ऐकगविकः is an apparent exception, it being formed by adding ठञ् to the samâsânta word एकगव (V. 4. 92). How do you explain गौशकटिकः formed by ठञ् from गोशकटी? Here शकट is taken for शकटी, both being synonyms. (N. B. This opinion of the Kâśika-author is not in harmony with that of Patanjali, who does not read the anuvṛitti of अतः into this sûtra. According to him गौशकटिक is formed from गोशकटी; and एकविंशति &c, do not take this affix, because it is against usage. But the author of Kâśika says—अवश्यं चात इत्यनुवर्त्यम्; इन्द्रापलोपगह्यार्थ् इत्येवमाद्यर्थम्—the anuvritti of अतः must surely be read, for the sake of sûtras like V. 2. 128, though in the sûtras, like वातातिसाराभ्यां &c there is no necessity of reading the anuvritti of अतः) ॥

The word नित्यम् 'always', is used in the sûtra to indicate that मतुप् does not come in the alternative. In all the previous sûtras मतुप् came in the alternative. How do you form एकद्रव्यवत् in एकद्रव्यवत्त्वाद्? This is not a correct form; or it may be said to be a compound of एक and द्रव्यवत्त्वात् ॥

शतसहस्रान्ताच्च निष्कात् ॥ ११९ ॥ पदानि ॥ शत-सहस्रान्तात्, च, निष्कात् ॥

वृत्तिः ॥ शतान्तात् सहस्रान्ताच्च प्रातिपदिकाद् ठञ् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । तौ चेच्छतसहस्रशब्दौ निष्कात्परौ भवतः ।

119. The affix ṭhañ comes in the sense of matup, after the words śata and sahasra, when they follow after nishka.

Thus निष्कशतमस्यास्ति = नैष्कशतिकः, नैष्कसहस्रिकः ॥ But not so after सुवर्णनिष्कशत, it being never so found in usage.

रूपादाहतप्रशंसयोर्यप् ॥ १२० ॥ पदानि ॥ रूपात्, आहत, प्रशंसयोः, यप् ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
939

वृत्तिः ॥ आहतप्रशंसे प्रकृत्युपाधी, आहतप्रशंसाविशिष्टार्थ वर्त्तमानाद्रूपशब्दाद्यप् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे ॥
वार्त्तिकम् ॥ यप्प्रकरणे ऽन्येभ्योपि दृश्यतइति वक्तव्यम् ॥

120. The affix yap (य) comes in the sense of matup, after the words rûpa, when stamping (coining) or praise is denoted.

Thus आहतं रूपमस्य = रूप्यो दीनारः "a Dinâra having stamped on it the form of some king &c'. रूप्यः केदारः, रूप्यं कार्षापणम्. Similarly प्रशस्तं रूपमस्यास्ति = रूप्यः पुरुषः 'a lovely person'. The form impressed on a dinâr &c by hammering &c, is called आहत or stamping.

Why do we say 'when stamping or praise is denoted?' Observe रूपवान् 'having form'.

Vârt:—The affix यप् is seen after other words also, as हिम्याः पर्वताः, गुण्या ब्राह्मणाः ॥

अस्मायामेधास्रजो विनिः ॥ १२१ ॥ पदानि ॥ अस्, माया-मेधा-स्रजः, विनिः ॥

वृत्तिः ॥ असन्तात्प्रातिपदिकान्माया मेधा स्रज इत्येतेभ्यश्च विनिः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे ॥

121. After a stem ending in अस्, and after mâyâ, medhâ and sraj, comes the affix vini (विन्) in the sense of matup.

Thus यशस्—यशस्विन्, यशस्—यशस्विन् ॥ मायाविन्, मेधाविन्, स्रग्विन् ॥ The word माया being included in व्रीह्यादि class, will take इनि, and ठन् also V. 2. 116. As मायी, मायिकः ॥

बहुलं छन्दसि ॥ १२२ ॥ पदानि ॥ बहुलम्, छन्दसि (विनिः) ॥

वृत्तिः ॥ छन्दसि विषये बहुलं विनिः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे ।
वार्त्तिकम् ॥ छन्दसि विनिप्रकरणे ऽष्ट्रामेखलाद्वयोभयरुजाहृदयानां दीर्घत्वं चेति वक्तव्यम् ॥
वार्त्तिकम् ॥ मर्मणश्चेतिवक्तव्यम् ॥ वा० ॥ सर्वत्रामयस्योपसंख्यानम् ॥ वा० ॥ शृङ्गवृन्दाभ्यामारकन्वक्तव्यः ॥
वा० ॥ फलबर्हाभ्यामिनज्वक्तव्यः ॥ वा० ॥ हृदयाच्चालुरन्यतरस्याम् ॥
वा० ॥ शीतोष्णतृप्रेभ्यस्तन्न सहतइत्यालुज्वक्तव्यः ॥ वा० ॥ तन्न सहतइति हिमाच्चेलुः ॥
वा० ॥ बलाच्चोलच् ॥ वा० ॥ वातात्समूहे च ॥ वा० ॥ तत् पर्वमरुद्भ्यां वक्तव्यः ॥
वा० ॥ अर्थाच्चासंनिहितेऽभावे इनिर्वक्तव्यः ॥

122. In the Chhandas, the affix vini is added diversely in the sense of matup.

As अग्ने तेजस्विन् ॥ Sometimes it is not added, as सूर्यो वर्चस्वान् ॥

Vârt:—In the Chhandas, the final अ of द्वय, उभय and हृदय is lengthened optionally before विनि ; and it comes after अष्ट्रा, मेखला and रुजा also: as अष्ट्रावी, मेखलावी, द्वयावी, उभयावी, रुजावी, हृदयावी ॥

Vârt:—So also after मर्म, as मर्मावी ॥

Vârt:—Always after आमय, in the sacred as well as secular literature. As आमयावी ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

CSL

Vârt:—The affix आरकन् comes after शृङ्ग and वृन्द; as शृङ्गारकः, वृन्दारकः ॥

Vârt:—The affix इनच् comes after फल and बर्ह; as फलिनः and बर्हिणः ॥

Vârt:—So also after हृदय; the affix चालु comes optionally: as, हृदयालुः, हृदयी, हृदयिकः, हृदयवान् ॥ The च् is इत् by I. 3. 7.

Vârt:—The affix आलुच् comes after शीत, उष्ण, and तृप, in the sense of not being able to bear that. As शीतं न सहते = शीतालुः 'shivering from cold'. उष्णालुः, तृपालुः ॥

Vârt:—So also after हिम comes the affix एलु in the above sense: as हिमं न सहते = हिमेलुः ॥

Vârt:—The affix ऊलुच् in the same sense after बल; as बलं न सहते = बलूलः॥

Vârt:—So also after वात; as वातानां समूहः, or वातं न सहते = वातूलः ॥

Vârt:—The affix तन् comes after पर्व and मरुत्. As पर्वतः and मरुत्तः ॥

Vârt:—The affix इनि comes after अर्थ in the sense of 'not having that', as अर्थी 'a beggar, who has not artha or wealth'. Otherwise अर्थवान् 'rich'. All these are obtained by बहुलः ॥

ऊर्णाया युस् ॥ १२३ ॥ पदानि ॥ ऊर्णायाः, युस् ॥

वृत्तिः ॥ ऊर्णाशब्दाद्युस् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे ।

123. The affix युस् is added to ऊर्णा in the sense of matup, (in the Chhandas).

The स् of युस् makes the word ऊर्णा a पद (I. 4, 16); the result of which is that rules applicable to भ Bha do not apply; e. g. VI. 1. 148, by which the final इ or ई, अ or आ is elided. Thus ऊर्णायुः ॥ According to some; छन्दसि is to be read in this sûtra. The author of Siddhânta Kaumudî says that this is reasonable; for if yus is added to ûrṇâ in secular literature also, then there was no necessity of this sûtra. The word ûrṇâ could have been read along with aham and śubham in V. 2. 140.

वाचो ग्मिनिः ॥ १२४ ॥ पदानि ॥ वाचः, ग्मिनिः ॥

वृत्तिः ॥ वाक्शब्दात् ग्मिनिः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे ।

124. The affix gmini (ग्मिन्) comes after the word vâch, in the sense of matup.

Thus वाग्मी, वाग्मिनौ, वाग्मिनः. The affix is not मिन्, for had it been so, the form would have been वाङ्मिन् by VIII. 4. 45 Vârt.

आलजाटचौ बहुभाषिणि ॥ १२५ ॥ पदानि ॥ आलच्-आटचौ, बहुभाषिणि ॥

वृत्तिः ॥ वाक्शब्दात्प्रथमासमर्थादालच् आटच् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतो मत्वर्थे बहुभाषिण्यभिधेये ॥

वार्त्तिकम् ॥ कुत्सितइति वक्तव्यम् ॥

125. The affixes âlach (आलँ) and âṭach (आटँ) come in the sense of matup, after vâch, the word denoting 'a talkative'.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

This debars ग्मिन् ॥ Thus वाचालः 'garrulous', वाचाटः ॥

Vârt:—These affixes come when contempt is expressed. An orator (वाग्मी) also talks much, but to the purpose. He will not be called वाचालः or वाचाटः ॥

स्वामिन्नैश्वर्ये ॥ १२६ ॥ पदानि ॥ स्वामिन्, ऐश्वर्य्ये ॥

वृत्तिः । स्वामिन्निति निपात्यते ऐश्वर्ये गम्यमाने । स्वशब्दादैश्वर्यवाचिनो मत्वर्थे आमिन्प्रत्ययो निपात्यते ।

126. The irregularly formed word svâmin denotes 'Sir or Lord'.

The affix आमिन् comes in the sense of lordship after the word स्व ॥ Thus स्वमस्यास्ति = ऐश्वर्यमस्यास्ति = स्वामिन् ॥ Why do we say when meaning 'Sir', Observe, स्ववान् ॥

अर्शआदिभ्यो ऽच् ॥ १२७ ॥ पदानि ॥ अर्शआदिभ्यः, अच् ॥

वृत्तिः ॥ अर्शस् इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो ऽच्प्रत्ययो भवति मत्वर्थे ॥

127. The affix ach (अ) comes in the sense of matup after the words arśa &c.

Thus अर्शांसि अस्य विद्यन्ते = अर्शसः उरसः &c. ॥ After a word denoting a member of the body comes the affix अच्, when defect is meant. As खञ्जः पादोस्यास्ति = खञ्जः, काणः ॥ So also after words denoting color, as शुक्लोऽस्यास्ति = शुक्लः पटः ॥

1 अर्शस्, 2 उरस्, 3 तुन्द, 4 चतुर, 5 पलित, 6 जटा, 7 घटा, 8 घाटा*, 9 अघ (अभ्र), 10 कर्दम, 11 अम्ल (आम), 12 लवण, 13 स्वाङ्गाद्धीनात्, 14 वर्णात्. आकृतिगण ॥

द्वन्द्वोपतापगर्ह्यात्प्राणिस्थादिनिः ॥ १२८ ॥ पदानि ॥ द्वन्द्व-उपताप-गर्ह्यात्-प्राणिस्थात्, इनिः ॥

वृत्तिः ॥ द्वन्द्वः समासः । उपतापो रोगः । गर्ह्यं निन्द्यं, तद्विषयेभ्यः शब्देभ्यः प्राणिस्थार्थवाचिभ्य इनिः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । वा० ॥ प्राण्यङ्गान्न ॥

128. The affix ini (इन्) comes, in the sense of matup, after a dvandva compound, after the name of a disease, and after anything denoting fault, when the thing is found in a living being.

Thus Dvandva:—कटकवलयिनी 'a woman having a bracelet and a zone', शङ्खनूपुरिणी 'a woman having śankha and nûpur ornaments'. So after diseases :—कुष्ठी 'a leper', किलासी 'a white leper'. So after names of faults:—ककुदावर्ती, काकतालुकी ॥

Why do we say 'when found in a living being?' Observe पुष्पफलवान् वृक्षः ॥ The affix, according to a Vârtika, does not come after words denoting members of a living body : as, पाणिपादवती ॥ The word अतः V. 2. 115, is understood in this sûtra, so that the affix does not come after words not

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

ending in अ; as चित्रकललाटिकाशती ॥ Though Dvandva compounds &c. ending in अ, would have taken इनि by V. 2. 115, the repetition of this affix in the present sûtra shows that Dvandva compounds &c, take only इनि, and not ठन् &c.

वातातिसाराभ्यां कुक् च ॥ १२९ ॥ पदानि ॥ वात-अतिसाराभ्याम्-कुक्, च ॥
वृत्तिः ॥ वातातिसारशब्दाभ्यामिनिः प्रत्ययो भवति, तत्संनियोगेन च तयोः कुगागमो भवति ॥
वार्त्तिकम् ॥ पिशाचाचेति वक्तव्यम् ॥

120. The augment kuk (क्) comes before इनि, after the words vâta and atisâra.

The words वात and अतिसार being names of diseases, will take इनि by the fore-going sûtra; the present aphorism only teaches the affixing of the augment. Thus वातकी, अतिसारकी ॥ Another reading is अतीसारकी ॥

Vârt:—So also after पिशाच, as पिशाचकी वैश्रवणः 'the Kubera'.

This is when the words वात and अतिसार denote diseases. Otherwise, वातवती गुहा ॥

वयसि पूरणात् ॥ १३० ॥ पदानि ॥ वयसि, पूरणात्, (इनिः) ॥
वृत्तिः ॥ इनिरनुवर्त्तते । पूरणप्रत्ययान्तात्प्रातिपदिकादिनिः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे वयसि द्योत्ये ॥

130. The affix ini comes in the sense of matup, after an ordinal numeral, when age is denoted.

Thus पञ्चमोऽस्यास्ति मासः संवत्सरो वा = पंचमिन् 'five months or years old', as पंचमी उष्ट्रः ॥ Similarly नवमी, दशमी &c. By V. 2. 115 the affix इनि would have come after these words; the present sûtra is a restrictive rule teaching that ठन् does no come in this sense.

Why do we say वयसि 'when age is denoted'? Observe, पंचमवान् ग्रामरागः ॥

सुखादिभ्यश्च ॥ १३१ ॥ पदानि ॥ सुखादिभ्यः, च, (इनिः) ॥
वृत्तिः ॥ सुख इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य इनिः प्रत्ययो नियम्यते मत्वर्थे ॥

131. The affix ini comes (to the exclusion of other affixes) in the sense of matup, after the words sukha &c.

Thus सुखिन् nom. सुखी; दुःखिन् &c. When censure is implied, then इन् comes after माला, to the exclusion of मतुप्, as माली ॥

The following is the list of सुखादि word:—

1 सुख, 2 दुःख, 3 तृप्त, 4 कृच्छ्र, 5 आस्र (आस्र), 6 अस्र*, 7 अलीक, 8 करुण (करुणा), 9 सोढ, 10 प्रतीप (प्रमीप), 11 शील, 12 हल, 13 माला क्षेपे, 14 कृपण, 15 प्रणय (प्रणाय) 16 दल*, 17 कक्ष* ॥

धर्मशीलवर्णान्ताच्च ॥ १३२ ॥ पदानि ॥ धर्म्म, शील, वर्णान्तात्, च, (इनिः) ॥
वृत्तिः ॥ अन्तशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते, धर्मादन्तात्प्रातिपदिकादिनिः प्रत्ययो नियम्यते ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

CSL

132. The affix ini comes in the sense of matup, (to the exclusion of others), after nominal steps ending in dharma, śîla, and varṇa.

Thus ब्राह्मणानां धर्मः = ब्राह्मणधर्मः, सोऽस्यास्ति = ब्राह्मणधर्मी ॥ ब्राह्मणशीलिन्, ब्राह्मणवर्णिन् ॥

हस्ताज्जातौ ॥ १३३ ॥ पदानि ॥ हस्तात्, जातौ, (इनिः) ॥

वृत्तिः ॥ हस्तशब्दादिनिः प्रत्ययो नियम्यते मत्वर्थे समुदायेन चेज्जातिरभिधीयते ॥

133. The affix ini comes in the sense of matup, after the word hasta, when a genus is denoted by the word so formed.

Thus हस्तोऽस्यास्ति = हस्तिन् 'elephant'. Why do we say when meaning a जाति 'a genus'? Observe हस्तवान् पुरुषः ॥

वर्णाद्ब्रह्मचारिणि ॥ १३४ ॥ पदानि ॥ वर्णाद्, ब्रह्मचारिणि, (इनिः) ॥

वृत्तिः ॥ वर्णशब्दादिनिः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे समुदायेन चेद्ब्रह्मचारी भण्यते ॥

134. The affix ini comes in the sense of matup, after the word varṇa, when the word so formed means a Brahmachârin.

Thus वर्णिन् 'a Brahmachârî'. The first three वर्ण or castes, who are entitled to the investiture with sacred thread, and lead the life of a Brahma-student are so called. When the meaning is not of Brahmachârî we have वर्णवान् ॥

पुष्करादिभ्यो देशे ॥ १३५ ॥ पदानि ॥ पुष्करादिभ्यः, देशे, (इनिः) ॥

वृत्तिः ॥ पुष्कर इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य इनिः प्रत्ययो भवति समुदायेन चेद्देशो ऽभिधीयते ॥

वार्त्तिकम् ॥ इनिप्रकरणे बलाद्बाहूरुपूर्वादुपसंख्यानम् ॥ वा० ॥ सर्वादेश्चेति वक्तव्यम् ॥

वा० ॥ अर्थाच्चासन्निहिते ॥ वा० ॥ तदन्ताच्चेति वक्तव्यम् ॥

135. The affix ini comes in the sense of matup, after the words pushkara &c, when the word so formed denotes a locality.

Thus पुष्करिणी 'a tank', पद्मिनी &c. Why do we say when 'locality' is expressed? Observe पुष्करवान् हस्ती ॥

Vârt:—The affix इन् comes after बल preceded by बाहु or ऊरु, as बाहुबलिन् ऊरुबलिन् ॥

Vârt—So also after words preceded by सर्व; as, सर्वधनिन्, सर्वबीजिन्, सर्वकेशी नटः ॥

Vârt:—So also after अर्थ when meaning 'not near'; as अर्थिन् meaning अर्थोऽसंनिहितोऽस्य 'distant from wealth'. Otherwise अर्थवान् 'having wealth'.

Vârt:—So also after a compound ending in अर्थ, as धान्यार्थी, हिरण्यार्थी ॥

1 पुष्कर, 2 पद्म, 3 उत्पल, 4 तमाल, 5 कुमुद, 6 नड, 7 कपित्थ, 8 बिस, 9 मृणाल, 10 कर्दम,

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

11 शालूक, 12 विगई, 13 करीष, 14 शिरीष, 15 यवास, 16 प्रवाह (प्रवास), 17 हिरण्य, 18 कैरव, 19 कल्लोल, 20 तट*, 21 तरंग, 22 पङ्कज*, 23 सरोज*, 24 राजीव*, 25 नालीक*, 26 सरोरुह*, 27 पुटक, 28 अरविन्द*, 29 अम्भोज*, 30 अब्ज*, 31 कमल*, 32 पयस्*, 33 वयस. ॥

वलादिभ्यो मतुबन्यतरस्याम् ॥ १३६ ॥ पदानि ॥ वलादिभ्यः, मतुप्, अन्यतरस्याम् ॥

वृत्तिः । बलादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो मतुप्प्रत्ययो भवति । अन्यतरस्यांग्रहणेन प्रकृत इनिः समुच्चीयते ।

136. After the nominal-stems bala &c, comes the affix matup optionally, as well as ini.

The affix इनि will come in the alternative. Thus बलवान् or बली (v. बलिन्) ; उत्साहवान् or उत्साही (v. उत्साहिन्) ॥

1 बल, 2 उत्साह, 3 उद्भास (उद्भाव), 4 उद्वास*, 5 उदास*, 6 शिखा*, 7 कुल, 8 चूडा*, 9 सुल*, 10 कूल*, 11 आयाम, 12 व्यायाम, 13 उपयाम, 14 आरोह, 15 अवरोह, 16 परिणाह, 17 युद्ध, 18 उद्दाम, 19 शिखाबल, 20 वृगमूल, 21 दंश. ॥

संज्ञायां मन्माभ्याम् ॥ १३७ ॥ पदानि ॥ संज्ञायाम्, मन्-माभ्याम्(इनिः) ॥

वृत्तिः ॥ मन्नतात्प्रातिपदिकान्मशब्दान्ताच इनिः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे, समुदायेन चेत्संज्ञा गम्यते ।

137. After a nominal-stem ending in मन् or म, comes the affix ini, in the sense of matup, when the whole word so formed means a name.

Thus प्रथिमन्+इनि=प्रथिम्+इन् (VI. 4. 144)=प्रथिमिन् fem. प्रथिमिनी ॥ So also दामिनी ॥ Similarly होम, होमिनी, सोमिनी ॥ Why do we say, 'when meaning a name'? Observe, सोमवान्, होमवान् ॥

कंशंभ्यां बभयुस्तितुतयसः ॥ १३८ ॥ पदानि ॥ कं-शम्भ्याम्, ब-भ-युस्-ति-तु-त-यसः ॥

वृत्तिः ॥ कंशमिति मकारान्तावुदकसुखयोर्वाचकौ, ताभ्यां ब भ युस् ति तु त यस् इत्येते सप्त प्रत्यया भवन्ति मत्वर्थे ।

138. The seven affixes ba, bha, yus, ti, tu, ta and yas, come in the sense of matup, after कम् 'water and happiness', and शम् 'happiness'.

Thus कम्बः, कम्भः, कंयुः, कन्तिः, कन्तुः, कन्तः, कंयः, शम्बः, शम्भः, शंयुः, शन्तिः, शन्तुः, शन्तः, शंयः ॥

The स् in युस and यस्, make the stem, a Pada (I. 4. 16), the result of which is that म of कम् and शम् is changed into Anusvâva before these two affixes by VIII. 3. 23. When denoting a Name, the foims will be कम्यः and शम्यः ॥

तुन्दिवलिवटेर्भः ॥ १३९ ॥ पदानि ॥ तुन्दि-वालि-वटेः, भः ॥

वृत्तिः ॥ तुन्दि वलि वटि इत्येतेभ्यो भः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GL

139. The affix bha (भ) comes in the sense of matup, after tundi, vali and vaṭi.

Thus तुन्दिभः 'having a protuberent belly'. वलिभः and वटिभः ॥ Another form is वलिनः, because वलि is included in the Pâmâdi class V. 2. 100. The forms तुन्दिलः &c, are valid by V. 2. 117.

अहंशुभमोर्युस् ॥ १४० ॥ पदानि ॥ अहं-शुभमोः, युस् ॥

वृत्तिः ॥ अहमिति शब्दान्तरमहंकारे वर्त्तते, शुभमित्यव्ययं शुभपर्याय, स्ताभ्यां युस्प्रत्ययो भवति मत्वर्थे ॥

140. The affix yus (यु) comes in the sense of matup, after the word aham 'I', and the indeclinable śubham 'good'.

Thus अहंयुः = अहंकारवान्, 'selfish haughty', शुभंयुः = कल्याणवान् ॥ 'auspicious', The स् of युस् makes the words अहम् and शुभम्, Padas; and म् is changed into Anusvâra (I. 4. 16; VIII. 3. 23). See V. 2. 123.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
सत्यमेव जयते
संस्कृति मंत्रालय · भारत सरकार
GSL

ओ३म् ।

अथ पञ्चमध्यायस्य तृतीयः पादः ।

BOOK FIFTH.

CHAPTER THIRD.

प्राग्दिशो विभक्तिः ॥ १ ॥ पदानि ॥ प्राक्-दिशः, विभक्तिः ॥

वृत्तिः ॥ दिक्शब्देभ्य सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्य इति वक्ष्यति, प्रागेतस्मादिक् संशब्दनाद्यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामो विभक्तिसंज्ञास्ते वेदितव्याः ।

1. The affixes taught from this aphorism forward as far as V. 3. 27 (exclusive) are called Vibhakti.

The affixes herein taught do not change the sense of the word, i. e. they are स्वार्थ affixes which leave to the word their own denotation. The rule IV. 1. 82, extends no further than this, hence the words formed by these affixes do not produce epithets connoting the sense of the primitive and denoting something else.

Thus V. 3. 7 declares, that after the words किम् in the ablative there is the affix तसिल्, as कुतः, ततः यतः ॥

The purpose served by designating these affixes as Vibhakti is (a) to debar the elision of final स् and म् of the affixes as इत् (I. 3. 4). Thus in the affix शानीम् V. 3. 18, म् is not इत्, had it been so, rúle I. 1. 47 would have applied: (b) to regulate the accent of इदम्, thus इदम्+तसिल्=इतः here by VI. 1. 171, the affix तसिल् becomes udâtta by virtue of its being Vibhakti, othewise the accent would have been regulated by the indicatory ल् (VI. 1. 193); (c) to make applicable to these words the rules of त्यदादि, that is, the rules given in the Sûtras VII. 2. 102, and those that follow. Thus त्यद्+तसिल्=त्यतः, the द being replaced by अ by VII. 2. 102.

The affixes now to be taught being स्वार्थिकः, the anuvṛitti of समर्थानाम् and प्रथमाद् of IV. 1. 82, does not apply to them. The word वा of IV. 1. 82 however applies here, so that these affixes are optional, thus we may have कुतः or कस्मात्, कुत्र or कस्मिन् ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
947

CSL

किंसर्वनामबहुभ्यो ऽद्व्यादिभ्यः ॥ २ ॥ पदानि ॥ किम्-सर्वनाम-बहुभ्यः,अद्व्यदिभ्यः ॥

वृत्तिः ॥ प्राग्दिश इत्येव । किमः सर्वनाम्नो बहुशब्दाच्च प्राग्दिशः प्रत्यया वेदितव्याः ।

वार्त्तिकम् । बहुग्रहणे संख्याग्रहणम् ॥

2. These Prâgdiśîya affixes come after the word kim, and after a stem called sarvanâma, and after bahu ; but not after dvi &c.

The words द्वि &c, though सर्वनाम are exempted. Thus कुत्र, कुतः, यतः, यत्र, बहुतः, बहुत्रः ॥

Why do we say अद्व्यादि 'not dvi &c'. Observe द्वाभ्याम्, द्वयोः ॥ Why do we say किम् &c? Observe वृक्षात्, वृक्षे &c. The word किम् is a सर्वनाम, but it being included in the dyâdi class, would have been exempted from the operation of this rule had it not been separately mentioned.

Vârt:—The word बहु here is a Sankhyâ. Therefore, the affix does not apply here, बहोः सूपात्, बहौ सूपे ॥

इदम इश् ॥ ३ ॥ पदानि ॥ इदमः, इश् ॥

वृत्तिः ॥ प्राग्दिश इत्येव । इदम इश् इत्ययमादेशो भवति प्राग्दिशीयेषु प्रत्ययेषु परतः ।

3. For idam, there is the substitute इश् (इ), when a Prâgdiśîya affix follows.

The word प्राग्दिशः is understood here also. The श् of इश् is indicatory of the substitution of the whole (I. 1. 55). Thus इदम् + ह V. 3. 11, = इह ॥

एतेतौ रथोः ॥ ४ ॥ पदानि ॥ एत-इतौ, र-थोः ॥

वृत्तिः ॥ रेफथकारादौ प्राग्दिशीये प्रत्यये परत इदम एतेतावादेशौ भवतः । इशोपवादः ।

4. The substitutes एत and इत come instead of idam, when a Prâgdiśîya affix beginning with र and थ respectively follows.

This debars इश् ॥ The अ in र is for the sake of euphony. Thus इदम् + र्हिल् = एतर्हि (V. 3. 16); इदम् + थमु = इत्थम् (V. 3. 24).

एतदोऽश् ॥ ५ ॥ पदानि ॥ एतदः, अश् ॥

वृत्तिः ॥ प्राग्दिशइत्येव । एतदः प्राग्दिशीये परतो ऽशित्ययमादेशो भवति ।

5. The substitute अश् comes in the place of एतद् when a Pragdiśîya affix follows.

The श् of अश् causes the replacement of the whole (I. 1. 55). According to Patanjali the substitute is अन् and not अश् ॥ Thus एतद् + तसिल् = अतः V. 3. 7; अत्र V, 3. 10.

Vârt:—This sûtra must be divided into two एतदः, and अश्, the mean-

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

CSL

ing being. (1) The substitutes एत and इत् come in the place of एतद् when affixes beginning with र् and थ respectively follow, as एतद्+र्हिल=एतर्हि (V. 3. 21) एतद्+थमु=इत्थम् ॥ The थ must be the थ of थमु which comes after idam (V. 3. 24) for the application of this rule (1), and not the थ of थाल् (V. 3. 23) before which the substitate will be अश् ॥ The word एतद् will take थमु by the implication of this rule. (2) The substitute अश् replaces एतद् before other Pragdiśîya affixes.

सर्वस्य सो ऽन्यतरस्यां दि ॥ ६ ॥ पदानि ॥ सर्वस्य, सः, अन्यतरस्याम्, दि ॥

वृत्तिः । सर्वस्य स इत्ययमादेशो भवति प्राग्दिशीये दकारादौ प्रत्यये परतो ऽन्यतरस्याम् ।

6. The स is substituted opionally for सर्व before a Prâgdiśîya vibhakti beginning with द् ॥

Thus सर्वदा or सदा ॥ When the affix is not Prâgdiśîya, there is no substitution : as, सर्वं ददाति=सर्वदा ब्राह्मणी 'a Brâhmaṇî who gives all'.

पञ्चम्यास्तसिल् ॥ ७ ॥ पदानि ॥ पञ्चम्याः, तसिल् ॥

वृत्तिः ॥ पञ्चम्यन्तेभ्यः किंसर्वनामबहुभ्यस्तसिल्प्रत्ययो भवति ।

7. The affix (—⊥तस्) comes after the word kim, a sarvanâma, and bahu, when ending in the ablative case.

As किम्+तसिल्=कु+तस् (VII. 2. 104)=कुतः, यतः, ततः, बहुतः ॥

तसेश्च ॥ ८ ॥ पदानि ॥ तसेः, च ॥

वृत्तिः ॥ प्रतियोग पञ्चम्यास्तसिः, अपादाने चाहीयरुहोरिति वक्ष्यति । तस्य तसेः किंसर्वनामबहुभ्यः परस्य तसिलादेशोभवति ।

8. The affix tasil (—⊥तस्) is substituted for तस् (V. 4. 44, 45) when kim, a sarvanâma, and bahu follow.

Thus कुतः, यतः, ततः, or बहुत आगतः ॥ This substitution is for the sake of accent ; and for giving it the designation of vibhakti.

पर्यभिभ्यां च ॥ ९ ॥ पदानि ॥ परि-अभिभ्यां, च (तसिल्) ॥

वृत्तिः । परि अभि इत्येताभ्यां तसिल् प्रत्ययो भवति ॥

9. The affix tasil comes after pari and abhi also.

This affix comes when परि means 'all'; and अभि means 'both'. Thus परितः=सर्वतः ; 'all round'; अभितः, उभयतः 'on both sides'.

सप्तम्यास्त्रल् ॥ १० ॥ पदानि ॥ सप्तम्याः, त्रल् ॥

वृत्तिः ॥ किंसर्वनामबहुभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यः त्रल् प्रत्ययो भवति ।

10. The affix tral (—⊥त्र) comes after kim, a sarvanâma, and bahu, when ending in a locative.

Thus कुत्र (VII. 2. 104) 'where', तत्र (VII. 2. 102) 'there', बहुत्र 'in many places'.

इदमो हः ॥ ११ ॥ पदानि ॥ इदमः, हः ॥

वृत्ति ॥ इदमः सप्तम्यन्ताद्धःप्रत्ययो भवति । त्रलो ऽपवादः ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
949

CSL

11. The affix ह comes after इदम् ending in the locative.

This debars त्रल् ॥ Thus इह (V. 3. 3.) 'here'.

किमोऽत् ॥ १२ ॥ पदानि ॥ किमः अत् ॥

वृत्तिः ॥ किमः सप्तम्यन्तादत्प्रत्ययो भवति । त्रलोऽपवादः ।

12. The affix अत् (अ) comes after kim ending in the locative.

This debars त्रल् ॥ Thus किम्+अत्=कु+अ (VII. 2. 105)=क्व as क्व भोक्ष्यसे 'where will you eat'. क्वाध्येष्यसे । According to some त्रल् also comes, as कुत्र ॥ This is done by drawing the word वा 'optionally' from the next sûtra. So that this sûtra becomes an optional one.

वा ह च च्छन्दसि ॥ १३ ॥ पदानि ॥ वा, ह, च, छन्दसि ॥

वृत्तिः ॥ किमः सप्तम्यन्ताद्वा हः प्रत्ययो भवति छन्दसि विषये । यथाप्राप्तं च ।

13. Optionally the affix ह also comes in the Chhandas, after the word kim in the locative: as well as the other affixes.

Thus कुह (VII. 2. 104), क्व, कुत्र. As in Rig Veda VIII. 62. 4: कुहेदश्विनः कुहजग्मथुः कुहेहं श्येनेव पेतथुः ॥ 'Where are ye two? Where are you (or did you) going? Where do you fall like eagles?".

इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते ॥ १४ ॥ पदानि ॥ इतराभ्यः, अपि, दृश्यन्ते ॥

वृत्तिः ॥ सप्तमीपञ्चम्यपेक्षमितरत्वम् । इतराभ्यो विभक्तिभ्यस्तसिलादयो दृश्यन्ते ।

14. The above affixes are seen coming after kim, a sarvanama and bahu, ending with other case-affixes also, besides the locative and ablative.

That is to say, the affixes तसिल्, त्रल्, ह &c come after kim &c which are not in the ablative or the locative case. By the employment of the expression 'are seen', it is hinted that this may take place not on every occasion, but only when in juxtaposition with such words as भवत् 'Your Honor', दीर्घायुः 'long-lived', आयुष्मान् 'having long-life', and देवानांप्रियः 'the beloved of the Gods'. Thus:

Nom. ततो भवान् or तत्र भवान्=स भवान् ॥
Acc. तत्र भवन्तम् or ततो भवन्तम्=तं भवन्तम् ॥
Ins. तत्र भवता or ततो भवता=तेन भवता ॥
Dat. ततो भवते or तत्र भवते=तस्मै भवते ॥
Abl. ततो भवतः or तत्र भवतः=तस्माद् भवतः ॥
Gen. ततो भवतः or तत्र भवतः=तस्य भवतः ॥
Loc. ततो भवति or तत्र भवति=तस्मिन् भवति ॥

GSL

Similarly with the words दीर्घायुः, आयुष्मान् and देवानां प्रियः ॥

सर्वैकान्यकिंयत्तदः काले दा ॥ १५ ॥ पदानि ॥ सर्व, एक, अन्य, किम्, यत्, तदः, काले, दा ॥

वृत्तिः ॥ सप्तम्या इति वर्त्तते, न त्वितराभ्य इति । सर्वादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो दा प्रत्ययो भवति । त्रलोपवादः ।

15. After sarva 'all', eka 'one', anya 'other', kim 'what', yad 'which', and tad 'that', when time is denoted, comes the affix दा, the words being in the locative case.

The word सप्तम्याः V. 2. 10 is understood here and not the word इतराभ्यां of the last. This debars त्रल् ॥ Thus सर्वदा or सदा (V. 3. 6) 'at every time' or 'always', एकदा 'once', अन्यदा 'at another time', कदा (VII. 2. 103) 'when', यदा 'when', तदा 'then'.

Why do we say काले 'when time is denoted'? Observe सर्वत्रदेशे (where although the case is the 7th, the affix is not दा, because the sense is) 'in every *place*' or 'every where'.

इदमो र्हिल् ॥ १६ ॥ पदानि ॥ इदमः, र्हिल् ॥

वृत्तिः ॥ सप्तम्या इत्येव । काल इति च । इदमः सप्तम्यन्तात्काले वर्त्तमानाद् र्हिल् प्रत्ययो भवति । हस्यापवादः ।

16. After idam 'this', ending in the locative case, comes the affix rhil (—´र्हि), when time is denoted.

The words सप्तम्याः and काले are understood. This rhil debars ha. The ल् of र्हिल् is for accent. Thus अस्मिन् काले = एतर्हि (V. 3. 4) 'at this time'. Why 'when time is denoted'? Observe, इह 'in this *place*', as इह देशे ॥ See V. 3. 4.

अधुना ॥ १७ ॥ पदानि ॥ अधुना ॥

वृत्तिः ॥ अधुनेति निपात्यते । इदमो ऽश्भावो धुना च प्रत्ययः ।

17. The word adhunâ is anomalous, having the same sense.

As अस्मिन् काले = अधुना 'at this time'. अश् is substituted for इदम् and, धुना affix is added.

दानीं च ॥ १८ ॥ पदानि ॥ दानीम्, च ॥

वृत्तिः ॥ इदमः सप्तम्यन्तात्काले वर्त्तमानाद्दानीं प्रत्ययो भवति ।

18. The affix dânîm also comes after idam, ending in the locative, and denoting time.

Thus अस्मिन् काले = इदानीम् (V. 3. 3) 'at this time'.

तदो दा च ॥ १९ ॥ पदानि ॥ तदः, दा, च ॥

वृत्तिः ॥ तदःसप्तम्यन्तात्काले वर्त्तमानाद् दा प्रत्ययो भवति चकाराद्दानीं च ।

19. After tad, ending in the seventh case, when time is denoted, comes the affix दा, and also dânîm.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GL

The दानीम् is read into the sûtra by force of the word च 'also'. Thus तस्मिन् काले = तदा or तदानीम् 'at that time'. This sûtra, so far as it ordains दा after the word तद् is useless, because the word तद् already takes दा by V. 3. 15.

तयोर्दार्हिलौ चच्छन्दसि ॥ २० ॥ पदानि ॥ तयोः, दा, र्हिलौ, च, छन्दसि ॥

वृत्तिः ॥ तयोरिति प्रातिपदिकनिर्देशः । तयोरिदमः तदश्च यथासंख्यं दार्हिलौ प्रत्ययौ भवत श्छन्दसि विषये । चकाराद्यथाप्राप्तं च ।

20. After these two (nominal stems idam and tad), come respectively the affixes dâ and rhil, in the Chhandas, and also the other affixes.

The affix दा comes after इदम् and र्हि after तद् ॥ Thus इदा (V. 3. 3), तर्हि (VII. 2. 102). So also इदानीम् and तदानीम् ॥ As इदा हि व उपस्तुतिमिदा वामस्य भक्तये (Rig Veda VIII. 27. 11).

अनद्यतने र्हिलन्यतरस्याम् ॥ २१ ॥ पदानि ॥ अनद्यतने, र्हिल, अन्यतरस्याम् ॥

वृत्तिः । छन्दसीति न स्मर्यते । सामान्येन विधानम् । किंसर्वनामबहुभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यो ऽनद्यतने कालविशेषे वर्त्तमानेभ्यो र्हिल् प्रत्ययो भवत्यन्यतरस्याम् ।

21. The affix rhil (— ⊥ र्हि) comes optionally, in denoting time not of the current day, after the words 'kim, the sarvanâma, and bahu &c.' in the 7th case.

The anuvṛitti of छन्दसि is not read into this sûtra. This is a general rule. Thus कर्हि or कदा (VII. 2. 103), यर्हि or यदा, तर्हि or तदा ॥

सद्यःपरुत्परार्यैषमःपरेद्यव्यद्यपूर्वेद्युरन्येद्युरन्यतरेद्युरितरेद्युरपरेद्युरधरेद्युरुभयेद्युरुत्तरेद्युः ॥ २२ ॥ पदानि ॥ सद्यः, परुत्, परारि, ऐषमः, परेद्यवि, अद्य, पूर्वेद्युः, अन्येद्युः, इतरेद्युः, अपरेद्युः, अधरेद्युः, उभयेद्युः, उत्तरेद्युः ॥

वृत्तिः । सप्तम्याः कालइति वर्त्तते । सद्यःप्रभृतयःशब्दा निपात्यन्ते प्रकृतिप्रत्यय आदेशः कालविशेषइति सर्वमेतन्निपातनाल्लभ्यते ।

वार्त्तिकम् । द्युश्चोभयाद्वक्तव्यः ॥

22. The following words are anomalous: sadyaḥ, parut, parâri, aishamas, paredyavi, adya, pûrvedyus, anyedyus, anyataredyus, itaredyus, aparedyus, adharedyus, ubhayedyus, and uttaredyus.

The words सप्तम्याः and काले are understood here. The base, the substitute, the affix, the paticular time &c, must all be deduced from these forms. Thus सद्यः is formed from समान, by substituting स for समान, and adding the affix द्यस् ; in the sense of 'a day'. समानेऽहनि = सद्यः 'the same day'. The पूर्व and पूर्वतर are replaced by पर, and then the affixes उत् and आरि are added, in the sense of 'a year'. Thus पूर्वस्मिन् संवत्सरे = परुत् 'last year'. पूर्वतरे संवत्सरे = परारि 'the year before last'. The इद replaces इदम्, and affix समसण् is added, in the

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

sense of 'year'. Thus अस्मिन् संवत्सरे = ऐषमः 'during this year'. To पर is added एद्यवि in the sense of 'a day': as, परस्मिन्नहनि = परेद्यवि 'the other day'. The अद्य replaces इदम् and the affix द्यस् is added in the sense of 'a day'. Thus अस्मिन्नहनि = अद्य 'to day'. To the words पूर्व, अन्य, अन्यतर, इतर, अपर. अधर, उभय and उत्तर is added the affix एद्युस्, in the sense of 'a day': as पूर्वस्मिन्नहनि = पूर्वेद्युस् 'on the day before', अन्यस्मिन्नहनि = अन्येद्युस् 'on the following day'. अन्यतरस्मिन्नहनि = अन्यतरेद्युः 'on either of two days'. इतरस्मिन्नहनि = इतरेद्युः 'on another day', अपरस्मिन्नहनि = अपरेद्युः 'on the following day', अधरस्मिन्नहनि = अधरेद्युः 'on a previous day'. उभयोरह्नोः = उभयेद्युः 'on both days'.

प्रकारवचने थाल् ॥ २३ ॥ पदानि ॥ प्रकारवचने, थाल् ॥

वृत्तिः । किंसर्वनामबहुभ्यो ऽद्व्यादिभ्य इति वर्त्तते । सप्तम्याः कालइति निवृत्तम् । सामान्यस्य विशेषो भेदकः प्रकारः । प्रकृत्यर्थविशेषणं चैतत् । प्रकारवृत्तिभ्यः किंसर्वनामबहुभ्यः स्वार्थे थाल् प्रत्ययो भवति ।

23. The affix thâl (—´ था) comes, after the words kim &c V. 3. 2, when we speak of a kind or manner of being.

The sûtra V. 3. 2, is to be read into this. The anuvṛitti of सप्तम्याः and काले ceases. The word प्रकार means the differentiating quality distinguishing a species among the genus: it means 'sort', 'kind', 'mode', 'manner' &c. Thus तेन प्रकारेण = तथा 'so, in that manner'. Similarly यथा, सर्वथा ॥ The affix जातीयर् taught in V. 3. 69 has also the same force, with this difference that jâtiyar applies to words which denote things possessing such a quality (प्रकारवान्), while thâl denotes mode itself. Therefore, one does not debar the other, so that we have forms like तथाजातीयः, and यथाजातीयः ॥

इदमस्थमुः ॥ २४ ॥ पदानि ॥ इदमः, थमुः ॥

वृत्तिः । इदंशब्दात्प्रकारवचने थमुः प्रत्ययो भवति । थालोपवादः ।

24. After idam comes the affix thamu (थमु) in the same sense i. e. in denoting manner.

This debars थाल्; thus: अनेन प्रकारेण = इत्थम् V. 3. 4, 'in this manner. The उ in थमु protects the म् from becoming इत् (See I. 3. 4.)

किमश्च ॥ २५ ॥ पदानि ॥ किमः, च, थमुः ॥

वृत्तिः । किंशब्दात् प्रकारवचने थमुः प्रत्ययो भवति ।

25. Also after kim, comes the affix thamu in the sense of manner.

Thus केन प्रकारेण = कथम् 'how?'.

था हेतौ चच्छन्दसि ॥ २६ ॥ पदानि ॥ था, हेतौ, च, छन्दसि ॥

वृत्तिः । किंशब्दाद्धेतौ वर्त्तमानात्था प्रत्ययो भवति, चकारात्प्रकारवचने । छन्दसि विषये ।

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

26. The affix था comes in the sense of 'cause' also (as well as 'manner'), in the Chhandas, after the word kim.

The word प्रकार वचने is read into the sûtra by force of च ॥ Thus कथा wherefore? why? for what reason?', कथा 'how'. The former is an example of हेतु 'reason or cause', the second of प्रकार 'manner'. As in the following sentences: कथा ग्रामं न पृच्छसि = केन हेतुना ग्रामं न पृच्छसि ॥ कथा देवा आसन् पुराविदः ॥

Here end the affixes having the designation of Vibhakti.

दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो दिग्देशकालेष्वस्तातिः ॥ २७ ॥ पदानि ॥ दिक्शब्देभ्यः,सप्तमी-पञ्चमी-प्रथमाभ्यः, दिक्-देश-कालेषु, अस्तातिः ॥

वृत्तिः । दिशां शब्दाः दिक्शब्दाः तेभ्यो दिक्शब्देभ्यो दिग्देशकालेषु वर्त्तमानेभ्यः सप्तमीपञ्चमी, प्रथमान्तेभ्यो ऽस्तातिः प्रत्ययो भवति स्वार्थे ॥

27. After words of 'direction', ending in the locative, ablative and nominative, and referring to 'direction', 'locality' or 'time', comes the affix astâti (अस्तात्), without change of sense.

The word दिक् शब्दाः means 'words denoting directions'. Thus पुरस्तात्, has all these three significations in the following sentences, पुरस्ताद्वसति 'he lives eastward', पुरस्तादागतः 'he came from east' पुरस्ताद् रमणीयम् 'It was delightful previously'. Similarly with अधस्तात् ॥

Why do we say 'after words of direction'? Observe ऐन्द्र्यां दिशि वसति॥ Why do we say 'ending in the locative, ablative and nominative'? Observe पूर्वम् ग्रामं गतः ॥ Why do we say when the sense is 'a direction', 'a locality' or 'a time'? Observe पूर्वस्मिन् गुरौ वसति 'he lives in the presence of the guru'.

This affix is a स्वार्थिक affix, like the affixes taught previously. The words denoting direction must be primitive words of direction; and not derivative words like ऐन्द्री &c. which also denote direction. The rule of यथासंख्य does not apply here.

दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच् ॥ २८ ॥ पदानि ॥ दक्षिणा-उत्तराभ्याम्, अतसुच् ॥

वृत्तिः ॥ दक्षिणोत्तराभ्यां दिग्देशकालेषु वर्त्तमानाभ्यां सप्तमीपञ्चमीप्रथमान्ताभ्यां स्वार्थे ऽतसुच् प्रत्ययो भवति। अस्तातेरपवादः ।

28. After dakshiṇâ and uttara, (referring to a direction or a locality or a time, and ending with locative, ablative or nominative) comes the affix atasuch (अतँस्) ॥

This debars अस्ताति ॥ The word दक्षिणा can never refer to time, so with regard to it direction and locality are only taken. Thus दक्षिणतो वसति, दक्षिणत आगतः, दक्षिणतोरमणीयम् ॥ उत्तरतोवसति, उत्तरत आगतः, उत्तरतोरमणीयम् ॥ The च of अतस् is for the sake of differentiating this affix from तस् in sûtras like II. 3. 30.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

विभाषा परावराभ्याम् ॥ २९ ॥ पदानि ॥ विभाषा-पर-अवराभ्याम् (अतसुच्) ॥
वृत्तिः । परावरशब्दाभ्यां विभाषा ऽतसुच्प्रत्ययो भवति अस्तातिरर्थे ।

29. Optionally after para and avara, comes the affix atasuch, in the sense of astâti.

Thus परतः or परस्तात् or अवरस्तात् or अवरतो वसति, आगतः or रमणियम् ॥

अञ्चेर्लुक् ॥ ३० ॥ पदानि ॥ अञ्चेः, लुक् ॥
वृत्तिः । अञ्चत्यन्तेभ्यो दिक्शब्देभ्य उत्तरस्यास्तातिप्रत्ययस्य लुग् भवति ।

30. After words of direction ending in अञ्च्, there is luk-elision of the affix astâti.

Thus प्राक् or प्रत्यक्; as, प्राच्यां दिशि वसति = प्राग् वसति, प्रागागतः, प्राग्रमणीयम् ॥ The feminine affix of प्राची is also elided, when the taddhita affix is elided by लुक् ॥ See I. 2. 49.

उपर्युपरिष्टात् ॥ ३१ ॥ पदानि ॥ उपरि-उपरिष्टात् ॥
वृत्तिः । उपरि उपरिष्टात् इत्येतौ शब्दौ निपात्येते अस्तातिरर्थे । ऊर्ध्वस्योपभावः रिल् रिष्टातिलौ च प्रत्ययौ निपात्येते ।

31. The word upari and uparishṭât are anomalous in the sense of astâti.

These words are derived irregularly from the word ऊर्ध्व, by changing it into उप, and adding the affixes रिल् and रिष्टातिल् ॥ Thus ऊर्ध्वायां दिशि वसति = उपरि वसति. So also उपर्यागतः, उपरि रमणीयम् ॥ उपरिष्टाद्वसति, उपरिष्टादागतः, उपरिष्टद्रमणीयम् ॥

पश्चात् ॥ ३२ ॥ पदानि ॥ पश्चात् ॥
वृत्तिः ॥ पश्चादित्ययं शब्दो निपात्यते ऽस्तातिरर्थे । अपरस्य पश्चभाव आतिश्च प्रत्ययः ।
वार्त्तिकम् ॥ दिक्पूर्वपदस्यापरस्य पश्चभावो वक्तव्यः, आतिश्च प्रत्ययः ॥
वा० ॥ अर्द्धोत्तरपदस्य दिक्पूर्वपदस्य पश्चभावो वक्तव्यः ॥
वा० ॥ विनापि पूर्वपदेन पश्चभावो वक्तव्यः ॥

32. The word paśchât is anomalous, in the sense of astâti.

The word is formed by changing अपर into पश्च, and adding the affix आति ॥ As अपरस्यां दिशि वसति = पश्चाद्वसति, आगतः, रमणीयम् &c.

Vârt:—So also when अपर is preceded by another word denoting direction, it is changed into paścha and âti is added. As दक्षिणपश्चात्, उत्तरपश्चात् ॥

Vârt:—So also when अर्ध follows such a compound, apara is changed into paścha; as, दक्षिणपश्चार्धः, उत्तरपश्चार्धः ॥

Vârt:—Apara is changed into paścha, when followed by ardha, and not preceded by any other word. As, पश्चार्धः ॥

पश्च पश्चा चच्छन्दसि ॥ ३३ ॥ पदानि ॥ पश्च, पश्चा, च, छन्दसि ॥
वृत्तिः ॥ पश्चपश्चाशब्दौ निपात्येते छन्दसि विषये, अस्तातिरर्थे । चकारात्पश्चादित्यपि भवति । अपरस्य पश्चभावः ऽकाराकारौ च प्रत्ययौ निपात्येते ॥

33. The words paścha and paśchâ are anomalous in the Chhandas, having the force of astâti.

By च, the word पश्चात् is also included. As पुरा व्याघ्रो जायते, पश्च, पश्चा or पश्चात् सिंहः ॥ As पश्चात् पुरस्तादधरादुदक्तात् (Rig Ved X. 87. 21) पश्चेदमन्यदभवद्यजत्रम् (R. V. X. 149. 3).

उत्तराधरदक्षिणादातिः ॥ ३४ ॥ पदानि ॥ उत्तर, अधर, दक्षिणात्, आति ॥

वृत्तिः ॥ उत्तराधरदक्षिणशब्देभ्य आतिः प्रत्ययो भवति अस्तातेरर्थे ।

34. To the words uttara, adhara and dakshiṇa is added the affix âti, in the sense of astâti.

Thus उत्तरस्यां दिशि वसति = उत्तराद्वसति ; उत्तरादागतः, उत्तराद्रमणीयम् ॥ Similarly अधरात् and दक्षिणात् ॥

एनबन्यतरस्यामदूरेऽपञ्चम्याः ॥ ३५ ॥ पदानि ॥ एनप्, अन्यतरस्याम्, अदूरे, अपञ्चम्याः ॥

वृत्तिः । उत्तराधरदक्षिणशब्देभ्य एनप् प्रत्ययो भवत्यन्यतरस्यामस्तातेरर्थे । अदूरे चेदवधिमानवधिर्भवति ।

35. The affix enap (एन्) comes optionally, (after the words uttara, adhara and dakshiṇa, in the sense of astâti,) when the limit indicated is not remote, and when it is not a substitute of the ablative case-affix.

The affix अस्ताति and the other affixes taught above come with the force of locative, ablative and nominative. The एनप् comes with the force of locative and nominative and not that of ablative. The adverbs so formed refer to objects not at a distance. Thus उत्तरेण or उत्तरात् or उत्तरतो वसति or रमणीयम् ॥ Similarly अधरेण, अधरात्, अधस्ताद् वसति &c, so also दक्षिणेन, दक्षिणात्, दक्षिणतो, वसति &c, 'He lives near by in the north-ward or southward'. Why do we say 'when not denoting distance'. Observe उत्तराद्वसति 'he lives far away in the north'. Why do we say 'when not having the force of ablative'? Observe उत्तरादागतः 'come from the north'.

The word अपञ्चम्याः governs all the succeeding sûtras upto V. 3. 39, exclusive. Some do not read उत्तर &c into this sûtra: according to them this is a general rule applicable to all words denoting direction. As पूर्वेण ग्रामम्, अपरेण ग्रामम् (II. 3. 31). The प् in enap is for the sake of accent (III. 1. 4).

दक्षिणादाच् ॥ ३६ ॥ पदानि ॥ दक्षिणात्, आच् ॥

वृत्तिः ॥ अदूरइति न स्वर्यते । अपञ्चम्या इति वर्त्तते । दक्षिणशब्दादाच् प्रत्ययो भवति अस्तातेरर्थे ।

36. The affix âch (आ) comes after the word dakshiṇa, in the sense of astâti, but not as a substitute of the ablative case-affix.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

The word अदूरे of the last sûtra is not read into this: though the word अपञ्चम्याः governs it. Thus दक्षिणा वसति or रमणीयम्, but दक्षिणत आगतः ॥ The च् in आच् is not for the sake of accent (VI. 1. 163) for the simple affix आ would be udâtta by the general rule III. 1. 3. The च् serves the purpose of differentiating this आ from other affixes in Sûtra II. 3. 29.

आहि च दूरे ॥ ३७ ॥ पदानि ॥ आहि, च, दूरे, (आच्) ॥

वृत्तिः । दक्षिणशब्दादाहिः प्रत्ययो भवति अस्तातेरर्थे, चकारादाच् । दूरे चेदवधिमानवधेर्भवति ।

37. The affix âhi (आहि) comes after the word dakshiṇa, in the sense of astâti, as well as âch, when the reference is to a distant limit.

Thus दक्षिणाहि वसति or दक्षिणा वसति 'he lives far away in the south'. Similarly दक्षिणाहि रमनायम्, दक्षिणा रमणीयम् ॥

Why do we say दूरे 'when the adverb denotes a distant limit'? Observe दक्षिणतो वसति ॥ The word अपञ्चम्याः governs this also: as, दक्षिणत आगतः ॥

उत्तराच्च ॥ ३८ ॥ पदानि ॥ उत्तरात्, च, (आच्-आही) ॥

वृत्तिः । उत्तरशब्दादाजाही प्रत्ययौ भवतः, अस्तातेरर्थे, दूरे चेदवधिमानवधेर्भवति ।

38. The affixes आच् and आहि come after uttara in the sense of astâti; when the reference is to a distant limit.

Thus उत्तरा or उत्तराहि वसति or रमणीयम् "He lives far away in the north: or the northward far away is pleasant". But when 'distance' is not meant we have उत्तरेण प्रयाति ॥ The word अपञ्चम्याः governs this also: as उत्तरादागतः ॥

पूर्वाधरावराणामसि पुरधवश्चैषाम् ॥ ३९ ॥ पदानि ॥ पूर्व-अधर-अवराणाम्-असिः, पुर-अध्-अवः च, एषाम् ॥

वृत्तिः । अपञ्चम्या इति निवृत्तम् । तिसृणां विभक्तीनामिह ग्रहणम् ॥ पूर्वाधरावराणामसि प्रत्ययो भवति अस्तातेरर्थे । तत्सन्नियोगेन चैषां यथासंख्य पुर् अध् अव् इत्येते आदेशा भवन्ति ।

39. After pûrva, adhara and avara comes the affix asi (अस्) in the sense of astâti; and pur, adh, and av are their respective substitutes before this affix.

The word अपञ्चम्याः does not govern this sûtra. Thus पुरो वसति, पुर आगतः, पुरो रमणीयम् ॥ Similarly अधस् and अवस् with वसति, आगतः and रमणीयम् ॥ As अधोवसति अध-आगतः, अधोरमणीयम्, अवोवसति, अवआगतः and अवोरमणीयम् ॥

अस्ताति च ॥ ४० ॥ पदानि ॥ अस्ताति, च ॥

वृत्तिः । सप्तम्यन्तमेतत् । अस्तातिप्रत्यये परतः पूर्वादीनां यथासंख्यं पुरादय आदेशा भवन्ति ।

40. The same substitution takes place when the affix astâti (अस्तात्) follows.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GL

That is पुर् for पूर्व, अध् for अधर and अव् for अवर ॥ This sûtra indicates by implication that the affix अस्ताति V. 3. 27 is not debarred by अस् after these words. Thus पुरस्तात् or अधस्तात् or अवस्तात् वसति or आगतः or रमणीयम् ॥

विभाषा ऽवरस्य ॥ ४१ ॥ पदानि ॥ विभाषा, अवरस्य ॥

वृत्तिः ॥ पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्प उच्यते । अवरस्यास्तातौ परतो विभाषा अव् इत्ययमादेशो भवति ॥

41. The substitution of अव् for अवर is optional when astâti follows.

This declares option when by last it was compulsory. As अवरस्तात् or अवस्तात् वसति आगतः, or रमणीयम् ॥

संख्याया विधार्थे धा ॥ ४२ ॥ पदानि ॥ संख्यायाः, विधार्थे, धा ॥

वृत्तिः ॥ संख्यावाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो विधार्थे वर्त्तमानेभ्यो धा प्रत्ययो भवति स्वार्थे । विधा प्रकारः सर्व क्रियाविषय एव गृह्यते । क्रियाप्रकारे वर्त्तमानायाः संख्याया धा प्रत्ययः ॥

42. The affix dhâ (धा) comes after a nominal-stem denoting a Numeral, when it means the mode or manner of an action.

The word विधा and प्रकार have the same meaning. The adverbs so formed apply to every kind of action. Thus एकधा भुङ्क्ते 'he eats once'. द्विधा गच्छति 'he goes twice'. Similarly त्रिधा, चतुर्धा, पञ्चधा ॥

अधिकरणविचाले च ॥ ४३ ॥ पदानि ॥ अधिकरण-विचाले, च, (धा) ॥

वृत्तिः ॥ संख्याया इत्येव । अधिकरणं द्रव्यं, तस्य विचालः संख्यान्तरापादनम् । एकस्यानेकीकरणमनेकस्य वा एकीकरणम् । अधिकरणविचाले गम्यमाने संख्यायाः स्वार्थे धा प्रत्ययो भवति ॥

43. The affix dhâ comes after a numeral, when the sense is a change in the apportionment or distribution of substances.

The word संख्यायाः is understood here. The word अधिकरणं means 'matter, stuff, substance'. विचालः 'change in numbers'. Thus to make one into many, or to make many into one. Thus एकं राशिं पञ्चधा कुरु 'divide one heap into five'. अष्टधा कुरु, अनेकमेकधा कुरु ॥

एकाद्धो ध्यमुञन्यतरस्याम् ॥ ४४ ॥ पदानि ॥ एकात्-धः, ध्यमुञ्-अन्यतरस्याम् ।

वृत्तिः । एकशब्दात्परस्य धाप्रत्ययस्य ध्यमुञादेशो भवत्यन्यतरस्याम् ।

44. After the word eka the substitute dhyamuñ (±—ध्यम्) comes optionally instead of dhâ.

Thus एकधा राशिं कुरु or ऐकध्यं कुरु ; एकधा भुङ्क्ते or ऐकध्यं भुङ्क्ते ॥ The repetition of धा in the sûtra shows that the substitution takes place when the sense is that of विधा, as well as when it is that of अधिकरण विचाल ॥ Had धा not been repeated, the substitution would have come in the sense of अधिकरण विचाल only, as immediately preceding this sûtra.

द्वित्र्योश्च धमुञ् ॥ ४५ ॥ पदानि । द्वित्र्योः, च, धमुञ् ॥

वृत्तिः । धा इत्यनुवर्तते । द्वित्र्योः संबन्धिनो धाप्रत्ययस्य विधार्थेऽधिकरणविचाले च विहितस्य धमुञादेशो भवत्यन्यतरस्याम् ।

वार्त्तिकम् । धमुञन्तात्स्वार्थे डदर्शनम् ॥

45. The substitute dhamuñ (±/—धम्) comes optionally, in the place of धा, after the words dvi and tri.

Here also it comes in both the विधार्थ and अधिकरण विचाल senses. By च, the word 'optionally' is drawn into the sûtra. Thus द्विधा or द्वैधम्, त्रिधा, or त्रैधम् ॥

Vârt:—The affix ड (ḍa, with the elision of the final vowel) comes without changing the sense, after words ending in dhamuñ. As द्वैध, त्रैध, in पथि द्वैधानि संश्रयन्ते, मति त्रैधानि संश्रयन्ते ॥

एधाच्च ॥ ४६ ॥ पदानि ॥ एधात्, च ॥

वृत्तिः । द्वित्र्योः संबन्धिनो धाप्रत्ययस्य एधाजादेशो भवत्यन्यतरस्याम् ।

46. The substitute edhâch (एधाँ) comes optionally in the place of dhâ, after dvi and tri.

Thus द्वेधा (VI. 4. 148) or द्वैधम् or द्विधा, त्रेधा, त्रैधम or त्रिधा ॥

याप्ये पाशप् ॥ ४७ ॥ पदानि ॥ याप्ये-पाशप् ॥

वृत्तिः । याप्यः कुत्सित उच्यते । याप्य वर्त्तमानात्प्रातिपदिकात्स्वार्थे पाशप् प्रत्ययो भवति ।

47. The affix pâśap (पाश) denotes something as insignificant.

The word याप्य means 'contempt, trifling' &c. Thus याप्यो वैयाकरणः = वैयाकरणपाशः 'a very bad Grammarian'. So also याज्ञिकपाशः ॥ Of course this will not come in denoting a person who is a good Grammarian, but bears bad character, or who is a good performer of sacrifices but immoral.

पूरणाद्भागे तीयादन् ॥ ४८ ॥ पदानि ॥ पूरणात्, भागे-तीयात्, अन् ॥

वृत्तिः । पूरणप्रत्ययो यस्तीयस्तदन्तात्प्रातिपदिकाद्भागे वर्त्तमानात्स्वार्थे ऽन् प्रत्ययो भवति ।

48. After (a nominal stem being) an ordinal number ending in tîya, comes the affix अन् (/—अ), (the word retaining its denotation), when a 'part' is meant.

This sûtra is made only to teach accent, for the word to which अन् is added undergoes no other change of form except in accent. Thus द्वितीयः (V. 2. 54) has udâtta on ती (III. 1. 3) but when अन् is added, the accent falls on द्वि (VI. 1. 197). Thus द्वितीयो भागः = द्वितीयः 'the moiety'. Similarly तृतीयः 'the one-third'. Why do we say when 'part' is meant? Otherwise, there is no change in accent. The affix तीय always comes in forming ordinal numbers and for no other purpose, for the तीय in words like मुखतीय is not significant as it is not an

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

affix. The employment of the word पूरण in the aphorism is useless for the purposes of this sûtra. Its anuvṛitti, however, runs in the other sûtras, and that is the only purpose that it serves here.

प्रागेकादशभ्यो ऽच्छन्दसि ॥ ४९ ॥ पदानि ॥ प्राक्,एकादशभ्यः,अछन्दसि(अन्)॥

वृत्तिः । पूरणाद्भागइत्येव । प्रागेकादशभ्यः संख्यावाचिभ्यः पूरणप्रत्ययान्तेभ्यो भागे वर्त्तमानेभ्यः स्वार्थे ऽन् प्रत्ययो भवति अच्छन्दसि विषये ।

49. After an ordinal numeral upto eleven exclusive, comes the affix अन्, the word retaining its denotation, when a 'part' is meant : but not so in the Chhandas.

This is for accent also. Thus चैतुर्थः, पैञ्चमः, सैप्तमः, नैवमः, दैशमः ॥ Why do we say प्रागेकादशः 'before eleven'? Observe एकादशैः, द्वादशैः no change of accent (VI 1. 223). Why do we say 'not in the Chhandas'? Observe, पञ्चममिन्द्रियस्यापाक्रामत (पञ्चमे has acute on the final being formed by डट् preceded by मट् V. 2. 48, 49).

षष्ठाष्टमाभ्यां ञ च ॥ ५० ॥ पदानि ॥ षष्ठ-अष्टमाभ्याम्, ञ, च ॥

वृत्तिः ॥ भागइत्येव । अच्छन्दसीति च । षष्ठाष्टमाभ्यां भागे ऽभिधेये ऽच्छन्दसि विषये ञः प्रत्ययो भवति ।

50. The affix ña (±′—अ) also comes as well as अन्, after shasṭha and ashṭama, when a 'part' is meant, but not in the Chhandas.

The words भागे and अछन्दसि are understood here. By च, the affix अन् is included. Thus षैष्ठः or षाँष्ठः, अैष्टमः or आँष्टमः ॥

मानपश्वङ्गयोः कन्लुकौ च ॥ ५१ ॥ पदानि ॥ मान-पशु-अङ्गयोः, कन्-लुकौ, च ॥

वृत्तिः ॥ भागइत्येव । षष्ठाष्टमाभ्यां यथासंख्यं कन्लुकौ च भवतो मानपश्वङ्गयोर्भागयोरभिधेययोः । षष्ठको भागो मानं चेत्तद्भवति । अष्टमो भागः पश्वङ्गं चेत्तद्भवति । कस्य लुक् । ञस्य लुक् अनो वा । चकाराद्यथाप्राप्तं च ॥

51. After the words shashṭha and ashṭama there may come respectively कन् (⊥—क) and लुक् elision of the affix, when the meaning is a division of a measure called mâna or grain, or the part of the body of a beast respectively.

The word मान means a grain weight (व्रीहि परिमितं सुवर्णं). That is to say, कन् comes after षष्ठ when a division of मान 'measure' is expressed; and लुक् comes after अष्ट when a part of पश्वङ्ग is denoted. Thus षैष्ठकौ भागः 'a sixth of a grain measure'. अष्टमौ भागः 'an-eighth part of the body of a beast'. The लुक् here takes the place of the affix ञ as well as अन् ॥ By च, the affixes above mentioned are also employed: as षाष्ठः or षष्ठः, आष्टमः or अष्टमः ॥ When a measure or the body of an animal is not denoted, this rule (though optional) will not apply.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

CSL

एकादाकिनिच्चासहाये ॥ ५२ ॥ पदानि ॥ एकात्, आकिनिच्, च, असहाये ॥

वृत्ति ॥ एकशब्दादसहायवाचिनः स्वार्थे आकिनिच् प्रत्ययो भवति । चकारात्कन्लुकौ च । आकिनिचः कनो वालुग्विज्ञायते ।

52. After the word eka, comes also the affix âkinich (आकिन्), (the word retaining its denotation), when the sense is 'without a companion'.

By the word च, the affix कन् and the elision लुक् also take effect: the elision being of कन् or आकिनिच् ॥ Thus एकाकिन् (nom. एकाकी), एककः or एकः ॥ By using असहाय, it is indicated that the word एक here is not a numeral meaning 'one', but a noun meaning 'alone'. एकोऽन्यार्थे प्रधाने च, प्रथमे, केवले तथा ॥ साधारणे, समानेऽल्पे, सख्यायां च प्रयुज्यते ॥ So that this word will have dual एकाकिनौ, and the plural एकाकिनः ॥

भूतपूर्वे चरट् ॥ ५३ ॥ पदानि ॥ भूत पूर्वे, चरट् ॥

वृत्तिः ॥ पूर्वं भूत इति विगृह्य सुप्सुपेति समासः । भूतपुर्वशब्दोऽतिक्रान्तकालवचनः । प्रकृतिविशेषणं चैतत् । भूतपूर्वत्वविशिष्टेर्थे वर्त्तमानात्प्रातिपदिकात्स्वार्थे चरट् प्रत्ययो भवति ॥

53. The affix चर (with the feminine in ङीप्) comes, after a nominal stem, the word retaining its denotation, when the meaning is 'this had been before'.

The word भूतपूर्व is a compound of पूर्व and भूत: the compounding being by सुप्सुपा, and denotes something done in a past time. Thus आढ्यो भूतपूर्वः = आढ्यचरः 'once opulent'. सुकुमारचरः ॥ The ट् indicates that the feminine will be in ङीप्, as, आढ्यचरी ॥ The च् is not इत् in चरट् though required by I. 3. 7. This proves that चुटू rule is anitya. The sûtra V. 2. 18 might have been read after this, with the saving of the word भूतपूर्वः, but then खञ् would have debarred चरट् which is, however, not intended.

षष्ठ्या रूप्य च ॥ ५४ ॥ पदानि ॥ षष्ठ्याः, रूप्यः, च ॥

वृत्तिः ॥ षष्ठ्यन्तात्प्रातिपदिकाद्रूप्यः प्रत्ययो भवति चकाराच्चरट् च ॥

54. After a nominal-stem ending in the sixth-case, comes the affix रूप्य, and also चरट्, in the sense of 'having belonged formerly to somebody'.

The word भूतपूर्व here qualifies the sense of the affix, and not the sense of the base, as it was in the last sûtra. Thus देवदत्तस्य भूतपूर्वो गौः = देवदत्तरूप्यः 'the cow that formerly belonged to Devadatta'. Similarly देवदत्तचरः ॥

अतिशायने तमबिष्ठनौ ॥ ५५ ॥ पदानि ॥ अतिशायने, तमप्, इष्ठनौ ॥

वृत्तिः ॥ अतिशयनमतिशायनं, प्रकर्षः । निपातनाद्दीर्घः । प्रकृत्यर्थविशेषणं चैतत् । अतिशायनविशिष्टेर्थे वर्त्तमानात्प्रातिपदिकात्स्वार्थे तमबिष्ठनौ प्रत्ययौ भवतः ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

55. When the sense is that of surpassing, there come the affixes तमप् (तम) and इष्ठन् (⊥—इष्ठ), after a nominal stem, the word retaining its denotation.

These affixes form the superlative degree. The word अतिशायन is an irregular form of अतिशयनं, and it qualifies the sense of the primitive. The स्वार्थिक affixes sometimes qualify the sense of the primitive. Thus आढ्यतमः = सर्व इमे आढ्याः, अयमेषामतिशयेनाढ्यः 'the richest' i. e. 'these are all rich, but he surpasses them all in riches'. Similarly दर्शनीयतमः 'most handsome'. सुकुमारतमः &c. Similarly पटु—पटिष्ठः, गुरु—गरिष्ठः, लघु—लघिष्ठः (VI. 4. 155). When among superlatives, further excellence is indicated, then these words may take additional affixes: as श्रेष्ठ, though a superlative, forms श्रेष्ठतमः ॥ As देवो वः सविता प्रार्पयतु श्रेष्ठतमाय कर्मणे । युधिष्ठिरः श्रेष्ठतमः कुरूणामिति ॥

तिङश्च ॥ ५६ ॥ पदानि ॥ तिङः, च ॥

वृत्तिः ॥ तिङन्ताच्चातिशायने द्योत्ये तमप् प्रत्ययो भवति ॥

56. So also after a finite verb, comes the affix tamap, when 'surpassing' is meant.

By ङ्याप्प्रातिपदिकात् IV. 1. 1 whose force runs throughout, the taddhita affixes are ordained only after nominal stems; they would not have come after verbs; hence this sûtra. Thus पचतितमाम्, (the आम् is added by V. 4. 11) = सर्वे इमे पचन्तीति, अयमेषामतिशयेन पचति, 'he cooks surprisingly'. जल्पतितमाम् &c. The affix इष्ठन् never comes after a verb, as by V. 3. 58, it is restricted to adjectives.

द्विवचनविभज्योपपदे तरबीयसुनौ ॥ ५७ ॥ पदानि ॥ द्विवचन, विभज्य-उपपदे, तरप्, ईयसुनौ ॥

वृत्तिः ॥ द्वयोरर्थयोर्वचनं द्विवचनम् । विभक्तव्यो विभज्यः । निपातनाद्यत् । द्व्यर्थे विभज्ये चोपपदे प्रातिपदिकात्तिङन्ताच्चातिशायने तरबीयसुनौ प्रत्ययौ भवतः । तमबिष्ठनोरपवादौ ॥

57. The affixes tarap (तर) and îyasun (—ईयस्) come in the sense of 'surpassing', after a nominal stem or a finite-verb, when it expresses (comparision between) two things, or when that which is added to it (upapada), is to be distinguished from another.

The word द्विवचन does not mean 'dual', but means an expression for two. विभज्य is irregularly formed by यत्, and means 'that which is to be distinguished or differentiated'. This debars तमप् and इष्ठन् ॥ The rule of यथासंख्य (I. 3. 10) does not apply here. First to take an example of द्विवचन or when comparison is between two things: thus: द्वाविमावाढ्यौ, अयमनयोरतिशयेन = आढ्यतरः 'both are rich, but he is *richer* amongst the two'. Similarly सुकुमारतरः, पचतितराम्,

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

जल्पतितराम् (V. 4. 11): or with ईयसुन्: as, द्वाविमौ पटू, अयमनयोरतिशयेन पटुः = पटीयान् 'more skillful of the two', लघीयान् ॥ Secondly to take an example of विभज्ये चोपपदे i. e. when a word in construction is to be differentiated: thus माथुराः पाटलिपुत्रकेभ्य आढ्यतराः 'The men of Mathurâ are richer than those of Pâṭaliputra'. Here there are more than two things, but as the words are expressed in the sentence, the comparative degree in plural number is used. Similarly दर्शनीयतराः, पटीयांसः, लघीयांसः ॥ Of course all these words must be plural, as they refer to more than two persons.

अजादी गुणवचनादेव ॥ ५८ ॥ पदानि ॥ अजादी, गुणवचनात्, एव, (इष्ठन्, ईयसुनौ) ॥

वृत्तिः ॥ इष्ठन्नीयसुनावजादी सामान्येन विहितौ तयोरयं विषयनियमः क्रियते । गुणवचनादेव भवतस्तौ नान्यस्मादिति ॥

58. The two affixes beginning with a vowel (i. e. ईयस् and इष्ठ) are added only after words denoting attributes.

The affixes इष्ठन् and ईयसुन् are restricted in their scope by this sûtra i. e. they come only after adjectives or adverbs, in expressing comparative and superlative degrees. Thus लघीयान्, लघिष्ठः, पटीयान्, पटिष्ठः; but not after words like पाचक &c. There we have पाचकतरः, पाचकतमः ॥ The word एव 'only' restricts the scope of the *affixes*, and not of the *primitives*. Thus पटुतरः, पटुतमः are also valid forms.

तुश्छन्दसि ॥ ५९ ॥ पदानि ॥ तुः, छन्दसि, (इष्ठन्, ईयसुनौ) ॥

वृत्तिः ॥ तुरिति तृन्तृचोः सामान्येन ग्रहणम् । तृन्ताच्छन्दसि विषये अजादी प्रत्ययौ भवतः ॥

59. These affixes ishṭan and îyasun come in the Chhandas after a nominal stem ending in तृ ॥

The तुः is ablative of तृ which includes both तृन् and तृच् ॥ This extends the application of these affixes to words other than attributes. Thus अतिशयेन कर्ता = करिष्ठः (कर्तृ + इष्ठन् = कर् + इष्ठ by VI. 4. 154, तृ is elided). As आसुतिं करिष्ठः, दोहीयसी धेनुः ॥ By Vârtika under VI. 3. 35, दोहित्री is changed into masculine दोहितृ and then ईयस् is added, when तृ is elided by VI. 4. 154.

प्रशस्यस्य श्रः ॥ ६० ॥ पदानि ॥ प्रशस्यस्य, श्रः ॥

वृत्तिः ॥ प्रशस्यशब्दस्य श्र इत्ययमादेशो भवति अजाद्योः प्रत्यययोः परतः ॥

60. For प्रशस्य is substituted श्र, when these affixes ishṭam and îyasun follow.

Though प्रशस्य is not an attribute, it takes these affixes by the application of this rule. The anuvṛitti of अजादी runs here, but the word must be changed into locative for the purposes of this aphorism, and which will read thus प्रशस्यस्य श्रोऽजाद्योः ॥ Thus सर्वे इमे प्रशस्या अयमेषामतिशयेन प्रशस्यः = श्रेष्ठः, उभाविमौ प्रशस्यौ, अयमनयोरतिशयेन प्रशस्यः = श्रेयान् ॥ Rule VI. 4. 163 prevents the elision of the

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

अ of श्र, which otherwise would heve been elided by VI. 4. 148 and 155), These words are equal to प्रशस्यतरः and प्रशस्यतमः ॥

ज्य च ॥ ६१ ॥ पदानि ॥ ज्य, च ॥

वृत्तिः ॥ प्रशस्यशब्दस्य ज्य इत्ययमादेशो भवति अजाद्योः प्रत्यययोः परतः ॥

61. For praśasya, ज्य is also substituted before these two affixes.

As ज्येष्ठः, ज्यायान् (आ is substituted for the ई of ईयस् by VI. 4. 160).

वृद्धस्य च ॥ ६२ ॥ पदानि ॥ वृद्धस्य, च (ज्य) ॥

वृत्तिः ॥ वृद्धशब्दस्य च ज्य इत्ययमादेशो भवत्यजाद्योः प्रत्यययोः परतः ।

62. ज्य is also substituted for वृद्ध, when ishṭan and îyas follow.

Thus ज्येष्ठः 'the oldest', ज्यायान् 'the older'. By VI. 4. 157, वर्षि is also substituted for वृद्ध ; and we have वर्षिष्ठः and वर्षीयान् also. The word वृद्ध though not a guṇavachana, takes these affixes by the implication of this sûtra.

अन्तिकबाढयोर्नेदसाधौ ॥ ६३ ॥ पदानि ॥ अन्तिक, बाढयो, नेद, साधौ ॥

वृत्तिः ॥ अन्तिकबाढयोर्यथासंख्यं नेद साध इत्येतावादेशौ भवतो ऽजाद्योः परतः ॥

63. For अन्तिक is substituted नेद, and for बाढ is साध, when these affixes follow.

Thus नेदिष्ठम्, नेदीयः, साधिष्ठः and साधीयान् ॥ सर्वाणीमान्यन्तिकानि इदमेषामतिशयेन, नेदिष्ठम् । उभे इमे अन्तिके इदमनयोरतिशयेन नेदीयः । इदमस्मान्नेदीयः । सर्वइमे बाढमधीयते । अयमस्मात्साधीयोधीते ॥

युवाल्पयोः कनन्यतरस्याम् ॥ ६४ ॥ पदानि ॥ युव, अल्पयोः, कन्, अन्यतरस्याम् ॥

वृत्तिः ॥ युवाल्पशब्दयोः कनित्ययमादेशो भवत्यन्यतरस्यामजाद्योः परतः ॥

64. Before these affixes, कन् is optionally substituted for युवन् and अल्प ॥

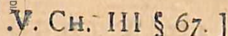
Thus कनिष्ठः, कनीयान् or यविष्ठः, यवीयान् ; similarly अल्पिष्ठ, अल्पीयान्, or कनिष्ठः, कनीयान् ॥ सर्वइमे युवानः, अयमेषामतिशयेन, कनिष्ठः । द्वाविमौ युवानौ अयमनयोरतिशयेन, कनीयान् । यविष्ठः । यवीयान् । सर्वइमेऽल्पाः । अयमेषामतिशयेन, कनिष्ठः । उभाविमावल्पावयमनयोरतिशयेन कनीयान् । अयमस्मात्कनीयान् । अल्पिष्ठः अल्पीयानिति वा ॥

विन्मतोर्लुक् ॥ ६५ ॥ पदानि ॥ विन्, मतोः, लुक् ॥

वृत्तिः ॥ विनो मतुपश्च लुग् भवति अजाद्योः प्रत्यययोः परतः ॥

65. The affixes विन् and मत् are luk-elided, when ishṭan and îyasun follow.

Thus स्रग्विन्—स्रजिष्ठः, स्रजीयान् ; त्वग्वत्—त्वचिष्ठः, त्वचीयान् ॥ सर्वइमे स्रग्विणः, अयमेषामतिशयेन, स्रजिष्ठः । उभाविमौ स्रग्विणौ, अयमनयोरतिशयेन, स्रजीयान् । अयमस्मात् स्रजीयान् । सर्वइमे त्वग्वन्तः अयमेषामतिशयेन, त्वचिष्ठः । उभाविमौ त्वग्वन्तौ, अयमनयोरतिशयेन, त्वचीयान् अयमस्मात्त्वचीयान् ॥ This sûtra is a jñâpaka or indicator that words ending in विन् and मत् or वत् form their comparative and superlative degrees by adding ईयस् and इष्ठन् ॥

प्रशंसायां रूपप् ॥ ६६ ॥ पदानि ॥ पशंसायाम्, रूपप् ॥

वृत्तिः ॥ प्रशंसा स्तुतिः । प्रकृत्यर्थस्य विशेषणं चैतत् । प्रशंसाविशिष्टे ऽर्थेवर्त्तमानात् प्रातिपदिकात् स्वार्थे रूपप् प्रत्ययो भवति ॥

66. The affix रूपप (रूप) comes without change of connotation after a stem (nominal or verbal) denoting praise.

The word प्रशंसा means 'praise', and it qualifies the sense of the primitive; i. e. when the sense of the primitive is that of 'praise', then रूपप् is added. As a general rule the स्वार्थिक affixes, which do not change the denotation of the word, serve the purpose of prominently bringing forward one particular meaning out of the several meanings possessed by a primitive. Thus प्रशस्तो वैयाकरणः = वैयाकरणरूपः 'a celebrated Grammarian'. So also याज्ञिकरूपः ॥ The praise may be implied by the sense of the primitive, without being absolute praise: thus चोररूपः 'a celebrated thief', दस्युरूपः 'a celebrated robber'; a person very expert in his evil courses even; these word being applied to a thief who is so dexterous that he can steal 'the collyrium from the eye-lashes', or 'a horse from under the rider', without the latter being aware of it.

The affix comes after a verbal word ending in तिङ्, for the word तिङश्च V. 3. 56 is understood here also. Thus पचतिरूपम्, पचतोरूपम् or पचन्तिरूपम् 'who is celebrated, who two are celebrated or who all are celebrated in cooking'. These words पचतिरूपम् &c cannot take dual or plural; because the action denoted by the verb is only one, not many. These words are always in the neuter gender, by the general usage of the people.

ईषदसमाप्तौ कल्पब्देश्यदेशीयरः ॥ ६७ ॥ पदानि ॥ ईषत्, असमाप्तौ, कल्पप्, देश्य, देशीयरः ॥

वृत्तिः ॥ संपूर्णता, पदार्थानां समाप्तिः । स्तोकेनासंपूर्णता, ईषदसमाप्तिः । प्रकृत्यर्थविशेषणं चैतत् । ईषदसमाप्तिविशिष्टे ऽर्थे वर्त्तमानात् प्रातिपदिकात् कल्पब् देश्य देशीयर् इत्येते प्रत्यया भवन्ति ॥

67. The affixes कल्पप् (कल्प), देश्य, and देशीयर् (देशीय) come after a nominal or verbal stem which connotes a slight incompleteness.

The word समाप्ति means 'fullness of objects'. A little non-fullness is called ईषदसमाप्ति ॥ Thus पटुकल्पः, पटुदेश्यः or पटुदेशीयः 'clever but slightly incomplete' i. e. 'toberably clever'. मृदुकल्पः, मृदुदेश्यः, मृदुदेशीयः ॥ So also after verbs, as पचतिकल्पम्, जल्पतिकल्पम् ॥ &c.

विभाषा सुपो बहुच् पुरस्तात्तु ॥ ६८ ॥ पदानि ॥ विभाषा, सुपः, बहुच्, पुरस्तात्, तु ॥

वृत्तिः ॥ ईषदसमाप्तिविशिष्टे ऽर्थे वर्त्तमानात् सुबन्ताद्विभाषा बहुच् प्रत्ययो भवति, स च पुरस्तादेव भवति, न परतः ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GL

68. Optionally to a declined noun may be added the affix बहुच् (बहु), but it stands before: when the sense is slight incompleteness.

This is the only exception to the general rule that an affix is added *after* a word. The affix बहुच् however is added *before* the word. The च् of बहुच् indicates that the udâtta will fall on the final vowel of the word. See VI. I. 163. Thus बहुपटुः 'a tolerably skillful person'. बहुमृदुः, बहुगुडो द्राक्षा: ॥ By the word 'optionally' it is indicated that the affixes कल्प &c also come. By using the word सुप: 'to a noun ending in a case-affix i. e. a declined noun', it is indicated that the affix is not added to finite verbs (तिङन्त) ॥

प्रकारवचने जातीयर् ॥ ६९ ॥ प्रकारवचने, जातीयर् ॥

वृत्तिः ॥ सामान्यस्य भेदको विशेषः प्रकारः, तस्य वचने प्रकृत्यर्थविशेषणं चेतत् । सुबन्तात्प्रकारविशिष्टेऽर्थे वर्त्तमानात् प्रातिपदिकात् स्वार्थेजातीयर् प्रत्ययो भवति ॥

69. The affix जातीय comes after a case-inflected word which expresses 'a speciality'.

That which distinguishes one thing from another is called प्रकार or 'speciality'. When a word expresses speciality, it is called प्रकारवचनः ॥ This word qualifies the sense of the primitive. The affix जातीयर् and the affix थाल् V. 3. 23 both denote प्रकार, but while जातीयर् denotes प्रकारवान्, the other denotes प्रकारमात्र i. e. merely प्रकार ॥

Thus पटुजातीयः 'he may be reckoned among the clever persons'. So also मृदुजातीयः, दर्शनीयजातीयः ॥

The above Sûtra may, therefore, be translated in these words also, "the affix जातीय has the sense of "*belonging to the class of*", "*being of the nature of*".

प्रागिवात्कः ॥ ७० ॥ पदानि ॥ प्राक्, इवात्, कः ॥

वृत्तिः ॥ इवे प्रतिकृताविति वक्ष्यति । प्रागेतस्मादिवसंशब्दनाद्यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः कप्रत्ययस्तेष्वधिकृतो वेदितव्यः ॥

70. The affix ka (क) governs all the sûtras, as far as ive pratikritau (V. 3. 96).

Properly speaking क extends only upto V. 3. 86. Thus in the sûtra अज्ञाते V. 3. 73, the word क must be supplied to complete the sense. As अश्वकः, गर्दभकः ॥ This affix क does not come after finite verbs (तिङन्त), but the affix अकच् (V. 3. 71) comes after such verbs. In other words, the phrase तिङश्च V. 3. 56, should be connected, by way of anuvritti, with the next sûtra, and not with this.

अव्ययसर्वनाम्नामकच्प्राक्टेः ॥ ७१ ॥ पदानि ॥ अव्यय, सर्वनाम्नाम, अकच्, प्राक्, टेः ॥

वृत्तिः ॥ तिङश्चेत्येव । अव्ययानां सर्वनाम्नां च प्रागिवीयेष्वर्थेष्वकच्प्रत्ययो भवति, स च प्राक् टेः, न परत । कस्यापवादः ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

वार्त्तिकम् ॥ अकच्प्रकरणे तूष्णीमः काम् प्रत्ययो वक्तव्यः ॥ वा० ॥ शीले को मलोपश्च वक्तव्यः ॥

71. The affix akach (अकच्) is added to an Indeclinable and to a Pronominal, before the last vowel of those words; in the sense of Prâgivîya affixes.

The च् shows that the acute accent falls on the final (VI. 1. 163), though the affix is inserted in the middle of the word. The phrase तिङश्च V. 3. 56 is understood here also. This अकच् debars क ॥ Thus उच्चैः + अक् = उच्च् + अक् + ऐः = उच्चकैः; similarly नीचकैः, शनकैः from नीचैः and शनैः ॥ So also after Pronominals, as सर्वके, विश्वके, and उभयके from सर्वे, विश्वे and उभये ॥ In these last examples, it will be seen that the affix is added to सुबन्त words i. e. to declined nouns, and not to प्रातिपदिक or crude-noun, as was required by IV. 1. 1. Sometimes, however, the affix is added after a Prâtipadika also. The usage will determine when the affix should be added to a Nominal stem (Prâtipadika) and when to a Subanta word. Thus in युष्मकाभिः, अस्मकाभिः, युष्मकासु, अस्मकासु, युवकयोः, आवकयोः, the affix is added to prâtipadika viz to युष्मद्, अस्मद्, giving युष्मकद्, अस्मकद् which are then declined as Pronominals. But in the examples त्वयका, मयका त्वयकि, मयकि, the affix अक् is added to the त्वया, मया (the Instrumental case of युष्मद् and अस्मद्), and त्वयि and मयि the Locative singular of the same. From the above examples, this rule may be deduced; the affix अक् is added to the *Prâtipadika*, when case-affixes beginning with ओ, स or भ follows; and the affix is added to the *declined* pronoun, in the remaining cases.

Vârt:—The affix काम् is added to the Indeclinable तूष्णीम् ॥ The म् is indicatory, therefore, का comes before the final vowel (I. 1. 47). As तूष्णीम् + का = तूष्णींकाम्, as तूष्णींकामास्त, तूष्णींकां तिष्ठति 'he remained silent', When, however, the meaning is that 'whose habit is so', then the affix क is added, and the म् of तूष्णीम् is elided, As तूष्णीकः 'a taciturn'.

The phrase तिङश्च (V. 3. 56) being understood here, the affix अक् comes after finite verbs also. As पचति—पचतकि. जल्पति—जल्पतकि ॥

कस्य च दः ॥ ७२ ॥ पदानि ॥ कस्य, च, दः, (अक्) ॥

वृत्तिः ॥ ककारान्तस्य प्रातिपदिकस्याकच्संनियोगेन दकारादेशो भवति । चकारः सन्नियोगार्थः ॥

72. The letter द is the substitute of the final क् of an Indeclinable, when the affix akach is added.

The word अव्यय is to be read into this sûtra and not सर्वनाम, because no Pronominal ends in क् ॥ Thus धकित्, हिरकुत् and पृथकत् from धिक्, हिरुक् and पृथक् ॥ Thus हिरुक् + अक् = हिर् + अक् + उक् = हिरकुक्, now comes the present rule and the final क् is changed into द्, as हिरकुद् or °त् ॥

अज्ञाते ॥ ७३ ॥ पदानि ॥ अज्ञाते ॥

वृत्तिः ॥ अज्ञातविशेषो ऽज्ञातः । अज्ञातत्वोपाधिके ऽर्थे वर्त्तमानात्प्रातिपदिकात्तिङन्ताच्च स्वार्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
GSL

73. The affix क (V. 3. 70) and अक् (V. 3. 71) come after a word, noun or verb, when something or somebody not known, is spoken of.

This अज्ञात or want of knowledge refers not to the object itself, but to its relation with some other object. As अश्वकः 'whose horse?' गर्दभकः 'the ass' (of whom is this)? उष्ट्रकः &c. Similarly in उच्चकैः 'high' (is it so?) नीचकैः 'Is it low'? सर्वके 'was this agreed to by all'? So also विश्वके ॥ Similarly पचतकि "He cooks, is it?" जल्पतकि, 'He speaks, does he?'

कुत्सिते ॥ ७४ ॥ पदानि ॥ कुत्सिते ॥

वृत्तिः ॥ कुत्सितो गर्हितो निन्दितः । प्रकृत्यर्थविशेषणं चैतत् । कुत्सितत्वोपाधिके ऽर्थे वर्त्तमानात्प्रातिपदिकात्स्वार्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति ॥

74. The above affixes come when the thing is spoken of as contemptible.

Thus अश्वकः 'a sorry horse'. उष्ट्रकः, गर्दभकः, उच्चकैः, नीचकैः सर्वके, विश्वके ॥ पचतकि 'he cooks comtemptibly'. जल्पतकि 'he speaks insignificantly'.

संज्ञायां कन् ॥ ७५ ॥ संज्ञायाम्, कन् ॥

वृत्तिः ॥ कुत्सितइत्येव । कुत्सितत्वोपाधिके ऽर्थे वर्त्तमानात् प्रातिपदिकात् कन् प्रत्ययो भवति । कस्यापवादः ।

75. The affix kan (⊥—क) comes in the above sense of contemptible, when the whole word is a Name.

The word कुत्सिते of the last sûtra is understood here also. This कन् debars क ॥ शूद्रकः, धारकः, चूर्णकः ॥

अनुकम्पायाम् ॥ ७६ ॥ पदानि ॥ अनुकम्पायाम् ॥

वृत्तिः । कारुण्येनाभ्युपपत्तः परस्यानुकम्पा । तस्यां गम्यमानायां सुबन्तात्तिङन्ताच्च यथाविहितं प्रत्ययो भवति ।

76. The above affixes come when compassion is denoted.

The word अनुकम्पा means 'compassion, pity, endearment'. Thus पुत्रकः 'the little child', 'poor child'. वत्सकः, दुर्बलकः, बुभुक्षितकः, विश्वसितकि 'fie! he trusts'. स्वपितकि 'alas! he sleeps'. The two latter are examples of finite verbs taking this affix.

नीतौ च तद्युक्तात् ॥ ७७ ॥ पदानि ॥ नीतौ, च, तद्युक्तात् ॥

वृत्तिः ॥ सामदानादिरुपायो नीतिः । नीतौ च गम्यमानायां तद्युक्तादनुकम्पायुक्ताद्यथाविहितं प्रत्ययो भवति ।

77. Also as an expression of courteousness, the above mentioned affix is added to that by which compassion is shown.

The word नीति means 'policy' or 'expedient', such as 'conciliation', 'dissension' and 'punishment'. तद्युक्तात् means 'joined with that, i. e. with gift

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

compassion'. In other words, the things signified by the bases, are connected as means of relief with the persons or things that have been objects of compassion. Thus, हन्त ते धानकाः 'alas! here are barley for you'. हन्त ते तिलकाः 'alas! here are sesamun for you'. एहकि, अद्धकि 'O dear! come and eat'. (These words are supposed to be addressed to a person who is starving, by one who wants to relieve him. *Iyengar*). Being moved with compassion, he entreats courteously the object of sympathy, with gifts to relieve his want. In the last Sûtra, the affix was added, in the sense of compassion, to the name of the person or action that evoked pity. In the present sûtra, the affix is added to the object or action by which pity is shown. The word एहकि is from एहि the Imperative second person Singular of इ 'to go' with the upasarga आ ॥

बह्वचो मनुष्यनाम्नष्ठज्वा ॥ ७८ ॥ पदानि ॥ बह्वचः, मनुष्यनाम्नः, ठच्, वा ॥

वृत्तिः ॥ अनुकम्पायां नीतौ च तद्युक्तादिति वर्त्तते । बह्वचः प्रातिपदिकान्मनुष्यनामधेयाद्वा ठच्प्रत्ययो भवति अनुकम्पायां गम्यमानायां नीतौ च ।

78. The affix ṭhach (इकँ) is optionally added to a word of more than two syllables, being the name of a human being, as an expression of compassion, or of courtesy joined with compassion.

In the alternative we have कन् also. As अनुकम्पितो देवदत्तः = देविकः (देवदत्त + इक = देव + इक V. 3. 83). When कन् is added there is no shortening of the base, as देवदत्तकः ॥ Similarly यज्ञिकः or यज्ञदत्तकः ॥

Why do we say बह्वचः 'after a polysyllable?' Observe दत्तकः, गुप्तकः ॥ Why do we say 'being a Man-name'? Observe मद्रबाहुकः, भद्रबाहुकः which are epithets and not Proper Nouns (मद्रौ बाहू यस्य); or these are names of quadrupeds.

घनिलचौ च ॥ ७९ ॥ पदानि ॥ घन्, इलचौ, च ॥

वृत्तिः ॥ अनुकम्पायामित्यादि सर्वमनुवर्त्तते । पूर्वेण ठचि विकल्पेन प्राप्ते वचनम् । बह्वचो मनुष्यनाम्नो घन् इलच् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः ।

79. Also the affixes ghan (⊥—इय) and ilach (इलँ) come after a word of more than two syllables, being the name of a human being, when compassion or courtesy joined with compassion is expressed.

The force of च is that the other affix कन् also comes, as well as ठच् ॥ Thus from देवदत्त we have: देवियः, देविलः, देविकः, देवदत्तकः ॥ So from यज्ञदत्तः — यज्ञियः, यज्ञिलः यज्ञिकः, यज्ञदत्तकः ॥ V. 3. 83.

प्राचामुपादेरडज्वुचौ च ॥ ८० ॥ पदानि ॥ प्राचाम्, उपादेः, अडच्, वुचौ च ॥

वृत्तिः । पूर्ववत् सर्वमनुवर्त्तते । उपशब्द आदिर्यस्य तस्मादुपादेः प्रातिपदिकाद् बह्वचो मनुष्यनाम्नोऽडच् वुच् प्रत्ययौ भवतः । चकाराद् घनिलचौ प्रत्ययौ भवतः । ठच् वा ।

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

80. According to the opinion of Eastern Grammarians, the affixes aḍach (अडँ) and vuch (अकँ) also come after a human-name beginning with the word उप ॥

The च shows that the former affixes also come. The sense of the affixes are the same as above viz. compassion or courtesy. Thus from the word उपेन्द्रदत्त, we have, 1. उपेन्द्रदत्तकः(kan), 2. उपिकः (ṭhach), 3, उपिलः (ilach), 4. उपियः (ghan), 5. उपकः (vuch), 6. उपडः (aḍach). The shortened forms are by V. 3. 83. In diminutives, the forms are generally shortened. The word प्राचां is used as a sign of respect (pujârtha), for the word वा was understood in the aphorism by anuvṛitti from V. 3. 78.

जातिनाम्नः कन् ॥ ८१ ॥ पदानि । जातिनाम्नः,कन् ।

वृत्तिः । बह्वच इति नानुवर्त्तते । सामान्येन विधानं, जातिशब्दो यो मनुष्यनामधेयो व्याघ्र सिंह इत्येवमादिः, तस्मादनुकम्पायां नीतौ च कन्प्रत्ययो भवति ।

81. The affix kan (ꜜ—क) is added to a Name of a human being, which expresses a special idea: when compassion or courtesy is meant.

The जातिनामन् are words like व्याघ्र &c which are well-known names of particular species of animals &c, but which are come to be applied to men by way of metaphor. The anuvritti of बह्वचः does not extend to it. This is a general rule. Thus व्याघ्रकः, सिंहकः, शरभकः ॥ The word वा being understood in the sûtra, the previous affixes also come, as व्याघ्रिलः, सिंहिलः ॥ The word नामन् is used along with जाति, to prevent the affix being added to the word-form जाति (I. 1. 68).

अजिनान्तस्योत्तरपदलोपश्च ॥ ८२ ॥ पदानि ॥ अजिनान्तस्य, उत्तरपदलोपः,च ।

वृत्तिः । कनित्यनुवर्त्तते, मनुष्यनाम्न इति च । अजिनशब्दान्तात्प्रातिपदिकान्मनुष्यनाम्नो ऽनुकम्पायां कन्प्रत्ययो भवति तस्य चोत्तरपदलोपः ।

82. The affix kan (ꜜ—क) comes in the sense of compassion, after a man-name ending in अजिन, and this second member is elided before the affix.

The words कन् and मनुष्यनाम्नः are understood in this sûtra. Thus व्याघ्रकः from व्याघ्राजिनः, and सिंहकः from सिंहाजिनः ॥ Vyâghrâjina and Sinhâjina are names of men.

ठाजादावूर्ध्वं द्वितीयादचः ॥ ८३ ॥ पदानि ॥ ठ, अजादौ, ऊर्ध्वम, द्वितीयात्, अचः॥

वृत्तिः ॥ लोप इत्यनुवर्त्तते । अस्मिन्प्रकरणे यष्ठो ऽजादिश्च प्रत्ययस्तस्मिन्परतः प्रकृतेर्द्वितीयादच ऊर्ध्वं यच्छब्दरूपं तस्य लोपो भवति । ऊर्ध्वग्रहणं सर्वलोपार्थम् ॥

वार्त्तिकम् ॥ चतुर्थादनच ऊर्ध्वस्य लोपो वक्तव्यः ॥ वा० । अनजादौ विभाषा लोपो वक्तव्यः ॥

वा० । लोपः पूर्वपदस्य च ठाजादावनजादौ च वक्तव्यः ॥

वा० । विना ऽपि प्रत्ययेन पूर्वोत्तरपदयोर्विभाषा लोपो वक्तव्यः ॥ वा० । उवर्णाल्ल इलस्य च ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

Kârikâ चतुर्थादनजादौ च लोपः पूर्व्वपदस्य च ।
अप्रत्यये तथैवेष्ट उवर्णाल्ल इलस्य च ॥
वार्त्तिकम् । एकाक्षरपूर्वपदानामुत्तरपदलोपो वक्तव्यः ॥

83. When ṭha (V. 3. 78) or one of the affixes beginning with a vowel (V. 3. 79, 80) taught above, follows, there is elision of all that portion which comes after the second vowel of the name of a human being.

The word लोप is understood here from the last sûtra. The word ऊर्ध्वम् indicates that the *whole* of that portion of the term which follows the second vowel should be elided, otherwise, only the first letter of the third syllable would have been elided by I. 1. 54. The illustrations have been given above. Thus देवदत्त + इकः; here all the letters after the अ of देव should be elided : as देविकः, so also देवियः, देविलः ॥

The affix ठ is replaced by इक or क (VII. 3. 50 and 51) hence its special mention in this sûtra. For had it not been used, the sûtra would have run thus. 'When an affix beginning with a vowel follows &c'. This rule would have applied to इक substitute of ठ, but not to क substitute of ठ which comes after words ending in उ, ऋ, त्, इस् and उस् ॥ But it is intended that क (and not इक) substitute of ठ should be added to words whose second syllables end in उक् (उ or ऋ) vowels. If it be said that इक substitute of ठ would be sufficient for words like वायुदत्त &c. also as it will cause the elision of the third and subsequent syllables; and when such syllables are elided, क would be the proper substitute to add to वायु and not इक, which we can do by the rule of sthanivat; we say, it is not so. For if it were the case, we should add the क substitute and not इक in the following: मथित + ठक् (VI. 4. 51) = मथित् + ठक् (VI. 4. 148), because, after elsion, मथित् ends with त् ॥ But we know that क is not added but इक, and we have माथितिकः ॥ Hence the emplyment if ठ in the sûtra is proper as वायुदत्तः—वायुकः, पितृदत्तः—पितृकः ॥

Vârt :—It should be stated that the portion after the *fourth* vowel is elided in certain cases. As अनुकाम्पितो बृहस्पतिदत्तः—बृहस्पतिकः, बृहस्पतियः, बृहस्पतिलः ॥

Vârt :—When an affix not beginning with a vowel follows, the elision is optional. Thus देवदत्त + कन् = देवदत्तकः or देवकः, यज्ञदत्तकः or यज्ञकः ॥

Vârt :—There is elision of the first term, when these affixes ठच् &c denoting compassion, whether beginning with vowel or not, follow. Thus दत्तिकः, दत्तिलः, दत्तियः, दत्तकः from देवदत्त or यज्ञदत्त or वायुदत्त &c.

Vârt :—The diminutive of compassion or endearment may be formed without adding any affix, by simply dropping either the first or the second term of the name. Thus दत्तः or देव from देवदत्तः, सत्यभामा—भामा or सत्या ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA · संस्कृति मंत्रालय · भारत सरकार

GSL

Vârt:—The affix इल is replaced by ल after a word ending in उ as, भानुलः from भानुदत्तः, वसुलः—वसुदत्तः ॥ So also after a word ending in ऋ as सावनृलः ॥

Vârt:—When the second vowel is ओ, औ, ए or ऐ, then this is also elided. As लहिकः from लहोडः, कहिकः from कहोडः ॥

Vârt:—When the first member consists of a single syllable, there is elision of the second member: as वाचिकः from वागीशाः (the ग् changed back to च् because the stem is now भ and not पद, and rule VIII. 2. 39 does not apply.) So also; शुचिकः, त्वचिकः ॥ The form षडिकः (and not षषिकः from षष्) is an exception. It is dimunitive of षडङ्गुलिदत्तः ॥

शेवलसुपरिविशालवरुणार्यमादीनां तृतीयात् ॥ ८४ ॥ पदानि ॥ शेवल, सुपरि, विशाल, वरुण, अर्यमादीनाम्, तृतीयात् ॥

वृत्ति ॥ शेवलादीनां मनुष्यनाम्नां ठजादौ प्रत्यये परतः तृतीयादच ऊर्ध्वस्य लोपो भवति । पूर्वस्यायमपवादः । वार्त्तिकम् । शेवलादीनां तृतीयादचो लोपः स चाकृतसन्धीनामिति वक्तव्यम् ॥

84. There is elision of that portion of the word, which follows the third vowel, in the case of a man-name beginning with Śevala, Supari, Viśâla, Varuṇa, and Aryaman, when the above affixes ṭha or those having initial vowel follow.

This debars the previous sûtra. Thus अनुकम्पितः शेवलदत्तः = शेवलिकः, शेवलियः, शेवलिलः; सुपरिकः, सुपरियः, सुपरिलः from सुपरिदत्तः; so also विशालिकः, विशालियः, विशालिलः; वरुणिकः, वरुणियः, वरुनिलः; अर्यमिकः, अर्यमियः, and अर्यमिलः ॥

Vârt:—The *third* vowel must be the original third vowel, and not that which results from Sandhi. Thus in शेवलेन्द्रदत्तः and सुपार्याशीर्दत्तः; though the apparent third vowels are ए and आ, but they being the result of compounding between शेवल + इन्द्र and सुपारि + आशीस्; the original vowels are taken. Thus शेवलिकः from शेवलेन्द्रदत्तः, and सुपरिकः from सुपार्याशीर्दत्तः; and not शवलेयिकः and सुपयिकः ॥

अल्पे ॥ ८५ ॥ पदानि ॥ अल्पे ॥

वृत्तिः । परिमाणापचये अल्पशब्दः, प्रकृतिविशेषणं चैतत् । अल्पत्वविशिष्टेऽर्थे वर्त्तमानात्प्रातिपदिकाद्यथाविहितं प्रत्ययो भवति ॥

85. The above-mentioned affixes क (V. 3. 70) and the rest come in expressing the small quantity or small number of anything.

Thus अल्पं तैलं = तैलकं 'a little oil'. सर्वकम्, घृतकम्, विश्वकम्, उच्चकैः, नीचकैः 'a somewhat high, a somewhat low &c'. पचतकि 'he cooks a little'. जल्पतकि 'he speaks somewhat'.

ह्रस्वे ॥ ८६ ॥ पदानि ॥ ह्रस्वे ॥

वृत्तिः । ह्रस्वत्वविशिष्टे र्थे वर्त्तमानात् प्रातिपदिकाद् यथाविहितं प्रत्ययो भवति ।

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA · संस्कृति मंत्रालय · भारत सरकार

CSL

86. The above mentoned-affixes (V. 3. 70) come in expressing shortness of length or diminutive.

The ह्रस्व here is opposed to दीर्घ or 'long'. Thus ह्रस्वोवृक्षः = वृक्षकः 'a small tree'. प्लक्षकः, स्तम्भकः॥

संज्ञायां कन्॥ ८७॥ पदानि॥ संज्ञायाम्, कन्॥

वृत्तिः। ह्रस्वइत्येव। ह्रस्वत्वहेतुका या संज्ञा तस्यां गम्यमानायां कन् प्रत्ययो भवति। पूर्वस्यायमपवादः॥

87. The affix kan (∠—क) comes when the short thing is a Name.

Thus वंशकः, वेणुकः, दण्डकः॥ This debars क॥

कुटीशमीशुण्डाभ्यो रः॥ ८८॥ पदानि॥ कुटी, शमी, शुण्डाभ्यः, रः॥

वृत्तिः। ह्रस्वइत्येव। संज्ञाग्रहणं नानुवर्त्तते, सामान्येन विधानम्। कुटीशमीशुण्डाभ्यो ह्रस्वार्थे द्योत्ये रः प्रत्ययो भवति। कस्यापवादः।

88. The affix र comes after the words kuṭî, śamî, and śuṇḍâ, when shortness of length is meant.

The word ह्रस्व is understood here, but not संज्ञा॥ This debars क V. 3. 70. Thus ह्रस्वा कुटी = कुटीरः, शमीरः and शुण्डारः॥ The derivatives are masculine names; though the primitives are feminine.

कुत्वाः, डुपच्॥ ८९॥ पदानि॥ कुत्वाः, डुपच्॥

वृत्तिः। ह्रस्वइत्येव। कुतूशब्दाद्ध्रस्वत्वे द्योत्ये डुपच्प्रत्ययो भवति। कस्यापवादः।

89. The affix ḍupach (उप) comes, in expressing diminution, after the word kutû 'a jar'.

This debars क॥ Thus कुतुपः, from कुतू the long ऊ being elided owing to ड॥ It means a small leathern vessel for oil. This word is neuter also, as, कुतुपम्॥

कासूगोणीभ्यां ष्टरच्॥ ९०॥ पदानि॥ कासू, गोणीभ्याम्, ष्टरच्॥

वृत्तिः। ह्रस्वइत्येव। कासूगोणीशब्दाभ्यां ह्रस्वत्वे द्योत्ये ष्टरच्प्रत्ययो भवति। कस्यापवादः।

90. The affix shṭarach (तर with feminine ई IV. 1. 40) comes in expressing diminutive, after the words kâsû and goṇî.

Thus ह्रस्वा कासूः = कासूतरी 'a small lance'; गोणीतरी 'a small sack'.

वत्सोक्षाश्वर्षभेभ्यश्च तनुत्वे॥ ९१॥ पदानि॥ वत्स, उक्ष, अश्व, ऋषभेभ्यः, च, तनुत्वे, (ष्टरच्)॥

वृत्ति। ह्रस्वइति निवृत्तम्। वत्स उक्षन् अश्व ऋषभ इत्येतेभ्यस्तनुत्वे द्योत्ये ष्टरच्प्रत्ययो भवति।

91. The affix shṭarach expresses slenderness, after the words vatsa, ukshan, aśva, and ṛishava.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GL

The anuvṛitti of ह्रस्व ceases. Thus वत्सतरः 'a weaned calf' becoming slender in reaching the second period of its age. उक्षतरः 'a slender bull': being the third age of a वत्स ॥ अश्वतरः 'a mule': (तस्य तनुत्वमन्यपितृकता); वृषभतरः 'a slender bull or that cannot draw the load'.

किंयत्तदो निर्द्धारणे द्वयोरेकस्य डतरच् ॥ ९२ ॥ पदानि ॥ किम्, यत्, तद्ः, निर्द्धारणे, द्वयोः, एकस्य, डतरच् ॥

वृत्ति । किं यत् तत् इत्येतेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो द्वयोरेकस्य निर्द्धारणे डतरच् प्रत्ययो भवति । निर्द्धार्यमाणवाचिभ्यः स्वार्थे प्रत्ययः ।

92. After the words किम्, यद् and तद्, in determining of the one out of two, comes the affix ḍatarach (अतर with the elision of the final इम् and अद्)

This affix comes in the svârtha sense. The differentiation of a portion from the whole by means of its peculiar caste, action, attribute or name is called निर्द्धारण or specification. Thus कतरो भवतोः कठः 'amongst you two, who is Kaṭha'. कतरो भवतोः कारकः 'amongst you two, who is the agent'. कतरो भवतोः पटुः 'amongst you two, who is clever'. कतरो भवतोः देवदत्तः 'which of the two amongst you is Devadatta'. Similarly यतरः 'of the two the one who', ततरः 'of the two—that one'. as यतरो भवतो र्देवदत्तः, ततर आगच्छतु 'of the two, let that one who is Devadatta, come'. The taddhita affixes being optional (IV. I. 82), this idea may be expressed by a sentence also. As, को भवतो र्देवदत्तः, स आगच्छतु 'who amongst you two is Devadatta, let him come'.

वा बहूनां जातिपरिप्रश्नेडतमच् ॥ ९३ ॥ पदानि ॥ वा, बहूनाम्, जातिपरिप्रश्ने, डतमच् ॥

वृत्तिः । कियत्तद इति वर्त्तते, निर्धारणे एकस्येति च । बहूनामिति निर्धारणे षष्ठी । बहूनां मध्ये एकस्य निर्धारणे गम्यमाने जातिपरिप्रश्नविषयेभ्यः किमादिभ्यः वा डतमच् प्रत्ययो भवति ।

93. The affix ḍatamach (अतम with the elision of the last syllable) comes after kim, yat and tat, optionally, when the object is the determining of the one out of many, the question being that of caste.

The words कियत्तदः and निर्धारणे एकस्य are to be read into the sûtra. Thus कतमो भवतां कठः 'which of you, Sirs, is a Kaṭha Brâhmaṇa?' यतमो भवतां कठः, ततम आगच्छतु 'that one of you, Sirs, who is a Kaṭha, let him come'. The word वा 'optionally' indicates that the affix अकच् (V. 3. 71) also comes, as यको भवतांकठः, सकः, आगच्छतु ॥ This idea may be expressed by a sentence also, owing to the महाविभाषा (IV. I. 82): as, को भवतां कठः; यो भवतां कठः, स आगच्छतु ॥

Why do we say 'when question is that of caste'? Observe, को भवतां देवदत्तः. Here the question is about a Name: and not jâti. The word परिप्रश्न applies to किम् only, the pronouns यत् and तत् not being interrogative prononus. But the word जाति applies to all these three pronouns.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA · सत्यमेव जयते

GSL

According to some, the affix डतर has also this force, after the word किम्, as, कतरो भवतां कठः 'which of you, Sirs, is a Kaṭha Brâhmâṇa?' कतरो भवतां कलापः. As may be inferred from the sûtra कतरकतमौ जातिपरिप्रश्ने (II. 1. 63)

एकाच्च प्राचाम् ॥ ९४ ॥ पदानि ॥ एकात्, च, प्राचाम् (डतरच्, डतमच्) ॥

वृत्तिः । एकशब्दात्प्राचामाचार्याणां मतेन डतरच् डतमच् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः स्वास्मिन्विषये । चकारो डतरचो ऽनुकर्षणार्थः ।

94. After the word एक, according to the opinion of Eastern grammarians, may be added the affixes ḍatarach and ḍatamach in the above senses.

The च draws in डतरच् ॥ That is डतरच् comes when one out of two is to be specified; and डतमच् when one out of many is to be specified. The word जातिपरिप्रश्ने does not govern this sûtra: it being a general rule. Thus एकतरो भवतो देवदत्तः, एकतमो भवतां देवदत्तः ॥

The word प्राचाम् is for pujârtha; the word वा being already understood in the sûtra.

अवक्षेपणे कन् ॥ ९५ ॥ पदानि ॥ अवक्षेपणे, कन् ॥

वृत्तिः ॥ अवक्षिप्यते येन तदवक्षेपणम् । तस्मिन्वर्त्तमानात्प्रातिपदिकात्कन्प्रत्ययो भवति ।

95. The affix kan (⊥—क) comes after a nominal stem, in expressing scoffing.

Thus व्याकरणकः 'Grammar' used in a derisive sense, when its study produces pride. As व्याकरणकेन नाम त्वं गर्वितः 'thou art proud, because thou hast read *grammar* only'. याज्ञिक्यकेन नाम त्वं गर्वितः ॥ Here the words व्याकरणक and याज्ञिक्यक are used in a mocking sense. When, however. the derision applies to the person itself, then कन् is added by V. 3. 14: as देवदत्तकः &c.

So far the governing power of क V. 3. 70.

इवे प्रतिकृतौ ॥ ९६ ॥ पदानि ॥ इवे, प्रतिकृतौ,(कन्) ॥

वृत्तिः ॥ कनित्यनुवर्त्तते । इवार्थे यत्प्रातिपदिकं वर्त्तते तस्मात्कन् प्रत्ययो भवति ।

96. The affix कन् means also 'like this'; when the imitation of a thing is to be expressed.

The word कन् is understood here. Thus अश्व इवायमश्व प्रतिकृतिः = अश्वकः 'an imitation of a horse' in wood or clay &c. उष्ट्रकः, गर्दभकः ॥ Why do we say 'imitation?' Observe गौरिव गवयः "The gayal cow".

संज्ञायां च ॥ ९७ ॥ पदानि ॥ संज्ञायाम्, च, (कन्) ॥

वृत्तिः । इवेत्यनुवर्त्तते, कनिति च । इवार्थे गम्यमाने कन्प्रत्ययो भवति समुदायेन चेत् संज्ञागम्यते ॥

97. The affix kan comes in the sense of 'like this', when the whole word so formed is a Name.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

CSL

This applies when imitation is not meant. Thus अश्वसदृशस्य संज्ञा = अश्वकः 'a thing reminding a horse'. उष्ट्रकः, गर्दभकः ॥

लुम्मनुष्ये ॥ ९८ ॥ पदानि ॥ लुप्, मनुष्ये ॥

वृत्तिः । संज्ञायामित्येव । संज्ञायां विहितस्य कनो मनुष्ये ऽभिधेये लुब् भवति ।

98. When in the same way a Man is denoted, the affix is elided by lup; the word retaining its number and gender.

Thus चञ्चा (चञ्चेवमनुष्यः) 'straw-man' i. e. an effigy in straw. So also दासी, खरकुटी ॥ For accent see VI. 1. 204.

Why do we say 'a man'? Observe अश्वकः, उष्ट्रकः &c. This sûtra may be considered to be an enlargement of V. 3. 100.

जीविकार्थे चापण्ये ॥ ९९ ॥ जीविकार्थे, च, अपण्ये (लुप्) ॥

वृत्तिः । जीविकार्थे यदपण्यं तस्मिन्नभिधेये कनो लुब् भवति ।

99. A similar elision of the affix कन् takes place then also, when the figure is made a means of livelihood, it being presumed, that no traffic is driven thereby.

That which is bought and sold is called पण्य; that which is not so dealt with is अपण्यः ॥ The rule applies to the *images* of gods which are made means of subsistence by a low order of Brâhmaṇas, not by selling them, but by exhibiting them from door to door. Thus वासुदेवः 'the idol of Vâsudeva': शिव 'the idol of Śiva'. स्कन्दः, विष्णुः, आदित्यः &c.

Why do we say अपण्ये? Observe, हस्तिकान् विक्रीणीते 'he sells the images of elephent'. अश्वकान्, रथकान् ॥

This rule is also an amplification of V. 3. 100.

देवपथादिभ्यश्च ॥ १०० ॥ पदानि ॥ देव पथादिभ्यः च ॥

वृत्तिः । इवे प्रकृतिकृतौ संज्ञायां च विहितस्य कनो देवपथादिभ्य उत्तरस्य लुब् भवति ।

अर्चासु पूजनार्थासु चित्रकर्म्मध्वजेषु च ।
इवे प्रतिकृतौ लोपः कनो देवपथादिषु ॥

100. After the words devapatha &c, there is similar elision of the affix kan, (V. 3. 96 and 97) expressing an image or a Name.

The देवपथ class is आकृतिगणः ॥ Thus देवपथः, हंसपथः ॥

1 देवपथ, 2 हंसपथ, 3 वारिपथ, 4 रथपथ, 5 स्थलपथ*, 6 करिपथ*, 7 अजपथ*, 8 राजपथ, 9 शतपथ, 10 शङ्कुपथ, 11 सिन्धुपथ (सिद्धपथ), 12 सिद्धगति (सिंहगति), 13 उष्ट्रग्रीव (उष्ट्रग्रीवा), 14 वामरज्जु (चामरज्जु), 15 हस्त, 16 इन्द्र, 17 दण्ड, 18 पुष्प, 19 मत्स्य, 20 जलपथ, 21 रज्जु, It is आकृतिगण ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

Karika :—The affix कन् is elided when the imitation is an image of a god that is worshipped, or a picture, or a design on a flag. As शिवः, विष्णुः are examples of gods, अर्जुनः 'the picture of Arjuna', दुर्योधनः 'the picture of Duryodhana'. कपिः 'the flag having the figure of monkey', गरुडः 'the eagle-flag'.

वस्तेढञ् ॥ १०१ ॥ पदानि ॥ वस्तेः, ढञ् ॥

वृत्तिः । इवेत्यनुवर्त्तते, इतः प्रभृति प्रत्यया सामान्येन भवन्ति प्रतिकृतौ चाप्रतिकृतौ च । वस्ति शब्दादिवार्थे द्योत्ये ढञ् प्रत्ययो भवति ।

101. The affix ḍhañ (±'—एय) comes after vasti, in the sense of 'like this'.

The word इव is understood here. The affixes taught hence forward come in a general sense, and are not confined to images. Thus वस्तिरिव = वास्तेयः fem. वास्तेयी 'like the abdomen'.

शिलाया ढः ॥ १०२ ॥ पदानि ॥ शिलायाः, ढः ॥

वृत्तिः ॥ शिलाशब्दादिवार्थे ढः प्रत्ययो भवति ।

102. The affix ḍha (एय) comes after śilâ, in the sense of 'like this'.

Thus शिलेव = शिलेयं दधिः 'curd, hard as stone'. According to some, the affix ढञ् also comes after शिला, as शैलेयम् ॥

शाखादिभ्यो यत् ॥ १०३ ॥ पदानि ॥ शाखादिभ्यः, यत् ॥

वृत्तिः । शाखा इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो यत्प्रत्ययो भवति इवार्थे ।

103. The affix यत् comes, in the sense of 'like this', after śâkhâ &c.

Thus शाखेव = शाख्यः, मुख्यः (VI. 1. 213), जघन्यः &c.

1 शाखा, 2 मुख, 3 जघन, 4 शृङ्ग, 5 मेघ, 6 अभ्र*, 7 चरण, 8 स्कन्ध, 9 स्कन्द*, 10 उरस्, 11 शिरस्, 12 अग्र, 13 शरण ॥

द्रव्यं च भव्ये ॥ १०४ ॥ पदानि ॥ द्रव्यम्, च, भव्ये (यत्) ॥

वृत्तिः । द्रव्यशब्दो निपात्यते भव्ये ऽभिधेये । द्रुशब्दादिवार्थे यत्प्रत्ययो निपात्यते ।

104. The word द्रव्य is anomalous, meaning 'beautiful'.

The word द्रव्य is formed by adding यत् to the word द्रु ॥ The word भव्य means 'nice, excellent, proper, fit; having or containing in himself all the desired requisites'. As द्रव्योऽयं राजपुत्रः 'how nice is this Prince'. द्रव्योऽयं माणवकः ॥

कुशाग्राच्छः ॥ १०५ ॥ पदानि ॥ कुशाग्रात्, छः ॥

वृत्तिः । कुशाग्रशब्दादिवार्थे छः प्रत्ययो भवति ।

105. The affix chha (ईय) comes in the sense of 'like this', after the word kuśâgra.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
संस्कृति मंत्रालय · भारत सरकार
977

GSL

Thus कुशाग्रीया (कुशाग्रमिव सूक्ष्मत्वात्) बुद्धिः "Intellect sharp as the point of the kuśa grass". कुशाग्रीयं वस्त्रम् ॥

समासाच्च तद्विषयात् ॥ १०६ ॥ पदानि ॥ समासात्, च, तद्विषयात्, (छः) ॥

वृत्तिः । तदित्यनेन प्रकृते इवार्थो निर्दिश्यते । इवार्थविषयात्समासात्परस्मिन्निवार्थे एव छः प्रत्ययो भवति ।

106. The affix chha (ईय) comes, also only in the sense of 'like this', after a compound noun which contains in itself the force of 'like this'.

The word तद् refers to इव, and तद्विषय means इवार्थविषय ॥ A compound which is formed with the force of इव, takes the affix छ, when a second इव is to be indicated. In the chapter on Compounds, no samâsa is taught with the force of इव; this sûtra, therefore, indicates by implication that such a samâsa of two nouns can be formed, having hidden in it the sense of इव ॥ Such a samâsa will come under the head of सुप् सुपा समासः (II. 1. 4).

Thus काकतालीयम्, अजाकृपाणीयम्, अन्धकवर्त्तिकीयम् ॥

The word काकतालीय means 'like the crow and the palm-fruit': 'the unexpected and sudden fall of a plam-fruit upon the head of a crow so as to kill it, at the very moment of its sitting on a branch of that tree; and is used to denote a very unexpected and accidental occurence'. Thus Devadatta happens to enter a village, and on that very day, robbers happen to attack the village, and in the fray, Devadatta is killed, this coincidence of the robbers and Devadatta is called काकतालीयसमागमः, and the killing of Devadatta is like that of the crow by the ताल fruit. The first case of समागमः will form the compound, the second case of वधः will give rise to the affixing of छ, as काकतालीयो देवदत्तस्य वधः (the compound काकताल meaning काकतालसमागमसदृशश्चोर समागमः) and the derivative word काकतालीय meaning काकमरणसदृशः):

Similarly अजाकृपाणीय means "like the death of a goat (ajâ) by the accidental falling of a sword (kṛipâṇa) as the goat was passing". Similarly अन्धकवर्त्तकीय means "like the accidental falling of a vulture (vartikâ) in to the hands of a blind person who thus captures it". All these are unintentional (atarkita and curious (chitrîkarana) coincidences. In short, these words mean 'accidentally', 'unexpectedly'.

शर्करादिभ्योऽण् ॥ १०७ ॥ पदानि ॥ शर्करादिभ्यः, अण् ॥

वृत्तिः । शर्करा इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य इवार्थे ऽण प्रत्ययो भवति ।

107. The affix aṇ (±_अ) comes in the sense of 'like this', after the words śarkarâ &c.

Thus शर्करेव = शार्करम्, कापालिकम् ॥

1 शर्करा, 2 कपालिका, 3 कपाटिका*, 4 कनिष्ठिका (कपिष्ठिका; पिष्ठिका, कनिष्ठिक!), 5 पुण्डरीक, 6 शतपत्र, 7 गोलोमन्, 8 लोमन्*, 9 गोपुच्छ, 10 नराची (नरालि), 11 नकुल (नकुला), 12 सिकता ॥

GSL

अङ्गुल्यादिभ्यष्ठक् ॥ १०८ ॥ पदानि ॥ अङ्गुल्यादिभ्यः, ठक् ॥

वृत्तिः ॥ अङ्गुल्यादिभ्य इवार्थे ठक् प्रत्ययो भवति ।

108. The affix ṭhak (± — इक or क) comes in the sense of 'like this', after the words anguli &c.

Thus आङ्गुलिकः (= अङ्गुलीव), भारुजिकः ॥

1 अङ्गुलि (अङ्गुली), 2 भरुज, 3 बभ्रु, 4 वल्गु, 5 मण्डर, 6 मण्डल, 7 शष्कुली (शष्कुल), 8 हरि*, 9 कपि, 10 मुनि*, 11 रुह*, 12 खल*, 13 उदश्वित्, 14 गोणी, 15 उरस्, 16 कुलिश, 17 शिखा ॥

एकशालायाष्ठजन्यतरस्याम् ॥ १०९ ॥ पदानि ॥ एकशालायाः, ठच्, अन्यतरस्याम् ॥

वृत्तिः ॥ एकशालाशब्दादिवार्थे ऽन्यतरस्यां ठच् प्रत्ययो भवति ।

109. The affix ṭhach (इक) also comes optionally after the word ekaśâlâ : with the force of 'like this'.

Thus एकशालिकः or ऐकशालिकः by ठक् ॥

कर्कलोहितादीकक् ॥ ११० ॥ पदानि ॥ कर्क, लोहितात्, ईकक् ॥

वृत्तिः ॥ कर्कलोहितशब्दाभ्यामिवार्थे ईकक् प्रत्ययो भवति ।

110. The affix ± — ईक comes in the sense of 'like this', after karka and lohita.

Thus कार्कीकः 'like कर्क or white horse'. लौहितीकः स्फटिकः 'a crystal though not itself red, appears red, owing to the reflection of some thing behind it'.

प्रत्नपूर्वविश्वेमात्थाल् छन्दसि ॥ १११ ॥ पदानि ॥ प्रत्न, पूर्व, विश्व, इमात्, थाल्, छन्दसि ॥

वृत्तिः ॥ प्रत्न पूर्व विश्व इम इत्येतेभ्य इवार्थे थाल् प्रत्ययो भवति छन्दसि विषये ।

111. In the Chhandas, the affix thâl (— ∠ था) comes in the sense of 'like this', after pratna, pûrva, viśva, and ima (idam).

Thus :—

तं प्रत्नथा पूर्वथा विश्वथेमथा ज्येष्ठतातिं बर्हिषदं स्वर्विदम् ॥

(Rig Veda V. 44. 1). 'Him (Indra), as the ancients, as the predecessors, as all creatures, and as these living men have worshipped &c'.

पूगाञ्ञ्योऽग्रामणीपूर्वात् ॥ ११२ ॥ पदानि ॥ पूगात्-ञ्यः, अग्रामणी-पूर्वात् ॥

वृत्तिः ॥ इवार्थे इति निवृत्तम् । नानाजातीया अनियतवृत्तयो ऽर्थकामप्रधानाः संघाः पूगाः । पूगवाचिनः प्रातिपदिकादग्रामणीपूर्वात्स्वार्थे ञ्यः प्रत्ययो भवति ।

112. The affix ñya (±′ — य) is added without changing the connotation, to a word denoting a horde, but not when the word is derived from the name of their leader.

The anuvritti of इव ceases. The word पूग means a crowd of men of various castes, having no fixed livelihood, connected together with the object

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
GSL

of acquiring wealth &c. Thus लौहध्वज्यः 'the trident bannered horde'. *dual* लौहध्वज्यौ, *pl.* लौहध्वजाः ॥ Similarly, शैब्यः, शैब्यौ, शिबयः, चातक्यः, चातक्यौ, चातकाः ॥ In the plural, the affix is elided by II. 4. 62.

Why do we say अग्रामणीपूर्वात्? Observe देवदत्तकाः (V. 2. 78) 'a horde whose leader is Devadatta'. From this sûtra, commence the तद्राज affixes &c, the affixes that have the sense of 'King thereof'. The affix ञ्य, therefore, has this meaning also viz. 'the leader of the horde'.

व्रातच्फञोरस्त्रियाम् ॥ ११३ ॥ पदानि ॥ व्रात, च्फञोः, अस्त्रियाम्, (ञ्यः) ॥

वृत्तिः ॥ नानाजातीया अनियतवृत्तयउत्सेधजीविनः संघा व्राताः । व्रातवाचिभ्यः च्फञन्तेभ्यःप्रातिपदिकेभ्यश्च स्वार्थेञ्यः प्रत्ययो भवत्यस्त्रियाम् ॥

113. The affix ñya comes after the name of a wild band, and after a word ending in chphañ (± — आयन IV. 1. 98), without change of sense; but not in the feminine.

A collection of persons of different castes, having no determined livelihood, and living by violence are called व्रात or 'wild band'. Thus कापोतपाक्यः 'a wild band living on pigeons', कापोतपाक्यौ and कपोतपाकाः, व्रैहिमत्यः, व्रैहिमत्यौ *pl.* व्रीहिमताः ॥ So with words ending in च्फञ्, as कौञ्जायन्यः, कौञ्जायन्यौ, pl. कौञ्जायनाः, ब्राध्नायन्यः ब्राध्नायन्यौ pl. ब्राध्नायनाः ॥

Why do we say "not in the Feminine?" Observe कपोतपाकी, व्रीहिमती, कौञ्जायनी, ब्राध्नायनी ॥

आयुधजीविसंघाञ्ञ्यड्वाहीकेष्वब्राह्मणराजन्यात् ॥ ११४ ॥ पदानि ॥ आयुधजीविसंघात्, ञ्यट् वाहीकेषु, अब्राह्मण-राजन्यात् ॥

वृत्तिः ॥ आयुधजीविनां संघः आयुधजीविसंघः । स वाहीकैर्विशेष्यते । वाहीकेषु य आयुधजीविसंघस्तद्वाचिनः । प्रातिपदिकादब्राह्मणराजन्यवर्जितात्स्वार्थेञ्यट् प्रत्ययो भवति ।

114. To a name expressing a multitude living by the trade of arms, is added the affix ñyaṭ (±′— य with the fem. in ई), when it is the name among the Vâhîka, but not when it is the name of a Brâhmaṇa, nor when the word is Râjanya.

The anuvṛitti of अस्त्रियाम् does not govern this sûtra. Thus कौण्डीबृस्यः, कौण्डीबृस्यौ pl. कौण्डीबृसाः fem. कौण्डीबृसी; क्षौद्रक्यः, क्षौद्रक्यौ, pl. क्षुद्रकाः fem. क्षौद्रकी, मालव्यः, मालव्यौ pl. मालवाः fem. मालवी ॥

Why do we say 'living by the profession of arms'? Observe मल्लाः, शयण्डाः ॥ Why do we say 'a multitude'? Observe सम्राट् ॥ Why do we say 'amongst the Vâhîka?' Observe शबराः, पुलिन्दाः ॥ Why do we say "not a Brâhmaṇa or the word-form Râjanya"? Observe गोपालवा ब्राह्मणाः, शालङ्कायना राजन्याः ॥

वृकाट्टेण्यण् ॥ ११५ ॥ पदानि ॥ वृकात्, टेण्यण् ॥

वृत्तिः । आयुधजीविसंघादिति वर्तते । वृकशब्दादायुधजीविनः स्वार्थे टेण्यण् प्रत्ययो भवति ।

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

115. The affix ṭeṇyan (± — एण्य with the fem. in ई) comes after the word Vṛika, a class of persons living by trade of arms.

Thus वार्केण्यः वार्केण्यौ, pl. वृका, fem. वार्केणी ॥ The affix will not come, when वृक means 'a wolf'. As कामक्रोधौ मनुष्याणां खादितारौ वृकाविव ॥

दामन्यादित्रिगर्त्तषष्ठाच्छः ॥ ११६ ॥ पदानि ॥ दामन्यादि, त्रिगर्त्त, षष्ठात्, छः ॥

वृत्तिः । आयुधजीविसंघादिति वर्त्तते । दामन्यादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यस्त्रिगर्त्तषष्ठेभ्यश्चायुधजीविसंघवाचिभ्यः स्वार्थे छः प्रत्ययो भवति । येषामायुधजीविनां संघानां षडन्तर्वर्गास्तत्र च त्रिगर्त्तः षष्ठः ॥

आहुस्त्रिगर्त्तषष्ठांस्तु कौण्डोपरथदाण्डकी ।
कौष्ठकिर्जालमानिश्च ब्रह्मगुप्तोथ जानकिः ॥

116. The affix chha (ईय) comes without changing the sense, after dâmini &c, and after the six warrior-stocks called Traigarta shashṭha.

The following are the six warrior races of Trigarta :—कौण्डोपरथ, दाण्डकि, कौष्ठिक, जालमानि, ब्रह्मगुप्तः and जानकिः ॥

Thus दामनीयः दामनीयौ, pl. दामनयः; औलपीयः औलपीयौ, pl. उलपय; कौण्डोपरथीयः pl. कौण्डोपरथाः, दाण्डकीयः pl दाण्डकयः, कौष्ठकीयः pl. कौष्ठकयः जालमानीयः pl. जालमानयः, ब्रह्मगुप्तीयः pl. ब्रह्मगुप्ताः, जानकीयः pl. जानकय ः॥

1 दामनि, 2 औलपि, 3 बैजवापि*, 4 औदकी (औतकि औतकि), 5 औदङ्कि*, 6 अच्युतन्ति (अच्युतन्ति), 7 आच्युतदन्ति* (अच्युतदन्ति), 8 शाकुन्तकि*, 9 आकिदन्ति, 10 औडवि*, 11 काकदन्तकि (काकदन्ति), 12 शात्रुंतपि, 13 सार्वसेनि, 14 बिन्दु, 15 बैन्दवि*, 16 तुलभ, 17 मौञ्जायन, 18 काकान्दि, 19 सावित्रीपुत्र, 20 काकदन्ति 21 दैववापि, 22 अपच्युतका, 23 कर्की, 24 पिण्ड ॥

पर्श्वादियौधेयादिभ्यामणञौ ॥ ११७ ॥ पदानि ॥ पर्श्वादि, यौधेयादिभ्याम् अण, अञौ ॥

वृत्तिः । आयुधजीविसंघादित्येव । पार्श्वादिभ्यो यौधेयादिभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्य आयुधजीविसंघवाचिभ्यः स्वार्थेऽणञौ प्रत्ययौ भवतः ।

117. The affix aṇ (± — अ) comes after parśu &c, and the affix añ (±' — अ) comes after yaudheya &c, without changing the sense : when these words denote warrior classes.

Thus पार्शवः, pl. पर्शवः आसुरः pl. असुराः, यौधेयः pl. यौधेयाः ॥

1 पर्शु, 2 असुर, 3 रक्षस्, 4 बाहीक (बाल्हीक), 5 वयस्, 6 वसु, 7 मरुत्, 8 सत्वत्, 9 दशार्ह 10 पिशाच, 11 अशनि, 12 कार्षापण ॥

1 यौधेय, 2 कौशेय, 3 शौक्रेय, 4 शौभ्रेय, 5 धार्तेय*, 6 धार्तेय 7 ज्याबाणेय (ज्याबालेय), 8 त्रिगर्त, 9 भरत, 10 उशीनर 11 कौशेय, 12 वार्त्तेय । See IV. 1. 178.

अभिजिद्विदभृच्छालावच्छिखावच्छमीवदूर्णावच्छुमदणो यञ् ॥ ११८ ॥ पदानि ॥ अभिजित्, विदभृत्, शालावत्, शिखावत्, शमीवत्, ऊर्णावत्, श्रुमत्, अणः, यञ् ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
981
GSL

वृत्तिः । आयुधजीविसंघादिति निवृत्तम् । अभिजिदादिभ्यो ऽणन्तेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः स्वार्थे यञ् प्रत्ययो भवति ।

118. The affix yañ (±´—अ) comes without changing the sense, after the words abhijit, bidabhṛit, śâlâvat, śikhâvat, śamîvat, ûrṇâvat, and śrumat, when those words end in the Patronymic affix अण् ॥

The anuvṛitti of आयुधजीविसंघात् ceases. Thus अभिजितोऽपत्यम्=आभिजित, add यञ् to this, आभिजित्यः ; pl. आभिजिताः, वैदभृत्यः pl. वैदभृताः, शालावत्यः pl. शालावताः, शैखावत्यः pl. शैखावता, शामीवत्यः pl. शामीवताः, और्णावत्यः और्णावता, श्रौमत्यः and श्रौमताः ॥ The अण् here is Patronymic. Otherwise आभिजितो मुहूर्त्तः and आभिजितः स्थालीपाकः, the affix here is अण् of नक्षत्रेण युक्तः कालः IV. 2. 3 and of सास्यदेवता IV. 2 24 respectively.

ञ्यादयस्तद्राजाः ॥ ११९ ॥ पदानि ॥ ञ्यादयः, तद्राजाः ॥

वृत्तिः । पूगाञ्ञ्यो ग्रामणीपूर्वादित्यतः प्रभृति ये प्रत्ययाः ते तद्राजसंज्ञा भवन्ति ।

119. The affixes ñya &c, (V. 3. 112 &c) are called tadrâja.

The illustrations of Tadrâja affixes have been given above. The word तद्राज occurs in Sûtra II. 4. 62.

ओ३म् ।

अथ पञ्चमध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

BOOK FIFTH.

CHAPTER FOURTH.

पादशतस्य संख्यादेर्वीप्सायां वुन्लोपश्च ॥ १ ॥ पदानि ॥ पाद, शतस्य, संख्यादेः, वीप्सायाम् वुन्लोपः, च ॥

वृत्तिः ॥ पादशतान्तस्य संख्यादेः प्रातिपदिकस्य वीप्सायां द्योत्यायां वुन् प्रत्ययो भवति । तत्सन्नियोगेन चान्तस्य लोपो भवति ॥

1. The affix vun (⁄ — अक) comes after the words pâda and śata when preceded by a numeral, the sense being that of distributive relation; and the final of the stem is elided.

Prâtipadikas preceded by a numeral and ending in the words पाद or शत take the affix वुन् when a distributive sense (वीप्सा) is to be expressed: and by the addition of this, the final is elided.

By VI. 4. 148 the final अ of pâda and śata would have been elided before the taddhita affix vun ; even if such elision was not taught in this rule. The repetition of the word लोप in this rule, therefore, indicates that the elision ordained here, is not one *caused* by the affix. For if the elision had been *caused* by the affix, then by I. 1. 57, such लोपादेश or "substitute" would be equivalent to the principal (sthanivat); and would thus debar the application of the rule VI. 4. 130 by which पाद् pâd (and *not* pâda) is changed into पद् ॥ In other words, the lopa taught by यस्येति च is परनिमित्तक or caused by some thing which is subsequent, namely by a taddhita affix or by इ or ई affix ; therefore, this lopa would be sthani-vat for the purposes of the rule which would apply to something preceding it (I. 1. 57). Therefore, pâd becomes sthâni-vat to pâda. Therefore, the anga or base ending with 'pâda' will be called भ, and not the base ending with 'pâd', and therefore VI. 4. 130 which applies to भ bases will not apply, and there will be no substitution of पद् for

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

पाद्, as there is not in the form पादाय. But we want such substitution and hence the employment of words "the final of the stem is elided".

Thus द्वौ द्वौ पादौ ददाति "he gives two quarters to each" = द्विपदिकां ददाति (द्विपाद + वुन् = द्विपाद् + वुन् = द्विपद् + वुन् VI. 4. 130 = द्विपदिका VII. 3. 44 by which अ of अक् is changed into इ). Similarly द्वे द्वे शते ददाति = द्विशतिकां ददाति ॥

The compounds above formed are taddhitârtha Tatpurusha compounds, viz. compounds containing the sense of a taddhita affix, by rule II. 1. 51. After the compound is formed, then the affix वुन् is added. Thus first we have द्विपाद and द्विशत compounded by II. 1. 51 and then the affix is added. The words पाद and शत when not so compounded, take वुन् affix only in the feminine.

Why do we say "of the words पाद and शत"? Observe द्वौ द्वौ माषौ ददाति, no affixing. Why do we say "preceded by a numeral?" Observe पादं पादं ददाति ॥ Why do we say "in a distributive sense"? Observe द्वौपादौ ददाति "He gives two quarters:" द्वे शते ददाति ॥

The enumeration of पाद and शत is useless, as the affix is found after other words also. As, द्विमोदकिकां ददाति "he gives two cakes to each". त्रिमोदकिकां ददाति ॥

दण्डव्यवसर्गयोश्च ॥ २ ॥ पदानि ॥ दण्ड, व्यवसर्गयोः, च, (वुन्) ॥

वृत्तिः ॥ दमनं दण्डः । दानं व्यवसर्गः । दण्डव्यवसर्गयोर्गम्यमानयोः पादशतान्तस्य प्रातिपदिकस्य संख्यादेर्वुन् प्रत्ययो भवति अन्तलोपश्च ॥

2. Also when the sense is of a punishment or a donation.

The word दण्ड means "punishment", and व्यवसर्ग means "gift or donation". The prâtipadikas पाद and शत preceded by a numeral, and conveying the sense of punishment or donation, take the affix वुन्, and the final अ is elided. This sûtra is begun to show that the "distributive sense" does not apply here. Thus द्वौ पादौ दण्डितः = द्विपदिकान् दण्डितः "punished with the infliction of a fine of two Padas (a quarter coin)". द्वौ पादौ व्यवसृजति = द्विपदिकां व्यवसृजति "he makes a gift of two Padas". Similarly द्विशतिकां दण्डितः "punished with a fine of two hundreds". द्विशतिकां व्यवसृजति &c.

स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने कन् ॥३॥ पदानि ॥ स्थूलादिभ्यः, प्रकारवचने, (कन्) ॥

वृत्तिः ॥ स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने ऽर्थे कन् प्रत्ययो भवति । जातीयरोपवादः ॥

वार्त्तिक ॥ कम्प्रकरणे चंचद्बृहतोरुपसंख्यानम् ॥

3. The affix kan (´—क) comes in the sense of "like that or specialty", after the words sthûla &c.

This debars the affix जातीयर् (V. 3. 69). Thus स्थूलप्रकारः = स्थूलकः "bulky. So also अणुकः, माषकः ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GL

Vârt:—The words चंचत् and वृहत् should be included in the list of sthûlâdi words. As, चंचत्कः, वृहत्कः ॥ According to one version the words are चंचा and वृहा and not चंचत् and वृहत्. So the derivatives will be वृहकः and चंचकः the words that end in long vowels आ, ई or ऊ, shorten their vowels before this affix, by VII. 4. 13. As, सुरा + कन् = सुरकः "snake-like". The word कृष्ण takes कन् when tila is meant; as कृष्णप्रकारास्तिला = कृष्णकाः ॥ यव takes कन् when meaning व्रीहि, as यवकाः ॥ इक्षु, तिल, पाद्य, काल, and अवदात take this affix when wine is meant, a पाद्यिका, कालिका, अवदातिका "a kind of wine". गोमूत्र takes this affix when meaning a covering, as गोमूत्रकः 'a covering of the colour of cow's wine, or go-mûtra may mean a certain arrangement of colours such as white and black". सुरा takes कन् meaning a snake, as सुरकः (VII. 4. 13) "a kind of snake of the color of wine". जीर्ण takes it when meaning śâli grain, as जीर्णकाः = जीर्णकल्पा शालयः ॥ The following is a list of Sthulâdi words.

1 स्थूल, 2 अणु, 3 माष, 4 इषु, 5 कृष्ण तिलेषु, 6 यव व्रीहिषु, 7 इक्षुतिलपाद्यकालावदाताः सुरायाम्, 8 गोमूत्र आच्छादने, 9 सुरा अहौ, 10 जीर्ण शालिषु, 11 पत्रमूले समस्तव्यस्ते, 12 कुमारीपुत्र, 13 कुमारीश्वशुर (कुमार, श्वशुर), 14 मणि. ॥

अनत्यन्तगतौ क्तात् ॥ ४ ॥ पदानि ॥ अनत्यन्तगतौ, क्तात्, (कन्) ॥

वृत्तिः ॥ अत्यन्तगतिरशेषेण संबन्धः । तदभावो ऽनत्यन्तगतिः । अनत्यन्तगतौ गम्यमानायां क्तान्तात्कन्प्रत्ययो भवति ॥

4. After a participle ending in kta, comes the affix kan, when the meaning is something not yet wholly completed.

The word अत्यन्तगति means an act which has been fully accomplished; अनत्यन्तगति therefore, means, an act which has not been fully accomplished. Thus भिन्न + कन् = भिन्नकः "not yet wholly divided" So also छिन्नकः &c.

Why do we say "something not wholly completed"? Observe भिन्नम् "totally divided", छिन्नम् 'totally cut'.

न सामिवचने ॥ ५ ॥ पदानि ॥ न, सामिवचने ॥

वृत्तिः ॥ सामिवचने उपपदे क्तान्तात्कन्प्रत्ययो न भवति ॥

5. Not so when a word in the sense of "half", precedes such participle.

When the word सामि or any other word having this sense, is compounded with a participle in क्त, the affix कन् is not added to denote the sense of incompleteness. Thus सामिकृतम्, सामिभुक्तम् &c (II. 1. 27). The word वचन shows that the symonyms of सामि are also to be taken. Thus अर्धकृतम्, नेमकृतम् &c.

Objection:—It is redundant to have prohibited कन् after a word preceded by 'half', because the word "half" itself shows that the action has not been completed.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA · सत्यमेव जयते · संस्कृति मंत्रालय · भारत सरकार

CSL

Answer :—The prohibition contained in this sûtra does not refer to the कन् of the last sûtra, where it has the sense of "incompleteness". It refers to that कन् which comes after a word, without changing the sense of that word (स्वार्थ कन्) ॥ Thus the words भिन्नतर and भिन्नतम (the comparative and superlative degrees of भिन्न) show by the very fact of their comparison, that the action denoted by them is not complete. These words भिन्नतर and भिन्नतम also take the affix कन् without change of sense. As भिन्नतरकः and भिन्नतमकः ॥ and बहुतरकं &c as used by Patanjali himself in the following sentences :—एवं हि सूत्रमभिन्नतरकं भवति, एतानि बहुतरकं व्याख्यते ॥ This कन् is also prohibited in the case of compounds with सामि ॥ In fact, this sûtra teaches by implication (Jñâpaka) that कन् comes also in the sense of svârtha.

बृहत्या आच्छादने ॥ ६ ॥ पदानि ॥ बृहत्याः, आच्छादने, (कन्) ॥

वृत्तिः ॥ कन्ननुवर्त्तते, न प्रतिषेधः । बृहतीशब्दादाच्छादने वर्त्तमानात्स्वार्थे कन्प्रत्ययो भवति ॥

6. The affix kan comes after the word bṛihati when it means "an article of dress".

The word कन् is to be read into this sûtra and not its prohibition. The force of this कन् is *nil*, or it is an example of स्वार्थे कन् ॥ Thus बृहती + कन् = बृहतिका (प्रावारः) (VII. 4. 13 by which long vowel is shortened) "an upper garment or mantle".

Why do we say "when it means dress"? Observe बृहती छन्दः "the metre called Bṛihatî".

अषडक्षाशितङ्ग्वलंकर्मालं पुरुषाध्युत्तरपदात्खः ॥ ७ ॥ पदानि ॥ अषडक्ष, आशितङ्गु, अलङ्कर्म, अलंपुरुषः, अध्युत्तरपदात् ख ॥

वृत्तिः ॥ अषडक्ष आशितंगु अलंकर्म अलंपुरुष इत्येतेभ्यो ऽध्युत्तरपदाच्च स्वार्थे खः प्रत्ययो भवति ॥

7. The affix kha (ईन) comes after the words ashaḍaksha, âśitangu, alankarma, alampurusha, and after a stem ending with adhi.

The force of ख is स्वार्थ i e. it does not change the sense of the word. The word अषडक्ष means "that which has not six eyes". षडक्ष is compounded from षड् + अक्षि by adding षच् (V. 4. 113) "having six eyes". The affix ख is to be added to this word already ending in the affix shach. Thus अषडक्षीणो मन्त्रः "a secret not having six eyes". i. e. "a secret known or determined by two persons only to the exclusion of a third". Similarly आशितंगवीनं अरण्यम् = आशिता गावोऽस्मिन्नरण्ये = प्रभूतयवसं "a forest where formerly cattle had grazed". The augment मुम् is added to आशित by nipâta, or irregularly. So also अलंकर्मीणः = अलं समर्थः कर्मणे पर्याप्तः = competent to do any act, clever. So अलं पुरुषीणः = अलं समर्थः पुरुषाय = प्रतिमल्लादिः = fit for a man.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GL

A word ending with अधि, will be a Tatpurusha compound, by II. 1. 40, as the word अधि belongs to Śauṇḍâdi class. As राजाधीनः ॥

The affix kha in the case of these words is invariable (nitya), because the word विभाषा occurs in the next sûtra ; and it is a maxim of interpretation that a rule occurring between two optional rules is nitya. The above words always occur with this affix and never without it. while in the case of other words taught hereafter this affix comes optionally. There are other affixes also which are *svârthika* and *nitya*. Such as तमप् &c up to the affix कन् (V. 3. 55 to 95). ञ्य &c upto वुन्, (V. 3. 112 to V. 4. 1) आम् &c upto मयट्, (V. 4. 11 to 21) and affixes taught from V. 4. 6 i. e. कन् to V. 4. 9. (ख). ending in जाति and all Samâsânta affixes.

विभाषाञ्चेरदिक्स्त्रियाम् ॥ ८ ॥ पदानि ॥ विभाषा, अञ्चेः, अदिक्, स्त्रियाम्, (खः) ॥

वृत्तिः ॥ अञ्चत्यन्तात्प्रातिपदिकाददिक्स्त्रियां वर्त्तमानात्स्वार्थे विभाषा खः प्रत्ययो भवति ॥

8. The affix kha (ईन) may optionally be added without change of sense to a stem ending in anch (अञ्च) ,when it does not mean a point of the compass used in the feminine gender.

Thus प्राक् or प्राचीनम् "old", अर्वाक् or अर्वाचीनम् "new".

Why do we say "when not denoting a direction in the feminine?" Observe प्राची दिक् "eastern region", प्रतीची दिक् "western region." Why do we say "a point of the compass"? Other words in the feminine will take this affix. As प्राचीना ब्राह्मणी, अर्वाचीना शिखा ॥ Why do we say "in the feminine"? A direction or दिक्' used in any other gender will take this affix. As प्राचीनं रमणीयम्, उदीचीनं रमणीयम् ॥

जात्यन्ताच्छ बन्धुनि ॥ ९ ॥ पदानि ॥ जात्यन्तात्, छः, बन्धुनि ॥

वृत्तिः ॥ जात्यन्तात्प्रातिपदिकाद्बन्धुनि वर्त्तमानात्स्वार्थे छः प्रत्ययो भवति ॥

9. The affix chha (ईय) is added without change of sense, to a stem ending in the word जाति, when it means appropriateness.

The word बन्धु means the substance or substratum in which jâti or generic quality adheres or any thing by which a thing is regulated and individualised (बध्यते नियम्यते स्वतन्त्री क्रियते). Thus बन्धु means that substance by which the genus Brâhmaṇa, Kshatriya &c is distinguished. Thus ब्राह्मणजातीयः "appropriate to a Brâhmaṇa". क्षत्रियजातीयः, वैश्यजातीयः &c.

Why do we say "when meaning appropriateness". Observe ब्राह्मणजातिः शोभना "the Brâhmaṇa caste is beautiful".

स्थानान्ताद्विभाषा सस्थानेनेति चेत् ॥ १० ॥ पदानि ॥ स्थानान्तात्, विभाषा, सस्थानेन, इति, चेत् ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

वृत्तिः ॥ स्थानान्तात्प्रातिपदिकाद्विभाषा छः प्रत्ययो भवति सस्थानेन चेत् स्थानान्तमर्थवद्भवति ॥

10. The affix chha (ईय) is optionally added to a stem ending in स्थान, if it is compounded with something with which another is made to take an equal place.

The word सस्थान means समानं स्थानमस्य 'whose place is the same' or तुल्य or equal. Thus पित्रा तुल्यः = पितृस्थानीयः or पितृस्थानः (पितुरिव स्थानमस्य whose place is that of a father). Similarly मातृस्थानीयः or मातृस्थानः; राजस्थानीयः or राजस्थानः ॥

Why do we say "when it means equal to". Observe गोस्थानम् "cow-shed" अश्वस्थानम् "stable". The word इति in सस्थानेनेति is for the sake of distinctness. The word सस्थान as a Bahuvṛihi compound is the appropriate word to be taken here, and not when it is taken as a Tatpurusha compound like समानं च तत् स्थानं च ॥ The word चेत् "when", is a conjunction : and joins the two meanings.

The rule 9 occurring between this rule and 8th rule, both of which are optional, must be taken to be a *nitya* rule, as explained above. द्वयोर्विभाषयोर्नित्या विधयः ॥

किमेत्तिङव्ययघादाम्वद्रव्यप्रकर्षे ॥११॥ पदानि ॥ किम, एत्, तिङ्, अव्यय, घात्, आमु, अद्रव्यप्रकर्षे ॥

वृत्तिः ॥ किम एकारान्तात्तिङन्तादव्ययेभ्यश्च यो विहितो घः स किमेत्तिङव्ययघः, तदन्तात्प्रातिपदिकादद्रव्यप्रकर्षे आम् प्रत्ययो भवति ॥

11. To the affix तर and तम (घ I. 1. 22) ordained to come after the word किम् (V. 3. 55) or after a word ending in ए (VI. 3. 17) or after a finite verb (V. 3. 56, 57) or after an indeclinable, is added the affix âm (आम), but not if the excess belongs to a substance (and not to an action or quality).

The घ or तरप् and तमप् affixes are employed for comparison (प्रकर्ष 'excess') of adjectives and adverbs This rule applies to adverbs and not to adjectives : i. e. when an adverb qualifies a verb or another adjective, but not when an adjective qualifies a noun. The द्रव्य denoting word by itself has no 'excess' &c, it is the adjective which qualifies such substance that is capable of excess or comparison. The prohibition in अद्रव्यप्रकर्ष therefore really relates to the *quality* of a substance; i. e. to adjectives. द्रव्यस्यान्यपदेभ्यस्य न विना भेद हेतुना । प्रकर्षोविद्यते नापि शब्दस्येति वाच्यताम् ॥

Thus कितराम् or किन्तमाम् "how excessively", पूर्वाह्णेतराम् or पूर्वाह्णेतमाम्, पचतितराम् or पचतितमाम् "he cooks surprisingly", उच्चैस्तराम्, उच्चैस्तमाम् "more or most loftily or loudly".

But when the excess belongs not to an action or attribute, but to a substance, the âmu आम् is not added. As उच्चैस्तमः तरुः "a most lofty tree".

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

अमु, चच्छन्दसि ॥ १२ ॥ पदानि ॥ अमु, च, छन्दसि ॥

वृत्तिः ॥ किमेत्तिङव्ययघादद्रव्यप्रकर्षे अमु, प्रत्ययो भवति छन्दसिविषये । चकारादामु च ॥

12. In the Chhandas, the affix amu (अम्) also is added after the above, under similar conditions.

To the word किम्, words ending in ए, finite verbs and indeclinables, when taking the comparative affixes तर and तम is added the affix अम् in the Vedas, when these words are used as adverbs. By the force of the word च 'also' in the sûtra, the affix आमु is also included. Thus प्रतरम् नयामः ॥ or प्रतराम् वस्यः । प्रतर means प्रकृष्टतर ॥

The words ending in आम् and अम् are indeclinables as they are included in the class of Svarâdi (I. 1. 37).

अनुगादिनष्ठक् ॥ १३ ॥ पदानि ॥ अनुगादिनः, ठक् ॥

वृत्तिः ॥ अनुगदतीत्यनुगादी । अनुगादिन्शब्दात्स्वार्थे ठक् प्रत्ययो भवति ॥

13. The affix ṭhak (±—इक) comes after the word anugâdin, without changing its sense.

Thus आनुगादिकः "repeater or who echoes back".

णचः स्त्रियामञ् ॥ १४ ॥ पदानि ॥ णचः, स्त्रियाम्, अञ् ॥

वृत्तिः ॥ कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियामिति णज्विहितः, तदन्तात्स्वार्थे ऽञ् प्रत्ययो भवति स्त्रियां विषये ॥

14. The affix añ (अ) comes without changing the sense, after a word ending in the affix ṇach (±/—अ), when the word is feminine.

By III. 3. 43 the affix णच् is ordained after feminine words denoting reciprocity of action. The affix अञ् comes after such a word without changing the sense, when the thing denoted is feminine. Thus व्यावक्रोशी, व्यावहासी वर्त्तते॥

Q.—Why the word स्त्री "feminine" is repeated in this sûtra, when we already know from III. 3. 43 that णच् comes only after feminine words; and a svârthika affix like अञ् coming after a feminine word will keep the word feminine ?.

Ans.—The repetition of the word स्त्री in this sûtra, teaches by implication (jñâpaka) the following "स्वार्थिकाः प्रत्ययाः प्रकृतितो लिंगवचनान्यतिवर्त्तन्तेऽपि" :— "Sometimes it happens that bases which are derived by means of affixes that do not convey any particular meaning of their own, but leave the meaning which is conveyed by the original to which they are added, unchanged, do not take their gender and number from those original bases from which they are derived". Thus गुडकल्पा द्राक्षा, तैलकल्पा प्रसन्ना (सुरा विशेषः) formed by adding the swârtha affix कल्प (V. 3. 67) to गुड and तैल, the resultant words being in the feminine gender. Similarly from देव—देवता is derived without change of meaning, but change of gender.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

अणिनुणः ॥ १५ ॥ पदानि ॥ अण्, इनुणः ॥

वृत्तिः ॥ अभिविधौ भावइनुण् विहितस्तदन्तात्स्वार्थे ऽण् प्रत्ययो भवति ।

15. The affix aṇ (±—अ) comes without changing the sense, after a stem ending in the affix inuṇ (इनुण्).

By III. 3. 44, the affix इनुण् is added to a root to express a condition resulting from a universal co-operation of the action denoted by the root. But a word formed by इनुण् is after all an imaginary word, it requires the further addition of this affix अण् to make it a complete word. In fact, all svârtha affixes generally complete the not fully developed word. Thus सांराविणम् वर्तते, सांकूटिनम् ॥

विसारिणोमत्स्ये ॥ १६ ॥ पदानि ॥ विसारिणः, मत्स्ये, (अण्) ॥

वृत्तिः ॥ विसरतीति विसारी । विसारिन्शब्दात्स्वार्थे ऽण् प्रत्ययो भवति मत्स्ये ऽभिधेये ॥

16. The affix aṇ (±—अ) is added to the word विसारिन् when a word expressing "fish" is to be made.

Thus वैसारिणः "a fish". Why do we say "when it means a fish"? Observe विसारी देवदत्तः "Devadatta who is gliding out".

संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच् ॥ १७ ॥ पदानि ॥ संख्यायाः, क्रिया-भ्यावृत्तिगणने, कृत्वसुच् ॥

वृत्तिः ॥ संख्याशब्देभ्यः क्रियाभ्यावृत्तिगणने वर्त्तमानेभ्यः स्वार्थे कृत्वसुच् प्रत्ययो भवति ॥

17. The affix kṛitvasuch (कृत्वॅस्) is added to a Numeral, when the repetition of an action is to be counted.

This is also a svârtha affix. The word अभ्यावृत्तिः means "again and again or repetition". The counting of actions belonging to the same class and having the same agent, which occur again and again is called क्रियाभ्यावृत्ति-गणनम् ॥ Thus पंचवारान् भुङ्क्ते = पंचकृत्वोभुंक्ते "he eats five times". So also सप्त-कृत्वः &c.

Why do we say "after a Numeral"? Observe भूरीन् वारान् भुंक्ते "he eats many times".

Objection :—Why do we say "action" when we know that an 'action' alone can be repeated, and not a substance or an attribute? *Reply*: The word क्रिया is employed in this sûtra for the sake of the next sûtras, into which its anuvṛitti flows. Thus in sûtra 19, एकस्य सकृच्च when the affix does not apply to count repetition, because it is impossible for a unit to express repetition; but merely to count the "action" only.

Why do we use the word "repetition"? The affix will not apply when merely "actions" are counted. Thus पंचपाकाः "five cookings", दशपा-काः &c.

Why do we use the word "counting", when we know that a Numeral is nothing but counting? Had the sûtra been merely संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तौ कृत्व-

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

सुच्, there would arise this anomaly. The numerals upto ten denote only the thing numbered (संख्येय), but the numerals above those denote both the counting (सख्यान) and the thing counted (संख्येय) ॥ If गणन were not used, the affix would come only after the numeral denoting saṅkhyeya and not saṅkhyâna. Thus it will apply to शतवारान् भुङ्क्ते = शतकृत्वः, but not here शतं वाराणां भुङ्क्ते; because here the word शत does not denote repetition, but merely a counting. By using the word गणन it applies to both.

द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच् ॥ १८ ॥ पदानि ॥ द्वि, त्रि, चतुर्भ्यः, सुच् ॥

वृत्तिः ॥ द्वि त्रि चतुर् इत्येतेभ्यः संख्याशब्देभ्यः क्रियाभ्यावृत्तिगणने वर्त्तमानेभ्यः सुच् प्रत्ययो भवति । कृत्वसुचो ऽपवादः ।

18. The affix "such" (स्) is added to the numeral dvi, tri and chatur, in the same sense of counting the repetition of an action.

This debars कृत्वसुच् ॥ Thus द्वि—द्विस्, त्रि—त्रिस्, चतुर्—चतुर् in द्विर्भुङ्क्ते, त्रिर्भुङ्क्ते, चतुर्भुङ्क्ते ॥ The स् in the last example is elided by VIII. 2. 24: but चतुर् meaning "four", and चतुर् meaning "four-times", are differently accented: the च् of सुच् indicating that the accent udâtta falls on the last syllable. Thus चतुर् (चतेरुरन् Un V. 58, beieg formed with the affix 'uran' added to चत्), and चतुर् (with सुच्).

एकस्य सकृच्च ॥ १९ ॥ पदानि ॥ एकस्य, सकृत्, च (सुच्) ॥

वृत्तिः ॥ एकशब्दस्य सकृदित्ययमादेशो भवति सुच प्रत्ययः क्रियागणने कृत्वसुचो ऽपवादः ।

19. The word सकृत् is substituted for एक before the affix सुच्, when an action is to be counted.

This debars कृत्वसुच् ॥ The 'repetition' being impossible, the action alone is counted: so the anuvṛitti of क्रिया only runs into this sûtra and not of अभ्यावृत्तिः ॥ Thus सकृद्भुङ्क्ते "he eats once" सकृदधीते ॥ The स् of सुच् is elided by VIII. 2. 23. But not here in एकः पाकः as being against usage.

विभाषा बहोर्धा ऽविप्रकृष्टकाले ॥ २० ॥ पदानि ॥ विभाषा, बहोः, धा, अविप्रकृष्टकाले ॥

वृत्तिः ॥ बहुशब्दात् क्रियाभ्यावृत्तिगणने वर्त्तमानात् विभाषा धा प्रत्ययो भवति । कृत्वसुचो ऽपवादः ॥

20. The affix धा is optionally added to the numeral बहु, to count the repetition of an action, occurring in a not distant period of time.

This debars कृत्वसुच् which comes in the alternative. The word अविप्रकृष्ट "not remote", qualifies क्रियाभ्यावृत्तिः ; i. e. when the recurring of the action takes place within a short time, it is अविप्रकृष्टकाल ॥ Thus बहुधा or बहुकृत्व दिवसस्य भुङ्क्ते "he eats many times a day". But when a remote time is denoted then धा does not apply. Thus बहुकृत्वो मासस्य भुङ्क्ते 'he eats many times in a month, not daily, owing to poverty &c.'

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

तत्प्रकृतवचने मयट् ॥ २१ ॥ पदानि ॥ तत्, प्रकृतवचने, मयट् ॥

वृत्तिः ॥ तदिति प्रथमा समर्थविभक्तिः, प्राचुर्येण प्रस्तुतं प्रकृतम् । प्रथमासमर्थात् प्रकृतोपाधिकेर्थे वर्त्तमानात्स्वार्थे मयट् प्रत्ययो भवति ॥

21. The affix mayaṭ (मय with the feminine in grave ई) is added to a word in first case in construction, when the sense is "made thereof", or "subsisting therein".

The translation of the sûtra given above is according to the rendering of Prof. Bōhtlingk. According to Kâśikâ :—तत् signifies that the word in construction to which the affix is to be added should be in the nominative case, (IV. 1. 82) the word प्रकृतम् means "happening to be in abundance". So that according to this interpretation the sûtra should be translated, as done by Dr. Ballantyne, "The affix mayaṭ may be employed after a word denoting some substance, when we require an expression for it as abundant". Thus अन्नं प्रकृतम् = अन्नमयम् "abundance of food". अपूपमयम् "abundance of cake". According to others, that in which there is abundance of the thing signified by the word to which the affix मयट् is added, is denoted by the whole word. Thus अन्नं प्रकृतमस्मिन् = अन्नमयो यज्ञः "a feast in which there is abundance of food". अपूपमयं पर्व, वटकमयोयात्रा ॥ Both senses are possible, as the sûtra is constructed.

"The word वचन in the sûtra has two senses. It being made by the affix ल्युट् conveys the force both of the *nature* (III. 3. 114) and the *site*. In the former case, (taking, तत् प्रकृतवचन to mean "the mention of that as abundant)", we have अन्नमयम् "abundance of grain". But in the second case, (taking it to mean "that in which something is spoken of as abundant)" we have अन्नमयो यज्ञः "a sacrifice at which food is abundant". (Dr. Ballantyne's Laghukaumudi).

समूहवच्च बहुषु ॥ २२ ॥ पदानि ॥ समूहवत्, च, बहुषु, (मयट्) ॥

वृत्तिः ॥ तत्प्रकृतवचनइत्येव । बहुषु प्रकृतेषूच्यमानेषु समूहवत्प्रत्यया भवन्ति । चकारान्मयट् च ।

22. When that, whereof something is made or subsists in, is a multitude, then the affixes expressing a great quantity (IV. 2. 37 &c) may also be employed to denote "made thereof, subsisting therein".

The च shows that मयट् also comes in the same sense. Thus मोदकाः प्रकृताः प्राचुर्येण प्रस्तुताः = मौदकिकम् (IV. 2. 47) or मोदकमयम् ; so also शाष्कुलिकम् or शष्कुलीमयम् ॥ In the second sense we have, मोदकाः प्रकृताः अस्मिन् यज्ञे = मौदकिको or मोदकमयो यज्ञः; शाष्कुलिकः or शाष्कुलीमयः ॥

अनन्तावसथेतिहभेषजाञ्ञ्यः ॥ २३ ॥ पदानि ॥ अनन्त, आवसथ, इतिह, भेषजात्, ञ्यः ॥

वृत्तिः ॥ अनन्तादिभ्यः स्वार्थे ञ्यः प्रत्ययो भवति ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GL

23. The affix ñya (±´—य) comes, without changing the sense, after the words ananta, âvasatha, itiha and bheshaja.

Thus आनन्त्यम् = अनन्तः, आवसथ्यम् = आवसथः 'a dwelling place, a sanctuary for sacred fire'. ऐतिह्यम = इति ह 'traditional account', the affix here is added to a word which is not a prâtipadika. The word इति ह means tradition, as इति ह स्मोपाध्यायाः कथयन्ति ॥ भैषज्यम् = भैषजम् ॥

It is optional to add this affix, owing to the general optional nature of all taddhita affixes. See IV. 1. 82.

देवतान्तात्तादर्थ्ये यत् ॥ २४ ॥ पदानि ॥ देवतान्तात्, तादर्थ्ये, यत् ॥

वृत्तिः ॥ देवताशब्दान्तात्प्रातिपदिकाच्चतुर्थीसमर्थात्तादर्थ्ये यत् प्रत्ययो भवति ।

24. After a stem ending in the word देवता being in the fourth case in construction comes the affix यत्, in the sense of "appointed for it".

The word तादर्थ्यम् has the same meaning as तदर्थ "for the sake of that' (II. 1. 37). Thus अग्निदेवतायै इदम् = अग्निदेवत्यम् "offering &c, sacred to Agni". So also पितृदेवत्यम्, वायुदेवत्यम् ॥

पादार्घाभ्यां च ॥ २५ ॥ पदानि ॥ पाद, अर्घाभ्याम्, च, (यत्) ॥

वृत्तिः ॥ तादर्थ्यइत्येव । पादार्घशब्दाभ्यां चतुर्थीसमर्थाभ्यां तादर्थ्येऽभिधेये यत्प्रत्ययो भवति ।

वार्त्तिकम ॥ आनुष्यायणानुष्यपुत्रिकेत्युपसंख्यानम् ॥ वा० ॥ समशब्दादावतुप्रत्ययोवक्तव्यः ॥

वा० ॥ नवस्य नू आदेशस्त्नप्तनप्खाश्च प्रत्ययाः ॥ वा० ॥ न च पुराणे प्रात् ॥

वा० ॥ भाग रूपनामभ्यो धेयः प्रत्ययो वक्तव्यः ॥ वा० ॥ मित्राच्छन्दसि ॥ वा० । आग्नीध्रसाधारणादञ् ॥

वा० ॥ अयवसमरुद्भ्यां छन्दस्यञ्वक्तव्यः ॥

25. The affix यत् comes after the words पाद and अर्घ, being in the fourth case in construction, when the meaning is 'for the purpose of that'.

The word तादर्थ्य is understood here also. Thus पादार्थमुदकं = पाद्यम् "water, meant for washing the feet". So also अर्घ्यम् ॥ The accent of these words is governed by VI. 1. 213, the udâtta being on the first syllable.

The च in the sûtra implies the inclusion of words other than पाद and अर्घ, not mentioned here. The affix यत् applies to other words also, as एष वै समदशाक्षर इछन्दस्यः प्रजापतिः । So also वसु, अयस्, ओक, कवि, क्षेम, उदक, वर्चस्, निष्केवल, उक्थ, जन, पूर्व, नव, सूर, मर्त, यविष्ठ ॥ These words take यत् in the Vedas. Thus वसव्यः, अयस्यः, ओक्यः, कव्यः, क्षेम्यः, उदक्यः, वर्चस्यः, निष्केवल्यम्, उक्थ्यः, जन्यः, पूर्व्यः, नव्यः, सूर्यः, मर्त्यः and यविष्ठ्यः in अग्निरीशेवसव्यस्य । अयस्यो वसानाः (द्वितीयाबहुवचनस्यालुक् । अपो वसाना इत्यर्थः) स्वओक्ये । कव्योसि । क्षेम्यस्य वस्याति । वायुर्वर्चस्यः ॥ निष्केवल्यं शंसति । उक्थ्यं शंसति । जन्यंताभिः । पूर्व्या विशः । स्तोमैर्जनयामि नव्यम् । सूर्यः । मर्त्यः । यविष्ठ्यः ॥ So also the words आनुष्यायण and आनुष्यपुत्रिका ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GL

Vârt::—The affix आवतु comes after the word सम; as समावत् वसति, समावद् गृह्णाति ॥

Vârt:—नू is the substitute of नव, and the affixes त्नप्, तनप् and ख are added to it; as, नूत्नम्, नूतनम्; नवीनम् ॥

Vârt:—To the word प्र meaning 'old', the affix न is added as well as the affixes त्न, तन and ख e. g. प्रणम्, and प्रत्नम्, प्रतनम् and प्रीणम् ॥

Vârt:—The affix धेय is added to the words भाग, रूप and नाम, e. g. भागधेयम्, रूपधेयम्, नामधेयम् ॥ This affix comes after मित्र in the Vedas, as, मित्रधेयं यतस्व ॥

Vârt:—The affix अञ् comes after आग्नीध्र and साधारण, as, आग्नीध्रम्, साधारणम् ॥ The feminine is formed by ङीप् as आग्नीध्री, साधारणी ॥ All these are illustrationsof the option allowed by IV. 1. 82, so that sometimes these affixes do not apply, as अग्नीध्रा शाला, साधारणा भूः ॥

Vârt:—In the Chhandas, अञ् comes after अयवस and मरुत्, आयवसं and मारुतं in आयवसे रमन्ते, मारुतं शर्द्धः ॥

अतिथेर्ञ्यः ॥ २६ ॥ पदानि ॥ अतिथेः, ञ्यः ॥

वृत्तिः ॥ तादर्थ्यइत्येव । अतिथिशब्दाच्चतुर्थीसमर्थात्तादर्थ्ये ऽभिधेये ञ्यः प्रत्ययो भवति ॥

26. The affix ñya (±/—य) comes after अतिथि in the fourth case in construction, in the sense of "for the purpose of that".

The word तादर्थ्य is understood here also. Thus अतिथये इदम्=आतिथ्यम् ॥

देवात्तल् ॥ २७ ॥ पदानि ॥ देवात्, तल् ॥

वृत्तिः ॥ तादर्थ्यइति निवृत्तम् । देवशब्दात् स्वार्थे तल् प्रत्ययो भवति ।

27. The affix तल् comes after देव, without change of sense.

The anuvritti of तादर्थ्य does not apply here and ceases. Thus देवता=देवः ॥ This word is always in the feminine, another example of the rule that a word derived by a svârthika affix does not always follow the gender of its primitive.

अवेः, कः ॥ २८ ॥ पदानि ॥ अवेः, कः ॥

वृत्तिः ॥ अविशब्दात् स्वार्थे कः प्रत्ययो भवति ॥

28. The affix क comes after अवि, without change of sense.

Thus अविकः=अविः ॥

यावादिभ्यः कन् ॥ २९ ॥ पदानि ॥ यावादिभ्यः, (कन्) ॥

वृत्तिः ॥ याव इत्येवमादिभ्यः स्वार्थे कन् प्रत्ययो भवति ।

29. The affix कन् comes after the words याव &c, without changing their sense.

Thus यावकः=यावः, मणिकः=मणिः ॥

1 याव, 2 मणि, 3 अस्थि, 4 तालु*, 5 जानु*, 6 सान्द्र* 7 पीत, 8 स्तम्ब (पीतस्तम्ब पोत, स्तम्ब) ऋतावुष्णशीते, 10 पशौ लूनवियाते (वियाते), 11 अणु निपुणे, 12 पुत्र कृत्रिमे, 13 स्नात वेदसमाप्तौ, 14 शून्य रिक्ते, 15 दान कुत्सिते, 16, तनु सूत्रे, 17 ईयसश्च (श्रेयस्क) 18 ज्ञात, 19 अज्ञात*, 20 कुमारीक्रीडनकानि च 21 चण्ड,

N. B. The affix कन् is added to उष्ण and शीत when denoting a season: as, उष्णक ऋतुः, शीतक ऋतुः ॥ Otherwise उष्णोऽग्निः, शीतमुदकं ॥ लून and वियात take कन् when denoting an animal, as लूनकः or वियातकः पशुः, otherwise लूनादर्भाः, वियातो नीचः, ॥ अणु takes कन् when meaning 'clever', as अणुकः सूक्ष्मदृक् otherwise अणु only. पुत्र takes कन् when meaning 'artificial', as, पुत्रको लोहादिनिर्मितः ॥ स्नात takes कन् when denoting a student who has completed his study of the Vedas, as स्नातकः ॥ शून्य takes कन् when meaning empty, as उदकादिना रिक्तोघटः शून्यकः, otherwise शून्यः प्रत्ययः i, e. बाह्यार्थ रहितः ॥ दान takes कन् when contempt is meant, as कुत्सितंदानं = दानकम् ॥ तनु takes कन् when meaning thread, as तनुकं सूत्रं सूक्ष्मतन्तुः, otherwise तनुः शरीरम् ॥ The word ending in ईयसुन् takes कन, as श्रेयस्कः ॥ The words denoting play things of girls take कन्, as कण्डुकम् ॥

लोहितान्मणौ ॥ ३० ॥ पदानि ॥ लोहितात्, मणौ, (कन्) ॥

वृत्तिः ॥ लोहितशब्दान्मणौ वर्त्तमानात्स्वार्थे कन् प्रत्ययो भवति ।

30. The affix कन comes, without changing the sense, after the word लोहित, when it means a precious stone.

Thus लोहितकः = लोहितः "Ruby". Why do we say 'when it means a precious stone?' Observe, लोहितः 'red'.

वर्णे चानित्ये ॥ ३१ ॥ पदानि ॥ वर्णे, च, अनित्ये, (कन्) ॥

वृत्तिः ॥ अनित्ये वर्णे वर्त्तमानाल्लोहितशब्दात्स्वार्थे कन्प्रत्ययो भवति ॥

वार्त्तिकम् ॥ लोहिताल्लिङ्गबाधनं वा वक्तव्यम् ॥

31. The affix कन् comes after लोहित, when it means color which is not permanent.

Thus लोहितकः कोपेन "red with anger." लोहितकः पीडनेन ॥

Why do we say "not permanent." Observe लोहितो गौः "a red cow". लोहितं रुधिरम् "the red blood".

Vârt:—The derivative of लोहित may not take the gender of the primitive, as लोहितिका or लोहिनिका कोपेन ॥

रक्ते ॥ ३२ ॥ पदानि ॥ रक्ते, (कन्) ॥

वृत्तिः ॥ लाक्षादिना रक्ते यो लोहितशब्दस्तस्मात्कन्प्रत्ययो भवति ।

32. The affix कन् comes after the word लोहित meaning a substance dyed red.

As लोहितकः कम्बलः or पटः ॥ Similarly लोहितिका or लोहिनिका शाटी ॥

कालाच्च ॥ ३३ ॥ पदानि ॥ कालात्, च ॥

वृत्तिः ॥ वर्णे चानित्ये रक्तइति द्वयमप्यनुवर्त्तते । कालशब्दादनित्ये वर्त्तमानाद्रक्ते च कन् प्रत्ययो भवति ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

33. The affix कन् is added to the word काल, when it means a passing color, or dyed with color.

The word वर्णे च अनित्ये and रक्ते are both understood here. Thus कालकं मुखं वैलक्ष्येण "the face black with shame or confusion". कालकः पटः 'a cloth dyed blue-black'. कालिका शाटी ॥

विनयादिभ्यष्ठक् ॥ ३४ ॥ पदानि ॥ विनयादिभ्यः, ठक्॥

वृत्तिः ॥ विनय इत्येवमादिभ्यः स्वार्थे ठक् प्रत्ययो भवति ॥

34. The affix ठक् (±—कॅ or ±—इकॅ) comes without changing the sense after the word विनय and the rest.

Thus वैनयिकः = विनयः, सामयिकः॥ The आ of उपाय is shortened, as, औपयिकः ॥ The word अकस्मात् should be read as अकस्माद् in order to apply इक and not क, as, आकस्मिकः ॥ The टि is elided, because it is an Avyaya. See VI. 4. 149. The affix is optional by IV. 1. 82.

1 विनय, 2 समय, 3 उपायो, (उपायाद्) ह्रस्वत्वं च (औपयिक), 4 संप्रति*, 5 संगति, 6 कथंचित्, 7 अकस्मात्, 8 समाचार, 9 उपचार, 10 समयाचार, 11 व्यवहार, 12 संप्रदान, 13 समुत्कर्ष, 14 समूह, 15 विशेष, 16 अत्यय, 17 अस्थि, 18 कण्डु.

वाचो व्याहृतार्थायाम् ॥ ३५ ॥ पदानि ॥ वाचः, व्याहृतार्थायाम, (ठक्) ॥

वृत्तिः ॥ व्याहृतः प्रकाशितो ऽर्थो यस्यास्तस्यां वाचि वर्त्तमानाद्वाक्शब्दात्स्वार्थे ठक् प्रत्ययो भवति ॥

35. The affix ठक् comes after वाच् when it means the purport of the message spoken by another.

The word व्याहृत means 'declared, expressed'. That which was spoken formerly by another, and which is carried by a third party as a 'tiding' or 'news', is called व्याहृतार्थ ॥ Thus वाचिकं कथयति 'he relates the verbal message'. वाचिकं श्रद्दधे ॥ Some say it applies to *written* message also.

Why do we say "when it means a verbal message?" Observe, मधुरा वाक् देवदत्तस्य 'the speech of Devadatta is sweet'.

तद्युक्तात्कर्मणो ऽण् ॥ ३६ ॥ पदानि ॥ तद्युक्तात्, कर्मणः, अण् ॥

वृत्तिः ॥ व्याहृतार्थया वाचा यत्कर्म युक्तं तदभिधायिनः कर्मशब्दात्स्वार्थे ऽण् प्रत्ययो भवति ॥

वार्त्तिकम् ॥ अण्प्रकरणे कुलालवरुडनिषादकर्मारचण्डालमित्रामित्रेभ्यश्छन्दस्युपसंख्यानम् ॥

36. The affix अण् comes after the word कर्मन् 'occupation', when it occurs in connection therewith (i. e. when it is the result of an oral message or commission).

Thus कार्मणम् = कर्म 'an occupation of a commision agent(?)'. i. e. when an act is done in pursuance to or on hearing of a verbal message or commission.

Vârt:—The words कुलाल, वरुड, निषाद, कर्मार, चण्डाल, मित्र and अमित्र take the affix अण in the Vedas. As कौलालः, = कुलालः; so also वारुडः, नैषादः, कार्मारः, चाण्डालः, मैत्रः, आमित्रः ॥

The following words formed by अण् without change of sense, occur in

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

the Vedic and the secular literature:—सान्नाय्यः, आनुजावरः, (अनुजाइवरः), आनुषूकः (अनुगता सूरेतम्) आनुष्टुभः, चातुष्प्राश्यः, (चतुर्भिः प्राश्यं = ब्रह्मौदनं) राक्षोघ्नाः, (रक्षांसि हन्यन्तेऽनेन) वैयातः, वैकृतः, वारिवस्कृतः, (वरिवः परिचर्या तत् करोति) आग्रायणः, आग्रहायणः, सान्तपनः ॥

ओषधेरजातौ ॥ ३७ ॥ पदानि ॥ ओषधेः, अजातौ, (अण्) ॥

वृत्तिः ॥ ओषधिशब्दादजातौ वर्त्तमानात्स्वार्थे ऽण् प्रत्ययो भवति ॥

37. The affix अण् comes after ओषधि when it does not mean a species.

Thus औषधं पिबति "he drinks medicine". औषधं ददाति "he gives medicines". Why do we say "when not meaning a जाति or species". Observe, ओषधयः क्षेत्रे रूढा भवन्ति 'the herbs are growing in the field.'

प्रज्ञादिभ्यश्च ॥ ३८ ॥ पदानि ॥ प्रज्ञादिभ्यः, च, (अण्) ॥

वृत्तिः ॥ प्रजानातीति प्रज्ञः । प्रज्ञ इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः स्वार्थे ऽण प्रत्ययो भवति ॥

38. The affix अण् comes after the words प्रज्ञ &c. (the words retaining their sense).

Thus प्राज्ञः = प्रज्ञः "a wise person", feminine प्राज्ञी; while प्राज्ञः "a man possessed of wisdom" with feminine प्राज्ञा comes from प्रज्ञा "wisdom" by the affix ण having the sense of मतुप् ("being possessed of"), taught in V. 2. 101. The प्रज्ञ of this sûtra comes from the root प्रजानाति = प्रज्ञः "he who knows fully".

The word विदत् occurs in the list of प्रज्ञादि words. It is formed by the addition of the affix शतृ (III. 2. 124) to the root, as, विद् + शतृ = विदत् nom. s. विदन् ॥ The very fact that we have such a from विदत् shows that the substitution of वसु for शतृ after the word विद् taught in VII. 1. 36 (by which we get विद्वान्) is an optional substitution, the word "optionally" being drawn in from Sûtra VII. 1. 35. The word श्रोत्र takes अण् when meaning 'body', as श्रौत्रम्; otherwise श्रोत्रम् 'the sense of hearing', जुहृत् takes अण् when meaning 'a black antelope', as जौहृत ॥ The word कृष्ण takes अण् when meaning 'a black antelope', as, कार्ष्णः ॥

1 प्रज्ञ, 2 वणिज्, 3 उशिज्, 4 उष्णिज् (उष्णिक्, उष्णिह्), 5 प्रत्यक्ष, 6 विद्वस्, 7 विदन्, 8 षोडन्, 9 विद्या, 10 मनस्, 11 श्रोत्र शरीरे, 12 जुहृत्, 13 कृष्ण मृगे, 14 चिकीर्षत्, 15 चोर, 16 शत्रु (शक), 17 योध, 18 चक्षुस् (वक्षस्), 19 वसु (वस!), 20 एनस् (एत!) 21 मरुत्, 22 कुञ्च (क्रुङ्) 23 सत्वन्तु (सत्वत्, सत्वन्त), 24 दशार्ह, 25 वयस, 26 व्याकृत*, 27 असुर (आतुर!) 28 रक्षस्, 29 पिशाच, 30 अशनि, 31 कर्षापण (का!), 32 देवता, 33 बन्धु, 34 षोडश, 35 धूर्त, 36 राजा ॥

मृदस्तिकन् ॥ ३९ ॥ पदानि ॥ मृदः, तिकन् ॥

वृत्तिः ॥ मृच्छब्दात्स्वार्थे तिकन् प्रत्ययो भवति ॥

39. The affix तिकन् comes after मृद् (the word retaining its sense).

Thus मृत्तिका = मृद् 'mud', Of course this is also an optional affix not a *nitya* affix like many of the svârthika affixes enumerated in V. 4. 7.

सस्नौ प्रशंसायाम् ॥ ४० ॥ पदानि ॥ स, स्नौ, प्रशंसायाम् ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
997
GSL

वृत्तिः ॥ प्रशंसोपाधिकेऽर्थे वर्त्तमानान् मृच्छब्दात्स स्न इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । रूपपोऽपवादः ॥

40. The affix स and स्न come after मृद् when it means 'excellence'.

This debars the affix रूपप् V. 3. 66. Thus प्रशस्ता मृद् = मृत्सा or मृत्स्ना ॥ These two affixes are *nitya* or invariable, i. e. whenever superiority is to be expressed we must add these affixes. The reason for our calling it *nitya* is that the word अन्यतरस्याम् 'optionally' follows it in V. 4. 42. so that this affix is not optional. c. V. 4. 7, 10, &c.

वृकज्येष्ठाभ्यां तिल्तातिलौ चच्छन्दसि ॥ ४१ ॥ वृक, ज्येष्ठाभ्याम्, तिल्, तातिलौ, च, छन्दसि ॥

वृत्तिः ॥ प्रशंसायामित्येव । वृकज्येष्ठाभ्यां प्रशंसोपाधिकेऽर्थे वर्त्तमानाभ्यां यथासंख्यं तिल्तातिलौ प्रत्ययौ भवतश्छन्दसि विषये । रूपपोऽपवादौ ॥

41. In the Chhandas, the affix तिल्(—´ति)and तातिल् come after वृक and ज्येष्ठ, when excellence is denoted.

The word प्रशंसायाम् is to be read into this sûtra. This also debars रूपप् V. 3. 66. Thus वृकतिः or वृकतातिः, as, यो नो मरुतो वृकतातिमर्त्यः (Rig. Veda II. 34. 9). Similarly ज्येष्ठतातिः ॥

बह्वल्पार्थाच्छस्कारकादन्यतरस्याम् ॥ ४२ ॥ पदानि ॥ बहु, अल्पार्थात्, शस्, कारकात्, अन्यतरस्याम् ॥

वृत्तिः ॥ बह्वर्थादल्पार्थाच्च कारकाभिधायिनः शब्दात् शस् प्रत्ययो भवति अन्यतरस्याम् ।

42. After a word signifying much or little, comes the affix शस् optionally, when the word stands in agreement with a verb (as kâraka).

No especial कारक being mentioned, all cases such as accusative &c are to be taken. Thus बहूनि ददाति = बहुशो ददाति, बहुभिर्ददाति = बहुशो ददाति ॥ So also बहुभ्यः आगच्छति or बहुश आगच्छति &c. Similarly अल्पशो ददाति = अल्पं or अल्पेन &c.

Why do we say "signifying much or little"? Observe गां ददाति, अश्वं ददाति॥

Why do we say "when it is a kâraka"? Observe बहूनां स्वामी "lord of many". Here the words are in genitive case and a genitive or 6th case is not a कारक or a case, dependent or related to a verb: and so the affix is not applied here.

By the word 'signifying', the synonyms of बहु and अल्प are also included. Thus भूरिशो ददाति, स्तोकशो ददाति ॥

This affix is to be applied only when the action refers to an auspicious act. Thus बहुशो ददाति = अभ्युदयिकेषुकर्मसु; अल्पशोददाति = अनिष्टेषु कर्मसु ॥ Thus बहुशो देहि "Give much on auspicious occasions as sacrifices &c". अल्पशो देहि "give a little on unauspicious, occasions as funeral feasts &c".

संख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम् ॥ ४३ ॥ पदानि ॥ संख्या, एकवचनात्, च, वीप्सायाम्, (शस्) ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA · संस्कृति मंत्रालय · भारत सरकार

CSL

वृत्तिः ॥ संख्यावाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य एकवचनाच्च वीप्सायां द्योत्यायां शस् प्रत्ययो भवति अन्यतरस्याम् ।

43. The affix शस् comes optionally after crude forms denoting numbers, and words denoting units of a coin in the singular number, when a distributive sense is to be expressed (and the word is a kâraka).

Thus द्वौ द्वौ मोदकौ ददाति = द्विशो मोदकौ ददाति "He gives two sweet-meats to each". So also त्रिशः ॥ Similarly after words in the singular number as, कार्षापणशो ददाति "he gives a Karshâpaṇa coin to each". So also माषशः, पादशः ॥ That by which the sense of unit is expressed is called eka-vachana. The words kârshâpana &c denote quantity, but their function in the sentence is to denote one-ness i. e. one to each, though in fact many are given.

Why de we say "after Numerals and units of coin"? Observe घटं घटं ददाति "he gives a pot to each". Why do we say "when a distributive sense is meant"? Observe द्वौ ददाति "He gives two". कार्षापणम् ददाति "he gives a kârshâpaṇa".

This rule of ourse applies when the word is in relation with a verb viz. when it is a kâraka, and not when it is in the genitive case governing another noun, As द्वयोर्द्वयोः स्वामी "Lord of two each". कार्षापणस्य कार्षापणस्य स्वामी "Possessor of a karshapanas each". In fact the work "kârakât" of the last sûtra is understood here also. This sûtra is exception to VIII. 1. 4.

प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः ॥ ४४ ॥ पदानि ॥ प्रतियोगे, पञ्चम्याः, तसि ॥

वृत्तिः ॥ प्रतिना कर्म्मप्रवचनीयेन योगे या पञ्चमी विहिता तदन्तात्तसिः प्रत्ययो भवति ।

वार्त्तिकम् ॥ तसिप्रकरणे आद्यादिभ्य उपसंख्यानम् ॥

44. The affix तसि comes after that Ablative case which is ordained owing to the union with the Karma-pravachanîya word प्रति ॥

This Ablative case is ordained by Sûtra II. 3. 11. Thus प्रद्युम्नः वासुदेवतः प्रति, अभिमन्युरर्जुनतः प्रति ॥ The anuvṛitti of वा "optionally" runs here also: thus it is an optional rule; we have the regular forms वासुदेवात् &c, also.

Vârt :—The affix तसि comes after the words आदि &c : as, आदितः, मध्यतः, पार्श्वतः, पृष्ठतः, &c. This is an âkṛitigaṇa, no complete list being given.

अपादने, चाहीयरुहोः ॥ ४५ ॥ पदानि ॥ अपादाने, च, अहीय, रुहोः ॥

वृत्तिः ॥ अपादाने या पञ्चमी तस्याः पञ्चम्या वा तसिः प्रत्ययो भवति । तच्चेदपादानं हीयरुहोः संबन्धि न भवति ।

45. The affix तसि comes after that Ablative case which has the force of an Apâdâna Kâraka, except when this

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GL

apâdâna relation arises owing to the union with the verbs हीय (passive of हा) and रुह ॥

Thus ग्रामत आगच्छति or ग्रामात्, so also चोरात् or चोरतो बिभेति, अध्ययनतः or अध्ययनात् पराजयते ॥ See Sûtras I. 4. 24, 25, and 26 &c. Not so when the verbs हीय and रुह govern the ablative: as, सार्थात् हीयते, पर्वताद् अवरोहति ॥ The form हीय is given in the sûtra to indicate that the verb हा whose present tense is जहाति is to be taken, and not जिहीति ॥ Thus we have भूमित उज्जिहीते or भूमेरुज्जिहीते ॥ How do you explain the use of "tasi" in the following well-known verse: "मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा"? The words here are not in the ablative, but in the Instrumental case i. e. स्वरेण वर्णेन वा हीनः ॥

अतिग्रहाव्यथनक्षेपेष्वकर्त्तरि तृतीयायाः ॥ ४६ ॥ पदानि ॥ अतिग्रह, अव्यथन, क्षेपेषु, अकर्त्तरि, तृतीयायाः, (तसिः) ॥

वृत्तिः । अतिक्रम्य ग्रहो ऽतिग्रहः । अचलनमव्यथनम् । क्षेपो निन्दा । अतिग्रहादिविषय यो तृतीया तदन्ताद्वा तसिः प्रत्ययो भवति सा चे त्कर्त्तरि न भवति ।

46. The affix tasi comes after that Instrumental case which does not denote an agent, and is governed by a verb having the sense of "to excel", "not to give way", and "to blame",

Thus वृत्तेनातिगृह्यते or वृत्ततोऽतिगृह्यते, चारित्रेण or चारित्रतोऽतिगृह्यते ॥ This means when a person of good conduct surpasses others through his conduct, he is said 'to have excelled through his conduct and character". So also वृत्तेन or वृत्ततो न व्यथते; similarly चरित्रेन or चरित्रतो &c, the sense being he does not succumb or is not moved owing to his strength of conduct or character. Similarly वृत्तेन or वृत्ततः क्षिप्तः, चरित्रेण or चरित्रतः क्षिप्तः "blamed owing to his bad conduct".

Why do we say "when not denoting an agent"? Observe देवदत्तेन क्षिप्तः "blamed by Devadatta".

हीयमानपापयोगाच्च ॥ ४७ ॥ पदानि ॥ हीयमान, पाप, योगात्, च, (तसिः) ॥

वृत्तिः ॥ अकर्त्तरि तृतीयया इत्येव । हीयमानेन पापेन च योगो यस्य तद्वाचिनः शब्दात्परा या तृतीया विभक्तिरकर्त्तरि तदन्ताद्वा तसिः प्रत्ययो भवति ।

47. And the affix tasi comes optionally after a word ending in the third case-affix, when such word is joined to the verb "hîya", or the noun "pâpa"; not denoting an agent.

The words अकर्त्तरि and तृतीयायाः are understood in this aphorism. Thus वृत्तेन हीयते or वृत्ततो हीयते ॥ चारित्रेण हीयते or चारित्रतो हीयते ॥ So also in construction with the word पाप, as, वृत्तेन पापः or वृत्ततः पापः ॥ चारित्रेण पापः or चारित्रतः पापः ॥ This

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

use of the affix is in places other than those where censure is meant: in other words, it comes where no censure is implied but a simple fact is mentioned. Where censure is implied, the affix tasi would come by force of the preceding aphorism V. 4. 46.

The word अकर्तरि being understood here also, the affix does not come when the 3rd case-affix has the force of an agent: as देवदत्तेन हीयते ॥

षष्ठ्या व्याश्रये ॥ ४८ ॥ पदानि ॥ षष्ठ्याः, व्याश्रये, (तसिः) ॥

वृत्तिः ॥ नानापक्षसमाश्रयो व्याश्रयः । व्याश्रये गम्यमाने षष्ठ्यन्ताद् वा तसिः प्रत्ययो भवति ।

48. The affix tasi comes optionally after a word ending in the sixth case, when the sense is that of a party-name or faction.

Taking sides with one faction or another is called व्याश्रयः ॥ Thus देवा अर्जुनस्य पक्षेऽभवन् = देवा अर्जुनतोऽभवन् ॥ 'The Devas became Arjunites'. So also आदित्याः कर्णतोऽभवन् "The Adityas became Karnāites".

Why do we say "when it denotes a Party-name?" Observe, वृक्षस्य शाखा "the branch of the tree".

रोगाच्चापनयने ॥ ४९ ॥ पदानि ॥ रोगात्, च, अपनयने, (तसि) ॥

वृत्तिः ॥ रोगो व्याधिः । तद्वाचिनः शब्दाद्या षष्ठी विभक्तिः, तदन्ताद्वा तसिः प्रत्ययो भवति अपनयने गम्यमाने ।

49. The affix tasi comes optionally after a word denoting a disease, ending in the sixth case, when the healing of the same is denoted.

The word रोग means 'disease', and अपनयन means 'healing', 'curing'. Thus प्रवाहिकायाः प्रतीकारं कुरु = प्रवाहिकातः कुरु ; so also छर्दिकातः कुरु ॥

Why do we say 'when healing is meant'? Observe प्रवाहिकायाः प्रकोपनंकुरु ॥

अभूततद्भावे कृभ्वस्तियोगे संपद्यकर्तरि च्विः ॥ ५० ॥ पदानि ॥ अभूततद्भावे, कृ, भू, अस्ति, योगे, सम्पद्य, कर्तरि, च्वि ॥

वृत्तिः ॥ कारणस्य विकाररूपेण भूतस्य तदात्मना भावो ऽभूततद्भावः । संपद्यतेः कर्त्ता संपद्यकर्त्ता । संपद्यकर्त्तरि वर्त्तमानात्प्रातिपदिकादभूत तद्भावे गम्यमाने कृभ्वस्ति भिर्धातुभिर्योगे च्विः प्रत्ययो भवति ।

50. The affix chvi comes after a word, when the agent has attained to the new state expressed by the word, what the thing previously was not, and when the verbs kṛi 'to make', भू 'to be', and अस् 'to be' are conjoined with it.

The words अभूततद्भावे are not words of Pâṇini, but of the Vârtika-Kâra, and read into the sûtra by the author of Kâśikâ. When something or somebody has become that which is expressed by the stem, then this affix च्वि

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GL

is added. When the cause of a thing arrives at the state of being that very thing so produced, it is said to be abhûtatadbhâva—'the state of that what it was not'. The agent of the action of attaining is called sampadya kartâ. Thus अशुक्लः शुक्लः सम्पद्यते, तं करोति = शुक्ली करोति "he whitens"—when some one who is not white becomes white i. e. some one makes him so, then we say शुक्ली करोति ॥ So also शुक्ली भवति, शुक्ली स्यात् = मलिनं शुक्ली भवति ॥ The word शुक्ली is thus formed :—शुक्ल + च्वि = शुक्ल् + ई + (the अ of śukla is changed into ई by VII. 4. 32, and the whole affix is elided by VI. 1. 67) = शुक्ली ॥ Similarly घटी करोति मृदम् 'he makes a jar of the clay' : घटी भवति, घटी स्यात् ॥

Why do we say 'becoming that what it was not'? Observe शुक्लं करोति 'he makes white'. Here the thing that has been made white is not expressed, and hence no affixing takes place.

Why do we say "when conjoined with the verbs कृ, भू and अस?" Observe अशुक्लः शुक्लो जायते The verb here is जन् 'to produce', and hence no affixing. Why have we used the words sampadya kartari 'the agent that has attained', for even without their use, the words abhûta-tadbhava 'becoming what the thing previously was not', would imply that the attainment was of the agent? The use of sampadya-kartari shows that the attainment spoken of here should be of the 'agent', and not of any other kâraka, as, अदेवगृहे देवगृहे भवति 'becoming in the temple what was not before in the temple; such as a tree &c'. Here the kâraka is locative and not agent, and the becoming of what the thing previously was not refers to location and not to agency. Hence no affix is added here.

अरुर्मनश्चक्षुश्चेतोरहोरजसां लोपश्च ॥५१॥ पदानि ॥ अरुस्, मनस्, चक्षुष्, चेतस्, रहस्, रजसाम् लोपः, च ॥

वृत्तिः ॥ अरुः प्रभृतीनामन्तस्य लोपो भवति च्विश्च प्रत्ययः ।

51. The affix chvi comes after the words arus, manas, chakshus, chetas, rahas, and rajas, and there is elision of their final consonant.

The affix च्वि would have come after these words by force of the last sûtra which is of universal application: the present sûtra is made in order to teach the elision of the consonant. Thus अनरुररुः सम्पद्यते, तं करोति = अरू करोति, अरू भवति, अरू स्यात् ॥ So also उन्मनी करोति, भवति or स्यात्, so also उच्चक्षू, विचेती, विरही, and विरजी करोति or भवति or स्यात् ॥ The short उ of अरु and चक्षु is lengthened by VII. 4. 26, and the अ of the other words is changed into ई by VII. 4. 32.

विभाषा साति कार्त्स्न्ये ॥ ५२ ॥ पदानि ॥ विभाषा, साति कार्त्स्न्ये ॥

वृत्तिः ॥ अभूततद्भावे कृभ्वस्तियोगे संपद्यकर्त्तरीति सर्वमनुवर्त्तते । अस्मिन्विषये विभाषा सातिः प्रत्ययो भवति कार्त्स्न्ये गम्यमाने ।

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

52. The affix sâti may be employed optionally in the sense of chvi, when something is changed in all its parts into something else.

The whole phrase "when the agent has attained to a state it previously had not and the verbs kṛi, bhû and asti are in conjunction", is understood here. The affix साति is employed when the original is changed in its totality (कृत्स्न). Thus अग्निसाद् भवति शस्त्रम् "the whole weapon is in a blaze—has become fire". We may also say अग्नी भवति शस्त्रम् ॥ So also उदकसाद् भवति लवणम् or उदकी भवति लवणम् "The salt becomes all water".

Why do we say "in its totality"? Observe एकदेशेन पटः शुक्ली भवति "the cloth whitens in part".

The word "optionally" shows that the affix chvi also comes in the same sense. While the optional affixing of these terminations chvi, sâti &c is governed by the Mahâ-vibhâshâ of sûtra IV. 1. 82 (see V. 3. 1).

अभिविधौ संपदा च ॥५३॥ पदानि ॥ अभिविधौ, सम्पदा, च, (साति) ॥

वृत्तिः ॥ अभिविधिरभिव्याप्तिः । अभिविधौ गम्यमाने च्विविषये सातिः प्रत्ययो भवति संपदा योगे, चकारात्कृभ्वस्तिभिश्च ।

53. The affix sâti comes after a word in the sense of chvi, when it is in construction with the verb sam-pad, and the meaning is that all things of a kind are changed into some thing else, though partially.

The word अभिविधिः means 'pervasion'. The force of the word च in the sûtra is that the same sense is expressed when the verbs कृ, भू and अस् are in construction as well. By drawing the anuvṛitti of the word vibhâshâ into this sûtra, we may, in the alternative, employ the affix च्वि in the same sense of abhividhi; but then it must be followed by the verbs कृ, भू and अस् only and not by the verb संपद् ॥

Thus अग्निसात् संपद्यते or अग्निसात् भवति; उदकसात् संपद्यते or भवति &c. Or उदकी भवति or अग्नी भवति ॥

What is the difference between the words abhividhi and kârtsnya of these two sûtras? Where *all* things of similar origin get changed, though it be partially only, it is called abhividhivikâra. As, अस्यां सेनायाम् उत्पातेन सर्वम् शस्त्रम् अग्निसात् सम्पद्यते; or वर्षासु सर्वम् लवनम् उदकसात् सम्पद्यते ॥ Here सर्व has the force of प्रकार कार्त्स्न्ये, namely, *all* things belonging to the kind of weapons such as swords, lances and all things of the nature of salt, but not these things individually in its totality. While the word kârtsnya means that one thing in all its parts assumes the form of another thing. In short, the difference between these two words is this: when *one* object is changed in *all* its parts,

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

it is kârtsnya change, when *many* objects are changed in *some* of their parts, it is abhividhi change.

तदधीनवचने ॥ पदानि ॥ ५४ ॥ तदधीनवचने, (साति) ॥

वृत्तिः । अभूततद्भावइति निवृत्तम् अर्थान्तरोपादानात् कृभ्वस्तियोगे संपद्य चेति वर्त्तते । तदधीनं तदायत्तं तत्स्वामिकमित्यर्थः । स्वामिसामान्यमीशितव्यसामान्यं च तदधीनशब्देन निर्दिश्यते । स्वामिविशेषवाचिनः प्रातिपदिकादीशितव्ये ऽभिधेये सातिः प्रत्ययो भवति कृभ्वस्तिभिः संपद्य च योगे ।

54. The affix sâti comes after a word expressing 'a master or lord', in the sense of 'dependent upon this', when it is in conjunction with the above verbs kṛi, bhû asti, and sam-pad.

The anuvṛitti of अभूततद्भावे ceases here, as a different sense altogether is assigned to the affix. The anuvṛitti of the four verbs Kṛi &c, however, runs into the sûtra. The word तदधीन means 'under the supremacy or control of that', 'under the proprietorship of that'. Proprietor in general and the object of rulership in general are indicated by the word tadadhina. Thus राजाधीनं करोति = राजसात् करोति "he (a king) brings it (a kingdom) under his dominion". Similarly राजसात् स्यात् or भवति or संपद्यते ॥ So also ब्राह्मणसाद् भवति, करोति, स्यात् or संपद्यते ॥

देये त्रा च ॥ ५५ ॥ देये, त्रा, च ॥

वृत्तिः ॥ तदधीनवचनइत्यनुवर्त्तते । तस्य विशेषणं देयग्रहणम् । दातव्यं देयं, तदधी[illegible] त्रा प्रत्ययो भवति चकारात्सातिश्च कृभ्वस्तिभिः संपद्य च योगे ।

55. The affix trâ comes in the sense of 'to be given to that', as well as the affix sâti, in conjunction with the above verbs kṛi, bhû, asti and sampad.

The phrase "dependent upon that" is understood here also. The word देय qualifies the above phrase. When a thing which is known as a proper gift for the Brahmaṇas, is put under their control by offering it to them, then the affix trâ is employed. Thus ब्राह्मणाधीनं देयं करोति = ब्राह्मणत्रा or ब्राह्मणसात् करोति "He gives it to the Brâhmaṇas, as it is an object which ought to be given to them". ब्राह्मणत्रा भवति "it becomes given to the Brahmans". So also with स्यात् and संपद्यते ॥ Why do we say "when the sense is that of to be given"? Observe राजसाद् भवति राष्ट्रम् ॥

देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्बहुलम् ॥ ५६ ॥ पदानि ॥ देव, मनुष्य, पुरुष, पुरु, मर्त्येभ्यः, द्वितीया, सप्तम्योः बहुलम्, त्रा ॥

वृत्तिः ॥ सातिर्निवृत्तः त्राप्रत्ययो ऽनुवर्त्तते । देवादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो द्वितीयासप्तम्यन्तेभ्यः त्रा प्रत्ययो भवति बहुलम् ।

56. After the words deva, manushya, purusha, puru and martya ending in the 2nd or 7th case, the affix trâ

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

is diversely employed, having the force of the accusative or locative case.

The anuvṛitti of sâti ceases, that of trâ continues. The verbs kṛî, bhû and asti also have no scope here. This is a general sûtra. Thus देवान् गच्छति = देवत्रा गच्छति, देवेषु वसति = देवत्रा वसति ॥ So also मनुष्यत्रा, पुरुषत्रा, पुरुत्रा, and मर्त्यत्रा ॥

By using the word 'diversely' in the aphorism it is intended that the affix comes in this sense after other words also ; as बहुत्रा जीवतो मनः ॥

अव्यक्तानुकरणाद्व्यजवरार्द्धादनितौ डाच् ॥ ५७ ॥ पदानि ॥ अव्यक्तानुकरणात्, द्यच्, अवरार्द्धात्, अनितौ डाच् ॥

वृत्तिः ॥ यत्र ध्वनावकारादयो वर्णा विशेषरूपेण न व्यज्यन्ते सो ऽव्यक्तः । तस्यानुकरणमव्यक्तानुकरणम् । द्व्यच् अवरार्द्धं यस्य तद् द्व्यजवरार्धम् । अवरशब्दोऽपकर्षे । यस्यापकर्षे क्रियमाणे सुष्ठ न्यूनमर्द्धं द्व्यच्कं संपद्यते तस्मादव्यक्तानुकरणादनितिपराड्डाच्प्रत्ययो भवति ।

57. The affix ḍâch comes after the half of a word denoting an imitation of an inarticulate sound, when such half consists of at least two syllables, and when it is not followed by the quotation-mark 'iti'.

The sound in which the letters अ आ &c are not distinctly expressed is called avyakta 'unmanifest' or 'inarticulate'. The imitation of such a sound is called avyaktâ-anukaraṇa. That whose half consists of at least two syllables is called dvyajavarârdha, that is a polysyllabic word of four syllables or more when doubled, the smallest number of whose vowels are two, not less, when halved. The phrase "when joined with kṛi, bhû and asti" is understood here. The affix comes after that word which when reduplicated is such that its half (ardha) is at least (avara) of two syllables (dvyach). When the affix डाच् is added there is reduplication of the word. That is first the word is reduplicated and then the affix is added. Thus पटत् is a sound imitation word. By reduplication it becomes पटपटत् (e. g. पटत् + पटत् = पटप् पटत् the final त् of the first word is changed in to the form of the next letter प्, and then for two प one is substituted by VI. 1. 100). Thus पटपटत् करोति = पटपटा करोति "he makes a sound like paṭat paṭat". So also with भवति and स्यात् ॥ So also दमदमा करोति, भवति or स्यात् ॥ The final अत् of पटपटत् is elided by VI. 4. 143 before the affix डाच् having an indicatory ड्, the real affix being आ ॥

Why do we say "when it is name of an imitative sound?" Observe दृषत् करोति "it makes or turns to stone". Why do we say "after that half which consists of at least two vowels"? Observe श्रत् करोति 'he utters the exclamation srat'. Why do we say "at least"? Observe खरटखरटा करोति where the half consists of more than two syllables and the rule still applies. So

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA · संस्कृति मंत्रालय · भारत सरकार

also पटपटा करोति ॥ Why do we say "when इति does not follow"? Observe पटिति करोति (VI. 1. 98). The च of डाच् is for the sake of accent, it prevents the circumflex (swarita) accent. Thus, पटपटाँ + अँसि ॥ Here first the अ of असि which was udâtta, becomes anudâtta by VIII. 1. 28. Then by VIII. 2. 5, आ of टा and अ of असि coalesce into an udâtta आ, as पटपटासि ॥ But then comes in rule VIII. 2. 6 which would make this आ optionally svarita, the indicatory च् prevents it. Some read द्व्यजवरार्धात्, the य however does not change the sense.

कृञो द्वितीयतृतीयशम्बबीजात्कृषौ ॥ ५८ ॥ पदानि ॥ कृञः द्वितीय, शम्ब, बीजात्, कृषौ, (डाच्) ॥

वृत्तिः ॥ द्वितीयतृतीयादिभ्यः शब्देभ्यः कृषावभिधेयायां डाच् प्रत्ययो भवति कृञो योगे नान्यत्र ॥

58. The affix ḍâch comes after the words dvitîya, tṛitîya, śamba, and bîja when connected with the verb kṛi, and meaning to plough in such a way.

The repetition of the word कृ in this sûtra indicates that the भू and अस्ति are not to be taken. Thus द्वितीया करोति = द्वितीयं कर्षं (= विलेखनं) करोति 'he makes the second ploughing of the field'. So also तृतीया करोति, शम्बा करोति 'he makes the field ploughed contrariwise to what it was ploughed before = अनुलोम कृष्टं क्षेत्रं पुनः प्रतिलोमं कृषति ॥ So also बीजा करोति = सहबीजेन विलेखनं करोति ॥

Why do we say when meaning "to plough"? Observe द्वितीयं करोति पत्रम् ॥

संख्यायाश्च गुणान्तायाः ॥ ५९ ॥ संख्यायाः, च, गुणान्तायाः, (डाच्) ॥

वृत्तिः ॥ कृञ इत्यनुवर्त्तते, कृषाविति च । संख्यावाचिनः शब्दस्य गुणशब्दो ऽन्ते समीपे यस्य संभवति सा संख्या गुणान्तेत्युच्यते । तादृशात्प्रातिपदिकात्कृषावभिधेयायां डाच् प्रत्ययो भवति कृञो योगे ॥

59. The affix ḍâch comes after a Numeral followed by the word guṇa, the sense being to plough so many times.

The word कृ is understood here. Thus द्विगुणा or त्रिगुणा करोति क्षेत्रम् "he ploughs the field twice or thrice" = द्विगुणं विलेखनं करोति क्षेत्रस्य ॥

Why do we say "when meaning to plough"? Observe द्विगुणां करोति रज्जुम् "he doubles the rope".

समयाच्च यापनायाम् ॥ ६० ॥ पदानि ॥ समयात्, च, यापनायाम्, (डाच्) ॥

वृत्तिः ॥ कृञ इत्यर्थे । कृषाविति निवृत्तम् । कर्त्तव्यस्यावसरप्राप्तिः समयस्तस्यातिक्रमणं यापना । समयशब्दाद्यापनायां गम्यमानायां डाच् प्रत्ययो भवति कृञो योगे ॥

60. The affix ḍâch comes after the word samaya when कृ follows, when the sense is that of 'neglecting'.

The word कृ is understood here also. The anuvṛitti of कृष ceases. The getting of leisure from the duties is called समय or 'time'; the neglect or loss of such time is meant by the word यापना ॥ Thus समया करोति = कालक्षेपं करोति

MINISTRY OF CULTURE • GOVERNMENT OF INDIA

GSL

(अद्य मे पारश्वयं, श्वः परश्वो वास्य समय इत्येवं यो बहुषु दिवसेषु अतिवर्त्तते, स एवमुच्यते) 'who procrastinates'. Why do we say when the sense is that "neglecting"? Observe समयं करोति "he makes time".

सपत्त्रनिष्पत्त्रादतिव्यथने ॥ ६१ ॥ पदानि ॥ सपत्र, निष्पत्त्रात्, अतिव्यथने ॥
वृत्तिः ॥ कृञ इत्येव । सपत्रनिष्पत्रशब्दाभ्यामतिव्यथने डाच् प्रत्ययो भवति कृञो योगे सति ॥

61. The affix ḍâch comes after the words sapatra, and nishpatra followed by the verb kṛi, when the sense is that of causing intense pain.

The word कृ is understood here also. The word ati-vyathana means violent pain. Thus सपत्त्रा करोति मृगं व्याधः = सपत्रं शरमस्य शरीरे प्रवेशयति "the hunter pierces the stag with the arrow so violently that the feathered part of the arrow also enters the body". So also निष्पत्त्रा करोति = शरीराच् छरमपरपार्श्वे निष्क्रामयति "he pierces so voilently that the arrow entering one side comes out of the other with its feathers". Why do we say when meaning to cause violent pain"? Observe सपत्रं वृक्षं करोति जलसेचकः, निष्पत्रं वृक्षतलं करोति भूमिशोधकः ॥

निष्कुलान्निष्कोषणे ॥ ६२ ॥ पदानिं ॥ निष्कुलात्, निष्कोषणे, (डाच्) ॥
वृत्तिः ॥ कृञ इत्येव । निष्कुलशब्दान्निष्कोषणे वर्त्तमानात्कृञो योग डाच् प्रत्ययो भवति ॥

62. The affix ḍâch comes after the word nishkula followed by the verb कृ, when the sense is 'to disembowel'.

The verb कृ should be read into the sûtra. The word निष्कोषण means to bring the inner organs out, or to eviscerate. Thus निष्कुला करोति पशून् "he disembowels or guts the animals". निष्कुला करोति दाडिमम् "he takes out the kernel or seeds of the pomegranite". Why do we say "when meaning to disembowel or take out the kernel"? Observe निष्कुलान् करोति शत्रून् "he makes the enemies family-less".

सुखप्रियादानुलोम्ये ॥ ६३ ॥ पदानि ॥ सुख, प्रियात्, आनुलोम्ये (डाच्) ॥
वृत्तिः ॥ सुखप्रियशब्दाभ्यामानुलोम्ये वर्त्तमानाभ्यां कृञो योगे डाच् प्रत्ययो भवति ।

63. The affix ḍâch comes after the words sukha and priya, followed by kṛi, when the meaning is ('to concede' 'gratify') 'to go with the grain'.

The word आनुलोम्य means 'agreeability', 'to conform to the wishes of the object of adoration'. Thus सुखा करोति, प्रिया करोति स्वामिनम् = स्वाम्यविर्धित मारा भवति "tries to please the heart of the master &c". This affix comes when, while doing a pleasant or agreeable thing, the idea is to please another by such an act. Otherwise observe: सुखं करोति or प्रियं करोति औषधपानम् "the drinking of medicines gives pleasure &c".

दुःखात्प्रातिलोम्ये ॥ ६४ ॥ पदानि ॥ दुःखात्, प्रातिलोम्ये, (डाच्) ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

वृत्तिः ॥ कृञ इत्येव । दुःखशब्दात्प्रातिपदिकात्प्रातिलोम्ये गम्यमाने डाच् प्रत्ययो भवति कृञो योगे ॥

64. The affix ḍâch comes after the word duḥkha followed by kṛi, when meaning to do something against the grain or "to contravene".

The verb कृ is understood and prâtilomya means 'to oppose' or "to act against another's wishes", "to pain the heart of one's master &c". As दुःखा करोति भृत्यः "the servant pains the master".

Why do we say "when meaning to go against the grain"? Observe दुःखं करोति कदन्नम् ॥

शूलात्पाके ॥ ६५ ॥ पदानि ॥ शूलात्, पाके, डाच् ॥

वृत्तिः ॥ कृञ इत्येव । शूलशब्दात्पाकविषये डाच् प्रत्ययो भवति कृञो योगे ॥

65. The affix ḍâch comes after the word śula followed by kṛi, when the sense is that of roasting.

Thus शूले पचति = शूला करोति मांसम् "he roasts the meat on a spit". Why do we say "when meaning to roast"? Observe शूलं करोति कदन्नम् "the bad food causes colic".

सत्यादशपथे ॥ ६६ ॥ पदानि ॥ सत्यात्, अशपथे, (डाच्) ॥

वृत्तिः ॥ कृञ इत्येव । सत्यशब्दादशपथे डाच् प्रत्ययो भवति कृञो योगे ॥

66. The affix ḍâch comes after the word satya, followed by kṛi, when not meaning to swear.

The word सत्य means 'truth' as opposed to 'falsehood'. Sometimes it means to swear, as in the sentence "सत्येन शापयेद् विप्रम्" ॥ This latter sense is prohibited. Thus सत्या करोति वनिक् भाण्डम् "the merchant concludes the bargain of the goods i. e. he settles that he will purchase these wares". Why do we say 'when not meaning to swear'? Observe सत्यं करोति ब्राह्मणः "the Brahmana swears".

मद्रात्परिवापणे ॥ ६७ ॥ पदानि ॥ मद्रात्, परिवापणे, (डाच्) ॥

वृत्तिः ॥ कृञ इत्येव । मद्रशब्दात्परिवापणे डाच् प्रत्ययो भवति कृञो योगे ॥

67. The affix ḍâch comes after the word madra followed by kṛi, in the sense of 'to shave'.

The word परिवापण means 'to shave' 'to raze'. The word मद्र means 'auspicious'. Thus मङ्गलं मुण्डनं करोति = मद्रा करोति ॥

Vârt :—So also after the word भद्र ; as भद्रा करोति नापितं कुमारं "the barber shaves the hair of the boy on the auspicious occasion".

Why do we say when meaning 'to shave'. Observe मद्रं or भद्रं करोति ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

समासान्ताः ॥ ६८ ॥ पदानि ॥ समासान्तः ॥

वृत्तिः ॥ अधिकारोयमापादपरिसमाप्ते,र्ये प्रत्यया विहितास्ते समासस्यान्तावयवा एकदेशा भवन्ति, तद्ग्रहणेन गृह्यन्तइति वेदितव्यम् ।

68. The following affixes are added to the ends of compounds without changing their sense.

This is an adhikâra or regulating sûtra: and governs all sûtras upto the end of this chapter. All the affixes to be ordained here after become the final part and integral portion of a compound, so that whenever a compound is formed, these affixes must be added to complete the compound. These affixes are useful in forming the Avyayî bhâva, the Dvigu, the Dvandva, the Tatpurusha and the Bahu-vrîhi compounds: in fact so long as these affixes are not added, the compounds do not get the designation of Avyayîbhâva &c. Thus उप + राजन् = उपराजन्: now before this word can be properly called an Avyayîbhâva, we must elide the final अन् by adding the samâsânta affix टच् (V. 4. 108), and we get the form उपराज, to which अम् is added by II. 4. 83 and we have उपराजम्, so also अधिराजं ॥ So also द्विपुरी, त्रिपुरी the samâsânta अ being added to पुर् by V. 4. 74, then the feminine affix ङीप् by IV. 1. 21, the whole word द्विपुर being called Dvigu. So also, कटकवलयिनी and शङ्खनूपुरिणी ॥ Here the affix इनि (V. 2. 128) is added to the whole, samâsânta word कटकवलय &c which gets the name of Dvandva. Similarly विधुरः (विगतोधुरः), प्रधुरः (प्रगतोधुरः). Here the whole samâsanta (V.4.74) word gets the name of Tatpurusha, and hence the first member retains its accent by VI.2.2, namely udâtta. (phiṭ IV.12and13) उच्चैर्धुरः, नीचैर्धुरः being Bahuvrîhi, the first member retains its accent, namely acute on the final, as उच्चैः, नीचैः have been taught as antodâtta in the very list of Svarâdi (I. 1. 37).

As a general rule all affixes come at the *end* of a word (II. 1. 2), what is the use of employing the word "*anta*" in this sûtra? It means that when words like avyayîbhâva &c are employed, they mean words having those affixes already at their end. Thus the Dvigu compound of द्वि + धुर = द्विधुर् + अ (V. 4. 74) = द्विधुर: so that when rule IV. 1. 21 says that the feminine of Dvigu compounds ending in अ take ई, it refers to Dvigu compounds which have already taken the samasânta affix अ, otherwise the rule IV, 1. 21 would not have applied, for strictly speaking द्विधुर् ends in र् *r* and not in अ ॥ Similarly rule V. 2. 128 ordaining इनि after Dvandva compounds, means that the affix comes after a Dvandva compound that has already taken the samasânta affix टच् (V. 4. 106), as कोश + निषत् = कोश + निषद् + टच् (V. 4. 106) कोशनिषदं, कोशनिषदिनी ॥

न पूजनात् ॥ ६९ ॥ पदानि ॥ न, पूजनात् (समासान्ताः) ॥

वृत्तिः ॥ यान् शब्दानुपादाय समासान्ता विधीयन्ते राजाहः सखिभ्यष्टजित्येवमादीन् यदा ते पूजनात् पूजनवचनात्परे भवन्ति तदा समासान्तो न भवति ॥

वार्त्तिकम् ॥ पूजायां स्वतिग्रहणं कर्तव्यम् ॥ वा० ॥ प्राग्बहुव्रीहिग्रहणं च कर्त्तव्यम् ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA · सत्यमेव जयते · संस्कृति मंत्रालय · भारत सरकार
GSL

69. The samâsânta affixes are not applied to those words, the first member of which is a word expressing praise.

Later on will be mentioned certain words which when standing as member in a compound take these samâsânta affixes. The present rule prohibits the application of those affixes when such words are preceded' by a word expressing praise. Thus V. 4. 91 ordains the affix टच् when the wodr राजन् enters a compound, as, महा + राजन् = महा + राजन् + टच् = महाराजः, and not महाराजा ॥ But सुराजा, अतिराजा, so also सुगौः, अतिगौः (V. 4. 92 prohibited).

Vârt:—The word expressing praise must be सु or अति and not any word expressing praise in general. Therefore, the prohibition does not apply in परमराजः and परमगवः ॥

Vârt:—This prohibition applies up to sûtra V. 4. 113 exclusive. Thus सुसक्थः, अतिसक्थः, स्वक्षः, अत्यक्षः, here the affix षच् (V. 4. 113) is not prohibited.

किमः क्षेपे ॥ ७० ॥ पदानि ॥ किमः, क्षेपे, (समासान्तः, न) ॥

वृत्तिः ॥ क्षेपे यः किंशब्दस्ततः परस्य समासान्तो न भवति ॥

70. The samâsânta affix is not applied to a word preceded by किम् in the sense of reproach.

Thus किं + राजन् = किंराजन् as किंराजा यो न रक्षति "He is no-king who does not protect". किंसखा योऽभिद्रुह्यति, किंगौर्यो न वहति ॥ (V. 4. 91, V. 4. 92, II. 1. 64). The compounding here takes place by Rule II. 1. 64.

Why do we say 'when meaning reproach"? Observe कस्य राजा = किंराजः किंसखः, किंगवः ॥

नञस्तत्पुरुषात् ॥ ७१ ॥ पदानि ॥ नञः, तत्पुरुषात्, (समासान्तः, न) ॥

वृत्तिः ॥ परे वक्ष्यमाणा ये राजादयस्तदन्तात्तत्पुरुषात्समासान्तो न भवति ।

71. The samâsânta affix does not come after a Tatpurusha compound of words like râjan &c, herein taught, when the negative pariicle न precedes them.

Thus अराजा, असखा, अगौः (V. 4. 91 and 92 prohibited). Why do we say "after a Tatpurusha compound?" The same words preceded by the negative particle will take the samâsânta affix when forming compounds other than Tatpurusha, as अपृचो मानवकः, अधुरं शकटम् ॥ (V. 4. 74 applied).

पथो विभाषा ॥ ७२ ॥ पदानि ॥ पथः, विभाषा, (समासान्त) ॥

वृत्तिः ॥ नञस्तत्पुरुषादिति वर्त्तते । नञः परो यः पथिन्शब्दस्तदन्तात्तत्पुरुषात्समासान्तो विभाषा न भवति ॥

72. The samâsânta affix does not optionally come after a Tatpurusha compound of the word पथिन् with नञ् ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

This declares an option, where under the last sûtra the omission would have been necessary. Thus अपथम् or अपन्थाः ॥ (See V. 4. 74 and II. 4. 30).

बहुव्रीहौ संख्येये डजबहुगणात् ॥ ७३ ॥ पदानि ॥ बहुव्रीहौ, संख्येये, डच्, अबहु, गणात् ॥

वृत्तिः ॥ संख्येये यो बहुव्रीहिर्वर्त्तते तस्मादबहुगणान्ताड्डच् प्रत्ययो भवति ॥
वार्त्तिकम् ॥ डच् प्रकरणे संख्यायास्तत्पुरुषस्योपसंख्यानं कर्तव्यं निस्त्रिंशाद्यर्थम् ॥

73. The affix ḍach comes after a Bahuvrîhi compound denoting numeral, except when the last term of such compound is bahu and gaṇa.

This Bahuvrîhi is formed by rule II. 2. 25. Thus उपदशाः, उपविंशाः, उपत्रिंशाः, आसन्नदशाः, अदूरदशाः, अधिकदशाः, द्वित्राः, पंचषाः, पंचदशाः ॥

Why do we say 'denoting a numeral'? Observe चित्रगुः, शबलगुः ॥ Why do we say 'not after bahu and gaṇa"? Observe, उपबहवः, उपगणाः ॥ The difference here is in the accent for had डच् been added, it would have made the final of उपगण acute, but it not being so, the first member retains its accent, namely acute on the first.

Vârt:—The Tatpurusha compouds of numerals like निस्त्रिंश &c, take also the affix डच् ॥ Thus निर्गतानि त्रिंशतः = निस्त्रिंशानि वर्षाणि देवदत्तस्य 'Devadatta is more than thirty years old' ॥ निर्गतस्त्रिंशतांगुलिभ्य = निस्त्रिंशः खड्गः 'the sword is more than thirty fingers long'.

ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे ॥७४॥ पदानि ॥ ऋक्, पूः, अप्, धूर्, पथाम्, अ, अनक्षे ॥

वृत्तिः ॥ बहुव्रीहाविति न स्वर्यते । सामान्येन विधानम् । ऋक् पुर् अप् धुर् पथिन् इत्येवमन्तानां समासानामकारः प्रत्ययो भवति समासान्तो ऽक्षे न ॥

74. The affix अ comes after rik, pur, ap, dhûr and pathin when finals in a compound, but not so when dhûr is in conjunction with aksha.

The anuvritti of the word bahuvrihi does not enter here. It applies to all compounds in general. The word अनक्षे qualifies धूर्, as it cannot qualify the words ऋक् &c.

Thus अनृचः बह्वृचः, अर्द्धर्चः, *pûr*: as, ललाटपुरम्, नान्दीपुरम् ॥ *ap* as, द्वीपम् = (द्विर्गता आपो यस्मिन्) = द्वि + अप् = द्वि + ईप् (VI. 3. 97) = द्वीपं, अन्तरीपम्, समीपम् ॥ *dhur*, as, राजधुरा, महाधुरा ॥ *pathin*, as, जलपथः ॥

Why do we say "when not in conjunction with अक्ष?" Observe, अक्षस्य धूः = अक्षधूः, दृढधूरक्षः ॥

The words अनृचः and बह्वृचः apply to students of Rik: thus अनृचः means "a boy who has not read the Rik". बह्वृचः "a Brahmana who has read many

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

Rig verses". The affix अ is not applied when it refers to the Vedas, as अनृक् साम, बह्वृक् सूक्तम् ॥

अच् प्रत्यन्ववपूर्वात्सामलोम्नः ॥ ७५ ॥ पदानि ॥ अच् प्राति, अनु, अव, पूर्वात्, साम, लोम्नः ॥

वृत्तिः ॥ प्रति अनु अव इत्येवंपूर्वात्सामान्ताल्लोमान्ताच्च समासादच् प्रत्ययो भवति ॥

कृष्णोदक्पाण्डुपूर्वाया भूमेरच् प्रत्ययः स्मृतः ।
गोदावर्याश्च नद्याश्च संख्याया उत्तरे यदि ॥

75. The affix ach comes after the words sâman and loman, when prati, anu and ava precede them.

As प्रतिसामम्, अनुसामम्, अवसामम् ॥ प्रतिलोमम्, अनुलोमम्, अवलोमम् ॥

Vârt:—The affix अच् comes after the word भूमि preceded by the words कृष्ण, उदक्, पाण्डु, and also after the words गोदावरी and नदी when preceded by a numeral. As, कृष्णभूमः पाण्डुभूमः, उदग्भूमः ॥ पञ्चनदम्, सप्तगोदावरम् (see II. 1. 20).

Vârt:—The affix अच् is added to भूमि when preceded by a numeral. As, द्विभूमः प्रासादः, त्रिभूमः &c, दशभूमकं सूत्रं ॥ This affix is added to words other than those mentioned above: as पद्मनाभः, ऊर्णनाभः, समरात्रः, दीर्घरात्रः, अरात्रः ॥ Here the affix अच् is added to नाभि and रात्रि ॥ All this can be done by dividing the above sûtra into two parts viz. (1) अच् (2) प्रत्यन्व &c. That is अच् comes after all compounds and (2) after सामन् and लोमन् preceded by प्रति &c.

अक्ष्णोऽदर्शनात् ॥ ७६ ॥ पदानि ॥ अक्ष्णः, अदर्शनात्, (अच्) ॥

वृत्तिः ॥ अजित्यनुवर्त्तते । दर्शनादन्यत्र यो ऽक्षिशब्दस्तदन्तादच् प्रत्ययो भवति ॥

76. The affix ach comes after the word akshi when not meaning 'the eye'.

The word अच् is understood here. Thus लवणाक्षम्, पुष्कराक्षम् ॥ These are Tatpurusha metaphors formed by II. 1. 56.

Why do we say "when not meaning the eye"? Observe ब्राह्मणाक्षि ॥ How do you explain the forms कबराक्षः, गवाक्षः, which apparently contradict this rule, because कबराक्ष is a many-holed leather horse-veil through which the horses can see, and so also गवाक्ष is a window through which men see? This is no fault. The word दर्शन in the sûtra does not mean 'to see', here, but is a synonym of 'eye'.

अचतुरविचतुरसुचतुरस्त्रीपुंसधेन्वनडुहर्क्सामवाङ्मनसाक्षिभ्रुवदारगवोर्वष्ठीवपदष्ठीवनक्तंदिवरात्रिंदिवाहर्दिवसरजसनिःश्रेयसपुरुषायुषद्व्यायुषत्र्यायुषर्ग्यजुषजातोक्षमहोक्षवृद्धोक्षोपशुनगोष्ठश्वाः ॥ ७७ ॥ पदानि ॥ अचतुर, विचतुर, सुचतुर, स्त्रीपुंसौ, धेन्वनडुह, ऋक्साम, वाङ्मनस, अक्षिभ्रुव, दारगव, उर्वष्ठीव, पदष्ठीव, नक्तं दिव, रात्रिन्दिव, अहर्दिव, सरजस, निश्रेयस, पुरुषायुष, द्व्यायुष, त्र्यायुष, ऋग्यजुष, जातोक्ष, महोक्ष, वृद्धोक्ष, उपशुन, गोष्ठश्वाः ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA · संस्कृति मंत्रालय · भारत सरकार

CSL

वृत्तिः ॥ अच्प्रत्ययान्ता एते शब्दा निपात्यन्ते । समासे व्यवस्थापि निपातनादेव प्रतिपत्तव्या ।
वार्त्तिकम् ॥ चतुरो ऽच्प्रकरणे त्र्युपाभ्यामुपसंख्यानम् ॥

77. The following words are irregularly formed by adding the affix ach :—achatura, vichatura, suchatura, stri-puṅsau, dhenv-anaḍuhau, rik-sâme, vâṅ-manase, akshi-bhruvam, dâra-gavam, ûrvashṭhîvam, padashṭhîvam, naktam-divam, râtrim-divam, ahar-divam, sarajasam, niḥ-śreyasam, purushâ-yusham, dvyâ-yusham, tryâ-yusham, rig-yajusham, jâto-kshaḥ, maho-kshaḥ, vriddho-kshaḥ, upaśunam, and go-shṭhaśvaḥ.

The first three of these words are Bahuvrîhi : अचतुरः = अदृश्यान्यविद्यमानानि वा चत्वारि यस्य 'that whose four are absent or non-existent'. विचतुरः = विगतानि चत्वारि यस्य "whose four are gone". सुचतुरः = शोभनानि चत्वारि यस्य 'whose four are good".

The next eleven words are Dvandva compounds. They are clear Thus स्त्री च पुमांश्च = स्त्रीपुंसौ 'the man and woman' but not here स्त्रियाः पुमान् (स्त्रियं प्रति पुमान् शूरः) = स्त्रीपुमान् " brave towards women only". धेनुश्च अनड्वांश्च = धेन्वनडुहौ "cow and bull". ऋक् च साम च = ऋक्सामे "the Rik and the Saman". वाक् च मनश्च = वाङ्मनसे "the speech and mind". अक्षि च भ्रुवौ च = अक्षिभ्रुवम् "the eye the brow". The compound is singular as being parts of members of human body, (II. 4. 2). दाराश्च गावश्च = दारगवम् "the wives and cows". रात्रि च दिवा च = रात्रिंदिवम् ॥ ऊरू + अष्ठीवन्तौ + अच् = ऊर्वष्ठीवम् ॥ Here the final syllable (called टि) is elided : so also पादौ + अष्ठीवन्तौ = पद् + अष्ठीव् + अच् = पदष्ठीवम् ॥ नक्तं च दिवा च = नक्तंदिवं 'by night and day'. These are two indeclinables having the force of locative, and this compounding is also irregular. The words अहर् and दिवा both mean 'day': the compound अहर्दिवम् is not, however, a superfluous compound of two synonyms. It is used here in a distributive sense = अहन्यहनि "day by day". The word सरजसम् is an Avyayîbhâva, meaning 'all', as सरजसमभ्यवहरति ॥ The affix does not come when it is a Bahuvrîhi : as सह + रजसा = सरजः पङ्कजम् ॥ The word निः श्रेयसं = निश्चितं श्रेयः and is a Tatpurusha : but not so in निःश्रेयस्कः पुरुषः ॥ Then is the word पुरुषायुषम् a Genitive Tatpurusha = पुरुषस्यायुः ॥ Not so when it is a Dvandva, as पुरुषश्च आयुश्च = पुरुषायुषी ॥ The words द्व्यायुषम् and त्र्यायुषम् are Samâhâra Dvigu compounds. Therefore not here, द्वयोरायुः = द्व्यायुः, त्र्यायुः ॥ The word ऋग्यजुषम् is a Dvandva. Therefore not here ऋग्यजुस्योन्मुग्धस्य = ऋग्यजुरन्मुग्धः (य ऋचोयजूंषि मन्यते) ॥ The three words ending in उक्ष are Karmadhâraya. Not so when these are Bahuvrîhi : as जातोक्षा ब्राह्मणाः &c. The word उपशुनम् is an Avyayîbhâva = शुनः समीपम् ॥ Here the non-elision of the final syllable, and

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

the change of व of श्वन् into उ (samprasârana) are irregular. The word गोष्ठश्वः is a Locative Tatpurusha, as गोष्ठेऽश्वाः = गोष्ठश्वः ॥

Vârt:—The affix अच् comes after चतुर् when preceded by त्रि and उप, as त्रिचतुराः, उपचतुराः ॥

ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः ॥ ७८ ॥ पदानि ॥ ब्रह्म, हस्तिभ्याम्, वर्चसः, (अच्) ॥

वृत्तिः ॥ ब्रह्महस्तिभ्यां परो यो वर्चःशब्दस्तदन्तात्समासादच्प्रत्ययो भवति ॥

वार्त्तिकम् ॥ पल्यराजभ्यां चेति वक्तव्यम् ॥

78. The affix ach comes after the word varchas, when preceded in a compound by the words Brahma or hasti.

Thu ब्रह्मवर्चसम्, हस्तिवर्चसम् ॥ Varchas means 'light', 'strength'.

Vârt:—So also when Varchas is preceded by the words pallya and râjan : as, पल्यवर्चसम्, राजवर्चसम् ॥

अवसमन्धेभ्यस्तमसः ॥ ७९ ॥ पदानि ॥ अव, सम्, अन्धेभ्यः, तमसः, (अच्) ॥

वृत्तिः ॥ अव सम् अन्ध इत्येतेभ्यो यः परस्तमःशब्दस्तदन्तात्समासादच् प्रत्ययो भवति ॥

79. The affix ach comes after the word tamas when preceded by the words ava, sam and andha in a compound.

Thus अवतमसम्, सन्तमसम्, अन्धतमसम् ॥

श्वसो वसीयःश्रेयसः ॥ ८० ॥ पदानि ॥ श्वसः, वसीयः, श्रेयसः, (अच्) ॥

वृत्तिः ॥ श्वसः परौ यौ वसीयः श्रेयःशब्दौ तदन्तात्समासादच् प्रत्ययो भवति ॥

80. The affix ach comes after the words vasîyas and śreyas, when they follow the word śvas in a compound.

Thus श्वोवसीयसम्, श्वःश्रेयसम् ॥ These compounds belong to the class of Mayûravyañsakâdi (II. 1. 72) The word श्वः is usually employed in blessing or praising the object expressed by the second term. Thus श्वः श्रेयसम् ते भूयात् = शोभनं श्रेयस्ते भूयात् ॥ The word श्वोवसीयसम् is a synonym of श्वः श्रेयसम् ॥ The word वसीयः is derived from वसु meaning "praiseworthy", "rich", by adding the affix ईयसुन् (V. 3. 57).

अन्ववतप्ताद्रहसः ॥ ८१ ॥ पदानि ॥ अनु, अव, तप्तात्, रहसः, (अच्) ॥

वृत्तिः ॥ अनु अव तप्त इत्येतेभ्यः परो यो रहःशब्दस्तदन्तात्समासादच् प्रत्ययो भवति ॥

81. The affix ach comes after the word rahas, when it follows anu, ava, and tapta in a compound.

Thus अनुरहसम्, अवरहसम्, तप्तरहसम् ॥

प्रतेरुरसः सप्तमीस्थात् ॥ ८२ ॥ पदानि ॥ प्रतेः, उरसः, सप्तमीस्थात्, (अच्) ॥

वृत्तिः ॥ प्रतेः परो य उरःशब्दस्तदन्तात्समासादच् प्रत्ययो भवति स चेदुरःशब्दः सप्तमीस्थो भवति ॥

82. The affix ach comes after the word uras when it follows the word prati in a compound, and it has the sense of the locative.

Thus प्रत्युरसम् = उरसि वर्त्तते ॥ This is an Avyayîbhava compound, the indeclinable having the force of a vibhakti (II. 1. 6).

Why do we say "when having the sense of the locative?" Observe प्रत्युरः = प्रतिगतमुरः ॥

अनुगवमायामे ॥ ८३ ॥ पदानि ॥ अनुगवम्, आयामे, (अच्) ॥

वृत्तिः ॥ अनुगवमित्यच् प्रत्ययान्तं निपात्यते आयामेऽभिधेये ॥

83. The word anugava is irregularly formed by adding the affix ach, and has the sense of "suited to the length of the cows".

Thus अनुगवं यानं "the chariot suited to the length of the oxen". This compound is formed by II. 1. 16. Why do we say when meaning "the length"? Observe, गवां पश्चाद् = अनुगु ॥

द्विस्तावा त्रिस्तावा वेदिः ॥ ८४ ॥ पदानि ॥ द्विस्तावा, त्रिस्तावा, वेदिः ॥

वृत्तिः ॥ द्विस्तावा त्रिस्तावेति निपात्यते वेदिश्चेदभिधेया भवति । अच् प्रत्ययष्टिलोपः समासश्च निपात्यते ।

84. The words dvistâvâ and tristâvâ are irregularly formed meaning a vedi or 'altar'.

The affix अच् is added and the final syllable i. e. टि is elided. Thus द्विस्तावा वेदिः "an altar twice as big as an ordinary one". त्रिस्तावा वेदिः "thrice as big as an altar". The words are compounds of द्विः and त्रिः plus तावत् meaning "as much". Why do we say "when applied to an altar"? Observe द्विस्तावती रज्जुः, त्रिस्तावती रज्जुः ॥

उपसर्गादध्वनः ॥ ८५ ॥ पदानि ॥ उपसर्गात्, अध्वनः, (अच्) ॥

वृत्तिः ॥ उपसर्गात्परो यो ऽध्वन्शब्दस्तदन्तात्समासाद् अच् प्रत्ययो भवति ॥

85. The affix ach comes after the word adhvan, preceded by an upasarga in a compound.

Thus प्रगतोऽध्वानं = प्राध्वो रथः, प्राध्वम् शकटं, निरध्वम्, प्रत्यध्वम् ॥

Why do we say "when preceded by an Upasarga"? Observe परमाध्वा, उत्तमाध्वा ॥

तत्पुरुषस्याङ्गुलेःसंख्याव्ययादेः ॥ ८६ ॥ पदानि ॥ तत्पुरुषस्य, अङ्गुलेः, संख्या, अव्ययादेः, (अच्) ॥

वृत्तिः ॥ अङ्गुलिशब्दान्तस्य तत्पुरुषस्य संख्यादेरव्ययादेश्चाच् प्रत्ययो भवति ॥

86. The affix ach comes after a Tatpurusha compound ending in the word anguli, when a Numeral or an Indeclinable precedes it.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

Thus द्वे अंगुलो प्रमाणमस्य = द्व्यंगुलम्, त्र्यंगुलम् ॥ This compounding takes place by II. 1. 51. This is a Tadhitârtha compound, the taddhita affix मात्रच् being elided by the Vârtika प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यम् "there is always the elision of the affix मात्रच् denoting measure when a Dvigu compound is formed". See V. 2. 37 Vârt.). So also when an Indeclinable precedes it: as निर्गतमंगुलिभ्यो = निरंगुलम्, अत्यंगुलम् ॥ Why do we say when a Tatpurusha compound? Observe पंचांगुलिः, अत्यंगुलिः पुरुषः ॥ The word "Tatpurusha" is understood in all the subsequent sûtras up to V. 4. 106.

अहस्सर्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्च रात्रेः ॥८७॥ पदानि ॥ अहः, सर्व, एकदेश, संख्यात, पुण्यात्, च, रात्रेः ॥

वृत्तिः ॥ अहरादिभ्यः परो यो रात्रिशब्दस्तदन्तस्य तत्पुरुषस्याच् प्रत्ययो भवति चकारात्संख्याव्ययादेश्च । अहर्ग्रहणं द्वन्द्वार्थम् । अहश्च रात्रिश्च, अहोरात्रः । सर्वरात्रः । एकदेशे । पूर्वं रात्रेः, पूर्वरात्रः । अपररात्रः । पूर्वापराधरेति समासः ॥

87. The affix ach comes after the word râtri, when preceded by ahan, or sarva, or a word denoting a portion of night, or saṅkhyâta or punya, when the compound is a Tatpurusha, as well as when a Numeral or an Indeclinable precedes the word râtri.

The anuvritti of संख्याव्ययादेः is drawn in to this sûtra by force of the word च "and" of the sûtra. The word अहन् forms a Dvandva compound as अहश्च रात्रिश्च = अहोरात्रः "day and night". So also सर्वरात्रः, पूर्वरात्रः 'the first part of night': अपररात्रः 'the latter part of night. These are formed by II. 2. 1. So also संख्याता रात्रिः = संख्यातरात्रः ॥ This compound is formed by II. 1. 57. So also पुण्या रात्रिः = पुण्यरात्रः ॥ So also when compounded with a Numeral or an Indeclinable: as, द्वे रात्री समाहृते = द्विरात्रः, त्रिरात्रः, अतिक्रान्तो रात्रिम् = अतिरात्रः, नीरात्रः ॥

अह्नोह्न एतेभ्यः ॥ ८८ ॥ पदानि ॥ अह्नः, अह्नः, एतेभ्यः ॥

वृत्तिः ॥ राजाहःसखिभ्यष्टजिति वक्ष्यति । तस्मिन् परभूते अहन्नित्येतस्याह्न इत्ययमादेशो भवति एतेभ्य उत्तरस्य ॥

88. For ahan is substituted ahna, when preceded by the above words, (and taking the affix ṭach to be mentioned in V. 4. 91).

When the affix टच् follows अहन्, and the latter is preceded by the words सर्व &c, then अह्न is substituted for अहन् ॥ By the term एतेभ्यः "these words", is meant the numerals (with the exception of एक V. 4. 90) the Indeclinables, the words सर्व, संख्यात and words denoting a part of a day, for these are the words mentioned in the last sûtra. The word अहन् is also mentioned therein, but it is not taken here, for there can be no Tatpurusha compound of अहन् with अहन् ॥ The word पुण्य is also excluded by V. 4. 90. Thus द्वयोरह्नोर्भवः = द्व्यह्नः, त्र्यह्नः, अहरतिक्रान्तः = अत्यह्नः, निरह्नः ॥ So also सर्वाह्णः, (VIII. 4. 7), पूर्वाह्णः, अपराह्णः, संख्याताह्नः (according to some संख्याताहः V. 4. 90).

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

The ordaining of substitution is redundant according to the Vârtika-kâra. In his opinion, the sûtra अह्नः एतेभ्यः alone would have been enough. The meaning then would have been "the affix अच् comes after the word अहन् when preceded by these words सर्व &c". The adding of अच् would produce the same result: as द्वि + अहन् + अच् = द्वि + अह्न् + अच् (VI. 4. 134 the middle अ of अहन् is elided) = द्व्यह्नः ॥ The only specific result which टच् would have produced was to make the feminine of these words end in long ई (IV. 1. 15), and the elision of the final अन् of अहन् (VI. 4, 145). But the compounds of अहन् are masculine always (II. 4. 29), they can have no feminine: and as the desired form is द्व्यह्नः, the sûtra VI. 4. 145 cannot apply. The affix अच् is therefore, the proper affix and the substitution of अह्न for अहन् is redundant.

न संख्यादेः समाहारे ॥ ८९ ॥ पदानि ॥ न, संख्यादेः, समाहारे, ॥

वृत्तिः ॥ संख्यादिस्तत्पुरुषस्य समाहारे वर्त्तमानस्याहःशब्दस्याह्नादेशो न भवति ॥

89. This substitution of ahna for ahan, does not take place after a Numeral, when it forms a Collective noun meaning a number of days taken as a unity.

This substitution is prohibited in the case of Samâhâra-Tatpurusha. Thus द्वे अहनी समाहृते = द्व्यहः, so also त्र्यहः ॥ Here rule V. 4. 91 applies.

Why do we say "when meaning a collective noun?" Observe द्वयोरह्नो-र्भवो = द्व्यह्नः, त्र्यह्नः ॥ This is a Taddhitârtha Dvigu compound formed by II. 1. 51; the affix अण् denoting तत्र भवः (IV. 3. 53) is elided by IV. 1. 88: and the final अन् of अहन् is elided by VI. 4. 145.

उत्तमैकाभ्यां च ॥ ९० ॥ पदानि ॥ उत्तम, एकाभ्यां च ॥

वृत्तिः ॥ उत्तमैकशब्दाभ्यां च परस्याह्न इत्ययमादेशो न भवति । उत्तमशब्दोन्त्यवचनः पुण्यशब्दमाचष्टे ॥

90. And also after the word that stands last in the above list (i. e. पुण्य) and eka, this substitution does not take place.

The word उत्तम means 'last'; and refers to पुण्य which is the last word in V. 4. 87. The word उत्तम 'last' is used instead of पुण्य as a वैचित्र्य ॥ Thus पुण्याहः, एकाहः ॥ Some include the penultimate word संख्यात also in the prohibition. According to them संख्याताहः is the proper form and not संख्याताह्नः ॥

राजाहस्सखिभ्यष्टच् ॥ ९१ ॥ पदानि ॥ राजा, अहः, सखिभ्यः, टच् ॥

वृत्तिः ॥ राजन् अहन् सखि इत्येवमन्तात्प्रातिपदिकाद् टच् प्रत्ययो भवति ॥

91. The affix ṭach is added to the words râjan, ahan, and sakhi, when standing at the end of a Tatpurusha compound.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GL

Thus महाराजः, मद्रराजः, परमाहः, उत्तमाहः (VI. 4. 145) राज्ञः सखा = राजसखः, ॥ ब्राह्मणसखः ॥ Why not so here मद्राणां राज्ञी = मद्रराज्ञी instead of मद्रराजी ॥ For according to the maxim "a pratipadika denotes, whenever it is employed in Grammar, also such a nominal stem as is derived from it by the addition of an affix denoting gender" (प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्) ; the stem राजन् would denote the feminine also. To this we reply, that the construction of the sûtra shows that the feminine राज्ञी is not to be taken. Because अहन् being a prosodially lighter word than राजन् ought to have been placed first in the compound. Its not being so placed indicates that that form राजन् only is to be taken whose final vowel becomes lengthened into आ in compounding with अहन्, i. e. राजा + अहन् ; and not राज्ञी + अहन् ॥

गोरतद्धितलुकि ॥ ९२ ॥ पदानि ॥ गोः, अतद्धितलुकि, (टच्) ॥

वृत्तिः ॥ गोशब्दान्तात्तत्पुरुषाट्टच् प्रत्ययो भवति स चेत्तत्पुरुषस्तद्धितलुग्विषयो न भवति ॥

92. The affix ṭach comes after गो standing at the end of a Tatpurusha compound, when no elision of a Taddhita affix has taken place in forming such compound.

Thus परमगवः, उत्तमगवः, पंचगवम्, दशगवम् ॥ Why do we say "when no Taddhita affix has been elided in forming the compound?" Observe, पंचभिर्गोभिः क्रीतः = पंचगुः (Here the affix ठक् V. 1. 37 is elided by V. 1. 28 and hence the samâsanta affix टच् is not added). So also दशगुः ॥

Why do we say "when a Taddhita is elided"? The prohibition does not apply when a सुप् affix is elided : as राजगवमिच्छति = राजगवीयति (III. 1. 8 and II. 4. 71).

Why do we say 'when there is elision'? Merely adding a Taddhita affix in forming a Tatpurasha, will not debar the samâsânta affix: as पंचभ्यो गोभ्य आगतं = पंचगो + टच् + रूप्य (the ṭach is added by this sûtra, and the taddhita रूप्य to denote तत आगतः by IV. 3. 81) = पंचगवरूप्यम्, पंचगवमयम्, दशगवरूप्यम् दशगवमयम् ॥

अग्राख्यायामुरसः ॥ ९३ ॥ पदानि ॥ अग्राख्यायाम्, उरसः (टच्) ॥

वृत्तिः ॥ उरः शब्दान्तात्तत्पुरुषाट्टच्प्रत्ययो भवति स चेदुरःशब्दो ऽग्राख्यायां भवति ॥

93. The affix ṭach comes after the word uras standing at the end of a Tatpurusha compound, when it has the sense of 'the most excellent of its kind'.

The word अग्र means 'the principal' : as the word उरस् is the principal member of an animal, so by metonomy it has come to mean 'the principal'. Thus अश्वानां उरः = अश्वोरसम् so also हस्त्युरसम् "the most excellent of horses or elephants".

Why do we say "when meaning the most excellent". Observe देवदत्तस्योरः = देवदत्तोरः "the breast of Devadatta".

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GL

अनोऽश्मायस्सरसां जातिसंज्ञयोः ॥ ९४ ॥ पदानि ॥ अनः, अश्म, अयः, सरसाम्, जाति, संज्ञयोः, (टच्) ॥

वृत्तिः ॥ अनस् अश्मन् अयस् सरस इत्येवमन्तात्तत्पुरुषाट्टच् प्रत्ययो भवति जातौ संज्ञायां च विषये ॥

94. The affix ṭach comes after anas, aśman, ayas, and saras when at the end of a Tatpurusha compound, it denotes a genus or a name.

Thus उपानसम्, अमृताश्मः, कालायसम्, and मण्डूकसरसम् are examples of जाति words, while महानसम्, पिण्डाश्मः, लोहितायसम्, and जलसरसम् are examples of संज्ञा ॥

Why do we say "when meaning a jâti or a sañjñâ?" Observe सदनः, सदश्मा:, सत्सरः ॥

ग्रामकौटाभ्यां च तक्ष्णः ॥ ९५ ॥ पदानि ॥ ग्राम, कौटाभ्याम्, च, तक्ष्णः,(टच्) ॥

वृत्तिः ॥ जातिसंज्ञयोरिति नानुवर्त्तते । ग्रामकौटाभ्यां परो यस्तक्षन्शब्द स्तदन्तात्तत्पुरुषाट्टच् प्रत्ययो भवति।

95. The affix ṭach comes after taksha when preceded by grâm and kauṭa, in a Tatpurusha compound.

The anuvritti of jâti and sañjñâ does not run into this sûtra. Thus ग्रामस्य तक्षा = ग्रामतक्षः, बहूनां साधारणः 'the public carpenter of all'. कुट्यां भवः = कौटः; कौटस्य तक्षा = कौटतक्षः meaning स्वतन्त्रः कर्मजीवी, न कस्यचित्प्रतिबद्धः 'and independent artisan, not particularly bound under engagement to any one'.

अतेः शुनः ॥ ९६ ॥ पदानि ॥ अतेः, शुनः, (टच्) ॥

वृत्तिः ॥ अतिशब्दात्परो यः श्वन्शब्दस्तदन्तात्तत्पुरुषाट्टच् प्रत्ययो भवति ॥

96. The affix ṭach comes after the word śvan preceded by ati, in a Tatpurusha compound.

Thus अतिक्रान्त श्वानम् = अतिश्वो वराहः "the boar that surpasses the dog" i. e. जववान "very swift". So अतिश्वो सेवकः "the dog-surpassing servant i. e. more devoted to his master than a dog". So also अतिश्वी सेवा "service worse than that of a dog" = अतिनीचासेवा ॥

उपमानादप्राणिषु ॥ ९७ ॥ पदानि ॥ उपमानात्, अप्राणिषु, (टच्) ॥

वृत्तिः ॥ उपमानवाची यः श्वशब्दोऽप्राणिषु वर्त्तते तदन्तात्तत्पुरुषाट्टच् प्रत्ययो भवति ॥

97. The affix ṭach comes after the word śvan ending in a Tatpurusha compound, when another thing not being a living object is compared with it.

Thus आकर्षः श्वेव = आकर्षश्वः 'a dog-like bow'. फलकश्वः "a dog-like blade". This compounding takes place by II. 1. 56.

Why do we say "when something is likened to it"? Observe न श्वा = अश्वा लोष्टः "a clod of earth which is not a dog". This is not a very happy counter-example of Kâśikâ: for in the case of नञ् Tatpurusha compound

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA · संस्कृति मंत्रालय · भारत सरकार

GSL

there is express prohibition taught in V. 4. 71. The proper example should be निःश्वालेष्टः ॥ Why do we say "when the thing compared is not a living being"? Observe वानरः श्वेव = वानरश्वा "a dog-like monkey".

उत्तरमृगपूर्वाच्च सक्थ्नः ॥ ९८ ॥ पदानि ॥ उत्तर, मृग,पूर्वात्, च सक्थ्नः (टच्) ॥

वृत्तिः ॥ उत्तर मृग पूर्व इत्येतेभ्यः परो यः सक्थिशब्दश्चकारादुपमानाच्च, तदन्तात्तत्पुरुषाट्टच् प्रत्ययो भवति समासान्तः ॥

98. The affix ṭach comes after sakthi when preceded by uttara, mṛiga, and pûrva in a Tatpurusha compound, as well as when a thing is compared with it.

By the forcee of the word च in the sûtra, we read in the word उपमानात् also. Thus उत्तरसक्थम्, मृगसक्थम्, पूर्वसक्थम् ॥ So also in फलकमिव सक्थि = फलकसक्थम् ॥

नावो द्विगोः ॥ ९९ ॥ पदानि ॥ नावः, द्विगोः, (टच्) ॥

वृत्तिः ॥ नौशब्दान्ताद् द्विगोष्टच्प्रत्ययो भवति समासान्तः ॥

99. The affix ṭach comes after the word nau, when at the end of a Dvigu compound.

Thus द्वे नावौ समाहृते = द्विनावम्, so also त्रिनावम् ॥ Thus द्विनावधनम्, पंचनावप्रियः are also formed. So also द्वाभ्यां नौभ्यामागतं = द्विनावरूप्यम्, द्विनावमयम् (IV. 3. 31).

Why do we say 'when in a Dvigu compound'? Observe राजनौः "the king's ship". The phrase अतद्धितलुकि "when a Taddhita affix is not elided" of sûtra V. 4. 92 applies here also. Therefore टच् does not apply in पंचभिर्नौभिः क्रीतः = पंचनौः, दशनौः ॥

अर्द्धाच्च ॥ १०० ॥ पदानि ॥ अर्द्धात्, च, (टच्) ॥

वृत्तिः ॥ अर्द्धशब्दात्परो यो नौशब्दस्तदन्तात्तत्पुरुषाट्टच्प्रत्ययो भवति ॥

100. The affix ṭach comes after the word nau, when preceded by the word ardha, in a Tatpurusha compound.

Thus अर्द्धं नावः = अर्द्धनावम् ॥ The compounding takes place by II. 2. 2. The compound is of neuter gender, and does not take the gender of the term as required by II. 4. 26: for gender is regulated by usage more than any grammatical rules (लोकाश्रयत्वं लिंगस्य) ॥

खार्याः प्राचाम् ॥ १०१ ॥ पदानि ॥ खार्य्याः, प्राचाम्, (टच्) ॥

वृत्तिः ॥ द्विगोरर्द्धाच्चेति द्वयमप्यनुवर्त्तते । खारीशब्दान्ताद् द्विगोरर्द्धाच्च परो यः खारीशब्दस्तदन्तात्तत्पुरुषाट्टच्प्रत्ययो भवति प्राचामाचार्याणां मतेन ॥

101. To the word khârî, at the end of a Dvigu compound, and to the same, when preceded by the word ardha,

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GL

in a Tatpurusha compound, the affix ṭach is added, according to the opinion of the Eastern Grammarians.

The words द्विगोः and अर्द्धात् are both understood here. Thus द्वे खार्यौ समाहृते = द्विखारम् or द्विखारि ॥ So also अर्धं खार्या = अर्धखारम् or अर्धखारि ॥ According to Padamanjari this sûtra could be dispensed with: as खार is synonymous with खारी, as द्विखारं, त्रिखारं ॥ And it will be governed by the Vârtika अन्येभ्योऽपि दृश्यते खार शताद्यर्थम् under V. 1. 57 and 58, in Mahâbhashya.

द्वित्रिभ्यामञ्जलेः ॥ १०२ ॥ पदानि ॥ द्वि, त्रिभ्याम्, अञ्जलेः, (टच्) ॥

वृत्तिः ॥ द्वित्रिभ्यां परो यो ऽञ्जलिशब्दस्तदन्तात्तत्पुरुषाट्टच्प्रत्ययो भवति ॥

102. The affix ṭach is added to the word añjali, when preceded by dvi or tri, in a Dvigu Tatpurusha compound.

Thus द्वावञ्जली समाहृतौ = द्व्यञ्जलम्, so also त्र्यञ्जलम् ॥ The word द्विगोः is understood here also, so that when the compound is not a Dvigu, the rule does not apply. Thus द्वयोरञ्जलिः = द्व्यञ्जलिः ॥ The phrase "when a Taddhita is not elided (V. 4. 92)" is understood here also. Therefore the affix टच् does not apply here: द्वाभ्यामंजलिभ्यां क्रीतः = द्व्यञ्जलिः ॥ So also त्र्यञ्जलिः (V. 1. 28.) The phrase "according to the opinion of the Eastern Grammarians" V. 4. 101 is to be read into this sûtra. Thus in the alternative we have द्व्यञ्जलिप्रियः ॥

अनसन्तान्नपुंसकाच्छन्दसि ॥ १०३ ॥ पदानि ॥ अनसन्तात्, नपुंसकात्, छन्दसि, (टच्) ॥

वृत्तिः ॥ अन्नन्तादसन्ताच्च नपुंसकलिङ्गात्तत्पुरुषाट्टच्प्रत्ययो भवति छन्दसि विषये ॥

वार्त्तिकम् ॥ अनसन्तान्नपुंसकाच्छन्दसि वावचनम् ॥

103. In the Chhandas, the affix ṭach comes after a Tatpurusha compound in Neuter Gender ending in अन् or अस् ॥

Thus हस्ति + चर्मन् = हस्तिचर्मम् as in हस्तिचर्मे जुहोति, so also ऋषभचर्मेऽभिषिच्यते ॥ So also when a word ends in अस् as, देवच्छन्दसानि (देव + छन्दस् = देव + छन्दस् + टच् = देवच्छन्दसम्) so also मनुष्य च्छन्दसानि ॥

Why do we say "when ending in अन् or अस्"? Observe बिल्वदारु जुहोति ॥ Why do we say "in the Neuter"? Observe सुत्रामाणं पृथिवीं द्यामनेहसम् ॥

Vârt:—The word वा "optionally" should be read into the sûtra. Therefore टच् is optionally added, as ब्रह्मसाम or ब्रह्मसामम्, देवच्छन्दः or देवच्छन्दसम् ॥

ब्रह्मणो जानपदाख्यायाम् ॥ १०४ ॥ पदानि ॥ ब्रह्मणः, जानपदाख्यायाम्, (टच्) ॥

वृत्तिः ॥ ब्रह्मन्शब्दान्तात्तत्पुरुषाट्टच्प्रत्ययो भवति समासेन चेद्ब्रह्मणो जानपदत्वमाख्यायते ॥

104. The affix ṭach comes after the word brahmana in a Tatpurusha compound, when the compound denotes a person belonging to a certain country.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

The word जानपद: = जनपदेषु भव: 'belonging to a country'. This affix comes after that Tatpurusha the first member of which is a word denoting a country. Thus सुराष्ट्रेषु ब्रह्मा = सुराष्ट्रब्रह्म:, and अवन्तिब्रह्म: "a Brâhmaṇa of Surashṭra or Avanti". This is an example of Locative Tatpurusha compound.

Why do we say "when referring to the name of a country"? Observe देवब्रह्मा नारद: 'Narada the bard of the gods'.

कुमहद्भ्यामन्यतरस्याम् ॥१०५॥ पदानि ॥ कु,महद्भ्याम्,अन्यतरस्याम्, (टच्) ॥

वृत्तिः ॥ कुमहद्भ्यां परो यो ब्रह्मा तदन्तात्तत्पुरुषाट्टच् प्रत्ययो भवत्यन्यतरस्याम् ॥

105. The affix ṭach comes optionally after the word brahmaṇ preceded by the words कु and महत्, in a Tatpurusha compound.

Thus कुब्रह्म: or कुब्रह्मा, महाब्रह्म: or महाब्रह्मा ॥ The word ब्रह्मन् is a synonym of ब्राह्मण "a Brâhmaṇa".

द्वन्द्वाच्चुदषहान्तात्समाहारे ॥ १०६ ॥ पदानि ॥ द्वन्द्वात्, चु, द, ष, हान्तात्, समाहारे (टच्) ॥

वृत्तिः ॥ तत्पुरुषाधिकारो निवृत्तः । द्वन्द्वाच्चवर्गान्ताद् दकारान्तात् षकारान्तात् हकारान्ताच्च टच् प्रत्ययो भवति, स चेद् द्वन्द्वः समाहारे वर्त्तते नेतरेतरयोगे ॥

106. The affix ṭach comes after a Dvandva compound ending in a palatal, or a द् or a ष् or a ह् when the compound is a Samâhâra Dvandva (collective noun taken as a unity.)

The anuvritti of Tatpurusha which commenced at V. 4. 86, ceases. The rule applies to समाहारद्वन्द्व "an aggregate Dvandva" which is always in Neuter singular; and not to इतरेतरद्वन्द्व "or mutual conjunction". Thus वाक् च त्वक् च = वाक्त्वचम्, so also स्रक्त्वचम्, श्रीस्रजम्, इडूर्जम्, वागूर्जम्, समिद्दृषदम्, संपद्विपदम्, वाग्विप्रुषम्, छत्रोपानहम्, धेनुगोदुहम् ॥

Why do we say "after a Dvandva"? The affix will not come after a Tatpurusha, as, पञ्च वाचः समाहृताः = पंचवाक् ॥ Why do we say "when ending in a consonant of च class, or द, ष and ह"? Observe वाक्समित् ॥ Why do we say "in a Samâhâra Dvandva"? Observe प्रावृट्शरदौ ॥

अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः ॥ १०७ ॥ पदानि ॥ अव्ययीभावे, शरत्प्रभृतिभ्यः, (टच्) ॥

वृत्तिः ॥ शरदित्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यष्टच् प्रत्ययो भवत्यव्ययीभावे ॥

107. The affix ṭach comes after the words śarat &c, when forming an Avyayîbhâva compound.

Thus शरदः समीपम् = उपशरदम्, प्रतिशरदम्, उपविपाशम्, प्रतिविपाशम् ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

Why do we say when forming an Avyayîbhâva compound? Observe परमशरत् ॥ Those words of शरदादि class which end in a झय् consonant add invariably (नित्य) the affix ṭach in spite of V. 4. 111. The anuvṛitti of avayayîbhâva extends upto V. 4. 113.

1 शरद्, 2 विपाश्, 3 अनस्, 4 मनस्, 5 उपानह्, 6 अनडुह्, 7 दिव्, 8 हिमवत्, 9 हिरुक्*, 10 विद्*, 11 सद्*, 12 दिश्, 13 दृश्, 14 विश्, 15 चतुर्, 16 त्यद्*, 17 तद्, 18 यद्, 19 कियत्*, 20 जराया जरस् च (as उपजरसम्), 21 प्रतिपरसमनुभ्योऽक्ष्णः (as प्रत्यक्षं, परोक्षः, समक्षम्, and अन्वक्षम्, The second is Tatpursha) 22 पथिन्, 23 सदृश् ॥

अनश्च ॥ १०८ ॥ पदानि ॥ अनः, च ॥

वृत्तिः ॥ अन्नन्तादव्ययीभावाट्टच् प्रत्ययो भवात समासान्तः ॥

108. The affix ṭach comes after an Avayayîbhâva compound ending in अन्, as the final of the compound.

Thus उपराजम्, अध्यात्मम्, प्रत्यात्मम् ॥ The final अन् is elided by VI. 4. 144.

नपुंसकादन्यतरस्याम् ॥ १०९ ॥ पदानि ॥ नपुंसकात्, अन्यतरस्याम्, (टच्) ॥

वृत्तिः ॥ अन इत्येव । नपुंसकग्रहणमुत्तरपदविशेषणम् । अन्नन्तं यन्नपुंसकं तदन्तादव्ययीभावादन्यतरस्यां टच् प्रत्ययो भवति समासान्तः ॥

109. The affix ṭach comes optionally after an Avayayîbhâva compound, ending with a neuter word, whose final syllable is अन् ॥

The word अन् is understood here also. The word 'Neuter' qualifies, the second i. e. last term of the compound. This allows option, where as the previous sûtra had made it compulsory. Thus प्रतिचर्मम्, or प्रतिचर्म, उपचर्मम् or उपचर्म ॥

नदीपौर्णमास्याग्रहायणीभ्यः ॥ ११० ॥ पदानि ॥ नदी, पौर्णमासी, आग्रहाणीभ्यः, (टच्) ॥

वृत्तिः ॥ नदी पौर्णमासी आग्रहायणी इत्येवमन्तादव्ययीभावादन्यतरस्यां टच् प्रत्ययो भवति ॥

110. The affix ṭach comes optionally after an Avayayîbhâva ending in nadî, paurṇamâsî, and âgrahâyaṇi.

Thus नद्याः समीपम्=उपनदम् or उपनदि; उपपौर्णमासम् or उपपौर्णमासि, उपाग्रहायणम् or उपाग्रहायणि ॥

झयः ॥ १११ ॥ पदानि ॥ झयः ॥

वृत्तिः ॥ झय इति प्रत्याहारग्रहणम् । झयन्तादव्ययीभावादन्यतरस्यां टच् प्रत्ययो भवति ॥

111. The affix ṭach comes optionally after an Avyayîbhâva compound ending in a letter of jhay class (a mute letter).

The झय् here means the pratyâhâra झय् i. e. all the Mute consonants. Thus उपसमिधम्, or उपसमित्, उपदृषदम् or उपदृषत् ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

गिरेश्च सेनकस्य ॥ ११२ ॥ पदानि ॥ गिरेः, च, सेनाकस्य, (टच्) ॥

वृत्तिः ॥ गिरिशब्दान्तादव्ययीभावाट्टच् प्रत्ययो भवति सेनकस्याचार्यस्य मतेन ॥

112. The affix ṭach comes after an Avyayîbhâva compound ending in 'giri', according to the opinion of the Grammarian Senaka.

Thus अन्तर्गिरम् or अन्तर्गिरि, उपगिरम् or उपगिरि ॥ The name of Senaka is mentioned for the sake of respect (pujârtha), for the anuvritti of the word अन्यतरस्याम् "optionally" was understood here already.

बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात्षच् ॥ ११३ ॥ पदानि ॥ बहुव्रीहौ, सक्थि, अक्ष्णोः, स्वाङ्गात्, षच् ॥

वृत्ति ॥ स्वाङ्गवाची यः सक्थिशब्दो ऽक्षिशब्दश्च तदन्ताद्बहुव्रीहेः षच् प्रत्ययो भवति समासान्तः ॥

113. The affix shach comes after the words sakthi and akshi, final in a Bahuvrîhi compound and denoting a portion of one's body.

Thus दीर्घं सक्थि यस्य = दीर्घसक्थः, so also कल्याणाक्षः, लोहिताक्षः, विशालाक्षः ॥ The word सक्थ्यक्ष्णोः is genitive dual, while it ought to be ablative. Why do we say "in a Bahuvrîhi compound"? Observe परमसक्थिः, परमाक्षिः ॥ Why do we say "after sakthi and akshi?" Observe दीर्घजानुः, सुबाहुः ॥ Why do we say "when denoting a part of the body?" Observe दीर्घसक्थि शकटं, स्थूलाक्षिरिक्षुः ॥

The new affix षच् is employed instead of टच् for the sake of the accent. Thus चक्रसक्थी स्त्री, दीर्घसक्थी स्त्री ॥ By sûtra IV. 1. 41 the feminine of words ending in an affix having an indicatory ष् is formed by ङीष् and not ङीप् ॥ Had the affix here been टच्, then the feminine would have been formed by ङीप् (IV. 1. 15), which is anudâtta (III. 1. 4). Now by rule VI. 2. 198 the second term 'saktha' has *optionally* udâtta accent, on this final in a Bahuvrîhi. When therefore, it is not oxytone, then by adding ङीप् the final of दीर्घसक्थी would have been anudâtta, so that the feminine in one case would be oxytone, in the other not, which would be anomalous. But when ङीष् is added, it is *always* udâtta, which is desired : and removes the anomaly. The anuvṛitti of Bahuvrîhi extends up to the end of the chapter.

अङ्गुलेर्दारुणि ॥ ११४ ॥ पदानि ॥ अङ्गुलेः, दारुणि, (षच्) ॥

वृत्ति ॥ अंगुलिशब्दान्ताद्बहुव्रीहेः षच्प्रत्ययो भवति समासान्तो दारुणि समासार्थे ।

114. The affix shach comes after a Bahuvrîhi compound ending in the word aṅguli, when the compound means "a piece of wood".

Thus द्व्यंगुलंदारु, त्र्यंगुलंदारु, so also पंचांगुलं ॥ This is the name of a wooden spoon or fork of the figure of a finger by which barley &c are scattered.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

Why do we say "in a Bahuvrîhi"? Observe द्व्यंगुलयष्टिः = द्वे अंगुली प्रमाणमस्याः ॥ It is a Tatpurusha compound formed by V. 4. 86, by adding अच् as samâsânta affix, the anguli meaning here *size* and not *figure*. Why do we say "when meaning a wood"? Observe पंचांगुलिर्हस्तः ॥

द्वित्रिभ्यां ष मूर्ध्नः ॥ ११५ ॥ पदानि ॥ द्वि, त्रिभ्याम्, षः, मूर्ध्नः ॥

वृत्ति ॥ द्वित्रिभ्यां परो यो मूर्द्धन्शब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेः षः प्रत्ययो भवति समासान्तः ।

115. The affix sha comes after a Bahuvrîhi compound ending in mûrdhan, and preceded by dvi and tri.

Thus द्विमूर्धः, त्रिमूर्धः ॥ The feminine is formed by ङीष् and the accent is regulated by VI. 2. 197.

Why do we say "preceded by dvi and tri?" Observe उच्चैर्मूर्धा ॥

अप्पूरणीप्रमाण्योः ॥ ११६ ॥ पदानि ॥ अप् पूरणी, प्रमाण्योः ॥

वृत्ति ॥ पूरणप्रत्ययान्ताः स्त्रीलिङ्गाः शब्दाः पूरणीग्रहणेन गृह्यन्ते ॥ प्रमाणीतिस्वरूपग्रहणम् । पूरण्यन्तात्प्रमाण्यन्ताच्च बहुव्रीहेरप्प्रत्ययो भवति समासान्तः ॥

वार्त्तिकम् ॥ अपि प्रधानपूरणीग्रहणं कर्त्तव्यम् ॥ वा० ॥ नेतुर्नक्षत्रउपसंख्यानम् ॥

वा० ॥ छन्दसि च नेतुरुपसंख्यानम् ॥ वा० ॥ मासाद्भृतिप्रत्ययपूर्वपदाट्ठञ्विधिः ॥

116. The affix ap comes after a Bahuvrîhi compound ending in a feminine ordinal Numeral or in the word pramânî.

The word पूरणी means words in the feminine gender ending in an ordinal affix (V. 2. 48 &c). प्रमाणी means 'a witness, a principal'. Thus कल्याणी पंचमी आसां रात्रीणां = कल्याणीपंचमा रात्रयः "the nights, the fifth of which is auspicious". कल्याणीदशमा रात्रयः । So also स्त्री प्रमाणी एषां = स्त्रीप्रमाणाः कुटुम्बिनः meaning भार्याप्रधानाः "having a woman for authority".

Vârt:—The affix अप् applies when the Ordinal Numeral is the principal (pradhâna) member in a compound. When the Ordinal enters fully into another object, and is not merely wrapped up as it were in another object in a secondary way, there the Ordinal is the principal. The prohibition of punvad-bhâva—the change of feminine into masculine ordained by VI. 3. 24—applies also to the Ordinal when it is pradhâna. Therefore, the affix is not added here. कल्याणपंचमीकः पक्षः = कल्याणी पंचमी अस्मिन् पक्षे ॥

Vârt:—The affix अप् comes after नेतृ when preceded by a word denoting asterism. As मृगनेत्रा रात्रयः = मृगो नेता आसां रात्रीणां "the night whose leader is the asterism mriga" so also पुष्यनेत्राः ॥ Why do we say "an asterism"? Observe देवदत्तनेतृकाः ॥

Vârt:—The affix अप् comes after नेतृ in the Chhandas. As, बृहस्पतिनेत्रा देवाः, सोमनेत्राः ॥

Vârt:—The affix ठञ् comes after the word मास when preceded by an ordinal having an affix denoting wages of service. Thus पंचको मासोऽस्य = पंचक

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

मासिकः कर्मकरः so also दशकमासिकः कर्मकरः ॥ Sûtra V. 1. 56 gives the rule for forming words denoting 'wages' by adding कन् (V. 1. 22). Therefore दशकमासिकः means "an artist whose monthly wages are ten coins".

अन्तर्बहिर्भ्यां च लोम्नः ॥११७॥ पदानि ॥ अन्तर्, बहि र्भ्याम, च लोम्न,(अप्)

वृत्तिः ॥ अन्तर् बहिस् इत्येताभ्यां परो यो लोमन्शब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेरप्प्रत्ययो भवति ॥

117. The affix ap comes after a Bahuvrîhi ending in loman and preceded by antar and bahis.

Thus अन्तर्गतानि लोमान्यस्य = अन्तर्लोमः प्रावारः 'a cloak having the hairy surface inside'. Similarly बहिर्लोमः पटः ॥

अच्नासिकायाः संज्ञायां नसं चास्थूलात् ॥ ११८ ॥ पदानि ॥ अच्, नासिकायाः, संज्ञायाम्, नसम्, च, अस्थूलात् ॥

वृत्तिः ॥ नासिकान्ताद्बहुव्रीहेरच्प्रत्ययो भवति नासिकाशब्दश्च नसमादेशमापद्यते ॥

वार्त्तिकम् ॥ खुरखुराभ्यां नस् वक्तव्यः ॥

118. The affix ach is added to the word nâsikâ final in a Bahuvrîhi, when it expresses a Name, whereby nas is substituted for nâsikâ, but not so when the word sthûla precedes the word nâsikâ.

Thus द्रुरिव नासिकाऽस्य = द्रुणसः, वाध्रीणसः ॥ The न is changed to ण by VIII. 4. 3 so also गोनसः ॥ Why do we say "when it is a Name"? Observe तुंगनासिकः ॥ Why do we say "not after स्थूल?" Observe स्थूलनासिको वराह ॥

Vârt:—After the words खुर and खर, for नासिका is substituted नस् but no affix is added: as, खुरणाः, खरणाः ॥ In the alternative, the affix अच् is added, as खुरणसः, खरणसः ॥

Ishti:—The forms शितिनाः, अर्चनाः and अहिनाः are valid in the Revelation (the Vedas).

उपसर्गाच्च ॥ ११९ ॥ पदानि ॥ उपसर्गात्, च, (अच्) ॥

वृत्तिः ॥ उपसर्गात्परो यो नासिकाशब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेरच् प्रत्ययो भवति नासिकाशब्दश्च नसमापद्यते ॥

वार्त्तिकम् ॥ वेर्ग्रो वक्तव्यः ॥

119. The affix ach comes after the word nâsikâ final in a Bahuvrîhi, when an upsarga precedes it, and नस् is substituted for नासिका ॥

This rule applies where the word is not a sañjñâ, as it was in the last. Thus उन्नता नासिकाऽस्य = उन्नसः, प्रणसः ॥ The न is changed into ण by VIII. 4. 28.

Vârt:—The ग्र is substituted for नासिका when वि precedes it. As, विगतानासिकाऽस्य = विग्रः, so also विख्यः in the same sense.

सुप्रातसुश्वसुदिवशारिकुक्षचतुरश्रैणीपदाजपदप्रोष्ठपदाः ॥ १२० ॥ पदानि ॥ सुप्रात, सुश्व,सुदिव, शारिकुक्ष, चतुरश्र, एणीपद, अजपद, प्रोष्ठपदाः ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA · सत्यमेव जयते · संस्कृति मंत्रालय भारत सरकार

CSL

वृत्तिः ॥ सुप्रातादयो बहुव्रीहिसमासा अच्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । अन्यदपि च टिलोपादिकं निपातनादेव सिद्धम् ॥

120. The following Bahuvrîhis are irregularly formed by adding ach :—su-prâta, su-śva, su-diva, śârikuksha, chaturaśra, eṇî-pada, aja-pada, and proshṭha-pada.

In some of the above compounds the टि (syllable) is elided. शोभनं प्रातरस्य = सुप्रातः, शोभनं श्वोऽस्य = सुश्वः, शोभनं दिवाऽस्य = सुदिवः ॥ शारेरिव कुक्षिरस्य = शारिकुक्षः, चतस्रोऽश्रयोऽस्य = चतुरश्रः, एण्या इव पादावस्य = एणीपदः, So अजपदः, प्रोष्ठो गौः, तस्येव पादावस्य = प्रोष्ठपादः ॥

नञ्दुःसुभ्यो हलिसक्थ्योरन्यतरस्याम् ॥ १२१ ॥ पदानि ॥ नञ्, दुः, सुभ्यः, हलि, सक्थ्योः, अन्यतरस्याम्, (अच्) ॥

वृत्तिः ॥ नञ् दुस् सु इत्येतेभ्यः परौ यौ हलिसक्थिशब्दौ तदन्ताद्बहुव्रीहेरन्यतरस्यामच् प्रत्ययो भवति समासान्तः ॥

121. The affix ach comes optionally after the words hali and sakthi, final in a Bahuvrîhi, when preceded by a Negative particle or by the words dus and su.

Thus अविद्यमाना हलिरस्य = अहलः or अहलिः, दुर्हलः or दुर्हलिः, सुहलः or सुहलिः ॥ So also असक्थः, असक्थिः, दुःसक्थः or दुःसक्थिः, सुसक्थः or सुसक्थिः ॥

Some read the text as हलिशक्त्योः ॥ According to this reading we have अशक्तिः or अशक्तः, दुःशक्तिः or दुःशक्तः (विरूपा शक्तिरस्य), सुशक्तिः or सुशक्तः ॥

नित्यमसिच् प्रजामेधयोः ॥१२२॥ पदानि ॥ नित्यम्, असिच्, प्रजा, मेधयोः ॥

वृत्तिः ॥ नञ्दुस्सुभ्य इत्येव । नञ् दुस् सु इत्येतेभ्यः परौ यौ प्रजामेधाशब्दौ तदन्ताद्बहुव्रीहेर्नित्यमसिच् प्रत्ययो भवति समासान्तः ।

122. The affix asich (अस्) comes invariably after prajâ and medhâ, final in a Bahuvrîhi, when the above particles नञ्, सु and दुस् precede them.

Thus अविद्यमाना प्रजाऽस्य = अप्रजस् nom. s. अप्रजा, so also दुष्प्रजा, सुप्रजा, अमेधा, दुर्मेधा, सुमेधा ॥ The word "invariably" (नित्य) shows that the anuvritti of the word "optionally" of the last sûtra does not run here. The word nitya also indicates that the affix *ach* comes after prajâ and medhâ even when preceded by other words. As:

श्रोत्रियस्येव ते राजन्मन्दकस्याल्पमेधसः
अनुवाकहता बुद्धिर्नैषा तत्त्वार्थदर्शिनी ॥

बहुप्रजाश्छन्दसि ॥ १२३ ॥ पदानि ॥ बहुप्रजाः, छन्दसि ॥

वृत्तिः ॥ बहुप्रजा इति छन्दसि निपात्यते ॥

123. The form bahuprajas is valid in the Vedas.

Thus बहुप्रजा निर्ऋतिमाविवेश ॥ In the secular literature, the form is बहुप्रजः, as बहुप्रजो ब्राह्मणः ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GL

धर्मादनिच् केवलात् ॥ १२४ ॥ पदानि ॥ धर्मात्, अनिच्, केवलात् ॥

वृत्तिः ॥ केवलाद् यो धर्मशब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेरनिच्प्रत्ययो भवति समासान्तः ॥

124. The affix anich (अन्) comes after the word dharma, when it is the last member of a Bahuvrîhi compound, and is itself the only word without any other word joined with it or when the first member is a single word.

Thus कल्याणो धर्मोऽस्य = कल्याणधर्मन् nom. sin. कल्याणधर्मा so also प्रियधर्मा ॥ Why do we say केवलात् "when it alone is the last member"? Observe परमः स्वो धर्मोऽस्य = परमस्वधर्मः ॥ The word केवलात् according to Kâsikâ qualifies the word पूर्वपद understood. That is, the first member must be *one* word though a *compound* word, according to Kaumudi, and it explains such forms as सन्दिग्धसाध्यधर्मा, अनुच्छित्तिधर्मा (e. g. अविनाशी वा अरेऽयमात्माऽनुच्छित्तिधर्मा) ॥ According to Prasâdakâra केवलात् qualifies both the words धर्मात् and पूर्वपदात् ॥

जम्भा सुहरिततृणसोमेभ्यः ॥१२५॥ पदानि ॥ जम्भा, सु, हरित, तृण, सोमेभ्यः ॥

वृत्तिः ॥ बहुव्रीहौ समासे स्वादिभ्यः परं जम्भेति कृतसमासान्तमुत्तरपदं निपात्यते ॥

125. The word jambhan stands at the ending of a Bahuvrîhi, when preceded by su, harita, tṛiṇa, and soma.

The जम्भन् is a word that has already taken the samâsânta affix अन् irregularly, and means' food' or' tooth'. Thus सुजम्भन्, as (शोभनो जम्भोऽस्य), सुजम्भा देवदत्तः so also हरितजम्भा, तृणजम्भा,(तृणं भक्ष्यं यस्य) सोमजम्भा ॥ When it means 'tooth', the compound should be analysed as, तृणमिव or सोममिव जम्भोऽस्य ॥ If su &c do not precede it, we have पतितजम्भः ॥

दक्षिणेर्मा लुब्धयोगे ॥ १२६ ॥ पदानि ॥ दक्षिणेर्मा, लुब्धयोगे ॥

वृत्तिः ॥ दक्षिणेर्मेति कृतसमासान्तो निपात्यते बहुव्रीहौ समासे लुब्धयोगे ॥

126. The form dakshiṇerman is an irregularly formed Bahuvrîhi, when used in conjunction with a hunter.

The word लुब्ध means व्याध or a fowler, a hunter. Thus दक्षिणमीर्ममस्य = दक्षिणेर्मा मृगः 'a stag wounded by the hunter on the right flank'. But in the following verse:—बाली हेमाब्जमाली गुणनिधिरिषुणानिर्मितो दक्षिणेर्मा, it denotes merely hunting. The word ईर्मम् means 'a wound'. Why do we say 'in reference to a hunter'? Observe दक्षिणेर्मम् शकटम् ॥

इच् कर्मव्यतिहारे ॥ १२७ ॥ पदानि ॥ इच्, कर्मव्यतिहारे ॥

वृत्तिः ॥ कर्मव्यतिहारे यो बहुव्रीहिस्तस्मादिच् प्रत्ययो भवति । तत्र तेनेदमिति सरूपद्वयं बहुव्रीहिर्गृह्यते ॥

127, The affix ich comes after a Bahuvrîhi when the compound denotes the reciprocity of an action.

The compound denoting reciprocity of action is formed by II. 2. 27. Thus केशाकेशि = केशेषु केशेषु गृहीत्वा इदं युद्धं प्रवृत्तं ॥ So also कचाकचि, मुसलामुसलि, दण्डा-

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA · संस्कृति मंत्रालय · भारत सरकार

GSL

इण्डि ॥ The affix इच् forms also avyayîbhâva compounds, as it occurs in the list of तिष्ठद्गु words II. 1. 17.

द्विदण्ड्यादिभ्यश्च ॥ १२८ ॥ पदानि ॥ द्विदण्ड्यादिभ्यः, च ॥

वृत्तिः ॥ द्विदण्ड्यादयः शब्दा इच्प्रत्ययान्ताः साधवो भवन्ति । द्विदण्ड्यादिभ्य इति तादर्थ्ये एषा चतुर्थी, न पञ्चमी ॥

128. The words dvidaṇḍi &c are valid forms in ich.

The word द्विदण्ड्यादिभ्यः is in the dative case, and not the Ablative case. The dative here has the force of "for the purpose of that" (II. 1. 36). This word is therefore equal to द्विदण्ड्यर्थमिच् प्रत्ययो भवति "the affix इच् comes for the sake of the words dvidaṇḍi &c", i. e. it comes in such a way as to form the words dvidaṇḍi &c. These words are used in fixed senses. Thus द्विदण्डि प्रहरति, द्विमुसलि प्रहरति, but not here, द्विदण्डा शाला ॥ Though the context is that of Bahuvrîhi, yet some of these words are Tatpurusha: as निकुच्य कर्णौ धावति = निकुच्यकर्णि धावति ॥ प्रोह्यपादौ हस्तिनं वाहयति = प्रोह्यपादि हस्तिनं वाहयति ॥ The compounding takes place by II. 1. 72.

1 द्विदण्डि, 2 द्विमुसलि, 3 उभाञ्जलि, 4 उभयाञ्जलि, 5 उभादन्ति, 6 उभयादन्ति, 7 उभाहस्ति, 8 उभयाहस्ति, 9 उभाकर्णि, 10 उभयाकर्णि, 11 उभापाणि, 12 उभयापणि, 13 उभाबाहु, 14 उभयाबाहु, 15 एकपदि, 16 प्रोह्यपदि, 17 आढ्यपदि, (आच्यपदि), 18 सपदि, 19 निकुच्यकर्णि, 20 संहतपुच्छि, 21 अन्तेवासि ॥

प्रसम्भ्यां जानुनोर्ज्ञुः ॥ १२९ ॥ पदानि ॥ प्र, सम्, भ्याम्, जानुनोः, ज्ञुः ॥

वृत्तिः ॥ प्र सम् इत्येताभ्यामुत्तरस्य जानुशब्दस्य ज्ञुरादेशो भवति समासान्तो बहुव्रीहौ ॥

129. After the words pra and sam, there is the substitution of jñu for jânu, when forming the Bahuvrîhi compound.

Thus प्रकृष्टे जानुनी अस्य = प्रज्ञुः, So also संज्ञुः ॥

ऊर्ध्वाद्विभाषा ॥ १३० ॥ पदानि ॥ ऊर्ध्वात्, विभाषा (ज्ञुः) ॥

वृत्तिः ॥ ऊर्ध्वशब्दादुत्तरस्य जानुशब्दस्य विभाषा ज्ञुरित्ययमादेशो भवति ॥

130. The substitution of jñu for jânu is optional, when the word ûrdhva precedes it.

Thus ऊर्ध्वे जानुनी अस्य = ऊर्ध्वजानुः or ऊर्ध्वज्ञुः ॥

ऊधसोऽनङ् ॥ १३१ ॥ पदानि ॥ ऊधसः, अनङ् ॥

वृत्तिः ॥ ऊधःशब्दान्तस्य बहुव्रीहेरनङादेशो भवति समासान्तः ॥

131. The syllable anaṅ is the substitute of the final of ऊधस् in a Bahûvrîhi.

As कुण्डमिव ऊधोऽस्याः = कुण्डोध्नी, घटोध्नी ॥ The feminine is formed by adding ङीप् (IV. 1. 25); and these words are always used in this form for the feminine only; no substitution takes place in the masculine, as महोधाः पर्जन्यः;

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

घटोध्नी धेनुकम् ॥ ऊधस + अन् = ऊधन् (VI. 4. 148). ऊधन् + ङीष् = ऊध्न् + ई (अ being elided by VI. 4. 134) = ऊध्नी ॥

धनुषश्च ॥ १३२ ॥ पदानि ॥ धनुषः, च ॥

वृत्तिः ॥ धनुःशब्दान्तस्य बहुव्रीहेरनङादेशो भवति ॥

132. The anañ is the substitute of the final of dhanus in a Bahuvrîhi.

As शार्ङ्गं धनुरस्य = शार्ङ्गधन्वन् nom. s. शार्ङ्गधन्वा ॥ So also गाण्डावधन्वा, पुष्पधन्वा, अधिज्यधन्वा ॥

वा संज्ञायाम् ॥ १३३ ॥ पदानि ॥ वा, संज्ञायाम्, (अनङ्) ॥

वृत्तिः ॥ धनुःशब्दान्ताद्बहुव्रीहेरनङादेशो वा भवति संज्ञायां विषये । पूर्वेण नित्यः प्राप्तो विकल्प्यते ॥

133. The substitution of अनङ् does not optionally take place when the Bahuvrîhi is a Name.

This declares an option, where the last sûtra had made the substitution compulsory. As शतधनुः or शतधन्वा, दृढधनुः or दृढधन्वा ॥

जायाया निङ् ॥ १३४ ॥ पदानि ॥ जायायाः, निङ् ॥

वृत्तिः ॥ जायाशब्दान्तस्य बहुव्रीहेर्निङादेशो भवति ॥

134. For the final of जाया is substituted निङ् in a Bahuvrîhi.

Thus युवतिर्जाया यस्य = युवजानिः (जाया + निङ् = जाय् + निङ् = जा + नि, the य् being elided by VI. 1. 66). So also वृद्धजानिः ॥ There is punvad-bhava also.

गन्धस्येदुत्पूतिसुसुरभिभ्यः ॥ १३५ ॥ पदानि ॥ गन्धस्य, इत्, उत्, पूति, सु, सुरभिभ्यः ॥

वृत्तिः ॥ उत् पूति सु सुरभि इत्येतेभ्यः परस्य गन्धशब्दस्य इकारादेशो भवति समासान्तो बहुव्रीहौ समासे ।

135. For the final of गन्ध is substituted इ when preceded by उत्, पूति, सु and सुरभि in a Bahuvrîhi.

Thus the अ of गन्ध is replaced by इ, as उद्गन्धिः, पूतिगन्धिः, सुगन्धिः, सुरभिगन्धिः ॥ Why after these only? See तीव्रगन्धा वातः ॥

Vârt:—The word गन्ध is a material noun as गन्धान् पिनष्टि, and an adjective as चन्दनगन्धः 'having the scent of sandal'. The rule of substitution applies when it is used as an attribute. Therefore, not here, शोभना गन्धा अस्य = सुगन्ध आपणिकः "a shop-keeper having many sweet perfumes for sale".

अल्पाख्यायाम् ॥ १३६ ॥ पदानि ॥ अल्पाख्यायाम्, (इत्) ॥

वृत्तिः ॥ अल्पाख्यायां यो गन्धशब्दस्तस्येकारादेशो भवति समासान्तो बहुव्रीहौ समासे ॥

136. The इ is substituted for the final अ of गन्ध at the end of a Bahuvrîhi compound, when गन्ध means 'a little'.

Thus सूपोऽल्पोऽस्मिन् = सूपगन्धि भोजनम् "food with a little broth". So घृतगन्धि "food with a little—a mere scent—of ghee'. So क्षीरगन्धि ॥ Here गन्ध is a synonym of अल्प ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

उपमानाच्च ॥ १३७ ॥ पदानि ॥ उपमानात्, च, (इत्) ॥

वृत्तिः ॥ उपमानात्परो यो गन्धशब्दस्तस्येकारादेशो भवति समासान्तो बहुव्रीहौ समासे ॥

137. The इ is substituted for the final अ of गन्ध at the end of Bahuvrîhi, when preceded by a word denoting a thing with which it is compared.

As पद्मस्येव गन्धोऽस्य = पद्मगन्धिः, उत्पलगान्धिः करीषगन्धिः ॥

पादस्य लोपो ऽहस्त्यादिभ्यः ॥ १३८ ॥ पदानि ॥ पादस्य, लोपः, अहस्त्यादिभ्यः ॥

वृत्तिः ॥ उपमानादित्येव । उपमानाद्धस्त्यादिवर्जितात्परस्य पादशब्दस्य लोपो भवति समासान्तो बहुव्रीहौ समासे ॥

138. The final अ of पाद is elided when it is at the end of a Bahuvṛihi compound, preceded by a word denoting a thing with which it is compared, but not so when such word is हस्ति &c.

The word उपमानात् is understood here. The लोप substitution is a samâsânta affix in a way. Thus व्याघ्रस्येव पादावस्य = व्याघ्रपात्, सिंहपात् ॥ But हस्तिपादः, कटोलपादः ॥

1 हस्तिन्, 2 कुद्दाल*, 3 अश्व°, 4 कशिक°, 5 कुरुत, 6 कटोल, 7 कटोलक°, 8 गण्डोल, 9 गण्डोलक, 10 कण्डोल*, 11 कण्डोलक*, 12 अज*, 13 कपोत°, 14 जाल*, 15 गण्ड*, 16 महेला, (महिला), 17 दासी, 18 गणिका, 19 कुसूल. ॥

कुम्भपदीषु च ॥ १३९ ॥ पदानि ॥ कुम्भपदीषु, च, (लोपः) ॥

वृत्तिः ॥ कुम्भपदीप्रभृतयः कृतपादलोपाः पठ्यन्ते समुदाया एव । तत्रैवंसूत्रं ज्ञेयम् । पादस्य लोपो भवति कुम्भपद्यादिविषये । यथा कुम्भपद्यादयः सिध्यन्ति ॥

139. The words kumbhapadî &c, have been formed by the similar elision of the अ of पाद ॥

The forms कुंभपदी &c, are formed by eliding the final अ of पाद, and then substituting पद् for पात् before the feminine affix ई by IV. 4. 130. This substitution takes place only before the feminine affix ङीष्, and no where else, as कुम्भपदी, शतपदी ॥ Those words in the list, the first members of which denote an object of comparison or a numeral, would have elided अ by V. 4. 138 or V. 4. 140. In their case, this sûtra teaches the invariable affixing of ङीष् to such words ; so that the optional rule IV. 1. 8 does not apply to them.

1 कुम्भपदी, 2 एकपदी, 3 जालपदी, 4 शूलपदी,* 5 मुनिपदि, 6 गुणपदी,* 7 शतपदी, 8 सूत्रपदी, 9 गोधापदी, 10 कलशीपदी, 11 विपदी,* 12 तृणपदी,* 13 द्विपदी, 14 त्रिपदी*, 15 षट्पदी*, 16 दासीपदी 17 शितिपदी*, 18 विष्णुपदी*, 19 सुपदी, 20 निष्पदी, 21 आर्द्रपदी, 22 कुणिपदी, (कुणपदी), 23 कृष्णपदी, 24 शुचिपदी*, 25 द्रोणपदी, (द्रोणीपदी), 26 द्रुपदी, 27 सूकरपदी, 28 शकृत्पदी, 29 अष्टापदी, 30 स्थूणापदी, (स्थूलपदी), 31 अपदी*, 32 सूचीपदी, 33 मालापदी, 34 गोपदी, 35 घृतपदी, 36 सूपपदी, 37 पञ्चपदी, 38 अर्वपदी, 39 स्तनपदी, 40 कलहंसपदी, 41 विषपदी ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
1031

GSL

संख्यासुपूर्वस्य ॥ १४० ॥ पदानि ॥ संख्या, सुपूर्वस्य, (लोपः) ॥

वृत्तिः ॥ संख्यापूर्वस्य सुपूर्वस्य च बहुव्रीहेः पादशब्दान्तस्य लोपो भवति समासान्तः ॥

140. The final अ of पाद is elided also when a Numeral or the word सु precedes it, in a Bahuvrîhi.

Thus द्वौ पादावस्य = द्विपात्, त्रिपात्, so also शोभनौ पादावस्य = सुपात् ॥

वयसि दन्तस्य दतृ ॥ १४१ ॥ पदानि ॥ वयसि, दन्तस्य, दतृ ॥

वृत्तिः ॥ संख्यापूर्वस्य सुपूर्वस्य च बहुव्रीहेर्यो दन्तशब्दस्तस्य दतृ इत्ययमादेशो भवति सामासान्तो वयसि गम्यमाने ।

141. For दन्त is substituted दतृ in a Bahuvrîhi, when a Numeral or सु precedes it, and the whole word expresses a stage of life i. e. an age.

The ऋ of दतृ is indicatory, making Rule VII. 1. 70 applicable, by which a nasal is added before त् in declining these words in sarvanamasthâna cases: and rule IV. 1. 6 also applies to them. All rules relating to उगित् apply to these. Thus द्वौ दन्तावस्य = द्विदन् "a child of the age in which two teeth have appeared". So also त्रिदन्, चतुर्दन् ॥ शोभनादन्ताअस्य समस्ता जाताः = सुदन् कुमारः "a boy of the age in which all his teeth have appeared beautifully". Why do we say denoting 'age'? Observe द्विदन्तः कुंजरः ॥

छन्दसि च ॥ १४२ ॥ पदानि ॥ छन्दसि, च, (दतृ) ॥

वृत्तिः ॥ छन्दसि च दन्तशब्दस्य दतृ इत्ययमादेशो भवति समासान्तो बहुव्रीहौ समासे ॥

142. For danta is substituted dat in the Vedas, when final in a Bahuvrîhi.

Thus पत्रदन्तमालभेत, उभयदत आलभेत ॥

स्त्रियां संज्ञायाम् ॥ १४३ ॥ पदानि ॥ स्त्रियाम्, संज्ञायाम्, (दतृ) ॥

वृत्तिः ॥ स्त्रियामन्यपदार्थे संज्ञायां विषये दन्तशब्दस्य दतृ इत्ययमादेशो भवति ॥

143. For danta is substituted dat when in the feminine gender denoting a name.

Thus अयोदती, फालदती ॥ Why do we say when denoting a Name? Observe समदन्ती, स्निग्धदन्ती ॥

विभाषा श्यावारोकाभ्याम् ॥१४४॥ पदानि ॥ विभाषा, श्याव, आरोकाभ्याम् (दतृ) ॥

वृत्तिः । श्याव अरोक इत्येताभ्यां परस्य दन्तशब्दस्य दतृ इत्ययमादेशो भवति ॥

144. Optionally dat is substituted for danta, in a Bahuvrîhi compound, when it is preceded by the words śyâva and aroka.

Thus श्यावदन्तः or श्यावदन्, अरोकदन्तः or अरोकदन् ॥ अरोक means 'dark' 'non-luminous'. The word संज्ञायाम् of the last sûtra governs this also, so that

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

when the compound is not a Name, the substitution does not take place; as श्यावदन्तः, अरोकदन्तः ॥

अग्रान्तशुद्धशुभ्रवृषवराहेभ्यश्च ॥ १४५ ॥ पदानि ॥ अग्रान्त, शुद्ध, शुभ्र, वृष, वराहेभ्यः, च, (दतृ) ॥

वृत्तिः ॥ विभाषेत्येव । अग्रान्ताच्छब्दात् शुद्ध शुभ्र वृष वराह इत्येतेभ्यश्च परस्य दन्तशब्दस्य विभाषा दतृ इत्ययमादेशो भवति समासान्तो बहुव्रीहौ समासे ॥

145. The substitution of dat for danta is optional in a Bahuvrîhi, when it is preceded by a word ending in अग्र or by शुद्ध, शुभ्र, वृष and वराह ॥

The word "optionally" is understood here also. Thus कुड्मलाग्रदन्, or कुड्मलाग्रदन्तः, so also शुद्धदन्तः or शुद्धदन्, शुभ्रदन्तः or शुभ्रदन्, वृषदन्तः or वृषदन्, वराहदन्तः or वराहदन् ॥

The च of the sûtra indicates that the substitution optionally takes place in other cases not enumerated: as अहिदन्तः or अहिदन्, मूषिकदन् or मूषिकदन्तः, गर्दभदन्तः or गर्दभदन्, शिखरदन्तः or शिखरदन् ॥

ककुदस्यावस्थायां लोपः ॥ १४६ ॥ पदानि ॥ ककुदस्य, अवस्थयां, लोपः ॥

वृत्तिः । ककुदशब्दान्तस्य बहुव्रीहेर्लोपो भवति समासान्तो ऽवस्थायां गम्यमानायाम् । कालविकृता वस्तुधर्मा वयःप्रभृतयो ऽवस्था इत्युच्यते ॥

146. The final letter of kakuda is dropped in a Bahuvrîhi, when it denotes age or condition of animals.

The word अवस्था means the changes which things undergo by lapse of time, such as age &c. Thus असंजातं ककुदमस्य = असंजातककुत् = बालः "the young of an animal". पूर्णककुत् = मध्यमवया "middle—aged animal": उन्नतककुत् = वृद्धवया "old". स्थूलककुत् = बलवान् 'strong', यष्टिककुत् = नातिस्थूलो नातिकृशः ॥

Why do we say when denoting a condition? Observe श्वेतककुदः ॥

त्रिककुत्पर्वते ॥ १४७ ॥ पदानि ॥ त्रिककुत, पर्वते ॥

वृत्तिः ॥ त्रिककुदि बहुव्रीहौ ककुदशब्दस्य लोपः समासान्तो निपात्यते पर्वते ऽभिधेये ।

147. The Bahuvrîhi word Trikakud, formed by the elision of the final अ of kakuda, is the name of a mountain.

त्रीणिककुदान्यस्य = त्रिककुत् "a three-peaked hill, the peaks having the shape of a hump". All three-peaked hills are not so called it is the name of a particular hill. When not denoting a hill we have त्रिककुदः ॥

उद्विभ्यां काकुदस्य ॥ १४८ ॥ पदानि ॥ उद, विभ्याम्, काकुदस्य, (लोपः)

वृत्तिः ॥ उत् वि इत्येताभ्यां परस्य काकुदशब्दस्य लोपो भवति बहुव्रीहौ समासे ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GL

148. After ut and vi, the final of kâkuda is elided in a Bahuvrîhi compound.

Thus उन्नतंकाकुदमस्य = उत्काकुत्, so also विकाकुत् ॥ The word काकुद means 'palate'.

पूर्णाद्विभाषा ॥ १४९ ॥ पदानि ॥ पूर्णात्, विभाषा, (लोपः) ॥

वृत्तिः ॥ पूर्णात्परस्य काकुदशब्दस्य विभाषा लोपो भवति बहुव्रीहौ समासे ॥

149. After pûrṇa, the final of kâkuda is optionally elided in a Bahuvrîhi compound.

Thus पूर्णम् काकुदमस्य = पूर्णकाकुत् or पूर्णकाकुदः ॥

सुहृद्दुर्हृदौ मित्रामित्रयोः ॥ १५० ॥ पदानि ॥ सुहृद, दुर्हृदौ, मित्र, अमित्रयोः ॥

वृत्तिः ॥ सुहृत् दुर्हृत् इति निपात्यते यथासंख्यं मित्रामित्रयोरभिधेययोः । सुशब्दात्परस्य हृदयशब्दस्य हृद्भावो निपात्यते बहुव्रीहौ, तथा दुःशब्दात्परस्य ।

150. The words suhṛit and durhṛit are irregularly formed Bahuvrîhi compounds, denoting "a friend" and "a foe" respectively.

The word सुहृत् is derived from सु + हृदय, the अय of हृदय being elided in the Bahuvrîhi. It means one whose heart is favourably disposed towards another. So also दुर्हृत् is derived from दुर् + हृदय, he whose heart is evil.

Why do we say "when meaning a friend and a foe respectively"? Observe सुहृदयः कारुणिकः 'the kind-hearted, merciful', दुर्हृदयश्चोरः "the evil hearted thief".

उरःप्रभृतिभ्यः कप् ॥ १५१ ॥ पदानि ॥ उरः प्रभृतिभ्यः, कप् ॥

वृत्तिः ॥ उरःप्रभृत्यन्ताद्बहुव्रीहेः कप् प्रत्ययो भवति ।

151. The affix कप् comes after uras &c final in a Bahuvrîhi compound.

Thus व्यूढोरस्कः = व्यूढमुरोऽस्य ॥ So also प्रियसर्पिष्कः, अवमुक्तोपानत्कः ॥

The words पुमान्, अनड्वान्, पयः, नौः and लक्ष्मीः are exhibited in the list of urasâdi words as nominative singular, and not in their crude-forms as is the case with other words. The reason of this is, that the singular number of these words take the affix कप्, and not their dual and plural numbers. With regard to the dual and plural of these, the affix कप् is optionally added by force of sûtra V. 4. 154. Thus द्विपुमान् or द्विपुंस्कः, बहुपुमान् or बहुपुंस्कः ॥

1 उरस्; 2 सर्पिस्, 3 उपानह्, 4 पुमान्, 5 अनड्वान्, 6 पयस्, 7 नौः, 8 लक्ष्मीः, 9 दधि, 10 मधु, 11 शालि, 12 अर्थान्नञः ॥ (The affix कप् is added to अर्थ when preceded by the Negative particle नञ्, as अनर्थकः)

इनः स्त्रियाम् ॥ १५२ ॥ पदादि ॥ इनः, स्त्रियाम्, (कप्) ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

वृत्तिः ॥ इन्नन्ताद्बहुव्रीहेः कप् प्रत्ययो भवति स्त्रियां विषये ॥

152. The affix कप् is added to a Bahuvrîhi the last member of which ends in इन्, when a feminine word is denoted.

Thus बहवो दण्डिनोऽस्यां शालायां = बहुदण्डिका शाला ॥ So also बहुछत्रिका; बहुस्वामिका नगरी, बहुवाग्मिका सभा ॥ Why do we say when denoting a feminine? Observe बहुदण्डी राजा or बहुदण्डिकः ॥ The latter form is derived by adding कप् optionally under V. 4. 154.

नद्यृतश्च ॥ १५३ ॥ पदानि ॥ नदी, ऋतः, च, (कप्) ॥

वृत्तिः ॥ नद्यन्ताद्बहुव्रीहेर्ऋकारान्ताच्च कप् प्रत्ययो भवति ॥

153. The affix कप् is added to a Bahuvrîhi the last member of which is a feminine word ending in long ई or ऊ defined as nadî words, or which ends in a short ऋ ॥

The word नदी is defined in I. 4. 3. Thus बहुकुमारीको देशः (बह्व्यः कुमार्योऽस्मिन्देशे), बहुब्रह्मबन्धूकः ॥ बहुकर्तृकः ॥ The त in ऋत् is for the sake of euphony.

शेषाद्विभाषा ॥ १५४ ॥ पदानि ॥ शेषात्, विभाषा, (कप्) ॥

वृत्तिः ॥ यस्माद्बहुव्रीहेः समासान्तो नविहितः स शेषस्तस्माद्विभाषा कप्प्रत्ययो भवति ॥

154. After all other Bahuvrîhi compounds not covered by the foregoing rules, may optionally be added the affix कप् ॥

Thus बहुखट्वकः or बहुखट्वाकः or बहुखट्वः, बहुमालकः or बहुमालाकः or बहुमालः, बहुवीणकः or बहुवीणः or बहुवीणाकः &c. The word शेष denotes all those Bahuvrîhi about which no special rule has been given above. How do you explain the forms अनृचं साम, बह्वृचं सूक्तं, in which the affix कप् is added, though these words are governed by the general rule V. 4. 74, and ought to have taken the samâsânta affix अ? The affix अ is added to ऋच् when the compound has a special meaning such as अनृचः means 'a boy', बह्वृचः 'a charaṇa'.

Why do we say "after the rest"? Observe प्रियपथः, प्रियधुरः ॥

न संज्ञायाम् ॥ १५५ ॥ पदानि ॥ न संज्ञायाम्, (कप्) ॥

वृत्तिः ॥ संज्ञायां विषये बहुव्रीहौ समासे कप् प्रत्ययो न भवति । पूर्वेण प्राप्तः प्रतिषिध्यते ॥

155. The affix कप् does not come after a Bahuvrîhi when a Name is meant.

This debars कप् ordained by the last. Thus विश्वेदेवा अस्य = विश्वदेवः, विश्वयशाः ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

CSL

ईयसश्च ॥ १५६ ॥ पदानि ॥ ईयसः, च ॥

वृत्तिः ॥ ईयसन्ताद्बहुव्रीहेः कप् प्रत्ययो न भवति । सर्वा प्राप्तिः प्रतिषिध्यते ।

156. The affix कप does not come after a Bahuvrîhi the last member of which ends in the affix ईयस् ॥

This debars all the previous rules. Thus बहवः श्रेयांसोऽस्य = बहुश्रेयान्, here rule V. 4. 154 is debarred. बह्व्यः श्रेयस्योऽस्य = बहुश्रेयसी, here rule V. 4. 153 is prohibited. By rule I. 2. 48 the long final ई ought to have been shortened, but this is not done by considering it as a masculine "ईयसो बहुव्रीहौ पुंवत्" See Vârtika under I. 2. 48.

वन्दिते भ्रातुः ॥ १५७ ॥ पदानि ॥ वन्दिते, भ्रातुः (न कप्) ॥

वृत्तिः ॥ वन्दितेऽर्थे यो भ्रातृशब्दो वर्त्तते तदन्ताद्बहुव्रीहेः कप् प्रत्ययो न भवति ॥

157. The affix कप् does not come after a Bahuvrîhi ending in the word bhrâtṛi, when it means 'praised'.

The word वन्दितः means 'praised', 'respected' &c. Thus शोभना भ्राता ऽस्य = सुभ्राता 'one having a good brother'. Why do we say when it means "praised"? Observe मूर्खभ्रातृकः, दुष्टभ्रातृकः ॥

ऋतश्छन्दसि ॥ १५८ ॥ पदानि ॥ ऋतः, छन्दसि, (न कप्) ॥

वृत्तिः ॥ ऋवर्णान्ताद् बहुव्रीहेश्छन्दसि विषये कप् प्रत्ययो न भवति ॥

158. The affix कप् does not come after a Bahuvrîhi ending in short ऋ in the Veda.

Thus हता माताऽस्य = हतमाता, हतपिता, हतस्वसा, सुहोता ॥

नाडीतन्त्र्योः स्वाङ्गे ॥ १५९ ॥ पदानि ॥ नाडी, तन्त्र्योः, स्वाङ्गे (कप्, न) ॥

वृत्तिः ॥ स्वाङ्गे यौ नाडीतन्त्रीशब्दौ तदन्ताद्बहुव्रीहेः कप् प्रत्ययो न भवति ॥

159. The affix कप् does not come after the words nâḍî, and tantrî final in a Bahuvrîhi, when they mean organs of body.

Thus बह्व्यो नाड्योऽस्य = बहुनाडिः कायः, बहुतन्त्रीर्ग्रीवा ॥ The word तन्त्री means 'artery'. Why do we say meaning "parts of body"? Observe, बहुनाडीकः स्तम्भः, बहुतन्त्रीका वीणा ॥ The word नाडी is a feminine word formed by ङीप् that comes after jâti; तन्त्री is formed by the uṇâdi affix ई (uṇ III. 158). In बहुनाडिः the long ई is shortened as being an upasarjana (I. 2. 48); but the ई of तन्त्री is not shortened, as ई here is not a feminine affix, but a kṛit affix (कृत् स्त्रियाः प्रतिषेधः; See I. 2. 48 also).

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA · संस्कृति मंत्रालय · भारत सरकार

CSL

निष्प्रवाणिश्च ॥ १६० ॥ पदानि ॥ निष्प्रवाणिः, च ॥

वृत्तिः ॥ निषप्रवाणिरिति नदीलक्षणस्य कपः प्रतिषेधो निपात्यते ।

160. The word निष्प्रवाणि is irregularly formed, without adding the affix कप्, though the last word is a Nadî word.

The word प्रवाणा means either प्रीयतेऽस्यां or प्रवयन्ति तया ॥ Here ल्युट् is added to the root वि 'to weave': and denotes the instrument of weaving i. e. 'a shuttle'. निर्गता प्रवाणी अस्य = निष्प्रवाणिः पटः, निष्प्रवाणिः कम्बलः = अपनीतशलाकः "a new unbleached cloth or blanket", from which the shuttle has not yet been extracted, fresh from the loom. The न is changed to ण by VIII. 4. 29.

Printed by Freeman & Co., Ld., at the Tárá Printing Works, Benares.

[1076] CSL

BOOK VI.

THE ASHTÁDHYÁYÍ OF PÁṆINI.

TRANSLATED INTO ENGLISH

BY

SRISA CHANDRA VASU, B. A.,

Provincial Civil Service, N. W. P.

Benares:

PUBLISHED BY SINDHU CHARAN BOSE,

at the Panini Office,

1897.

GSL

TO

Hon'ble Sir John Edge, Kt. Q. C.,

CHIEF JUSTICE OF THE NORTH-WESTERN PROVINCES,

THIS WORK

IS,

WITH HIS LORDSHIP'S PERMISSION,

AND IN RESPECTFUL APPRECIATION OF HIS LORDSHIP'S SERVICES TO THE CAUSE OF ADMINISTRATION OF JUSTICE AND OF EDUCATION

IN

THESE PROVINCES,

Dedicated

BY HIS LORDSHIP'S HUMBLE SERVANT

THE TRANSLATOR.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
सत्यमेव जयते
संस्कृति मंत्रालय · भारत सरकार

CSL

ओ३म् ।

अथ षष्ठाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

BOOK SIXTH.

CHAPTER FIRST.

एकाचो द्वे प्रथमस्य ॥ १ ॥ पदानि ॥ एक, अचः, द्वे, प्रथमस्य, ॥

वृत्तिः ॥ अधिकारो ऽयम् । एकाच इति च द्वे इति च प्रथमस्येति च त्रितयमधिकृतं वेदितव्यम । इत उत्तरं यद्वक्ष्यामः प्राक्संप्रसारणविधानात् तत्रैकाचः प्रथमस्य द्वे भवत इत्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति लिटि धातोरनभ्यासस्येति । तत्र धातोरवयवस्यानभ्यासस्य प्रथमस्यैकाचो द्वे भवतः ॥

1. In the room of the first portion, containing a single vowel, there are two.

Upto Sûtra VI. 1. 12 inclusive it is to be understood that for the first syllable two are to be made, i. e, the first syllable is to be reduplicated. This is an adhikâra sûtra: all the three words viz एकाचः, and द्वे and प्रथमस्य are to be read in the subsequent sûtras upto VI. 1. 12, before the rule of Samprasâraṇa begins. Thus Sûtra VI. 1. 8 says "when लिट् follows, of an unreduplicated verbal root". The sense of this sûtra is incomplete, unless we supply the three words of this sûtra, when it will read thus: "when लिट् follows, there are two in the room of the first portion, containing a single vowel of an unreduplicated verbal root". Thus from जागृः—जजागार (जागृ + णल् IV. 3. 82 = जा + जागृ + अ = ज + जागर् + अ VII. 4. 59 = जजागार "he awoke"). So also पपाच्, इयाय, आर from the roots पच्, इ and ऋ ॥ The reduplication takes place through the force of the affix that follows. Thus the affixes of the Perfect Tense (लिट्), the Desiderative (सन्), the Intensive (यङ्), the श्लु vikaraṇa, the Aorist in चङ्; all cause reduplication.

The word एकाच् means that which consists of one vowel (अच्) ॥ When a stem or root consists of more than one vowel (is a dissyllabic or polysyllabic root), then the एकाच् प्रथमः will be the *first syllable:* as in जागृ the portion जा is the प्रथम एकाच् 'the first portion consisting of one vowel'. When a root consists of a single vowel, as इ 'to go', then strictly speaking there cannot be any portion which may be called first (प्रथम) or ekâch consisting of a single

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GL

vowel). Here, however, will this rule be applied and इ will be reduplicated, according to the maxim "व्यपदेशिवदेकस्मिन्"—"An operation which affects something on account of some special designation which for certain reasons attaches to the latter, affects likewise that which stands alone and to which therefore, just because the reasons for it do not exist, that special designation does not attach". So also in पच् there is no *first* syllable strictly speaking, but still the rule will apply under the above maxim. In making Reduplications the Rule I. 1. 59 should always be borne in mind. Thus पच्+अ (णल् of लिट्) =पाच् पाच्+अ=प पाच्+अ (VII. 4. 59 and 60)=पपाच ॥

The word द्वि in the sûtra indicates that the very word-form is to be doubled or pronounced-twice, and not that another word of similar meaning is substituted. In fact this is not a rule ordaining *substitution* of two, in the room of one; but of the *repetition* of the one. Compare VIII. 1. 1.

अजादेर्द्वितीयस्य ॥ २ ॥ पदानि ॥ अच्, आदेः, द्वितीयस्य ॥

वृत्तिः ॥ प्रथमद्विर्वचनापवादो ऽयम् । अजादेर्द्वितीयस्यैकाचो द्विर्वचनमधिक्रियते । अच् आदिर्यस्य धातोस्तदवयवस्य द्वितीयस्यैकाचो द्वे भवतः ॥

2. Of that whose first syllable begins with a vowel, there are two in the room of the second portion containing a single vowel.

This debars the reduplication of the *first* syllable. In a verbal root beginning with a vowel, and consisting of more than one syllable, the *second* syllable is to be reduplicated and not the first. Thus the सनन्त root अटिष, (अट्+सन्=अट्+इट्+सन् VII. 2. 35=अटिष), reduplicates the second syllable टिष् and the 3rd per. sing is अटि टिषति, the ष being elided by VII. 4. 60: and स changed to ष by VIII. 3. 59. So also अशिशिषति, अरिरिषति ॥ The last form is thus evolved, ऋ+सन्=ऋ+इट्+सन् (VII. 2. 74)=अर्+इ+स (VII. 3. 84, and VI. 1. 51). Here now we have to make reduplication, and if I. 1. 59 be applied, then since a vowel affix इ follows, the reduplication of अर् should take place i. e. the ऋ the sthânî should be reduplicated. But we have explained the sûtra द्विर्वचनेऽचि I. 1. 59, by the phrase द्विर्वचननिमित्तेऽचि, i. e. the vowel-affix causing reduplication. Here the vowel-affix इट् does not cause reduplication, but the consonant-affix सन् that does so. Therefore rule I. 1. 59 does not apply, for इट् itself is a कार्यी, and the maxim applies कार्यमनुभवन्हि कार्यी निमित्ततया नाश्रीयते "surely that which undergoes an operation can, so for as it undergoes that operation, not be made the cause of the application of a grammatical rule". Thus from the root शीङ् is formed शयिता ; here the root शी is guṇated before the augment इट्. Rule I. 1. 5 declaring the prohibition of guṇation with regard to कित् or ङित् words does not apply here. For though शीङ् has an indicatory ङ, yet as it undergoes an operation itself, it cannot be the cause of the application of another rule.

Some persons explain the word अजादेः as the Ablative singular (and not Genitive Singular) of अजादिः and they consider the word as a Karmadhâraya compound and not a Bahuvrîhi compound. According to them the word means:—"The syllable *following* the *initial vowel* is reduplicated". (अचासावादिश्चेत्यजादिः, अजादेरुत्तरस्यएकाचो द्वे भवतः)॥ According to this interpretation, the word द्वितीयस्य is merely explanatory.

न न्द्राः संयोगादयः ॥ ३ ॥ पदानि ॥ न, न्द्राः, संयोगादयः ॥

वृत्तिः ॥ द्वितीयस्येति वर्त्तते । द्वितीयस्यैकाचो ऽवयवभूतानां न्द्राणां तदन्तर्भावात् प्राप्तं द्विर्वचनं प्रतिषिध्यते । नकारदकाररेफा द्वितीयैकाचो ऽवयवभूताः संयोगादयो न द्विरुच्यन्ते ॥

वार्त्तिकम् ॥ बकारस्याप्ययं प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥
वा० ॥ दकारोपधोपदेशे तु न वक्तव्यः ॥ वा० ॥ यकारपरस्य रेफस्य प्रतिषेधो न भवतीति वक्तव्यम् ॥
वा० ॥ ईर्ष्यतेस्तृतीय द्वे भवत इति वक्तव्यम् ॥ वा० ॥ कण्ड्वादीनां तृतीयस्यैकाचो द्वे भवत इति वक्तव्यम् ॥
वा० ॥ नामधातूनां तृतीयस्यैकाचो द्वे भवत इति वक्तव्यम् ॥ वा० ॥ यथेष्टं नामधातुष्विति वक्तव्यम् ॥

3. The letters न्, द् and र् being the first letter of a compound consonant and being part of the second syllable, are not reduplicated.

The word dvitîyasya "of the second syllable", is understood here. This sûtra debars the doubling of the consonants n, d, and r when forming parts of the second syllable, provided these letters occur in the beginning of a conjunct (saṅyoga) letter. Thus the Desiderative root of उन्द् is उन्दिष, formed by adding सन् and इट्॥ The second syllable here is न्दिष् which is to be reduplicated by the last rule. But in doing so, न् will not be doubled. Thus we get the form उन्दिदिषति; so also from अड्ड् and अर्च् we have अड्डिडिषति, and अर्चिचिषति॥

Why do we say "when न्, द् and र् are the letters"? Observe ईचिक्षिषते from ईक्ष् in which क् is the initial letter and has been reduplicated in to च्॥ Why do we say "being the first letter in a conjunct consonant"? Observe प्राणिणिषति from the root अन् 'to breathe', the न् being changed into ण् by VIII. 4. 19 and 21. The phrase अजादेः of the last sûtra is understood in this sûtra also. Thus दरिद्रासति॥ Some explain the word अजादेः understood in this sûtra in the same way as in the last, namely as a karmadhâraya compound in the Ablative singular. They do so, in order to explain the form इन्दिद्रीयिषति, which is thus evolved इन्द्रमिच्छति = इन्द्र + क्यच् III. 1. 8 = इन्द्रीय॥ Then इन्द्रीयितुमिच्छति = इन्द्रीय + सन्॥ Here though the second syllable consists of n, d and r, yet न् alone is rejected in reduplication and not द् and र् also, as द् and र् are not immediately *after* the *initial vowel* (अजादि) इ in this case.

Vârt:—This prohibition should be stated with regard to the letter ब् also. As उब्ज्—उब्जिजिषति॥ This prohibition applies when the word is taught primarily as having a penultimate ब्॥ But when it is taught as primarily

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA · 1040

having a penultmate इ, then the rule does not apply: the ब should then be ordained as a substitute of इ ॥ See Tudadi root 20.

Vârt:—There is no prohibition of the र when it is followed by य ॥ Thus अरार्यते ॥ This is the Intensive form of the verb ऋ, and is thus evolved: ऋ+ यङ् (III. 1. 22. Vârt)=अर्+य (VII. 4. 30)=अर्य, then follows reduplication by the rules of this sûtra. The second syllable र्य has an initial र which is not however rejected in reduplication.

Vârt:—In the case of the verb ईर्ष्यति the third should be reduplicated. "Third of what"? Some say the third of the consonants, and according to them the form is ईर्ष्यियिषति ॥ Some say the third syllable, therefore of the root ईर्ष्यिष (ईर्ष्य+इट्+सन्), the third syllable ष is reduplicated: Thus ईर्ष्यिषष, ईर्ष्यिषिष (VII. 4. 79) the अ of ष is changed into short इ by VII. 4. 79.=ईर्ष्यिषिषति ॥

Vârt:—The third syllable of the verbs कण्डूय &c. is to be reduplicated. Thus कण्डूय+इट्+सन्=कण्डूयिष=कण्डूयियिषति; so also असुयियिषति &c.

Vârt:—The third syllable of verbs derived from nouns is optionally reduplicated. Thus अश्वीयियिषति or अशिश्वीयिषति ॥

Vârt;—Others say, any syllable of a नामधातु (verbs derived from nouns) may be reduplicated. Thus from the noun पुत्र is derived the root पुत्रीय, the desiderative root of which is पुत्रीयिष, which requires reduplication. Here any syllable may be reduplicated; as. 1, पुपुत्रीयिषति, 2. पुतित्रीयिषति, 3. पुत्रीयियिषति, 4. पुत्रीयिषिषति ॥ Or there may be double and treble reduplication simultaneously as. पुपुतित्रीयियिषति ॥

पूर्वोऽभ्यासः ॥ ४ ॥ पदानि ॥ पूर्वः, अभ्यासः ॥

वृत्तिः ॥ द्वे इति प्रथमान्तं यदनुवर्त्तते तदर्थादिह षष्ठ्यन्तं जायते । तत्र प्रत्यासत्तेरस्मिन्प्रकरणे ये द्वे विहिते तयोर्यः पूर्वो ऽवयवः सो ऽभ्याससंज्ञो भवति ॥

4. The first of the two is called the Abhyâsa or the Reduplicate.

The word द्वे in the nominative case is understood here, but for the purposes of this sûtra it is taken in the Genitive case i. e. द्वयोर्यः पूर्वः "the first of the two" ordained above. The word Abhyâsa occurs in sûtras III. 1. 6, VI. 1. 7 &c.

उभे अभ्यस्तम् ॥ ५ ॥ पदानि ॥ उभे, अभ्यस्तम् ॥

वृत्तिः ॥ द्वे इति वर्तमाने उभेग्रहणं समुदायसंज्ञाप्रतिपत्त्यर्थम् । ये द्वे विहिते ते उभे अपि समुदिते अभ्यस्तसंज्ञे भवतः ॥

5. The both are collectively called Abhyasta.

Though the word द्वे was understood in the sûtra, the use of the word उभे 'both' indicates that the word Abhyasta applies to the two taken together and not to any one of them separately. The word abhyasta occurs in sûtras III. 4. 109, VI. 1. 32 &c. Thus sûtra VI. 1. 189 declares "the first vowel of

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
GSL

an Abhyasta gets the udâtta accent". The Abhyasta being the collective name of the both, the accent will fall on the first and not on the second, as in दैदति dádati, the accent is on the first अ ॥ So also by VII. 1. 4 अत् takes the place of झ after an Abhyasta, therefore, दद + झि = दद + अति = ददति ॥ So also ददत् (VI. 4. 112).

जक्षित्यादयः षट् ॥ ६ ॥ पदानि ॥ जक्ष, इत्यादयः, षट् ॥

वृत्तिः ॥ अभ्यस्तमिति वर्त्तते । जक्ष इत्ययं धातुरित्यादयश्चान्ये षट् धातवो ऽभ्यस्तसंज्ञा भवन्ति । सेयं सप्तानां धातूनामभ्यस्तसंज्ञाविधीयते ॥ जक्षभक्षहसनयोरित्यतः प्रभृति वेवीङ् वेतिना तुल्यइति यावत् ॥

6. So also the six roots beginning with jakshi are called abhyasta.

The word abhyasta is understood here. The verb jakshi and the six verbs that follow it in the Dhâtupâṭha, in all seven verbs, get this designation. These are जक्ष, जागृ, दरिद्रा, चकास्, शास्, दीधी, and वेवी ॥ Pânini has overlooked वेवी and mentions only the first six. By getting the designation of Abhyasta these verbs get acute accent on the first syllable when followed by a sârvadhâtuka Tense-affix not having the intermediate इट् and beginning with a vowel. Thus जाग्रति já-grati, जक्षति jákshati, दरिद्रति dáridrati, चकासति chákâsati, शासति śâśati, दीध्यते dídhyate, and वेव्यते vevyate. The present participle दीध्यत् is irregularly formed by adding the affix शतृ (अत्) and when so formed it does not take the augment नुम् by VII. 1, 78.

तुजादीनां दीर्घो ऽभ्यासस्य ॥ ७ ॥ पदानि ॥ तुज, आदीनाम्, दीर्घः, अभ्यासस्य ॥

वृत्तिः ॥ तुजादीनामितिप्रकारेआदिशब्दः । कश्च प्रकारः । तुजेर्दीर्घोभ्यासस्य न विहितः, दृश्यते च, ये तथाभूतास्ते तुजादयस्तेषामभ्यासस्य दीर्घः साधुर्भवति ॥

7. In the room of a short vowel of the Reduplicate of the roots तुज् &c, a long is substituted.

There is no list of तुजादि verbs given any where. The word आदि in तुजादि therefore should be construed as "verbs *like* tuj". So that wherever we may find a word having a long vowel in the Reduplicate, we should consider it a valid form. Thus तूतुजानः (तुज् + कानच् III. 2. 106 = तूतुजानः Rig. I. 3. 6). मामहानः, अनड्वान् दाधार, स्वधां मीमाय, स तूताव ॥ This lengthening only takes place in the Vedas before some special affixes, and not every where or in secular literature. As तुताज शबलान् हरीन् ॥

लिटि धातोरनभ्यासस्य ॥ ८ ॥ पदानि ॥ लिटि, धातोः, अनभ्यासस्य ॥

वृत्तिः ॥ लिटि परतो ऽनभ्यासस्य धातोरवयवस्य प्रथमस्यैकाचोः द्वितीयस्य वा यथायोगं द्वे भवतः ॥
वार्त्तिकम् ॥ द्विर्वचनप्रकरणे छन्दसि वेति वक्तव्यम् ॥ वा० ॥ लिटिद्विर्वचने जागर्तेर्वेति वक्तव्यम् ॥

8. When the tense-affixes of the Perfect follow, there is reduplication of the root, which is not already reduplicated.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
1042
GSL

The reduplication is either of the first syllable or of the second syllable according as the root begins with a consonant or a vowel. Thus पच् + णल् = पच् पच् + णल् = पपाच ॥ So also पपाठ, प्रोर्णुनाव ॥ In the case of ऊर्णु, Rule III. 1. 36 does not apply, so the Perfect of this word is not formed by adding आम् and the auxiliary verbs कृ, भू and अस्; but regularly. In fact ऊर्णु is regarded as if it was नु ॥ See sûtra III. 1. 36 Vârt. वाच्य ऊर्णोर्णुवद् भावो यङ् प्रसिद्धिः प्रयोजनं, आमश्च प्रतिषेधार्थमेकाचश्चेडुपग्रहात् ॥

Why do we say when लिट् follows? Observe कर्त्ता, हर्त्ता ॥ Why do we say "of a Dhâtu"? Observe सहुवांसो विशृण्विरे, सोममिन्द्रायसुन्विरे ॥ The question arises from the fact that the root (dhâtu) always directly precedes the affixes of the Perfect, no vikaraṇa intervenes as in the case of other tenses. So there was no necessity of using the word dhâtu in the sûtra. To this it is replied that by III. 4. 117, sometimes लिट् is treated as sârvadhâtuka, and then it takes vikaraṇa. As श्रु taking the vikarana श्नु becomes शृणु; (III. 1. 74) this whole *base* is not a dhâtu, therefore when the affixes of Perfect are added there is no reduplication, and we have शृण्विरे ॥ See III. 4. 117.

Why do we say 'of a non-reduplicate'? Observe कृष्णो नोनाव वृषभो यदीदम् । नोनूयतेर्नोनाव, i. e. it is the Perfect Tense of the Intensive verb नोनूय, and is not reduplicated again, यङ् having already caused reduplication. So also समान्या मरुतः समिमिक्षुः ending in the उस् of the Perfect.

Vârt :—In the Chhandas there is optionally reduplication of the root in the Perfect and other tenses. As आदित्यान् याचिषामहे or यियाचिषामहे; देवतानो दाति प्रियाणि or ददाति प्रियाणि ॥ मघवा दातु or ददातु, नस्तुतो वीरवद् धातु or दधातु ॥

Vârt :—The root जागृ is optionally reduplicated in the Perfect. As, यो जागार (or जजागार) तमृचः कामयन्ते ॥

सन्यङोः ॥ ९ ॥ पदानि ॥ सन् यङोः, ॥

वृत्तिः ॥ धातोरनभ्यासस्येति वर्त्तते । सन्यङोरिति च षष्ठ्यन्तमेतत् । सन्नन्तस्य यङन्तस्य चानभ्यासस्य धातोरवयवस्य प्रथमस्यैकाचो द्वितीयस्य वा यथायोगं द्वे भवतः ॥

9. Of a non-reduplicate root ending in सन् (Desiderative) or यङ् (Intensive) affixes, there is reduplication.

The word सन् यङोः should be construed as genitive dual and not as Locative dual. In the latter case, the meaning would be "when the affixes सन् and यङ् follow, a non-reduplicate root is reduplicated". The difficulty would be that while the root alone would be reduplicated, the augment इट् would not, as in अटिटिषति, अशिशिषति ॥

The phrase धातोरनभ्यासस्य is understood here also. The reduplication is of the first or second syllable, according as the root has an initial consonant or vowel. Thus पच् + सन् (III. 1. 7) पक्ष, reduplicate पिपक्षति (VII. 4. 79). So पत्

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

CSL

पिपतिषति, ऋ—अरिरिषति, उन्द्—उन्दिदिषति ॥ So also of यङन्तः—as, पापच्यते (VII. 4. 83), अटाट्यते, यायज्यते, अरार्यते, प्रोर्णोनूयते ॥ If a root is already a reduplicated one, there is no reduplication: as जुगुप्सिषते, लोलूयिषते being the Desiderative forms of जुगुप्स (already formed by svârthika सन् III. 1. 5), and of लोलूय (the Intensive form of लु) ॥ See III. 1. 22.

श्लौ ॥ १० ॥ पदानि ॥ श्लौ ॥

वृत्तिः ॥ श्लौ परतो ऽनभ्यासस्य धातोरवयवस्य प्रथमस्यैकाचो द्वितीयस्य वा यथायोगं द्वे भवतः ॥

10. Of a non-reduplicate root there is reduplication when the vikaraṇa ślu (श्लु) follows.

The श्लु is the characteristic sign of the roots of the third class, and causes the elision of the vikaraṇa शप् ॥ The reduplication is of the first or second syllable, according as the root has an initial consonant or a vowel. Thus जुहोति (from हु), बिभेति, जिह्रेति ॥

चङि ॥ ११ ॥ पदानि ॥ चङि ॥

वृत्तिः ॥ चङि परतो ऽनभ्यासस्य धातोरवयवस्य प्रथमस्यैकाचो द्वितीयस्य वा यथायोगं द्वे भवतः ॥

11. Of a non-reduplicate root there is reduplication when the affix चङ् of the Aorist follows.

The reduplication is of the first or second syllable according as the root begins with a consonant or a vowel. Thus अपीपचत्, अपीपठत्, (VII. 4. 93 and 94). So also आटिटत्, आशिशत्, आर्दिदत् ॥ These are aorists of the causative roots पाचि &c.

When the Reduplicated Aorist of the Causative (ण्यन्त) verbs पच् &c is to be formed, as here, we should first elide the causative sign णि, then shorten the penultimate vowel, and then reduplicate. Then by VII. 4. 93 the effect would be like as if सन् had followed, and this would not be prohibited by the short vowel being consdered sthânivat. For rule VII. 4. 93 says "Let the effect be as if सन् had followed, on the reduplicate, if followed by a light vowel, of an inflective base to which णि followed by चङ् is affixed; provided there is not the elision of any letter in the pratyâhâra अक् occasioned by the affixing of णि ॥" One of the conditions for the application of this rule is that the reduplicate must be followed by a *light* vowel. We have said above that the long penultimate is to be shortened before चङ् ॥ Now arises the difficulty. Should this light vowel coming in the room of a heavy vowel be considered like the heavy vowel by the rule of sthânivat âdeśa (I. 1. 56), or not? It should not be considered so, for the reasons given in I. 1. 57. For it was established there that the sthânivadbhâva will arise then only when some operation is to be done to a thing *anterior* to the non-substituted i. e. original vowel. Here no operation is to be applied to something *anterior* to such original (अनादिष्ट) vowel, but to

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

CSL

a form consisting of such substituted (आदिष्ट) vowel. Therefore, the light vowel is not considered non-existent for the purposes of सन्वद्भाव ॥ If this order of operation is not followed, there would arise incongruities. The order must be this: 1st the elision of णि (VI. 4. 51) 2nd the shortening of the penultimate (VII 4. 4) 3rd the reduplication. If the reduplication take place first and the vowel be shortened, then the reduplication having taken place before the substitution of the vowel had taken place, such substitute will now be considered as sthânivad: the *light* vowel being considered as still *heavy*, will prevent the application of सन्वद्भाव ॥ The difficulty will be in the form of आशीशमत्, where the short is ordained after the णि ॥ If this be the order of operations, there will not be the reduplication of the second syllable टि in the word अटिटत्? This is, howwer, done by I. 1. 59. which see.

दाश्वान् साह्वान् मीढ्वांश्च ॥ १२ ॥ पदानि ॥ दाश्वान्, साह्वान्, मीढ्वान्, च ॥

वृत्तिः ॥ दाश्वान् साह्वान् मीढ्वानित्येते शब्दाश्छन्दसि भाषायां चाविशेषेण निपात्यन्ते ॥

वार्त्तिकम् ॥ कृञादीनां के द्वे भवत इति वक्तव्यम् ॥ वा० ॥ चरिचलिपतिवदीनां द्वित्वमच्यक्चाभ्यासस्य ॥ वा० ॥ वेति वक्तव्यम् ॥ वा० ॥ हन्तेर्घत्वं च ॥ वा० ॥ पाटेर्णिलुक् चोक् च दीर्घश्चाभ्यासस्य ॥

12. The participles dâśvân, sâhvân and mîḍhvân are irregularly formed without reduplication.

The word दाश्वान् is from the root दाशृ 'to give' with the affix क्वसु (III. 2. 107), here the reduplication and the augment इट् are prohibited irregularly. As दाश्वांसो दाशुषः सुतम् (Rig I. 3, 7). The word साह्वान् is derived from the root सह् 'to endure', by adding the affix क्वसु (III. 2. 107), the irregularity being in lengthening the penultimate, not allowing the augment इट् and the reduplication. Thus साह्वान् बलाहकः ॥ So also मीढ्वान् comes from मिह् 'to sprinkle' with the affix क्वसु (III. 2. 107) the irregularity consisting in non-reduplication, non-application of इट्, the lenthening of the penultimate vowel, and the change of ह into ढ ॥ As मीढ्वस्तोकाय तनयाय मृडय ॥ It is not necessary that these words should be in the singular always, in their plural forms also they do not reduplicate.

Vârt:—Reduplication takes place when कृञ् &c, are followed by the affix क ॥ Thus क्रियते अनेन = कृ + क = चक्रम्, क्लिद् + क = चिक्लिदम् ॥ The affix क comes after कृञ् and क्लिद् with the force of the affix घञ् ॥

Vârt:—The roots चर्, चल्, पत्, and वद् take reduplication when followed by the affix अच् (III. 1. 134) and the reduplicate (abhyâsa) takes the augment आक् ॥ The final consonants of the Abhyâsa (reduplicate) are not elided in these verbs, in order to give scope to the augment, for if the final consonants be elided by VII. 4. 60, then the addition of the augment becomes unnecessary; as there is no difference between the augment and the âdesa (shortening of the vowel) taught in VII. 4. 59. Thus चराचरः, चलाचलः, पतापतः, वदावदः ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

Vârt:—The above vârtika is optional, so we have the forms चरः पुरुषः, चलो रथः, वदो मनुष्यः &c.

Vârt:—The root हन् is reduplicated before the affix अच्, and the augment आक् comes after the Abhyâsa, and घ is the substitute of ह of the Abhyâsa. Thus हन् + अच् = घन् + आक् + हन् + अच् = घनाघनः (The second ह is changed into घ by VII. 3. 55), as in the phrase घनाघनः क्षोभनश्चर्षणीनाम् ॥

Vârt:—The causative root पाटि is reduplicated before the affix अच्, there is elision of णि (sign of the causative), and ऊक् is the augment of the Abhyâsa, and it is lengthened. Thus पाटि + अच् = पाटूपटः ॥

ष्यङः संप्रसारणं पुत्रपत्योस्तत्पुरुषे ॥ १३ ॥ पदानि ॥ ष्यङः, संप्रसारणम्, पुत्र, पत्योः, तत्पुरुषे ॥

वृत्तिः ॥ पुत्त्र पति इत्येतयोरुत्तरपदयोस्तत्पुरुषे समासे ष्यङः संप्रसारणं भवति ॥

वार्त्तिकम् ॥ ष्यङः सम्प्रसारण गौकाक्षायाः पतिषेधः ॥

13. There is vocalisation of the semivowel य् of the affix ष्यङ् (IV. 1. 78) when followed in a Tatpurusha compound, by the words पुत्र and पति ॥

When the words पुत्र and पति are the second members, forming a Tatpurusha compound, there is samprasâraṇa (vocalising the semi-vowels) of the affix ष्यङ् of the preceding. That is य is changed into इ ॥ Thus करीषस्येव गन्धोऽस्य = करीषगन्धिः (a Bahuvrîhi compound taking the samâsanta affix or rather substitute इ by V. 4. 137) करीषगन्धेरपत्यम् = करीषगन्धि + अण् (IV. 1. 92) = कारीषगन्धः ॥ The feminine of this will be formed by adding ष्यङ् (IV. 1. 78). Thus we have कारीषगन्ध्या (see IV. 1. 78). Now in forming the Tatpurusha compound of this word with पुत्र or पति, the final य will be changed into इ and we have कारीषगन्धीपुत्रः, कारीषगन्धीपतिः ॥ The आ of या becomes merged into इ (VI. 1. 108), and the short इ is lengthened (VI. 3. 139). So also कौमुदगन्धीपुत्रः ० कौमुदगन्धीपतिः ॥

Why do we say "of the affix ष्यङ्"? Observe इभ्यापुत्रः, क्षत्रियापुत्रः ॥

Why do we say "when followed by पुत्र or पति"? Observe कारीषगन्ध्याकुलम्, कौमुदगन्ध्याकुलम् ॥

Why do we say "when forming a Tatpurusha compound"? Observe कारीषगन्ध्यापतिरस्य ग्रामस्य = कारीषगन्ध्यापतिरयं ग्रामः ॥ It is a Bahuvrihi compound.

The affix ष्यङ् is here the feminine affix य followed by चाप् (आ) (see IV. 1. 77 and 74).

A general maxim relating to all affixes is "an affix denotes whenever it is employed in Grammar, a word-form which begins with that to which that affix has been added, and ends with the affix itself: प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणम्" ॥ This maxim, however, does not apply in case of feminine affixes, where we have this rule "a feminine affix denotes whenever

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA · 1940

GSL

it is employed in a rule, a word-form which ends with that affix, but which need not necessarily begin with that to which the affix has been added, but where the word form is subordinate : स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जने न " ॥ Thus we have परमकारीषगन्ध्यायाः पुत्रः = परमकारीषगन्धीपुत्रः and so also परमकारीषगन्धीपतिः ॥ Not so when the word is an upasarjana or subordinate in a compound. As अतिक्रान्ता कारीषगन्ध्याम् = अतिकारीषगन्ध्या, तस्यपुत्रः = अतिकारीषगन्ध्यापुत्रः, अतिकारीषगन्ध्यापतिः ॥

This vocalisation takes place when पुत्र and पति alone, not compounded with any other word, stand at the end : not so when a word beginning or ending with these words follows. Thus कारीषगन्ध्यापुत्रकुलं, कारीषगन्ध्यापरमपुत्रः &c.

Though a word ending in ष्यङ् may have may semi-vowels, yet the vocalisation takes place of the affix य (ष्यङ्) only, according to the maxim निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति "substitutes take the place of that which is actually enunciated ".

The word संप्रसारण has regulating influence upto VI. 1. 44 inclusive. The rules of vocalisation (change of semi-vowels into vowels) is contained in these sûtras.

Vârt:—Prohibition must be stated when पति and पुत्र follow the word गौकाक्ष्ये ॥ As गौकाक्ष्यापुत्रः, गौकाक्ष्यापतिः instead of गौकाक्षीपुत्रः &c.

बन्धुनि बहुव्रीहौ ॥ १४ ॥ पदानि ॥ बन्धुनि, बहुव्रीहौ ॥

वृत्तिः ॥ ष्यङः संप्रसारणमित्यनुवर्त्तते । बन्धुशब्दउत्तरपदे बहुव्रीहौ समासे ष्यङः संप्रसारणं भवति ॥
वा० ॥ मातच्मातृकमातृषु ॥

14. There is vocalisation of the affix ष्यङ् when the word बन्धु follows in a Bahuvrîhi compound.

Thus कारीषगन्ध्याबन्धुरस्य = कारीषगन्धीबन्धुः ॥ So also कौमुदगन्धीबन्धुः ॥

Why do we say "when the compound is a Bahuvrîhi"? Observe कारीषगन्ध्याया बन्धुः = कारीषगन्ध्याबन्धुः, which is a Tatpurusha compound. Like the last sûtra, we have here also परमकारीषगन्धीबन्धुः, but अतिकारीषगन्ध्याबन्धुः, कारीषगन्ध्याबन्धुधनः, कारीषगन्ध्यापरमबन्धुः ॥

Though the word बन्धुनि is exhibited in the sûtra in the neuter gender, it is in fact a masculine word.

Vârt :—There is vocalisation of ष्यङ् in a Bahuvrîhi compound with मातच् , मातृक and मात optionally: as कारीषगन्धीमातः or कारीषगन्ध्यामातः, कारीषगन्धीमातृकः or कारीषगन्ध्यामातृकः, कारीषगन्धीमाता, कारीषगन्ध्यामाता ॥ The indicatory च of मातच् makes the word take the udâtta on the last syllable (VI. 1. 163), thus debarring the especial accent of the Bahuvrîhi (VI. 2. 1). All Bahuvrîhi compounds ending in ऋ take the samâsânta affix कप् , so मातृ would have become मातृक by force of V. 4. 153, so the separate enumeration of मातृ and मातृक here shows that कप् is also optional.

वचिस्वपियजादीनां किति ॥ १५ ॥ पदानि ॥ वचि, स्वपि, यजादीनाम्, किति ॥

वृत्तिः ॥ संप्रसारणमिति वर्त्तते । ष्यङ इति निवृत्तम् । वचि । वच परिभाषणे । ब्रुवो वचिरिति च । स्वपि ॥ ञिष्वप् शये । यजादयो, यज देवपूजासंगतिकरणदानेष्वित्यतःप्रभृति आ गणान्तात् । तेषां वचिस्वपियजादीनां किति प्रत्यये परतः संप्रसारणं भवति ॥

15. The semivowels of the roots वच्, स्वप् and यजादि verbs are vocalised when followed by an affix having an indicatory क ॥

The anuvritti of ष्यङ् does not run into this sûtra. The root वच includes the वच परिभाषणे of the Adâdi class (II. 54) and the वच् substitute of ब्रू (II. 4. 53) स्वप् is the root ञिष्वप् शये of the Adâdi class (II 59). The यजादि verbs are the last nine roots of the Bhvâdi class viz. यज्, वप्, वह, वस्, वेञ्, व्येञ्, ह्वेञ्, वद् and श्वि ॥ The semivowels of these eleven verbs are changed into the corresponding vowel, when an affix having an indicatory क is added to them. Thus with the Past Participle affixes क्त and क्तवतु we have the following forms:— 1. वच्—उक्तः, उक्तवान्, (VIII. 2. 30). 2 स्वप्—सुप्तः, सुप्तवान् 3 यज्—इष्टः, इष्टवान्, (VIII. 2. 36) 4 वप्—उप्तः, उप्तवान्, 5 वह्—ऊढः, ऊढवान् (VIII. 2. 31, 40, VIII. 3. 13 and VI. 3. 111) 6 वस्—उषितः उषितवान्, (VII. 2. 56 VIII. 3. 60) 7 वेञ् —उतः, उतवान्, 8 व्येञ्—संवीतः, संवीतवान्, 9 ह्वेञ्—हूतः, हूतवान्, 10 वद्—उदितः, उदितवान्, 11 टुओश्वि—शूनः, शूनवान् ॥

धातो स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यय कार्यं विज्ञायते:—When in a Grammatical rule, an operation (dependant on an affix) is taught with regard to a root (dhâtu) by mentioning particular verbs (dhâtu) specifically, and not by using the word "dhâtu", generally, then the operation takes place only when the root is followed by such an affix as can be added to roots by emunciating the word धातोः ॥ The existence of this maxim is inferred in the formation of the word भ्रौणहत्यम् in VI. 4. 174, which see. Therefore, there is no vocalisation of वच् in the following वाच्यति, वाचिकः ॥ Here वाच्यति is formed by adding क्यच् to वाच् (वाचमिच्छति) ॥ वाच् is formed by क्विप् added to वच्, the vowel being lengthened and samprasâraṇa being expressly prevented by Uṇâdi II. 57. Now, it is a general rule that a root taking the affix क्विप्, विट्, or विच् does not lose its character of a dhâtu. Therefore वाच् is a root (धातु), and it ought to take vocalisation before the affix क्यच् ॥ But क्यच् is not enunciated to come after a dhâtu, but after a सुबन्त (सुप आत्मनः क्यच् III. 1. 8) in the rule ordaining its affixing. So also वाचिकः formed by adding ठक् to वाच् (See Vârt. V. 3. 83).

ग्रहिज्यावयिव्यधिवष्टिविचतिवृश्चतिपृच्छतिभृज्जतीनां ङिति च ॥१६॥ पदानि ॥ ग्रहि, ज्या, वयि, व्यधि, वष्टि, विचति, वृश्चति, पृच्छति, भृज्जतीनाम्, ङिति, च ॥

वृत्तिः ॥ ग्रह उपादाने. ज्या वयोहानौ. वेञो वयिः, व्यध ताडने. वश कान्तौ, व्यच व्याजीकरणे, ओव्रश्चू छेदने. प्रच्छ ज्ञीप्सायां. भ्रस्ज पाके, इत्येतेषां धातूनां ङिति प्रत्यये परतश्चकारात्किति च संप्रसारणं भवति ।
परिभाषा ॥ निष्ठादेशः षत्वस्वरप्रत्ययविधीड्विधिषु सिद्धो वक्तव्यः ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
CSL

16. There is vocalisation of the semi-vowels of the following verbs, when an affix having an indicatory क् or ङ् follows:—ग्रह 'to take', ज्या 'to become old', वेञ् 'to weave', व्यध 'to strike', वश 'to shine', व्यच 'to deceive', व्रश्च 'to cut', प्रच्छ 'to ask', and भ्रस्ज 'to cook, to fry'.

By force of the word 'च' 'and', the anuvritti of क्ङिति is read into this sûtra. Thus 1. ग्रह—गृहीतः, गृहीतवान् (by क्त and क्तवतु), गृह्णाति (I. 2. 4), जरीगृह्यते (by यङ् of the Intensive). 2. ज्या—जीनः, जीनवान् (VIII. 2. 44 त changed to न), जिनाति (I. 2. 4), the short इ is lengthened by VI. 4. 2 and is shortened again by VII. 3. 80. जेजीयते (यङ्), 3. वयि—The root वेञ् is replaced by वय when लिट् follows (II. 4. 41). This वयि can have no ङित् affix after it, it takes only लिट् terminations, which as we know are कित् (I. 2. 5). The examples, therefore given will be of कित् affixes only. Thus ऊयतुः, ऊयुः ॥ Now arises this question 'why do you enumerate वयि, for is not वेञ् (for which वयि is substituted) already included in यजादि class of verbs given in the last sûtra, and by force of that sûtra, वयि will get samprasârana before कित् affixes", The reply is "वयि is numerated here in order to show that the prohibition of samprasârana with regard to वेञ् as taught in VI. 1. 40, does not apply to its substitute वयि in the Perfect Tense". Thus while the Perfect of वेञ् is ववौ, ववतुः, ववुः, the Perfect of its substitute वयि is उवाय, ऊयतुः and ऊयुः ॥ More over VI. 1. 38 teaches that the व of वय is not vocalised in लिट् affixes, which therefore, implies (jñâpaka) that the other semivowel i. e. य of वय will be vocalised. 4. व्यध—विद्धः, विद्धवान्, and with ङित् affixes विध्यति, वेविध्यते ॥ 5. वश—उशितः, उशितवान्, and with ङित् affixes उष्टः, उशन्ति ॥ 6. व्यच—विचितः, विचितवान् विचति, वेविच्यते ॥ By a Vârtika under I. 2. 1, the word व्यच is considered to belong to कुटादि class, and therefore all affixes after it, other than those having an indicatory ण् ञ् or the affix अत्, are considered as ङित्, and therefore, there will be samprasârana before these affixes: as, उद्विचिता, उद्विचितुम्, उद्विचितव्यम् ॥ 7. व्रश्च—वृक्णः, वृक्णवान् ॥ How is the final च् of व्रश्च changed into क् for by VIII. 2. 36 च ought to have been changed into ष before the झलादि affix क्त? To this we reply the affix क्त is replaced by न (VII. 2. 42) and as this न is not a झलादि affix, Rule VIII. 2. 36 does not apply. This is done on the following maxim; "The substitute of the Nishthâ should be considered to be siddha or effective when applying the rules relating to the change of a letter into ष, to accent, to affix, and to the addition of the augment इट्". But when च is to be changed into क, the substitute is considered asiddha (not to have taken place). Thus we have the forms वृक्णः &c. Before ङित् affixes we have वृश्चति, वरीवृश्च्यते ॥ 8. प्रच्छ—पृष्टः (VIII. 2. 36), पृष्टवान्, ङित्—पृच्छति, परीपृच्छ्यते ॥ The forms पप्रच्छ and बभ्रज्ज would have been evolved by the simple rules of Reduplication even, without the

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

application of this rule. But प्रच्छ+नङ् (III. 3. 90)=प्रश्नः ॥ Here there is no vocalisation, because Pânini himself uses the word प्रश्नः in sûtra III. 2. 117 showing that this is the proper form though irregular. 9. भ्रस्ज—भृष्टः (VIII. 2. 36), भृष्टवान्, ङित्—भृज्जति, बरी भृज्ज्यते ॥ The स of भ्रस्ज is changed first into द by झलां जश झशि (VIII. 4. 53), and then द is changed into ज by स्तोः श्चुना श्चुः (VIII. 4. 40).

लिट्यभ्यासस्योभयेषाम् ॥ १७ ॥ पदानि ॥ लिटि, अभ्यासस्य, उभयेषाम्, (संप्रसारणम्) ॥

वृत्तिः ॥ उभयेषां वच्यादीनां ग्रहादीनां च लिटि परतो ऽभ्यासस्य संप्रसारणं भवति ॥

17. There takes place vocalisation of the semi-vowel of the reduplicate (abhyâsa) of both vachyâdi (VI. 1. 15) and grahâdi (VI. 1. 16) words, when the affixes of लिट् follow.

Thus वच—उवाच, उवचिथ, स्वप्—सुष्वाप, सुष्वपिथ, यज—इयाज, इयजिथ, टुवप्—उवाप, उवपिथ ॥ As regards ग्रहादि verbs; ग्रह—जग्राह, जग्रहिथ (there is no speciality in case of this verb, as these forms would have been evolved without even this rule). ज्या—जिज्यौ, जिज्यिथ, वयि—उवाय, and उवयिथ ; व्यध—विव्याध, विव्यधिथ, वश—उवाश, उवशिथ, व्यच्—विव्याच, विव्यचिथ, व्रश्च—वव्रश्च and वव्रश्चिथ ॥ Some say that with regard to व्रश्च, it is equal whether there existed this present rule or not. For they argue thus, व्रश्च+णल्=व्रश्च+व्रश्च्+अ=व+व्रश्च्+अ (हलादि शेषः VII. 4. 60)=वव्रश्च ॥ To this we reply, this form would be evolved no doubt had this rule not existed. But when this rule is applied, and you make reduplication without first vocalising the र, then you will have to vocalise व by force of this rule. Hence the necessity of this rule with regard to व्रश्च also, for having changed र into ऋ, we have वृव्रश्च् and then change ऋ into अ by VII. 4. 66. Then this अ substitute becomes sthânivat to ऋ (I. 1. 59), and therefore there is no vocalisasion of this व, for rule VI. 1. 37, prevents the vocalisation of a letter standing before one which has already been vocalised. There is no speciality with regards to प्रच्छ and भ्रस्ज verbs.

This vocalisation of the reduplicate is taught with regard to those affixes which are not कित् ॥ With regard to कित् affixes, the Rule VI. 1. 15 will apply. And as the rule of vocalisation is subsequent to that of reduplication in order, therefore by the maxim of परत्व I. 4. 2, vocalisation will take place first and then reduplication, according to the maxim पुनः प्रसङ्ग विज्ञानात्सिद्धम् "occasionally the formation of a particular form is accounted for by the fact that a preceding rule is allowed to apply again, after it had previously been superseded by a subsequent rule". Thus वच्+अतुः (which is कित् I. 2. 5)=उच्+अतुः=उच्+उच्+अतुः=ऊचतुः, ऊचुः ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
1050

GSL

Though the phrase उभयषाम् could have been supplied into this sûtra by the context and the governing scope of the preceding sûtras, its express mention in this sûtra is for the sake of indicating, that the rule of vocalisation supersedes even the rule of हलादिः शेषः VII. 4. 60, the vocalisation must take place at all events. Thus व्यध + णल् = व्य + व्यध + अ ॥ Here by VII. 4. 60, the second consonant य of व्य ought to have been elided, and the equation would have stood व + व्यध् + अ, and there would have been vocalisation of व by this rule. But that is not intended; there is vocalisation of य and we have विव्याध ॥ In fact, the universal maxim of vocalisation is :—"The samprasâraṇa and the operations dependent on it possess greater force than other operations which are simultaneously applicable". संप्रसारणं तदाश्रयं च कार्यम् बलवत् ॥

स्वापेश्चङि ॥ १८ ॥ पदानि ॥ स्वापेः, चङि, (सम्प्रसारणम्) ॥

वृत्तिः ॥ स्वापेरिति स्वपेर्ण्यन्तस्य ग्रहणं तस्य चङि परतः संप्रसारणं भवति ॥

18. Of the causative verb स्वापि "to cause one to sleep", there is vocalisation of the semivowel, when the affix चङ् of the Reduplicated Aorist follows.

Thus the Aorist of स्वापि is असूषुपत्, असूषुपताम्, असूषुपन् ॥ The vocalisation takes place before reduplication, then there is guṇa of the penultimate short vowel, then this is again shortened by VII. 4. 1, then there is reduplication, and then lengthening of the vowel of the reduplicate by VII. 4. 94. Thus स्वापि + चङ् = सुपि + चङ् = सुप् (VI. 4. 51) + चङ् (VII. 3. 86) = सोप् + चङ् = सुप् + चङ् (VII. 4. 1) = सु + सुप् + चङ् (VI. 1. 11) = सूषुपत् (VII. 4. 94) which with the augment अ becomes असूषुपत् ॥

Why do we say 'when चङ् follows'? Observe स्वाप्यते, स्वापितः ॥ The anuvritti of किति has ceased, that of ङिति however is here.

स्वपिस्यमिव्येञां यङि ॥१९॥ पदानि ॥ स्वपि, स्यमि, व्येञाम्, यङि, (संप्रसारणम्)॥

वृत्तिः ॥ ञिष्वप् शये स्यमु स्वन ध्वन शब्दे, व्येञ् संवरणे, इत्येतेषां धातूनां यङि परतः संप्रसारणं भवति ॥

19. There is vocalisation of the semivowel of the verbs स्वप् 'to sleep', स्यम् 'to shout', and व्ये 'to cover', when followed by the affix यङ् of the Intensive.

Thus सोषुप्यते, सेसिम्यते, वेवीयते (VII. 4. 25 the short इ is lengthened). Why do we say 'when यङ् follows'? Observe स्वप्नक् formed by नजिङ् III. 2. 172.

न वशः ॥ २० ॥

वृत्तिः ॥ यङीति वर्त्तते । वशेर्धातोर्यङि परतः सम्प्रसारणं न भवति ॥

20. There is not vocalisation of the semi-vowel of वश, when the affix यङ् follows.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

CSL

The word यङि is understood here. As वावश्यते, वावश्येते, वावश्यन्ते ॥ Why do we say "when यङ् follows"? Observe उष्टः, उशन्ति ॥ See VI. 1. 16 to which this rule is an exception.

चायः की ॥ २१ ॥ पदानि ॥ चायः, की ॥

वृत्तिः ॥ यङीति वर्त्तते । चायृ पूजानिशामनयोरित्येतस्य धातोर्यङि परतः कीत्ययमादेशो भवति ॥

21. The verb की is substituted for the verb चायृ 'to worship, to observe', when the Intensive affix यङ् follows.

The phrase यङि is understood here. Thus चेकीयते, चेकीयेते, चेकीयन्ते ॥ The exhibition of की in the sûtra with a long ई indicates that there is long vowel even in tenses where यङ् is elided, as चेकीतः ॥ For if the sûtra had enunciated कि with a short इ as the substitute of चायृ, the forms चेकीयते &c would have been still valid. Thus कि + यङ् = चि + कि + य = चे + कि + य = चे + की + य (VII. 4. 25 causing the lengthening of the short इ). But then the Nishṭhâ would have been चेकितः which is wrong.

स्फायः स्फी निष्ठायाम् ॥ २२ ॥ पदानि ॥ स्फायः, स्फी, निष्ठायाम् ॥

वृत्तिः ॥ स्फायी. ओप्यायी वृद्धावित्यस्य धातोर्निष्ठायां परतः स्फीत्ययमादेशो भवति ॥

22. The स्फी is the substitute of स्फाय 'to swell', when the Nishṭhâ affixes follow.

Thus स्फीतः, स्फीतवान् ॥ Why do we say "when the Nishṭha affixes follow"? Observe स्फातिः formed by क्तिन् ॥ In the phrase स्फाती भवति, the word स्फाती is the feminine of the word स्फाति formed by क्तिन् ॥ The phrase निष्ठायाम् "when the Nishtha follows" governs all the subsequent sûtras up to VI. 1. 29.

स्त्यः प्रपूर्वस्य ॥ २३ ॥ पदानि ॥ स्त्यः, प्र, पूर्वस्य, (सम्प्रसारणम्) ॥

वृत्तिः ॥ निष्ठायामिति वर्त्तते सम्प्रसारणमिति च । स्त्या इत्येतत्र स्वर्यते । स्त्यै ष्ट्यै शब्दसंघातयोर्द्वयोरप्येतयो र्द्धात्वोः स्त्यारूपमापन्नयोः सामान्येन ग्रहणम् । स्त्या इत्येतस्य प्रपूर्वस्य धातोर्निष्ठायां परतः संप्रसारणं भवति ॥

23. The verb स्त्या (स्त्यै and ष्ट्यै) when preceded by प्र changes its semivowel to a vowel, when a Nishṭhâ affix follows.

The phrases "when the nishthâ follows", and "there is vocalisation" are understood here. The anuvritti of स्फी does not run here. The roots स्त्यै and ष्ट्यै both assume the form स्त्या and are included here. Thus प्र + स्त्या + क्त = प्र + स्ति + त (VI. 1. 108) = प्रस्तीनः (VI. 4. 2), and प्रस्तीतवान् ॥ The त of nishṭhâ affix would have been changed into न् by VIII. 2. 43 in as much as the root स्त्या has a semivowel and ends in long आ ॥ But by the vocalisation of य, the condition of यण्वत् for the application of VIII. 2. 43, no longer existing, the affix त is not changed to न ॥ But त is optionally changed to म by VIII. 2. 54 as प्रस्तीमः and प्रस्तीमवान् ॥

Why do we say "when preceded by प्र?" Observe संस्त्यानः (VIII. 2 43), संस्त्यानवान् ॥ If it was intended that vocalisation should take place when प्र

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA 1952

CSL

singly stood before, then the sûtra could well have run thus प्रस्थ: ॥ The use of the word पूर्वस्य implies that the rule applies when प्र stands first, though other upasargas may intervene between it and the root. Thus प्रसंस्तीतः, प्रसंस्तीतवान् ॥ The compound प्रपूर्वस्य should be explained as a Bahuvrîhi = प्रः पूर्वो यस्य धातूपसर्गसमुदायस्य स प्रपूर्व (that which consisting of root and upasarga is preceded by प्र is called प्रपूर्व). Therefore the rule is made applicable to प्रसंस्तीतः &c.

द्रवमूर्त्तिस्पर्शयोः श्यः ॥ २४ ॥ पदानि ॥ द्रवमूर्त्ति, स्पर्शयोः, श्यः ॥

वृत्तिः ॥ द्रवमूर्त्तौ द्रवकाठिन्ये स्पर्शे वर्त्तमानस्य श्यैङ् गतावित्यस्य धातोर्निष्ठायां परतः संप्रसारणं भवति ॥

24. There is vocalisation of the semivowel of the root श्या (श्यै) 'to go' when the nishṭhâ affixes follow, when the sense is "coagulation" or "cold to touch".

The word द्रवमूर्त्ति means hardening of a fluid, by coagulation &c. Thus शीनं घृतं, शीना वसा, शीनं मेदः "a coagulated butter, grease &c". The त of nishṭhâ is changed to न by VIII. 2. 47. But when the sense is that of 'cold', the त is not changed; as शीतं वर्त्तते, शीतो वायुः, शीतमुदकम् ॥ The word शीत is here used both as a noun meaning 'cold weather &c', and an adjective denoting 'cold'. There is no vocalisation when the sense is not that of 'coagulation' or 'cold', as संश्यानो वृश्चिकः 'the rolled up scorpion'. The short इ is lengthened in शीन &c, by VI. 4. 2.

प्रतेश्च ॥ २५ ॥ पदानि ॥ प्रतेः, च, (संप्रसारणम्) ॥

वृत्तिः ॥ श्य इति वर्त्तते । प्रतेरुत्तरस्य श्यायतेर्निष्ठायां परतः संप्रसारणं भवति ॥

25. There is vocalisation of श्या preceded by the upasarga प्रति, when the nishṭhâ affixes follow.

Thus प्रतिशीनः प्रतिशीनवान् ॥ This sûtra applies to cases where the words need not have the meaning of "coagulation" or "cold".

विभाषाऽभ्यवपूर्वस्य ॥२६॥ पदानि ॥ विभाषा, अभि, अव, पूर्वस्य, (संप्रसारणम्) ॥

वृत्तिः ॥ श्य इति वर्त्तते । अभि अव इत्येवंपूर्वस्य श्यायतेर्निष्ठायां विभाषा संप्रसारणं भवति ॥

26. There is optionally the vocalisation of श्या followed by the Nishṭhâ affixes, when the upasargas अभि and अव precede it.

Thus अभिशीनम् or अभिश्यानम् घृतं, अवशीनम् or अवश्यानम् वृश्चिकः ॥ This option applies even when the word means "coagulation" and "cold". As अवशीनं or अवश्यानं घृतं, मेदः ॥ अवशीतो or अवश्यानो वायुः, &c. अवशीतं or अवश्यानमुदकं ॥

The पूर्व in this sûtra serves the same purpose as in VI. 1. 23. Thus अभिसंशीनं or अभिसंश्यानं, अवसंशीनं, अवसंश्यानं ॥ According to the author of Siddhânta Kaumudi, the word पूर्व shows that it is a vyavasthita vibhâshâ, hence there is no option allowed when अभि and अव are in the middle, as, समभिश्यानं, समवश्यानं ॥ Here we cannot have the alternative forms समभिशीनं &c.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GL

श्रृतं पाके ॥ २७ ॥ पदानि ॥ श्रृतम्, पाके, ॥

वृत्तिः ॥ विभाषेत्यनुवर्त्तते । श्रा पाके इत्येतस्य धातोर्ण्यन्तस्याण्यन्तस्य च पाके ऽभिधेये क्तप्रत्यये परतः शृभावो निपात्यते विभाषा ॥

27. Optionally श्रृत is formed in the sense of 'cooked', by the vocalisation of the semivowel of श्रा before the nishṭhâ affix क्त ॥

The word विभाषा is understood here. The roots श्रै 'to cook' of the Bhvadi class, and श्रा 'to cook' of the Adâdi class, and श्रा 'to cook' of the Bhvâdi sub-class Ghaṭâdi, are meant here. In all these, श्रृ replaces श्रा, whether causative or not. Thus श्रृतं क्षीरं, श्रृतं हविः ॥ This is a vyavasthita vivhâshâ; so that श्रा is invariably changed to श्रृ when referring to क्षीर and हवि, but not anywhere else. Thus श्राणा यवागूः, श्रपिता यवागूः (VII. 3. 36 and VI. 4. 92). This word does not take double causative though the sense may require it. As श्रपितं क्षीरं देवदत्तेन यज्ञदत्तेन "Devadatta through Yajñadatta has caused the milk to be cooked". The श्रा is intransitive. When the sense is that of Reflexive, or Causative, there the form श्रृत is to be used. As श्रृतं क्षीरं स्वयमेव, श्रृतं क्षीरं देवदत्तेन ॥

प्यायः पी ॥ २८ ॥ पदानि ॥ प्यायः, पी ॥

वृत्तिः ॥ विभाषेत्येव । ओप्यायी वृद्धावित्यस्य धातोर्निष्ठायां विभाषा पीत्ययमादेशो भवति ॥

28. पी is optionally the substitute of the root प्याय् 'to increase' before the Nishṭhâ affixes.

The root ओप्यायी वृद्धौ belongs to Bhvâdi class. The indicatory ओ shows that the affixes त and तवत् are changed into न and नवत् (VIII. 2. 45). Thus पीनं मुखम्, पीनौ बाहू, पीनमुरः ॥ The option here is also a regulated option (vyavasthita-vibhâshâ). The substitution takes place *invariably* when the root is without upasarga, and *never* when it is preceded by an upasarga. Thus प्रप्यानः. आप्यानश्चन्द्रमाः ॥ The substitution, however, must take place when the preposition आङ् precedes the root, and the words अन्धुः and ऊधस् are in composition: as आपीनोन्धुः, आपीनमूधः ॥

लिड्यङोश्च ॥ २९ ॥ पदानि ॥ लिट्, यङोः, च, (पी) ॥

वृत्तिः ॥ विभाषेति निवृत्तम् । प्यायः पीत्येतच्चशब्देनानुकृष्यते । लिटि यङि च परतः प्यायः पीत्ययमादेशो भवति ॥

29. There is substitution of पी for प्याय् when the affixes of the Perfect (लिट्) and the Intensive (यङ्) follow.

The anuvritti of the word विभाषा ceases. The phrase प्यायः पी of the last sûtra is drawn into this by force of the word च 'and'; thus आपिप्ये, आपिप्याते, आपिप्यिरे ॥ The substitution of पी a subsequent rule, would have debarred reduplication which precedes it in order. The reduplication, however, takes place after the substitution, by force of the maxim of पुनः प्रसङ्ग &c men-

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA · संस्कृति मंत्रालय · भारत सरकार

GL

tioned in VI. 1. 17. Thus पी + लिट् = पि + पी + त = पि + प्य + ए (VI. 4. 82 the य being substituted) = आपिप्ये with the affix आ. So also in the Intensive, as आपेपीयते, आपेपीयेते, आपेपीयन्ते ॥

विभाषा श्वेः ॥ ३० ॥ पदानि ॥ विभाषा, श्वेः ॥

वृत्तिः ॥ लिड्यङोरिति वर्त्तते संप्रसारणमिति च । लिटि यङि च श्वयतेर्धातोर्विभाषा संप्रसारणं भवति ।

30. There is optionally the vocalisation of the semivowel of श्वि before the affixes of the Perfect and the Intensive.

The phrases लिड्यङोः and सम्प्रसारणं are to be read into this sûtra. Thus शुशावे or शिश्वाय, शुशुवतुः or शिश्वियतुः ॥ So also in the Intensive as शोशूयते or शेश्वीयते ॥ The root श्वि would not have taken vocalisation before यङ् by any previous rule, this sûtra teaches optional vocalisation. The root would have taken vocalisation before लिट्, which is a कित् affix, invariably by VI. 1. 15, this sûtra modifies that by making the substitution optional. In the alternative, when the root does become vocalised, the reduplicate is also not vocalised in spite of VI. 1. 17. This explains the form शिश्वाय, which by VI. 1. 17 would have been शुश्वाय ॥ श्वि + णल् = (शु उइ + णल् VI. 1. 30) = शु + णल् (VI. 1. 108) = शु + शु + अ (VI. 1. 8) = शुशाव ॥

णौ च संश्चङोः ॥ ३१ ॥ पदानि ॥ णौ, च, सन्, चङोः, (संप्रसारणम्,) ॥

वृत्तिः ॥ विभाषा श्वेरिति वर्त्तते । सन्परे चङ्परे च णौ परतः श्वयतेर्धातोर्विभाषा संप्रसारणं भवति ॥

31. There is optionally the vocalisation of the semivowel, in the causative of श्वि, when followed by the Desiderative सन् and the Aorist चङ् affix.

The phrase विभाषा श्वेः is understood here. In forming the Desiderative and the Reduplicated Aorist forms of the Causative of श्वि, there is optional vocalisation. Thus शुशावयिषति or शिश्वाययिषति ॥ So also in the Reduplicated Aorist चङ्, as अशूशवत् or अशिश्वयत् ॥ By the maxim संप्रसारणं संप्रसारणाश्रयं च बलीयो भवति (see sûtra VI. 1. 17), the antaranga substitution of Vriddhi &c is superseded by the samprasâraṇa and the subsidiary operations relating to it here. The vṛiddhi and the substitution of आव take place *after* the samprasâraṇa has taken place. The sûtra VII. 4. 80 teaching the substitution of ई for the उ of the reduplicate, when सन् follows, shows by implication that the substitution caused by णि is sthânivat though it itself does not cause reduplication (I. 1. 59). Thus श्वि + णि = श्वै + इ = श्वाय् + इ = श्वायि ॥ In reduplicating श्वायि we cannot form श्वाश्वाय, but must consider the substitute equal to the original इ of श्वि and must reduplicate it. We thus get शिश्वाययिषति ॥ In the case of vocalisation, the rules of Vriddhi &c are postponed. Thus श्वि + णि + सन् (VI. I. 108) = शु + णि + सन् = शौ + इ + सन् = शाव् + इ + इट् + सन् = शावि + इट् + सन् = शावयि + सन् ॥ Here we requ-

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

ire reduplication. Here the substitute आव् in शाव् though not *caused* by सन्, is treated sthânivat under I. 1. 59 to उ, which is carried in reduplication. Similarly the Aorist: श्वि + णि + चङ् = शु + इ + अ = शु + शु + इ + अ = शु + शौ + इ + अ = शु + शाव् + इ + अ = शु + शव् + इ + अ (VII. 4. 1) = शु + शव् + ० + अ (VI. 4. 51) = अशूशवत् (VII. 4. 94)

ह्वः संप्रसारणम् ॥ ३२ ॥ पदानि ॥ ह्वः, संप्रसारणाम् ॥

वृत्तिः ॥ णौ च संश्चङोरिति वर्त्तते । सन्परे चङ् परे च णौ परतो ह्वः संप्रसारणं भवति ॥

32. There is the vocalisation of the semivowel of the causative of *hve* (ह्वे) before the Desiderative and the Reduplicated Aorist affixes.

The whole of the last sûtra is to be read into this sûtra. Thus जुहावयिषति and जुहावयिषतः, जुहावयिषन्ति; अजूहवत्, अजूहवताम् and अजूहवन् ॥ The root ह्वा does not take the augment य required by VII. 3. 37 before the affix णि, because the Samprasârana rule is stronger. The repetition of the word संप्रसारण in this sûtra, though its anuvritti was present, indicates that the force of the word विभाषा has ceased. Though this and the next sûtra could well have been made one, their separation shows that the samprasârana does not take place when another affix, not causing reduplication, intervenes. As ह्वायकमिच्छति = ह्वायकीयति; the Desiderative of this verb is जिह्वायकीयिषति ॥

अभ्यस्तस्य च ॥ ३३ ॥ पदानि ॥ अभ्यस्तस्य, च, (संप्रसारणम्) ॥

वृत्तिः ॥ ह्व इति वर्त्तते, तदभ्यस्तस्य चेत्यनेन व्यधिकरणम्, अभ्यस्तस्य यो ह्वयतिः, कश्चाभ्यस्तस्य ह्वयतिः, कारणं, तेनाभ्यस्तकारणस्य ह्वयतेः प्रागेव द्विर्वचनात्संप्रसारणं भवति ॥

33. There is vocalisation of the semivowel of ह्वा in the reduplicated form, in both the syllables.

The abhyasta means the reduplicate and the reduplicated, both the syllables. The vocalisation takes place before reduplication. Thus जुहाव, जोहूयते, and जुहूषति ॥ This and the last sûtra are one, in the original of Pânini, they have been divided into two by the authority of a Vârtika.

बहुलं छन्दसि ॥ ३४ ॥ पदानि ॥ बहुलम्, छन्दसि, (संप्रसारणम्) ॥

वृत्तिः ॥ ह्व इति वर्त्तते । छन्दसि विषये ह्वयतेर्धातो र्बहुलं संप्रसारणं भवति ॥

34. In the Chhandas, the semivowel of this root is diversely vocalised.

Thus हुवे or ह्वयामि, as इन्द्राग्नी हुवे 'Invoke Indra and Agni'. देवीं सरस्वतीं हुवे ॥ The form हुवे is Atmanepada, Present tense, 1st Pers. sing. the vikarana शप् is elided, then there is vocalisation and substitution of उवङ् ॥ So also ह्वयामि मरुतः शिवान्, ह्वयामि विश्वान् देवान् ॥ So also हवः as श्रुधीहवम् (Rig I. 2. 1.) 'hear the invocation'.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

चायः की ॥ ३५ ॥ पदानि ॥ चायः, की ॥

वृत्तिः ॥ बहुलं छन्दसीति वर्त्तते । चायतेर्द्धातोश्छन्दसि विषये बहुलं कीत्ययमादेशो भवति ॥

35. For चाय् is diversely substituted की in the Chhandas.

Thus विधुना निचिक्युः, नान्य चिक्युर्न निचिक्युरन्यम् ॥ These are forms ending in the affix उस् of the Perfect. Sometimes there is no substitution. As अग्निर्ज्योतिर्निचाय्यः ॥

अपस्पृधेथामानृचुरानृहुश्चिच्युषेतित्याजश्राताः श्रितमाशीराशीर्त्ताः ॥ ३६ ॥ पदानि ॥ अपस्पृधेथाम्, आनृचुः, आनृहुः, चिच्युषे, तित्याज, श्राताः, श्रितम्, आशीः, आशीर्त्ताः, ॥

वृत्तिः ॥ अपस्पृधेथाम् आनृचुः आनृहुः चिच्युषे तित्याज, श्राताः, श्रितम्, आशीः, आशीर्तः, एतेनिपात्यन्ते छन्दसि विषये ॥

36. In the Chhandas, the following irregular forms are met with :—अपस्पृधेथाम्, आनृचुः, आनृहुः, चिच्युषे, तित्याज, श्राताः, श्रितम्, आशीः and आशीर्तः ॥

The word छन्दसि is understood here. From the root स्पर्द्ध 'to challenge', is formed अपस्पृधेथाम् being the Imperfect (लङ्), 2nd Pers. Dual, Atmanepada : there is reduplication of the root, vocalisation of र्, and the elision of अ irregularly. As, इन्द्रश्च विष्णो यदपस्पृधेथाम् ॥ In secular language the form is अस्पर्धेथाम् ॥ Some say, it is derived from स्पर्द्ध with the preposition अप, the vocalisation of र, the elision of अ, and the non-prefixing of the augment अट् in the Imperfect (VI. 4. 75). The counter-example of this will be अपास्पर्द्धेथाम् ॥ From अर्च and अर्ह 'to respect, to worship', are derived आनृचुः and आनृहुः in the Perfect before the 3rd per. pl. उस्, there being vocalisation of र and the elision of अ irregularly. Then there is reduplication, then ऋ changed to अ, then the lengthening of this अ, then the addition of the augment न, as : अर्च् + उस् = ऋच् + उस् = ऋ + ऋच् + उस् = अ + ऋच् + उस् (VII. 4. 66) = आ + ऋच् + उस् (VII. 4. 70) = आ + न् + ऋच् + उस् (VII. 4. 71) = आनृचुः ॥ The irregularity consists in the samprasârṇa with the elision of अ ॥ Thus यवया अर्कमानृचुः, न वसून्यानृहुः ॥ The secular forms will be आनर्चुः, आनर्हुः ॥ The form चिच्युषे is the Perfect 2nd per. sing. of the root च्युङ् to go' : there is vocalisation of the reduplicate, and the non-addition of the augment इट् before the affix से ॥ This is the irregularity. The regular form is चुच्युविषे ॥ The form तित्याज is the Perfect of त्यज्, the vocalisation of the reduplicate is the irregularity. The regular form is तत्याज ॥ From the root श्रीञ् 'to cook', is derived श्रात before the Nishthâ affix, श्री changed to श्रा irregularly. As श्रातास्त इन्द्रसोमाः ॥ The form श्रितं is also derived from the same root by shortening the vowel with the same affix. As सोमो गौरी अधिश्रितः, श्रिता नो ग्रहाः ॥ Some say the श्रा substitution of श्री takes place when the word refers to सोम, in the plural, and श्रि when it refers to other

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

CSL

than सोम ॥ Sometimes the word श्रातः is seen in the singular, referring to objects other than सोम । Thus यदि श्रातो जुहोतन ॥ In fact, the exhibition of the word श्राताः in the plural in the sûtra is not absolutely necessary. The words आशीर् and आशीर्त्तः are from the same root श्री, with the prefix आङ् and taking the affixes क्विप् and क्त respectively. Before these श्री is replaced by शीर्, and the non-addition of न in the Nishṭhâ is irregular. As, तामाशीरा दुहन्ति आशीर्त्त ऊर्जम्, क्षीरैर्मध्यत आशीर्त्तः ॥

न संप्रसारणे संप्रसारणम् ॥ ३७ ॥ पदानि ॥ न, संप्रसारणे, सम्प्रसारणम् ॥

वृत्ति ॥ संप्रसारणे परतः पूर्वस्य यणः संप्रसारणं न भवति ।

वार्त्तिकम् ॥ ऋचि त्रेरुत्तरपदादिलोपश्छन्दसि ॥ वा० ॥ रयेर्मतौ बहुलम् ॥

37. When a semivowel hase been once vocalised, there is no vocalisation of the other semivowel that may precede it in the same word.

Thus व्यध्; has two semi-vowels व् and य्; when य् is once vocalised into इ, the preceding व will not be vocalised into उ ॥ Thus we have विद्धः ॥ From व्यच्—विचितः, व्येञ्—संवीतः ॥ Though the rule of vocalisation does not specify what particular semivowel is to be vocalised, yet according to the maxim that the operation is to be performed on the letter nearest to the operator, the second semivowel in the above cases is vocalised and the first is not, by force of this rule. Had the first semi-vowel been vocalised, then there would be no scope for this sûtra, because then no semi-vowel will be found *preceding* a vocalised letter. This sûtra is a jñapaka that the vocalisation commences with the second of the conjunct semi-vowels.

Though the anuvritti of संप्रसारण was understood here, the repetition of this word shows that the prohibition of double vocalisation in the same word applies even when the semivowels are not contiguous. Thus by VI. 1. 133 there is vocalisation of the word युवन्, the व being changed to उ, the य is not changed as यूना ॥ It might be objected that when the उ of यु, and उ the samprasârana of व coalesce into one by sandhi rules, then there being the substitution of one long ऊ for the two उ's and this is sthânivat to the original, the य and व् of युवन् should be considered in fact as contiguous and not separated by an intervening letter, and therefore, the explanation given above does not hold good; we reply. The substitution of one long vowel for two vowels, is not considered sthânivat (See I. 1. 58). Even though it be considered as sthânivat, it is still a separating letter.

Vart:—There is vocalisation of the semivowel of त्रि when followed by ऋच्, and there is elision of the ऋ of ऋच्, when it refers to Metres. As तिस्र ऋचो यास्मिन्=तृचं सूक्तं ॥ तृचं साम ॥ The word तृच् takes the samâsânta affix अ by V. 4. 74. Why do we say when referring to a metre? Observe त्र्यृचं कार्म ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

Vârt:—In the Chhandas there is diversely vocalisation of the semi-vowel of रयि followed by the affix मतुप् as रयि + मत् = रइ + मत् = र + इ + मत् = र + इ + वत् (VIII. 2. 15) = रेवत्; as, आ रेवानेतु नो विशः ॥ Sometimes it does not take place, as रयिमान् पुष्टिवर्द्धनः ॥ The म here is not changed to व as required by VIII. 2. 15.

Vârt:—There is vocalisation of कक्ष्या before मत् when a Name is meant: as कक्षीवन्तं य औशिजः ॥ This Vârtika is unnecessary. See VIII. 2. 12 where the form कक्षीवत् is given.

लिटि वयो यः ॥ ३८ ॥ पदानि ॥ लिटि, वयः, यः (संप्रसारणम् न) ॥

वृत्तिः ॥ न संप्रसारणमित्यनुवर्त्तते । लिटि परतो वयो यकारस्य संप्रसारणं न भवति ॥

38. In the substituted root वय (II. 4. 41), the य in the Perfect is not vocalised.

The phrase न सम्प्रसारणं is understood here. Thus उवाय, ऊयतुः, ऊयुः ॥ The word लिट् is employed in this aphorism for the sake of subsequent sûtras, this one could have done well without it even.

वश्चास्यान्यतरस्यां किति ॥३९॥ पदानि ॥ वः, च, अस्य, अन्यतरस्याम्, किति॥

वृत्तिः ॥ अस्य वयो यकारस्य किति लिटि परतो वकारादेशो भवत्यन्यतरस्याम् ॥

39. Before the tense-affixes of the Perfect that have an indicatory क (I. 2. 5), for the य् of वय् may optionally be substituted a व् ॥

Thus ऊयतुः or ऊवतुः, ऊवुः or ऊयुः ॥ According to Pâtanjali, the phrase वश्चास्य of this sûtra could have been dispensed with; this much would have been enough:—अन्यतरस्यां किति वेञः ॥ Thus वे + अतुस् = वा + वा + अतुस् = ववतुः and ववुः (the vocalisation being prohibited). In the alternative:—वा + अतुस् = उ + अतुस् = उ + उवङ् + अतुस् (VI. 1. 77) = ऊवतुः, ऊवुः ॥ Here there is vocalisation. In the case of वय् substitute, the य is never vocalised, so we have ऊयतुः, ऊयुः ॥ Thus all the three forms have been evolved without using वश्चास्य ॥

वेञः ॥ ४० ॥ पदानि ॥ वेञः, (संप्रसारणम्, न) ॥

वृत्तिः ॥ लिटीत्यनुवर्त्तते । वेञ् तन्तुसंतानइत्यस्य धातोर्लिटि परतः संप्रसारणं न भवति ॥

40. The semivowel of वे 'to weave' is not vocalised in the Perfect.

Thus ववौ, ववतुः, ववुः ॥ This root belongs to यजादि class and would have been vocalised before कित् affixes by VI. 1. 15; and before non-कित् affixes the Reduplicate syllable of the Perfect would have been vocalised by VI. 1. 17. Both vocalisations are prohibited here.

ल्यपि च ॥ ४१ ॥ पदानि ॥ ल्यपि, च, (संप्रसारणम्, न) ॥

वृत्तिः ॥ वेञ इत्यनुवर्त्तते । ल्यपि च परतो वेञः संप्रसारणं न भवति ॥

41. The semivowel of वे is not vocalised when the Participial affix ल्यप् follows.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

Thus प्रवाय, उपवाय ॥ The separation of this sûtra from the last, is for the sake of the subsequent sûtras, into which the anuvritti of ल्यप् only runs.

ज्यश्च ॥ ४२ ॥ पदानि ॥ ज्यः, च, (संप्रसारणम् न) ॥

वृत्तिः ॥ ल्यपीत्येव । ज्या वयोहानावित्यस्य धातोर्ल्यपि परतः संप्रसारणं न भवति ॥

42. The semivowel of ज्या 'to grow old' is not vocalised when the affix ल्यप् follows.

Thus प्रज्याय, उपज्याय ॥

व्यश्च ॥ ४३ ॥ पदानि ॥ व्यः, च, (संप्रसारणम्, न) ॥

वृत्तिः ॥ ल्यपीत्येव । व्येञ् संवरणइत्येतस्य धातोर्ल्यपि परतः संप्रसारणं न भवति ॥

43. The semivowel of व्या (व्ये) 'to cover' is not vocalised when the affix ल्यप् follows.

As प्रव्याय, उपव्याय ॥ The separation of this sûtra from the last, is for the sake of the subsequent sûtra, in which the anuvritti of व्ये runs.

विभाषा परेः ॥ ४४ ॥ पदानि ॥ विभाषा, परेः, (सम्प्रसारणम्, न) ॥

वृत्तिः ॥ ल्यपि च व्यश्चेत्यनुवर्त्तते । परेरुत्तरस्य व्येञित्येतस्य धातोर्ल्यपि परतो विभाषा संप्रसारणं न भवति ॥

44. The vocalisation may optionally take place when व्ये preceded by परि takes the affix ल्यप् ॥

Thus परिवीय यूपम् or परिव्याय ॥ The augment तुक् presented by VI. 1. 71 is debarred by VI. 4. 2. which causes the lengthening of the vowel: since VI. 4. 2 is subsequent to VI. 1. 71.

आदेच उपदेशे ऽशिति ॥ ४५ ॥ पदानि ॥ आत्, एचः, उपदेशे, अशिति ॥

वृत्तिः ॥ धातो रिति वर्त्तते । एजन्तो यो धातुरुपदेशे तस्याकारादेशो भवति शिति तु प्रत्यये न भवति ॥

45. In a root, which in the system of grammatical instruction (i. e. in the Dhâtupâṭha), ends with a diphthong (ए, ऐ, ओ and औ), there is the substitution of आ for the diphthong, provided that no affix with an indicatory श् follows it.

The word धातोः is to be read into this sûtra from VI. 1. 8. Thus ग्लै—ग्लाता, ग्लातुम्, ग्लातव्यम्, शो—निशाता, निशातुम्, निशातव्यम् ॥ Why do we say ending with an एच् (diphthong)? Observe कर्त्ता from कृ, and हर्त्ता from हृ ॥ Why do we say in upadeśa or Dhâtupâtha? Observe चेता, स्तोता where चे and स्तो are not the forms taught in the first enunciation of the root in the Dhâtupâtha, but are secondary forms. Why do we say, before non-शित् affixes? Observe ग्लै+शप्+तिप्=ग्लायति, म्लायति ॥ Exception is, however, made in the case of the affix एश् of the Perfect: as जग्ले, मम्ले ॥ This is explained by interpreting the word शित् as शिदादि, that is the affixes having an indicatory श in the beginning: एश् has श् at the end. This is done on the maxim यस्मिन् विधिस्तदादावल् ग्रहणे "when a term which denotes a letter is exhibited in a rule in the form of the Locative

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

case, and qualifies some thing else which likewise stands in the Locative case, that which is qualified by it must be regarded as beginning with the letter which is denoted by the term in question and not as ending whith it".

The word अशिति is an example of प्रसज्यप्रतिषेधः. a simple prohibition of a contingent case. Therefore, the substitution of आ for एच् vowels, is not caused by the affixes that follow, but must take place prior to the occasion for the application of the affixes arises. Thus III. 1. 136 ordains क after roots ending in आ; so that ग्लै and म्लै are presupposed to end in आ when applying this affix: thus सुग्लः, सुम्लः ॥ Similarly by III. 3. 128 we apply युच् to ग्लै and म्लै by presupposing it as आदन्त roots: as सुग्लानः, सुम्लानः ॥

The word आ is understood in all the subsequent sûtras upto VI. 1. 57

न व्यो लिटि ॥ ४६ ॥ पदानि ॥ न, व्यः, लिटि, (आत्) ॥

वृत्तिः ॥ व्येञ् इत्येतस्य धातोर्लिटि परत आकारादेशो न भवति ॥

46. There is not the substitution of आ for the Diphthong of the root व्ये when the affixes of the Perfect follow.

Thus संविव्याय, संविव्ययिथ ॥ The reduplicate of the Perfect is vocalised here by VI. 1. 17. The Vriddhi in संविव्याय takes place by VII. 2. 115 before the णित् affix णल् ॥

स्फुरतिस्फुलत्योर्घञि ॥ ४७ ॥ पदानि ॥ स्फुरति, स्फुलत्योः, घञि, (आत्) ॥

वृत्तिः ॥ आदेच इति वर्त्तते। स्फुर स्फुल चलनइत्येतयोर्धात्वोरेचः स्थाने घञि परत आकारादेशो भवति ॥

47. In the roots स्फुर् and स्फुल् 'to move', there is the substitution of the आ for the diphthong when the affix घञ् follows.

Thus विस्फारः instead of विस्फोरः, and विस्फालः instead of विस्फोलः ॥ By VIII. 3. 76, the स is optionally changed to ष after वि, as विष्फारः, and विष्फालः ॥

क्रीङ्जीनां णौ ॥ ४८ ॥ पदानि ॥ क्री, इङ्, जीनाम्, णौ, (आत्) ॥

वृत्तिः ॥ डुक्रीञ् द्रव्यविनिमये, इङ् अध्ययने, जि जये, इत्येतेषां धातूनामेचः स्थाने णौ परत आकारादेशो भवति ॥

48. The substution of आ for the diphthong takes place in the causatives of the roots क्री 'to by', इ 'to study' and जि 'to conquer.'

Thus क्रापयति, अध्यापयति and जापयति ॥ The augment पु is added by VII. 3. 36, since these roots end in long आ ॥

सिध्यतेरपारलौकिके ॥ ४९ ॥ पदानि ॥ सिध्यतेः, अपारलौकिके ॥

वृत्तिः ॥ णाविति वर्त्तते। षिधु हिंसासंराद्धयो रित्यस्य धातोरपारलौकिकेर्थे वर्त्तमानस्यैचः स्थाने णौ परत आकारादेशो भवति ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

49. The substitution of आ takes place for the diphthong in the causative of सिध, when it does not refer to the next life.

The word पारलौकिक is derived form परलोक 'the next world' by adding the affix ठञ् with the force of 'for the sake of' (V. 1. 109). The double Vṛiddhi takes place by VII. 3. 20. The sense of the word सिध् must refer to अज्ञान or non-intelligent things for the purposes of this substitution. Thus अन्नं साधयति, ग्रामं साधयति ॥ Why do we say when not referring to the next world? See तपस्तापसं सेधयति, स्वान्येवनं कर्माणि सेधयन्ति ॥ The force of सिध is here that of knowledge, तापसः सिद्ध्यति = ज्ञानविशेषमासादयति ॥ The ascetic acquires certain knowledge through austerities, the knowledge so acquired produces its result in the next world (परलोके) i. e. the next life, therefore, the साधन of the ascetic is for the sake of the next life, and so there is no substitution of आ for ए ॥ Why the substitution does not take place here: अन्नं साधयति, ब्राह्मणेभ्योदास्यामि 'he causes food to be prepared for the purpose of giving to the Brahmanas'. Here though the gift of the food produces effect in the next world, yet as that is the effect of दान and not of the verb सिध्, the substitution does take place. When the verb सिध् *directly* and not through the mediation of another action, produces pâraloukika effect, then the substitution does not take place. The verb सिध् here belongs to the Divâdi class and not to the Bhvâdi, as the form सिध्यति in the sûtra shows it.

मीनातिमिनोतिदीङां ल्यपि च ॥ ५० ॥ पदानि ॥ मीनाति, मिनोति, दीङाम्, ल्यपि, च ॥

वृत्तिः ॥ आदेच उपदेशइति वर्त्तते । मीञ् हिंसायाम्, डुमिञ् प्रक्षेपणे, दीङ् क्षये, इत्येतेषां धातूनां ल्यपि विषये चकारादेचश्च विषये उपदेशएव प्राक् प्रत्ययोत्पत्तेरलोन्त्यस्य स्थाने आकारादेशो भवति ॥

50. And there is substitution of आ for the finals of मी 'to hurt', मि 'to scatter', and दी 'to decay' when the affix ल्यप् follows, as well as before those affixes which demand this substitution for the diphthong.

By force of the word च 'and' in the sûtra, the substitution takes place of the diphthongs, also of these verbs before all affixes other than शित्, and this substitution takes place, before the occasion for the applying of the affixes arises (उपदेशावस्थायाम् आत्वं भवति) ॥ So that these verbs should be understood as if they were enunciated with an आ, so that all rules of affixes relating to आ will apply to them. Thus प्रमाता, प्रमातव्यम्, प्रमातुम्, प्रमाय, निमाता, निमातुम्, निमातव्यम्, निमाय, उपदाता, उपदातव्यम्, उपदातुम्, उपदाय ॥ The substitution of आ being understood to have taken place in the very उपदेश (in the dhâtupâṭha) of

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GL

these roots, the affixes relating to roots ending in इ or ई do not apply to these at all. Thus उपशाया वर्त्तते, ईषदुपशानं, formed by घञ् and युच् by taking शी=शा and adding these affixes (III. 3. 128 and III. 3. 18) and not the affixes अच् (III. 3. 56) and खल् (III. 3. 126).

विभाषा लीयतेः ॥ ५१ ॥ पदानि ॥ विभाषा, लीयतेः ॥

वृत्तिः ॥ ल्यपीति वर्त्तते, आदेच उपदेशइति च । लीङ् श्लेषणइति दिवादिः ली श्लेषणइति क्र्यादिस्तयोरुभयोरपि यका निर्देशः स्मर्यते । लीयतेर्धातोर्ल्यपि च एचश्च विषये उपदेशएवालोऽन्त्यस्य स्थाने विभाषा आकारादेशो भवति ॥

वार्त्तिकम् ॥ निमीमिलियां खलचोः प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥

51. There is optionally the substitution of आ for the final of ली 'to adhere', in the very dhâtupâṭha, when the affix ल्यप् follows or such an affix as would demand this substitution of the diphthong.

The final of ली will take guṇa substitution before शित् affixes, and will become ले, this incipient diphthong ए is changed to आ by this rule. The same is the case with all the roots subsequently taught, thus खिद् will be खेद्, and then ए changed to आ, गुर्=गोर् and ओ changed to आ &c. Therefore we have employed the anuvritti of एच् 'diphthong' in all sûtras. The words ल्यप् and आदेच उपदेश are understood here. The roots ली belonging to Divâdi and Kriyâdi are both included here. Thus विलाता, विलातुम्, विलातव्यम्, विलाय, विलेता विलेतुम्, विलेतव्यम् and विलीय ॥

Vârt:—The आ substitution does not take place when the affix अच् (III. 3. 56, III. 1. 134) and खल् (III. 3. 126) come after नि, मि, मी and ली: as, ईषन्निमयः, निमयो वर्त्तते । ईषत्प्रमयः, प्रमयो वर्त्तते । ईषद् विलयः, विलयो वर्तते ॥

The ली invariably takes आ substitution when the sense is that of 'showing respect,' 'deceiving' or 'insulting'. As कस्त्वामुल्लापयते, श्येनो वर्त्तिकामुल्लापयते ॥ The option allowed by this aphorism is a restricted option (vyavasthita-vibhâshâ) The substitution of आ for the final of ई is *optional* when the sense of the root is not that of 'showing respect', 'subduing' or 'deceiving'. But when it has any one of these three senses, the substitution is *compulsory*. See I. 1. 70.

खिदेश्छन्दसि ॥ ५२ ॥ पदानि ॥ खिदेः, छन्दसि ॥

वृत्तिः ॥ विभाषेति वर्त्तते । खिद दैन्यइत्यस्य धातोरेचः स्थानेः छन्दसि विषये विभाषा आकार आदेशो भवति ॥

52. There is optionally the substitution of आ in the room of the diphthong of the verb खिद् 'to suffer pain', in the Chhandas.

The word विभाषा is understood here. Thus चित्तं चिखाद or चिखेद ॥ In secular literature we have चित्तं खेदयति ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

अपगुरो णमुलि ॥ ५३ ॥ पदानि ॥ अप, गुरः, णमुलि, (आत्) ॥

वृत्तिः ॥ गुरी उद्यमन इत्यस्य धातोरपपूर्वस्य णमुलि परत एचः स्थाने विभाषा आकार आदेशो भवति ।

53. There is optionally the substitution of आ in the room of the diphthong of the root गुर 'to exert' when preceded by the preposition अप and taking the affix णमुल् ॥

The affix णमुल् forming the Absolutive Participle is added by III. 4. 22, and the word formed by it is repeated. Thus अपगारमपगारम् or अपगोरमपगोरम् ॥ So also this affix is added by III. 4. 53: as, अस्यपगारं युध्यन्ते or अस्यपगोरं युध्यन्ते "they are fighting with raised swords".

चिस्फुरोर्णौ ॥ ५४ ॥ पदानि ॥ चि, स्फुरोः, णौ ॥

वृत्तिः ॥ चिञ् स्फुर इत्येतयोर्द्धात्वोर्णौ परत एचः स्थाने विभाषा आकारादेशो भवति ॥

54. There is optionally the substitution of आ in the room of the diphthong of the roots चि and स्फुर when in the Causative.

Thus चापयति, चाययति (VII. 3. 36 for the addition of प्) so also स्फोरयति or स्फारयति ॥

प्रजने वीयतेः ॥ ५५ ॥ पदानि ॥ प्रजने, वीयतेः ॥

वृत्तिः ॥ णाविति वर्त्तते । वी गतिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु इत्यस्य धातोः प्रजने वर्त्तमानस्य णौ परतो विभाषा आकारादेशो भवति ।

55. There is optionally the substitution of आ in the room of the diphthong of the root वी in the causative, when meaning 'to conceive an embryo'.

The root वी Adâdi 39 means 'to go, to conceive, to shine, to eat, and to desire'. The substitution takes place when it means 'to impregnate or conceive'. Thus पुरो वातो गाः प्रवापयति or प्रवाययति = गर्भं ग्राहयति ॥ The word प्रजन means the receiving of the embryo which in course of time will lead to the birth of a child.

बिभेतेर्हेतुभये ॥ ५६ ॥ पदानि ॥ बिभेतेः, हेतु भये ॥

वृत्तिः ॥ णाविति वर्त्तते विभाषेति च । हेतुरिह पारिभाषिकः स्वतन्त्रस्य प्रयोजकस्ततो यद्भयम्, स यस्य भयस्य साक्षाद्धेतुः, तद्भयं हेतुभयम् । तत्र वर्त्तमानस्य भिभी भयइत्यस्य धातोर्णौ परतो विभाषा आकारादेशो भवति ॥

56. There is optionally the substitution of आ for the diphthong of the root भी 'to fear', in the Causative, when the fear is produced directly through the agent of the causative.

The words णौ and विभाषा are understood here. The word हेतु in the sûtra is the technical हेतु meaning स्वतन्त्रस्य प्रयोजक (I. 4. 54 and 55). When the

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

Hetu Agent himself is directly the cause of the fear, that fear is called the हेतुभय "the fear caused by the Hetu". Thus मुण्डो भापयते (VII. 3. 36) or भीषयते (VII. 3. 40). So also जटिलो भापयते or भीषयते ॥ This root takes the affixes of the Atmanepada, by I. 3. 68; and the augment ष is added by VII. 3. 40, which does not come when there is आ substitution, for the भी in VII. 3. 40 is equal to भी + ई i. e. भी ending in ई; and means भी ending in ई takes the augment ष ॥

Why do we say 'when the agent of the causative is the producer of the fear'? Observe कुञ्चिकयैनं भाययति देवदत्तः ॥ Here the fear is produced from the कुञ्चिका and not from Devadatta the Agent.

नित्यं स्मयतेः ॥ ५७ ॥ पदानि ॥ नित्यं, स्मयतेः ॥

वृत्ति ॥ णाविति वर्त्तते, हेतुभयइति च । नित्यग्रहणाद्विभाषेति निवृत्तम् । स्मिङ् ईषद्धसनइत्यस्य धातोर्हेतुभयेर्थे णौ परतो नित्यमाकारादेशो भवति ॥

57. There is invariably the substitution of आ for the diphthong of the root स्मि 'to smile' in the Causative, when the astonishment is produced directly through the Agent of the Causative.

The words णौ and हेतुभय are both understood here. The word नित्य shows that the anuvritti of विभाषा ceases. Thus मुण्डोजटिलो वा विस्मापयते ॥ Otherwise we have कुञ्चिकयैनं विस्माययति ॥ The word भय here is taken to mean स्मयति i. e. 'wondering, feeling astonished'. See I. 3. 68 where also this meaning has been extended to भय by its connection with भीस्मि together; the proper word ought to have been हेतुस्मये in connection with स्मि, and हेतुभये in connection with भी ॥

सृजिदृशोर्झल्यमकिति ॥ ५८ ॥ पदानि ॥ सृजि, दृशोः, झलि, अम्, अकिति ॥

वृत्ति ॥ सृज विसर्गे, दृशिर् प्रेक्षणे, इत्येतयोर्द्धात्वोर्झलादावकिति प्रत्यये परतो ऽमागमो भवति ॥

58. The augment अम् (अ) comes after the ऋ of सृज् 'to create', and दृश् 'to see', when an affix beginning with a झल् letter (the Mute and the Sibilant) follows: provided that it has no indicatry क् ॥

Thus सृज् + तृन् = सृ + अ + ज् + तृ = स्रष्टृ nom. sing. स्रष्टा, so also स्रष्टुम्, स्रष्टव्यम्, द्रष्टा, द्रष्टुम्, द्रष्टव्यम् ॥ This अम् augment prevents the guṇa substitute ordained by VII. 3. 86. But in अस्राक्षीत् and अद्राक्षीत् the Vṛiddhi takes place in the Aorist, after the augment अम् had taken effect.

Why do we say when beginning with a Mute or a Sibilant? Observe सर्जनम्, दर्शनम् with यु ॥ Why do we say not having an indicatory क्? Observe सृष्टः, दृष्टः before the affix क्त ॥ The forms of roots being exhibited in the sûtra, the rule applies when affixes relating to verbs come after these, and not when other affixes relating to noun follow. Thus रज्जुसृड्भ्याम्, देवदृग्भ्याम् ॥ Here the words are used as nouns rather than verbs. For the maxim धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यं applies here.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्याम् ॥ ५९ ॥ पदानि ॥ अनुदात्तस्य, च, ऋत्, उपधस्य, अन्यतरस्याम् ॥

वृत्तिः ॥ उपदेशइति वर्त्तते, झल्यमकितीति च । उपदेशे ऽनुदात्तस्य धातोर्ऋकारोपधस्य झलादावकिति प्रत्यये परतो ऽन्यतरस्याममागमो भवति ॥

59. The augment अम् comes optionally after the ऋ of those roots which are exhibited in the Dhâtupâṭha as anudâtta, when such roots end in a consonant having a ऋ as penultimate, and are followed by an affix beginning with a mute or sibilant and not having an indicatory क ॥

The word उपदेश is understood here, so also झल्यमकिति ॥ Thus त्रप्ता or तर्पिता or तर्प्ता, द्रप्ता, दर्पिता or दर्प्ता ॥ The roots तृप 'to satisfy', and दृप् 'to be happy to release', belong to Divâdi class, sub-class Radhâdi, and they take the augment इट् optionally (VII, 2. 45), so we have the three forms given above: for these roots are also anudâtta in their first enunciation.

Why do we say "which are anudâtta in the Upadesá or the system of grammatical instruction"? Observe वर्ढा, वर्ढुम्, वर्ढव्यम्, from वृह उद्यमने which is exhibited as उदात्त, and because it has an indicatory ऊ it takes इट् optionally. Why do we say 'having a penultimate ऋ letter'? Observe भेत्ता, छेत्ता ॥ Why do we say 'before an affix beginning with a mute or a sibilant'? Observe तर्पणम्, दर्पणम् ॥ Why do we say 'not having an indicatory क'? Observe तृप्तः, दृप्तः ॥ Before affixes not beginning with a झल् consonant this augment will not be inserted, as तर्पणम्, दर्पणम् ॥

शीर्षश्छन्दसि ॥ ६० ॥ पदानि ॥ शीर्षन्, छन्दसि ॥

वृत्तिः ॥ शीर्षन्निति शब्दान्तरं शिरःशब्देन समानार्थं छन्दसि विषये निपात्यते ॥

60. The word शीर्षन् is found in the Chhandas.

This word is another form of शिरः and means 'head'. This is not a substitute of शिर in the Vedas, for both forms are found therein. Thus शीर्ष्णा हि तत्र सोमं क्रीतं हरन्ति, यत्ते शीर्ष्णो दौर्भाग्यम् ॥ In the secular literature there is only one form शिरः ॥

ये च तद्धिते ॥ ६१ ॥ पदानि ॥ ये, च, तद्धिते ॥

वृत्तिः ॥ शीर्षन्निति वर्त्तते । आदेशोयमिष्यते स कथं तद्धितइति हि परं निमित्तमुपादीयते स तदनुरूपां प्रकृतिं शिरःशब्दमाक्षिपति । यकारादौ तद्धिते परतः शिरःशब्दस्य शीर्षन्नादेशो भवति ॥

वार्त्तिकम् ॥ वा केशेषु ॥

61. There is the substitution of this stem शीर्षन् for शिरस् when a Taddhita-affix beginning with य follows.

The word शीर्षन् is understood here. This rule teaches substitution. The original for which this substitution comes is not given in the sûtra, we must infer it. The appropriate original is शिरस् ॥ Thus शीर्षण्यो हि मुख्यो भवति,

शीर्षण्यः स्वरः ॥ The affix यत् is here added by IV. 3. 55. The word शीर्षण् retains its original form before this affix यत्, the final अन् not being replaced by anything else (VI. 4. 168). Why do we say when 'a Taddhita-affix follows'? Observe शिर इच्छति = शिरस्यति, here य is not a Taddhita affix, and so there is no substitution.

Vârt :—The substitution is optional when meaning 'hair'. As शीर्षण्याः केशाः or शिरस्याः केशाः ॥

अचि शीर्षः ॥ ६२ ॥ पदानि ॥ अचि, शीर्षः ॥

वृत्तिः ॥ अजादौ तद्धिते शिरसः शीर्षशब्द आदेशो भवति ॥

62. There is the substitution of शीर्ष for शिरस् when a Taddhita affix beginning with a vowel follows.

Thus हस्तिशिरसोऽपत्यं = हास्तिशीर्षिः formed by adding the Patronymic affix इञ् (IV. 1. 96). So also स्थूलशिरस इदम् = स्थौलशीर्षम् ॥ Had the word been शीर्षन् (instead of शीर्ष as taught herein) then it would have retained its final न् before these affixes and would not have given the proper forms (VI. 4. 168). Again in forming the feminine of हास्तिशीर्षिः by adding ष्यङ् (IV. 1. 78), arises this difficulty :—ष्यङ् (य) is a Taddhita affix beginning with य, when this is applied to हास्तिशीर्षिः, we must apply the last rule and change the शीर्ष into शीर्षन् (for शीर्षन् being the substitute of शिरस् is *prima facie* a substitute of शीर्ष also for the purposes of that rule VI. 1. 61). The form which we get will be this, हास्तिशीर्षिः + ष्यङ् = हास्तिशीर्षण् + य (VI. 1. 61) = हास्तिशीर्षण्या (VI. 4. 168). But this is a wrong form, the desired form is हास्तिशीर्ष्या ॥ How do we explain this? Thus हास्तिशीर्षि + ष्यङ् = हास्तिशीर्ष् + य (the इ is elided by VI. 4. 148 and in the room of इ we substitute a *zero* or लोपादेश) ॥ Now this âdeśa becomes sthânivat to इ, thus the affix य not being *directly* applied to शीर्ष, because this zero intervenes, शीर्ष is not replaced by शीर्षन् as required by VI. 1. 61, for it is not *followed* by an affix beginning with य but by a zero sthânivat to इञ् affix.

This sûtra is not of Pâṇini, but is really a Vârtika raised to the rank of a sûtra by later authors.

पद्दन्नोमास्हृन्निशसन्यूषन्दोषन्यकञ्छकन्नुदन्नासञ्छस्प्रभृतिषु ॥ ६३ ॥ पदानि ॥ पद्, दत्, नस्, मास्, हृत्, निश्, असन्, यूषन्, दोषन्, यकन्, शकन्, उदन्, आसन्, शस्, प्रभृतिषु ॥

वृत्ति ॥ पाद दन्त नासिका मास हृदय निशा असृज् यूष दोष यकृत् शकृत् उदक आसन इत्येतेषां शब्दानां स्थाने शस्प्रभृतिप्रत्ययेषु परतः पद् दत् नस् मास् हृत् निश् असन् यूषन् दोषन् यकन् शकन् उदन् आसन् इत्येते आदेशा यथासंख्यं भवन्ति ॥

वा० ॥ पदादिषु मांस्पृत्स्नूनामुपसंख्यानम् ॥ वा० ॥ नस् नासिकाया यत्तस्क्षुद्रेषु ॥

वा० ॥ यति वर्णनगरयोर्नेति वक्तव्यम् ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

CSL

63. In the weak cases (beginning with the accusative plural) the following stems are substituted :—पद् for पाद, दत् for दन्त, नस् for नासिका, मास् for मास, हृद् for हृदय, निश् for निशा, असन् for असृज्, यूषन् for यूष, दोषन् for दोस्, यकन् for यकृत्, शकन् for शकृत्, उदन् for उदक and आसन् for आस्य ॥

The Kâśikâ gives आसन् as the substitute for आसन, the Sidhânta Kaumudi gives the original as आस्य which has been adopted in the above. Some say that these substitutions take place in the Vedic Literature only, others say, they are general. Others read the word 'optionally' into this sûtra from VI. 1. 59 and hold that these substitutes are optional and not compulsory.

Examples :—1. पद् – निपद्श्चतुरो जहि, पद्मावर्तय गोदुहम् ॥ 2 दत्—या दतो धावति तस्यै श्यावदन् ॥ 3 नस्– सूकरस्त्वखनन्नसा ॥ 4 मास् –मासित्वा पश्यामि चक्षुषा ॥ 5 हृद्—हृदा पूतेन मनसा जातवेदसम् । 6 निश्– अमावास्यायां निशि यजेत ॥ 7 असन्– असिक्तो स्नादरोहति । 8 यूषन्–या पात्राणि यूष्ण आसेचनानि ॥ 9 दोषन्–यत्ते दोष्णो दौर्भाग्यम् ॥ 10 यकन्– यक्नो ददाति ॥ 11 शकन् शक्नो ददाति ॥ 12 उदन्—उद्नो दिव्यस्य नाशा ते ॥ 13 आसन्—आसनि किं लभे मधूनि ।

Why do we say when the weak terminations शस् &c follow? Observe पादौ ते प्रतिपीडयौ नासिके ते कृशे ॥ As examples of this substitutions in the secular literature also, the following may be given :—

व्यायामक्षुण्ण गात्रस्य पद्भ्यामुद्वर्तितस्य च ।
व्याधयो नोपसर्पन्ति वैनतेयमिवोरगाः ॥

These substitutions take place before other affixes also : as, शला दोषणी, ककुद्दोषणी याचते महादेवः ॥

Vârt:—The following substitutions also take place : मांस for मांस, पत् for पतना, and स्नु for सानुः as यन्नीक्षणं मांस्पचन्याः for मांसपचन्याः (Yaj. XXV. 36), पृत्सु मर्त्यम् for पृतनासुमर्त्यम्, न ते दिवो न पृथिव्या अधिस्नुषु for अधिसानुषु ॥

Vârt:—The नस् is substituted for नसिका only when the affixes यत् and तस्. and the word क्षुद्र follow : as, नस्यम्, नस्तः, नस् क्षुद्रः ॥ The यत् is taught in IV. 3. 55 and V. 1. 6 ; तस् is taught in V. 4. 45.

Vârt:—The substitution of नस् for नासिका before the affix यत् does not take place when it refers to 'letters', or 'cities' as: नासिक्यो वर्णः 'a nasal letter' नासिक्यं नगरम् ॥

धात्वादेः षः सः ॥ ६४ ॥ पदानि ॥ धात्वादेः, षः, सः ॥

वृत्ति ॥ धातोरादेः षकारस्य स्थाने सकारादेशो भवति ॥

वार्त्तिकम् ॥ सुब्धातुष्ठिवुष्वष्कतीनां प्रतिषेधो वक्तव्य ॥

64. There is the substitution of स in the room of the ष् being the initial of a verbal root as enunciated in the Dhâtupâṭha.

The roots exhibited in the Dhâtupâṭha with an initial ष, change it for स ॥ Thus षह—सहते, षिच्—सिञ्चति ॥ Why do we use the word 'root'? Observe

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

CSL

षोडश, षडिकः, षण्डः ॥ Why do we say 'initial'? Observe—कर्षति, कृषति ॥ Why have then roots been exhibited in the Dhâtupâṭha with an initial ष, when for all practical purposes this ष is to be replaced by स, would it not have been easier to spell at once these words with a स? This appears cumbersome no doubt, but the spelling of the roots with ष is for the sake of brevity. Certain roots change their स into ष when preceded by certain letters: those roots which thus change their letter स for ष have been at once taught with an initial ष, and thus by VIII. 3. 59 their स is changed to ष ॥ Thus from सिव—instead of सिसव we have सिषव ॥ Thus root is exhibited in the Dhâtupâṭha with a ष, and thus we know that the स must be changed to ष ॥ Otherwise a list of such roots would have to be separately given. One must refer to the Dhâtupâṭha for a list of such roots. As a general rule, however, all roots beginning with a स and followed by a vowel or a dental letter have been taught in the Dhâtupâṭha as beginning with an initial ष, as well as the following roots स्मि, स्वद्, स्विद्, स्वञ्ज and स्वप्, though followed by म् or व् ॥ The following roots though followed by a vowel or a dental are not taught with an initial ष viz. सृप्, सृज्, स्तृ, स्त्या, सेक, and सृ ॥

Vârt:—Prohibition must be stated of the roots derived from nouns, and of ष्ठिव् and ष्वष्क ॥ Thus षोडीयते, षण्डायते are roots derived from nouns, and though these roots begin with ष are not changed: so ष्ठिव्—ष्ठिवति, ष्वष्क—ष्वष्कते ॥ The word ष्ठिव contains in it two roots ष्ठिव् and ष्ठ्यिव्, one with ठ, another with थ, and thus we have two forms in the reduplication:—तेष्ठीव्यते, टेष्ठीव्यते ॥ The substitution of स for ष takes place in the case of the root that has थ ॥

णो नः ॥ ६५ ॥ पदानि ॥ णः, नः ॥

वृत्ति ॥ धातोरादेरित्यनुवर्त्तते । धातोरादेर्णकारस्य नकार आदेशो भवति ॥

65. There is the substitution of न् for the initial ण् of the root in the Dhâtupâṭha.

The phrase धात्वादेः is understood here. Thus णीञ्—नयति, णम—नमति, णश—नश्यति ॥ But not अण्—अणति ॥ This does not apply to roots derived from nouns. णकारमिच्छति = णकारीयति ॥ The roots are exibited in the Dhâtupâṭha with ण् for a similar reason as they are exibited with ष ॥ By VIII. 4. 14, these roots change their न into ण when preceded by certain prepositions. All roots beginning with a ण should be understood to have been so taught, with the exception of the following:—नृ, नन्दि नर्दि, नक्क, नाटि, नाथृ and नाधृ ॥

लोपो व्योर्वलि ॥ ६६ ॥ पदानि ॥ लोपः, व्योः, वलि ॥

वृत्ति ॥ धातोरिति प्रकृतं यत् तद्धात्वादेरिति पुनर्द्धातुग्रहणान्निवृत्तम् । तेन धातोरधातोश्च वकारयकारयोर्वलि परतो लोपो भवति ॥

66. There is lopa-substitution (elision) of the व् and य् when followed by any consonant except य् ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA · संस्कृति मंत्रालय · भारत सरकार

CSL

The final व् or य् of any stem, be it a root or not, is elided by an affix &c, beginning with a वल् consonant i. e. any consonant except य् ॥ Thus, दिव् + वसु (III. 2. 107) = दिव् + दिव् + वसु = दिदिवस् nom. singular दिदिवान्, दिदिवांसौ, दिदिवांसः ॥ Thus ऊय् + त = ऊतं, 'spun', क्नूय् + त = क्नूतं 'made a noise'. So also the affix ढ्रक् comes after गोधा in forming patronymic (IV. 1. 129). Of the affix ढ्रक्, ढ is replaced by एय् (VII. 1. 2). Thus गोधा + एय् + र = गौधेरः (the य् of the affix being even elided before र) ॥ So also in पचेरन्, यजेरन् the य् of लिङ् (III. 4. 102) is elided before रन् (III. 4. 105). So also व is elided in the following:—from जीव्—जीरदानुः (by Uṇâdi affix जीवे रदानुक्) from स्रिव्—अस्रेमाणम् formed by the Uṇâdi affix मनिन् with the negative अ ॥ There being diversity in the application of Uṇâdi affixes (III. 3. 1), there is not ऊठ् substitution for व् as required by VI. 4. 19.

Why do we say "before any consonant except य?" Observe ऊय्यते, क्नूय्यते when य् is not elided. Why the word लोप is placed first? The elision of व् and य् should take place prior to the elision of the apṛikta व् taught in the next sûtra. Thus कण्डूय + क्विप् = कण्डू य् (VI. 4. 48) = कण्डू + व् = कण्डूः ॥ So लोलूय + क्विप् = लोलूः ॥ Why व् of व्रश्च is not elided before र् which is a वल् consonant? It is not elided, because it is so taught. Had the elision of व् been intended, the root would have been enunciated as रश्च instead of व्रश्च ॥ If you say the व is taught for the sake of forms like वृश्चति by samprasârana. and वव्रश्च by reduplication, here also the 'lopa' would have applied, as being an Antaranga rule, while samprasâraṇa, and the elision of र् by हलादिशेषः are Bahiranga.

वेरपृक्तस्य ॥ ६७ ॥ पदानि ॥ वेः, अपृक्तस्य ॥

वृत्तिः ॥ लोप इति वर्त्तते । वेरिति क्विबादयो विशेषानुबन्धानुत्सृज्यसामान्येन गृह्यन्ते । वेरपृक्तस्य लोपो भवति ॥

67. There is elision of the affix वि when reduced to the single letter व् ॥

The affix वि includes क्विप्, क्विन्, ण्वि &c. In all these, the real affix is व्, which being an aprikta (I. 2. 41), is elided. Thus ब्रह्महा, भ्रूणहा (III. 2. 87). Here the affix क्विप् is elided. So also घृतस्पृक्, तैलस्पृक् (III. 2. 58). Here the affix क्विन् is elided. So also अर्धभाक् पादभाक्, तुरीयभाक् (III. 2. 62). Here the affix ण्वि is elided.

Why do we say "of an aprikta—an affix consisting of a single letter"? Observe दर्विः formed by the affix विन् (वि being the real affix); so also जागृविः formed क्विन्, see Uṇâdi Sûtras IV. 53. 44. No root can become a noun unless some kṛit affix is added to it (see I. 2. 45 and 46); hence the necessity of these imaginary affixes, in order to raise certain roots bodily, without any change, to the rank of nouns—from Dhâtu to a Prâtipadika the way lies only through an affix. And though these imaginary affixes are after all totally elided, yet by

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
1070
CSL

I. I. 62, they leave their characteristic mark behind, namely the derivative word becomes a nominal stem &c. Thus च्वि words are adverbs (Gati) and Indeclinables.

हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हल् ॥ ६८ ॥ पदानि ॥ हल्, ङ्याप्भ्यः, दीर्घात्, सु, ति, सि, अपृक्तम्, हल् ॥

वृत्तिः ॥ लोप इति वर्त्तते । तदिह लौकिकेनार्थेनार्थवत कर्मसाधनं द्रष्टव्यम् । लुप्यतइति लोपः । हलन्तात् ङ्यन्तादाबन्ताच्च दीर्घात्परं सु ति सि इत्येतदपृक्तं हल् लुप्यते ॥

Kârikâ :—संयोगान्तस्य लोपे हि नलोपादिर्न सिद्ध्यति । रात्तु तेनैव लोपः स्याद्धलस्तस्माद्विधीयते ॥

68. After a consonant there is the elision of the nominative-affix स् and the tense-affix ति and सि (when reduced to the form of त् and स्) being consonants; and so also after the long vowels ई and आ of the feminine (affix ङी and आप्), there is the elision of the nominative affix स् ॥

The sûtra translated literally means:—After a word ending in a consonant, or ङी, or आप when a long vowel, the affixes सु, ति and सि when reduced to a single consonant affix (अपृक्तं हल्) are elided. But ति and सि are elided only after a consonant and hence we have translated it as above. As examples of the elision of सु after a consonant:—राजन् + स् = राजान् (VI. 4. 8) + o = राजा, तक्षा, उखास्रत्, पर्णध्वत् ॥ After a ङी :—as, कुमारी, गौरी, शार्ङ्गरवी ॥ After आप् :—खट्वा, बहुराजा, कारी षगन्ध्या ॥ The elision of ति and सि takes place only after consonants:—as, अबिभर्भवान् (भृ + लङ् + तिप् = अ + भृ + श्लु + त् = अ + भृ + भृ + त् (VI. I. 10) = अ + भर् + भृ + त् (VII. 4: 66 and I. I. 51) = अ + भ + भृ + त् (VII. 4. 60) = अ + ब + भृ + त् (VIII. 4. 54) = अ + बि + भृ + त् (VII. 4. 76) = अ + बि + भर् + त् (VII. 3. 84) = अबिभर् + त् = अबिभर् ॥ So also अजागर् भवान् ॥ In both these cases त् of the Imperfect has been elided. The स् is elided in the following:—अभिनोऽत्र, अच्छिनोऽत्र ॥ (भिद् + लङ् + सिप् ॥ The द् is changed into र् by VIII. 2. 75 and स् is elided by this rule).

Why do we say "after a consonant, or a feminine affix ई and आ"? Observe ग्रामणीः, सेनानीः ॥ Why do we say "after a long vowelled feminine affix"? Observe निष्कौशाम्बिः, अतिखट्वः, where the feminine affixes have been shortened. Why do we say "when followed by सु, ति and सि"? Observe अभैत्सीत् ॥ The सि being read along with ति, does not include सिच्, but refers to सिप् only. Why do we say 'when reduced to a single letter'? Observe भिनत्ति, छिनत्ति ॥ Why do we say 'the *consonant* is elided'? Observe बिभेद, चिच्छेद ॥ Here the aprikta affix अ of the Perfect is not elided: though it being the substitute of ति is like ति, and ought to have been elided, had the word हल् not been used in the sûtra.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

CSL

Why has the elision of स् (सु), त् (तिप्) and स् (सिप्) been ordained after consonants, as they would of themselves have been dropped by VIII. 2. 23, being the finals of a compound consonant? Then the forms राजा, तक्षा could not be evolved. As राजन् + स् = राजान् + स् (VI. 4. 8) = राजान्स् and by eliding स् by Rule VIII. 2. 23, the form would have become राजान्, and the final न् could not have been elided by VIII. 2. 7; for it is a maxim enunciated in the very opening of the Second chapter of the 8th Book, that in the last three chapters of that Book (2nd, 3rd and 4th Books), a subsequent rule is as if it had not taken effect, so far as any preceding rule is concerned; therefore, the rule VIII. 2. 7 ordaining the elision of न्, does not find scope, since VIII. 2. 23 (ordaining elision of स्) is considered as if it had not taken effect. So also in the case of उखास्रत् and पर्णध्वत् ॥ उखा + स्रन्स् + क्विप् III. 2. 76 = उखा + स्रस् (the nasal being elided by VI. 4. 24); now add सु, we have उखास्रस् + स् = उखास्रस्स; elide the final स् not by this rule, but by VIII. 2. 23, we have उखास्रस्, here we cannot change the स् into द् by VIII. 2. 72 for स् is not *final* in a *pada*, for Rule VIII. 2. 23 is considered as not to have taken effect. So also in the case of अभिनोऽत्र ॥ The word अभिनः is 2nd. Pers. sing. of the Imperfect of भिद् of Rudhâdi class. Thus भिद् + लङ् + सिप् = अ + भिद् + श्नम् + स् = अ + भिनद् + स् = अभिनर् + स् (द् changed to र् by VIII. 2. 75) = अभिनर्स् ॥ If we elide the final स् of the cojunct by VIII. 2. 23, then in अभिनर् + अत्र, the र् would not be changed into उ to form अभिनोऽत्र by VI. 1. 113 since the ellision of स is considered as to have not taken effect when applying this rule. So also in अबिभर् भवान्, by Rule VIII. 2. 24, there would be no lopa even, for संयोगान्तलोप rule is restricted by रात्सस्य (VIII. 2. 24), i. e. स् only and no other consonant is elided after र्, therefore there will be no elision of त् in अबिभर्त् by VIII. 2. 23.

एङ्ह्रस्वात्संबुद्धेः ॥ ६९ ॥ पदानि ॥ एङ्, ह्रस्वात्, सम्बुद्धेः ॥

वृत्तिः ॥ लोप इति वर्त्तते, हलिति च । अपृक्तमिति न धिक्रियते । तथा च पूर्वसूत्रे पुनरपृक्तग्रहणं कृतम् । एङन्तात्प्रातिपदिकाद् ह्रस्वान्ताच्च परो हल्लुप्यते सचेत्संबुद्धिर्भवति ॥

69. The consonant of the nominative-affix (सु and its substitute अम्) is elided in the Vocative singular after a nominal-stem enidng in ए or ओ or a short vowel.

The word लोप is understood here also; as well as हल् ॥ The word अपृक्त however is not to be read here, as its repetition in VI. 1. 68 (though its anuvritti was there from the preceding sûtra) indicates. The affix of Vocative is the same as that of the nominative. By VII. 3. 108, the short vowel of the stem is replaced by a guṇa vowel when the Vocative Singular affix follows. Thus we have अग्ने and वायो for अग्नि and वायु; and by VII. 3. 107, a short vowel is substituted for the long vowel ई and ऊ of the feminine: as नदि and वधु for नदी and वधू ॥ Now applying the present sûtra, the affix स् is elided after

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

all the above words. As हे अग्ने !, हे वायो !, हे देवदत्त!, हे नदि !, हे वधु ! The Vocative Singular of कुण्ड a Neuter noun is thus formed. By VII. 1. 24, अम replaces सु of the nominative, the अ of अम् and the final अ of कुण्ड coalesce into one अ by VI. 1. 107, which becomes कुण्डम् ॥ Here by the rule that 'consonant' only is to be elided, we elide म् only (and not अ which becomes a part of the word by VI. 1. 85, for it is considered both as the final of the word and the initial of the affix). Now म् is not an अपृक्त हल् for it is part of the affix अम्, and its elision would not have taken place had we read the anuvritti of aprikta into this sûtra. Thus we have हे कुण्ड ! ॥ But in हे कतरत् ! there is not the elision of the त् of the affix अत्, the substitute of सु for the affix there is अद्ड् (VII. 1. 25). This affix being डित् causes the elision of the final अ of कतर (VI. 4. 143), and we have कतर् + अत्, here we have not a prâtipadika which ends in a *short* vowel, but in a *consonant*, hence त् is not elided. See also VII. 1. 25. The word एङ् is used in the sûtra in order to indicate that the guna substitution is stronger than lopa. Therefore in हे अग्नि + सु, the affix is not elided first and then guna substituted for इ, but first there is guna substitution and then the affix is elided.

शेश्छन्दसि बहुलम् ॥ ७० ॥ पदानि ॥ शेः, छन्दसि, बहुलम् ॥
वृत्तिः ॥ शि इत्येतस्य बहुलं छन्दसि विषये लोपो भवति ॥

70. In the Chhandas, the elision of the case-ending इ (शि) of the nominative and accusative plural neuter, is optional.

Thus या क्षेत्रा or यानि क्षेत्राणि, या वना or यानि वनानि ॥

ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् ॥ ७१ ॥ पदानि ॥ ह्रस्वस्य, पिति, कृति, तुक् ॥
वृत्तिः ॥ पिति कृति परतो ह्रस्वस्य तुगागमो भवति ॥

71. To a root ending in a short vowel is added the augment त् (तुक्) when a Krit-affix having an indicatory प् follows.

Thus अग्नि + चि + क्विप् = अग्निचित्, so also सोमसुत् ॥ Similarly प्रकृत्य and प्रहृत्य and उपस्तुत्य formed by the affix ल्यप् ॥ Why do we say "ending in a short vowel"? Observe ग्रामणीः ॥ Why do we say "having an indicatory प्"? Observe कृतम्, हृतम् ॥ Why do we say "a krit affix"? Observe पटुतरः, पटुतमः, with the Taddhita-affixes तरप् and तमप् ॥ In the compound ग्रामणिकुलम्, though the root is made short, yet there is no augment तुक्, in as much as the rule by which the root has been shortened is a Bahiranga rule, and the present rule is an Antaranga one. The maxim is असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे ॥ "That which is Bahiranga is regarded as not having taken effect, or as not existing, when that which is Antaranga is to take effect".

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

CSL

संहितायाम् ॥ ७२ ॥ पदानि ॥ संहितायाम् ॥

वृत्तिः ॥ अधिकारो ऽयमनुदात्तं पदमेकवर्जमिति यावत्। प्रागेतस्मात्सूत्रादित उत्तर यद्वक्ष्यामः संहितायामित्येवं तद्वेदितव्यम् ॥

72. In the following sûtras upto VI. 1. 157 inclusive, the words संहितायाम् 'in an unbroken flow of speech', should be supplied.

This is an adhikâra or governing sûtra, exerting its influence upto VI. I. 158. What ever we shall say in the sûtras preceding that, must be understood to apply to words which are in संहिता, that is, which are pronounced together with an uninterrupted voice. Thus दध्यत्र, मध्वत्र the इ and उ are changed to य and व when the two words are pronounced without any hiatus. Otherwise we shall have दधि अत्र, मधु अत्र ॥

छे च ॥ ७३ ॥ पदानि ॥ छे, च ॥

वृत्तिः ॥ ह्रस्वस्य तुगिति वर्त्तते। छकारे परतः संहितायां विषये ह्रस्वस्य तुगागमो भवति ॥

73. The augment त् is added to a preceding short vowel also when छ follows in an uninterrupted speech.

Thus इच्छति, गच्छति ॥ The त is changed to च by VIII. 4. 40. The short vowel itself is the आगमी (the thing to which the augment is added), and not the word ending in that short vowel. Therefore in चिच्छिदतुः, चिच्छिदुः, the augment is not to be considered as part of the Reduplicate चि, but of the short इ only; and therefore it is not elided by हलादिः शेषः (VII. 4. 60) rule applying to reduplicates. This follows on the maxim नावयवावयवः समुदायावयवो भवति "the part of a part cannot be considered as a part of the whole". Here त् is a part of the abhyâsa syllable चि which is itself a part of the verbal base, therefore त् is not considered as an abhyâsa: or because त् being an augment of इ is considered as part of इ and not of चि of which इ is the part.

आङ्माङोश्च ॥ ७४ ॥ पदानि ॥ आङ्, माङोः, च ॥

वृत्तिः ॥ तुगित्यनुवर्त्तते, छइति च। आङो ङित ईषदादिषु चतुर्ष्वर्थेषु वर्त्तमानस्य माङश्च प्रतिषेधवचनस्य छकारे परतस्तुगागमो भवति ॥

74. The augment त् is added to the particle आ and the prohibitive particle मा, when छ follows in a continuous text.

The Particle आ has the four senses of 1. littleness (ईषदर्थः) 2. with verbs, as a prefix (क्रियायोगः) 3. the limit inceptive (अभिविधि) and 4. the limit exclusive (मर्यादा). This sûtra ordains तुक् *necessarily*, where by VI. 1. 76, it would have been optional. Thus ईषच्छाया = आच्छाया; 2. With verbs:—as आच्छादयति, 3 and 4. आच्छायायाः, आच्छायम् ॥ So also the negative particle मा, as, माच्छिदत्सीत्, माच्छिदत् ॥ The ङ् in आङ्

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GL

and माङ् shows that आ when used as a Gati and a Karmapravachanîya and मा when used as a negative particle are meant. Therefore, the त् is not necessary in the following :—आछाया मानयाति, प्रमाछन्द:॥ The तुक may be optionally added in these as आच्छाया and प्रमाच्छन्द: ॥ The आ here has the force of recollection (स्मरण); आछाया "Oh the shade". The word प्रमा is formed from the verbal root माङ् by the prefix प्र and the affix अङ् (III. 3. 106) with the feminine affix टाप्, and the word ending in टाप् has not the indicatory ङ् ॥

दीर्घात् ॥ ७५ ॥ पदानि ॥ दीर्घात्, तुक् ॥

वृत्ति ॥ छे तुगिति वर्त्तते । दीर्घात्परो यश्छकारस्तस्मिन्पूर्वस्य तस्यैव दीर्घस्य तुगागमो भवति ॥

75. The augment त् is added to a long vowel, when followed by छ in a continuous text.

Thus ह्रीच्छति, म्लेच्छति, अपचाच्छायते, विचाच्छायते ॥ The augment belongs to the long vowel and not to the whole syllable ending in that long vowel.

पदान्ताद्वा ॥ ७६ ॥ पदानि ॥ पदान्तात्, वा, तुक् ॥

वृत्ति ॥ दीर्घाच्छेतुगिति वर्त्तते । पदान्ताद्दीर्घात्परो यश्छकारस्तस्मिन्पूर्वस्य तस्यैव दीर्घस्य पूर्वेण नित्यं प्राप्तो वा तुगागमो भवति ॥

वार्त्तिकम् ॥ विश्वजनादीनां छन्दसि वा तुगागमो भवतीति वक्तव्यम् ॥

76. The augment त्, is added optionally to a long vowel final in a full word (Pada) when followed by छ ॥

This allows option where by the last it would have been compulsory to add it. The augment is of the long vowel, and not of the word ending in long vowel. Thus कुटीच्छाया or कुटीछाया, कुबलीच्छाया or कुबलीछाया ॥ The तुक् augment here is added to the *end* of a pada, and this is therefore a padânta rule and not a pada-vidhi. Therefore the two words need not be in construction for the application of this rule; (समर्थ पदविधि) not applying. Thus तिष्ठतु कुमारीच्छत्रं हर देवदत्तस्य, "let the girl stay. Take the umbrella of Devadatta". Here कुमारी and छत्रं are not in construction, but तुक् is stll added optionally.

Vârt :—The augment त is optional in the Chhandas, after the words विश्वजन &c. As, विश्वजनच्छत्रम् or विश्वजनछत्रम्, नच्छायां कुर्वोपराम् or नछायां कुर्वोपराम् ॥

इको यणचि ॥ ७७ ॥ पदानि ॥ इकः, यण्, अचि ॥

वृत्ति ॥ अचि परत इको यणादेशो भवति ॥

वार्त्तिकम् ॥ इकः प्लुतपूर्वस्य सवर्णदीर्घबाधनार्थं यणादेशो वक्तव्यः ॥

77. The semivowels य्, व्, र्, ल् are the substitutes of the corresponding vowels इ, उ, ऋ and ऌ (long and short), when followed by a vowel.

This sûtra is rather too wide. It must be restricted by VI. I. 101, namely the following vowel must not be of the same class as the preceding for

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

CSL

the application of this rule. Thus दधि + अत्र = दध्यत्र, मधु + अत्र = मध्वत्र, कर्तृ + अर्थम् = कर्त्रर्थम्, हर्तृ + अर्थम् = हर्त्रर्थम्, ऌ आकृति = लाकृतिः ॥

Vârt:—This semivowel substitution of vowels takes place, when preceded by a prolated vowel, even to the supersession of VI. 1. 101 requiring lengthening. Thus अग्ना ३ इ इन्द्रं = अग्ना ३ यिन्द्रम्, पटा ३ उ उदकम् = पटा ३ वुदकम्, अग्ना ३ इ आशा = अग्ना ३ याशा, पटा ३ उ आशा = पटा ३ वाशा ॥ भो ३ इ इन्द्रम् = भो ३ विन्द्रम् ॥ The phrase 'when a vowel follows' exerts its influence upto VI. 1. 108.

एचो ऽयवायावः ॥ ७८ ॥ पदानि ॥ एचः, अय् - अव् - आय्-आवः ॥

वृत्तिः ॥ एचः स्थाने ऽचि परतो ऽय् अव् आय् आव् इत्येते आदेशा यथासंख्यं भवन्ति ॥

78. For the vowels ए, ऐ, ओ and औ are respectively substituted अय्, आय्, अव् and आव् when a vowel follows.

Thus चि + ल्युट् = चे + अन = चयनम्, लो + अन = लवनं; चै + अक = चायकः, लौ + अक = लावकः ॥ So also कयते, व्ययते, यावयरुणाद्धि, रु + युच् (III. 2. 148) = रो + अन = रवणः ॥

वान्तो यि प्रत्यये ॥ ७९ ॥ पदानि ॥ वान्तः, यि, प्रत्यये ॥

वृत्तिः ॥ योयमचः स्थाने वान्तादेश ओकारस्य अव् औकारस्याव् स यकारादौ प्रत्यये परतो भवति ॥ वार्त्तिकम् ॥ गोर्यूतौ छन्दसि ॥ वा० ॥ अध्वपरिमाणे च ॥

79. The substitution of अव् and आव् for ओ and औ also takes place before an affix beginning with य ॥

The वान्त are those which end in व् viz. अव् and आव् ॥ Of the four substitutes taught in the preceding sûtra, those which end in व् (viz. अव् and आव्) also come when an affix with an initial य follows. It follows that the substituted letters must be ओ and औ ॥ Thus बभ्रु + यञ् = बाभ्रो + य = बाभ्रव्यः (VI. 4. 146 and IV. 1. 105). So also माण्डव्यः, शंकव्यंदारु, पिचव्यः कार्पासः, नाव्यं (IV. 4. 91) ह्रदः ॥ Why do we say "अव् and आव्"? Observe रायमिच्छति = रैयति, no change of ऐ before य ॥ Why do we say "before य"? Observe गोभ्याम्, नौभ्याम् ॥ Why do we say "an affix"? Observe गोयानम्, नौयानम् ॥

Vârt:—The word गो is changed before यूति in the Vedas. As गो + यूति = गव्यूति, as आनो मित्रा वरुणा घृतैर्गव्यूतिमुक्षतम् ॥ Why do we say 'in the Vedas'? Observe गोयूतिः ॥

Vârt:—This substitution takes place when referring to the measure of a road: —as, गव्यूति मात्रमध्वानं गतः ॥ This is in the secular literature, गव्यूति meaning क्रोशयुगम् ॥

धातोस्तन्निमित्तस्यैव ॥ ८० ॥ पदानि ॥ धातोः, तन्निमित्तस्य, एव ॥

वृत्तिः ॥ एचि इति वर्त्तते । वान्तो यि प्रत्ययइति च । धातोर्य एच् तन्निमित्तो यकारादिप्रत्ययनिमित्तस्तस्य यकारादौ प्रत्यये परतो वान्तादेशो भवति ॥

80. For the final diphthongs ओ and औ of a root, are substituted अव् and आव् respectively, before an affix beginning with य्, then only when such diphthong has been itself first evolved by that affix.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GL

The words एचः, वान्तोयि प्रत्यये are understood in this sûtra. The word तन्निमित्त means 'caused by that' i. e. caused or occasioned by that affix beginning with य ॥ Thus लू forms its Future Passive Participle by यत् (III. 1. 97), this affix causes the guṇa of ऊ by VII. 3. 84: Thus लू + य = लो + य, which according to the present sûtra becomes लव्यम् ॥ So also पू—पो + य = पव्यम् ॥ लू + ण्यत्(III.1.125) = लौ + य = अवश्य लाव्यम् and अवश्य पाव्यम् ॥ Why do we say 'of a root'? This rule should not apply to a nominal stem. For then, though it may be all right in the case of बभ्रु + य = बाभ्रो + य = बाभ्रव्यः; it will not apply to cases like गो + य = गव्य, नौ + य = नाव्य, where ओ and औ are not *caused* by the affix, but are integral parts of the stem before the affixes were added. Why do we say 'caused by that affix itself'? The substitution will not take place, when the change is not caused by that affix. Thus the Passive of वे with the upasarga आ is आ + वे + यक् + ते = Here by Samprasâraṇa (VI.1.15), वे becomes उ, as आ + उ + य + ते; now by sandhi आ + उ = ओ VI. 1. 87), we have ओ + यते = ओयते ॥ Since ओ is not caused by य, there is no अव् substitution. So also औयत, लैयमानिः, पौयमानिः (IV. 1. 95). The word एव in the aphorism has the force of limitation, with regard to roots. In the case of roots, ओ and औ before य are changed then only to अव् and आव् when य has caused the production of ओ and औ; in case of nouns there is no such limitation. Here the substitution takes place whether the य has caused the production of ओ and औ or not.

क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे ॥ ८१ ॥ पदानि ॥ क्षय्य - जय्यौ , शक्य - अर्थे ॥

वृत्तिः ॥ क्षि जि इत्येतयोर्धात्वोर्यति प्रत्यये परतः शक्यार्थे गम्यमाने एकारस्यायादेशो निपात्यते ॥

81. In क्षय्य and जय्य there is substitution of अय् for ए only then when the sense is that of "to be possible to do".

The roots क्षि and जि before the affix यत् (III. 1. 97) assume these forms when meaning to be able to do the action denoted by the verb. As शक्यः क्षेतुं = क्षय्यः (क्षि + य = क्षे + य); so also जय्यः ॥ Why do we say when meaning "to be possible to do"? Observe क्षेयं पापं, जेयो वृषलः ॥ Here the meaning is that of 'necessity'.

क्रय्यस्तदर्थे ॥ ८२ ॥ पदानि ॥ क्रय्यः, तदर्थे ॥

वृत्तिः ॥ क्रीणातेर्धातोस्तदर्थे क्रयार्थे यत्तस्मिन्नभिधेये याति प्रत्यये परतो ऽयादेशो निपात्यते ॥

82. In क्रय्य there is substitution of अय् for ए when the sense is that of 'exposed or put out for sale, saleable'.

The word क्रय्य is derived from क्री 'to buy', with the affix यत्; the guṇa ए being changed to य ॥ The word तदर्थ means 'for the purpose of that'

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

i. e., for the purpose of being bought. As क्रय्या गौः, क्रय्यः कम्बलः ॥ Why do we say 'when the sense is that of saleable'? Observe क्रेयं नो धान्यं न चास्ति क्रय्यम् "we want to purchase corn, but it is not put out for sale".

भय्यप्रवय्ये च छन्दसि ॥ ८३ ॥ पदानि ॥ भय्य - प्रवय्ये , च, छन्दसि, ॥

वृत्तिः ॥ बिभेतेर्धातोः प्रपूर्वस्य च वी इत्येतस्य यति प्रत्यये परतश्छन्दसि विषयेऽयादेशो निपात्यते ॥

वार्त्तिकम् ॥ ह्रदय्या आप उपसंख्यानम् ॥

83. The forms भय्य and प्रवय्या are found in the Chhandas.

The word भय्यं is derived from भी + यत्, and प्रवय्या from प्र + वी + यत् ॥ The guṇa ए is changed to अय् ॥ Thus भय्यं किलासीत् ॥ वत्सतरी प्रवय्या ॥ The यत् is added to भी with the force of Ablative by virtue of the diversity allowed by कृत्यल्युटो बहुलं (III. 3. 113) ॥ Thus बिभेति अस्माद् = भय्यम् "frightening or fearable". The word प्रवय्या is always used in the feminine: in other places प्रवेय is the proper form. Why do we say 'in the Vedas'? Observe भेयम्, प्रवेयम् in secular literature.

Vârt:—The word ह्रदय्या should also be enumerated when referring to water. As ह्रदे भवा = ह्रदय्या आपः ॥ The affix यत् is added by IV. 4. 110 (ह्रद + य = ह्रदय् + य) ॥

एकः पूर्वपरयोः ॥ ८४ ॥ पदानि ॥ एकः, पूर्व - परयोः, ॥

वृत्तिः ॥ अधिकारोयम् । ख्यत्यात्परस्येति प्रागेतस्मात्सूत्रादित उत्तरं यद्वक्ष्यामस्तत्र पूर्वस्य परस्य द्वयोरपि स्थाने एकादेशो भवतीत्येतद्वेदितव्यम् ॥

84. From here upto VI. 1. 111 inclusive is always to be supplied the phrase "for the preceding and the following one is substituted".

This is an adhikâra sûtra. In every sûtra upto VI. 1. 112 (excluding the last), whatever we shall teach, there in the room of the two, namely, the preceding and the succeeding, it should be understood, that the substitution is one. These form the well known rules of *ekâdesa*, one letter or form replacing two consecutive letters &c. Thus VI. 1. 87 teaches 'There is guṇa substitution, when अ or आ is followed by a vowel'. We must supply into that sûtra the phrase एकः पूर्वपरयोः i. e. one guṇa is the substitute for the final अ or आ and the initial vowel. Thus खट्वा + इन्द्रः = खट्वेन्द्रः ॥ Here ए is the single substitute of the both preceding letter आ and the succeeding letter इ ॥ The words पूर्व पर show that the substitute operates simultaneously on both. Otherwise the substitute would have come in the place of *one* only or of each one separately. Thus in आद् गुणः (अचि) = "after अ or आ, there is guṇa, in a vowel". Here आत् is in the ablative, and by I. 1. 67 the guṇa operation would have taken place on the letter *following* it: so also अचि is in the Locative and by I. 1. 66, the

guṇa operation would have taken place on the *preceding* ; so it is not clear of what letter there should be guṇa substitution, of the preceding or the succeeding. But the present rule shows it must operate on both simultaneously. The word एक 'single', shows that a separate or a different substitute does not operate: i. e. the substitute must be one, there should not be two separate substitutes one for each sthânî, such as we find in the sûtra VIII. 2. 42 (रदाभ्यां निष्ठातो नः, पूर्वस्य च दः, "न is the substitute of the त of nishṭhâ, after र् and द, and of the precediug द"). Here न् is taught as substitute both of त् and द्, and as एक is not used in the sûtra, we get *two* न, as भिद् + त = भिन् + न = भिन्नः ॥ But this is not the case here. According to Mahabhâshya the word एक is redundant.

अन्तादिवच्च ॥ ८५ ॥ पदानि ॥ अन्त - आदि - वत् , च, ॥

वृत्तिः ॥ एक इति वर्त्तते पूर्वपरयोरिति च । एकः पूर्वपरयोरिति योयमेकादेशो विधीयते स पूर्वस्यान्तवद्भवति, परस्यादिवद्भवति ॥

85. And this single substitute is considered as the final of the preceding (form), and the initial of the succeeding (form).

The single substitute taught in the last, is considered in the light of the final of the preceding form and the initial of the succeeding. An âdeśa is like the sthânî, but in an ekâdeśa, the sthânî is indeterminate, or rather the sthânî is the *collection* or the *sum* of the preceding and the succeeding. Hence the necessity of this sûtra. The sense of this atideśa sûtra is this: as the beginning and the end of a thing are both *included* in the thing itself, and therefore when the thing is mentioned, the beginning and the end are both taken; so is the case with this single substitute. Thus to the stem ब्रह्मबन्धु we add ऊ the feminine affix (IV. 1. 66); and now उ + ऊ = ऊ (VI. 1. 101) i. e. ब्रह्मबन्धु + ऊ = ब्रह्मबन्धू ॥ Here ब्रह्मबन्धु is a Nominal-stem (प्रातिपदिक) and the affix ऊ is a non-prâtipadika, and the single-substitute ऊ is considered as the final of the prâtipadika. So that we can apply to the form ब्रह्मबन्धू the term prâtipadika and by virtue of this designation we can add the case-endings to it by IV. 1. 1. But for this rule, we could not have added the case-endings to it, because by virtue of the feminine affix ऊ the word would have rather ceased to be a prâtipadika (I. 1. 46), because this feminine affix ऊ is not included in IV. 1. 1. Similarly for the final non-case-ending अ of वृक्ष and the case-ending औ, there comes a single substitute औ by VI. 1. 88, this ekâdeśa औ is considered both as a non-case affix and a case affix, that is, as the initial of the affix औ, and the final of वृक्ष and thus the word वृक्षौ gets the designation of Pada I. 4. 14 as it *ends* in the सुप् affix औ ॥

This अन्तादिवद्भाव does not apply in rules relating to letters i. e. to rules depending for their application on letters. Thus खट्व + आ = खट्वा ॥ Here the

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GL

ekâdeśa आ is as the final अ of खट्व, but not for the purposes of the application of the rule which says that the भिस् is changed to ऐस् after a nominal-stem ending in अ, so the Instrumental plural of खट्वा will not end in ऐः, but will be खट्वाभिः ॥ So also in जुहाव ॥ It is the Perfect 3rd per. sing. of ह्वे or ह्वा (VI. 1. 45). By VI. 1. 53, the व् is changed to उ, and we have जुहव्आ = जुहउआ which by VI 1. 108 becomes जुहु, the उ being the single substitute of उ and आ ॥ This single-substitute उ should not be considered as आ for the application of the rule VII. 1. 34 by which the Perfect affix णल् (अ) is changed in औ after roots ending in आ ॥ Similarly in अस्यै + अश्वः = अस्या अश्वः (the य् being elided by VIII. 3. 19). अस्यै is the Dative singular of इदम् in the Feminine with आ ॥ By VII. 3. 114 स्या is added in the Dative with the shortening of the preceding आ ; as अ + स्या + ए = अस्यै ॥ Here ऐ is the single substitute for आ and ए ॥ Here for the application of VI. 1. 109 the single substitute ऐ should not be considered like ए ॥ The sthânî of the single-substitute (ekâdeśa) is the *sum* of the preceding and the sueceeding, both taken collectively is replaced by *one*, and not any one of them separately. For that which is replaced by another is called sthânî: as when भू replaces अस् the whole form अस् is called sthânî, and not अ or स् separately. The parts, may be called sthânî only inferentially, because the whole is made up of parts. The parts not being considered as sthânî, the rule of sthânîvad bhâva will not apply to an ekâdeśa with regards to the parts, and no operations dependant on such parts will be effected by such ekâdeśa. But it is intended that such operations should take place. Hence this sûtra.

षत्वतुकोरसिद्धः ॥ ८६ ॥ पदानि ॥ षत्व - तुकोः, असिद्धः ॥

वृत्तिः ॥ षत्वे तुकि च कर्तव्ये एकादेशो ऽसिद्धो भवति, सिद्धकार्यं न करोतीत्यर्थः ।

वार्त्तिकम् ॥ संप्रसारणङीट्सु प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥

86. The substitution of a single âdeśa is to be considered as to have not taken effect, when otherwise स would have to be changed to ष, or when the augment त् (तुक्) is to be added.

The word असिद्ध means not-accomplished i. e. the operation caused by its having taken effect is not produced. The word asiddha always debars operations dependent upon the âdeśa, and gives scope to the operations dependent upon the general rule (असिद्धवचनमादेशलक्षणप्रतिषेधार्थमुत्सर्गलक्षणभावार्थं च ॥). Thus कोऽसिचत् here स is not changed to ष ॥ The equation is thus exhibited: कस् + असिचत् = कर् + असिचत् (the स changed to र by VIII. 2.66) = कउ + असिचत् (उ being substituted for र by VI. 1. 113) = को + असिचत् (अ + उ = ओ VI. 1. 87) = कोऽसिचत् (ओ + अ = ओ VI. 1. 109). Now applies our sûtra. By VIII. 3. 59, स coming after ओ requiredto be changed into ष, but here the single-substitute ओ is con-

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

sidered to be non-effective for this purpose. Similarly कोऽस्य, योऽस्य, कोऽस्मै, योऽस्मै ॥ Similarly in अधीत्य there is the addition of त् by VI. 1. 71, though actually preceded by a *long* vowel. That long vowel had resulted from the ekâdeśa of ई for इ-।-इ, and this ekâdeśa is considered as if non-effective for the purposes of तुक् augment. Similarly in प्र-।-इ-।-तुक्-।-य=प्रेत्य. Here also अ-।-इ=ए is considered asiddha.

Vârt:—Prohibition must be stated in the case of samprasârana, the Locative singular case-ending ङि (इ), and the 1st per. sing. Atmanepada affix इट् ॥ Of vocalisation we have the following: शकहूषु = शकान् ह्वयति, then we add क्विप्, before which there is vocalisation of व्, this उ combining with in the following आ becomes उ ekâdeśa: as शकह्वा-।-क्विप् = शकहुआ-।-o (VI. 1. 15) + शकहु (VI. 1. 108). The Locative plural is formed by सु: शकहु-।-सु = शकहूषु (the lengthening taking place by VI. 4. 2). Here स is changed to ष the ekâdeśa उ for उ।-अ not being considered asiddha. So also परिवीषु (परि + व्ये + क्विप् = परि + वइए + क्विप् = परिवि, add सु) ॥ Of the affix ङि we have:—वृक्ष-।-इ = वृक्षे, add छत्रम्, then the single substitute ए being considered not asiddha we have वृक्षेच्छत्रम् or वृक्षेछत्रम ॥ Of the affix इट् of 1st Pers. Atmanepada we have अपचे-।-छत्रम् = अपचेच्छत्रम् or अपचेछत्रम ॥ In both these cases we optionally add तुक by VI. 1. 75-76, by considering the ekâdeśa (VI. 1. 87) as to have taken effect, and making the finals दीर्घ or long. Here the ekâdeśa is *not* asiddha and therefore तुक् is *optinal* and not compulsory.

आद्गुणः ॥ ८७ ॥ पदानि ॥ आत्, गुणः ॥

वृत्तिः ॥ अचीत्यनुवर्त्तते । अवर्णात्परो योऽच् अचि च पूर्वो यो ऽवर्णस्तयोः पूर्वपरयोरवर्णाचोः स्थाने एको गुण आदेशो भवति ॥

87. The guṇa is the single substitute of the final अ or आ of a preceding word and the simple vowel of the succeeding (अ or आ ।-a vowel = guṇa).

The word अचि is understood here. For the vowel which follows an अ or आ, and for the अ or आ which precedes a vowel, in the room of both these preceding and succeeding vowels, there is the single substitute guṇa. Thus तव + इदम् = तवेदम्, खट्वा + इन्द्रः = खट्वेन्द्रः, माला + इन्द्रः = मालेन्द्रः, तव + ईहते = तवेहते, खट्वा + ईहते = खट्वेहते, तव + उदकम् = तवोदकम्, खट्वा + उदकम् = खट्वोदकम्, तव + ऋश्यः = तवर्श्यः, खट्वा + ऋश्यः = खट्वर्श्यः, तव + लृकारः = तवल्कारः, खट्वा + लृकारः = खट्वल्कारः ॥ By analogy of I. 1. 51, the guna substitute of लृ being अ is always followed by ल्, as that of ऋ is followed by र् ॥ This universal rule is limited by the following aphorism.

वृद्धिरेचि ॥ ८८ ॥ पदानि ॥ वृद्धिः, एचि ॥

वृत्तिः ॥ आदिति वर्त्तते । अवर्णात्परो य एच् एचि च पूर्वो यो ऽवर्णस्तयोः पूर्वपरयोरवर्णैचोः स्थाने वृद्धिरेकादेशो भवति ॥

88. The Vṛiddhi is the single substitute of अ or आ of a preceding word and the initil diphthoug of the succeedind (अ or आ+diphthong = vṛiddhi).

The word आत् is understood here. For the diphthong which follows an अ or आ, and for the अ or आ which precedes a diphthong, in the room of both these preceding and succeeding अ or आ and diphthong, there is a single substitute viz. the Vṛiddhi. This debars guṇa taught in the last sûtra. Thus ब्रह्म + एडका = ब्रह्मैडका, खट्वा + एडका = खट्वैडका, ब्रह्म + ऐतिकायनः = ब्रह्मैतिकायनः, खट्वा + एतिकायनः = खट्वैतिकायनः ॥ ब्रह्म + ओदनः = ब्रह्मौदनः, खट्वा + ओदनः = खट्वौदनः, ब्रह्म + औपगवः = ब्रह्मौपगवः, खट्वा + औपगवः = खट्वौपगवः ॥

एत्येधत्यूठ्सु ॥ ८९ ॥ पदानि ॥ एति, एधति, ऊठसु ॥

वृत्तिः ॥ वृद्धिरेचीति वर्तते, आदिति च । तदेतदेज्ग्रहणमेतेरेव विशेषणं न पुनरेधतेरव्यभिचारादूठश्चासंभवात् । इण गताविल्येतस्मिन्धातावेचि एध वृद्धावित्येतस्मिन् ऊठि च पूर्वं यदवर्णं ततश्च परो योच् तयोः पूर्वपरयोरवर्णाचोः स्थाने वृद्धिरेकादेशो भवति ॥

वार्त्तिकम् ॥ अक्षादूहिन्यां वृद्धिर्वक्तव्या ॥ वा० ॥ स्वादीरेरिण्योर्वृद्धिर्वक्तव्या ॥
वा० ॥ प्रादूहोढोढ्येषैष्येषु वृद्धिर्वक्तव्या ॥ वा० ॥ ऋते च तृतीयासमासे ऽवर्णाद् वृद्धिर्वक्तव्या ॥
वा० ॥ प्रवत्सतरकम्बलवसनानामृणे वृद्धिर्वक्तव्या ॥ वा० ॥ ऋणदशाभ्यां वृद्धिर्वक्तव्या ॥

89. The Vṛiddhi is the single substitute for the अ or आ+ए of एति (root इ) and एधति (root एध), and for अ or आ+ऊ of ऊठ् (the substitute of वा in वाह् by VI. 4. 132).

The whole of the last sûtra and आत् are understood here. The एच् of the last sûtra qualifies the root इ in एति, i. e. when the root इ assumes the form ए by internal changes, then apples this Vṛiddhi rule. The एच् does not qualify the root एध् as that root always has an initial diphthong, nor does एच् qualify ऊठ् for ऊ is not a diphthong. Thus उप + एति = उपैति, उप + एषि = उपैषि, उपैमि; उप+एधते = उपैधते, प्रैधते; प्रष्ठ+ऊहा = प्रष्ठौहा ॥ In the last example, guṇa was the substitute required by VI. 1. 87, the present sûtra ordains Vṛiddhi instead. In the case of एति and एधति, the Vṛiddhi was debarred by VI. 1. 94, this sûtra makes an exception to that rule. The present sûtra is an exception to VI. 1. 94 and not to VI. 1, 95, because the maxim is पुरस्तादपवादा अनन्तरान् विधीन् बाधन्ते नोत्तरान् "Apavâdas that precede the rules which teach operations that have to be superseded by the apavâda operations, supersede only those rules that stand nearest to them, not the subsequent rules". Therefore the present rule does not apply here, :—उप + आ+इतः = उप + एतः = उपेतः (Here though इ is changed to ए, the rule does not apply). Therefore the form उपैति is wrong. So also उप+इतः = उपेतः for here the root इ has not assumed the form ए, therefore the rule does not apply, the word एचि qualifies the root इ ॥

Vârt:—The Vṛiddhi is the single substitute when अक्ष is followed by ऊहिनी, as अक्षौहिणी सेना ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

Vârt:—The Vṛiddhi is the single substitute when स्व is followed by ईर or ईरिण, or ईरिणी thus स्वैरम्, स्वैरिणी ॥ The word ईर is formed by the affix घञ् added to ईर्गतौ (Ad. 8) स्वेनाभिप्रायेण ईरणं = स्वैरम the compounding takes place by II. 1. 32. Another form is स्वैरी = स्वेनाभिप्रायेणेर ते गच्छति with the affix णिनि (III. 2. 78).

Vârt:—The Vṛiddhi is the single substitute when प्र is followed by ऊह, ऊढ, ऊढि, एष, एष्य; as प्रौहः, प्रौढः, प्रौढिः, प्रैषः, प्रैष्यः ॥ The word एष is derived from the root इषु 'to wish' (Tud. 59), इष् 'to go' (Div. 18), and इष् 'to repeat' (Kry. 53), by adding the affix घञ् ; and the word एष्य is derived form the same roots by adding ण्यत् ॥ This Vârtika ordains Vṛiddhi, while VI. 1. 94 would have caused पररूप: ॥ While the roots ईष् 'to glean', and ईष् 'to go' to injure, 'to show'. (Bh. 115 and 642), form ईषः and ईष्यः with the above affixes ; and with प्र, their forms will be प्रेषः and प्रेष्यः ॥

Vârt:—The Vṛiddhi is the single substitute when a word ending in अ is followed by ऋत and forms an Instrumental Tatpurusha compound: as सुखेन ऋतः = सुखार्तः, दुःखेन ऋतः = दुःखार्तः, but सुखेन इतः = सुखेतः ॥ Why in Instrumental? Observe परमर्तः ॥ Why 'Compound'? See सुखेनर्तः ॥

Vârt:—The Vṛiddhi is the single substitute when the word ऋण follows the following:—प्र, वत्सतर, कम्बल, वसन ॥ As प्रार्णम् 'principal debt', वत्सतरार्णम् 'the debt of a steer', कम्बलार्णम् 'debt of a blanket', वसनार्णम् 'debt of a cloth'.

Vârt—So also when the words ऋण and दश are followed by ऋणः—as, ऋणार्णम् and दशार्णम् ॥ The word ऋणार्ण means a debt incurred to pay off a prior debt. The Dasârṇa is the name of a river and of a country.

आटश्च ॥ ९० ॥ पदानि ॥ आटः, च ॥

वृत्तिः ॥ एचीति निवृत्तम् । अचीत्यनुवर्त्तते । आटः परो यो ऽच् अचि च पूर्वो य आट् तयोः पूर्वपरयोरा-च्छोः स्थाने वृद्धिरेकादेशो भवति ।

90. The Vṛiddhi is the single substitute when the augment आट् is followed by any vowel.

The anuvritti of एचि ceases : that of अचि however, is present. The vowel that is subsequent to the augment आट्, and the आट् which is precedent to a vowel—in the room of these two i. e. the आट् and the vowel—subsequent and precedent, the Vṛiddhi is the single substitute. The augment आट् is added to the roots beginning with a vowel, in the Imperfect, Aorist and Conditional Tenses (VI. 4. 72 &c). Thus ऐक्षिष्ट, ऐक्षत, ऐक्षिष्यत, औम्भीत्, औद्भीत्, औब्जीत् from roots ईक्षदर्शने (Bhu. 641), उभ उम्भ पूरणे (Tud. 32) and उ ब्ज आर्जवे (Tud. 20). According to Siddhânta Kaumudî the आट् is the augment which ङित् case-affixes take after *nadî*-words (VII. 3. 112). According to him the following are the examples :—बहुश्रेयसी-।-आट्-।-ङे = बहुश्रेयस्यै (Dative Singular). The आट् is the augment also in the Vedic Tense लेट् ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

The च् 'and' in the sûtra shows that the पररूप rule, taught in VI. 1. 95, 96 when उस्, ओं and आङ् follow, is superseded, when the preceding vowel is आद् ॥ Thus औस्रीयत्, औकारीयत् ॥ आ+ऊढा = ओढा, तमिच्छत् = औढायत् ॥

उपसर्गादृति धातौ ॥ ९१ ॥ पदानि ॥ उपसर्गात्, ऋति, धातौ ॥

वृत्तिः ॥ आदित्येव । अवर्णान्तादुपसर्गादृकारादौ धातौ परतः पूर्वपरयोः स्थाने वृद्धिरेकादेशो भवति ॥

91. The Vriddhi is the single substitute when the अ or आ of a preposition (upasarga) is followed by the short ऋ of a verb.

The word आत् is understood here also. When a preposition ending in अ or आ is followed by a root beginning with ऋ, the Vriddhi is the single substitute for the precedent अ or आ and the subsequent ऋ ॥ This debars the guṇa taught in VI. 1. 87. Thus उप + ऋच्छति = उपार्च्छति, प्रार्च्छति, उपार्धोति ॥ Why do we say 'after a preposition'? Observe खट्वर्च्छति, मालर्च्छति, प्रर्च्छको देशः = प्रगता ऋच्छका अस्माद् देशात् ॥ Here the word प्र is not treated as an upasarga, hence this sûtra does not apply. It is a Gati here. Why do we say 'when ऋ follows'? Observe उप+इत = उपेतः ॥ Why have we used त् after ऋ indicating that short ऋ is to be taken? Observe उप + ॠकारी यति = उपकारीयति ॥ No option is allowed here by the subsequent sûtra. The त् is used, in fact, for the sake of the subsequent sûtra in case of Denominative verbs, no ordinary verb can begin wirh a long ॠ ॥ Why have we employed the word धातु, when the word 'upasarga' would have caused us to infer its correlative धातु? It is used in order to prevent the application of the rule VI. 1. 129 which causes प्रकृतिभावः or non-sandhi of ऋ ॥ The repetition of 'Dhâtu' shows that the alternative prakriti bhava taught in VI. 1. 129, would not apply in the case of the ऋ of a Dhâtu.

वा सुप्यापिशलेः ॥ ९२ ॥ पदानि ॥ वा, सुपि, आपिशलेः ॥

वृत्तिः ॥ आदित्येव । उपसर्गादृति धाताविति च । सुबन्तावयवे धातावृकारादौ परतो ऽवर्णान्तादुपसर्गात्पूर्वपरयोरापिशलेराचार्यस्य मतेन वा वृद्धिरेकादेशो भवति ॥

92. According to the opinion of Âpiśali, the Vriddhi is optionally the single substitute, when the अ or आ of a preposition is followed by a Denominative Verb beginning with ऋ ॥

Thus उपार्षभीयति or उपर्षभीयति, उपल्कारीयति or उपाल्कारीयति ॥ The ऋ and ऌ are considered as homogenous letters, therefore the word ऋ in the last sûtra includes ऌ also. The name of the Grammarian Âpisali is mentioned for the sake of respect; the वा itself was enough to make it an optional rule.

औतो ऽम्शसोः ॥ ९३ ॥ पदानि ॥ आ, ओतः, अम् - शसोः ॥

वृत्तिः ॥ ओतो ऽमि शसि च परतः पूर्वपरयोराकार आदेशो भवति ॥

93. For ओ of a Nominal stem-।-अ of the Accusative case-ending अम् and अस्, the single substitute is आ ॥

The word ओतः is a compound of आ + ओतः ॥ Thus गो - अम् = गाम्, गो-।-अस् = गाः ॥ Thus गां पश्य, गाः पश्यः ॥ This debars the Vṛiddhi of VII. 1. 90. So also द्यां or द्याः पश्य; as the word द्यो is also a nominal stem ending in ओ ॥ The Sârvanâmsthâna affixes are णित् after th's word also (see VII. 1. 90) which would have caused Vṛiddhi, therefore, this आ debars the Vṛiddhi. The word अम् here means the affix of the Accusative Singular, as it is read in connection with the case-affix शस्, and as the word सुप् of the last sûtra governs this also. Therefore अम् the verbal Tense-affix of the Imperfect is not meant: thus we have अचिनवम्, असुनवम् ॥

एङि पररूपम् ॥ ९४ ॥ पदानि ॥ एङि, पररूपम् ॥

वृत्तिः ॥ आदित्येव, उपसर्गाद्धाताविति च। अवर्णान्तादुपसर्गादेङादौ धातौ पूर्वपरयोः पररूपमेकादेशो भवति॥

वार्त्तिकम् ॥ शकन्ध्वादिषु पररूपं वक्तव्यम् ॥ वा० ॥ एवे चानियोगे पररूपं वक्तव्यम् ॥

वा० ॥ ओत्वोष्ठयोः समासे वा पररूपं वक्तव्यम् ॥ वा० ॥ एमन्नादिषु छन्दसि पररूपं वक्तव्यम् ॥

94. For the अ or आ of the Preposition-।-ए or ओ of a verbal root, the second vowel is the single substitute.

The words आत्, उपसर्गाद्धातौ are understood here. In an upasarga ending in अ or आ followed by a root beginning with ए or ओ, the vowels coalesce and the single-substitute is the form of the second vowel (पररूप) ॥ This debars Vṛiddhi taught in VI. 1. 88. Thus उपेलयति, प्रेलयति, उपोषति, प्रोषति ॥ Some read into this sûtra the option allowed by VI. 1. 92, according to them the para-rûpa substitution is optional in the case of Denominative roots. Thus उपेडकीयति or उपैडकीयति, उपोदनीयति or उपौदनीयति ॥

Vârt:—The Para-rûpa substitution takes place in the case of शकन्धुः &c. As शक-।-अन्धुः = शकन्धुः, कुल + अटा = कुलटा, सीम + अन्तः = सीमन्तः 'hair'; when not referring to 'hair', the form is सीमान्तः ॥

Vârt:—The Para-rûpa substitution takes place when एव follows a word, and the sense is not that of 'appointment'. Thus इह-।-एव = इहेव; अद्य-।-एव = अद्येव ॥ When the sense is that of नियोग, the Vṛiddhi takes place: as इहैव भव, माऽन्यत्र गाः ॥

Vârt:—The Para-rûpa substitution takes place optionally when ओतु and ओष्ठ are compounded with another word: as स्थूल ओतुः = स्थूलौतुः or स्थूलोतुः, so also बिम्बौष्ठी or बिम्बोष्ठी ॥ When not a compound, the Vṛiddhi is compulsory: as तिष्ठ देवदत्तौष्ठं पश्य 'Stay Devadatta, see the lip'.

Vârt:—In the Vedas, the para-rûpa substitution takes place when एमन् &c. follow. Thus अपां त्वा एमन् = अपां त्वेमन् ॥ So also अपां त्वा ओद्मन् = अपां त्वोद्मन् ॥

ओमाङोश्च ॥ ९५ ॥ पदानि ॥ ओम् - आङोः, च ॥

वृत्तिः ॥ आदित्येव । अवर्णान्तादोमि आङि च परतः पूर्वपरयोः स्थाने पररूपमेकादेशो भवति ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA · संस्कृति मंत्रालय · भारत सरकार

CSL

95. For the अ or आ + ओ of ओम्, or + the vowel of the Preposition आङ्, the second vowel is the single substitute.

The आत् is understood here. Thus का+ओम् = कोम् ; या+ओम् = योम् ; as कोमित्यवोचत्, योमित्यवोचत् ; आ+ऊढा = ओढा, then अद्य+ओढा = अद्योढा, कश+ओढा = कशोढा, तश + ओढा = तशोढा ॥ आ + ऋश्यात् = अर्श्यात्, then अद्य+अर्श्यात् = अद्यर्श्यात् ॥ Thus this rule supersedes both the Vṛiddhi and the lengthening (VI. 1. 88, and 101).

उस्यपदान्तात् ॥ ९६ ॥ पदानि ॥ उसि, अपदान्तात् ॥

वृत्तिः ॥ आदित्येव । अवर्णादपदान्तादुसि पूर्वपरयोराद्गुणापवादः पररूपमेकादेशो भवति ॥

96. For the अ or आ (not standing at the end of a Pada or full word) + उ of उस the Tense-affix, the second vowel is the single substitute.

The आत् is understood here. This debars the guṇa substitution taught in VI. 1. 87. Thus भिन्द्या+उस् = भिन्द्युः, छिन्द्या+उस् = छिन्द्युः ॥ अदा+उस् = अदुः, (लुङ् of दा) अया+उस् = अयुः ॥ All these are examples of लिङ् (Potential) and लङ् (Imperfect). Thus भिन्द् + यासुट् + झि (the यासुट् is added by III. 4. 103) = भिन्द् + य + उस् (जुस् replaced झि III. 4. 108) = भिन्द्युस् ॥ अदा + सिच् + झि = अदा + o (II. 4. 77) + जुस् (III. 4. 110) = अदा + उस् = अदुः ॥ अ + या + झि = अ + या + उस् (VI. 4. 111) = अयुः ॥ The उस् is also the substitute of झि in लिट् (Perfect) see III. 4. 82. When the preceding vowel is not अ or आ, this rule does not apply. Thus the 3rd per. pl. of the Perfect of कृ is :—चक्रु+उस् = चक्रुः ॥ So also from भी we have अबिभे+उस् = अबिभयुः ॥ The word अपदान्तात् 'not being final in a pada' does strictly speaking, serve no good purpose in this sútra. For the *affix* उस् can never be added to a Pada, it must always be added to a stem, that has not yet risen to the rank of a Pada. If उस्, however, be taken as the syllable उस् (whether an affix or part of an affix or not), then the limitation of अपदान्तात् becomes valid. Thus का + उस्रा = कोस्रा, का + उषिता = कोषिता ॥ Most likely this word has been read here for the sake of the subsequent sútra or because उस् syllable is taken here and not merely the affix उस् ॥

अतो गुणे ॥ ९७ ॥ पदानि ॥ अतः, गुणे ॥

वृत्तिः ॥ अपदान्तादिति वर्त्तते । अकारादपदान्ताद्गुणे परतः पूर्वपरयोः स्थाने पररूपमेकादेशो भवति ॥

97. Also when the short अ, not being final in a Pada, is followed by a Guṇa letter, then in the room of both the precedent and the subsequent—the single subitstute is the form of the subsequent i. e. the Guṇa.

Thus पच+शप्+अन्ति = पच+अन्ति = पचन्ति so also यजन्ति ॥ This debars lengthening of VI. 1. 101. पच + ए = पचे, यज + ए = यजे, here the Vṛiddhi is debarred (VI. 1. 88). Why do we say "after the short vowel अ?" Observe या+अन्ति = यान्ति, वान्ति ॥ Why do we say when followed by 'a Guṇa letter?' Observe

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

CSL

अपच+इ = अपचे, अयजे ॥ When final in a Pada, this rule does not apply: as दण्ड+अग्रं = दण्डाग्रम्, यूपाग्रम्, क्षुद्राग्रम् ॥

अव्यक्तानुकरणस्यात इतौ ॥ ९८ ॥ पदानि ॥ अव्यक्तानुकरणस्य, अतः, इतौ ॥

वृत्तिः ॥ अव्यक्तमपरिस्फुटवर्णं तदनुकरणं परिस्फुटवर्णमेव केन चित्सादृश्येन तदव्यक्तमनुकरोति तस्य योऽच्छब्दस्तस्मादितौ पूर्वपरयोः स्थाने पररूपमेकादेशो भवति ॥

वार्त्तिकम् ॥ अनेकाच इति वक्तव्यम् ॥

98. The इ of इति is the single substitute for the अत् (of a word denoting imitation of an inarticulate sound)+इति ॥

The sound which is not distinct and clear, is called अव्यक्त; when some one utters distinctly something which has some resemblance to that sound, by some contrivance, it is called अनुकरण or imitation of that sound. Thus पटत्+इति = पटिति, घटत् + इति = घटिति, झटत् + इति = झटिति, छमत् + इति = छमिति ॥

Why do we say 'imitation of an inarticulate sound'? Observe जगत्+इति = जगदिति ॥ Why do we say "of अत्"? Observe मरद् + इति = मरदिति ॥ Why do we say when followed by इति? Observe पटत् + अत्र = पटदत्र ॥

Vârt:—This applies when the word consists of more than one syllable. Therefore it does not apply in the following:—श्रत् + इति = श्रदिति ॥ How do you. explain the form घटदिति in the following:—घटदिति गम्भीरमम्बुदैर्नदितम् ॥ Here the word is not घटत्+इति but घटद्+इति ॥

नाम्रेडितस्यान्त्यस्य तु वा ॥ ९९ ॥ पदानि ॥ न, आम्रेडितस्य, अन्त्यस्य, तु, वा ॥

वृत्तिः ॥ अव्यक्तानुकरणस्याम्रेडितस्य यो ऽच्छब्द इतौ तस्य पररूपं न भवति तस्य योन्त्यस्तकारस्तस्य वा भवति ॥

99. This substitution does not take place when a sound-imitation word is doubled, here, however, for the final त्+इ of इति, the single substitute is optionally इ (the second vowel).

Thus पटत्पटदिति or पटत्पटेति करोति (पटत्पटत् + इति = पटत्पट + इ + ति = पटत्पटेति) ॥ The word is doubled by VIII. 1. 4. The para-rûpa substitution will take place when the whole word so reduplicated denotes a sound imitation, thus पटत्पटिति करोति ॥ Here we apply the precedeing sûtra. The âmreḍita is the name of the second member of the doubled word (VIII. 1. 2).

नित्यमाम्रेडिते डाचि ॥ १०० ॥ पदानि ॥ नित्यम्, आम्रेडिते, डाचि ॥

वृत्तिः ॥ अव्यक्तानुकरणस्यातो ऽन्त्यस्येति चानुवर्त्तते । डाच्परं यदाम्रेडितं तस्मिन्पूर्वस्याव्यक्तानुकरणस्याच्छब्दस्य योन्त्यस्तकारस्तस्य पूर्वस्य परस्य चाद्यस्य वर्णस्य नित्यं पररूपमेकादेशो भवति ॥

100. Of such a doubled sound-imitation word, to which the affix आ is added which causes the elision of the final अत्, for the final त् of the first member and the initial

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

consonant of the second member, such subsequent consonant is always the single substitute.

Thus पटपटा करोति (V. 4. 57), इमद्मा करोति ॥ पटत्पटत्-।-डाच् (V. 4. 57) = पटत्पटा = पटपटा (त्+प्=प्) ॥ This sûtra is really a Vârtika. When the affix डाच् (V. 4. 57) is added to पटत्, there is doubling of the word by the Vârtika under VIII. 1. 12: this doubling takes place before the final अत् is elided.

अकः सवर्णे दीर्घः ॥ १०१ ॥ पदानि ॥ अकः, सवर्णे, दीर्घः ॥

वृत्तिः ॥ अकः सवर्णे ऽचि परतः पूर्वपरयोः स्थाने दीर्घ एकादेशो भवति ॥

वार्त्तिकम् ॥ सवर्णदीर्घत्वे ऋति ऋवा वचनम ॥ वा० ॥ लृति लृ वा वचनम् ॥

101. When a simple vowel is followed by a homogenous vowel, the corresponding long vowel is the single substitute for both the precedent and the subsequent vowels.

Thus दण्ड + अग्रम् = दण्डाग्रम्, दधि + इन्द्रः = दधीन्द्रः, मधु + उदकं = मधूदकं and होतृ + ऋश्य होतृश्यः ॥ Why do we say 'an अक् or simple vowel?' Observe अग्ने-।-ए = अग्नये ॥ Why do we say 'by a homogenous vowel?' Observe दधि-।-अत्र = दध्यत्र ॥ The word अचि is understood here also. The word सवर्णे, therefore, qualifies the word अचि understood. The rule will not apply if a homogenous consonant follows. As कुमारी शेते ॥ The ई and श are homogenous, in spite of I. 1. 10: for that prohibition does not apply to the long ई and श, because the rule of classification and inclusion contained in अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः (I. 1. 69) is not brought into operation at the time when नाज् झलौ (I. 1. 10) rule operates, because of its being a portion of सवर्ण rule. Therefore, so long as it does not come into operation it is not accomplished. Therefore first the rule of नाज् झलौ comes into play, then the rule of सवर्ण definition (I. 1. 9) and then comes the ग्रहणकवाक्यं (I. 1. 68). Therefore in नाज् झलौ those अच् only are taken which are not included in the *class* of homogenous vowels i. e. only the 9 vowels contained *directly* in अच्, and not the सवर्ण vowels which I. 1. 68 would have denoted. Therefore though *short* इ and श are not सवर्ण by I. 1. 10: the *long* ई and श would be savarṇa.

Vârt:—When ऋ short is followed by ऋ short, the long substitution is optional: so also with लृ ॥ This vârtika is necessitated because (1) the two ऋ or लृ—the precedent and the subsequent—are not homogenous, because one is samvṛita and the other vivṛita, or (2) because their prosodial length is 1½ and so the word दीर्घ cannot be applied with consistency in their case (ऋकाल &c). Thus होतृऋकारः = होतृकारः or होतॄकारः, so also होतृ-।-लृकारः = होतॢकारः or होत्लृकारः ॥ The दीर्घ of लृ is ॠ ॥

प्रथमयोः पूर्वसवर्णः ॥ १०२ ॥ पदानि ॥ प्रथमयोः, पूर्व - सवर्णः, ॥

वृत्तिः ॥ अक इति दीर्घ इति वर्त्तते । प्रथमाशब्दो विभक्तिविशेषे रूढस्तत्साहचर्यात् द्वितीयापि प्रथमेत्युक्ता । तस्यां प्रथमायां द्वितीयायां च विभक्तावचि अकः पूर्वपरयोः स्थाने पूर्वसवर्णदीर्घ एकादेशो भवति ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GL

102. For the simple vowel of a nominal-stem and for the vowel of the case-affixes of the Nominative and the Accusative in all numbers, there is the single substitution of a long vowel corresponding to the first vowel.

The words अकः and दाघः are both understood here. The word प्रथमा here means the प्रथमा विभक्ति i. e. the 1st case or the Nominative, and includes here the द्वितीया विभक्ति also. This sûtra teaches the substitution of a पूर्वरूप or a homogenous long vowel corresponding to the first vowel. Thus अग्नि-।-औ = अग्नी ; वायु-।-औ = वायू ; वृक्ष-।-अस् = वृक्षाः, so also प्लक्षाः, वृक्षान्, प्लक्षान् ॥ In the case of these last four examples (वृक्ष-।-अस &c) the rule VI. 1. 97 would have caused para-rûpa substitution i. e. would have given the form वृक्ष-।-अस् = वृक्षः, and that rule would have debarred the lengthening rule VI. 1. 101 on the maxim "apavâdas that precede the rules which teach operations that have to be superseded by the apavâda operations, supersede those rules that stand nearest to them :" but not this पूर्वसवर्ण lengthening rule as it does not stand nearest. The word अचि 'when a vowel follows' is understood here also. Thus वृक्ष-।-सु = वृक्षः, प्लक्षः ॥ The word अक 'the simple vowel' is understood here also. Thus नौ ।-औ = नावौ ॥ Why do we say 'a vowel homogenous to the antecedent?' The substitute will not be one homogenous to the second or the subsequent vowel. The दीर्घ or 'long' is used in order to debar the substitution of pluta vowel having 3 measures for a pluta vowel.

तस्माच्छसो नः पुंसि ॥ १०३ ॥ पदानि ॥ तस्मात्, शसः, नः, पुंसि ॥

वृत्तिः ॥ तस्मात्पूर्वसवर्णदीर्घादुत्तरस्य शसो ऽवयवस्य सकारस्य पुंसि नकारादेशो भवति ॥

103. After such a long vowel homogenous with the first, न् is substituted for the स् of the Accusative case affix शस् in the masculine.

Thus वृक्ष-।-शस् = वृक्ष-।-अन् = वृक्षान् ॥ So also अग्नीन्, वायून्, कर्तॄन्, होतॄन्, षण्डकान्, स्थूरान्, अरकान्, पश्य &c. All these are masculine nouns. Now the word चञ्चा formed by the elision of कन् meaning a figure like a चञ्चा (V. 3. 98), may refer to both the males and females. It will however retain its feminine form though referring to a male being (See लुपि युक्तवद् व्यक्ति वचने I. 2. 51). In forming the accusative plural of चञ्चा, the स will not be changed into न् ॥ Thus चञ्चाः पश्य, वध्रिकाः पश्य ॥ Why do we say 'after *such* a long vowel homogenous with the first'? The rule will not apply if the long vowel has resulted by being a single substitute for the antecedent and the subsequent. Thus आ is substituted for ओ-।-अ by VI. 1. 93. Here स will not be replaced by न् as गाः पश्य ॥ Why do we say 'of the Accusative plural'? Observe वृक्षाः, प्लक्षाः endings in जस् Nom Pl. Why do we say "in the masculine?" Observe, धेनुः, बह्वीः, कुमारीः ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA · सत्यमेव जयते

GSL

नादिचि ॥ १०४ ॥ पदानि ॥ न, आत्, इचि ॥

वृत्तिः ॥ अवर्णादिचि पूर्वसवर्णदीर्घो न भवति ॥

104. The substitution of a long vowel homogenous with the first, does not take place when अ or आ is followed by a vowel (other than अ) of the case-affixes of the Nominative and the Accusative.

Thus वृक्षौ, प्लक्षौ, खट्वे, कुण्डे ॥ Here Rules VI. 1. 87 &c. apply. Why do we say "after अ or आ?" Observe अग्नी ॥ Why do we say "followed by an इच् (a vowel other than अ)"? Observe वृक्षाः here VI. 1. 102 applies.

दीर्घाज्जसि च ॥ १०५ ॥ पदानि ॥ दीर्घात्, जसि, च ॥

वृत्तिः ॥ दीर्घाज्जसि इचि च परतः पूर्वसवर्णदीर्घो न भवति ॥

105. The substitution of a long vowel homogenous with the first, does not take place when a long vowel is followed by a nominative or accusative case-affix beginning with a vowel (other than अ) or by the Nom. Pl. affix अस् ॥

Thus कुमार्यौ, कुमार्यः, ब्रह्मबन्ध्वौ, ब्रह्मबन्ध्वः ॥

वा छन्दसि ॥ १०६ ॥ पदानि ॥ वा, छन्दसि ॥

वृत्तिः ॥ दीर्घाच्छन्दसि विषये जसि च इचि च परतो वा पूर्वसवर्णदीर्घो न भवति ॥

106. In the Vedas, the long vowel may optionally be the single substitute of both vowels in these cases last mentioned.

Thus मारुतीः or मारुत्यः, पिण्डीः or पिण्ड्यः, वाराही or वाराह्यौ ; उपानही or उपानह्यौ ॥

अमि पूर्वः ॥ १०७ ॥ पदानि ॥ अमि, पूर्वः ॥

वृत्तिः ॥ अक इत्येव । अमि परतो ऽकः पूर्वपरयोः स्थाने पूर्व एकादेशो भवति ॥

107. There is the single substitution of the first vowel, when a simple vowel is followed by the अ of the case ending अम् ॥

The word अकः is understood here. Thus वृक्ष+अम्=वृक्षम् (VII. 1. 24) प्लक्षम्, अग्नि+अम्=अग्निम्, वायुम् ॥ The word पूर्व 'antecedent, first' in the sûtra shows that the first vowel itself is substituted and not any of its homogenous vowels. Otherwise in कुमारी+अम्=कुमारीम् the ई would have been of three mâtrâs or measures, as it comes in the room of ई+अ, the aggregate mâtrâs of which are three.

In the Vedas, there is option, as शमीं or शम्यं, गौरीं or गौर्यम् ॥ अम् is the

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

ending of the Accusative singular of all genders and also of the nominative singular in the Neuter in certain cases. (See VII. 1. 23, 24 and 28).

संप्रसारणाच्च ॥ १०८ ॥ पदानि ॥ सम्प्रसारणात्, च ॥

वृत्तिः ॥ पूर्व इत्येव । संप्रसारणादचि परतः पूर्वपरयोः स्थाने पूर्व एकादेशो भवति ॥

108. There is the single substitution of the first vowel for the vocalised semivowel and the subsequent vowel.

The word पूर्वः is understood here. When a vocalised semi-vowel is followed by a vowel, the vocalised vowel is alone substituted, the subsequent vowel merging in it. Thus यज्+क्त=इअज्+क्त (VI. 1. 15)=इष्टम् (इ+अ=इ); so उप्तम् (वप्+क्त=उ अप्+त), ग्रह्+इत=गृ अह्+इत=गृहीतं ॥ Had there not been this merging, the vocalisation would become either useless or the two vowels would have been heard separately without sandhi. Thus in वप्+त=उअप्+त, if the अ did not merge in उ, then it would cause sandhi, and उ would be changed to व् by इकोयणचि and the word would again assume the form वप् ॥ But this यणादेश would caues samprasarâṇa rule non-effective, hence it follows that but for the present rule, the two vowels would have been heard separately as उ अप्त ॥

The rule of option in the Chhandas (VI. 1. 106) applies here also. Thus we have यज्यमानौ मित्रावरुणौ or इज्यमानौ ॥ "When you have just said that the two vowels will remain separate and there will be no यणादेश when there is no purvavad-bhâva we do you form यज्यमान्; it ought to be इ अज्यमान्"? We have only said that vocalisation rûle becomes useless if there was not this rule of merging of the subsquent vowel; but where there is this rule of purva-vad-bhâva, and only an *option* is allowed, then the rule of vocalisation does not become totally useless because it finds its scope in cases like इष्टः &c, therefore when in the *alternative* it is not applied, there यणादेश will take place naturally, and the ordinary rules of sandhi will apply. The merging, moreover, refers to the vowel which is in the same aṅga or base with the samprasârana. Thus शकान् ह्वयति=शकह्वा + क्विप्=शकह् उ आ=शकहू ॥ Here आ which is in the same अङ्ग with हु merges in to उ ॥ But in forming the dual, we have शकहू+औ ॥ Here औ coming after the samprasârana ऊ does not merge therein, and we have शकह्वौ ॥ Similarly शकहू+अर्थं=शकह्वर्थम् ॥ In fact when *once* the para-purvatva has taken effect, then subsequent vowels will produce their effect because in the antaranga operation इ अ इ into इष, the purva-rupa is ordained to save the samprasârana from modification, but there is no such necessity when a Bahiranga operation is to be applied.

एङः पदान्तादति ॥ १०९ ॥ पदानि ॥ एङः, पदान्तात्, अति ॥

वृत्तिः ॥ एङ् यः पदान्तस्तस्मादति परतः पूर्वपरयोः स्थाने पूर्वरूपमेकादेशो भवति ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

109. In the room of ए or ओ final in a Pada, and the short अ, which follows it, is substituted the single vowel of the form of the first (ए or ओ) ॥

Thus अग्ने-।-अत्र = अग्नेऽत्र, वायो-।-अत्र = वायोऽत्र ॥ This supersedes the substitutes अय् and अव् ॥ Why do we say 'of ए or ओ'? Observe दध्यत्र, मध्वत्र ॥ Why do we say 'final in a Pada'? Observe चे-।-अन = चयनम्, लो-।-अन = लवनम् ॥ Here the ए or ओ are in the body of the word, and not at the end of a word. Why do we say "when followed by a short अ'? Observe वायो-।-इति = वायविति, भानो-।-इति = भानविति ॥ Why do we say 'short'? Observe वायो आयाहि = वायवायाहि ॥

ङसिङसोश्च ॥ ११० ॥ पदानि ॥ ङसिङसोः, च ॥

वृत्तिः ॥ एङ इति वर्त्तते, अतीतिच । एङ उत्तरयोर्ङसिङसोरति परतः पूर्वपरयोः स्थाने पूर्व एकादेशो भवति ॥

110. In the room of ए or ओ (in the body of a word),-।-अ of the case-affix अस् of the Ablative and Genitive Singular, the single substitute is the form of the precedent.

Thus अग्ने-।-अस् = अग्नेः, वायोः ॥ The इ and उ of अग्नि and वायु are gunated by VII. 3. 111. This sûtra applies when the ए or ओ are in the middle of a word and not padânta, as in the last. Thus अग्नेरागच्छति, वायोरागच्छति, अग्नेः स्वम्, वायोः स्वम् ॥

ऋत उत् ॥ १११ ॥ पदानि ॥ ऋतः, उत् ॥

वृत्तिः ॥ ङसिङसोरित्येव ऋकारान्तादुत्तरयोर्ङसिङसोरति पूर्वपरयोरुकार एकादेशो भवति ॥

111. In the room of ऋ-।-अ of the case-affix अस् of the Ablative and Genitive singular, the single substitute is the letter short उ ॥

Thus होतृ-।-अस् = होतुर्स् (The उ must always be followed by र् I. 1. 51 though this उ is not the substitute of ऋ only, but of ऋ + अ conjointly: on the maxim that a substitute which replaces *two*, both shown in the genitive case, as ऋतः and अकारस्य in this sûtra, gets the attributes of every one of these separately as the son C of a father A and mother B (though both conjointly produce him) may be called indifferently the son of A or the son of B. So the उ may be called the substitute of ऋ or अ) ॥ The final स् is then elided by VIII. 2. 24 and we have होतुर् = होतुः ॥ Thus होतुरागच्छति, होतुः स्वम् ॥

ख्यत्यात्परस्य ॥ ११२ ॥ पदानि ॥ ख्य - त्यात्-, परस्य ॥

वृत्तिः ॥ ङसिङसोरिति वर्त्तते उदिति च । ख्यत्यादिति खिशब्दखीशब्दयोस्तिशब्दतीशब्दयोश्चकृतयणादेशयोरिदंग्रहणं, ताभ्यां परस्य ङसि ङसोरत उकारादेशो भवति ॥

112. There is the substitution of उ for the अ of

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
संस्कृति मंत्रालय · भारत सरकार
1092

GL

अस् of the Ablative and Genitive singular, after सखि and पति, when for the इ of those two stems य् is substituted.

The phrase ङसिङसोः and उत् are understood here also. The ख्य means and includes खि and खी when the इ is changed to य, and त्य denotes ति and ती, the इ being changed to य ॥ Thus सखि+अस् = सख्युः as सख्युरागच्छति, सख्युः स्वम् ॥ So also पत्युरागच्छति, पत्युः स्वम् ॥ The illustration of खी is सखी which is derived from the Denominative Verb thus: सहखेन वर्तते = सखः, सखमिच्छति = सख+क्यच् (III. 1. 8) = सखीय (VII. 4. 3). Now by adding क्विप् to the denominative root सखीय we get सखीः 'one who wishes for a friend'. The Ablative and Genitive Singular of this word will be सखी+अस् = सख्युः also. Of ती we have the following example. लूनमिच्छति = लूनीय, add क्विप् = लूनीः, the Ablative and Genitive singular of which is also लून्युः, the न् of लूनी being the substitute of त् of Nishṭhâ, is considered like त् (VIII. 2. 1). The peculiar exhibition of ख्य and त्य in the sûtra, instead of saying directly सखिपतिभ्यां indicates that the rule does not apply to words like अतिसखि &c: where we have अतिसखेः, सेनापतेः ॥ The word अतिसखि is घि in spite of the prohibition (I. 4. 7), for that prohibition applies only to सखि and not to a compound which ends in it, on the maxim ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्ति ॥ "That which cannot possibly be anything but a Prâtipadika does (contrary to I. 1. 72) not denote that which ends with it, but it denotes only itself". According to Dr. Ballantyne this rule applies to all खी and ती, such as सुखीः one who loves pleasure' (सुखमिच्छति = सुखीय+क्विप्). and सुतीः 'one who wishes a son' (सुतमिच्छति = सुतीय+क्विप्): Thus सुख्युः, सुत्युः &c.

अतो रोरप्लुतादप्लुते ॥ ११३ ॥ पदानि ॥ अतः, रोः, अप्लुतात्, अप्लुते, ॥

वृत्तिः ॥ अति, उदिति वर्त्तते । अकारादप्लुतादुत्तरस्य रेफस्य उकारानुबन्धविशिष्टस्य अकारे ऽप्लुते परत उकारादेशो भवति ॥

113. The उ is the substitute of रु (the र् substitute of a final स् VIII. 2. 66) when an अ, which is not a *pluta*, both precedes and follows it.

The phrase उत् is understood here, as well as the word अति of VI. 1. 109, 111. Thus वृक्ष+सु (1st singular) = वृक्षस् = वृक्षर् (VIII. 2. 66). वृक्षर्+अत्र = वृक्षउ+अत्र = वृक्षो+अत्र (VI. 1. 87) = वृक्षोऽत्र (VI. 1. 109); so also प्लक्षोऽत्र ॥ This ordains उ for र्, whereby VIII. 3. 17, there would have been otherwise य; and this उ does not become asiddha (as it depends upon रु VIII. 2. 66) for the purposes of VIII. 3. 17, as it otherwise would have been by VIII. 2. 1.

Why do we say 'after an अ'? Observe अग्निर्+अत्र = अग्निरत्र ॥ Why do say 'a *short* अ'? Observe वृक्षाः+अत्र = वृक्षा अत्र ॥ Why do we use रु with its indicatory उ, and not use the र् generally? Observe स्वर्+अत्र = स्वरत्र, प्रातर्+अत्र प्रातरत्र ॥ Here the final र् is part of the words, and is not produced from स् ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

The word अति is understood here also from VI. 1. 109. The र must be *followed* by a short अ, therefore, not here: वृक्षर्-।-इह = वृक्ष इह ॥ The subsequent अ must be short, the rule does not apply here वृक्षर्-।-आश्रितः = वृक्ष आश्रितः ॥ Why do we say 'preceded by an apluta अ'? The rule will not apply if a Pluta vowel precedes it. As, सुस्रोता ३ अत्र त्वमसि (VIII. 2. 84). Why do we say "when followed by an apluta अ"? Observe तिष्ठतु पय आ३ग्निदत्त (VIII. 2. 86). Here प्लुत being held asiddha, there would have been उ substitution, had not the phrase अप्लुत been used in the aphorism.

हशि च ॥ ११४ ॥ पदानि ॥ हशि, च ॥

वृत्तिः ॥ हशि च परतो ऽत उत्तरस्य रोरुकारादेशो भवति ॥

114. The उ is the substitute of रु (the र substitute of स् VIII. 2. 66) when it is followed by a soft consonant and preceded by an apluta short अ ॥

The हश् pratyâhâra includes all sonants or soft consonants. Thus पुरुषो याति or हसति or ददाति &c.

प्रकृत्या ऽन्तःपादमव्यपरे ॥ ११५ ॥ पदानि ॥ प्रकृत्या, अन्तः-पादम्, अव्यपरे ॥

वृत्तिः ॥ एङो ऽतीत्येव । एङ इति यत्पञ्चम्यन्तमनुवर्त्तते तदर्थादिह प्रथमान्तं भवति । प्रकृतिरिति स्वभावः कारणं वा ऽभिधीयते । अन्तरित्यव्ययमनधिकरणभूतं मध्यमाचष्टे । पादशब्देन च ऋक्पादस्यैव ग्रहणमिष्यते न तु श्लोकपादस्य । अवकारयकारपरे ऽति परत एङ् प्रकृत्या भवति ॥

115. The final ए or ओ and the following अ when occurring in the middle half of a foot of a Vedic verse, retain their original forms, except when the अ is followed by व् or य् ॥

The word एङः is understood here, but it should be construed here in the nominative case and not in the Ablative. The word प्रकृति means 'original nature, cause'. The word अन्तर् is an Indeclinable, used in the Locative case here and means 'in the middle'. The word पादः 'the foot of a verse' refers to the verses of the Vedas, and not to the verses of secular poetry. The word अति is also understood here. Thus ते अग्र अश्वमायुञ्जन्; ते अस्मिन् जवमादधुः, उपप्रयन्तो अध्वरम्; शिरो अपश्यम्; सुजाते अश्वसूनृते (R. Veda. V. 79. 1); अध्वर्यो अद्रिभिः सुतम् (Rig IX. 51. 1); शुक्रं ते अन्यत् (Rig. VI. 58. 1).

Why do we say 'in the inner half of a foot of a verse?' Observe कया मती कुत एतास एतेऽर्चन्ति ॥ Why do we say "when व् or य् does not follow अ?" Observe तेऽवदन् (Rig X. 109. 1), तेऽयजन्त ॥ Why do we say ए or ओ? Observe अन्वग्निरुषसामग्रमख्यत् ॥ Some read this sûtra as नान्तः पादमव्यपरे ॥ According to them, this sûtra supersedes the whole rule of juxtaposition or संहिता (VI. 1. 72).

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

CSL

अव्याद्वद्याद्वक्रमुरव्रतायमवन्त्ववस्युषु च ॥ ११६ ॥ पदानि ॥ अव्यात्, अवद्यात् , अवक्रमुः, अव्रत, अयम्, अवन्तु, अवस्युषु, च ॥

वृत्तिः ॥ अव्यात् अवद्यात् अवक्रमुः अव्रत अयम् अवन्तु अवस्यु इत्येतेषु यकारवकारपरेष्वाति परतोऽन्तःपादमेङ् प्रकृत्या भवति ॥

116. The ए or ओ retain their original form in the middle of a Vedic verse, when the following words come after them (though the अ in these has a व् and य् following it) :— अव्यात्, अवद्यात्, अवक्रमुः, अव्रत, अयम्, अवन्तु, अवस्यु ॥

Thus अग्निः प्रथमोवसुभिर्नो अव्यात् ॥ मित्रमहो अवद्यात् (Rig IV. 4. 15), मा शिवासो अवक्रमुः (Rig VII. 32. 27); ते नो अव्रताः (Not in the Rig Veda). Prof. Bohtlingk gives the following examples from the Rig Veda :—सीक्षन्तो अव्रतम् (VI. 14. 3), संदहन्तो अव्रतान् (IX. 73. 5), कर्तो अव्रतान् (IX. 73. 8). शतधारो अयं मणिः, ते नो अवन्तु पितरः (Not in the Rig Veda: according to Prof. Bohtlingk the अ of अवन्तु is generally elided in the Veda after ए or आ) कुशिकासो अवस्यवः (Rig III. 42. 9).

यजुष्युरः ॥ ११७ ॥ पदानि ॥ यजुषि, उरः ॥

वृत्तिः ॥ उरः शब्द एङन्तो यजुषि विषये ऽति प्रकृत्या भवति ॥

117. In the Yajur-Veda, the word उरस् when changed to उरो, retains its original form when followed by a short अ which is also retained.

Thus उरो अन्तरिक्षम् (Yaj. Veda Vajasan. IV. 7). Some read the sûtra as यजुष्युरो ॥ They take the word as उरु ending in उ, which in the Vocative case assumes the form उरो ॥ They give the following example उरो अन्तरिक्षं सजूः ॥ But in the Yajur Veda VI. 11, the text reads उरोरन्तरिक्षन् सजूः ॥ In the Yajur Veda, there being no stanzas, the condition of अन्तः पादं does not apply here.

आपोजुषाणोवृष्णोवर्षिष्ठेम्बेम्बालेम्बिकेपूर्वे ॥ ११८ ॥ पदानि ॥ आपः, जुषाणः, वृष्णोः, वर्षिष्ठे, अम्बे, अम्बाले, अम्बिके, पूर्वे ॥

वृत्तिः ॥ यजुषीत्येव । आपो जुषाणो वृष्णो वर्षिष्ठे इत्येते शब्दा अम्बे अम्बाले इत्येतौ च यावम्बिकेशब्दात्पूर्वौ यजुषि पठितौ त आति परतः प्रकृत्या भवन्ति ॥

118. In the Yajur Veda, the short अ is retained after आपो, जुषाणो, वृष्णो, वर्षिष्ठे, and also in and after अम्बे or अम्बाले when they stand before अम्बिके ॥

Thus आपो अस्मान् मातरः शुन्धयन्तु (Yaj. IV. 2). जुषाणो अप्तुराज्यस्य (Yaj. V. 35), वृष्णो अंशुभ्यां गभस्ति पूतः (Yaj. VII. 1). वर्षिष्ठे अधिनाके ॥ The Vajasaneyi Sanhita has वर्षिष्ठेऽधि (V. S I. 22): The Taittariya Sanhita has वर्षिष्ठे अधि ॥ (I. 1. 8. 1. 4, 43, 2. 5. 5. 4) अम्बे अम्बाले अम्बिके (V. S. 23. 18 where the reading is अम्बे अम्बिके ऽम्बालिके) but Tait S. VII. 4. 19. 1, and Tait Br. III. 9. 6. 3 has अम्बे अम्बाल्यम्बिके ॥ The words अम्बे &c, though in the Vocative, do not shorten their vowel by VII. 3. 107, because they have been so read here.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GL

अङ्गइत्यादौ च ॥ ११९ ॥ पदानि ॥ अङ्गे, इति-आदौ, च ॥
वृत्तिः ॥ अङ्गशब्दे य एङ् तदादौ चाकारे यः पूर्वः स यजुषि विषये ऽति प्रकृत्या भवति ॥

119. In the Yajur Veda, when the word अङ्गे is followed by अङ्गे, the subsequent short अ is retained, as well as the preceding ए or ओ ॥

Thus ऐन्द्रः प्राणो अङ्गे अङ्गे अदाध्यत्, ऐन्द्रः प्राणो अङ्गे अङ्गे निदीध्यत्, ऐन्द्रः प्राणो अङ्गे अङ्गे निदीतः, ऐन्द्रः प्राणो अङ्गे अङ्गे अरोचिषम् (Yaj. 6. 20).

अनुदात्ते च कुधपरे ॥ १२० ॥ पदानि ॥ अनुदात्ते, च, कु-धपरे ॥
वृत्तिः ॥ यजुषीत्येव । अनुदात्ते चाति कवर्गधकारपरे परतो यजुषि विषये एङ् प्रकृत्या भवति ॥

120. In the Yajur Veda, when an anudâtta अ is followed by a Guttural or a ध, the antecedent ए or ओ retains its form, as well as this subsequent अ ॥

Thus अयं सो अग्निः (Yaj. 12. 47), अयं सो अध्वरः ॥ Why do we say when अ is gravely accented? Observe अधोऽग्ने, here अग्ने has acute accent on the first syllable. Why do we say "when followed by a Guttural (कु) or a ध"? Observe सोऽयमग्निः सहस्रियः ॥

अवपथासि च ॥ १२१ ॥ पदानि ॥ अवपथासि, च ॥
वृत्तिः ॥ यजुषीत्येव । अनुदात्तइति चशब्देनानुकृष्यते । अवपथाःशब्दे ऽनुदात्ते ऽकारादौ परतो यजुषि विषयएङ् प्रकृत्या भवति ॥

121. In the Yajur Veda, when the gravely accented अ of अवपथास् follows ए or ओ, the vowels retain their original form.

Thus त्री रुद्रेभ्यो अवपथाः ॥ The word अवपथाः is 2nd per. Singular Imperfect of वप in the Atmanepada. Thus अ-।-वप्-।-शप्-।-थास् ॥ The अ is grave by VIII. 1. 28. When it is not gravely accented, the अ drops. As यद्रुद्रेभ्यो ऽवपथाः ॥ Here अ is not grave by virtue of VIII. 1. 30.

सर्वत्र विभाषा गोः ॥ १२२ ॥ पदानि ॥ सर्वत्र, विभाषा, गोः ॥
वृत्तिः ॥ सर्वत्र, छन्दसि भाषायां चाति परतो गोरेङ् प्रकृत्या भवति विभाषा ॥

122. After गो the subsequent अ may optionally be retained everywhere, in the Vedas as well as in the secular literature.

Thus गोऽग्रं or गो अग्रं ॥ In the Vedas also अपशवो वा अन्ये गो अश्वेभ्यः, पशवो गोऽश्वाः ॥

अवङ् स्फोटायनस्य ॥ १२३ ॥ पदानि ॥ अवङ्, स्फोटायनस्य ॥
वृत्तिः ॥ अतीति निवृत्तम् । अचीत्येतत्त्वनुवर्त्ततएव । अचि परतो गोः स्फोटायनस्याचार्यस्य मतेनावङा-देशो भवति ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

CSL

123. According to the opinion of Sphoṭâyana, there is the substitution of अवङ् for the ओ of गो when it is followed by any vowel.

The anuvṛitti of अति ceases, that of आर्च manifests itself. Thus गो + अग्र = गवाग्रम्, so also गवाजिनम्, गवेन्द्रम्, गवाष्ट्रम्, or in the alternative we have गोऽग्रम्, गोऽजिनम्, गवेन्द्रम्, गवुष्ट्रम् ॥ The substitute अवङ् is accutely accented on the first syllable. This accent will be the original accent in the Bahuvrîhi compound (VI. 2. 1). Thus गावा अग्रमस्य = गवाग्रः ॥ In other places, however, this accent will be superseded by the samâsânta Udâtta accent (VI. 1. 223) The mention of Sphoṭâyana is for the sake of respect, for the anuvṛitti of विभाषा was already understood in it. This is a vyavasthita vibhâshâ, hence in गवाक्षः the अवङ् substitution is compulsory and not optional.

इन्द्रे च नित्यम् ॥ १२४ ॥ पदानि ॥ इन्द्रे, च, नित्यम् ॥

वृत्तिः ॥ इन्द्रशब्दस्थे ऽचि परतो गोर्नित्यमवङादेशो भवति ॥

124. The substitution of अव for the ओ of गो is compulsory when a vowel to be found in the word इन्द्र follows it.

Thus गवेन्द्रः ॥ So also गवेन्द्र यज्ञः ॥ The word नित्य is not found in some texts or in Mahâbhâshya.

प्लुतप्रगृह्या अचि ॥ १२५ ॥ पदानि ॥ प्लुतप्रगृह्या अचि, ॥

वृत्तिः ॥ प्लुताश्च प्रगृह्याश्चाचि प्रकृत्या भवन्ति ॥

125. The Pluta (VIII. 2. 82 etc.) and Pragṛihya (I. 1. 11 etc.) vowels remain unaltered when followed by a vowel (so far as the operation of that vowel is concerned).

Thus देवदत्ता ३ अत्र न्वसि, यज्ञदत्ता ३ इदम् आनय ॥ These are examples of prolated vowels. The prolation of vowels is taught in the tripâdi or the last three chapters of Ashṭadhyâyi ; and the tripadi are considered asiddha for the purposes of previous sûtras (VIII. 2. 1.). This is not the case here, otherwise the mention of pluta would be redundant. Of the Excepted or Pragṛihya vowels the following are the examples : अग्नी इति, वायू इति, खट्वे इति, माले इति ॥ Though the anuvṛitti of अचि was current in this sûtra from VI. 1. 77 : its repetition here is for the sake of ordaining प्रकृतिभाव ॥ That is, the pluta and the pragṛihya retain their original forms when such a vowel follows which would have caused a substitution. Thus जानु उ अस्य, रुजाति here in combining जानु + उ into जानू, the अ is no cause of lengthening, therefore, the lengthening will take place. Now since उ is a pragṛihya, it follows that जानू which ends in उ is also a pra-

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GL

grihya, and therefore it should not be changed before अ of अस्य ॥ Hence we have the form जानू + अस्य = जानू अस्य ॥ There may also be the form जान्वस्य, not by इकोयणचि, but by मय उञो वो वा (VIII. 3. 33). In fact, the repetition of अच in this sûtra is necessary, in order to enable us to give this *peculiar* meaning to the sûtra. Otherwise, had the sûtra been simply प्लुतप्रगृह्याः, it would have been translated ordinaeily thus: "The Pluta and Pragrihya retain their form, when ever a vowel follows". Therefore in जानु उ अस्य, since उ is followed by a vowel, it will retain its form, and will not coalesce with the उ of जानु ॥ But this is not intended. Hence the repetition of the word अचि, and the peculiar explanation given above, namely, Pluta and Pragrihya vowels retain their form before a vowel which would otherwise have caused a substitution, but it would not prevent the operation of any other rule. Therefore in जानु उ अस्य रुजति· the उ + उ will become lengthened, because अ is not the *cause* of lengthening; it causes the change of उ to व् , which of course is prevented. The word नित्य of the last sûtra is understood here also. These pluta and pragrihya always retain their form and are not influenced by the rule of shortening given in VI. 1. 127.

आङो ऽनुनासिकश्छन्दसि ॥ १२६ ॥ पदानि ॥ आङः, अनुनासिकः, छन्दसि ॥

वृत्तिः ॥ आङो ऽचि परतःसंहितायां छन्दसि विषये ऽनुनासिकादेशो भवति स च प्रकृत्या भवति ॥

126. For the adverb आ. is substituted in the Chhandas the nasalised आँ, when a vowel follows it, and it retains its original form.

Thus अभ्र आँ अपः (Rig V. 48. 1); गभीर आँ उग्रपुत्रे जिघांसतः (Rig VIII. 67. 11). Some read the word बहुलं into this sûtra. Hence there is coalescence here: इन्द्रो बाहुभ्यामातरत् = आ अतरत् ॥

इको ऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च ॥ १२७ ॥ पदानि ॥ इकः, असवर्णे, शाकल्यस्य, ह्रस्वः, च ॥

वृत्तिः ॥ इको ऽसवर्णे ऽचि परतः शाकल्यस्याचार्यस्य मतेन प्रकृत्या भवन्ति, ह्रस्वश्च तस्यकः स्थाने भवति ॥

वार्त्तिकम् ॥ सिन्नित्यसमासयोः शाकलप्रतिषेधो वक्तव्यः ॥

वा० ॥ ईषाअक्षादिषु छन्दसि प्रकृतिभावमात्र वक्तव्यम् ॥

127. According to the opinion of Sâkalya, the simple vowels with the exception of अ, when followed by a nonhomogenous vowel, retain their original forms; and if the vowel is long, it is shortened.

Thus दधि अत्र, मधु अत्र, कुमारि अत्र, किशोरि अत्र ॥ In the alternative we have दध्यत्र, मध्वत्र, कुमार्यत्र, किशोर्यत्र ॥ Why do we say 'the इक् vowels i. e. simple vowels with the exception of अ'? Observe खट्वेन्द्रः ॥ Why do we say 'followed by a non-homogenous vowel'? Observe कुमारीन्द्रः ॥ The name of

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

Śâkalya is mentioned for the sake of respect. Because the alternative nature of this sûtra is clear from its very formation.

Vart :—This rule of Śâkalya is prohibited in the case of words formed by an affix having an indicatory स् and of words which form invariable compounds (nitya samâsa):—Thus अयं ते योनिर्ऋत्वियः, प्रजां विराम ऋत्वियाम्. The word ऋत्विय is formed by a सित् affix, namely by घस् (V. 1. 106), added to ऋतु; and therefore the उ is changed to व ॥ Before a सित् affix the previous word is considered a pada (I. 4. 16) Of nitya-compounds are वैयाकरणः, सौवश्वः, व्याकरणं, कुमार्यर्थम् which are so by II. 2. 18 &c.

Vârt :—In the Vedas ईषा अक्षः &c are found uncombined. As, ईषा अक्षा, का ईमिरे पिशंगिला, यथा अङ्गदः, पथा अगमन् &c.

ऋत्यकः ॥ १२८ ॥ पदानि ॥ ऋति, अकः, (प्रकृत्याः) ॥

वृत्तिः ॥ शाकल्यस्य ह्रस्वश्चेत्येतदनुवर्त्तते । ऋकारे परतः शाकल्यस्याचार्यस्य मतेनाकः प्रकृत्या भवन्ति, ह्रस्वश्च तस्याकः स्थाने भवति ॥

128. According to the opinion of Śâkalya, the simple vowel followed by ऋ retains its original form, and if the simple vowel is long, it is shortened.

Thus खट्व ऋश्यः, कुमारि ऋश्यः, होतृ ऋश्यः ॥ Why do we say when followed by ऋ? Observe, खट्वेन्द्रः ॥ Why do we say "the simple vowels (अकः)"? Observe वृक्षावृश्यः (वृक्षौ + ऋश्य) ॥ This rule applies even when the vowels are homogenous (which were excepted by the last rule), and it is not confined to इक् vowels as the last, but applies to अ and आ also.

अप्लुतवदुपस्थिते ॥ १२९ ॥ पदानि ॥ अ , प्लुत - वत् , उपस्थिते, ॥

वृत्तिः ॥ उपस्थितं नामानार्ष इतिकरणः समुदायादवच्छिद्य परं येन स्वरूपे ऽवस्थाप्यते तस्मिन्परतो ऽप्लुतवद्भवति ॥ प्लुतकार्यं प्रकृति भावं न करोति ॥

129. Before the word इति in the Padapâṭha, a Pluta vowel is treated like an ordinary apluta vowel.

The word उपस्थित means the affixing of इति in non-Rishi texts ; i. e. when a Vedic text is split up into its various padas or words and इति is added. That is in Padapâṭha, the Pluta is treated like an ordinary vowel, and hence there being no प्रकृतिभाव (VI. 1. 125), there is sandhi. Thus सुश्लोका३ इति = सुश्लोकेति, सुमङ्गला इति = सुमङ्गलेति ॥ Why have we used the word वत् "like as"; instead of saying "the Pluta becomes Apluta" why do we say "Pluta is treated like apluta"? By not using वत्, the whole Pluta itself would be changed into Apluta, and would give rise to the following incongruity. There is prakriti bhâva in the case of pluta and pragrihya. A vowel which is pluta need not be pragrihya, nor a pragrihya, a pluta. But where a vowel is both a pluta and a pragrihya at one and

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

CSL

the sametime, there will arise the difficulty. Thus in the dual अग्नी or वायू, the ई and ऊ are pragrihya. They may be made pluta also a अग्ना ३ or वायू ३ ॥ Now if before इति, the pluta *became* apluta, then we shall not hear the prolation at all in अग्नी इति वायू इति formed by अग्नी ३+इति &c. For here the vowels will retain their form by being pragrihya by VI. 1. 125, and in additon to that they will lose their pluta, by the present rule. But this is not intended. Hence the pluta is heard in अग्नी ३ इति, वायू ३ इति ॥

ई३ चाक्रवर्मणस्य ॥ १३० ॥ पदानि ॥ ई, चाक्रवर्मणस्य ॥

वृत्तिः ॥ ई३ कारः प्लुतो ऽचि परतश्चाक्रवर्मणस्याचार्यस्य मतेनाप्लुतवद्भवति ॥

130. According to the the opinion of Châkravarmaṇa, the pluta ई ३ followed by a vowel is treated like an ordinary vowel.

Thus अस्तु हीत्यब्रवीत or अस्तु ही३ इत्यब्रवीत् ॥ चिनु हीदम or चिनु ही३ इदम् ॥ The name of Châkravarmaṇa is used for the sake of making this an optional rule. This option applies to इति rule (VI. 1. 129) as well as to words other than इति ॥ In the case of इति it allows *sandhi* optionally, when by the last rule there would have been always sandhi. In the case of words other than इति, it ordains *prakriti bhâva* optionally, when there would have been always prakriti bhâva by VI. 1. 125. This is a case of उभयत्रविभाषा, prâpta and aprâpta both.

Ishti:—This apluta-vad-bhâva applies to pluta vowels other than ई; as वशा ३ इयम् or वशेयम् ॥

दिव उत् ॥ १३१ ॥ पदानि ॥ दिवः, उत् ॥

वृत्तिः ॥ एङः पदान्तादतीत्यतःपदग्रहणमनुवर्तते । दिव इति प्राति पदिकं गृह्यते न धातुः, सानुबन्धकत्वात् ॥

131. For the final of the nominal-stem दिव्, there is the substitution of उ, when it is a Pada (I. 4. 14 &c).

The porti on पद ofthe word पदान्त must be read into this sûtra from VI. 1. 109. The word दिव् is here a nominal-stem and not a verbal-root. Thus दिवि कामो यस्य = द्युकामः, द्युमान्, विमलद्यु दिनं, द्युभ्याम्, द्युभिः ॥ We have said that दिव् is here a prâtipadika and not a dhâtu, for as a dhâtu it ought to have its servile letter anubandha and should have been read as दिवु ॥ In the case of its being used as a verb, there takes place the substitution of long ऊ for व् by VI. 4. 19. In that case we shall have अक्षद्यूभ्याम्, अक्षद्यूभिः ॥ The उत् with a त् shows that short उ is meant, and debars ऊठ (VI. 4. 19). In the case of ऊठ् substitution the forms will be द्यूभ्याम्, द्यूभिः ॥ The ऊठ् also comes because it is taught in a subsequent sûtra. Why do we say 'when it is a Pada'? Observe दिवौ, दिवः ॥

एतत्तदोः सु लोपो ऽकोरनञ्समासे हलि ॥ १३२ ॥ पदानि ॥ एतत् - तदोः, सु लोपः, अकोः, अ - नञ् - समासे -, हलि, ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

CSL

वृत्तिः ॥ एतत्तदोः यावककारौ नञ्समासे न वर्त्तेते तयोर्यः सुशब्दः कश्च तयोः सुशब्दो यस्तद्र्थेन संबद्धस्तस्य संहितायां विषये हलि परतो लोपो भवति ॥

132. After एतद् and तद् there is elision of the case-affix सु (of the nominative singular), when a consonant follows it, when these words are not combined with क (V. 3. 71) and have not the Negative Particle in composition.

Thus एषः + ददाति = एष ददाति, स ददाति, एषभुङ्क्ते, स भुङ्क्ते ॥ Why do we say of एतद् and तद्? Observe यो ददाति, यो भुङ्क्ते ॥ Why do say "the case affix of the Nom. singular?" Observe एतौ गावौ चरतः ॥ Why do we say 'without क'? Observe एषको ददाति, सको ददाति ॥ The words एतद् and तद् with the affix अकच्, which falls in the middle, would be considered just like एतत् and तद् without such affix, and in fact would be included in the words एतद् and तद्, hence the necessity of the prohibition. The general maxim is: तन्मध्यपतितस्तद् ग्रहणेन गृह्यते 'any term that may be employed in Grammar denotes not merely what is actually denoted by it, but it denotes also whatever word-form may result when something is inserted in that which is actually denoted by it'.

Why do we say "when not compounded with the negative particle"? Observe अनेषो ददाति, असो ददाति ॥ In the compound with the negative particle नञ्, the second member is the principal and takes the case affixes. Why do we say 'when followed by a consonant'? Observe एषोऽत्र, सोऽत्र ॥

स्यश्छन्दसि बहुलम् ॥ १३३ ॥ पदानि ॥ स्यः, छन्दसि, बहुलम्, (सोः, लोपः,)॥

वृत्तिः ॥ स्य इत्येतस्य छन्दसि हलि परतो बहुलं सोर्लोपो भवति ॥

133. In the Chhandas, the case-affix of the nominative singular is diversely elided after स्य, when a consonant follows it.

Thus उत स्य वाजी क्षिपणिं तुरण्यति ग्रीवायां बद्धो अपिकक्ष आसनि (Rig IV. 40. 4), एष स्य ते मधुमाँ इन्द्र सोमः (Rig IX. 87, 4) ॥ Sometimes it does not take place: as यत्र स्यो निपतेत् ॥ The स्य means 'he'.

सो ऽचि लोपे चेत्पादपूरणम् ॥ १३४ ॥ पदानि ॥ सः, अचि, लोपे, चेत्, पादपूरणम्-, ॥

वृत्तिः ॥ स इत्येतस्याचि परतः सुलोपो भवति लोपे सति चेत्पादः पूर्यते ॥

Kârikâ सैष दाशरथी रामः, सैष राजा युधिष्ठिरः ॥
सैष कर्णो महात्यागी सैष भीमो महाबलः ॥

134. The case-affix of सस् 'he', is elided before a vowel, if by such elision the metre of the foot becomes complete.

Thus सेदु राजा क्षयति चर्षणीनाम् (Rig I. 32. 15) सौषधीरनुरुध्यसे (Rig VIII. 43. 9). The case-ending being elided, the Sandhi takes place. Why do we say

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

'when by such elision the metre of the line is completed'? Observe स इव व्याघ्रो भवेत् ॥ The word अचि in the sûtra is for the sake of distinctness: for the purposes of metre would not have been served by eliding the affix before a consonant, for then the syllables would remain the same. It is by sandhi that a syllable is lessened; and sandhi would take place only with a vowel. Some explain the word पाद as 'a foot of a Śloka' also, and according to them this rule is not confined to Vedic metres only. Thus we have:—सैष दाशरथी रामः, सैष राजा युधिष्ठिरः, सैष कर्णो महात्यागी, सैष भीमो महाबलः ॥

सुट् कात्पूर्वः ॥ १३५ ॥ पदानि ॥ सुट्, कात्, पूर्वः, ॥

वृत्तिः ॥ अधिकारोयं, पारस्करप्रभृतीनि च संज्ञायामिति यावत् । इत उत्तरं यद्वक्ष्यामस्तत्र सुडिति कात्पूर्व इति चैतदधिकृतं वेदितव्यम् ॥

135. Upto VI. 1. 157 inclusive, the following sentence is to be supplied in every aphorism:—"before कृ is added सुट्" ॥

This is an adhikâra sûtra and extends upto VI. 1. 157. Whatever we shall teach hereafter, in all those, the phrase 'the augment सुट् is placed before the letter कृ' should be supplied to complete the sense. Thus VI. 1. 137 teaches "After सम्, परि and उप when followed by the verb कृ, the sense being that of adorning". Here the above phrase should be read into the sûtra to complete the sense, i. e. "the augment स् is added before the कृ of कृ when it is preceded by सम्, परि and उप, and the sense is that of adorning". Thus सम्+स्+कृ+तृ=संस्कर्ता, संस्कर्तुम्, संस्कर्तव्यम् ॥ In the succeeding aphorisms it will be seen that the augment सुट् comes only before those roots which begin with क ॥ What is then the necessity of using the phrase कात्पूर्वः in this sûtra? It is used to indicate that the स remains unattached to कृ, though it stands before it. Thus though कृ becomes स्कृ, yet the latter should not be considered to be a verb beginning with a conjunct (sanyoga) consonant: and therefore the guṇa taught in VII. 4. 10 (the root ending in ऋ and preceded by a conjunct letter, takes guṇa before लिट्) does not apply, nor do the rules like VII. 4. 29, nor the rules ordaining the addition of intermediate इट् (VII. 2. 43) by which the इट् would come in लिङ् and सिच् (Imperfect and Aorist): as, संस्कृषीष्ट and समस्कृत; and so also VII. 4. 29, does not apply as संस्क्रियते the Passive Imperfect (यकि लिङि) of संस्कृ ॥ If so, then the anudâtta accent taught in VIII. 1. 28 would not take place, since the augment सुट् would intervene between the non-तिङ्-word सं and the तिङन्त word करोति, thus संस्करोति would have accent on the verb. It is a maxim स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवत् 'in applying a rule relating to accent the intervening consonants are considered as if non-existent'; and therefore सुट् does not offer any intervention to the application of the rule VIII. 1. 28. If स् is not to be taken as attached to क, how do you explain

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

the guṇa in the Perfect 3rd Per. Dual and Plural in संचस्करतुः and संचस्करुः which apparently is done by applying VII. 4. 10. Though that rule strictly applies to roots beginning with a conjunct consonant, it will apply also to roots like संस्कृ which have a conjunct consonant for their penultimate; and the guṇa is done also on the maxim तन्मध्यपतितस्तद् ग्रहणेन गृह्यते (See VI. 1. 132). The indicatory ट् in सुट् is for the purpose of differentiating it from सु in the Sûtra VIII. 3. 70.

अडभ्यासव्यवायेपि ॥ १३६ ॥ पदानि ॥ अट्, अभ्यास - व्यवाये, अपि ॥

वृत्तिः ॥ अड्व्यवाये ऽभ्यासव्यवाये सुट् कात्पूर्वो भवति ॥

136. The augment सुट् is placed before क even when the augment अट् (VI. 4. 71) or the Reduplicate intervenes (between the preposition and the verb).

Thus समस्करोत् (=सम्+अकरोत्), समस्कार्षीत्, संचस्कार (=सम्+चकार), परिचस्कार ॥ This sûtra is not that of Pâṇini, but is made out of two Vârtikas: अड् व्यवायउप संख्यानाम्; and अभ्यासव्यवाये च ॥ The augmented root स्कृ would have given the form चस्कार by VII. 4. 61, if स् be considered an integral part of कृ, and no rule of Antaranga and Bahiranga be taken into consideration. It might be said where is the necessity then of this sûtra? The operation relating to a Dhâtu and Upasarga is Antaranga, i. e. a root is first joined with the Upasarga, and it undergoes other operations afterwards. Therefore, first the augment सुट् is added, and then the अट् and अभ्यास operations take place. Thus संस्कृ is the form to which अट् and अभ्यास operations are to be applied. Now, we have said in the foregoing aphorism, that सुट् is considered as unattached to क; and therefore, the augment अट् may be added after this सुट्, and so also the reduplication may take place without it. Thus we may have the forms like संसकरोत् and संस्चकार ॥ But this is not desired, hence the necessity of the present sûtra teaching that even after अट् and reduplicate, the सुट् must be placed before क and no where else.

संपर्युपेभ्यः करोतौ भूषणे ॥ १३७ ॥ पदानि ॥ सम् - परि - उपभ्येः, करोतौ, भूषणे ॥

वृत्तिः ॥ सम् परि उप इत्येतेभ्यो भूषणार्थे करोतौ परतः सुट् कात्पूर्वो भवति ॥

137. The augment सुट् is placed before क when सम्, परि and उप are followed by the verb कृ and the sense is that of ornamenting.

Thus संस्कर्ता, संस्कर्तुम्, संस्कर्तव्यम् ॥ The म् of सम् is changed to anusvâra by VIII. 3. 5. So also परिष्कर्ता परिष्कर्तुं परिष्कर्तव्यम् ॥ The स is changed to ष by VIII. 3. 70. So also with उप, as उपस्कर्ता, उपस्कर्तुम् उपस्कर्तव्यम् ॥ Why do we say

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA · सत्यमेव जयते · संस्कृति मंत्रालय · भारत सरकार

CSL

'when meaning to ornament'? Observe उपकरोति ॥ Sometimes सुट् comes after सम् even when the sense is not that of ornamenting: thus संस्कृतमन्नम् ॥

समवाये च ॥ १३८ ॥ पदानि ॥ समवाये, (च सुट्)

वृत्तिः ॥ समवायः समुदायस्तस्मिन्नर्थे करोतौ संपर्युपेभ्यः कात्पूर्वः सुडागमो भवति ॥

138. The augment सुट् is placed before क, when the verb कृ comes after सम्, परि and उप, the sense being that of combining.

The word समवाय means aggregation. Thus तत्र नः संस्कृतम् तत्र नः परिष्कृतम्, तत्र नः उपस्कृतम्=सम्मुदितम् that is 'we assembled there'.

उपात्प्रतियत्नवैकृतवाक्याध्याहारेषु ॥ १३९ ॥ पदानि ॥ उपात्, प्रति, यत्न, वैकृत, वाक्य - अध्याहारेषु ॥

वृत्तिः ॥ सतो गुणान्तराधानमाधिक्याय वृद्धस्य वा तादवस्थ्याय समीहा प्रतियत्नः । विकृतमेव वैकृतम् । प्रज्ञादित्वादण् । गम्यमानार्थस्य वाक्यस्य स्वरूपेणोपादानं वाक्यस्याध्याहारः । एतेष्वर्थेषु गम्यमानेषु करोतौ धातौ परत उपात् सुट् कात्पूर्वो भवति ॥

139. The augment सुट् is placed before क, when the verb कृ comes after उप, and the sense is that of 'to take pains for something, to prepare, and to supply an ellipses in a discourse'.

To take pains in imparting a new quality to a thing in order to increase its value, or to keep it safe from deterioration is called प्रतियत्नः ॥ That which is prepared or altered is called वैकृतं ॥ The word वैकृतं is the same as विकृतं, the affix अण् being added without changing the sense, by considering it to belong to प्रज्ञादि class (V. 4. 38). To supply by distinct statement the sense of a sentence which is alluded to, is called the अध्याहार of a sentence. Thus in the sense of 'taking pains' we have एधोदकस्योपस्कुरुते (See I. 3. 32); काण्डगुणस्योपस्कुरुते ॥ In the sense of 'altering by preparing' we have: उपस्कृतं भुङ्क्ते, उपस्कृतं गच्छति ॥ In the sense of 'supplying a thesis' we have उपस्कृतं जल्पति, उपस्कृतमधीते ॥ When not having any one of the above five senses (VI. 1. 137-139) we have उपकरोति ॥

किरतौ लवने ॥ १४० ॥ पदानि ॥ किरतौ, लवने ॥

वृत्तिः ॥ उपादित्येव । उपादुत्तरस्मिन्किरतौ धातौ लवनविषये सुट् कात्पूर्वो भवति ॥

वार्त्तिकम् ॥ णमुलञ्चवक्तव्यः ॥

140. The augment सुट् is placed before क, when the verb कृ comes after उप and the sense is that of 'to cut or split',

Thus उपस्कारं मद्रका लुनन्ति, उपस्कारं काश्मीरका लुनन्ति = विक्षिप्य लुनन्ति ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

Vârt :—The above augment takes place when णमुल् is added to the verb उप-कृ, as shown in the above examples. When the meaning is not that of 'to cut', the form is उपकिरति ॥

हिंसायां प्रतेश्च ॥ १४१ ॥ पदानि ॥ हिंसायाम्, प्रतेः, च, ॥

वृत्तिः ॥ किरताविव्येव । उपात्प्रतेश्चोत्तरस्मिन्किरतौ हिंसायां विषये सुट् कात्पूर्वो भवति ॥

141. The augment सुट् is placed before क, when the verb कृ comes after उप and प्रति, and the sense is "to cause suffering".

Thus उपस्कारणं or प्रतिस्कारं हन्त ते वृषल भूयात् = तथा ते वृषल विक्षपो भूयाद् यथा हिंसामनुबध्नात ॥

Why do we say when 'the sense is to cause pain'? Observe प्रतिकीर्णव ॥

अपाच्चतुष्पाच्छकुनिष्वालेखने ॥ १४२ ॥ पदानि ॥ अपात्, चतुष्पात्, शकुनिषु:, आलेखने (सुट्,) ॥

वृत्तिः ॥ किरताविव्येव । अपादुत्तरस्मिन्किरतौ चतुष्पाच्छकुनिषु, यदालेखनं तस्मिन् विषये सुट् कात्पूर्वो भवति ॥

वार्त्तिकम् ॥ हर्षजीविकाकुलायकरणेष्विति वक्तव्यम् ॥

वा० ॥ हर्षजीविकाकुलायकरणेष्वेव किरतेरात्मनेपदस्योपसंख्यानम् ॥

142. The augment सुट् is placed before क, when the verb कृ comes after अप and the sense is 'the scraping of earth by four-footed animals or birds'.

Thus अपस्किरते वृषभो हृष्टः, अपस्किरते कुक्कुटो भक्ष्यार्थी; अपस्किरते श्वा आश्रयार्थी = आलिख्य विक्षिपति ॥ Why do we say 'four-footed animals or birds'? Observe अपकिरति देवदत्तः ॥

Vârt :—This rule applies when the scraping is through pleasure, or for the sake of finding food, or making a resting place. Therefore not here :— अपकिरति श्वा ओदनपिण्डमाचितः ॥ And it is in the above senses of scraping through pleasure &c, that the root takes Âtmanepada affixes; otherwise the Parasmaipada affixes will follow. See I. 3. 21. Vârt.

कुस्तुम्बुरूणि जातिः ॥ १४३ ॥ पदानि ॥ कुस्तुम्बुरूणि, जातिः, (सुट्) ॥

वृत्तिः ॥ कुस्तुम्बुरूणीति सुट् निपात्यते जातिश्चेद्भवति ॥

143. The word कुस्तुम्बुरु is irregularly formed with the augment सुट् and means 'a species of herb'.

The कुस्तुम्बुरु is the name of coriander: i. e. धान्यकं; the seeds are also so called. The exhibition of the word in the sûtra in the Neuter gender does not however show that the word is always Neuter. When not meaning coriander, the form is कुतुम्बुरु (कुत्सितानि तुम्बुरूणि) ॥ The word तुम्बुरु here means the fruit of the ebony tree.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

अपरस्पराः क्रियासातत्ये ॥ १४४ ॥ पदानि ॥ अपरस्पराः, क्रिया - सातत्ये ॥

वृत्तिः ॥ अपरस्परा इति सुट् निपात्यते क्रियासातत्ये गम्यमाने ॥

Kârikâ लुम्पेदवश्यमः कृत्ये तुंकाममनसोरपि ।
समो वा हिततयोर्मांसस्य पचियुड्घञोः ॥

144. The word अपरस्पराः is formed by the augment सुट् when the sense is that of 'uninterrupted action'.

Thus अपरस्पराः सार्था गच्छन्ति = सन्ततमविच्छेदेन गच्छन्ति ॥ When the continuity of action is not meant, we have अपरपराः सार्था गच्छन्ति = अपरे परेच सकृदेव गच्छन्ति ॥ The सातत्य comes from सततं, by adding ष्यञ् to form the abstract noun, सततस्य भावः (V. 1. 123) = सातत्यं ॥ How do you explain सततम्, it ought to be सन्ततम् ? The म् of सम् is optionally elided before ततं, on the strength of the Kârika:—"The म् of अवश्यम् is elided before a word ending in a kṛitya affix, the म् of तुम् is elided before काम and मनस्, the म् of सम् is elided optionally before हितं and तत, the final अ of मांस is elided before पाक or पचन ॥ As (1) अवश्य कर्तव्यं = अवश्यकर्तव्यं, (2) भोक्तुम् कामः = भोक्तु कामः, भोतुमनः ॥ (3) सम्हितं = सहितं, सम् ततं = सततं ॥ (4) मांस् पाकः, मांस् पचनम् ॥

गोष्पदं सेवितासेवितप्रमाणेषु ॥ १४५ ॥ पदानि ॥ गोः-पदम्, सेवित - असेवित - प्रमाणेषु ॥

वृत्तिः ॥ गोष्पदमिति सुट् निपात्यते तस्य च षत्वं सेविते ऽसेविते प्रमाणे च विषये ॥

145. The word गोष्पद is formed by सुट्, when meaning a locality visited or not visited by cows, or when it means a quantity.

Thus गोष्पदो देशः = गावः पद्यन्ते यस्मिन् देशे स गोभिः सेवितो देशः ॥ So also अगोष्पदान्यरण्यानि ॥ The word गोष्पद by itself does not mean 'not visited by cows'. Therefore the negative particle is added to give that sense. So also गोष्पदमात्रं क्षेत्रं, गोष्पदपूरं वृष्टो देवः ॥ Here the word has no reference to cow, but to the quantity of land and rain. When it has not the above senses, the form is गोपदम् = गोः पदम् ॥ What is the use of the word असेवित in the sûtra, the word गोष्पद will give अगोष्पद by adding the negative particle, न गोष्पद = अगोष्पद ? The force of नञ् compound is that of सदृश "like that but not that". As अब्राह्मण means "a man who is a Kshatrya &c. not a Brâhmana, but does not mean a stone &c". Therefore अगोष्पद with नञ् would mean "a place like a pasture land but in which cows do not graze, but in which there is a possibility of cows grazing". But it is intended that it should refer to a place where there is no such possibility, hence असेवित is used. Therefore, deep forests where cows can never enter, are called अगोष्पद ॥

आस्पदं प्रतिष्ठायाम् ॥ १४६ ॥ पदानि ॥ आस्पदम्, प्रतिष्ठायाम्, (सुट्) ॥

वृत्तिः ॥ आत्मयापनाय स्थानं प्रतिष्ठा तस्यामास्पदमिति सुट् निपात्यते ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

146. The word आस्पद is formed by सुट् when meaning 'a place or position'.

The word प्रतिष्ठा means 'firm place, established position, rank, dignity, authority'. Thus आस्पदम् अनेन लब्धम् ॥ Why do we say when 'meaning a place'? Observe आ पदात् = आपदम् ॥

आश्चर्यमनित्ये ॥ १४७ ॥ पदानि ॥ आश्चर्यम्, अनित्ये ॥

वृत्तिः ॥ अनित्यतया विषयभूतया ऽद्भुतत्वमिहलक्ष्यते तस्मिन्नाश्चर्यं निपात्यते । चरेराङि चागुराविति यत्प्रत्यये कृते निपातनात्सुट् ॥

147. The word आश्चर्य is formed by सुट्, when meaning something 'unusual'.

The word आश्चर्य is formed by adding the affix यत् to the verb चर् with the preposition आ, and the augment सुट् ॥ Thus आश्चर्यं यदि स भुंजीत, आश्चर्यं यदि सो ऽधीयीत ॥ When not having this sense, we have आचर्यं कर्म शोभनम् ॥

वर्चस्के ऽवस्करः ॥ १४८ ॥ पदानि ॥ वर्चस्के, अवस्करः ॥

वृत्तिः ॥ कुत्सितं वर्चो, वर्चस्कमन्नमलं, तस्मिन्नभिधेये ऽवस्कर इति निपात्यते । अवपूर्वस्य किरतेः कर्मणि ऋदोरप् इत्यप् निपातनात्सुट् ॥

148. The word अवस्कर is formed with सुट् meaning "excrement".

That which has bad lustre is called वर्चस्क (कुत्सितं) ॥ It applies to the ejected food. To the root कृ is added the affix अप् (III. 3. 57), the preposition अव and irregularly the सुट् ॥ Thus अवस्करोऽन्नमलम् ॥ The place where the excreta lie (the rectum) is also so called. When not having this sense, we have अवकरः ॥

अपस्करो रथाङ्गम् ॥ १४९ ॥ पदानि ॥ अपस्करः, रथाङ्गम् ॥

वृत्तिः ॥ अपस्कर इति निपात्यते रथाङ्गं चेद्भवति । अपपूर्वात्किरतेर्ऋदोरबित्यप्, निपातनात् सुट् ॥

149. The word अपस्कर is formed with सुट् meaning 'the part of a chariot'.

This word is also derived from कृ with the preposition अप and the affix अप् (III. 3. 57) and सुट् augment. When not having this meaning, we have अपकारः ॥

विष्करः शकुनिर्विकिरो वा ॥ १५० ॥ पदानि ॥ विष्करः, शकुनिः, विकिरः, वा ॥

वृत्तिः ॥ विकिर इति किरतेविपूर्वस्येगुपधज्ञाप्रीकिरः कः इति कप्रत्यये विहिते सुट् निपात्यते शकुनिश्चेद्भवति । विकिरशब्दाभिधेयो वा शकुनिर्भवति ॥

Verse सर्वे शकुनयो भक्ष्या विष्किराः कुक्कुटादृते ।

150. The word विष्किर is formed with सुट् optionally when denoting a kind of bird, the other form being विकिर ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

This word is formed by adding the affix क (III. 1. 135) to कृ with the preposition वि and the augment सुट् ॥ The word विष्किर also refers to birds only, a kind of cock. The phrase शकुनिर्विकिरो वा is added from the Vârtika and is no part of the original sûtra. Thus सर्वे शकुनयो भक्ष्या विष्किराः कुक्कुटादृते ॥ Though the sûtra विष्किरोवाशकुनौ would have given the optional form विकिर, the specific mention of this form in the sûtra indicates that विष्किर always means 'bird' and nothing else. Otherwise विकिर would have refferred to some thing other than a bird.

ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तरपदे मन्त्रे ॥ १५१ ॥ पदानि ॥ ह्रस्वात्, चन्द्रोत्तरपदे, मन्त्रे ॥

वृत्तिः ॥ चन्द्रशब्दउत्तरपदे ह्रस्वात्परः सुडागमो भवति मन्त्रविषये ॥

151. In a Mantra, the सुट् is added to चन्द्र when it is second member in a compound and is preceded by a short vowel.

Thus सुश्चन्द्रो युष्मान् ॥ Why do we say after a short vowel? Observe सूर्याचन्द्रमसाविव ॥ Why do we say 'in a Mantra'? Observe, सुचन्द्रा पौर्णमासी ॥ The उत्तरपद can only be in a compound (samâsa) as it is well-known to all. and it does not mean, 'the second word', as the literal meaning might convey: Therefore the rule does not apply here शुक्रमसि चन्द्रमसि ॥

प्रतिष्कशश्च कशेः ॥ १५२ ॥ पदानि ॥ प्रतिष्कशः, च, कशेः ॥

वृत्तिः ॥ कश गतिशासनयोरित्येतस्य धातोः प्रतिपूर्वस्य पचाद्यचि कृते सुट् निपात्यते, तस्यैव षत्वम् ॥

Verse ग्राममद्य प्रवेक्ष्यामि भव मे त्वं प्रतिष्कशः ।

152. To the root कश् 'to go, to punish', is added the augment सुट्, when preceded by the preposition प्रति, the form being प्रतिष्कशः ॥

The word प्रतिष्कश is formed by adding अच् affix (III. 1. 134) to the root, with adding the prefix प्रति ॥ Thus ग्राममद्य प्रवेक्ष्यामि भव मे त्वं प्रतिष्कशः 'I shall inspect the town to-day, be thou my emissary'. The word प्रतिष्कशः means "a messenger, a herald, an emissary". Why do we say "to the *root* कश"? Observe प्रतिगतः कशां = प्रतिकशोऽश्वः 'a horse guided by the whip'. Here though कशा is derived from कश, yet the augment does not take place, because the augment comes to the *root* कश्, and not to a derivative word.

प्रस्कण्वहरिश्चन्द्रावृषी ॥ १५३ ॥ पदानि ॥ प्रस्कण्व हरिश्चन्द्रौ, ऋषी ॥

वृत्तिः ॥ प्रस्कण्वो हरिश्चन्द्र इति सुट् निपात्यते ऋषी चेदभिधेयौ भवतः ॥

153. The words प्रस्कण्व and हरिश्चन्द्र are formed by सुट्, meaning the two Rishis of that name.

Thus प्रस्कण्व ऋषिः, हरिश्चन्द्र ऋषिः ॥ The word हरिश्चन्द्र could be formed by VI. 1. 151 in the Mantra, here it refers to other than Mantras. When not referring to Rishis, we have प्रकण्वो देशः, (कण्वं पापं तत्प्रगतं यस्मात्) हरिचन्द्रो मानवकः (हरिः चन्द्रो यस्य गुप्तस्य) ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

CSL

मस्करमस्करिणौ वेणुपरिव्राजकयोः ॥ १५४ ॥ पदानि ॥ मस्कर मस्करिणौ, वेणु परिव्राजकयोः ॥

वृत्तिः ॥ मस्कर मस्करिन् इत्येतौ यथासंख्यं वेणौ परिव्राजके च निपात्येते ॥

154. The word मस्कर means 'a bamboo', and मस्करिन् means 'a mendicant monk'.

When not having these meanings, the form is मकरः ॥ This is an underived nominal stem, having no derivation, to which सुट् is added when 'a bamboo' is meant; and the affix इनि in addition, when a mendicant is to be expressed and thus we have मस्कर and मस्करिन् ॥ Why do we say "when meaning a bamboo or a mendicant". Observe मकरोग्राहः "an alligator", मकरो समुद्र "an ocean". Some say the word मस्कर is a derivative word, being derived from कृ 'to do' with the negative particle मा and the affix अच्, the long आ being shortened. Thus मा क्रियते येन प्रतिषिध्यते = मस्करः 'a bamboo or stick by which the prohibition is made'. So also by adding इनि in the sense of ताच्छील्य to the root कृ preceded by the upapada मा; we get मस्करिन् ॥ Thus मा करणशीला = मस्करी "a monk, who has renounced all works". A mendicant always says "मा कुरुत: कर्माणि शान्तिर्वः श्रेयसी"—"Do no works ye men, for peace is your highest end".

कास्तीराजस्तुन्दे नगरे ॥ १५५ ॥ पदानि ॥ कास्तीर, अजस्तुन्दे, नगरे ॥

वृत्तिः ॥ कास्तीर अजस्तुन्द इत्येतौ शब्दौ निपात्येते नगरे ऽभिधेये ॥

155. The words कास्तीर and अजस्तुन्द are names of cities.

When not meaning cities, we have कातीरम् (ईषत् तीरमस्य); and अजतुन्दम् (अजस्येव तुन्दमस्य) ॥

कारस्करो वृक्षः ॥ १५६ ॥ पदानि ॥ कारस्करः, वृक्षः ॥

वृत्तिः ॥ कारस्कर इति सुट् निपात्यते वृक्षश्चेद्भवति ॥

156. The word कारस्कर means 'a tree'.

This word is formed from कार + कृ + ट (III. 2. 21) = कारस्करः ॥ When not meaning a tree, the form is कारकरः ॥ Some do not make this a separate sûtra, but include it in the next aphorism.

पारस्करप्रभृतीनि च संज्ञायाम् ॥ १५७ ॥ पदानि ॥ पारस्कर प्रभृतीनि, च, संज्ञायाम् ॥

वृत्तिः ॥ पारस्करप्रभृतीनि च शब्दरूपाणि निपात्यन्ते संज्ञायां विषये ॥

157. The words पारस्कर &c are Names.

These words are irregularly formed by adding सुट् ॥ Thus पारस्करः 'a country called Pâraskara'. कारस्करः 'N. of a tree', रथस्या 'N. of a river', किष्कुः 'N. of a measure', किष्किन्धा 'N. of a cave', तस्कर 'a thief', formed by inserting सुट् in the compound of तत् + कर, and eliding त् ॥ बृहस्पति 'N. of a Diety', formed similarly by inserting सुट् between बृहत् + पति and eliding the त् ॥ Why do we

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

say when meaning a thief and a diety? Observe तस्करः, बृहस्पतिः ॥ The words चोर and देवता are used in the Ganapâtha merely for the sake of diversity, the word संज्ञा would have connoted that प्रस्तुम्पति गौः ॥ When the root तुप तुम्प 'to injure' is preceded by the preposition प्र, there is added सुट् to प्र, when the agent of the verb is a cow. Why do we say 'when the agent is cow'? Observe प्रतुम्पति वनस्पतिः ॥ In प्रस्तुम्पति the सुट् is added to a finite verb, which is thus conjugated :—प्रस्तुम्पति गौः, प्रस्तुम्पती गावौ, प्रस्तुम्पन्ति गावः ॥ This is an âkritigana. Thus प्रायश्चित्तम्, प्रायश्चित्तिः ॥

1 पारस्करो देशः, 2 कारस्करो वृक्षः, 3 रथस्या नदी, 4 किष्कुः प्रमाणम्, 5 किष्किन्धा गुहा, 6 तद्बृहतोः करपत्योश्चोरदेवतयोः सुट् तलापश्च (तस्करः चोरः, बृहस्पतिः=देवता), 7 प्रात् तुम्पतौ गवि कर्तरि (प्रस्तुम्पति गौः) ॥ आकृतिगणः ॥

अनुदात्तं पदमेकवर्जम् ॥ १५८ ॥ पदानि ॥ अनुदात्तम्, पदम्, एक-वर्जम् ॥

वृत्तिः ॥ परिभाषेयं स्वरविधिविषया। यत्रान्यः स्वर उदात्तः स्वरितो वा विधीयते तत्रानुदात्तं पदमेकं वर्जयित्वा भवतीत्येतदुपस्थितं द्रष्टव्यम् ॥

Kârikâ आगमस्य विकारस्य प्रकृतेः प्रत्ययस्य च ।
पृथक्स्वरनिवृत्त्यर्थमेकवर्जं पदस्वरः ॥

वार्त्तिकम् ॥ विभक्तिस्वरान्नञ्स्वरो बलीयानिति वक्तव्यम् ॥

वा० ॥ विभक्तिनिमित्तस्वराच्चनञ्स्वरो बलीयानिति वक्तव्यम् ॥

158. A word is, with the exception of one syllable, unaccented.

That is, only one syllable in a word is accented, all the rest are anudâtta or unaccented. This is a Paribhâshâ or maxim of interpretation with regard to the laws of accent. Wherever an accent—be it acute (udâtta) or a circumflex (svarita)—is ordained with regard to a word, there this maxim must be applied, to make all the other syllables of that word unaccented. The word अनुदात्त means 'having an anudâtta vowel'. What is the *one* to be excepted? That one about which any particular accent has been taught in the rules here-in-after given. Thus VI. I. 162 teaches that a root has acute accent on the final. Therefore, with the exception of the last syllable, all the other syllables are unaccented. Thus in गोपायति the acute accent is on य, all the rest are unaccented. The root accent is superseded by श्ना accent, thus लुनाति has acute accent on ना ॥ The श्ना accent is superseded by तस् accent, as लुनीतः, has accent on तः ॥ The तस् accent is superseded by आम् accent, as लुनीतस्तराम् ॥

आगमस्य विकारस्य प्रकृतेः प्रत्ययस्य च, पृथक् स्वरनिवृत्त्यर्थ मेकवर्जं पदस्वरः ॥ The words 'with the exception of one syllable' show that the separate accent of an augment, or a preparative element, or a stem or an affix should cease, when a particular accent is taught for a word'. Thus as to (1) augment:—VII. 1. 98 teaches "आम् acutely accented is the augment of चतुर् and अनडुह् when a sarvanâmsthâna affix follows". Thus चत्वारः, अनड्वाहः, here the augment-accent

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GL

supersedes the accent of the stem, for चँतुर was acutely accented on the first syllable, so also अनड्वह् , these being formed by the affixes उरन् and असुन् respectively. Thus चत् + उरन् = चँतुर (चतेरुरन् Un V. 58, accent VI. 1. 197) ; अनडुह् is thus derived : अनो वहति = अनस् + वह् + क्विप्, the स् is replaced by ड्, and there is vocalisation of व् of वह् VI. 1. 15 = अनडुह् ॥ This word is formed by a Kṛit affix with a kârâka upapada, therefore, the second term will retain its original accent, namely the final acute of a root. (VI. 1. 162 and VI. 2. 139) अनस् itself is derived by adding the affix (Un IV. 189) असुन् which makes the word acutely accented on the first syllable. (2). Similarly as to विकरण (Vikaraṇa):—VII. 1. 75 teaches "instead of अस्थि, दधि, सक्थि, and अक्षि, there shall be अनङ् acutely accented when टा follows or any of the subsequent terminations beginning with a vowel". This अन will supersede the acute accent of the first अ of the stem : as अस्थ्नाँ ॥ The word अँस्थि is derived from अस् by adding the affix क्थिन् (Un III. 154) which makes the word accutely accented on the first (VI. 1. 197). This is an example of विकरण ॥ (3) Similarly in गोपायति the accent of the stem taught in VI. 1. 162 'a root has an accent on its final', supersedes the accent of the vikaraṇa आय (III. 1. 28, 3), i. e. the acute accent on आ in आय gives way to the root-accent which makes य acute. (4) So also the accent of the affix supersedes that of the stem : as कर्त्तव्यम्, and हर्तव्यम्, which are formed by the affix तव्यत् (III. 1. 96) here VI. 1. 185 debars the accent of the root (VI. 1. 162).

The determination of the proper accent of a word depends upon considering the various rules that have gone to form it, and the sequence of those rules, e. g. a latter rule (पर) superseding a prior rule, a nitya rule superseding an anitya rule, an antaranga superseding a bahiranga, an apavâda rule superseding an utsarga rule. But another test is, what is the remaining rule that applies after giving scope to all. A rule, that in spite of another rule, finds scope or activity, bars that former rule. Thus गोपायति ॥ It is derived from गुँप् root, which as a root has accent on the syllable गु (VI. 1. 162). When the affix आय. is added to it by III. 1. 28, the word becomes गोपाँय and it takes the accent of the affix (III. 1. 3), i. e. the accent now falls on पा ; but now comes rule III. 1. 32 which says that a word taking the affix आय is a root. Thus गोपायँ gets the designation of root (धातु), and thus takes the accent of a dhâtu (VI. 1. 162), and the accent falls on य ॥

The rule is that except one special accent taught in a sûtra the other syllables take anudâtta. Therefore, where there is a conflict of rules, the accent is guided by the follwing maxim: "परनित्यान्तरङ्गापवादैः स्वरैर्व्यवस्था सतिशिष्टेनच" ॥ namely (1) the sequence, a succeeding rule setting aside a prior rule (2) a Nitya rule is stronger then Anitya, (3) Antaranga stronger than Bahiranga, (4) the Apavâda is stronger then Utsarga. When all these are exhausted, as we have illustrated above, then we apply the rule of सतिशिष्ट ॥ What is this rule? To quote the words of Kâsikâ: यो हि यस्मिन् सति शिष्यते स तस्य बाधको भवति "that which

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

CSL

does remain and must last in spite of the presence of another, debars such other". Thus in गोपायति; here the प्रत्ययस्वरः "the accent of the affix" (III. 1. 3) by which the acute is on the first syllable of the *affix* is an apavâda to the धातुस्वरः (VI. 1, 192) by which the final of a dhâtu is acute, and it debars the dhâtu-accent; but this affix-accent is in its turn debarred in the case of derivative verbs formed with affixes, by the rule of सतिशिष्ट, because even ofter the addition of the affix, these words *retain* the designation of dhâtu. Similarly in कार्ष्णोत्तरासङ्गपुत्रः, "The son of him whose upper garment (uttarâsanga) is of black color—the Son of Baladeva" the Bahuvrîhi-accent (VI.2.1) being an apavâda to Samâsa-accent (VI. 1.223), debars the samâsa-accent; but this Bahuvrîhi-accent is in its turn debarred by the rule of सतिशिष्ट when a further compound is formed and the final word is a compound only and not a Bahuvrîhi. Though the accent of the Vikarana is a सतिशिष्ट, yet it does not debar the Sârvadhâtuka accent (VI. 1. 186). Thus in लुनीतः, the accent of the vikarana नी does not debar the accent of तस् ॥

Vârt:—The नञ्-accent is stronger than the case-affix accent. Thus in अतिसः, here the accent of जस् vibhakti after तिसृ (VI. 1. 166) though सतिशिष्ट is debarred by नञ् accent taught in VI. 2. 2, for Negative compounds are Tatpurusha.

Vârt:—The accent of नञ् is stronger than the accent of that which is caused or occasioned by a vibhakti. Thus अचत्वारः ॥ Here the augment आम् in चत्वार is occasioned because of the case-affix, for it is added only then when a Sarvanâma case-affix follows (VII. 1. 98). This आँ is udâtta (VI. 1. 98). But this udâtta is superseded by the accent of the Negative particle.

Why do we say 'in the body of a *pada*'? In a *sentence*, every word will retain its accent. As हे देवदत्त! गामभ्याज शुक्लाम् "O Devadatta, drive away the white cow". The word पद is in fact used in this sûtra in its secondary sense, namely that which will get the designation of पद when completed; had it meant the full ready made pada, this word would not have been repeated in पदाधिकार sûtra (VIII. 1. 16, 17). Had a full 'pada' been meant, the incongruity would arise in the following. The word कुवल is acutely accented on the first as belonging to ग्रामादि class (Phit II. 15), adding the feminine affix ङीष् to it by its belonging to गौरादि class, we get कुवली, which will retain its acute on the first because it is not technically a पद ॥ But it is not so, the word कुवली has anudâtta accent on the first syllable (Phit II. 15), and hence we can apply the अञ् affix to it by IV. 2. 44, thus कुवल्या विकारः = कौवलम् ॥ Similarly the word गार्भिणी formed from गर्भ (belonging to Grâmâdi class Phit II. 15), with, the affix इनि (V. 2. 115) and the feminine ङीप् ॥ If here the affix इनि being udâtta causes all the rest syllables anudâtta, just at the very moment of its application, without seeing whether the word was a pada or not, then the word गार्भिणी being anudâttâdi would have taken अञ्, and therefore its exception is proper in the भिक्षादि class

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

CSL

(IV. 2. 38). But if the anudatta-hood of the remaining syllables were to follow *after* a word had got the designation of पद, then the word गर्भिणी would remain acutely accented on the first, and its enumeration in IV. 2. 38 would be useless.

कर्षात्वतो घञो ऽन्त उदात्तः ॥ १५९ ॥ पदानि ॥ कर्ष, अत्वतः, घञः, अन्तः, उदात्तः ॥

वृत्तिः ॥ कर्षतेर्धातोराकारवतश्च घञन्तस्यान्त उदात्तो भवति ॥

159. A stem formed with the Kṛita-affix घञ् has the acute accent on the end-syllable, if it is formed from the root कृष् (कर्षति) or has a long आ in it.

Thus कर्षः, पाकः, त्यागः, रागः, दायः, धायः ॥ This is an exception to VI. 1. 197 by which affixes having an indicatory ञ् have acute accent on the first syllable. The word कर्ष is used in the aphorism instead of कृष्, to indicate that कृष of Bhvâdi gaṇa is affected by this rule, and not कृष्—कृषति of Tudâdigaṇa. The word कर्षः derived from Tudâdi कृष् has acute accent on the first syllable.

उञ्छादीनां च ॥ १६० ॥ पदानि ॥ उञ्छादीनाम्, च ॥

वृत्तिः ॥ उञ्छ इत्येवमादीनामन्त उदात्तो भवति ॥

160. The words उञ्छ &c. have acute accent on the last syllable.

Thus 1. उञ्छः, 2. म्लेच्छः, 3. जञ्जः, 4. जल्पः ॥ These are formed by घञ्, and would have taken acute-accent on the first. 5. जपः, 6. बधः are formed by अप् affix (III. 3. 61) which being grave (III. 1. 4), these words would have taken the accent of the dhâtu (VI. 1. 162), i. e. acute on the first syllable. Some read व्यधः also here. 7. युगः is derived from युज् by घञ् affix, the non-causing of guṇa is irregular, and the word means 'a cycle of time', 'a part of a carriage'. In other senses, the form is योगः ॥ 8. गरः = (दूष्ये) ; is formed by अप्, and has this accent when it means 'poison', in other senses, the acute is on the first syllable. 9. वेगः, वेदः, वेष्टः (चेष्टः), and बन्धः, करणे ॥ These words are formed by घञ् by III. 3. 121. When denoting instrument (करण) they take the above accent, when denoting भाव the accent falls on the first syllable. 10. स्तुयुद्रुवश्छन्दसि, e. g. परिष्टुत, परिद्रुत, संयुत ॥ 11. वर्त्तनिः स्तोत्रे, the stotra means Sâma Veda, the word वर्त्तनिः occurring in the Sâma Veda has acute on the last: in other places, it has the accent on the middle. 12. श्वभ्रे दरः, the दरः has end-acute when meaning 'a cave', otherwise when formed by अप् affix it has acute on the first. 13. साम्बतापौ भावगर्हायाम्, thus साम्बः, तापः, in other senses, the acute is on the first. 14. उत्तमशश्वत्तमौ सर्वत्र, e. g. उत्तमः, शश्वत्तमः ॥ Some read the limitation of भावगर्हा into this also. 15. भक्षमन्थभोगमन्थाः (भोगदेहा) ॥ These are formed by घञ्, भक्ष though a ण्यन्त root is here घञन्तं ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA · सत्यमेव जयते

GSL

1 उञ्छ, 2 म्लेच्छ, 3 जञ्ज, 4 जल्प, 5 जप, 6 वध (व्यध), 7 युग, 8 गरो दूष्ये, 9 वेद-वेगवेष्टबन्धाः, (चेष्ट वेष्ट) करणे, 10 स्तुयुद्रुवश्छन्दसि (परिष्टुत्, संयुत्, परिद्रुत्), 11 वर्तनिः स्तोत्रे 12 श्वभ्रे दरः, 13 साम्बतापौ भावगर्हायाम्, 14 उत्तमशश्वत्तमौ (उत्तमशश्वत्तमशब्दौ) सर्वत्र, 15 भक्षमन्थ-, भोगमन्थाः (भक्षमन्थभोगदेहाः) ॥

अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः ॥ १६१ ॥ पदानि ॥ अनुदात्तस्य, च, यत्र, उदात्त-लोपः ॥

वृत्तिः ॥ उदात्त इति वर्तते । यस्मिन्ननुदात्ते परत उदात्तो लुप्यते तस्यानुदात्तस्यादिरुदात्तो भवति ॥

161. An unaccented vowel gets also the acute accent, when on account of it the preceding acute is elided.

The word udâtta is understood here. Thus कुमारँ + ई = कुमारी ॥ The word कुमार has acute on the last, when the unaccented (anudâtta) ङीप् is added to it, the अँ is elided (VI. I. 148), the anudâtta ई becomes udâtta. So also पथिँन् + शस् = पथँः (VII. I. 88), पथिन् + ए = पथे, पथिन् + आ = पथाँ ॥ The पथिन् has acute on the last. So also कुमुदँ + ड्मतुप् = कुमुद्वान् (IV. 2. 87), नड्वँत्, वेतस्वत् ॥ The words कुमुद &c, are end-acute, and the affix मत् (वत्) is anudâtta (III. I. 4).

Why 'an *anudâtta* vowel gets &c'. Observe प्रासङ्गः + यत् = प्रासङ्ग्यः ॥ (प्रासङ्गं वहति IV. 4. 76). Here though प्रसङ्ग is end-acute (VI. 2. 144 formed by घञ् with gati) it is followed by यं which is svarita (VI. I. 185), this svarita causes the lopa of अँ udâtta: but it does not itself become udâtta. No, this is not a proper counter-example. For by the general rule of accent VI. I. 158, when one syllable is ordained to be udâtta or svarita, all the other syllables of that word become anudatta. Therefore when ये is taught to be svarita, all the other syllables (like ङ्ग) will become anudâtta. So there is no *lopa* of udâtta when यं comes. The word अनुदात्त is used to indicate that the *initial* anudâtta becomes udâtta. Had anudâtta not been used, the sûtra would have been यत्रोदात्तलोपश्च, which would mean यस्मिन् प्रत्यये परत; उदात्तालुप्यते तस्यान्त उदात्तो भवति, for the anuvritti of अन्त would then be read from the last. There would then be anomaly in the case of मा हि धुक्षाताम्, and माहि धुक्षाथाम् ॥ From the root दुह we have formed धुक्षाताम् and धुक्षाथाम् in the Aorist Atmanepada, dual. दुह् + क्सँ + आताम् = दुह् + स् (VII. 3. 72) + आताम् ॥ Here आताम् causes the elision of the udâtta अ of स ॥ Therefore the *final* of आताँम् would be udâtta, which is not desired. The augment अ is not added because of मा, had it been added, the अँ would have been udâtta (VI. 4. 71). Had हि not been given, then also the whole of धुक्षाताम् would have become anudatta in माधुक्षाताम् because of तिङ्ङतिङः (VIII. I. 28). See VIII. I. 34 (हि च). Why have we used the word यत्र in the sûtra? If it was not employed, then the subsequent anudâtta may be such which would not have *caused* the elision of the previous udâtta; such udâtta being elided by some other operator, and still such anudâtta would have become udâtta. Thus in भार्गवः, भार्गवौ, भृगवः ॥ Here भृगवः is plural of भार्गवः ॥ The word भार्गव is end-acute and this acute (अण्) was elided in the plural, before the affix जस् was added.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

The elision here is not *caused* by जस्, but is a subject of जस् (not निमित्त but विषय). Therefore जस does not become udâtta, which would have been the case, had यत्र not been used. प्राक् सुबुत्पत्ते गोत्रप्रत्यस्य लुक् ॥ The gotra affix was elided prior to the adding of the case-ending. Why do we say "when an *udâtta* is elided"? Observe विद + अञ् (IV. I. 104) = बैद ॥ The feminine of this will be बैद + ङीन् (IV. I. 73 = बैदी ॥ Here ई causes the elision of auûdâtta अ of द, and hence remains unchanged. So also औ र्वी ॥

धातोः ॥ १६२ ॥ पदानि ॥ धातोः, (अन्तः, उदात्तः) ॥

वृत्तिः ॥ अन्त इत्येव । धातोरन्त उदात्तो भवति ॥

162. A root has the acute on the end-syllable.

The word अन्त is understood here. Thus पचति, पठति, ऊर्णोति, गोपायति, यति ॥

चितः ॥ १६३ ॥ पदानि ॥ चितः, (अन्तः उदात्तः) ॥

वृत्तिः ॥ चितो ऽन्त उदात्तो भवति ॥

163. A stem (formed by an affix or augment or substitute) having an indicatory च्, gets acute on the end syllable.

Thus भङ्गुरम्, भासुरम्, मेदुरम्. These are formed by घुरच् III. 2. 161. So also कुण्डिनाः by II. 4. 70 where the substitute कुण्डिनच् is employed. To कुण्ड is added इन in the sense of मतुप्, then is added the feminine affix ङीप, thus कुण्डिनी has middle-acute. The descendants of Kuṇḍinî will be कौण्डिन्यः (by यञ् of Gargâdi). The plural of Kauṇḍinya will be formed by eliding यञ् and substituting कुण्डिनच् for the remaining portion. In the cases of affixes having an indicatory च , the acute accent falls on the final, taking the stem and the affix in an aggregate. Thus बहुपटुः ॥ The affix बहुच् is one of those few affixes which are really prefixes. (V. 3. 68), The accent will not, therefore, fall on हु, but on the last syllable of the whole word compounded of the prefix + the base. So also with the affix अकच्. It is added in the *middle* of the word, but the accent will fall on the *end* ; as उच्चकैः (V. 3. 71).

तद्धितस्य ॥ १६४ ॥ पदानि ॥ तद्धितस्य, (अन्तः, उदात्तः) ॥

वृत्तिः ॥ चित इत्येव । चितस्तद्धितस्यान्त उदात्तो भवति ॥

164. A stem formed with a Taddhita-affix having an indicatory च्, has acute on the end syllable.

Thus कौञ्जायनाः formed by the affix च्फञ् (IV. I. 98). कुञ्ज + च् फञ् + ञ्य = कौञ्जायन्यः dual कौञ्जायन्यौ, pl. कौञ्जायनाः (ञ्य being elided by II. 4. 62, and thus giving scope to च्फञ् accent). In this affix there are two indicatory letters च and ञ ; the च has only one function, namely, regulating the accent according to this rule, while ञ has two functions, one to regulate accent by VI. I. 197, and another to cause Vriddhi by VII. 2. 117. Now arises the question, should the word get the accent of च or of ञ ॥ The present rule declares that it should get

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

the accent of च and not of अ, for the latter finds still a function left to it, while if अ was to regulate the accent, च would have no scope.

कितः ॥ १६५ ॥ पदानि ॥ कितः ॥

वृत्तिः ॥ तद्धितस्येत्येव । तद्धितस्य कितोन्त उदात्तो भवति ॥

165. A stem formed by a Taddhita affix having an indicatory क, has acute accent on the end syllable.

Thus नाडायनः formed by फक् (IV. 1. 99), so also चारायणः ॥ Similarly आक्षिकः, शालाकिकः formed by ठक् (IV. 4. 1).

तिसृभ्यो जसः ॥ १६६ ॥ पदानि ॥ तिसृभ्यः, जसः, (अन्तः, उदात्तः) ॥

वृत्तिः ॥ तिसृभ्य उत्तरस्य जसोन्त उदात्तो भवति ॥

166. The Nominative plural (जस्) of तिसृ has acute accent on the last syllable.

Thus तिस्रस्तिष्ठन्ति ॥ This debars the Svarita accent ordained by VIII. 2. 4. The word तिसृ (feminine of त्रि VII. 2. 99) meaning 'three' is always plural. There are no singular or dual cases of this numeral; of the seven plural cases, the accusative plural will have acute on the final by VI. 1. 174; the remaining cases (Instrumental, Dative, Ablative, Genitive and Locative) have affixes beginning with a consonant, and by VI. 1. 179 they will be udâtta. Thus the only case not covered by any special rule is जस् (nom. pl); which would have been Śvarita, but for this rule. If जस be the only case not provided for, then merely saying तिसृभ्यः would have sufficed to make the rule applicable to जस only, why has then it been employed in the sûtra? This is done, in order that in compounds, where तिसृ may come as a subordinate member, and where singular and dual endings will also be added, this rule will not apply. Had जस् been not used in tois sûtra, then in the case of simple तिसृ there would be no harm, but when it is seconed member in a compound there would be anomaly. Thus अतितिसौ would have become end-acnte. But that is not desired. It is Śvarita on the final by VIII. 2. 4.

चतुरः शसि ॥ १६७ ॥ पदानि ॥ चतुरः, शसि (अन्तउदात्तः) ॥

वृत्तिः ॥ चतुरः शसि परतो ऽन्त उदात्तो भवति ॥

167. The word चतुर्, followed by the accusative plural, has acute accent on the last syllable.

Thus चतुरः पश्य the accent is on तु ॥ The feminine of चतुर् is चतसृ (VII. 2. 99), which has acute accent on the first (VII. 2. 99 Vârt), and its accusative plural will not have accent on the last syllable, This is so, because चतुर् has acute on the first, as formed by उरन् affix. Its substitute चतसृ will also be so, by the rule of स्थानिवत् ॥ The special enunciation of आद्युदात्त with regard to चतसृ in the Vârtika चतसर्याद्युदात्तनिपातनं कर्तव्यं (VII. 2. 99) indicates that the

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GL

present rule does not apply to चतस् ॥ Another reason for this is as follows: चतस् + शस् = चतस्र + शस् ॥ Now comes the present Sûtra ; here, however, the र् substitute of ऋ being sthânivat, will prevent the udâtta formation of the अ of र ; nor will ऋ be considered as final and take the acute, as there exists no vowel ऋ but a consonant र् which cannot take an accent. As चतस्रः पश्य ॥ Professor Bohtlingk places the accent thus चतुरः, Pro. Mäx Muller चतुरः ॥ I have followed Prof. Mäx Muller in interpreting this sûtra; for Bohtlingk's interpretation would make the ending शस् accented, and not the final of चतुर् ॥

सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिः ॥ १६८ ॥ पदानि ॥ सौ, एकाचः, तृतीयादिः, विभक्तिः ॥

वृत्तिः ॥ साविति सप्तमीबहुवचनस्य सुशब्दस्य ग्रहणम् । तत्र सौ य एकाच् तस्मात्परा तृतीयादिर्विभक्तिरुदात्ता भवति ॥

168. The case-affixes of the Instrumental and of the cases that follow it have the acute accent, if the stem in the Locative Plural is monosyllabic.

The word सौ (locative of सु) refers to the सु of the Locative plural. Thus वाचा, वाग्भ्याम्, वाग्भिः, वाग्भ्यः, वाता, वाद्भ्याम्, वाद्भिः ॥ Why do we say 'in the Locative plural'? Observe राज्ञा, राज्ञे ॥ Why do we say 'monosyllabic'? Observe हरिणा, गिरिणा, राजसु ॥ Why do we say 'the Instrumentals and the rest'? Observe वाचौ, वाचः ॥ Why do we say "the case-endings (विभक्तिः)?" Observe वाक्तरा, वाक्तमा ॥ The plural of the Locative being taken in the sûtra, the rule does not apply to त्वया and त्वयि, as in the *plural* of the Locative they have more than one syllable, though in *singular* locative their stem has one syllable.

अन्तोदात्तादुत्तरपदादन्यतरस्यामनित्यसमासे ॥ १६९ ॥ पदानि ॥ अन्तोदात्तात्, उत्तरपदात्, अन्यतरस्याम्, अनित्यसमासे ॥

वृत्तिः ॥ एकाच इति वर्तते, तृतीयादिर्विभक्तिरिति च । नित्यशब्दः स्वर्यते । तेन नित्याधिकारविहितः समासः पर्युदस्यते । नित्यसमासादन्यत्रानित्यसमासे यदुत्तरपदमन्तोदात्तमेकाच तस्मात्परातृतीयादिर्विभक्तिरन्यतरस्यामुदात्ता भवति ॥

169. The same case endings may optionally have the acute accent, if the monosyllabic word stands at the end of a compound, and has acute accent on the final, when the compound can be easily unloosened.

The phrases "एकाचः" and तृतीयादिर्विभक्तिः are understood here also. The nitya or *invariable* compounds are excluded by this rule. Thus परमवाचा or परमवाचा, परमवाचे or वाचे ; परमवाचः or °वाचः ॥ So also परमत्वचा or °त्वचे &c. According to VI. 1. 223, the compounds have acute accent on the final: that rule applies in the alternative when the case-affixes are not acute and gives us

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
GSL

the alternative forms. Why do we say 'is acutely accented on the final'? Observe भँवाचा, सुँवाचा, सुत्वचा ॥ These are Tatpurusha compounds and by VI. 2. 2. the first term of the compound retains its original accent. Why have we used the word 'standing at the end of a compound' when the word नित्यसमासे indicated that the compound was meant? Had we not used the word उत्तरपदात्, the aphorism would have stood as, अन्तोदात्तादन्यतरस्यामनित्यसमासे 'In a loose-compound having acute on the final, the above affixes are acute, if the compound consists of a monosyllable'. The word एकाचः will thus qualify the compound and not the second member of the compound, which is intended. And thus the rule will apply to श्वोर्क् (शुन ऊर्क्) Ins. श्वोर्जा, श्वोर्जे: &c, and not to compounds having more than one syllable. Why do we say 'in loose compounds'? Observe अग्निचित्ता, सोमसुता ॥ These words form invariable (nitya) compounds by II. 2. 19, and by VI. 2. 139, the second member retains its original accent, which makes चि udâtta.

अञ्चेश्छन्दस्यसर्वनामस्थानम् ॥ १७० ॥ पदानि ॥ अञ्चेः, छन्दसि, असर्वनामस्थानम् ॥

वृत्तिः ॥ अञ्चेः परा ऽसर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्ता भवति छन्दसि विषये ॥

170. In the Chhandas, the case-endings other than the sarvanâmasthâna, get the acute accent when coming after अञ्चि ॥

In the Vedas, a stem ending in the word अञ्च्, has the acute not only on the affixes previously mentioned, but on the accusative plural affix also. Thus इन्द्रो दधीचो अस्थभिः (Rig I. 84. 13). Here the word दधीच् had accent on धी by VI. 1. 222, but by the present sûtra, the accent falls on the case-affix अस् ॥ Though the anuvritti of "Instrumentals and the rest" was understood here, the word asarvanâmasthâna has been used here to include the ending शस् also. As प्रतीचो बाहून् प्रतिभङ्ध्येषाम् ॥

ऊडिदम्पदाद्यप्पुम्रैद्युभ्यः ॥ १७१ ॥ पदानि ॥ ऊठ्, इदम्, पदादि, अप्, पुम्, रै, द्युभ्यः ॥

वृत्तिः ॥ ऊठ् इदम् पदादि अप् पुम् रै दिव् इत्येतेभ्यो ऽसर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्ता भवति ॥

171. The same (asarvanâmasthâna) case-endings have the acute accent, when the stem ends in वाह्, also after इदम्, after पद् &c (upto निश् VI. 1. 63), after अप, पुंस्, रै and दिव् ॥

The ऊठ् is the substitute of the वा of वाह् (VI. 4. 132) and not the ऊठ् taught in VI. 4. 19 &c). Thus प्रष्ठौहः, प्रष्ठौहा, but not in अक्षद्युवा (Ins. sing of अक्षद्यूः derived by ऊठ् substitution of व् in अक्षदिव् VI. 4. 19 &c). इदम्—आभ्याम्, एभिः The anuvritti of "अन्तोदात्तात्" is unsderstood here, therefore, when the word

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

इदम् is not end-acute, this rule will not apply. When, therefore, there is anvâdeśa under II. 4. 32, the final being anudâtta, this rule does not apply, as अथो आभ्यां निपुणमधीत ॥ The पदादि words are पद्, दत् &c upto निश् in VI. 1. 63. Thus निपद्‍श्चतुरो अहि, या इ तांधावति, अपः पश्यः, अद्भिः, अद्भ्यः, पुंसः, पुम्भ्याम्, पुम्भ्यः, पुंसा, पुंसि, रायः पश्य, राभ्याम्, राभिः, दिवः, दिवा, दिवि ॥ As regards the other cases of दिव् the accent is governed by VI. 1. 183. The word असन् and those which follow it, in VI. 1. 63, are not governed by this rule because they consist of more than one vowel, and the anuvritti of एकाच : is understood here from VI. 1. 168. When these become monosyllable by the elision of अ (penultimate), then the vibhakti will be udâtta by VI. 1. 161 even after these. The case endings after these words are of course, anudâtta, except when these words become monosyllabic :—As ग्रीवायां बद्धो अपि कक्ष आसनि, मत्स्यं न दीन उदनि क्षियन्तं ॥

अष्टनो दीर्घात् ॥ १७२ ॥ पदानि ॥ अष्टनः, दीर्घात् ॥

वृत्तिः ॥ अष्टनो दीर्घान्तादसर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्ता भवति ॥

172. The asarvanâmasthâna case-endings after अष्टन् 'eight', have acute accent, when it gets the form अष्टा ॥

The word अष्टन् has two forms in the acc. pl. and the other cases that follow it, namely अष्टा and अष्ट ॥ The affixes of acc. pl. &c are udâtta after the long form अष्टा and not after अष्ट ॥ Thus अष्टाभिः opposed to अष्टभिः, अष्टाभ्यः con. अष्टभ्यः, अष्टासु con. अष्टसु ॥ The word अष्टन् has acute on the last syllable, as it belongs to the class of घृतादि words (Phit I. 21); and by VI. 1. 180 the accent would have been on the penultimate syllable. This rule debars it. The use of दीर्घात् indicates that the word अष्टन् has two forms, and the substitution of long आ taught in VII. 2. 84, thus becomes *optional*, because of this indication. Otherwise the employment of the word दीर्घात् would be useless, for by VII. 2. 84 which is couched in general terms, अष्टन् would *always* end in a long vowel. There is another use of the word दीर्घात्, namely, it makes the word अष्टान् with long आ (VII. 2. 84) to get also the designation of षट् ॥ For if अष्टान् was not to be called a षट्, like अष्टन्, then there would be scope to the present sûtra in the case of अष्टान् while it would be debarred in the case of अष्टन् without long आ, by the subsequent rule VI. 1. 180 which applies to षट् word, and hence the employment of the word दीर्घात् would become useless.

शतुरनुमो नद्यजादी ॥ १७३ ॥ पदानि ॥ शतुः, अनुमः, नदी, अजादी ॥

वृत्तिः ॥ अन्तोदात्तादिति वर्त्तते । अनुम् यः शतृप्रत्ययस्तदन्तादन्तोदात्तात्परा नदी अजादिर्विभक्तिरसर्वनामस्थानमुदात्ता भवति ॥

वार्त्तिकम् ॥ बृहन्महतोरुपसंख्यानम् ॥

173. After an oxytone Participle in अत् the feminine suffix ई,(nadi) and the case endings beginning with vowels

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

(with the exception of strong cases) have acute accent, when the participial affix has not the augment न् (i. e. is not अन्त्).

The word अन्तोदात्तात् 'after an oxytoned word' is understood here. Thus तुदती, नुदती, लुनती, पुनती, तुदतो, लुनतो, पुनतो, सुनतो from तुदत्, नुदत् लुनत् and पुनत् ॥

Why do we say "not having the augment नुम्?" Observe तुदन्ती, नुदन्ती ॥ Here also by VI. 1. 186, after the root तुद् which has an indicatory अ, in the Dhâtupâṭha, being written तुद, the sârvadhâtuka affix शतृ (अत्) is anudâtta. This anudâtta अत्, coalescing with the udâtta अ of तुद (VI. 1. 162), becomes udâtta (VIII. 2. 5); and Rule VIII. 2. 1 not being held applicable here, the Participle gets the accent, and not the feminine affix. Why do we say "a नदी (feminine in ई) word and before vowel-endings?' Observe तुदद्भ्याम्, नुदद्भ्याम् &c. If the participle is not an oxytone, the rule does not apply. As दधती, ईषती ॥ Here the accent is on the first syllable by VI. 1. 189.

Vârt:—The words बृहती and महती should also be included: as बृहती महती, बृहतो, महतो ॥

उदात्तयणो हल्पूर्वात् ॥ १७४ ॥ पदानि ॥ उदात्त, यणः, हल्, पूर्वात् ॥

वृत्तिः ॥ उदात्तस्थाने यो यण् हल्पूर्वस्तस्मात्परा नदी अजादिर्या ऽसर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्ता भवति ॥

वार्त्तिकम् ॥ नकारग्रहणं च कर्त्तव्यम् ॥

174. The same endings have the acute accent, when for the acutely accented final vowel of the stem, a semi-vowel is substituted, and which is preceded by a consonant.

Thus कर्तृ + ई = कर्त्री ; कर्त्रा, हर्त्रा, हर्त्री, प्रलवित्री, प्रलवित्रा ॥ प्रसवित्री, प्रसवित्रा ॥ All these are तृच् ending words and have consequently acute accent on the final (VI. 1. 163). Why '*actuely* accented final vowel is replaced &c'? Observe कर्त्री, कर्त्रा, हर्त्री, हर्त्रा, formed by तृन् having acute on the first syllable. Why do we say 'preceded by a consonant'? Observe बहुतितउ—बहुतितवा ब्राह्मण्या (VIII. 2. 4) बहूनि तितऊनि अस्या इति बहुव्रीहिः ॥ This compound with बहु gets udâtta on the final by VI. 2. 175. In making the Instrumental singular of बहुतितउ, the उ is replaced by व्, but as this व् is preceded by a vowel, the affix gets the svarita accent.

Vârt:—The rule applies when the stem ends in न् though not in a semi-vowel, as वाक्पत्नी, चित्पत्नी ॥

नोङ्धात्वोः ॥ १७५ ॥ पदानि ॥ न, ऊङ्, धात्वोः ॥

वृत्तिः ॥ ऊङो धातोश्च य उदात्तयण् हल्पूर्वस्तस्मात्परा ऽजाद्यसर्वनामस्थानविभक्तिर्नोदात्ता भवति ॥

175. But not so, when the vowel is of the feminine affix ऊ (IV. 1. 66), or the final of a root.

After the semi-vowel substitutes of the udâtta ऊ (IV. 1. 66) or of the udâtta final vowels of the root, when preceded by a consonant, the weak case-

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
1120
GSL

endings beginning with a vowel do not take the acute accent. Thus ब्रह्मबन्ध्वा, ब्रह्मबन्ध्वे, धीरबन्ध्वा, धीर बन्ध्वे from धीरबन्धू, which has acute accent on ऊ, because ऊङ् is udâtta (III. 1. 3), and the ekadeśa of it, when it combines with the preceding vowel is also udâtta (VIII. 2. 5). The व substituted for ऊ before the ending आ, is a semi-vowel substitute of an udâtta (उदात्तयण्) the affix after it would have become udâtta by the last sûtra, but not being so, the general rule VIII, 2. 4 applies and makes it svarita. Let us take an example of a semi-vowel substitute of the vowel of a root (धातु-यण्):—सकुल्ल्वा, सकुल्ल्वे; खलप्वे from सकुल्लू, खलपू formed by क्विप् affix, the second member of the compound retaining its original accent, namely, the oxytone, the semi-vowel being substituted by VI, 4. 83 before the vowel case-endings.

ह्रस्वनुड्भ्यां मतुप् ॥ १७६ ॥ पदानि ॥ ह्रस्व, नुड्भ्याम्, मतुप् ॥

वृत्तिः ॥ अन्तोदात्तादित्येव । ह्रस्वान्तादन्तोदात्तान्नुट्श्च परो मतुब् उदात्तो भवति ॥

वार्त्तिकम् ॥ रेशब्दाच्च मतुप उदात्तत्वं वक्तव्यम् ॥ वा० ॥ त्रेश्च प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥

176. The otherwise unaccented मत् (वत्) takes the acute accent, when an oxytoned stem ends in a light vowel, or the affix has before it the augment नु (VIII. 2. 16).

The word अन्तोदात्तात् is understood here also. Thus अग्निमान्, वायुमान्, कर्तृमान्, हर्तृमान् ॥ So also when मतुप् takes नुट्, as अक्षण्वता, शीर्षण्वता ॥ Here by VII. 1. 76, the word अक्षि takes अनङ् and becomes अक्षन्, then is added नुट् by VIII. 2, 16, and we have अक्षन् न् मतुप् ॥ The preceding न् is elided. When the stem is not oxytone (antodâtta) this rule does not apply: as वसुमान् ॥ The word वसु has acute on the first syllable, as it is formed from वस् with the affix उ (Uṇ I. 10) which is नित् (Uṇ I. 9) so the मतुप् retains its anudâtta here. So also in the case of मरुत्वान्, the affix does not become acute, though the word मरुत् has acute on the final as the intervening त् makes the उ of रु *heavy* when the affix is added: the general maxim स्वरविधौ व्यंजनमविद्यमानवत् does not apply here, because the very fact that नु is only taken as an exception, shows this.

Vârt:—The affix मतुप् becomes acute after the heavy vowel of रै: as आरैवान् = रयिरस्यास्ति ॥ There is vocalisation of य् of रयि, as र इ इ then substitution of one, as र इ, then guṇa, रे ॥

Vârt:—The prohibition should be stated after त्रि: as त्रिवतीर्याज्यानु-वाक्या भवन्ति ॥

नामन्यतरस्याम् ॥ १७७ ॥ पदानि ॥ नाम, अन्यतरस्याम् ॥

वृत्तिः ॥ ह्रस्वग्रहणमनुवर्त्तते मतुब्ग्रहणं च । तेन मतुपा ह्रस्वो विशेष्यते । मतुपि यो ह्रस्वस्तदन्तादन्तोदात्तादन्यतरस्यां नाम् उदात्तो भवति ॥

177. After an oxytoned stem which ends in a light vowel, the genitive ending नाम् has optionally the acute accent.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

Thus अग्नीनाम् or अग्नीनाम्, वायूनाम् or वायूनाम्, कर्तृणाम् or कर्तृणाम् (see VII. 1. 54). It might be objected, that नाम् is not preceded by a short vowel, as is shown in the above examples, then how can the anuvritti of ह्रस्व 'short or light vowel' be read into this sûtra? The reply is that the anuvritti of मतुप् should also be read into this sûtra, the meaning being "a stem which has a light vowel when followed by मतुप्, will cause the नाम् acute, though the light vowel may become heavy before this ending, in its present form". Otherwise, this rule will apply to forms like तिसृणाम्, चतसृणाम् having light vowels before नाम् and not to the forms above given. Why do we read नाम् with the नुट् augment (VII. 1. 54) and not आम्? The rule will not apply to धन्वाम् शकन्धाम् which get the acute on the final by VI. 1. 174. Why do we say 'after a stem ending in a light vowel'? Observe कुमारीणाम् (the word कुमार is end-acute by Uṇ III. 138 and so is कुमारी by VI. 1. 161). Why do we say after an oxytoned word? Observe त्रपूणाम्, वसूनाम् the words त्रपु and वसु have acute on the first syllable.

ङ्याश्छन्दसि बहुलम् ॥ १७८ ॥ पदानि ॥ ङ्याः, छन्दसि, बहुलम् ॥

वृत्तिः ॥ ङ्यन्ताच्छन्दसि विषये नामुदात्तो भवति बहुलम् ॥

178. In the Chhandas, the ending नाम् has diversely the acute accent after the feminine affix ई ॥

Thus देवसेनानाम् अभिभञ्जतीनाम्, बह्वीनाम् पिता ॥ Sometimes it does not take place, as नदीनाम् पारे ; जयन्तीनाम् मरुतः ॥

षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः ॥ १७९ ॥ पदानि ॥ षट्, त्रि, चतुर्भ्यः, हलादिः ॥

वृत्तिः ॥ अन्तोदात्तादित्येतन्निवृत्तम् । षट्संज्ञकेभ्यस्त्रि चतुर् इत्येताभ्यां च परा हलादिर्विभक्तिरुदात्ता भवति ॥

179. The case-endings beginning with a consonant, have the acute accent after the Numerals called षट् (I. 1. 24), as well as after त्रि and चतुर् ॥

The anuvritti of अन्तोदात्तात् ceases, for the present rule applies even to words like पञ्चन् and नवन् which are acute on the initial by Phit II. 5. Thus षण्णाम्, षड्भिः, षड्भ्यः, पञ्चानाम्, सप्तानाम्, त्रिभिः, त्रिभ्यः, त्रयाणाम्, चतुर्णाम् (See VII. 1. 55). Why do we say 'before case-affixes beginning with consonants'? Observe चतस्रः पश्य (VI. 1. 167 and VII. 2. 99).

झल्युपोत्तमम् ॥ १८० ॥ पदानि ॥ झलि, उपोत्तमम् ॥

वृत्तिः ॥ षट्त्रिचतुर्भ्यो या झलादिर्विभक्तिस्तदन्ते पदे यदुपोत्तममुदात्तं भवति । त्रिप्रभृतीनामन्त्यमुत्तमं तत्समीपे च यत्तदुपोत्तमम् ॥

180. The above numerals, when taking a case-affix beginning with a भ् or स्, get the acute accent on the penultimate syllable, when the said numerals assume a form consisting of three or more syllables.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

The numerals षट्, त्रि and चतुर् when ending in a case-affix beginning with a झल् consonant, form a full word (पद), in such a word the penultimate syllable gets the acute accent. The very word penultimate shows that the पद must be of three syllables at least. Thus पंचँभिः, सप्तँभिः, तिसृँभिः, चतुँर्भिः ॥ Why do we say 'beginning with भ् and स्'? Observe, पंचानाम्, सप्तानाम् ॥ Why do we say 'the penultimate syllable'? Observe षड्भिः, षड्भ्यः ॥

विभाषा भाषायाम् ॥ १८१ ॥ पदानि ॥ विभाषा, भाषायाम् ॥

वृत्तिः ॥ षट्त्रिचतुर्भ्यो या झलादिर्विभक्तिस्तदन्ते पदे उपोत्तममुदात्तं भवति विभाषा भाषायां विषये ॥

181. In the Secular language this is optional.

The झलादि case-affixes coming after the above numerals षट्, त्रि and चतुर् may make the words so formed take the acute on the penultimate optionally, in the spoken ordinary language. Thus पंचँभिः or पंचभिः ॥ In the alternative VI. 1. 179 applies. So also सप्तभिः or सप्तभिः, तिसृँभिः or तिसृभिः ॥

न गोश्वन्त्साववर्णराडङ्क्रुङ्कृद्भ्यः ॥ १८२ ॥ पदानि ॥ न, गो, श्वन्, सौ अवर्ण, राट्, अङ्, क्रुङ्, कृद्भ्यः ॥

वृत्तिः ॥ गो श्वन् साववर्ण सौ प्रथमैकवचने यदवर्णान्तं राड् अङ् क्रुङ् कृद् इत्येतेभ्यो यदुक्तं तन्न भवति ॥

182. The foregoing rules from VI. 1. 168 downwards have no applicability after गो, and श्वन् and words ending in them; nor after a stem which before the case ending of the Nominative singular has अ or आ, nor after राज्, or after a stem ending in अञ्च्, nor as well as after क्रुञ्च् and कृत् ॥

Thus गँवा, गँवे, गोँभ्याम् ॥ Here by VI. 1. 168, the case-endings would have got otherwise the accent, which is however prohibited. So also सुगुँना, सुगँवे and सुगुँभ्याम् ॥ Here VI. 1. 169 is prohibited. So also शुँना, शुँने, श्वँभ्याम्, परमशुँना, परमशुँने and परमश्वँभ्याम् ॥ The word साववर्णः (सौ अवर्णः) means 'what has अ or आ before सु (1st. sing.)" Thus यँभ्यः, तेँभ्यः, कँभ्यः ॥ राज्:—राँज्ञा, राँज्ञे, परमराँज्ञा ॥ (The word राज् is formed by क्विप् affix): अङ्=अञ्च्+क्विन्; the prohibition applies to that form of this word wherein the nasal is not elided (VI. 4. 30). Thus प्राँङ्भ्याम् ॥ Where the nasal is elided, there the case-ending must take the accent; as प्राचा, प्राचे प्राग्भ्याम् ॥ क्रुङ् is also a क्विन् formed word. Thus क्रुँञ्चा, क्रुँञ्चे, परमक्रुँञ्चा ॥ कृत् is derived from कृ 'to do' or from कृत् 'to cut' by क्विप्; as कृँता कृँते and परमकृँता ॥ Why has the word श्वन् been especially mentioned in this sûtra, when the rule would have applied to it even without such enumeration, because in the Nominative Singular this word assumes the form श्वा and consequently it is साववर्णः? The inclusion of श्वन् indicates that the elision of न should not be considered asiddha for the purposes of this rule. Therefore, the present rule will not apply to words like नृ and पितृ which in Nom. Sing. end in आ, as ना and पिता after the elision of न of अनङ् (VII. 3. 94). Thus the Locative Singular of नृ will

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

CSL

be नरि by VI. 1. 168, this prohilition not applying, and the affix मतुप् will get udâtta after पिता by VI. 1. 176 as पितृमान् ॥ But rule VI. 1. 176 will be debarred by the present in the case of वृक्षवान् because वृक्ष is a सावर्ण ॥

दिवो झल् ॥ १८३ ॥ पदानि ॥ दिवः, झल् ॥

वृत्तिः ॥ दिवः परा झलादिर्विभक्तिर्नोदात्ता भवति ॥

183. After दिव् a case-ending beginning with भ or स is unaccented.

Thus द्युभ्याम्, द्युभिः ॥ This debars VI. 1. 168, 171. Why do we say 'beginning with a झल् consonant'? Observe दिवा, दिवे ॥

नृ चान्यतरस्याम् ॥ १८४ ॥ पदानि ॥ नृ, च, अन्यतरस्याम् ॥

वृत्तिः ॥ नृ इत्येतस्मात्परा झलादिर्विभक्तिरन्यतरस्यां नोदात्ता भवति ॥

184. After नृ, a case ending beginning with भ or स is optionally unaccented.

Thus नृभिः or नृभिः, नृभ्यः, नृभ्यः, नृभ्याम्, नृभ्याम्, नृषु, नृषु ॥ But not so नरौ, नरे ॥

तित्स्वरितम् ॥ १८५ ॥ पदानि ॥ तित्, स्वरितम्, ॥

वृत्तिः ॥ तित्स्वरितं भवति ॥

185. An affix having an indicatory त्, is svarita i. e. has circumflex accent.

Thus चिकीर्ष्यम्, जिहीर्ष्यम्, formed by यत् (III. 1. 97). कार्यम्, हार्यम् with ण्यत् (III. 1. 124). This is an exception to III. 1. 3 which makes all affixes âdyudâtta. For exception to this rule see VI. 1. 213 &c.

तास्यनुदात्तेन्ङिददुपदेशाल्लसार्वधातुकमनुदात्तमह्न्विङोः ॥ १८६ ॥ पदानि ॥ तासि, अनुदात्तेत्, ङिद्, अदुपदेशात्, ल, सार्वधातुकम्, अनुदात्तम्, अ-ह्नु, इङो, ॥

वृत्तिः ॥ तासेरनुदात्तेतोङितो ऽकारान्तोपदेशाच्च शब्दात्परं लसार्वधातुकमनुदात्तं च भवति ह्नुङ् इङ् इत्येताभ्यां परं वर्जयित्वा ॥

186. The Personal-endings and their substitutes (III. 2. 124-126) are, when they are sârvadhâtuka (III. 4. 113 &c), unaccented, after the characteristic of the Periphrastic future (तासि), after a root which in the Dhâtupâṭha has an unaccented vowel or a ङ् (with the exception of ह्नुङ् and इङ्) as indicatory letter, as well as after what has a final अ in the Grammatical system of Instruction (upadeśa).

Thus तासि :—कर्ता, कर्तारौ, कर्तारः, this debars the affix accent (III. 1. 3). Anudáttet :—as, आस्—आस्ते, वस्—वस्ते ॥ ङित् :—षूङ्=सूते, शीङ्—शेते ॥ अत् उपदेशः :—as तुदतः, नुदतः, पचतः, पठतः ॥ A root taking शप् (अ) is considered as

taught (upadeśa) as if ending with an अ, as the indicatory letters श and च् are disregarded on the maxim अनुबन्धस्यानैकान्तिकत्वं (=अनवयवत्वं) ॥ Thus पचमानः, यजमानः ॥ The augment मुक् is added by आने मुक् VII. 2. 82 which may be explained in two ways; *first*, the augment मुक् is added to the final अ of the base (anga) when आन (आनच् &c) follows; or *secondly*, the the augment मुक् is added to the base (anga) which ends in अ, when आन follows. In the first case मुक् becomes part and parcel of अ and will be taken and included by the enunciation of अ, and therefore अदुपदेश will mean and include an अ having such मुक्, on the maxim यदागमास्तद्गुणीभूतास्तद्ग्रहणेन गृह्यन्ते "That to which an augment is added denotes, because the augment forms part of it, not merely itself, but it denotes also whatever results from its combination with that augment". Therefore मुक् will not prevent the verb becoming अदुपदेश ॥ But if secondly मुक् be taken as part of the *base* which ends in अ, then the लसार्वधातुक does not follow an अदुपदेश, because म intervenes. But we get rid of this difficulty by considering मुक् augment as Bahiranga and therefore asiddha, when the Antaranga operation of accent is to be performed. The augment मुक् (म्) in the last two examples consequently does not prevent the application of the rule. Though the affix शानच् has an indicatory च, yet चित् accent (VI. 1. 163) is debarred by this rule, as it is *subsequent*.

Why do we say after तासि &c. Observe चिनुतः चिन्वन्ति ॥ The vikaraṇa श्नु is ङित् (I. 2. 4) with regard to operations affecting the prior term, and not those which affect the subsequent. Therefore though श्नु is considered as ङित् for the purposes of preventing the guṇa of the prior term चि, it will not be considered so for the purposes of subsequent accent. Or the word ङित् in this sûtra may be taken as equal to ङिदुपदेश and not the आतिदेशिक ङित् like श्नु ॥ Why do we use the word upadeśa? So that the rule may apply to पचावः, पचामः, but not to हतः, हथः the dual of हन् which ends in न् in upadesa. though before तस् and थस् it has assuned the form ह ॥ Therefore हतः हथः ॥ Why do we use the word ल (Personal endings)? Observe कतीह पवमाना formed by शानन् added to पू (III.2.128),which not being a substitute of लट्, is not a personal ending like शानच् ॥ Why do we use the word Sârvadhâtuka? Observe शिश्ये, शिश्याते, शिश्यिरे ॥ Why do we say with the exception of ह्नुङ् and इङ्? Observe ह्नुते, यद् अधीते ॥

आदिः सिचो ऽन्यतरस्याम् ॥ १८७ ॥ पदानि ॥ आदिः, सिचः, अन्यतरस्याम्,

वृत्तिः ॥ उदात्त इति वर्त्तते । सिजन्तस्यान्यतरस्यामादिरुदात्तो भवति ॥

वार्त्तिकम् ॥ सिच आद्युदात्तत्वे ऽनिटः पितः पक्षे उदात्तत्वं वक्तव्यम् ॥

187. In सिच् Aorist, the first syllable may optionally have the acute accent.

The word उदात्त is understood here. Thus मा हि कार्ष्टाम्, मा हि कार्ष्टाम्; मा हि लाविष्टाम् or मा हि लाविष्टाम् ॥ In the last example the accent is on ला; and the

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

CSL

reason why मा and हि are used in these illustrations, has already been explained in VI. 1. 161. The indicatory च of सिच् shows that by VI. 1. 163 the acute will be on the otherwise unaccented augment इट्, when it takes this augment. The सिच् being a वलादि affix will take the augment इट् (VII. 2. 35), and it is a general rule that augments are unaccented; so in the above the वि would have been unaccented, and the accent would have been on the final, but for the indicatory च् of सिच्, which otherwise would find no scope. Thus वि gets acute.

Vârt:—An affix having an indicatory प् (पित्) when coming after an Aorist formed by सिच् without the augment इट् (अनिट् सिच्) is in one alternative udâtta (in the other, it is non-acute). This vârtika restricts the scope of the sûtra with regard to पित् affixes. Thus we get the following two forms, which otherwise would have one form only by dhâtu-accent, namely, acute on the first, for पित् is anudâtta. Thus माहि कार्षम् or मा हि कार्षम् ॥ But when it takes the इट् augment, there are two forms (1st.) मा हि लाविषम् as a तिङन्त, (2nd.) मा हि लाविषम् accent on वि (VI. 1. 163). but never मा हि लाविषम् ॥ When however the augment अ is added, the accent falls on this augment (VI. 4. 71).

स्वपादिहिंसामच्यनिटि ॥ १८८ ॥ पदानि ॥ स्वपादि, हिंसाम्, अचि, अनिटि ॥

वृत्तिः ॥ लसार्वधातुकग्रहणं यदनुवर्तते तदच्यनिटीति सम्बन्धादिह सप्तम्यन्तं भवति स्वपादीनां हिंसेश्चाजाद्यवनिटि लसार्वधातुके परतो ऽन्यतरस्यामादिरुदात्तो भवति ॥

188. The acute accent is optionally on the first syllable when a Personal-ending, being a Sârvadhâtuka tense affix beginning with a vowel, provided that the vowel is not the augment इट्, follows after स्वप् &c, or after हिंस् ॥

The phrase लसार्वधातुके in the locative case is understood here. Thus स्वपन्ति or स्वपन्ति, श्वसन्ति or श्वसन्ति, हिंसन्ति or हिंसन्ति ॥ The accent on the middle falls by the accent of the affix III. 1. 3. Why do we say 'before an affix beginning with a *vowel*'? Observe स्वप्यात्, हिंस्यात् ॥ Why do we say 'not taking the augment इट् ?' Observe स्वपितः and श्वसितः ॥ This rule applies to those vowel-beginning affixes which are ङित्; it does not apply to स्वपानि, हिनसानि ॥

अभ्यस्तानामादिः ॥ १८९ ॥ पदानि ॥ अभ्यस्तानाम्, आदिः ॥

वृत्तिः ॥ अभ्यस्तानामजाद्यवनिटि लसार्वधातुके परत आदिरुदात्तो भवति ॥

189. The acute accent falls on the first syllable of the reduplicate verbs when followed by an affix beginning with a vowel (the vowel being not इट्) and being a sârvadhâtuka personal ending.

Thus ददति, ददतु, दधति, दधतु, जक्षति, जक्षतु:, जाग्रति, जाग्रतु: ॥ Before consonant affixes: दद्यात् ॥ Before सेट् affixes:—जक्षितः ॥ Though the word आदि was

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GL

understood here from the last aphorism, the repetition is for the sake of making this an *invariable* rule and not an *optional* rule as those in the foregoing.

अनुदात्ते च ॥ १९० ॥ पदानि ॥ अनुदात्ते, च, ॥

वृत्तिः ॥ अविद्यमानोदात्ते च लसार्वधातुके परतो ऽभ्यस्तानामादिरुदात्तो भवति ॥

190. Also when the unaccented endings of the three persons in the singular follow, the first syllable of the reduplicate has the acute.

The endings तिप् सिप् and मिप् are anudâtta (III. 1. 4). This sûtra applies to those personal endings which do not begin with a vowel. Thus दैदाति, जैहाति, दैधाति, जिहीते, मिमीते ॥ The word अनुदात्त is to be construed here as a Bahuvrîhi i. e. an affix in which there is no udâtta vowel, so that the rule may apply when a portion of the affix is elided or a semivowel is substituted : as मा हि स्म दैधात्, and दैधात्यत्र ॥

सर्वस्य सुपि ॥ १९१ ॥ पदानि ॥ सर्वस्य, सुपि ॥

वृत्तिः ॥ सर्वशब्दस्य सुपि परत आदिरुदात्तो भवति ॥

वार्त्तिकम् ॥ सर्वस्वरो ऽनकच्कस्येति वक्तव्यम् ॥

191. The acute is on the first syllable of सर्व when the case-endings follow.

Thus सर्वः, सर्वाः सर्वे ॥ Why do we say when the *case-endings* follow ? Observe सर्वतरः, सर्वतमः the acute is on व ॥ The word सर्व has acute on the final, as it is so taught in the Uṇâdi list by निपातन ॥ It thus being anudâttâdi takes the affix अञ् and forms सार्वः (सर्वस्य विकारः) This rule applies even when the case affix is elided in spite of the prohibition of न लुमताङ्गस्य (I. 1. 63) : as सर्वस्तोमः ॥

Vârt :—The rule does not apply when the affix अकच् is put in : as सर्वकेः ॥ Here the accent is on the final by चित् accent (VI. 1. 163).

भीह्रीभृहुमदजनधनदरिद्राजागरां प्रत्ययात्पूर्वं पिति ॥ १९२ ॥ पदानि ॥ भी, ह्री, भृ, हु, मद, जन, धन, दरिद्रा, जागराम, प्रत्ययात्, पूर्वम्, पिति ॥

वृत्तिः ॥ भी ह्री भृ हु मद जन धन दरिद्रा जागृ इत्येतेषामभ्यस्तानां लसार्वधातुके पिति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं भवति ॥

192. In भी, ह्री, भृ, हु, मद्, जन्, धन्, दरिद्रा, and जागृ, in their reduplicates, the acute accent is, before the sârvadhâtuka unaccented endings of the three persons in singular, (पित्), on the syllable which precedes the affix.

This debars the accent on the beginning. Thus बिभेति, जिह्रेति, बिभर्ति, जुहोति, ममत्तु नः परिज्मा ॥ Here the root मद has diversely taken in the Chhandas the vikaraṇa श्लु, though it belongs to Divâdi class. जजनत्, इन्द्रम् ॥ The verb is here लेट् or the Vedic Subjunctive, so also is the next example. दधनत् from धन धान्ये,

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GL

the इ of ति being elided by III. 4. 97, and the augment अट् being added by III. 4. 94. दर्धनत्, दरिद्रीति, जागर्त्ति ॥ In the case of other verbs we have वेशाति ॥ Before affixes which have not the indicatory प् (i. e. all endings other than the three singular endings), the accent will be on the first syllable: as दरिद्रति ॥

लिति ॥ १९३ ॥ पदानि ॥ लिति ॥

वृत्तिः ॥ लिति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं भवति ।

193. The acute accent falls on the syllable immediately preceding the affix that has an indicatory ल् ॥

Thus चिकीर्षकः, जिहीर्षकः with the affix ण्वुल् (III. 1. 133), भौरिकिविधम् and ऐषुकारिभक्तम् with the affixes विधल् and भक्तल् (IV. 2. 54) accent on the कि and रि ॥

आदिर्णमुल्यन्यतरस्याम् ॥ १९४ ॥ पदानि ॥ आदिः, णमुलि, अन्यतरस्याम् ॥

वृत्तिः । णमुलि परतो ऽन्यतरस्यामादिरुदात्तो भवति ।

194. The first syllable may be optionally acute when the absolutive affix णमुल् follows.

Thus लोलूयम् or लोलूयम् ॥ In the reduplicate form लोलू, the second part लू is unaccented by VIII. 1. 3. The present sûtra makes लो accented. When लो is not accented, लू will get the accent by लित् accent. This rule is confined to polysyllabic Absolutives, namely to reduplicated Absolutives (VIII. 1. 4).

अचः कर्तृयकि ॥ १९५ ॥ पदानि ॥ अचः, कर्तृ-यकि ॥

वृत्तिः । उपदेशइति वर्त्तते । अजन्ता ये उपदेशे धातवस्तेषां कर्तृयकि अन्यतरस्यामादिरुदात्तो भवति ।

195. The roots which are exhibited in Dhâtupâṭha with a final vowel, may optionally have the acute on the first syllable, before the affixes of the Passive (यक्), when the sense of the verb is Reflexive.

The word उपदेश is understood here. Thus लूयते or लूयते केदारः स्वयमेव ॥ स्तीर्यते or स्तीर्यते केदारः स्वयमेव ॥ When the accent does not fall on the first syllable, it falls on य (VI. 1. 186).. This rule applies to जन्, खन्, and सन् when they get the form जायते, सायते and खायते; the long आ (VI. 4. 43) substitute is considered as if these verbs were taught in the Dhâtupâtha with long आ ॥ Thus जायते or जायते स्वयमेव सायते or सायते स्वयमेव; खायते or खायते स्वयमेव ॥ Why do we say 'when ending in a *vowel*'? Observe भिद्यते स्वयमेव ॥ Why do we say "when the sense is Reflexive (कर्तृ)"? Observe लूयते केदारो देवदत्तेन ॥

थलि च सेटीडन्तो वा ॥ १९६ ॥ पदानि ॥ थलि, च, सेटि, इडन्तः, वा ॥

वृत्तिः ॥ सेटि थलि इट वा उदात्तो भवति अन्तो वा आदिर्वा ऽन्यतरस्याम् ।

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
GSL

196. Before the ending थ of the Perfect, second person singular, when this ending takes the augment इ; the acute accent falls either on the first syllable, or on this इ, or on the personal ending.

Thus लुलविथ, लुलविथ, लुलविथ, and लुलविथ. As थल् has an indicatory ल्, the syllable preceding the affix may have also the accent (VI. 1. 193). Thus we get the four forms given above. In short, with इथ termination, the accent may fall on any syllable. When the थ is not सेट्, the accent falls on the root and we have one form only by लिट् accent (VI. 1. 193):—यर्योथ ॥

अनित्यादिर्नित्यम् ॥ १९७ ॥ पदानि ॥ ञ्निति, आदिः, नित्यम् ॥

वृत्तिः ॥ ञिति निति च नित्यमादिरुदात्तो भवति ।

197. Whatever is derived with an affix having an indicatory ञ् or ण्, has the acute accent invariably on the first syllable.

Thus गार्ग्य with यञ् (IV. 1. 105), वासुदेवकः, आर्जुनकः with वुन् (IV. 3. 98). This is an exception to III. 1. 3. When the affixes are, however, elided, the word loses this accent, i. e, the affix does not leave its mark behind, as it generally does by I. 1. 62. Therefore गर्गाः, विदाः, चञ्चाः having lost यञ्, अञ् and कन्, have lost their accent also.

आमन्त्रितस्य च ॥ १९८ ॥ पदानि ॥ आमन्त्रितस्य, च ॥

वृत्तिः ॥ आमन्त्रितस्यादिरुदात्तो भवति ।

198. The first syllable of a Vocative gets the acute accent.

Thus देवदत्त !, देवदत्तौ !, देवदत्ताः ॥ This debars the final accent ordained by VI. 2. 148. Though the affix may be elided by a लुमान् word (लुक्, लुप् or श्लु), yet the effect of the affix remains behind in spite of I. 1. 63. As सर्पिरागच्छ ! सप्ता गच्छत ! ॥

पथिमथोः सर्वनामस्थाने ॥ १९९ ॥ पदानि ॥ पथि, मथोः, सर्वनामस्थाने ॥

वृत्तिः ॥ पथिमथिशब्दावीणादिकाविनिप्रत्ययान्तौ प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तौ तयोः सर्वनामस्थाने परत आदिरुदात्तो भवति ।

199. The acute accent is on the first syllable of पथिन् and मथिन् when followed by a strong case-ending.

The words पथिन् and मथिन् are derived by the Uṇâdi affix इनि, (IV. 12, and 13) and are oxytone by III. 1. 3. They become âdyudâtta before strong cases. Thus पन्थाः, पन्थानौ, पन्थानः, मन्थाः, मन्थानौ, मन्थानः ॥ Before other cases we have:—पथः पश्य, मथः पश्य ॥ The accent is on the final by VI. 1. 162, there being elision of the udâtta इन् ॥ The rule I. 1. 62, about the remaining effect of the affix, does not apply here. As पथिप्रियः, has acute on the final of the first

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

CSL

word, by retaining its original accent.

अन्तश्च तवै युगपत् ॥ २०० ॥ पदानि ॥ अन्तः, च, तवै, युगपत्, ॥

वृत्तिः ॥ तवैप्रत्ययान्तस्यान्तश्चशब्दादिश्च युगपदुदात्तौ भवतः ।

200. The Infinitive in तवै has the acute on the first syllable and on the last syllable at one and the same time.

Thus कर्तवै, हर्तवै ॥ This is an exception to III. 1. 3 by which त of तवै ought to have got the accent, and it also countermands rule VI. 1. 158 by which there can be only a single acute in a single word.

क्षयो निवासे ॥ २०१ ॥ पदानि ॥ क्षयः, निवासे ॥

वृत्तिः ॥ क्षयशब्दो निवासेऽभिधेये आद्युदात्तो भवति ।

201. The word क्षय has the acute on the first syllable in the sense of 'house, dwelling'.

Thus क्षये जागृहि प्रपश्यन् ॥ The word is formed by घ affix (III. 1. 118) and would have had accent on the affix (III. 1. 3). When not meaning a house we have: क्षयो वर्त्तते दस्यूनाम् ॥ The word is formed by अच् (III. 2. 31),

जयः करणम् ॥ २०२ ॥ पदानि ॥ जयः, करणम् ॥

वृत्तिः ॥ जयशब्दः करणवाची आद्युदात्तो भवति ॥

202. The acute accent falls on the first syllable of जय, in the sense of 'whereby one attains victory'.

Thus जयोऽश्वः, but otherwise जयो वर्तते ब्राह्मणानाम् ॥ The former जय is by घ affix, (III. 1. 118) the second by अच् (III. 2. 31) ॥

वृषादीनां च ॥ २०३ ॥ पदानि ॥ वृषादीनाम्, च, ॥

वृत्तिः ॥ वृष इत्येवमादीनामादिरुदात्तो भवति ॥

203. The words वृष &c have the acute on the first syllable.

Thus 1. वृषः, 2. जनः, 3. ज्वरः, 4. ग्रहः, 5. हयः, 6. गयः ॥ These are formed by अच् (III. 1. 134). The word गय is from गै-गायते, irregularly it is treated as गे ॥ 7. नयः, 8. तायः, 9. तयः, 10. चयः, 11. अमः, 12. वेदः, 13. सूदः, 14. वदः (formed by अच् numbers 8 to 11 are not in Kâśika). सूद is formed by क (III. 1. 135) 15. अंशः, 16. गुहा (formed by अङ् III. 3. 104). 17. शमरणौ संज्ञायां संमतौ भावकर्मणोः :— शमः and रणः, 18. मन्त्रः (formed by अच् III. 1. 134), 19. शान्तिः formed by क्तिच्, 20. कामः, 21. यामः, both formed by घञ्, 22. आरा, 23. धारा, 24. कारा, (all three formed by अङ् III. 3. 104), 25. वहः = गोचरादिषु formed by घञ् 26. कल्पः, 27. पादः formed by घञ्, which may either take the accent indicated by the affix or by VI. 1. 159, 28. पद:, 29. द्रवः ॥ It is आकृतिगणः ॥ All words which are acutely accented on the first, should be considerd as belouging to this class, if their accent cannot be accounted for by any other rule.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

1 वृषः, 2 जनः, 3 ज्वर 4 ग्रहः 5 हयः, 6 गयः, 7 नयः, 8 ताय*, 9 तयः, 10 चयः*, 11 अम*:, 12 वेदः, 13 सूदः°, 14 अंशः, 15 गुहा, 16 शमरणौ संज्ञायां संमतौ भावकर्मणोः, 17 मन्त्रः, 18 शान्तिः, 19 कामः, 20 यामः, 21 आरा, 22 धारा, 23 कारा, 24 वहः, 25 कल्पः, 26 पादः 27 पयः, 28 द्रवः, 29 आकृतिगण ॥

संज्ञायामुपमानम् ॥ २०४ ॥ पदानि ॥ संज्ञायाम्, उपमानम् ॥

वृत्तिः ॥ उपमानशब्दः संज्ञायामाद्युदात्तो भवति ॥

204. The acute accent falls on the first syllable of that word with which something is likened, provided that it is a name.

Thus चञ्चा, वंध्रिका, खरकुटी, दासी ॥ All these are उपमान words used as names of the उपमेय (the thing compared). The affix कन् (V. 3, 96) is elided here by V. 3. 98. It might be asked when कन् is elided, its mark, namely causing the first syllable to be acute (VI. 1. 197), will remain behind by virtue of I. 1. 62, where is then the necessity of this sûtra. The formation of this sûtra indicates that the प्रत्ययलक्षण rule is not of universal application in the rules relating to accent.

When the word is not a Name, we have अग्निर्माणवकः ॥ When it is not an upamâna we have देवदत्तः (VI. 2. 148).

निष्ठा च द्व्यजनात् ॥ २०५ ॥ पदानि ॥ निष्ठा, च, द्व्यच्, अनात् ॥

वृत्तिः ॥ निष्ठान्तं च द्व्यच् संज्ञायां विषये आद्युदात्तं भवति चेदादिराकारो न भवति ॥

205. A disyllabic Participle in त (Nishṭhâ), when a Name has the acute on the first syllable, but not if the first syllable has an आ ॥

Thus गुप्तः, बुद्धः, दत्तः ॥ This debars the affix accent (III. 1. 3). In non-participles we have देवः, भीमः ॥ In polysyllabic Participles we have चिन्तितः, रक्षितः ॥ In Particip'es having long आ in the first syllable, we have, त्रातः, आप्तः ॥ When the Participle is not a Name we have, कृतम्, हृतम् ॥

शुष्कधृष्टौ ॥ २०६ ॥ पदानि ॥ शुष्क, धृष्टौ ॥

वृत्तिः ॥ आदिरुदात्त इति वर्त्तते । शुष्क धृष्ट इत्येतावाद्युदात्तौ भवतः ॥

206. Also शुष्क and धृष्ट have acute on the first syllable.

These are non-Names. Thus शुष्कः and धृष्टः ॥

आशितः कर्ता ॥ २०७ ॥ पदानि ॥ आशितः, कर्त्ता ॥

वृत्तिः ॥ आशितशब्दः कर्तृवाची आद्युदात्तो भवति ॥

207. The word आशित meaning 'having eaten' has acute on the first syllable.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

CSL

Thus आशितो देवदत्तः 'Devadatta, having eaten'. Here it is used as an active participle. The क्त is added to अश् preceded by आ, to form both Active and Passive Participles: which by VI. 2. 144 would have taken acute on the final. This debars that. In the Passive Participle we have आशितम् देवदत्तेन 'eaten by Devadatta'. आशितमन्नम् 'the eaten food'. The former is भावे क्त, the second is कर्मणि क्त ॥

रिक्ते विभाषा ॥ २०८ ॥ पदानि ॥ रिक्ते, विभाषा ॥

वृत्तिः ॥ रिक्तशब्दे विभाषा आदिरुदात्तो भवति ॥

208. The word रिक्त may have optionally the acute on the first syllable.

Thus रिक्तः or रिक्तः ॥ This debars VI. 1. 204 and 205.

जुष्टार्पिते च छन्दसि ॥ २०९ ॥ पदानि ॥ जुष्ट, अर्पिते, च, छन्दसि ॥

वृत्तिः ॥ जुष्ट अर्पित इत्येते शब्दरूपे छन्दसि विषये विभाषा आद्युदात्ते भवतः ॥

209. In the Chhandas, the words जुष्ट and अर्पित have optionally the acute on the first syllable.

Thus जुष्टः or जुष्टः; अर्पितः or अर्पितः ॥ In the secular literature the accent is always on the last syllable (III. 1. 3).

नित्यं मन्त्रे ॥ २१० ॥ पदानि ॥ नित्यम्, मन्त्रे ॥

वृत्तिः ॥ जुष्ट अर्पित इत्येते शब्दरूपे मन्त्रविषये नित्यमाद्युदात्ते भवतः ॥

210. In the Mantras, these words जुष्ट and अर्पित have always the acute on the first syllable.

Thus जुष्टं देवानामर्पितं पितृणाम् ॥ Some say that this rule applies only to जुष्ट and not to अर्पित; in which option is allowed even in the Mantra: so that it has acute on the last in the Mantra even: e. g. तस्मिन्त्साकं त्रिशता न शंकवोऽर्पिताः ॥

युष्मदस्मदोर्ङसि ॥ २११ ॥ पदानि ॥ युष्मद्-अस्मदोः-, ङसि ॥

वृत्तिः ॥ युष्मदस्मदी मदिक्प्रत्ययान्ते ऽन्तोदात्ते तयोर्ङसि परत आदिरुदात्तो भवति ॥

211. The acute accent is on the first syllable of युष्मद् and अस्मद् in the Genitive Singular.

This applies when the forms are मम and तव, and not मे and ते ॥ Thus मम स्वम्, तव स्वम् ॥ The word युष्मद् and अस्मद् are derived from युष and अस by adding the affix मदिक् (Un I. 139) युष्मद् + ङस् = युष्मद् + अश (VII. 1. 27) = तव अद् + अश (VI. 2. 96) = तव + अश (VII. 2. 90) = तव (VI. 1. 97). Here by VIII. 2. 5, व would have been udâtta, the present sûtra makes त udâtta. So also with मम ॥

ङयि च ॥ २१२ ॥ पदानि ॥ ङयि, च ॥

वृत्तिः ॥ युष्मदस्मदोरिति वर्तते, आदिरुदात्त इति च । इत्येतस्मिंश्च परतो युष्मदस्मदोरादिरुदात्तो भवति ॥

212. The acute accent is on the first syllable of युष्मद् and अस्मद् in the Dative Singular.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

Thus तुभ्यम् and मह्यम्, the forms ते and मे are not governed by this rule. The making of two separate sûtras is for the sake of preventing the application of यथासंख्य rule (I. 3. 10). Had the sûtra been युष्मदस्मदो र्ङिङसोः, then yushmad in the Dative, and asmad in the Genitive alone would have taken this accent.

यतोऽनावः ॥ २१३ ॥ पदानि ॥ यतः, अनावः ॥

वृत्तिः । निष्ठा च द्व्यजनादित्यतो द्व्यज्ग्रहणमनुवर्त्तते । यत्प्रत्ययान्तस्य द्व्यच आदिरुदात्तो भवति न चेन्नौशब्दात्परो भवति ।

213. Whatever is formed by the affix यत्, has, if it is a disyllabic word, the acute on the first syllable, with the exception of नाव्यः from नौ ॥

The word द्व्यच् is understood here from VI. 1. 205. Thus चेयम्, जेयम् (III. 1. 97); कैण्व्यम्, औष्ठ्यम् (V. 1. 6). This rule debars the Svarita accent required by तित् (VI. 1. 185) ॥ But नौ—नाव्यम् ॥ The rule does not apply to words of more than two syllables, thus :—चिकीर्ष्यम्, ललाट्यम् ॥

ईडवन्दवृशंसदुहां ण्यतः ॥ २१४ ॥ पदानि ॥ ईड, वन्द, वृ, शंस्, दुहाम्, ण्यतः ॥

वृत्तिः ॥ ईड वन्द वृ शंस दुह इत्येतेषां यो ण्यत् तदन्तस्यादिरुदात्तो भवति ।

214. The acute accent is on the first syllable of ईड्, वन्द्, वृ, शंस् and दुह्, when they are followed by the affix ण्यत् ॥

Thus ईड्यम्, वन्द्यम्, वार्यम्, शंस्यम्, दोह्या धेनुः ॥ The two letters ण् and त् being indicatory, the 'ṇyat', is not included in 'yat' of the last sûtra. The accent would be regulated by त् ॥ The accent of त् however is debarred by this rule. The वृ in the sûtra is वृङ् संभक्तौ of Kriyadi class: the वृञ् of स्वादि class takes kyap affix. See III. 1. 109.

विभाषा वेण्विन्धानयोः ॥ २१५ ॥ पदानि ॥ विभाषा, वेणु, इन्धानयोः ॥

वृत्तिः ॥ वेणु इन्धाने इत्येतयोर्विभाषा आदिरुदात्तो भवति ।

215. The acute accent is optionally on the first syllable of वेणु and इन्धान ॥

Thus वेणुः or वेणुः ; इन्धानः or इन्धानः or इन्धानः ॥ The word वेणु is derived by the Uṇâdi affix णु (III. 38), which being a नित् would *always* have acute on the first. This allows an option. The word इन्धान, if it is formed by चानश् it will have the accent on the final. If it is considered to be formed by शानच्, the affix being a sârvadhâtuka is anudâtta, and as it replaces udâtta final of the root, it becomes udâtta (VI. 1. 161), and thus इन्धान gets acute on the middle. It would never have acute on the first syllable, the present rule ordains that also. When वेणु is used as an upamâna वेणुरिव वेणुः, then it is *invariably* acutely accented on the first (VI. 1. 204).

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GL

त्यागरागहासकुहश्वठक्रथानाम् ॥ २१६ ॥ पदानि ॥ त्याग, राग, हास, कुह, श्वठ, क्रथानाम् ॥

वृत्तिः । त्याग राग हास कुह श्वठ क्रथ इत्येतेषां विभाषा आदिरुदात्तो भवति ।

216. The acute accent is optionally on the first syllables of त्याग, राग, हास, कुह, श्वठ, and क्रथ ॥

Thus त्यागः or त्यागः, रागः, रागः, हासः, हासः ॥ These are formed by घञ् affix and by VI. 1. 159 would take acute on the final, this ordains acute on the first syllable also. कुहः or कुहः, श्वठः or श्वठः, क्रथः or क्रथः formed by अच् (III. 1. 13).

उपोत्तमं रिति ॥ २१७ ॥ पदानि ॥ उपोत्तमम्, रिति ॥

वृत्तिः ॥ रिदन्तस्योपोत्तममुदात्तं भवति । त्रिप्रभृतीनामन्त्यमुत्तमं तस्य समीपे यत्तदुपोत्तमम् ।

217. What is formed by an affix having an indicatory र्, has acute on the penultimate syllable, the full word consisting of more than two syllables.

A penultimate syllable can be only in a word consisting of three syllables or more. Thus करणीयम् and हरणीयम् formed by अनीयर् (III. 1. 96); पटुजातीयः, मृदुजातीयः by जातीयर् (V. 3. 19). This debars III. 1. 3.

चङ्यन्यतरस्याम् ॥ २१८ ॥ पदानि ॥ चङि, अन्यतरस्याम् ॥

वृत्तिः ॥ चङन्ते ऽन्यतरस्यामुपोत्तममुदात्तं भवति ।

218. The acute accent may be optionally on the penultimate syllable of the reduplicated Aorist in चङ्, the word consisting of more than two syllables.

Thus मा हि चीकरताम् or चीकरताम् ॥ The augment अट् is elided by the addition of मा, VI. 4. 74; हि prevents the verb from becoming anudatta VIII. 1. 34 then comes the चित् accent of चङ् ॥ The augmented form with अट् has acute always on the first syllable VI. 4. 71. When the word is of less than three syllables, the rule does not apply, as, माहि दधत् ॥

मतोः पूर्वमात्संज्ञायां स्त्रियाम् ॥ २१९ ॥ पदानि ॥ मतोः, पूर्वम्, आत्, संज्ञायाम्, स्त्रियाम् ॥

वृत्तिः ॥ मतोः पूर्व आकार उदात्तो भवति तच्चेन्मत्वन्तं स्त्रीलिङ्गं संज्ञा भवति ।

219. The आ before the affix मत् has the acute accent, when the word is a name in the Feminine Gender.

Thus उदुम्बरावती, पुष्करावती, शरावती (IV. 2. 85). The lengthening takes place by VI. 3. 120. वीरणावती ॥ Why do we say 'the आ'? Observe इक्षुमती, द्रुमवती ॥ The words इक्षु Un. III. 157 and द्रुम (V. 2. 108) are end-acute, so accent is on मतुप् by VI. 1, 176. Why do we say when a name? Observe खट्वावती ॥ खट्वा is formed by क्वन् and has acute on the first (Un. I, 151). Why do we say in

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
1034

GSL

the Feminine Gender? Observe शरावान् ॥ Why do we say when followed by मतु? Observe गवादिनी ॥

अन्तो ऽवत्याः ॥ २२० ॥ पदानि ॥ अन्तः, अवत्याः ॥
वृत्तिः ॥ संज्ञायामित्येव । अवतीशब्दान्तस्य संज्ञायामन्त उदात्तो भवति ।

220. The Names ending in अवती have the acute accent on the last syllable.

Thus अजिरवती, खदिरवती, हंसवती, कारण्डवती ॥ These words being formed by ङीप् would have been unaccented on the final (III. 1. 4). Why do we use अवती and not वती? Then the rule would apply to राजवती also, for this word is really राजन्वती ending in अन्वती, the subsequent elision of न् is held to be non-valid for the purposes of the application of this rule (VIII. 2. 2). But the change of म into व (मतु॒=वतु) is considered asiddha for the purposes of this rule.

ईवत्याः ॥ २२१ ॥ पदानि ॥ ईवत्याः, (उदात्तः) ॥
वृत्ति ॥ ईवतीशब्दान्तस्यान्त उदात्तो भवति स्त्रियां संज्ञायां विषये ।

221. The Names ending in ईवती have the acute on the last syllable.

Thus अहीवती, कृषीवती, मुनीवती ॥

चौ ॥ २२२ ॥ पदानि ॥ चौ ॥
वृत्तिः ॥ चाविस्यञ्चतिर्लुप्तनकारो गृह्यते । तस्मिन्परतः पूर्वस्यान्त उदात्तो भवति ।
वार्त्तिकम् ॥ चावतद्धितइति वक्तव्यम् ॥

222. In compound words ending in अञ्च्, the final vowel of the preceding word has the acute accent in the weak cases in which only च् of अञ्च् remains.

Thus दधीचः पश्य; दधीचा, दधीचे: मधूचः पश्य, मधूचा, मधूचे ॥ This is an exception to VI. 1. 161, 170 and VI. 2. 52.

Vârt:—This rule does not apply before a Taddhita affix. As दाधीचः, माधूचः ॥ Here the accent is regulated by the affix (III. 1. 3).

समासस्य ॥ २२३ ॥ पदानि ॥ समासस्य, (उदात्तः) ॥
वृत्तिः ॥ समासस्यान्त उदात्तो भवति ।

223. A compound word has the acute on the last syllable.

Thus राजपुरुषः ब्राह्मणकम्बलः, कन्याखनैः, पटहशब्दः, नदीघोषः, राजदृषत्, ब्राह्मणसमित् ॥ The consonants being held to be non-existent for the purposes of accent, the udâtta will fall on the vowel though it may not be final, the final being a consonant. The exceptions to this rule will be mentioned in the next chapter.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
सत्यमेव जयते
संस्कृति मंत्रालय · भारत सरकार

GSL

ओ३म् ।

षष्ठाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

BOOK SIXTH.

CHAPTER SECOND.

बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम् ॥ १ ॥ पदानि ॥ बहुव्रीहौ, प्रकृत्या, पूर्वपदम् ॥

वृत्तिः ॥ पूर्वपदग्रहणमत्र पूर्वपदस्थे स्वरे उदात्ते स्वरिते वा वर्त्तते । बहुव्रीहौ समासे पूर्वपदस्य यः स्वरः स प्रकृत्या भवति, स्वभावेनावतिष्ठते, न विकारमनुदात्तत्वमापद्यते ॥

I. In a Bahuvrîhi, the first member preserves its own original accent.

The word पूर्वपद means here the accent—whether udâtta or swarita—which is in the first member: प्रकृत्या means, retains its own nature, does not become modified into an anudâtta accent. By the rule VI. 1. 223, the final of a compound gets the accent, so that all the preceding members lose their accent and become anudâtta, as in one word all syllables are unaccented except one. VI. 1. 158. Thus the first member of a Bahuvrîhi would have lost its accent and become anudâtta; with the present sûtra commences the exceptions to the rule that the final of a compound is always udâtta. Thus कार्ष्णोत्तरासङ्गाः ॥ The word कार्ष्ण is derived by the Taddhita affix अञ् (IV. 3. 154) from कृष्ण 'a kind of antelope;' and has the ञित् accent (VI. 1. 197) i. e. on the first syllable: which the word preserves in the compound also. So also यूपवल्कजः; the word यूप is derived from यु by the Uṇâdi affix प (Uṇ III. 27), before which the vowel becomes lengthened (Uṇ III. 25) and the affix is treated as नित् (Un III. 26), and hence the word is acutely accented on the first syllable (VI. 1. 197). So also ब्रह्मचारिपरिस्कन्दः; the word ब्रह्मचारिन् has a Krit-formed word as its second part, and gets the acute on the final (VI. 2. 139). So also स्नातकपुत्रः, the word स्नातक is derived by कन् (V. 4. 29) affix and has नित् accent (VI. 1. 197) i. e. udâtta on the first syllable. So also अध्यापकपुत्रः, the word अध्यापक is accented on the middle as it is formed by a लित् affix (III. 1. 133, VI. 1. 193). श्रोत्रियपुत्रः, the श्रोत्रिय being enounced with an indicatory न् in Sûtra V. 2. 84 is acutely accented on the first. मनुष्यनाथः, the word मनुष्य being formed by यत् (IV. 1. 161) a तित् affix is svarita (VI. 1. 185).

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

The words udâtta and svarita are understood in this aphorism. Therefore if *all* the syllables of the pûrvapada are anudâtta, the present rule has no scope there, and such a compound will get udâtta on the final by the universal rule enunciated in VI. 1. 223. Thus समभार्गः, here सम being *all* anudâtta, the accent falls on ग ॥

तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानाव्ययद्वितीयाकृत्याः ॥ २ ॥ पदानि ॥ तत्पुरुषे, तुल्यार्थ, तृतीया, सप्तमी, उपमान, अव्यय, द्वितीया, कृत्याः ॥

वृत्तिः ॥ तत्पुरुषे समासे तुल्यार्थं तृतीयान्तं सप्तम्यन्तमुपमानवाचि अव्ययं द्वितीयान्तं कृत्यान्तं च यत्पूर्वपदं तत्प्रकृतिस्वरं भवति ॥

वार्त्तिकम् ॥ अव्यये नञ्कुनिपातानामिति वक्तव्यम् ॥

2. In a Tatpurusha, the first member preserves its original accent, when it is a word (1) meaning "a resemblance", or (2) an Instrumental or (3) a Locative or (4) a word with which the second member is compared, (5) or an Indeclinable, or (6) an Accusative, or (7) a Future Passive Participle.

Thus (1) तुल्यश्वेतः, तुल्यलोहित, तुल्यमहान्, सदृक्श्वेतः, सदृग्लोहितः, सदृग्महान् ॥ These are Karmadhâraya compounds formed under II. 1. 68: and तुल्य being formed by यत् is acutely accented on the first (VI. 1. 216). The word सदृश् is formed by क्विन् (III. 2. 60 Vârt), and has acute on the final (VI. 1. 197 and VI. 2. 139). So also सदृशश्वेतः सदृशलोहितः, सदृशमहान् ॥ The word सदृश is formed by कञ् added to दृश्, and by VI. I. 197 the accent falls on दृ (VI. 2. 139). (2) When the first member is in the Instrumental case, as:—शङ्कुलया खण्डः = शंकुलाखण्डः, so also किरिकाणः (II. 1. 30) शंकुला is derived from शंकु + ला ॥ To the root ला is added the affix क with the force of घञ्, and thus the noun ला is udâtta: or the whole word शंकुला is a word formed by क affix and hence VI. 1. 165 applies and is final-acute. किरिः is formed by the Uṇâdi affix इ to कृ (Uṇ IV. 143), and it being treated as a कित् (Uṇ. IV. 142) has udâtta on the final.

(3) When the first member is a word in the Locative case, as:—अक्षेषु शौण्डः = अक्षशौण्डः, so also पानशौण्डः ॥ The word अक्ष is formed by the affix स added to अश् (Uṇ III. 65), and is final acute (III. 1. 3). The word पान is formed by ल्युट् affix added to पा, and is acute on the first (VI. 1. 193) owing to the लित् accent. (4) When the first member is a word with which the second member is compared, as:—शस्त्रीश्यामा, कुमुदश्येनी, हंसगद्गदा, न्यग्रोधपरिमण्डला, दूर्वाकाण्डश्यामा, शरकाण्डगौरी ॥ These compounds are formed by II. 1. 55. शस्त्री is formed by ङीष् and is final-acute; कुमुद is formed by क affix (कौ मोदते = कुमुद) see III. 2. 5. Vârt: and is acutely accented on the first, or by Phit sûtra II. 3 it has acute on the first. हंस is formed by the Uṇâdi affix स added to हन्

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

(Uṇ III. 62), and is finally accented (III. 1. 3). न्यग्रोहति=न्यग्रोधः formed by अच् (III. 1. 134), and ह is irregularly changed into ध as Pânini himself uses this form (VII. 3. 5): and it is accented in the middle. The words दूर्वाकाण्ड, शरकाण्ड are Genitive Tatpurusha, and their second member has accent on the first syllable (VI. 2. 135). (5) When the first member is an Indeclinable, as, अब्राह्मणः, अवृषलः, कुब्राह्मणः, कुवृषलः ॥ निष्कौशाम्बिः, निर्वाराणसिः, अतिखट्वः, अतिमालः ॥ All these Indeclinable compounds have udâtta on the first. they are formed by II. 2. 5 &c.

Vârt:—In cases of Indeclinable compounds. the rule applies only to those which are formed by the negative Particle अ, by कु, and by Particles (nipâta). Though नञ् is one of the Nipâtas, its separate mention indicates that नञ्-accent debars even the subsequent कृत्-accent as अकरणिः ॥ Therefore, it does not apply here स्नात्वाकालकः which has acute on the final and belongs to Mayuravyṅsakâdi class.

(6) When the first member as in the accusative case, as:—मुहूर्त्तसुखम्, मुहूर्त्तरमणीयम्, सर्वरात्रकल्याणी, सर्वरात्रशोभना ॥ They are formed by II. 1. 29. मुहूर्त belongs to पृषोदरादि class and is acutely accented on the last. सर्वरात्र is formed by the samâsanta affix अच and is finally accented.

(7) When the first member is a Kritya-formed word, as, भोज्यलवणम्, भोज्योष्णम्, पानीयशीतम्, हरणीयचूर्णम् (II. 1. 68). भोज्य is formed by ण्यत् and has svarita on the final: पानीय and हरणाय are formed by अनीयर् and are accented on the penultimate (VI. 1. 185 and 217) i. e. on ई ॥

वर्णोवर्णेष्वनेते ॥ ३ ॥ पदानि ॥ वर्णः, वर्णेषु, अनेते ॥

वृत्तिः ॥ प्रकृत्या पूर्वपदं, तत्पुरुषइति च वर्तते। वर्णे वर्णवाचि पूर्वपदं वर्णवाचिष्ववेोत्तरपदेषु एतशब्दवर्जितेषु परतस्तत्पुरुषे समासे प्रकृतिस्वरं भवति ॥

3. The first member of a Tatpurusha preserves its original accent, when a word denoting color is compounded with another color denoting word, but not when it is the word एत ॥

Thus कृष्णसारङ्गी, लोहितसारङ्गी, कृष्णकल्माषः, लोहितकल्माषः ॥ कृष्ण is formed by नक affix (Uṇ. III. 4) and has acute on the final (III. 1. 3). लोहित is formed by the affix तन् added to रुह् (Uṇ. III. 94) and has accent on the first (VI. 1. 197).

Why do we say 'color-denoting word,? Observe परमकृष्णः (VI. 1. 223). Why do we say 'with another color denoting word'? Observe कृष्णतिलाः (VI. 1. 223). Why do we say 'but not when it is एत'? Observe कृष्णैतः, लोहितैतः ॥ The compounding takes place by II. 1. 69.

गाधलवणयोः प्रमाणे ॥ ४ ॥ पदानि ॥ गाध, लवणयोः, प्रमाणे ॥

वृत्तिः ॥ प्रमाणवाचिनि तत्पुरुषे समासे गाध लवण इत्येतयोरुत्तरपदयोः पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

4. The first member of a Tatpurusha preserves its original accent, when the second term is गाध or लवण, and the compound expresses a 'measure or mass'.

Thus शम्बगाधमुदकम्, अरित्रगाधमुदकम् 'water as low or fordable as a Samba or an Aritra i. e. of the depth of an oar or a pestle'. गोलवणम्, अश्वलवणम् 'so much salt as may be given to a cow or a horse'. These are Genitive Tatpurusha compounds. शम्ब is formed by adding वन् to शम् (Uṇ. IV. 94), and has acute on the first (VI. 1. 197). अरित्र is formed by the affix इत्र added to ऋ (III. 2. 184), and has acute on the middle (III. 1. 3): गो is formed by डो (Uṇ II. 68) and has acute on the final ओ; अश्व is formed by क्वन् affix added to अश् (Uṇ. I. 151), and has acute on the first (VI. 1. 197). The word प्रमाण here denotes 'quantity', 'measure', 'mass', 'limit', and not merely the length. The power of denoting measure by these words is here indicated by and is dependent upon accent.

When not denoting प्रमाण we have परमगाधम् and परमलवणम् ॥

दायाद्यं दायादे ॥ ५ ॥ पदानि ॥ दायाद्यम्, दायादे ॥

वृत्तिः ॥ तत्पुरुषे समासे दायादशब्दउत्तरपदे दायाद्यवाचि पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति ॥

5. In a Tatpurusha compound, having the word दायाद as its second member, the first member denoting inheritance preserves its original accent.

Thus विद्यादायादः, धनदायादः ॥ The word विद्या is formed by the affix क्यप् (III. 3. 99) which is udâtta (III. 3. 96). The word धन is derived by adding क्यु to धाञ् (Uṇ. II. 81). Though the Uṇâdi Sûtra II. 81 ordains क्यु after the root धा preceded by नि, yet by बहुल (III. 3. 1) rule it comes after धा also when it is not preceded by नि and धन has acute on the first (III. 1. 3).

In the forms विद्यादायादः &c, what Genitive case has been taken? If it is the Genitive case which the word दायाद requires by Rule II. 3. 39, then by the Vârtika प्रतिपदविधाना च षष्ठी न समस्यते (II. 2. 10 Vart), there can be no compounding. The Genitive case there is the ordinary Genitive case of II. 3. 50. i. e. a शैषिक Genitive case, and not a प्रतिपद Genitive. If it is a शेषलक्षण Genitive case, then why the other Geintive case is taught in II. 3. 39 with regard to दायाद &c. That sûtra only indicates the existence of the Locative case in the *alternative*, and does not pervent the Genitive. In fact, had merely Locative been ordianed in that sûtra, this particular case would have prevented the Genitive on the maxim that a particular rule debars the general. But the employment of both terms Genitive and Locative in that sûtra indicates the *alternative* nature of the rule and shows that the Genitive case so taught is not a प्रतिपद Genitive, but a general Genitive. In short the Genitive taught in II.

3. 39, is not an apûrva-vidhi, the words naturally would have taken Genitive; the taking of the Locative is the only new thing taught there.

Why do we say 'when meaning inheritance'? Observe परमशयार्द्ध: (VI. 1. 223) taking the final acute of a compound.

प्रतिबन्धि चिरकृच्छ्रयोः ॥ ६ ॥ पदानि ॥ प्रतिबन्धि, चिर, कृच्छ्रयोः ॥

वृत्तिः ॥ तत्पुरुषे समासे चिरकृच्छ्रयोरुत्तरपदयोः प्रतिबन्धिवाचि पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति ॥

6. In a Tatpurusha compound, having the words चिर or कृच्छ्र as its second member, the first member, when it denotes that which experiences an obstacle, preserves its original accent.

Thus गमनचिरम्, गमनकृच्छ्रम्, व्याहरणचिरम् or व्याहरणकृच्छ्रम् ॥ The words गमन and व्याहरण are formed by ल्युट् affix, and have लित् accent (VI. 1. 193). This compound belongs either to the class of Mayûra-vyaṅsakâdi (II. 1. 72), or of an attribute and the thing qualified. When *going* to a place is *delayed* owing to some defective arrangement or cause, or becomes *difficult*, there is produced an *obstacle* or hinderance, and is called गमनचिरं or गमनकृच्छ्रं ॥ Why do we say 'which experiences a hinderance'? Observe मूत्रकृच्छ्रम् ॥

पदे ऽपदेशे ॥ ७ ॥ पदानि ॥ पदे, अपदेशे ॥

वृत्तिः ॥ अपदेशो व्याजस्तद्वाचिनि तत्पुरुषे समासे पदशब्दउत्तरपदे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति ॥

7. In a Tatpurusha compound the first member preserves its original accent, when the second member is the word पद denoting 'a pretext'.

The word अपदेश means 'a pretext', 'a contrivance'. Thus मूत्रपदेन प्रस्थितः, उच्चारपदेन प्रस्थितः ॥ Gone on pretext of voiding urine or excreta.

The word मूत्र is derived by adding the affix ष्ट्रन् to the root मुच्, the ऊ being substituted for उच् of मुच्, (Uṇ. IV. 163), and has acute on the first (VI. 1. 197) or it may be a word formed by घञ् to the root मूत्रयति ॥ The word उच्चार is also formed by घञ् and by VI. 2. 144 has acute on the final. The compounding takes place by II. 1. 72 or it is an attributive compound.

Why do we say "when meaning a pretext?" Observe विष्णोः पदम्=विष्णुपदम् ॥

निवाते वातत्राणे ॥ ८ ॥ पदानि ॥ निवाते, वात-त्राणे ॥

वृत्तिः ॥ निवातशब्दउत्तरपदे वातत्राणवाचिनि तत्पुरुषे समासे पूर्वं पदं प्रकृतिस्वरं भवति ॥

8. In a Tatpurusha compound, the first member preserves its original accent, when the second member is the word निवात in the sense of 'a protection from wind'.

Thus कुट्याः निवातं=कुटीनिवातम् 'a hut as the only shelter from the wind'. So also शमीनिवातम्, कुड्यनिवातम् or कुड्यनिवातम् ॥ The word निवात is an Avyayi-

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA 1140

bhâva compound = वातस्य अभावः (II. 1. 6): or a Bahuvrîhi = निरुद्धो वातोऽस्मिन् ॥ The words कुटीनिवातम् &c, are examples of compounds of two words in apposition. कुटी and शमी are formed by ङीष् (IV. 1. 41) and have acute on the last (III. 1. 3). Some say that कुड्य is derived from कु by adding यत् with the augment डुक् and treating it as कित्, is has the acute on the first; others hold that it is derived by the affix ड्यक् to कु and the affix has the accent.

Why do we say when meaning 'a shelter from wind'? Observe राजनिवाते वसति, सुखं मातृनिवाते = 'he lives under the shelter of the king'; 'pleasant is the shelter or the protection of the mother'. Here निवात = पार्श्वः or vicinity.

शारदे ऽनार्तवे ॥ ९ ॥ पदानि ॥ शारदे, अनार्त्तवे ॥

वृत्तिः ॥ ऋतौ भवमार्तवम्। अनार्तववाचिनि शारदशब्दउत्तरपदे तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति ॥

9. In a Tatpurusha compound the first member preserves its original accent, when the second member is the word शारद, having any other sense than that of 'autumnal'.

The word आर्तव means appertaining to season (ऋतु) i. e. when the word शारद does not refer to the season of शरत् or autumn. Thus रज्जुशारदमुदकम् 'fresh drawn water'. So also दृषत् शारदाः सक्तवः 'the saktu flour fresh from the mill'. The word शारद means here 'fresh' 'new': and it forms an invariable compound. The word रज्जु is formed by उ affix added to सृज् (Uṇ. I. 15), the स being elided. The affix उ is treated as नित् (Uṇ. I. 9) and the accent falls on the first syllable (VI. 1. 197). The word दृषत् is formed by the augment ष and shortening of the vowel of the root दृ 'to tear' (दृणाति), and the affix अदिक् (Uṇ. I. 131) and has accent on the final (III. 1. 3).

Why do we say 'when not meaning autumnal'? Observe परमशारदम्, उत्तमशारदम् 'the best autumnal grass &c'. (VI. 1. 223).

अध्वर्युकषाययोर्जातौ ॥ १० ॥ पदानि ॥ अध्वर्यु, कषाययोः, जातौ ॥

वृत्तिः ॥ अध्वर्युकषाय इत्येतयोर्जातिवाचिनि तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति ॥

10. In a Tatpurusha compound denoting a genus, the first member preserves its original accent, when the second member is the word अध्वर्यु or कषाय ॥

Thus प्राच्याध्वर्युः, कठाध्वर्युः, कालापाध्वर्युः ॥ These are Appositional compounds denoting 'genus or kind', with a fixed meaning. प्राच्य is formed by यत्, and has accent on the first (VI, 1. 213). कठ is derived by अच् affix (III. 1. 34), and to it is added the Taddhita affix णिनि (IV. 3. 104), in the sense of कठेन प्रोक्तं (IV. 3. 101), and the affix is then elided by IV. 3. 107. The word कालाप comes from कलापिन् + अण् (IV. 3. 108) in the sense of कलापिना प्रोक्तं (IV. 3.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

101), and it would have preserved its form without change before this affix (VI. 4. 164) but for a vârtika which declares that the इन् of कलापिन् will be elided (See VI. 1. 144 vart). Thus कालापं gets accent on the final (III. 1. 3). So also सर्पिर्मण्डकषायम्, उमापुष्पकषायम्, दौवारिककषायम् ॥ These are Genitive compounds. The words सर्पिमण्ड and उमापुष्प are Genitive compounds and have accent on the final (VI. 1. 223). The word दौवारिक is formed by ठक् affix added to द्वार and has acute on the final (VI. 1. 165). Why do we say when meaning a 'genus'? Observe, परमाध्वर्युः, परमकषायः (VI. 1. 223).

सदृशप्रतिरूपयोः सादृश्ये ॥ ११ ॥ पदानि ॥ सदृश, प्रतिरूपयोः, सादृश्ये ॥

वृत्तिः ॥ सदृश प्रतिरूप इत्येतयोरुत्तरपदयोः सादृश्यवाचिनि तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति ॥

11. In a Tatpurusha compound expressing resemblance with some one or something, the first member preserves its original accent, when the second member is सदृश or प्रतिरूप ॥

Thus पितृसदृशः, मातृसदृशः ॥ The words पितृ and मातृ are formed by Uṇâdi affix तृच् (Un. II. 95) and are finally accented. By II. 1. 31, सदृश forms Instrumental Tatpurusha. That case, however, is governed by VI. 2. 2, which provides for Instrumental compounds. The examples here given are of Genitive Tatpurusha: and it applies to cases where the case-ending is not elided. As दास्याः सदृशो, वृषल्याः सदृशः ॥ Here दासी and वृषली are finally acute, and the case-affix gets the accent when semivowel is substituted (VI. 1. 174), So also पितृप्रतिरूपः, मातृप्रतिरूपः ॥ Why do we say 'when meaning resemblance'? Observe परमसदृशः, उत्तमसदृशः (VI, 1. 223): here the sense of the compound is that of 'honor' and not 'resemblance'.

द्विगौ प्रमाणे ॥ १२ ॥ पदानि ॥ द्विगौ, प्रमाणे ॥

वृत्तिः ॥ द्विगावुत्तरपदे प्रमाणवाचिनि तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति ॥

12. In a Tatpurusha compound denoting 'measure or quantity', the first member preserves its original accent, when the second member is a Dvigu.

Thus प्राच्यसप्तसमः and गान्धारिसप्तसमः ॥ The word सप्तसमः = सप्तसमाः प्रमाणमस्य, the affix मात्रच् denoting 'measure' (V. 2. 37) is elided (See V. 2. 37 Vart) प्राच्यश्चासौ सप्तसमश्च = प्राच्यसप्तसमः "an Eastern seven-years old". So also गान्धारिसप्तसमः or °षट्समः ॥ प्राच्य has acute on the first; while गान्धारि is either accented on the first or on the middle; as it belongs to the Kardamâdi class (Phit III. 10). Why do we say 'before a Dvigu'? Observe व्रीहिप्रस्थः ॥ Why do we say 'when denoting measure?' Observe परमसप्तसमः ॥

गन्तव्यपण्यं वाणिजे ॥ १३ ॥ पदानि ॥ गन्तव्य, पण्यम्, वाणिजे ॥

वृत्तिः ॥ वाणिजशब्द उत्तरपदे तत्पुरुषे समासे गन्तव्यवाचि पण्यवाचि च पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

13. Before the word वाणिज 'a trader', the first member of a Tatpurusha preserves its accent, when it is a word specifying the place whither one has to go, or the ware in which one deals.

Thus मद्रवाणिजः, काश्मीरवाणिजः, गान्धारिवाणिजः = मद्रादिषु गत्वा व्यवहरन्ति 'the Madra-merchants i. e. who trade by going to Madra &c' All these are Locative compounds. मद्र is derived by रक् affix (Uṇ II, 13) and is acutely accented on the last (VI. 1. 165). काश्मीर belongs to Kṛshodarâdi class (VI. 3. 109), and has acute either on the first or the second syllable. The word गान्धारि belongs to the Kardamâdi class, and is consequently acute on the first or the second (Phit III. 10) In the sense of पण्य we have: गोवाणिजः 'a dealer in cows', अश्ववाणिजः &c. गो is finally accented (Un II. 67): and अश्व has acute on the first (Un I. 151) the affix being क्वन् ॥

Why do we say 'the place whither one goes, or the goods in which one deals?' Observe परमवाणिजः, उत्तमवणिजः ॥

मात्रोपज्ञोपक्रमच्छाये नपुंसके ॥ १४ ॥ पदानि ॥ मात्रा, उपज्ञा, उपक्रम, छाये, नपुंसके ॥

वृत्तिः ॥ मात्रा उपज्ञा उपक्रम छाया एतेषूत्तरपदेषु नपुंसकवाचिनि तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति ॥

14. The first member of a Tatpurusha preserves its accent before the words मात्रा, उपज्ञा, उपक्रम and छाया when these words appear as neuter.

Thus भिक्षामात्रं न ददाति याचितः, समुद्रमात्रं न सरोऽस्ति किंचन ॥ The word मात्रा is here synonymous with तुल्य, the phrase being = भिक्षायास्तुल्यप्रमाणं, and is a Genitive compound. The word भिक्षा is derived from भिक्ष, by the feminine affix अ (III. 3. 103), and has acute on the final (III. 1. 3). The word समुद्र has also acute on the final as it is a word denoting 'a sea', (Phiṭ sûtra I. 2). So also with उपज्ञा, as पाणिन्युपज्ञमकालकं व्याकरणम्; व्याड्युपज्ञं दुष्करणम्, आपिशल्युपज्ञं गुरुलाघवं (see II. 4. 21). All these are Genitive compounds. The word पाणिन is derived by अण् affix from पणिन् (पणिनोऽपत्यम् = पाणिनः), and has acute on the final, (III. 1. 3). The word व्याडि being formed by इञ् affix has acute on the first (VI 1. 197), so also आपिशलि ॥ So also with उपक्रम, as आढ्योपक्रमं प्रासादः, दर्शनीयोपक्रमम्, सुकुमारोपक्रमम्, नन्दोपक्रमाणि मानानि ॥ All these are Genitive compounds. The word आढ्य (तत्रैत्यैनं ध्यायन्ति) is derived from आ + ध्यै + क affix added with the force of घञ्, the ध being changed to ढ the word belonging to पृषोदरादि class (VI. 3. 109), and it has acute on the final by VI. 2. 144. The word दर्शनीय is formed by अनीयर् and has acute on the penultimate नी owing to the indicatory र् (VI. 1. 217). The word सुकुमार has acute on the final by VI. 2. 172. The word नन्द is formed by अच् (III. 1. 134). The Tatpurusha compounds ending in उपज्ञा and उपक्रम are neuter by II. 4. 21. So also with छाया, as इषुच्छायम्,

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GL

धेनुष्छायम् ॥ The word इषु is derived from इष् by उ affix (Un I. 13), and it being treated as नित् (Un I. 9) the acute falls on इ the first syllable (VI. 1. 197). The word धनुस् has also acute on the first by Phiṭ sûtra II. 3. The compound is a Genitive Tatpurusha—इषूणां छाया; and it is Neuter by II. 4. 22. When the compound is not a Neuter we have कुड्यछाया (II. 4. 25).

सुखप्रिययोर्हिते ॥ १५ ॥ पदानि ॥ सुख, प्रिययोः, हिते ॥

वृत्तिः ॥ सुख प्रिय इत्येतयोरुत्तरपदयोर्हितवाचिनि तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति ॥

15. The first member of a Tatpurusha preserves its accent, when the second term is सुख or प्रिय, and the sense is 'to feel delight, or is good'.

Thus गमनसुखम् 'the pleasure of going'. So also वचनसुखम्, व्याहरणसुखम्, गमनप्रियम्, वचनप्रियम्, व्याहरणप्रियम् ॥ These are appositional compounds. All the above words are formed by ल्युट् affix and have acute on the syllable preceding the affix (VI. 1. 193). The words sukha and priya have the sense of हित or 'well *good* 'beneficial', i. e. when the thing denoted by the first term is the cause of pleasure or delght. When this is not the sense we have परमसुखम्, परमप्रियम् ॥

प्रीतौ च ॥ १६ ॥ पदानि ॥ प्रीतौ, च ॥

वृत्तिः ॥ प्रीतौ गम्यमानायां सुख प्रिय इत्येतयोरुत्तरपदयोस्तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति ॥

16. The first member of a Tatpurusha preserves its accent, the second term being सुख or प्रिय, in the sense of "agreeable to one, or desired".

Thus ब्राह्मणसुखं पायसं "the sweetmilk desired by or agreeable to the Brâhmanas", छात्रप्रियोऽनध्यायः ॥ कन्याप्रियो मृदङ्गः ॥ &c. The words ब्राह्मण and छात्र have acute on the final being formed by the affixes अण् and ण (V. 4. 62) respectively (III. 1. 3) and कन्या has svarita on the final. When not meaning agreeable to or desired, we have राजसुखम्, राजप्रियम् ॥

स्वं स्वामिनि ॥ १७ ॥ पदानि ॥ स्वम्, स्वामिनि ॥

वृत्तिः ॥ स्वामिशब्दउत्तरपदे तत्पुरुषे समासे स्ववाचि पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति ॥

17. In a Tatpurusha compound, having the word स्वामिन् as its second member, the first term, when it denotes the thing possessed, retains its original accent.

Thus गोस्वामी, अश्वस्वामी, धनस्वामी ॥ The accents of गो, अश्व and धन have already been mentioned before in VI. 2. 14.. When the first member is not a word denoting possession, we have परमस्वामी ॥

पत्यावैश्वर्ये ॥ १८ ॥ पदानि ॥ पत्यौ, ऐश्वर्ये ॥

वृत्तिः ॥ पतिशब्दउत्तरपदे ऐश्वर्यवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GL

18. In a Tatpurusha ending in पति when it means 'master' or lord', the first member preserves its original accent.

Thus गृहपतिः, सेनापतिः, नरपतिः, धान्यपतिः ॥ The word गृह is formed by क (III. 1. 144) and has acute on the final (III. 1. 3). The word सेना is a Bahuvrihi (सह इनेन वर्तते = सेना), and by VI. 2. 1 the first member retains its accent. The word नर is derived from नृ 'to lead' by the affix अप् (III. 3. 57) and has acute on the first (III. 1. 4), the word धान्य has svarita on the final (See Phit II. 23 ?) Why do we say when meaning 'lord'? Observe ब्राह्मणो वृषलीपतिः "a Brahmana, husband of a Sûdrâ".

न भू वाक्चिद्दिधिषु ॥ १९ ॥ पदानि ॥ न, भू, वाक्, चित्, दिधिषु ॥

वृत्तिः ॥ पतिशब्दउत्तरपदे ऐश्वर्यवाचिनि तत्पुरुषे समासे भू वाक् चित् दिधिषू इत्येतानि पूर्वपदानि प्रकृतिस्वराणि न भवन्ति ॥

19. The words भू, वाक्, चित् and दिधिषू, however, do not preserve their original accent in a Tatpurusha when coming before the word पति denoting 'lord'.

This debars the accent taught by the last aphorism. Thus भूपतिः, वाक्पतिः, चित्पतिः, दिधिषूपतिः ॥ All these are Genitive compounds and are finally accented by VI. 1. 223.

वा भुवनम् ॥ २० ॥ पदानि ॥ वा, भुवनम् ॥

वृत्तिः ॥ पतिशब्दउत्तरपदे ऐश्वर्यवाचिनि तत्पुरुषे समासे भुवनशब्दः पूर्वपदं वा प्रकृतिस्वरं भवति ॥

20. The word भुवन may optionally keep its accent in a Tatpurusha, before पति denoting 'lord'.

Thus भुवनपतिः or भुवनपतिः ॥ The word भुवन is formed by क्युन् (Uṇ. II. 80), and has acute on the first (VI. 1. 197). Though Sûtra II. 80 (Unadi) ordains क्युन् after भू in the Vedas only, yet on the theory of बहुल (III. 1. 3), it comes in the secular literature also, as भुवनपतिरादित्यः ॥

आशङ्काबाधनेदीयस्सु संभावने ॥ २१ ॥ पदानि ॥ आशङ्क, आ बाध, नेदीयस्सु, संभावने ॥

वृत्तिः ॥ प्रकृत्या पूर्वपदं तत्पुरुषइति वर्त्तते । आशङ्क आबाध नेदीयस् इत्येतेषूत्तरपदेषु संभावनवाचिनि तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति ॥

21. Before आशङ्क, आबाध and नेदीयस्, the first member in a Tatpurusha compound preserves its original accent, when it treats about a supposition.

The word संभावनम् = अस्तित्वाध्यवसायः "the hesitation about the existence of a thing". Thus गमनाशङ्कं वर्तते 'one fears the journey'; so also वचनाशङ्कं, व्याहरणाशङ्कं, &c. Similarly गमनाबाधं वर्तते = गमनं बाध्यते इति संभाव्यते "it has stepped in as

an obstacle to journey". So also वैचनाबाधम्, व्याहैरणाबाधम् ॥ Similarly गैमननेदीयो वर्तते, वैचननेदीयः व्याहैरणनेदीयः = गमनमिति निकटतरमिति संभाव्यते "the journey stands directly before".

Why do we say when a supposition is meant? Observe परमनेदीयः ॥ All the above words are formed by ल्युट् affix and have लित् accent. (VI. 1. 193).

पूर्वे भूतपूर्वे ॥ २२ ॥ पदानि ॥ पूर्वे, भूतपूर्वे ॥

वृत्तिः ॥ पूर्वशब्दउत्तरपदे भूतपूर्ववाचिनि तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति ॥

22. The first member of a Tatpurusha compound preserves its original accent when the word पूर्व is the second member, and the sense is "this had been lately——".

Thus आढ्यो भूतपूर्वः = आढ्यपूर्वः "formely had been rich". The compound must be analysed in the above way. The compounding takes place by II. 1. 57 or it belongs to Mayura-vyaṅsakâdi class. So also दर्शनीयपूर्वः, सुकुमारपूर्वः ॥

Why do we say when meaning 'had been lately'. Observe परमपूर्वः, उत्तमपूर्वः, which should be analysed as परमश्चासौ पूर्वश्चेति ॥ If it is analysed as परमो भूतपूर्वः then it becomes an example under the rule and not a counter-example. In order therefore, to make this rule applicable we must know the sense of the compound.

सविधसनीडसमर्यादसवेशसदेशेषु सामीप्ये ॥ २३ ॥ पदानि ॥ सविध, सनीड, समर्याद, सवेश, सदेशेषु, सामीप्ये ॥

वृत्तिः ॥ सविध सनीड समर्याद सवेश इत्येतेषूत्तरपदेषु सामीप्यवाचिनि तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति ॥

23. The first member of a Tatpurusha compound preserves its original accent, when the second member is सविध, सनीड, समर्याद, सवेश, and सदेश in the sense of "what can be found in the vicinity thereof".

Thus मद्रसविधम्, गान्धारिसविधम्, काश्मीरसविधम् ॥ So also मद्रसनीडम्, मद्रसमर्यादम्, मद्रसवेशम् and मद्रसदेशम् So also with गान्धारि and काश्मीर ॥ The accents of these words have been taught before in Sûtra VI. 2. 12, 13. The words सविध &c, are derived from सह विधया &c, but they all mean 'in the vicinity': मद्रसविधं = मद्राणां सामीप्यम् ॥ Why do we say when meaning in the vicinity thereof? Observe सह मर्यादया वर्तते = समर्यादं क्षेत्रम् 'a field having boundary'. देवदत्तस्य समर्यादं = देवदत्तसमर्यादम् "the bounded field of D'. Why do we say सविध &c? Observe देवदत्तसमर्या ॥

विस्पष्टादीनि गुणवचनेषु ॥ २४ ॥ पदानि ॥ विस्पष्ट, आदीनि-गुणवचनेषु ॥

वृत्तिः ॥ विस्पष्टादीनि पूर्वपदानि गुणवचनेषूत्तरपदेषु प्रकृतिस्वराणि भवन्ति ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

CSL

24. The words विस्पष्ट &c preserve their accent when followed by an Adjective word in a compound,

Thus वि॑स्पष्ट कटुकम्, वि॑चित्रकटुकम् व्य॑क्तकटुकम्, वि॑स्पष्टलवणम्, वि॑चित्रलवणम्, व्य॑क्तलवणम् ॥ The compounding takes place by II. 1. 4, and it should be analysed thus विस्पष्टं कटुकम् &c.

The words विस्पष्ट &c, are indeed here adjectives, and in conjunction with कटु &c, they denote an object possessing those qualities; and therefore not being in apposition, the compound is not a Karmadhâraya.

The word विस्पष्ट has acute on the first by VI. 2. 49. The word विचित्र is also acute on the first as it gets the accent of the Indeclinable. Some read the word as विचित्तः, which being a Bahuvṛîhi has also first acute. The word व्यक्त has svarita on the first by VIII. 2. 4. The remaining words of this class are संपन्नॆ, पॆटु or कटु, पण्डितॆ, कुशलॆ, चपलॆ and निपुणॆ. Of these, the word संपन्नॆ has acute on the final by VI. 2. 144; पॆटु is formed by उ (Uṇ I. 18), which being considered as नित् (Uṇ I. 9), it has acute on the first. पण्डित is formed by क्त to the root पड्, and is finally acute (VI. 2. 144). कुशल has accent on the final being formed by a kṛit affix (कुशान् लाति = कुशलः, ला आदाने, or Uṇ I. 106), चपल being formed by a चित् affix (Uṇ I. 111), has acute on the final (VI. 1. 163), for चित् is understood in the Uṇadi sûtra Uṇ. I. 111 from sûtra Uṇ. I. 106. The word निपुण has acute on the final by VI. 2. 144, being formed by क affix added to पुण् &c.

Why do we say 'of विस्पष्ट &c' Observe परमलवणॆम् उत्तमलवणॆम्, both having acute on the final. Why do we say "when followed by a word expressing a quality"? Observe विस्पष्टब्राह्मणः ॥

श्रज्यावमकन्पापवत्सु भावे कर्मधारये ॥ २५ ॥ पदानि ॥ श्र, ज्य, अवम, कन्, पापवत्सु, भावे, कर्मधारये ॥

वृत्तिः ॥ श्र ज्य अवम कन् इत्येतेषु पापशब्दवति चोत्तरपदे कर्मधारये समासे भाववाचि पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति ॥

25. In a Karmadhâraya compound, the first member consisting of a Verbal noun (भाव), preserves its original accent before adjective forms built from श्र (V. 3. 60), ज्य (V. 3. 61) अवम and कन् (V. 3. 64), and before a form built from the word पाप ॥

Thus गॆमनश्रेष्ठम्, or गॆमनश्रेयः, वॆचनज्येष्ठम् or वचनज्यायः; गॆमनावमम्, वॆचनावमम्, गॆमनकनिष्ठम् or गमनकनीयः ॥ So also गॆमनपापिष्ठम्, गॆमनपापीयः ॥ All the first members are ल्युट् formed words and have लित् accent i. e. on the first syllable. (VI. 1. 193). The words श्र, ज्य and कन् are substitutes which certain adjectives take in the comparative and superlative degree, and the employment of these forms in the sûtra indicates that the comparative and superlative words having these ele-

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

ments should be taken as second members, and so also of पाप, the comparative and superlative are taken, for this is the meaning here of the word पापवत् ॥

Why do we say "श्र &c" ? Observe गमनशोभनम् ॥ Why do we say 'a verbal Noun'? Observe गमनश्रेयः, where the word गमन is = गम्यते ऽनेन 'a carraige'. Why do we say 'a Karmadhâraya compound'? Observe गमनं श्रेयः = गमनश्रेयः ॥

कुमारश्च ॥ २६ ॥ पदानि ॥ कुमारः, च ॥

वृत्तिः ॥ कुमारशब्दः पूर्वपदं कर्मधारये समासे प्रकृतिस्वरं भवति ॥

26. The word कुमार preserves its original accent when standing as a first member in a Karmadhâraya compound.

Thus कुमारँकुलटा, कुमारँश्रमणा, कुमारँतापसी ॥ The word कुमारँ has acute on the final as it is derived from the root कुमार क्रीडायाम् with the affix अच् of पचादि ॥ By II. 1. 70, it is ordained that कुमार is compounded with श्रमण &c. Some commentators hold that the word कुमार must be followed by श्रमण &c. (II. 1. 70) to make this rule applicable. They refer to the maxim लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणम् "whenever a term is employed which might denote both something original and also something else resulting from a rule of grammar, or when a term is employed in a rule which might denote both something formed by another rule in which the same individual term has been employed, and also something else formed by a general rule, such a term should be taken to denote, in the former case, only that which is original, and in the latter case, only that which is formed by that rule in which the same individual term has been employed." Other Grammarians, however do not make any such limitation, but apply the rule to all Karmadhâraya compounds of कुमार ॥

आदिः प्रत्येनसि ॥ २७ ॥ पदानि ॥ आदिः, प्रत्येनसि ॥

वृत्तिः ॥ कर्मधारयइति वर्त्तते । प्रतिगत एनसा प्रतिगतमेनो वा यस्य सः प्रत्येनाः । तस्मिन्नुत्तरपदे कर्मधारयस्यादिरुदात्तो भवति ॥

27. In a Karmadhârya compound of Kumâra followed by प्रत्येनस्, the acute falls on the first syllable of Kumâra.

The word प्रत्येनस् = प्रतिगत एनसा or प्रतिगतमेनो यस्य ॥ Thus कुँमारप्रत्येनाः ॥ The word udâtta is required to be read into the sûtra to complete the sense: for the construction of the sûtra requires it, and the anuvritti of the 'first member preserves its accent' would be inappropriate because the word आदि is employed here.

पूगेष्वन्यतरस्याम् ॥ २८ ॥ पदानि ॥ पूगेषु, अन्यतरस्याम् ॥

वृत्तिः ॥ पूगा गणास्तद्वाचिन्युत्तरपदे कर्मधारये समासे कुमारस्यान्यतरस्यामादिरुदात्तो भवति ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GL

28. The first syllable of Kumâra is acute optionally, when the second member is a word denoting 'the name of a horde'.

The word यूग means 'a multitude, a collection &c'. See V. 3. 112 also. Thus कुमारचातकाः or कुमारचातकाः (VI. 2. 26), or कुमारचातकाः ॥ So also कुमारलोहध्वजाः or कुमारलोहध्वजाः or कुमारलोहध्वजाः ॥ So also with कुमारबलाहकाः, कुमारजीमूतकाः ॥ Here चातक &c, are horde-names; and the affix ञ्य is added to them by V. 3. 112: which is elided in the Plural by II. 4. 62. In the above examples when the word 'Kumâra' is not accented on the first syllable, it gets accent on the last by VI. 2. 26, when the प्रतिपदोक्त maxim is not applied: when that maxim is applied, the final of the compound takes the accent by the general rule VI. 1. 223.

इगन्तकालकपालभगालशरावेषु द्विगौ ॥ २९ ॥ पदानि ॥ इगन्त, काल, कपाल, भगाल, शरावेषु, द्विगौ ॥

वृत्तिः ॥ इगन्तउत्तरपदे कालवाचिनि कपाल भगाल शराव इत्येतेषु च द्विगौ समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति ॥

29. In a Dvigu compound, the first member preserves its original accent, before a stem ending in a simple vowel, with the exception of अ (इक्), before a word denoting time, as well as before कपाल, भगाल and शराव ॥

Thus पञ्चारत्निः, दशारत्निः ॥ The above are examples of Taddhitârtha Dvigu (II. 1. 52), equal to पंचारत्नयः प्रमाणमस्य, the प्रमाण denoting-affix मात्रच् is always elided in Dvigu (V. 2. 3 Vârt). So also पञ्चमास्यः, दशमास्यः = पञ्च मासान् भूतो भूतो भावी वा. This is also a Taddhitârtha Dvigu (II. 1. 52), formed by the affix यप् (V. 1. 80—82). So also पञ्चवर्षः दशवर्षः the affix ठञ् being elided (V. 1. 88). So also पञ्चकपालः, दशकपालः, पञ्चभगालः, दशभगालः, पञ्चशरावः, दशशरावः ॥ These are also Taddhitartha Dvigu formed by IV. 2. 16, the affix अण् being elided by IV. 1. 88.

Why do we say "before an इगन्त stem &c"? Observe पंचभिरश्वैःक्रीतः = पञ्चाश्वैः, दशाश्वैः ॥ Why do we say "in a Dvigu Compound?" Observe परमारत्निः, परमशरावैस् ॥

When these Dvigu compounds, by case-modifications do not end in इक् vowel, but the vowel is replaced by a semi vowel or Guṇa, the rule will still apply. Thus पञ्चारत्न्यः or पञ्चारत्नयः ॥ This is done on the strength of the maxim असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे. "That which is bahiranga is regarded as not having taken effect or as not existing, when that which is antaranga is to take effect:" because the substitution of semivowel or guṇa is a bahiranga opera-

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GL

tion in relation to accent. Or the substitutes may be considered as sthânivat to the short-vowel which they replace.

बह्वन्यतरस्याम् ॥ ३० ॥ पदानि ॥ बहु, अन्यतरस्याम् ॥

वृत्तिः ॥ बहुशब्दः पूर्वपदमिगन्तादिषूत्तरपदेषु द्विगौ समासे ऽन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं भवति ॥

30. In a Dvigu compound, the word बहु may optionally preserve its accent when followed by an ik-ending stem, or by a time-word, or by kapâla, bhagâla and śarâva.

This allows option where the last rule required the accent necessarily. Thus बह्वरत्निः or बहुरत्निः, बहुँमास्यः or बहुमास्यँः, बहुँकपालः or बहुकपालँः, बहुँभगालः or बहु-भगालँः, बहुँशरावः or बहुशरावँः ॥ The word बहुँ has acute on the final being formed by the affix कु (Uṇ I. 29). When the उ is changed to व्, as in the first example, the anudatta अ is changed into svarita by VIII. 2. 4 : when the first member preserves its acccent. In the other alternative, the accent falls on the last syllable.

दिष्टिवितस्त्योश्च ॥ ३१ ॥ पदानि ॥ दिष्टि, वितस्त्योः, च ॥

वृत्तिः ॥ दिष्टि वितस्ति इत्येतयोरुत्तरपदयोर्द्विगौ समासे पूर्वपदमन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं भवति ॥

31. In a Dvigu compound, the first member may optionally preserve its accent, when followed by the words दिष्टि and वितस्ति as second members.

Thus पँञ्चदिष्टिः or पञ्चदिष्टिँः, पँञ्चवितस्तिः or पञ्चवितस्तिँः ॥ The affix मात्रच् is elided after the प्रमाण denoting words dishṭi and vitasti (V. 2. 37).

सप्तमी सिद्धशुष्कपक्वबन्धेष्वकालात् ॥ ३२ ॥ पदानि ॥ सप्तमी, सिद्ध, शुष्क, पक्व, बन्धेषु, अकालात् ॥

वृत्तिः ॥ सप्तम्यन्तं पूर्वपदं सिद्ध शुष्क पक्व बन्ध इत्येतेषूत्तरपदेषु प्रकृतिस्वरं भवति सा चेत्सप्तमी कालान्न भवति ॥

32. A locative-ending word when it does not denote time, preserves its original accent, when followed by सिद्ध, शुष्क, पक्व and बन्ध in a compound.

Thus सांकाश्यँसिद्धः or सांकाश्यसिद्धः, काम्पिल्यँसिद्धः or काम्पिँल्यसिद्धः ॥ The words sâmkâśya and kâmpilya have acute on the final, and by Phiṭ Sûtra (III. 16) in the alternative the accent falls on the middle also. So also निधँनशुष्कः, ऊकँशुष्कः ॥ The word निधन is derived by क्यु affix added to नि-धाञ् and has acute on the middle ; the word ऊक is formed from अव् root by the affix कक्, and has acute on the final. So also भ्राँष्ट्रपक्वः, कुम्भीँपक्वः, कलशीँपक्वः ॥ The words Kumbhî and Kalaśî are formed by ङीष् affix and have acute on the final ; the word भ्राष्ट्र is formed by ष्ट्रन् affix, and has acute on the beginning. So also चक्रँबन्धः चाँरकबन्धः ॥ The word chakra has acute on the final, and châraka being formed by ण्वुल् has acute on the first.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

CSL

Why do we say 'when not denoting time'? Observe पूर्वाह्णसिद्धः, अपराह्णसिद्धः ॥ The compounding takes place by II. 1. 41. The accent of the Locative Tatpurusha taught in VI. 2. 1 was debarrd by Kṛit-accent taught VI. 2. 144. The present sûtra debars this last rule regarding Kṛit accent, and re-ordains the Locative Tatpurusha accent when the Kṛit-words are सिद्ध &c.

परिप्रत्युपापा वर्ज्यमानाहोरात्रावयवेषु ॥ ३३ ॥ पदानि ॥ परि,प्रति, उप, अपाः, वर्ज्यमान, अहोरात्रावयवेषु ॥

वृत्तिः ॥ परि प्रति उप अप इत्येते पूर्वपदभूता वर्ज्यमानवाचिनि अहोरात्रावयव वाचिनि राज्यवयववाचिनि चोत्तरपदे प्रकृतिस्वरा भवन्ति ।

33. The particles परि, प्रति, उप and अप preserve their accent before that word, which specifies an exclusion, or a portion of day and night, (in an Avyayîbhâva compound also).

Thus परित्रिगर्त्तं वृष्टो देवः "It rained all round (but not in) Trigarta". (See II. 1. 11 and 12). So also परिसौवीरम् परिसार्वसनि, परिपूर्वरात्रम् ॥ So also प्रति-पूर्वाह्णम्, प्रत्यपराह्णम्, प्रत्यपररात्रम्, उपपूर्वाह्णम्, उपापराह्णम्, उपपूर्वरात्रम्, उपापररात्रम् ॥ अप-त्रिगर्त्तं वृष्टो देवः, अपसौवीरम्, अपसार्वसेनी (II. 1. 11 and 12).

By Phiṭ Sûtras IV. 12, and 13 all Particles (Nipâta) have acute on the first syllable. So also upasargas with the exception of अभि ॥ Therefore परि &c, have acute on the first. In a Tatpurusha and Bahuvrîhi compounds, these words 'pari', 'prati' &c, as first members would have retained their accent by the rules already gone before; the present sûtra, therefore, extends the principle of the preservation of the accent to Avyayîbhâva compounds also. The prepositions अप and परि alone denote the limit exclusive or वर्जन, and it is therefore with these two prepositions only that the second member can denote the thing excluded, and not with प्रति and उप ॥ With these prepositions अप and परि, the second term if denoting a member of day or night, are also taken even as *excluded*, therefore no separate illustrations of those are given.

Why do we say 'before a word which is excluded, or is a part of a day and night'? Observe प्रत्यग्नि शलभाः पतन्ति ॥ In प्रतिवनम् "all round the forest, but not in it', the accent falls on the last by VI. 2. 178, which debars this general rule, as well as all special rules which might affect वन in a compound.

राजन्यबहुवचनद्वन्द्वेऽन्धकवृष्णिषु ॥ ३४ ॥ पदानि ॥ राजन्य, बहु वचन, द्वन्द्वे, अन्धक, वृष्णिषु, (पूर्वपदप्रकृतिस्वरम्)

वृत्तिः ॥ राजन्यवाचिनां बहुवचनान्तानां यो द्वन्द्वो ऽन्धकवृष्णिषु वर्त्तते तत्र पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति ।

34. The first member of a Dvandva compound, formed of names denoting the Kshatriya (warrior) clans in

the plural number, retains its original accent when the warrior belongs to the clan of Andhaka or Vṛishṇi.

Thus श्वाफल्कचैत्रकाः, चैत्रकरोधकाः, शिनिवासुदेवाः ॥ The words Śvâphalka and Chaitraka are formed by अण् affix (IV. 1. 114) and have acute on the last (III. 1. 3). The word शिनि has acute on the first syllable, and does not change in denoting Patronymic. Why do we say 'in denoting a Warrior clan'? Observe द्वैप्यहैमायनाः ॥ Here द्वैप्य is derived from द्वीप by the affix यञ् (IV. 3. 10) = द्वीपे भवाः; हैमायनः = हैमेरपत्यं युवा ॥ These names belong to Andhaka and Vṛishṇi clans, but are not the warrior-names. The word राजन्य here means those Kshatriyas who belong to the family of annointed kings and warriors (अभिषिक्तवंश्याः); these (Dvaipya and Haimâyana) do not belong to any such family. Why do we say 'in the Plural number'? Observe संकर्षणवासुदेवौ ॥ Why do we say 'in a Dvandva compound'? Observe वृष्णीनां कुमाराः = वृष्णिकुमाराः ॥ Why do we say 'of Andhaka and Vṛishni clans'? Observe कुरुपञ्चालाः ॥

संख्या ॥ ३५ ॥ पदानि ॥ संख्या ॥

वृत्तिः ॥ द्वन्द्वसमासे संख्यावाचि पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति ।

35. The Numeral word, standing as the first member of a Dvandva compound, preserves its accent.

Thus एकादश, द्वादश, त्रयोदश or त्रयोदश ॥ The word एक is derived from इण् by कन् affix (Uṇ III. 43) and has acute on the first (VI. 1. 197). The त्रयस् is the substitute of त्रि (VI. 3. 48) and has acute on the final.

आचार्योपसर्जनश्चान्तेवासी ॥ ३६ ॥ पदानि । आचार्योपसर्जनः, च, अन्तेवासी, (प्रकृतिस्वरम्)

वृत्तिः ॥ आचार्योपसर्जनान्तेवासिनां यो द्वन्द्वस्तत्रपूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति ।

36. When words denoting scholars are named after their teachers and are compounded into a Dvandva, the first member retains its accent.

The word अन्तेवासी means 'a pupil' 'a boarding not a day scholar'. When the scholar is named by an epithet derived from the name of his teacher, that name is आचार्योपसर्जनः or teacher-derived name. Thus आपिशलपाणिनीयाः, पाणिनीय-रौढीयाः, रौढीयकाशकृत्स्नाः ॥ The son of Apiśala is आपिशलि the name of a Teacher or founder of a school—an âchârya: formed by इञ् affix (IV. 1. 95). The science taught by him is called आपिशलम्, formed by adding अण् affix to आपिशलाः (IV. 3. 101 and IV. 2. 11). The scholars who study the Apiśalam are also called आपिशलाः the affix denoting 'to study' is elided by (IV. 2. 59 and 64). Or the pupils of Apiśali will be also called Apiśalâḥ. Thus in both ways Apiśalâḥ is a scholar name derived from the name of a teacher. The word आचार्योपसर्जन qualifies the whole Dvandva compound and

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

not the first member only. That is, the whole compound in all its parts should denote scholars, whose names are derived from those of their teachers. Therefore not here पाणिनीय-देवदत्तौ where though the first is a teacher-derived name, the second is not. Why do we say "names derived from the teacher's"? Observe छान्दसवैयाकरणाः ॥ Why do we say "a Scholar"? Observe आपिशलपाणिनीये शास्त्रे ॥

कार्तकौजपादयश्च ॥ ३७ ॥ पदानि ॥ कार्त्तकौजप, आदयः, च ॥

वृत्तिः ॥ कार्तकौजपादयो ये द्वन्द्वास्तेषु पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति ।

37. Also in the Dvandvas कार्तकौजप &c, the first members retain their accent.

Those words of this list which end in a dual or plural affix have been so exhibited for the sake of distinctness. The following is a list of these words. 1. कार्त-कौजपौ (formed by अण् IV. 1. 114 in the sense of Patronymic, from कृत and कुजप these being Rishi names) ॥ 2. सावर्णिमाण्डूकेयौ (sâvarni is formed by इञ् Patron. affix and माण्डूकेय by ढक् IV. 1. 119). 3. आवन्त्यश्मकाः The word Avanti is end-acute, to which is added thePatron affix ñyaṅ by IV. 1. 171, which being a Tadrâj is elided in the plural; अवन्तीनां निवासो जनपद=अवन्ति the quadruple significant अण् being elided.

4. पैलश्यापर्णेयाः(Paila is derived from Pîlâ the son of Pîlâ is Paila, the yuvan descendent of Paila will be formed by adding फिञ् IV. 1. 156, which is, however, elided by II. 4. 59.) The word Śyâparna belongs to Bidâdi class IV. 1. 104, the female descendant will be Śyâparnî, the yuvan descendant of her will be Śyâparneya. It is not necessary that the compound should be plural always We have पैलश्यापर्णेयौ also.

5. कपिश्यापर्णेयाः (Kapi has acute on the final. The son of Kapi will be formed by यञ् IV. 1. 107, which is however elided by II. 4. 64. This compound must, therefore, be always in the plural.

6. शैतिकाक्षपांचालेयाः (Śitikâksha is the name of a Rishi, his son will be Śaitikâksha by अण्, IV. 1. 114, the yuvan descendant of the latter will be formed by इञ् which is elided by II. 4. 58. Pâñchâla's female descendant is Pâñchâlî, her yuvan descendant is Pâñchâleya. The plural number here is not compulsory. We have शैतकाक्षपाञ्चालेयौ also.)

7. कटुकवाधूलेयाः or कटुकवार्चलेयाः (The son of Kaṭuka will be formed by इञ् IV. 1. 59, which is elided in the Plural by II. 4. 66. The son of Varchalâ is Vârchaleya).

8. शाकलशुनकाः (The son of Śakala is Śâkalya, his pupils are Śâkalâḥ by अण् IV. 2. 111. The son of Śunak will be Śaunaka by अञ् IV. 1. 104, which will be elided in the Plural by II. 4. 64). Some read it as शकलसणकाः, where the इञ् affix after Sanaka is elided by II. 4. 66. So also शुनकधात्रेयः ॥

9. शणकबाभ्रवाः (the son of Babhru is Bâbhrava). 10. आर्चाभिमौद्गलाः (Archávinaḥ are those who study the work produced by Ṛichâva, the affix

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

णिनि being added by IV. 3. 104. Mudgala belongs to Kanvâdi class IV. 2. 111; Maudgalâḥ are pupils of the son of Mudgala). 11. कुन्तिसुराष्ट्राः. This a Dvandva of Kunti and Surâshṭra in the plural or of the country-names derived from them like Avanti. Kunti and Chinti have acute on the final. 12. चिन्तिसुराष्ट्राः as the last. 13. तण्डवतण्डाः (Both belong to Pachâdi class formed by अच् III. 1. 134, from तडि ताडने Bhvâdi 300, वतण्ड is formed from the same root with the prefix अव, the अ being elided, and both have acute on the final: and are enumerated in the Gargâdi list IV. 1. 105. In the plural the patronymic affix यञ् is elided by II. 4. 64. 14. गर्गवत्साः Here also यञ् affix is elided II. 4. 64. 15. आविमत्तकामविधाः or °विद्धाः ॥ Avimatta has acute on the first being formed by the नञ् particle. Both the words lose इञ् patronymic by II. 4. 66.

16. बाभ्रवशालङ्कायनाः The son of Babhru is Bâbhrava, and the son of Śalanku or Śalanka of नडादि IV. 1. 99 is Śâlankâyana.

17. बाभ्रवदानच्युताः Dânchyuta takes इञ् in the patronymic which is elided by II. 4. 66.

18. कठकालापाः, Kaṭhâḥ are those who read the work of Kaṭha, the affix णिनि (IV. 3. 104) being elided by IV. 3. 107. Those who study the work of Kalâpin are Kâlâpâḥ, the अण् being added by IV. 3. 108, which required the इन् of kalâpin to be retained by VI. 4. 164 but by a Vârtika under VI. 4. 144 the इन् portion is elided before अण् ॥

19. कठकौथुमाः Those who study the work of Kuthumin are कौथुमाः formed by अण् IV. 1. 83 the इन् being elided before अण् by VI. 4. 144 Vârt already referred to above.

20. कौथुमलौकाक्षाः Those who study the work of Lokâksha are Laukâkshâḥ. Or the son of Lokâksha is Laukâkshi, the pupils of latter are Laukâkshâḥ.

21. स्त्रीकुमारम् ॥ Strî has accent on the final.

22. मौदपैप्पलादाः, the son of Muda is Maudi, the pupils of latter are Maudâḥ. So also Paippalâdâḥ.

23. मौदपैप्पलादौ: The double reading of this word indicates that Rule VI. 1. 223 also applies.

24. वत्सजरत् or वत्सजरन्तः = वत्स + जरत् ॥ Vatsa has acute on the final.

25. So also सौश्रुतपार्थवाः, The pupils of Suśruta and Pṛithu are so called they take अण् IV. 1. 83. 26. जरामृत्यू, 27. याज्यानुवाक्ये Yâjya is formed by ण्यत्, added to यज्, the ज is not changed to a Guttural by VII. 3. 66. It has svarita on the final by तित् accent (VI. 1. 185). Anuvâkya is derived from anu + vach + ण्यत् ॥

महान् व्रीह्यपराह्णगृष्टीष्वासजाबालभारभारतहैलिहिलरौरवप्रवृद्धेषु ॥ ३८ ॥ पदानि ॥ महान्,व्रीहि, अपराह्ण, गृष्टि, इष्वास, जाबाल, भार, भारत, हैलिहिल, रौरव, प्रवृद्धेषु, (प्रकृतिस्वरम्,) ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

CSL

वृत्तिः ॥ प्रकृत्या पूर्वपदमिति वर्त्तते, द्वन्द्वइति निवृत्तम् । महानित्येतत्पूर्वपदं व्रीहि अपराह्ण, गृष्टि इष्वास जाबाल भार भारत हैलिहिल रौरव प्रवृद्ध इत्येतेषूत्तरपदेषु प्रकृतिस्वरं भवति ।

38. The word महत् (महा) retains its accent before the following : व्रीहि, अपराह्ण, गृष्टि, इष्वास, जाबाल, भार, भारत, हैलिहिल, रौरव, and प्रवृद्ध ॥

Thus महाव्रीहिः, महापराह्णः, महागृष्टिः, महेष्वासः, महाजाबालः, महाभारः, महाभारतः, महाहैलिहिलः, महारौरवः, महाप्रवृद्धः ॥ The महत् has acute on the final. (Uṇ II. 84) On the प्रतिपदोक्त maxim already mentioned under VI. 2. 26, this accent will apply to that compound of महत् which it forms under rule II. 1. 61, for that is the particular rule of Karmadhâraya compounding relating to mahat (pratipadokta). This rule therefore, will not apply to Genitive Tatpurusha. Thus महतो व्रीहिः = महद्व्रीहिः which has accent on the final by VI. 1. 223.

Q. The word प्रवृद्ध is a Participle formed by क्त affix, and by rule VI. 2. 46, in a Karmadhâraya compound, the first member will retain its original accent. What is then the necessity of reading this word in this sûtra? Ans. That sûtra VI. 2. 46 applies, cn the maxim of pradipadokta, to the special participles and nouns mentioned in II. 1. 59 and not to every participle and noun.

क्षुल्लकश्च वैश्वदेवे ॥ ३९ ॥ पदानि ॥ क्षुल्लकः, च, वैश्वदेवे ॥

वृत्तिः ॥ क्षुल्लक इत्येतत्पूर्वपदं महांश्च वैश्वदेवउत्तरपदे प्रकृतिस्वरं भवति ।

39. The words mahat and kshullaka retain their accent before the word Vaiśvadeva.

Thus महावैश्वदेवम्, and क्षुल्लकवैश्वदेवम् ॥ The word kshullaka is derived thus क्षुधं लाति = क्षुल्लः to which the Diminutive क (V. 3. 73 &c) is added : and the word has udâtta on the final.

उष्ट्रः सादिवाम्योः ॥ ४० ॥ पदानि ॥ उष्ट्रः, सादि, वाम्योः ॥

वृत्तिः ॥ उष्ट्रशब्दः पूर्वपदं सादिवाम्योरुत्तरपदयोःप्रकृतिस्वरं भवति ॥

40. The word 'ushṭra' retains its accent before 'sâdi' and 'vâmi'.

Thus उष्ट्रसादि and उष्ट्रवामि ॥ The word उष्ट्र is derived from उष् by ष्ट्रन् affix (Uṇ IV. 162) and has acute on the first (VI. 1. 197). This is either a Karmadhâraya or a Genitive compound. In some texts the above examples are given with a visarga in the masculine, and not Neuter.

गौः सादसादिसारथिषु ॥ ४१ ॥ पदानि ॥ गौः, साद, सादि, सारथिषु, प्रकृतिस्वरम् ॥

वृत्तिः ॥ गोशब्दः पूर्वपदं साद सादि सारथि इत्येतेषूत्तरपदेषु प्रकृतिस्वरं भवति ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
GSL

41. The word 'गो' retains its accent before 'sâda', 'sâdi', and 'sârathi'.

Thus गोःसादः or गां सादयति = गोसादः, गोः सादिः = गोसादिः, and गोसारथिः ॥ साद is formed from सद् with the affix घञ् and forms a Genitive compound (गोः सादः). Or from the causative verb सादयाति, we get गोसादः by adding अण् (III. 9. 1) गोसादी is formed by णिनि from the same causative root. The Krit-accent is debarred in the case of साद and सादिन्, the Samâsa-accent VI. 1. 223 in the case of सारथि ॥

कुरुगार्हपतरिक्तगुर्वसूतजरत्यश्लीलदृढरूपा पारेवडबा तैतिलकद्रूः पण्यकम्बलो दासीभाराणां च ॥ ४२ ॥ पदानि ॥ कुरुगार्हपत, रिक्तगुरु, असूतजरती, अश्लीलदृढरूपा, पारेवडबा, तैतिलकद्रूः, पण्यकम्बलः, दासीभाराणाम्, च, प्रकृतिस्वरम् ॥

वृत्तिः ॥ कुरुगार्हपत रिक्तगुरु असूतजरती अश्लीलदृढरूपा पारेवडबा तैतिलकद्रू पण्यकम्बल इत्येते समासास्तेषां दासीभारादीनां च पूर्वपदप्रकृतिस्वरं भवति ॥

वार्त्तिकम् ॥ कुरुवृज्योर्गार्हपतइति वक्तव्यम् ॥ वा० ॥ संज्ञायामिति वक्तव्यम् ॥

42. The first member retains its accent in the following :—'Kuru-gârhapata', 'Rikta-guru', 'Asûta-jaratî', 'Aślîla-dṛiḍha-rûpâ', 'Pâre-vaḍabâ', 'Taitila-kadrûḥ', 'Paṇya-kambalaḥ' and 'Dâsî-bhâra &c'.

The first seven words are compounds, the first two of these are exhibited without any case-ending, the renaining five are in nom. Singular. Thus कुरुगार्हपतम् (कुरूणां गार्हपत, Kuru is formed by कु affix added to कृ Uṇ I. 24,) and has acute on the final.

Vârt:—So also वृजिगार्हपतम्, the word Vṛiji has acute accent on the first.

So also रिक्तो गुरुः = रिक्तगुरुः or रिक्तगुरुः for rikta has acute either on the first or on the second (VI. 1. 208). So also असूता जरती = असूतजरती, अश्लीलादृढरूपा = अश्लीलदृढरूपा ॥ Asûtâ and aslîlâ being formed by नञ् particle have acute on the first: (VI. 2. 2). That which has श्री is called श्लील, the affix लच् being added by its belonging to Sidhmâdi class, and र changed to ल by its belonging to kapilakâdi class. So also पारेवडबा, this is = पारेवडबेव ॥ This is a samâsa with the force of इव, and there is elision of the case ending. The word पार belongs to Ghṛitâdi class, and has acute on the final. तैतिलानां कद्रूः = तैतिलकद्रूः, the son or pupil of Titilin is Taitila formed by अण् affix. पण्यकम्बलः, panya ends in यत् and has acute on the first (VI. 1. 213).

Vârt:—पण्यकम्बलः has acute on the first only when it is a name. Otherwise in पणितव्ये कम्बले compound, the accent will be on the final by the general rule VI. 1. 223. The word पण्य being frrmed by यत् affix (III. 1. 101) is acutely accented on the first (VI. 1. 213). The word पण्यकम्बलः is as Name when it means the market-blanket i. e. a blanket of a well known determinate size

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

and fixed price, which is generally kept for sale by the blanket-sellers. But when the compound means a saleable blanket, it takes the samasa accent (VI. 1. 223). If it be objected what is the use this Vartika, for the word पण्य being formed by a kritya affix, will retain its accent in the Tatpurusha, by VI. 2. 2, we reply that the कृत्य used in VI. 2. 2 relates to pratipadokta kritya compounds such as ordained by कृत्यतुल्याख्या अजात्या II. 1. 68, while here the compound is by विशेषणं विशेष्येण II. 1. 51 and is a general compound. So also दास्याभारः = दासीभारः ॥ The words belonging to Dâsi bhârâdi class are all those Tatpurusha compound words, not governed by any of the rules of accent, in which it is desired that the first member should retain its accent. Some of them are देवँजूतिः, देवँसूतिः, देववीतिः, वँसुनीतिः ॥ Vasu has acute on the first being formed by a नित् affix Un I. 9 10). ओषधिः = ओषोधीयतेऽस्याम्, formed by कि affix (III. 3. 93), ओष being formed by घञ् has acute on the first (VI. 1. 197). चन्द्रँमाः is formed by असि affix added to the root माङ् माने preceded by the upapada चन्द्र as, चन्द्र + मा + अस् = चन्द्रमस्, the affix being treated as डित् (Uṇ IV. 228), and चन्द्र is formed by रक affix (Uṇ II. 13) and has acute on the final.

चतुर्थी तदर्थे ॥ ४३ ॥ पदानि ॥ चतुर्थी, तदर्थे, प्रकृतिस्वरम् ॥

वृत्तिः ॥ चतुर्थ्यन्तं पूर्वपदं तदर्थउत्तरपदे तदभिधेयार्थे यत्तद्वाचिन्युत्तरपदे प्रकृतिस्वरं भवति । तदिति चतुर्थ्यन्तस्यार्थः परामृश्यते ।

43. A word in the Dative case as the first member retains its accent, when the second member expresses that which is suited to become the former.

Thus यूँपदारु, कुण्डलँहिरण्यम् ॥ The word यूप has accent on the first syllable, as it is formed by प (Uṇ III. 27) treated as a नित् (Uṇ III. 26). The word कुण्डल is formed by कल affix which is treated as चित् (Uṇ. I. 108) and has acute on the final. So also रँथदारु, वल्लीहिरण्यम् ॥ Ratha is first-acute formed by kthan affix (Uṇ II. 2). Vallî has acute on the final formed by ङीष् affix. (IV. 1. 41) Why do we say 'it being suited to the first'? Observe कुबेरबलिः ॥ This accent applies when the second member denoting the material is modified into the first by workmanship. The composition takes place by II. 1. 36.

अर्थे ॥ ४४ ॥ पदानि ॥ अर्थे, प्रकृतिस्वरम् ॥

वृत्तिः ॥ चतुर्थीति वर्तते । अर्थशब्दउत्तरपदे चतुर्थ्यन्तं पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति ।

44. Before the word 'artha', the first member in the Dative retains its accent.

Thus मात्रे इदं = मात्रर्थम्, देवँतार्थम्, अँतिथ्यर्थम् ॥ The words मातृ and पितृ are finally acute as taught so in Uṇâdi sûtra (Uṇ II. 95): देवता being formed by a लित् affix (V. 4. 27) has acute on the middle; अतिथि is formed by इथिन् affix and has acute on the first.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

The difference between तदर्थ and अर्थ is that the former, like दारु 'wood', हिरण्य 'gold', has not inherent in it the sense of adaptibility, while अर्थ means 'adapted'. Some say that the making of two sûtras, one with तदर्थ and the other with अर्थ indicates, that the former rule is applicable only to that compound where the material itself is changed into the substance of the first. Therefore the rule does not apply to अश्वघासः, श्वश्रूसुरम् &c, though 'grass be suited for the horse' &c.

क्ते च ॥ ४५ ॥ पदानि ॥ क्ते, च, प्रकृतिस्वरम् ॥

वृत्तिः ॥ क्तान्ते चोत्तरपदे चतुर्थ्यन्तं पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति ।

45. The first member in the Dative case retains its accent before a Past Participle in क्त ॥

Thus गोहितम्, मनुष्यहितम्, अश्वहितम्, गोरक्षितम्, अश्वरक्षितम्, तापसरक्षितम् वनम् ॥ The compounding takes place by II. 1. 36. The compound गोरक्षितं means गोभ्योरक्षितं and is a sampradana Dative.

कर्मधारये ऽनिष्ठा ॥ ४६ ॥ पदानि ॥ कर्मधारये, अनिष्ठा, प्रकृतिस्वरम् ॥

वृत्तिः ॥ कर्मधारये समासे क्तान्तउत्तरपदे ऽनिष्ठान्तं पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति ॥

46. Before a Past Participle in 'kta', the first member, when it itselfis not a Past Participle, retains its original accent in a Karmadhâraya compound.

This rule is confined to the Past Participles and the Nouns specifically mentioned in II. 1. 59; on the maxim of pratipadokta &c. Thus श्रेणिकृताः, पूगकृताः, ऊककृताः, निधनकृताः ॥ The word श्रेणि has acute on the first as it is formed by the affix नि which is considered नित् (Uṇ IV. 51). The word पूग is end-acute as it is formed by the affix गक् (Uṇ I. 124). The word ऊक is also end-acute (VI. 2. 32). The word निधन has acute on the middle. Why do we say in a Karmadhâraya compound? Observe श्रेण्या कृतं = श्रेणिकृतम् ॥ Why do we say 'when it is a non-nishṭhâ word?' Observe कृताकृतम् ॥ Here the compounding is by II. 1. 60.

अहीने द्वितीया ॥ ४७ ॥ पदानि ॥ अहीने, द्वितीया ॥

वृत्तिः ॥ अहीनवाचिनि समासे क्तान्तउत्तरपदे द्वितीयान्तं पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति ॥

वार्त्तिकम् ॥ द्वितीयानुपसर्गइति वक्तव्यम् ॥

47. Before a Past Participle in 'kta', a word ending in the Accusative case retains its accent, when it does not mean a separation.

Thus कष्टश्रितः, त्रिशकलपतितः, ग्रामगतः ॥ Kashṭa has acute on the end, triśakala is a Bahuvrihi compound (triṇi śakalâni asya), and consequently acute on the first: grâma has acute on the first as it is formed by the नित् affix

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GL

मन् added to यस्, the final being replaced by आ (Uṇ I. 143) ॥ Why do we say 'when not meaning separation'? Observe कान्तारातीतः, योजनातीतः, because one has taken himself beyond kântâra and yojana.

Vârt:—This rule does not apply when the Past Participle has an upasarga attached; as सुखप्राप्तः, दुःखप्राप्तः सुखापन्नः, दुःखापन्नः (VI. 4. 144). This is an exception to rule VI. 2. 144.

तृतीया कर्मणि ॥ ४८ ॥ पदानि ॥ तृतीया, कर्माणि, (पूर्वपदप्रकृतिस्वरम्) ॥

वृत्तिः ॥ कर्मवाचिनि क्तान्तउत्तरपदे तृतीयान्तं पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति ॥

48. A word ending in an Instrumental case retains its accent before the Past Participle in 'kta', when it has a Passive meaning.

Thus अहिहतः or अहिहतः रुद्रहतः, वज्रहतः, महाराजहतः, नखनिर्भिन्ना, दात्रलूना ॥ The word 'ahi' is derived from हन् with the proposition आ which is shortened, and the affix इण् (Uṇ IV. 138), and has acute on the final, according to others the acute is on the first: Rudra is formed by रक् affix (Uṇ II. 22) added to the causative रोदि; Mahârâja is formed by the Samâsanta affix टच्; nakha is formed by ख affix added to नह् (Uṇ V. 23) or it may be a Bahuvrîhi नास्य खमस्ति = नखः, formed by अच् (V. 4. 121), and has acute on the final: Dâtra is formed by ष्ट्रन् (III. 2. 182). Why do we say when having a Passive signification? Observe रथेन यातः = रथयातः, the 'kta' is added to a verb of motion with an Active significance.

गतिरनन्तरः ॥ ४९ ॥ पदानि ॥ गति, अनन्तरः (प्रकृतिस्वरम्) ॥

वृत्तिः ॥ क्ते कर्मणीति वर्त्तते । कर्मवाचिनि क्तान्तउत्तरपदे गतिरनन्तरः पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति ॥

49. A word called Gati (I. 4. 60) when standing immediately before a Participle in 'kta' having a Passive significance, retains its accent.

Thus प्रकृतः, प्रहृतः ॥ Here one of the following rules would have applied otherwise, namely, either (1) the Samasa end-acute IV. 1. 223 (2) or the Indeclinable first member to retain its accent VI. 2. 2, (3) or the end acute by VI. 2. 139 and 144. The present sûtra debars all these. Why do we say 'immediately?' Observe अभ्युद्धृतः, समुद्धृतः, समुद्धृतः ॥ Where the distant Gati words अभि and सम् do not preserve their accent, but the immediately preceding Gati, as उत् does retain its accent, though it is not the first member of the compound word. Compare also VIII. 2. 70. But in दूरात् + आगतः (âgata being governed by this rule) we have दूरादागतः, (II. 1. 39 and VI. 3. 2) where VI. 2. 144 has its scope, though it had not its scope in अभि + उद्धृतः = अभ्युद्धृतः ॥ In the former case this maxim applies कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणं ॥ "A Krit affix denotes whenever it is employed, a word-form which begins with that to which that

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

CSL

Kṛit affix has been added, and which ends with the Kṛit affix, but moreover should a Gati or a noun such as denotes a case-relation have been prefixed to that word-form, then the Kṛit affix must denote the same word-form together with the Gati or the noun which may have been prefixed to it". In the second example, this maxim is not applied, because scope should be given to the word अनन्तर in this aphorism. When the Participle has not a Passive significance, the rule does not apply because the word कर्मणि is understood here also; as, प्रकृतः कटं देवदत्तः ॥ This sûtra debars VI. 2. 144.

तादौ च निति कृत्यतौ ॥ ५० ॥ पदानि ॥ तादौ, च, निति, कृति, अ-तौ ॥

वृत्तिः ॥ तकारादौ च तुशब्दवर्जिते निति कृति परतो गतिरनन्तरः प्रकृतिस्वरो भवति ॥

50. An immediately preceding Gati retains its original accent before (a word formed by) a Kṛit-affix beginning with त्, which has an indicatory न्, but not before तु ॥

Thus प्रकर्ता (with तृन्) प्रकर्तुम् (with तुमुन्), प्रकृतिः (with क्तिन्) ॥ This sûtra debars the Kṛit-affix accent (VI. 2. 139). Why do we say "before an affix beginning with त्"? Observe प्रजल्पाकः formed with the affix षाकन् (III. 2. 155), and the Gati प्र, the accent being governed by VI. 2. 139. Why do we say 'which is नित्'? Observe प्रकर्ता formed by तृच् affix. When a Kṛit-affix takes the augment इट्, it does not lose its character of beginning with त् on the Vartika कृदुपदेशे वा ताद्यर्थमिडर्थम् ॥ Thus प्रलपिता, प्रलपितुम् ॥ Why do we say "but not before तु"? Observe आगन्तुः with the Uṇâdi affix तुन् ॥

तवै चान्तश्च युगपत् ॥ ५१ ॥ पदानि ॥ तवै, च, अन्तः, च, युगपत्, (उदात्तः प्रकृतिस्वरम्) ॥

वृत्तिः ॥ तवैप्रत्ययस्यान्त उदात्तो भवति गतिश्चानन्तरः प्रकृतिस्वर इति एतदुभयं युगपद्भवति ॥

51. An immediately preceding Gati retains its original accent before an Infinitive in तवै (III. 4. 14) but whereby simultaneously the final has the acute as well.

Thus अन्वेतवै, परिस्तरितवै, परिपातवै, अभिचरितवै ॥ All upasargas have acute on the first except 'abhi': which therefore has acute on the final. (Phit Su IV. 13) which declares उपसर्गा आद्युदात्ता अभिवर्जम् ॥ This debars कृत् accent (VI. 2. 139) and is an exception to the rule that in a single word, a single syllable only has acute.

अनिगन्तोऽञ्चतौ वप्रत्यये ॥ ५२ ॥ पदानि ॥ अनिगन्तः, अञ्चतौ, वप्रत्यये, (प्रकृतिस्वरः)

वृत्तिः ॥ अनिगन्तो गतिः प्रकृतिस्वरो भवत्यञ्चतौ वप्रत्यये परतः ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

52. An immediately preceding Gati not ending in इ or उ, retains its original accent before अञ्च् when an affix having a व् follows.

Thus प्राङ्, प्राञ्चौ, प्राञ्चः or प्राङ्, प्राञ्चौ, प्राञ्चः ॥ The accent is acute and optionally svarita by VIII. 2. 6. So also पराङ्, पराञ्चौ, पराञ्चः, पराचः, पराचा ॥ But with प्रति which ends in इ, we have प्रत्यङ्, प्रत्यञ्चौ, प्रत्यञ्चः here by VI. 2. 139 the second member retains its original accent. Why do we say 'before an affix व्'? Observe उदञ्चनः ॥ When the nasal of 'añch' is elided, then rule VI. 1. 222 presents itself; but that rule is superseded when a Gati not ending in इ or उ precedes, because the present rule is subsequent. Thus पराचः and पराचाः ॥ In some texts, the reading is अञ्चतावप्रत्यये ॥ The affix व् is like क्विप् &c, (VI. 1. 67).

न्यधी च ॥ ५३ ॥ पदानि ॥ नि, अधी, च, (प्रकृतिस्वरौ) ॥

वृत्तिः ॥ नि अधि इत्येतौ चाञ्चतौ वप्रत्यये परतः प्रकृतिस्वरौ भवतः ॥

53. The Gatis नि and अधि, however, retain their original accent before 'añch' followed by a व् affix.

Thus न्यङ्, न्यञ्चौ, न्यञ्चः ॥ The अ becomes svarita by VIII, 2. 4. So also अध्यङ्, अध्यञ्चौ, अध्यञ्चः, अधीचः, अधीचः, नीचः, नीचा ॥

ईषदन्यतरस्याम् ॥ ५४ ॥ पदानि ॥ ईषत्, अन्यतरस्या, (प्रकृतिस्वरम्) ॥

वृत्तिः ॥ ईषदित्येतत्पूर्वपदमन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं भवति ॥

54. The word ईषत् when first member of a compound may optionally preserve its original accent.

Thus ईषत्कडारः or ईषत्कडारः, ईषत्पिङ्गलः or ईषत्पिङ्गलः ॥ ईषत् has acute on the final. But in ईषद्भेदः &c, the Krit-accent will necessarily take place (VI. 2. 139); no option being allowed; because the compounds to which the present rule applies are, on the maxim of pratipadokta, those formed by ईषत् with non-Krit words under II. 2, 7.

हिरण्यपरिमाणं धने ॥ ५५ ॥ पदानि ॥ हिरण्य-परिमाणम्, धने, (प्रकृतिस्वरम्)॥

वृत्तिः ॥ हिरण्यपरिमाणवाचि पूर्वपदं धनशब्दउत्तरपदे ऽन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं भवति ॥

55. The first member, denoting the quantity of gold, retains optionally its original accent, before the word धन ॥

Thus द्विसुवर्णधनम् or द्विसुवर्णधनम् ॥ This is a Karmadhâraya compound द्वौसुवर्णौ परिमाणमस्य = द्विसुवर्णं, तदेव धनम् ॥ It may also be treated as a Bahuvrihi compound, then the accent will be of that compound, as द्विसुवर्णधन : or द्विसुवर्णधनः ॥ Why do we say 'gold'? Observe प्रस्थधनम् ॥ Why do we say 'quantity'? Observe काञ्चनधनम् ॥ Why do we say 'धन'? Observe निष्कमाला ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
GSL

प्रथमो ऽचिरोपसंपत्तौ ॥५६॥ पदानि ॥ प्रथमः, अचिरः, उपसम्पत्तौ (प्रकृतिस्वरम्)॥

वृत्तिः ॥ प्रथमशब्दः पूर्वपदमचिरोपसंपत्तौ गम्यमानायामन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं भवति । अचिरोपसंपत्तिरचिरोपश्लेषोऽभिनवत्वम् ॥

56. The word प्रथम when standing first in a compound, retains optionally its original accent when meaning 'a novice'.

The word अचिरोपसंपत्ति = अचिरोपश्लेष or अभिनवत्वम् ॥ Thus प्रथमवैयाकरणः or प्रथमवैयाकरणः = संप्रतिव्याकरणमध्येतुं प्रवृत्तः 'one who has recently commenced to study Grammar'. The word प्रथम is derived from प्रथ by अमच् (Uṇ V. 68) and by चित् accent the acute falls on the last. Why do we say when meaning 'a Novice?' Observe प्रथमवैयाकरणः (वैयाकरणानामाद्यो मुख्यो वा यः सः) 'the first Grammarian or a Grammarian of the first rank'. It will *always* have acute on the final.

कतरकतमौ कर्मधारये ॥ ५७ ॥ पदानि ॥ कतर-कतमौ, कर्मधारये, प्रकृतिस्वरम्॥

वृत्तिः ॥ कतरशब्दः कतमशब्दश्च पूर्वपदं कर्मधारये समासे ऽन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं भवति ॥

57. The words कतर and कतम standing as the first member of a compound retain optionally their original accent in a Karmadhâraya.

Thus कतरकठः or कतरकठः, कतमकठः or कतमकठः ॥ The word Karmadhâraya is used for the sake of the next sûtra, this sûtra could have done without it, as 'katara' and 'katama' by the maxim of pratipadokta, form only Karmadhâraya compound by II. 1, 63.

आर्यो ब्राह्मणकुमारयोः ॥५८॥ पदानि ॥ आर्यः, ब्राह्मण-कुमारयोः, प्रकृतिस्वरम् ॥

वृत्तिः ॥ आर्यशब्दः पूर्वपदं ब्राह्मणकुमारशब्दयोरुत्तरपदयोः कर्मधारये समासे ऽन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं भवति ॥

58. The word आर्य optionally retains its original accent in a Karmadhâraya, before the words ब्राह्मण and कुमार ॥

Thus आर्यब्राह्मणः or आर्यब्राह्मणः, आर्यकुमारः or आर्यकुमारः ॥ The word आर्य is formed by ण्यत् affix and has svarita on the final. Why do we say 'Arya'? Observe परमब्राह्मणः, परमकुमारः ॥ Why do we say before 'Brâhmaṇa' and 'Kumâra'? Observe आर्यक्षत्रियः ॥ Why 'Karmadhâraya?' Observe आर्यस्य ब्राह्मणः = आर्यब्राह्मणः ॥ According to the Accentuated Text the accent is आर्य (Pro. Bohtlingk).

राजा च ॥ ५९ ॥ पदानि ॥ राजा, च ॥

वृत्तिः ॥ राजा च पूर्वपदं ब्राह्मणकुमारयोरुत्तरपदयोः कर्मधारये समासे ऽन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं भवति ॥

59. The word राजन् retains optionally its accent before the words 'Brâhmaṇa' and 'Kumâra', in a Karmadhâraya.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
1162

GL

Thus राजब्राह्मणः or राजब्राह्मणः, राजकुमारः or राजकुमारः ॥ The word राजन् is formed by the affix कनिन् added to राज् (Uṇ I. 156). But राज्ञो ब्राह्मण = राजब्राह्मणः where the compound is not Karmadhâraya. The making of this a separate aphorism is for the purpose of preventing the yathâsankhya rule and also for the sake of the subsequent sûtra into which the anuvritti of राजन् runs and not of आर्य ॥

षष्ठी प्रत्येनसि ॥ ६० ॥ पदानि ॥ षष्ठी, प्रत्येनसि, (अन्यतरस्याम् राजा प्रकृतिस्वरम्) ॥

वृत्तिः ॥ राजेति वर्त्तते, ऽन्यतरस्यामिति च । षष्ठ्यन्तो राजशब्दः पूर्वपद प्रत्येनस्युत्तरे ऽन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं भवति ॥

60. The word 'râjan' ending in the Genitive case optionally retains its accent before the word प्रत्येनस् ॥

The words राजन् and अन्यतरस्याम् are understood here also. Thus राज्ञः प्रत्येनाः or राज्ञः प्रत्येनाः ॥ The sign of the Genitive is not elided by VI.3. 21. When आक्रोश is not meant we have, राजप्रत्येनाः or राजप्रत्येनाः ॥ Why do we say 'ending in the Genitive'? Observe राजा चासौ प्रत्येनाश्च = राजप्रत्येनाः no option.

क्ते नित्यार्थे ॥ ६१ ॥ पदानि ॥ क्ते, नित्यार्थे (पूर्वपदम् अन्यतरस्याम् प्रकृतिस्वरम्) ॥

वृत्तिः ॥ क्तान्त उत्तरपदे नित्यार्थे समासे पूर्वपदमन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं भवति ॥

61. A word having the sense of 'always', retains optionally its accent before a Past Participle in क्त ॥

Thus नित्यप्रहसितः or नित्यप्रहसितः, सततप्रहसितः or सततप्रहसितः ॥ These are Accusative compounds formed under Rule II. 1. 28. नित्य is formed by त्यप् affix added to the upasarga नि (IV. 2. 104 Vârt); and has acute on the first, the upasarga retaining its accent, the affix being anudâtta (III. 1. 4). The word सतत being formed by क्त affix with the force of भावः, has acute on final by VI. 2. 144. If it be considered to have been formed by कर्मणि क्त, then the accent will be on the beginning by VI. 2. 49. Why do we say when the first term means 'always'? Observe मुहूर्त्तप्रहसितः ॥ In the case of नित्यप्रहसितः &c the samâsa accent VI. 1. 223 was first set aside by the Accusative Tatpurusha accent VI. 2, 2. this in its turn was set aside by क्त accent VI. 2. 144, which is again debarred by the present.

ग्रामः शिल्पिनि ॥ ६२ ॥ पदानि ॥ ग्रामः, शिल्पिनि, (अन्यतरस्याम् प्रकृतिस्वरम्) ॥

वृत्तिः ॥ ग्रामशब्दः पूर्वपदे शिल्पिवाचिन्युत्तरपदे ऽन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं भवति ॥

62. The word ग्राम when first member of a compound, optionally retains its accent before a word denoting "a professional man or artisan".

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

Thus ग्रामनापितः or ग्रामनापितः, ग्रामकुलालः or ग्रामकुलालः ॥ The word ग्राम has acute on the first. Why do we say "ग्राम"? Observe परमनापितः ॥ Why do we say 'a śilpî a professional workman'? Observe ग्रामरथ्या; where there is no option.

राजा च प्रशंसायाम् ॥ ६३ ॥ पदानि ॥ राजा, च, प्रशंसायाम्, (अन्यतरस्याम् प्रकृति स्वरम्) ॥

वृत्तिः ॥ राजशब्दः पूर्वपदं शिल्पिवाचिन्युत्तरपदे प्रशंसायां गम्यमानाया मन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं भवति ॥

63. The word राजन् followed by a profession-denoting noun, optionally retains its accent, when praise is to be expressed.

Thus राजनापितः or राजनापितः, राजकुलालः or राजकुलालः "A royal barber i. e. a skillful barber or one fit to serve the king even" &c. It may be either a Karmadhâraya or a Genitive compound. Why do we say 'राजन्'? Observe परमनापितः ॥ Why do we say 'when denoting praise'? Observe राजनापितः 'king's barber'. Why do we say 'a professional man'? Observe राजहस्ती 'a royal elephant'.

आदिरुदात्तः ॥ ६४ ॥ पदानि ॥ आदिः, उदात्तः, ॥

वृत्तिः ॥ आदिरुदात्त इत्येतदधिकृतमित उत्तरं यद्वक्ष्यामस्तत्र पूर्वपदस्यादिरुदात्तो भवतीत्येवं तद्वेदितव्यम् ॥

64. In the following up to VI. 2. 91 inclusive the phrase "the first syllable in—(the word standing in the Nominative) has the acute", is to be always supplied.

This is an adhikâra aphorism. The first syllable of the पूर्वपद will get the acute in the following aphorisms. In short, the phrase 'âdir udâtta' should be supplied to complete the sense of the subsequent sûtras. The very next sûtra illustrates it. That sûtra literally means "a word in the Locative case or a word denoting the name of the receiver of a tax or tribute, standing before a word denoting that which is lawful, but not before हरण". To complete the sense we must supply the words "has acute on the first syllable". Thus स्तूपेशाणः, मुकुटे कार्षापणम्, याज्ञिकाश्वः, वैयाकरणहस्ती ॥ The word आदि 'the first syllable' is understood upto VI. 2. 91, the word उदात्त has longer stretch: it governs upto VI. 2. 137.

सप्तमीहारिणौ धर्म्येऽहरणे ॥ ६५ ॥ पदानि ॥ सप्तमी, हारिणौ, धर्म्ये, अहरणे, (आद्युदात्तम्) ॥

वृत्तिः ॥ सप्तम्यन्तं हारिवाचि च पूर्वपदं धर्म्यवाचिनि हरणशब्दादन्यास्मिन्नुत्तरपदे आद्युदात्तं भवति ॥

65. The first member of a compound, if in the Locative case or denoting the name of the Receiver of a tax, has acute on the first syllable, when the second member is a word denoting 'what is lawful', but not when it is हरण ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

The word हारिण् means 'appropriates the dues or taxes': and धर्म्यम् means 'the due or tax which has been determined by the custom or usage, of the country, town, sect or family. that which one is lawfully entitled to get'. The word धर्म्य is formed by यत् under IV. 4. 91 and 92 and has the sense of both. Of Locative words we have the following examples: —स्तुपे-शाणः मुकुटे-कार्षापणम्, हले-द्विपदिका, हले-त्रिपदिका, दृषदि-माषकः ॥ These compounds are formed under II. 1. 44, and the sign of the Locative is not elided by VI. 3. 9 and 10. With the name of a due-receiver हारी we have the following:—याज्ञिकाश्वः 'the horse which is the customary due of the sacrificer'. So also वैयाकरणहस्ती, मातुलाश्वः, पितृव्यगवः ॥ In some places the established usage is to give a शाण coin in every sacred Tope &c, or to give a horse to a sacrificer &c. Why do we say 'what is lawful'? Observe स्तम्बेरमैः, कर्मकर वर्द्धितकैः वर्द्धितकौ नाम मूले स्थूलोग्रे सूक्ष्म ओदन पिण्डः, स कर्मकराय दीयते, अन्यथा कर्म न कुर्यादिति, न त्वयं धर्मः ॥ Why do we say "but not before हरण"? Observe वाडबहरणम् 'that which is given to a mare'. हरण is that customary food which is given to a mare after she has been covored, in order to strengthen her. The word हरण is a Kṛit-formed word, its exclusion here indicates that other Kṛit-formed words however are governed by this rule when preceded by a हारी denoting word; and thus this sûtra supersedes the Kṛit accent enjoined by VI. 2. 139, so far. Thus वाडबहायः has acute on the first by this rule, the subsequent VI. 2. 139 not applying.

युक्ते च ॥ ६६ ॥ पदानि ॥ युक्ते, च, (आद्युदात्तम्) ॥

वृत्तिः ॥ युक्तवाचिनि च समासे पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति ।

66. The first member of a compound has acute on the first syllable, when the second member denotes that by whom the things denoted by the first are regulated or kept in order.

The word युक्त means 'he who is prompt in the discharge of his appointed duty' i. e. the person appointed to look after. Thus गोबल्लवः 'a cowherd looking after cow': अश्वबल्लवः, गोमणिन्द्रः, अश्वमणिन्द्रः, गोसंख्यः, अश्वसंख्यः ॥ All these word बल्लवः, मणिन्द्रः, सख्यः &c mean पालकः 'the protector &c.

विभाषा ऽध्यक्षे ॥ ६७ ॥ पदानि ॥ विभाषा, अध्यक्षे, (आद्युदात्तम्) ॥

वृत्तिः ॥ अध्यक्षशब्दउत्तरपदे विभाषा पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति ॥

67. The acute is optionally on the first syllable when the word अध्यक्ष follows.

Thus गवाध्यक्षः or गवाध्यक्षः 'a superintendent of cows': अश्वाध्यक्षः or अश्वाध्यक्षः ॥

पापं च शिल्पिनि ॥ ६८ ॥ पदानि ॥ पापम्, च, शिल्पिनि, (विभाषा)(आद्युदात्तः) ॥

वृत्तिः ॥ पापशब्दः शिल्पिवाचिन्युत्तरपदे विभाषा ऽऽद्युदात्तो भवति ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
GSL

68. The word पाप has optionally acute on the first syllable when followed by a word denoting a professional man.

Thus पाँपनापितः or पापनापितँः, पाँपकुलालः or पापकुलालँः ॥ This rule applies to the pratipadokta samâsa of पाप in the sense of censure as taught in II. I. 54, when it is an appositional compound; and not when it forms a Genitive compound. Thus पापस्यनापितः = पापनापितँः ॥

गोत्रान्तेवासिमाणवब्राह्मणेषु क्षेपे ॥ ६९ ॥ पदानि ॥ गोत्र, अन्तेवासि, माणव, ब्राह्मणेषु, क्षेपे, (पूर्वपदम् आद्युदात्तम्) ॥

वृत्तिः ॥ गोत्रवाचिन्यन्तेवासिवाचिनि चोत्तरपदे माणवब्राह्मणयोश्च क्षेपवाचिनि समासे पूर्वपदमाद्युदात्तम् भवति ॥

69, The first syllable of the first member of a compound has the acute accent before a Patronymic name or a scholar-name, as well as before माणव and ब्राह्मण, when a reproach is meant.

Thus जँघावात्स्यः = यो जंघादानं ददान्यहमिति वात्स्यः, संपद्यते सः; यत्र श्राद्धादौ वात्स्यानामेव पादप्रक्षालनं क्रियते, तत्रावात्स्यः सन् वात्स्योऽहमिति ब्रूते तल्लाभाय सः ॥ भार्यासौश्रुतः 'a descendant of Suśruta under the petticoat government of his wife'. The compounding takes place by the analogy of शाकपार्थिवः ॥ वँशाब्राह्मकृतेयः (Brahmakrita belongs to Subhrâdi class). The above are examples of Gotra words. Now with scholar names. कुँमारीदाक्षाः 'the pupils of Daksha for the sake of marriage i. e. who study the work of Daksha or make themselves the pupils of Daksha for the sake of girls'. कँम्बलचारायणीयाः, घृँतरौढीयाः, and औँदनपाणिनीयाः &c. भिँक्षामाणवः = भिक्षांलप्स्येऽहमिति माणवो भवति ॥ दाँसीब्राह्मणः, वृँषली ब्राह्मणः, भँयब्राह्मणः = यो भयेन ब्राह्मणः संपद्यते ॥ Compounding by II. I. 4 where no other rule applies. Why do we say 'when followed by a Gotra word?' Observe दासीश्रोत्रियँः ॥ Why do we say 'when reproach is meant?' Observe महाब्राह्मणः ॥

अङ्गानि मैरेये ॥ ७० ॥ पदानि ॥ अङ्गानि, मैरेये, (आद्युदात्तानि) ॥

वृत्तिः ॥ मैरेयशब्दउत्तरपदे तदङ्गवाचीनि पूर्वपदान्याद्युदात्तानि भवन्ति ॥

70. The first syllable of the word preceding मैरेय, gets the acute, when it denotes the ingredient of the same.

Thus गुँडमैरेयः 'the wine maireya prepared from treacle or molasses'. मँधुमैरेयः 'the maireya prepared from honey'. Why do we say when denoting 'an ingredient?' Observe परममैरयँः ॥ Why do we say "before मैरेय?" Observe पुष्पासवँः ॥ Every sort of spirituous liquor except सुरा is called मैरेय ॥

भक्ताख्यास्तदर्थेषु ॥ ७१ ॥ पदानि ॥ भक्ताख्याः, तदर्थेषु, (आद्युदात्ताः) ॥

वृत्तिः ॥ भक्तमन्नं तदाख्यास्तद्वाचिनः शब्दास्तदर्थेषूत्तरपदेषु आद्युदात्ता भवन्ति ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

71. A word denoting food gets the acute on the first syllable, when standing before a word which denotes a repository suited to contain that.

Thus भिँक्षाबासः, भँक्तकंसः, श्राँणाकंसः, भाँजीकंसः ॥ The words like भिक्षा, भक्त &c, are names of food. Why do we say 'when denoting the name of food'? Observe समाशशालयै: (the word समाश=समशनं is the name of an 'action' and not of a 'substance'). Why do we say 'tadartheshu suited to contain that'? Observe भिक्षाँप्रियः. which is a Bahuvrîhi, and the first member gets acute on the final.

गोबिडालसिंहसैन्धवेषूपमाने ॥ ७२ ॥ पदानि ॥ गो, बिडाल, सिंह, सैन्धवेषु, उपमाने, (आद्युदात्तम्) ॥

वृत्तिः ॥ गवादिषूपमानवाचिषूत्तरपदेषु पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति ॥

72. A word denoting the object of comparison gets the acute on the first syllable when standing before गो, बिडाल, सिंह, and सैन्धव ॥

Thus धाँन्यगवः=धान्यं गौरिव ॥ The compounding takes place by II. 1. 56, the words गो &c, being considered to belong to Vyâghrâdi class, which is an Akritigana. The meaning of the compound must be given according to usage and appropriateness. Thus धान्यगवः means गवाकृत्याऽवस्थितं धान्यं ॥ So also हिँरण्यगवः, भिँक्षाबिडालः, ब्राँह्मणबिडालः, तृँणसिंहः, काँष्ठसिंहः, सैँक्तुसैन्धवः, पाँनसैन्धवः ॥ Why do we say "when denoting the object of comparision"? Observe परमसिंहः ॥

अके जीविकार्थे ॥ ७३ ॥ पदानि ॥ अके, जीविकार्थे, (आद्युदात्तम्) ॥

वृत्तिः ॥ अकप्रत्ययान्त उत्तरपदे जीविकार्थवाचिनि समासे पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति ॥

73. The first member of a compound has the acute on the first syllable when the second member is a word ending in the affix अक, and the compound expresses a calling by which one gets his living.

Thus दँन्तलेखकः, नँखलेखकः, अँवस्करशोधकः, रँमणीयकारकः=दन्तलेखनादिभिर्येषां जीविका ॥ The compounding takes place by II. 2. 17. Why do we say when meaning 'means of living'? Observe इक्षुभक्षिकां मे धारयसि ॥ All affixes which ultimately become अक by taking substitutes, are called अक affixes. Thus ण्वुल्, वुन् &c are अक affixes (VII. 1. 1). Why do we say "ending in the affix अक"? Observe रमणीयकर्त्ता ॥ Here the compounding takes place by II. 2. 17, and the affix तृच् is added in the sense of sport and not of livelihood.

प्राचां क्रीडायाम् ॥ ७४ ॥ पदानि ॥ प्राचाम्, क्रीडायाम्, (आद्युदात्तम्)

वृत्तिः ॥ प्राग्देशवर्त्तिनां या क्रीडा तद्वाचिनि समासे ऽकप्रत्ययान्तउत्तरपदे पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

74. A compound the second member of which is a word ending in अक affix, and which denotes the sport of the Eastern people, gets the the acute accent on the first syllable.

Thus उ॑द्दालकपुष्पभञ्जिका, वी॑रणपुष्पप्रचायिका, शा॑लभञ्जिका, ता॑लभञ्जिका ॥ These are formed by ण्वुल् affix (III. 3. 109), and the compounding takes place by II. 2. 17. Why do we say 'of the Eastern Folk'? Observe जीवपुत्रप्रचायिका, which is a sport of the Western People. Why do we say 'when denoting a sport'? Observe तवपुष्पप्रचायिका 'thy turn for &c,' which is formed by ण्वुच् (III. 3. 111) and denotes 'rotation or turn'.

अणि नियुक्ते ॥ ७५ ॥ पदानि ॥ अणि, नियुक्ते, (आद्युदात्तम्) ॥

वृत्तिः ॥ अणन्तउत्तरपदे नियुक्तवाचिनि समासे पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति ॥

75. A compound, the second member of which is a word ending in the Kṛit-affix अण्, and which denotes a functionary, gets the acute on the first syllable.

Thus छ॑त्रधारः, तू॑णीधारः, क॑मण्डलुग्राहः, भृ॑ङ्गारधारः ॥ Why do we say when meaning 'a functionary'? Observe काण्डलावः, शरलावः ॥

शिल्पिनि चाकृञः ॥ ७६ ॥ शिल्पिनि, च, अकृञः, (पूर्वपदम् आद्युदात्तम्) ॥

वृत्तिः ॥ शिल्पिवाचिनि समासे ऽणन्तउत्तरपदे पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति स चेदण् कृञो न भवति ॥

76. And when such a compound ending in अण् affix denotes the name of a professional man, but not when the second term is कार (derived from कृञ्), the acute is on the first syllable of the first word.

Here also the second term ends in अण् affix. Thus त॑न्तुवायः, तु॑न्नवायः, वा॑लवायः ॥ Why do we say when denoting 'a work-man or professional person'? Observe काण्डलावः॑, शरलावः॑ ॥ Why do we say 'but not when the affix अण् comes after कृ'? Observe कुम्भकारः॑, अयस्कारः॑ ॥

संज्ञायां च ॥ ७७ ॥ पदानि ॥ संज्ञायाम्, च, (पूर्वपदम् आद्युदात्तम्) ॥

वृत्तिः ॥ संज्ञायां विषये ऽणन्तउत्तरपदे ऽकृञः पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति ॥

77. Also when such an upapada compound ending in अण् affix denotes a Name, the acute falls on the first syllable: but not when the second term is कार ॥

Thus त॑न्तुवायः 'a kind of insect, spider'. वा॑लवायः 'the hill Vâlavâya'. But not so अण् with कृ; as रथकारः॑ 'the name of a Brâhmaṇa caste'.

गोतन्तियवं पाले ॥ ७८ ॥ पदानि ॥ गो, तन्ति, यवम्, पाले, (आद्युदात्तानि) ॥

वृत्तिः ॥ गो तन्ति यव इत्येतानि,पूर्वपदानि पालशब्दउत्तरपदे आद्युदात्तानि भवन्ति ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

78. The words गो, तन्ति and यव get the acute on the first syllable when followed by पाल ॥

Thus गोपालः, तन्तिपालः, यवपालः ॥ The word तान्त is the rope with which calves are tied. (तनु विस्तारे + क्तिच्). This applies to words not denoting a functionary, which would be governed by VI. 2. 75. Why do we say गो &c? Observe वत्सपालः ॥ Why do we say 'followed by पाल'? Observe गोरक्षः ॥

णिनि ॥ ७९ ॥ पदानि ॥ णिनि, (पूर्वपदम् आद्युदात्तम्) ॥

वृत्तिः ॥ णिनन्तउत्तरपदे पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति ॥

79. A compound ending in the Kṛit-affix णिनि (इन्) has the acute on the first syllable of the first member.

Thus पुष्पहारिन्, फलहारिन्, पर्णहारिन् ॥

उपमानं शब्दार्थप्रकृतावेव ॥ ८० ॥ पदानि ॥ उपमानम्, शब्दार्थ, प्रकृतौ, एव, (आद्युदात्त) ॥

वृत्तिः ॥ उपमानवाचि पूर्वपदं शब्दार्थ प्रकृतावेव णिनन्तउत्तरपदआद्युदात्तं भवति ॥

80. When the first member of a compound expresses that with which resemblance is denoted, then it has acute on the first syllable, before a word formed by णिनि affix, only then, when such latter word is a radical without any preposition, and means 'giving out a definite sound like so and so'.

The word उपमान means the object with which something is likened: शब्दार्थ means 'expressing a sound'; प्रकृति means 'root, without any preposition'. Thus उष्ट्रक्रोशिन्, ध्वाङ्क्षराविन्, खरनादिन् ॥ The word उपमान shows the scope of this sûtra as distinguished from the last. So that, when the first term is an उपमान word, the preceding sûtra will not apply, though the second member may be a णिनि formed word. When the second term is not a word denoting sound, the rule will not apply. As वृकवञ्चिन्, वृकप्रेक्षिन् which retain kṛit accent (VI. 2. 139) Why do we say 'a radical word without any preposition'? Observe गर्दभोच्चारिन्, कोकिलाभिव्याहारिन् ॥ Here the second terms radically (i. e. chârin and hârin) do not denote sounds, but it is with the help of the Prepositions उत् and अभि, वि and आ that they mean sound. The force of एव is that the उपमान words are restricted. Such words get acute on the first syllable *only then*, when the second member is a radical sound name. According to Patanjali, the first syllable gets acute, whether it denotes उपमान or not, when the second word is a radical denoting sound. (शब्दार्थ प्रकृतौ ह्युपमानं चानुपमानं चाद्युदात्तमिष्यते) ॥ As पुष्कलजल्पिन्, for had एव not been used, the sûtra would have run

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA · सत्यमेव जयते

CSL

thus: उपमानं शब्दार्थप्रकृतौ and would mean:—"If the second member is a sound denoting radical word, then the upamâna first member and no other will get the acute". But this is not what is intended : because when the second member is a sound-denoting radical, the first member will get the acute, whether it is upamâna word or not. The word एव therefore restricts upamâna; i. e. a first member denoting उपमानं will get the accent then only, when the second term is a sound-denoting radical. If the second term is not a sound denoting radical, the first term denoting upamâna will not get the accent. The compounding takes place by III. 2. 79.

युक्तारोह्यादयश्च ॥ ८१ ॥ पदानि ॥ युक्तारोह्यादयः, च (आद्युदात्ताः) ॥

वृत्तिः ॥ युक्तारोह्यादयः समासा आद्युदात्ता भवन्ति ॥

81. The compounds युँक्तारोहिन् &c, have acute on the first syllable.

Thus 1 युँक्तारोही, 2 आँगतरोही, 3 आँगतयोधी, 4 आँगतवञ्ची, 5 आँगतनर्दी, 6 आँगतनन्दी, 7 आँगतप्रहारी ॥ These are formed by णिनि affix, and are illustrations of Rule VI. 2. 79. Some say, these delare a restrictive rule with regard to the first and second member of these terms. Thus रोहिन् &c must be preceded by युक्त, &c and युक्त &c followed by रोहिन् &c to make this rule VI. 2. 79 applicable. Thus वृक्षारोहिँन् though ending in णिनि does not take acute on the first, so युक्ताध्यायिँन् ॥ 8 आगतमत्स्या or °स्त्य, 9 क्षीँरहोता, 10 भँगिनीभर्त्ता ॥ The last two are Genitive compounds under Rule II. 2. 9. 11 ग्राँमगोधुक्, 12 अँश्वत्रिरात्रः, 13 गँर्गत्रिरात्रः, 14 व्युँष्टत्रिरात्रः, 15 शँनपादः (गणपादः), 16 सँमपादः ॥ All these are Genitive compounds. 17 एँकशितिपात्=एकःशितिःपादोऽस्य ॥ This is a Bahuvrîhi of three terms. The word एकशितिः is a Taddhitârtha Samâsa (II. 1. 51), and being a Tatpurusha, required acute on the final, as the Tatpurusha accent is stronger. This declares acute on the first. Moreover by VI. 2. 29, this word एकशितिः would have acute on the first, as it is a Dvigu ending in a simple vowel. But the very fact that this word is enumerated here, shows that other Dvigu compounds in शिति are not governed by VI. 2. 29, therefore द्विशितिँपाद् has acute on ति ॥ The enumeration of the एकशितिपात् further proves by implication that the (एकशितिपात् स्वरवचनं ज्ञापकं निमित्तस्वरबलीयस्त्वस्य) accent for the application of which a case is present is stronger. (See Mahâbhashya II. 1. 1.) The class of compounds known as पाँत्रेसमित &c, (II. 1. 48) also belong to this class.

1 युक्तारोही, 2 आगतरोही, 3 आगतयोधी, 4 आगतवञ्ची, 5 आगतनन्दी (आगतनर्दी), 6 आगतप्रहारी, 7 आगतमत्स्यः (आगतमत्स्या), 8 क्षीरहोता, 9 भगिनीभर्ता, 10 ग्रामगोधुक्, 11 अश्वत्रिरात्रः 12 गर्गत्रिरात्रः, 13 व्युष्टत्रिरात्रः, 14 गणपादः (शणपादः), 15 एकशितिपात्, 16 पात्रेसंमितादयश्च (पात्रेसमितादयश्च), 17 समपादः ॥

दीर्घकाशतुषभ्राष्ट्रवटं जे ॥ ८२ ॥ पदानि ॥ दीर्घ, काश, तुष, भ्राष्ट्र, वटम्, जे, (आद्युदात्तानि) ॥

वृत्तिः ॥ दीर्घान्तं पूर्वपदं काश तुष भ्राष्ट्र वट इत्येतानि च जउत्तरपदे आद्युदात्तानि भवन्ति ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA · 1170

CSL

82. When the first member is a word ending in a long vowel, or is काश, तुष, भ्राष्ट्र or वट, and is followed by ज, the acute falls on the first syllable.

Thus कुटीजः, शमीजः, काशजः, तुषजः, भ्राष्ट्रजः वटजः These are formed by the affix ड added to जन् (III. 2. 97).

अन्त्यात्पूर्वं बह्वचः ॥ ८३ ॥ पदानि ॥ अन्त्यात्, पूर्वम्, बह्वचः (उदात्तम् जे) ॥

वृत्तिः ॥ जउत्तरपदे बह्वचः पूर्वपदस्यान्त्यात्पूर्वमुदात्तं भवति ॥

83. In a word consisting of more than two syllables, followed by ज, the acute falls on the syllable before the last.

Thus उपसरजः, मन्दुरजः, आमलकीजः, and वडबाजः (though the last two words have upapadas ending in long vowel, the accent is governed by this sûtra and not the last). Why do we say "a Polysyllabic first member"? Observe दग्धजानि तृणानि ॥

ग्रामेऽनिवसन्तः ॥ ८४ ॥ पदानि ॥ ग्रामे, अनिवसन्तः ॥

वृत्तिः ॥ ग्रामशब्दउत्तरपदे पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति न चेन्निवसद्वाचिभवति ॥

84. Before ग्राम, the first syllable of the first member has acute, when thereby inhabitants are not meant.

Thus मल्लग्रामः, वणिग्ग्रामः ॥ Here ग्राम is equal to समूह 'an assemby'. देवग्रामः = देवस्वामिकः ॥ Why do we say 'when not meaning inhabitants'. Observe दाक्षिग्रामः 'a village inhabited by the descendants of Daksha', माहिकग्रामः 'a village inhabited by Mâhikas'.

घोषादिषु च ॥ ८५ ॥ पदानि ॥ घोषादिषु, च, (पूर्वपदम् आद्युदात्तम्) ॥

वृत्तिः ॥ घोषादिषु चोत्तरपदेषु पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति ॥

85. The first member has acute on the first syllable when followed by घोष &c.

Thus दाक्षिघोषः, दाक्षिकटः, दाक्षिपल्वलः, दाक्षिबदरी, दाक्षिवल्लभः, दाक्षिह्रदः, दाक्षिपिङ्गलः, दाक्षिपिशङ्गः, दाक्षिमाला, दाक्षिरक्षा, दाक्षिशाला, or (°रक्षः or °शालः), दाक्षिशिल्पी, दाक्ष्यश्वत्थः, दाक्षिशाल्मली, कुन्दतृणम्, आश्रममुनिः, दाक्षिपुंसा, दाक्षिकूटः ॥

Of the above, those which denote places of habitation, there the first members though denoting inhabitants get the acute accent. Some do not read the anuvritti of अनिवसन्तः in this aphorism, others however read it.

1 घोष, 2 कट (घट), 3 वल्लभ (पल्वल), 4 ह्रद, 5 बदरी (बदर), 6 पिङ्गल, 7 पिशङ्ग, 8 माला, 9 रक्षा (रक्षः), 10 शाला (शालः), 11 कूट, 12 शाल्मली, 13 अश्वत्थ, 14 तृण, 15 शिल्पी, 16 मुनि, 17 प्रेक्षा (प्रेक्षाकूः; पुंसा) ॥

छात्र्यादयः शालायाम् ॥८६॥ पदानि ॥ छात्र्यादयः, शालायाम्, (आद्युदात्ताः) ॥

वृत्तिः ॥ शालायामुत्तरपदे छात्र्यादय आद्युदात्ता भवन्ति ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

86. The words छात्रि &c, get acute on the first syllable when followed by the word शाला ॥

Thus छा॑त्रिशाला, ऐ॑लिशाला, भा॑ण्डिशाला ॥

Where the Tatpurusha compound ending in शाला becomes Neuter, by the option allowed in II. 4. 25; there also in the case of these words, the acute falls on the first syllable of the first term; thus superseding VI. 2. 123 which specifically applies to Neuter Tatpurushas. Thus छा॑त्रिशालम्, ऐ॑लिशालम् ॥

1 छात्रि, 2 पेलि (ऐलि), 3 भाण्डि, 4 व्याडि, 5 आखण्डि, 6 आटि, 7 गामि (गौमि) ॥

प्रस्थे ऽवृद्धमकर्क्यादीनाम् ॥ ८७ ॥ पदानि ॥ प्रस्थे, अवृद्धम्, अकर्क्यादीनाम्, (पूर्वपदम् आद्युदात्तम्) ॥

वृत्तिः ॥ प्रस्थशब्दउत्तरपदे कर्क्यादिविवर्जितमवृद्धं पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति ॥

87. The first member, which has not a Vṛiddhi in the first syllable, or which is not कर्की &c, gets the acute on the first syallblə before प्रस्थ ॥

Thus इ॑न्द्रप्रस्थः, कु॑ण्डप्रस्थः, ह्र॑दप्रस्थः, सु॑वणप्रस्थः ॥ But not in दाक्षिप्रस्थः, माहिक-प्रस्थः which have Vṛiddhi in the first syllable; nor also in कर्कीप्रस्थः मघीप्रस्थः &c.

1 कर्की, 2 मघी (मघी), 3 मकरी, 4 कर्कन्धु (कर्कन्धू), 5 शमी, 6 करीर, 7 कन्दुक (कटुक), 8 कवल (कुबल; कूरल), 9 बदरी (बदर) ॥

मालादीनां च ॥ ८८ ॥ पदानि ॥ मालादीनाम्, च, (आदिः उदात्तः) ॥

वृत्तिः ॥ प्रस्थइति वर्त्तते । प्रस्थउत्तरपदे मालादीनामादिरुदात्तो भवति ॥

88. The first syllable of माला &c, gets the acute when प्रस्थ follows.

Thus मा॑लाप्रस्थः, शा॑लाप्रस्थः ॥ This sûtra applies even though the first syllables are Vṛiddhi vowel. In the words एक and शोणा the letters ए and ओ are treated as Vṛiddhi (I. 1. 75).

1 माला, 2 शाला, 3 शोणा (शोण), 4 द्राक्षा, 5 क्षाक्षा, 6 क्षामा, 7 काञ्ची, 8 एक, 9 काम, 10 क्षौमा ॥

अमहन्नवं नगरे ऽनुदीचाम् ॥ ८९ ॥ पदानि ॥ अ, महत्, नवम्, नगरे, अनुदीचाम् ॥

वृत्तिः ॥ नगरशब्दउत्तरपदे महन्नवशब्दवर्जितं पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति तच्चेदुदीचां न भवति ॥

89. The first member has acute on the first syllable before the word नगर, but not when it is the word महत् or नव, nor when it refers to a city in the lands of the Northern People.

Thus सु॑ह्मनगरम्, पु॑ण्ड्रनगरम्, वि॑राटनगरम् ॥ But not in महानगरम् and नवनगरम्, Why do we say "but not of Northern People"? Observe नान्दीनगरम् कान्तीनगरम् ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
1172

GSL

अर्मे चावर्णं द्व्यच्त्र्यच् ॥ ९० ॥ पदानि ॥ अर्मे, च, अवर्णम्, द्व्यच्, त्र्यच्, (पूर्वपदम् आद्युदात्तम्) ॥

वृत्तिः ॥ अर्मशब्दउत्तरपदे द्व्यच् त्र्यच् पूर्वपदमवर्णान्तमाद्युदात्तं भवति ॥

90. A word of two or three syllables ending in अ or आ (with the exception of महा and नव), standing before the word अर्म has acute on the first syllable.

Thus दत्तार्मम्, गुप्तार्मम्, कुक्कुटार्मम्, वायसार्मम् ॥ Why do we say 'ending in अ (long or short)'? Observe बृहदर्मम् ॥ Why do we say 'consisting of two or three syllables'? Observe कपिञ्जलार्मम् ॥ The words महा and नव are to be read here also. The rule therefore does not apply to महार्मम् and नवार्मम् ॥

न भूताधिकसंजीवमद्राश्मकज्जलम् ॥ ९१ ॥ पदानि ॥ न, भूत, अधिक, संजीव, मद्र, अश्म, कज्जलम्, (आद्युदात्तानि) ॥

वृत्तिः ॥ भूत अधिक संजीव मद्र अश्मन् कज्जल इत्येतानि पूर्वपदानि अर्मशब्दउत्तरपदे नाद्युदात्तानि भवन्ति ॥
वार्त्तिकम् ॥ आद्युदात्तप्रकरणे दिवोदासादीनां छन्दस्युपसंख्यानम् ॥

91. The following words do not get acute on the first syllable, when standing before 'arma', viz: भूत, अधिक, संजीव, मद्र, अश्मन् and कज्जल ॥

Thus भूतार्मम्, अधिकार्मम्, संजीवार्मम्, मद्रार्मम्, अश्मार्मम्, मद्राश्मार्मम् (because the sûtra shows the compounding of those words in madrâsmam) कज्जलार्मम् ॥ All these compounds have acute on the final by VI. 1. 223.

Vârt:—In the Vedas the words दिवोदास &c, have acute on the first syllable. Thus दिवोदासाय गायत, वध्य्रश्वाय दाशुषे ॥

अन्तः ॥ ९२ ॥ पदानि ॥ अन्तः ॥

वृत्तिः ॥ अन्त इत्यधिकृतमित उत्तरं यद्वक्ष्यामस्तत्र पूर्वपदस्यान्त उदात्तो भवतीत्येवं वेदितव्यम् ॥

92. In the following sûtras upto VI. 2. 110 inclusive, is to be supplied the phrase "the last syllable in a word standing in the Nominative case has the acute".

This is an adhikâra aphorism. In the succeeding sûtras, the last syllable of the first member of a compound gets the acute accent. Thus in the next sûtra the word सर्व gets acute on the final. This adhikâra extends upto VI. 2. 110 inclusive.

सर्वं गुणकार्त्स्न्ये ॥ ९३ ॥ पदानि ॥ सर्वम्, गुण, कार्त्स्न्ये ॥

वृत्तिः ॥ सर्वशब्दः पूर्वपदं गुणकार्त्स्न्ये वर्त्तमानमन्तोदात्तं भवति ॥

93. The acute is on the final of the word सर्व standing as first member before an attributive word, in the sense of 'whole, through and through'.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

Thus सर्वश्वेतः, सर्वकृष्णः, सर्वमहान् ॥ Why do we say सर्व ? Observe परमश्वेतः, here the attribute of श्वेत pervades through and through the object referred: but the accent is not on the final of परम ॥ Why do we say 'attributive word'? Observe सर्वसौवर्णः, 'golden', सर्वराजतः 'silvery', which do not denote any attribute in their original state but modification. In fact it is not गुणकार्त्स्न्यं here at all, but a विकारकार्त्स्न्यं ॥ Why do we use the word 'Kârtsnya or complete pervasion". Observe सर्वेषां श्वेततरः = सर्वश्वेतः here the compounding takes place by the elision of the affix तरप् denoting comparison, and as it shows only comparitive, not absolute, whiteness, the rule does not apply. Moreover, in this example, the "kârtsnya" is not that of "guṇa" but of "guṇî", not of the 'attribute', but of the 'substance'. *Objection*:—How do you form such a compound सर्वेषां श्वेततरः = सर्वश्वेतः, for it is prohibited by II. 2. 11.? *Ans.* We do it on the strength of the following Vârtika गुणात्तरेण समासो वक्तव्यः, तरलोपश्च ॥

संज्ञायां गिरिनिकाययोः ॥ ९४ ॥ पदानि ॥ संज्ञायाम्, गिरि, निकाययोः ॥

वृत्तिः ॥ संज्ञायां विषये गिरि निकाय इत्येतयोरुत्तरपदयोः पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति ॥

94. The last syllable of the first member before गिरि and निकाय has the acute, when the compound is a Name.

Thus अञ्जनागिरिः, भञ्जनागिरिः, The finals of añjana and bhañjana are lengthened by VI. 3. 117. शापिण्डिनिकायः, मौण्डिनिकायः, चिखिल्लिनिकायः ॥ Why do we say 'when it is a Name'? Observe परमगिरिः, ब्राह्मणनिकायः ॥

कुमार्यां वयसि ॥ ९५ ॥ पदानि ॥ कुमार्य्याम्, वयसि, (पूर्वपदम् अन्तोदात्तम्)॥

वृत्तिः ॥ कुमार्यामुत्तरपदे वयसि गम्यमाने पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति ॥

95. The last syllable of the first member gets the acute when the word कुमारी follows, the compound denoting age.

Thus वृद्धकुमारी 'an old maid'. The compounding is by II. 1. 57. जरत्कुमारी ॥ This compound is formed by II. 1. 49 with जरती ॥ The words become masculine by VI. 3. 42 in both examples. Q. The word कुमारी was formed by ङीप् by IV. 1. 20 in denoting the prime of youth, how can this word be now applied to denote old age by being coupled with वृद्धा or जरती; it is a contradiction in terms. *Ans*; The word कुमारी has two senses; one denoting "a young maiden" and second "unmarried virgin". It is in the latter sense, that the attribute वृद्धा or जरती is applied. Why do we say "when the compound denotes age"? Observe परमकुमारी ॥

उदकेऽकेवले ॥ ९६ ॥ पदानि ॥ उदके, अ, केवले, (पूर्वपदम् अन्तोदात्तम्) ॥

वृत्तिः ॥ अकेवलं मिश्रं तद्वाचिनि समासे उदकशब्दउत्तरपदे पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति ॥

96. Before the word उदक, when the compound denotes a mixture, the last syllable of the first member has the acute.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

CSL

Thus गुडो॑दकम् or गुडो॑दकम्, तिलो॑दकम् or तिलो॑दकम् ॥ When we have already made the ड and ल acute by this rule, then the svarita accent may result optionally, by the combination of the acute अ of guḍa and tila and the subsequent grave उ of उदक, by Rule VIII. 2. 6. The word अकेवल means mixture. When mixture is not meant, this rule does not apply. As शीतोदकम्, उष्णोदकम् ॥

द्विगौ क्रतौ ॥ ९७ ॥ पदानि ॥ द्विगौ, क्रतौ, (पूर्वपदम् अन्तोदात्तम्) ॥

वृत्तिः ॥ द्विगावुत्तरपदे क्रतुवाचिनि समासे पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति ॥

97. Before a Dvigu, when the compound denotes a sacrifice, the last syllable of the first member has the acute.

Thus गर्ग॑त्रिरात्रः, चारकि॑त्रिरात्रः, कुसुरुबिन्दु॑सप्तरात्रः = गर्गाणां त्रिरात्रः &c. Why do we say 'before a Dvigu compound'? Observe अतिरात्रः (रात्रिमतिक्रान्त इति प्रादिसमासः) which being formed by the Samasânta affix अच् (V. 4. 87) has acute on the final (VI. 1, 163). Why do we say 'when denoting a sacrifice'? Observe बिल्वसप्तरात्रः = बिल्वशतस्य बिल्वहोमस्य वा सप्तरात्रः ॥

सभायां नपुंसके ॥ ९८ ॥ पदानि ॥ सभायाम्, नपुंसके, (पूर्वपदम् अन्तोदात्तम्)॥

वृत्तिः ॥ सभाशब्दउत्तरपदे नपुंसकलिङ्गसमासे पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति ॥

98. Before the word सभा when it is exhibited as Neuter, the first member of the compound gets acute on the last syllable.

Thus गोपाल॑सभम्, पशुपाल॑सभम्, स्त्री॑सभम्, दासी॑सभम्, गावडाल॑सभम् ॥ Why do we say 'before सभा'? Observe ब्राह्मणसभम् ॥ Why do we say 'when in the Neuter'? Observe राजसभा, ब्राह्मणसभा ॥ The word सभा becomes Neuter under Rules II. 4. 23-24 : therefore when the word सभा does not become Neuter under those rules, then by the maxim of Pratipadokta &c : the accent does not fall on the final of the preceding term as, रमणीयसभं, here the word सभा is neuter not by the force of any particular rules, but because the thing designated (अभिधेय) is neuter.

पुरे प्राचाम् ॥ ९९ ॥ पदानि ॥ पुरे, प्राचाम्, (पूर्वपदमन्तोदात्तम्) ॥

वृत्तिः ॥ पुरशब्दउत्तरपदे प्राचां देशे पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति ॥

99. Before the word पुर, when the compound denotes a city of the Eastern People, the final of the first member has the acute.

Thus ललाटपुरम्, काञ्चीपुरम्, शिवदत्त॑पुरम्, काण॑पुरम्, नान्दी॑पुरम् ॥ Why do we say 'of the Eastern people'? Observe शिवपुरम् ॥

अरिष्टगौडपूर्वे च ॥१००॥ पदानि ॥ अरिष्ट, गौड, पूर्वे, च, (पूर्वपदम् अन्तोदात्तम्)

वृत्तिः ॥ अरिष्ट गौड इत्येवं पूर्वे समासे पुरशब्दउत्तरपदे पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति ॥

100. When the words अरिष्ट and गौड stand first, the first member has the acute on the final before the word पुर ॥

Thus अरिष्टॅपुरम्, गौडॅपुरम् ॥ By the force of the word पूर्व in the aphorism, we can apply the rule to अरिष्टश्रितॅपुरम्, गौडभृत्यपुरम् ॥

न हास्तिनफलकमार्देयाः ॥ १०१ ॥ पदानि ॥ न, हास्तिन, फलक, मार्देयाः, (अन्तोदात्तानि) ॥

वृत्तिः ॥ हास्तिन फलक मार्देय इत्येतानि पूर्वपदानि पुरशब्द उत्तरपदे नान्तोदात्तानि भवन्ति ॥

101. But when the words हास्तिन, फलक and मार्देय precede पुर, the acute does not fall on their final.

This is an exception to VI. 2, 99. Thus हास्तिनपुरम्, फलकपुरम्, मार्देयपुरम् ॥ The son of मृदु is मार्देय formed by ढक्, the word belonging to Śubhrâdi class. The उ is elided by VI. 4. 147.

कुसूलकूपकुम्भशालं बिले ॥ १०२ ॥ पदानि ॥ कुसूल, कूप, कुम्भ, शालम्, बिले॥

वृत्तिः ॥ कुसूल कूप कुम्भ शाला इत्येतानि पूर्वपदानि बिलशब्दउत्तरपदे ऽन्तोदात्तानि भवन्ति ॥

102. The words कुसूल, कूप, कुम्भ and शाला have the acute on the last syllable before the word बिल ॥

Thus कुसूलॅबिलम्, कूपॅबिलम्, कुम्भॅबिलम्, शालॅबिलम् ॥ But not so here सर्पबिलम् ॥ Why do we say 'before बिल'? Observe कुसूलस्वामी ॥

दिक्शब्दा ग्रामजनपदाख्यानचानराटेषु ॥ १०३ ॥ पदानि ॥ दिक्शब्दाः, ग्रामजनपदाख्यान, चानराटेषु ॥

वृत्तिः ॥ दिक्शब्दाः पूर्वपदानि अन्तोदात्तानि भवन्ति ग्रामजनपदाख्यानवाचिषूत्तरपदेषु चानराटशब्दे च ॥

103. Words expressing direction (in space or time) have acute on the last syllable, when followed by a word denoting a village,or a country or a narrative,and before the word चानराट ॥

Thus पूर्वॅषुकामशामी, अपरॅषुकामशामी or पूर्वॅ and अपरॅ (VIII. 2. 6). The compounding takes place by II. 1. 50. पूर्वॅकृष्णमृत्तिका, अपरॅकृष्णमृत्तिका ॥ Country name—पूर्वॅपञ्चालाः. अपरॅपञ्चालाः ॥ These are Karmadhâraya compounds (II. 1. 58). Story name :—पूर्वाधिरामम् or पूर्वा, पूर्वयायातम्, पूर्वाधिरामकम्, अपरॅयायातम् ॥ So also पूर्वॅचानराटम्, अपरॅ चानराटम् ॥ The employment of the term शब्द in the aphorism shows that time-denoting दिक् words as in पूर्वयायातं should also be included. The word आधिरामम् is derived from अधिराममधिकृत्य कृतो ग्रन्थः (IV. 3. 87).

आचार्योपसर्जनश्चान्तेवासिनि ॥ १०४ ॥ पदानि ॥ आचार्योपसर्जनः, च, अन्तेवासिनि, (अन्तोदात्ताः) ॥

वृत्तिः ॥ आचार्योपसर्जनान्तेवासिवाचिन्युत्तरपदे दिक्शब्दा अन्तोदात्ता भवन्ति ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

104. The direction denoting words have acute on the final, before the names of scholars, when such names are derived from those of their teachers.

Thus पूर्वपाणिनीयाः, अपरपाणिनीयाः, पूर्वकाशकृत्स्नाः, अपरकाशकृत्स्नाः ॥ Compare VI. 2. 36 Why do we say 'when derived from the names of their Teachers'? Observe पूर्वशिष्याः ॥ Why do we say 'Scholar-names'? Observe पूर्वपाणिनीयं शास्त्रम् ॥ (पाणिनीयं शास्त्रं पूर्वं चिरन्तनम्) ॥

उत्तरपदवृद्धौ सर्वं च ॥ १०५ ॥ पदानि ॥ उत्तर-पद-वृद्धौ, सर्वम् च ॥

वृत्तिः ॥ उत्तरपदस्येत्यधिकृत्य या विहिता वृद्धिस्तद्वत्युत्तरपदे सर्वशब्दो दिक्शब्दाश्चान्तोदात्ता भवन्ति ॥

105. Words denoting direction and the word सर्व have acute on the final, before a word which takes Vṛiddhi in the first syllable of the second term by VII. 3. 12 and 13.

By the sûtra उत्तरपदस्य VII. 3. 10. 12, the Vṛiddhi of the Uttarapada is ordained when the Taddhita affixes having ञ्, ण् or क् follow, the Purvapada being सु, सर्व and अर्ध ॥ The word उत्तरपदवृद्धिः therefore, means that word which takes Vṛiddhi, under the rule relating to uttarapada, i. e. under rule VII. 3. 12 and 13. Thus पूर्वपाञ्चालकः, अपरपांचालकः, सर्वपाञ्चालकः ॥ These are formed by वुञ् affix (IV. 2. 125). Why do we say "which takes Vṛiddhi in the second term?" Had the word उत्तरपद not been used, then the sûtra would have run thus वृद्धौ सर्वं च, and would have applied to cases like सर्वमासः, सर्वकारकः where मासः and कारकः are Vṛiddha words not by virtue of VII. 3. 12.

बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम् ॥ १०६ ॥ पदानि ॥ बहुव्रीहौ, विश्वम्, संज्ञायाम् ॥

वृत्तिः ॥ बहुव्रीहौ समासे विश्वशब्दः पूर्वपदं संज्ञायां विषये ऽन्तोदात्तं भवति ॥

106. The word विश्व has acute on the final, being first member in a Bahuvrîhi, when it is a Name.

Thus विश्वदेवः, विश्वयशाः, विश्वमहान् ॥ This is an exception to VI. 2. 1 by which the first member in a Bahuvrîhi would have retained its original accent. Why do we say in a Bahuvrîhi compound? Observe विश्वे च देवाः = विश्वदेवाः ॥ Why do we say 'when a name'? Observe विश्वेदेवा अस्य = विश्वदेवः ॥ But विश्वामित्रः and विश्वाजितः have acute on the final, as they are governed by the subsequent rule VI. 2. 165 which supersedes this. The word Bahuvrîhi governs the succeeding sûtras upto VI. 2. 120 inclusive. The word विश्व is originally acute on the first, as it is formed by the affix क्वन् added to विश ॥ This rule has unrestricted scope in विश्वदेवः, विश्वयशाः. and rule VI. 2. 165 has unrestricted scope in कुलमित्रः, कुलाजिनः ॥ But in विश्वामित्रः and विश्वाजिनः there is a conflict, as both these rules would apply, therefore by the maxim of vipratishedha, VI. 2. 165 supersedes this.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

CSL

उदराश्वेषुषु ॥ १०७ ॥ पदानि ॥ उदर, अश्व, इषु षु ।

वृत्तिः ॥ उदर अश्व इषु इत्येतेषूत्तरपदेषु बहुव्रीहौ समासे संज्ञाया विषये पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति ॥

107. The first member in a Bahuvrîhi, before the words उदर, अश्व and इषु, gets acute on the final syllable, when the compound denotes a Name.

Thus वृकोदरः, दामोदरः, हर्यश्वः, यौवनाश्वः, सुवर्णपुङ्खेषुः and महेषुः ॥ This sûtra is also an exception to VI. 2 1 by which the first term would have retained its original accent. The word वृक has acute on the first by Phit II. 7. The word दाम is formed by मनिन् affix (Uṇ IV. 145) and is first acute; हरि is also first acute as formed by इन् (Uṇ IV. 118). The word यौवन if considered as an underived primitive, has acute on the first by Phit II. 19. If it be considered as derived from युवन् with the affix अण् then it is already end-acute and would retain its accent even by VI. 2. 1. The first Bahuvrîhi word सुवर्ण has acute on the final by VI. 2. 172, the second Bahuvrîhi compound सुवर्णपुंखा: has acute on र्ण by VI. 2. 1, the third Bahuvrîhi with इषु gets accent on खा ॥ The word महत् is end-acute by V. 2. 38. Its mention here appears redundant.

क्षेपे ॥ १०८ ॥ पदानि ॥ क्षेपे ॥

वृत्तिः ॥ क्षेपे गम्यमाने उदरादिषूत्तरपदेषु बहुव्रीहौ समासे संज्ञायां विषये पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति ॥

108. A word before उदर, अश्व and इषु in a Bahuvrîhi gets acute on the final, when reproach is meant.

Thus कुण्डोदरः, घटोदरः, कडुकाश्वः, स्यन्दिताश्वः, अनिघातेषुः, चलाचलेषुः ॥ The word कुण्ड has acute on the first as it is a Neuter name (Phiṭ II. 3), and it would have retained this accent in the Bahuvrîhi by VI. 2. 1. but for this sûtra. The word घट is formed by अच् (III. 1. 134) and has acute on the final, and so it would have retained this accent by VI. 2. 1. even with out this sûtra. The word कडुक being formed by कन् (V. 3. 75) has acute on the first. स्यन्दित is formed by the Nishṭâ affix क्त ॥ The word अनिघात being an avyayîbhâva, the first member would have retained its original accent. In this and the last sûtra, all the acutes may optionally be changed into svarita by VIII. 2. 6. But अनुदरः and सूदरः have acute on the final by VI. 2. 172, which being a subsequent sûtra, supersedes this present, so far as अन् and सु are concerned.

नदी बन्धुनि ॥ १०९ ॥ पदानि ॥ नदी, बन्धुनि ॥

वृत्तिः ॥ बहुव्रीहौ समासे बन्धुन्युत्तरपदे नद्यन्तं पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति ॥

109. In a Bahuvrîhi compound having the word बन्धु as its second member, the first member ending in the Feminine affix ई ('नदी word) has the acute on its final syllable.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

CSL

Thus गार्गीबन्धुः, वात्सीबन्धुः ॥ The words गार्गी and वात्सी are formed by adding ङीप् (IV. 1. 16) to गार्ग्य and वात्स्य ending in यञ् (IV. 1. 105), and therefore, they are first acute. By VI. 2. 1 this accent would have been retained, but for the present sûtra. Why do we say "a Nadî (Feminine in ई) word"? Observe ब्रह्मबन्धुः, the word ब्रह्म has acute on the first syllable as it is formed by मनिन् (Uṇ IV. 146) and it retains that accent (VI. 2. 1). Why do we say "before बन्धु"? Observe गार्गीप्रियः ॥

निष्ठोपसर्गपूर्वमन्यतरस्याम् ॥ ११० ॥ पदानि ॥ निष्ठा, उपसर्ग-पूर्वम्, अन्यतरस्याम् ॥

वृत्तिः ॥ बहुव्रीहौ समासे निष्ठान्तमुपसर्गपूर्वं पूर्वपदमन्यतरस्यामन्तोदात्तं भवति ॥

110. In a Bahuvrîhi compound, a Participle in क preceded by a preposition, standing as the first member of the compound, has optionally acute on the last syllable.

Thus प्रधौतमुखः or प्रधौतमुखः (VI. 2. 169), or प्रधौतमुखः (VI. 2. 49 and 1) प्रक्षालितपादः or प्रक्षालितपादः ॥ When the word मुख means (mouth) then by VI. 2. 167 which is an optional rule, the accent falls on the last syllable खः ॥ When the other alternative is taken or when it does not mean (mouth) then by VI. 2. 49 the acute falls on प्र. which accent is retained (VI. 2. 1). Why do we say "a Nishṭhâ"? Observe प्रसवकमुखः which is acute in the middle by the kṛit accent being retained ofter प्र (VI. 2. 139). Why do we say 'preceded by a preposition'? Observe शुक्रमुखम् which has acute on the first by VI. 1. 206.

उत्तरपदादिः ॥ १११ ॥ पदानि ॥ उत्तर, पदादिः, (उदात्तः) ॥

वृत्तिः ॥ उत्तरपदादिरित्येतदधिकृतम् । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्याम उत्तरपदस्यादिरुदात्तो भवतीत्येवं तद्वेदितव्यम्॥

111. In the following sûtras, upto VI. 2. 136 inclusive, should always be supplied the phrase "the first syllable of the second member has the acute".

This is an adhikâra aphorism and the word उत्तरपद exerts its influence upto the end of the chapter, while the word आदि has scope upto VI. 2. 187 exclusive.

कर्णो वर्णलक्षणात् ॥ ११२ ॥ पदानि ॥ कर्णः, वर्ण, लक्षणात्, (आद्युदात्तम्) ॥

वृत्तिः ॥ बहुव्रीहौ समासे वर्णवाचिनो लक्षणवाचिनश्च कर्णशब्दउत्तरपदमाद्युदात्तं भवति ॥

112. In a Bahuvrîhi compound, the word कर्ण standing as second member, has acute on the first syllable, when it is preceded by a word denoting color or mark.

Thus with color we have शुक्लकर्णः, कृष्णकर्णः, and with mark-name, we have दात्राकर्णः शङ्कुकर्णः, the lengthening of दात्र and शंकु takes place by VI. 3. 115.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

The marks of 'scythe', 'arrow' &c, are made on the ears of cattle to mark and distinguish them. It is such a 'mark' which is meant here, therefore, the rule does not apply to स्थूलकर्णः ॥ Why do we say कर्ण ? Observe श्वेतपादः, कूटशृङ्गः here श्वेत being formed by अच् (II. 1. 134) is end-acute, and कूट being formed by क (III. 1. 135) is also end-acute and these accents are retained in the compound. Why do we say "when preceded by a word denoting color or mark"? Observe शोभनपादः where शोभन being formed by युच् (III. 2. 149) is end-acute and this accent is retained (VI. 2. 1).

संज्ञौपम्ययोश्च ॥ ११३ ॥ पदानि ॥ संज्ञा, औपम्ययोः, च ॥

वृत्तिः ॥ संज्ञायामौपम्ये च यो बहुव्रीहिर्वर्त्तते तत्र कर्णशब्द उत्तरपदमाद्युदात्तं भवति संज्ञायाम् ॥

113. In a Bahuvrîhi the second member कर्ण has acute on the first syllable, when the compound denotes a Name or a Resemblance.

Thus कुञ्चिकर्णः, मणिकर्णः, are Names: गोकर्णः, खरकर्णः denote resemblance i. e. "persons having ears like a cow or an ass".

कण्ठपृष्ठग्रीवाजङ्घं च ॥ ११४ ॥ पदानि ॥ कण्ठ, पृष्ठ, ग्रीवा, जंघम, च, (आद्युदात्तानि) ॥

वृत्तिः ॥ कण्ठ पृष्ठ ग्रीवा जङ्घा इत्येतानि उत्तरपदानि बहुव्रीहौ समासे संज्ञौपम्ययोराद्युदात्तानि भवन्ति ॥

114. In a Bahuvrîhi expressing a Name or comparision, the second members कण्ठ, पृष्ठ, ग्रीवा and जङ्घा have acute on the first syllable.

Thus Name: शितिकण्ठः, नीलकण्ठः ॥ Comparision खरकण्ठः, उष्ट्रकण्ठः ॥ Name काण्डपृष्ठः, नाकपृष्ठः ॥ Resemblance गोपृष्ठ, अजपृष्ठः ॥ Name सुग्रीवः, नीलग्रीवः, दशग्रीवः ॥ Resemblauce गोग्रीवः, अश्वग्रीवः ॥ Name नाडीजङ्घः, तालजङ्घः ॥ Resemblance गोजङ्घः, अश्वजङ्घः, एणीजङ्घः ॥

The sûtra कण्ठपृष्ठग्रीवाजंघ is in Neuter gender, and जंघा is shortened as it is a Samâhâra Dvandva. In the case of सुग्रीव, the accent would have fallen on the final व by VI. 2. 172, this ordains acute on ग्री ॥

शृङ्गमवस्थायां च ॥ ११५ ॥ पदानि ॥ शृङ्गम, अवस्थयाम, च (आद्युदात्तम्) ॥

वृत्तिः ॥ शृङ्गशब्द उत्तरपदमवस्थायां संज्ञौपम्ययोश्च बहुव्रीहौ आद्युदात्तं भवति ॥

115. In a Bahuvrîhi denoting age, (as well as a Name or a Resemblance), the second member शृङ्ग gets acute on the first syllable.

Thus उद्गतशृङ्गः, द्व्यंगुलशृङ्गः, त्र्यंगुलशृङ्गः ॥ Here the word शृङ्ग denotes the particular age of the cattle at which the horns come out, or become one or two inches long. Name :—ऋष्यशृङ्गः comparison : गोशृङ्गः, मेषशृङ्गः ॥ Why do we say when denoting 'age &c'. Observe स्थूलशृङ्गः ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

CSL

नञो जरमरमित्रमृताः ॥ ११६ ॥ पदानि ॥ नञः, जर, मर, मित्र, मृताः, (आद्युदात्ताः) ॥

वृत्तिः ॥ नञ उत्तरे जरमरमित्रमृता बहुव्रीहौ समासे आद्युदात्ता भवन्ति ॥

116. After a Negative Particle, in a Bahuvrîhi, the acute falls on the first syllable of जर, मर, मित्र and मृत ॥

Thus अजरः, अमरः, अमित्रः and अमृतः ॥ Why do we say after a Negative Particle? Observe ब्राह्मणमित्रः ॥ Why do we say "जर &c". Observe अशत्रुः when the final gets the acute by VI. 2. 172.

सोर्मनसी अलोमोषसी ॥ ११७॥ पदानि ॥ सोः, मन्-असी, अ लोम, उषसी ॥

वृत्तिः ॥ सोरुत्तरमनन्तमसन्तं च बहुव्रीहौ समासे आद्युदात्तं भवति लोमोषसीवर्ज्जयित्वा ॥

117. After the adjective सु in a Bahuvrîhi, a stem ending in मन् and अस्, with the exception of लोमन् and उषस् has acute on the first syllable.

Thus सुकर्म्मन्, सुधर्मन्, सुप्रथिमन्, सुपयस्, सुयशस्, सुस्रोतस् so also सुस्रत् and सुध्वत् from the root स्रंस् and ध्वंस् with the affix क्विप् ॥ The final स् is changed to द् by VIII. 2. 72. But this substitution is considered asiddha for the purposes of accent, and these words are taken as if still ending in अस् ॥ Why do we say 'after सु?' Observe कृतकर्मन्, कृतयशस् ॥ Why do we say 'ending in मन् and अस्?' Observe सुराजन् and सुतक्षन् formed by the affix कनिन् (Uṇ I. 156), and the accent is on रा and त, but with सु, the accent is thrown on the final by VI. 2. 172. Why do we say with the exception of लोमन and उषन्? Observe सुलोमन and सुउषस (VI. 2. 172). The following maxim applies here: अनिनस्मन् ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयोजयन्ति "whenever अन्, or इन् or अस् or मन्, when they are employed in Grammar, denote by I. 1. 72, something that ends with अन् or इन् or अस् or मन्, there (अन्, इन्, अस् and मन्) represent these combinations of letters, both in so far as they possess and also in so far as they are void of, a meaning". Therefore the मन् and अस् void of meaning are also included here. Thus धर्मन् is formed by मन् (Uṇ I. 140), but कर्मन् is formed by मनिन् (Uṇ. IV. 145), and प्रथिमन् is formed by इमनिच् affix (V. 1. 122) in which मन् is only a part. Similarly यशस is formed by असुन् (Uṇ IV. 191), and so also स्रोतस् (Uṇ IV. 202); but in सुध्वस् (सुध्वस् from ध्वंस् with the affix क्विप III. 2. 76) the rule applies also, though अस् is here part of the root. But when the samâsânta affix कप् is added (V. 4. 154), then the accent falls on the syllable immediately preceding कप्, for there the subsequent Rule VI. 2. 173 supersedes the present rule: thus सुकर्मकः, सुस्रोतस्कः ॥

क्रत्वादयश्च ॥ ११८ ॥ पदानि ॥ क्रत्वादयः, च, ॥

वृत्तिः ॥ क्रत्वादयः सोरुत्तरे बहुव्रीहौ समासे आद्युदात्ता भवन्ति ।

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

118. After सु in a Bahuvrîhi, the acute falls on the first syllable of क्रतु &c.

Thus सुक्रतुः, सुदृशीकः, सुप्रतूर्तिः, सुहव्यः, सुभगः, सुप्रतिक्तिः ॥

आद्युदात्तं द्व्यच्छन्दसि ॥ ११९ ॥ पदानि ॥ आद्युदात्तम्, द्व्यच्, छन्दसि ॥

वृत्तिः ॥ आद्युदात्तं द्व्यच् उत्तरपदं बहुव्रीहौ समासे सोरुत्तरं तदाद्युदात्तमेव भवति छन्दसि विषये ॥

119. In a Bahuvrîhi compound in the Chhandas, a word of two syllables with acute on the first syllable, when preceded by सु, gets acute on the first syllable.

In other words, such a word retains its accent. Thus:—स्वश्वासिन्धुः सुरथा सुवासा (Rig Veda X. 76. 8). Here स्वश्वः and सुरथः have acute on अ and र, which they had originally also, for अश्व and रथ are formed by क्वन् (Uṇ I. 151) and क्थन् (Uṇ II. 2) respectively and have the नित् accent (VI. 1. 197). Why do we say 'having acute on the first syllable'? Observe या सुबाहुः स्वङ्गुरिः (Rig II. 32. 7). Here बाहु has acute on the final (Uṇ I. 27 formed by उ affix and has the accent of the affix III. 1. 3). Why do we say 'having two syllables'? Observe सुगुरसत्, सुहिरण्यः ॥ This sûtra is an exception to VI. 2. 172.

वीरवीर्यौ च ॥ १२० ॥ पदानि ॥ वीर, वीर्यौ, च, ॥

वृत्तिः ॥ वीर वीर्य इत्येतौ च शब्दौ सोरुत्तरौ बहुव्रीहौ समासे छन्दसि विषये आद्युदात्तौ भवतः ।

120. In a Bahuvrîhi compound in the Chhandas, after सु, the words वीर and वीर्य have acute on the first syllable.

Thus सुवीरेण ते, सुवीरस्ते जनिता (Rig IV. 17. 4) सुवीर्यस्य स्वश्व्यस्य (Rig VIII. 13 36) where सुवीर्य has acute on वी ॥ So also सुवीर्यस्य पतयः स्याम ॥ The word वीर्य is formed by यत् affix and by VI. 1. 213, it would have acute on the first. But its enumeration in this sûtra shows that Rule VI. 1. 213 does not apply to वीर्य ॥ The word वीर्य has svarita on the final in the Chhandas, by Phit IV. 9. In the secular literature it is âdyudâtta.

कूलतीरतूलमूलशालाक्षसममव्ययीभावे ॥ १२१ ॥ पदानि ॥ कूल, तीर, तूल, मूल, शाला, अक्ष, समम, अव्ययीभावे ॥

वृत्तिः ॥ कूल तीर तूल मूल शाला अक्ष सम इत्येतानि उत्तरपदानि अव्ययीभावसमासआद्युदात्तानि भवन्ति ॥

121. In an Avyayîbhâva compound, the following second terms have acute on their first syllable: कूल, तीर, तूल, मूल, शाला, अक्ष and सम ॥

Thus परिकूलम्, उपकूलम्, परितीरम्, उपतीरम्, परितूलम्, उपतूलम्, परिमूलम्, उपमूलम्, परिशालम्, उपशालम्, उपाक्षम्, पर्यक्षम्, सुषमम्, विषमम्, निषमम् and दुःषमम् ॥ These last four are to be found in Tishṭhadgu class of compounds (II. 1. 17). Why do we say 'कूल &c'? Observe उपकुम्भम् ॥ Why do we say "in an Avyayîbhâva

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

CSL

compound?" Observe परमकूलम्, उत्तमकूलम् ॥ After the prepositions परि, प्रति, उप and अप, the words कूल &c would have become accentless by VI. 2. 33, the present sûtra supersedes VI. 2. 33, and we have accent on कूल &c and not on the Prepositions.

कंसमन्थशूर्पपाय्यकाण्डं द्विगौ ॥ १२२ ॥ पदानि ॥ कंस, मन्थ, शूर्प, पाय्य, काण्डम्, द्विगौ ॥

वृत्तिः ॥ कंस मन्थ शूर्प पाय्य काण्ड इत्येतान्युत्तरपदानि द्विगौ समासआद्युदात्तानि भवन्ति ॥

122. In a Dvigu Compound the following second members get acute on their first syllable :—कंस, मन्थ, शूर्प, पाय्य and काण्ड ॥

Thus द्विकंसः, (द्वाभ्यां कंसाभ्यां क्रीतः the affix टिठन् V. 1. 25 is elided by V. 1. 28) त्रिकंसः, द्विमन्थः, (the affix ठक् V. 1. 19 is elided by V. 1. 28) त्रिमन्थः, द्विशूर्पः, (the affix अञ् V. 1. 26 is elided) त्रिशूर्पः, द्विपाय्यः, त्रिपाय्यः, द्विकाण्डः, त्रिकाण्डः ॥ Why do we say in a Dvigu? Observe परमकंसः, उत्तमकंसः ॥

तत्पुरुषे शालायां नपुंसके ॥ १२३ ॥ पदानि ॥ तत्पुरुषे, शालायाम्, नपुंसके ॥

वृत्तिः ॥ शालाशब्दान्ते तत्पुरुषे समासे नपुंसकलिङ्गे उत्तरपदमाद्युदात्तं भवति ॥

123. The word शाला at the end of a Tatpurusha compound when exhibited in the Neuter has acute on the first syllable.

Thus ब्राह्मणशालम्, क्षत्रियशालम् ॥ The compound becomes Neuter by II. 4. 25. Why do we say "in a Tatpurusha"? Observe दृढशालं ब्राह्मणकुलम् which is a Bahuvrîhi compound and therefore first member retains its accent VI. 2. 1, and as the first member is a Nishṭhâ word, it has acute on the final. Why do we say "the word शाला?" Observe ब्राह्मणसेनम् ॥ Why do we say 'in the Neuter'? Observe ब्राह्मणशाला ॥ Compare VI. 2. 86.

कन्था च ॥ १२४ ॥ पदानि ॥ कन्था, च, ॥

वृत्तिः ॥ तत्पुरुषे समासे नपुंसकलिङ्गे कन्थाशब्द उत्तरपदमाद्युदात्तं भवति ॥

124. In a Neuter Tatpurusha ending in कन्था, the acute falls on the first syllable of the second member.

Thus सौशमिकन्थम्, आह्वरकन्थम्, चप्यकन्थम् ॥ The word सौशमिः denotes the descendant of सुशमः (शोभनः शर्म यस्य) आह्वर is formed by the preposition आ with the verb ह्वृ and the affix क (III. 1. 136) The compound is Neuter by II. 4. 20. These are Genitive compounds. When the word is not Neuter we have दाक्षिकन्था ॥

आदिश्चिहणादीनाम् ॥ १२५ ॥ पदानि ॥ आदिः, चिहणादीनाम् ॥

वृत्तिः ॥ कन्थान्ते तत्पुरुषे समासे नपुंसकलिङ्गे चिहणादीनामादिरुदात्तो भवति ॥

125. In a Neuter Tatpurusha ending in कन्था, the first syllable of चिहण &c have the acute.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

As चिँहणकन्थम्, मँडरकन्थम्, मँडुरकन्थम् ॥ The repetition of the word आदि in this sûtra, though its anuvritti was present, indicates that the first syllable of the *first member* gets the acute. The word चिहण is derived from the root चिनोति with क्विप् which gives चित् and हन is formed by adding अच् (III. 1. 134) to हन् ॥ चित्+हन=चिहण the elision of त् is irregular.

चेलखेटकटुककाण्डं गर्हायाम् ॥ १२६ ॥ पदानि ॥ चेल, खेट, कटुक, काण्डम्, गर्हायाम्, ॥

वृत्तिः ॥ चेल खेट कटुक काण्ड इत्येतान्युत्तरपदानि तत्पुरुषे समासे गर्हायां गम्यमानायामाद्युदात्तानि भवन्ति ॥

126. The words चेल, खेट, कटुक and काण्ड at the end of a Tatpurusha have acute on the first syllable, when a reproach is meant.

Thus पुत्रचेँलम्, भार्याचेँलम, उपानत्खेँटम्, नगरखेँटम्, (खेट इति तृणनाम, तद्वद् दुर्बला उपानत्) दधिकँटुकम् (कटुकमस्वादु) उदश्वित्कँटुकम्, भूतकाँण्डम् (काण्डमिति शरनाम, तद्यथा सत्वपीडाकर मेवं भूतमपि) प्रजाकाँण्डम् ॥ The reproach is denoted of the sons &c by comparing them to चेल &c. The analysis will be पुत्रश्चेलमिव i. e. चेलवत् तुच्छम् and the compounding takes place under II. 1. 56: the Vyaghrâdi class being an akṛtigaṇa. When reproach is not meant, we have परमचेलम् ॥

चीरमुपमानम् ॥ १२७ ॥ पदानि ॥ चीरम्, उपमानम् ॥

वृत्तिः ॥ चीरमुत्तरपदमुपमानवाचि तत्पुरुषे समासे आद्युदात्तं भवति ॥

127. The word चीर, at the end of a Tatpurusha, has acute on the first syllable, when something is compared with it.

Thus वस्त्रम् चीरमिव=वस्त्रचीँरम्, पटचीँरम्, कम्बलचीँरम् ॥ Why do we say 'when comparison is meant?' Observe परमचीरम् ॥

पललसूपशाकं मिश्रे ॥ १२८ ॥ पदानि ॥ पलल, सूप, शाकम्, मिश्रे ॥

वृत्तिः ॥ पलल सूप शाक इत्येतान्युत्तरपदानि मिश्रवाचीनि तत्पुरुषे समासे आद्युदात्तानि भवन्ति ॥

128. In a Tatpurusha ending in पलल, सूप and शाक the acute falls on the first syllable of these, when the compound denotes a food mixed or seasoned with something.

Thus गुडपँललम्, घृतपँललम्, घृतसूँपः, मूलकसूँपः, घृतशाँकम्, मुद्गशाँकम्=गुडेन मिश्रं पललं &c. The compounding takes place by II. 1. 35. Why do we say 'when meaning mixed or seasoned?' Observe परमपललम् ॥

कूलसूदस्थलकर्षाः संज्ञायाम् ॥ १२९ ॥ पदानि ॥ कूल, सूद, स्थल, कर्षाः, संज्ञायाम् ॥

वृत्तिः ॥ कूल सूद स्थल कर्ष इत्येतान्युत्तरपदानि तत्पुरुषे समासे संज्ञायां विषये आद्युदात्तानि भवन्ति ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

129. The words कूल, सूद, स्थल and कर्ष have acute on their first syllable, when at the end of a Tatpurusha denoting a Name.

Thus दाक्षिकूँलम्, आहकिकूँलम्, देवसूँदम्, भाजीसूँदम्, दाण्डायनस्थँली, माहकिस्थँली, दाक्षिकँर्षः ॥ All these are names of villages. The feminine of स्थल is taken here, formed by ङीष् (IV. 1. 42). When not a name we have परमकूलम् ॥

अकर्मधारये राज्यम् ॥ १३० ॥ पदानि ॥ अ, कर्मधारये, राज्यम् (आद्युदात्तम्) ॥

वृत्तिः ॥ कर्मधारयवर्जिते तत्पुरुषे समासे राज्यमित्येतदुत्तरपदमाद्युदात्तं भवति ॥

130. The word राज्यम् has acute on the first syllable, when at the end of a Tatpurusha compound, which is not a Karmadhâraya.

Thus ब्राह्मणराँज्यम्, क्षत्रियराँज्यम् ॥ In a Karmadhâraya we have परमराज्यम् ॥ The accent taught in VI. 2. 126 to 130 is superseded by the accent of the Indeclinable taught in VI. 2. 2, though that rule stands first and this subsequent. As कुँचेलम्, कुँराज्यम् ॥

वर्ग्यादयश्च ॥ १३१ ॥ पदानि ॥ वर्ग्यादयः, च, (आद्युदातानि)

वृत्तिः ॥ वर्ग्य इत्येवमादीन्युत्तरपदानि अकर्मधारये तत्पुरुषे समासे आद्युदात्तानि भवन्ति ॥

131. At the end of a non-Karmadhâraya Tatpurusha compound, the words वर्ग्य &c have acute on the first syllable.

Thus वासुदेववँर्ग्यः, वासुदेवपँक्ष्यः, अर्जुनवँर्ग्यः, अर्जुनपँक्ष्यः ॥ In a Karmadhâraya we have परमवर्ग्यः ॥ The words वर्ग्य &c are no where exhibited as such ; the primitive words वर्ग, पूग, गण &c sub-divisionof दिगादि (IV. 3. 54) are here referred to, as ending with यत् affix.

पुत्रः पुम्भ्यः ॥ १३२ ॥ पदानि ॥ पुत्रः, पुम्भ्यः (आद्युदात्तः) ॥

वृत्तिः ॥ पुत्रशब्दः पुंशब्देभ्य उत्तरस्तत्पुरुषे समासे आद्युदात्तो भवति ॥

132. The word पुत्र coming after a Masculine noun in a Tatpurusha has acute on the first syllable.

Thus कौनटिपुँत्रः, दामकपुँत्रः, माहिषपुँत्रः ॥ Why do we say 'a पुत्र'? Observe कौनटिमातुलः ॥ Why do we say 'after a masculine word'? Observe गार्गीपुत्रः, वात्सीपुत्रः ॥

नाचार्यराजर्त्विक्संयुक्तज्ञात्याख्येभ्यः ॥ १३३ ॥ पदानि ॥ न, आचार्य्य, राज, ऋत्विक, संयुक्त, ज्ञात्याख्येभ्यः, (आद्युदात्तः) ॥

वृत्तिः ॥ आचार्य उपाध्यायः । राजा ईश्वरः । ऋत्विजो याजकाः । संयुक्ताः स्त्रीसंबन्धिनः श्यालादयः । ज्ञातयो मातृपितृसंबन्धिनो बान्धवाः । आचार्याद्याख्येभ्यः परः पुत्रशब्दो नाद्युदात्तो भवति ।

133. The word पुत्र has not acute on the first syllable, when preceded by a word which falls under the category of teachers, kings, priests, wife's relations, and agnates and cognates.

The word आचार्य means 'teacher', राजा 'prince, king', ऋत्विज् 'a sacrificing priest', संयुक्ताः 'relations through the wife's side' as श्याला 'brother-in-law' &c: ज्ञाति means 'all kinsmen related through father and mother or blood-relations'. The word आख्या shows that the rule applies to the synonyms of 'teacher' &c, as well as to particular 'teacher' &c. Thus आचार्यपुत्रैः, उपाध्यायपुत्रैः, शाकटायनकपुत्रैः, राजपुत्रैः, ईश्वरपुत्रैः, नन्दपुत्रैः, ऋत्विकपुत्रैः, याजकपुत्रैः, होतुःपुत्रैः, (VI. 3. 23) संयुक्तपुत्रैः, संबन्धिपुत्रैः, श्यालकपुत्रैः, ज्ञातिपुत्रैः, भ्रातुष्पुत्रैः (VI. 3. 23). Here the special accent of पुत्र taught in the last sûtra being prohibited, the accent falls on the last syllable by the general rule VI. 1. 2 23.

चूर्णादीन्यप्राणिषष्ठ्याः ॥ १३४ ॥ पदानि ॥ चूर्णादीनि, अ, प्राणि, षष्ठ्याः, (आद्युदात्तानि) ॥

वृत्तिः ॥ उत्तरपदादिरिति वर्त्तते तत्पुरुषइति च । चूर्णादीन्युत्तरपदानि अप्राणिवाचिनः षष्ठ्यन्तात्पराणि तत्पुरुषे समासे आद्युदात्तानि भवन्ति ॥

134. The words चूर्ण &c, in a Tatpurusha compound have acute on the first syllable, when the preceding word ends in a Genitive and does not denote a living being.

Thus मुद्गचूर्णम्, मसूरचूर्णम्, but मत्स्यचूर्णम् where the first term is a living being, and परमचूर्णम् where it is not Genitive. Another reading of the sûtra is चूर्णादीन्यप्राण्युपग्रहात्, the word उपग्रह being rhe ancient name of षष्ठी given by old Grammarians.

1 चूर्ण, 2 करिव, 3 करिप, 4 शाकिन, 5 शाकट, 6 द्राक्षा, 7 तूस्त, 8 कुन्दुम (कुन्दम), 9 दलप, 10 चमसी, 11 चक्कन (चकन चक्वन), 12 चौल ॥

The word चूर्ण is derived from the root चुरी दाहे (Div 50) with the affix क्त ; करिव and करिप are formed with the upapada करि and the verbs वा 'to go' and पा 'to protect' respectively, and the affix क (करिणंवाति = करिव) (III. 2. 3); शाक with the affix इनण् added diversely (Uṇ II. 56) ; शक with अटच् (Uṇ IV. 81) gives शकट ; this with अण् (तद्वहति) gives शाकट ; द्राक् क्षरति = द्राक्षा (Prishodarâdi) ; तुस (शब्दे) with क्त gives तूस्त the penultimate being lengthened; the word कुन्दु is formed by the affix क्विप् added to the root दु with the upapada कु (कुंदुनोति कुत्सितं वा दुनोति) the angment नुम् being added to कु ॥ कुन्दु मिमीते = कुन्दुमः ॥ दल with the âffix कपन् gives दलपः, चम with असच् forms चमस, then is added ङीष् ; चक्कन is formed by अच् (III. 1. 134) added to कन् and reduplication. चोलस्यापत्यं = चौलः ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

षट् च काण्डादीनि ॥ १३५ ॥ पदानि ॥ षट्, च, काण्डादीनि, (आद्युदात्तानि) ॥

वृत्तिः ॥ षट् पूर्वोक्तानि काण्डादीन्युत्तरपदानि अप्राणिषष्ठ्या आद्युदात्तानि भवन्ति ॥

135. The six words काण्ड, चीर, पलल, सूप, शाक and कूल of Sûtras VI. 2. 126–129, preceded by a non-living genitive word, have acute on the first syllable.

As दर्भकाण्डम्, शरकाण्डम्; दर्भचीरम्, कुशचीरम् ॥ In the last two examples चीर is not used as a comparision, that case being governed by VI. 2. 127, तिलपललम्, मूलकशाकम्, मुद्गसूपः ॥ Here पलल, सूप and शाक do not denote mixing, which is governed by VI. 2. 128. नदीकूलम्, समुद्रकूलम्, here the compound does not denote a Name, which would be the case under VI. 2, 129. Why these 'six' only? Observe राजसूदः ॥

कुण्डं वनम् ॥ १३६ ॥ पदानि ॥ कुण्डम्, वनम् (आद्युदात्तम्) ॥

वृत्तिः ॥ कुण्डशब्दोऽत्र कुण्डसादृश्येन वने वर्त्तते । कुण्डमित्येतदुत्तरपदं वनवाचि तत्पुरुषे समासे आद्युदात्तं भवति ॥

136. The word कुण्ड at the end of a Tatpurusha compound denoting 'a wood or forest', has acute on the first syllable.

The word कुण्ड here denotes 'a wood' by metaphor. Thus दर्भकुण्डम्, शरकुण्डम् ॥ Why do we say when denoting 'a wood'? Observe मृत्कुण्डम् ॥ The word कुण्ड means (1) a basin (2) a caste called kuṇḍa. Some say it means 'forest' also primarily and metaphorically. The force here is that of समुदाय, i. e. शरवणसमुदायः = शरकुण्डम् ॥

प्रकृत्या भगालम् ॥ १३७ ॥ पदानि ॥ प्रकृत्या, भगालम्, (प्रकृतिस्वरम्) ॥

वृत्तिः ॥ भगालवाच्युत्तरपदे तत्पुरुषे समासे प्रकृतिस्वरं भवति ॥

137. The word भगाल at the end of a Tatpurusha, preserves its original accent.

The synonyms of भगाल are also included. As कुम्भीभगालम्, कुम्भीकपालम्, कुम्भीनदालम् ॥ The words भगाल &c, have acute on the middle. Phit II. 9. The word प्रकृत्या governs the subsequent sûtras upto VI. 2. 143.

शितेर्नित्याबह्वज् बहुव्रीहावभसत् ॥ १३८ ॥ पदानि ॥ शितेः, नित्य, अबह्वच्, बहुव्रीहौ, अभसत्, (प्रकृतिस्वरम्) ॥

वृत्तिः ॥ शितेरुत्तरपदं नित्यं यदबह्वज् भसच्छब्दवर्जितं बहुव्रीहौ समासे तत्प्रकृतिस्वरं भवति ॥

138. After शिति, a word retains in a Bahuvrîhi its original accent, when it is always of not more than two syllables, with the exception of भसद् ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

Thus शितिपादः, शित्यंसः, शित्योष्ठः ॥ The word पाद belongs to वृषादि class (VI. 1. 203) and has acute on the first, and अंसः and ओष्ठः being formed by सन् (Uṇ V. 21) and थन् (Uṇ II. 4) affixes, have acute on the first (VI. 1. 197). Why do we say 'after शिति'? Observe दर्शनीयपादः which being formed by the affix अनीयर् has acute on the penultimate syllable नी by VI. 1. 217 ॥ Why do we say 'always'? Observe शितिककुत्, for though ककुत् is here of two syllables, it is an abbreviated form of ककुद, the final अ being elided in denoting condition of life (V. 4. 146), in compounds other than those denoting 'age', we have शितिककुदः, hence this word is not such which is *always* of two syllables. The word शिति has acute on the first syllable, by Phiṭ II. 10, and retains this accent in the Bahuvrîhi (VI. 2. 1). Why do we say 'abahvach or not many-syllable'? Observe शितिललाटः ॥ Why do we say in a Bahuvrîhi? Observe शितेः पादः = शितिपादः ॥ Why do we say 'with the exception of असत्'? Observe शितिभसत् ॥ This sûtra is an exception to VI. 2. 1.

गतिकारकोपपदात्कृत् ॥ १३९ ॥ पदानि ॥ गति, कारक, उपपदात्, कृत, (प्रकृतिस्वरम्) ॥

वृत्तिः ॥ तत्पुरुषइति वर्त्तते न बहुव्रीहाविति । गतेः कारकादुपपदाच्च कृदन्तमुत्तरपदं तत्पुरुषे समासे प्रकृतिस्वरं भवति ॥

139. In a Tatpurusha, a word ending in a Krit-affix preserves its original accent, when preceded by an Indeclinable called Gati (I. 4. 60), or a noun standing in intimate relation to a verb (Kâraka), or any word which gives occasion for compounding (Upapada see III. 1. 92).

The above is according to Professor Bohtlingk. Thus प्रकारकः, प्रकरणम्, प्रहारकः, प्रहरणम् ॥ The compounding is here by II. 2. 18. With [illegible]ka-word we have :—इध्मप्रव्रश्चनः, पलाशशातनः, श्मश्रुकल्पनः (III. 3. 117). With upapada words, we have :—ईषत्करः, दुष्करः, सुकरः ॥ All these are formed by [illegible] affixes and the accent is governed by VI. 1. 193. i. e. the [illegible]ord [illegible] formed by ल्युट् (इध्मं प्रवृश्च्यते येन) ; so also with शातन ([illegible]) ; so also with कल्पन (श्मश्रु कल्पते येन स क्षुरादिः) Why do we [illegible] after a Ga[illegible]ti, Kâraka, or an Upapada word?" Observe देवदत्तस्यकार[illegible] = देवदत्तकारकः ॥ Here the Genitive in देवदत्त does not express a kâraka relation. The genitive is here a शेष लक्षणा षष्ठी denoting a possessor and not कर्मलक्षणा o[illegible] had it been latter, there would have been no compounding at all, by II. [illegible]16. see also II. 3. 65. The word कृत् is employed in the sûtra for the s[illegible] of distinctness ; for a gati, karaka or upapada could not be followed b[illegible] any other word than a kṛit-formed word, if there is to be a samasa. [illegible]r two sorts of affixes come after a root (dhâtu) namely तिङ् and कृत् ॥ [illegible] samâsa can take place with kṛit-formed words, but

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
GSL

not with tiṅanta words. So that without employing कृत् in the sûtra, we could have inferred that कृत् was meant. Therefore, it is said the 'Krit' is employed in the sûtra for the sake of distinctness. According to this view we explain the accent in प्रपचाततराम्, प्रपचाततमाम्, by saying that first compounding takes place with प्र and the words पचतितर and पचतितम ending in तरप् and तमप् and then आम्, is added and the accent of the whole word is regulated by आम् by the rule of सतिशिष्ट (see V. 3. 56. and V. 4. 11). According to others, the कृत् is taken in this sûtra, in order to prevent the gati accent applying to verbal compounds in words like प्रपचति देश्यः, or प्रपचति देशीयं (V. 3. 67), or प्रपचतिरूपम् (V. 3. 66). The accent of these will be governed by the rule of the Indeclinable first term retaining its accent.

उभे वनस्पत्यादिषु युगपत् ॥ १४० ॥ पदानि ॥ उभे, वनस्पत्यादिषु, युगपत्, (प्रकृतिस्वरम्) ॥

वृत्तिः ॥ प्रकृत्येति वर्त्तते । वनस्पत्यादिषु समासेषु उभे पूर्वोत्तरपदे युगपत् प्रकृतिस्वरे भवतः ॥

140. In वनस्पति &c, both members of the compound preserve their original accent simultaneously.

Thus वनस्पतिः, both वन and पति have acute on the first syllable, and सुट् augment comes by VI. 1. 157. (2) बृहस्पतिः or बृहस्पतिः = बृहतां पतिः (VI. 1. 157) The word बृहत् is acutely accented on the final, some say it has acute on the first. (3) शचीपतिः (Sachî being formed by ङीष्), some make Sachî acute on the first शचीपतिः, by including it in Sarangrava class (IV. 1. 73). (4) तनूनपात् (tanû being formed by ऊ Un I. 80 has acute on the final, according to others it has acute on the first and napât = na pâti or na palayati with क्विप् and has acute on the first). (5) नराशंसः नरा अस्मिन्नासीनाः शंसन्ति or नरा एव शंसन्ति (nara is formed by अप् and has acute on the first, Sansa is formed by घञ्, the lengthening takes place by VI. 3. 137). (6) शुनःशेपः = शुन इव शेपोऽस्य is a Bahuvrihi: the Genitive is not elided by (VI. 3. 21. Vârt.), and both have acute on the first. (7) शण्डामर्कौ [illegible] both 'Sanda' and 'Marka' being formed by घञ् have acute on the first: the lengthening takes place by VI. 3. 137. (8) तृष्णावरूत्री ॥ Trishṇa has acute on the [illegible] त्री has acute on the final. The lengthening here also is by VI. 3. 137. [illegible] विश्ववयसौ ॥ Bamba is finally acute, and [illegible] te on the [illegible] as viśvavayas is a Bahuvrîhi. The viśva by VI. 2. 106 has acu[illegible] fore by VI. 3. 137. (10) मर्मृत्युः ॥ मर् is formed lengthening takes place as be[illegible] the final. The words governed by this sûtra by क्विप् affix and मृत्यु has acute on [illegible] the next two sûtras. are those which would not be includ[illegible]

देवताद्वन्द्वे च ॥ १४१ ॥ पदानि ॥ देव[illegible], च ॥

वृत्तिः ॥ देवतावाचिनां यो द्वन्द्वस्तत्र युगपदुभे पूर्वोत्तरपदे [illegible] भवतः ॥

141. In a Dvandva compo[illegible] of names of Divinities, the both members retain their origin[illegible] accent.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

CSL

Thus इन्द्रासोमौ, इन्द्रावरुणौ, इन्द्राबृहस्पती ॥ The word इन्द्र has acute on the first (by nipatana), सोम is formed by मन् (Uṇ I. 140), and has acute on the first (VI. 1. 197), वरुण is formed by उनन् (Uṇ III. 53) and by VI. 1. 197 has acute on the first. बृहस्पति has two acutes by VI. 2. 140, and Indra-Brihaspati has three acutes. Why do we say "names of divinities"? Observe प्लक्षन्यग्रोधौ ॥ Why do we say 'a Dvandva'? Observe अग्निष्टोमः ॥

नोत्तरपदे ऽनुदात्तादावपृथिवीरुद्रपूषमन्थिषु ॥ १४२ ॥ पदानि ॥ न, उत्तरपदे, अनुदात्तादौ, अ पृथिवी, रुद्र, पूष, मन्थिषु ॥

वृत्तिः ॥ उत्तरपदे ऽनुदात्तादौ पृथिवीरुद्रपूषमन्थिवर्जिते देवताद्वन्द्वे नोभे युगपत्प्रकृतिस्वरे भवतः ॥

142. In a Dvandva compound of the names of divinities, both members of the compound simultaneously do not retain their accent, when the first syllable of the second word is anudâtta, with the exception of पृथिवी, रुद्र, पूषन्, and मन्थिन् ॥

Thus इन्द्राग्नी, इन्द्रवायू, the words Agni and Vâyu have acute on the final. The word uttarapada is repeated in the sûtra, in order that it should be qualified by the word 'anudâttâdau', which latter would otherwise have qualified Dvandva. The word "anudattadau" shows the scope of the prohibition and the injunction. Why do we say with the exception of 'prthivi' &c? Observe द्यावापृथिव्यौ, or द्यौः dvyâvâ has acute on the first, 'prithivi' being formed by 'ṅish', has acute on the final. सोमारुद्रौ, Rudra is formed by 'rak' affix (Uṇ II. 22.), and has acute on the final. इन्द्रापूषणौ, Pûshan has acute on the end. (Uṇ I. 159) शुक्रामन्थिनौ, the words Śukra and manthin have acute on the final.

अन्तः ॥ १४३ ॥ पदानि ॥ अन्तः, ॥

वृत्तिः ॥ अन्त इत्यधिकारो यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामस्तत्र समासस्योत्तरपदस्यान्त उदात्तो भवतीत्येवं तद्वेदितव्यम् ॥

143. In the following sûtrâs up to the end of the chapter, should always be supplied the phrase "the last syllable of the second member has the acute".

The application is given in the next sûtra.

थाथघञ्क्ताजबित्रकाणाम् ॥ १४४ ॥ पदानि ॥ थ, अथ, घञ्, क्त, अच्, अप्, इत्र, काणाम्, (अन्त उदात्तः,) ॥

वृत्तिः ॥ थ अथ घञ् क्त अच् अप् इत्र क इत्येवमन्तानामुत्तरपदानां गतिकारकोपपदात्परेषामन्त उदात्तो भवति ॥

144. The last syllable of the second member has the acute, in the verbal nouns ending in थ, अथ, घञ्, क्त, अच्, अप्, इत्र and क, when preceded by a Gati, a Kâraka or an Upapada (VI. 2. 139).

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GL

Thus सुनीर्थः, भवभृर्थः formed by कुथन् affix (Uṇ II. 2 and 3), and but for this sûtra, by VI. 2. 139 these words would have retained their original accent which was acute on the first. अथः—आवसर्थः, उपवसर्थः formed by अथन् affix (Uṇ III. 116). घञ्—प्रभेदः, काष्ठभेदः, रज्जुभेदः ॥ क्तः—दूरादागतः, Here क्त has the force of कर्म, and the gati आ would retain its accent (VI. 2. 49) therefore, आगत is first acute: this accent would have been retained when compounded with the kâraka word dûra, but for this sûtra. विशुष्कः आतपशुष्कः ॥ अच् (III. 3. 56) :—प्रक्षयः, प्रजयः, the words क्षय 'dwelling', and जय 'victory' are acute otherwise on the first (VI. 1. 201, 202). अप्—प्रलवः, प्रसवः ॥ इत्र—प्रलवित्रम्, प्रसवित्रम् ॥ क—खरवृषः गोवृषः = गां वर्षति, खरं वर्षति (III. 2. 5 Vârt) : प्रवृषः, प्रहृषः, (क being added by III. 1. 135). The word वृष has acute on the first as it belongs to वृषादि class (VI. 1. 203). When the preceding words are not Gati, Kâraka or Upapada, this rule does not apply : as सुस्तुतं भवता, अतिस्तुतं भवता, where सु and अति being Karmapravachaniya, the words get the accent of the Indeclinable.

सूपमानात् क्तः ॥ १४५ ॥ पदानि ॥ सु, उपमानात्, क्तः, ॥
वृत्तिः ॥ सु इत्येतस्मादुपमानाच्च परं क्तान्तमुत्तरपदमन्तोदात्तं भवति ॥

145. The Participle in क्त has acute on the final, when it is preceded by सु or by a word with which the second member is compared.

Thus सुकृतम्, सुभुक्तम्, सुपीतम् ॥ With Upamâna words we have—वृकावलुप्तम्, शशप्लुतम्, सिंहविनर्दितम् ॥ This debars VI. 2. 49 and 48. When सु is not a Gati, the rule does not apply, as सुस्तुतम् भवता ॥

संज्ञायामनाचितादीनाम् ॥ १४६ ॥ पदानि ॥ संज्ञायाम्, अनाचितादीनाम् ॥
वृत्तिः ॥ संज्ञायां विषये गतिकारकोपपदात् क्तान्तमुत्तरपदमन्तोदात्तं भवति आचितादीन्वर्जयित्वा ॥

146. The Participle in 'kta' has acute on the last syllable, when preceded by a Gati, or a Karaka or an Upapada, if the compound denotes a Name, but not in आचित &c.

Thus संभूतो रामायणः, उपहूतः शाकल्यः, परिजग्धः कौण्डिन्यः ॥ This debars VI. 2. 49, धनुषखाता नदी, कुद्दालखातम् नगरम्, हस्तिमृदिता भूमिः ॥ Here VI. 2. 48 is debarred. Why do we say "when it is not आचित &c" Observe आँन्दितम् &c.

1 आचित, 2 पर्याचित, 3 आस्थापित, 4 परिगृहीत, 5 निरुक्त, 6 प्रतिपन्न, 7 अपश्लिष्ट*, 8 प्रश्लिष्ट, 9 उपहित (उपहत) 10 उपस्थित, 11 संहितागवि (संहिताशब्दो यदा गोरन्यस्य संज्ञा तदान्तोदात्तो न भवति । यदा तु गोः संज्ञा तदान्तोदात्त एव ॥)

The word संहित in the above list does not take acute on the final, when it is the name of anything else than a 'cow'; but when it denotes 'a cow' it has acute on the final.

प्रवृद्धादीनां च ॥ १४७ ॥ पदानि ॥ प्रवृद्धादीनाम्, च, (अन्तोदात्तम्) ॥
वृत्तिः ॥ प्रवृद्धादीनां च क्तान्तमुत्तरपदमन्तोदात्तं भवति ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

CSL

147. The words प्रवृद्ध &c. ending in 'kta' have acute on the final.

Thus प्रवृद्धं यानम्, प्रवृद्धो वृषलः, प्रयुक्ताः सक्तवः, आकर्षेऽवहितः, अवहितो भोगेषु, खट्वारूढः, कविशस्तः ॥ It is an Akritigaṇa. The words have acute on the final, even when not followed by यान &c, though in the Ganapâṭha they are read along with these words. Some hold it is only in connection with यान &c that these words have acute on the final. This being an Akritigaṇa we have पुनरुत्स्यूतं वासोदेयं, पुनर्निष्कृतो रथः &c.

1 प्रवृद्धं यानम्, 2 प्रवृद्धो वृषलः, 3 प्रयुतासूष्णवः or प्रयुक्ताः सक्तवः 4 आकर्षे ऽवहितः, 5 अवहितो भोगेषु, 6 खट्वारूढः 7 कविशस्तः, आकृतिगण.

कारकाद्दत्तश्रुतयोरेवाशिषि ॥ १४८ ॥ पदानि ॥ कारकात्, दत्त, श्रुतयोः, एव, आशिषि ॥

वृत्तिः ॥ संज्ञायामिति वर्त्तते, क्त इति च। संज्ञायां विषये आशिषि गम्यमानायां कारकादुत्तरयोर्दत्तश्रुतयोरेव क्तान्तयोरन्त उदात्तो भवति ॥

148. The final of Part Participles दत्त and श्रुत alone has acute, in a compound denoting a Name and a benediction, the preceding word being a word standing in close relation to an action (kâraka).

Thus देवा एनंदेयासुः = देवदत्तः, विष्णुरेनं श्रूयाद् = विष्णुश्रुतः ॥

Why do we say "of दत्त and श्रुत"? Observe देवपालितः (VI. 2. 48), which, though a Name, is not governed by VI. 2. 146, and does not take acute on the final, for the present rule makes a restriction with regard to that rule even. So that where a Participle in क्त is preceded by a kâraka, and the compound donotes a benediction and a Name, the accent is not on the final, as required by VI. 2. 146, but such a word is governed by VI. 2. 48, unless the Participle be Datta and śruta, when the present rule applies. The word कारक indicates that the rule will not apply when a gati or upapada precedes. Why do we use 'एव (*alone*)'? So that the restriction should apply to 'kâraka', and not to 'Datta' and 'Śruta'. For the words 'Datta' and 'Sruta' will have acute on the final even after a nonkâraka word. As संश्रुतः, विश्रुतः ॥ Why do we say 'when denoting benediction'? The rule will not apply where benediction is not meant. As देवैः खाता = देवखाता ॥ This rule applies to Datta and Sruta after a kâraka-word, only when benediction is meant. It therefore does not apply to देवदत्त 'the name of Arjuna's conch', as आहतानदति देवदत्तः, which is governed by VI. 2. 48.

इत्थंभूतेन कृतमिति च ॥ १४९ ॥ पदानि ॥ इत्थंभूतेन, कृतम्, इति, च, (अन्तोदात्तम्) ॥

वृत्तिः ॥ इमं प्रकारमापन्न इत्थंभूतः । इत्थंभूतेन कृतमित्येतस्मिन्नर्थे यः समासो वर्तते तत्र क्तान्तमुत्तरपदमन्तोदात्तं भवति ॥

149. The Participle in क्त has acute on the final, when the compound denotes 'done by one in such a condition'.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

The word इत्थंभूत means 'being in such a condition'. Thus सुप्तप्रलपितम्, उन्मत्तप्रलपितम्, प्रमत्तगतिम्, विपन्नश्रुतम् as Adjectives and Abstract verbal nouns. This is an exception to VI. 2. 48. When the words प्रलपित &c are used to denote Noun of Action (भाव) then by VI. 2. 144 they get of course acute on the final.

अनो भावकर्मवचनः ॥ १५० ॥ पदानि ॥ अनः, भाव, कर्मवचनः, (अन्तोदात्तम्) ॥

वृत्तिः ॥ अन प्रत्ययान्तमुत्तरपदं भाववचनं कर्मवचनं च कारकात्परमन्तोदात्तं भवति ॥

150. After a kâraka as mentioned in VI. 2. 148, the second member ending in the affix अन, and denoting an action in the Abstract or the object (i. e. having the senses of a Passive Adjective), has acute on the final.

Thus ओदनभोजनं सुखम्, पयपानं सुखम्, चन्दनप्रियङ्गुकालेपनं सुखम् ॥ All these are examples of भाव or Abstract Verbal Nouns. राजभोजनाः शालयः, राजाच्छादनानि वासांसि, are examples of कर्मवचन or Passive Adjectives. These are formed by ल्युट् under III. 3. 116. For the Sûtra III. 3. 116 may be explained by saying that (1) ल्युट् is applied when the Upapada is in the objective case and bhâva is meant, (2) as well as when object is to be expressed. When the first explanation is taken, the above are examples of Bhâva; when the second explanation is taken, they are examples of Karma. Why do we say "ending in अन्"? Observe, हस्तहार्यमुश्चित् ॥ Why do we say "when expressing an action in the abstract (bhâva), or an Object (karma)"? Observe दन्तधावनम्, here ल्युट् is added after an Instrumental kâraka (III. 3. 117). Why do we say "after a kâraka"? Observe निदर्शनम्, अवलेखनम् ॥ In all the counter-examples, the second members retain there original accent.

मन्क्तिन्व्याख्यानशयनासनस्थानयाजकादिक्रीताः ॥ १५१ ॥ पदानि ॥ मन्, क्तिन्, व्याख्यान, शयन, आसन, स्थान, याजकादि, क्रीताः ॥

वृत्तिः ॥ मन्नन्तं क्तिन्नन्तं व्याख्यान शयन आसन स्थान इत्येतानि याजकादयः क्रीतशब्दश्चोत्तरपदमन्तोदात्तं भवति ॥

151. The words ending in मन् or क्तिन् affixes, and the words व्याख्यान, शयन, आसन, स्थान and क्रीत as well as याजक &c, have acute on the final, when at the end of a compound, preceded by a kâraka word.

Thus मन्—रथवर्त्मन्, शकटवर्त्मन् ॥ क्तिन्—पाणिनिकृतिः, आपिशालिकृतिः ॥ व्याख्यान—ऋगयनव्याख्यानम्, छन्दोव्याख्यानम् ॥ शयन—राजशयनम्, ब्राह्मणशयनम् ॥ आसन्—राजासनम्, ब्राह्मणासनम् ॥ स्थान—गोस्थानम्, अश्वस्थानम् ॥ याजकादि words are those which form Genitive compounds under II. 2. 9, and those compounds only are to be taken here; as ब्राह्मणयाजकः, क्षत्रियायाजकः, ब्राह्मणपूजकः, क्षत्रियपूजकः ॥ क्रीत—गोक्रीतः, अश्वक्रीतः ॥ This is an exception to VI. 2. 139. and in the case of क्रीत, rule VI. 2. 48 is superseded. The words व्याख्यान &c do not denote here भाव or कर्म, had they done so, rule

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

CSL

VI. 2. 149 would have covered them. When the first member is not a kâraka, we have प्रकृतिः and प्रहृतिः ॥

1 याजक, 2 पूजक, 3 परिचारक, 4 परिषेचक परिवेषक 5 स्नापक स्नातक 6 अध्यापक, 7 उत्सादक (उत्सारक) 8 उद्वर्तक, 9 होतृ, 10 भर्तृ, 11 रथगणक, 12 पत्तिगणक, 13 पोतृ, 14 हर्तृ, 15 वर्तक,

सप्तम्याः पुण्यम् ॥ १५२ ॥ पदानि ॥ सप्तम्याः, पुण्यम् ॥

वृत्तिः ॥ सप्तम्यन्तात्परं पुण्यमित्येतदुत्तरपदमन्तोदात्तं भवति ॥

152. The word पुण्य has acute on the final when preceded by a noun in the Locative case.

Thus अध्ययने पुण्यम् = अध्ययनपुण्यम्, वेदपुण्यम् ॥ The compounding takes place by II. 1. 40 by the process of splitting the sûtra (yoga-vibhâga), taking सप्तमी there as a full sûtra, and शौण्डैः another. Here by VI. 2. 2, the first member would have preserved its accent, the present sûtra supersedes that and ordains acute on the final. The word पुण्य is derived by the Uṇâdi affix यत् (Uṇ V. 15) and would have retained its natural accent (VI. 1. 213) and thus get acute on the first syllable by kṛit-accent. (VI. 2. 139). Why do we say 'a locative case'? Observe वेदेन पुण्यं = वेदपुण्यम् ॥

ऊनार्थकलहं तृतीयायाः ॥ १५३ ॥ पदानि ॥ ऊनार्थ, कलहम्, तृतीयायाः ॥

वृत्तिः ॥ ऊनार्थान्युत्तरपदानि कलहशब्दश्च तृतीयान्तात्पराण्यन्तोदात्तानि भवन्ति ॥

153. The acute falls on the final of words having the sense of ऊन, and of कलह, when they are second members in a compound, preceded by a term in the instrumental case.

Thus माषोनम्, कार्षापणोनम्, माषविकलम्, कार्षापणविकलम्, असिकलहः, वाक्कलहः ॥ The compounding takes place by II. 1. 31. This is an exception to VI, 2. 2 by which the first member being in the third case, would have retained its original accent. Some say that the word अर्थ in the sûtra means the word-form अर्थ, so that the aphorism would mean—"after an Instrumental case, the words ऊन, अर्थ, and कलह get acute on the final". The examples will be in addition to the above,:—धान्येनार्थः = धान्यार्थः ॥ If this be so, then the word-form ऊन alone will be taken and not its synonyms like विकल &c. To this we reply, that ऊन will denote its synonyms also, by the fact of its being followed by the word अर्थ ॥ By sûtra II. 1. 31, ऊनार्थ and कलह always take the Instrumental case, so we could have omitted the word तृतीयायाः, from this sûtra, for by the maxim of pratipadokta &c, ऊनार्थकलहं would have referred to the compound ordained by II. 1. 31. The mention of तृतीया here is only for the sake of clearness.

मिश्रं चानुपसर्गमसंधौ ॥ १५४ ॥ पदानि ॥ मिश्रम्, च, अनुपसर्गम्, असंधौ ॥

वृत्तिः ॥ तृतीयेति वर्तते । मिश्र इत्येतदुत्तरपदमनुपसर्गं तृतीयान्तात्परमन्तोदात्तं भवत्यसंधौ गम्यमाने ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

154. The word मिश्र has acute on the final after an Instrumental case, when it is not joined with any Preposition and does not mean a 'compact or alliance'.

Thus गुडमिश्रः, तिलमिश्रः, सर्पिमिश्रः ॥ Why do we say मिश्र? Observe गुडधाना: ॥ Why do we say 'not having a Preposition'? Observe गुडसंमिश्राः ॥ The employment in this sûtra of the phrase 'anupasargam' implies, that wherever else, the word miśra is used, it includes miśra with a preposition also. Therefore in II. 1. 31 where the word मिश्र is used, we can form the Instrumental compounds with मिश्र preceded by a preposition also. Why do we say 'not denoting a compact'? Observe ब्राह्मणमिश्रो राजा = ब्राह्मणैः सह संहित ऐकार्थ्यमापन्नः ॥ The word सन्ध here means a contract formed by reciprocal promises, if you do this thing for me, I will do this for you. Others say, it means close proximity, without losing identity, and thus differs from मिश्र in which two things blend together into one. Therefore though the King and the Brâhmaṇa may be in close proximity as regards space, they both retain their several individualities: hence the counter-example ब्राह्मणमिश्रोराजा ॥ While in the examples गुडमिश्राः &c there is no possibility of separating the two.

नञो गुणप्रतिषेधे संपाद्यर्हहितालमर्थास्ताद्धिताः ॥ १५५ ॥ पदानि ॥ नञः, गुण, प्रतिषेधे, संपादि, अर्ह, हित, अलम्, अर्थाः, तद्धिताः, ॥

वृत्तिः ॥ संपादि अर्ह हित अलम् इत्येवमर्था ये तद्धितास्तदन्तान्युत्तरपदानि नञो गुणप्रतिषेधे वर्त्तमानात्पराण्यन्तोदात्तानि भवन्ति ॥

155. The words formed with the Taddhita affixes denoting 'fitted for that' (V. 1. 99), 'deserving that' (V. 1. 63), 'good for that' (V. 1. 5), 'capable to effect that' (V. 1. 101), have acute on the final, when preceded by the Negative Particle नञ्, when it makes a negation with regard to the above mentioned attributes.

Thus संपादि 'suited for that' (V. 1. 99):—अकार्णवेष्टकिकं मुखम् = न कार्णवेष्टकिकं (कर्णवेष्टकाभ्यां सम्पादि) ॥ The affix is ठञ् ॥ अर्ह 'deserving that' (V. 1. 63):—अच्छैदिकः = न छैदिकः (छेदमर्हति). The affix is ठक् (V. 1. 64 and V. 1. 19). हित 'good for that' (V. 1. 5):—अवत्सीयः = न वत्सीयः ॥ The affix is छ V. I. 1. अलमर्थः 'capable to effect that' (V. 1. 101):—असंतापिकः = न संतापिकः ॥ The affix is ठञ् (V. 1. 18) Why do we say 'after नञ्'? Observe गर्दभरथमर्हति = गार्दभरथिकः, विगार्दभरथिकः, where the negative वि is used and therefore the avyaya वि retains its accent by VI. 2. 2. Why do we say 'negation of that attribute'? Observe गार्दभरथिकादन्यः = अगार्दभरथिकः ॥ The word गुण here means the attribute denoted by the Taddhita affix, and not any attribute in general. Thus अकार्णवेष्टकिकं मुखं =

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

CSL

कर्णवेदकाभ्याम् न संपादि मुखम् ॥ Why do we say 'in the sense of sampâdi &c'? Observe पाणिनीयमधीयते = पाणिनीयः; न पाणिनीयः, = अपाणिनीयः ॥ Why do we say "Taddhita affixes"? Observe कन्यां वोढुमर्हति = कन्यावोढा, न वोढा = अवोढा ॥ Here तृच् a krit affix is added in the sense of 'deserving' (III. 3. 169).

ययतोश्चातदर्थे ॥ १५६ ॥ पदानि ॥ य, यतो, च, अतदर्थे ॥

वृत्तिः ॥ य यत् इत्येतौ यौ तद्धितावतदर्थे वर्तेते तदन्तस्योत्तरपदस्य नञो गुणप्रतिषेधविषयादन्त उदात्तो भवति ॥

156. The words formed with the Taddhita affixes य and यत् when not denoting 'useful for that', have acute on the last syllable, after the particle नञ negativing the attribute.

Thus पाशानां समूहः = पाश्याः, न पाश्याः = अपाश्याः, So also अतृण्याः (IV. 2. 49); दन्तेषु भवं = दन्त्यम्, न दन्त्यं = अदन्त्यम्, अकर्ण्यम् (V. 1. 6). Why do we say 'atadartha:— not useful for that'. Observe पादार्थमुदकम् = पाद्यम्, न पाद्यम् = अपाद्यम् (V. 4. 25). This rule does not apply when the affixes are not Taddhita, as अदेयम् formed with the krit affix यत् ॥ There must be negation of the attribute, otherwise दन्त्यादन्यत् = अदन्त्यम् ॥ The affix य and यत्, one without any anubandha and the other with the anubandha त् being specifically mentioned, excludes all other affixes having य as their effective element, such as ड्य &c. (IV. 2. 9), thus न वामदेव्यं = अवामदेव्यम् ॥ See IV. 2. 9.

अच्कावशक्तौ ॥ १५७ ॥ पदानि ॥ अच्, कौ, अ शक्तौ ॥

वृत्तिः ॥ अच् क इत्येवमन्तमशक्तौ गम्यमानायामुत्तरपदं नञः परमन्तोदात्तं भवति ॥

157. A word formed with the krit affix अच् and क, preceded by the particle नञ्. has acute on the final, when the meaning is 'not capable.'

Thus अपचः = य पक्तुं न शक्नोति, so also अजयः, अपठः, अविक्षिपः, अविलिखः (III. 1. 134 &c). Why do we say when meaning 'not capable'? Observe अपचो दीक्षितः, अपचः परिव्राजकः ॥ A दीक्षित and a परिव्राजक do not cook their food, not because they are physically incapable of cooking, but because by the vows of their particular order they are prohibited from cooking.

आक्रोशे च ॥ १५८ ॥ पदानि ॥ आक्रोशे, च ॥

वृत्तिः ॥ आक्रोशे च गम्यमाने नञ उत्तरमच्कान्तमन्तोदात्तं भवति ॥

158. A word formed by the krit-affixes अच् or क, preceded by the Negative particle, has acute on the final when one abuses somebody by that word.

Thus अपचोऽयं जाल्मः 'this rogue does not cook, though he can do so'. Here avarice is indicated, the fellow wants more pay before he will cook : and not his incapacity. So also अपठोऽयं जाल्मः, so also अविक्षिपः, अविलिखः ॥

संज्ञायाम् ॥ १५९ ॥ पदानि ॥ संज्ञायाम्, (अन्तोदात्तम्) ॥

वृत्तिः ॥ आक्रोशे गम्यमाने नञः परमुत्तरपदं संज्ञायां वर्तमानमन्तोदात्तं भवति ॥

159. When abuse is meant, a word preceded by नञ्, has acute on the final, in denoting a Name.

Thus अदेवदत्तः 'No Devadatta, not deserving of this name' अयज्ञदत्तः, अविष्णुमित्रः ॥

कृत्योकेष्णुच्चार्वादयश्च ॥ १६० ॥ पदानि ॥ कृत्य, उक, इष्णुच्, चार्वादयः, च ॥

वृत्तिः ॥ कृत्य उक इष्णुच् इत्येवमन्ताश्चार्वादयश्च नञ उत्तरेऽन्तोदात्ता भवन्ति ॥

160. After the Negative particle, the words formed by the kritya affixes (III. 1. 95), by उक, and इष्णुच्, and the words चारु &c. have acute on the final.

Thus kritya:—अकर्त्तव्यम्, अकरणीयम्, उकः—अनागामुकम्, अनपलाषुकम् ॥ इष्णुच्-अनलंकारिष्णुः, अनिराकरिष्णुः ॥ The affix इष्णुच् includes खिष्णुच् also: अनाढ्यंभविष्णुः, असुभगंभविष्णुः ॥ चारु &c:—अचारुः, असाधुः, अयौधिकः, अवदान्यः, अननक्रमेजयः (double negation). अनकस्मात् (double negation), The words वर्तमान, वर्धमान स्वरमाण, ध्रीयमाण, रोचमान, क्रीयमाण, and शोभमान preceded by अ (नञ्) when denoting names have acute on the final. अविकारः, असदृशः and अविकारसदृशः (विकार and सदृश taken jointly & separately). अगृहपति, अगृहपतिकः ॥ अराजा and अनर्हः in the Vedas only. In the Vernacular they have the accent of नञ्, i. e. udâtta on the first.

1 चारु, 2 साधु, 3 यौधाकि (यौधिक) 4 अनङ्गमेजय, 5 वदान्य 6 अकस्मात्, 7 वर्तमानवर्धमानत्वरमाणध्रियमाणक्रीयमाणरोचमानशोभमानाः (क्रियमाण क्रीयमाण) संज्ञायाम्, 8 विकारसदृशे व्यस्ते समस्ते (अविकार, असदृश अविकारसदृश), 9 गृहपति, 10 गृहपतिक, 11 राजाह्नोश्छन्दसि.

विभाषा तृन्नन्नतीक्ष्णशुचिषु ॥ १६१ ॥ पदानि ॥ विभाषा, तृन्, अन्न, तीक्ष्ण, शुचिषु, (अन्तोदात्तः) ॥

वृत्तिः ॥ तृन्नन्त अन्न तीक्ष्ण शुचि इत्येतेषु नञ उत्तरेषु विभाषा ऽन्त उदात्तो भवति ॥

161. After the Negative particle, the final of the following is optionally acute :—a word formed with the affix तृन्, and the words अन्न, तीक्ष्ण, and शुचि ॥

Thus तृन्—अकर्त्ता or अकर्त्ता ; अन्न &c—अनन्नम् or अनन्नम्, अतीक्ष्णम्, or अतीक्ष्णम्, अशुचिः or अशुचिः ॥ The alternative accent is that of the Indeclinable. (VI. 2. 2)

बहुव्रीहाविदमेतत्तद्भ्यः प्रथमपूरणयोः क्रियागणने ॥ १६२ ॥ पदानि ॥ बहुव्रीहौ, इदम्, एतत्, तद्भ्यः, प्रथम, पूरणयोः, क्रिया-गणने, (अन्तउदात्तः) ॥

वृत्तिः ॥ बहुव्रीहौ समासे इदम् एतद् तदित्येतेभ्य उत्तरस्य प्रथमशब्दस्य पूरणप्रत्ययान्तस्य च क्रियागणने वर्त्तमानस्यान्त उदात्तो भवति ॥

162. In a Bahuvrihi, after the words इदम्, एतद् and तद्, the last syllable of प्रथम and of a proper Ordinal Numeral, has the acute, when the number of times of an action is meant.

Thus इदं प्रथमं गमनं भोजनं वा = स इदम्प्रथमः 'this is the first time of going or eating'. इदं द्वितीयः, इदं तृतीयः, एतत्प्रथमः, एतद्द्वितीयः, एतत्तृतीयः तत्प्रथमः, तद्द्वितीयः तत् तृतीयः ॥ Why do we say 'in a Bahuvrîhi?' Observe अनेन प्रथमः = इदंप्रथमः ॥ Here the first member being in the third case retains its accent by VI. 2. 2. Why do we say "after idam &c". Observe यत्प्रथमः = यःप्रथम एषाम्, here the first term retains its accent by VI. 2. 1. Why do we say 'of prathama and the Ordinals'? Observe तानि बहून्यस्य = तद्बहुः ॥ Why do we say 'in counting an action'? Observe अयं प्रथम एषां = त इद प्रथमाः ॥ Here *substances* are counted and not *action*. Why do we say 'in counting'? Observe अयं प्रथम एषां = इदं प्रथमाः i. e. इदं प्रधानाः ॥ and the word प्रथम means here 'foremost', and is not a numeral. When the कप् affix is added, the acute falls on the last syllable preceding कप् ॥ As इदं प्रथमकाः ॥ The Bahuvrîhi governs the subsequent sûtras upto VI. 2. 178.

संख्यायाः स्तनः ॥ १६३ ॥ पदानि ॥ संख्यायाः, स्तनः ॥

वृत्तिः ॥ संख्यायाः परः स्तनशब्दो बहुव्रीहौ समासेऽन्तोदात्तो भवति ॥

163. In a Bahuvrîhi, after a Numeral, the word स्तन has acute on the final.

Thus द्विस्तनौ, त्रिस्तनौ, चतुःस्तनौः ॥ Why do we say after a Numeral? Observe दर्शनीयस्तना ॥ Why do we say 'स्तन'? Observe द्विशिराः ॥

विभाषा छन्दसि ॥ १६४ ॥ पदानि ॥ विभाषा, छन्दसि, (अन्तोदात्तः) ॥

वृत्तिः ॥ छन्दसि विषये बहुव्रीहौ समासे संख्यायाः परः स्तनशब्दो विभाषाऽन्तोदात्तो भवति ॥

164. Optionally so, in the Vedas, the stana after a Numeral has acute on the final.

Thus द्विस्तनौ or द्विस्तना, चतुःस्तनौ or चतुःस्तना ॥

संज्ञायां मित्राजिनयोः ॥ १६५ ॥ पदानि ॥ संज्ञायाम्, मित्र, अजिनयोः (अन्तउदात्तः) ॥

वृत्तिः ॥ संज्ञायां विषये बहुव्रीहौ समासे मित्र अजिन इत्येतयोरुत्तरपदयोरन्त उदात्तो भवति ॥

वार्त्तिकम् ॥ ऋषिप्रतिषेधो मित्रे ॥

165. In a Bahuvrîhi, ending in मित्र and अजिन, the acute falls on the last syllable, when the compound denotes a Name.

As देवमित्रः, ब्रह्ममित्रः, वृकाजिनः, कुलाजिनः कृष्णाजिनः ॥ Why do we say 'a Name'? Observe प्रियमित्रः, महाजिनः ॥

Vart :—Prohibition must be stated in the case of मित्र when the name is that of a Rishi. As विश्वामित्रः which is governed by VI. 2. 106 ॥

व्यवायिनो ऽन्तरम् ॥ १६६ ॥ पदानि ॥ व्यवायिनः, अन्तरम्, (अन्तोदात्तम्)॥

वृत्तिः ॥ व्यवायी व्यवधाता । तद्वाचिनः परमन्तरं बहुव्रीहौ समासे ऽन्तोदात्तं भवति ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

CSL

166. In a Bahuvrîhi ending in अन्तर, the acute falls on the final, after a word which denotes 'that which lies between'.

Thus वस्त्रान्तरम् 'through an intervened cloth or drapery', पटान्तरम्, कम्बलान्तरम्=वस्त्रमन्तरं व्यवधायकं यस्य &c. Why do we say 'when meaning lying between'? Observe आत्मान्तरम्=आत्मा स्वभावोऽन्तरोऽन्योयस्य ॥

मुखं स्वाङ्गम् ॥ १६७ ॥ पदानि ॥ मुखम्, स्वाङ्गम्, (अन्तोदात्तम्) ॥

वृत्तिः ॥ मुखमुत्तरपदं स्वाङ्गवाचि बहुव्रीहौ समासे ऽन्तोदात्तं भवति ॥

167. In a Bahuvrîhi the acute is on the final, when the second member is मुख meaning mouth i. e. the actual bodily part of an animal and not used metaphorically.

Thus गौरमुखः, भद्रमुखः ॥ Why do we say 'an actual part of a body'? Observe दीर्घमुखा शाला ॥ Here मुख means "entrance or door". The word स्वाङ्ग means "a non liquid substance actually to be found in living beings &c". as explained in III. 4. 54.

नाव्ययदिक्शब्दगोमहत्स्थूलमुष्टिपृथुवत्सेभ्यः ॥ १६८ ॥ पदानि ॥ न, अव्यय, दिक्शब्द, गो, महत्, स्थूल, मुष्टि, पृथु, वत्सेभ्यः ॥

वृत्तिः ॥ अव्यय दिक्शब्द गो महत् स्थूल मुष्टि पृथु वत्स इत्येतेभ्यः परं मुखं स्वाङ्गवाचि बहुव्रीहौ समासे नान्तोदात्तं भवति ॥

168. In a Bahuvrîhi, the acute does not fall on such मुख denoting a real mouth, when it comes after an Indeclinable, and a name of a direction, or after गो, महत्, स्थूल, मुष्टि, पृथु and वत्स ॥

Thus: अव्ययः—उच्चैर्मुखः, नीचैर्मुखः ॥ The words उच्चैः and नीचैः are finally acute and retain their accent. दिक्—प्राङ्मुखः, प्रत्यङ्मुखः ॥ The word प्राङ् has acute on the first by VI. 2, 52, and प्रत्यङ् is finally acute by VI. 3. 139. गो &c:—गोमुखः, महामुखः, स्थूलमुखः, मुष्टिमुखः पृथुमुखः and वत्समुखः ॥ In these the first members of the Bahuvrîhi preserve their respective accents under Rule VI. 2. 1 and in the case of compounds preceded by गो, मुष्टि and वत्स, the optional rule taught in the next sûtra is also superseded by anticipation, though the words may denote comparison.

निष्ठोपमानादन्यतरस्याम् ॥ १६९ ॥ पदानि ॥ निष्ठा, उपमानात्, अन्यतरस्याम् ॥

वृत्तिः ॥ निष्ठान्तादुपमानवाचिनश्च मुखं स्वाङ्गमुत्तरपदमन्यतरस्यां बहुव्रीहौ समासेऽन्तोदात्तं भवति ॥

169, In a Bahuvrîhi, the word मुख denoting 'an actual mouth', has optionally the acute on the final, when preceded by a participle in त, or by that wherewith something is compared.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
CSL

Thus प्रक्षालितमुखः or प्रक्षालितमुखः or प्रक्षालितमुखः ॥ When the final is not acute, then Rule VI. 2. 110 applies which makes the first member have acute on the final optionally, and when that also does not apply, then by VI. 2. 1. the first member preserves its original accent, which is that of the gati (VI. 2. 49). Thus there are three forms. So also with a word denoting comparison:— सिंहमुखः or सिंहमुखः, व्याघ्रमुखः or व्याघ्रमुखः ॥

जातिकालसुखादिभ्यो ऽनाच्छादनात् क्तो ऽकृतमितप्रतिपन्नाः ॥ १७० ॥ पदानि ॥ जातिकाल, सुखादिभ्यः, अनाच्छादनात्, क्तः, अकृतमितप्रतिपन्नाः ॥

वृत्तिः ॥ जातिवाचिन आच्छादनवर्जितात् कालवाचिनः सुखादिभ्यश्च परं क्तान्तं कृतमितप्रतिपन्नान्वर्जयित्वा बहुव्रीहौ समासेऽन्तोदात्तं भवति ॥

170. After a word denoting a species (with the exception of a word for 'garment or covering'), and after a time-denoting word as well as after सुख &c. the Participle in क्त has acute on the final, in a Bahuvrîhi, but not so when the participles are कृत, मित and प्रतिपन्न ॥

Thus सारङ्गजग्धः, पलाण्डुभक्षितः, सुरापीतः ॥ कालः—मासजातः, संवत्सरजातः, द्व्यहजातः, त्र्यहजातः ॥ सुख &c:—सुखजातः दुःखजातः, तृप्रजातः ॥ Why do we say "after a Species, a time or सुख &c. word"? Observe पुत्रजातः (II. 2. 37), the participle being placed after the word Putra. Why do we say 'when not meaning a garment'? Observe वस्त्रच्छन्नः, वसनच्छन्नः from the root वस with the affixes ष्ट्रन् and ल्युट् respectively. Why do we say "when not कृत &c."? Observe कुण्डकृतः, कुण्डमितः कुण्डप्रतिपन्नः; कुण्ड is first acute by Phit II. 3 being neuter. These three participles do not stand first in a compound (contrary to II. 2. 36), as this sûtra implies. In the counter-examples, above given, the first members retain their original accent (VI. 2. 1). The words सुख &c are given under III. 1. 18.

1 सुख, 2 दुःख, 3 तृप्र (तृप्र तीव्र) 4 कृच्छ्र, 5 अस्र, 6 आस्र*, 7 अलीक 8 प्रतीप, 9 करुण, 10 कृपण, 11 सोढ. 12 गहन.

वा जाते ॥ १७१ ॥ पदानि ॥ वा, जाते, (अन्तोदात्तः) ॥

वृत्तिः ॥ जातशब्दउत्तरपदे वा ऽन्त उदात्तो भवति बहुव्रीहौ समासे जातिकालसुखादिभ्यः ॥

171. After a species (with the exception of garment) or a time denoting word, or after सुख &c. in a Bahuvrîhi, the word जात has optionally acute on the final.

Thus दन्तजातः or दन्तजातः, स्तनजातः or स्तनजातः, मासजातः or मासजातः, संवत्सरजातः or संवत्सरजातः; सुखजातः or सुखजातः, दुःखजातः or दुःखजातः &c. The words दन्त and स्तन are first-acute by Phit II. 6; मास is first-acute by Phit II. 15, संवत्सर is finally-acute by Phit I. 7. वाष्टिवत्सरति शत्थान्ताम् "words ending in वष्टि, वत्स, ति, शत् and थ are finally acute", as वष्टिः, संवत्सरः, सप्ततिः, चित्वात्, गुर्थः ॥ The words सुख and दुःख are end-acute by Phit I. 6.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

CSL

नञ्सुभ्याम् ॥ १७२ ॥ पदानि ॥ नञ्, सुभ्याम्, (अन्तोदात्तम्) ॥
वृत्तिः ॥ नञ्सुभ्यां परमुत्तरपदं बहुव्रीहौ समासन्तोदात्तं भवति ॥

172. A Bahuvrîhi formed by the Negative particle नञ् or by सु has acute on the last syllable of the compound.

Thus अयवो देशः, अव्रीहिः, अमाषः, सुयवः, सुव्रीहिः, सुमाषः ॥ The acute here rests on the last syllable of the completed compound; so that the rule applies to the compounds which have fully developed themselves by taking the samâsânta affixes. Thus अनृचः (formed by the samâsânta affix अ V. 4. 74). Though the word समास and उत्तरपद are both present here by context, yet the operation is performed on samâsa. This is to be inferred, because of the next sûtra. For had the present sûtra meant that the final of the second member (उत्तरपद) preceded by नञ् and सु gets the acute, then there would have been no necessity of the next sûtra, for the present would have covered the case of सुकुमारिक &c because कप् is not a part of the *second term* (uttarapada) कुमारी but of the *compound* (Samasa) सुकुमारी; and therefore, if we translated the present sûtra, by saying that the end of second term gets acute, the accent would have fallen on ई in सुकुमारीकः even by this sûtra. But this is not intended, because of the accent of the samasanta words अनृचः and बहृचः ॥ There is necessity of the next sûtra, because a samâsa includes not only the simple samâsa, but one ending with a samâsânta affix. Therefore, had not the next sûtra been made, the accent would have fallen on क and not on ई, for the affix कप् is considered part of the samasa and not of the uttarapada समासान्तः समासस्यैवावयवः नोत्तरपदस्य ॥

कपि पूर्वम् ॥ १७३ ॥ पदानि ॥ कपि, पूर्वम् ॥
वृत्तिः ॥ नञ्सुभ्यां कपि परतः पूर्वमन्तोदात्तं भवति ॥

173. A Bahuvrîhi formed by नञ् or सु and ending in the affix कप्, (V. 4. 153) has acute on the syllable preceding the affix.

By the last sûtra the accent would have fallen on कप्, this makes it fall on the vowel preceding it. Thus अकुमारीकोदेशः, अवृषलीकः, अब्रह्मबन्धूकः, सुकुमारीकः, सुवृषलीकः, सुब्रह्मबन्धूकः ॥

ह्रस्वान्ते ऽन्त्यात्पूर्वम् ॥ १७४ ॥ पदानि ॥ ह्रस्वान्ते, अन्त्यात्, पूर्वम्,(उदात्तम्)॥
वृत्तिः ॥ ह्रस्वो ऽन्तो यस्य तदिदं ह्रस्वान्तमुत्तरपदं समासो वा, तत्रान्त्यात्पूर्वमुदात्तं भवति कपि परतो नञ्सुभ्यां परं बहुव्रीहौ समासे ॥

174. When the compound ends in a light vowel, the acute falls on the syllable before such last, in a Bahuvrîhi preceded by नञ् and सु to which कप् is added.

Thus अयवकोदेशः, अव्रीहिकः, अमाषकः, सुयवकः, सुव्रीहिकः, सुमाषकः ॥ The repetition of पूर्वं in this sûtra, though its anuvritti was present from the last,

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

CSL

shows, that in the last aphorism, the syllable preceding कप् takes the acute, while here the syllable preceding the short-vowel-ending final syllable has the acute and not the syllable preceding कप् ॥ This is possible with a word which is, at least, of two syllables (not counting, of course, सु and क or कप्). Therefore, in अज्ञँकः and सुज्ञँकः, the acute is on the syllable preceding कप् by VI. 2. 173, because it has here no antyât-purvam.

बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नि ॥ १७५ ॥ पदानि ॥ बहोः, नञ्वदुत्तरपदभूम्नि ॥

वृत्तिः ॥ उत्तरपदार्थबहुत्वे यो बहुशब्दो वर्त्तते तस्मान्नञइव स्वरो भवति । नञ्सुभ्यामित्युक्तम् । बहोरपि तथा भवति ॥

175. A Bahuvrîhi with बहु, has the same accent as नञ्, when it denotes muchness of the object expressed by the second member.

In other words a Bahuvrîhi with the word बहु in the first member, is governed by all those rules which apply to a Bahuvrîhi with a Negative Particle such as Rules VI. 2. 172 &c. when this gives the sense of multiety of the objects denoted by the second member. Thus बहुयवाँ देशः, बहुव्रीहिँः, बहुतिलैः the same as VI. 2. 172. बहुयँवकः, बहुव्रीँहिकः, बहुमाँषकः by VI. 2. 174. बहुजँरः, बहुमँरः, बहुमिँत्रः, बहुश्वेँतः by VI. 2. 116: these examples of VI. 2. 116 are not given by Dr. Bohtlingk.

Why do we say 'uttara-pada-bhumni—when multeity of the objects denoted by the second member is meant'? Observe बहुषु मनोऽस्य = बहुमना भयम् (VI. 2. 1).

न गुणादयो ऽवयवाः ॥ १७६ ॥ पदानि ॥ न, गुणादयः, अवयवाः (अन्तोदात्ताः)

वृत्तिः ॥ गुणादयो ऽवयववाचिनोबहोरुत्तरे बहुव्रीहौ नान्तोदात्ता भवन्ति ॥

176. In a Bahuvrîhi, after बहु, the acute does not fall on the final of गुण &c. when they appear in the compound as ingredient of something else.

Thus बहुँगुणाः रज्जुः, बहुँक्षरं पदम्, बहुँच्छन्दोमानम्, बहुँध्यायः (VI. 2. I). गुणादि is an Akrtigana. Why do we say "when it denotes an avayava or ingredient"? As बहुगुणोँब्राह्मणः = अध्ययनश्रुतसदाचारादयोऽत्रगुणाः ॥

1 गुण, 2 अक्षर, 3 अध्याय, 4 सूक्त, 5 छन्दोमान. आकृतिगण.

उपसर्गात् स्वाङ्गं ध्रुवमपर्शु ॥ १७७ ॥ पदानि ॥ उपसर्गात्, स्वाङ्गम्, ध्रुवम्, अपर्शु, (अन्तोदात्तम्) ॥

वृत्तिः ॥ उपसर्गात् स्वाङ्गं ध्रुवं पर्शुवर्जितमन्तोदात्तं भवति बहुव्रीहौ समासे ॥

177. A word denoting a part of the body, which is constant (and indispensable), with the exception of पर्शु, has, after a Preposition in a Bahuvrîhi compound, the acute on the last syllable.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

CSL

Thus प्रपृष्ठः, प्रोदरः, प्रललाटः; सततं यस्य प्रगतं पृष्ठं भवति स प्रपृष्ठः ॥ Why do we say 'after a Preposition'? Observe दर्शनीयललाटः ॥ Why do we say 'part of the body'? Observe प्रशाखो वृक्षः ॥ Why do we say 'dhruva—constant and indispensable'? Observe उद्बाहुः क्रोशति ॥ Here the hand is raised up only at the time of cursing and not *always*, so the state of उद्बाहु is temporary and not permanent. Why do we say with the exception of पर्शु? Observe उत्पर्शुः, विपर्शुः (VI. 2. 1).

वनं समासे ॥ १७८ ॥ पदानि ॥ वनम्, समासे, (अन्तोदात्तम्) ॥

वृत्तिः ॥ समासमात्रे वनमित्येतदुत्तरपदमुपसर्गात्परमन्तोदात्तं भवति ॥

178. After a preposition, वन has acute on the final in compounds of every kind.

Thus प्रवणे यष्टव्यम्, निर्वणे प्रणिधीयते, the न changed to ण by VIII. 4. 5. The word 'samâsa' is used in the sûtra to indicate that all sorts of compounds are meant, otherwise only Bahuvrîhi would have been meant.

अन्तः ॥ १७९ ॥ पदानि ॥ अन्तः ॥

वृत्तिः ॥ अन्तःशब्दादुत्तरं वनमन्तोदात्तं भवति ॥

179. After अन्तर् the acute falls on the final of वन ॥

Thus अन्तर्वणो देशः ॥ This sûtra is made in order to make वन oxytoned, when a preposition (upasarga) does not precede.

अन्तश्च ॥ १८० ॥ पदानि ॥ अन्तः, च ॥

वृत्तिः ॥ अन्तःशब्दश्चोत्तरपदमुपसर्गादन्तोदात्तं भवति ॥

180. The word अन्तर् has acute on the final when preceded by a Preposition.

Thus प्रान्तः, पर्यन्तः ॥ This is a Bahuvrîhi or a प्रादि compound.

न निविभ्याम् ॥ १८१ ॥ पदानि ॥ न, नि, विभ्याम्, (अन्तोदात्तः) ॥

वृत्तिः ॥ नि वि इत्येताभ्यामुत्तरोऽन्तःशब्दो नान्तोदात्तो भवति ॥

181. The word antar has not acute on the final, after the prepositions नि and वि ॥

Thus न्यन्तः, व्यन्तः, here the first member retains its acute, and semivowel is then substituted for the vowel इ, then the subsequent grave is changed to svarita by VIII. 2. 4.

परेरभितोभावि मण्डलम् ॥ १८२ ॥ पदानि ॥ परेः, अभितः-भावि, मण्डलम् ॥

वृत्तिः ॥ परेरुत्तरमभितोभाविवचनं मण्डलं चान्तोदात्तं भवति ॥

182. After परि, a word, which expresses something, which has both this side and that side, as well as the word मण्डल, has acute on the final.

Thus परिकूलम्, परितीरम्, परिमण्डलम् ॥ This is a Bahuvrîhi or प्रादि compound or an Avyayîbhâva. If it is an Avyayîbhâva, then rule VI. 2, 33 is superseded,

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

and the first member does not retain its original accent. अभितः = उभयतः 'on both sides, अभितोभावोऽस्यास्ति = अभितोभाविन् 'that which has both sides: namely those things which have naturally two sides such as 'banks', 'shores' &c.

प्रादस्वाङ्गं संज्ञायाम् ॥ १८३ ॥ पदानि ॥ प्रात्, अस्वाङ्गम्, संज्ञायाम्, ॥
वृत्तिः ॥ प्रादुत्तरपदमस्वाङ्गवाचि संज्ञायां विषये ऽन्तोदात्तं भवति ॥

183. After प्र, a word, which does not denote a part of body, has acute on the final, when the compound is a name.

Thus प्रकोष्ठम्, प्रगृहम्, प्रद्वारम् ॥ Why do we say 'not denoting a body part'? Observe प्रहस्तम्, प्रपदम् ॥ Why do we say 'when a Name'? Observe प्रपीठम् ॥

निरुदकादीनि च ॥ १८४ ॥ पदानि ॥ निरुदकादीनि, च, (अन्तोदात्तम्) ॥
वृत्तिः ॥ निरुदकादीनि च शब्दरूपाण्यन्तोदात्तानि भवन्ति ॥

184. The words निरुदक &c, have acute on the final.

Thus निरुदकम्, निरुलपम्, निरुपलम् &c.

1 निरुदक, 2 निरुपल निरुलप 3 निर्मक्षिक, 4 निर्मशक, 5 निष्कालक, 6 निष्कालिक, 7 निष्पेष, 8 दुस्तरीप, 9 निस्तरीप, 10 निस्तरीक, 11 निराजिन, 12 उदजिन, 13 उपाजिन, 14 परेर्हस्तपादकेशकर्षाः आकृतिगण.

These may he considered either as प्रादि समास or Bahuvrîhi. If they be considered as avyayî bhâva compounds then they are end acute already by VI. I. 223. The word निष्कालकः = निष्कान्तः कालकात्, is a Prâdi-samâsa with the word काल ending in the affix कन् ॥ The word दुस्तरीपः is thus formed: to the root तॄ is added the affix ई and we have तरी (Uṇ III. 158) तरीम् पाति = तरीपः; कुत्सित स्तरीपः = दुस्तरीपः ॥ The word निस्तरीकः is formed by adding the affix कप् to the Bahuvrîhi निस्तरी ॥ The words हस्त, पाद, केश anb कर्ष have acute on the final after परि, as, परिहस्तः, परिपादः, परिकेशः, and परिकर्षः ॥

अभेर्मुखम् ॥ १८५ ॥ पदानि ॥ अभेः, मुखम्, (अन्तोदात्तम्) ॥
वृत्तिः ॥ अभेरुत्तरं मुखमन्तोदात्तं भवति ॥

185. The word मुख has acute on the final when preceded by अभि ॥

As, अभिमुखम् ॥ It is a Bahuvrihi or a प्रादि samâsa. If it is an Avyayî-bhâva, then it would have acute on the final by VI. 1. 223 also. By VI. 2. 177, even मुख would have oxytone after an upasarga, the present sûtra makes the additional declaration that मुख is oxytone even when the compound is not a Bahuvrihi, when it does not denote an indispensable part of body, or a part of body even, as was the case in VI. 2. 177. Thus अभिमुखा शाला ॥

अपाच्च ॥ १८६ ॥ पदानि ॥ अपात्, च, (अन्तोदात्तम्) ॥
वृत्तिः ॥ अपादुत्तरं मुखमन्तोदात्तं भवति ।

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

186. The word मुख has acute on the final, after the preposition अप् ॥

Thus अपमुखम्, अपमुखः ॥ The compound is in one case Avyayibhâva also, when rule VI. 2. 33 will be superseded. The separation of this from the last sûtra, is for the sake of the subsequent aphorism, in which the anuvritti of अप only goes.

स्फिगपूतवीणाञ्जोऽध्वकुक्षिसीरनाम नाम च १८७ ॥ पदानि ॥ स्फिग, पूत, वीण, अञ्जः, उध्वम् कुक्षि, सीर नाम, नाम, च,

वृत्तिः ॥ स्फिग पूत वीणा अञ्जस् अध्वम कुक्षि इत्येतान्युत्तरपदानि सीरनामानि नामशब्दश्चापादुत्तराण्यन्तोदात्तानि भवन्ति ।

187. The words स्फिग, पूत, वीणा, अञ्जस्, अध्वम, कुक्षि, नामन् and a word denoting 'a plough', have acute on the final when preceded by अप ॥

Thus अपस्फिगम्, अपपूतम्, अपवीणम्, अपाञ्जः, अपाध्वा (This ordains acute on the final where the compound apâdhwa does not take the samâsanta affix अच् by V. 4. 85, when it takes that affix, the acute will also fall on the final because अच् is a चित् affix.) This further shows that the samâsanta affixes are not compulsory. (अनित्यश्च समासान्तः), अपकुक्षिः, अपसीरः अपहलः, अपलाङ्गलम्, अपनाम ॥ These are प्रादि compounds or Bahuvṛihi or Avyayîbhavas. Some of these viz. स्फिग, पूत and कुक्षिः will be end-acute by VI. 2. 177, also when they denote parts of body and a permanent condition and the compound is a Bahuvrihi. Here the compound must not be a Bahuvrihi, nor should these words denote parts of body and permanent condition of these parts.

अधेरुपरिस्थम ॥ १८८ ॥ पदानि ॥ अधेः, उपरिस्थम, (अन्तोदात्तम) ॥

वृत्तिः ॥ अधेरुत्तरमुपरिस्थवाचि अन्तोदात्तं भवति ।

188. After अधि, that word, which denotes that thing which overlaps or stands upon, has acute on the final.

Thus अधिदन्तः = दन्तस्योपरि योऽन्योदन्तो जायते 'a tooth that grows over another tooth'. अधिकर्णः, अधिकेशः ॥ These are प्रादि samâsa or an appositional compound in which the second member has been dropped. Why do we say when meaning 'standing upon'? Observe अधिकरणम् Here the acute is on क, the krit-formed second member retaining its accent (VI. 2. 139).

अनोरप्रधानकनीयसी ॥ १८९ ॥ पदानि ॥ अनोः, अप्रधान, कनीयसी, (अन्तोदात्तम)

वृत्तिः ॥ अनोरुत्तरमप्रधानवाचि कनीयश्चान्तोदात्तं भवति ।

189. After अनु, a word which is not the Principal, as well as कनीयस् has acute on the final.

The word अप्रधान means a word which stands in a dependant relation in a compound. Thus अनुगतो ज्येष्ठम् = अनुज्येष्ठः, अनुमध्यमः ॥ These are प्रादि samâsa

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

in which the first member is the principal or Pradhâna. अनुगतः कनीयान् = अनुकनीयान्, here the second member is the Principal: the word कनीयस् is taken as प्रधान ॥ Had it been non-pradhâna, it would be covered by the first portion of the sûtra, and there would have been no necessity of its separate enumeration. Why do we say "अप्रधान"? Observe अनुगतो ज्येष्ठः = अनुज्येष्ठः, where ज्येष्ठ is the Principal.

पुरुषश्चान्वादिष्टः ॥ १९० ॥ पदानि ॥ पुरुषः, च, अन्वादिष्टः ॥

वृत्तिः ॥ पुरुषशब्दो ऽन्वादिष्टवाची चानोरुत्तरोन्तोदात्तो भवति ।

190. After अनु, the acute falls on the final of पुरुष, when it means a man of whom mention was already made.

The word अन्वादिष्ट means 'of a secondary importance, inferior', or 'mentioned again after having already been mentioned'. Thus अन्वादिष्टः पुरुषः = अनुपुरुषः ; but अनुगतः पुरुषः = अनुपुरुषः ॥

अतेरकृत्पदे ॥ १९१ ॥ पदानि ॥ अतेः, अकृत्पदे ॥

वृत्तिः ॥ अतेः परमकृदन्तं पदशब्दश्चान्तोदात्तो भवति ।

वार्त्तिकम् ॥ अतेर्धातुलोपइति वक्तव्यम् ॥

191. After अति, a word not formed by a kṛit-affix, and the word पद, have acute on the last syllable.

Thus अत्यङ्कुशो नागः, अतिकशोऽश्वः, अतिपदा शक्करी ॥ Why do we say 'non-krit-word and पद'? Observe अतिकारकः ॥

Vârt :—The rule is restricted to those compounds in which a root has been elided. That is, when in analysing the compound a verb like क्रम् is to be employed to complete the sense. Therefore it does not apply to शोभनो गार्ग्यः = अतिगार्ग्यः ॥ But it would apply to अतिकारकः, which when analysed becomes equal to अतिक्रान्तः कारकम् ॥

नेरनिधाने ॥ १९२ ॥ पदानि ॥ नेः, अनिधाने, (अन्तोदात्तम्) ॥

वृत्तिः ॥ नेः परमुत्तरपदमन्तोदात्तं भवति ।

192. After नि, the second member has the acute on the last syllable, when the sense is of 'not laying down'.

The word निधानं = अप्रकाशता 'not making manifest'. Thus निमूलम्, न्यक्षम्, नितृणम् ॥ These are either Bahuvrîhi or prâdisamâsa. In the case of their being Avyayîbhâva, they would have acute on the final by VI. II 223. Why do we say when meaning 'not laying down'? Observe निवाक् = निहितवाक् as निवाग्वृषलः ; निदण्डः = निहितदण्डः ॥ The force of नि is that of निधान here.

प्रतेरंश्वादयस्तत्पुरुषे ॥१९३॥ पदानि ॥ प्रतेः, अंश्वादयः, तत्पुरुषे, (अन्तोदात्ताः)

वृत्तिः ॥ प्रतेरंश्वादयस्तत्पुरुषे समासेन्तोदात्ता भवन्ति ।

193. In a Tatpurusha compound, the words अंशु &c have acute on the final when preceded by प्रति ॥

22

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

CSL

Thus प्रत्यंशुः, प्रतिजनः, प्रतिराजा ॥ In the case of राजन् this rule applies when the Samâsânta affix टच् is not added, when that affix is added, the acute will also be on the final by virtue of टच् which is a चित् affix.

1 अंशु, 2 जन, 3 राजन्, 4 उष्ट्र, 5 खेटक (खेटक), 6 अजिर, 7 आर्द्रा, 8 श्रवण, 9 कृत्तिका, 10 अर्ध, 11 पुर (आर्धपुर आर्धपुरः) ॥

The word अंशु is formed by the affix कु under the general class मृगय्वः (Uṇ I. 37), राजन् is formed by the affix कनिन् (Uṇ I. 156), उष्ट्र by adding ष्ट्रन् to उष् 'to burn'. (Uṇ IV. 162), खिद् + ण्वुल् = खेटक ; अजिर is formed by किरच् (Uṇ I. 53) आ + द्रा + अङ् (III. 3. 106), with the augment रुक् added to आ = आर्द्रा ॥ श्रु + ल्युट् = श्रवण, कृत + तिकन् = कृत्तिका (Uṇ III. 147) ऋध् + अच् (III. 1. 134) = अर्ध ; पुर् + क = पुर ॥

Why do we say 'in the Tatpurusha'? Observe प्रतिगता अंशवोऽस्य = प्रत्यंशुरयमुष्ट्रः ॥

उपाद् द्व्यजजिनमगौरादयः ॥ १९४ ॥ पदानि ॥ उपाद्, द्व्यच् अजिनम्, अगौरादयः, (अन्तोदात्तम्) ॥

वृत्तिः ॥ उपादुत्तरं द्व्यजजिनं चान्तोदात्तं भवति तत्पुरुषे समासे गौरादीन्वर्जयित्वा ॥

194. In a Tatpurusha, the words of two syllables and अजिन have acute on the final when preceded by उप, but not when they are गौर and the rest.

Thus उपगतो देवः = उपदेवः, उपेन्द्रः, उपसोमः, उपहोडः, उपाजिनम् ॥ But not so in उपगौरः, उपतैषः &c.

1 गौर, 2 तैष (तैष) 3 तैल, 4 लेट, 5 लोट, 6 जिह्वा, 7 कृष्ण (कृष्णा) 8 कन्या, 9 गुध (गुड) 10 कल्प, 11 पाद

Why "in a Tatpurusha"? Observe उपगतः सोमोऽस्य = उपसोमः ॥

सोरवक्षेपणे ॥ १९५ ॥ पदानि ॥ सोः, अवक्षेपणे ॥

वृत्तिः ॥ सुशब्दात्परमुत्तरपदं तत्पुरुषे समासेऽन्तोदात्तं भवति अवक्षेपणे गम्यमाने ॥

195. After सु, the second member has acute on the final in a Tatpurusha compound, when reproach is meant, in spite of the addition of सु which denotes praise.

Thus इह खल्विदानीं, सुस्थण्डिले सुसिक्तताभ्यां सुप्रत्यवसितः ॥ The word सु here verily denotes praise, but it is the sense of the whole sentence that indicates reproach or censure. Why do we say "after सु"? Observe कुब्राह्मणः ॥ Why 'when reproach is meant'? Observe शोभनेषु तृणेषु = सुतृणेषु ॥

विभाषोत्पुच्छे ॥ १९६ ॥ पदानि ॥ विभाषा, उत्पुच्छे, (अन्तउदात्तः) ॥

वृत्तिः ॥ उत्पुच्छशब्दे तत्पुरुषे विभाषा ऽन्त उदात्तो भवति ॥

196. In a Tatpurusha, the word उत्पुच्छ may optionally have acute on the final.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

Thus उत्क्रान्तः पुच्छात् = उत्पुच्छः or उत्पुच्छः (VI. 2. 2) ॥ When this word is derived by the affix अच् from पुच्छमुदस्यति = उत्पुच्छयति, then it would always have taken acute on the final by VI. 2. 144, the present sûtra ordains option there also. The rule does not apply to a non-Tatpurusha : as, उद्स्तं पुच्छमस्य = उत्पुच्छः ॥

द्वित्रिभ्यां पाद्दन्मूर्द्धसु बहुव्रीहौ ॥ १९७ ॥ पदानि ॥ द्वि, त्रिभ्याम्, पात्, दत्, मूर्द्धसु, बहुव्रीहौ, ॥

वृत्तिः ॥ द्वि त्रि इत्येताभ्यामुत्तरेषु पाद् दत् मूर्द्धन् इत्येतेषूत्तरपदेषु यो बहुव्रीहिस्तत्र विभाषा ऽन्त उदात्तो भवति ॥

197. In a Bahuvrîhi, the words पाद्, दत् and मूर्धन् have optionally acute on the final after द्वि and त्रि ॥

Thus द्वौ पादावस्य = द्विपात् or द्विपात्, त्रिपाद् or त्रिपाद्, द्विदन् or द्विदन्, त्रिदन् or त्रिदन्, द्विमूर्द्धा or द्विमूर्धा ॥ The word पाद् is पाद with its अ elided, (V. 4. 140) दत् is the substitute of दन्त (V. 4. 141) and मूर्धन् retains its न् not allowing samâsanta affix. This also indicates that the samâsanta rule is not universal. When the samâsanta affix is added, then also the acute is on the final, for the कार्यी is here the Bahuvrîhi compound, and this is only a part of it. Thus द्विमूर्द्धः, त्रिमूर्द्धः ॥ Why after द्वि and त्रि? Observe कल्याणमूर्धा here the first member is middle acute by Phiṭ II. 19 and this accent is retained VI. 2. 1. Why 'पाद् &c'? Observe द्विहस्तम्, त्रिहस्तम् ॥ Why 'Bahuvrîhi'? Observe द्वयोर्मूर्द्धा = द्विमूर्द्धा ॥

सक्थं चाक्रान्तात् ॥ १९८ ॥ पदानि ॥ सक्थम्, च, अ क्रान्तात्, (अन्तोदात्तः) (विभाषा) ॥

वृत्तिः ॥ सक्थमिति कृतसमासान्तः सक्थिशब्दोऽत्र गृह्यते सोऽक्रान्तात्परो विभाषान्तोदात्तो भवति ॥

198. The word सक्थ has acute on the final optionally, when preceded by any word other than what ends in क्र ॥

The word सक्थ is the samâsânta form of सक्थि (V. 4. 113,). Thus गौरसक्थः or गौरसक्थः, श्लक्ष्णसक्थः or श्लक्ष्णसक्थः The word गौर being formed by प्रज्ञादि अण् and श्लक्ष्ण by क्स्न (Uṇ III. 19) are both end-acute. Why 'not after a word ending in क्र'? Observe चक्रसक्थः which is *always* oxytone as it is formed by षच् (V. 4. 113) a चित् affix.

परादिश्छन्दसि बहुलम् ॥ १९९ ॥ पदानि ॥ परादिः, छन्दसि, बहुलम् ॥

वृत्तिः ॥ छन्दसि विषये परादिरुदात्तो भवति बहुलम् ॥

Karika—परादिश्च परान्तश्च पूर्वान्तश्चापि दृश्यते ।
पूर्वादयश्च दृश्यन्ते व्यत्ययो बहुलं ततः ॥

वार्त्तिकम् ॥ अन्तोदात्तप्रकरणे त्रिचक्रादीनांछन्दस्युपसंख्यानम् ॥

वा० ॥ पूर्वपदान्तोदात्तप्रकरणे मरुद्वृद्धादीनां छन्दस्युपसंख्यानम् ॥

वा० ॥ पूर्वपदाद्युदात्तप्रकरणे दिवोदासादीनां छन्दस्युपसंख्यानम् ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
1208

GSL

199. The first syllable of the second member is diversely acute, in the Veda.

The word पर "the second member" refers to सक्थ, as well as to any other word in general. Thus अञ्जिसक्थमालभेत, but लोमशसक्थः so also ऋजुबाहुः, वाक्पतिः, चित्पति ॥ In the non-Vedic literative these last two compounds will be final acute by VI. 1. 223, rule VI. 2. 18 not applying because of the prohibition contained in VI. 2. 19.

The rule is rather too restricted. It ought to be: "In the Veda, the *first* syllable and the *final* syllable of the *second* member, as well as the *final* syllable and the *first* syllable of the *preceding* member are seen to have the acute accent, in supersession of all the foregoing rules".

As to where the final of the second terms takes the acute, we have this *Vârtika*—In the Veda, त्रिचक्र &c have acute on the final of the second term. As त्रिचक्रेण, त्रिबन्धुरेण, त्रिवृतारथेन, ॥ नियेन सुष्टिहस्त्यया ॥

As to where the final of the preceding takes the acute, we have this *Vârtika*:—The words मरुद्वृद्ध &c in the Vedas have acute on the final of the first term. As मरुद्वृद्धः and विश्वायुः ॥

As to where the first syllable of the preceding takes the acute, we have this *Vârtika*:—In the Veda, the words दिवोदास &c have acute on the first syllable of the first member. As दिवोदासाय सामगाय ते ॥

ओम् ३ ।

षष्ठाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

BOOK SIXTH.

CHAPTER THIRD

अलुगुत्तरपदे ॥ १ ॥ पदानि ॥ अलुक्, उत्तरपदे ॥

वृत्तिः ॥ अलुगिति च उत्तरपदे इति च एतदधिकृतं वेदितव्यम् । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामो ऽलुगुत्तरपद इत्येवं तद्वेदितव्यम् ॥

1. In the following upto VI. 3. 24 inclusive is always to be supplied the phrase "the elision does not take place before the second member of the compound".

The words अलुक् 'there is no elision', and उत्तरपदे "before the second member" are to be supplied in the subsequent sûtras. Both these words govern the sûtras upto VI. 3. 24, jointly; while उत्तरपदे extends further upto that point whence commences the jurisdiction of अङ्ग (VI.4. 1). Thus sûtra VI. 3. 2 says "the affixes of the Ablative after 'stoka' &c". The present sûtra should be read there to complete the sense, e. g. "the affixes of the Ablative after stoka &c are not elided before the second member of the compound". Thus स्तोकात् मुक्तः = स्तोकान्मुक्तः, अल्पान्मुक्तः ॥ Why do we say "before the second member"? Observe निष्क्रान्तः स्तोकात् = निःस्तोकः ॥ The maxim of pratipadokta does not apply here.

पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः ॥ २ ॥ पदानि ॥ पञ्चम्याः, स्तोकादिभ्यः, (अलुक्) ॥

वृत्तिः ॥ स्तोकान्तिकदूरार्थकृच्छ्राणि स्तोकादीनि तेभ्यः परस्याः पञ्चम्या उत्तरपदे ऽलुग्भवति ॥

2. The Ablative-ending after स्तोक &c is not elided before the second member of a compound.

Thus स्तोकान्मुक्तः, अल्पान्मुक्तः, अन्तिकादागतः, अभ्याशादागतः, दूरादागतः, विप्रकृष्टादागतः, कृच्छ्रान्मुक्तः ॥ By I. 2. 46, a case-inflected word when forming part of a compound is called prâtipadika, and by II. 4. 71 the endings of a Prâtipadika are elided. Therefore, in forming the compound of स्तोकात् मुक्तः, the ablative ending required to be dropped. The present sûtra prevents that. The words स्तोकं &c in the dual and plural are never compounded, and consequently this rule does not apply to them. Thus स्तोकाभ्यां मुक्तः, स्तोकेभ्यः मुक्तः are separate words and not compounds, for not being treated as compounds, these are not

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

CSL

one Pada (एकपद) or one word, and do not have *one* accent, for in *one* word, there is only *one* acute. Thus while स्तोकान्मुक्तः being *one* compound word will have *one* acute (VI. 1. 158, VI. 2. 144), the word स्तोकाभ्यां मुक्तः being treated as *two* words, wlll have separate acute accents. The above compounding takes place by II. 1. 39.

Vârt :—The word ब्राह्मणाच्छंसिन् should be enumerated in this connection. Here also the Ablative is not elided. Thus ब्राह्मणाच्छंसिन् शंसति = ब्राह्मणाच्छंसिन् "a kind of Ritvik priest".

ओजः सहोम्भस्तमसस्तृतीयायाः ॥ ३ ॥ पदानि ॥ ओजस्, सहस्, अम्भस् तमसः, तृतीयायाः (अलुक्) ॥

वृत्तिः ॥ ओजस् सहस् अम्भस् तमस् इत्येतेभ्य उत्तरस्यास्तृतीयाया अलुग्भवति उत्तरपदे ॥

वार्त्तिकम् ॥ अञ्जस उपसंख्यानम् ॥ वा० ॥ पुंसानुजो जनुषान्ध इति वक्तव्यम् ॥

3. The Instrumental endings after ओजस्, सहस्, अम्भस् and तमस् are not elided before the second member of a compound.

Thus ओजसाकृतम्, सहसाकृतम्, अम्भसाकृतम्, तमसाकृतम् ॥

Vârt—अञ्जस् also should be enumerated. Thus अञ्जसाकृतम् ॥

Vârt :—The compounds पुंसानुजः and जनुषान्धः should also be mentioned. Thus पुंसा हेतुनानुजः = पुंसानुजः ॥ जनुषा हेतुनाऽन्धः = जनुषान्धः ॥ The word जनु is another name of जन्मन् 'birth'.

मनसः संज्ञायाम् ॥ ४ ॥ पदानि ॥ मनसः, संज्ञायाम्, (अलुक्) ॥

वृत्तिः ॥ मनस उत्तरस्यास्तृतीयायाः संज्ञायामलुग्भवति ॥

4. After मनस् when the compound is a Name, the Instrumental endings are not elided before the second member.

Thus मनसादत्ता, मनसागुप्ता, मनसासंगता ॥ Why do we say 'when a Name'? Observe मनोदत्ता, मनोगुप्ता ॥

आज्ञायिनि च ॥ ५ ॥ पदानि ॥ आज्ञायिनि, च, (अलुक्) ॥

वृत्तिः ॥ आज्ञायिन्युत्तरपदे मनस उत्तरस्यास्तृतीयाया अलुग्भवति ॥

5. Also before आज्ञायिन्, the Instrumental endings of मनस् are not elided.

Thus मनसाज्ञायिन् = मनसाऽऽज्ञातुं शीलमस्य ॥

आत्मनश्च पूरणे ॥ ६ ॥ पदानि ॥ आत्मनः, च, पूरणे, (अलुक्) ॥

वृत्तिः ॥ आत्मन उत्तरस्यास्तृतीयायाः पूरणप्रत्ययान्तउत्तरपदे ऽलुग्भवति ॥

6. The Instrumental endings after आत्मन् are not elided when an Ordinal Numeral follows.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

CSL

Thus आत्मनापंचमः, आत्मनाषष्ठः ॥ The Instrumental case here takes place under the Vârtika तृतीयाविधाने प्रकृत्यादीनामुपसख्यानं (II. 3. 18 Vârt). And compounding takes place by II. 1. 30, by separating तृतीया of that aphorism and making it a separate sûtra or in this way :—आत्मना कृतः पंचमः = आत्मनापंचमः ॥ How do you explain the form आत्मचतुर्थ in जनार्दनस्त्वात्मचतुर्थ एव? It is a Bahuvrîhi compound = आत्मा चतुर्थोऽस्य ॥ The word पूरणे is a later addition of the Vârtikakâra.

वैयाकरणाख्यायां चतुर्थ्याः ॥ ७ ॥ पदानि ॥ वैयाकरणाख्यायाम्, चतुर्थ्याः, (अलुक्) ॥

वृत्तिः ॥ वैयकारणस्याख्या वैयाकरणाख्या । आख्या संज्ञा । यया संज्ञया वैयाकरणा एव व्यवहरन्ति तस्यामात्मन उत्तरस्याश्चतुर्थ्या अलुग्भवति ॥

7. The Dative case ending is not elided after आत्मन् when the compound is the name of a technical term of grammar.

Thus आत्मनेपदम्, आत्मनेभाषा ॥ The compounding takes place by the yoga-bibhâga of sûtra II. 1. 36, and the force of the Dative is here that of tadartha.

परस्य च ॥ ८ ॥ पदानि ॥ परस्य, च, (अलुक्) ॥

वृत्तिः ॥ परस्य च या चतुर्थी तस्या वैयाकरणाख्यायामलुग्भवति ॥

8. The Dative ending is not elided after पर, when the compound is the name of a technical term of grammar.

Thus परस्मैपदम्, परस्मभाषा ॥

हलदन्तात्सप्तम्याः संज्ञायाम् ॥ ९ ॥ पदानि ॥ हल् अदन्तात्, सप्तम्याः, संज्ञायाम्, (अलुक्) ॥

वृत्तिः ॥ हलन्तादृदन्ताच्चोत्तरस्याः सप्तम्याः संज्ञायामलुग्भवति ॥

वार्त्तिकम् ॥ हृद्द्युभ्यां ङेः ॥

9. The Locative ending is not elided after a stem ending in a consonant or a short अ, when the compound is a Name.

Thus युधिष्ठिरः, त्वचिसारः, गविष्ठिरः ॥ Though गो does not end in a consonant, yet it retains its Locative ending by virtue of VIII. 3. 95 (गवियुधिभ्यां स्थिरः) which shows by implication that गवि is governed by this rule. So also अ ending words: as अरण्येतिलकाः, अरण्येमाषकाः, वनेकिंशुकाः, वनेहरिद्रकाः, वनेबल्बजकाः, पूर्वाह्णेस्फोटकाः, कूपेपिशाचकाः ॥ Why do we say "after a word ending in a consonant or अ"? Observe नद्यां कुक्कुटिका = नदीकुक्कुटिका, भूम्यां पाशाः = भूमिपाशाः ॥ Why do we say 'when a Name'? Observe अक्षशौण्डः ॥

Vârt:—The Locative ending is not elided after हृद् and दिव्; as: हृदिस्पृक्, दिविस्पृक् ॥

कारनाम्नि च प्राचां हलादौ ॥ १० ॥ पदानि ॥ कारनाम्नि, च, प्राचाम्, हलादौ, (अलुक्) ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
GL

वृत्तिः ॥ प्राचां देशे यत्कारनाम तत्र हलादावुत्तरपदे हलदन्तादुत्तरस्याः सप्तम्या अलुग्भवति ॥

10. The Locative-case affix is not elided after a stem ending in a consonant or a short अ, in the name of a tax of the Eastern people, when the second member begins with a consonant.

Thus सूपेशाणः, दृषदिमाषकः, हलेद्विपदिका, हलेत्रिपदिका ॥ All these are names of taxes, and would have retained the Locative ending even by the last rule. The present rule makes a niyama or restriction, which is threefold, namely (1) when it is the name of a tax, and no other word, (2) when it belongs to the Eastern people and no other people, (3) and when the second member begins with a consonant.

Why do we say when it is the name of a tax.? Observe अभ्यार्हितेपशुः = अभ्यर्हितपशुः ॥ It is the name of 'a duty or dues', but not of a 'tax'. Why do we say "of the Eastern people"? Observe यूथेपशुः = यूथपशुः ॥ Why do we say 'before a second member beginning with a consonant'? Observe अविकटे उरणः = अविकटोरणः ॥ So also नद्यां दोहनी = नदीदोहनी ॥ For accent of these words see VI. 2. 65.

मध्याद्गुरौ ॥ ११ ॥ पदानि ॥ मध्यात्, गुरौ, अलुक् ॥

वृत्तिः ॥ मध्यादुत्तरस्याः सप्तम्या गुरावुत्तरपदे ऽलुग्भवति ॥

वार्त्तिकम् ॥ अन्ताच्चेति वक्तव्यम् ॥

11. The Locative case-affix is not elided after मध्य when गुरु follows.

As, मध्येगुरुः ॥

Vârt:—So also after अन्त ; as अन्तेगुरुः ॥

अमूर्द्धमस्तकात् स्वाङ्गादकामे ॥ १२ ॥ पदानि ॥ अ मूर्द्ध, मस्तकात्, स्वाङ्गात्, अकामे, (अलुक्) ॥

वृत्तिः ॥ मूर्द्धमस्तकवर्जितात्स्वाङ्गादुत्तरस्याः सप्तम्या अकामउत्तरपदे ऽलुग्भवति ॥

12. The Locative case-affix is not elided after a word denoting a part of the body (with the exception of मूर्धन् and मस्तक), before every word other than काम ॥

Thus कण्ठे कालोऽस्य = कण्ठेकालः, उरसिलोमा, उदरेमणिः ॥ But मूर्धशिखः, मस्तकशिखः, मुखे कामोऽस्य = मुखकामः ॥ When the first member does not denote the name of a part of the body, the rule does not apply : as अक्षशौण्डः, nor does it apply when the first member does not end in a consonant or अ, as अंगुलित्राणः, जङ्घावालिः ॥

बन्धे च विभाषा ॥ १३ ॥ पदानि ॥ बन्धे, च, विभाषा, (अलुक्) ॥

वृत्तिः ॥ बन्ध इति घञन्तो गृह्यते । तस्मिन्नुत्तरपदे हलदन्तादुत्तरस्याः सप्तम्या विभाषा ऽलुग्भवति ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

13. The Locative case-affix is optionally not elided after a word ending in a consonant or अ before बन्ध ॥

Thus हस्तेबन्धः or हस्तबन्धः, चक्रेबन्धः or चक्रबन्धः ॥ This declares an option, with regard to the last rule, in a Bahuvrîhi when the first member is a स्वाङ्ग word, and also it is an option to VI. 3. 19, when the compound is a Tatpurusha, whether the first be स्वांग or not. The word बन्धः is घञ् formed word. When the first member ends in a vowel (other than अ), the rule does not apply. As गुप्तिबन्धः ॥

तत्पुरुषे कृति बहुलम् ॥ १४ ॥ पदानि ॥ तत्, पुरुषे, कृति, बहुलम्, (अलुक्) ॥

वृत्तिः ॥ तत्पुरुषे समासे कृदन्तउत्तरपदे सप्तम्या बहुलमलुग्भवति ॥

14. In a Tatpurusha compound, when the second member is a word formed with a kṛit affix, the Locative ending is optionally preserved.

As स्तम्बेरमः, कर्णेजपः, but also कुरुचरः, मद्रचरः ॥

प्रावृट्शरत्कालदिवां जे ॥१५॥ पदानि ॥ प्रावृट्, शरत्, काल, दिवाम्, जे, (अलुक्)॥

वृत्तिः ॥ प्रावृट् शरत् काल दिव् इत्येतेषां ज उत्तरपदे सप्तम्या अलुग्भवति ॥

15. The Locative ending is retained after प्रावृट्, शरत्, काल and दिव् when ज follows.

Thus प्रावृषिजः, शरदिजः, कालेजः, दिविजः ॥ This sûtra is but an extension or amplification of the previous sûtra.

विभाषा वर्षक्षरशरवरात् ॥ १६ ॥ पदानि ॥ विभाषा, वर्ष, क्षर, शर, वरात्, (अलुक्) ॥

वृत्तिः ॥ वर्ष क्षर शर वर इत्येतेभ्य उत्तरस्याः सप्तम्या ज उत्तरपदे विभाषा ऽलुग्भवति ॥

16. The Locative ending is optionally retained after वर्ष, क्षर, शर, and वर when ज follows.

Thus वर्षेजः or वर्षजः, क्षरेजः or क्षरजः, शरेजः or शरजः, वरेजः or वरजः ॥

घकालतनेषु कालनाम्नः ॥ १७ ॥ पदानि ॥ घ, काल, तनेषु, काल नाम्नः, (अलुक्)

वृत्तिः ॥ घसंज्ञके प्रत्यये कालशब्दे तनप्रत्यये च परतः कालनाम्न उत्तरस्याः सप्तम्या विभाषा ऽलुग्भवति ॥

17. The Locative ending is optionally retained after a word denoting time ending in a consonant or अ when तरप् or तमप्, or the word काल or the affix तन follows.

The affixes तर and तम are called घ (I. 1. 22). Thus घ:—पूर्वाह्णेतरे or पूर्वाह्णतरे, पूर्वाह्णेतमे or पूर्वाह्णतमे ॥ काल :—पूर्वाह्णेकाले or पूर्वाह्णकाले ॥ तन :—पूर्वाह्णेतने or पूर्वाह्णतने ॥ Why do we say 'after a time—name'? Observe शुक्लतरे, शुक्लतमे ॥ The condition that the preceding word should end in a consonant or अ applies here also. Thus no option is allowed in रात्रितरायाम् ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
1214

GL

As a general maxim, an affix denotes whenever it is employed in Grammar a word-form which begins with that to which that affix has been added, and ends with the affix itself (प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स विहित स्तदादे स्तदन्तस्य ग्रहणम्) ॥ Thus the word थ, अथ &c in VI. 2. 144 means a word ending in थ affix &c. But in this chapter, so far as the jurisdiction of उत्तरपद goes, an affix does not denote a word-form ending in that affix, on the following maxim: उत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे न तदन्त ग्रहणम्; on the contrary the affix denotes its own-form. Thus तर, तम and तन here do not denote a word ending in these affixes. This rule we infer from the fact that in sûtra VI. 3. 50, the author declares "हृद् is the substitute of हृदय when the word लेख, and the affixes यत्, अण्, and लास follow". Had the affix अण् here meant the word-form ending in अण्, then there would have been no necessity of using the word लेख in the sûtra, as लेख is formed with the अण् affix. The word काल in the aphorism means the word-form काल ॥ See Sûtra IV. 3. 23 for the affix तन ॥

शयवासवासिष्वकालात् ॥१८॥ पदानि ॥ शय, वास, वासिषु, अकालात्, (अलुक्)

वृत्तिः ॥ शय वास वासिन् इत्येतेषूत्तरपदेष्वकालवाचिन उत्तरस्याः सप्तम्या विभाषा ऽलुग्भवति ॥

18. The Locative ending is optionally retained before the words शय, वास and वासिन् when the preceding word does not denote time, and ends in a consonant or short अ ॥

Thus खेशयः, or खशयः, ग्रामेवासः or ग्रामवासः, ग्रामेवासिन् or ग्रामवासिन् ॥ After a time-name we have पूर्वाह्णशयः ॥ After a vowel ending word (other than अ) we have भूमिशयः ॥

Vârt:—The Locative case-affix is retained after अप् when योनि, or the affix यत् or मतुप् follows. Thus अप्सुयोनिः, अप्सव्यः, अप्सुमन्तौ ॥ The affix यत् is added by treating अप् as belonging to the दिगादि class (अप्सु भवः, IV. 3. 54).

नेन्सिद्धबध्नातिषु च ॥ १९ ॥ पदानि ॥ न, इन्, सिद्ध, बध्नातिषु, च, (अलुक्) ॥

वृत्तिः ॥ इन्नन्ते सिद्धशब्दे बध्नातौ च परतः सप्तम्या अलुग्न भवति ॥

19. The Locative ending is not preserved before a stem ending in इन्, before the word सिद्ध, and before a word derived from बन्ध ॥

Thus स्थण्डिलशायिन्, सांकाश्यसिद्धः, काम्पिल्यसिद्धः, चक्रबन्धकः, चरकबन्धकः ॥ The compounding takes place by yoga-vibhâga of sûtra II. 1. 40. Some use the word चक्रबन्धः as an illustration under this rule: बन्ध then is derived by अच् of III. 1. 134. The बन्ध ending in घञ् is governed by VI. 3. 13. This sûtra is an exception to VI. 3. 14.

स्थे च भाषायाम् ॥ २० ॥ पदानि ॥ स्थे, च, भाषायाम्, (न) (अलुक्) ॥

वृत्तिः ॥ स्थे चोत्तरपदे भाषायां सप्तम्या अलुग्न भवति ॥

20. The Locative ending is not preserved before स्थ in the spoken language.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

CSL

Thus विषमस्थः, कूटस्थः, पर्वतस्थः ॥ But आखरेष्ठः in the Veda, as in कृष्णोस्याखरेष्ठः ॥ स is changed to ष by VIII. 3. 106.

षष्ठ्या आक्रोशे ॥ २१ ॥ पदानि ॥ षष्ठ्याः, आक्रोशे, (अलुक्) ॥

वृत्तिः ॥ आक्रोशे गम्यमाने उत्तरपदे षष्ठ्या अलुग्भवति ॥

वार्त्तिकम् ॥ षष्ठीप्रकरणे वाग् दिक्पश्यद्भ्यो युक्तिदण्डहरेषु यथासंख्यमलुग्वक्तव्यः ॥

वा० ॥ आमुष्यायणामुष्यपुत्रिकामुष्यकुलिकेति चालुग्वक्तव्यः ॥

वा० ॥ देवानां प्रिय इत्यत्र च षष्ठ्या अलुग् वक्तव्यः ॥

वा० ॥ शेपपुच्छलाङ्गूलेषु शुनः भसंज्ञायां षष्ठ्या अलुग्वक्तव्यः ॥

वा० ॥ दिवश्च दासे षष्ठ्या अलुग्वक्तव्यः ॥

21. The Genitive case affix is retained when the compound expresses an 'affront or insult'.

Thus चौरस्यकुलम्, वृषलस्यकुलम् ॥ Why do we say when insult is meant?. Observe ब्राह्मणकुलम् ॥

Vârt:—The Genitive is not elided after वाक् when followed by युक्ति, after दिश् before दण्ड, and after पश्यत् before हर ॥ As, वाचोयुक्तिः, दिशोदण्डः, पश्यतोहरः ॥

Vârt:—The Genitive affix is not elided in the following words आमुष्यायणः, आमुष्यपुत्रिका and आमुष्यकुलिका ॥ अमुष्य is the Genitive Singular of the Pronoun अदस्, and is enumerated in the नडादि class (IV. 1. 99) and takes फक् in forming the Patronymic, अमुष्यापत्यम् = आमुष्यायणः, अमुष्यपुत्रस्य भावः = आमुष्यपुत्रिका formed by वुञ् (V. 1. 133) ॥ So also आमुष्यकुलिका ॥

Vârt:—The Genitive affix is not elided in the compound देवानांप्रियः ॥ The author of Siddhânta Kaumudi says "when the sense is that of a fool, the affix is not elided in devânâm-priya" There is no authority for this, either in the Mahâbhâshya or the Kâśikâ. This was the title of the famous Buddhist monarch Aśoka, who would not have adopted it, had it meant 'a fool'. The phrase इति च मूर्खे has been added by Bhattoji Dikshit through Brahmanical spite.

Vârt:—The Genitive affix is not elided after श्वन् when शेप, पुच्छ and लांगुल follow it :—शुनः शेपः, शुनः पुच्छः, शुनोलांगुलः ॥

Vârt:—The Genitive affix is not elided after दिव् when दास follows : as दिवोदासः ॥

पुत्रे ऽन्यतरस्याम् ॥ २२ ॥ पदानि ॥ पुत्रे, अन्यतरस्याम्, (अलुक्) ॥

वृत्तिः ॥ पुत्रशब्दउत्तरपदे आक्रोशे गम्यमाने ऽन्यतरस्यां षष्ठ्या अलुग्भवति ।

22. The genitive affix is optionally retained when insult is meant, when पुत्र follows.

Thus दास्याः पुत्रः or दासीपुत्रः, वृषल्याः पुत्रः, or वृषलीपुत्रः ॥ But when insult is not meant we have ब्राह्मणीपुत्रः ॥

ऋतो विद्यायोनिसम्बन्धेभ्यः ॥२३॥ पदानि ॥ ऋतः, विद्या, योनि, सम्बन्धेभ्यः, (अलुक्) ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
1216
GSL

वृत्तिः ॥ ऋकारान्तेभ्यो विद्यासम्बन्धवाचिभ्यो योनिसम्बन्धवाचिभ्यश्चोत्तरस्याः षष्ठ्या अलुग्भवति ॥

23. The genitive affix is retained after a word ending in ऋ and expressing a relationship through study or blood.

Thus होतुरन्तेवासिन्, होतुः पुत्रः, पितुरन्तेवासिन् or पितुः पुत्रः ॥ Why do we say "a word ending in ऋ"? Observe आचार्यपुत्रः, मातुलपुत्रः ॥ The relationship through 'study' or 'blood' should be between the first and the second member of the compound. Therefore, the rule does not apply to होतृधनम्, पितृधनम्, होतृगृहम्, पितृगृहम् ॥

विभाषा स्वसृपत्योः ॥ २४ ॥ पदानि ॥ विभाषा, स्वसृ, पत्योः, (अलुक्) ॥

वृत्तिः ॥ स्वसृ पति इत्येतयोरुत्तरपदयोर्ऋकारान्तेभ्यो विद्यायोनिसम्बन्धवाचिभ्यो विभाषा ऽलुग्भवति ॥

24. The genitive affix is optionally elided after a stem ending in ऋ when स्वसृ and पति follow, the relationship between the two words being through study or blood.

Thus मातुःस्वसा or मातुःष्वसा or मातृष्वसा, पितुःस्वसा or पितुःष्वसा or पितृष्वसा ॥ When the affix is elided, then स is invariably changed to ष by VIII. 3. 85; and when it is not elided, then the change is optional (VIII. 3. 85). So also दुहितुः पतिः or दुहितृपतिः, ननान्दुः पतिः or ननान्दृपतिः ॥

आनङ् ऋतो द्वन्द्वे ॥ २५ ॥ पदानि ॥ आनङ्, ऋतः, द्वन्द्वे ॥

वृत्तिः ॥ ऋकारान्तानां विद्यायोनिसंबन्धवाचिनां यो द्वन्द्वस्तत्रोत्तरपदे पूर्वपदस्यानङादेशो भवति ॥

25. In a Dvandva compound of words ending in short ऋ and expresssing relationship through study or blood, the आनङ् is the substitute of the ऋ of the first member.

Thus होतापोतारौ, नेष्टोद्गातारौ, प्रशास्ताप्रतिहर्त्तारौ मातापितरौ, याताननान्दरौ ॥ The substitute is really आ, the न् is useful only to prevent the application of I. 1. 51, by which a र comes after every *simple vowel* substitute of ऋ ॥

Why do we say 'both words ending in ऋ'? Observe पितृपितामहौ ॥ The anuvritti of पुत्र is understood here, so that the ऋ of the first member is changed to आ before पुत्र also, though it does not end in ऋ. As पितापुत्रौ, मातापुत्रौ ॥

देवताद्वन्द्वे च ॥ २६ ॥ पदानि ॥ देवता द्वन्द्वे, च, (आनङ्) ॥

वृत्तिः ॥ देवतावाचिनां यो द्वन्द्वस्तत्रोत्तरपदे पूर्वपदस्यानङादेशो भवति ॥

वार्त्तिकम् ॥ उभयत्र वायोः प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥

26. The आनङ् is the substitute for the final of the first member in a Dwandva compound of the names of the Devtâs.

Thus इन्द्रावरुणौ, इन्द्रासोमौ, इन्द्राबृहस्पती, मित्रावरुणौ ॥ The repetition of the word Dvandva in this sûtra, in spite of its anuvritti from the last, shows that

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

the rule applies only to such Dvandvas which are generally found in the Vedas and are well-known. It does not apply to compounds like ब्रह्मप्रजापति, शिववैश्रवणौ ॥ In fact it applies to the Dvandva of those Devatas whose companionship is well-known.

Vârt:—Prohibition must be stated with regard to वायु in both cases, whether first or last, as अग्निवायू or वाय्वग्नी ॥

ईदग्नेः सोमवरुणयोः ॥ २७ ॥ पदानि ॥ ईत्, अग्नेः, सोम, वरुणयोः, ॥

वृत्तिः ॥ सोम वरुण इत्येतयोर्देवताद्वन्द्वे ऽग्ने रीकारादेशो भवति ॥

27. For the final of अग्नि, is substituted the long ई, when सोम or वरुण follow in a Dvandva.

Thus अग्नीषोमौ, अग्नीवरुणौ ॥ The स is changed to ष by VIII. 3. 82.

इद्वृद्धौ ॥ २८ ॥ पदानि ॥ इत्, वृद्धौ, ॥

वृत्तिः ॥ कृतवृद्धावुत्तरपदे देवताद्वन्द्वे ऽग्नेरिकारादेशो भवति ॥

वार्त्तिकम् ॥ इद्वृद्धौ विष्णोः प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥

28. The short इ is the substitute of the final of अग्नि in such a Dvandva in which both members take the Vriddhi.

Thus आग्निवारुणी, which would have required long ई by the last rule: आग्निमारुतम्, which would have required आनङ् by VI. 3. 26. Thus आग्निवारुणीमनड्वाहीमालभेत, आग्निमारुतं कर्म क्रियेत ॥ आग्नीमरुतौ देवताऽस्य (IV. 2. 24), takes the Taddhita affix, and by VII. 3. 21, both members of the compound take Vriddhi. When both members do not take Vriddhi, the rule does not apply: as आग्नेन्द्रः (आग्न इन्द्र), because इन्द्र does not take Vriddhi, by VII. 3. 22.

Vârt:—Prohibition must be stated when the word विष्णु follows: as आग्नावैष्णवं चरुं निर्वपेत् ॥

दिवो द्यावा ॥ २९ ॥ पदानि ॥ दिवः, द्यावा, (देवताद्वन्द्वे) ॥

वृत्तिः ॥ दिवित्येतस्य द्यावा इत्ययमादेशो भवति देवताद्वन्द्वे उत्तरपदे ॥

29. For दिव् is substituted द्यावा in a Dvandva of the names, of the Devatâs.

Thus द्यावाक्षामा, द्यावाभूमी ॥

दिवसश्च पृथिव्याम् ॥ ३० ॥ पदानि ॥ दिवसः, च, पृथिव्याम्, (देवताद्वन्द्वे) ॥

वृत्तिः ॥ पृथिव्यामुत्तरपदे देवताद्वन्द्वे दिवो दिवसित्ययमादेशो भवति चकाराद् द्यावा च ॥

30. For दिव् is also substituted दिवस् (as well as द्यावा) when पृथिवी follows in a Dvandva of the names of Devatas.

Thus दिवस्पृथिव्यौ, द्यावापृथिव्यौ ॥ The word दिवस् is exhibited in the aphorism as दिवस ending in अ, in order to indicate that the स् of दिवस् is not changed to रु or a visarga or upadhmaniya when followed by पृथिवी ॥ Following is an

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

anomalous use there being no Dvandva compounding here. द्यावा चिदस्मै पृथिवी नमेते ॥

उषासोषसः ॥ ३१ ॥ पदानि ॥ उषासा, उषसः, (देवताद्वन्द्वे) ॥

वृत्तिः ॥ उषस उषासा इत्ययमादेशो भवति देवताद्वन्द्वे उत्तरपदे ॥

31. For उषस् is substituted उषासा in a devatâ-dvandva.

Thus :—उषासासूर्यम्, उषासानक्ता ॥

मातरपितरावुदीचाम् ॥ ३२ ॥ पदानि ॥ मातर, पितरौ, उदीचाम्, ॥

वृत्तिः ॥ मातरपितराविन्युदीचामाचार्याणां मतेनारङादेशो मातृशब्दस्य निपात्यते ॥

32. According to the Northern Grammarians, मातरपितरौ is a valid form.

This is formed by अरङ् substitution of the ऋ of मातृ ॥ The other form is मातापितरौ ॥

पितरामातरा च च्छन्दसि ॥ ३३ ॥ पदानि ॥ पितरा, मातरा, च, छन्दसि, ॥

वृत्तिः ॥ पितरामातरा इति छन्दसि निपात्यते ॥

33. In the Vedas the form पितरामातरा is valid.

In the ordinary language मातापितरौ is the proper form. The Vedic form is derived by adding अङ् to the first member, and आ is added to the second by VII. 1. 39 : and then Guṇa by VII. 3. 110. Thus आ मा गन्तां पितरामातरा च ॥

स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनूङ्, समानाधिकरणे स्त्रियामपूरणीप्रियादिषु ॥ ३४ ॥ पदानि ॥ स्त्रियाः, पुम्वत्, भाषितपुंस्कात्, अनूङ्, समानाधिकरणे स्त्रियाम्, अपूरणी, प्रियादिषु, ॥

वृत्तिः ॥ भाषितपुंस्कादनूङः स्त्रीशब्दस्य पुंशब्दस्येव रूपं भवति समानाधिकरणउत्तरपदे स्त्रीलिङ्गे पूरणीप्रियादिवर्जिते ॥

34. In the room of a feminine word there is substituted an equivalent and uniform masculine form, when it is a word which has an actual corresponding masculine, and does not end in the feminine affix ऊङ्, and is followed by another feminine word in the relation of apposition with it; but not when such subsequent word is an ordinal numeral, nor प्रिय &c.

The words of this sûtra require a detailed analysis ; स्त्रियाः 'for a feminine word', पुंवद् "like the masculine", i. e. a substitute like the masculine takes the room of a feminine word. भाषितपुंस्कात् = भाषितपुमान्येन, by which a masculine is spoken of i. e. a word which has an equivalent masculine, the correspond-

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

ence must be in the *form* (आकृति) and the *connotation* (आयाम) of the two words; that is when both the words are coextensive in their denotation, applying to the same objects, but of different genders. A word which has not the affix ऊङ् is called अनूङ् ॥ That feminine word which does not end in ऊङ् and has a corresponding masculine word, having the same form and connotation, (of course, with the exception of affixes) is called a भाषितपुंस्कादनूङ् स्त्रीशब्दः ॥ The word भाषितपुंस्कादनूङ् is a Bahuvrîhi, the fifth affix is not elided anomalously. Of such a भाषितपुंस्कादनूङ् feminine word, there is the substitution of a masculine form. Provided that, the second member is a (समानाधिकरण) i. e. a word in apposition with the first, and (स्त्रियाम्) of the feminine gender: with the exception of an Ordinal numeral (पूरण) and of प्रिय &c.

Thus दर्शनीयभार्यः (=दर्शनीयाभार्या यस्य). Here दर्शनीया is a feminine word having a corresponding masculine word of the same form and force, namely, दर्शनीयः, moreover this feminine does not end in the affix ऊङ्, but in the affix आ ; it is followed by another feminine word भार्या which is in the same case with it, and which is not a Numeral nor included in the प्रियादि class; hence this word दर्शनीया is changed to the corresponding masculine word दर्शनीय ॥ So also श्लक्ष्णचूडः, दीर्घजङ्घः ॥ Why do we say स्त्रियाः 'for a feminine word'? Observe ग्रामणि ब्राह्मणकुलं दृष्टिरस्य = ग्रामणिदृष्टिः ॥ Why do we say which has an appropriate masculine (भाषितपुंस्कः)? Observe खट्वाभार्यः ॥ There is no corresponding masculine of खट्वा ॥ Why do we say "of the same connotation and form समानायामाकृतौ"? Observe द्रोणीभार्यः, the masculine word द्रोण has not the same significance as द्रोणी ॥ The words गर्भिभार्यः, प्रसूतभार्यः, and प्रजातभार्यः are anomalous. Why do we say not ending in ऊङ्? Observe ब्रह्मबन्धूभार्यः ॥ Why do we say 'both words being in the same case and referring to another person'? Observe कल्याण्यामाता = कल्याणीमाता "the mother of Kalyâṇi". Why do we say स्त्रियाम् 'followed by a feminine word'? Observe कल्याणी प्रधानमेषां = कल्याणीप्रधानाः (इमे) ॥ Here the second member प्रधान is a Neuter word. Why do we say 'not being an ordinal Numeral'? Observe कल्याणी पञ्चमी यासां ताः = कल्याणी पञ्चमारात्रयः, so also कल्याणीदशमाः ॥ The Ordinal Numbers must be the Principal Ordinal and not the secondary Derivative Ordinals. Therefore the rule applies here कल्याणपञ्चमीकः पक्षः ॥ The samâsânta affix अप् (V. 4. 116) also applies to an Ordinal which is a Principal and not what is used as a secondary word : and therefore the above compound does not take अप् ॥ Why do we say not before प्रिय &c. Observe कल्याणीप्रियः ॥

1 प्रिया, 2 मनोज्ञा, 3 कल्याणी, 4 सुभगा, 5 दुर्भगा, 6 भक्ति, 7 सचिवा, 8 स्वा (स्वसा), 9 कान्ता, 10 क्षान्ता, 11 समा, 12 चपला, 13 दुहिता, 14 वामना (वामा) 15 तनया, 16 अम्बा ॥ The compound दृढभक्तिः is anomalous.

तसिलादिष्वाकृत्वसुचः ॥ ३५ ॥ पदानि ॥ तसिलादिषु, आकृत्वसुचः ॥

वृत्तिः ॥ पञ्चम्यास्तसिलित्यतः प्रभृति संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुजिति प्रागेतस्माद् ये प्रत्ययास्तेषु भाषितपुंस्कादनूङ्स्त्रियाः पुंवद्भवति ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

वार्त्तिकम् ॥ शसि बह्वल्पार्थस्य पुंवद्भावो वक्तव्यः ॥ वा० ॥ त्वतलोर्गुणवचनस्य पुंवद्भावो वक्तव्यः ॥ वा० ॥ भस्याढे तद्धिते पुंवद्भावो वक्तव्यः ॥ वा० ॥ ठक्छसोश्च पुंवद्भावो वक्तव्यः ॥

35. A feminine word not ending in the affix ऊङ्, and having an equivalent and uniform masculine, is changed to such masculine form, before the affixes beginning with तसिल् &c (V. 3. 7) and ending with कृत्वसुच् (V. 4. 17)

Thus तस्याः शालायाः = ततः, तस्यां = तत्र, यस्यां = यत्र, यस्या = यतः ॥ The following are the affixes before which the feminine is changed to masculine: त्र and तस्, तरप् and तमप्, चरट्, जातीयर्, कल्पप्, देश्य, देशीयर् रूपप्, पाशप्, थम्, थाल्, दा and र्हिल तिल् तातिल् ॥ All other affixes do not affect the gender. Thus तरप् तमप् &c दर्शनीयतरा, दर्शनीयतमा, पटुचरी, पटुजातीया, दर्शनीयकल्पा, दर्शनीयदेशीया, दर्शनीयरूपा, दर्शनीयपाशा ॥ कया प्रकृत्या = कथम्, यया प्रकृत्या = यथा, तस्यां वेलायां = तदा, तर्हि &c.

Vârt:—The feminine of बहु and अल्प is changed to masculine before the Taddhita affix शस्:—as बह्वीभ्यो देहि = बहुशो देहि; अल्पाभ्यो देहि = अल्पशो देहि ॥

Vârt:—A feminine Adjective is changed into masculine before the affixes त्व and तल् ॥ As पट्व्या भावः = पटुत्वम् or पटुता ॥ Why do we say 'an adjective'? Observe कठ्या भावः = कण्ठीत्वं or कठीता ॥

Vârt: The feminine word is changed to masculine before all Taddhita affixes, except ढ, when the word gets the designation of भ ॥ Thus हस्तिनीनां समूहः = हास्तिकम् ॥ Had the word not become masculine, then हस्तिनी having lost its ई (VI. 4. 148), the word न् of हस्तिन् would not be elided be fore the Taddhta affix, because the lopa-elision being sthânivat, would have prevented the application of the rule VI. 4. 144, ordaining the elision of the final syllable. So the form would have been something like हास्तिनिकम् instead of हास्तिकम् ॥ Why do we say 'with the exception of ढ'? Observe श्यैनेयः, रौहिणेयः the masculine being श्येत and रोहित ॥ The word आग्नेयः (= अग्नायी देवता अस्य स्थालीपाकस्य) is an exception to this rule.

Vârt:—The masculine-change takes place before the affixes ठक् and छस् ॥ As भवत्या श्छात्रा = भावत्काः, भवदीयाः ॥

क्यङ्मानिनोश्च ॥ ३६ ॥ पदानि ॥ क्यङ्, मानिनोः, च, ॥

वृत्तिः ॥ क्यङि परतो मानिनि च स्त्रिया भाषितपुंस्कादनूङ् पुंवद्भवति ॥

36. A feminine word not ending in ऊङ् and having an equivalent and uniform masculine, is changed into masculine before the Denominative क्यङ्, and the affix मानिन् ॥

Thus from एनी—एतायते, श्येनी—श्येतायते ॥ मानिन् :—दर्शनीयमानी अयमस्याः "He esteems her as handsome". दर्शनीयमानिनीयमस्याः (इयम् अस्याः "She esteems her as handsome'. The word मानिन् is employed for the sake of non-feminine and non-appositional words. Thus non-feminine words:—दर्शनीयां मन्यते देवदत्तो यज्ञदत्तां =

CSL

दर्शनीयमानी अयमस्याः ॥ For non-appositional words :—as, दर्शनीयां मन्यते देवदत्तां यज्ञदत्ता=दर्शनीयमानिनी इयमस्याः ॥

न कोपधायाः ॥ ३७ ॥ पदानि ॥ न, क, उपधायाः, ॥

वृत्तिः ॥ कोपधायाः स्त्रियाः पुंवद्भावो न भवति ॥

वार्त्तिकम् ॥ कोपधप्रतिषेधे वु तद्धितग्रहणं कर्त्तव्यम् ॥

37. A Feminine word having a penultimate क्, does not assume the Masculine form.

Thus पाचिकाभार्यः, कारिकाभार्यः, वृजिकाभार्यः, मद्रिकाभार्यः, मद्रिकाकल्पा, मद्रिकायते ॥ वृजिकायते, मद्रिकामानिनी, वृजिकामानिनी, वैलेपिकं (वैलेपिकाया धर्म्यं). This rule is an exception to all the previous rules VI. 3. 34—36 : and not only to VI. 3. 34.

Vârt:—The rule applies to the क of the affix वु and the Taddhita क and not to every क ॥ Therefore the masculine transformation takes place here पाकभार्यः, भेकभार्यः ॥ The word पाका means "young"; and भेकी means 'action'.

संज्ञापूरण्योश्च ॥ ३८ ॥ पदानि ॥ संज्ञा, पूरण्योः, च, ॥

वृत्तिः ॥ संज्ञायाः पूरण्याश्च स्त्रियाः पुंवद्भावो न भवति ॥

38. The feminine is not changed to masculine, when it is a Name or an Ordinal Numeral.

Thus दत्ताभार्यः । गुप्ताभार्यः । दत्तापाशा । गुप्तापाशा । दत्तायते । गुप्तायते । दत्तामानिनी । गुप्तामानिनी । पूरण्याः । पञ्चमीभार्यः । दशमीभार्यः । पञ्चमीपाशा । दशमीपाशा । पञ्चमीयते । दशमीयते । पञ्चमीमानिनी । दशमीमानिनी ॥

वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्यारक्तविकारे ॥ ३९ ॥ पदानि ॥ वृद्धिनिमित्तस्य, च, तद्धितस्य, अरक्तविकारे, ॥

वृत्तिः ॥ वृद्धिनिमित्तस्तद्धितः स यदि रक्तेऽर्थे विकारे च न विहितः, तदन्तस्य स्त्रीशब्दस्य न पुंवद्भवति ॥

39. The feminine is not changed into Masculine, when it is formed by such a Taddhita affix, which causes the Vṛiddhi of the first syllable, with the exception however of the Taddhitas meaning 'colored therewith', and 'made there of'.

Thus स्रौघ्नीभार्यः, माथुरीभार्यः, स्रौघ्नीपाशा, माथुरीपाशा, स्रौघ्नीयते, माथुरीयते, स्रौघ्नीमनिनी and माथुरीमानिनी ॥

Why do we say 'which causes Vriddhi'? Observe मध्यमभार्यः (मध्ये भवा =मध्यमा formed by the affix म IV. 3. 8 which does not canse Vṛiddhi). Why do we say 'of a Taddhita'? Observe काण्डलावभार्यः (काण्डं लुनाति=काण्डलावी with अण् (कर्मण्यण्) and ङीप्). Why do we say when not meaning 'colored there with' or 'made thereof'? Observe. कषायेण रक्ता=काषायी, काषायी बृहतिका यस्य=काषायबृहतिकः, लोहस्य विकारोलौही लौही ईषा यस्य रथस्य=लौहेषः (IV. 3. 134). The word वृद्धिनिमित्तस्य should be explained as a Bahuvrihi, and not a Tatpurusha, i. e. a taddhita affix, in which there is an element like ण् or ञ् or क् &c which causes

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

Vriddhi. Therefore this exception does not apply to तावद्भार्यः यावद्भार्यः (तावती भार्या यस्य &c). Here the affix वतुप् V. 2. 39 added to तद् does not cause Vriddhi by its own force, but by VI. 3. 91.

स्वाङ्गाच्चेतो ऽमानिनि ॥ ४ ॥ पदानि ॥ स्वाङ्गात्, च, इतः, अमानिनि, ॥

वृत्तिः ॥ स्वाङ्गादुत्तरो य ईकारस्तदन्तायाः स्त्रिया न पुंवद्भवति अमानिनि परतः ॥

40. A feminine in ई ending in the name of a part of body, does not become masculine, except when the word मानिन् follows.

Thus दीर्घकेशीभार्यः, शुक्लकेशीभार्यः, दीर्घकेशीपाशा, श्लक्ष्णकेशीपाशा, दीर्घकेशीयते, श्लक्ष्णकेशीयते, but पटुभार्यः (पटु not denoting any bodily member), अकेशभार्यः (अकेशा भार्या, not ending in long ई), and दीर्घकेशमानिनी ॥ The exception अमानिनि has been added from the Vârtika and is no part of the original sûtra.

जातेश्च ॥ ४१ ॥ पदानि ॥ जातेः, च, (न) (अमानिनि) ॥

वृत्तिः ॥ जातेश्च स्त्रिया न पुंवद्भवति अमानिनि परतः ॥

41. A feminine noun expressing a class or kind does not become masculine.

Thus कठीभार्यः, बह्वृचीभार्यः कठीपाशा, बह्वृचीपाशा, कठीयते, बह्वृचीयते ॥ But not so when मानिन् follows, as कठमानिनी, बह्वृचमानिनी ॥

The exception does not apply to हस्तिनीनां समूहः = हास्तिकम् ॥

पुंवत्कर्मधारयजातीयदेशीयेषु ॥ ४२ ॥ पदानि ॥ पुम्वत्, कर्मधारय, जातीय, देशीयेषु, ॥

वृत्तिः ॥ कर्मधारये समासे जातीय देशीय इत्येतयोश्च प्रत्यययोर्भाषितपुंस्कादनूङ्स्त्रियाः पुंवद्भवति ॥

वार्त्तिकम् ॥ कुक्कुट्यादीनामण्डादिषु पुंवद्भावो वक्तव्यः ॥

42. The feminine (unless it ends in ऊ), having an equivalent and uniform masculine, becomes masculine in a Karmadhâraya, and before जातीय and देशीय ॥

This sûtra is enunciated as a prohibition to the preceding sûtras. Thus it applies even to words having a penultimate क (VI. 3. 37). Thus पाचकवृन्दारिका, पाचकजातीया, पाचकदेशीया ॥ It applies even to Names and the feminines which are ordinals in opposition to VI. 3. 38. Thus दत्तवृन्दारिका, दत्तजातीया, दत्तदेशीया, पंचमवृन्दारिका, पंचमजातीया, पंचमदेशीया ॥ It applies even in opposition to VI. 3. 39 : स्रौघ्रवृन्दारिका, स्रौघ्रजातीया, स्रौघ्रदेशीया ॥ So also in opposition to VI. 3. 40, as श्लक्ष्णमुखवृन्दारिका, श्लक्ष्णमुखजातीया and श्लक्ष्णमुखदेशीया ॥ So also in opposition to VI. 3. 41, as कठवृन्दारिका, कठजातीया, कठदेशीया ॥

The feminine must have a corresponding masculine (भाषितपुंस्क), So the rule does not apply खट्वावृन्दारिका, as खट्वा has no corresponding masculine. The feminine should not end in ऊ ; as ब्रह्मबन्धूवृन्दारिका ॥

Vârt :—The words कुक्कुटी &c become masculine before अण्ड &c : as, कुक्कुट्या अण्डं = कुक्कुटाण्डम् ॥ मृग्याः पदं = मृगपदम्, मृग्याः क्षीरं = मृगक्षीरम्. काक्याः शावः = काक-

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

CSL

घावः ॥ This rule need not be made, as the first member in these compounds may be considered as class denoting words of common gender.

Vârt:—When a word formed by an affix having an indicatory घ, or the affixes तर and तम &c (VI. 3. 43) follow, the final long vowel of the first term becomes short instead of its becoming masculine. As कालीमात्मानं मन्यते काल्येवाहम् = कालिमन्या (compare VI. 3. 66) हरिणिमन्या, पट्वितरा, पट्वितमा, पट्विरूपा, पट्विकल्पा, पट्विका, मृद्विका ॥ We have said that the rule does not apply to the feminines in ऊ ॥ The words इडविद्, दरद्, पृथ and उशिज are names of countries denoting Kshatriya clans. The tadrâja affix (VI. 1. 168 and 170), is elided in forming the feminine of these (IV. 1. 177). Thus we have the compouud of इडविद् वृन्दारिका ॥ When the first words become masculine, we have ऐडाविड, दारद, &c. Thus ऐडविडवृन्दारिका, औशिजवृन्दारिका ॥

घरूपकल्पचेलडब्रुवगोत्रमतहतेषु ङ्योऽनेकाचो ह्रस्वः ॥ ४३ ॥ पदानि ॥ घ, रूप, कल्प, चेलड, ब्रुव, गोत्र, मत, हतेषु, ङ्यः, अनेकाचः, ह्रस्वः, ॥

वृत्तिः ॥ घ रूप कल्प चेलट् ब्रुव गोत्र मत हत इत्येतेषु परतो भाषितपुंस्कात्परो यो ङीप्रत्ययस्तदन्तस्यानेकाचो ह्रस्वो भवति ॥

43. Before the affixes तर, तम, रूप, कल्प, before चेल (with the feminine in ई), ब्रुव, गोत्र, मत and हत, a word ending in the feminine affix ङी becomes short, when the feminine consists of two or more syllables, and has an equivalent and uniform masculine.

Thus घ—ब्राह्मणितरा, ब्राह्मणितमा ब्राह्मणिरूपा, ब्राह्मणिकल्पा, ब्राह्मणिचेली, ब्राह्मणिब्रुवा ब्राह्मणिगोत्रा, ब्राह्मणिमता and ब्राह्मणिहता ॥ घ, रूप and कल्प are affixes, चेलट् &c are words as second members; ब्रुवः is formed by अच् (III. 1. 134) added to ब्रू, guṇa and वच substitution being prevented anomalously. Why do we say ending in ई (ङी)? Observe दत्तातरा, गुप्तातरा ॥ Why do we say consisting of more than one syllable? Because words of one syllable *optionally* become shortened by the next rule. Why do we say having a corresponding masculine? Observe आमलकीतरा कुवलीतरा, where आमलकी and कुवली have no equivalent masculine forms.

नद्याः शेषस्यान्यतरस्याम् ॥ ४४ ॥ पदानि ॥ नद्याः, शेषस्य, अन्यतरस्याम्, ॥

वृत्तिः ॥ नद्याः शेषस्य घादिषु परतो ह्रस्वो भवति अन्यतरस्याम् । कश्च शेषः । अङी च या नदी ङ्यन्तं च यदेकाच् ॥

वार्त्तिकम् ॥ कृन्नद्याः प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥

44. In all the remaining feminine words called Nadî (I. 4. 3 and 4), the substitution of short vowel under the preceding circumstances is optional.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
1224

GSL

What are the शेष or the remnants ? Those feminines which are not formed by long ई (ङी), and are called Nadî; and those feminines which end-in long ई but consist of one syllable. Thus ब्रह्मबन्धूतरा or ब्रह्मबन्धुतरा वीरबधूतरा or वीरबन्धुतरा, स्त्रितरा or स्त्रीतरा, स्त्रितमा or स्त्रीतमा ॥

Vârt: – Nadî words formed by कृत् affixes are excepted: as लक्ष्मीतरा, तन्त्रीतरा formed by the Uṇâdi affix ई (Uṇ III. 158, 160)

उगितश्च ॥ ४५ ॥ पदानि ॥ उगितः, च, (ह्रस्वः) (अन्यतरस्यां) ॥

वृत्तिः ॥ उगितश्च परस्या नद्या घादिषु अन्यतरस्यां ह्रस्वो भवति ॥

45. The feminine ई (ङी) added to a word formed by a Taddhita-affix having an indicatory उ or ऋ, is optionally shortened before the घ &c (VI. 3. 43).

Thus श्रेयसितरा or श्रेयसीतरा, or श्रेयस्तरा, विदुषितरा or विदुषीतरा or विद्वत्तरा ॥ The first is formed by the Taddhita affix ईयसुन्, and the second by क्वसु ॥ In one alternative, there is masculisation also when we get the forms श्रेयस्तरा &c. Or this latter form may be considered to have been evolved from श्रेयस्, to which is added the affixes denoting comparison, and then the feminine affix, in denoting a feminine.

आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः ॥ ४६ ॥ पदानि ॥ आत्, महतः, समानाधिकरण, जातीययोः, ॥

वृत्तिः ॥ समानाधिकरणउत्तरपदे जातीये च प्रत्यये परतो महत आकारादेशो भवति ॥

वार्त्तिकम् ॥ महदात्वे घासकरविशिष्टेषूपसंख्यानं पुंवद्वचनं चासमानाधिकरणार्थम् ॥

वा० ॥ अष्टनः कपाले हविष्युपसंख्यानम् ॥ वा० ॥ गवि च युक्ते ऽष्टन उपसंख्यानं कर्त्तव्यम् ॥

46. For the final of महत्, is substituted आत् (आ) before a word which is in apposition with it and before जातीय ॥

As महादेवः, महाब्राह्मणः, महाबाहुः, महाबलः, महाजातीयः ॥ But महतः पुत्रः = महत्पुत्रः "the son of the great man": the two words are not in apposition. The compounding with महत् takes place under II. 1.61. This rule applies to compounds under that rule, as well as to Bahuvrîhis, when also the two words are in apposition, as in महाबाहुः ॥ In fact this is the object of using the word samânâdhikarana in this sûtra. Had it not been used, then by the maxim of pratipadokta, the rule would have applied only to the Tatpurasha compounds of mahat taught under II. 1. 61 but not to Bahuvrihis. In महद्भूतश्चन्द्रमा = अमहान् महान् संपन्नः, the long आ is not substituted , as the sense of महत् is here secondary.

Vart :—आ is substituted for the final of महत् before घास, कर and विशिष्ट, the feminine महती being changed to masculine, though the words may not be in apposition. As महत्या घासः = महाघासः, महत्याः करः = महाकरः, महत्याविशिष्टः = महाविशिष्टः ॥

Vârt :—आ is substituted for the final of अष्टन् before कपाल, when a sacrificial offering is meant. As अष्टाकपालं चरुं निर्वपेत् ॥ Why do we say when meaning a sacrificial offering ? Observe अष्टकपालं ब्राह्मणस्य ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

Vârt:—आ is substituted for the final of अष्टन् before गो, when the meaning is that of 'yoked'. As, अष्टागवेन शकटेन ॥ But अष्टगवं ब्राह्मणस्य, where 'yoking' is not meant. The त् in आत् is for the sake of distinctness.

द्व्यष्टनः संख्यायामबहुव्रीह्यशीत्योः ॥ ४७ ॥ पदानि ॥ द्व्यष्टनः, संख्यायाम्, अबहुव्रीहि, अशीत्योः, ॥

वृत्तिः ॥ द्वि अष्टन् इत्येतयोराकारादेशो भवति संख्यायामुत्तरपदे अबहुव्रीह्यशीत्योः ॥

वार्त्तिकम् ॥ प्राक् शतादिति वक्तव्यम् ॥

47. आ is substituted for the final of द्वि and अष्टन् when another Numeral follows, but not in a Bahuvrîhi or before अशीति ॥

Thus द्वादश, द्वाविंशतिः, द्वात्रिंशत्, अष्टादश, अष्टाविंशतिः, अष्टात्रिंशत् ॥ Why do we say द्वि and अष्टन्? Observe पञ्चदश ॥ Why do we say 'when followed by a Numeral'? Observe द्वैमातुरः, अष्टमातुरः ॥ Why do we say 'not when the compound is a Bahuvrîhi, or the word अशीति follows'? Observe द्वित्राः, त्रिदशाः, द्व्यशीतिः ॥

Vârt:—This rule applies upto one hundred. Therefore not here, द्विशतम्, द्विसहस्रम्, अष्टशतम्, अष्टसहस्रम् ॥

त्रेस्त्रयः ॥ ४८ ॥ पदानि ॥ त्रेः, त्रयस्, ॥

वृत्तिः ॥ त्रि इत्येतस्य त्रयमित्ययमादेशो भवति संख्यायामबहुव्रीह्यशीत्योः ॥

48. For त्रि is substituted त्रयस् when another Numeral follows, but not in a Bahuvrîhi or before अशीतिः ॥

As, त्रयोदश, त्रयोविंशतिः, त्रयस्त्रिंशत् ॥ But not in त्रैमातुरः (the second word not being a Numeral), nor in त्रिदशाः which is a Bahuvrihi, (II. 2. 25) त्र्यशीति ॥ This substitution takes place upto hundred: not here, त्रिशतम्, त्रिसहस्रम् ॥

विभाषा चत्वारिंशत्प्रभृतौ सर्वेषाम् ॥ ४९ ॥ पदानि ॥ विभाषा, चत्वारिंशत्, प्रभृतौ, सर्वेषाम्, ॥

वृत्तिः ॥ चत्वारिंशत्प्रभृतौ संख्यायामुत्तरपदे ऽबहुव्रीह्यशीत्योः सर्वेषां द्व्यष्टन् त्रि इत्येतेषां यदुक्तं तद्विभाषा भवति ॥

49. The above substitution in the case of all (द्वि, त्रि and अष्टन्), is optional, when the word चत्वारिंशत् and the numerals which follow it are the second member.

Thus द्विचत्वारिंशत् or द्वाचत्वारिंशत्, त्रिपञ्चाशत् or त्रयःपञ्चाशत्, अष्टपञ्चाशत् or अष्टापञ्चाशत् ॥ This also before hundred: as, द्विशतम् and अष्टशतम्, त्रिशतम् ॥

हृदयस्य हृल्लेखयदण्लासेषु ॥ ५० ॥ पदानि ॥ हृदयस्य, हृत्, लेख, यत्, अण्, लासेषु, ॥

वृत्तिः ॥ हृदयस्य हृदित्ययमादेशो भवति लेख यत् अण् लास इत्येतेषु परतः ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
संस्कृति मंत्रालय · भारत सरकार

GSL

50. हृद् is substituted for हृदय, before लेख, and the affixes यत् and अण् and before लास ॥

Thus हृदयं लिखति = हृल्लेखः, हृदयस्य प्रियं = हृद्यम्, हृदयस्येदम् = हार्दम्, हृदयस्य लासो = हृल्लासः ॥ The word लेख is derived by अण् affix from लिख् ॥ Before the word लेख formed by घञ् affix, this substitution does not take place, as हृदयलेखः ॥ The inclusion of लेख in this sûtra proves the existence of this maxim "उत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे न तदन्तग्रहणम्" ॥ See VI. 3. 17.

वा शोकष्यञ्रोगेषु ॥ ५१ ॥ पदानि ॥ वा, शोक, ष्यञ्, रोगेषु ॥

वृत्तिः ॥ शोक ष्यञ् रोग इत्येतेषु परतो हृदयस्य वा हृदित्ययमादेशो भवति ॥

51. हृद् is optionally the substitute for हृदय, when the words शोक, and रोग or the affix ष्यङ् follows.

Thus हृच्छोकः or हृदयशोकः, सौहार्द्यम् or सौहृदय्यम् ॥ Here ष्यङ् is added as हृदय belongs to Brâhmaṇâdi class V. 1. 124. When हृद् is substituted there is Vṛiddhi of both the members सु and हृ by VII. 3. 19. So also हृद्रोगः or हृदयरोगः ॥ All these forms could have been got from हृत् which is a *full* word *sui generis*, having the same meaning as हृदयः ॥ The substitution taught in this sûtra is rather unnecessary.

पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु ॥ ५२ ॥ पदानि ॥ पादस्य, पत्, आजि, आति, ग, उपहतेषु, ॥

वृत्तिः ॥ पादस्य पद इत्ययमादेशो भवति आजि आति ग उपहत इत्येतेषूत्तरपदेषु ॥

52. पद् is substituted for पाद, before आजि, आति, ग and उपहत ॥

Thus पदाजिः = पादाभ्यामजति ; पदातिः = पादाभ्यामतति ॥ आजिः and आतिः are formed by इण् from अज् and अत् (Uṇ IV. 131), and irregularly अज् is not changed to वी though required by II. 4. 56 ; before this affix. So also पद्गः = पादाभ्यां गच्छति ; पदोपहतः = पादेनोपहतः ॥ पाद belongs to Vṛishâdi class (VI. 1. 203) and has therefore acute on the first syllable, the पद् substitute however has acute on the final, only in the उपदेश (VI. 1. 171), therefore in पदोपहतः, पद् retains its accent (VI. 2. 48), and it becomes acute on the final. While पदाजिः, पदातिः and पद्गः have acute on the final (VI. 1. 223 and kṛit-accent).

पद्यत्यतदर्थे ॥ ५३ ॥ पदानि ॥ पद, यति, अतदर्थे, ॥

वृत्तिः ॥ यत्प्रत्यये परतः पादस्य पदित्ययमादेशो भवत्यतदर्थे ॥

वार्त्तिकम् ॥ पद्भावे इके चरतावुपसंख्यानम् ॥

53. पद् is substituted for पाद before the affix यत् used in any sense other then that of "suited there to. ;

Thus पादौ विध्यन्ति = पद्याः शर्कराः, पद्याः कण्टकाः ॥ When यत् has the force of "suited there to" we have पाद्यम् = पादार्थमुदकं ॥ (see IV. 4. 83 and V. 4. 25).

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

Vart:—Before the affix इक्, in the sense of 'he walks there by', पद is substituted for पाद; as पादाभ्यां चरति = पदिकः (IV. 4. 10) by इन् affix. The word पाद in this sûtra means 'the actual foot', a part of animal organism. Therefore पद् is not substituted before the यत् of V. I. 34, as द्विपाद्यम्, त्रिपाद्यम् because पाद here denotes ,a measure'.

हिमकाषिहतिषु च ॥ ५४ ॥ पदानि ॥ हिम, काषि, हतिषु, च, (पद्) ॥

वृत्तिः ॥ हिम काषिन् हति इत्येतेषु पादशब्दस्य पदित्ययमादेशो भवति ॥

54. पद् is substituted for पाद् before हिम, काषिन् and हति ॥

Thus पद्धिमम्, (=पादस्य शीतं) पत्काषिन् (=पादचारिणः) as in अथ पत्काषिणा यान्ति, and पद्धतिः (पदाभ्यां हन्यते) ॥

ऋचः शे ॥ ५५ ॥ पदानि ॥ ऋचः, शे ॥

वृत्तिः ॥ ऋक्संबन्धिनः पादशब्दस्य शे परतः पदित्ययमादेशो भवति ॥

55. पद् is the substitute for पाद before the affix शस्, when the meaning is that of a Hymn (Rik).

Thus पच्छो गायत्रीं शंसति = पादं पादं शंसति, the affix शस् being added by V. 4. 43. Why do we say 'when meaning a Hymn'? Observe पादशः कार्षापणं ददाति ॥

वा घोषमिश्रशब्देषु ॥ ५६ ॥ पदानि ॥ वा, घोष, मिश्र, शब्देषु, (पद्) ॥

वृत्तिः ॥ घोष मिश्र शब्द इत्येतेषु चोत्तरपदेषु पादस्य वा पदित्ययमादेशो भवति ॥

वार्त्तिकम् ॥ निष्के चेति वक्तव्यम् ॥

56. This substitution of पद् for पाद is optional before घोष, मिश्र and शब्द ॥

Thus पद्घोषः or पादघोषः, पन्मिश्रः or पादमिश्रः, पच्छब्दः or पादशब्दः ॥

Vârt:—So also before निष्कः as पन्निष्कः or पादनिष्कः ॥

उदकस्योदः संज्ञायाम् ॥ ५७ ॥ पदानि ॥ उदकस्य, उदः, संज्ञायाम् (उत्तरपदे)॥

वृत्तिः ॥ उदकशब्दस्य संज्ञायां विषये उद इत्ययमादेशो भवति उत्तरपदे परतः ॥

वार्त्तिकम् ॥ संज्ञायामुत्तरपदस्य उदकशब्दस्य उदादेशो भवतीति वक्तव्यम् ॥

57. उद is substituted for उदक, when the compound is a Name.

Thus उदमेघः 'a person called Udamegha', उदवाहः "a person named Udavâhah." The well-known Patronymics from these are औदमेघिः and औदवाहिः ॥ Why do we say 'when it is a Name'? Observe उदकगिरिः ॥

Vârt—उद is the substitute for उदक when it stands as the second member of a compound and denotes a Name: as, लोहितोदः, नीलोदः, क्षीरोदः ॥

पेषंवासवाहनधिषु च ॥ ५८ ॥ पदानि ॥ पेषम्, वास, वाहन, धिषु, च, ॥

वृत्तिः ॥ पेषं वास वाहन धि इत्येतेषु चोत्तरपदेषु उदकस्य उद इत्ययमादेशो भवति ॥

58. उद is substituted for उदक before पेषं, वास, वाहन, and धि ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

CSL

Thus उदपेषं पिनष्टि formed by णमुल् by III. 4. 38; उदवासः = उदकस्यवासः, so also उदवाहनः ॥ उदकं धीयतेऽस्मिन् = उदधिः 'a water jar'.

एकहलादौ पूरयितव्ये ऽन्यतरस्याम् ॥ ५९ ॥ पदानि ॥ एक, हलादौ, पूरयितव्ये, अन्यतरस्याम्, ॥

वृत्तिः ॥ हल् आदिर्यस्योत्तरपदस्य तदेकहलादिस्तस्मिन्नेकहलादौ पूरयितव्यवाचिन्यन्यतरस्यामुदकस्य उद इत्ययमादेशो भवति ॥

59. उद is optionally substituted for उदक, before a word biginning with a single consonant, and which expresses that which is filled with water.

Thus उदकुम्भः, or उदककुम्भः, उदपात्रम् or उदकपात्रम् ॥ The word एकहलादि means 'a word beginning with a single simple consonant'. The rule does not apply to उदकस्थालम् as the second member begins with a conjunct consonant: nor to उदकपर्वतः, as the पर्वतः is not a vessel which is to be filled.

मन्थौदनसक्तुबिन्दुवज्रभारहारवीवधगाहेषु च ॥ ६० ॥ पदानि ॥ मन्थ, ओदन, सक्तु, बिन्दु, वज्र, भार, हार, वीवध, गाहेषु, च, ॥

वृत्तिः ॥ मन्थ ओदन सक्तु बिन्दु वज्र भार हार वीवध गाह इत्येतेषूत्तरपदेषूदकस्य उद इत्ययमादेशो भवति अन्यतरस्याम् ॥

60. उद is optionally substituted for उदक, before मन्थ, ओदन, सक्तु, बिन्दु, वज्र, भार, हार, वीवध, and गाह ॥

Thus उदकेन मन्थः = उदमन्थ or उदकमन्थः । उदकेनौदन, उदौदनः or उदकौदनः । सक्तु । उदकेन सक्तुः, उदसक्तु or उदकसक्तुः । बिन्दु । उदकस्य बिन्दुः, उदबिन्दुः or उदकबिन्दुः । वज्र । उदकस्य वज्रः, उदवज्रः or उदकवज्रः । भार । उदकं बिभर्तीति उदभारः or उदकभारः । हार । उदकं हरतीति, उदहारः or उदकहारः । वीवध । उदकस्य वीवध, उदवीवधः or उदकवीवधः । गाह । उदकं गाहत इति, उदगाहः or उदकगाहः ॥

इको ह्रस्वोऽङ्यो गालवस्य ॥ ६१ ॥ पदानि ॥ इकः, ह्रस्वः, अङ्यः, गालवस्य, अन्यतरस्याम् ॥

वृत्तिः ॥ इगन्तस्याङ्यन्तस्योत्तरपदे ह्रस्वो भवति गालवस्याचार्यस्य मतेनान्यतरस्याम् ॥

वार्त्तिकम् ॥ भ्रूकुंसादीनामकारो भवतीति वक्तव्यम् ॥

61. According to the opinion of Gâlava, a short vowel is substituted, in a compound, before the second member, for the long इक् vowels (ई, ऊ, ॠ), unless it is the long vowel of the Feminine affix ई (ङी).

In other words, for ई, when it is not the Feminine affix ई (ङी) and for ऊ, a short इ and उ are substituted in a compound before the second member. Thus ग्रामणिपुत्रः or ग्रामणीपुत्रः, ब्रह्मबन्धुपुत्रः or ब्रह्मबन्धूपुत्रः ॥ Why do we say इक् vowels? Observe खट्वापादः, मालापादः ॥ Why do we say 'not the long ई of the Feminine affix ङी'? Observe गार्गीपुत्रः, वात्सीपुत्रः ॥ The name of Gâlava is mentioned pujârtha for the anuvritti of 'optionally' was present in this sûtra. It is a limited option

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

CSL

pujârtha, (vyavasthita vibhâsha), and does not apply to कारीषगन्धीपति &c which are governed by VI. 3. 139.

Vârt:—It does not apply to Avyayîbhâva compounds, nor to those words which take इयङ् or उवङ् augment in their declension, as श्रीकुलम्, भ्रूकुलम्, काण्डीभूतम्, कुडयीभूतं, वृषलीभूतम् ॥

Vart:—It does however apply to भ्रुकुंस &c, as भ्रुकुंसः, भ्रुकुटिः ॥ Others say भ is substituted for भ्र &c as भकुंसः and भकुटिः

एक तद्धिते च ॥ ६२ ॥ पदानि ॥ एक तद्धिते, च, (ह्रस्वः) (उत्तरपदे) ॥

वृत्तिः ॥ एकशब्दस्य तद्धिते उत्तरपदे ह्रस्वो भवति ॥

62. The short is substituted for the long of एका, before a Taddhita affix, and when a second member follows.

As एकस्या आगतं = एकरूप्यम्, एकमयम्, एकस्या भावः = एकत्वम्, एकता ॥ So also एकस्याः क्षीरं = एकक्षीरम्, एकदुग्धम् ॥ The shortening takes place of the Feminine word एका, having the affix आ ॥ When एक is an adjective (गुणवचन) then the above forms could be evolved by the help of the rules of masculation, such as VI. 3. 35, i. e. when एक means the numeral one. But when it means 'alone', then those rules will not apply. The word एक is exhibited in the sûtra without any case-affix as a Chhandas irregularity. The examples given are of एका in the feminine which alone can be shortened, and not of एक whose final is already short. Nor can the rule of shortening be applied to ए of एका, for the rule applies to the *final* letter, aud not to a vowel situeated in the body of a word.

ङ्यापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलम् ॥६३॥ पदानि ॥ ङ्यापोः, संज्ञा, छन्दसोः, बहुलम्, ॥

वृत्तिः ॥ ङ्यन्तस्याबन्तस्य च संज्ञाछन्दसोर्बहुलं ह्रस्वो भवति ॥

63. The short is diversely substituted for the feminine affixes ई and आ (ङी and आप्) in a Name and in the Vedas.

As रेवतिपुत्रः, रोहिणिपुत्रः, भरणिपुत्रः ॥ Sometimes not, as नान्दीकरः, नान्दीघोषः, नान्दीविशालः ॥ So also in the Vedas, as कुमारिदा, प्रर्विदा; sometimes the shortening does not take place, as फाल्गुनीपौर्णमासी, जगतीछन्दः ॥ आप् ending words in Name: शिलवहम्, शिलप्रस्थम्; sometimes there is no shortening, as, लोमकागृहम्, लोमकाखण्डम् ॥ So also in the Vedas:—अजक्षीरेण जुहोति, ऊर्णम्रदा पृथिवीं विश्वधायसम् ॥ Sometimes there is no shortening, as, ऊर्णासूत्रेण कवयो वयन्ति ॥

त्वे च ॥ ६४ ॥ पदानि ॥ त्वे, च, (ह्रस्वः) ॥

वृत्तिः ॥ त्वप्रत्यये परतो ङ्यापोर्बहुलं ह्रस्वो भवति ॥

64. The feminine affixes ई and आ diversely become short, before the affix त्व ॥

Thus अजाया भावः = अजत्वं or अजात्वं, रोहिणित्वं or रोहिणीत्वम् ॥ These are Vedic illustrations, no Names can be formed in त्व ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

इष्टकेषीकामालानां चिततूलभारिषु ॥ ६५ ॥ पदानि ॥ इष्ट का, इषी का, माला-नाम्, चित, तूल, भारिषु, ॥

वृत्तिः ॥ इष्टकेषीकामालानां चित तूल भारिन् इत्येतेषूत्तरपदेषु यथासंख्य ह्रस्वो भवति ॥

65. For the long vowel, a short is substituted, in इष्टका before चित, in इषीका before तूल, and in माला before भारिन् ॥

Thus इष्टकचितम्, इषीकतूलम् and मालभारिणी कन्या ॥ The rule of tadanta applies to इष्टका &c, so that the compounds ending in इष्टका &c are also governed by this rule: as पक्वेष्टकचितम्, मुञ्जेषीकतूलम्, उत्पलमालभारिणी कन्या ॥

खित्यनव्ययस्य ॥ ६६ ॥ पदानि ॥ खिति, अनव्ययस्य, (ह्रस्वः) ॥

वृत्तिः ॥ खिदन्तउत्तरपदे ऽनव्ययस्य ह्रस्वो भवति ॥

66. A short is always substituted for the final of the first member, when the second member is a word formed by an affix having an indicatory ख, but not when the first member is an Indeclinable.

Thus कालिमन्या, हरिणिमन्या ॥ The augment मुम् does not prevent the shortening, had it done so, the rule would have been unnecessary. But दोषामन्यमहः, दिवामन्याराविः, where दोषा and दिवा are Indeclinables there is no shortening. The above words are formed by खश् (III. 2. 83). The phrase anavyayasya indicates by implication that the word खित् here means खिदन्तः, contrary to the maxim enunciated in VI. 3. 17 उत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिर्नेष्यते ॥ For an Avyaya can never take a खित् affix which are ordained only after dhâtus.

अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम् ॥ ६७ ॥ पदानि ॥ अरुस्, द्विषत्, अजन्तस्य, मुम्, ॥

वृत्तिः ॥ अरुस् द्विषत् इत्येतयोरजन्तानां च खिदन्तउत्तरपदे मुमागमो भवति अनव्ययस्य ॥

67. मुम् is the augment added immediately after the final vowel, of अरुस्, द्विषत्, and of a stem ending in a vowel, unless it is an Indeclinable, when a word formed by a खित् affix follows.

Thus अरुन्तुदः, द्विषन्तपः, कालिमन्या &c. See III. 2. 35, 39, 83. The स् of अरुस and the त् of द्विषत् are dropped by VIII. 2. 23.

Why do we say 'of अरुस् &c'? Observe विद्वन्मन्या ॥ Why do we say 'not an Indeclinable'? Observe दोषामन्यमहः, दिवामन्याराविः ॥ Why do we use the word अन्त in अजन्त, when merely saying अचः would have sufficed by the rule of tadanta-vidhi? This indicates that the shortening taught in the preceding sûtra does not debar the मुम् augment, nor does मुम् debar the shortening. So that मुम् is added after the shortening has taken place.

इच एकाचोऽम्प्रत्ययवच्च ॥ ६८ ॥ पदानि ॥ इचः, एकाचः, अम्, प्रत्ययवत्, च, ॥

वृत्तिः ॥ इजन्तस्य एकाचः खिदन्तउत्तरपदे ऽमागमो भवति अम्प्रत्ययवच्चास्मिन्द्वितीयैकवचनवच्च स भवति ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

68. A monosyllabic word, ending in any vowel other than अ, when followed by a word formed by a खित् affix, receives the augment अम्, which is added in the same way as the affix अम् of the Accusative singular.

The word अम् is to be repeated here thus, इच एकाचोऽम्, अम्प्रत्ययवच्च ॥ Thus गांमन्यः, स्त्रींमन्यः, or स्त्रियंमन्यः, श्रियंमन्यः, भ्रुवंमन्यः ॥ By force of the atideśa अम्प्रत्ययवत्, the changes produced by the Accusative ending are caused by this augment also : viz : the substitution of long आ, the substitution of a vowel homogenous with the first, the guṇa, the substitutes इयङ् and उवङ् As आ—गांमन्यः (VI. 1. 93); पूर्वसवर्ण as स्त्रींमन्यः (VI. 1. 107); guṇa, as,—नरंमन्यः (VII. 3. 110) and इयङ् and उवङ्, as श्रियंमन्यः, भ्रुवंमन्यः (VI. 4. 81 &c). Why do we say ending in a vowel other than अ (इच्)? Observe स्वन्मन्यः ॥ Why do we say 'a monosyllable'? Observe लेखाभ्रुं मन्याः ॥

The affix अम् is elided after a Neuter noun (VII. 1. 23), therefore, will this अम् also be elided when श्री is treated as Neuter? As श्रियमात्मानं मन्यते ब्राह्मणकुलं = श्रियंमन्यम् or श्रिमन्यम्? The second is the valid form according to Patanjali.

वाचंयमपुरंदरौ च ॥ ६९ ॥ पदानि ॥ वाचंयम, पुरन्दरौ, च, ॥

वृत्तिः ॥ वाचंयम पुरंदर इत्येतौ निपात्येते ॥

69. वाचंयम and पुरन्दर are irregularly formed.

Thus वाचंयमः आस्ते (III. 2. 40 खच् affix). पुरं दारयति = पुरन्दरः (III. 2. 42). The shortening of याम and दार takes place by VI. 4. 94.

कारे सत्यागदस्य ॥ ७० ॥ पदानि ॥ कारे, सत्य, अगदस्य, ॥

वृत्तिः ॥ कारशब्दउत्तरपदे सत्य अगद इत्येतयोर्मुमागमो भवति ॥

वार्त्तिकम् ॥ अस्तुसत्यागदस्य कारइति वक्तव्यम् ॥ वा० ॥ भक्षस्य छन्दसि कारे मुम वक्तव्यः ॥

वा० ॥ धेनोर्भव्यायां मुम्वक्तव्यः ॥ वा० ॥ लोकस्य पृणे मुम्वक्तव्यः ॥

वा० ॥ इत्ये ऽनभ्याशस्य मुम्वक्तव्यः ॥ वा० ॥ भ्राष्ट्राग्न्योरिन्धे मुम्वक्तव्य ॥

वा० ॥ गिले ऽगिलस्य मुम्वक्तव्यः ॥ वा० ॥ गिलगिले चेति वक्तव्यम् ॥

वा० ॥ उष्णभद्रयोः करणे मुम्वक्तव्यः ॥ सुतोमराजभोजमेर्विल्ये तेभ्य उत्तरस्य दुहितृशब्दस्य पुत्त्वडादेशो वा वक्तव्यः ॥

70. मुम् is the augment of सत्य and अगद when the word कार follows.

As सत्यंकारः = सत्यंकरोति or सत्यस्यकारः ॥ So also अगदंकारः ॥

Vârt:—So also of अस्तु, as अस्तुंकारः ॥

Vârt:—So also in Vedas, of भक्ष before कारः—e. g. भक्षंकार, in secular language भक्षकारः ॥

Vârt:—Of धेनु before भव्या, e. g. धेनुंभव्या ॥

Vârt:—Of लोक before पृण, e. g. लोकंपृणा ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
1232

GSL

Vârt :—Of अनभ्याश before इत्य as अनभ्याशमित्यः ॥

Vârt :—Of भ्राष्ट्र and अग्नि, before इन्धः, as भ्राष्ट्रमिन्धः, अग्निमिन्धः ॥

Vârt :—A word before गिल takes मुम् augment, unless it is also गिल e. g. तिमिङ्गिलः, but गिलगिलः ॥

Vârt :—So also before गिलगिल, e. g. तिमिङ्गिलगिलः ॥

Vârt :—Of उष्ण and भद्र before करण, e. g. उष्णं करणं, भद्रंकरणं ॥

Vârt :—पुत्रङ् is optionally the substitute of दुहितृ when the words सूत, उग्र, राज, भोज, and मेरु precede it e. g. सूतपुत्री or सूतदुहिता, उग्रपुत्री or उग्रदुहिता, राजपुत्री or राजदुहिता, भोजपुत्री or भोजदुहिता, मेरुपुत्री or मेरुदुहिता ॥ Some read पुत्र in the Śâraṅgaravâdi class (IV. 1. 73), and then this word has its feminine पुत्री ॥ This is seen in other places also, e. g. शैलपुत्री ॥

श्येनतिलस्य पाते ञे ॥ ७१ ॥ पदानि ॥ श्येन, तिलस्य, पाते, ञे, ॥

वृत्तिः ॥ श्येन तिलइत्येतयोः पातशब्दउत्तरपदे ञप्रत्यये ममागमो भवति ॥

71. मुम् is the augment of the words श्येन and तिल, before पात, when the affix ञ is added.

Thus श्येनपातोऽस्यां क्रीडायां = श्यैनंपाता, तैलंपाता ॥ See IV. 2. 58. Why do we say before ञ ? Observe श्येनपातः ॥

रात्रेः कृति विभाषा ॥ ७२ ॥ पदानि ॥ रात्रेः, कृति, विभाषा, (मुम्) ॥

वृत्तिः ॥ रात्रेः कृदन्तउत्तरपदे विभाषा मुमागमो भवति ॥

72. The word रात्रि optionally takes मुम् before a word formed by kṛt-affix.

As रात्रिचरः or रात्रिंचरः, रात्रिमटः or रात्र्यटः ॥ This is an aprâpta-vibhâshâ. The augment is compulsory before a kṛit-affix having an indicatory ख, As, रात्रिंमन्यः ॥

नलोपो नञः ॥ ७३ ॥ पदानि ॥ न, लोपः, नञः, (उत्तरपदे) ॥

वृत्तिः ॥ नञो नकारस्य लोपो भवत्युत्तरपदे ॥

वार्त्तिकम् ॥ नञो नलोपो ऽवक्षेपे तिङ्युपसंख्यानम् ॥

The न of the Negative particle नञ्, is elided when it is the first member of a compound.

Thus अब्राह्मणः. अवृषलः, असुरापः, असोमपः ॥

Vârt :—The न of नञ् is elided before a verb also, when reproach is meant : as, अपचसि त्वं जाल्मः, अकरोषि त्वं जाल्मः ॥

तस्मान्नुडचि ॥ ७४ ॥ पदानि ॥ तस्मात्, नुट्, अचि, (उत्तरपदे) ॥

वृत्तिः ॥ तस्माल्लुप्तनकारान्नञः नुडागमो भवति अजादावुत्तरपदे ॥

74. After the above न-elided नञ् (i. e. after अ) is added the augment नुट्, to a word beginning with a vowel.

Thus अनजः, अनश्वः, अनुष्ट्रः ॥ Why do we use तस्मात् "after such a नञ्"? Otherwise नुट् would have been the augment of नञ्, and not of the subsequent

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

word for: the sûtra would have read thus नुडाचि ॥ Adding नुट् to नञ् or rather to अ, we have अन् (granting that नुट् is not to be added *before* अ but *after* it, against I. 1. 46). Now अन्+अजः will be अन्नजः and not अनजः for VIII. 3. 32 will cause the doubling of the final न् of अन् ॥ Hence to prevent this contingency, नुट् is ordained with regard to the second member and not with regard to अ or नञ् ॥

नभ्राण्नपान्नवेदानासत्या नमुचिनकुलनखनपुंसकनक्षत्रनक्रनाकेषु प्रकृत्या ॥ ७५ ॥ पदानि ॥ नभ्राट्, नपात्, नवेदा, नासत्या, नमुचि, नकुल, नख, नपुंसक, नक्षत्र, नक्र, नाकेषु, प्रकृत्या, ॥

वृत्तिः ॥ नभ्राट् नपात् नवेदाः नासत्या नमुचि नकुल नख नपुंसक नक्षत्र नख नक्र नाक इत्येतेषु नञ् प्रकृत्या भवति ॥

75. The Negative particle remains unchanged in नभ्राज़्, नपात्, नवेदस्, नासत्या (dual), नमुचि, नकुल, नख, नपुंसक, नक्षत्र, नक्र and नाक ॥

Upto नासत्या the words are exhibited in the Nominative case in the sûtra, the rest are exhibited in the Locative! नभ्राजते=नभ्राट्, formed by क्विप् and नञ् composition. न पाति=नपात् formed by शतृ affix. न वेत्ति=नवेदा, formed by असुन् ॥ सत्सु साधवः=सत्याः, न सत्याः=असत्याः, न असत्याः=नासत्याः ॥ न मुञ्चति=न मुचि, formed by कि affix (Uṇadi), नास्य कुलमस्ति=नकुलः ॥ नास्य खमस्ति=नखम् ॥ न स्त्री न पुमान्=नपुंसकम् ॥ न क्षरते क्षीयते वा=नक्षत्रम् ॥ न क्रामति=नक्र by ड affix. न अस्मिन् अकम्=नाकम् ॥

एकादिश्चैकस्य चादुक् ॥ ७६ ॥ पदानि ॥ एकादिः, च, एकस्य, च, अदुक्, ॥

वृत्तिः ॥ एकादिश्च नञ्प्रकृत्या भवति एकशब्दस्यादुगागमो भवति ॥

76. The Negative particle remains unchanged in a word which begins with एक, and of this एक, there is the augment अदुक् (अद्).

Thus एकेन न विंशतिः=एकान्नविंशतिः, एकान्नत्रिंशत् ॥ These are Instrumental compounds. The augment आदुक् is added to the final of the first member, so that we have optionally two forms एकात् न विंशतिः and एकान् न विंशति by VIII. 4. 45.

नगो ऽप्राणिष्वन्यतरस्याम् ॥ ७७ ॥ पदानि ॥ नगः, अप्राणिषु, अन्यतरस्याम्, ॥

वृत्तिः ॥ नञ्प्रकृत्या भवति ॥

77. The Negative particle is optionally retained unchanged in नग, when it does not mean a living animate being.

Thus नगाः or अगाः 'trees', or 'mountains', literally 'what do not move'. The affix ड is added to नञ् ॥ Why do we say when not referring

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

to animate beings. Observe अगः वृषलः शीतेन ॥ No alternative form is allowed here.

सहस्य सः संज्ञायाम् ॥ ७८ ॥ पदानि ॥ सहस्य, सः, संज्ञायाम् ॥

वृत्तिः ॥ सहशब्दस्य स इत्ययमादेशो भवति संज्ञायां विषये ॥

78. स is substituted for सह, in a Name.

Thus साश्वत्थम्, सपलाशम्, साशिंशपम् ॥ Why when it is a Name? Observe सहयुध्वा, सहकृत्वा ॥ The word सँह has acute on the first syllable, because all Particles have acute on the first syllable. The substitute स coming in the room of the acute स and the grave ह, will have an accent mid-way between सँ acute and ह grave, namely, it would have the svarita accent. But, as a matter of fact, it has the acute accent. As सँपुत्रः, सँभार्यः ॥ These are Bahuvrîhi. In Avyayîbhâva, the samâsa-accent will prevail (VI. 1. 223), as सहिँ, सपशुबन्धँम् ॥

ग्रन्थान्ताधिके च ॥ ७९ ॥ पदानि ॥ ग्रन्थान्त, अधिके, च, ॥

वृत्तिः ॥ ग्रन्थान्ते ऽधिके च वर्त्तमानस्य सहशब्दस्य स इत्ययमादेशो भवति ॥

79. स is the substitute for सह, when it has the sense of 'upto the end' (in connection with a literary work), or 'more'.

Thus सकलं=कलान्तं ज्योतिषमधीते ॥ So also समुहूर्तम्=(मुहूर्तान्तम्) ॥ स संग्रह (=संग्रहान्तम्) व्याकरणमधीते ॥ These are all Avyayîbhâva compounds by ° अन्त-वचने (II. 1. 6). Therefore, when a word, denoting time, is the second member, सह would not be changed to स, because of the prohibition in VI. 3. 81. The present sûtra removes that prohibition by anticipation, with regard to time-denoting words even, when the meaning is that 'of the end of a book'. When the sense is that of 'more', we have सद्रोणाखारी, समाषः कार्षापणः सकाकिणीको माषः ॥

द्वितीये चानुपाख्ये ॥ ८० ॥ पदानि ॥ द्वितीये, च, अनुपाख्ये, (सहस्यसः) ॥

वृत्तिः ॥ द्वितीये ऽनुपाख्ये सहस्य स इत्ययमादेशो भवति ॥

80. स is the substitute for सह, when it is in connection with a word which refers to a second object, which latter however is not directly perceived.

Of the two things which are generally found co-existing, the non-principal is called the 'second' or द्वितीय ॥ That which is perceived, observed or is known is called उपाख्य, that which is not perceived &c is अनुपाख्य, i. e. what is to be inferred. That is, when the second object is to be inferred from the presence of the first, स is added to such second word. Thus साग्निः (कपोतः) 'a pigeon which points out that conflagration has taken place some where'. सपिशाचा वात्या "a storm-wind which announces the Piśâchas". सराक्षसीका शाला ॥ Here the fire, the Piśâcha or the Râkshasas are not directly perceived, but their existence is inferred from the presence of the pigeon &c.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

CSL

अव्ययीभावे चाकाले ॥ ८१ ॥ पदानि ॥ अव्ययीभावे, च, अकाले, (सहस्यसः) ॥

वृत्तिः ॥ अव्ययीभावे च समासे ऽकालवाचिन्युत्तरपदे सहस्य स इत्ययमादेशो भवति ॥

81. स is the substitute of सह, in an Avyayîbhâva when the second member is not a word denoting time.

Thus सचक्रंधेहि, मधुरं प्राजः, but सहपूर्वाह्णम् the second member being a time denoting word (II. 1. 5).

वोपसर्जनस्य ॥ ८२ ॥ पदानि ॥ वा, उपसर्जनस्य ॥

वृत्तिः ॥ सर्वोपसर्जनो बहुव्रीहिर्गृह्यते । तदवयवस्य सहशब्दस्य वा स इत्ययमादेशो भवति ॥

82. स is optionally the substitute of सह, when the compound is a Bahuvrîhi.

That compound in which all members are secondary—उपसर्जन—is a सर्वोपसर्जन, and the Bahuvrîhi is such a compound, because in it all the members are secondary, the Principal being understood. Thus सपुत्रः or सहपुत्रः, सच्छात्रः or सहच्छात्रः ॥ Why do we say of a Bahuvrîhi ? Observe सहयुध्वा, सहकृत्वा ॥ The substitution does not however take place in a Bahuvrîhi like सहकृत्वप्रियः or सहयुद्धप्रियः ॥

प्रकृत्याशिष्यगोवत्सहलेषु ॥ ८३ ॥ पदानि ॥ प्रकृत्या, आशिषि, अ, गोवत्सहलेषु, ॥

वृत्तिः ॥ प्रकृत्या सहशब्दो भवति आशिषि विषये ऽगोवत्सहलेषु ॥

83. The word सह retains its original form when the sentence denotes benediction, except when it is गो, वत्स or हल ॥

Thus स्वस्ति देवदत्ताय सहपुत्राय, सहच्छात्राय, सहामात्याय ॥ But optionally here, as स्वस्ति भवते सहगवे or सगवे, सहवत्साय or सवत्साय, सहहलाय, or सहलाय ॥ The phrase अगोवत्सहलेषु is no part of the original sûtra, but has been added by the Kâśikâ from a Vârtika.

समानस्य छन्दस्यमूर्द्धप्रभृत्युदर्केषु ॥ ८४ ॥ पदानि ॥ समानस्य, छन्दसि, अ, मूर्द्ध, प्रभृति, उदर्केषु, ॥

वृत्तिः ॥ समानस्य स इत्ययमादेशो भवति छन्दसि विषये मूर्द्धन् प्रभृति उदर्क इत्येतान्युत्तरपदानि वर्जयित्वा ॥

84. स is the substitute of समान in the Chhandas, but not before मूर्धन्, प्रभृति and उदर्क ॥

Thus अनुभ्राता सगर्भ्यः, अनुसखा सयूथ्यः, योनः सनुत्यः (See IV. 4. 114). समानो गर्भः = सगर्भः, तत्र भवः = सगर्भ्यः formed by यत् affix IV. 4. 114. But समानमूर्द्धा, समानप्रभृतयः, समानोदर्काः ॥ This substitution takes place in secular literature also, as सपक्षः, साधर्म्यम्, सजातीयः &c.

ज्योतिर्जनपदरात्रिनाभिनामगोत्ररूपस्थानवर्णवयोवचनबन्धुषु ॥ ८५ ॥ पदानि ॥ ज्योतिः, जनपद, रात्रि, नाभि, नाम, गोत्ररूप, स्थान, वर्ण, वयोवचन, बन्धुषु, (समानस्यसः)

वृत्तिः ॥ ज्योतिस् जनपद रात्रि नाभि नामन् गोत्र रूप स्थान वर्ण वयस् वचन बन्धु इत्येतेषूत्तरपदेषु समानस्य स इत्ययमादेशो भवति ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

85. This substitution of स for समान् takes place before ज्योतिस्, जनपद, रात्रि, नाभि, नामन्, गोत्र, रूप, स्थान वर्ण, वयस्, वचन and बन्धु in the common language also.

Thus सज्योतिः, सजनपदः, सरात्रिः, सनाभिः, सनामा, सगोत्रः, सरूपः, सस्थानः, सवर्णः, सवयाः, सवचनः, सबन्धुः ॥

चरणे ब्रह्मचारिणि ॥ ८६ ॥ पदानि ॥ चरणे, ब्रह्मचारिणि, (समानस्यसः) (उत्तरपदे)

वृत्तिः ॥ चरणे गम्यमाने ब्रह्मचारिण्युत्तरपदे समानस्य स इत्ययमादेशो भवति ॥

86. स is substituted for समान before ब्रह्मचारिन् when it denotes persons engaged in fulfilling a common vow of studying the Vedas.

Thus समानो ब्रह्मचारी = सब्रह्मचारी ॥ ब्रह्म means the Vedas. The vow of studying the Veda, is also called ब्रह्म ॥ He who is engaged in the performance of that vow is called ब्रह्मचारिन् ॥ समान refers to the vow, the vow of studying being common to both : i. e. समाने ब्रह्मणि व्रतचारी = सब्रह्मचारी ॥ According to Bhattoji Dikshit चरणे in the sûtra means a शाखा or a department of Vedic study. He who has a common (samâna) branch (charaṇa) is a sabrahmchârî.

तीर्थे ये ॥ ८७ ॥ पदानि ॥ तीर्थे, ये, (समानस्यसः) ॥

वृत्तिः ॥ तीर्थशब्दउत्तरपदे यत्प्रत्ययपरे परतः समानस्य स इत्ययमादेशो भवति ॥

87. स is substituted for समान, before तीर्थ when the affix यत् is added to it.

Thus सतीर्थ्यः = समाने तीर्थे वासी (IV. 4. 107). 'a fellow-student ?

विभाषोदरे ॥ ८८ ॥ पदानि ॥ विभाषा, उदरे, (समानस्यसः) (उत्तरपदे) ॥

वृत्तिः ॥ उदरशब्दउत्तरपदे यत्प्रत्ययान्ते समानस्य विभाषा स इत्ययमादेशो भवति ॥

88. The substitution of स for समान is optional before उदर when the affix यत् is added to it.

Thus सोदर्यः or समानोदर्यः (IV. 4. 108).

दृग्दृशवतुषु ॥ ८९ ॥ पदानि ॥ दृक्, दृश, वतुषु, (समानस्यसः) ॥

वृत्तिः ॥ दृक् दृश वतु इत्येतेषु परतः समानस्य स इत्ययमादेशो भवति ॥

वार्त्तिकम् ॥ दृक्षे चेति वक्तव्यम् ॥ वा० ॥ दृशेः क्सप्रत्ययोपि तत्रैव वक्तव्यः ॥

89. स is substituted for समान, before दृक्, दृश and the affix वत् ॥

Thus सदृक्, सदृशः ॥ The affixes कञ् and क्विन् are added to दृश् under III. 2. 60. *Vârt*:—which give as the forms दृक् and दृश ॥ *Vârt*:—So also before दृक्ष : as सदृक्षः ॥ दृक्ष is formed by क्स affix under III. 2. 60. Vârtika. The affix वतु is taken for the sake of the subsequent sûtra.

इदंकिमोरीश्की ॥ ९० ॥ पदानि ॥ इदम्, किमोः, ईश, की, (दृग्दृशवतुषु) ॥

वृत्तिः ॥ इदं किम् इत्येतयोरीश् की इत्येतौ यथासंख्यमादेशौ भवतो दृग्दृशवतुषु ॥

वार्त्तिकम् ॥ दृक्षे चेति वक्तव्यम् ॥

Ministry of Culture · Government of India · GSL

90. ई is substituted for इदम् and की for किम् before the words दृक्, दृश and the affix वत् ॥

Thus इदृक्, ईदृशः and इयान्, कीदृक्, कीदृशः and कियान् ॥ ईवत् and कीवत् are changed to इ + इयत् and का + इयत् by V. 2. 40 and the long ई is elided by VI. 4. 148 : and we get इयत् and कियत् ॥

Vârt :—So also before दृक्ष, as ईदृक्षः and कीदृक्षः ॥

आ सर्वनाम्नः ॥ ९१ ॥ पदानि ॥ आ, सर्वनाम्नः, (दृग्दृशवतुषु) ॥

वृत्तिः ॥ सर्वनाम्न आकारादेशो भवति दृग्दृशवतुषु ॥

वार्त्तिकम् ॥ दृक्षे चेति वक्तव्यम् ॥

91. आ is substituted for the final of the Pronouns (I. 1. 27) before these words दृक्, दृश and the affix वत् ॥

Thus तादृक्, तादृशः. तावान्, यादृक्, यादृशः, यावान् ॥

Vârt :—So also before दृक्ष, as तादृक्षः and यादृक्षः ॥

विष्वग्देवयोश्च टेरद्र्यञ्चतौ (ता) वप्रत्यये ॥ ९२ ॥ पदानि ॥ विष्वक्, देवयोः, च, टेः, अद्रि, अञ्चतौ, अप्रत्यये ॥

वृत्तिः ॥ विष्वक् देव इत्येतयोः सर्वनाम्नश्च टेरद्रीत्ययमादेशो भवति अञ्चतौता वप्रत्ययान्तउत्तरपदे ॥

वार्त्तिकम् ॥ छन्दसि स्त्रियां बहुलमिति वक्तव्यम् ॥

92. In the room of the last vowel with the consonant that follows it, of a Pronoun and of the words विष्वक् and देव, is substituted अद्रि, when अञ्च with the affix व follows.

Thus विष्वगञ्चति = विष्वद्र्यङ्, This form is thus evolved. अञ्च + क्विन् = अञ्च् + O = अञ्च् + नुम् (VII. 1. 70) Then there is elision of the final conjunct consonaut ञ्च्, then the final dental is changed to guttural because of the क्विन् affix (VIII. 2. 62), e. i. न् is changed to ङ् and we have अङ् which with विष्वद्रि gives the above form. देवद्र्यङ्, तद्र्यङ्, यद्र्यङ् ॥ अद्रि and सध्रि (VI. 3. 95) have acute on the final irregularly (nipâtan) in order to prevent the krit-accent. and when इ is changed into य the following vowel becomes svarita (VIII. 2. 4). Why do we say of विष्वग् and देव ? Observe अश्वाची = अश्वमञ्चति, the feminine ङीप् being added by IV. 1. 6 *Vârt*. The अ of अच् is elided by VI. 4. 138. and the final of अश्व is lengthened by VI. 3. 138. Why 'when अञ्च follows'? Observe विष्वग्युक् ॥ Why do we say 'when the affix व् follows'? Observe विष्वगञ्चनं ॥ The व is totally elided by VI. 1. 67. Another reading of the sûtra is अप्रत्यये (अञ्चतावप्रत्यये). It would give the same result, the meaning then being when no affix follows. The word वप्रत्यये or अप्रत्यये indicates by implication that in other places where simply a verb is mentioned, it means a word-form beginning with that verb which ends with some affix. For had अप्रत्यये not been used, then the rule would have applied not only when añch followed, but when añchana ending in ल्युट् also followed. The maxim धातुग्रहणे तदादि विधिरिष्यते is illustrated in अयस्कुंभ and

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

CSL

भयस्कारः; for VIII. 3. 46 teaches that visarga is changed into स् when कृ follows. There the कृ denotes not only the root कृ but a word derived from कृ, therefore which begins with कृ, such as कारः and कृतः ॥ Therefore the rule applies to forms like भयस्कृत् which is followed merely by the verb कृ; as well as to forms like भयस्कृतः ॥

Vârt:—In the Vedas, diversely before the feminine nouns: thus in "विश्वाची च घृताची च" there is no substitution in विश्वाची, but in कद्रीची there is this substitution. कद्रीची is derived from किम्+अञ्च्=कद्रि+अञ्च् ॥ Then is added ङीप् and then like अश्वाची ॥

समः समि ॥ ९३ ॥ पदानि ॥ समः, समि, ॥

वृत्तिः ॥ समित्येतस्य समि इत्ययमादेशो भवति अञ्चतौ व (अ) प्रत्ययान्त उत्तरपदे ॥

93. समि is substituted for सम्, before this अञ्च when no affix (or व affix) follows.

Thus सम्यक्, सम्यञ्चौ, सम्यञ्चः ॥

तिरसस्तिर्यलोपे ॥ ९४ ॥ पदानि ॥ तिरसः, तिरि, अलोपे, ॥

वृत्तिः ॥ तिरस् इत्येतस्य तिरि इत्ययमादेशो भवत्यञ्चतौ व (अ) प्रत्ययान्तउत्तरपदे ऽलोपे । यत्र ऽस्य लोपो न भवति ॥

94. तिरि is substituted for तिरस् before this अञ्च् when no affix (or व affix) follows, provided that the अ of अञ्च् is not elided.

Thus तिर्यङ्, तिर्यञ्चौ, तिर्यञ्चः ॥ Why do we say 'when there is no elision'? Observe तिरश्चा, तिरश्चे ॥ Here अ is elided by VI. 4. 138. The word अलोपे in the sûtra is ambiguous. It may mean elither (1) "where अ is elided" or (2) "Where there is no elision". The latter meaning should be taken however.

सहस्य सध्रिः ९५ ॥ पदानि ॥ सहस्य, सध्रिः, ॥

वृत्तिः ॥ सहेत्यस्य सध्रिरित्ययमादेशो भवत्यञ्चतौ व (अ) प्रत्ययान्तउत्तरपदे ।

95. सध्रि is the substitute of सह, before अञ्च् followed by no affix (or व affix).

Thus सध्र्यङ्, सध्र्यञ्चौ, सध्र्यञ्चः; and सध्रीचः, सध्रीचा ॥ See VI. 3. 138 for long vowel.

सध मादस्थयोश्छन्दसि ॥ ९६ ॥ पदानि ॥ सध, माद, स्थयोः, छन्दसि, ॥

वृत्तिः ॥ छन्दसि विषये माद स्थ इत्येतयोरुत्तरपदयोः सहस्य सध इत्ययमादेशो भवति ॥

96. सध is substituted for सह in the Veda, when माद and स्थ follow.

Thus सधमादोद्युम्न्य एकास्ताः, सधस्थाः ॥ Another example is आत्वा वृहन्तो हरयो युजाना, अर्वागिन्द्र सधमादो वहन्तु (Rig III. 3. 7) सधमाद्यन्ति देवा अस्मिन् ॥

द्व्यन्तरुपसर्गेभ्यो ऽप ईत् ॥ ९७ ॥ पदानि ॥ द्वि, अन्तर्, उपसर्गेभ्यः, अपः, ईत्, ॥

वृत्तिः ॥ द्वि अन्तरित्येताभ्यामुपसर्गाच्चोत्तरस्याबित्येतस्य ईकारादेशो भवति ॥

वार्त्तिकम् ॥ समापईत्वे प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ वा० ॥ ईत्वमनवर्णादिति वक्तव्यम् ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

97. After द्वि, अन्तर् and Prepositions, long ई is the substitute of अप् ॥

By I. 1. 54, ई replaces the *first-letter* of अप् viz अ only. Thus द्वीपः, अन्तरीपः, नीपम्, वीपम्, समीपम् ॥ The samâsanta अ is added by V. 4. 74.

Vârt :—Prohibition should be stated with regard to समाप ॥ समापं नाम देवयजनम् ॥ Others say after a Preposition in अ, the long ई substitution does not take place. Thus प्रापम्, परापम् ॥ The word upasarga strictly speaking denotes adverbs, and cannot be applied to nouns like अप्; here however, this word is used in a loose sense in the sûtra. It means प्र &c.

ऊदनोर्देशे ॥ ९८ ॥ पदानि ॥ उत्, अनोः, देशे, ॥

वृत्तिः ॥ अनोरुत्तरस्याप ऊकारादेशो भवति देशाभिधाने ॥

98. After अनु, ऊ is substituted for (the अ of) अप्, when the sense is that of a locality.

Thus अनूपो देशः, but अन्वीपम् when locality is not meant. The long ऊ is taught for the sake of showing how the word is to be analysed; as अनु ऊपः = अनूपः ॥ The form अनूपः could have been evolved with a short उ also, as अनु + उपः = अनूपः ॥ But this analysis is not intended.

अषष्ठ्यतृतीयास्थस्यान्यस्य दुगाशीराशास्थास्थितोत्सुकोतिकारकरागच्छेषु ॥९९॥ पदानि ॥ अषष्ठी, अतृतीयास्थस्य, अन्यस्य, दुक्, आशीः, आशा, आस्था, आस्थित, उत्सुक, ऊति, कारक, राग, छेषु, ॥

वृत्तिः ॥ अषष्ठीस्थस्य अतृतीयास्थस्य चान्यशब्दस्य दुगागमो भवति आशि स् आशा आस्था आस्थित उत्सुक ऊति कारक राग छ इत्येतेषु परतः ॥

Kârikâ—दुगागमो ऽविशेषेण वक्तव्यः कारकच्छयोः ।
षष्ठीतृतीययोर्नेष्ट आशीरादिषु सप्तसु ॥

99. अन्य, when not used in the Genitive or the Instrumental, gets the augment दुक् (द्), before आशिस्, आशा, आस्था, आस्थित, उत्सुक, ऊति, कारक and राग, as well as before the affix छ (ईय).

Thus अन्या आशीः = अन्यदाशीः अन्या आशा = अन्यदाशा, अन्या आस्था = अन्यदास्था, अन्य आस्थितः = अन्यदास्थितः, अन्य उत्सुकः = अन्यदुत्सुकः, अन्या ऊतिः = अन्यदूतिः, अन्यः कारकः अन्यत्कारकः, अन्यो रागः = अन्यद्रागः ॥ So also with छ, as अन्यस्मिन् भवः = अन्यदीयः ॥ It takes छ because it belongs to गहादि class (IV. 2. 138.)

The word अन्य belongs to गहादि class (IV. 2. 138). Why do we say when not in Genitive or the Instrumental ?. Observe अन्यस्य आशीः = अन्याशीः, अन्येन आस्थितः = अन्यास्थितः &c. With regard to the word कारक and the affix छ, the दुक् augment is universal, though अन्य may be even in the Genitive case &c : as अन्यस्य कारकः = अन्यत् कारकम्, अन्यस्येदम् = अन्यदीयम् ॥ The unusual occurrence of two negatives in the sûtra (अषष्ठी and अतृतीया), implies this.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

अर्थे विभाषा ॥ १०० ॥ पदानि ॥ अर्थे, विभाषा, (उत्तरपदे) ॥

वृत्तिः ॥ अर्थशब्दउत्तरपदे अन्यस्य विभाषा दुगागमो भवति ॥

100. दुक् is optionally the augment of अन्य when अर्थ follows.

As अन्यदर्थः or अन्यार्थः ॥

कोः कत्तत्पुरुषे ऽचि ॥ १०१ ॥ पदानि ॥ कोः, कत् तत्पुरुषे, अचि, ॥

वृत्तिः ॥ कु इत्येतस्य कदित्ययमादेशो भवति तत्पुरुषे समासे ऽजादावुत्तरपदे ॥

वार्त्तिकम् ॥ कद्भावे त्रावुपसंख्यानम् ॥

101. कत् is substituted for कु in a Tatpurusha, when a word beginning with a vowel follows as the second member.

As कदजः, कदश्वः, कदुष्ट्रः, कदन्नम् ॥ Why do we say in a Tatpurusha? Observe कूष्ट्रो राजा ॥ Why do we say "when the second member begins with a vowel"? Observe कुब्राह्मणः, कुपुरुषः ॥

Vârt :—कत् is substituted before त्रय, as कत्त्रयः=कुत्सितास्त्रयः ॥

रथवदयोश्च ॥ १०२ ॥ पदानि ॥ रथ, वदयोः, च, ॥

वृत्तिः ॥ रथ वद इत्येतयोश्चोत्तरपदयोः कोः कदित्ययमादेशो भवति ॥

102. कद् is substituted for कु before रथ and वद also.

Thus कद्रथः, कद्वदः ॥

तृणे च जातौ ॥ १०३ ॥ पदानि ॥ तृणे, च, जातौ, ॥

वृत्तिः ॥ तृणशब्दउत्तरपदे जातावभिधेयायां कोः कदादेशो भवति ॥

103. कत् is substituted for कु, when तृण follows denoting a species.

As कत्तृणा नाम जातिः ॥ But कुत्सितानि तणानि=कुतृणानि ॥

का पथ्यक्षयोः ॥ १०४ ॥ पदानि ॥ का, पथि, अक्षयोः, ॥

वृत्तिः ॥ पथिन् अक्ष इत्येतयोरुत्तरपदयोः कोः का इत्ययमादेशो भवति ॥

104. का is the substitute of कु, before पथिन् and अक्ष ॥

Thus कापथः and काक्षः ॥

ईषदर्थे ॥ १०५ ॥ पदानि ॥ ईषत्-अर्थे ॥

वृत्तिः ॥ ईषदर्थे वर्त्तमानस्य कोः का इत्ययमादेशो भवति ॥

105. का is the substitution for कु, when the meaning is 'a small'.

As कामधुरम्, कालवणम्, काम्लम् ॥ Though the second member may begin with a vowel, yet this substitution takes place, in spite of VI. 3. 101 : as कोष्णम् ॥

विभाषा पुरुषे ॥ १०६ ॥ पदानि ॥ विभाषा, पुरुषे, ॥

वृत्तिः ॥ पुरुषशब्दउत्तरपदे विभाषा कोः का इत्ययमादेशो भवति ॥

106. का is optionally substituted for कु, when the word पुरुष follows.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

Thus कापुरुषः or कुपुरुषः ॥ This is an aprâpta-vibhâshâ. In the sense of 'a little ईषद्', the substitution is compulsory; as ईषत् पुरुषः = का पुरुषः ॥

कवञ्चोष्णे ॥ १०७ ॥ पदानि ॥ कवम्, च, उष्णे, ॥

वृत्तिः ॥ उष्णशब्दउत्तरपदे कोः कवङ्ङित्ययमादेशो भवति का च विभाषा ॥

107. का and कवङ् are optionally the substitutes of कु when उष्ण follows.

As कवोष्णम्, कोष्णम् or कदुष्णम् ॥

पथि चच्छन्दसि ॥ १०८ ॥ पदानि ॥ पथि, च, छन्दसि, ॥

वृत्तिः ॥ पथिशब्दउत्तरपदे छन्दसि विषये कोः कव का इत्येतावादेशौ भवतो विभाषा ॥

108. This substitution of का, and कव for कु takes place in the Veda, before पथ ॥

Thus कवपथः, कापथः and कुपथः ॥

पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम् ॥ १०९ ॥ पदानि ॥ पृषोदरादीनि, यथोपदिष्टम्, ॥

वृत्तिः ॥ पृषोदरादीनि शब्दरूपाणि येषु लोपागमवर्णविकाराः शास्त्रेण न विहिता दृश्यन्ते च तानि यथोपदिष्टानि साधूनि भवन्ति ॥

वार्त्तिकम् ॥दिक्शब्देभ्य उत्तरस्य तीरस्य तार भावो वा भवति ॥

वा० ॥ वाचो वादे डत्वं च लभावश्चोत्तरपदस्येञि प्रत्यये ॥

वा० ॥ षषउत्वं दतृदशधासूत्तरपदादेष्टुत्वं च ॥

वा० ॥ दुरोदाशनाशदभध्येषूत्वं वक्तव्यमुत्तरपदादेश्च ष्टुत्वम् ॥

वा० ॥ स्वरो रोहतौ छन्दस्युत्वं वक्तव्यम् ॥ वा० ॥ पीवोपवसनादीनां च लोपो वक्तव्यः ॥

Kârikâ—वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च द्वौ चापरौ वर्णविकारनाशौ ।
धातोस्तदर्थातिशयेन योगस्तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तम् ॥

109. The elision, augment and mutation of letters to be seen in पृषादर &c, though not found taught in treatises of Grammar, are valid, to that extent and in the mode, as taught by the usage of the sages.

The word यथोपदिष्टम् = शिष्टैरुच्चारितानि ॥ Thus पृषदुदरो यस्य = पृषोदरम्, पृषद् उद्वानं यस्य = पृषोद्वानम् ॥ Here there is elision of द् ॥ So also वारिवाहकः = बलाहकः, here वारि is replaced by ब, and ल replaces व of वाहक; जीवनस्य मूतः = जीमूतः, here वन has been elided; शवानां शयनं = श्मशानम्; here श्म replaces शव; and शान for शयन ॥ ऊर्द्ध्वं खमस्य = उलूखलम्; here उलू replaces ऊर्ध्व, and खल replaces खम ॥ पिशिताशः = पिशाचः ॥ बुवन्तोऽस्यां सीदन्ति = बृसी ॥ Here सद् takes the affix ड्र in the locative, and बुव is replaced by बृ ॥ मह्यां रौति = मयूरः ॥ Here मही is replaced by मयू, and the final of रु is elided before the affix अच् ॥ And so on with अश्वत्थ, कपित्थ &c.

Vârt:—तीर becomes optionally तार after a word denoting direction, as दक्षिणतीरम् or दक्षिणतारम्, उत्तरतीरम्, or उत्तरतारम् ॥

Vârt:—Before the Patronymic इञ् affix, वाग्वाद becomes वाड्डाल as, वाग्वादस्यापत्यं = वाड्डालिः ॥

Vârt:—The final of षष् is changed to उ before दत्, दश, and धा (meaning

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GL

'location'): and the first letter of the second member is changed to ड or ढ ॥ Thus षड् दन्ता अस्य = षोडन्; so षोडश; षड्धा or षोढा कुरु ॥ The addition of ड is optional here. The putting of धासु in the plural number indicates that धा has here the meaning of "in many parts or ways" (नानाधिकरण). In fact it has the force of an affix here. The rule therefore does not apply to these:—षट् दधाति or धयति = षड्धा ॥

Vârt.—The final of दुर् is changed to उ, before दाश, नाश, दभ and ध्यै and the first letters of these are changed to their corresponding cerebrals. Thus दुःखेन दाश्यते, नाश्यते, दभ्यते यः = दूडाशः, दूणाशः, दूडभः, In the last (दम्भ) there is elision of the nasal also. दुष्टं ध्यायति = दूढ्यः ॥ Here is added the affix क to the root ध्या (ध्यै) preceded by the upapada दुः, by III. I. 136.

Vârt:—उ is substituted for the final of स्वर् when the verb रुह follows in the Vedas: as एहित्वं जायेस्वो रोहावं (रोहाव is Imperative Ist. Pers. Dual).

Vârt:—The final of पीवस्, पयस् &c. is elided in the Vedas. as पीवोप वसनानां, पयोपवसनानाम् ॥

संख्याविसायपूर्वस्याह्नस्याहनन्यतरस्यां ङौ ॥ ११० ॥ पदानि ॥ संख्या, वि, साय, पूर्वस्य, अह्नस्य, अहन्, अन्यतरस्याम्, ङौ ॥

वृत्तिः ॥ संख्या वि साय इत्येवंपूर्वस्याह्नशब्दस्य स्थाने अहनित्ययमादेशो भवत्यन्यतरस्यां ङौ परतः ॥

110. अहन् may optionally be substituted for अह्न, in the Locative singular, when a Numeral, or वि or साय precedes it.

Thus द्वयोरह्नोर्भवः = द्व्यह्नः, त्र्यह्नः ॥ The Locative singular of these are द्व्यह्नि or द्व्यहनि, त्र्यह्नि or त्र्यहनि ॥ So also द्व्यह्ने, त्र्यह्ने ॥ With वि—व्यह्नि, व्यहनि or व्यह्ने; साय—सायाह्नि, सायाहनि, सायाह्ने ॥ These are एकदेशिसमासः, and this very sûtra is an indicator that अहन् may be compounded with other words than a Numeral, or वि or साय ॥ Thus we have मध्याह्ने = मध्यमह्नः (II. 2. 1). But पूर्वाह्णे and अपराह्णे only.

ढ्लोपे पूर्वस्य दीर्घो ऽणः ॥ १११ ॥ पदानि ॥ ढ्लोपे, पूर्वस्य, दीर्घः, अणः ॥

वृत्तिः ॥ ढकाररेफयोर्लोपो यस्मिन् स ढ्लोपः, तत्र पूर्वस्याणो दीर्घो भवति ॥

111. When ढ् or र् is elided, for the preceding अ, इ and उ a corresponding Long vowel is substituted.

Thus लीढम्, मीढम्, उपगूढम् ॥ रलोपे-निर्-रक्तम् = नीरक्तम्, अग्निर् रथः = अग्नीरथः, इन्दू रथः, पुना रक्तम् वासः, प्राता राजक्रयः ॥ For the elision of ढ see VIII. 3. 13, and for the elision of र् see VIII. 3. 14. But आवृढम्, the ऋ is not lengthened because it is not included in the pratyahâra अण् which is formed with the ण् of अ इ उ ण्॥

सहिवहोरोदवर्णस्य ॥ ११२ ॥ पदानि ॥ सहि, वहोः, ओत्, अवर्णस्य, ॥

वृत्तिः ॥ सहि वहि इत्येतयोरवर्णस्योकार आदेशो भवति ढ्लोपे ॥

112. When ढ् or र् are elided, there is the substitution of ओ for the अ or आ of the verbs सह and वह ॥

Thus सोढा, सोढुम्, सोढव्यम्, वोढा, वोढुम् and वोढव्यम् ॥ Why do we say of अ or आ? Observe ऊढः, ऊढवान् ॥ Why do we say अवर्ण which includes long आ also? The rule will apply even when the short अ of सह and वह is changed to आ by Vṛiddhi: as उदवोढाम्, उदवोढम् ॥ Had merely अ been read into the sûtra, instead of अवर्ण then coming after the त् of ओत्, it would have denoted only short अ (तादपि परः = तपरः I. 1. 75).

साढ्यै साढ्वा साढेति निगमे ॥ ११३ ॥ पदानि ॥ साढ्यै, साढ्वा, साढा, इति, निगमे ॥

वृत्तिः ॥ साढ्यै साढ्वा साढा इति निगमे निपात्यन्ते ॥

113. साढ्यै, साढ्वा and साढा are irregularly formed in the Vedas.

Thus साढ्यै समन्तात्, साढ्वा शत्रून् ॥ The latter is formed by क्त्वा affix, the ओ substitution not taking place. In the other alternative क्त्वा is changed to ध्वी ॥ साढा is formed by तृच् affix. In the secular literature सोढा and सोढ्वा are the proper forms.

संहितायाम् ॥ ११४ ॥ पदानि ॥ संहितायाम्, ॥

वृत्तिः ॥ संहितायामित्ययमधिकारः । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः संहितायामित्येवं तद्वेदितव्यम् ॥

114. In the following sûtras upto the end of the pâda, are to be supplied the following words :—"In an uninterrupted flow of speech".

Thus sûtra VI. 3. 135 declares "अ at the end of a two-syllabic inflected verb becomes long in the Hymns". Thus विद्माहित्वा सत्पतिं शूर गोनाम् The word संहितायाम् should be read into that sûtra to complete the sense. So that when the above words stand separately, we have विद्म, हि, त्वा, सत्पतिं, शूर, गोनाम् ॥

कर्णे लक्षणस्याविष्टाष्टपञ्चमणिभिन्नच्छिन्नच्छिद्रस्रुवस्वस्तिकस्य ॥ ११५ ॥ पदानि ॥ कर्णे, लक्षणस्य, अ विष्ट, अष्ट, पञ्च, मणि, भिन्न, छिन्न, छिद्र, स्रुव, स्वस्तिकस्य (दीर्घः) ॥

वृत्तिः ॥ कर्णशब्दे उत्तरपदे लक्षणवाचिनो दीर्घो भवति विष्ट अष्टन् पञ्चन् मणि भिन्न छिन्न छिद्र स्रुव स्वस्तिक इत्येतान्वर्जयित्वा ॥

115. Before कर्ण, there is the substitution of a long vowel for the final of the preceding word, when it denotes a proprietorship mark or the ears of cattle, but not when the words are विष्ट, अष्टन्, पञ्चन्, मणि, भिन्न, छिन्न, छिद्र, स्रुव and स्वस्तिक ॥

Thus दात्राकर्णः, द्विगुणाकर्णः, त्रिगुणाकर्णः, द्व्यङ्गुलाकर्णः, त्र्यङ्गुलाकर्णः ॥ The word लक्षण here means any peculiar mark showing the proprietorship, put or made on the ears of animals. Why do we say when it denotes such a mark?

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
GSL

Observe शोभनकर्णः ॥ Why do we say 'with the exception of विष्ट &c'? Observe विष्टकर्णः ॥ अष्टकर्णः, पञ्चकर्णः, भिन्नकर्णः, छिन्नकर्णः, छिद्रकर्णः, स्रुवकर्णः, स्वस्तिककर्णः and मणिकर्णः॥

नहिवृतिवृषिव्यधिरुचिसहितनिषु कौ ॥११६॥ पदानि ॥ नहि, वृति, वृषि, व्यधि, रुचि, सहि, तनिषु, कौ, ॥

वृत्तिः ॥ नहि वृति वृषि व्यधि रुचि सहि तनि इत्येतेषु क्विप्प्रत्ययान्तेषूत्तरपदेषु पूर्वपदस्य दीर्घो भवति संहितायां विषये ॥

116. A long vowel is substituted for the final vowel of the preceding word, before the verbs नह्, वृत्, वृष्, व्यध्, रुच्, सह् and तन्, when these roots take the affix क्वि ॥

Thus उपानह् (उपानत् Nom. S.), so also, परीणत्, नीवृत्, उपावृत्, (with vṛt) प्रावृट्, उपावृट्, (with vṛsh) मर्माविन्, हृदयाविन्, श्वाविन्, (with vyadh) नीरुक्, अभीरुक्, (with ruch) ऋतीषट्, (with sah) तरीतट् (with tan). The nasal is elided after गम् before क्वि (VI. 4. 40), by an extension of that rule, it is elided after तन् also. Why do we say when क्वि follows? Observe परिणहनम् ॥

वनगिर्योः संज्ञायां कोटरकिंशुलकादीनाम् ॥ ११७ ॥ पदानि ॥ वन, गिर्योः, संज्ञायाम्, कोटर, किंशुलकादीनाम्, ॥

वृत्तिः ॥ वन गिरि इत्येतयोरुत्तरपदयोर्यथासंख्यं कोटरादीनां किंशुलकादीनां च दीर्घो भवति संज्ञायां विषये॥

117. For the final vowel of कोटर &c. a long vowel is substituted before वन, and so also of किंशुलक &c. before गिरि, when the compound is a Name.

Thus कोटरावणम्, मिश्रकावणम्, सिध्रकावणम्, सारिकावणम् ॥

So also किंशुलकागिरिः, अञ्जनागिरिः, &c.

The न is changed to ण in वन by VIII. 4. 4. But असिपत्रवनम् and कृष्णगिरि as these words do not belong to the above classes.

1 कोटर, 2 मिश्रक, 3 सिध्रक, 4 पुरग (पुरक), 5 शारिक (सारिक) ॥

1 किंशुलुक (किंशुलक), 2 शाल्व (साल्वक), 3 नड* 4 अञ्जन, 5 भञ्जन, 6 लोहित, 7 कुक्कुट ॥

वले ॥ ११८ ॥ पदानि ॥ वले, (पूर्वस्य दीर्घः) ॥

वृत्तिः ॥ वले परतः पूर्वस्य दीर्घो भवति ॥

वार्त्तिकम् ॥ अनुत्साहभ्रातृपितृणमिति ॥

118. The final of the preceding word is lengthened before the affix वल ॥

Thus आसुतीवलः, कृषीवलः, दन्तावलः ॥ These are formed by the affix वलच् (V. 2. 112).

Vârt:—Not so, of उत्साह, भ्रातृ and पितृ : as उत्साहवल, भ्रातृवलः and पितृवलः ॥

मतौ बह्वचो ऽनजिरादीनाम् ॥ ११९ ॥ पदानि ॥ मतौ, बह्व चः, अनजिरादीनाम्, (संज्ञायाम्) ॥

वृत्तिः ॥ मतौ परतो बह्वचो ऽजिरादिवर्जितस्य दीर्घो भवति संज्ञायां विषये ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

119. The final vowel of a word consisting of more than two syllables is lengthened before the affix मत्, when it is a name, but not of the words अजिर &c.

Thus उदुम्बरावती, मशकावती, वीरणावती, पुष्करावती, अमरावती ॥ These are formed by the affix मतुप् (IV. 2. 85) The मत् is changed to वत्, by VIII. 2. 11. Why do we say 'of a word consisting of more than two syllables? Observe व्रीहिमती ॥ Why 'with the exception of अजिर &c'. Observe अजिरवती, खदिरवती, पुलिनवती, हंसकारण्डवती, चक्रवाकवती ॥ When the word is not a name, there is no lengthening, as वलयवती ॥

1 अजिर, 2 खदिर, 3 पुलिन. 4 हंस, 5 कारण्डव (हंसकारण्डव) 6 चक्रवाक.

शरादीनां च ॥ १२० ॥ पदानि ॥ शरादीनाम्, च, (दीर्घः) ॥

वृत्तिः ॥ शरादीनां च मतौ दीर्घो भवति संज्ञायां विषये ॥

120. The final vowel of शर &c. is lengthened before मत् when it is a Name.

As शरावती, वंशावती ॥ The म of मत् is changed to व because it is a Name (VIII. 2. 11). But not so after व्रीहि &c as these belong to यवादि class (VIII. 2. 9).

1 शर, 2 वंश, 3 धूम, 4 अहि, 5 कपि 6 मणि, 7 मुनि, 8 शुचि, 9 हनु.

इको वहे ऽपीलोः ॥ १२१ ॥ पदानि ॥ इकः, वहे, अपीलोः ॥

वृत्तिः ॥ इगन्तस्य पूर्वपदस्य पीलुवर्जितस्य वहउत्तरपदे दीर्घो भवति ॥

वार्त्तिकम् ॥ अपील्वादीनामिति वक्तव्यम् ॥

121. The final इ and the उ of a word, with the exception of पीलु, are lengthened before वह ॥

Thus ऋषीवहम्, कपीवहम्, मुनीवहम् ॥ Why do we say 'ending in इक् vowels'? Observe पिण्डवहम् ॥ Why not of पीलु? Observe पीलुवहम् ॥

Vârt:—It should be stated "with the exception of पीलु and the rest." As दारुवहम् ॥

उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम् ॥ १२२ ॥ पदानि ॥ उपसर्गस्य, घञि, अमनुष्ये, बहुलम्, ॥

वृत्तिः ॥ उपसर्गस्य घञन्तउत्तरपदे ऽमनुष्येभिधेये बहुलं दीर्घो भवति ॥

122. The final vowel of a Preposition is diversely lengthened, before a word formed by the kṛit-affix घञ्, but not when the compound denotes a human being.

Thus नीक्लेदः, वीमार्गः, अपामार्गः ॥ It does not take place, as प्रसवः, प्रसारः ॥ It is lengthened before सार and कार, when building is meant, as प्रासारः and प्राकारः, otherwise प्रसारः and प्रकारः ॥ Optionally in वेश &c. as प्रतिवेशः or प्रतीवेशः, प्रतिरोधः or प्रतीरोधः ॥ When human beings are meant, there is no lengthening, as निषादो मनुष्यः ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GL

इकः काशे ॥ १२३ ॥ पदानि ॥ इकः, काशे, (दीर्घः) ॥

वृत्तिः ॥ इगन्तस्योपसर्गस्य काशशब्दउत्तरपदे दीर्घो भवति ॥

123. A Preposition ending in इ, or उ lengthens its final before काश ॥

As नीकाशः, वीकाशः, अनूकाशः ॥ काश is formed by अच् (III. 1. 134). Why do we say 'ending in इ or उ'? Observe प्रकाशः where the Preposition does not end in इक् ॥

दस्ति ॥ १२४ ॥ पदानि ॥ दः, ति, (दीर्घः इकः उपसर्गस्य) ॥

वृत्तिः ॥ दा इत्येतस्य यस्तकारादिरादेशस्तस्मिन्परत इगन्तस्योपसर्गस्य दीर्घो भवति ॥

124. A Preposition ending in इ or उ lengthens its final vowel, before the verb दा, when the latter is changed to त ॥

Thus नीत्तम्, वीत्तम्, परीत्तम् ॥ See VII. 4. 47 for the change of दा to त ॥ But प्रत्तम्, अवत्तम्, where the prepositions do not end in इ or उ ॥ Why do we say 'दा is changed to त'? Observe वितीर्णम्, नितीर्णम् ॥ Why do we say ति 'a substitute of दा, beginning with a त'? Observe सुदत्तम्, here दद् is the substitute of दा (VII. 4. 46).

अष्टनः संज्ञायाम् ॥ १२५ ॥ पदानि ॥ अष्टनः, संज्ञायाम्, (दीर्घः) ॥

वृत्तिः ॥ अष्टनित्येतस्योत्तरपदे संज्ञायां दीर्घो भवति ॥

125. A long vowel is substituted for the final of अष्टन् before the second member, when the compound is a name.

Thus अष्टावक्रः, अष्टाबन्धुरः अष्टापदम् ॥ But अष्टपुत्रः, अष्टभार्यः where the compounds are not names.

छन्दसि च ॥ १२६ ॥ पदानि ॥ छन्दसि, च, (दीर्घः) ॥

वृत्तिः ॥ छन्दसि विषये ऽष्टन उत्तरपदे दीर्घो भवति ॥

वार्त्तिकम् ॥ गवि च युक्ते भाषायामष्टनो दीर्घो भवतीति वक्तव्यम् ॥

126. In the Veda also, the long vowel is substituted for the final of अष्टन् before a second member.

Thus आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेत्, अष्टाहिरण्या दक्षिणा, अष्टापदी देवता सुमती ॥ The form अष्टापदी is the feminine in ङीप् (IV. 1. 8) of अष्टपात् (V. 4. 138 the अ of पाद being elided in a Bahuvrihi), पद् being substituted for पात् by VI. 4. 130.

Vârt:—The final of अष्टन् is lengthened before गो even in the vernacular, when yoking is meant. Thus अष्टागवं शकटम् ॥

चितेः कपि ॥ १२७ ॥ पदानि ॥ चितेः, कपि, (दीर्घः) ॥

वृत्तिः ॥ चितिशब्दस्य कपि परतो दीर्घो भवति ॥

127. The final vowel of चिति is lengthened before the affix कप् ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

Thus एकचितीकः, द्विचितीकः, त्रिचितीकः ॥

विश्वस्य वसुराटोः ॥ १२८ ॥ पदानि ॥ विश्वस्य, वसु, राटोः, (दीर्घः) ॥

वृत्तिः ॥ विश्वशब्दस्य वसु राडित्येतयोरुत्तरपदयोर्दीर्घ आदेशो भवति ॥

128. The final vowel of विश्व is lengthened before वसु and राट् (the form assumed by राज्).

Thus विश्वावसुः, विश्वाराट् ॥ The rule applies to the राट् form of राज in the Nominative singular, and not when it retains its own form: as विश्वराजौ, विश्वराजः ॥

नरे संज्ञायाम् ॥ १२९ ॥ पदानि ॥ नरे, संज्ञायाम्, (दीर्घः) ॥

वृत्तिः ॥ नरशब्दउत्तरपदे संज्ञायां विषये विश्वस्य दीर्घो भवति ॥

129. The final of विश्व is lengthened before नर, when the compound is a Name.

Thus विश्वानरः, वैश्वानरिः (the son of Vishvânara). But विश्वनरः = विश्वे नरा यस्य when it is not a name.

मित्रे चर्षौ ॥ १३० ॥ पदानि ॥ मित्रे, च, ऋषौ, (दीर्घः) ॥

वृत्तिः ॥ मित्रे चोत्तरपदे ऋषावभिधेये विश्वस्य दीर्घो भवति ॥

130. The final of विश्व is lengthened before मित्र when it is the name of a Rishi.

As विश्वामित्रः 'the sage Viśvâmitra'. But विश्वमित्रः 'a boy called Viśvamitra'.

मन्त्रे सोमाश्वेन्द्रियविश्वदेव्यस्य मतौ ॥ १३१ ॥ पदानि ॥ मन्त्रे, सोम, अश्व, इन्द्रिय, विश्वदेव्यस्य, मतौ, (दीर्घः) ॥

वृत्तिः ॥ मन्त्रविषये सोम अश्व इन्द्रिय विश्वदेव्य इत्येतेषां मतुप्प्रत्यये परतो दीर्घो भवति ॥

131. In a Mantra, the final vowels of सोम, अश्व, इन्द्रिय and विश्वदेव्य are lengthened when the affix मतुप् follows.

Thus सोमावती, अश्वावती, इन्द्रियावती, विश्वदेव्यावती ॥

ओषधेश्च विभक्तावप्रथमायाम् ॥ १३२ ॥ पदानि ॥ ओषधेः, च, विभक्तौ, अप्रथमायाम्, (मन्त्रे) ॥

वृत्तिः ॥ ओषधिशब्दस्य विभक्तावप्रथमायां परतो दीर्घो भवति ॥

132. In a Mantra, the final of ओषधि is lengthened before the case-endings, but not in the Nominative.

Thus ओषधीभिरपीपतत्, नमः पृथिव्यै नमः ओषधीभ्यः ॥ Why do we say 'before case-endings'? Observe ओषधिपते ॥ Why do we say 'but not in the Nominative'? Observe स्थिरेयमस्त्वोषधिः ॥

ऋचि तुनुघमक्षुतङ्कुत्रोरुष्याणाम् ॥ १३३ ॥ पदानि ॥ ऋचि, तु, नु, घ, मक्षु, तङ्, कुत्र, उरुष्याणाम्, (दीर्घः) ॥

वृत्तिः ॥ ऋचि विषये तु नु घ मक्षु तङ् कु त्र उरुष्य इत्येषां दीर्घो भवति ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

133. In the Rig-Veda the finals of the particles नु, तु, घ, मक्षु, the tense-affix तङ्, कु, the ending त्र and the word उरुष्य are lengthened.

Thus तु :—आ तू न इन्द्र वृत्रहन् (Rig IV. 32. 1) नु—नू करणे ॥ घ : —उत वाघा स्यालात् ॥ मक्षुः—मक्षू गोमन्तमीमहे ॥ तङ् :—भरता जातवेदसम् (Rig X. 176. 2). तङ् is the त substitute of था, when it is treated as ङित्, therefore it does not apply here, शृणोत ग्रावाणः (I. 2. 4). कु—कूमनस् ; त्र—अत्रा गौः ; उरुष्या णोऽग्नेः ॥

इकः सुञि ॥ १३४ ॥ पदानि ॥ इकः, सुञि, (दीर्घः) ॥

वृत्तिः ॥ सुञ् निपातो गृह्यते । इगन्तस्य सुञि परतो मन्त्रविषये दीर्घो भवति ॥

134. In a Mantra, the finals of the preceding member ending in इ or उ are lengthened before the particle सु ॥

Thus अभी षु णः सखीनाम् (Rig. IV. 31. 3) ऊर्ध्व ऊ षुण ऊतये (Rig I. 36. 13). The स is changed to ष by VIII. 3. 107: and न changed to ण by VIII. 4. 27.

द्व्यचोतस्तिङः ॥ १३५ ॥ पदानि ॥ द्व्यचः, अतः, तिङः, (ऋचि दीर्घः) ॥

वृत्तिः ॥ द्व्यचस्तिङन्तस्यात ऋग्विषये दीर्घो भवति ॥

135. A tense affix ending in अ is lengthened in the Rig-veda, when the Verb consists of two syllables.

Thus विद्मा हि त्वा सत्पतिं शूर गोनाम् &c. See Rig III. 42. 6, विद्मा हि तस्य पितरम् &c. But not here देवा भवत वाजिनः, as the verb consists of more than two syllables; not also here आ देवान् वक्षि यक्षि च as the verbs do not end in अ ॥

निपातस्य च ॥ १३६ ॥ पदानि ॥ निपातस्य, च, (ऋचि) (दीर्घः) ॥

वृत्तिः ॥ निपातस्य च ऋग्विषये दीर्घ आदेशो भवति ॥

136. In the Rig Veda the final of a particle is lengthened.

Thus एवा ते, अच्छाते, अच्छा जरितारः (R. 1. 2. 2).

अन्येषामपि दृश्यते ॥ १३७ ॥ पदानि ॥ अन्येषाम्, अपि, दृश्यते, (दीर्घः) ॥

वृत्तिः ॥ अन्येषामपि दीर्घो दृश्यते स शिष्टप्रयोगादनुगन्तव्यः ॥ यस्य दीर्घत्वं न विहितं दृश्यते च प्रयोगे तदनेन कर्त्तव्यम् ॥

वार्त्तिकम् ॥ शुनो दन्तदंष्ट्राकर्णकुन्दवराहपुच्छपदेषु ॥

137. The elongation of the final is to be found in other words also.

Here we must follow the usage of the Śishṭhas. Where the lengthening is not ordained by any of the rules of Grammar, but occurs in the writing of standard authors, there we should accept such lengthening as valid. Thus केशाकेशि, कचाकचि, जलासाद्, नारकः, पूरुषः ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

CSL

Vârt:—The final of श्वन् is lengthened before the following दन्त, दंष्ट्रा, कर्ण कुन्द, वराह, पुच्छ, and पद:—as श्वादन्तः श्वादंष्ट्रः, श्वाकर्णः, श्वाकुन्दः, श्वावराहः, श्वापुच्छः, श्वापदः ॥

चौ ॥ १३८ ॥ पदानि ॥ चौ, (पूर्वस्यदीर्घः) ॥

वृत्तिः ॥ चौ परतः पूर्वपदस्य दीर्घो भवति ॥ चावित्यञ्चतिर्लुप्तनकाराकारो गृह्यते ॥

138. The final vowel of the preceding member is lengthened before अञ्च, when it assumes the form च, having lost its nasal and the vowel.

Thus दधीचः पश्य, दधीचा, दधीचे, मधूचः पश्य, मधूचा, मधूचे ॥ The nasal of अञ्च is elided by VI. 4. 24, and the अ by VI. 4. 138. In दधि + अच् the इ is not changed to its semivowel, though that is an antaranga rule, because the present sûtra ordains specifically long ई, and so also दधी + अच् and मधू + अच् ॥ See also VI. 3. 92.

संप्रसारणस्य ॥ १३९ ॥ पदानि ॥ संप्रसारणस्य, (उत्तरपदे दीर्घः) ॥

वृत्तिः ॥ संप्रसारणान्तस्य पूर्वपदस्योत्तरपदे दीर्घो भवति ॥

139. The vowel substituted for a semivowel is lengthened, when it stands as the first member of a compound.

As कारीषगन्धीपुत्रः, कारीषगन्धीपतिः, कौमुदगन्धीपतिः ॥ See VI. 1. 13. करीषस्येव गन्धोऽस्य=करीषगन्धिः (इ being added as samâsânta by V. 4. 136 and 137). The optional shortening ordained by VI. 3. 61. does not apply here, for that option is a definite and restricted option; moreover, on the maxim of परत्व, 'a subsequent rule superseding a precedent,' rule VI. 3. 61 is superseded by VI. 3. 139; and the rule VI. 3. 61 can not be revived by the maxim पुनः प्रसङ्ग विज्ञानं "occasionally the formation of a particular form is accounted for by the fact that a preceding rule is allowed to apply again, after it had previously been superseded, by a subsequent rule." For here the following maxim will prevent the revival सकृद्गतौ विप्रतिषेधेयद्बाधितं तद्बाधितमेव "when two rules, while they apply simultaneously, mutually prohibit each other, that rule of the two which is once superseded by the other, is superseded altogether, and cannot, therefore, apply again, after the latter rule has taken effect."

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
CSL

ओम्३ ।

षष्ठाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

BOOK SIXTH.

Chapter Fourth

अङ्गस्य ॥ १ ॥ पदानि ॥ अङ्गस्य, ॥

वृत्तिः ॥ अधिकारोयमाऽऽसप्तमाध्यायपरिसमाप्तेः । यदित उर्द्धमनुक्रमिष्यामोऽङ्गस्येत्येवं तद्वेदितव्यम् ॥

1. Whatever will be taught here after upto the end of the Seventh Adhyâya, is consequent upon the stem (aṅga).

This is an adhikâra sûtra. Thus in VI. 4. 2 is taught the lengthening of the vowel of a samprasâraṇa : as हूतः, जीनः, संवीतः ॥ That means that the vowel preceded by a consonant belonging to the stem is lengthened. Therefore in निर् + वेञ् + क्त = निरुतम्, the vocalised vowel उ is not lengthened, as निर् is upasarga and not stem. So दुरुतम् ॥ Similarly VI. 4. 3, teaches the lengthening of the final before नाम्, as अग्नीनाम्, वायूनाम् ॥ But क्रिमिणाम् पश्य, पामनां पश्य, as मि and म are not the end-portions of a stem. The stem is क्रिमिणा and पामना 'a female having क्रिमि or पामन्', formed by न affix (V. 2. 100). The forms क्रिमिणाम् and पामनाम् are Accusative Singular. Similarly VII. 1. 9 teaches that after अ, भिस् is changed into ऐस् ॥ As वृक्षैः, प्लक्षैः ॥ There also, the अ must be the अ final in an aṅga or stem : hence not here ब्राह्मणभिस्सा, ओदनभिस्सटा, the भिस does not follow an aṅga. भिस्स means boiled rice and भिस्सटा means दग्धिः ॥

The maxim of अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य does not apply here ; for had it been so, there would have been no necessity of making this sûtra. For example, in the sûtra नामि (VI. 4. 3), the affix नाम् having a meaning would have been meant, and not any other नाम् ॥

The word अङ्गस्य must be read in the following sûtras, otherwise there would arise incongruity : *first*; sûtras teaching the lengthening of the vowel when सन् or Samprasaraṇa follows, thus : VI. 4. 16 ordains the lengthening of vowel before सन्, as चिचीषति ; but not here दधि सनोति for इ of दधि is not that of aṅga. So also in Samprasârana, but not in निरुत &c as shown above.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

2ndly—For the purposes of एत्वं in sûtra VI. 4. 68. The optional change of आ into ए must refer to anga,, as ग्लेयात् or ग्लायात्, but not here निर्यायात् or निर्वायात्, for here र् is not part of the anga, and so र्य cannot be considered a conjunct part of anga.

3rdly—For the change of तु to तात् in VII. 1. 35. There also तु must be portion of the anga, and not the particle तु, therefore, जीवतु or जीवतात्, but hot here जीव तु त्वम् ॥

4thly—For the substitution of इयङ् aud उवङ् in VI. 4. 77. Therefore not here श्यर्थम् and वर्थम् ॥

5thly—For the sake of नुट् augment in VII. 1. 54. But not here कुमारी आमिति आह ॥

6thly—For the sake of shortening of vowels. Thus VII. 4. 13 ordains the shortening of अण् vowels before क ॥ It refers to the anga-vowel, as कुमारिका ॥ But not here, कुमारी कस्मै स्पृहयति or कुमार्याः कं सुखं = कुमारीकं ॥

And lastly for तत्व or त substitution. Thus VII. 4. 48 ordains the change of प into त् in the case of अप before भ ॥ It refers to anga, as अद्भिः ॥ But not here अब्भारः, for अप् here is not anga.

To sum up in Sanskrit: सन् सम्प्रसारण दीर्घत्वैत्वतातादेइयङुवङ्नुट् ह्रस्वत्व तत्वे च अङ्गस्येत्यधिकारे प्रयोजनं ॥

The word अङ्गस्य is in the Genitive case. But the force of Genitive is here not only that taught in I. 1. 49 (स्थाने योगः), but of mere relation-ship. Or अङ्गस्य may be considered as a mere prâtipadika, without any case-affix. In the subsequent aphorisms, it should be read with proper case-affixes as the exigencies of each sûtra may require. Thus in अतो भिस ऐस् (VII. 1. 9) अङ्ग should be read in the ablative case: अकारान्ताद् अङ्गाद् भिसः ऐस् ॥ The Genitive case has force of स्थानषष्ठी in sûtras like हन्तेर्ज, where the *whole* of हन् is replaced (VI. 4. 36). It has the force of अवयवषष्ठी in sûtras like ऊदुपधाया गोहः (VI. 4. 89). It has the force of निमित्तनिमित्ति सम्बन्धः in युवोरनाकौ (VII. 1. 1). Or the Genitive case in अङ्गस्य may be changed into any other case, as already shown.

हलः ॥ २ ॥ पदानि ॥ हलः, (अङ्गस्य सम्प्रसारणम् दीर्घः) ॥

वृत्तिः ॥ अङ्गावयवाद्धलो यदुत्तरं संप्रसारणं तदन्तस्याङ्गस्य दीर्घो भवति ॥

2. The long vowel is substituted for a vocalised half-vowel अ, इ and उ at the end of a stem, when it is preceded by a consonant which is a portion of the stem.

Both the words दीर्घ and अण् from VI. 3. 111, and संप्रसारण from VI. 3. 139 are understood here. Thus हूतः from ह्वा, जीनः from ज्या, संवीतः from व्या ॥ Why do we say 'preceded by a consonant'? Observe उतः and उतवान् from वेञ् ॥ Why do we say that the preceding consonant should be a portion of the stem?

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

Observe निरुतम्, here र् is not an integral part of the stem, but a portion of the upasarga निर् and therefore उ is not lengthened. Why do we say 'at the end of a stem'? Observe विद्धः, विचितः from व्यध् and व्यच्; here the vowel इ is in the *middle* of the stem. Why do we say 'अ, इ and उ substitutes of semivowels'? Observe तृतीयः ॥ Here त्रि has been vocalised into तृ, ऋ being substituted for र् before the affix तीय (V. 2. 55). The ऋ will not be lengthened. Or the absence of lengthening in तृतीय is an irregularity countenanced by Pâṇini himself in sûtras like II. 1. 30 &c. The word अङ्ग should be repeated in this sûtra, first to qualify the word हल, and then to qualify the letters अ, इ and उ ॥

नामि ॥ ३ ॥ पदानि ॥ नामि, (अङ्गस्य दीर्घः) ॥

वृत्तिः ॥ नामीत्येतत्षष्ठीबहुवचनम् आगतनुट्कं गृह्यते ॥ तस्मिन्परतोऽङ्गस्य दीर्घो भवति ॥

Kârikâ—नामि दीर्घ आमि चेत्स्यात्कृते दीर्घे न नुट् भवेत् ।
वचनाद्यत्र तन्नास्ति, नोपधायाश्च चर्म्मणाम् ॥

3. The long vowel is substituted for the final of the stem before the Genitive Plural affix नाम् (having the augment नुट्).

Thus अग्नीनाम्, वायूनाम्, कर्तॄणाम्, हर्तॄणाम् ॥ The anuvritti of अण् (VI. 3. 111) ceases. The augment नुट् (VII. 1. 54) in नाम् is for the sake of the subsequent sûtra; like VI.4.7. and the lengthening takes place after the addition of नुट् to the genitive affix आम् ॥ For if the lengthening took place before the addition of नुट्, there would be no occasion for नुट् which comes only after short stems.

न तिसृचतसृ ॥ ४ ॥ पदानि ॥ न, तिसृ, चतसृ, (नामि दीर्घः) ॥

वृत्तिः ॥ तिसृ चतसृ इत्येतयोर्नामि दीर्घो न भवति ॥

4. The finals of तिसृ and चतसृ are not lengthened before नाम् ॥

As तिसृणाम्, चतसृणाम् ॥ The very fact of this prohibition proves by implication that the final ऋ of these words is not changed to र before a genitive plural, VII. 2. 100 notwithstanding. In fact नुट् is added before scope is given to that rule, and thus the preceding rule VII. 1. 54 prevents the application of the subsequent rule VII. 2. 100.

छन्दस्युभयथा ॥ ५ ॥ पदानि ॥ छन्दसि, उभयथा ॥

वृत्तिः ॥ छन्दसि विषये तिसृचतसोर्नामि परत उभयथा दृश्यते, दीर्घश्चादीर्घश्च ॥

5. In the Veda, the finals of तिसृ and चतसृ are found in both ways, before the Genitive plural नाम् ॥

In some places they are seen as lengthened, in others not. As तिसृण मध्यंदिने or तिसृणाम् मध्यंदिने ॥ So also चतसृणाम् and चतसृणाम् ॥

नृ च ॥ ६ ॥ पदानि ॥ नृ, च, ॥

वृत्तिः ॥ नृ इत्येतस्य नामि परतुभयथा भवति ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
CSL

6. So also नृ before the Genitive Plural नाम् is lengthened optionally.

As त्वं नृणां नृपते, and त्वं नॄणां नृपते ॥ According to some this option is confined to the Vedas, according to others, it extends to secular literature also.

नोपधायाः ॥ ७ ॥ पदानि ॥ न, उपधायाः, (नामि दीर्घः) ॥

वृत्तिः ॥ नान्तस्याङ्गस्योपधाया नामि परतो दीर्घो भवति ॥

7. In a stem ending in न्, the preceding vowel is lengthened before the affix नाम् ॥

Thus पञ्चन् + नाम् (VII. 1. 55) = पञ्चान् + नाम् (VI. 4. 7) = पञ्चानाम् (VIII. 2. 7); सप्तानाम्, नवानाम्, दशानाम् ॥ Why do we say 'ending in न्'? Observe चतुर्णाम् ॥ But not in चर्म्मणाम् where the affix is not नाम् but आम् without नुट् ॥

सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ ॥ ८ ॥ पदानि ॥ सर्वनामस्थाने, च, असम्बुद्धौ (नोपधायाः दीर्घः) ॥

वृत्तिः ॥ सर्वनामस्थाने च परतो ऽसंबुद्धौ नोपधाया दीर्घो भवति ॥

8. In a stem ending in न्, the preceding vowel is lengthened in strong cases, with the exception of the Vocative singular.

As राजा, राजानौ, राजानः, राजानम्, राजानौ ॥ So also सामानि तिष्ठन्ति ॥ राजा was राजान्स्, the स् was elided by VI. 1. 68, and न् by VIII. 2. 7. Why do we say 'in strong cases'? Observe राजनि (Loc-Sing); सामनि (Loc. Sing). Why do we say 'but not in the Vocative Singular'? Observe हे राजन् ! हे तक्षन् !

वा षपूर्वस्य निगमे ॥ ९ ॥ पदानि ॥ वा, ष, पूर्वस्य, निगमे ॥

वृत्तिः ॥ षपूर्वस्याचो नोपधाया निगमविषये सर्वनामस्थाने परतो ऽसंबुद्धौ वा दीर्घो भवति ॥

9. The lengthening of the penultimate vowel of a stem ending in न्, before the affixes of the strong-case, is optional in the Veda, when ष precedes such a vowel.

Thus स तक्षाणं or तक्षणं, तिष्ठन्तमब्रवीत् । ऋभुक्षाणं or ऋभुक्षणमिन्द्रम् ॥

Why do we say 'in the Veda'? In the secular literature we have तक्षा, तक्षाणौ तक्षाणः always.

सान्तमहतः संयोगस्य ॥ १० ॥ पदानि ॥ सान्त, महतः, संयोगस्य, (दीर्घः) ॥

वृत्तिः ॥ सकारान्तस्य संयोगस्य यो नकारः महतश्च तस्योपधाया दीर्घो भवति सर्वनामस्थाने परतो ऽसंबुद्धौ ॥

10. In the strong cases with the exception of Vocative singular, the penultimate vowel is lengthened, in the case of a stem ending in स्, with a Nasal consonant preceding it, and of महत् ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
1254

GSL

That is, a stem ending in the conjunct consonant न्स्, elongates its penultimate vowel before the affixes of the first five cases. Thus श्रेयान्, श्रेयांसौ, श्रेयांसः, श्रेयांसि, पयांसि, यशांसि ॥ महत्—महान्, महान्तौ, महान्तः ॥ But हे श्रेयन्, हे महन् in Vocative Singular. The Nasal is inserted by VII. 1. 70.

अप्तृन्तृच्स्वसृनप्तृनेष्टृत्वष्टृक्षत्तृहोतृपोतृप्रशास्तॄणाम् ॥११॥ पदानि ॥ अप्, तृन्, तृच्, स्वसृ, नप्तृ, नेष्टृ, त्वष्टृ, क्षत्तृ, होतृ, पोतृ, प्रशास्तॄणाम् ॥

वृत्तिः ॥ अप् इत्येतस्य तृजन्तस्य स्वसृ नप्तृ नेष्टृ त्वष्टृ क्षत्तृ होतृ पोतृ प्रशास्तृ इत्येतेषां चाङ्गानामुपधाया दीर्घो भवति सर्वनामस्थाने परतो ऽसंबुद्धौ ॥

11. In the strong cases, with the exception of the Vocative Singular, the penultimate vowel is lengthened in अप्, in stems formed by तृन् and तृच् affixes, and in स्वसृ, नप्तृ, नेष्टृ, त्वष्टृ, क्षत्तृ, होतृ, पोतृ and प्रशास्तृ ॥

Thus आपः तिष्ठन्ति ॥ Some would have it even in compounds; as बह्वाम्पि तडागानि ॥ The Samâsânta rule is not applied here, because it is *anitya*. If it be considered *nitya*, then also there is lengthening, but without the addition of the nasal. तत्र समासान्तो विधिरनित्य इति समासान्तो न क्रियते। नित्यमपि च नुममकृत्वा दीर्घत्वमिष्यते। तृन्। कर्त्तारौ कटान्। वदितारौ जनापवादान्। कर्त्तारः। तृच्। कर्त्तारौ कटस्य। कर्त्तारः। हर्त्तारौ भारस्य, हर्त्तारः। स्वसृ। स्वसा। स्वसारौ। स्वसारः। नप्तृ। नप्ता। नप्तारौ। नप्तारः। नेष्टृ। नेष्टारौ। नेष्टारः। त्वष्टृ। त्वष्टारौ। त्वष्टारः। क्षत्तृ। क्षत्तारौ। क्षत्तारः। होतृ। होतारौ। होतारः। पोतृ। पोतारौ। पोतारः। प्रशास्तृ। प्रशास्तारौ। प्रशास्तारः। नप्त्रादीनां ग्रहणमव्युत्पत्तिपक्षे विध्यर्थम्। व्युत्पत्तिपक्षे नियमार्थम्। एवंभूतानामन्येषां संज्ञाशब्दानां दीर्घो मा भूदिति। पितरौ। पितरः। मातरौ। मातरः। असंबुद्धाविति किम्। हेकर्त्तः। हेस्वसः ॥

If the words नप्तृ &c. be considered as रूढि, not derived from any root, then their enumeration is here for the sake of Vidhi (injunction); if they be considered as derivative words formed by Uṇadi affixes, then their enumeration is for the sake of niyama (restriction), so that other words formed similarly are not to be governed by this rule. As पितरौ, पितरः, मातरौ, मातरः ॥ Why do we say 'not in the Vocative Singular'? Observe हे कर्त्तः, हे स्वसः ॥ In the above examples अर् is substituted for ऋ by VII. 3. 110.

इन्हन्पूषार्यम्णां शौ ॥ १२ ॥ पदानि ॥ इन्, हन्, पूष अर्यम्णां, शौ, (दीर्घः) ॥

वृत्तिः ॥ इन् हन् पूषन् अर्यमन् इत्येवमन्तानामङ्गानां शौ परत उपधाया दीर्घो भवति ॥

12. The penultimate vowel is lengthened before the affix शि (Nominative and Accusative Pl.), when the stem ends in इन्, or हन्, or पूषन् or अर्यमन् ॥

According to the maxim (See VI. 4. 14 also) that "अन्, इन्, अस्, मन् ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च तदन्त विधिं प्रयोजयन्ति", the employment of इन् in this sûtra includes and means "words *ending* in the syllable इन्" ॥ As regards the rest (हन् &c.), the affix शि (Neuter Pl.) is never added to them alone, but when they are parts of a compound. Thus इन् is a noun formed by the addition of

the affix क्विप् to the root हन्; and the affix Kvip is added to it only then, when it is preceded by another word like "Brahma" &c. See III. 2. 87. Similarly the words पूषन् and अर्यमन् are masculine and cannot take the Neuter Plural affix शि in their original state. They must be parts of a neuter compound, to admit this affix. Hence we have used words "when the stem *ends* in इन् &c."

Thus बहुदण्डीनि and बहुच्छत्रीणि । बहुवृत्रहाणि । बहुभ्रूणहाणि । बहुपूषाणि । बह्वर्यमाणि ॥ सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः । इन्हन्पूषार्यम्णामुपधायाः शावेव दीर्घो भवति नान्यत्र । दण्डिनौ । छत्रिणौ । वृत्रहणौ । पूषणौ । अर्यमणौ ॥

Though this result could have been obtained by VI. 4. 8, the special mention of these words shows that except in Accusative and Nom. Pl. the lengthening does not take place in other strong cases. As दण्डिनौ, छत्रिणौ, वृत्रहणौ, पूषणौ, अर्यमणौ ॥

Kârikâ :—Regarding the rule of lengthening taught about इन् &c here, let the wise reader, after making a restrictive rule with regard to सुट् (sarvanâmas thâna) affixes in general, make again another rule regarding the affix शि in particular, (i. e., make a yoga-bibhâga). By so doing, the form भ्रूणहनि (Loc. sin.) of the Achârya, will not be found fault with.

2. (But if yoga-vibhaga be not made) then I rule that the anuvritti of सुट् being dropped, let the rule be made with regard to शि affix in general (without regarding it as a Sarvanâmasthâna affix). And as the rule of lengthening applies to penultimates, there would arise no fault, if the vowel of इन् is lengthened before the demonstrative affix य (in words like वृत्रहायते = वृत्रहा इव आचरति, This refers to VII, 4. 25).

3. Or if the anuvṛitti of सुट् (Sarvanamasthana) be taken into this Sûtra, because of the context, then the mention of शि in this Sûtra, (would be redundant, because the word Sarvanâmasthâna includes it, so far as the strong cases are concerned) but it would find scope and utility in preventing the lengthening in those cases to which the context of Sarvanâmasthâna does not apply. That is, the Sarvanâmasthâna will be restricted with regard to इन् &c to the affix शि and not to सुट् affixes generally.

Note :—शि is the affix of the Nom. aud Acc. Pl. in Neuter (VII. 1. 20.) It it a Sarvanamasthana by I. 1. 42. But the word Sarvanamasthana may be read into this sutra from the preceding VI. 4. 8. What is then the necessity of employing शि in this? The above karika answers this.

In the case of हन् ending words, the subsequent rule VI. 4. 15, which required the lengthening of the penultimate vowel before an affix having an indicatory क् or ङ्, is however debarred by the present restrictive rule. Thus the Locative Singular (ङि) is वृत्रहनि, and भ्रूणहनि ॥ How do you make this? By splitting up the present sutra into two parts, the first part being इन् हन् पूषार्यम्णाम्, and the second being शौ ॥ It would then mean :—

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

(1) The penultimate vowel is lengthened, in strong cases only and no where else, when the stem ends in इन् or हन् or in पूषन् or अर्यमन् ॥ (2) So also it is lengthened before the strong case शि and no where else. These two restrictive rules therefore, would debar all other rules of penultimate lengthening which would otherwise have been applicable. But a rule which does not relate to *penultimate* vowel, is not debarred by this restriction, but does take effect. Thus वृत्रहायते, भ्रूणहायते denominative verbs in क्यङ् ॥

Or even though the Sarvanâmasthâna may be read into the sûtra by anuvṛitti, yet this may be considered a Restrictive Rule in general, and not only with regard to शि considered a Sarvanâmasthâna or a Neuter affix शि is the Sarvanâmasthâna affix of the Neuter: which has no other Sarvanâmasthâna, therefore, it is a general Niyama and not only a Sarvanâmasthâna or a Neuter niyama. Therefore in this niyama the word "नपुंसकस्य"—" of the Neuter"—is not to be taken.

For if it be taken, then the Sûtra would mean, the neuter stems in इन् &c are lengthened in शि only and no where else. The result would be that in examples like भ्रूणहनि ब्राह्मणकुले (loc. sin), there would be no lengthening at all (i.e. we shall never have the form भ्रूणहानि in loc. sin. by force of VI. 4. 15); moreover, by so doing, there would arise this anomaly also, that words other than Neuter would also not be lengthened.

The force of the definition of Sarvanâmasthâna applies to Neuter also in certain cases, therefore, any rule (niyama) made with regard to Sarvanâmasthâna would apply to Neuter also.

सौ च ॥ १३ ॥ पदानि ॥ सौ, च, (उपधायाः दीर्घः) ॥

वृत्तिः ॥ सावसंबुद्धौ परत इन्हन्पूषार्यम्णामुपधाया दीर्घो भवति ॥

13. The penultimate vowels of a stem ending in इन्, हन्, पूषन् or अर्यमन् are lengthened before the affix सु of the Nominative Singular but not in Vocative Singular.

Thus दण्डी, वृत्रहा, पूषा, अर्यमा ॥ The न् is elided by VIII. 2. 7, and the case-affix by VI. 1. 68. In the Vocative singular we have हे दण्डिन्, हे पूषन्, हे वृत्रहन् हे अर्यमन् ॥

अत्वसन्तस्य चाधातोः ॥ १४ ॥ पदानि ॥ अतु, असन्तस्य, च, अधातोः ॥

वृत्तिः ॥ अतु अस इत्येवमन्तस्य अधातोरुपधायाः सावसंबुद्धौ परतो दीर्घो भवति ॥

14. In the Nominative Singular (with the exception of the Vocative Singular) the penultimate vowel is lengthened in a stem ending in अतु, and अस् when the consonant (अस्) does not belong to a root.

Thus भवान् (with डवतुप् Uṇ I. 63 from भा to shine), कृतवान् (with क्तवतु); गोमान् and यवमान् (with मतुप्) ॥ The नुम् (न्) is added to the above by VII. 1. 70, after the elongation has taken place, for if added *before* elongation, the

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

vowel no longer being *penultimate*, will not be lengthened at all. अस् :—as सुपयाः, सुयशाः, सुश्रोताः ॥ Why do we say 'not belonging to a dhâtu'? Observe पिण्डग्रः where स् belongs to the root ग्रस् (पिण्डं ग्रसते), so also चर्मवः (चर्म वस्ते) ॥ The अस् having no significance as an affix &c is also included here, on the strength of the maxim "whenever अन् or इन् or अस् or मन्, when they are taught in Grammar denote by I. 1. 72, something that ends with these, there they represent these combination of letters both in so far as they possess, and also in so far as they are void of a meaning". (अनिनस्मन् ग्रहानि अर्थवता चानर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयोजयन्ति) ॥ The word अन्त in the sûtra indicates whatever *ends* in अतु whether when first enunciated (उपदेश), such as डवतु, क्तवतु &c, or which assumes the form अतु in grammatical inflection, such as मतुप् which in upadeśa ends in अतुप्, but becomes अतु in प्रयोग or application. In Vocative singular we have हे गोमन्, हे सुपयः this rule not applying there.

अनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङिति ॥ १५ ॥ पदानि ॥ अनुनासिकस्य, क्वि, झलोः, क्ङिति, (दीर्घः) ॥

वृत्तिः ॥ अनुनासिकान्तस्याङ्गस्य उपधाया दीर्घो भवति क्विप्रत्यये परतो झलादौ च क्ङिति ॥

15. The penultimate vowel of a stem, ending in a nasal, is lengthened before the affix क्वि, and before an affix having an indicatory क् or ङ्, which begins with a consonant other than a semivowel or a nasal.

Thus प्रशान् and प्रतान् from the roots शम् and तम् by VIII. 2. 64. So also before an affix beginning with a झल् consonant (any consonant but a nasal and a semivowel). As शान्तः (with क्त), शान्तवान् (with क्तवतु), शान्त्वा (with क्त्वा), and शान्तिः (with क्तिन्). These are all formed with कित् affixes. As to ङित् affixes we have शंशान्तः and तन्तान्तः formed by तस् 3rd Person Dual added to the Intensive roots शम् and तम् ॥ तस् is ङित् by I. 2. 4. Why do we say 'ending in a Nasal'? Observe ओदनपक्, पक्तः, पक्तवान् ॥ Why do we say 'before क्वि and jhalâdi affix'? Observe गम्यते, रम्यते ॥ Why do we say a ङित् or a कित् affix? Observe गन्ता and रन्ता ॥

अज्झनगमां सनि ॥ १६ ॥ पदानि ॥ अच्, हन्, गमाम्, सनि, (वा दीर्घः) ॥

वृत्तिः ॥ अजन्तानामङ्गानां हनिगम्योश्च सनि झलादौ परे वा दीर्घो भवति ॥

वार्त्तिकम् ॥ गमेरिङादेशस्येति वक्तव्यम् ॥

16. The lengthening of the vowel takes place in the case of a stem ending in a vowel, as well as of हन् and गम्, when the Desiderative affix सन् being jhalâdi (i. e. not taking the augment इट्) follows.

Thus of roots ending in vowel we have :—चिचीषति, तुष्टूषति, चिकीर्षति, जिहीर्षति (VII. 1. 100); of हन् and गम्, जिघांसति, and अधिजिगांसते ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GL

Vârt :—The rule applies to that गम् which is the substitute of इङ् (II. 4. 48) 'to study'. Therefore, not here, संजिगंसते वत्सो मात्रा (cf. VII. 2. 58) ; In the Veda we read स्वर्गं लोकं समजिगांसत्, where though गम् means 'to go' and is not, therefore, the substitute of इङ्, the lengthening takes place by the rule VI. 3, 137. Or the word अज्झ should not be added in the sûtra at all : which should be read as हनगमां सनि meaning "There is lengthening of the stem when the Desiderative सन् follows". This would apply of course, to vowel-ending stems, because the sentence would mean that, for there cannot be lengthening of a consonant. This will apply to गम् also, in this way :—"A stem ending in a vowel is lengthened in the Desiderative, and so also of गम् which is a substitute of the vowel-stem इ" ॥ In this way, we may see, that there is no necessity of the Vârtika.

तनोतेर्विभाषा ॥ १७ ॥ पदानि ॥ तनोतेः, विभाषा ॥

वृत्तिः ॥ तनोतेरङ्गस्य सनि झलादौ विभाषा दीर्घो भवति ॥

17. The lengthening of the stem of तन् is optional, before the Desiderative सन्, when it does not take the augment इट् ॥

Thus तितांसति or तितंसति ॥ But in तितनिषति no alternative is allowed, as इट् is added to सन् by VII. 2. 49 Vârt: optionally.

क्रमश्च क्त्वि ॥ १८ ॥ पदानि ॥ क्रमः, च, क्त्वि, (झलि) ॥

वृत्तिः ॥ क्रम उपधाया विभाषा दीर्घो भवति क्त्वाप्रत्यये झलादौ परतः ॥

18. The penultimate of क्रम् is optionally lengthened, before the affix क्त्वा, when it is without the augment इट् ॥

Thus क्रन्त्वा or क्रान्त्वा ; but क्रमित्वा only, with इट् augment. But when क्त्वा is replaced by ल्यप्, the rule does not apply : as प्रक्रम्य, उपक्रम्य ॥ This is on the maxim अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गोल्यप् बाधते 'a bahiranga substitution of ल्यप् supersedes even antaranga rule".

च्छ्वोः शूडनुनासिके च ॥ १९ ॥ पदानि ॥ च्छ्वोः, शूठ्, अनुनासिके, च, (क्विझलोः) ॥

वृत्तिः ॥ छ इत्येतस्य सतुकस्य वकारस्य च स्थाने यथासंख्यं श ऊठ् इत्येतावादेशौ भवतः, अनुनासिकादौ प्रत्यये परतः क्वौ झलादौ च क्ङिति ॥

19. For च्छ (including the augment तुक्) is substituted श्, and for व is substituted ऊठ्, before an affix beginning with a Nasal, as well as before क्वि and jhalâdi ङित् and कित् affixes (VI. 4. 15).

Thus प्रश्नः, विश्नः from प्रच्छ and विच्छ, with the affix नङ् (III. 3. 90) the च्छ being replaced by श ॥ Similarly from the root सिव् we have स्योनः thus: सिव् + न (Un III. 9). = सि + ऊ + न = स्यू + न = स्योनः (VII. 3. 84). Here the ऊ is added to the stem prior to the scope being given to the guṇa rule of VII. 3. 86, otherwise the form would be सिव् + न = सेव् + न = से + ऊ + न ॥ Having thus added ऊ,

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
GSL

before scope could be given to the guṇa rule VII. 3. 86, we make sandhi of सि+ऊ=स्यू, because semivowel substitution is antaranga operation and of wider scope than guṇa, and the maxim of वार्णादाङ्गं बलीयो भवति has no scope here. "An operation which is taught in the Angâdhikâra, and affects the anga or stem, possesses greater force than an operation which concerns a combination of letters (i. e. is taught in a sandhi rule)".

With क्वि we have शब्दप्राश् formed with क्विप् (Uṇ II. 57) added to प्रच्छ, there is no vocalisation of the semivowel र, and there is lengthening of अ, and च्छ changed to श. So also गोविश् ॥

Of the change of व into ऊ we have the following :—अक्षद्यूः, हिरण्यद्यूः (दिव्+क्विप्=दि+ऊ=द्यूः) ॥ Here the ऊ substitution is Bahiranga, and दि+ऊ=द्यू, the change of इ into य is antaranga, therefore on the maxim of असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे (a bahiranga is non-existent for the purposes of an antaranga), there should be no change of इ into य, for ऊ is non-existent. That maxim is however set aside by नाजानन्तर्ये बहिष्ट्व प्रक्लृप्तिः "A bahiranga operation is not regarded as bahiranga, and consequently asiddha, when an antaranga operation is to take effect, which depends on the immediate sequence of a vowel and something else".

So also before a jhalâdi affix; as प्रच्छ+क्त=पृष्टः, पृष्टवान् (क्तवतु), पृष्ट्वा (क्त्वा); here च्छ is changed to श, there is vocalisation by VI. 1. 16, and श changed to ष by VIII. 2. 36.

So also व is changed to ऊ as, द्यूतः, द्यूतवान्, द्यूत्वा ॥

When the affixes are not ङित् or कित्, the rule does not apply: as द्युभ्याम्, द्युभिः ॥ Some do not read the anuvritti of कित् and ङित् into this sûtra, and explain द्युभ्याम् and द्युभिः by VI. 1. 131 : उ short being substituted for व of दिव् ॥

In "छशां ष" (VIII. 2. 36) the letter छ should not be taken, because by the force of the present sûtra, श is ordained to come every where in the place of छ ॥

The indicatory ठ् in ऊठ् is for the sake of distinguishing this ऊ in sûtras like एत्येधत्यूठ्सु (VI. 1. 89). In the sutra वाह ऊठ् (VI. 4. 132) there is also indicatory ठ् ॥

ज्वरत्वरस्रिव्यविमवामुपधायाश्च ॥ २० ॥ पदानि ॥ ज्वर, त्वर, स्रिवि, अवि, मवाम, उपधायाः, च, (क्विझलोः वस्य) ॥

वृत्तिः ॥ ज्वर त्वर स्रिवि अव मव इत्येतेषामङ्गानां वकारस्य उपधायाश्च स्थाने ऊडित्ययमादेशो भवति क्वौ परतो ऽनुनासिके झलादौ च क्ङिति ॥

20. In ज्वर, त्वर् स्रिव, अव, and मव्, before the above-mentioned affixes (क्वि, a Nasal or a jhalâdi 'कित्' or ङित्) there is the single substitution of ऊठ् for the व and the vowel preceding the final consonant.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

CSL

Thus जूः, जुरौ, जुरः, जूर्त्तिः ॥ त्वरः—तूः, तुरौ, तुरः, तूर्णिः ॥ श्रिविः—श्रूः, श्रुवौ, श्रुवः, श्रूतः श्रूतवान, श्रूतिः ॥ अवः—ऊः, उवौ, उवः, ऊतिः ॥ मवः—मूः, मुवौ, मुवः, मूतः, मूतवान्, मूतिः ॥ ज्वरत्वरोरुपधा वकारात् परा, श्रिव्य वमवां पूर्वा ॥

In ज्वर् and त्वर् the ऊ replaces व् as well as the अ which *follows* व्; and in श्रिव्, अव् and मव् it replaces the व् and the vowel इ and अ which *precede* व् ॥ Another reading is स्रिव् ॥

राल्लोपः ॥ २१ ॥ पदानि ॥ रात्, लोपः, (क्विझलोः) ॥

वृत्तिः ॥ रेफादुत्तरयोश्छ्वोर्लोपो भवति क्वौ परतो झलादौ क्ङिति च परतः ॥

21. After र् there is the elision of छ् and व् before 'क्वि' and jhalâdi 'कित्' and 'ङित्' affixes.

Thus from मुर्छा—मूर्, मुरौ, मुरः, मूर्तः मूर्तवान्, मूर्तिः, the त of Nishṭhâ is not changed into न by VIII. 2. 57. So also from हुर्छा we have हूर्, हुरौ, हुरः, हूर्णः, हूर्णवान्, हूर्त्तिः ॥ So also the व is elided, as from तुर्वीः—तूर्, तुरौ, तुरः, तूर्णः, तूर्णवान्, तूर्त्तिः ॥ धुर्वीः—धूः, धुरौ, धुरः, धूर्णः, धूर्णवान्, धूर्त्ति ॥

असिद्धवदत्राऽऽभात् ॥ २२ ॥ पदानि ॥ असिद्धवत्, अत्र, आभात् ॥

वृत्तिः ॥ असिद्धवदित्ययमधिकारो यदित ऊर्द्ध्वमनुक्रमिष्याम आ अध्यायपरिसमाप्तेस्तद् असिद्धवद्वेदितव्यम् ॥

वार्त्तिकम् ॥ वुग्युटावुवङ्यणोः सिद्धौ भवत इति वक्तव्यम् ॥

22. The change, which a stem will undergo by the application of any of the rules from this sûtra upto VI. 4. 129, is to be considered as not to have taken effect, when we have to apply any other rule of this very section VI. 4. 23 to 129.

This is an adhikâra rule. The above translation is given according to Prof. Bohtlingk. According to Kâsika the असिद्धवत् extends up to the end of the chapter. Dr. Ballantyne translates it thus :—"The rules, reckoning from this one to the end of the chapter, are called Abhîya, because the chapter ends with a series of rules dependant on the aphorism 'bhasya' VI. 4. 129. When that (i. e. one of the âbhîya rules) is to be brought into operation, having the same place for coming into operation as another âbhiya, which has already taken effect, that one which has taken effect, shall be regarded as not having taken effect".

The word आभात् means 'up to भ' i. e. upto VI. 4. 129. in which last sûtra the word भ occurs : i. e. in applying the rules taught upto VI. 4. 129. The word अत्र shows that the two rules must have the same आश्रय or place of operation, where their places of operation are different, they are not asiddha to each other. The word असिद्ध shows that an utsarga or general rule must take effect, as if existing in spite of a special rule, and that an 'âdesa' or substitution taught by another rule should not be considered to have taken effect in applying the special rule. Thus in forming एधि and शाधि (Imperative 2nd person)

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

CSL

ए is first substituted for अस् 'to be' by VI, 4. 119: and शा for शास् by VI. 4. 35 and then is धि added by VI. 4. 101. The latter rule says that धि is added in the Imperative, only after those roots which end in a consonant of झल् class. Now अस् and शास् end in a *jhal* consonant, and can take धि, but their substitute ए and शा end in a vowel and not a consonant and should not take धि ॥ The present rule helps us here, and for the application of धि (VI. 4. 101) the substitution of ए for अस् or शा for शास् should be considered as asiddha or not to have taken effect. Similarly in आगहि (Vedic Imperative, शप् being elided by II. 4. 73) and जहि from गम् and हन्, the nasal being elided in the case of गम्, VI. 4. 36 and ज being substituted for हन् (VI. 2. 36) we have the stems आग and ज, which ending in अ would require the elision of हि by VI. 4. 105. But since the change of ज &c is not regarded as having been accomplished, the elision of हि does not take place.

Why do we say आभात् 'up to VI. 4. 129'? In applying any other rule the changes ordained by âbhiya rules would not be considered as asiddha. Thus अभाजि and रागः from भञ्ज् and रञ्ज ॥ Here the nasals of rañj and bhañj have been elided by VI. 4. 27-28 and 33 before the affixes घञ् and चिण् respectively, and we have the stems रज्, and भज to which rule VII. 2. 116 applies and we have Vṛiddhi of अ preceding the final consonant. Had the elision of the nasal been considered as non-effective for the purposes of VII. 2. 116, then अ could not have taken Vṛiddhi, as it would not then be उपधा or penultimate.

Why do we use the word अत्र in the aphorism? The rules are asiddha to each other with regard to a common place of operation and not otherwise. Thus पा+वस् (क्वसु)+अस् (शस् Acc. Pl). = पपा + उस् + अस् (VI. 4. 131 vocalisation of व). If this उ substitute be considered as asiddha for the purposes of sûtra VI. 4. 64, then we cannot elide the आ of पा, because आ is not then followed by a vowel (उ being non-existent). उ however is not considered as asiddha, and आ being thus elided, we have पपुषः in पपुषः पश्य ॥ Similarly चि+वस्+अस्=चिचि+उस् +अस् ॥ Here also उ is not considered asiddha, and we apply rule VI. 4. 82, and substitute य for उ as चिच्युषः पश्य ॥ Similarly लू+वस्+अस् लुलू+उस्+अस्=लुलुवुषः ॥ Here also उ is not considered asiddha, and we change the ऊ of लू into उव् by VI. 4. 77. In all the above three cases, the elision of आ, or change of इ to य, or of ऊ to उव्, takes place in reference to वस्, while the samprasâraṇa of व takes place with reference to the Accusative plural case-ending अस् which makes the stem Bha. So they have not the same आश्रय ॥ Nor does the maxim of असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे apply here, because the special maxim of Abhîya governs the sûtras of this section, so there cannot be the relation of Antaranga and Bahiranga among these sûtras, simultaneously with their being asiddha to each other.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

Vârt:—The substitute वुक् (VI. 4. 88), and युट् (VI. 4. 63) should however be considered as not asiddha, and rule VI. 4. 77 teaching उवङ् and VI. 4. 82, teaching यू substitution should not be applied simultaneously with them. Thus भू—बभूव, बभूवतुः बभूवः with वुक्, and उपदिदीये, उपदिदीयाते, उपदिदीयिरे with युट् of VI. 4. 63. In the case of भू, when वुक् is added, there is not the addition of उवङ्, and in the case of दीङ्, when युट् is added, there is not यणादेश ॥

The आ in आभात् has the force of limit inclusive, so that, the asiddha rule applies to the sûtras governed by भ ॥

श्नान्नलोपः ॥ २३ ॥ पदानि ॥ श्नात्, न लोपः, ॥

वृत्तिः ॥ श्नादिति श्नमयमुत्सृष्टमकारो गृह्यते तत उत्तरस्य नकारस्य लोपो भवति ॥

23. After न, which is added to the roots of the seventh class as a characteristic (i. e. the vikaraṇa श्नम्), there is the elision of the following न ॥

Thus अनक्ति and भनक्ति from अञ्ज 'to anoint', and भञ्ज 'to break'. Thus अञ्ज् + श्नम् + तिप् = अनञ्ज् + ति (I. 1. 47) = अनज् + ति (VI. 4. 23) = अनक्ति ॥ So also हिनस्ति from हिंसि (हिन्स्) 'to injure'. Why do we say 'after श्न' and not merely 'after न', without the indicatory श? Observe यज्ञानाम्, यत्नानाम्, where the न of नाम् is not elided after the न of यज्ञ and यत्न, the lengthening of अ by VII. 3. 102 being sthânivat would not have prevented the elision. In the case of विश्नानाम् and प्रश्नानाम् (formed by विश्न + नाम् and प्रश्न + नाम्) also, the न of नाम् is not elided after श्न of विश्न ॥ For the श्न of the sûtra is the *technical* श्न the vikaraṇa, and not any combination of the letters श and न ॥ The pratipadokta maxim applies here. लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणम् ॥

अनिदितां हल उपधायाः क्ङिति ॥ २४ ॥ पदानि ॥ अनिदिताम्, हलः, उपधायाः, क्ङिति ॥

वृत्तिः ॥ अनिदितामङ्गानां हलन्तानामुपधाया नकारस्य लोपो भवति क्ङिति प्रत्यये परतः ॥

वार्त्तिकम् ॥ अनिदितां नलोप लङ्गिकम्प्योरुपतापशरीरविकारयोरुपसंख्यानं कर्त्तव्यम् ॥

वा० ॥ रञ्जेर्णौ मृगरमणउपसंख्यानं कर्त्तव्यम् ॥ वा० ॥ घिनुणि च रञ्जेरुपसंख्यानं कर्त्तव्यम् ॥

वा० ॥ रजकरजनरजः सूपसंख्यानं कर्त्तव्यम् ॥

24. In a root-stem ending in a consonant preceded by न्,—this न not being added to the root owing to its having an indicatory इ (VII. 1. 58)—the न् is elided when an affix having an indicatory क् or ङ् follows.

Thus from स्रन्स् and ध्वन्स् are formed स्रस्तः and ध्वस्तः with क्त, स्रस्यते, ध्वस्यते with यक्, सनीस्रस्यते, दनीध्वस्यते with यङ् the नी being added by VII. 4. 84. But नन्द्यते and नानन्द्यते, the न् is not elided, the root being written in the Dhâtupâtha as टुनदि समृद्धौ, and न being added by VII. 1. 58. Why do we say ending in a consonant? Observe नीयते, नेनीयते from नी which has a penulti-

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

mate nasal, but ends in a vowel. Why do we say 'penultimate'? Observe नह्यते, नानह्यते ॥ Why do we say having an indicatory क or ङ? Observe स्रंसनं, ध्वंसनं with ल्युट् ॥

Vârt:—The roots लङ्ग (लगि) and कम्प् (कपि) are exceptions, where meaning 'to feel pain or difficulty' and 'a disease of the body'. These, though exhibited in the Dhâtupaṭha with an indicatory इ, are treated as exceptions to the rule of अनिदित्: thus विलगितः and विकपितः, when not having the above meanings, we have विलङ्गितं and विकम्पितं ॥

Vârt:—The causative of the root रञ्ज, loses its nasal when meaning 'to hunt deer': as, रजयति मृगान् 'he hunts the deer', but रञ्जयति वस्त्राणि 'he colors the clothes'.

Vârt:—रञ्ज loses its nasal before the affix घिनुण्, as रागी ॥

Vârt:—The words रजकः, रजनम्, and रजः are formed from रञ्ज by the elision of the nasal.

दंशसञ्जस्वञ्जां शपि ॥ २५ ॥ पदानि ॥ दंश, सञ्ज, स्वञ्जाम्, शपि ॥

वृत्तिः ॥ दंश सञ्ज स्वञ्ज इत्येतेषामङ्गानां शपि परत उपधाया नकारस्य लोपो भवति ॥

25. The nasal of दंश्, संज् and स्वञ्ज् is elided before the vikaraṇa शप् of the roots of the 1st class.

Thus दशति, सजति and परिष्वजते for the change of the स् of स्वञ्ज् to ष see VIII. 3. 65

रञ्जेश्च ॥ २६ ॥ पदानि ॥ रञ्जेः, च, ॥

वृत्तिः ॥ रञ्जेश्च शपि परत उपधाया नकारस्य लोपो भवति ॥

26. The nasal of रञ्ज is also elided before शप् ॥

As रजति, रजतः, रजन्ति ॥ The separation of this from the preceding is for the sake of the subsequent sûtras in which the anuvṛiti of rañj only runs and not of dañs &c.

घञि च भावकरणयोः ॥ २७ ॥ पदानि ॥ घञि, च, भावकरणयोः ॥

वृत्तिः ॥ भावकरणवाचिनि घञि परतो रञ्जेरुपधाया नकारस्य लोपो भवति ॥

27. The penultimate nasal of रञ्ज् is elided before घञ्, when the word formed with it expresses a state or an instrument.

Thus रागः 'passion, color, or the coloring stuff'. Thus आश्चर्यो रागः, विचित्र रागः denote भाव, while रज्यतेऽनेनेति रागः denotes instrument. The घञ् is added by III. 3. 121; and च् changed to क् by VII. 3. 52. But रङ्गः=रजन्ति तस्मिन् 'a theatre;

स्यदो जवे ॥ २८ ॥ स्यदः, जवे, ॥

वृत्तिः ॥ जवे ऽभिधेये स्यद इति घञि निपात्यते । स्यन्देर्नलोपो वृद्ध्यभावश्च ॥

28. The word स्यद is formed by घञ् in the sense of 'speed'.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GL

This word is derived from स्यन्द, the nasal is elided, and the Vriddhi prohibited irregularly. Though the ârdhadhâtuka affix घञ् causes here the elision of a portion of the root, viz of न् of स्यन्द्, yet rule I. 1. 4 does not apply here. That rule prohibits Guṇa and Vṛiddhi, only in case of इक् vowels, here the Vṛiddhi is prevented with regard to अ ॥ The prevention of this Vṛiddhi is irregular and not governed by I. 1. 4. Thus गोस्यदः' अश्वस्यदः meaning "cow-speed," "horse-speed." but तैलस्यन्दः, and घृतस्यन्दः meaning "dripping of oil or ghee".

अवोदैधौद्मप्रश्रथहिमश्रथाः ॥२९॥ पदानि ॥ अवोद,एध,ओद्म, प्रश्रथ, हिमश्रथाः

वृत्तिः ॥ अवोद एध ओद्मप्रश्रथ हिमश्रथ इत्येते निपात्यन्ते ।

29. अवोद, एध, ओद्म, प्रश्रथ, and हिमश्रथ are irregularly formed by the elision of न ॥

Thus उन्द्—अव + उन्द् + घञ् = अवोदः ; इन्ध् + घञ् = एधः, the guṇa is irregular, for I. 1. 4 applied here, and prevented guṇa. उन्द् + मन् = ओद्म (Uṇadi मन्). प्र + श्रन्थ + घञ = प्रश्रथः (The want of Vṛiddhi is the irregularity). So also हिमश्रथः ॥

नाञ्चेः पूजायाम् ॥ ३० ॥ पदानि ॥ न, अञ्चेः, पूजायाम्, ॥

वृत्तिः ॥ अञ्चेः पूजायामर्थे नकारस्य लोपो न भवति ॥

30. The nasal of अञ्च is not elided when the meaning is to honor.

Thus अञ्चिता अस्य गुरवः, अञ्चितमिव शिरो वहति ॥ The इट् augment is added by VII. 2. 53. When the sense is not that of 'honoring', we have उदक्तमुदकं कुपात् "the water was *drawn* from the well." Here the इट् is prohibited by VII. 2. 15.

क्त्वि स्कन्दिस्यन्दोः ॥ ३१ ॥ पदानि ॥ क्त्वि, स्कन्दि, स्यन्दोः, (न लोपः) ॥

वृत्तिः ॥ क्त्वाप्रत्यये परतः स्कन्द स्यन्द इत्येतयोर्नकारलोपो न भवति ॥

31. स्कन्द and स्यन्द retain their nasal before the affix क्त्वा ॥

Thus स्कन्त्वा, and स्यन्दित्वा or स्यन्त्वा, the इट् being added when स्यन्द is considered as having an indicatory ऊ in the dhatupâtha. When इट् is added, क्त्वा is no longer कित् by virtue of the rule I. 2. 18, and elision would not take place, for no rule of elision would apply in that case.

जान्तनशां विभाषा ॥ ३२ ॥ पदानि ॥ जान्त, नशाम्, विभाषा (न लोपः) ॥

वृत्तिः ॥ जान्तानामङ्गानां नशेश्च क्त्वाप्रत्यये परतो विभाषा नकारलोपो न भवति ॥

32. The nasal may be optionally elided before क्त्वा in a root ending in ज् and in नश् ॥

Thus रङ्क्त्वा or रक्त्वा, भङ्क्त्वा or भक्त्वा, नष्ट्वा or नंष्ट्वा See ॥ VII. 1. 60 for the augment न् in नश् ॥ When इट् comes, we have नशित्वा ॥

भञ्जेश्च चिणि ॥ ३३ ॥ पदानि ॥ भञ्जेः, च, चिणि, (विभाषा न लोपः) ॥

वृत्तिः ॥ भञ्जेश्च चिणि परतो विभाषा नकारलोपो भवति ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

CSL

33. The nasal may be optionally elided in भञ्ज before the third person Passive of the Aorist in चिण् (इ)

Thus अभाजि or अभञ्जि ॥ This is an aprâpta vibhâshâ, and teaches for the first time the elision of न in a certain contingency.

शास इदङ्हलोः ॥ ३४ ॥ पदानि ॥ शासः, इत्, अङ्, हलोः, (क्ङिति) ॥

वृत्तिः ॥ शास उपधाया इकारादेशो भवति अङि परतो हलादौ च क्ङिति ॥

वार्त्तिकम् ॥ क्वौ च शास इत्वं भवतीति वक्तव्यम् ॥ वा० ॥ क्विप् प्रत्यये तस्यापि भवतीति वक्तव्यम् ॥

34. Before the Aorist in अङ् and before an affix beginning with a consonant having an indicatory क् or ङ्, there is the substitution of इ for the vowel of शास् ॥

Thus अन्वशिषत्, अन्वशिषताम् and अन्वशिषन्; so also शिष्टः (with क्त), शिष्टवान् (with क्तवतु), तौ शिष्टः वयं शिष्मः (with the tense-affixes तः and मः which are ङित् by I. 2. 4). The स is changed to ष by VIII. 3. 60. Why do we say 'before the affixes of अ Aorist and consonant affixes'? Observe शासति, शशासतु, शशासुः ॥

Vart:—There is the substitution of इ for the vowel of शास् before the affix क्वि ॥ As आर्यशीः = आर्यान् शास्ति ॥ So also मित्रशीः ॥ The form is thus evolved, शास् + क्वि = शिस् + ० = शिर + ० = शीः (the short इ being lengthened by VIII. 2. 76.

The root शास् is that root which takes अङ् aorist; namely the second Adâdi शास् (शासु अनुशिष्टौ), and not the Bhvâdi and the first Adâdi शास (आङः शासु इच्छायाम्) ॥ Therefore not here आशास्ते, आशास्यमानः ॥

Vârt:—But before क्विप्, this शास् also is changed, as आशीः, आशिषौ, आशिषः॥ Or this is an irregular form indicated by the author in the word क्षियाशीः used in VIII. 2. 104.

शा हौ ॥ ३५ ॥ पदानि ॥ शा, हौ, ॥

वृत्तिः ॥ शासो हौ परतः शा इत्ययमादेशो भवति ॥

35. Before the Imperative affix हि, शा is substituted for शास् ॥

Thus अनुशाधि, प्रशाधि ॥ The हि is changed to धि by VI. 4. 101. See VI 4. 22. The anuvritti of उपधायाः is not here; so शा is substituted in the room of the full word शास् and not only for the penultimate vowel of शास् ॥ The anuvritti of कित् and ङित् also is not here. Therefore, when this हि is treated as पित् (III. 4. 88), then too the substitution takes place, though a पित् Sárvadhâtuka is not ङित् (I. 2. 4). Thus शाधि is also found in the Vedas as having acute on the first syllable, which can only be when धि is पित् and consequently anudâtta (III. 1. 4)

हन्तेर्जः ॥ ३६ ॥ पदानि ॥ हन्तेः, जः, (हौ) ॥

वृत्तिः ॥ हन्तेर्धातोर्ज इत्ययमादेशो भवति हौ परतः ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA · संस्कृति मंत्रालय · भारत सरकार

GL

36. ज is substituted for हन् before हि ॥

Thus जहि शत्रून् ॥

अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो झलि क्ङिति ॥ ३७ ॥ पदानि ॥ अनुदात्तोपदेश, वनति, तनोत्यादीनाम्, अनुनासिक लोपः, झलि, क्ङिति ॥

वृत्तिः ॥ अनुदात्तोपदेशानामङ्गानां वनतेस्तनोत्यादीनां चानुनासिकलोपो भवति झलादौ क्ङिति प्रत्यये परतः ॥

37. The final nasal of those roots which in the Dhâtupâṭha have an unaccented root-vowel, as well as of वन and तन &c, is elided before an affix beginning with a consonant (except a semi-vowel or nasal), when these have an indicatory क् or ङ् ॥

Thus यमु gives us यत्वा (with क्त्वा), यतः (with क्त), यतवान् (with क्तवतु), यतिः (with क्तिन्), Similarly रमु gives us रत्वा, रतः, रतवान्, रतिः ॥ यम्, रम्, नम्, गम्, हन् and मन् which end in a nasal are to be considered as unaccented roots, though taught as accented in the Dhâtupâtha. So also of वन्: i. e. वतिः with क्तिन्; with क्तिच् the nasal is not elided as वन्तिः; (VI. 4. 39): and before other jhalâdi affixes वन् retains न् as all those affixes take the augment इट् ॥ The तनादि roots belong to the eighth class. Thus ततः, ततवान्. The Tanâdi roots are ten in number, तन्, सन्, क्षण्, क्षिण्, ऋण्, तृण, घृण्, वन्, मन् and कृञ् ॥ Of these सन् takes long आ also (VI. 4. 45). क्षण्—क्षतः, क्षतवान्, ऋण्—ऋतः, ऋतवान्; तृण्—तृतः, तृतवान्; घृण्—घृतः घृतवान्; वन्—वतः, वतवान्; मन्—मतः, मतवान् ॥

Why do we say before a ङित् affix? Observe अतत, अतथाः (I. 2. 11 these affixes are ङित्) So also not in शान्तः, शान्तवान्, तान्तः, तान्तवान्, दान्तः, दान्तवान्, not being anudâtta in the Dhâtupâṭha. If the root does not end in a nasal, the rule does not apply, as in पक्वः, पक्ववान् ॥ If the affix does not begin with a *jhal* consonant, the rule does not apply: as गम्यते, रम्यते ॥ If the affix is not कित् or ङित् the rule does not apply: as, यन्ता, यन्तव्यम् ॥ Why do we say "anudâtta by *upadesa*"? So that the rule may apply to गम् root, as गतिः, but not to शम्, as शान्तः शान्तवान् ॥ For गतिः is formed by क्तिन् affix and is accented with udâtta on the first, but it is a secondary udâtta and not of upadeśa or dhâtupâṭha, and does not prevent the elision of म् of गम् ॥ Similarly शम् is udâtta-upadesa though in शान्त it has become अनुदात्तः ॥ The former though taught in the Dhâtupâṭha as udâtta, has been specifically mentioned above as anudâtta, and शम् is taught as udatta in the Dhâtupâṭha, and no where *else* taught as anudâtta.

वा ल्यपि ॥ ३८ ॥ पदानि ॥ वा, ल्यपि, ॥

वृत्तिः ॥ ल्यपि परतो ऽनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो वा भवति ॥

38. The nasal of the above roots (i. e. anudâtta ending in a nasal, and वन and तनादि) is optionally elided before the Absolutive affix ल्यप् ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

This is a vyavasthita-vibhâshâ. The option applies to roots ending in म्. In the case of roots ending in other nasals, the elision is compulsory. Thus प्रयत्य or प्रयम्य, प्ररत्य or प्ररम्य, प्रणत्य or प्रणम्य, आगत्य आगम्य, but no option in आहत्य, प्रमत्य, प्रवत्य, प्रक्षत्य ॥

न क्तिचि दीर्घश्च ॥ ३९ ॥ पदानि ॥ न, क्तिचि, दीर्घः, च ॥

वृत्तिः ॥ क्तिचि परतो ऽनुदात्तोपदेशादीनामनुनासिकलोपो दीर्घश्च न भवति ।

39. Before the affix क्तिच्, the above roots neither drop their nasal nor lengthen their root-vowel.

The above roots i. e. anudâttopadeśa, ending in a nasal, and वन and तनादि, do not lose their nasal before क्तिच्. Thus यन्तिः, तन्तिः, वन्तिः ॥ The lengthening would have taken place by VI. 4. 15, when the nasal was not elided: that also is prohibited.

गमः क्वौ ॥ ४० ॥ पदानि ॥ गमः, क्वौ, (अनुनासिकलोपः) ॥

वृत्तिः ॥ अनुनासिकलोप इति वर्त्तते । गमः क्वौ परतो ऽनुनासिकलोपो भवति ।

वार्त्तिकम् ॥ गमादीनामिति वक्तव्यम् ॥ वा० ॥ ऊङ् च गमादीनामितिवक्तव्यम् ॥

40. The nasal of गम् is always elided before क्वि ॥

Thus अङ्गगत्, कलिङ्गगत्, अध्वगतो हरयः ॥ The त् is added by VI. 1. 71.

Vârt:—It should be stated of गम् and the rest. The elision takes place here also संयत्, परीतत् ॥

Vârt:—The nasal of गम् &c. is elided before ऊङ्: as, अग्रेगूः, अग्रेभ्रूः ॥

विड्वनोरनुनासिकस्यात् ॥ ४१ ॥ पदानि ॥ विड्-वनोः, अनुनासिकस्य आत् ॥

वृत्तिः ॥ विटि वनो च प्रत्यये परतो ऽनुनासिकान्तस्याङ्गस्याकार आदेशो भवति ॥

41. A stem ending in a nasal, and followed by the affix विट् or वन्, always substitutes long आ for its nasal.

Thus अब्जाः, गोजाः, ऋतजाः, अद्रिजाः, गोषाः (e. g. गोषा इन्द्रो नृषा असि Rig V.), कूपखाः, शतखाः, सहस्रखाः, दधिक्राः, अग्रेगा उन्नेतृणाम् ॥ The affix विट् (which is totally elided) is added under III. 2. 67. The स of सन् is changed to ष by VIII. 3. 108. in गोषा ॥ With the affix वन् we have the following:—विजावा, अग्रेजावा (III. 2. 75). The repetition of the word अनुनासिक in this sûtra shows that the limitation of anudâttopadeśa &c. which applied to the अनुनासिक of sûtra VI. 4. 37 does not apply here.

जनसनखनां सञ्झलोः ॥ ४२ ॥ पदानि ॥ जन-सन-खनाम् सन्-झलोः, (आत्) ॥

वृत्तिः ॥ जन सन खन इत्येतेषामङ्गानां सनि झलादौ क्ङिति झलादौ प्रत्यये परत आकार आदेशो भवति ।

42. The long आ is substituted for the final of जन्, सन् and खन् before the consonant beginning Desiderative affix सन्, and before any other affix beginning with a jhal consonant, which has an indicatory क् or ङ् ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA · संस्कृति मंत्रालय · भारत सरकार

CSL

Thus जातः, जातवान्, जातिः, सातः, सातवान्, सातिः, सिषासति; खातः, खातवान्, खातिः॥ In जन् and खन् the Desiderative does not begin with a consonant, but takes the augment इट्, the न् is not therefore elided, as जिजनिषति, चिखनिषति ॥ In the case of the root सन्, the Desiderative takes इ, so we have two forms सिषासति and सिसनिषति (VII. 2. 49). The Desiderative has, therefore, been mentioned in the aphorism, only for the sake of the root सन् ॥

If the phrase सन्झलोः be taken to mean 'the Desiderative beginning with a consonant', then we should read the anuvṛitti of झलि क्ङिति from the preceding sûtras, to complete the sense of this; and if the phrase means "when the Desiderative of a jhalâdi affix follows", then we should qualify the word Desiderative by the word jhal from the preceding sûtras. Or we may divide the sûtra into two (1) Before a कित् or ङित् jhalâdi affix long आ is the substitute of the न् of 'jan', 'san' and 'khan'. (2) And so is the case, when the Desiderative affix follows, not having the augment इ, for then also the न् of 'jan', 'san' and 'khan' is replaced by long आ ॥

The न् of the root सन् would have required elision by VI. 4. 37, because this verb belongs to Tanâdi class, still the आ substitution taught in this sûtra takes place, by preference, on the maxim of विप्रतिषेधे परं कार्यम् (I. 4. 2). In fact, though in this section of asiddha (VI. 4. 22) one rule is considered as asiddha for the purposes of the operations of another rule, yet one rule *supersedes* another by the maxim of vipratisedha. That that maxim applies in this section also, is to be inferred from the employment of the term हल् in VI. 4. 66, which supersedes the lopa of आ taught in VI. 4. 64, and substitutes instead the long ई ॥

ये विभाषा ॥ ४३ ॥ पदानि ॥ ये, विभाषा, (जनसनखनाम् आत्) ॥

वृत्तिः ॥ यकारादौ क्ङिति प्रत्यये परतो जनसनखनामाकार आदेशो भवति विभाषा ।

43. There is optionally the substitution of long आ for the finals of जन्, सन् and खन् before an affix beginning with य and marked with an indicatory क् or ङ् ॥

Thus जायते or जन्यते (with यक्) जाजायते or जञ्जन्यते (with यङ्) । So also सायते or सन्यते, सासायते, or संसन्यते, खायते, or खन्यते, चाखायते or चङ्खन्यते ॥ Before the vikaraṇa श्यन् of the Fourth class, which is ङित् according to I. 2. 4; the जा is *always* substituted for जन् by VII. 3. 79. No option is allowed there.

तनोतेर्यकि ॥ ४४ ॥ पदानि ॥ तनोतेः, यकि, (विभाषा आत्) ॥

वृत्तिः ॥ तनोतेर्यकि परतो विभाषा आकार आदेशो भवति ।

44. The long आ may be optionally substituted for the final of तन् before the Passive characteristic यक् ॥

Thus तायते or तन्यते; but no option is allowed in तन्तन्यते with यङ् ॥

सनः क्तिचि लोपश्चास्यान्यतरस्याम् ॥ ४५ ॥ पदानि ॥ सनः, क्तिचि, लोपः, च, अस्य, अन्यतरस्याम्, ॥

वृत्तिः ॥ सनोतेरङ्गस्य क्तिचि प्रत्यये परत आकार आदेशो भवति लोपश्चास्यान्यतरस्याम् ।

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GL

45. The long आ is optionally substituted for the final of सन् before the affix क्तिच्; and there is also elision optionally of the Nasal.

Thus we have three forms सातिः, सन्तिः and सतिः ॥ The word अन्यतरस्याम् 'optionally' has been employed in the sûtra for the sake of clearness only; for the विभाषा of VI. 4. 43 could have been read into it by annvṛitti. Lest any one should doubt, that the annvṛitti of विभाषा had ceased with the last aphorism, this word अन्यतरस्याम् is employed here.

आर्द्धधातुके ॥ ४६ ॥ पदानि ॥ आर्द्धधातु के ।

वृत्तिः ॥ आर्द्धधातुकइत्यधिकारो न ल्यपीति प्रागेतस्मात्पादित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्याम आर्द्धधातुकइत्येवं तद्वेदितव्यम् ।

46. From this upto VI. 4. 68 inclusive, is always to be supplied "before an affix called ârdhadhâtuka (III. 4. 114 &c)."

This is an adhikâra sûtra and extends upto VI. 4. 69 (exclusive). In all the sûtras upto VI. 4. 68 should be supplied the phrase "before an affix called ârdhadhâtuka". Thus VI. 4. 48 teaches "the अ standing at the end of a verbal stem is elided". To complete the sense we should add: "before an ardhadhâtuka affix". Thus the final अ of the verbal stem चिकीर्ष is elided before the ârdhâtuka affix तृ, as चिकीर्षितृ, जिहीर्षितृ, but the final अ is not elided before a sârvadhatuka affix, as the अ of भव in भवति, भवतः ॥ The *luk*-elision of शप् after roots of अदादि class, implies that there is never *lopa* of शप् ॥

The following purposes are served by this sûtra, i. e. an ârdhâtuka affix causes the following special changes (1) अतोलोपः— The elision of अ of a stem, as shown above, in चिकीर्षिता, चिकीर्षितुम्, (2) यलोपश्च, The elision of य by VI. 4. 49, 50: as बेभिदिता, बेभिदितुम्, बेभिदितव्यम् from बेभिद्य the Intensive stem. Before Sârvadhâtuka, we have बेभिद्यते, चेच्छिद्यते ॥ (3) णिलोपश्च प्रयोजनम्, The elision of णि by VI. 4. 51, as कारणा हारणा पाच्यते (पाचि + यक् + ते = पाच् + य + ते), याज्यते ॥ In Śârvadhâtuka, पाचयति, याजयति, कारयाति, हारयाति ॥ (4) आल्लोपः, the elision of आ, VI. 4. 64— as पपतुः, पपुः, ववतुः वबुः, In Sârvadhâtuka, यान्ति, वान्ति (5) ईत्त्वम्— The substitntion of long ई for आ in some roots, VI. 4. 65 as धीयते, दीयते; in Sârvadhâtuka अदाताम्, अधाताम् (6) एत्वम् – The substitution of ए for आ, VI. 4. 68; as स्नेयात्, ग्लेयात्; in Sârvadhâtuka, स्नायात्, ग्लायात् ॥ This is confined to the Precative (âsirlin). (7) चिण्वद्भावश्च सीयुटि, the treatment of the Precative like Aorist Passive in चिण्, by VI. 4. 62. as कारिषीष्ट, हारिषीष्ट ॥ In Sârvadhâtuka, क्रियेत, ह्रियेत ॥

Kâsikâ:—अतो लोपो यलोपश्च णिलोपश्च प्रयोजनम् ।
आल्लोप ईत्वमेत्वं च चिण्वद्भावश्च सीयुटि ॥

भ्रस्जो रोपधयोरमन्यतरस्याम् ॥ ४७ ॥ पदानि । भ्रस्जः, र-उपधयोः रम्, अन्यतरस्याम् ॥

वृत्तिः ॥ भ्रस्जो रेफस्योपधायाश्च रमन्यतरस्यां भवति ।

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA · सत्यमेव जयते · संस्कृति मंत्रालय, भारत सरकार

GL

47. In the room of the र् and the penultimate letter स् of the root भ्रस्ज, there is optionally the substitute रम्, when an ârdhadhâtuka affix follows.

The र् and स् cease to exist and र takes their place. The substitute having an indicatory म् comes after the final vowel (I. I. 49). Thus भ्रस्ज+तृ= भर्ज्+तृ= भर्ष्टा the ज being changed to ष by VIII. 2. 36, and त to ट by VIII. 4. 41. The other form will be भ्रष्टा; so also भ्रष्टुम् and भर्ष्टुम्, भ्रष्टव्यम् and भर्ष्टव्यम्, भ्रज्जनम् or भर्ज्जनम् ॥ But भृष्टः and भृष्टवान् by VI. I. 16, in spite of this rule. The word उपदेश (VI. 4. 37) is understood here also. The rule therefore applies to the simple root bhrasj as originally taught in the Dhatupâṭha, and not to any Derivative root from it. As the Intensive (यङ) is बरीभृज्यते ॥

अतो लोपः ॥ ४८ ॥ पदानि ॥ अतः, लोपः, (आर्द्धधातुके) ॥

वृत्तिः ॥ अकारान्तस्यार्द्धधातुके लोपो भवति ।

वार्त्तिकम् ॥ वृद्धिदीर्घाभ्यामतो लोपः पूर्वविप्रतिषेधेन ॥

48. The अ standing at the end of a stem is elided before an ârdhadhâtuka affix.

Thus चिकीर्षिता, चिकीर्षितुम्, and चिकीर्षितव्यम्, from the Desiderative stem चिकीर्ष ॥ So also धिनुतः and कृणुतः from the roots धिन्व् and कृण्व् thus, धिन्व्+उ (III. I. 80)=धिन्+अ+उ (III, I. 80)=धिन्+उ (अ being elided before the ârdhâtuka उ)=धिनु, the 3rd Personal dual of it is धिनुतः ॥ The addition of अ by III. I. 80 and its subsequent elision by the present sûtra, may appear a redundancy, but the elided अ being sthânivat, prevents guṇa of धि ॥ So also कृणुतः ॥ See sûtra III. I. 80. Why do we say "the अ is elided'? Observe चेता, श्रोता here इ and उ have not been elided. Why do we say "अतः with a त्"? The long आ will not be elided: as याता, वाता ॥ Why do we say 'before an Ardhadhâtuka'? Before a Sârvadhâtuka there will be no elision of अ nor before a Taddhita: as वृक्षत्वम् and वृक्षता ॥

Vârt:—The elision of such अ takes place even to the supersession of the subsequent rules relating to Vṛiddhi and lengthening. As चिकीर्षकः, जिहीर्षकः, चिकीर्ष्यते and जिहीर्ष्यते ॥

यस्य हलः ॥ ४९ ॥ पदानि ॥ यस्य, हलः ॥

वृत्तिः ॥ हल उत्तरस्य यशब्दस्यार्द्धधातुके लोपो भवति ।

49. When a consonant precedes the final य in a verbal stem, this य is elided also before an ârdhadhâtuka affix.

Thus बेभिदिता, बेभिदितुम्, बेभिदितव्यम् from the Intensive stem बेभिद्य ॥ In the sûtra यस्य is given, which is the Genitive singular of य namely of the letters य् अ ॥ By the rule of अलोऽन्त्यस्य (I. I. 52), the अ of य ought to be elided

and not य् ; but that rule is evidently inapplicable here, since the elision of अ would have taken place by the preceding rule: the present rule therefore teaches the elision of य (ya). Or the word हलः may be considered as in the ablative case, and then by I. 1. 54, the first letter would be elided namely य ॥ Why have we taken [the two letters (संघात) conjointly viz.] य and not य् ? Observe ईर्ष्यिता, मव्यिता, शुच्यिता from the simple *roots* ईर्ष्य्, मव्य्, and शुच्य् ॥ Here य् not being followed by अ, is not elided (see Bhvadi 541—546). Why do we say 'when preceded by a consonant?' Observe लोलूयिता, पोपूयिता ॥

क्यस्य विभाषा ॥ ५० ॥ पदानि ॥ क्यस्य, विभाषा, (आर्द्धधातुके) ॥

वृत्तिः ॥ क्यस्य हल उत्तरस्य विभाषा लोपो भवति आर्द्धधातुके ।

50. The elision of य of the Denominative stem (क्य) is optional, when preceded by a consonant and followed by an ârdhadhâtuka affix.

The क्य denotes the affixes क्यच् and क्यङ् ॥ Thus समिध्यिता or समिधिता, दृषद्यिता or दृषदिता meaning समिधमात्मन इच्छति or समिध इवाचरति &c.

णेरनिटि ॥ ५१ ॥ पदानि ॥ णेः, अनिटि, (आर्द्धधातुके) ॥

वृत्तिः ॥ अनिडादावार्द्धधातुके णेर्लोपो भवति ।

51. The इ of the verbal stem formed with the affix णि, is elided before an ârdhadhâtuka affix which does not take the augment इट् ॥

This debars इयङ्, the semi-vowel य, the guṇa, Vṛiddhi and the long substitutions. Thus अततक्षत्, अररक्षत्, आशिशत्, आटिटत्, कारणा, हारणा, कारकः, हारकः, कार्यते, हार्यते and ज्ञीप्सति (see VII. 4. 1 for the shortening of the stem of the Aorists in these). Why do we say 'not having the augment इट्?' Observe कारयिता and हारयिता ॥

निष्ठायां सेटि ॥ ५२ ॥ पदानि ॥ निष्ठायाम्, सेटि ॥

वृत्तिः ॥ निष्ठायां सेटि परतो णेर्लोपो भवति ।

52. The affix णि is elided before the affixes क्त and क्तवतु when these take the augment इट् ॥

Thus कारितम्, हारितम्, गणितम्, लक्षितम् ॥ Why do we say "before an ardhadhâtuka affix having the augment इट्"? Observe संज्ञपितः पशुः ॥ This is the part participle of the causative, the इ being the sign of the causative. By VII. 2. 15 read with VII. 2. 49, ज्ञप् is a root which takes no इट् augment in the Nishṭhâ. It may be objected that VII. 2. 15 preventing इट् augment applies to verbs of one syllable (VII. 2. 10), and the causative ज्ञपि being of two syllables will always have इट् in the Nishṭhâ, and so it is useless to use the word सेटि in the sûtra. The word सेटि in the sûtra fixes the *time* when the elision of णि should take place. Namely, *first* there should be added the

augment इट् and *then*, there should take place the elision of णि ॥ Otherwise we shall have this difficulty कारि + त, here let us elide the णि *first* : and we get कार् + त, now we cannot add इट् to त, for कार् being a verb of one syllable will not take इट् by VII. 2. 10. Therefore, the reverse process must be adopted. We must elide इट् *first*. For ज्ञपित: see also VII. 2. 27.

जनिता मन्त्रे ॥ ५३ ॥ पदानि ॥ जनिता, मन्त्रे ॥

वृत्तिः ॥ जनितेति मन्त्रविषये इडादौ णिलोपो निपात्यते ।

53. In a Mantra, the word जनिता is formed irregularly by the elision of णि before the affix तृ with the augment इट् ॥

Thus यो नः पिता जनिता ॥ Otherwise जनयिता in secular literature. It is an exception to VI. 4. 51.

शमिता यज्ञे ॥ ५४ ॥ पदानि ॥ शमिता, यज्ञे ॥

वृत्तिः ॥ यज्ञकर्म्मणि शमितेति इडादौ णिलोपो निपात्यते ।

54. शमिता is formed irregularly by the elision of णि before an इट् augmented affix, when meaning a sacrificial act.

Thus शृतं हविः शमितः ॥ It is formed by तृच् and is in the Vocative case. Why do we say 'when referring to a sacrificial act'? See शृतं हविः शमयितः ॥ See Śatpatha Br. III. 8. 3, 4 and 5.

अयामन्ताल्वाय्येत्न्विष्णुषु ॥ ५५ ॥ पदानि ॥ अय, आम-अन्त-आलु-आय्य-इत्नु-इष्णुषु, ॥

वृत्तिः ॥ आम् अन्त आलु आय्य इत्नु इष्णु इत्येतेषु परतो णेरयादेशो भवति ।

55. अय् is substituted for the इ of णि, before the affixes आम्, अन्त, आलु, आय्य, इत्नु, and इष्णु ॥

Thus कारयां चकार, हारयां चकार, गण्डयन्तः, मण्डयन्तः (formed by the Uṇâdi affix झच्, झ = अन्त, added to the roots गंड and मंड) आलु । स्पृहयालुः । आय्य, स्पृहयाय्यः, गृहयाय्यः ॥ इत्नुः—स्तनयित्नुः ॥ इष्णुः—पोषयिष्णुः ॥ Thus sûtra could have been well dispensed with; for the इ of णि would take guṇa ए which will be changed to अय् by the rules of Sandhi, be fore these affixes. This substitution of अय् for इ is for the sake of the subsequent sûtra however, because there इ could not be changed to अय by any sandhi-rules.

ल्यपि लघुपूर्वात् ॥ ५६ ॥ पदानि ॥ ल्यपि, लघु पूर्वात् (णेः अय ॥

वृत्तिः ॥ ल्यपि परतो लघुपूर्वादुत्तरस्य णेरयादेशो भवति ।

56. अय् is substituted for the इ of णि, before the Absolutive affix ल्यप्, when the vowel preceding the इ is light.

Thus प्रशमय्य गतः, संशमय्य गतः, प्रबेभिदय्य, प्रगणय्य ॥ But प्रपात्य गतः the vowel preceding the इ being long. Here VI. 4. 51 applies. The shortening, the

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

elision of य and the elision of अ should not be considered as asiddha, as their place of operation is not the same. Thus शम् + णिच् = शामि ; this आ is shortened by VI. 4. 92, and we have शमि ॥ This shortening is not to be considered as asiddha, for if asiddha, there being no laghu pûrva, the present rule would not apply. Similarly बेभिद्य is the Intensive root, its य is elided by VI. 4. 49, this elision is not considered as asiddha, if it were asiddha, the इ of भि would not be laghu. Similarly the elision of अ in गण which is a root which ends in अ, (see Dhâtupâṭha Churadi 309), is not considered as asiddha for similar reasons.

विभाषा, ऽऽपः ॥ ५७ ॥ पदानि ॥ विभाषा, आपः, ॥

वृत्तिः ॥ आप उत्तरस्य णेर्ल्यपि परतो विभाषा ऽयादेशो भवति ॥

57. अय् is optionally substituted for the इ of णि before the affix ल्यप्, after the verb आप् ॥

Thus प्रापय्य or प्राप्य गतः ॥ This however does not apply to the आप् substitute for इङ्, as अध्याप्य गतः (VI. 1. 48, VII. 3. 36). The maxim of Pratipadokta applies here.

युप्लुवोर्दीर्घश्छन्दसि ॥ ५८ ॥ पदानि ॥ यु-प्लुवोः, दीर्घः, छन्दसि, (ल्यपि) ॥

वृत्तिः ॥ यु प्लुइत्येतयोर्ल्यपि परतश्छन्दसि विषये दीर्घो भवति ॥

58. In यु and प्लु, long is substituted for उ, before ल्यप् in the Veda.

Thus दान्त्यनुपूर्वं वियूय ; यत्रा धो दक्षिणा परिप्लूय ॥ Why do we say 'in the Chhandas'? Observe संयुत्य, आप्लुत्य in the secular literature.

क्षियः ॥ ५९ ॥ पदानि ॥ क्षियः, (दीर्घः ल्यपि) ॥

वृत्तिः ॥ क्षियश्च दीर्घो भवति ल्यपि परतः ॥

59. A long is substituted for the इ of क्षि before ल्यप् ॥

As प्रक्षीय, उपक्षीय ॥

निष्ठायामण्यदर्थे ॥ ६० ॥ पदानि ॥ निष्ठायाम्, अ-ण्यदर्थे, (दीर्घः) ॥

वृत्तिः ॥ ण्यतः कृत्यस्यार्थौ भावकर्म्मणी ताभ्यामन्यत्र या निष्ठा तस्यां क्षियो दीर्घो भवति ।

60. A long is substituted for the इ of क्षि before the Participle in क्त, when it has not the sense of the future Passive Participle in ण्यत् ॥

The force of ण्यत् is to denote condition (Impersonal action) and object (passive). When the Past Participle has not the force of ण्यत्, the vowel of क्षि is lengthened. Thus आक्षीणः, प्रक्षीणः, परिक्षीणः all used in the active sense. The क्त is added to the Intransitive क्षि to denote the agent (III. 4. 72). Thus प्रक्षीणमिदं देवदत्तस्य 'this is the spot where Devadatta perished'. Here क्त is used with a Locative force (III. 4. 76). Why do we say 'not having the force of

ण्यत् ?' Observe अक्षितमसिमामेक्षेष्ठाः ॥ Here त is added with the force of condition, and akshitam means 'imperishable'. The vowel not being lengthened the त is not changed to न (VIII. 2. 46).

वा ऽऽक्रोशदैन्ययोः ॥ ६१ ॥ पदानि ॥ वा, आक्रोश-दैन्ययोः (क्षियः दीर्घः विभाषा)

वृत्ति ॥ आक्रोशे गम्यमाने दैन्ये च क्षियो निष्ठायामण्यदर्थे वा दीर्घो भवति ॥

61. The long is optionally substituted, for the इ of क्षि, before the Past Participle क्त, not having the sense of the Future Passive Participle ण्यत्, when the word means 'imprecation' or 'a miserable plight'.

Thus क्षितायुरेधि or क्षीणायुरेधि, क्षितकः or क्षीणकः, क्षितोयं तपस्वी, क्षीणोऽयं तपस्वी ॥ When not having the sense of cursing or miserable condition, we have one form only, as क्षीणचन्द्रः ॥

स्यसिच्सीयुट्तासिषु भावकर्म्मणोरुपदेश ऽज्झनग्रहदृशां वा चिण्वदिट् च ॥६२॥ पदानि ॥ स्य-सिच्-सीयुट्-तासि, भाव-कर्मणोः, उपदेशे, अच्-हन्-ग्रह-दृशाम्, वा, चिण्वत्, इट्, च, ॥

वृत्तिः ॥ स्य सिच् सीयुट् तासि इत्येतेषु भावकर्म्मविषयेषु परत उपदेशे ऽजन्तानामङ्गानां हन् ग्रह दृश् इत्येतेषां च चिण्वत्कार्यं भवति वा । यदा चिण्वत् तदा इडागमो भवति ।

62. Before the affixes स्य (First Future and Conditional), सिच् (S-Aorist), सीयुट् (Benedictive) and तासि (the Priphrastic Future), when there are used in the Impersonal (भाव) and Passive (कर्म) Voices, (1) the verbal stems ending in a vowel in the Grammatical system of instruction (उपदेश), as well as the verbs (2) हन् (3) ग्रह् and (4) दृश् are treated optionally in the same way as in the third person of the Passive Aorist in चिण्, and when so treated, they have the augment इट् ॥

The augment इट् is, of course, added to the affixes स्य, सिच्, सीयुट् and तासि and not to the stem. What are the special objects served by this atideśa aphorism? They are given in the following verse :—

Kârikâ चिण्वद् वृद्धिर्युक् च हन्तेश्च घत्वं
दीर्घश्चोक्तो यो मितां वा चिणीति ।
इट् चासिद्धस्तेन मे लुप्यते णि-
र्नित्यश्चायं वल्निमित्तोऽविघाती ॥

First :—The Vṛiddhi takes place as in चिण् (VII. 2. 116, VII. 3. 34), secondly, there is the addition of युक् augment (VII. 3. 33), thirdly घ is substituted for the ह of हन् (VII. 3. 54), fourthly, the roots having indicatory म

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

(Bhuâdi 809 to 873) optionally lengthen their vowel (VI. 4. 93), and lastly the addition of the augment इट् being considered as asiddha or not to have taken effect by VI. 4. 22, the rule VI. 4. 51 applies and the causative affix णि is elided: and this इट् is added irrespective of the conditions and limitations of VII. 2. 35 &c.

(1) Roots ending in a vowel in the Dhâtûpâṭha with the affix स्य as, चि:—चायिष्यते or चेष्यते, अचायिष्यत or अचेष्यत ॥ So also with शा, as, शायिष्यते or शास्यते, अशायिष्यत or अशास्यत ॥

In शमि there are three forms, the two शामिष्यते or शमिष्यते, अशामिष्यत and अशमिष्यत being given by the elision of the causative ending by VI. 4. 51, in spite of the इट् augment which is considered as asiddha: and शम् being a root of मित् class, the अ is lengthened optionally by VI. 4. 93. The forms शमयिष्यते and अशमयिष्यत are given when not treated as चिण्, the causative is retained, the penultimate being shortened by VI. 4. 92. With the affix सिच्—अचायिषाताम् or अचेषाताम्, अशायिषाताम्, or अशिषाताम् and अशामिषाताम् or अशमिषाताम् ॥ With the affix सीयुट्—चायिषीष्ट or चेषीष्ट, शायिषीष्ट or शासीष्ट and शामिषीष्ट or शमिषीष्ट ॥ With the affix तासि:—चायिता or चेता, शायिता or शाता, शामिता or शमिता ॥ The चिण् aorist model of these roots is अचायि, अशायि (VII. 3. 33), and अशामि (VII. 3. 34) or अशमि (VI. 4. 93).

(2) हन्:—Fut. घानिष्यते or हनिष्यते; Con. अघानिष्यत or अहनिष्यत, Aor. अघानिषाताम् or अवधिषाताम् and अहसाताम् (II. 4. 44); Ben घानिषीष्ट or वधिषीष्ट; Per. Fut. घानिता or हन्ता ॥ The चिण् model is अघानि ॥

(3) ग्रह:—Fut. ग्राहिष्यते or ग्रहीष्यते Con. अग्राहिष्यत or अग्रहीष्यत; Aor. अग्राहिषाताम् or अग्रहीषाताम् (अग्रहिषाताम्)?; Ben. ग्राहिषीष्ट or (ग्रहिषीष्ट)? ग्रहीषीष्ट, Per. Fut. ग्राहिता or ग्रहिता ॥ The lengthening of ही takes place by VII. 2. 37. The चिण् model is अग्राहि ॥

(4) दृश:— Fut. दर्शिष्यते or द्रक्ष्यते, Con. अदर्शिष्यत or अद्रक्ष्यत; Aor. अदर्शिषाताम् or अदृक्षाताम्; Ben दर्शिषीष्ट or दृक्षीष्ट; Per. Fut. दर्शिता or द्रष्टा (दर्ष्टा)? ॥ The चिण् model is अदर्शि ॥

Why do we say before स्य &c? Observe चेतव्यम्, शातव्यम् ॥ Why in the Impersonal and Passive? Observe चेष्यते and शास्यते ॥ Why in Upadeśa? The rule applies to कारिष्यते also, though कार् (after guṇa change) ends in a consonant, but in its original ennuciation it ends with a vowel. The atideśa rule being enunciated with regard to stems (aṅga), prevents the substitutions of हन् and इङ् and इण् ॥ Thus हानिष्यते, घानिष्यते, एष्यते or आयिष्यते, अध्येष्यते or अध्यायिष्यते ॥ The substitutes वध or गा (II. 4. 42, 43, 45, 50) do not come according to the Kâśikâ, when these roots are treated as चिण् ॥

दीङो युडचि क्ङिति ॥ ६३ ॥ पदानि ॥ दीङः, युट्, अचि, क्ङिति ॥

वृत्तिः ॥ दीङोयुडागमो भवति अजादौ क्ङिति प्रत्यये परतः ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
GSL

63. युट् is the augment after दीङ्, of an ârdhadhâtuka affix beginning with a vowel and having an indicatory क् or ङ् ॥

Thus उपदिदीये, उपदिदीयाते and उपदिदीयिरे ॥ The Personal ending is कित् by I. 2. 5. दीङः being in the Ablative case, the augment is applied to the affix. This augment, however, is not to be considered as asiddha (VI. 4. 22) for the purposes of semi-vowel substitution under VI. 4. 82. If that substitution were allowed, the augment would become useless. Why before an affix having क् or ङ्? Observe उपदानम् ॥

आतो लोप इटि च ॥ ६४ ॥ पदानि ॥ आतः, लोपः, इटि, च, ॥

वृत्तिः ॥ इडादावार्द्धधातुके क्ङिति चाकारान्तस्याङ्गस्य लोपो भवति ॥

64. The final आ of a root is elided before an ârdhadhâtuka affix with the augment इट् as well as when it begins with a vowel and has an indicatory क् or ङ् ॥

Thus पपिथ and तस्थिथ ॥ Here the affix has the इट् augment. पपतुः, पपुः, तस्थतुः, तस्थुः ॥ Here the affixes are कित् by I. 2. 5 गोदः, कम्बलदः with the affix क (III. 2. 3). So also प्रदा (fem), प्रधा (fem) by अङ् III. 3. 106. Before Sârvadhâtuka affixes, we have यान्ति, वान्ति, व्यत्यरे and व्यत्यले ॥ The two latter are the Imperfect 1st Pers. Sing. Atm. of रा and ला with the affix इ (इट्). When it does not begin with a vowel, we have ग्लायते, दासीय ॥

ईद्यति ॥ ६५ ॥ पदानि ॥ ईत्, यति, ॥

वृत्तिः ॥ ईकार आदेशो भवति आकारान्तस्याङ्गस्य यति परतः ॥

65. The final आ of a stem is changed into ई before the Krit-affix यत् ॥

Thus देयम्, धेयम्, हेयम्, and स्तेयम् ॥ The Guṇa takes place according to VII. 3. 84.

घुमास्थागापाजहातिसां हलि ॥ ६६ ॥ पदानि ॥ घु, मा, स्था, गा, पा, जहाति साम्, हलि ॥

वृत्तिः ॥ घुसंज्ञकानामङ्गानां मा स्था गा पा जहाति सा इत्येतेषां हलादौ क्ङिति प्रत्यये परत ईकारादेशो भवति ॥

66. For the final of the roots of the form of दा and धा (घु), as well as for that of the roots मा, स्था, गा, पा, हा (जहाति) and सा (सो), there is substituted ई before an ârdhadhâtuka affix beginning with a consonant, which has an indicatory क् or ङ् ॥

Thus दीयते, धीयते with यक्, देदीयते, देधीयते with यङ् ॥ So also मीयते मेमीयते स्थीयते, तेष्ठीयते, गीयते, जेगीयते, अध्यगीष्ट, अध्यगीषाताम्, अध्यगीषत, पीयते, पेपीयते, हीयते, जेहीयते, अवसीयते, अवसेसीयते ॥

The पा 'to protect' of Adadi (47) is not meant here. be come the

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

vikarana शप् is elided in roots of that class. Its form will be पायते. It is Bhvâdi पा 'to drink' that is taken here. So also हा-जिहीते is not to be taken here. Its form is हायते ॥

Why do we say 'before a consonant'? Observe ददतुः, ददुः ॥ Here had हल् not been used in the sûtra, the आ of दा would be replaced by ई by the present sûtra, even before a vowel-affix अतुः ० उस्; for the lopa of आ taught in VI. 4. 64 is prevented by this *subsequent* sûtra teaching ई substitution. In fact, the employment of the word हल् in the aphorism is a jñâpaka that the rule of vipratishedha (I.4.2) applies in this section of asiddha (VI. 4. 22), and the lopa of आ is *superseded* by the present rule substituting ई instead.So also दाता and धाता before non-कित् and non ङित् affixes.

एर्लिङि ॥ ६७ ॥ पदानि ॥ एः, लिङि, ॥

वृत्तिः ॥ घुमास्थागापाजहातिसामङ्गानां लिङि परत एकारादेशो भवति ॥

67. ए is substituted for the आ of the above roots in the Benedictive mood Active.

Thus देयात्, मेयात्, धेयात्, स्थेयात्, गेयात्, पेयात् and अवसेयात् ॥ Before non-कित् and non-ङित् we have दासीष्ट and धासीष्ट ॥ By the word लिङ् is here meant the आशीर्लिङ् or the Precative mood; the Personal endings of which mood are ârdhadhâtuka by III. 4. 116. More-over by III. 4. 104 the Parasmaipada affixes only of the Benedictive are कित्, so the present rule does not apply to the Atmanepada affixes of the Precative.

वाऽन्यस्य संयोगादेः ॥ ६८ ॥ पदानि ॥ वा, अन्यस्य-संयोग, आदेः, (लिङि) (आतः) ॥

वृत्तिः ॥ घ्वादिभ्यो ऽन्यस्य संयोगादेराकारान्तस्य वा एकारादेशो भवति लिङि परतः ॥

68. For the final आ of any other root than those mentioned in VI. 4. 66, ए may optionally be substituted, in the Benedictive active, when the root begins with a conjunct consonant.

The स्था was the only root of VI. 4. 66, which could have been affected by this rule. It has been, however, specially exempted by the word अन्यस्य ॥ Thus ग्लेयात् or ग्लायात्, म्लेयात् or म्लायात्, but only स्थेयात् (VI. 4. 66), and यायात् (not commencing with a double consonant). The phrase क्ङिति is understood here and therefore the rule applies to Parasmaepada affixes (III. 4. 104). Thus ग्लासीष्ट in Atmanepada. The root considered as an anga, should consist of a double consonant, therefore in निर्वायात् (from निर् + वा), र्व is not to be considered as a root having a double consonant, for र is no part of the anga, but of the preposition.

न ल्यपि ॥ ६९ ॥ पदानि ॥ न, ल्यपि, घुमास्थागापाजहातिसाम् ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

वृत्तिः ॥ ल्यपि प्रत्यये परतो घुमास्थागापाजहातिसां यदुक्तं तन्न ॥

69. The ई substitution for आ under rule VI. 4. 66, does not apply when the absolutive affix ल्यप् follows घु मा, स्था, गा, पा, हा and सा ॥

Thus प्रदाय, प्रधाय, प्रमाय, प्रस्थाय, प्रगाय, प्रपाय, प्रहाय and अवसाय ॥ The affix ल्यप् as the substitute of क्त्वा, is a कित् affix by I. 1. 56.

मयतेरिदन्यतरस्याम् ॥ ७० ॥ पदानि ॥ मयतेः, इत्, अन्यतरस्याम्, (ल्यपि) ॥

वृत्तिः ॥ मयतेरिकारादेशो वा भवति ॥

70. इ may optionally be substituted for the आ of मा, (मयति) before ल्यप् ॥

Thus अपमित्य or अपमाय ॥

लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्तः ॥ ७१ ॥ पदानि ॥ लुङ्, लङ्, लृङ् क्षु, अट्, उदात्तः (अङ्गस्य) ॥

वृत्तिः ॥ लुङ् लङ् लृङ् इत्येतेषु परतोऽङ्गस्याडागमो भवति, उदात्तश्च स भवति ॥

71. अट् acutely accented is the augment of the verbal stem in the Aorist, Imperfect and the Conditional.

Thus अकार्षीत्, अहार्षीत्, अकरोत्, अहरत् and अकरिष्यत्, अहरिष्यत् ॥

आडजादीनाम् ॥ ७२ ॥ पदानि ॥ आट्, अच्-आदीनाम्, (उदात्तः) ॥

वृत्तिः ॥ आडागमो भवत्यजादीनां लुङ्लङ्लृङ्क्षु परत उदात्तश्च स भवति ॥

72. आट् acutely accented is the augment of a verbal stem beginning with a vowel, in the Aorist, Imperfect and the Conditional.

Thus ऐक्षिष्ट, ऐक्षत, ऐक्षिष्यत; औज्जीत्, औब्जत्, औब्जिष्यत् ॥ ऐहिष्ट, ऐहत and ऐहिष्य औम्भीत्, औम्भत्, and औम्भिष्यत् ॥ The Vriddhi takes place by VI. 1. 90.

The Passive Imperfect (लङ्) of यज्, वप् and वह् are ऐज्यत, औप्यत and औह्यत formed by आट् and not अट् ॥ First, the affixes of the Imperfect are added and then the Passive characteristic यक् is added to these roots, which causes the vocalisation of the semi-vowels, and we have इज्यत, उप्यत, and उह्यत stems (VI. 1. 15). The stems having now assumed a form in which they begin with a vowel, take आट् ॥ The addition of tense-affixes being an antaranga operation precedes the addition of augment. After the affixes have been added, the vikaraṇa यक्, being nitya, is added and precedes in order the augment, the latter being so far anitya; after यक् addition the roots assume a form in which we can add आट् ॥ Why आट् is considered anitya depends on the following maxim :—शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन् विधिरनित्यो भवति "when the word-form in reference to which a rule teaches something; after the taking effect of another rule that applies simultaneously would be different from what it was before that other rule had taken effect, then the former rule is not nitya."

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA · संस्कृति मंत्रालय · भारत सरकार

GSL

छन्दस्यपि दृश्यते ॥ ७३ ॥ पदानि ॥ छन्दसि, अपि, दृश्यते, आट् ॥
वृत्तिः ॥ छन्दसि विषये आडागमो दृश्यते । यत्र हि विहितस्ततोन्यत्रापि दृश्यते ।

73. The आट् augment is found in the Veda also.

It is found there before the roots beginning with a vowel as well as before consonant roots. Thus आवः, आनक्, and आयुनक् ॥ आवः is the Aorist of वृञ्, the affix being elided by II. 4. 80. आनक् from नश् (II. 4. 80), and आयुनक् is the Imperfect of युज् ॥

न माङ्योगे ॥ ७४ ॥ पदानि ॥ न, माङ्, योगे (लुङ् लङ् लृङ्क्षु) ॥
वृत्तिः ॥ माङ्योगे लुङ्लङ्लृङ्क्षु यदुक्तं तन्न भवति ॥

74. In connection with the prohibitive particle मा, the augment अट् or आट् is not added in the Aorist, Imperfect and the Conditional.

Thus मा भवान् कार्षीत्, मा भवान् हार्षीत्, मा स्म करोत्, मा स्म हरत्, मा भवानीहिष्टा, भवानीक्षिष्ट, मा स्म भवानीहत, मा स्म भवानीक्षत ॥

बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि ॥ ७५ ॥ पदानि ॥ बहुलम्, छन्दसि, अ माङ् योगे, अपि ॥
वृत्तिः ॥ छन्दसि विषये माङ्योगेऽपि बहुलमडाटौ भवतः अमाङ्योगेपि न भवतः ॥

75. There is diversity in the Veda: the augment अट् or आट् is added even with मा, and sometimes not added even when there is no मा ॥

Thus in जनिष्ठा उग्रः (Rig X. 73. 1), काममूनयीत् (Rig I. 53. 3) and काममर्दयीत्; the augment is not added though there is no मा ॥ In मा वः क्षेत्रे परबीजान्यवाप्सुः, मा अभित्थाः, मा आवः, the augment is not elided, though the particle मा is added.

इरयो रे ॥ ७६ ॥ पदानि ॥ इरयोः, रे, (बहुलंछन्दसि) ॥
वृत्तिः ॥ इरे इत्येतस्य छन्दसि विषये बहुलं रे इत्ययमादेशो भवति ॥

76. रे is diversely substituted for इरे in the Veda.

Thus कं स्विद्गर्भं प्रथमं दध्रे आपः (Rig X. 82. 5) या स्य परिदध्रे ॥ In दध्रे, the आ of धा is elided before the affix इरे by VI. 4. 64, the रे substitution being considered as asiddha (VI. 4. 22) for the purposes of the elision of आ ॥ Sometimes the substitution does not take place, as परमाया धियोग्निर्म्माणि चक्रिरे ॥ Here इट् augment is first added to रे after the सेट् roots and the affix thus becomes इरे, then रे is substituted again for this इरे by this sûtra, thus the affix is brought back to its original condition. To show this repetition—रे—इरे—रे the sûtra has exhibited the word इरयोः in the dual number.

अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ ॥ ७७ ॥ पदानि ॥ अचि, श्नु, धातु, भ्रुवाम्, य्वोः, इयङ्, उवङौ, ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GL

वृत्तिः ॥ श्नुप्रत्ययान्तस्याङ्गस्य धातोरिवर्णोवर्णान्तस्य भ्रु इत्येतस्य इयङ्उवङ् इत्येतावादेशौ भवतो ऽचि परतः ॥
वार्त्तिकम् ॥ इयङुवङ्प्रकरणेतन्वादीनां छन्दसि बहुलमुपसंख्यानं कर्त्तव्यम् ॥

77. Before an affix beginning with a vowel, there are substituted for the उ of श्नु, the characteristic of the roots of the fifth class, for the final इ, ई, उ and ऊ of a root, as well as for the ऊ of भ्रू, the इय् (for इ or ई) and उव् (for उ or ऊ).

Thus आप्नुवन्ति, राध्नुवन्ति, शक्नुवन्ति, from roots of the 5th class. चिक्षियतुः लुलुवतुः, लुलुवुः, नियौ, नियः, लुवौ, लुवः and भ्रुवौ and भ्रुवः ॥

Why do we say before an affix beginning with a vowel'? Observe आप्नुयात्, शक्नुयात्, राध्नुयात् ॥ Why "of श्नु &c."? Observe लक्ष्यै, लक्ष्याः, वध्वै, वध्वाः ॥ Why "of इ and उ"? Observe चक्रतुः, चक्रुः where the vowel is ऋ ॥

Vârt:—The Guṇa (VII. 3. 84) and Vṛiddhi (VII. 2. 115) however take place to the supersession of इयङ् and उवङ्: as from चि—चयनम् and चायकः, लू—लवनम् and लावकः, with ल्युट् and ण्वुल् ॥

Vârt:—In the Chhandas there is deversely the substitution of इयङ् and उवङ् in the case of तनू &c. Thus तन्वं पुषेम or तनुवं पुषेम ॥ विषुवं पुषेम, स्वर्गो लोकः, सुवर्गो लोकः, त्र्यम्बकं यजामहे, त्रियम्बकं यजामहे ॥

अभ्यासस्यासवर्णे ॥७८॥ पदानि ॥ अभ्यासस्य, अ, सवर्णे ॥

वृत्तिः ॥ अभ्यासस्येवर्णोवर्णान्तस्यासवर्णे ऽचि परत इयङ् उवङ् इत्येतावादेशौ भवतः ॥

78. इयङ् and उवङ् are substituted for the इ and उ of a reduplicate, before a non-homogenous vowel.

Thus इयेष, उवोष, इयर्त्ति, (VII. 4. 77) but ईषतुः and ईषुः, ऊषतुः and ऊषुः before homogenous vowels and इयाय and उवाय before a non-vowel.

स्त्रियाः ॥ ७९ ॥ पदानि ॥ स्त्रियाः, (अचि इयङ्) ॥

वृत्तिः ॥ स्त्रीइत्येतस्याजादौ प्रत्यये परतः इयङादेशो भवति ॥

79. इयङ् is substituted for the ई of स्त्री before an affix beginning with a vowel.

As स्त्री, स्त्रियौ, स्त्रियः; but स्त्रीणाम् the न् being added by a subsequent rule, supersedes this rule. The making this a separate sûtra is for the sake of the subsequent aphorisms.

वा ऽम्शसोः ॥ ८० ॥ पदानि ॥ वा, अम्, शसोः (इयङ् स्त्रियाः) ॥

वृत्तिः ॥ अमि शसि परतः स्त्रिया वा इयङादेशो भवति ॥

80. The substitution of इयङ् for the ई of strî is optional before the accusative endings अम् and शस् (अस्) ॥

Thus स्त्रीं पश्य or स्त्रियं पश्य, स्त्रीः पश्य or स्त्रियः पश्य ॥

इणो यण् ॥ ८१ ॥ पदानि ॥ इणः, यण्, (अङ्गस्य अचि) ॥

वृत्तिः ॥ इणोऽङ्गस्य यणादेशो भवति अचि परतः ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

81. For the इ of the root इण् (एति) is substituted a semivowel (य), before an affix beginning with a vowel.

Thus यन्ति, यन्तु, आयन् ॥ This supersedes इयङ् substitution, and is itself superseded by VII. 2. 115, and VII. 3. 84 which ordain Vṛiddhi and Guṇa: on the maxim मध्ये ऽपवादाः पूर्वान् विधीन् बाधन्ते, नोत्तरान् ॥ "Apavâdas that are surrounded by the rules which teach operations that have to be superseded by the apavâda operations, supersede only those rules that precede, not those that follow them." So we have अयनम् and आयकः ॥

एरनेकाचो ऽसंयोगपूर्वस्य ॥ ८२ ॥ पदानि ॥ एः, अनेकाचः, अ संयोगपूर्वस्य, (धातोः अचि प्रत्यये) ॥

वृत्तिः ॥ धातोरवयवः संयोगः पूर्वो यस्मादिवर्णान्न भवति असावसंयोगपूर्वस्तदन्तस्याङ्गस्यानेकाचोऽचि परतो यणादेशो भवति ॥

82. A semivowel is substituted before an affix beginning with a vowel, for the final इ or ई of a root, not preceded by a conjunct consonant forming part of the root, when the stem is not a monosyllable.

The word धातोः is understood here, and the word संयोग is qualified by that: i. e. the इ or ई which is not preceded by conjunct consonant forming part of the root is called an asamyoga pûrva इ ॥ Thus निन्यतुः, निन्युः, उन्न्यौ, उन्न्यः, ग्रामण्यौ, ग्रामण्यः ॥ All the above examples are of the soot नी preceded by the gati prepositions नि and उत्, or a Kâraka-upapada ग्राम ॥ The rule will not apply however if the preceding word is neither a gati nor a Kâraka, but an adjective, as परमनी, its dual and plural will be परमनियौ and परमनियः by इयङ् ॥ Why do we say 'of इ or ई'? Observe लुलुवतुः and लुलुवः from लुङ् which ending in ऊ takes उवङ् substitution. This is also shown in the next sûtra. Why do we say the stem should be of more than one syllable? Observe नीः; its dual and plural are नियौ and नियः by इयङ् ॥ Why do we say the इ or ई should not be preceded by a conjunct consonant? Observe यवक्री d. यवक्रियौ pl. यवक्रियः by इयङ् ॥ Why do we say "forming part of the root"? So that the rule may apply to उन्नी also. Here though ई is preceded by a conjunct न्न्, yet the latter is not part of the root, one न् being part of the upasarga उत् ॥ Thus we have उन्न्यौ and उन्न्यः ॥ The phrase असंयोगपुर्व should in fact be taken as qualifying the letter ई, and not as qualifying the word अङ्ग ॥

ओः सुपि ॥ ८३ ॥ पदानि ॥ ओः, सुपि, (यण्, धातोः, असंयोगपूर्वस्य, अनेकाचः अङ्गस्य) ॥

वृत्तिः ॥ धात्ववयवः संयोगः पूर्वो यस्मादुवर्णान्न भवति तदन्तस्याङ्गस्यानेकाचो ऽजादौ सुपि परतो यणादेशो भवति ॥

83. When a case-affix, beginning with a vowel follows, then the semivowel व् is substituted for the final

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GL

ऊ of a stem containing more than one syllable, if the stem ends with a verbal root ending in ऊ not preceded by a conjunct consonant forming part of the root.

As no roots at the end of a stem end in short उ, the latter is not mentioned in the translation. Thus खलपू 'a sweeper':—d. खलप्वौ, pl. खलप्वः; so also शतस्वौ and शतस्वः, and सकृल्लू: dual सकृल्ल्वौ and सकृल्ल्वः ॥ But लुलुवतुः and लुलुवः before tense-affixes, (non—सुप्); लू—लुवौ, लुवः (because consisting of one syllable only), and कटप्रू—कटप्रुवौ, कटप्रुवः (because ऊ is preceded by a conjunct consonant forming part of the root). The rule does not apply if the first member is not a Gati or a Kâraka word: as परमलू:—परमलुवौ and परमलुवः ॥

वर्षाभ्वश्च ॥ ८४ ॥ पदानि ॥ वर्षाभ्वः, च, अचि सुपि यण् ॥

वृत्तिः ॥ वर्षाभू इत्येतस्याजादौ सुपि परतो यणादेशो भवति ॥

वार्त्तिकम् ॥ पुनर्भ्वश्चेतिवक्तव्यम् ॥

84. व् is substituted for the ऊ of वर्षाभू also, when a case-affix beginning with a vowel follows.

As वर्षाभ्वौ, वर्षाभ्वः ॥ वर्षाभू 'what is born in the rains, a kind of herb.' This is an exception to the subsequent rule.

Vârt:—The semi-vowel substitution takes place when दृन्, कार and पुनर् precede भू; as दृन्भ्वौ, दृन्भ्वः, पुनर्भ्वौ, पुनर्भ्वः, कारभ्वौ (काराभ्वौ), कारभ्वः (काराभ्वः) ॥

न भूसुधियोः ॥ ८५ ॥ पदानि ॥ न, भू, सुधियोः, यण्, ॥

वृत्तिः ॥ भू सुधी इत्येतयोर्यणादेशो न भवति ॥

85. The semi-vowel substitution does not take place in the case of stems ending in भू or the word सुधी, before affixes beginning with a vowel.

Thus प्रतिभु—प्रतिभुवौ, प्रतिभुवः; सुधी—सुधियौ, सुधियः ॥ VI. 4. 77.

छन्दस्युभयथा ॥ ८६ ॥ पदानि ॥ छन्दसि, उभयथा, भूसुधियोः ॥

वृत्तिः ॥ छन्दसि विषये भू सुधी इत्येतयोरुभयथा दृश्यते यण् ॥

86. In the Chhandas, in the case of a stem in भू and सुधी, are found sometimes the इयङ्, उवङ् and sometimes the semivowel substitution.

As विभ्वम्, विभुवम्, सुध्यः and सुधियः; वनेषु चित्रं विभ्वं विशे, विशे विभुवम्, सुध्यो हव्यमग्ने, सुधियो हव्यमग्ने ॥

हुश्नुवोः सार्वधातुके ॥ ८७ ॥ पदानि ॥ हुश्नुवोः, सार्वधातुके, अङ्गस्य, अनेकाचः, असंयोग, पूर्वस्य, अचि ॥

वृत्तिः ॥ हु इत्येतस्याङ्गस्य श्नुप्रत्ययान्तस्यानेकाचो ऽसंयोगपूर्वस्याजादौ सार्वधातुके परतो यणादेशो भवति ॥

87. The semi-vowel व् is substituted for the उ of हु, and for that of श्नु (the characteristic of the fifth class roots),

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

before a sârvadhâtuka affix (III. 4. 113) beginning with a vowel, when the stem consists of more than one syllable and the उ is not preceded by a conjunct consonant.

Thus हु—जुह्वति, जुह्वतु ; अजुह्वन्, so also with सु—as सुन्वन्ति, सुन्वन्तु, असुन्वन् ॥ Why do we say "of हु and श्नु formed stems"? Observe योयुवति, रोरुवति, from Intensive bases, by the elision of the यङ् affix. The यङ् is elided in the secular literature also, by the implication (jnâpaka) of this aphorism, for no counter-example can be formed of a root consisting of more than one syllable and ending in उ, not preceded by a conjunct consonant and followed by a Sârvadhâtuka affix, unless the Intensive roots with the elision of यङ् be taken. Nor can we get examples from the Chhandas, for the preceding rule applies only to ârdhadhâtuka affixes. Why do we say before a Sârvadhâtuka? Observe जुहुवतुः, जुहुवुः (VI. 4. 77). So also not in आप्नुवन्ति and राध्नुवन्ति as the उ is preceded by a conjunct consonant.

भुवो वुग्लुङ्लिटोः ॥ ८८ ॥ पदानि ॥ भुवः, वुक्, लुङ्, लिटोः, अचि, ॥

वृत्तिः ॥ भुवो वुगागमो भवति लुङि लिटि चाजादौ परतः ॥

88. भू gets the augment व् (वुक्) before the tense-affixes of the Aorist and the Perfect, when beginning with a vowel.

Thus अभूवन्, अभूवम् ; बभूवः, बभूवतुः, बभूवुः ॥

ऊदुपधाया गोहः ॥८९॥ पदानि ॥ ऊत्, उपधायाः, गोहः, अङ्गस्य, अचि, प्रत्यये ॥

वृत्तिः ॥ गोहो ऽङ्गस्य उपधाया ऊकारादेशो भवति अजादौ प्रत्यये परतः ॥

89. For the penultimate ओ of the gunated stem गोह् (from गुह्), there is substituted ऊ before an affix beginning with a vowel.

Thus नि गूहति, निगूहकः, साधुनिगूहिन्, निगूहम्, निगूहन्ति, गूहो वर्तते ॥ Why do we say 'penultimate'? So that the substitution should not apply any where else. The form गोह् is taken in the sûtra to prohibit the application of the rule to cases where गुह् does not assume the form गोह् ॥ Therefore not here, निजुगुहतुः, निजुगुहुः ॥ This change will not take place before the affixes beginning with a consonant; as निगोढा, निगोढुम् ॥ Some say, the word is exhibited as गोह in order to prohibit the अय् substitution of णि before ल्यप् ॥ As निगौहि + ल्यप् = निगुह्य (VI. 4. 56 not applied), the ऊ substitution being considered as asiddha (VI. 4. 22) would have brought in अय्, गूह् being considered as a word having a light vowel for its penultimate. According to Kâśikâ the ऊ substitution, however, is not asiddha, as their places of operation are different.

दोषो णौ ॥ ९० ॥ पदानि ॥ दोषः, णौ, उदुपधायाः ॥

वृत्तिः ॥ दोष उपधाया ऊकार आदेशो भवति णौ परतः ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA · GSL

90. The ओ of दोष् is replaced by ऊ before the causative णि ॥

Thus दूषयति, दूषयतः, दूषयन्ति ॥ Similar reasons as in गोह, may be given for the root दुष being exhibited as दोष in the sûtra. When not followed by णि, we have दोषो वर्त्तते ॥

वा चित्तविरागे ॥ ९१ ॥ पदानि ॥ वा, चित्त-विरागे, उदुपधायाः णौ, ॥

वृत्तिः ॥ चित्तविकारार्थे दोष उपधाया वा ऊकारादेशो भवति णौ परतः ॥

91. The ऊ substitution for the ओ of दोष् is optional, when the sense is that of the disturbing of the mind.

As चित्तं or प्रज्ञां दूषयति or दोषयति ॥ Otherwise साधनं दूषयति when mental agitation is not meant.

मितां ह्रस्वः ॥ ९२ ॥ पदानि ॥ मिताम्, ह्रस्वः, णौ, उपधायाः, ॥

वृत्तिः ॥ मितो धातवो घटादयो मित इत्येवमादयो ये प्रतिपादितास्तेषामुपधाया ह्रस्वो भवति णौ परतः ॥

92. The roots having an indicatory म्, retain their penultimate short vowel before the causative णि ॥

The मित् roots are घटादि a subdivision of Bhwâdi (800 to 873), and all other roots that end in अम् as शम् and तम् of Divâdi class. Thus घटयति, व्यथयति, जनयति, रजयति, शमयति, ज्ञपयति ॥ Some read the anuvṛitti of the word 'optionally' from the last sûra into this. This will then be a limited option only (vyavasthita-vibhâshâ). The forms उत्कामयति and संक्रामयति are thus explained.

93. Optionally a long may be substituted for the penultimate of the causative of मित् roots, before the third person of the Passive Aorist in चिण् (इ), and before the Absolutive affix णमुल् (अम्) ॥

चिण्णमुलोर्दीर्घो ऽन्यतरस्याम् ॥ ९३ ॥ पदानि ॥ चिण्, णमुलोः, दीर्घः, अन्यतरस्याम्, णौ, मितः उपधायाः ॥

वृत्तिः ॥ चिण्परे णमुल्परे च णौ परतो मितामङ्गानामुपधाया दीर्घो भवति अन्यतरस्याम् ॥

Thus अशमि or अशामि, अतमि or अतामि with चिण्; and शमंशमम्, and शामंशामं; तमंतमम् or तामंतामम् with णमुल् ॥ Why have we used the word दीर्घ in the sûtra? The rule does not teach merely the *optional shortening*. So that in the alternative of short, we have अशमि and in the other alternative we have अशामि, so that there is long. For had दीर्घ not been used, it would have taught optional short only, i. e. it would be a ह्रस्वविकल्पविधि only, and there will be this difficulty :—when the causative of causative is taken, as in शमयन्तं प्रयुङ्क्ते, there would not be lengthening in the alternative. Because the lopa substitute of णि would be sthânivat : therefore, the णि which would be followed by

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA · सत्यमेव जयते · संस्कृति मंत्रालय · भारत सरकार

CSL

चिण or णमुल्, would not have in it the मित् anga, because the first णि intervenes between the मित् anga and the चिण् and णमुल् affix, and that णि which is preceded by a मित् anga is not followed by चिण् and णमुल्, because the second णि (though elided) intervenes. Therefore, there would not be *optional* short here, but *compulsory* short, by the preceding sûtra and no lengthening. The rule, therefore, teaches the optional substitution of the *long* (दीर्घ). For there arises no such anomaly in this view. For taking this rule to be a दीर्घविधि, the lopa-substitution of णि would *not* be sthânivat, by the express prohibition contained in I. 1. 58, and so we can get forms of double causatives. But if we take it a ह्रस्वविकल्पविधि, then the lopa-adeśa of णि being sthânivat, would prevent getting the alternative long form. Therefore the word दीर्घ is used in the sûtra to make this rule a दीर्घविधि, and prevent sthânivat-bhâva. Thus take the causative of शम्, which will be शमि by the last sûtra. Take its Intensive with यङ्, शमि + यङ् which causes doubling by VI. 1. 9 = शमि शमि + यङ् = शशमि + यङ् (VII. 4. 60) = शं शमि + यङ् (मुक् or nasal being added to the abhyâsa by VII. 4. 85) = शंशमि + यङ् = शंशम् + य (VI. 4. 51) = शंशम्य. Add णिच् to this ie. make the causative of the Intensive. शंशम् + य + इ ॥ Then the अ of य is elided by VI. 4. 48 = शं शम् + य् + इ. Then य् is elided by VI. 4. 49 = शंशम + इ = शंशमि ॥ This शंशमि is the causative root of the Intensive of the causative शम् ॥ Now add चिण् or णमुल् to this root; and we get two forms short and long अशंशमि or अशंशामि with चिण् and शंशमम् or शंशामम् with णमुल् ॥ The long forms could not have been obtained had this not been a दीर्घविधि, for then the lopa-adesâ of णिच् being sthânivat would have prevented the application of दीर्घ ॥ The roots शम् and तम् (both Divâdi) ending in म् do not ever lengthen the root vowel before चिण् and णमुल् by VII. 3. 34. The present sûtra, therefore, does not apply to the simple roots. The derivative causative roots of these, namely, शमि — शमयति, तमि — तमयति, optionally lengthen the penultimate before these affixes. Thus शमि + चिण् = शम् + चिण् (the इ of णि being elided by VI. 4. 51) = शामि or शमि (with the augment अ = अशामि or अशमि) ॥ This rule applies when the Causative of the Causative root takes these affixes. In fact the mention of the word दीर्घ implies as much, otherwise the sûtra could have been made without this word, for the word 'optionally' would have brought in both 'short' and 'long'. Thus in शमयन्तं प्रयुङ्क्ते 'he causes another to make quiet,' we add णि (the Causative sign.), to the Causative root शमि, as शमि + णि = शम् + इ (VI. 4. 51) = शामि, the lopâdeśa here is not sthânivat for the purposes of *lengthening* (दीर्घविधि) the अ of शम् (I. 1. 58) ॥ From this शामि with चिण् we get अशामि, and with णमुल् we get शामम् ॥ But we cannot get the short forms, by taking the other alternative, as the lopâdeśa will then be sthânivat. Hence the necessity of the word दीर्घ in the sûtra. Thus the चिण् and णमुल् forms of the Causative of the Causative (i. e. the double Causative) of शम् are अशामि or अशमि ; शमंशमम् or शामंशामम् and from the form शंशमयति, we have अशंशमि or अशंशामि, शंशमंशंशमम् or शंशामंशं-

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA · संस्कृति मंत्रालय · भारत सरकार

GSL

शामय ॥ These latter are from the Causative stems of the Intensive root. The sign यङ् of the Intensive has been elided (VI. 4. 49) as shown above.

खचि ह्रस्वः ॥ ९४ ॥ पदानि ॥ खचि, ह्रस्वः, (उपधायाः अङ्गस्य) ॥

वृत्तिः ॥ खच्परे णौ परतो ह्रस्वो भवत्यङ्गस्योपधायाः ॥

94. The penultimate of the Causative stem is shortened before the affix खच् ॥

Thus द्विषन्तपः, परंतपः, पुरंदरः ॥ See III. 2. 29 and 41.

ह्लादो निष्ठायाम् ॥ ९५ ॥ पदानि ॥ ह्लादः, निष्ठायाम्, (ह्रस्वः उपधायाः अङ्गस्य) ॥

वृत्तिः ॥ ह्लादो ऽङ्गस्योपधाया ह्रस्वो भवति निष्ठायां परतः ॥

95. The penultimate of the Causative of ह्लद् (ह्लादि) is shortened before the Participle affixes क्त and क्तवतु ॥

Thus प्रह्लन्नः, प्रह्लन्नवान्, but प्रह्लादयति before non-nishṭhâ. The rule applies also when क्तिन् follows as प्रह्लत्तिः ॥ This is done by splitting up the aphorism into two (1) ह्लादः (2) निष्ठायाम् ॥

छादेर्घे ऽद्व्युपसर्गस्य ॥ ९६ ॥ पदानि ॥ छादेः, घे, अ द्व्युपसर्गस्य, (उपधायाः ह्रस्वः) ॥

वृत्तिः ॥ छादेरङ्गस्याद्व्युपसर्गस्य घप्रत्यये परत उपधाया ह्रस्वो भवति ॥

वार्त्तिकम् ॥ अद्विप्रभृत्युपसर्गस्येति वक्तव्यम् ॥

96. The penultimate of the Churâdi छद् is shortened before the affix घ (III. 3. 118), when not preceded by two prepositions (or more).

As उरश्छदः, प्रच्छदः, दन्तच्छदः ॥ But समुपच्छादः with two prepositions. The same when preceded by more than two prepositions, as समुपातिच्छादः ॥ The elision of णि of छादि &c., by VI. 4. 51, should not be considered as asiddha (VI. 4. 22) or sthânivat (I. 1. 57), otherwise there would be no *penultimate* to be shortened.

Vârt:—The prohibition with regard to द्वि should be extended to numbers more than two.

इस्मन्त्रन्क्विषु च ॥ ९७ ॥ पदानि ॥ इस्, मन्, त्रन्, क्विषु, च, छादेः (उपधायाः ह्रस्वः) ॥

वृत्तिः॥इस् मन् त्रन् क्वि इत्येतेषु परतश्छादेरुपधाया ह्रस्वो भवति ।

97. The penultimate of छादि is shortened before the affixes इस्, मन्, त्रन् and क्वि ॥

Thus छदिस्, छद्मन् (neuter), छत्रम्, धामच्छत् and उपच्छत् ॥ The first three are Uṇâdi affixes.

गमहनजनखनघसां लोपः क्ङित्यनङि ॥ ९८ ॥ पदानि ॥ गम, हन, जन, खन, घसाम्, लोपः, क्ङिति अनङि, ॥

वृत्तिः ॥ गम हन जन खन घस इत्येतेषामङ्गानामुपधाया लोपो भवत्यजादौ प्रत्यये क्ङित्यनङि परतः ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
GSL

98. The root-vowel of गम्, हन्, जन्, खन्, and घस् is elided before an affix beginning with a vowel, when it has an indicatory क् or ङ्; but not before the Aorist affix अङ् ॥

Thus जग्मतुः, जग्मुः जघ्नतुः, जघ्नुः, जज्ञे, जज्ञाते, जज्ञिरे, चख्नतुः, चख्नुः, जक्षतुः, जक्षुः, अक्षन्नमीमदन्तपितरः, ॥ क्ङितीकिम्, गमनम्, हननम्, ॥ अनङीतिकिम्, अगमत्, अघसत्, ॥ अचीत्येव, गम्यते, हन्यते ॥

Why 'having indicatory क् or ङ्'? See गमनम्, हननम् ॥ Why 'not अङ्,? See अगमत्, अघसत् ॥ Why 'beginning with a vowel,? See गम्यते and हन्यते ॥

तनिपत्योश्छन्दसि ॥ ९९ ॥ पदानि ॥ तनि, पत्योः, छन्दसि, (क्ङिति उपधायाः लोपः) ॥

वृत्तिः ॥ तनि पति इत्येतयोश्छन्दसि विषये उपधाया लोपो भवति अजादौ क्ङिति प्रत्यये परतः ॥

99. In the Chhandas, the root-vowel of तन् and पत् is elided before an affix beginning with a vowel, when it has an indicatory क् or ङ् ॥

As वितत्निरे कवयः, शकुना इव पप्तिमः ॥ In secular language वितेनिरे, पेतिम ॥

घसिभसोर्हलि च ॥१००॥ पदानि ॥ घसि, भसोः, हलि, च, (अचि क्ङिति)॥

वृत्तिः ॥ घसि भस इत्येतयोश्छन्दसि उपधाया लोपो भवति हलादावजादौ च क्ङिति प्रत्यये परतः ।

100. The root-vowel of घस् and भस् is elided in the Chhandas, before any affix, whether beginning with a vowel or a consonant, which has an indicatory क् or ङ् ॥

Thus सग्धिश्च मे सपीतिश्च मे, बब्धांते हरी धानाः ॥ सग्धिः is thus derived: क्तिन् is added to the root अद्; then by II. 4. 39, घस् is substituted for अद्; thus घस्+ ति=घस+ति (अ being elided by the present sûtra)=घ्+ति (स् being elided by VIII. 2. 26), then त is changed to ध, and घ to ग and we have ग्धिः ॥ Then समाना ग्धिः=सग्धिः (समान changed to स VI. 3. 84). The word बब्धाम् is the Imperative of भस्, thus भस्+श्लु+ताम्=भ भस्+ताम्=ब भ्स्+ताम् (VI. 4. 100)= बभ्+ताम् (VIII. 2. 26)=ब ब्+धाम्=बब्धाम् ॥ This rule of elision being a nitya and a subsequent rule ought to have operated first, but, as a Vedic anomaly, the reduplication takes place first. See VII. 2. 67

Why do we read "before an affix beginning *also* with a consonant"? Because the elision takes place before a vowel affix also, as बप्सति=भस्+श्लु+झि=ब भ्स्+अति (VII. 1. 4)=बप्सति (VIII. 4. 55).

Why having an indicatory क् or ङ्? Observe अंप्सुर् बभस्ति ॥ The च has been added into the aphorism by the Vârtikakâra.

हुझल्भ्यो हेर्धिः ॥ १०१ ॥ पदानि ॥ हु-झल्भ्योः, हेः, धिः, ॥

वृत्तिः ॥ हु इत्येतस्माद् झलन्तेभ्यश्चोत्तरस्य हलादेर्हेः स्थाने धिरादेशो भवति ।

101. After हु and after a consonant (with the exception of semi-vowels and nasals), धि is substituted for the

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA · संस्कृति मंत्रालय · भारत सरकार

GSL

Imperative affix हि, when the latter does not take the augment इट् ॥

Thus हु—जुहुधि; झल् consonants; भिद्—भिन्द्धि, छिद्—छिन्द्धि ॥ But क्रीणीहि, प्रीणीहि (VI. 4. 113) not ending in consonants. Why 'हि only'? Observe जुहुतात् ॥ Why do we read the anuvritti of झलि into this sûtra? When हि does not begin with a consonant, but with a vowel, i. e. when it takes the augment इट्, the rule does not apply. As रुदिहि, स्वपिहि ॥ In the case of जुहुतात्, भिन्तात्, when हि is replaced by तात् (VII. 1. 35) this substitution does not take place because तात् is a later rule in the order of Ashtâdhyâyî, and because सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेव "When two rules, while they apply simultaneously mutually prohibit each other, that rule of the two which is once superseded by the other, is superseded altogether". When अकच् is added by V. 3. 71, धि substitution takes place, as भिन्द्धकि, छिन्द्धकि ॥ The maxim पुनः प्रसङ्ग विज्ञानात् सिद्धम् applies here:—"Occasionally the formation of a particular form is accounted for by the fact that a preceding rule is allowed to apply again, after it had been previously superseded by a subsequent rule."

श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छन्दसि ॥ १०२ ॥ पदानि ॥ श्रु-शृणु-पृ-कृ-वृ-भ्यः, छन्दसि, हेर्धिः ॥

वृत्तिः ॥ श्रु शृणु पृ कृ वृ इत्येतेभ्य उत्तरस्य हेर्धिरादेशो भवति छन्दसि विषये ।

102. धि is substituted for हि in the Vedas, after श्रु, शृणु, पृ, कृ and वृ ॥

As श्रुधी हवमिन्द्र, शृणुधी, गिरः, पुर्धि, उरुणस्कृधि and अपावृधि ॥

In शृणुधी, the हि is not elided after the उ of शृणु, as it was required by VI. 4. 106, since the present aphorism specifically mentions it. The lengthening takes place by VI. 3. 137. The forms other than शृणुधि are irregular; शप् being added *diversely* by III. 1. 85, and then elided diversely by बहुलं छन्दसि II. 4.73

अङितश्च ॥ १०३ ॥ पदानि ॥ अङ्-इतः, च, हेर्धिः ॥

वृत्तिः ॥ अङितश्च हेर्धिरादेशो भवति ॥

103. धि is substituted for हि, when the tense-affix is not ङित् ॥

Under III. 4. 88 हि is also पित् in the Vedas: and when it is पित्, it is not ङित् by I. 2. 4. Thus रारन्धि, यन्धि and युयोधि in the following सोमरारन्धि अस्मभ्यं तद्धर्यश्व प्रयन्धि, युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनः

Why do we say 'when it is not ङित्'? Observe प्रीणीहि ॥ रारन्धि is irregularly Parasmaipada of रम्; the शप् being replaced by श्लु, and the reduplicate lengthened as a Vedic form. The म् is not elided, by VI. 4. 37 as the affix is not ङित् ॥ प्रयन्धि is from यम, the शप् is elided: and युयोधि from यु (यौति), the शप् being replaced by श्लु ॥

चिणो लुक् ॥ १०४ ॥ पदानि ॥ चिणः, लुक्, प्रत्ययस्य ॥

वृत्तिः ॥ चिण उत्तरस्य प्रत्ययस्य लुग्भवति ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

104. The personal-endings are elided after चिण्, the third person, singular Passive of the Aorist.

As अज्ञारि, अलावि, अकारि, अपाचि ॥ So also अकारितराम्, अज्ञारितमाम्, here the elision of the personal affix त (III. 1. 60) of the Aorist being considered as *asiddha*, the affixes तरप् and तमप् are not elided: though if the sûtra were to be literally interpreted, *every affix* after चिण्, ought to be elided. Or the word क्ङिति is understood here; so that कित् and ङित् affixes of चिण् are elided and not every affix.

अतो हेः ॥ १०५ ॥ पदानि ॥ अतः, हेः, अङ्गस्य ॥

वृत्तिः ॥ अकारान्तादङ्गादुत्तरस्य हेर्लुग्भवति ॥

105. The Imperative affix हि is elided after a stem ending in short अ ॥

Thus पच, पठ, गच्छ, धाव ॥ But युहि, रुहि after stems ending in उ. Why do we say "*short* अ"? Observe लुनीहि, पुनीहि (लुना + हि, the ई substitution by VI. 4. 113, should be considered *asiddha*), here हि is not elided after the long आ ॥

उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात् ॥ १०६ ॥ पदानि ॥ उतः, च, प्रत्ययात्, असंयोग पूर्वात् ॥

वृत्तिः ॥ उकारो यो ऽसंयोगपूर्वस्तदन्तात्प्रत्ययादुत्तरस्य हेर्लुग्भवति ।

वार्तिकम् ॥ उतश्च प्रत्ययादित्यत्र छन्दसि वेति वक्तव्यं ॥

106 The Imperative हि is elided after the उ of an affix, in the vikaraṇa with which the Present-stem (special conjugation) is made, provided that the उ is not preceded by a conjunct consonant.

The affix उ with which the Present-stem is made is उ and श्नु ॥ Thus चिनु, सुनु, कुरु ॥ Why after 'उ'? Observe लुनीहि, पुनीहि ॥ Why do we say "उ being part of the vikaraṇa or affix"? Observe रुहि, युहि, here उ is part of the *root* itself, and not of the vikaraṇa. Why de we say 'not preceded by a conjunct consonant,? Observe प्राप्नुहि, राध्नुहि, तक्ष्णुहि ॥

Vârt:—The elision of हि after the उ of the vikaraṇa उ and श्नु is optional in the Vedas; as आतनुहि यातुधानान्, धिनुहि यज्ञपतिम्, तेन मा भागिनं कृणुहि ॥

लोपश्चास्यान्यतरस्यां म्वोः ॥ १०७ ॥ पदानि ॥ लोपः, च, अस्य, अन्यतरस्याम्, म्वोः, ॥

वृत्तिः ॥ योयमुकारो ऽसंयोगपूर्वस्तदन्तस्य प्रत्ययस्यान्यतरस्यां लोपो भवति ॥

107. The उ of the vikaraṇa उ and श्नु, where not preceded by a conjunct consonant, may be elided optionally before a personal ending beginning with म or व् ॥

Thus सुन्वः or सुनुवः, सुन्मः, सुनुमः, तन्वः, तनुवः, तन्मः, तनुमः ॥ The उ must be-

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GL

long to the affix, and should not be part of the root. Therefore not in युवः, युमः ॥

Why do we say 'not preceded by a conjunct consonant'? Observe शक्नुवः, शक्नुमः only. Though the elision word लुक् was understood in this sûtra, the mention of लोप् indicates that the *final* is only to be elided, and not the whole affix उ ॥ It is a general maxim that the words लुक्, श्लु and लुप् cause the elision of the *whole* affix, while 'lopa' will cause elision of the final letter only of the affix. If the whole affix be elided, we could not get सुन्वः &c., Moreover, in कुर्वः and कुर्मः formed by guṇa of कृ, there would have been no guṇa, had the word लुक् been used, for I. 1. 63, would have prevented guṇa; but by using the word लोप we have such guṇa also by I. 1. 62.

नित्यं करोतेः ॥ १०८ ॥ पदानि ॥ नित्यम्, करोतेः, ॥

वृत्ति ॥ करोतेरुत्तरस्य उकारप्रत्ययस्य वकारमकारादौ प्रत्यये परतो नित्यं लोपो भवति ॥

108. The elision of उ is invariable before व् and म् in the case of कृ (करोति).

Thus कुर्वः and कुर्मः ॥ Thus कृ+उ+वः=कुर्+उ+वः (VI. 4. 110)=कुर्+०+वः (VI. 4. 108). Now the lopa being not sthânivat, when a vowel is to be lengthened (I. 1. 58), उ of कु should be lengthened by VIII. 2. 77. This contingency is prevented by VIII. 2. 79.

ये च ॥ १०९ ॥ पदानि ॥ ये, च, लोपः नित्यंकरोतेः ॥

वृत्तिः ॥ यकारादौ च प्रत्यये परतः करोतेरुत्तरस्योकारप्रत्ययस्य नित्यं लोपो भवति ॥

109. The affix उ of the stem कुरु is always elided before a personal ending beginning with a य ॥

Thus कुर्यात्, कुर्यातां and कुर्युः ॥ The augment यासुट् is treated here as an affix, and it makes the personal ending to which it is added, as an affix beginning with य ॥

अत उत्सार्वधातुके ॥ ११० ॥ पदानि ॥ अतः, उत्, सार्वधातु के, क्ङिति ॥

वृत्तिः ॥ उकारप्रत्ययान्तस्य करोतेरकारस्य स्थाने उकार आदेशो भवति सार्वधातुके क्ङिति परतः ।

110. Before a Sârvadhâtuka affix with an indicatory क् or ङ्, short उ is substituted for the अ of कृ (कर्+उ) when gunated.

Thus कृ+उ+तस्=कर्+उ+तस्(VII. 3. 84)=कुर्+उ+तस्=कुरुतः (VI. 4. 110) The तस is ङित् by I. 2. 4. So also कुर्वन्ति, कुरु ॥ Why do we say 'before a Sârvadhatukâ'? So that the rule may apply to what was once a Sârvadhâtuka, though no longer existent. Thus कुरु where the personal ending हि is elided, but it leaves its effect behind. The त् in उत् shows that this उ is not to be gunated by VII. 3. 86. When the affix is not कित् or ङित् we have करोति, करोषि and करोमि (I. 2. 4).

श्नसोरल्लोपः ॥ १११ ॥ पदानि ॥ श्न-असोः, अत्-लोपः, सार्वधातुके क्ङिति ॥

वृत्तिः । श्नस्यास्तेश्चाकारस्य लोपो भवति सार्वधातुके क्ङिति परतः ।

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA · सत्यमेव जयते · संस्कृति मंत्रालय · भारत सरकार

GSL

111. Before a Sârvadhâtuka कित् or ङित् affix, the अ of श्न and अस् is elided.

श्न is the characteristic of the roots of the Rudhâdi class, while अस् is the root itself. Thus रुन्धः; रुन्धन्ति, भिन्तः, भिन्दन्ति; So also of अस्:—स्तः, सन्ति ॥ But भिनत्ति and अस्ति before non—कित् and non—ङित् affixes. श्न + अस् ought to be श्नास्, instead of that we have श्नस् in the sûtra. The पररूप single substitution is an irregularity.

श्नाभ्यस्तयोरातः ॥ ११२ ॥ पदानि ॥ श्ना-अभ्यस्तयोः, आतः, लोपः सार्वधातुके क्ङिति ॥

वृत्तिः ॥ श्ना इत्येतस्याभ्यस्तानां चाङ्गानामाकारस्य लोपो भवति सार्वधातुके क्ङिति परतः ।

112. Before a Sârvadhâtuka कित् or ङित् affix beginning with a vowel, the long आ of श्ना (the vikaraṇa of the 9th class) and of the reduplicate stems is elided.

Thus लुनते, लुनताम्, अलुनत; मिमते, मिमताम्, अमिमत, संजिहते, संजिहताम् and समजिहत ॥ Why do we say 'of श्ना and the reduplicates'? Observe यान्ति, वान्ति ॥ Why 'of long आ'? Observe बिभ्रति ॥ Why 'before कित् and ङित्'? Observe अलुनात्, अजहात् ॥

ई हल्यघोः ॥ ११३ ॥ पदानि ॥ ई, हलि, अ-घो (श्नाभ्यस्तयोरातः सार्वधातुके क्ङिति) ॥

वृत्तिः ॥ श्नान्तानामङ्गानामभ्यस्तानां च घुवर्जितानामात ईकारादेशो भवति हलादौ सार्वधातुके क्ङिति परतः ॥

113. Before a Sârvadhâtuka कित् or ङित् affix beginning with a consonant, the आ of श्ना and of the reduplicate stems is replaced by ई, except when the root is दा or धा (घु) ॥

Thus लुनीतः, पुनीतः, लुनीथः, पुनीथः, लुनीते and पुनीते ॥ Of reduplicates we have मिमीते, मिमीषे, मिमीध्वे, संजिहीते, संजिहीषे, संजिहीध्वे ॥ Why do we say 'beginning with a consonant'? Observe लुनन्ति, मिमते ॥ Why with the exception of घु? Observe दत्तः, धत्तः ॥ So also लुनाति and जहाति before non-कित् and non-ङित् affixes.

इद्दरिद्रस्य ॥ ११४ ॥ पदानि ॥ इत्, दरिद्रस्य, (हलिसार्वधातुकेक्ङिति) ॥

वृत्तिः ॥ दरिद्रातेर्हलादौ सार्वधातुके क्ङिति परत इकारादेशो भवति ।

वार्त्तिकम् ॥ दरिद्रातेरार्धधातुके लोपो वक्तव्यः ॥ वा० ॥ सिद्धश्च प्रत्ययविधौ भवतीति वक्तव्यम् ॥

Kârikâ ॥ न दरिद्रायके लोपो दरिद्राणे च नेष्यते ।

दिदरिद्रासतीत्येके दिदरिद्रिषतीति वा ॥

वा० ॥ अद्यतन्यां वेति वक्तव्यम् ॥

114. इ is substituted for the आ of दरिद्रा before a Sârvadhâtuka कित् or ङित् affix beginning with a consonant.

Thus दरिद्रितः, दरिद्रिथः, दरिद्रिवः, दरिद्रिमः ॥ But दरिद्रति before a vowel affix (VI. 4. 112) and दरिद्राति before a non-ङित् affix.

Vârt :—The final of दरिद्रा is elided before an Árdhadhâtuka affix. *Vârt* :—And this elision should be considered as siddha, in applying rules relating to affixes. Thus दरिद्रा by loosing आ becomes दरिद्र्, and we should apply those affixes which would come after a form like 'daridr', and not what would have come after a form like 'daridrâ'. Thus ण comes after roots ending in long आ (III. 1. 141): but this affix would not be applied here, but the general affix अच् (III. 1. 134). Thus दरिद्राति = दरिद्रः ॥

Kârikâ :—The elision does not take place in the forms दरिद्रायक and दरिद्राण, and the Desiderative may be either दिदरिद्रासति or दिदरिद्रिषति ॥ Siddhânta Kaumudi gives the following rule: "आ of दरिद्रा should be considered as elided when applying an ârdhadhâtuka affix, but optionally so before लुङ् (Aorist), and not at all before सन् (Desiderative), ण्वुल् and ल्युट्" ॥

Vârt :—Optionally so in the Aorist (adyatana-past) as, अदरिद्रीत् or अदरिद्रासीत् ॥ The latter form is evolved by VII. 2. 73 and elision of सिच् ॥ The form दरिद्रस्य in the sûtra is Vedic, the root being shortened from दरिद्रा to दरिद्र ॥

भियो ऽन्यतरस्याम् ॥ ११५ ॥ पदानि ॥ भियः, अन्यतरस्याम्, (इतहलि क्ङिति सार्वधातु के) ॥

वृत्तिः ॥ भी इत्येतस्याङ्गस्यान्यतरस्यामिकारादेशो भवति हलादौ क्ङिति सार्वधातुके परतः ॥

115. इ is optionally substituted for the ई of भी before a Sârvadhâtuka affix beginning with a consonant and having an indicatory क् or ङ् ॥

Thus बिभितः or बिभीतः, बिभिथः or बिभीथः, बिभिवः or बिभीवः; बिभिमः or बिभीमः॥ But बिभ्यति before a vowel-beginning affix and बिभेति before a non-ङित् affix and भीयते before an ârdhadhâtuka affix.

जहातेश्च ॥ ११६ ॥ पदानि ॥ जहातेः, च, (इ हलि अन्यतरस्याम् क्ङितिसार्वधातुके) ॥

वृत्तिः ॥ जहातेश्च इकारादेशो भवति अन्यतरस्यां हलादौ क्ङिति सार्वधातुके परतः ॥

116. इ is optionally substituted for the आ of हा (जहाति) before a Sârvadhâtuka कित् or ङित् affix beginning with a consonant.

Thus जहितः or जहीतः (VI. 4. 113) जहिथः or जहीथः (VI. 4. 113). But जहति before a vowel affix, and जहाति before a non-ङित् affix, and हीयते and जिहीयते before an ârdhadhâtuka. The separation of this sûtra from the last, is for the sake of subsequent aphorisms.

आ च हौ ॥ ११७ ॥ पदानि ॥ आ, च, हौ, (इ अन्यतरस्याम्) ॥

वृत्तिः ॥ जहातेराकारश्चान्तादेशो भवति इकारश्चान्यतरस्यां हौ परतः ।

117. आ as well as इ may optionally be substituted for the final of the stem of हा before the Imperative ending हि ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

CSL

Thus जहाहि, जाहिहि or जहीहि (VI. 4. 113).

लोपो यि ॥ ११८ ॥ पदानि ॥ लोपः, यि, (जहातेः सार्वधातुके क्ङिति) ॥

वृत्तिः ॥ लोपो भवति जहातेर्यकारादौ क्ङिति सार्वधातुके परतः ।

118. The final of the stem of हा is elided before an affix beginning with य being a Sârvadhâtuka कित् or ङित् affix.

Thus जह्यात्, जह्याताम् and जह्युः ॥

घ्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च ॥ ११९ ॥ पदानि ॥ घु-असोः, एत्, हौ, अभ्यास-लोपः, च, ॥

वृत्तिः ॥ घुसंज्ञकानामङ्गानामस्तेश्च एकारादेशो भवति हौ परतो ऽभ्यासलोपश्च ॥

119. For the final vowel of the roots दा and धा (घु), and for the स् of अस्, is substituted ए before the Imperative ending हि; and thereby the reduplicated syllable of दा and धा is elided.

Thus देहि, and धेहि, of घु, and एधि of अस्, the स being elided by this sûtra, and अ being elided by VI. 4. 111. This लोप of the present sûtra should be considered as having an indicatory श् so that the *whole* of the reduplicated and not only the final letter of the abhyâsa (I. 1. 55) is elided.

अत एकहल्मध्ये ऽनादेशादेर्लिटि ॥ १२० ॥ पदानि ॥ अतः, एक-हल्, मध्ये, अनादेशादेः, लिटि ॥

वृत्तिः ॥ क्ङितीतिवर्तते ॥ लिटि परत आदेश आदिर्यस्याङ्गस्य नास्ति, तस्य एकहल्मध्ये, असहाययोर्हलोर्मध्ये यो ऽकारस्तस्य एकारादेशो भवति, अभ्यासलोपश्च लिटि क्ङिति परतः ॥

वार्त्तिकम् ॥ दम्भेरेत्वं वक्तव्यम् ॥ वा० ॥ नशिमन्योरलिट्येत्वं वक्तव्यम् ॥

वा० ॥ छन्दस्यमिपचोरप्यलिटि एत्वं वक्तव्यम् ॥ वा० ॥ यजिवप्योश्च ॥

120. ए is substituted for the short अ standing between two simple consonants of a verbal stem, before the personal endings of the Perfect which have an indicatory क् (I. 2. 5), provided that, at the beginning of the root, in the reduplication, no other consonant has been substituted; and when this ए is substituted, the reduplicate is elided.

Thus रेणतुः, रेणुः, येमतुः, येमुः, पेचतुः, पेचुः, देभतुः, देभुः ॥ Why 'for अ'? Observe दिदिवतुः, दिदिवुः the इ is not replaced. Why do we say '*short* अ'? Observe ररासे, ररासाते, ररासिरे ॥ Why do we say 'standing between two *simple* consonants'? Observe ररक्षतुः, ररक्षुः ॥ Some say this example is not appropriate, for by I. 2. 5, the Perfect affixes are not कित् here, as they come after a conjunct consonant. The following is then more appropriate:—तत्सरतुः and तत्सरुः ॥ Why do we say 'which has no substituted consonant in the reduplicate'? Observe चकणतुः, चकणुः, जगणतुः, जगणुः, बभणतुः, बभणुः ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

The substitution referred to here must be caused by the affixes of the Perfect, therefore, the rule will apply to नेमतुः, नेमुः, सेहे and सेहाते, सेहिरे though णम् and षह् are the roots, and ण् and ष् are changed to न and स ॥ The substitution of जश् consonant or a चर् consonant in the reduplicate, should not be here considered asiddha (VIII. 4. 54, read with VIII. 2. 1). That substitution will be considered a substitution for the purposes of this sûtra and will make the stem आदेशादिः, as is indicated by the special exception made in favor of फल् and भज् (VI. 4. 122). If the form of the letter is not changed in the reduplicate, by substitution, then such substitution will not make the stem आदेशादिः ॥ Thus by VIII. 4. 54, a चर् letter (च, ट, त, क, प, श, ष, स) is substituted for a consonant (other than a nasal and a semi-vowel) in the reduplicate.

Thus in पच् the reduplicate is पपच्, the first प is also a *substitute*, for the चर् substitute of प will be प ॥ Such substitutes, however, are not meant here.

This we learn from the implication (jñâpaka) of sûtra VI. 4. 126 where exception is made in case of शस् and दद् ॥ Therefore, where the substitute is a *different* letter, then the reduplicate becomes âdeśâdî : otherwise not.

When the affixes are not कित् or ङित् the rule does not apply: as अहं पपच, अहं पपठ ॥

Vârt:—ए is substituted for the अ of दम्भ under similar circumstances:—thus देभतुः, देभुः ॥ The elision of the nasal by VI. 4. 24, would be considered asiddha by VI. 4. 22, hence this vârtika.

Vârt:—ए is substituted for the अ of नश and मन before affixes other than those of लिट् ॥ As अनेशम्, मेनका ॥ अनेशम् is the Aorist in अङ् of नश् which belongs to Pushâdi roots (III. 1. 55). मेनका is formed by वुन् (III. 1. 150). Padamanjari gives अनेशन् (3 rd Pl.), and quotes अनेशन्नस्येषवः ॥

Vârt:—In the Vedas, ए is substituted for the अ of अम and पच् before affixes other than those of the Perfect, as व्येमानम्, (वि + अम + चानश्, the augment मुक् being dropped); पेचिरन् instead of पचेरन्, the Imperfect of पच् ॥ The shortening is also a Vedic irregularity.

Vârt:—So also of यज् and वप, as आयेजे and आवेपे the Imperfect Vedic forms. The augment आट् being added by VI. 4. 73.

थलि च सेटि ॥१२१॥ पदानि ॥ थलि, च, सेटि, (अत एक हल् मध्ये अनादेशादेः)

वृत्तिः ॥ थलि च सेटि परतो ऽनादेशादेरङ्गस्य एकहल्मध्यगतस्यातः स्थाने एकार आदेशो भवति अभ्यासलोपश्च ॥

121. ए is substituted for अ, of a verbal stem standing between two simple consonants, the stem not having any different letter substituted in the reduplicate, when the ending थल् of the Perfect having the augment इट् follows, and thereby, the reduplicate is elided.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

Thus पेचिथ, शेकिथ ॥ But पपक्थ before aniṭ थ ; दिदेविथ, the vowel being इ and not अ ; ततक्षिथ, ररक्षिथ, the अ not standing between two *simple* consonants ; and चकणिथ, बभणिथ, the reduplicate having the substitutes च and ब different from क and भ ॥ This sûtra applies even when the affix is not कित्; and थल् is read in the sûtra only for the sake of clearness, no non-kit Perfect ending can take इट् except थल् ॥

तॄफलभजत्रपश्च ॥ १२२ ॥ पदानि ॥ तॄ, फल, भज, त्रपः, च, (अत एक हलमध्ये अनादेशादेर्लिटिथलिचसेटि) ॥

वृत्तिः ॥ तॄ फल भज त्रप इत्येतेषामङ्गानामत एकारादेशो भवति, अभ्यासलोपश्च, लिटि क्ङिति परतस्थलि च सेटि ॥

वार्त्तिकम् ॥ श्रन्थेश्चेति वक्तव्यम् ॥

122. ए is substituted for the अ of तॄ, फल, भज and त्रप, and the reduplicate is elided, when the affixes of the Perfect having an indicatory क् (or ङ्) follow, as well as when थल् with the इट् augment follows.

Thus तेरतुः, तेरुः, तेरिथ, फेलतुः, फेलुः, फेलिथ, भेजतु, भेजुः, भेजिथ, त्रेपे, त्रेपाते, त्रेपिरे ॥ In the case of तॄ the rule applies to the अ obtained by Guṇa, contrary to VI. 4. 126, in फल् and भज् the rule, that no different substitute should be in the reduplicate, is not adhered to, and in त्रप the अ does not stand between two *simple* consonants.

Vârt: It should be stated that the rule applies to श्रन्थ also:-as, श्रेथतुः, श्रेथुः ॥

राधो हिंसायाम् ॥ १२३ ॥ पदानि ॥ राधो हिंसायाम् ॥

वृत्तिः ॥ राधो हिंसायामर्थेऽवर्णस्य एकार आदेशो भवति, अभ्यासलोपश्च लिटि क्ङिति परतस्थलि च सेटि ॥

123. ए is substituted for the आ of राध when meaning 'to hurt some one', and the reduplicate is elided, before the affixes of the Perfect having an indicatory क् (or ङ्), as well as before थल् with the इट् augment.

Thus अपरेधतुः, अपरेधुः, अपरेधिथ, but रराधतुः, रराधुः, रराधिथ in any other sense than that of 'hurting'. In this sûtra the *long* आ of राध is to be replaced by ए, the anuvṛitti of short अ (अतः VI. 4. 120) is therefore not appropriate here. We should either read the annuvṛitti of आ from VI. 4. 112, or we should read the word एकहलमध्ये in this way "in राध् *whatever* stands between two simple consonants is replaced by ए".

वा जॄभ्रमुत्रसाम् ॥ १२४ ॥ पदानि ॥ वा, जॄ, भ्रमु, त्रसाम, ॥

वृत्तिः ॥ जॄ भ्रमु त्रस इत्येतेषामङ्गानामतः स्थाने वा एकार आदेशो भवति अभ्यासलोपश्च लिटि क्ङिति परतस्थलि च सेटि ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GL

124. ए is optionally substituted for the अ of the stems जर् (जॄ), भ्रम, and त्रस्, and the reduplicate is thereby elided, before the affixes of the Perfect having an indicatory क् (or ङ्), as well as before the थल् with the augment इट्॥

Thus जेरतुः, जेरुः, जेरिथ, or जजरतुः, जजरुः, जजरिथ, भ्रेमतुः, भ्रेमुः, भ्रेमिथ, or बभ्रमतुः, बभ्रमुः, बभ्रमिथ, त्रेसतुः, त्रेसुः, त्रेसिथ, or तत्रसतुः, तत्रसुः, तत्रसिथ ॥

फणां च सप्तानाम् ॥ १२५ ॥ पदानि ॥ फणाम्, च, सप्तानाम्, ॥

वृत्तिः ॥ फणादीनां सप्तानां धातूनामवर्णस्य स्थाने वा एकार आदेशो भवति, अभ्यासलोपश्च लिटि क्ङिति परत, स्थलि च सेटि ॥

125. ए is optionally substituted for the अ and आ of the seven roots फण्, राज्, भ्राज्, भ्राश्, भ्लाश्, स्यम and स्वन् ; and the reduplicate is elided thereby, before the affixes of the Perfect having an indicatory क् (or ङ्) as well as before the थ with the इट् augment.

Thus फेणतुः, फेणुः, फेणिथ or पफणतुः, पफणुः, पफणिथ; रेजतुः, रेजुः, रेजिथ, or रराजतुः, रराजुः, रराजिथ; भ्रेजे, भ्रेजाते, भ्रेजिरे, or बभ्राजे, बभ्राजाते, बभ्राजिरे; भ्रेशे, भ्रेशाते, भ्रेशिरे, or बभ्राशे, बभ्राशाते, बभ्राशिरे; भ्लेशे, भ्लेशाते, भ्लेशिरे, or बभ्लाशे, बभ्लाशाते, बभ्लाशिरे; स्येमतुः, स्येमुः, स्येमिथ, or सस्यमतुः, सस्यमुः, सस्यमिथ; स्वेनतुः, स्वेनुः, स्वेनिथ, or सस्वनतुः, सस्वनुः, सस्वनिथ, Why of 'seven"? Observe, दध्वनतुः, दध्वनुः, दध्वनिथ ॥ The Phaṇâdi is a subdivision of Bhuâdi (873-879)

न शसददवादिगुणानाम् ॥ १२६ ॥ पदानि ॥ न, शस, दद, वादि, गुणानाम्, (अत एक हल्मध्येऽनादेशादेर्लिटि) ॥

वृत्तिः ॥ शस दद इत्येतयोर्वकारादीनां च धातूनां गुण इत्येवमभिनिर्वृत्तस्य च योकारस्तस्य स्थाने एकारादेशो न भवति, अभ्यासलोपश्च ॥

126. ए is not substituted for the अ of शस्, दद्, or of roots beginning with a व, or of such verbal stems in which the अ results through the substitution of Guṇa, though the affixes of the Perfect being कित् or ङित् follow, or the seṭ थल्, nor is the reduplicate elided.

Thus विशशसतुः, विशशसुः, विशशसिथ, ददे, ददाते, ददिरे, Of roots beginning with वः-ववमतुः, ववमुः, ववमिथ, ॥ Of roots where अ is the result of Guṇa, विशशरतुः, विशशरुः, विशशरिथ, लुलविथ, पुपविथ ॥ गुणशब्दाभिनिर्वृत्तस्यार्थाब्दस्यौकारस्य चायमकार इति एवं प्रतिषिध्यते ॥

The अ of Guṇa may result either from the guṇa of ऋ as ऋ changed to कर् or of उ changed to ओ again changed to अव् as लु—लव ॥

अर्वणस्त्रसावनञः ॥ १२७ ॥ पदानि ॥ अर्वणः, तृ, असौ, अनञः, ॥

वृत्तिः ॥ अर्वन्नित्येतस्याङ्गस्यत् इत्ययमादेशो भवति, सुश्चेत्ततः परो न भवति, स च नञ उत्तरो न भवति ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

127. तृ (which is changed to न्तृ in the strong cases, and forms the feminine in ई unaccented) is substituted for the final of the stem अर्वन्, except in the Nominative singular or when the word is joined with the Negative particle.

The real substitute is तृ, the ऋ is for the sake of making this affix an उगित्, so that in sarvanâmasthâna cases we have नुम् augment VII. 1. 70. Thus अर्वन्तौ, अर्वन्तः, अर्वन्तम्, अर्वन्तौ, अर्वतः, अर्वता, अर्वद्भ्याम्, अर्वद्भिः, अर्वती, आर्वतम् ॥ असाविति किम्, अर्वा ॥ अनञ इति किम्, अनर्वाणौ, अनर्वाणः, अनर्वाणं वृषभं मन्द्रजिह्वम् ॥

But अर्वा in the Nominative Sing: and अनर्वाणौ, अनर्वाणः, अनर्वाणं वृषभं मन्द्रजिह्वम् with the Negative Particle नञ् ॥

मघवा बहुलम् ॥ १२८ ॥ पदानि ॥ मघवा, बहुलम्, (तृ) ॥

वृत्तिः ॥ मघवन्नित्येतस्याङ्गस्य बहुलं तृ इत्ययमादेशो भवति ॥

128. तृ is diversely substituted for the final of मघवन् ॥

As मघवान्, मघवन्तौ, मघवन्तः, मघवन्तम्, मघवन्तौ, मघवतः, मघवता, मघवती, माघवतम्, ॥ न च भवति, मघवा, मघवानौ, मघवानः, मघवानम्, मघवानौ, मघोनः, मघोना, मघवभ्याम्, मघवभिः मघोनी, माघवनम् ॥

भस्य ॥ १२९ ॥ पदानि ॥ भस्य ॥

वृत्तिः ॥ भस्येत्ययमधिकार, आ अध्यायपरिसमाप्तेः, यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामो भस्येत्येवं तद्वेदितव्यम् ॥

129. Whatever will be taught in the following upto the end of the Adhyâya, should be understood to apply to the nominal stems called Bha (I. 4. 18, 19).

Thus sûtra VI. 4. 130 says 'पद् is the substitute of पाद्' ॥ It means पद् is substituted for पाद् when the latter gets the designation of भ ॥ Thus द्विपदः पश्य, द्विपदा कृतम् but द्विपादौ, द्विपादः where the affixes are those of Sarvanâmasthâna.

पादः पत् ॥ १३० ॥ पादः, पत् ॥

वृत्तिः ॥ पादिति पादशब्दो लुप्ताकारो गृह्यते । तदन्तस्याङ्गस्य भस्य पदित्ययमादेशो भवति । स च पाच्छब्दस्यैव भवति ॥

130. For पाद् is substituted पद् when the former is Bha.

The substitute replaces the whole form पाद् and not only the final, on the maxim निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति "substitutes take the place of that which is actually enunciated in a rule." ॥ Thus द्विपदः पश्य, द्विपदा, द्विपदे, द्विपदिकां ददाति (V. 4. 1), त्रिपदिकां ददाति, वैयाघ्रपद्यः ॥

वसोः संप्रसारणम् ॥ १३१ ॥ पदानि ॥ वसोः, सम्प्रसारणम् ॥

वृत्तिः ॥ वस्वन्तस्य भस्य संप्रसारणं भवति ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

131. The semi-vowel of the affix वस् (वंसु) is vocalised to उ in a Bha stem.

Thus विदुषः पश्य, विदुषा, विदुषे, पेचुषः पश्य, पेचुषा, पेचुषे, ययुषः पश्य ॥ For the purposes ofthe elision of आ (VI. 4. 64), vocalisation under the present sûtra should not be considered as asiddha (VI. 4. 22). Thus पा + क्वसु (III. 2. 107) = पपा + वस् = पपा + उस् + शस् (VI. 4. 131, VI. 1. 108). Now if उ were to be considered as asiddha, then the affix does not begin with a vowel, and we can not apply VI. 4. 64, which requires the elision of आ, but the samprasâraṇa is not considered assiddha, and we have पप् + उस् + अस् = पपुषः पश्य ॥ In the nominative, where the stem is not भ, we have पपा + वस् + स् = पपी + वस् + स (VI. 4. 66) = पपीवान् (VII. 1. 70, VI. 4. 10, VI. 1. 68 and VIII. 2. 23). The affix क्वसु is included in वसु for the purposes of samprasâraṇa.

वाह ऊठ् ॥ १३२ ॥ पदानि ॥ वाहः, ऊठ् ॥

वृत्तिः ॥ वाह इत्येवमन्तस्य भस्य ऊठ् इत्येतत्संप्रसारणं भवति ॥

132. The व् in वाह् is vocalised to ऊ (ऊठ्), when the compound stem is Bha.

The word वाह् is a ण्वि formed stem by III. 2. 64. It can never stand alone, but, must be preceded by an upapada: hence we have used the word "compound." Thus प्रष्ठौहः, प्रष्ठौहा, प्रष्ठौहे, दित्यौहः, दित्यौहा, दित्यौहे ॥ By VI. 1. 108, ऊ + आ (of वा) = ऊ ;and then प्रष्ठ + ऊह् = प्रष्ठौह् ; the Vṛiddhi being substituted by VI. 1. 89. This form could have been evolved by simple samprasâraṇa thus : प्रष्ठ + वह् + शस् = प्रष्ठ + उह् + अस् (VI. 1. 108) = प्रष्ठ + ओह् + अस् (the affix ण्वि III. 2. 64, will produce guṇa) = प्रष्ठोहः (VI. 1. 88). In fact ण्वि is never added to वह् (III. 2. 64) unless the preceding member ends in अ and that अ + ओ of वा will always produce औ ॥ The making of this special samprasâraṇa in ऊठ्, indicates the existence of following maxim : असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे ; and the samprasâraṇa being a bahiranga operation, is considered as asiddha for the purposes of guṇa which is an antaranga operation : therefore, we can never get the form ओह् ॥

श्वयुवमघोनामतद्धिते ॥ १३३ ॥ पदानि ॥ श्व, युव, मघोनाम्, अतद्धिते ॥

वृत्तिः ॥ श्वन् युवन् मघवन् इत्येतेषामङ्गानामतद्धिते प्रत्यये परतः संप्रसारणं भवति ॥

133. The व of श्वन्, युवन् and मघवन् becomes vocalised, but not before a Taddhita affix.

Thus शुनः, शुना, शुने, यूनः, यूना, यूने, मघोनः, मघोना, मघोने ॥ But शौवनं मांसम् यौवनं वर्तते, माघवनः स्थालीपाकः with Taddhita affixes. शौवन is formed by अञ् affix (IV. 3. 154) and औ being added by VII. 3. 4 as श्वन belongs dvârâdi class.

This vocalisation takes place of the nouns ending in न्, but not when they become feminine or do not end in न्, as युवतीः पश्य, मघवतः, मघवते, मघवता ॥ The word अनः of the next sûtra, in a way, qualifies this sûtra also.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA · सत्यमेव जयते
CSL

अल्लोपोऽनः ॥ १३४ ॥ पदानि ॥ अल्, लोपः, अनः ॥
वृत्तिः ॥ अनित्येवमन्तस्य भस्य अकारलोपो भवति ॥
वार्त्तिकम् ॥ अनो नकारान्तस्यायं लोप इष्यते ॥

134. Of a Bha stem ending in अन्, the अ is elided.

As राज्ञः पश्य, राज्ञा, राज्ञे, तक्ष्णः पश्य, तक्ष्णा and तक्ष्णे ॥ *Vârt:*—The elision takes place of a stem which actually ends in न्, therefore, it does not take place here, राजकीयम् ॥

षपूर्वहन्धृतराज्ञामणि ॥ १३५ ॥ पदानि ॥ ष पूर्व, हन्, धृतराज्ञाम्, अणि ॥
वृत्तिः ॥ षकारपूर्वो यो ऽन् हनो धृतराज्ञश्च तस्याकारलोपो भवति ॥

135. Of a Bha stem ending in अन् with a preceding ष, as well as of हन् and धृतराजन्, the अ is elided before the affix अण् ॥

Thus औक्ष्णः, ताक्ष्णः, भ्रौणघ्नः, धार्तराज्ञः ॥ But सामनः, वैमन ॥ Why do we say before the affix अण्? Observe ताक्षण्यः ॥ Why do we say 'preceded by a ष'? Observe सामनः and वैमनः from सामन् and विमन् formed with the affix अण्; here neither the अ of मन् nor the final syllable अन् is elided, since VI. 4. 167 keeps these words in their primitive state so far.

विभाषा ङिश्योः ॥ १३६ ॥ पदानि ॥ विभाषा, ङि, श्योः (अल्लोपोऽनः) ॥
वृत्तिः ॥ ङौ परतः शीशब्दे च अनो विभाषा अकारलोपो भवति ॥

136. In a stem ending in अन्, the अ is optionally elided before the Locative ending इ and before the ending शी (ई) of the Nominative and Accusative Dual Neuter.

As राज्ञि or राजनि, साम्नि or सामनि, साम्नी or सामनी (VII. 1. 19).

न संयोगाद्वमन्तात् ॥ १३७ ॥ पदानि ॥ न, संयोगात्, व्, म्, अन्तात्, (अल्लोपोऽनः) ॥
वृत्तिः ॥ वकारमकारान्तात्संयोगादुत्तरस्यानो ऽकारस्य लोपो न भवति ॥

137. The अ in अन् is not elided when the Bha stem ends in वन् or मन् with a consonant preceding व् or म् ॥

Thus पर्वणा, पर्वणे, अथर्वणा, अथर्वणे, चर्मणा and चर्मणे ॥ Why do we say 'preceded by a consonant'? Observe प्रतिदीव्ना, प्रातर्दीव्ने, साम्ना, साम्ने ॥ Why do we say 'stems in वन् and मन्'? Observe तक्ष्णा, and तक्ष्णे ॥

अचः ॥ १३८ ॥ पदानि ॥ अचः, (भस्य अल्लोपः) ॥
वृत्तिः ॥ अच् इत्ययमञ्चतिर्लुप्तनकारो गृह्यते । तदन्तस्य भस्य अकारस्य लोपो भवति ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GL

138. The अ of अच् (अञ्च्) is elided at the end of a Bha stem.

Thus दधीचः पश्य, दधीचा, दधीचे, मधूचः पश्य, मधूचा, मधूचे ॥ The lengthening of the first member takes place by VI. 3. 138: and न् of अञ्च is elided by VI. 4. 24.

उद ईत् ॥ १३९ ॥ पदानि ॥ उदः, ईत्, (अचः) ॥

वृत्तिः ॥ उद उत्तरस्याच ईकारादेशो भवति ॥

139. Long ई is substituted for the अ of अच् (अञ्च), after the word उत् when the stem is Bha.

As उदीचः, उदीचा, उदीचे ॥

आतो धातोः ॥ १४० ॥ पदानि ॥ आतः, धातोः, (भस्य लोपः) ॥

वृत्तिः ॥ आकारान्तस्य धातोर्भस्य लोपो भवति ॥

140. The final आ of a Bha stem, when it ends in a root, is elided.

Thus कीलालपः पश्यः, कीलालपा, कीलालपे, शुभंयः पश्य, शुभंया, and शुभंये from कीलालपा and शुभंया ॥ Why do we say 'the आ *of a root*'? Observe खट्वाः पश्य, मालाः पश्य ॥ This sûtra should be divided into two (1) आतः (2) धातोः; so that the long आ in general may be elided. For Pâṇini himself has declined क्त्वा and श्ना by the elision of आ, see VII. 1. 37, (क्त्वो ल्यप्) and III. 1. 83, (श्नः शानच्) ॥

मन्त्रेष्वाङ्यादेरात्मनः ॥ १४१ ॥ पदानि ॥ मन्त्रेषु, आङि, आदेः, आत्मनः ॥

वृत्तिः ॥ मन्त्रेषु आङि परत आत्मन आदेर्लोपो भवति ॥

वार्तिकम् ॥ आङोऽन्यत्रापि छन्दसि लोपो दृश्यते ॥

141. In the Mantras, the beginning of आत्मन् is elided, when the affix of the Instrumental Singular follows.

आङ् is the name of the Instrumental singular affix, given by ancient Grammarians. Thus त्मना देवेभ्यः, त्मना सोमेषु ॥ Why in the Mantras? Observe आत्मनो कृतम् ॥ Why in the Instrumental Singular? यत्रात्मन स्तन्वो वरिष्ठा ॥

Vârt:—The elision of आ of 'âtman' is found in other cases also, but not so frequently as in the Instrumental, as त्मन्यासमञ्जत महाम् ॥

ति विंशतेर्डिति ॥ १४२ ॥ पदानि ॥ ति, विंशतेः, डिति, (भस्य, लोपः) ॥

वृत्तिः ॥ भस्य विंशतेस्तिशब्दस्य डिति प्रत्यये परतो लोपो भवति ॥

142. Of the Bha stem विंशति, before an affix having an indicatory ड, the ति is elided.

Thus विंशकः = विंशत्या क्रीतः (with ड्वुन् V. 1. 24), विंशं शतम्, (विंशतेः पूर्णो विंशः, with डट affix V. 2. 48), एकविंशः ॥ Why do we say 'having an indicatory ड'? Observe विंशत्या ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

टेः ॥ १४३ ॥ पदानि ॥ टेः, (डिति, लोपः) ॥

वृत्तिः ॥ टिसंज्ञकस्य डिति प्रत्ययेपरतो लोपो भवति ॥

143. Before an affix having an indicatory ड्, the last vowel, with the consonant, if any, that follows it, is elided.

Thus कुमुद्वत्, नड्वत् and वेतस्वत् with ड्मतुप् (IV. 2. 87). So also त्रिंशता क्रीतः = त्रिंशकः with ड्वुन् of V. 1. 24. The rule applies even to non-bha bases, for effect must be given to the indicatory ड ॥ Thus उपसरजः, मन्दुरजः (III. 2. 97 with the krit affix ड) ॥

नस्तद्धिते ॥ १४४ ॥ पदानि ॥ नः, तद्धिते, (भस्य, टेः, लोपः) ॥

वृत्तिः ॥ नकारान्तस्य भस्य टेर्लोपो भवति तद्धिते परतः ॥

वार्तिकम् ॥ नान्तस्य टिलोपे सब्रह्मचारिपीठसर्पिकलापिकुथुमितैतिलिजाजलिलाङ्गलिशिलालिशिखण्डिसूकरसद्मसुपर्वणामुपसंख्यानं कर्तव्यम् ॥ वार्तिकम् ॥ अश्मनो विकार उपसंख्यानम् ॥

वा० ॥ चर्मणः कोश उपसंख्यानम् ॥ वा० ॥ शुनः संकोच उपसंख्यानम् ॥

वा० ॥ अव्ययानां च सायंप्रातिकाद्यर्थमुपसंख्यानम् ॥

144. Of the stem bha, the final न् with the vowel that precedes it, is elided, before a Taddhita affix.

Thus आग्निशर्म्मिः, औडुलोमिः, सारलोमिः from अग्निशर्मन्, उडुलोमन्, and सरलोमन् with the Taddhita affix इञ् (IV. 1. 96). Why do we say 'ending in न्'? Observe सात्वतः ॥ Why 'before a Taddhita affix'? Observe शर्मणा, शर्मणे ॥

Vârt:—The final न् with the vowel that precedes it, is dropped before a Taddhita in the following: 1. सब्रह्मचारिन्—साब्रह्मचाराः (IV. 3. 120), 2. पीठसर्पिन्—पैठसर्पाः (IV. 3. 120), 3. कलापिन्—कालापाः (IV. 3. 108 and IV. 2. 59), 4. कुथुमिन्—कौथुमाः (IV. 3. 101), 5. तैतिलिन्—तैतिलाः (IV. 3. 116), 6. जाजलिन्—जाजलाः (IV. 2. 59), 7. लाङ्गलिन्—लाङ्गलाः, 8. शिलालिन्—शैलालाः, 9. शिखण्डिन्—शैखण्डाः, 10. सूकरसद्मन्—सौकर सद्माः, 11. सुपर्वन्—सौपर्वाः ॥ In the above those which end in इन्, elide the इन् in spite of VI, 4. 164, and those in अन् contradict VI. 4. 167.

Vârt:—अश्मन् loses its अन् before a Taddhita affix meaning 'prepared there with': as, आश्मः, otherwise आश्मनः ॥

Vârt:—Of चर्मन्, the अन् is elided when meaning 'a sheath or purse': as, चार्मः कोशः (IV. 3. 134), otherwise चार्मणः ॥

Vârt:—The अन् of श्वन् is elided when the sense is 'to contract', as शौवः संकोचः (IV. 3. 120), otherwise शौवनः ॥

Vârt:—The Indeclinables like सायंप्रातिकः &c are formed by the टि elision: as सायंप्रातिकः, पौनः पुनिकः, बाह्यः, कौतस्कुतः (formed by ठञ् IV. 3. 11). But not before the affixes ट्यु and ट्युल्, as आरातीयः, शाश्वतिकः ॥ Pâṇini himself has shown the exception, in the case of शाश्वतिक, by using it in II. 4. 9. So also शाश्वतम् ॥

अह्नष्टखोरेव ॥ १४५ ॥ पदानि ॥ अह्नः, ट, खोः, एव ॥

वृत्तिः ॥ अहन्नित्येतस्य टखोरेव परतष्टिलोपो भवति ।

वार्तिक ॥ अह्नः समूहे खो वक्तव्यः ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA · सत्यमेव जयते

GSL

145. The अन् of अहन् is elided only before the affixes ट and ख ॥

Thus द्वे अहनी समाहृते = द्व्यहः, त्र्यहः (V. 4. 91 with टच्). द्वे अहनी अधीष्टो भृतो भूतो भावी वा = द्व्यहीनः, त्र्यहीनः (with ख V. 1. 87).

Vârt:—ख is added to अहन् in the sense of तस्य समूहः, when referring to a sacrifice. अह्नां समूहः क्रतुः = अहीनः (IV. 2. 42).

Though the अन् of अहन् would have been elided by the last aphorism also, before the affixes ट and ख, the present sûtra makes a restrictive rule: अहन् does not lose its final अन् before any other Taddhita affix, thus अह्ना निर्वृत्तम् = आह्निकम् (with ठञ् V. 1. 79). The word एव 'only' is for the sake of perspicuity. अहन् alone does not lose its final अन् before ट and ख, other stems also do the same. This we infer, from the exception made in the case of átman and adhvan, before ख, in VI. 4. 169.

ओर्गुणः ॥ १४६ ॥ पदानि ॥ ओः, गुणः ॥

वृत्तिः ॥ उवर्णान्तस्य भस्य गुणो भवति तद्धिते परतः ॥

146. For उ or ऊ of a bha stem, there is substituted Guṇa, before a Taddhita affix.

Thus बाभ्रव्यः from बभ्रु, माण्डव्यः from मण्डु, शङ्कव्यं दारु (from शंकु), पिचव्यः कार्पासः, (from पिचु) कमण्डलव्या मृत्तिका (from कमण्डलू), परशव्यमयः, औपगवः, कापटवः &c. Instead of making the sûtra simpler by saying ओरोत् 'let ओ be substituted for उ or ऊ', the employment of the technical phrase गुणः in the aphorism indicates the existence of the following maxim संज्ञा पूर्वको विधिरनित्यः "A rule is not universally valid, when that which is taught in it, is denoted by a technical term". The present sûtra is, therefore, anitya, and we have forms like स्वायंभुवः from स्वयंभू without guṇa. See VII. 4. 30 also.

ढे लोपो ऽकद्र्वाः ॥ १४७ ॥ पदानि ॥ ढे, लोपः, अ, कद्र्वाः ॥

वृत्तिः ॥ ढे परत उवर्णान्तस्य भस्याकद्र्वा लोपो भवति ॥

147. The ऊ or उ of a bha stem is elided before the affix ध्य (ढ), but not of the stem 'Kaṭrû'.

Thus कामण्डलेयः, शैतिबाहेयः, जाम्बेयः, माद्रबाहेयः, but काद्रवेयो मन्त्रमपश्यत् ॥

यस्येति च ॥ १४८ ॥ पदानि ॥ यस्य, ईति, च, (भस्य, तद्धिते, लोपः) ॥

वृत्तिः ॥ इवर्णान्तस्यावर्णान्तस्य च भस्य ईकारे परे तद्धिते च लोपो भवति ॥

वार्त्तिकम् ॥ यस्येत्लोपेऽः स्यां प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥

वार्त्तिकम् ॥ इयङ् उवङ्भ्यां लोपो भवति विप्रतिषेधेन ॥

148. The final इ and अ (both long and short), of a bha stem, are elided before a Taddhita affix and before the feminine affix ई ॥

Thus दाक्षी, प्लाक्षी ,सखी from दाक्षि, प्लाक्षि and सखि with the feminine affix ई

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

(IV. 1. 65) The above forms could also have been evolved by the simple rules of sandhi, as शाक्षि + ई = शाक्षी ॥ It might be asked, where was then the necessity of eliding इ ? There would arise difficulty in the forms like अति सखि ॥ From the word सखी formed by ङीष् under IV. 1. 62, we form the compound सखीमतिक्रान्त : = अतिसखि, the final becoming short by I. 2. 48 (the samâsânta affix टच् is not added here as required by V. 4. 91, that rule applying to the masculine form सखि and not to the feminine सखी). Now if in forming सखि + ई = सखी, had we not elided the letter इ of खि, then the long ई being the single substitute for both इ + ई, would be considered as like the final इ of सखि by VI. 1. 85. That being so, the word अतिसखि would be considered a non – घि word by I. 4. 7, for सखि has been specifically excluded form घि class. Not being a घि, we cannot have the form अतिसखेः in the Ablative and Genitive singular. Hence the necessity of eliding इ before the feminine ई, so that the ekâdeśa rule VI. 1. 85, should not apply.

The short इ is elided before Taddhita affixes :—दुलि – दौलेयः, बलि – बालेयः, अत्रि – आत्रेयः ॥ अ is elided before ई as :—कुमार – कुमारी, गौर – गौरी, शार्ङ्गरव – शार्ङ्गरवी ॥ अ and आ are elided before the Taddhita :—दक्ष – दाक्षिः, प्लक्ष – प्लाक्षिः, चूड – चौडिः, बलाका – बालाकिः, सुमित्रा – सौमित्रिः ॥

Vârt :—Prohibition must be stated in the case of ई (शी), when it is the substitute of औ (VII. 1. 18), being the case-affix of the nom. and acc. dual in the neuter, and of certain feminine in long आ ॥ Before this ई, the preceding vowel, इ and अ are not elided. The stem before this ई is also bha by I. 4. 18 in the case of Neuter nouns. Thus काण्ड + ई = काण्डे ; कुड्ये ॥ सौर्य + ई = सौर्ये (the य would have beeen elided by VI. 4. 149). It is owing to this Vârtika, that we have inserted the word 'feminine' in the translation of the sûtra. This may also be done by reading the anuvṛitti of य्यां (VI. 4. 136), and न (VI. 4. 137) into this sûtra.

Vârt :—इयङ् and उवङ् are superseded, when they would apply simultaneously with this lopa. Thus इयङ् and उवङ् have unimpeded scope in श्री or भ्रू + औ or अस् (जस्), as श्रियौ, श्रियः, भ्रुवौ, भ्रुवः ॥ Lopa has unimpeded scope in कमण्डलु – कामण्डलेयः (with ढञ् IV. 1. 135), and माद्रबाहेयः ॥ But in वत्सप्री + ढञ् (IV. 1. 135), both the rules VI. 4. 77 and VI. 4. 148, present themselves. The former is superseded, and we have वात्सप्रेयः (वत्सं प्रीणाति = वत्सप्रीः, तस्यापत्यं) ; so also लेखाभ्रूः – लेखाभ्रेयः with the ढक् affix, this word belonging to Śubhrâdi class (IV. 1. 123).

सूर्यतिष्यागस्त्यमत्स्यानां य उपधायाः ॥ १४९ ॥ पदानि ॥ सूर्य, तिष्य, अगस्त्य, मत्स्यानाम्, यः, उपधायाः, (ईति, तद्धिते, लोपः) ॥

वृत्तिः ॥ सूर्य तिष्य अगस्त्य मत्स्य इत्येतेषां यकारस्य उपधाया भस्य लोपो भवति ईति परतस्तद्धिते च ॥

वार्त्तिकम् ॥ मत्स्यस्य ङ्यामिति वक्तव्यम् ॥ वा० ॥ सूर्यागस्त्ययोश्छे च ङ्यां च ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
1304

CSL

वा० ॥ तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणि ॥
वा० ॥ अन्तिकशब्दस्य तसिप्रत्यये परतः ककारादिशब्दस्य लोपो वक्तव्य, आद्युदात्तं च ॥
वा० ॥ तमे तादेश्च ॥ वा० ॥ कादिलोपे बहुलमिति वक्तव्यम् ॥ वा० ॥ ये च ॥

149. Of the bha stems सूर्य, तिष्य, अगस्त्य and मत्स्य, (and their derivatives when they are Bha) the penultimate य् is also elided before the long ई and a Taddhita affix.

Thus सूर्येणैकादिक् = सौरी (सूर्य + अण् under IV. 3. 112 = सौर्य, then ई of ङीप् = सौरी), as सौरी बलाका ॥

So also तिष्य—तैषमहः, तैषी रात्रिः ॥ So also अगस्त्यस्यापत्यं स्त्री = आगस्ती (IV. 1. 114), आगस्तीयः ; So also मत्स्य—मत्सी with ङीष् as it belongs to Gaurâdi class (IV. 1. 40). If the words सूर्य &c, were to be qualified by the word भ, then the sûtra would mean सूर्यादीनां भसंज्ञानां "of सूर्य &c, when they get the designation of भ"; and the result of this interpretation would be, that the rule would apply to cases like सूर्यस्य स्त्री = सूरी, आगस्त्यस्य स्त्री = आगस्ती, &c, only, where the forms सूर्य &c, are Bha, and not to their derivatives, as सौर्य &c: and there would not have been the forms like सौरी बलाका ; because, here the word सूर्य is not Bha before the affix ई, but the word सौर्य is Bha. Hence we have introduced the words "and their derivatives" in the translation, so as to cover the cases like सौरी बलाका ॥

In the last example, we again have an illustration, of the rule VI. 4. 22, which says that for purposes of asiddha the आश्रय must be the same. Thus सौर्य + ई = सौर्य् + अ lopa + ई = सौरी ॥ But सौर्य itself was formed by the elision of अ of सूर्य before the affix अण्, thus, सूर्य + अण् = सौर्य् + ० + अण् (last sûtra) = सौर्य ॥ But if this lopa be considered as asiddha by VI. 4. 22, then we have the following equation सौर्य् + ० + अ (of अण्) + ई = सौर्य् + ० + ० (अ of अण् being elided by VI. 4. 148) + ई ॥ Here य cannot be elided, as it is not upadhâ or penultimate: because the first lopa is considered asiddha. But it is not to be so considered, as their scopes (आश्रय) are different. Hence we have the elision of य by this sûtra. It should not be objected that the य here is not penultimate, but ultimate: as सौर्य + ई = सौर्य् + ० + ई (अ elided by the last sûtra), and thus य is ultimate. Here, however, rule VI. 4. 22, applies. This elision of अ will be considered asiddha for the purposes of the elision of य, their scope being the same. So being considered asibdha, य् still retains its designation of upadhâ and is elided by the present sûtra. It should be remembered here, that we could not take help of the rule of sthanîvat-bhâva, because for purposes of यलोप, that rule is set aside. See I. 1. 58.

Why do we say the penultimate य? Observe मत्स्यचरी ॥ This word is thus formed. The affix चरट् is added to मत्सी by V. 3. 53, in the sense of मत्सी भूतपूर्वा ॥ Then the मत्सी becomes masculine मत्स्य by VI. 4. 35, and we

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

have मत्स्यचर ॥ This word takes ङीप् by IV. 1. 15, because it is formed by an affix having an indicatory ट् ॥ Thus मत्स्यचर+ई, and the word is भ, but the य is not elided, because it is not penultimate. The य has been read for the sake of the subsequent sûtras : उपधायाः alone would have been enough for the purposes of this aphorism. The rule contained in this sûtra is rather too general ; it is limited by the following vârtikas, which enumerate the conditions under which the elision takes place.

Vart :—The य of मत्स्य is elided before the feminine ई only : therefore not here मत्स्यस्येदं मांसं=मात्स्यम् ॥

Vârt :—Of सूर्य and अगस्त्य before the affixes छ, and ई (of the feminine) : as सौरीयः, सौरी, आगस्तीयः, आगस्ती ॥ But not here सौर्यं चरुं निर्वपेत्, आगस्त्य formed with the Patronymic अण् (IV. I. 114)

Vârt :—Of तिष्य and पुष्य when referring to asterisms, as, तिष्येण नक्षत्रेण युक्तः कालः=तैषः, पौषः (IV. 2. 3).

Vârt :—Of अन्तिक before the affix तसि, the क is elided, and the word has acute on the first syllable : as, अन्तितः in अन्तितो न दूरात् (V. 4. 45).

Vârt:— Before the affix तम, it loses the syllable तिक as well as क, as अन्तमः or अन्तितमः, in अग्ने त्वं नो अन्तिमः अन्तितमे अवरोहति ॥

Vârt :—The elision of क of अन्तिक takes place diversely, before the second member also, as अन्तिके सीदति=अन्तिषत् (स changed to ष by VIII. 3. 106)

Vârt :—The elision takes place also before the affix य, as अन्तियः, this is found in the Atharva-Veda, (अन्तिके भवः, with the affix यत् IV. 4. 110).

हलस्तद्धितस्य ॥ १५० ॥ पदानि ॥ हलः, तद्धितस्य, (य उपधायाः लोपः ईति)॥

वृत्तिः ॥ हल उत्तरस्य तद्धितयकारस्य उपधाया ईति परतो लोपो भवति ॥

150. The य of a Taddhita when preceded by a consonant, and penultimate in a stem, is elided before the feminine ई ॥

The anuvritti of "taddhita" ceases, because of its mention in the next sûtra. Hence this sûtra applies to feminine ई only. As गार्गी, वात्सी from गार्ग्य and वात्स्य ॥ Why do we say 'when preceded by a consonant'? Observe कारिकेयी ॥ Why do we say 'of a Taddhita'. Observe वैश्यस्य भार्या=वैश्यी ॥

आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति ॥ १५१ ॥ पदानि ॥ आपत्यस्य, च, तद्धिते, अनाति (लोपः) ॥

वृत्तिः ॥ अपत्ययकारस्य हल उत्तरस्य तद्धिते अनाकारादौ लोपो भवति ॥

151. The य, belonging to a Patronymic affix, preceded by a consonant, is elided before a Taddhita, when it does not begin with an आ ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GL

Thus गर्गाणां समूहः = गार्गकम् from गार्ग्य, वात्सकम् from वात्स्य (IV. 2. 37-40). Why do we say 'a Patronymic य'? Observe सांकाश्यकः, काम्पिल्यकः (IV. 2. 80).

The repetition of the word Taddhita indicates that the elision takes place some-times of the non-patronymic य also, as सौमी इष्टिः ॥

Why do we say 'not beginning with a long आ'? Observe गार्ग्यायणः, वात्स्यायनः ॥ The य should be preceded by a consonant, otherwise we have कारिकेयस्यापत्यं = कारिकेयिः ॥ Why do we say 'when followed by a Taddhita affix'? Observe गार्ग्ययोः, वात्स्ययोः (before the Genitive and Locative dual affixes).

क्यच्व्योश्च ॥ १५२ ॥ पदानि ॥ क्य, च्व्योः, च, (हलः, लोपः) ॥

वृत्तिः ॥ क्य च्वि इत्येतयोश्च परत आपत्ययकारस्य हल उत्तरस्य लोपो भवति ॥

152. The य् belonging to a Patronymic affix, preceded by a consonant, is elided before the Denominative affix क्य, and the adverbial affix च्वि ॥

Thus वात्सीयति or वात्सीयते गार्गीयति, or गार्गीयते ॥ So also गार्गीभूतः, वात्सीभूतः ॥ But सांकाश्यायते (where य is not Patronymic) and so also सांकाश्यीभूतः ; and not also in कारिकेयीयति, कारिकेयीभूतः, the य not being preceded by a consonant.

बिल्वकादिभ्यश्छस्य लुक् ॥ १५३ ॥ पदानि ॥ बिल्वक-आदिभ्यः, छस्य, लुक् (भस्य तद्धिते) ॥

वृत्तिः ॥ नडादिषु बिल्वादयः पठ्यन्ते ॥ नडादीनां कुक् च इति कृतकुगागमा बिल्वकादयो भवन्ति तेभ्य उत्तरस्य छस्य भस्य तद्धिते परतो लुग् भवति ॥

153. The affix छ of the bha stems बिल्वक &c is elided before a Taddhita affix.

The बिल्व &c are a subdivision of Naḍâdi class (IV. 2. 91), and the augment क is added to them by IV. 2. 91. After these words, with the augment क, the affix छ is elided. Thus बिल्वा यस्यां सन्ति = बिल्वकीया ; तस्यां भवाः (IV. 3. 53) = बैल्वकाः ॥ Similarly वेणुकीयाः—वैणुकाः, वेत्रकीयाः, वैत्रकाः, वेतसकीयाः, वैतसकाः, तृणकीयाः, तार्णकाः इक्षुकीयाः, ऐक्षुकाः, काष्ठकीयाः, काष्ठकाः, कपोतकीयाः, कापोतकाः ॥ There is shortening of the final of कुंचा by the Vârtika कुञ्चा ह्रस्वत्वं च ॥ कुञ्चकीयाः, कौञ्चकाः ॥ छग्रहणं किम्, छमात्रस्य लुग्यथा स्यात् कुको निवृत्तिर्मा भूदिति, ॥ अन्यथा हि संनियोगशिष्टानामन्यतरापाये उभयोरप्यभाव इति कुगपि निवर्त्तेत ॥ लुग्ग्रहणं सर्वलोपो यथा स्याद् यकारमात्रस्य मा भूत् ॥

The affix छ is specifically mentioned in order to show that the *affix only* should be elided and not the augment क ॥ Otherwise क् would also have been elided on the strength of the maxim :—संनियोगशिष्टानामन्यतरापाये (or अभावे) उभयोरप्यभावः (or अपायः), "When of the two things which are taught together, one disappears, then the other disappears likewise". The लुक् indicates the elision of the *whole* affix ईय, and not merely of य ॥

तुरिष्ठेमेयस्सु ॥ १५४ ॥ पदानि ॥ तुः, इष्ठ, इम, ईयस्सु, (लोपः) ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

CSL

वृत्तिः ॥ इष्ठन् इमनिच् ईयसुन् इत्येतेषु परतः तृशब्दस्य लोपो भवति ॥

154. The affix तृ is elided before the affixes इष्ठन्, इमनिच् and ईयसुन् ॥

Thus करिष्ठः, विजयिष्ठः, वहिष्ठः, दोहीयसी धेनुः ॥ The whole affix तृ is elided, otherwise only the last vowel (टि) with the following consonant would have been elided by the following rules. The anuvṛitti of लुक् of the last aphorism should not be read into this, for had the elision taken place by लुक्, then the mark of the affix would also have disappeared likewise (I. 1. 63), and there would have remained no guṇa in विजयिष्ठ and करिष्ठ ॥ See V. 1. 122, and V. 3. 59; for these affixes. The affix इमन् has been read into this aphorism for the sake of the subsequent sûtra, there being no example of तृ followed by इमन्; तृ is followed by इष्ठ and ईयस् by V. 3. 59.

टेः ॥ १५५ ॥ पदानि ॥ टेः, (भस्य लोपः इष्ठेमेयस्सु) ॥

वृत्तिः ॥ भस्य टेर्लोपो भवति इष्ठेमेयस्सु परतः ।

वार्त्तिकम् ॥ णाविष्ठवत्प्रातिपदिकस्य कार्यं भवतीति वक्तव्यम् ॥

वा० ॥ णाविष्ठवत्प्रातिपदिकस्य पुंवद्भावरभावटिलोपयणादिपरविन्मतोर्लुक्कनर्थमिति ॥

155. The last vowel, with consonant, if any, that follows it, is elided when the affixes इष्ठ, इमन् and ईयस् follow.

Thus पटिष्ठः, पटिमा, and पटीयान् from पटु, and लघिष्ठः, लघिमा and लघीयान् from लघु ॥

Vârt:—The Prâtipadika followed by the causative णि, undergoes all the changes, as it would have undergone, had the affix इष्ठ followed it. Those changes are (1) पुंवद्भावः the feminine noun becomes masculine: as, एनीमाचष्टे = एतयति, श्येतयति ॥ इष्ठ belongs to तसिलादि affixes and causes masculation by VI. 3. 35, (2) रभावः—the change of ऋ to र, as पृथुमाचष्टे = प्रथयति, म्रदयति, see VI. 4. 161. (3) टिलोपः—as, पटुमाचष्टे = पटयति, लघयति by this sûtra, (4) यणादिपरम् i. e. the application of Rule VI. 4. 156, as, स्थूलमाचष्टे = स्थवयति ॥ According to the school of Bhâradvâja, three more purposes are served: (5) विन् मतोर्लुक्—as स्रग्विण-माचष्टे = स्रजयति, वसुमन्तमाचष्टे = वसयति, see V. 3. 65. (6) कन्विधिः—the substitution of कन् for युवन् and अल्प (V. 3. 64)—as युवानमाचष्टे or अल्पमाचष्टे = कनयति ॥ (7) प्रादि substitution, as required by VI. 4. 157: as, प्रियमाचष्टे = प्रापयति ॥

स्थूलदूरयुवह्रस्वक्षिप्रक्षुद्राणां यणादिपरं पूर्वस्य च गुणः ॥१५६॥ पदानि ॥ स्थूल, दूर, युव, ह्रस्व, क्षिप्र, क्षुद्राणाम्, यण्, आदिपरम्, पूर्वस्य, च गुणः, ॥

वृत्तिः ॥ स्थूल दूर युव ह्रस्व क्षिप्र क्षुद्र इत्येतेषां यणादिपरं लुप्यते इष्ठेमेयस्सु परतः, पूर्वस्य च गुणो भवति ॥

156. Before the affixes इष्ठ, इमन् and ईयस्, is elided the last semi-vowel with that which follows it, and for the first vowel, a Guṇa is substituted, in स्थूल, दूर, युवन्, ह्रस्व, क्षिप्र and क्षुद्र ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA · संस्कृति मंत्रालय · भारत सरकार

GSL

That is ल, र, वन्, व, र, and र are elided. Thus स्थविष्ठः, स्थवीयान्; दविष्ठः दवीयान्; यविष्ठ, यवीयान्; ह्रसिष्ठः, ह्रसीयान्, ह्रसिमा; क्षेपिष्ठः, क्षेपीयान्, क्षेपिमा ॥ The words ह्रस्व, क्षिप्र, and क्षुद्र are read in Prithvâdi class and take 'iman' affix (V. 1. 122). क्षोदिष्ठः, क्षोदीयान्, क्षोदिमा ॥ Why do we say परं in यणादिपरं i. e. 'the *last* semi-vowel'? The *first* semi-vowel of युवन् and ह्रस्व i. e. य of यु and र of ह्र should not be elided. The word पूर्व is employed for the sake of distinctness.

प्रियस्थिरस्फिरोरुबहुलगुरुवृद्धतृप्रदीर्घवृन्दारकाणां प्रस्थस्फवर्बंहिगर्वर्षित्रब्द्राघिवृन्दाः ॥ १५७ ॥ पदानि ॥ प्रिय, स्थिर, स्फिर, उरु, बहुल, गुरु, वृद्ध, तृप्र, दीर्घ, वृन्दारकाणाम्, प्र, स्थ, स्फ, वर्, बंहि, गर्, वर्षि, त्रप्, द्राघि, वृन्दाः, (इष्ठेमेयस्सु) ॥

वृत्तिः ॥ प्रिय स्थिर स्फिर उरु बहुल गुरु वृद्ध तृप्र दीर्घ वृन्दारक इत्येतेषां प्र स्थ स्फ वर् बंहि गर् वर्षि त्रप् द्राघि वृन्द इत्येते यथासंख्यमादेशा भवन्ति इष्ठेमेयस्सुपरतः ॥

157. Before the affixes इष्ठ, इमन् and ईयस् the following substitutions take place:—प्र for प्रिय; स्थ for स्थिर, स्फ for स्फिर, वर् for उरु, बंह् for बहुल, गर् for गुरु, वर्ष् for वृद्ध, त्रप् for तृप्, द्राघ for दीर्घ, and वृन्द् for वृन्दारक ॥

Thus प्रेष्ठः, प्रेमा, प्रेयान्; स्थिर, स्थेष्ठः, स्थेयान्, स्थेमा; स्फिर, स्फेष्ठः, स्फेयान्; उरु, वरिष्ठः, वरिमा, वरीयान्; बहुल, बंहिष्ठः, बंहीयान्, बंहिमा; गुरु, गरिष्ठः, गरीयान्, गरिमा; वृद्ध, वर्षिष्ठः, वर्षीयान्; तृप, त्रपिष्ठः, त्रपीयान्; दीर्घ, द्राघिष्ठः, द्राघीयान्, द्राघिमा; वृन्दारक, वृन्दिष्ठः, वृन्दीयान्; प्रियोरुगुरुबहुलदीर्घाः पृथ्वादिषु पठ्यन्ते, तेनान्येषामिमानिज् न भवतीति नोदाह्रियते ॥

Of the above, priya, uru, guru and bahula are read in Prithvâdi class and take इमन् (V. 1. 122), others do not.

बहोर्लोपो भू च बहोः ॥ १५८ ॥ पदानि ॥ बहोः, लोपः, भू, च, बहोः ॥

वृत्तिः ॥ बहोरुत्तरेषामिष्ठेमेयसां लोपो भवति तस्य च बहोः स्थाने भू इत्ययमादेशो भवति ॥

158. The इ and ई of these affixes (इमन् and ईयस्) are elided after बहु, and for बहु is substituted भू ॥

Thus भूयान्, भूमा ॥ In the case of इष्ठ, the following rule 159 will apply. Under I. 1. 54 and 67, बहोः being in the Ablative, the first letter of the succeeding term is elided viz. इ or ई; in this case. ॥ बहु belongs to Prithvâdi class and takes इमन् affix. (V. 1. 122) The repetition of बहोः is for the sake of pointing out the sthânî, for which the word भू is to be substituted: otherwise भू would have replaced these affixes.

इष्ठस्य यिट् च ॥ १५९ ॥ पदानि ॥ इष्ठस्य, यिट्, च, (बहोः भू च बहोः) ॥

वृत्तिः ॥ बहोरुत्तरस्य इष्ठस्य यिडागमो भवति बहोश्च भूरादेशो भवति ॥

159. After बहु, the augment यिट् is added to इष्ठ, and भू replaces बहु ॥

As भूयिष्ठः ॥ This augment यिट् debars the lopa substitution, of the last sûtra, in the case of इष्ठ ॥ The इ in यिट् is for the sake of pronunciation, the

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

augment being ष्॥ Or इष्ठ may be taken to have lost its इ by the foregoing sûtra, and to the ष्ठ, the augment यि may be added.

ज्यादादीयसः ॥ १६० ॥ पदानि ॥ ज्यात्, आत्, ईयसः ॥

वृत्तिः ॥ ज्यादुत्तरस्य ईयस आकार आदेशो भवति ॥

160. आ is substituted for the first letter of ईयस्, after ज्य ॥

As ज्यायान् ॥ ज्य is substituted for प्रशस्य by V. 3. 61. 'Lopa' being shut out by the intervening विद् VI. 4. 159, the आत् is read in this sûtra. If the anuvṛitti of 'lopa' were present here, then the अ of ज्य would be lengthened before यस् by VII. 4. 25, and we would get the form ज्यायान् ॥ The peculiar construction of this sûtra indicates the existence of the following maxim :—अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिः 'when an operation which is taught in the angâdhikâra (VI. 4, end—VII. 4, end) has taken place, and another operation of the angâdhikâra is subsequently applicable, this latter operation is not allowed to take place." In VII. 4. 25, however, क्ङित् is understood, and lengthening could not have taken place by that rule.

र ऋतो हलादेर्लघोः ॥१६१॥ पदानि ॥ र, ऋतः, हल, आदेः, लघोः, (इष्ठेमेयस्सु) ॥

वृत्तिः ॥ रेफ आदेशो भवति ऋकारस्य हलादेर्लघोरिष्ठेमेयस्सु परतः ॥

Kârikâ पृथुं मृदुं भृशं चैव कृशं च दृढमेव च ।
परिपूर्वं वृढं चैव षडेतान् रविधौ स्मरेत् ॥

161. Before the affixes इष्ठ, इमन् and ईयस्, र is substituted for the ऋ in a stem, when this ऋ is preceded by a consonant, and is not prosodially long (on account of being followed by a double consonant).

Thus प्रथिष्ठः, प्रथीयान् and प्रथिमा from पृथु (V. 1. 122), म्रदिष्ठः, म्रदीयान् and म्रदिमा ॥ Why do we say 'the ऋ'? Observe पटिष्ठः &c. Why do we say 'preceded by a consonant'? Observe ऋजिष्ठः, ऋजीयान् ॥ Why do we say 'when prosodially short'? Observe कृष्णिष्ठः, कृष्णीयान्, कृष्णिमा ॥ The following are the six words to which this rule applies and to none else :—पृथु, मृदु, भृश, कृश, दृढ, परिवृढ ॥ It therefore, does not apply to words like कृत, मातृ, भ्रातृ, &c, as कृतमाचष्टे = कृतयति, मातरमाचष्टे = मातयति, भ्रातरमाचष्टे = भ्रातयति ॥

विभाषर्जोश्छन्दसि ॥१६२॥ पदानि ॥ विभाषा, ऋजोः, छन्दसि, (इष्ठेमेयस्सु) ॥

वृत्तिः ॥ ऋजु इत्येतस्य ऋतः स्थाने विभाषा रेफ आदेशो भवति इष्ठेमेयस्सु परतश्छन्दसि विषये ॥

162. Before the affixes इष्ठ, इमन् and ईयस्, the ऋ of ऋजु may optionally be changed to र, in the Chhandas.

As रजिष्ठः and ऋजिष्ठः, in रजिष्ठमेति पन्थानम्, त्वमृजिष्ठः ॥

प्रकृत्यैकाच् ॥ १६३ ॥ पदानि ॥ प्रकृत्या, एक-अच्, (इष्ठेमेयस्सु) ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA · 1310

CSL

वृत्तिः ॥ एकाज् यद्भसञ्ज्ञकं तस्मिन्निष्ठेमेयस्सु परतः प्रकृत्या भवति ॥
वार्त्तिकम् ॥ प्रकृत्या ऽके राजन्यमनुष्ययुवानः ॥

163. A monosyllabic bha stem retains its original form, without undergoing any change, before the affixes इष्ठ, इमन्, and ईयस् ॥

Thus स्रजिष्ठः, स्रजीयान्, स्रजयति from स्रग्विन्, the विन् being elided by V. 3. 65, the stem thus becoming monosyllabic. स्रजयति is the causative, formed on the model of इष्ठ by the Vârtika under VI. 4. 155. So also स्रुचिष्ठः, स्रुचीयान् and स्रुचयति from स्रुग्वत्, the मतुप् being elided as before. Why do we say 'a monosyllabic stem'? Observe वसिष्ठः from वसुमत् ॥ This rule is an exception to VI. 4. 155.

Vârt:—राजन्य, मनुष्य and युवन् retain their original form unchanged, before the affix अक ॥ As, राजन्यानां समूहः = राजन्यकम्, मानुष्यकम् ॥ This debars the elision of य required by VI. 4. 151. So यूनो भावः = यौवनिकः with वुञ् affix (V. 1. 133), in supersession of VI. 4. 144.

इनण्यनपत्ये ॥ १६४ ॥ पदानि ॥ इन्, अणि, अ नपत्ये, (प्रकृत्या) ॥

वृत्तिः ॥ इन्नन्तमनपत्यार्थेणि परतः प्रकृत्या भवति ॥

164. The final इन् of a bha stem remains unaltered before the non-Patronymic अण् affix.

Thus सांकुटिनम्, सांराविणम्, सांमार्जिनम् (III. 3. 44 and V. 4. 15). These are formed by the Krit-affix इनुण् (III. 3. 44), and then अण् is added in स्वार्थ by V. 4. 15. So also स्राग्विणम् from स्रग्विन् ॥ Why 'when अण् follows'? Observe दण्डिनां समूहः = दाण्डम् ॥ It is formed by अञ् (IV. 2. 44). Why do we say 'non-Patronymic'? Observe मेधाविनोऽपत्यं = मैधावः ॥

गाथिविदथिकेशिगणिपणिनश्च ॥ १६५ ॥ पदानि ॥ गाथि, विदथि, केशि, गणि, पणिनः, च, (अणिप्रकृत्या) ॥

वृत्तिः ॥ गाथिन् विदथिन् केशिन् गणिन् पणिन् इत्येते चाणि प्रकृत्या भवन्ति ॥

165. गाथिन्, विदथिन्, केशिन्, गणिन् and पणिन् remain unchanged before the Patronymic अण् also.

Thus गाथिनोऽपत्यं = गाथिनः, वैदथिनः, कैशिनः, गाणिनः, and पाणिनः ॥ This sûtra applies to Patronymics.

संयोगादिश्च ॥ १६६ ॥ पदानि ॥ संयोग- आदिः, च, (इन् अणि प्रकृत्या) ॥

वृत्तिः ॥ संयोगादिश्च इनणि प्रकृत्या भवति ॥

166. The syllable इन् of a stem ending in इन् remains unchanged before अण्, when a conjunct consonant precedes it.

Thus शाङ्खिनोऽपत्यं = शाङ्खिनः, माद्रिणः, वाज्रिणः ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
GSL

अन्, ॥ १६७ ॥ पदानि ॥ अन्, (अणि प्रकृत्या) ॥
वृत्तिः ॥ अन्नन्तमणि प्रकृत्या भवति अपत्ये चानपत्ये च ॥

167. The syllable अन् of a stem ending in अन् remains unchanged, before अण् affix, whether Patronymic or otherwise.

As सामनः, वैमनः, सौत्वनः, जैत्वनः, from सामन्, वेमन्, सुत्वन् and जित्वन् ॥

ये चाभावकर्मणोः ॥ १६८ ॥ पदानि ॥ ये, च, अभाव, कर्मणोः, (तद्धिते अन् प्रकृत्या) ॥
वृत्तिः ॥ यकारादौ च तद्धिते ऽभावकर्मणोरर्थयोरन् प्रकृत्या भवति ॥

168. The syllable अन् of a stem ending in अन्, remains unchanged before a Taddhita beginning with य, when it does not denote existence in abstract or the avocation of some one.

Thus सामसु साधुः = सामन्यः, ब्राह्मण्यः ॥ But राज्ञो भावः कर्म वा = राज्यम् ॥ राजन् belongs to Purohitâdi class and takes यक् (V. 1. 128).

आत्माध्वानौ खे ॥ १६९ ॥ पदानि ॥ आत्म, अध्वानौ, खे, ॥
वृत्तिः ॥ आत्मन् अध्वन् इत्येतौ खे परतः प्रकृत्या भवतः ॥

169. The finals of the stems आत्मन् and अध्वन् remain unchanged before the affix ख ॥

Thus आत्मने हितं = आत्मनीनः (V. 1. 9), अध्वानमलङ्गामी (V. 2. 16) = अध्वनीनः ॥ But प्रत्यात्मम् and प्राध्वम् ॥ The first is formed by the samâsanta affix टच् added to the avyayîbhâva (V. 4. 108), and the latter by अच् (V. 4. 85).

न मपूर्वो ऽपत्ये ऽवर्म्मणः ॥१७०॥ पदानि ॥ न, म, पूर्वः, अपत्ये, अ वर्मणः, (अणि) ॥
वृत्तिः ॥ मपूर्वो ऽन् अवर्म्मणोणि परतो ऽपत्यार्थे न प्रकृत्या भवति ॥
वार्त्तिकम् ॥ मपूर्वप्रतिषेधे वा हितनाम्न इति वक्तव्यम् ॥

170. In a stem in अन् with a preceding म, with the exception of वर्मन्, the ending अन् does not remain unchanged before the patronymic affix अण् ॥

Thus सुषाम्णोऽपत्यं = सौषामः, चान्द्रसामः from चन्द्रसामन् ॥ Why do we say 'preceded by म'? Observe सौत्वनः, preceded by व ॥ Why do we use 'Patronymic'? Observe चमर्णा परिवृतो रथः = चामर्णः, the अन् not being changed by VI. 4. 167. Why do we say 'with the exception of वर्मन'? Observe चक्रवर्मणोऽपत्यं = चाक्रवर्मणः ॥

Vârt :—Optionally so in हितनामन्, as हितनाम्नोऽपत्यं = हैतनामः or हैतनामनः ॥

ब्राह्मो जातौ ॥ १७१ ॥ पदानि ॥ ब्राह्मः, अजातौ, ॥
वृत्तिः ॥ ब्राह्म इत्येतदपत्याधिकारेपि सामर्थ्यादपत्यादन्यत्राणि टेर्लोपार्थं निपात्यते ततोऽजातौ अपत्यस्यैव अपत्ये जातावणि ब्रह्मणष्टिलोपो न भवति ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

171. ब्राह्म is irregularly formed from ब्रह्मन्, when not meaning 'a kind or jâti.'

This sûtra should be divided into two (1) ब्राह्मः, the final अन् of ब्रह्मन् is elided, when the अण् affix with the force of the Patronymic, as well as with any other force, comes after it. Thus ब्राह्मो गर्भः, ब्राह्मं हविः, ब्राह्ममस्त्रम् ; ब्राह्मो नारदः ॥ (2) अजातौ, but not so, when the Patronymic denotes a jâti ; for then the अन् of ब्रह्मन् is not elided before the अण् affix : as ब्रह्मणोऽपत्यं = ब्राह्मणः 'a Brahmana'. When jâti is expressed, but अण् has not the force of the Patronymic, the अन् of ब्रह्मन् is elided. As ब्राह्मी औषधिः ॥

कार्म्मस्ताच्छील्ये ॥ १७२ ॥ पदानि ॥ कार्मः, ताच्छील्ये, ॥
वृत्तिः ॥ कार्म्म इति ताच्छील्ये टिलोपो निपात्यते ॥

172. कार्म is irregularly formed from कर्मन्, by the elision of the final अन्, when the sense is 'accustomed to such an occupation or prompt therein'.

This is formed by ण affix (IV. 4. 62). If this is the case, then by VI. 4. 144, the form कार्म is regularly evolved. The fact is, that ण् and अण् affixes, in the sense of tâchchhîlika are considered as one, and therefore VI. 4. 167, would have prevented the elision of the final अन् syllable. In fact this proves the existence of the following maxim :—ताच्छीलिके णेऽण् कृतानि भवन्ति ॥ "The same operations which are occasioned by the addition of the affix अण्, take place, whenever the affix ण is added in the sense of one accustomed to that." Thus though ङीप् is added, to अण्-formed words, it is also added to ण-formed words, in the feminine : as चौरी ; तापसी &c. The ण taught in V. 2. 101, and III. 1. 140, is excepted. Why do we say, having the sense of accustomed to that ? Observe कर्मणः इदम् = कार्मणम् ॥

औक्षमनपत्ये ॥ १७३ ॥ पदानि ॥ औक्षम्, अ नपत्ये ॥
वृत्तिः ॥ औक्षमित्यनपत्येऽणि टिलोपो निपात्यते ॥

173. From उक्षन् is formed औक्ष, when not meaning a descendant.

As औक्षं पदम् but औक्ष्णः = उक्ष्णो ऽपत्यम्, the अ is elided in the latter example by VI. 4. 135.

दाण्डिनायनहास्तिनायनाथर्वणिकजैह्माशिनेयवासिनायनिभ्रौणहत्यधैवत्यसारवैक्ष्वाकमैत्रेयहिरण्मयानि ॥ १७४ ॥ पदानि ॥ दाण्डिनायन, हास्तिनायन, आथर्वणिक, जैह्माशिनेय, वासिनायनि, भ्रौणहत्य, धैवत्य, सारव, ऐक्ष्वाक, मैत्रेय, हिरण्मयानि, ॥
वृत्तिः ॥ दाण्डिनायन हास्तिनायन आथर्वणिक जैह्माशिनेय वासिनायनि भ्रौणहत्य धैवत्य सारव ऐक्ष्वाक मैत्रेय हिरण्मय इत्येतानि निपात्यन्ते ॥

174. The following are irregularly formed ; 1.

Dâṇḍinâyana, 2. Hâstinâyana, 3. Âtharvaṇika, 4. Jaihmâśineya, 5. Vâsinâyani, 6. Bhrauṇahatya, 7. Dhaivatya. 8. Sârava, 9. Aikshvâka, 10. Maitreya and 11. Hiraṇmaya.

These words are thus derived (1 and 2) शाण्डिनायन and हास्तिनायन from शण्डिन् and हस्तिन् belonging to नडादि class. The affix is फक् (IV. 2. 91). If they do not belong to that class, the affix is added irregularly: शण्डिनोऽपत्यं = शाण्डिनायनः &c. The final इन् is not elided. (3) अथर्वन् belongs to Vasantâdi class (IV. 2. 63). The science or work of Atharvan Rishi is also called Atharvan. He who studies that work is called Atharvaṇika: the final is not elided before the इक् affix. (4 and 5) The descendants of जिह्माशिन् and वासिन् are Jaihmâśineya and Vâsinâyani, the former with the affix ढक् of the Śubhrâdi class (IV. 1. 123), and the latter with the affix फिञ् of IV. 1. 157. The finals of the stems are not dropped. (6 and 7) These are derived from भ्रूणहन् and धीवन् with the affix ष्यञ्, and न् being replaced by त = भ्रूणघ्नो भावः, धीव्नो भावः ॥ हन् takes त before affixes having an indicatory ण or ञ by VII. 3. 32: it might be said त would be added to भ्रूणहन् before ष्यञ् by that rule. That rule is, however, confined to affixes which come after roots only, and not to Taddhita affixes. That rule does not apply to cases like भ्रौणघ्नी, वार्त्रघ्नः ॥ The त in Bhrauṇhatya is therefore, an irregularity. (8) सारव is from सरयू with the affix अण्, the final अयू being elided, सरय्वां भवः = सारवमुदकं ॥ (9) The son of इक्ष्वाकु, with अञ् affix (IV. 1. 168), the final उ is elided, or इक्ष्वाकुषु जनपदेषु भवः = ऐक्ष्वाकः with अण् affix (IV. 2. 132). Accent on the first or the final. The irregularity consists in the elision of final उ ॥ As one word is ऐ॑क्ष्वाकः and the other ऐक्ष्वाकः॑, the sûtra ought to have read this word twice, strictly speaking. The single reading may be justified on the ground, that the sûtra gives ऐक्ष्वाक without any accent (eka-śruti), and consequently includes both (एकश्रुतिः स्वर सर्वनाम) ॥

(10) मैत्रेय is from मित्रयु of Gṛishṭyâdi class IV. 1. 136, and takes ढञ् as मित्रयु + एय, here VI. 4. 146, requires Guṇa, but VI. 4. 146, prevents it, and requires lopa of उ, but VII. 3. 2, required the substitution of इय for यु ॥ The irregularity consists in eliding यु altogether as मैत्रेय, the अ of मित्र cannot be elided by VI. 4. 148, befor एय, as the lopa of यु is considered asiddha VI. 4. 22; however the result is the same, for अ + ए = ए by VI. 1. 97; the single substitute being the form of the subsequent. The plural of मैत्रेय will be मित्रयवः (the plural of मित्रयु); as it belongs of Yaskâdi class and loses the affix in the plural (II. 4. 63). Another form of this word is मैत्रेयिक formed under VII. 3. 2. It might be objected that had मित्रयु been read in Bidâdi class (IV. 1. 104), it would have taken the affix अञ्, and the form मैत्रेय would have been evolved regularly: as मित्रयु + अञ् = मित्र + इय (VII. 3. 2) + अ = मैत्रेयः ॥ This would have prevented also the necessity of including this word in the Yaskâdi class (II. 4.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
1314

63), for then by II. 4. 63, अञ् formed words would lose the affix in the plural and we would have got the form मित्रयवः in the plural. So far it would have been all right, but if मैत्रेय were to be formed with अञ् affix, as proposed, then the संघ derivative of this word would have required to be formed with अण् affix under IV. 3. 127, and not with वुञ् under IV. 3. 126; but we require वुञ्, as मैत्रेयकः संघः ॥ (11) हिरण्मय from हिरण्य with मयट् with the elision of य, हिरण्यस्य विकारः = हिरण्मयः ॥

ऋत्व्यवास्त्व्यवास्त्वमाध्वीहिरण्ययानिच्छन्दसि ॥ १७५ ॥ पदानि ॥ ऋत्व्य, वास्त्व्य, वास्त्व, माध्वी, हिरण्ययानि, छन्दसि, ॥

वृत्तिः ॥ ऋत्व्य वास्त्व्य वास्त्व माध्वी हिरण्यय इत्येतानि निपात्यन्ते छन्दसि विषये ॥

175. In the Veda the following are irregularly formed: Ṛitvya, Vastvya Vâstva, Mâdhvî, and Hiraṇyaya.

The word ऋत्व्य is derived from ऋतु, and वास्त्व्य from वास्तु with the affix यत्, उ being changed to व ॥ ऋतौ भवम् = ऋत्व्यम्, वास्तौ भवम् = वास्त्व्यम् ॥ वास्त्व is from वस्तु, as वस्तुनि भवः = वास्त्वः with the affix अण् ॥ माध्वी from मधु with the affix अण् in the feminine, as माध्वीर्नः सन्त्वोषधीः ॥ हिरण्यय is from हिरण्य with the affix मयट्, the म being elided.

Printed by Freeman & Co., Ld., at the Târâ Printing Works, Benares.

CSL

BOOK VII.

THE

ASHTÁDHYÁYI OF PÁNINI.

TRANSLATED INTO ENGLISH

BY

SRISA CHANDRA VASU, B. A.,

Provincial Civil Service, N. W. P.

Benares:

PUBLISHED BY SINDHU CHARAN BOSE,

at the Panini Office,

1897.

(All Rights Reserved.)

GSL

TO

Hon'ble Sir John Edge, Kt. Q. C.,

LATE CHIEF JUSTICE OF THE NORTH-WESTERN PROVINCES

THIS WORK

IS,

WITH HIS LORDSHIP'S PERMISSION,

AND IN RESPECTFUL APPRECIATION OF HIS LORDSHIP'S SERVICES TO THE CAUSE OF ADMINISTRATION OF JUSTICE AND OF EDUCATION

IN

THESE PROVINCES,

Dedicated

BY HIS LORDSHIP'S HUMBLE SERVANT

THE TRANSLATOR.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
सत्यमेव जयते
संस्कृति मंत्रालय · भारत सरकार
GSL

ओ३म् ।

अथ सप्तमाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

BOOK SEVENTH.

CHAPTER FIRST.

युवोरनाकौ ॥ १ ॥ पदानि ॥ यु-वोः, अन-अकौ ।

वृत्तिः ॥ यु वु इत्येतयोरुत्सृष्टविशेषणयोरनुनासिकयणोः प्रत्यययोर्ग्रहणं तयोः स्थाने यथासङ्ख्यं अन अक इत्येतावादेशौ भवतः ।

Kârikâ युवोश्चेद् द्वित्वनिर्देशो द्वित्वे यण्तु प्रसज्यते । अथ चेदेकवद्भावः कथं पुंवद्भवेदयम् ॥
द्वित्वे नैगमिको लोप एकत्वे तुमनित्यता । आशिष्यत्वाद्धि लिङ्गस्य पुंस्त्वं वेहि समाश्रितम् ।

1. For यु and वु (nasalised) in an affix, are substituted respectively अन and अक ॥

यु and वु are taken here as stripped of all other indicatory letters, and the semi-vowels are also to be understood to have been nasalised. The अन replaces यु, and अक replaces वु ॥ Thus ल्यु (III. 1. 134) = अन, as नन्द + ल्यु = नन्दनः रमणः ॥ So also ट्यु and ट्युल् (IV. 3. 23), as सायंतनः, चिरंतनः ॥ वु we find in ण्वुल् (III. 1. 133), as कृ + ण्वुल् = कारकः, हारकः ॥ So also वुन् (IV. 3. 98) as वासुदेवकः, अर्जुनकः ॥

Why do we say nasalised यु and वु? Observe ऊर्णाया युस् (V. 2. 123) Here the यु is not replaced by अन, and we have ऊर्णायुः ॥ So also in भुजिमृङ्भ्यां युक्त्युकौ ॥ Here the यु of युक् and त्युक् (Uṇ III. 21) are not replaced by अन; as भुज्युः and मृत्युः ॥ In the affixes above mentioned, the semi-vowel is not considered to have the nasal. There are no visible marks of nasality on any affixes, but the maxim is प्रतिज्ञातुनासिक्याः पाणिनीयाः ॥

The word युवोः is the Genitive Singular of युवु considered as a single word, i. e. a Samâhâra Dvandva compound in the singular, and such compounds are always neuter (II. 4. 17), The Genitive Singular of युवु is therefore युवुनः the augment being added by VII. 1. 73. The anomalous form युवोः shows the existence of the maxim that a rule ordaining an augment is not universally valid (अनित्यमागमशासनम्) ॥ Or the युवु may be considered as masculine Dvandva, and then it proves the maxim that the gender need not be taught, the usage of the people settles the gender of a word (लिङ्गमशिष्यं, लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य) ॥ If, however, युवू be considered an itaretara-yoga Dvandva compound, then its Genitive dual will be युव्वोः, one व् is elided as a Chhandas irregularity, or the ऊ is elided, and we have the युव् + ओः = युवोः an anomalous dual.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

Kârikâ :—If युवु is taken as a *dual*, then there ought to be a semi-vowel (i. e. युव्वोः); if it is considered as Aggregate Singular, then it ought to be neuter, how is then युवोः masculine? (To this we answer), if it be taken as dual युवु, then there is elision of the वणादेश (i. e. व्); if it be taken as singular युवु, then the augment नुम् which comes in the Genitive Singular of Neuters, does not come here, proving that the rule of नुम् augment is Anitya (not of universal application). Or the word युवु is taken as masculine, because the Gender depends upon usage.

आयनेयीनीयियः फढखच्छघां प्रत्ययादीनाम् ॥ २ ॥ पदानि ॥ आयन्-एय्-ईन् ईय्-इयः, फ-ढ-ख-छ-घाम्, प्रत्यय-आदीनाम् ॥

वृत्तिः ॥ आयन् एय् ईन् ईय् ईय् इत्येते आदेशा भवन्ति यथासंख्यं फ ढ ख छ घ इत्येतेषां प्रत्ययादीनाम् ।

2. आयन्, for फ्, एय् for ढ्, ईन् for ख् ईय् for छ्, and इय् for घ्, are substituted, when these consonants stand in the beginning of an affix.

Thus फक् (IV. 1. 99) = आयन, as नड + फक् = नाडायनः, चारायणः ॥ ढक् (IV. 1. 120) = एय as सौपर्णेयः, वैनतेयः ॥ ख (IV. 1. 139) ईन, as आढ्यकुलीनः, श्रोत्रियकुलीनः ॥ छ (IV. 2. 114) = ईय, as गार्गीयः, वात्सीयः ॥ घ (IV. 1. 138) = इय, as क्षत्रियः ॥

Why do we say 'of an *affix*'? Observe फक्कति, ढौकते, खनति, छिनत्ति and घूर्णते, where these consonants are in the beginning of a *root*. Why do we say 'in the beginning'? Observe उरुदघ्नम् जानुदघ्नम्, where घ is in the *middle* of the affix; and remains consequently unchanged.

These आयन &c, substitutions should be understood to have taken place at the very time the affixes फक् &c, are taught, and these substitutions being made, the rule of accent, which makes an affix acute on the first syllable, applies. Thus ख is not acute, but ई of ईन् substituted for it. Similarly in IV. 4. 117, the affix taught is घच् with an indicatory च्, showing that the final of the affix इयँ will be acute (VI. 1. 163), and not of घ, for घ would have been acute by the general rule affix.

In शमि ढः (Uṇ I. 99), शमेः ख (Uṇ I: 102), the affixes ढ and ख remain unchanged, and we have शण्ढः, and शंखः ॥ This is explained on the maxim of उणादयो बहुलम् (III. 3. 1). In the sûtra ऋतेरीयङ् (III. 1. 29), the affix ईयङ् has been taught and not छङ्, this shows that the rule of substitution herein taught does not apply to the affixes to be added to the verbal roots. Thus एजेः खश् (III. 2. 28), पदरुजविशस्पृशो घञ् (III. 3. 16). Here the ख and घ are not be replaced by ईन and इय ॥ In fact, they cannot be regarded as affixes, but only as इत् or servile letters. By I. 3. 8, the gutturals are इत् except in Taddhita: therefore, the substitutions take place in Taddhita affixes, where the ख and घ are not इत् ॥

The final न् in आयन् and ईन् should not, however, be considered as servile (इत्) though they be final consonants. This we infer from the sûtra

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

प्राचामवृद्धात् फिन् बहुलम् ॥ Here the न् of फिन् is indicatory, showing the position of the accent. But फ is replaced by आयन्, so if the न् of आयन् were also to be indicatory (इत्) there would have been no necessity of adding न् in फिन् ॥ Hence the fact of this न् in फिन् shows that the न् in आयन् and इन् are not इत् ॥

झो ऽन्तः ॥ ३ ॥ पदानि ॥ झः, अन्तः, ॥

वृत्तिः ॥ प्रत्ययावयवस्य झस्य अन्त इत्ययमादेशो भवति ॥

3 अन्त् is substituted for the झ of an affix.

The word प्रत्यय is understood here, but not so the word आदिः ॥ Thus झि becomes अन्ति aud झ becomes अन्त (III. 4. 78). As कुर्वन्ति, सुन्वन्ति and चिन्वन्ति, so also शयान्ते, the लेट् of शीङ् ॥ Thus शी + लेट् = शी + शप् + आट् + झ (III. 4. 54) = शी + शप् + आ + झे (III. 4. 79) = शी + शप् + आ + झै (III. 4 96) = शी + शप् + आ + अन्तै (VII. 1. 3) = शी + आ + अन्तै = शयान्तै (after guna): as अद्य श्वो विजगिष्यमाणाः पतिभिः सह शयान्तै ॥ So also in the Uṇadi affix झच् (Uṇ III. 126): as जॄ + झच् = जरन्तः, वेशन्तः ॥ This substitution does not take place when झ is not part of an affix: as उज्झिता, उज्झितुम्, उज्झितव्यम् ॥ Here also the accent falls on the substitute, according as it is चित् or otherwise. Thus the substitute अँन्त of झ is first-acute by the rule III. 1. 3; but the substitute अन्तँ of झच् is final acute because of the indicatory च (VI. 1. 763) ॥

अदभ्यस्तात् ॥ ४ ॥ पदानि ॥ अत्, अभ्यस्तात्, ॥

वृत्तिः ॥ अभ्यस्तादङ्गादुत्तरस्य झकारस्य अदित्ययमादेशो भवति ॥

4. अत् is substitute for झ after a reduplicated verbal stem.

As ददति, ददतु, दधति, दधतु; जक्षति, जक्षतु; जाग्रति, जाग्रतु ॥ This अत् is replaced by जुस्, as अददुः, अदधुः ॥ Here also the accent will be on the firstsyllable of the substitute. Thus अँति, अत, अँते, अँतु, अँताम् in the subsequent sûtras. The accent of the reduplicates, however, is governed by VI. 1. 189, (अभ्यस्तानामादिः) ॥

आत्मनेपदेष्वनतः ॥ ५ ॥ पदानि ॥ आत्मनेपदेषु, अ नतः, (अत्) ॥

वृत्तिः ॥ आत्मनेपदेषु यो झकारस्तस्यानकारान्तादङ्गादुत्तरस्यादित्ययमादेशो भवति ॥

5. अत् is always substituted for the झ in the Atmanepada, when it is not preceded by a verbal stem ending in अ ॥

Thus चिन्वते, चिन्वताम्, अचिन्वत; लुनते, लुनताम्, अलुनत ॥ Why in the Atmanepada? Observe चिन्वन्ति, लुनन्ति ॥ Why "when not preceded by an अ"? Observe च्यवन्ते, प्लवन्ते, in which, though the roots are च्यु and प्लु, they assume the form च्यव and प्लव when the Vikarana शप् is added; the vikaraṇa is added *first*, because it is nitya; and then the substitution of अन्त or अत for झ, as the case may be. The word अनतः qualifies झ, the झ should be *immediately* preceded by a stem ending in a non-अ; if some other letter intervenes, the rule will not apply. Thus from शी—शयान्तै, here between शी and झ, intervenes the augment आट्, therefore झ is not preceded by a stem ending in non अ, but by आट् ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA · संस्कृति मंत्रालय · भारत सरकार

GSL

शीङो रुट् ॥ ६ ॥ पदानि ॥ शीङः, रुट् ॥
वृत्तिः ॥ शीङोऽङ्गादुत्तरस्य झादेशस्यातो रुडागमो भवति ॥

6. The अत् substitute of झ्, gets the augment रुट्, after the root शी ॥

Thus शेरते, शेरताम्, अशेरत ॥ The augment र् is added at the beginning of the affix, making अत्=रत् ॥ Had this र् been an augment of झ, then like the आट् augment in शयान्ते, it would have intervened between the शी and झ, and झ not immediately following a non-अ stem, अत् would not have been substituted for झ at all. Therefore रुट् is made the augment of the *substitute* अत, and not of झ ॥ The root शी is read in the sûtra with its anubandha ङ् in order to indicate, that there is no रुट् augment when there is elision of the Intensive affix यङ्, nor any Guṇa. As व्यति शेश्यते ॥

It is a general rule that an operation applying to a root which is exhibited with an anubandha, will not apply to the same root in its Intensive-yañ-luk form. The following verse shows when operations applying to simple roots will not apply to their Intensive forms :—

श्तिपा शपानुबन्धेन निर्दिष्टं यद्गणेन च ।
यत्रैकाज् ग्रहणं चैव पंचैतानि न यङ्लुकि ॥

"These five sorts of operations will not apply to Intensive-yañ-luk forms : 1. When the simple root is exhibited in the sûtra with श्तिप् as भू in VII. 4. 73 is shown as भवति ॥ In Intensive, the perfect will be बोभवाञ्चकार and not बभवाञ्चकार ॥ 2. Where the root is exhibited with शप्, as the root भृ in VII. 2. 49 is shown as भर ॥ There is इट् after the Desiderative of simple root but not in Intensive. 3. When a simple root is exhibited with an anubhandha, as शीङ् here. 4. Where a gaṇa is mentioned in a rule, as श्यन् is taught after Divâdi-roots (III. 1. 69). It will apply to simple roots of Divâdi gaṅa, and not to their Intensive. 5. Lastly, where the word एकाच् is used in a sûtra. As VII. 2. 10. That rule will apply to एकाच् simple roots and not to their Intensives.

वेत्तेर्विभाषा ॥ ७ ॥ पदानि ॥ वेत्तेः, विभाषा ॥
वृत्तिः ॥ वेत्तेरङ्गादुत्तरस्य झादेशस्यातो विभाषा रुडागमो भवति ॥

7. The अत् substitute of झ optionally gets the augment रुट् after the verbal stem विद् (वेत्ति) ॥

As संविदते or संविद्रते ; संविदताम् or संविद्रताम् ; समविदत or समविद्रत ॥ The विद् is the Adâdi root here, and does not apply to विन्ते, विन्दाते, विन्दते, which belongs to the Rudhâdi class (विद विचारणे) ॥

There is no augment in यङ्लुक् here also, as व्यतिवेविदते ॥

बहुलं छन्दसि ॥ ८ ॥ पदानि ॥ बहुलम्, छन्दसि, (रुट्) ॥
वृत्तिः ॥ छन्दसि विषये बहुलं रुडागमो भवति ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GL

8. The augment रुट् is diversely applied in the Veda.

Thus देवा अदुह्र ; गन्धर्वा अप्सरसो अदुह्र ॥ Here अदुह्र is the Imperfect (लङ्) plural of दुह् ॥ Thus दुह्+झ = दुह्+रत् = अदुह्र, the त् being elided by VII. 1. 41. Sometimes, the augment does not take place, as अदुहत ॥ Owing to the word बहुल, 'diversely', the augment र is added to other affixes also, than झ ॥ As अदृश्रम् in अदृश्रमस्य केतवः ॥ This is the aorist in अङ् of the root दृश by III. 1. 57, the guṇa ordained by VII. 4. 16, does not '*diversely*' take place.

अतो भिस ऐस् ॥ ९ ॥ पदानि ॥ अतः, भिसः, ऐस् ॥

वृत्तिः ॥ अकारान्तादङ्गादुत्तरस्य भिस ऐसित्ययमादेशो भवति ॥

Kârikâ ॥ एत्वं भिसि परत्वाच्चेदत ऐस्क्व भविष्यति । कृतेप्येत्वे भौतपूर्व्यादैस्तु नित्यस्तथा सति ॥

9. After a nominal stem ending in अ, ऐस् is substituted for the case-ending भिस् ॥

As वृक्षैः, प्लक्षैः, अतिजरसैः ॥ Why do we say ending in अ? Observe अग्निभिः, वायुभिः ॥ Why '*short* अ'? Observe खट्वाभिः, मालाभिः ॥ The adhikâra of "अतः" ('after a short अ'), extends up to VII. 1. 17.

The form अतिजरसैः illustrates some important principles of grammar. अति + जरा = (जरामतिक्रान्तः) अतिजर (अ being shortened by I. 2. 48). The word अतिजर ends in अ, and there fore forms its Ins. pl. by ऐस् ॥ Thus अतिजर + ऐस् ॥ Now we apply VII. 2. 101, which says for जरा is substituted जरस् before vowel-beginning case-endings. It should not be objected, that the substitution is ordained for जरा and not जर; for the maxim एकदेशविकृतमनन्यवद् भवति (a tail-less dog is still a dog) applies here. Having made this substitution, we get अतिजरसैः ॥ Nor should you object that it was the अ of जर which had given occasion to the existence of ऐस्, and that अ should not be destroyed, on the maxim संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद् विघातस्य, for this maxim is not uni versal, as Pâṇini himself shows in employing the form कष्टाय (III. 1. 14), in which ए of the Dative is changed into य by VII. 1. 13, and then this very य causes the destruction of अ and makes it आ (See VII. 1. 13 also).

Kârikâ :—If there be substitution of ए for the final अ before the affix भिस् by the subsequent sûtra VII. 3. 103, where will then the present sûtra, causing the substitution of ऐस् for भिस् after stems ending in अ, find its scope, (because there will be no stem left ending in अ)? If even after changing अ into ए, you change the भिस् into ऐस्, because the ए was once अ (भौतपूर्व्यात्); then the rule of changing भिस् into ऐस् becomes a nitya rule, because it takes effect even after the application of rule VII. 3. 103, and being nitya it debars that rule. Thus वृक्ष + भिस् ॥ Here the subsequent rule VII. 3. 103, requires the अ to be changed into ए ॥ Thus वृक्षे + भिः Now the present rule cannot apply because there is no अदन्त stem. However, if considering that वृक्षे once

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

was अदन्त, we change भिः to ऐस् then the rule becomes a *nitya* rule. In fact, it is a nitya rule and debars the application of VII. 3. 103, within its jurisdiction, VII. 3. 103, finds its scope in वृक्ष + सु = वृक्षेषु ॥

बहुलं छन्दसि ॥ १० ॥ पदानि ॥ बहुलम्, छन्दसि, (ऐस्) ॥

वृत्तिः ॥ छन्दसि विषये बहुलमैसादेशो भवति ॥

10. In the Veda the substitution takes place diversely.

That is ऐस् is substituted for भिस् even after stems which do not end in short अ; as नद्यैः; and some times the substitution does not take place even after stems ending in short अ, as, देवेभिः सर्वेभिः प्रोक्तम् ॥ देवो देवेभिरागमत् (Rig Veda I. 1. 4).

नेदमदसोरकोः ॥ ११ ॥ पदानि ॥ न, इदम्, अदसोः, अ, कोः, (भिस ऐस्) ॥

वृत्तिः ॥ इदम् अदस इत्येतयोरककारयोर्भिस ऐस भवति ॥

11. This substitution of ऐस् does not take place after इदम् and अदस्, except when they end in क ॥

As एभिः, अमीभिः, but इमकैः, अमुकैः ॥ By VII. 2. 102, अ is substiuted for the final of इदम्, as इद + अ = इद (VI. 1. 97). By VII. 2. 113, the इद् is elided before भिस्, and the only portion left is अ, which becomes ए according to VII. 3. 103. For the final of अदस् is simlarly by VII. 2. 102, अ substituted, and अद + अ = अद (VI. 1. 97), and according to our present sûtra, the form in Ins.pl. would be अदेभिः, but द् is changed to म by VIII. 2. 80, and ए to ई by VIII. 2. 81.

The exception made with regard to these forms ending in क, shows the existence of the following maxim : तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यते "Any term that may be employed in Grammar denotes not merely what is actually denoted by it, but it denotes also whatever word-form may result when something is inserted in that which is actually denoted by it."

The sûtra has not been made as इदमदसोः कात्, for had it been so constructed the rule would have applied to the क ending इदम् and अदस and to no other क ending pronoun, and we could not get the forms सर्वकैः, विश्वकैः ॥ Moreover such a construction would have made ऐस applicable to इदम् and अदस् also in their simple states : i. e. we could not have got the forms एभिः or अमीभिः ॥ Therefore the negative construction न अकोः is used in sutra in order to prevent the rule of contrariety.

टाङसिङसामिनात्स्याः ॥ १२ ॥ पदानि ॥ टा, ङसि, ङसाम्, इन, आत्, स्याः, ॥

वृत्तिः ॥ अकारान्तादङ्गादुत्तरेषां टाङसिङसाम् इन आत् स्य इत्येते आदेशा भवन्ति यथासंख्यम् ॥

12. After a stem ending in अ, are substituted इन for the Instrumental ending ; आ आत् for the Ablative ending अस्, and स्य for the Genitive ending अस् ॥

Thus वृक्षेण and प्लक्षेण ; वृक्षात् and प्लक्षात् ; and वृक्षस्य and प्लक्षस्य ॥ After stems not ending in अ we have the original ending, as पत्या, सख्या ॥ Some

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

CSL

would have the forms अतिजरसिन and अतिजरसात् from अतिजर ॥ This is on the analogy of अतिजरसैः [See Sûtra 9 *ante*]. Thus अति + जरा = अतिजर (I. 2. 48). Then by VII. 2. 101, जरस् is substituted for जर before the vowel-affixes. These forms are not supported however by Patanjali. According to him the forms will be either अतिजरेण, अतिजरात्, or अतिजरसा and अतिजरसः but never अतिजरसिन and अतिजरसात् ॥

ङेर्यः ॥ १३ ॥ पदानि ॥ ङेः, यः, (अतः अङ्गस्य) ॥

वृत्तिः ॥ ङेरिति चतुर्थ्येकवचनस्य ग्रहणम् अकारान्तादङ्गादुत्तरस्य ङे इत्येतस्य य इत्ययमादेशो भवति ॥

13. After a stem ending in अ, there is substituted य for the Dative ending ए ॥

Thus वृक्षाय, प्लक्षाय, the अ is lengthended by VII. 3. 102, in spite of the maxim संनिपातलक्षणो विधि रनिमित्तम् तद्विघातस्य ॥ "That which is taught in a rule the application of which is occasioned by the combination of two things, does not become the cause of the destruction of that combination". Thus य is substituted here, because the preceding word ends in a short अ, thus this short अ occasioned the existence of य, therefore this य cannot occasion the destruction of अ ॥ But that however it does, for it is on account of this य, that the preceding अ is replaced by आ ॥

The ङेः is the anomalous genitive case of the Dative ending ङे; this affix is exhibited without any vibhakti in VII. 1. 28. The ङेः should not be taken as the Genitive singular of ङि the affix of the Locative singular.

सर्वनाम्नः स्मै ॥ १४ ॥ पदानि ॥ सर्वनाम्नः, स्मै, (अतः ङे) ॥

वृत्तिः ॥ अकारान्तात्सर्वनाम्न उत्तरस्य ङेः स्मै इत्ययमादेशो भवति ॥

14. After a Pronominal stem ending in अ, स्मै is substituted for the ए of the Dative.

As सर्वस्मै, विश्वस्मै, यस्मै, कस्मै, तस्मै ॥ But भवते where the Pronoun does not end in अ ॥ When अश् is substituted for इदम् (II. 4. 32) in anvâdeśa sentences, then we have the form अस्मै ॥ But in अत्र इदम् + ङे = अत्र अ + ए = अत्रा + ए, here the preceding word ends in आ and we could not have ए replaced by स्मै ॥ Therefore we infer that स्मै being an antaranga operation should be substituted first, and the sandhi afterward and we get अत्रास्मै ॥ (See VII. 2. 102 for the change of यद्, तद् &c into य, त &c). The change of ए into स्मै is antaranga as it depends upon one word, while the एकादेश long आ is bahiranga because it is an operation depending upon two words.

ङसिङ्योः स्मात्स्मिनौ ॥ १५ ॥ पदानि ॥ ङसि, ङ्योः, स्मात्, स्मिनौ, (अतः सर्वनाम्नः) ॥

वृत्तिः ॥ ङसि ङि इत्येतयोरकारान्तात्सर्वनाम्न उत्तरयोः स्मात् स्मिन् इत्येतावादेशौ भवतः ॥

15. After a Pronominal stem ending in अ, स्मात्

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
1322
CSL

is substituted for the Ablative ending अस् and स्मिन् for the Locative ending इ ॥

Thus सर्वस्मात्, विश्वस्मात्, यस्मात्, तस्मात् and कस्मात् ॥ सर्वस्मिन्, विश्वस्मिन् यस्मिन्, तस्मिन् and अन्यस्मिन् ॥ But भवतः and भवति from भवत् ending in a non-अ, and वृक्षात् and वृक्षे in non-pronouns. See VII. 2. 102 for यद् तद् &c.

पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा ॥ १६ ॥ पदानि ॥ पूर्व-आदिभ्यः, नवभ्यः, वा, (सर्वनाम्नः ङसिङ्योः स्मात् स्मिनौ) ॥

वृत्तिः ॥ पूर्वादिभ्यो नवभ्यः सर्वनाम्न उत्तरयोर्ङसिङ्योः स्मात् स्मिन् इत्येतावादेशौ वा भवतः ॥

16. स्मात् and स्मिन् are optionally substituted for the Ablative and Locative endings, after पूर्व and the eight that follow it (I. 1. 34).

Thus पूर्वस्मात् or पूर्वात्, पूर्वस्मिन् or पूर्वे, परस्मात् or परात्, परस्मिन् or परे, अवरस्मात्, or अवरात्, अवरस्मिन् or अवरे, दक्षिणस्मात् or दक्षिणात्, दक्षिणस्मिन् or दक्षिणे, उत्तरस्मात्, or उत्तरात्, उत्तरस्मिन्, or उत्तरे, अपरस्मात्, or अपरात्, अपरस्मिन्, or अपरे, अधरस्मात्, or अधरात्, अधरस्मिन्, or अधरे, स्वस्मात्, or स्वात्, स्वस्मिन् or स्वे, अन्तरस्मात् or अन्तरात्, अन्तरस्मिन् or अन्तरे ॥ नवभ्य इति किम्, त्यस्मात्, त्यस्मिन् ॥

Why do we say 'nine only'? Observe त्यस्मात् and त्यस्मिन्, no option is allowed here.

जसः शी ॥ १७ ॥ पदानि ॥ जसः, शी, ॥

वृत्तिः ॥ अकारान्तात्सर्वनाम्न उत्तरस्य जसः शीत्ययमादेशो भवति ॥

17. After a Pronominal stem ending in अ, ई is substituted for the nominative plural अस् ॥

Thus सर्वे (सर्व+ई), विश्वे, ये, के, ते ॥ Though सर्व+इ would have also given सर्वे, the long ई is taken for the sake of subsequent sûtras, in forming त्रपुणी, जतुनी ॥

औङ आपः ॥ १८ ॥ पदानि ॥ औङः, आपः, ॥

वृत्तिः ॥ आबन्तादङ्गादुत्तरस्यौङः शीत्ययमादेशो भवति ॥

Kárikâ—औकारोऽयं शीविधौ ङिद्गृहीतो ङिश्चास्माकं नास्ति कोऽयं प्रकारः ।
सामान्यार्थस्तस्य चासंजनेऽस्मिन्ङिस्कार्यं ते स्यां प्रसक्तं स दोषः ॥
ङित्वे विद्याद्वर्णनिर्देशमात्रं वर्णे यस्यास्तत्र विद्यात्तदादौ ।
वर्णश्चायं तेन ङित्त्वेऽप्यदोषो निर्देशोऽयं पूर्वसूत्रेण वा स्यात् ॥

18. After a stem ending in the feminine affix आ, ई is substituted for the dual endings औ of the Nominative and Accusative.

Thus खट्वे तिष्ठतः, खट्वे पश्य, बहुराजे (IV. 1. 13), कारीषगन्ध्ये ॥ The ङ in औङ् is for the purposes of included औट् also. There is, in fact, no such affix as औङ् taught by Pâṇini any where. The following Karika raises this question and certain doubts in the first verse and then answers them in the second.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

Kârikâ :—In this rule about शी, the letter औ has been enunciated with an indicatory ङ; but we have no औ with a ङ, taught any where. What sort of sûtra construction is this? If you say, the use of ङ is to form a common term for the two affixes औ and औट्, then by so doing, ङित् operations must be performed with regard to this शी of yours, and this is an error. [शी replacing ङित् औङ् will be considered as ङित्, and being ङित्, it will take the augment याट् by VII. 3, 113: and the form will be खट्वाये and not खट्वे] ॥

Ans :—The ङ should be considered here as merely indicating the letter औ, and as not an इत्, so that whatever will apply to the letter औ will apply to any form beginning with it, by the maxim यस्मिन् विधि तदादावल् ग्रहणे ॥ Or औङ् may be considered as merely the letter औ and not any particular *affix*, and ङ is added only for the sake of facility of pronounciation, like ङ in ऋकारण् औ being merely a letter, will include all affixes having the letter औ as their significant part: and thus the औङ् not being a ङित् affix the rule VII. 3. 113, will not apply: and so there is no anomaly. Or the form औङ् may be considered as the affix of the dual, for Nominative and Accusative in the terminology of Ancient Grammarians, and will not produce ङित् effects, because the anubandhas of the Ancients do not produce their effects in this Grammar of Pâṇini: i.e. the rules regarding anubandhas made by Pâṇini refer to the anubandhas made by him and not by older authors.

नपुंसकाच्च ॥ १९ ॥ पदानि ॥ नपुंसकात्, च (औङः शी) ॥

वृत्तिः ॥ नपुंसकादङ्गादुत्तरस्य औङः शी इत्ययमादेशो भवति ॥

वार्त्तिकम् ॥ इयां प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥

19. After a neutral stem, ई is substituted for the nom. and acc. dual औ ॥

Thus कुण्डे तिष्ठतः, कुण्डे पश्य ॥ कुण्ड+ई=कुण्डे, the अ of कुण्ड required to be elided by VI. 4. 148. This is, however, not done by the following

Vârt :—Prohibition should be stated in the case of the affix शी ॥ Therefore the अ is not elided.

Similarly दधिनी, मधुनी, त्रपुणी, जतुनी ॥ The augment न् is added by VII. 1. 73.

जश्शसोः शिः ॥ २० ॥ पदानि ॥ जस्, शसोः, शिः, ॥

वृत्तिः ॥ नपुंसकादङ्गादुत्तरयोर्जश्शसोः शि इत्ययमादेशो भवति ॥

20. After a neutral stem, इ is substituted for the endings of the Nominative and Accusative Plural (जस् and शस्) ॥

Thus कुण्डानि तिष्ठन्ति, कुण्डानि पश्य, दधीनि, मधूनि, त्रपूणि, जतूनि ॥ The augment न् is by VII. 1. 72. The word शस् in the sûtra being read along with जस्

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GL

denotes the Accusative Plural ending शस् and not the Taddhita affix शस् (V. 4. 43); as कुण्डशो ददाति, वनशः प्रविशति ॥

अष्टाभ्य औश् ॥ २१ ॥ पदानि ॥ अष्टाभ्यः, औश्, ॥

वृत्तिः ॥ अष्टाभ्य इति कृताकारोऽष्टशब्दो गृह्यते तस्मादुत्तरयोर्जश्शसोरौशित्ययमादेशो भवति ॥

21. After the stem अष्टा (the form assumed by अष्टन् VII. 2. 84), औश् is substituted for the endings of the Nominative and Accusative Plural.

As अष्टौ तिष्ठन्ति, अष्टौ पश्य ॥ Why have we taken the form अष्टा and not अष्ट? Observe अष्ट तिष्ठन्ति, अष्ट पश्य ॥ This peculiar construction of the present sûtra (अष्टाभ्यः instead of अष्टनः) indicates, that the आ substitution for the न् of अष्टन् is optional. This sûtra is, moreover, an exception by anticipation, to the following sûtra, by which the plural Nom. and Acc. endings are elided after the numerals called षष् ॥ The elision of case-endings taught by II. 4. 71, is not, however, barred by this rule; the elision taught therein will take place, whether this rule applies or not. Thus अष्टपुत्रः, अष्टभार्यः ॥

The present rule applies even when अष्ट is at the end of a compound, as परमाष्टौ, उत्तमाष्टौ ॥ But in प्रियाष्टानः, औ does not come, as अष्टन् has not assumed the form अष्टा here i. e. it has not lost its न् ॥

षड्भ्यो लुक् ॥ २२ ॥ पदानि ॥ षड्भ्यः, लुक्, ॥

वृत्तिः ॥ षट्संज्ञकेभ्य उत्तरयोर्जश्शसोर्लुग्भवति ॥

22. The Nom. and Acc. Plural endings are elided after the Numerals called षष् (I. 1. 24).

As षट् तिष्ठन्ति, षट् पश्य, पञ्च, सप्त, नव, दश ॥ The rule applies even to compounds ending with 'shash' words: as परमषट्, उत्तमषट्, but the 'shash' should be the principal; if it is only a secondary member of the compound, the rule will not apply: as प्रियषषः, प्रियपञ्चानः ॥ For the elision of न् see VIII. 2. 7.

स्वमोर्नपुंसकात् ॥ २३ ॥ पदानि ॥ सु, अमोः, नपुंसकात्, ॥

वृत्तिः ॥ सु अम् इत्येतयोर्नपुंसकादुत्तरयोर्लुग्भवति ॥

23. The nom. and acc. singular case-endings सु and अम् are elided after a Neutral stem.

As दधि तिष्ठति, दधि पश्य, मधु तिष्ठति, मधु पश्य ॥ So also त्रपु and जतु ॥ In तद् ब्राह्मणकुलम् the word तद् has lost its nom. sing. ending by this rule, which has thus superseded the subsequent rule VII. 2. 102, by anticipation, by which अ replaces the final द् of तद् ॥ Or this *luk* rule of the present sûtra is a Nitya rule compared with VII. 2. 102. How can this be a nitya rule when it is set aside by the next rule अतोऽम् ॥ We still call this rule nitya, on the maxim

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

यस्य च लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते न तदनित्यम् "(an operation) the cause of which would, (after the taking effect of another operation that applies simultaneously), be removed by another (third rule), is not, (on that account regarded as) not nitya". For here the cause which is luk-elision, is removed by the following aphorism अतोऽम् which ordains an अम् instead of *luk*, and not by VII. 2. 102. For the application of rule VII. 2. 102, the necessary condition is that a case-affix should follow तद् &c. But when the case-affix itself is luk-elided, the substitution taught in that sûtra cannot take place.

अतो ऽम् ॥ २४ ॥ पदानि ॥ अतः, अम्, ॥

वृत्तिः ॥ अकारान्तान्नपुंसकादुत्तरयोः स्वमोरमित्ययमादेशो भवति ॥

24. After a Neutral stem in अ, अम् is substituted for सु and अम् the endings of the nom. and acc. sing.

As कुण्डं तिष्ठति, कुण्डं पश्य ॥ So also वनम्, पीठम् ॥ Why do we not say "म् is substituted'? कुण्ड + म् = कुण्डाम्, thus there would be lengthening if only म् was taught (VII. 3. 101), while कुण्ड + अम् = कुण्डम् (the single substitution of the form of the antecedent by VI. 1. 107).

अड्ड् डतरादिभ्यः पञ्चभ्यः ॥ २५ ॥ पदानि ॥ अड्ड्, डतरा दिभ्यः, पञ्चभ्यः ॥

वृत्तिः ॥ डतरादिभ्यः परयोः स्वमोरड्ड् इत्ययमादेशो भवति ॥

Kârikâ अपृक्तश्चेदमो दोषो निवृत्ते डतरादिषु । अड्डित्वाडुतरादीनां न लोपो नापि दीर्घता ॥

25. अड्ड् is substituted for the Nom. and Acc. singular endings सु and अम् after the five Pronouns डतर &c. (i. e. the stems formed with the affixes 1. डतर, and 2. डतम, and the stems 3. इतर, 4. अन्य and 5. अन्यतर).

These are the five pronouns, which in the list of Sarvanâmans are read together (See I. 1. 27) :—डतर, डतम, इतर, अन्य and अन्यतर ॥ Thus कतर + अड्ड् = कतरत् (the अ of katara elided by ड्) : as कतरत् तिष्ठन्ति, कतरत् पश्य ॥ So also कतमत्, इतरत्, अन्यतरत् and अन्यत् ॥ Why after these five only? Observe नेमं तिष्ठन्ति, नेमं पश्य ॥ Why do we make the affix have an indicatory ड्? In order to prevent the lengthening of the vowel in the nominative singular: as कतर + अत् = कतरात् by VI. 1. 102. In the case of the accusative, अत् being the substitute of अम् will be sthânivat, and give us कतरत् by VI. 1. 107 even without ड् ॥ Why not make the affix merely त् and not अत्ड् ; it would give कतरत् &c without the application of any rule of Sandhi? The simple त् would not give us the Vocative हे कतरत्, The final would have been elided in the Vocative, as being an apṛikta. See however VI. 1. 69.

Kârikâ :—If in the sûtra VI. 1. 69, there is the anuvṛitti of the word 'apṛkta', then there is fault with regard to अम् (i. e. the vocative of members in अम् will not be elided, हे कुण्डम् will be the form required and not हे कुण्ड) ; if

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
1326

CSL

however, the anuvṛitti of apṛkta ceases, there will be anomaly with regard to pronouns कतरत् &c (i. e. we shall not have the form हे कतरत् but हे कतर) Therefore, by reading the affix अत् with an indicatory ड् i. e reading it as अद्ड्, we get out of this dilemma, and so there is not the elision of अत् in कतरत् &c in the vocative ; nor is there lengthening of the vowel (कतरात्, which would have been the form had there been no ड्).

नेतराच्छन्दसि ॥ २६ ॥ पदानि ॥ न, इतरात्, छन्दसि, ॥

वृत्तिः ॥ इतरशब्दादुत्तरयोः स्वमोश्छन्दसि विषये अद्डादेशो न भवति ॥

26. In the Veda, अत् (or अद्) is not the substitute of सु and अम् Nom. and Acc. Sg. endings, after इतर ॥

As इतरमितरमण्डमजायत; वार्त्रघ्नमितरम् ॥ Why in the Vedas? See इतरत् काष्ठम्, इतरत् कुड्यम् ॥ Had this sûtra been placed immediately after अतोऽम् (VII. I. 24), we could have made it simpler by saying इतराच्छन्दसि ; the present position of the sûtra indicates that we should divide it into two, to include other cases. In the case of एकतर, the अद्ड् substitution does not take place, either in the Veda or in the Common Language. As एकतरं तिष्ठति, एकतरं पश्य ॥

युष्मदस्मद्भ्यां ङसो ऽश् ॥ २७ ॥ पदानि ॥ युष्मदस्मद्भ्याम, ङसः, अश् ॥

वृत्तिः ॥ युष्मदस्मदित्येताभ्यामुत्तरस्य ङसो ऽशित्ययमादेशो भवति ॥

27. अश् (I. 1. 55), is substituted for the Genitive ending अस्, after युष्मद् and अस्मद् ॥

Thus तव and मम ॥ The indicatory श् of अश् shows that by I. I. 55, the *whole* of the affix अस् is to be replaced : otherwise it would have replaced only the first letter of the affix ; and the affix not being a substitute-affix, rule VII. 2. 89, would not be applicable to it. The तव is substituted for युष्मद्, and मम for अस्मद् by VII. 2. 96 ; and तव + अ (अश्), and मम + अ = तव and मम by VI. I. 97.

ङे प्रथमयोरम् ॥ २८ ॥ पदानि ॥ ङे, प्रथमयोः, अम्, ॥

वृत्तिः ॥ ङे इत्यविभक्तिको निर्देशः ङे इत्येतस्य प्रथमयोश्च विभक्त्योः प्रथमाद्वितीययोर्युष्मदस्मद्भ्यामुत्तरयोरमित्ययमादेशो भवति ॥

28. अम् is substituted for the Dative ending ए and for the endings of the nom. and acc. in all numbers, after the stems युष्मद् and अस्मद् ॥

The ङे the ending of the Dative is exhibited anomalously in the sûtra without any case ending (compare VII. I. 13, ङेः) प्रथमयोः means 'of the first and second cases.' Thus युष्मद् + ङे = तुभ्यद् + ङे (VII. 2. 95) = तुभ्य + ङे (VII. I. 102) = तुभ्य + अम् (VII. I. 28) = तुभ्यम् (VI. I. 107 or 97) ; similarly मह्यम् ॥ So also युष्मद् + सु = त्वद् + सु (VII. 2. 94) = त्व + सु (VII. 2. 94) = त्व + सु (VII. 2. 102) = त्व + अम्

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

(VII. 1. 28)=त्वम् (VI. 1. 97 or 107). Similarly अहम् ॥ So also युवाम् and आवाम् by VII. 2. 92 and VI. 2. 88; यूयम् and वयम् by VII. 2. 93 and VI. 1. 97 or 107, त्वाम् and माम् by VII. 2. 97 and VII. 2. 87; and युवाम् and आवाम् as before.

शसो न ॥ २६ ॥ पदानि ॥ शसः, न, ॥

वृत्तिः ॥ युष्मदस्मद्भ्यामुत्तरस्य शसो नकारादेशो भवति ॥

29. न् is substituted for the स् of अस् the affix of the Accusative Plural after युष्मद् and अस्मद् ॥

As युष्मान् and अस्मान् (द् elided by VII. 2. 90, and lengthening by VII. 2. 87). युष्मान् ब्राह्मणान् । अस्मान् ब्राह्मणान् । युष्मान् ब्राह्मणीः । अस्मान् ब्राह्मणीः । युष्मान् कुलानि । अस्मान्कुलानि ॥

भ्यसो भ्यम् ॥ ३० ॥ पदानि ॥ भ्यसः, भ्यम् ॥

वृत्तिः ॥ युष्मदस्मद्भ्यामुत्तरस्य भ्यसो भ्यमित्ययमादेशो भवतिः ॥

30. अभ्यम् is substituted for the Dative भ्यस् after 'yushmad' and 'asmad.'

As युष्मभ्यम् and अस्मभ्यम् ॥ As the sûtra is constructed (भ्यसो भ्यम्) it is not easy to say whether the substitute is भ्यम् or अभ्यम् ॥ If it is भ्यम्, then we have two cases, (1) eliding the final द् of yushmad and asmad, by VII. 2. 90, and adding भ्यम् (2) eliding अद् of yushmad and asmad by VII. 2. 90, and adding भ्यम् ॥ It will be shown hereafter that VII. 2. 90, is capable of two explanations, one by which yushmad and asmad lose their द् only, and by another अद् ॥ Similarly with अभ्यम् we have also two cases: Thus we have four cases, as (1) yushma+bhyam, (2) yushm+bhyam, (3) yushma+abhyam, (4) yushm+abhyam. In the case of the first (yushma+bhyam) we can get the proper form, though it may be objected that yushma+bhyam should be equal to युष्मेभ्यम् by VII. 3. 103: this ए substitution will not take place, however, by force of the maxim अङ्गवृत्त पुनर्वृत्तावविधि र्निर्ष्ठितस्य "when an operation which is taught in the angâdhikâra has taken place, and another operation of the angâdhikâra is subsequently applicable, this latter operation is not allowed to take place."

The second case is an impossibility, namely, yushm+bhyam can give us no form. The third case yushma+abhyam will give us the proper form युष्मभ्यम् (अ+अ=अ by VI. 1. 97). Moreover the accent also will be on the middle युष्मभ्यम् by VI. 1. 161, the udâtta अ of yushma being elided by the anudâtta अ of अभ्यम्, the acute will be on the anudâtta अ ॥ It should not be objected that in VI. I. 161, the word अन्त of VI. 1. 159 is understood, and the accent will be on the final. We have shown in that sûtra, that the udâtta will fall on the आदि (*beginning*) of the anudâtta term which causes the elisi n The fourth alternative yushm+abhyam is free from all objections.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

पञ्चम्या अत् ॥ ३१ ॥ पदानि ॥ पञ्चम्या, अत् ॥

वृत्तिः ॥ पञ्चम्या भ्यसो युष्मदस्मद्भ्यामुत्तरस्य अदित्ययमादेशो भवति ॥

31. अत् is substituted for the Ablative भ्यस्, after युष्मद् and अस्मद् ॥

As युष्मत्, अस्मत् ॥ The द् is elided by VII. 2. 95, before the case ending भ्यस्, and युष्म + अत् = युष्मत् by VI. 1. 97.

एकवचनस्य च ॥ ३२ ॥ पदानि ॥ एकवचनस्य, च ॥

वृत्तिः ॥ पञ्चम्या एकवचनस्य युष्मदस्मद्भ्यामुत्तरस्यादित्ययमादेशो भवति ॥

32. This substitution of अत् is made in the singular number also of the ablative, after yushmad and asmad.

As त्वद् and मद् ॥ For the substitution of त्व and म see VII. 2. 97; and त्व and म + अत् = त्वत् and मत् by VI. 1. 97.

साम आकम् ॥ ३३ ॥ पदानि ॥ सामः आकम् ॥

वृत्तिः ॥ साम इति षष्ठीबहुवचनमागतसुट्कं गृह्यते, तस्य युष्मदस्मद्भ्यामुत्तरस्याकमित्ययमादेशो भवति ॥

33. आकम् is substituted for the Genitive plural affix साम् (VII. 1. 52), after yushmad, and asmad.

साम् is the affix आम् of the Genitive plural with the augment स ॥ Thus युष्माकम् and अस्माकम् ॥ Why is it read साम् and not आम्. when there is no स् at the time when the substitution is ordained? It is read as साम् in order to indicate that आकम् will not get the augment स्, for otherwise 'yushma' and 'asma' having lost their 'd' by VII. 2. 90, end in अ, and so by VII. 1. 52, would cause the genitive affix to get the augment स; the present sûtra removes that also. The substitute is exhibited with a long आ, in order to make अ + आ = आ in युष्म + आकम्, had it been short अ, then there would have been no lengthening but अ + अ = अ by VI. 1. 97. If you say 'the very fact that अकम् was taught and not कम्, would prevent para-rûpa and cause lengthening'; we reply, that the अ of अकम् would find its scope in preventing ए substitution. For without अ, we should have युष्म + कम् = युष्मेकम् (VII. 3. 103).

आत औ णलः ॥ ३४ ॥ पदानि ॥ आतः, औ, णलः ॥

वृत्तिः ॥ आकारान्तादङ्गादुत्तरस्य णल औकारादेशो भवति ॥

34. औ is substituted for णल्, the affix of the first and third person singular of the perfect, after roots ending in long आ ॥

Thus पपौ, तस्थौ, जग्लौ, मम्लौ, from पा, स्था, ग्लै (ग्ला) and म्लै (म्ला) ॥ The form पपौ is thus evolved, पा + णल् = पा + अ ॥ Here three operations simultaneously present themselves for application, namely; 1. Reduplication, 2. Leng-

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

CSL

thening; by the single substitution of one long vowel आ, for आ + अ; and 3. The substitution of औ for आ by the present sûtra. In what order should these operations be then performed? First the affix अ should be replaced by औ. then the single substitution of औ for आ + औ; and then treating it as sthânivat, and then reduplication. For if the single substitution of आ for आ + अ had taken place first, then there would be no scope for औ substitution, therefore the औ substitution, should take place first. Thus we have पा + औ = पौ; this vṛiddhi-ekâdeśa, is treated as sthânivat by I. 1. 59, and it causes reduplication. The vṛiddhi-ekâdeśa should first take place (i. e. आ + औ = औ) and then the reduplication, because the former rule is subsequent to the latter.

तुह्योस्तातङाशिष्यन्यतरस्याम् ॥ ३५ ॥ पदानि ॥ तु, ह्योः, तातङ्, आशिषि, अन्यतरस्याम् ॥

वृत्तिः ॥ तु हि इत्येतयोराशिषि विषये तातङादेशो भवत्यन्यतरस्याम् ॥

35. तातङ् is optionally substituted for the affixes तु and हि of the Imperative, when benediction is meant.

As जीवताद् भवान्, जीवतात् त्वम्, जीवतु भवान्, जीव त्वम् ॥ The ङ् prevents Guṇa and Vṛiddhi, (I. 1. 4), and the substitute replaces the whole affix (I. 1. 53 notwithstanding). The substitute is not sthânivat पित्, though it replaces a पित् affix, because it has its own indicatory letter ङ्, and ङित् does not become पित्; and consequently in ब्रतात् ई is not added to the affix, by VII. 3. 93, ई being added only to पित् affixes after ब्रू ॥ When not denoting benediction, we have not this substitution: as ग्रामं गच्छतु भवान् or गच्छ ग्रामम् ॥

The affix तातङ् being a substitute of हि, is like हि, and, therefore, rules propounded with regard to हि, will apply to तातङ् also. Thus VI. 4. 105 says that after stems ending in short अ, the हि is elided: therefore, after such words तातङ् should also be elided. Therefore we cannot get the form जीवतात् त्वम् for जीवत्वम् ॥ This objection, however, is futile; for, in the sûtra अतो हेः (VI. 4. 105), there is the anuvritti of हि from sûtra VI. 4. 101 (हु झल्भ्यो हेर्धिः) ॥ So that अतो हेः should be construed as meaning "there is the elision of हि when it is of the form हि, and not when it assumes the form तातङ्" ॥

The object of ङ् in तातङ् is, as we have said above, for the sake of preventing Guṇa and Vṛiddhi. It should not be said that the object of ङ् in तातङ् is for the sake of अन्त्यविधिः by the application of sûtra ङिच्च (I. 1. 53), just as the substitutes अनङ् &c (VII. 1. 93 and 94) apply to the finals. For by so doing, तातङ् would replace only the उ of तु and the इ of हि, which is not desired. And the case of तातङ् is to be distinguished from अनङ्, for in अनङ् the ङ् has no other object but to prevent sarvâdeśa; but in तातङ् we see that ङ् has another object, namely, the prevention of Guṇa and Vṛiddhi; and ङ् having thus found scope, the तातङ् substitute will be governed by the general rule अनेकाल्शित् सर्वस्य (I. 1. 55).

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA · संस्कृति मंत्रालय · भारत सरकार

GSL

The Kârikâ given below raises these points.

Káriká :—तातङि ङित्त्वं संक्रमकृत्स्यादन्त्यविधिश्चेत्तच्च तथा न ।
इरधिकारे इरधिकारो लोपविधौ तु ज्ञापकमाह ॥
तातङो ङित्त्वसामर्थ्यान्नायमन्त्यविधिः स्मृतः ।
न तद्वदनङादीनां तेन ते ऽन्त्यविकारजाः ॥

Kârikâ:—In तातङ् the ङ् is for the sake of preventing Guṇa and Vṛiddhi (संक्रम = गुणवृद्धिप्रतिषेधः) ॥ If it be said, it is for the sake of अन्त्यविधि by I. 1. 53; we say it is not so. (If you say that after roots ending in short अ, तात् should be elided, by VI. 4. 105 read with I. 1. 56, we reply): when the anuvṛtti or adhikâra of हि was already existent in the sûtra VI. 4. 105 from sutra VI. 4. 101, the express employment of हि in VI. 4. 105, indicates that the lopa rule does not apply to तातङ् ॥ (The lopa-rule not applying to तातङ्, it follows that it replaces the *whole* of हि and not only its final). The ङ् in तातङ् finds its scope in preventing Guṇa and Vriddhi, therefore, it is not for the sake of antyavidhi (I. 1. 53). The ङित्त्व in अनङ् &c has no other scope, therefore, these substitutes replace the final only.

विदः शतुर्वसुः ॥ ३६ ॥ पदानि ॥ विदः, शतुः, वसुः ॥

वृत्तिः ॥ विद ज्ञानइत्येतस्माद्धातोरुत्तरस्य शतुर्वसुरादेशो भवति ॥

36. वसु is substituted for the Present Participle affix शतृ after the root विद् 'to know'.

Thus विद्वस् (n. s. विद्वान्), विद्वांसौ, विद्वांसः ॥ The words formed with affixes having an indicatory उ or ऋ (उगित्) add a न् in their strong cases (VII. 1. 70), and form their feminine with unaccented ई ॥ शतृ is an affix having an indicatory ऋ, therefore its substitute would also be considered as having an indicatory ऋ, the उ of वसु therefore is not absolutely necessary for the purposes of उगित् operations. वसु is so written, in order that in the sûtra वसोः संप्रसारणं (VI. 4. 131.), both क्वसु and वसु should be included. Nor can we object that in the above mentioned sûtra, वसु with one indicatory letter being taken, cannot include an affix like क्वसु having two indicatory letters,—on the maxim एकानुबन्धकग्रहणे न द्व्यनुबन्धकस्य—for if that were so, there was no necessity of उ in वसु ॥ Some read the anuvṛitti of the word optionally into this: and we have विदन्, विदन्तौ, विदन्तः formed with शतृ (see V. 4. 38).

समासे ऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप् ॥ ३७ ॥ पदानि ॥ समासे, अनञ्, पूर्वे, क्त्वः ल्यप् ॥

वृत्तिः ॥ समासे ऽनञ्पूर्वे क्त्वा इत्येतस्य ल्यबित्ययमादेशो भवति ॥

37. In a compound, the first member of which is an Indeclinable but not नञ्; ल्यप् is substituted for क्त्वा ॥

Thus प्रकृत्य, प्रहृत्य ॥ The tvâ is added by III. 4. 21, the compounding is by II. 2. 18, and तुक् by VI. 1. 71. पार्श्वतःकृत्य, The tvâ is added by III. 4. 61. and compounding is by II. 2. 22. नानाकृत्य; द्विधाकृत्य The tvâ is added by III. 4. 62. Why do we say 'in a compound'? Observe कृत्वा हृत्वा. Here the counter exam-

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

CSL

ple is इत्वा, which is preceded by an Indeclinable कृत्वा, but as it is not compounded, there is no substitution. Why do we say 'not preceded by नञ्'? Observe अकृत्वा, अहृत्वा, परमकृत्वा, उत्तमकृत्वा ॥ The word अनञ् means 'other than नञ्', and means words of the same class as नञ्, i. e. Indeclinables : and does not mean words which are not Indeclinables. The compounds like स्नात्वाकालक contained in the class of मयूरव्यंसक &c (II. 1. 72.), do not take ल्यप anomalously. Or the word समासे is in the Locative with the force of specification : and means those compounds which are specifically formed with क्त्वा and not any compound in general.

Now by the rule I. 1. 72, ktvâ would denote a form ending with ktvâ; and would include the case of a compound ending in ktvâ. But this general rule is modified by the maxim प्रत्यय ग्रहणे यस्मात् स विहित स्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणम् "an affix denotes, whenever it is employed in grammar, a word-form which begins with that to which that affix has been added and ends with the affix itself." But the affix ktvâ is never ordained after a compound. Therefore, the case of compounds ending in ktvâ, would not be covered by the mere employment of ktvâ. Then comes the maxim कृद् ग्रहणे गति कारक पूर्वस्यापि ग्रहणं 'a kṛit affix denotes whenever it is employed in grammar, a word-form which begins with that to which that kṛit affix has been added and which ends with the kṛit affix, but moreover should a gati, or a noun such as denotes a case-relation have been prefixed to that word-form, then the kṛit affix must denote the same word-form together with the gati or the noun which may have been prefixed to it." By this a compound also may end in ktvâ. This maxim will cover cases like प्रकृत्य, पार्श्वतः कृत्य but not उच्चैः कृत्य &c because उच्चैः is neither a gati nor a kâraka. Hence the employment of the word समासे in the sûtra, and also of the word अनञ्पूर्वे, for नञ् is neither a Gati nor a Kâraka.

In the case of प्रधाय and प्रस्थाय this maxim applies :—अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो ल्यप् बाधते "a Bahiranga substitution of ल्यप् supersedes even antaranga rule". What are these antaranga rules superseded by the substitute ल्यप्? (1) हित्वं—the substitution of हि for धा (VII. 4. 42). Thus हित्वा but प्रधाय and not प्रहित्वा ॥ (2) इत्वं—the substitution of इद् for दो (VII. 4. 46)—as दत्वा, but प्रदाय and not प्रदत्वा ॥ (3) आत्वं as required by VI. 4. 42 : as खात्वा, प्रखाय and प्रखन्य ॥ (4) इत्वं—as स्थित्वा but प्रस्थाय ॥ (5) ईत्वं by VI. 4. 66, as पीत्वा but प्रपाय ॥ (6) दीर्घत्वं by VI. 4. 15, as शान्त्वा but प्रशम्य ॥ (7) शुट् by VI. 4. 19, as पृष्ट्वा but आपृच्छ्य ॥ (8) ऊठ्—as द्यूत्वा ॥ (9) इट् (VII. 2. 56)—देवित्वा but प्रदीव्य ॥

क्त्वापि छन्दसि ॥ ३८ ॥ पदानि ॥ क्त्वा, अपि, छन्दसि ॥

वृत्तिः ॥ समासे ऽनञ्पूर्वे क्त्वा इत्येतस्य क्त्वा इत्ययमादेशो भवति अपिशब्दाल्ल्यबपि भवति छन्दसि विषये ॥

38. In the Veda the क्त्वा also, as well as ल्यप्, is substituted for क्त्वा, after an Indeclinable compound, other than one preceded by the Negative नञ् ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
1332

GSL

Thus कृष्णं वासो यजमानं परिधापयित्वा, प्रत्यञ्चमर्कं प्रत्यर्पयित्वा ॥ So also we have ल्यप्, as उद्धृत्य जुहोति ॥ The sûtra could have been made shorter by saying merely वा छन्दसि ; not doing so indicates that conditions and limitations are set aside in the Vedas in applying this affix. Therefore ल्यप् is applied even when there is no compound, as, अर्च्य तान् देवान् गतः ॥ The word छन्दसि governs the following sûtras upto VII. 1. 50, inclusive.

सुपां सुलुक्पूर्वसवर्णाच्छेयाडाड्यायाजालः ॥ ३९ ॥ पदानि ॥ सुपाम्, सु, लुक्, पूर्वसवर्ण, आ, आत्, शे, या, डा, ड्या, याच्, आलः ॥

वृत्तिः ॥ छान्दसि विषये सुपां स्थाने सु लुक् पूर्वसवर्ण आ आत् शे या डाड्या याच् आल इत्येते आदेशा भवन्ति ॥

वार्त्तिकम् ॥ सुपां सुपो भवन्ति इति वक्तव्यम् ॥ वार्त्तिकम् ॥ तिङां तिङो भवन्तीति वक्तव्यम् ॥

वार्त्तिकम् ॥ इयाडियाजीकाराणामुपसंख्यानम् ॥ वार्त्तिकम् ॥ आङ्याजयारामुपसंख्यानम् ॥

39. The following irregular endings are substituted for the various case endings in the Veda : (1) सु of the Nom. Sg. for अस् of the Plural, (2) the *luk*-elision of the case-endings, (3) the single substitution of the homogeneous long vowel for the end vowel of the stem, (4) आ, (5) आत्, (6) ए (शे) for the ending of the Nom. Plural, (7) या, (8) आ (डा), with the elision of the last vowel and the consonant, if any, that follows it in the stem, (9) या (ड्या) with the similar shortening of the stem (10) याँ (याच्) and आ (accent of ल) ॥

Thus (1) अनृक्षरा ऋजवः सन्तु पन्थाः (for पन्थानः) Rig Veda X. 85. 23.

Vârt:—It should be stated that case-endings replace case-endings promiscuously, as, धुरि दक्षिणायाः (for दक्षिणायाम् Rig I. 164. 9).

Vârt:—One personal ending replaces another personal ending in the Vedas चषालं ये अश्वयूपाय तक्षति (for तक्षन्ति) Rig I. 162. 6.

(2) लुक्-elision :—As आर्द्रे चर्मन्, लोहिते चर्मन् for चर्मणि ; हविर्धाने यत् सुन्वन्ति, तत् सामिधेनीरन्वाह (यद् for यस्मिन् and तद् for तस्मिन्) ॥

(3) Lengthening :—धीती, मती, सुष्टुती for धीत्या, मत्या and सुष्टुत्या ॥

(4) आ—उभा यन्तारौ (for उभौ) ॥

(5) आत्—न ताद् ब्राह्मणाद् निन्दामि for तान् ब्राह्मणान् ॥

(6) शे—न युष्मे (for यूयम्) वाजबन्धवः, Rig VIII. 68. 19. अस्मे (for वयं) इन्द्राबृहस्पती ; Rig IV. 49. 4, the यूय and वय substitution has not taken place as a Vedic usage.

(7) या—उरुया, धृष्णुया for उरुणा and धृष्णुणा ॥

(8) डा—नाभा (for नाभौ) पृथिव्याः Rig I. 143. 4.

(9) ड्या—अनुष्ट्या च्यावयतात् for अनुष्टुभा Ait Br. II. 6. 15.

(10) याच्—साधुयाँ for साधु, there was required the elision of सु ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

(11) आल्—वसन्ता यजेत for वसन्ते ॥

Vârt:—The following substitutes should also be enumerated, (*a*) इया, (*b*) डियाच् with elision of the final vowel and the consonant, if any, that follows it, and (*c*) long ई ॥ As (*a*) उर्विया परिधानम्, for उरुणा, so also दार्विया for दारुणा ॥ (*b*) सुक्षेत्रिया for सुक्षेत्रिणा, and सुगात्रिया for सुगात्रिणा ॥ (*c*) दृति न शुष्कं सरसी शयानम् for सरसि ॥

Vârt:—So also (*a*) आङ्, (*b*) अयाच् and (*c*) अयार्: as प्रबाहवा for प्रबाहुना, (*b*) स्वप्नया सच सेवनम् for स्वप्नेन, (*c*) सिन्धुमिव नावया for नावा ॥

The word आच्छे in the sûtra is compounded of three words आ + आत् + शे, the word आत् = आ + आत् ॥

अमो मश् ॥ ४० ॥ पदानि ॥ अमः, मश् ॥

वृत्तिः ॥ अम् इति मिबादेशो गृह्यते । तस्य छन्दसि विषये मशादेशो भवति ॥

40. For the Personal ending अम् of the First Person Singular (in the Aorist) म (I. 1. 55) is substituted in the Veda.

The अम् here is the substitution of मिप्, and not the accusative singular affix. As वधीं वृत्रम् (for अवधिषम्) Rig I. 165. 8: क्रमीम वृक्षस्य शाखाम् ॥ The अट् augment is diversely elided (VI. 4. 75). The indicatory श् of मश् shows that the *whole* of the affix अम् is to be replaced. The substitution of म् for म् is to prevent the change of म् into anusvâra as in VIII. 3. 25.

लोपस्त आत्मनेपदेषु ॥ ४१ ॥ पदानि ॥ लोपः, त, आत्मनेपदेषु ॥

वृत्तिः ॥ आत्मनेपदेषु यस्तकारस्तस्य छन्दसि विषये लोपो भवति ॥

41. In the Veda the त of the Atmanepada Personal ending is elided.

As देवा अदुह्र and गन्धर्वा अप्सरसो अदुह्र for अदुह्रत (see VII. 1. 8); दुहाम् (for दुग्धाम्) अश्विभ्यां पयो अघ्न्येयम् ॥ Rig I. 164. 27. दक्षिणतः शये for शेते ॥ Owing to the anuvritti of अपि from VII. 1. 38, this substitution sometimes does not take place; as: आत्मानमनृतंकुरुते ॥ Why in the Atmanepada? Observe वत्सं दुहन्ति कलशं चतुर्बिलम् ॥

ध्वमो ध्वात् ॥ ४२ ॥ पदानि ॥ ध्वमः, ध्वात् ॥

वृत्तिः ॥ छन्दसि विषये ध्वमो ध्वादित्ययमादेशो भवति ॥

42. In the Veda, ध्वात् is substituted for the Personal ending ध्वम् ॥

As अन्तरेवोष्माणं वारयध्वात् for वारयध्वम् ॥ Ait Br. II. 6. 14.

यजध्वैनमिति च ॥ ४३ ॥ पदानि ॥ यजध्वैनम्, इति, च ॥

वृत्तिः ॥ यजध्वमित्येतस्य एनमित्येतस्मिन्परतो मकारलोपो निपात्यते वकारस्य च वकारश्छन्दसि विषये ॥

43. यजध्वैनम् is irregularly formed in the Veda for यजध्वमेनम् ॥

The word यजध्वम् followed by एनम् loses its final म् in the Veda. As यजध्वैनं प्रियमेधाः (Rig VIII. 2. 37). The Kasika adds "that व is also irregularly

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GL

changed into य" : the form would then be यजध्यैनम् ॥ This is, however, a mistake as pointed out by Bhattoji Dikshit.

तस्य तात् ॥ ४४ ॥ पदानि ॥ तस्य, तात् ॥

वृत्तिः ॥ तशब्दस्य लोण्मध्यमपुरुषबहुवचनस्य स्थाने तादित्ययमादेशो भवति ॥

44. For the ending त of the 2nd Pers. Pl. Imperative is substituted तात् in the Veda.

As गात्रं गात्रमस्या नूनं कृणुतात् (for कृणुत), and ऊवध्यं गोहं पार्थिवं खनतात् (for खनत) Ait Br. II. 6. 15, 16. अस्मारक्ष संसृजतात् (= संसृजत), सूर्यं चक्षुर्गमयतात् (= गमयत).

तप्तनप्तनथनाश्च ॥ ४५ ॥ पदानि ॥ तप्, तनप्, तन, थनाः, च ॥

वृत्तिः ॥ तस्येति वर्त्तते । छन्दसि विषये तस्य स्थाने तप् तनप् तन थन इत्येते आदेशा भवन्ति ॥

45. Also त and तन (before both, on account of the indicatory प् the preceding vowel of the verbal stem is strengthened, or if weak not shortened), तन and थन are substituted for the त of the 2nd Pers. Pl. Imperative in the Veda.

This शृणोत ग्रावाणः (for शृणुत), सुनोत (= सुनुत), संवरत्रा दधातन (for धत्त), जुजुष्टन (for जुषत) the ślu vikaraṇa being added as a Vedic irregularity ; यदिष्ठन for यदिच्छत ॥ The indicatory प् makes तप् and तनप् non-ङित् affixes (I. 2. 4).

इदन्तो मसि ॥ ४६ ॥ पदानि ॥ इदन्तः, मसि ॥

वृत्तिः ॥ छन्दसि विषये मसित्ययं शब्द इकारान्तो भवति । मसः सकारान्तस्य इकारागमो भवति स च तस्यान्तो भवति ॥

46. The Personal ending मस् becomes in the Veda मसि ending with an इ ॥

Thus पुनस्त्वां दीपयामसि (for दीपयामः) शलभं भञ्जयामसि (for भञ्जयामः), त्वयि रात्रि वासयामसि for वासयामः ॥

क्त्वो यक् ॥ ४७ ॥ पदानि ॥ क्त्वः, यक् ॥

वृत्तिः ॥ क्त्वा इत्येतस्य यगागमो भवति छन्दसि विषये ॥

47. In the Veda, the Absolutive affix क्त्वा gets at the end, the augment य ॥

Thus दत्वाय सविता धियः (for दत्वा). This sûtra is not read immediately after VII. 1. 38, as in that sûtra, the anuvṛitti of samâsa is understood, while there is no such anuvṛitti here.

इष्ट्वीनमिति च ॥ ४८ ॥ पदानि ॥ इष्ट्वीनम्, इति, च ॥

वृत्तिः ॥ इष्ट्वीनमित्यय शब्दो निपात्यते छन्दसि विषये । यजेः क्त्वाप्रत्ययान्तस्य ईनमोऽन्त्यस्य निपात्यते ॥ पानिकम ॥ पीत्वीनमित्यपीष्यते ॥

48. In the Veda, the Absolutive इष्ट्वीनम् is irregularly formed for इष्ट्वा ॥

To the root यज् is added क्त्वा, and the final आ is replaced by ईनम् ॥ As इष्ट्वीनम् देवान् for इष्ट्वा देवान् ॥ The च in the sûtra indicates that there are other forms like this, as पीत्वीनम् for पीत्वा ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

CSL

स्नात्व्यादयश्च ॥ ४६ ॥ पदानि ॥ स्नात्वी-आदयः, च ॥

वृत्तिः ॥ स्नात्वी इत्येवमादयः शब्दा निपात्यन्ते छन्दसि विषये ॥

49. स्नात्वी &c. are irregularly formed in the Veda.

Thus स्नात्वी मलादिव, for स्नात्वा ; पीत्वी सोमस्य वावृधे for पीत्वा ॥ The word आदि 'et cetera' means "of the form of", namely words having form like स्नात्वी, as पीत्वी &c.

आज्जसेरसुक् ॥ ५० ॥ पदानि ॥ आत्, जसेः, असुक् ॥

वृत्तिः ॥ अवर्णान्तादङ्गादुत्तरस्य जसेरसुगागमो भवति छन्दसि विषये ॥

50. After a stem ending in अ or आ, the affix अस् of the Nom. Pl. gets, in the Veda, the augment अस् (असुक्) at the end.

Thus ब्राह्मणासः पितरः सोम्यासः for ब्राह्मणाः and सोम्याः ॥ Rig VI. 75. 10. ये पूर्वासो य उपरासः (Rig X. 15. 2) for पूर्वे and उपरे ॥ So also पुत्तासः (R. I. 3. 4) Why is not, after the adding of the augment असुक्, the जस् changed to शी in the last example, as required by VII. 1. 17, and on the maxim पुनः प्रसङ्गः विज्ञानात्? No, the maxim that applies here is सकृद् गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं, तद्बाधितमेव ॥

अश्वक्षीरवृषलवणानामात्मप्रीतौ क्यचि ॥ ५१ ॥ अश्व, क्षीर, वृष, लवणानाम्, आत्मा प्रीतौ, क्यचि ॥

वृत्तिः ॥ छन्दसीत्यतः प्रभृति निवृत्तम् । अश्व क्षीर वृष लवण इत्येतेषामङ्गानामात्मप्रीतिविषये क्यचि परतोऽसुगागमो भवति ॥

वार्त्तिकम् ॥ अश्ववृषयोर्मैथुनेच्छायामिति वक्तव्यम् ॥ वा० ॥ क्षीरलवणयोर्लालसायामिति वक्तव्यम् ॥ वा० ॥ सर्वप्रातिपदिकेभ्यो लालसायामसुग्वक्तव्यः ॥ वा० ॥ सुग्वक्तव्यः ॥

51. The same augment असुक् is added after the words अश्व, क्षीर, वृष and लवण before the Denominative affix क्यच्, when the delight of the subject in these things is to be expressed.

The anuvṛitti of छन्दसि does not extend to this sûtra or any further. Thus अश्वस्यति वडवा, क्षीरस्यति माणवकः, वृषस्यति गौः, लवणस्यत्युष्ट्रः ॥ अश्व + अस् + य + ति = अश्वस्यति (VI. 1. 97). Why 'when the delight of the subject is meant'? Observe अश्वीयति, क्षीरीयति, वृषीयति and लवणीयति ॥

Vârt:—After अश्व and वृष, the force of the augment is that of desiring sexual connection. *Vârt*:—After क्षीर and लवण it has the force of ardently wishing for, i. e. an intense thirsting after the thing. The augment is not added, though the sense may be that of delight, if it has not the above meanings. Others say *Vârt*:—असुक् should be added after every nominal stem when the sense is that of intense yearning after that thing: as दध्यस्यति, मध्वस्यति &c. Others say *Vârt*:—That the augment सुक् should be added, as दधिस्यति, मधुस्यति &c.

आमि सर्वनाम्नः सुट् ॥ ५२ ॥ पदानि ॥ आमि, सर्वनाम्नः, सुट् ॥

वृत्तिः ॥ आमिति वर्त्तते अवर्णात्सर्वनाम्न उत्तरस्यामः सुडागमो भवति ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

52. After a Pronominal stem ending in अ or आ, the affix आम् of the Genitive Plural gets the augment सुट् at the beginning.

The word आत् of the last sûtra is understood here. Thus सर्वेषाम्, विश्वेषाम्, येषाम्, तेषाम्, सर्वासाम्, यासाम्, तासाम् ॥ But भवताम् of भवत् ॥ The आम् of the sûtra is the Genitive Plural ending आम्, and not the आम् of the Locative Singular ordained by VII. 3. 116; for that आम् takes the augments याट्, आट् or स्याट् (VII. 3. 112-114), while the present आम् takes सुट् or नुट् ॥ Nor the आम् of the Perfect Tense (III. I. 35 &c), because that refers to verb and Sarvanâma nor the आम् of V. 4. 11, for the same reason. The word आमि is exhibited in the sûtra in the locative case, for the sake of the subsequent sûtra VII. I. 53. For the purposes of the present sûtra, it should be construed, as if it was in the Genitive case (आमः सर्वनाम्नः सुट्), because सर्वनाम्नः being in the Ablative case, the augment सुट् will be added at the beginning of the affix following it, on the maxim तस्मादित्युत्तरस्य ॥

त्रेस्त्रयः ॥ ५३ ॥ पदानि ॥ त्रेः, त्रयः ॥

वृत्तिः ॥ त्रिइत्येतस्य आमि परे त्रय इत्ययमादेशो भवति ॥

53. त्रय is substituted for त्रि before the Genitive Pl. affix.

As त्रयाणाम् ॥ त्रीणाम् however appears in the Veda: as त्रीणामपि समुद्राणाम् ॥

ह्रस्वनद्यापो नुट् ॥ ५४ ॥ पदानि ॥ ह्रस्व, नदी, आपः, नुट् ॥

वृत्तिः ॥ ह्रस्वान्तान्नद्यन्तादाबन्ताच्चोत्तरस्यामो नुडागमो भवति ॥

54. The augment नुट् is added before the Genitive Pl. ending आम्, after stems ending in a short vowel, after stems called Nadî (I. 4. 3 &c), and after the stems ending in the Feminine affix आ ॥

As वृक्षाणाम्, प्लक्षाणाम्, अग्नीणाम्, वायूनाम्, कर्तॄणाम् ॥ नद्यन्तात्:—कुमारीणाम्, किशोरीणाम्, गौरीणाम्, शार्ङ्गरवीणाम्, लक्ष्मीणाम्, ब्रह्मबन्धूनाम्, वीरबन्धूनाम् ॥ आबन्तात्:—खट्वानाम्, मालानाम्, बहुराजानाम्, कारीषगन्ध्यानाम् ॥

The lengthening of the short final vowel takes place by VI. 4. 3.

षट्चतुर्भ्यश्च ॥ ५५ ॥ पदानि ॥ षट्, चतुर्भ्यः, च ॥

वृत्तिः ॥ षट्संज्ञकेभ्यश्चतुर्भ्यश्चशब्दाच्चोत्तरस्यामो नुडागमो भवति ॥

55. The augment नुट् is added before the Genitive pl. ending आम् after the Numerals called 'shash', and after चतुर् ॥

As षण्णाम्, पञ्चानाम्, (VI. 4. 7), सप्तानाम्, नवानाम्, दशानाम्, चतुर्णाम् ॥ A numeral ending in र् is not 'shash', hence the specific mention of चतुर् ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GL

This rule applies to compounds ending with these numerals, when these latter are the principal member, as परमषण्णाम्, परमपंचानाम्, परमचतुर्णाम, but प्रियषषाम्, प्रियपञ्चाम्, प्रियचतुराम् where the Numerals are secondary (upasarjana).

श्रीग्रामण्योश्छन्दसि ॥ ५६ ॥ पदानि ॥ श्री, ग्रामण्योः, छन्दसि ॥

वृत्तिः ॥ श्री ग्रामणी इत्येतयोश्छन्दसि विषये आमो नुडागमो भवति ॥

56. In the Veda after the words श्री and ग्रामणि, the Gen. Pl. आम् gets the augment न् ॥

As श्रीणामुदारो धरुणो रयीणाम्, अन्यत्र सूतग्रामणीनाम् ॥ This sûtra could be well dispensed with: by I. 4. 5. श्री is optionally a Nadî in the Genitive plural. We make the option of that sûtra a vyavasthita-vibhâshâ, by saying श्री is *always* Nadi in the Veda, and *optionally* every where else. As regards सूतग्रामणीनाम्, we have सूतश्च ग्रामणीश्च = सूतग्रामणि, the Genitive Pl. of which by VII. 1. 54 will be सूतग्रामणीनाम् ॥

The necessity of this sûtra will, however, arise if the compound be सूताश्च ते ग्रामण्यश्च सूतग्रामण्यः ॥

गोः पादान्ते ॥ ५७ ॥ पदानि ॥ गोः, पादान्ते ॥

वृत्तिः ॥ गो इत्येतस्मादृक्पादान्ते वर्त्तमानादुत्तरस्यामो नुडागमो भवति ॥

57. After गो, when standing at the end of a Rik verse, the augment न comes before the Gen. Pl. आम् ॥

As विद्माहि त्वा सत्पतिं शूरगोनाम्; but गवां गोत्रमुदसृजो यदङ्गिरः in the beginning of a Pâda. "All rules have exceptions in the Vedas" is an established maxim, so at the end of a Pâda, sometimes this rule does not apply, as हन्तारं शत्रूणां कृधि विराजं गोपतिं गवाम् ॥

इदितो नुम् धातोः ॥ ५८ ॥ पदानि ॥ इदितः, नुम्, धातोः ॥

वृत्तिः ॥ इदितो धातोर्नुमागमो भवति ॥

58. न् is added after the vowel of the root, in a root which has an indicatory इ in the Dhâtupâṭha.

Thus from कुडि—कुण्डितृ, कुण्डितुम्, कुण्डितव्यम्; from हुडि—हुण्डितृ, हुण्डितुम्, हुण्डितव्यम् &c. But पचति, पठति where इ is not इत् ॥ The न् is added to the root from its very inception, and they must be considered to have got a न, for the purposes of the application of the grammatical rules. Thus III. 3. 103 says that आ is added in the feminine to a root which ends in a consonant and has a prosodially long vowel. The root कुडि must be considered to be such a root and कुण्डा, हुण्डा are thus formed. Similarly though the roots in the Dhâṭupâtha are धिवि and कृवि, in applying affixes we must consider them as धिन्व् and कृन्व्, as the author himself has indicated in III. 1. 80. In short, in adding affixes, these roots should be considered as having a न् ॥ Moreover the *root* (*dhâtu*) should have इ, and not the *stem* (aṅga). The affixes तासि (Future) and सिच् (Aorist) when added to roots, will not make those roots

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

इदित् ; for the इ in तासि and सिच् is merely for the sake of pronunciation, and is not to be considered as इत् in the strict sense of the word: in fact it should be considered as non-nasalised. If you say that "the इ in सिच् should be considered as इत्, for because of its being इत्, the न् of मन् is not elided by VI. 4. 24 in अमंस्त", we reply, "not so, the न् is not elided, because sûtra इनः सिच् I. 2. 14 makes सिच् a कित् after इन् only, the result of which is that इन् only loses its न् by VI. 4. 37, and no other root". In मन्ता = मन् + तासि + डा = मन् + त् + आ (the आस् is elided VI. 4. 143). For the purposes of the elision of न्, the elided आस् would be considered as asiddha (VI. 4. 22), for both VI. 4. 143, and VI. 4. 37, requiring the elision of न् are âbhîya sûtras. In भेत्ता, छेत्ता from भिदिर् and छिदिर् the whole combination इर् is इत्, and not इ and र् separately, and hence नुम् is not added. But even if these roots be considered as इदित्, the syllable इर् having an इ, yet they will not get the नुम् augment, because the word अन्त of पाशान्ते (VII. 1. 57) is understood here in this sûtra also, so that the roots must have a *final* इ as इत् for the application of this rule.

शे मुचादीनाम् ॥ ५९ ॥ पदानि ॥ शे, मुचादीनाम् ॥

वृत्तिः ॥ शे प्रत्यये परतो मुचादीनां नुमागमो भवति ॥

वार्त्तिकम् ॥ शेतृम्फादीनामुपसंख्यानंकर्त्तव्यम् ॥

59. In मुच् &c, before the characteristic श of the Tudâdi class, the न् is placed after the vowel of the root.

Thus मुच्लृ—मुञ्चति, लुम्पति, विन्दति, लिम्पति, सिञ्चति, कृन्तति, खिन्दति, पिंशति ॥ Why "before श"? Observe मोक्ता, मोक्तुम्, मोक्तव्यम् ॥ Why "of मुच् &c"? Observe तुदति, नुदति ॥

Vârt:—The तृम्फ &c should be also enumerated. These are the following roots of Tudâdi class: 24. तृप (तृफ), 25. तृम्फ तृप्तौ, 26. तुप तुम्प, 27. तुफ तुम्फ, हिंसायाम्, 28. दृफ (दृप), 29. दृम्फ उत्क्लेशे, 30. ऋफ (रिफ), ऋम्फ (रिम्फ), हिंसायाम्, 31. गुफ, गुम्फ ग्रन्थे, 32. उभ उम्भ पूरणे, 33. शुभ, शुम्भ शोभार्थे ॥ Of these, those which have a nasal, lose it by VI. 4. 24, and then get the नुम् augment by the present rule, which being specifically ordained, cannot be again dropped. Thus तृम्फति, तुम्फति, तुम्पति, दृम्फति &c. Those which have no nasal, are conjugated as तृफति, तुफति, दृफति गुफति, उभति and शुभति ॥

मस्जिनशोर्झलि ॥ ६० ॥ पदानि ॥ मस्जि, नशोः, झलि ॥

वृत्तिः ॥ मस्जि नशि इत्येतयोरङ्गयोर्झलादौ प्रत्यये नुमागमो भवति ॥

60. The augment नुम् is added after the vowel of the root in मस्ज् and नश, before an affix, beginning with any consonant, other than a semi-vowel or a nasal.

As मङ्क्त्वा, मस्ज् + क्त्वा (no इट् by VII. 2. 10), add न् = मस न् ज् + त्, elide स् by VIII. 2. 29, change ज् to क्, and न् to anusvâra, which then becomes ङ् ॥ मङ्क्तुम्, मङ्क्तव्यम्, नंष्टा, नंष्टुम् and नंष्टव्यम् ॥ But मज्जनम् and नशिता, and मग्न (VI. 4. 32). In मग्नः and मग्नवान्, the नुम् is supposed to be placed the last consonant in मस्ज्, in order that it ma get elded.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
GSL

रधिजभोरचि ॥ ६१ ॥ रधि, जभोः, अचि ॥

वृत्तिः ॥ रधि जभि इत्येतयोरजादौ प्रत्यये नुमागमो भवति ॥

61. The augment नुम् is added after the root-vowel in रध् and जभ्, before affixes beginning with a consonant.

Thus रन्धयति, रन्धकः, साधुरन्धी, रन्धो वर्तते ॥ जम्भयति, जम्भकः, साधुजम्भी, जम्भंजम्भम्, जम्भो वर्तते ॥ Though the वृद्धि rule is subsequent, it is superseded by the augment. Why do we say 'before an affix beginning with a vowel'? Observe रद्धा, जब्धम् ॥

नेट्यलिटि रधेः ॥ ६२ ॥ पदानि ॥ न, इटि, अ लिटि, रधेः ॥

वृत्तिः ॥ इडादावलिटि प्रत्यये परे रधेर्नुमागमो न भवति ॥

62, The augment नुम् is not added to रध्, before an affix beginning with the augment इट्, except in the Perfect.

As रधिता, रधितुम्, रधितव्यम्, but रन्धनम्, रन्धकः before Aniṭ affixes, and ररन्धिव, ररन्धिम in the Perfect. When नुम् is added रन्ध् becomes a root ending in a conjunct consonant, and therefore the लिट् affixes after it are not कित् (असंयोगात् लिट् कित् I. 2. 5), and therefore the न् is not elided by VI. 4. 24. But when the affix क्वसु of the Perfect is added, we have रेधिवस् Nom. Sg. रेधिवान् ॥ Here the affix being expressly taught with an indicatory क the न् is elided. The reduplicate is elided, the अ changed into ए, then इट् is added, then नुम्, and then the नुम् is elided by the expressly taught कित् ॥

Why was not the sûtra made as इटि लिटि रधेः when by so doing, the augment नुम् would have been added only in the Perfect when it had इट् and no where else? This form of sûtra would have also meant that नुम् would be added in that Perfect which took इट् and in no other Perfect, while cases other than Perfect might take it. That being so, there would be no नुम् in ररन्ध, while रधिता would require नुम् ॥ See, however, the Mahabhâshya for the *contra.*

रभेरशब्लिटोः ॥ ६३ ॥ पदानि ॥ रभेः, अ शप्, लिटोः ॥

वृत्तिः ॥ रभेरङ्गस्य शब्लिड्वर्जिते ऽजादौ प्रत्यये परतो नुमागमो भवति ॥

63. The augment नुम् is added after the vowel of the root रभ् before an affix beginning with a vowel, but not before the vikaraṇa शप् or the affixes of the Perfect.

Thus आरम्भयति, आरम्भकः, साध्वारम्भी, आरम्भमारम्भम्, आरम्भो वर्तते ॥ But आरभते in शप्, and आरेभे in लिट्, and आरब्धा before an affix beginning with a consonant.

लभेश्च ॥ ६४ ॥ पदानि ॥ लभेः, च ॥

वृत्तिः ॥ लभेश्चाजादौ प्रत्यये शब्लिड्वर्जिते नुमागमो भवति ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
1340
GSL

64. So also of लभ्, before an affix beginning with a vowel, with the exception of शप् and लिट्, there is the augment नुम् ॥

As लम्भयति, लम्भकः, साधुलम्भी, लम्भंलम्भम्, लम्भो वर्तते ॥ But लभते with शप्, and लेभे in the Perfect, and लब्धा before an affix beginning with a consonant. The separation of this from the last, is for the sake of the subsequent aphorisms.

आङो यि ॥ ६५ ॥ पदानि ॥ आङः, यि ॥

वृत्तिः ॥ आङ उत्तरस्य लभेर्यकारादिप्रत्ययविषये नुमागमो भवति ॥

65. The augment नुम् is added to लभ् preceded by आ, before an affix beginning with य ॥

As आलम्भ्यो गौः ॥ The नुम् is added before the addition of the affix, and by so doing लभ् becomes लम्भ् and thus loses its character of having a penultimate अ, and therefore by III. 1. 124, we shall have ण्यत् affix, and not यत् affix by III. 1. 98. Had the नुम् been added *after* the addition of the affix, then यत् would be added by III. 1. 98. Though in both cases the form will be आलम्भ्या, the difference will be in the accent: यत् would throw the acute on the first syllable (यतोऽनावः) while the word has svarita on the final; thus instead of आलैम्भ्या (by VI. 1. 213 and VI. 2. 139), which यत् gives, we have आलम्भ्यां (तित् svar).

Why do we say 'when preceded by आ'? Observe लभ्य ॥ How do you explain अग्निष्टोम आलभ्यः ? All rules are optionally applied in the Vedas. Or आलभ्य may be explained by saying that the नुम् having been added, is again dropped.

उपात्प्रशंसायाम् ॥ ६६ ॥ पदानि ॥ उपात्, प्रशंसायाम् ॥

वृत्तिः ॥ उपादुत्तरस्य लभेः प्रशंसायां गम्यमानायां यकारादिप्रत्ययविषये नुमागमो भवति ॥

66. The augment नुम् is added to लभ् preceded by उप, before य, when the reference is to something praiseworthy.

As उपलम्भ्या भवता विद्या, उपलम्भ्यानि धनानि ॥ These words are formed by ण्यत् and have svarita on the final. Why do we say 'when referring to something praise worthy'? Observe उपलभ्यमस्माद् वृषलात् किंचित्, this is formed with the यत् affix (III. 1. 98).

उपसर्गात्खल्घञोः ॥ ६७ ॥ पदानि ॥ उपसर्गात्, खल्, घञोः ॥

वृत्तिः ॥ उपसर्गादुत्तरस्य लभेः खल्घञोः परतो नुमागमो भवति ॥

67. The augment नुम् is added to लभ् preceded by a Preposition, before the affixes खल् (III. 3. 126) and घञ् ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

CSL

Thus ईषत्प्रलम्भः, सुप्रलम्भः, दुष्प्रलम्भः, प्रलम्भः, विप्रलम्भः ॥ This is a Niyama rule, and restricts the scope of VII. I. 64. Before the vowel affixes खल् and घञ्, the root लभ् gets the augment नुम् only then when it is preceded by a Preposition, and not otherwise, as ईषल्लभः, लाभो वर्त्तते ॥

न सुदुर्भ्यां केवलाभ्याम् ॥ ६८ ॥ पदानि ॥ न, सु, दुर्भ्याम्, केवलाभ्याम् ॥

वृत्तिः ॥ सु दुरित्येताभ्यां केवलाभ्यामन्योपसर्गरहिताभ्यामुपसृष्टस्य लभेःखल्घञोः परतो नुमागमो न भवति ॥

68. The augment नुम् is not added to लभ् before खल् and घञ् when सु or दुः alone (without another Preposition along with them) precede the root.

Thus सुलभम्, दुर्लभम्, सुलाभो, दुर्लाभः ॥ But सुप्रलम्भः, दुष्प्रलम्भः ॥ The word केवल is used in the sûtra because सुदुर्भ्यां is in the Instrumental case and not in the Ablative. Had it been in the Ablative, there would have been no necessity of using the word केवलं, for the rule would not have applied, when a preposition intervened between these and the root. In अतिसुलभम्, the word अति is not an Upasarga but a Karmapravachanîya ; when अति is used as an Upasarga, we have अतिसुलम्भः ॥ If the words सुदुर्भ्याम् be construed as Ablative, then also the use of केवल is for a purpose similar to that as above.

विभाषा चिण्णमुलोः ॥ ६९ ॥ पदानि ॥ वि भाषा, चिण्, णमुलोः ॥

वृत्तिः ॥ चिण् णमुल् इत्येतयोर्विभाषा लभेर्नुम्भवति ॥

69. The नुम् is optionally added to लभ् not preceded by a Preposition, before the चिण् Aorist and the Absolutive णमुल् ॥

Thus अलाभि or अलम्भि, लाभंलाभम् or लम्भंलम्भम् ॥ This is a Vyavasthita-vibhâshâ, the option is allowed where there is no Preposition along with the root ; and no option is allowed but नुम् must be added, when a Preposition precedes: as प्रालम्भि, प्रलम्भम् ॥

उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः ॥ ७० ॥ पदानि ॥ उगित्, अ चाम्, सर्वनाम-स्थाने, अ धातोः ॥

वृत्तिः ॥ उगितामङ्गानां धातुवर्जितानामञ्चतेश्च सर्वनामस्थाने परतो नुमागमो भवति ॥

70. Whatever has an indicatory उ, ऋ and ऌ, (with the exception of a root), and the stem अच्, (अञ्चति) get the augment नुम् in the strong cases.

Thus भवतु has an indicatory उ, formed by the Uṇâdi affix डवतुप्, and it is declined as भवान्, भवन्तौ, भवन्तः ॥ Similarly ईयसुन्—श्रेयान्, श्रेयांसौ, श्रेयांसः ; शतृ—पचन्, पचन्तौ, पचन्तः ॥ अञ्च—प्राङ्, प्राञ्चौ, प्राञ्चः ॥

Why do we say 'having an indicatory उक् vowel or the stem अच्'? Observe दृषत्, दृषदौ, दृषदः ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

Why do we say in strong cases? Observe भवतः पश्य, श्रेयसः पश्य ॥ अञ्च् root is mentioned for the sake of niyama, i. e. of the roots, only अञ्च् gets नुम् and no other root. Therefore उखास्रत्, पर्णध्वत् formed from the roots स्रंसु and ध्वंसु having indicatory उ ॥ (See III. 2. 76, IV. 1. 6, VIII. 2. 72). For the lengthening in भवान् &c, see VI. 4. 10, 14: the च् is elided in प्राङ् by VIII. 2. 23, and न् becomes ङ् by VIII. 2. 62: and त् in स्रत् by VIII. 2. 72.

Why do we say 'with the exception of a root' when by the mere fact of including *one* root अच् all other roots would have been excluded from the scope of this sûtra? The specific mention of अधातोः shows that the prohibition applies to *original* roots, and not to those roots which are *derived* from nouns. Thus गोमन्तमिच्छति = गोमत्यति formed by क्यच् ॥ Here गोमत्य is a derivative root, in its primitive state it was a noun. The prohibition of अधातोः will not apply to this root and नुम् will be added. Thus गोमत्य + क्विप् = गोमत्य् + ० (the अ is dropped by VI. 4. 48) = गोमत् + ० (the य् is elided by VI. 4. 50). Now is added नुम् and we have गोमान् ॥

युजेरसमासे ॥ ७१ ॥ पदानि ॥ युजेः, अ समासे ॥

वृत्तिः ॥ युजेरसमासे सर्वनामस्थाने परतो नुमागमो भवति ॥

71. The nominal stem युज् gets before the strong cases the augment न्, when it does not stand in a compound.

Thus युङ् (VIII. 2. 23, 62) युञ्जौ, युञ्जः; but अश्वयुक्, अश्वयुजौ, अश्वयुजः in a compound. The root युज समाधौ (Divâdi 68) is not to be taken here; therefore not here युजमापन्ना ऋषयः ॥ But युजिर् योगे (Rudhâdi 7) is to be taken.

नपुंसकस्य झलचः ॥ ७२ ॥ पदानि ॥ नपुंकस्य, झल्, अचः ॥

वृत्तिः ॥ नपुंसकस्य झलन्तस्याजन्तस्य च सर्वनामस्थाने परतो नुमागमो भवति ॥

वार्त्तिकम् ॥ बहूर्जि प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ वा० ॥ अन्त्यात्पूर्वं नुममेकइच्छन्ति ॥

72. The augment नुम् is added in the strong cases to a Neuter stem ending in a consonant (other than a nasal or a semivowel), or ending in a vowel.

Thus उदश्विन्ति, शकृन्ति (VI. 4. 10) यशांसि, पयांसि; कुण्डानि, वनानि (VI. 4. 8), त्रपूणि, जतूनि ॥ Why 'of a Neuter'? Observe अग्निचित् ब्राह्मणः ॥ Why do we say 'not ending in a semivowel or a nasal'? Observe बहुपुरि, बहुधुरि, विमलदिवि, चत्वारि, अहानि (VII. 1. 98). A neuter having an indicatory उक् vowel gets नुम् by this sûtra and not by VII. 1. 70, as that is superseded by this, this being the subsequent. As श्रेयांसि, भूयांसि कुर्वन्ति कृषन्ति ब्राह्मणकुलानि ॥

Vârt:—Prohibition should be stated with regard to बहूर्जि; as बहूर्जि ब्राह्मणकुलानि ॥ Some would have न् added between र् and ज् of this word, as बहूर्न्जि ब्राह्मणकुलानि ॥ See I. 4. 13.

इकोऽचि विभक्तौ ॥ ७३ ॥ पदानि ॥ इकः, अचि, विभक्तौ ॥

वृत्तिः ॥ इगन्तस्य नपुंसकस्याङ्गस्याजादौ विभक्तौ नुमागमो भवति ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
CSL

Kârikâ—इकोऽचि व्यञ्जने मा भूदस्तु लोपः स्वरः कथम् ।
स्वरो वै श्रूयमाणो पि लुप्ते किं न भविष्यति ॥
यथाल्वं तिसृभावश्च व्यवधानान्नुमा अपि ।
नुड् वाच्य उत्तरार्थं तु इह किं त्रिचपो इति ॥

73. The augment नुम् is added to a Neuter-stem ending in a simple vowel, except अ, before a case-affix beginning with a vowel.

Thus त्रपुणी, जतुनी, तुम्बुरुणी, त्रपुणे, जतुने, तुम्बुरुणे ॥ Why "with the exception of अ"? Observe कुण्डे, पीठे ॥ The phrase "before an affix beginning with a vowel" is employed here for the sake of the subsequent sûtras like VII. 1. 75. Here we could have dispensed with it: for before affixes beginning with a consonant, नुम् would be elided by VIII. 2. 7. The only object that it serves here is that we can form हे त्रपो! or हे त्रपु! in the Vocative singular. For had we त्रपुन् + स in the vocative, the form would have been हे त्रपुन् like हे राजन्, for न् would not be elided here, see VIII. 2. 8.

If it be objected that by the sûtra न लुमताङ्गस्य (I. 1 63) when the affix स् is elided in the Vocative, it will leave no trace behind, and there being no affix at all, नुम् will not be added in the Vocative. We reply: that this very employment of the word अच् in this sûtra indicates (jñâpaka) that the rule prohibiting the effect of an affix (I. 1. 63) does not apply here. Therefore, though the affix is elided, it produces its effect in spite of I. 1. 63, and we have the guṇa of the vowel in the Vocative, as हे त्रपो by VII. 3. 108.

Why have we used the word विभक्तौ 'when a case-affix follows'? Observe तुम्बुरवं चूर्णम्, where the *taddhita* affix अञ् is added to तुम्बुरु by IV. 3. 139.

Kârikâ :—The employment of the words इकः अचि in the sûtra shows that नुम् will not come when the affix begins with a consonant, as त्रपुभ्यां, त्रपुभिः ॥ An objector says, the employment of अचि in the sûtra is useless for नुम् may be added even before an affix beginning with a consonant, for having added it, it will be elided by न लोपःप्रातिपदिकान्तस्य (VIII. 2. 7). We reply, yes it can be so done, but how will you then manage the accent? For in पैञ्चत्रपुभ्यां, पैञ्चत्रपुभिः, the accent is regulated by the rule VI. 2. 29 which says that in a Dvigu compound, the first member preserves its original accent if the second member ends in an इक् vowel. But if there was a नुम्, then the second member would not end in इक् but in न्: and the elision of this न् by VII. 2. 7. is asiddha for the purposes of accent. To this the objector answers, that even where न् is not elided the accent is governed by VI. 2. 29, namely the accent of पैञ्चत्रपुणे or पञ्चत्रपुण : is by VI. 2. 29, why should it not be so when न् is elided. So the objection about accent has no strength.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
1344
GSL

Well if नुम् be added even before consonant-affix, then there will arise this anomaly: अतिरि + भ्यां = अतिरिन् + भ्यां (by adding नुम्). Here rule VII. 2. 85 cannot apply: because न् intervenes between रि and भ्यां, therefore इ of रि is not changed to आ, and therefore we cannot get the proper from अतिराभ्यां ॥ Moreover in प्रियत्रि + भ्यां, the त्रि cannot be changed to तिसृ if there be नुम्, and so we cannot get the form प्रियतिसृभ्यां ब्राह्मणकुलानि ॥

To this it is answered, the change of इ into आ in the case of रि, and the substitution of तिसृ for त्रि will take place even when the नुम् intervenes, on the maxim विभक्तिविधानदशायां यदानन्तर्यं तत् तत्राश्रीयते न स्वादेशविधानदशायाम् ॥ And this is done in this way: अतिरि + भ्यां, and प्रियत्रि + भ्यां, here नुम् is superseded by the subsequent rule requiring आ and तिसृ respectively.

If this be so, then the employment of अच् in the sûtra is for the sake of the supersession of नुम् by नुट् (VII. 1. 54). Thus नुट् has unrestricted scope in अग्नीनां, वायूनां, and नुम् has unrestricted scope in त्रपुणे and जतुने ॥ But in त्रपूणाम् and जतूनाम्, both नुट् and नुम् present themselves. Here however नुम् is superseded by नुट् by purva-vipratishedha and so there is lengthening of the vowel by VI. 4. 3. This supersession is indicated by the employment of अच्, for नुट् and नुम् being both *anitya* and of equal force, had there been no अच्, नुम् would have come and not नुट् ॥

But this is also not valid, for नुट् would have to be added, even if there had been no अच् in the sûtra.

The employment of अच् is for the sake of the subsequent sûtra VII. 1. 75. The only object that अच् serves in this sûtra, is in forming the vocative हे त्रपो as shown above.

तृतीयादिषु भाषितपुंस्कं पुंवद्गालवस्य ॥ ७४ ॥ पदानि ॥ तृतीयदिषु, भाषित पुंस्कम्, पुम्वत्, गालवस्य ॥

वृत्तिः ॥ तृतीयादिषु विभक्तिष्वजादिषु भाषितपुंस्कंनपुं सकलिङ्गमिगन्तं गालवस्याचार्यस्य मतेन पुंवद्भवति । यथा पुंसि ह्रस्वनुमौ न भवतस्तद्वत्त्रापि न भवत इत्यर्थः ।

74. A neuter stem ending in a vowel, except अ, of which there exists an equivalent, uniform masculine, is treated like the masculine, in the opinion of Gâlava, before the vowel beginning affixes of the Instrumental and the cases that follow it.

As in the Masculine there is no shortening, nor the addition of नुम्, so here also. As ग्रामणी is the equivalent, uniform masculine of the neuter form ग्रामणि, we have either Ins. ग्रामणिना or ग्रामण्या ब्राह्मणकुलेन, the Ins. Sg. of ग्रामणि n. Similarly Dat. ग्रामणिने or ग्रामण्ये ब्राह्मणकुलाय; Abl. ग्रामणिनो or ग्रामण्यो ब्राह्मणकुलात्, Gen. Sg. ग्रामणिनो or ग्रामण्यो ब्राह्मणकुलस्य, Gen. Du. ग्रामणिनोर्ब्राह्मणकुलयोः or ग्रामण्योः; Gen. Pl. ग्रामणीनां or ग्रामण्यां ब्राह्मणकुलानां ॥ Loc. ग्रामणिनि or ग्रामण्यां ब्राह्मणकुले ॥ Similarly: Ins. शुचिना (same form in mas. and neu.), Dat. शुचये or शुचिने; Abl. and Gen. शुचेः or शुचिनः Gen. Du. शुच्योः or शुचिनोः Loc. शुचौ or शुचिनि॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
GSL

Why do we say after the 3rd case and the rest? Observe ग्रामणिनी ब्राह्मणकुले, and शुचिनी Nom. dual. Why do we say having an appropriate masculine of the same form and meaning? Observe त्रपुणे, जतुने ॥ Why have we only one form पीलुने फलाय, when पीलुर्वृक्षः and पीलुफलं show that पीलु has a masculine form also. The word पीलु is masculine when it applies to 'trees', and पीलु is neuter when it refers to 'fruits'; so this word पीलु cannot be said to be भाषितपुंस्कः, the masculine पीलु not having the same meaning as the neuter पीलु ॥ See VI. 3. 34.

Why do we say "ending in a vowel except अ"? Observe कीलालपा ब्राह्मणः and कीलालपं ब्राह्मणकुलं; the Ins. &c of कीलालपा will not be the Ins. &c of कीलालपं ॥ The latter will have only one form कीलालपेन ब्राह्मणकुलेन ॥ &c.

Before case affixes beginning with a consonant we have one form only, as ग्रामणिभ्यां ब्राह्मणकुलाभ्याम् ॥

अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङुदात्तः ॥ ७५ ॥ पदानि ॥ अस्थि, दधि, सक्थि, अक्ष्णाम, अनङ्, उदात्तः ॥

वृत्तिः ॥ अस्थि दधि सक्थि अक्षि इत्येतेषां नपुंसकानां तृतीयादिष्वजादिषु विभक्तिषु परतो ऽनङित्ययमादेशो भवति, स चोदात्तो भवति ॥

75. The acutely accented अन् (अनङ्) is substituted for the finals of asthi, dadhi, sakthi and akshi, before the affixes of the Instrumental and the cases that follow it, which begin with a vowel.

Thus अस्थ्ना, अस्थ्ने, दध्ना, दध्ने, सक्थ्ना, सक्थ्ने, अक्ष्णा, अक्ष्णे ॥ The words अस्थि &c have acute on the first syllable, the substitute अनङ would have been also anudâtta, but for this sûtra. The stem getting the designation भ, we elide the अ (VI. 4. 134), the udâtta अ being thus elided, the case-ending, which was anudâtta before, now becomes udâtta (VI. 1. 161). The stems ending with 'asthi &c' and though not neuter, are governed by this rule. As प्रियास्थ्ना ब्राह्मणेन, प्रियदध्ना ॥ Why 'before the affixes of the Instrumental and the rest?' Observe अस्थिनी, दधिनी ॥ Before affixes beginning with a consonant, we have अस्थिभ्याम्, दधिभ्याम् ॥

छन्दस्यपि दृश्यते ॥ ७६ ॥ पदानि ॥ छन्दसि, अपि, दृश्यते ॥

वृत्तिः ॥ अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङ् छन्दस्यपि दृश्यते । यत्र विहितस्ततोन्यत्रापि दृश्यते ॥

76. In the Veda also, the stems 'asthi', 'dadhi', 'sakthi' and 'akshi', are found to take the substitute अनङ्, before endings other than those mentioned above.

Thus the substitute is ordained before endings beginning with a vowel. In the Veda it comes before affixes beginning with a consonant. As इन्द्रो दधीचो अस्थभिः, भद्रं पश्येमाक्षभिः ॥ The substitute is ordained to come after the Instrumental &c. In the Vedic literature it is found in the Acc. &c. As अस्थानि in अस्थान्युत्कृत्य जुहोति ॥ The substitute comes before case-endings (vi-

bhakti), in the Vedic literature it comes before affixes which are not case-endings, as अक्षण्वता लाङ्गलेन, अस्थन्वन्तं यदनस्था बिभर्त्ति ॥ See VI. 1. 176.

ई च द्विवचने ॥ ७७ ॥ पदानि ॥ ई, च, द्विवचने ॥

वृत्तिः ॥ द्विवचने परतश्छन्दसि विषये ऽस्थ्यादीनामीकारादेशो भवति, सचोदात्तः ॥

77. The acutely accented ई is substituted for the final of asthi, dadhi, sakthi and akshi, in the Veda, when the case-affixes of the dual follow.

As अक्षी ते इन्द्रपिङ्गले कपेरिव ॥ अक्षीभ्यान् ते नासिकाभ्याम् ॥ In अक्षी the augment नुम् is not added to the stem before the vowel-beginning ending, because VII. 1. 73, which ordained नुम्, is superseded by the present sûtra, and being once superseded, it is superseded for good. (सकृद् गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेव) ॥

नाभ्यस्ताच्छतुः ॥ ७८ ॥ पदानि ॥ न, अभ्यस्तात्, शतुः ॥

वृत्तिः ॥ अभ्यस्तादङ्गादुत्तरस्य शतुर्नुम्न भवति ॥

78. The Participial-affix शतृ (अत्-अन्त्), does not take the augment नुम् after a reduplicate stem.

Thus ददत्, ददतौ, ददतः, जक्षत्, जक्षतौ, जक्षतः, जाग्रत्, जाग्रतौ, जाग्रतः ॥ This is an exception to VII. 1. 70, and applies of course to sarvanâmasthâna or strong cases. The नुम् is to be read into this sûtra from VII. 1. 70; for the negation of this sûtra cannot apply to ई taught in the preceding sûtra, for ई is never ordained after śatṛi : therefore, though several other operations intervene, yet नुम् is to be read here.

वा नपुंसकस्य ॥ ७९ ॥ पदानि ॥ वा, नपुंसकस्य ॥

वृत्तिः ॥ अभ्यस्तादङ्गादुत्तरो यः शतृप्रत्ययस्तदन्तस्य नपुंसकस्य वा नुमागमो भवति ॥

79. The Participial-affix शतृ optionally takes the augment नुम् after a reduplicate stem, in Neuter nouns.

Thus ददति or ददन्ति, कुलानि; दधति or दधन्ति कुलानि, जक्षति or जक्षन्ति कुलानि, जाग्रति or जाग्रन्ति कुलानि॥ This of course applies to sarvanâmasthâna or strong cases.

आच्छीनद्योर्नुम् ॥ ८० ॥ पदानि ॥ आत्, शी, नद्योः, नुम् ॥

वृत्तिः ॥ अवर्णान्तादङ्गादुत्तरस्य शतुर्वा नुमागमो भवति शीनद्योः परतः ॥

80. When the affix शतृ comes after a verbal stem ending in अ or आ, it may optionally take the augment नुम्, before the neutral case-ending शी and before the feminine affix ई ॥

Thus तुदती कुले or तुदन्ती कुले, तुदन्ती ब्राह्मणी, तुदती ब्राह्मणी, याती कुले, यान्ती कुले याती ब्राह्मणी, यान्ती ब्राह्मणी, करिष्यती कुले, करिष्यन्ती कुले, करिष्यती ब्राह्मणी, करिष्यन्ती ब्राह्मणी ॥ अत्रान्तरङ्गत्वादेकादेशे कृते व्यपवर्गाभावादवर्णान्तादङ्गादुत्तरस्य शतुरिति न युज्यते वक्तुम्, उभयत आश्रये नान्तादिवदित्यन्तादिवद्भावोऽपि नास्ति भूतपूर्वगत्याश्रयणे वा ऽदतो प्रतीत्येवमादिष्वतिप्रसङ्ग इति, अत्र समाधि

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

CSL

के चिदाहुः, - शतुरवयवे शतृशब्दो वर्त्तते, अवर्णान्तादङ्गादुत्तरो यः शत्रवयव इति ॥ अपरे पुनराहुः, आदित्येतेन शीनद्यावेव विशेष्यते, अवर्णान्तादङ्गादुत्तरे ये शीनद्या तयोः परतः शत्रन्तस्य नुम्भवतीति, तत्र येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेपि वचनप्रमाण्यादिति तकारेणैव व्यवधानमाश्रयिष्यते ॥ आदिरिति किम्, कुर्वती, सुन्वती ॥ शीनद्योरिति किम्, तुदताम्, तुदताम् ॥

The form तुदती is thus evolved. तुद् + श + शतृ + ङीप् ॥ The vikaraṇa श is added by III. 1. 77, & ङीप् by IV. 1. 6. This is equal to तुद् + अ + अत् + ई = तुदती the अ + अ becoming अ by the rule of पररूप ekâdeśa (VI. 1. 97). This ekâdeśa operation being antaranga, now there is no शतृ affix coming after a stem ending in अ, and therefore this sûtra will not apply. If you say the ekâdeśa will be considered as the final of तुद् by VI. 1. 85, we reply, that the antâchvadbhâva of that sûtra will not apply when simultaneous operations are to be performed, for अ cannot be said at one and the same time as the final of तुद् and the beginning of अत् (शतृ). If you say the maxim सांप्रतिकाभावे भूतपूर्व गतिः (when a word cannot denote something which actually is what is expressed by the word, it must be understood to denote something which formerly was what is expressed by it), will apply here, and that तुद् will be considered to end in अ because it formerly did end in the affix अ of श; we reply that then the present rule should apply to forms like अदती घ्नती &c. For here also we have अद् + शप् लोप + शतृ + ङीप्; and अद् should be considered to end in अ, because it had the affix शप् after it, though it was afterwards elided. The maxim quoted, therefore, proves too much.

To solve these objections, some say, that the word शतृ in this sûtra means 'a portion of the affix शतृ, such as त्' and the sûtra means 'after a stem ending in अ, to the portion त् of the affix शतृ there is added नुम्.' Others say, the word आत् in the sûtra qualifies शी and नदी and not शतृ; and the sutra means "नुम् is added to a stem ending in शतृ, when शी or नदी affixes follow after a stem ending in अ." Therefore in तुदती the affix ई is considered to come after the अ of तुद, the intervening त् not debarring it.

Why do we say "after अ"? Observe कुर्वती and सुन्वती, no optional नुम् is added here. Why do we say "शी and नदी following"? Observe तुदताम् and तुदताम्

शप्श्यनोर्नित्यम् ॥ ८१ ॥ पदानि ॥ शप्, श्यनोः, नित्यम् ॥

वृत्तिः ॥ शप् श्यन् इत्येतयोः शतुः शीनद्योः परतो नित्यं नुमागमो भवति ॥

81. When the affix शतृ comes after a verbal stem ending in the vikaraṇas शप् and श्यन्, it invariably takes the augment नुम् before the neutral case-ending शी (ई), and the feminine ending ई (Nadi).

Thus पचन्ती कुले, पचन्ती ब्राह्मणी, दीव्यन्ती कुले, दीव्यन्ती ब्राह्मणी, सीव्यन्ती कुले, सीव्यन्ती ब्राह्मणी ॥ The word नित्य stops the anuvṛitti of वा (VII. 1. 79).

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
GSL

सावनडुहः ॥ ८२ ॥ पदानि ॥ सौ, अनडुहः ॥

वृत्तिः ॥ सौ परतो ऽनडुहोऽङ्गस्य नुमागमो भवति ॥

82. अनडुह् gets the augment नुम् before the ending सु of the Nom. Sg. (and Vocative).

By VII. 1. 98 अनडुह् gets the augment आ after उ in the strong cases, and अ in Vocative Singular (VII. 1. 99). It thus becomes अनड्वाह् and अनड्वह् ॥ By the present sûtra न् is added after this आ and अ ॥ The case-ending is elided by VI. 1. 68, and the final ह् by VIII. 2. 23. Thus we have अनड्वान् Nominative Singular; and अनड्वन् in the Vocative Singular. The augments आम् and अम् (VII. 1. 98, 99), do not supersede नुम्, nor are they superseded by नुम् ॥

In this sûtra, some read the annvṛitti of आत् from VII. 1. 80; and by so doing they add नुम् to that form of अनडुह् where there is an आ or अ, namely, after the word has taken the augment आम् in the nominative singular by VII. 1. 98, and अम् in the Vocative by VII. 1. 99. Therefore, the नुम् does not debar आम् or अम्, nor is it debarred by आम् or अम् ॥ Others hold that though one is a general rule and the other is a particular rule, yet in this instance, आम् (or अम्) and नुम् are applied simultaneously, one not debarring the other, there is no relationship of बाध्य and बाधक among them, just as in चिचीषति the rule of lengthening (VI. 4. 16) and reduplication are applied simultaneously, one not debarring the other. In बह्वनड्वांहि ब्राह्मणकुलानि, we add first आम् because it is subsequent, and them we add नुम् by VII. 1. 72 on the maxim of पुनः प्रसङ्गविज्ञान &c ॥

दृक्स्ववस्स्वतवसां छन्दसि ॥ ८३ ॥ पदानि ॥ दृक्, स्ववस्, स्वतवसाम्, छन्दसि ॥

वृत्तिः ॥ दृक् स्ववस् स्वतवस् इत्येतेषां सौ परतो नुमागमो भवति छन्दसिविषये ॥

83. दृश्, स्ववस् and स्वतवस् take the augment नुम् before the affix सु (Nominative and Vocative Singular) in the Veda.

Thus ईदृङ्, तादृङ्, यादृङ्, सदृङ्, स्ववान्, स्वतवान् ॥ The श् of ईदृश् (formed by III. 2. 60), is elided by VIII. 2. 23; and ङ् substituted for न् by VIII. 2. 62. The lengthening in स्ववान् and स्वतवान् is through VI. 4. 14.

दिव औत् ॥ ८४ ॥ पदानि ॥ दिवः, औत् ॥

वृत्तिः ॥ दिविथ्येतस्य सौ परतो औत्त्वमादेशो भवति ॥

84. औ is substituted for the final of दिव् before सु (Nom. Sg. and Voc. Sg).

As द्यौः ॥ There is a nominal-stem दिव् which is taken here. It has no indicatory letters annexed to it. The root दिव् is not to be taken here, as it

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

CSL

has the indicatory letter उ and is exhibited in the Dhâtupâṭha as क्षिवु ॥ The nominal-stem derived from क्षिवु, does not take औ, but ऊ, the Nom. Sg. of which is क्षुः as अक्षद्युः (See VI. 4. 19, and VI. 1. 131).

पथिमथ्यृभुक्षामात् ॥ ८५ ॥ पदानि ॥ पथि, मथि, ऋभुक्षाम्, आत् ॥

वृत्तिः ॥ पथिन् मथिन् ऋभुक्षिन् इत्येतेषामङ्गानां सौ परत आकार आदेशो भवति ॥

85. आत् (आ) is substituted for the final of 'pathin' 'mathin' and 'ṛbhukshin', before the ending सु (of the Nom. Sg).

As पन्थाः, मन्थाः, ऋभुक्षाः ॥ Though the sthânin here is a nasal (i.e. न्), yet the substitute आ is not to be nasalised, but to be pronounced purely. For न्थ see VII. 1. 87. The nasal आ is not to be taken on the maxim भाव्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं न भवति ॥ "A letter which is taught in a rule does not denote the letters homogeneous with it.'

इतोत्सर्वनामस्थाने ॥ ८६ ॥ पदानि ॥ इतः, अत्, सर्वनामस्थाने ॥

वृत्तिः ॥ पथ्यादीनामिकारस्य स्थाने आकारादेशो भवति ॥

86. अ is substituted for the इ of 'pathin, mathin and ṛbhukshin,' in the strong cases.

Thus पन्थाः, पन्थानौ, पन्थानः, पन्थानम्, पन्थानौ, मन्थाः, मन्थानौ, मन्थानः, मन्थानम्, मन्थानौ, ऋभुक्षाः, ऋभुक्षाणौ, ऋभुक्षाणः, ऋभुक्षाणम्, ऋभुक्षाणौ । आदिति वर्त्तमाने पुनरद्ग्रहणं षपूर्वार्थम्, ऋभुक्षणमित्यत्र वा षपूर्वस्य निगमइति दीर्घविकल्पः ॥

Though the anuvritti of आत् was here, the separate mention of अत् is for the sake of VI. 4. 9: by which in the case of ऋभुक्षिन् we have two forms, ऋभुक्षाणम् and ऋभुक्षणम् ॥

थोन्थः ॥ ८७ ॥ पदानि ॥ थः, अन्थः ॥

वृत्तिः ॥ पथिमथोस्थकारस्य स्थाने न्थ इत्ययमादेशो भवति सर्वनामस्थाने परतः ॥

87. न्थ् is substituted for the थ् of pathin and mathin in the strong cases.

As पन्थाः, पन्थानौ, पन्थानः, मन्थाः, मन्थानौ मन्थानः ॥

भस्य टेर्लोपः ॥ ८८ ॥ पदानि ॥ भस्य, टेः, लोपः ॥

वृत्तिः ॥ पथ्यादीनां भसंज्ञकानां टेर्लोपो भवति ॥

88. The last vowel, with the consonant that follows it, is dropped in pathin, mathin and ṛbhukshin, before a weak case-ending beginning with a vowel (before which the stem is called Bha I. 4. 18).

As पथः, पथा, पथे, मथः, मथा, मथे, ऋभुक्षः, ऋभुक्षा, ऋभुक्षे ॥ The anuvṛitti of sarvanâmasthâna, of course, is inappropriate here: though its anuvṛitti is current as will be seen in the next sûtra.

पुंसोऽसुङ् ॥ ८९ ॥ पदानि ॥ पुंसः, असुङ् ॥

वृत्तिः ॥ पुंस इत्येतस्य सर्वनामस्थाने परतो ऽसुङित्ययमादेशो भवति ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

89. असुङ् (अस्) is substituted for the final of पुंस् in the strong cases.

The word पुंस् is derived from पा (to protect) + डुम्सुन् (Uṇ IV. 178), the म् being changed to anusvâra. So when स् of पुंस् is replaced by अस् we get the form पुमस्, the उ of असुङ् indicates that न् should be added in the strong cases after अ (VII. 1. 70), so we have पुमान्, पुमांसौ, पुमांसः ॥

This substitution must take place in its incipient stage before the affixes are added, (उपदेशिवद्भावः): otherwise the accent will be wrong. The compounds have acute on the final, (VI. 1. 223), therefore, परमपुंस् has acute on पु. and in the Nominative Singular परमपुमान् the acute will remain on पु, but it is intended that it should be on मा, thus परमपुमाँन् ॥ The simple word पुमान् of course, has accent on पु ॥

गोतो णित् ॥ ९० ॥ पदानि ॥ गोतो, णित् ॥

वृत्तिः ॥ गोशब्दात्परं सर्वनामस्थानं णिद्भवति ॥

90. The endings of the strong cases are णित् after गो ॥

That is, these affixes produce all the णित् operations: such as Vṛiddhi &c. As गौः, गावौ, गावः ॥ Why have we added a त् after गो? The rule applies to the form गो, and not when it assumes the form गु, as in चित्रगुः, शबलगुः ॥

How do you explain the forms हे चित्रगो, हे शबलगवः? This is done on the maxim अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधि र्निष्ठितस्य, (when an operation which is taught in the Aṅgâdhikâra VI. 4.—VII. 4. has taken place, and another operation of the Aṅgâdhikâra is subsequently applicable, this latter operation is not allowed to take place). For when Guṇa once takes place before the Vocative and the Nominative Plural affix by VII. 3. 108-109, the णित्व operation of this rule will not again take place. Or गोतः in the sûtra may be construed as Sambandha-lakshaṇâ Sasṭhî (a Genitive denoting a general relation): and the meaning will be "that sarvanâmasthâna affix, denoting singular, dual, plural, which refers to the meaning of गो or 'cow.' While in चित्रगु, the sarvanâmasthâna affix does not refer to 'cow' but to another *object*, namely to a '*person*' who possesses brindled cows. त् in गोत् in this view is for specification only.

Some read the sûtra as ओतः णित्, so that the rule will apply to द्यो also: as, द्यौः, द्यावौ, द्यावः ॥ If the reading be taken गोतः, then we extend this rule to द्यो also, by taking गो as merely illustrative of all words ending in ओ; and this is done by the letter त् in गोतः, for the तपर rule applies to *letters*, and not to *words*, so that गोतः means and includes गो and words ending in ओ ॥

णलुत्तमो वा ॥ ९१ ॥ पदानि ॥ णल्, उत्तमः, वा ॥

वृत्तिः ॥ उत्तमो णल्वा णित् भवति णित्कार्यं तत्र वा भवतीत्यर्थः ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

91. The ending of the First Pers. Sg. in the Perfect optionally acts as णित् ॥

The Vṛiddhi is optional, as अहं चकार or चकर, अहं पपाच or पपच ॥

सख्युरसम्बुद्धौ ॥ ९२ ॥ पदानि ॥ सख्युः, अ सम्बुद्धौ ॥

वृत्तिः ॥ असंबुद्धौ यः सखिशब्दः तस्मात्परं सर्वनामस्थानं णिद्भवति ॥

92. After सखि, the endings of the strong cases, with the exception of the Vocative singular, are णित् ॥

That is, they cause Vṛiddhi. As सखायौ, सखायः, but हे सखे ॥

अनङ् सौ ॥ ९३ ॥ पदानि ॥ अनङ्, सौ ॥

वृत्तिः ॥ सखिशब्दस्य सौ परतो ऽनङित्ययमादेशो भवति स चेत्सखुशब्दः संबुद्धिर्न भवति ॥

93. अनङ् (अन्) is substituted for the इ of सखि before सु of the Nominative Singular, (but not in the Vocative Singular).

As सखा, but हे सखे ॥

ऋदुशनस्पुरुदंसोऽनेहसां च॥९४॥ पदानि॥ऋत, उशनस्, पुरुदंशः अनेहसाम् च ॥

वृत्तिः ॥ ऋकारान्तानामङ्गानामुशनस् पुरुदंशस् इत्येतेषां चासंबुद्धौ सौ परतो ऽनङादेशो भवति ॥

वार्तिकम् ॥ उशनसः सम्बुद्धावपिपक्षेऽनङ् इष्यते । न ङिसंबुद्ध्योरिति नलोपप्रतिषेधोऽपि पक्षइष्यते ॥

Káriká :—संबोधने तूशनसस्त्रिरूपं सान्तं तथा नान्तमथाप्यदन्तम् ॥
माध्यं दिनिर्वष्टि गुणं त्विगन्ते नपुंसके व्याघ्रपदां वरिष्ठः ॥

94. Anaṅ (अन्) is substituted for the final of the stems ending in ऋ, as well as for the final of uśanas, purudanśas, and anehas, in the Nominative Singular (but not in the Vocative Singular).

As कर्ता, हर्ता, माता, पिता, भ्राता, उशना, पुरुदंशा, अनेहा ॥ In the Voc. Sg. we have हे कर्तः, हे मातः, पितः पुरुदंशः, अनेहः and उशनः ॥

Vârt :—अनङ् is substituted for the final of उशनस् in the Voc. Sg. also, as हे उशनन्, the final न् not being elided (See VIII. 2. 8). Otherwise we have हे उशन ! Thus it has three forms in the Vocative Singular : as हे उशनस्, हे उशनन्, and हे उशन ! ॥

Kârikâ :—In the vocative, the word उशनस् has three forms, (1) ending in स् when अनङ् is not added, (2) ending in न्, when न् is not elided, (3) ending in अ when न् is elided. This is the opinion of the Achârya Mâdhyandini. So also according to the Achârya Vaiyâghrapadya, (the best of the Vyâghrapadas), there is Guṇa in the Neuter of the stems ending in इक् vowels ; as हे त्रपो ॥

The न् in अनङ् is for the sake of distinctness.

तृज्वत्क्रोष्टुः ॥ ९५ ॥ पदानि ॥ तृज्वत्, क्रोष्टुः ॥

वृत्तिः ॥ क्रोष्टुशब्दस्तुन्प्रत्ययान्तः संज्ञाशब्दः सर्वनामस्थाने ऽसंबुद्धौ परत तृज्वद्भवति ॥

95. The word क्रोष्टु 'a jackal' is treated in the strong cases (with the exception of Vocative Singular) as if it ended in तृच् (तृ) ॥

The word क्रोष्टु is declined like क्रोष्टृ in the strong cases. As क्रोष्टा, क्रोष्टारौ, क्रोष्टारः, क्रोष्टारम्, क्रोष्टारौ ॥ But क्रोष्टून् in weak cases, and हे क्रोष्टो in the Vocative Singular. The accent in the strong cases is also that of the तृच् affix, i.e. acute on the final. The word क्रोष्टु is formed by the affix तुन् (Uṇ सितनिगमि &c, I. 69).

स्त्रियां च ॥ ९६ ॥ पदानि ॥ स्त्रियां, च ॥

वृत्तिः ॥ असर्वनामस्थानार्थमारम्भः । स्त्रियां च क्रोष्टुशब्दस्य तृज्वद्भवति ॥

96. The word क्रोष्टु is treated as if it ended in तृच्, in the feminine, before all case-endings.

This sûtra is commenced for the sake of cases other than strong ones. In strong cases, whether of masculine or feminine, the former sûtra applies; but in the feminine, in other cases also there is tṛich-treatment. Thus क्रोष्ट्री, क्रोष्ट्रीभ्याम्, क्रोष्ट्रीभिः ॥ Some read the word क्रोष्टु in the Gaurâdi class (IV. 1. 41), and they treat it is a तृच् ending word before the feminine affix ङीष्, as क्रोष्ट्री ॥ According to them, in forming the Taddhitârtha compounds like पञ्चभिः क्रोष्ट्रीभिः क्रीतः = पञ्चक्रोष्टृभी रथैः, we could not get the form पञ्चक्रोष्टृभिः, because when the affix ठक is elided by V. 1. 28, the feminine is also elided by I. 2. 49, and the ङीष् being thus luk-elided, there would be no तृज्वद्भाव, because the affix leaves no trace behind I. 1. 63. To get out of the difficulty, we can only say, that the form is so, in spite of the apparent inconsistency.

Those who do not read क्रोष्टु in the Gaurâdi class, they explain this sûtra by saying that the word स्त्रियां indicates the sense, namely, क्रोष्टु is treated like a तृच् word, when it denotes a female, wherever it may occur.

And because क्रोष्टु is treated as if it was क्रोष्टृ, the feminine will be formed by the affix ङीप् by IV. 1. 5, and the form क्रोष्ट्री will be end-acute by VI. 1. 174. So that whether क्रोष्ट्री be formed by ङीष् under Gaurâdi class, or by ङीप् under IV. 1. 5, the accent remains the same: while under this second view, we have not to face any such difficulty as in the first.

विभाषा तृतीयादिष्वचि ॥ ९७ ॥ पदानि ॥ विभाषा, तृतीयादिषु, अचि ॥

वृत्तिः ॥ तृतीयादिषु विभक्तिष्वजादिषु क्रोष्टुर्विभाषा तृज्वद्भवति ॥

वार्त्तिकम् ॥ तृज्वद्भावात् पूर्वविप्रतिषेधेन नुम्नुटौ भवतः ॥

97. क्रोष्टु may optionally be treated as Kroshtṛ, before the endings beginning with a vowel, in the Instrumental and the cases that follow it.

As क्रोष्ट्रा or क्रोष्टुना, क्रोष्ट्रे or क्रोष्टवे, क्रोष्टुः or क्रोष्टोः, क्रोष्टरि or क्रोष्टौ, क्रोष्ट्रोः or क्रोष्ट्वोः ॥ But क्रोष्टून् in the Accusative Plural, and क्रोष्टुभ्यां before consonant-beginning affixes.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

CSL

Vârt:—नुम् and नुट् augments come in supersession of the Trich-vad-bhâva ordained by the preceding sûtras. Thus the Dative of the Neuter noun प्रियक्रोष्टु will be प्रियक्रोष्टुने ऽरण्याय, हितक्रोष्टुने वृषलकुलाय, and not °क्रोष्ट्रे ॥ Similarly with नुट्, as क्रोष्टूनाम् ॥

चतुरनडुहोरामुदात्तः ॥ ९८ ॥ पदानि ॥ चतुर्, अनडुहोः, आम्, उदात्तः ॥

वृत्तिः ॥ चतुर् अनडुह इत्येतयोः सर्वनामस्थाने परत आमागमो भवति, स चोदात्तः ॥

वार्त्तिकम् ॥ अनडुहः स्त्रियां वेति वक्तव्यम् ॥

98. चतुर् and अनडुह् get the acutely accented augment आ (आम्) after the उ in the strong cases.

Thus चत्वारः, अनड्वान्, अनड्वाहौ, अनड्वाहः, अनड्वाहम् ॥ The rule applies to compounds ending with चत्वार् and अनडुह्, as प्रियचत्वार्, प्रियचत्वारौ, प्रियचत्वारः, प्रियानड्वान्, प्रियानड्वाहौ, प्रियानड्वाहः ॥

Vârt:—In the case of अनडुह् there is option in the feminine, as अनडुही, or अनड्वाही ॥ This would be so, because it occurs in Gaurâdi class IV. 1. 41.

अम्संबुद्धौ ॥ ९९ ॥ पदानि ॥ अम्, सम्बुद्धौ ॥

वृत्तिः ॥ संबुद्धौ परतश्चतुरनडुहोरमागमो भवति ॥

99. चतुर् and अनडुह् get the augment अ after the उ in the Vocative Singular.

This debars the previous rule, as हे प्रियचत्वः (a Bahuvrîhi), हे प्रियनड्वन् ॥

ॠत इद्धातोः ॥ १०० ॥ पदानि ॥ ॠतः, इत्, धातोः ॥

वृत्तिः ॥ ॠकारान्तस्य धातोरङ्गस्य इकारादेशो भवति ॥

100. For the final long ॠ of a root, there is substituted इर् (I. 1. 51).

As किरति, गिरति from कॄ and गॄ of the Tudâdi class. आस्तीर्णम् विस्तीर्णम् from स्तॄ, the lengthening by VIII. 2. 77. Why do we say of a root? Observe पितॄणाम्, मातॄणाम् ॥

This substitution will apply to Derivative roots also, as चिकीर्षति from कॄ 'to scatter'.

उपधायाश्च ॥ १०१ ॥ पदानि ॥ उपधायाः, च ॥

वृत्तिः ॥ उपधायाश्च ॠकारस्य इकारादेशो भवति ॥

101. इर् is also substituted for the penultimate long ॠ of a root.

As कीर्तयति, कीर्तयतः, कीर्तयन्ति; from कॄत् ॥ Lengthening by VIII. 2. 77.

उदोष्ठ्यपूर्वस्य ॥ १०२ ॥ पदानि ॥ उत्, ओष्ठ्य, पूर्वस्य ॥

वृत्तिः ॥ ओष्ठ्यः पूर्वो यस्मात् ॠकारात्तदन्तस्य ओष्ठ्यपूर्वस्तदन्तस्य धातोरङ्गस्य उकारादेशो भवति ॥

वार्त्तिकम् ॥ इत्वोत्वाभ्यां गुणवृद्धी भवतो विप्रतिषेधेन ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
1354
GSL

102. उर् is substituted for the final long ॠ of a root, when it is preceded by a labial consonant belonging to the root.

As पूर्त and पुपूर्षति from पॄ, so also मुमूर्षति ॥ The lengthening is by VIII. 2. 77. The rule applies when the dento-labial व precedes: as वुवूर्षति ऋत्विजम् from वॄ; so also प्रावुवूर्षति कम्बलम् ॥ The labial consonant must be the consonant of the root. Therefore when ॠ 'to go' is preceded by सम्, the rule will not apply, for म् is not part of the root: as समीर्णम् by VII. 1. 100.

Vârt:—The Guṇa and Vṛiddhi do take place in supersession of इर् and उर् substitution. Thus आस्तरणम् and आस्तारकः (from स्तॄ with ल्युट् and ण्वुल्), निपरणम्, निपारकः from पॄ, निगरणम्, निगारकः from गॄ ॥

बहुलं छन्दसि ॥ १०३ ॥ पदानि ॥ बहुलम्, छन्दसि ॥

वृत्तिः ॥ छन्दसि विषये ॠकारान्तस्य धातोरङ्गस्य बहुलमुकारादेशो भवति ॥

103. In the Veda, the उर् substitution for ॠ of a root-stem is diverse.

That is, it takes place even when the preceding letter is not labial, and does not take place even when the letter is labial. Thus मित्रा वरुणौ ततुरिः, दूरे ह्यध्वा जगुरिः, पप्रितमम् (no change), and पपुरिः, from तॄ, गॄ and पॄ ॥ All these words ततुरि, जगुरि and पप्रि are formed by the affix क्रिन् (III. 1. 171).

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

CSL

ओ३म् ।

अथ सप्तमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

BOOK SEVENTH.

CHAPTER SECOND.

सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु ॥ १ ॥ पदानि ॥ सिचि, वृद्धिः, परस्मैपदेषु ॥

वृत्तिः ॥ परस्मैपदे परे सिचि परत इगन्तस्याङ्गस्य वृद्धिर्भवति ॥

1. Before the Aorist-characteristic स् (सिच्), Vṛiddhi is substituted in the Parasmaipada, for the final of a stem ending in इ, उ, ऋ (long or short, I. 1. 3).

The word इक् is to be read into this sûtra by virtue of I. 1. 3. As अचैषीत्, अनैषीत्, अलावीत्, अपावीत्, अकार्षीत्, अहार्षीत् (VII. 3. 96 and VIII. 2. 28) The antaranga guṇa substitution is superseded by the express mention of Vṛiddhi. If the antaranga guṇa is superseded by this vṛiddhi, why is not the antaranga उवङ् also superseded in न्यनुवीत्, न्यधुवीत्? The Vṛiddhi does not take place, as these roots belong to कुटादि class, after which this affix is ङित् (I. 2. 1). The Vṛiddhi being thus superseded, we have उवङ् substitution. Why do we say in the Parasmaipada? Observe अच्योष्ट, अप्लोष्ट ॥

अतो ल्रान्तस्य ॥ २ ॥ पदानि ॥ अतः, ल्रान्तस्य ॥

वृत्तिः ॥ रेफलकारौ यावतः समीपौ तदन्तस्याङ्गस्य अत एव स्थाने वृद्धिर्भवति ॥

2. Vṛiddhi is substituted for the short अ, when it is immediately followed by the final र् or ल् of a root, before the Parasmaipada s-Aorist.

As क्षर्—अक्षारीत्, त्सर्—अत्सारीत्, ज्वल्—अज्वालीत्, ह्मल्—अह्मालीत् ॥ This debars the option of VII. 2. 7. Why 'short अ'? Observe न्यखारीत् न्यमीलीत् ॥ Why do we say "ending in र or ल"? Observe मा भवानशीत्, मा भवानटीत् ॥ The word अन्त means here 'proximity', as in the sentence उदकान्तं गतः = उदकसमीपं गतः ॥ The अ must be in the proximity of the र and ल ॥ Therefore the rule does not apply to अवधीत्, अम्वलीत्, for though र and ल are here *final* of the stem, yet are not in the proximity of अ ॥

वदव्रजहलन्तस्याचः ॥ ३ ॥ पदानि ॥ वद, व्रज, हलन्तस्य, अचः ॥

वृत्तिः ॥ वदव्रजोर्हलन्तानां चाङ्गानामचः स्थाने वृद्धिर्भवति सिचि परस्मैपदे परतः ॥

3. In the Parasmaipada s-Aorist there is Vṛiddhi of the अ of वद्, व्रज्, and of any vowel, without distinction, of the stems ending in a consonant.

As अवादीत्, अव्राजीत् ॥ This debars the option in the case of these two roots, which would have otherwise obtained by VII. 2. 7. So also of stems ending in consonants: as अपाक्षीत्, अभैत्सीत्, अच्छैत्सीत्, अरौत्सीत् ॥ By the splitting up of the sûtra (yoga-vibhaga) these forms could be evolved without using the word हलन्त in the sûtra. Thus (1) वदिव्रज्योः "In the room of the अ of वद and व्रज् there is Vṛiddhi". (2) अचः "In the room of the vowel of the stem there is Vṛiddhi". The word "stem" is understood throughout these chapters. If the vowel be at the *end* of the stem, there would be Vṛiddhi by VII. 2. 1, and if in the *middle* of the stem, then the verb *ends* with a *consonant*, and still there will be Vṛiddhi by our rule. The use of the word हलन्त in the sûtra indicates that the rule applies when more than one consonant even is at the end: as अराङ्क्षीत्, अमाङ्क्षीत् ॥

Had the word हलन्तस्य not been used in the sûtra, then the following maxim would have applied "येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि वचनप्रामाण्यात्" ॥ The rule would have applied where only *one* consonant intervened between the vowel and the affix, but not when more than one consonant intervened. But it is intended that the rule should apply to such cases also.

The form उदवोढाम् is thus evolved. To the root वह् we add सिच् in the second Person singular. Thus वह्+स्ताम् ॥ Now there appears the Vṛiddhi rule on the one side; and the rule requiring the change of ह to ढ (VIII. 2. 31) the rule requiring the elision of स् (VIII. 2. 26), the rule requiring the change of त into ध (VIII. 2. 40), then the rule requiring the change of ध into ढ, and then the elision of one ढ (VIII. 3. 13) on the other. What rule is to be applied first—the Vṛiddhi or the other rules? The Vṛiddhi rule is to be applied first, because the other rules are considered as asiddha (VIII. 2. 1): and after that we apply the other rules: and afterwards on account of the elsion of ढ, we change the Vṛiddhi आ into ओ (VI. 3. 112). The equation will be something like this:—वह्+स्ताम्=वाह्+स्ताम् (VII. 2. 3)=वाढ्+स्ताम् (VIII. 2. 31)=वाढ्+ताम् (VIII. 2. 26)=वाढ्+धाम् (VIII. 2. 80)=वाढ्+ढाम् (VIII. 4. 41)=वा+ढाम् (VIII. 3. 13)=वोढाम् (VI. 3. 112). This with the upasarga उत् and the augment अ becomes उदवोढाम् ॥ Similar is the evolution of उदवोढम् with स्तम् ॥ Once the अ has been Vṛiddhied into आ, there is no Vṛiddhi of ओ ॥ Had we not first Vṛiddhied the वह् into वाह्, but applied the vṛiddhi rule last, then there would have been vṛiddhi of ओ, as वौढाम् which is wrong. In fact where there has not taken place vṛiddhi first, there ओ is vṛiddhied, as=सोढामित्रस्यापत्यं =सौढामित्रिः ॥

नेटि ॥ ४ ॥ पदानि ॥ न, इटि ॥

वृत्तिः ॥ इडादौ सिचि हलन्तस्याङ्गस्य वृद्धिर्न भवति ।

4. The vowel of a stem, ending in a consonant, does not get Vṛiddhi, when the सिच् takes the augment इट् ॥

As अदेवीत्, असेवीत्, अकोषीत्, अमोषीत्, but अलावीत् where the root ends in a vowel. Will not लू by taking Guṇa (which is an antaranga operation) and the substitution of अव्, become a root ending in a consonant? No, though Guṇa is antaranga, it is superseded by the express Vṛiddhi.

ह्मयन्तक्षणश्वसजागृणिश्व्येदिताम् ॥ ५ ॥ पदानि ॥ ह्, म्, य्, अन्त, क्षण, श्वस, जागृ, णि, श्वि, एदिताम् ॥

वृत्तिः ॥ हकारान्तानां मकारान्तानां यकारान्तानामङ्गानां क्षण श्वस जागृ णि श्वि इत्येतेषामेदितां च इडादौ सिचि परस्मैपदे परतो वृद्धिर्न भवति ।

5. The Vṛiddhi of the vowel of the following stems, does not take place before the इट् augment s-Aorist in the Parasmaipada; namely—the stems ending in ह्, म् or य्, the roots क्षण्, श्वस्, जागृ, a stem formed with णि, the root श्वि, and the roots having an indicatory ए in the Dhâtupâṭha.

Thus ग्रह, 'to catch' अग्रहीत्, स्यम, 'to sound' अस्यमीत्, व्यय, 'to expend' अव्ययीत्, टुवम्, 'to vomit' अवमीत्, क्षण 'to hurt' अक्षणीत्, श्वस् 'to breathe' अश्वसीत्, जागृ 'to be awake' अजागरीत्, णि, ऊन (churâdi) 'to lose' ऊनयीत्, ईल् 'to send' ईलयीत्, श्वि, अश्वयीत् ॥ एदिताम्, रगे 'to cover' अरगीत्. कखे, अकखीत् ॥

ह्मयन्तक्षणश्वसामेदितां च अतो हलादेर्लघोरिति विकल्पे प्राप्ते प्रतिषेधः ॥ जागृणिश्वीनां तु सिचि वृद्धिः प्राप्ता, सा च नेटीति न प्रतिषिध्यते, न चान्तरङ्गत्वाच्च पूर्वं गुणो भवति सिचि वृद्धेरनवकाशत्वात् ॥ यदि पूर्वं गुणः स्यादिह णिश्विग्रहणमनर्थकं स्यात् ॥ गुणायादेशयोः कृतयोर्यकारान्तत्वादेव प्रतिषेधस्य सिद्धत्वात् ॥ तस्मादिदमेव णिश्विग्रहणं ज्ञापकं न सिच्यन्तरङ्गमस्तीति ॥ अथ जागृग्रहणं किमर्थम् ॥ जाग्रोऽविचिण्णल्ङित्सु इति जागर्तेर्गुणो वृद्धेरपवादो विधीयते ॥ स यथा अचो ञ्णितीति वृद्धिं बाधते, तथा सिचि वृद्धिमपि बाधिष्यते ॥ नैतदस्ति ॥ कृते गुणे ऽतो ल्रान्तस्येति या वृद्धिः प्राप्नोति सा प्रतिषिध्यते, ॥ अथ गुणविधानसामर्थ्यादुत्तरकालभाविन्यपि वृद्धिर्बाध्यते, ॥ यथा जागरयतीत्यत्रात उपधाया इत्यपि वृद्धिर्न भवति, तथा चिण्णलोः प्रतिषेधोर्थवान्भवति इति शक्यमिह जागृग्रहणमकर्त्तुम् ॥ नन्तु क्रियते विस्पष्टार्थम् ॥

In the case of roots ऊन and ईल in the above examples, the चङ् is prohibited by III. 1. 51. This is an exception to VII. 2. 7: so far as stems in ह्, म and य् are concerned. There is no option allowed here. In the case of जागृ, णि-roots, and श्वि, the Vṛiddhi would have taken place by VII. 1. 1; and VII. 1. 4, could not have debarred Vṛiddhi, hence the special mention of these roots.

Nor can it be said, in the case of these roots, that "they will take first guṇa, on account of its being an Antaranga operation", because, then the rule of Vṛiddhi ordained by VII. 1. 1 will find no scope. Moreover, if the guṇa

took place first and then Vṛiddhi, the mention of णि-roots and श्वि in the sûtra would be redundant. For in ऊनयीत् and अश्वयीत्, having guṇated the roots ऊनि and श्वि to ऊने and श्वे, and then substituting अय् (which is also antaranga) for ए before ईत्, we have ऊनय्+ईत्, and श्वय्+ईत् ॥ Now these are roots which end in य् and would be covered by the first portion of the present sûtra, viz, "h-m-y-anta", so the especial mention of णि-roots and श्वि would be superfluous, if guṇa was to take place first. The very mention of णि-roots and श्वि in this sütra, is a jnâpaka (indicator) of the following maxim न सिचि अन्तरङ्गमस्ति ॥

Why have we used the root जागृ in the sûtra, when the special sûtra VII. 3. 85 will cause guṇa by superseding Vṛiddhi in the case of जागृ ? This supersession will take place on the analogy of अचोऽञ्णिति (VII. 2. 115); for as this vṛiddhi rule VII. 2. 115 is superseded by VII. 3. 85, so will the present Vṛiddhi rule VII. 2. 1. *Ans.* No, this is not so. No doubt VII. 3. 85 does supersede the vṛiddhi rule VII. 2. 1 and we have guṇa, as जागर्+ईत् ॥ Then comes in VII. 2. 2, which would cause vṛiddhi, because now it is a root ending in र ; this second vṛiddhi is prohibited by the present sûtra. You can say, that by the very fact that the guṇa rule VII. 3. 85 takes effect, will prevent every future Vṛiddhi, as in जागरयति there is no penultimate vṛiddhi by VII. 2. 116 [जागृ+णि = जागर्+णि (VII. 3. 85) = जागरि the rule VII. 2. 116 does not apply after guna] You can, of course, say so, and there is no answer to this but by saying that the mention of जागृ is only for the sake of distinctness.

In case the reading of जागृ in the sûtra be held necessary, then the operations which it undergoes, are shown below :

जागृ+इस+ईत् ॥ Now appears (1) the rule VI. 1. 77. requiring the change of ऋ into र ॥ (2) This यणादेश is however, debarred by the rule VII. 3. 84 which causes guṇa of the finals of verbal stems before all sârvadhâtuka and ârdhadhâtuka affixes, because this guṇa rule is an apavâda to यणादेश ॥ (3) But this guṇa in its turn is debarred by the rule VII. 2. 1 requiring the vṛiddhi. (4) But this vṛiddhi is, however, superseded by VII. 3. 85, which causes the guṇa of the final of जागृ ॥ Now having gunated it, we get this form :—

जागर्+इस+ईत् ॥ Now appears VII. 2. 3 which requires vṛiddhi, because it is a root ending in a consonant. (2) But that vṛiddhi is superseded by VII. 2. 4 because the affix सिच् has taken the इट् augment. (3) Then appears the rule VII. 2. 7 requiring optional vṛiddhi, (4) But that optional vṛiddhi is superseded by the compulsory vṛiddhi requirred by VII. 2. 2, because it is a root ending in र ॥ (5) And this last vṛiddhi is prohibited by the present sûtra VII. 2. 5. These nine stages through which the form अजागरीत् is evolved, is abbreviated in the following mnemonic verse :—गुणो वृद्धि गुणो वृद्धिः प्रतिषेधो विकल्पनम् ॥ पुन वृद्धि निषेधोऽसौ यणपूर्वाः प्राप्तयो नव ॥

ऊर्णोतेर्विभाषा ॥ ६ ॥ पदानि ॥ ऊर्णोतेः, विभाषा ॥

वृत्तिः ॥ ऊर्णोतेरिडादौ सिचि परस्मैपदपरे परतो विभाषा वृद्धिर्न भवति ।

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

6. Before an इट्-beginning s-Aorist of the Parasmaipada, there is optional Vṛiddhi of the vowel of ऊर्णु ॥

As प्रौर्णावीत् or प्रौर्णवीत् ॥ This option applies when the सिच् is not treated as ङित् ॥ But after ऊर्णु, सिच् is optionally ङित्, (I. 2. 6): when it is ङित्, there being neither guṇa nor vṛiddhi; we have उवङ् substitution, as प्रौर्णुवीत् (VI. 4. 77).

अतो हलादेर्लघोः ॥ ७ ॥ पदानि ॥ अतः, हल् आदेः, लघोः ॥

वृत्तिः ॥ हलादेरङ्गस्य लघोरकारस्य इडादौ सिचि परस्मैपदपरे परतो विभाषा वृद्धिर्न भवति ।

7. Before an इट्-beginning s-Aorist of the Parasmaipada, the short अ of the root gets optionally Vṛiddhi, when the stem begins with a consonant, and the अ is prosodially short by being followed by a simple consonant.

Thus अकणीत् or अकाणीत्, अरणीत् or अराणीत् ॥ Why do we say 'of अ'? Observe अदेवीत्, असेवीत् ॥ Besides this patent objection, there is another, not so manifest. If we had not taken अतः, the sûtra would have ordained Vṛiddhi of every *vowel* (अचः VII. 2. 3), the Vṛiddhi so ordained would be an अच् pertaining Vṛiddhi, and not an इक्-pertaining Vṛiddhi. Therefore ङित् affixes will not debar such Vṛiddhi, for the क्ङिति च (I. 1. 5), debars only इग्लक्षणा Vṛiddhi. Therefore कुटादि roots after which सिच् is ङित् (I. 2. 1), will get Vṛiddhi, which is not desired. Therefore we have only one form of न्यकुटीत्, न्यपुटीत् ॥

Why do we say 'beginning with a consonant'? Observe मा भवानकीत्, मा भवानटीत् from अक् and अट् ॥ Why do we say 'prosodially short'? Observe अतक्षीत्, अरक्षीत् ॥

But why does not vṛiddhi take place in अचकासीत् from the root चकास् (Ad. 65)? The vṛiddhi does not take place on the maxim येन ना व्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि वचन प्रामाण्यात्; for the rule applies to short अ only when a consonant intervenes between it and the affix, and not when both consonants and vowels intervene. In चकास् not only the consonants क and स intervene but also the vowel आ ॥ Hence there is no vṛiddhi. Moreover, the व्यवधान can be by one letter and not by more than one letter. Therefore, applying this maxim, the word लघोः might have been omitted from the sûtra without any detriment. In that case, the form अतक्षीत् from the root तक्ष (Bhu 685) will be explained by saying that rule VII. 2. 7 does not apply to it, because *two* consonants intervene between अ and the affix. In this view of the case, the employment of the word लघोः in the sûtra is for the sake of distinctness only.

The word इट् is understood in this sûtra, so that the rule applies to सेट् aorist. The rule therefore, does not apply to Aniṭ aorist, as अपाक्षीत् ॥

The form अपिपठिषीत् the aorist of the Desiderative root, is explained by saying that the long आ of vṛiddhi is elided by VI. 4. 64.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
CSL

नेड्वशि कृति ॥ ८ ॥ पदानि ॥ न, इट्, वशि, कृति ॥

वृत्तिः ॥ वशादौ कृति प्रत्यये परत इडागमो न भवति ।

8. The augment इट् is not added to a kṛit-affix beginning with a sonant consonant (वश् pratyâhâra).

The वश् pratayâhâra is rather vague. The rule really applies to Kṛit-affixes beginning with व, र (ल) म and न, and no कृत् affix begins with any other letter of वश् class. Thus ईशिता, ईशितुम् non-vaś letters get the augment, but not ईश्वरः, (III. 2. 175) so also दीपिता, दीपितुम् but not दीप्रम् (III. 2. 167 र) भसिता, भसितुम् but not भस्म, (III. 2. 75. मनिन्) यतिता, यतितुम् but not यत्नः (III. 3. 90 नङ्) The Vârtika नेड् वरमनादौ कृति gives the rule in a more definite form. Of course, in the Uṇâdi Kṛit-affixes, there is diversity. There we get the affix ड, for example, which of course does not take the augment, as दम् + ड = दण्डः (Uṇ I. 113). Why do we say कृत् affixes? Observe रुदिव, रुदिम ॥

Here by VII. 2. 76 the Sârvadhâtuka affixes beginning with a वल् consonant take इट् augment after the roots रुद् &c ; but this इट् will also be prohibited by the present sûtra, if the word कृति be not read in the sûtra. So that rule VII. 2. 76 would find scope before those वलादि affixes only which do not begin with a वश् letter; as रुदितः ॥ In some texts of Kâsika the counter-example is रुरुदिम in the Perfect. This is wrong, according to Padamnjari (क्रादिनियमादेव इटः सिद्धत्वात्) because इट् always comes in the Perfect except after the root कृ &c. (VII. 2. 13): so the counter-example from the Perfect Tense is not valid. This sûtra is an exception to VII. 2. 35. The Kṛit-affixes beginning with वश् letters as given by Pâṇini are the following: वन् (वनिप्, क्वनिप्, ङ्वनिप्), वर (वरच् and क्वरप्), वस् (क्वसु), रु (क्रु), लुक (क्लुकन्), मन् (मनिन्), मर (क्मरच्) न (नङ्, नन्), नज् (नजिङ्), नु (क्नु) ॥ This list will show the truth of the above vârtika.

तितुत्रतथसिसुसरकसेषु च ॥ ९ ॥ पदानि ॥ ति, तु, त्र, त, थ, सि, सु, सर, क, सेषु, ॥

वृत्तिः ॥ ति तु त्र त थ सि सु सर क स इत्येतेषु कृत्सु इडागमो न भवति ।

वार्त्तिकम् ॥ तितुत्रेषु अग्रहादीनाम् इति वक्तव्यम् ॥

9. The इट् augment is not taken by the following Kṛit-affixes :—ति, तु, त्र, त, थ, सि, सु, सर, क and स ॥

Thus (1) क्तिच्—तन्तिः but तनिता, तनितुम्, क्तिन्—दीप्तिः but दीपिता, दीपितुम् ॥ (2) तुन् (Uṇ I. 70)—सक्तुः but सचिता, सचितुम् ॥ (3) ष्ट्रन् (III. 2. 182)—पत्रं but पतिता, पतितुम्, so also Uṇâdi ष्ट्रन् (Uṇ IV. 158), as तन्त्रम् from तन् ॥ (4) तन् (Uṇ III. 86)—हस्तः but हसिता, हसितुम् ; so also लीनः, पोतः, धूर्त्तः from लू, पू, धुर्वि forming लविता, पविता, धूर्विता ॥ The त affix mentioned in the sûtra refers to this Uṇâdi त (Uṇ III. 86), and not to the त (क्त) of Nishṭhâ, for the Nishṭhâ त takes the augment, as हसितम् ॥ (5) क्थन् (Uṇ II. 2)—कुष्ठम् but कोषिता, कोषितुम्, काष्ठम् but काषिता, काषितुम् ॥ (6) क्सि (Uṇ III. 155), as कुक्षिः but कोषिता, कोषितुम् ॥ (7) क्सु (Uṇ III. 157)—इक्षुः but एषिता, एषितुम् ; (8) सरन् (Uṇ III. 70)—अक्षरम्.

but अशिता, अशितुम् ॥ (9) कन् (Uṇ III. 43)—शल्कः but शलिता, शलितुम् ॥ (10) स (Uṇ III. 62)—वत्सः but वदिता, वदितुम् ॥

Vârt:—The affix ति, तु and त्रि take इट् augment after ग्रह् and words of similar formations:—as विगृहीतिः, उपस्निहितिः, निकुचितिः, निपठितिः ॥

Before non-kṛit ति &c, we have इट्, as रोदिति, स्वपिति ॥

एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् ॥ १० ॥ पदानि ॥ एकाचः, उपदेशे, अनुदात्तात्, ॥

वृत्तिः ॥ उपदेशे य एकाच् धातुरनुदात्तश्च तस्मादिडागमो न भवति ।

10. The augment इट् is not added to that affix which is joined to a root, which in the Grammatical system of Instruction (i. e. in the Dhâtupâṭha) is of one syllable, and is without accent (anudâtta).

A list of such roots has been collected by the *Anit—Kârikâ*. They are given below.

Kârikâ:—अनिट्स्वरान्तो भवतीति दृश्यतामिमांस्तु सेटः प्रवदन्ति तद्विदः ।
अदन्तमृदन्तमृतां च वृङ्वृञौ श्विडीङिवर्णेष्वथ शीङ्श्रिञावपि ॥
गणस्थमूदन्तमुतां च रुस्नुवौ क्षुवन्तथोर्णोतिमथो युणुक्ष्णवः ।
इति स्वरान्ता निपुणैः समुच्चितास्ततो हलन्तानपि सन्निबोधत ॥

As a general rule all monosyllabic roots ending in a *vowel* except अ, long ऊ and long ॠ are anudâtta, and do not take इट् augment: as दातृ, नेतृ, चेतृ, स्तोतृ, कर्तृ, हर्तृ ॥ The following are the exceptions:—

(1) All roots ending in short अ are Udâtta and take इट्; as अवधिष्ट ॥

(2) All roots ending in long ॠ are सेट्, as तॄ—तरिता or तरीता ॥

(3) All roots ending in short ऋ are अनिट् except वृङ् (IX. 38 the references are to the class and number in the Dhâtupâṭha) and वृञ् (V. 8, X. 271): as निर्वरिता or निर्वरीता, प्रवरिता or प्रवरीता ॥

(4) All roots in short इ are Anit, except श्वि (I. 1059), 'to grow' and श्रिञ् 'to attend' (I. 945), as श्वयिता, श्रयिता ॥

(5) All roots in long ई are Anit, except शीङ् 'to rest' (II. 22), and डीङ् 'to fly' (I. 1017. IV. 27), as शयिता, उड्डयिता ॥

(6) All roots in long ऊ are सेट्, as लविता, पविता from लू and पू ॥

(7) All monosyllabic roots in short उ are Anit, except, रुङ् 'to sound' (II. 24, I. 1008), स्नु 'to flow' (II. 29), क्षु 'to sound' (II. 27), यु 'to mix' (II. 23) णु 'to praise' (II. 26), क्ष्णु 'to sharpen', (II. 28); and ऊर्णुञ् 'to cover' (II. 30, though consisting of more than one syllable, is treated like यु for the purposes of अङ्ग) ॥ Thus रविता, प्रस्नविता, क्षविता, यविता, नविता, क्ष्णविता and प्रोर्णविता ॥

Of the roots ending in consonants, all are सेट् except the following:—

Kârikâ:—इति स्वरान्ता निपुणैः समुच्चितास्ततो हलन्तानपि सन्निबोधत ।
शकिस्तु कान्तेष्वनिडेक इष्यते घसिश्च सान्तेषु वसिः प्रसारणी ॥
रभिस्तु भान्तेष्वथ मैथुने यभिस्ततस्तृतीयो लभिरेव नेतरे ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

यमिर्यमन्तेष्वनिडेक इष्यते रमिश्च यश्च श्यनि पठ्यते मनिः ।
नमिश्चतुर्थो हनिरेव पञ्चमो गमिश्च षष्ठः प्रतिषेधवाचिनाम् ॥
दिहिर्दुहिर्मेहतिरोहती वहिर्नहिस्तु षष्ठो दहतिस्तथा लिहिः ।
इमेऽनिटोऽष्टाविह मुक्तसंशया गणेषु हान्ताः प्रविभज्य कीर्त्तिताः ॥
दिशिं दृशिं दंशिमथो मृशिं स्पृशिं रिशिं रुशिं क्रोशतिमष्टमं विशिम् ।
लिशं च शान्ताननिटः पुराणगाः पठन्ति पाठेषु दशैव नेतरान् ॥
रुधिः सराधिर्युधिबन्धिसाधयः क्रुधिक्षुधी शुध्यतिबुध्यती व्यधिः ।
इमे तु धान्ता दश येऽनिटो मतास्ततः परं सिध्यतिरेव नेतरे ॥
शिषिं पिषिं शुष्यतिपुष्यती त्विषिं विषिं श्लिषिं तुष्यतिदुष्यती द्विषिम् ।
इमान्दशैवोपदिशन्त्यनिड्विधौ गणेषु षान्तान्कृषिकर्षती तथा ॥
तपिं तिपिं चापिमथो वपिं स्वपिं लिपिं लुपिं तृप्यति दृप्यती सृपिम् ।
स्वरेण नीचेन शपिं छुपिं क्षिपिं प्रतीहि पान्तान्पठितांस्त्रयोदश ॥
अदिं हदिं स्कन्दिभिदिच्छिदिक्षुदीन् शदिं सदिं स्विद्यतिपद्यती खिदिम् ।
तुदिं नुदिं विद्यतिविन्त इत्यपि प्रतीहि दान्तान्दश पञ्च चानिटः ॥
पचिं वचिं विचिरिचिरञ्जिपृच्छतीन् निजिं सिचिं मुचिभजिभञ्जिभृज्जतीन् ।
त्यजिं यजिं युजिरुजिसञ्जिमज्जतीन् भुजिं स्वजिं सृजिमृजी विद्धयनिट्स्वरान् ॥

(1.) क्—शक् 'to be able' (IV. 78, V. 15). शक्ता, शक्ष्यति

(2.) स्—घस् 'to eat' (I. 747, and also substitute of अद्), as, घस्ता ; वस् 'to dwell' (I. 1054), as वस्ता ॥ The वस् which takes Samprasâraṇa by VI. 1. 15, is meant here, and not वस् 'to cover' (II. 13), which does not vocalise, as वसिता वस्त्राणाम्, but उषितः from वस 'to dwell' (VII. 2. 52).

(3.) भ्—Three roots: रभ् 'to desire' (I. 1023), as, आरब्धा, यभ् coire (I. 1029), यब्धा, लभ् 'to take' (I. 1024), लब्धा ॥

(4.) म्—Four roots, यम् 'to cease' (I. 1033), यन्ता ; रम् 'to play' (I. 906) रन्ता, नम् 'to bow' (I.867, 1030) नन्ता, गम्लृ 'to go' (I. 1031) गन्ता ॥

5. न्—Two roots मन् 'to think' (IV. 67), मन्ता, हन् 'to kill' (II. 2), हन्ता ॥ The Divâdi मन् should be taken, otherwise मनिता from मन्—मनुते (VIII. 9).

(6.) ह्—Eight roots:—दिह् 'to smear' (II. 5), देग्धा ; दुह् 'to milk' (II. 4), दोग्धा ; मिह् 'to sprinkle' (I. 1041) मीढा, रुह् 'to grow' (I. 912) रोढा ; वह् 'to carry' (I. 1053) वोढा, नह् 'to bind' (IV. 57) नद्धा; दह् 'to burn' (I. 1041) दग्धा, लिह् 'to lick' (II. 6) लेढा ॥ In other collections सह् (I. 905, IV. 20), मुह् (IV. 89), रिह् (VI. 23), लुह् (?), are also enumerated ; of these सह् takes इट् optionally before affixes beginning with त, so also मुह् because it belongs to the class of रधादि (VII. 2. 45) the other two are not found (?) in root-collections, hence the Kârika uses the words मुक्तसंशयः ॥

(7.) श्—Ten roots:—दिश् 'to show' (VI. 3), दृश् 'to see' (I. 1037), दंश् 'to bite' (I. 1038), मृश् 'to rub' (VI. 131), स्पृश् 'to touch' (VI. 128), रिश् (VI. 126), रुश् (VI. 126) both meaning 'to hurt', विश् 'to enter' (VI. 130), लिश् 'to be small' (IV. 70, VI. 127). As देष्टा, द्रष्टा, दंष्टा, आमष्टा or आम्रष्टा, स्पर्ष्टा or स्प्रष्टा, The roots with a penultimate ऋ short, which are anudâtta in the dhâtupâṭha, with th exception of सृज् and दृश्, take optionally the augment अम् (VI. 1. 59). ॥ रेष्टा, रोष्टा, क्रोष्टा, वेष्टा, लेष्टा ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

CSL

(8.) धू — Ten roots:—रुध् with अनु, 'to love'. रुध् 'to obstruct' (IV. 65) रोद्धा. राध् 'to accomplish' (IV. 71, V. 16) राद्धा ; युध् 'to fight' (IV. 64) योद्धा; बन्ध् 'to bind' (I. 1022), बन्द्धा ; साध् 'to accomplish' (V. 17) साद्धा ; क्रुध् 'to be angry' (IV. 80) क्रोद्धा, क्षुध् 'to be hungry' (IV. 81) क्षोद्धा ; शुध् 'to be pure' (IV. 82) शोद्धा, बुध् 'to be aware' (IV. 63) बोद्धा ; व्यध् 'to pierce' (IV. 72) व्यद्धा ; सिध् 'to be accomplished' (IV. 83) सेद्धा ॥ The roots बुध् and सिध् are exhibited in the above Kârikâ with श्यन् vikarana (बुध्यति, सिध्यति); therefore बुध् and सिध् take इट् in other ganas than the Fourth ; as बोधिता and सेधिता ॥ There being want of prohibition with regard to निष्ठा, we have बुधितं and सिधितं ॥

(9.) षू-roots. Ten. शिष् 'to distinguish' (VII, 14) शेष्टा ; पिष् 'to pound' (VII. 15) पेष्टा, शुष् 'to become dry' (IV. 74) शोष्टा ; पुष् 'to be nourished' (IV. 73), पोष्टा, त्विष् 'to shine' (I. 1050) त्वेष्टा, विष् 'to pervade, to sprinkle' (I. 729, III. 13, IX. 54) वेष्टा, श्लिष् 'to embrace' (I. 734. IV. 77) श्लेष्टा ; तुष् 'to be satisfied' (IV. 75) तोष्टा, दुष् 'to be sinful' (IV. 76) दोष्टा. दोक्ष्यति, द्विष् 'to hate' (II. 3) द्वेष्टा, द्वेक्ष्यति, कृष् 'to draw' (I. 1059, VI. 6 both Bhuâdi and Tudâdi are taken, as the kârikâ uses the two forms), आक्रष्टा and आकर्ष्टा ॥

(10.) पू-Thirteen roots : तप् 'to burn' (I. 1034, IV. 51) तप्ता, तप्स्यति, तिप् 'to distil' (I. 385) तेप्ता, आप् 'to obtain' (V 14, X. 295) आप्ता; वप् 'to sow' (I. 1052) वप्ता; स्वप् 'to sleep' (II. 59) स्वप्ता; लिप् 'to anoint' (VI. 139) लेप्ता; लुप् (VI. 137) 'to break', लोप्ता ॥ The roots तृप् and दृप् optionally take इट्, as they belong to रधादि class (VII. 2. 45, Divâdi 84–91). The special mention of these two roots in the kârikâ, is for the sake of indicating that these roots take अम् augment ; as त्रप्ता or तर्प्ता, or तर्पिता; द्रप्ता, or दर्प्ता or दर्पिता ॥ The तृप् and दृप् belonging to Tudâdi class, are Udâtta and सेट् ॥ सृप् (I. 1032) 'to creep' स्रप्ता, सर्प्ता; शप् 'to curse' (I. 1049) शप्ता ; छुप् 'to touch' (VI. 125) छोप्ता ; क्षिप् 'to throw' (IV. 14) क्षेप्ता ॥

(11.) दू-Fifteen roots. अद् 'to eat' [II. 1] अत्ता; हद् 'to void excrement' (I. 1026) हत्ता; स्कन्द् 'to leap' (I. 1028) स्कन्ता; भिद् 'to break' (VII. 2) भेत्ता, छिद् 'to cut' (VII. 3) छेत्ता; क्षुद् 'to pound' (VII. 6) क्षोत्ता, क्षोत्स्यति, शद् 'to perish' (I. 908, VI. 134) शत्ता, सद् 'to sink' (I. 907, VI. 133) सत्ता, स्विद् 'to sweat' (IV. 79) स्वेत्ता ॥ The root is exhibited as स्विद्यति in the above kârikâ, showing that the Fourth class root is to be taken, and not the Bhuâdi (I. 780), which is udâtta and takes इट् ॥ पद् 'to go' (IV. 60), पत्ता ; खिद् 'to be troubled' (IV. 61, VI. 142, VII. 12) खेत्ता, तुद् 'to strike' (VI. 1) तोत्ता ; नुद् 'to impel' (VI. 2) नोत्ता; विद् (IV. 62) वेत्ता ॥ The root विद् is exhibited in the kârikâ, as विद्यति and विन्त, therefore, the rule applies to विद्यति and रुधादि विद् ॥ The Adâdi (वेत्ति) and Tudâdi (विन्दति) विद् is सेट्, as वेदिता विद्यानाम, वेदिता धनस्य ॥

(12.) चू-six roots :—पच् 'to cook' (I. 187) पक्ता, पक्ष्यति ; वच् 'to speak' (II. 54) वक्ता, विच् 'to separate' (VII. 5) विवेक्ता, रिच् 'to make empty' (VII. 4) रेक्ता; सिच् 'to sprinkle' (VI. 140) सेक्ता; मुच् (VI. 136) 'to loose' मोक्ता ॥

(13.) छू-One root प्रच्छ् 'to ask' (VI. 120) प्रष्टा, प्रक्ष्यति ॥

(14.) ज्–Fifteen roots :—रञ्ज् 'to colour' (I. 865. 1048) रङ्क्त्वा; निज् 'to cleanse' (III. 11) निर्णेक्ता, नेक्ष्यति ; भज् 'to honor' (I. 1047) भक्ता; भञ्ज् 'to break' (VII. 16) भङ्क्त्वा; भ्रस्ज् 'to fry' (I. 181) भ्रष्टा or भर्ष्टा; त्यज् 'to quit' (I. 1035) त्यक्ता; यज 'to sacrifice' (I. 1051) यष्टा, युज् 'to join' (IV. 68, VII. 7) योक्ता; रुज् 'to break' (VI. 123) रोक्ता; सञ्ज् 'to adhere' (I. 1036) सङ्क्त्वा, मज्ज to be immersed' (VI. 122) मङ्क्त्वा; भुज् 'to bend' (VI. 124) 'to enjoy' (VII. 17). भोक्ता, स्वज् 'to embrace' (I. 1025) परि-ष्वक्ता; सृज 'to emit' 'to create' (IV. 69, VI. 121) स्रष्टा; मृज् 'to cleanse' (I. 269, II. 57), मार्ष्टा, मर्जिता ॥ The root मृज् is exhibited in the Dhâtupâṭha with a long indicatory ऊ, e-s, मृजू शुद्धौ (II. 57). It, therefore, optionally would take इट् ॥ Nor does this root take अम् augment. The inclusion of this root in the above list is, therefore, questionable. Others read विज instead of मृज ॥ The निजादि root विज is Aniṭ (III. 12) i. e. विज् 'to separate' the विज् of Rudhâdi takes इट् ॥

Why do we say "a monosyllabic root"? Observe अवधीत् ॥ The root is taught as वध with a final अ (II. 4. 42) in order to prevent vṛiddhi. Why do we say "in upadeśa or Dhâtupâṭha"?

The rule will not apply to roots which have become anudâtta during evolution i. e. when taking affixes. Therefore, we have पचिष्यति and लविष्यति with इट्, but not here, कर्ता कर्तान्, कर्तुम् ॥

श्र्युकः किति ॥ ११ ॥ पदानि ॥ श्री, उकः, किति ॥

वृत्तिः ॥ श्रि इत्येतस्योगन्तानां च किति प्रत्यये परत इडागमो न भवति ।

Kârikâ:—वाच्य ऊर्णोर्णुवद्भावो यङ्प्रसिद्धिः प्रयोजनम् । आमश्च प्रतिषेधार्थमेकाचश्चेडुपग्रहात् ॥

11. The augment इट् is not added to an affix having an indicatory क्, when it comes after the root श्रि, or after a monosyllabic root ending in उ, ऊ, ऋ or ॠ in the Dhâtupâṭha.

As श्रित्वा, श्रितः, श्रितवान् ॥ So also with roots ending in उक् vowels: as युत्वा, युतः, युतवान् ; लूत्वा, लूनः, लूनवान् ; वृत्वा, वृतः, वृतवान् ; तीर्त्वा, तीर्णः, तीर्णवान् ॥

Why 'श्रि and उक् ending roots only'? Observe विदितः ॥ Why having an indicatory क्? Observe श्रयितृ, श्रयितुम्, श्रयितव्यम् ॥ Some read two क's in the sûtra and would apply it to the indicatory ग् also, as भूष्णु (III. 2. 139).

This rule applies to those roots, which have not been enumerated above. In the case of श्रु the Nishṭhâ will not take इट् even by VII. 2. 49 read with VII. 2. 15.

When two क are read in the sûtra, one standing for ग्; there arises a little difficulty of combination. Thus ग् coming after the visarga of उकः would require that the visarga be changed to उ by VI. 1. 114. If ग be changed to क् (VIII. 4. 55) then also, the visarga required to be changed into upadhmaniya by VIII. 3. 37. If the change of ग into क (VIII. 4. 55) be considered asiddha

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

CSL

(VIII. 2. 1.), then also the visarga must be changed to उ (VI. 1. 114), and the sûtra should be श्युकोकिति ॥ This, however, is not done as an anomaly allowable in sûtra construction. According to Kâsikâ, this difficulty would not at all arise, if in the sûtra ग्लाजिस्थश्चक्स्नु (III. 2. 139), the स्था + आ be taken as compounded into स्था; so that that rule would apply to that स्था which ends in आ, and not to that स्था whose final is changed to ई; so that the form स्थास्नुः is evolved without anomaly : and the affix will be कित् (क्स्नु) and not गित् (ग्स्नु). The affix being कित्, the above sandhi difficulty will not arise at all.

The word उपदेश is understood here also, so that the rule will apply to roots which end in उक् vowel, in their original states and not to the transformed base before the affix. Thus तॄ is a उक्-ending root, which is transformed to तीर् before the Nishtha त ॥ The rule will apply to it, as तीर्णः ॥ If you object saying, that तॄ ends in long ॠ and its Desiderative optionally takes इट् by VII. 2. 41, and therefore, its Nishthâ will always take no इट् by VII. 2. 15. we reply, that the option taught in VII. 2. 41 applies to roots ending in long ॠ; but when the root vowel is changed to ई, it is no longer a ॠ-ending root. If you say, the rule of sthânivad bhâva will apply : we say, that that rule is not applicable to अल् विधि, and this is an अल्विधि ॥ Therefore, the word उपदेश should be read into this sûtra. If this be so, the rule ought to apply to जागृ, and we could not get the forms जागरितः and जागरितवान् ॥ To explain this we should also read the anuvritti of एकाच् into this sûtra. The root ऊर्णु, however is an exception and is governed by this rule, in spite of its consisting of more than one vowel. Thus प्रोर्णुतः and प्रोर्णुतवान् ॥

Kârikâ :—ऊर्णु is treated as if it was नु, when the affix श्नु is to be applied, आम् is to be prohibited, or इट् is to be debarred.

सनि ग्रहगुहोश्च ॥ १२ ॥ पदानि ॥ सनि, ग्रह, गुहोः, च ॥

वृत्तिः ॥ ग्रह गुह इत्येतयोरुगन्तानां च सनि प्रत्यये परत इडागमो न भवति ।

12. The Desiderative affix सन् does not get the augment इट्, not only after roots ending in उ, ऊ, ऋ and ॠ, but also after ग्रह and गुह ॥

As जिघृक्षति, जुघुक्षति, रुरूषति, लुलूषति ॥ The anuvritti of श्रि is not drawn into this sûtra, as option is allowed regarding it by VII. 2. 49. ग्रह would always get इट्, गुह (I. 944) being ऊदित् (in the Dhâtupâṭha), would have optionally taken इट् (VII. 2. 44)

The forms जिघृक्षति and जुघुक्षति are thus evolved :—ग्रह + सन् (the affix is कित् by I. 2. 8) = गृह + सन् (VI. 1. 16) = गृढ + सन् (VIII. 2. 31) = गृक् + सन् (VIII. 2. 41) = जिघृक्षति (VIII. 2. 37). So also with गुह संवरणे, the सन् is कित् here by I. 2. 10.

कृसृभृवृस्तुद्रुस्रुश्रुवो लिटि ॥१३॥ पदानि॥ कृ, सृ, भृ, वृ, स्तु, द्रु, स्रु, श्रुवः, लिटि ॥

MINISTRY OF CULTURE • GOVERNMENT OF INDIA

वृत्तिः ॥ कृ सृ भृ वृ स्तु द्रु स्रु श्रु इत्येतेषां लिटि प्रत्यये इडागमो न भवति ।
वार्त्तिकम् ॥ कृञोसुट इति वक्तव्यम् ॥

13. The Personal endings of the Perfect do not get the augment इट्, after कृ, सृ, भृ, वृ, स्तु, द्रु, स्रु, श्रु ॥

Thus कृ—चकृव, चकृम ; सृ, ससृव, ससृम ; भृ, बभृव, बभृम ; वृञ्, ववृव, ववृम ; वृङ्, ववृवहे, ववृमहे ; स्तु, तुष्टुव, तुष्टुम ; द्रु, दुद्रुव, दुद्रुम ; स्रु; सुस्रुव, सुस्रुम ; श्रु; शुश्रुव, शुश्रुम ॥ सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः, कादय एव लिट्यनिटस्ततोन्ये सेट इति ॥

These roots with the exception of वृ are Aniṭ by rule VII. 2. 10; their special mention here is for the sake of niyama, namely, these roots alone are Aniṭ in the Perfect, other roots are all Seṭ in the Perfect. Thus बिभिदिव, बिभिदिम, लुलुविव, लुलुविम ॥ All anudâtta roots of the Dhâtupâṭha are to be understood, by this rule, to get इट् ॥ The affix थ of the Perfect gets इट् after वृञ्, as the irregular form ववर्थ in VII. 2. 64, indicates that in the Veda, थ does not get इट् after वृञ्, but in the secular literature it does. By VII. 2. 63, the थ would have got इट् after स्तु, द्रु, स्रु and श्रु ; that इट् is also prohibited by the present sûtra. As तुष्टोथ, दुद्रोथ, सुस्रोथ, शुश्रोथ ॥

Vârt :—इट् is added when कृ takes the सुट् augment : as संचस्करिव, संचस्करिम ॥ The rule VII. 2. 63, applies here also, as संचस्करिथ ॥

श्र्युकः किति ॥ १४ ॥ पदानि ॥ श्वि, ईदितः, निष्ठायाम्, ॥
वृत्तिः ॥ श्वयतेरीदितश्च निष्ठायामिडागमो न भवति ॥

14. The Participial affixes त and तवत् (kta and ktavatu), do not get the इट् augment after श्वि, and after the root which has an indicatory ई ॥

As शूनः, शूनवान ; ओलजी (VI. 10),—लग्न, लग्नवान् ; ओविजी (VI. 9), उद्विग्नः, उद्विग्नवान् ॥ The त is changed to न because of the indicatory ओ (VIII. 2. 45). So also दीपी (IV. 42), दीप्तः, दीप्तवान् ॥ In the Dhâtupâṭha, डीङ् (IV. 27), is classed among ओदित् roots, and it indicates that the Nishṭhâ is aniṭ after it : and ओ is for न-change (VIII. 2. 45) as, उड्डीनः, उड्डीनवान् ॥ The word निष्ठायाम् governs the following sûtras upto VII. 2. 35.

यस्य विभाषा ॥ १५ ॥ पदानि ॥ यस्य, विभाषा ॥
वृत्तिः ॥ यस्य धातोर्विभाषा क्वचिदिडुक्तस्तस्य निष्ठायां परत इडागमो न भवति ॥

15. The Participial-affixes do not take इट्, after those roots, to which another suffix can optionally be added, with or without this augment इ ॥

That is, a root which is *optionally* Seṭ before other affixes, is *invariably* aniṭ before Nishṭhâ. Thus by VII. 2. 44, वल् consonant beginning affixes are optionally सेट् after the roots धू &c. The Nishṭhâ after धू &c, will be invariably aniṭ. Thus विधूतः, विधूतवान् ; गूढः, गूढवान् ॥ By VII. 2. 56, the roots having an indicatory उ, *optionally* are followed by Seṭ क्त्वा ॥ The Nishṭhâ after उदित् roots will *invariably* be aniṭ : as वृक्णः, वृक्णवान् ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

By the vârtika तनि पदि दरिद्राणामुपसंख्यानम् the roots तन्, पत and दरिद्रा take optional इट् in the Desiderative (VII. 2. 49). Though पत् is a root which thus *optionally* takes इट् in the Desiderative, yet its Nishṭhâ is always सेट्, for Pâṇini himself has employed the word पतित in Sûtra II. 1. 24, 38. According to Padamanjari this rule of यस्य विभाषा is anitya and not of universal application. Because had this rule been of universal application then the root कृत which is *optionally* aniṭ by VII. 2. 57, would be *universally* aniṭ by the present sûtra : and there would be no necessity of reading it with a long ई in the Dhâtupâṭha, as कृती छेदने (VI. 141) to make its nishṭhâ aniṭ under VII. 2. 14.

आदितश्च ॥ १६ ॥ पदानि ॥ आदितः, च, ॥

वृत्तिः ॥ आदितश्च धातोर्निष्ठायामिडागमो न भवति ॥

16. The Participial-affixes do not get इट् augment after a root which has an indicatory आ ॥

As ञिमिदा — मिन्नः, मिन्नवान् ; ञिक्ष्विदा — क्ष्विण्णः, क्ष्विण्णवान् ; ञिष्विदा — स्विन्नः, स्विन्नवान् ॥ The च implies that other roots not enumerated are to be also included, as आश्वस्तः, वान्तः ॥

This and the sûtra following it could have been made into one, as आदितश्च विभाषा भावादिकर्मणोः ॥ The separate making of two sûtras indicates that the rule of यस्य विभाषा (VII. 2. 15), applies with the restrictions and limitations of the rule ordaining 'option', i. e., the prohibition of इट् augment, with regard to the participial-affixes is limited by the same conditions, which apply to the optional employment of इट् before other affixes in the विभाषा rules (यदुपाधेर्विभाषा, तदुपाधेः प्रतिषेधः) ॥ Thus VII. 2. 68 ordains इट् optionally to the affix वसु after the roots गम्, हन्, विद् and विश् ॥ The root विद् there is the Tudâdi root meaning 'to acquire'. The rule यस्य विभाषा will apply to this विद् with this meaning : and not to विद् meaning 'to know', the Past Participles of which are विदितः, विदितवान् ॥

विभाषा भावादिकर्म्मणोः ॥ १७ ॥ पदानि ॥ विभाषा, भाव, आदिकर्म्मणोः ॥

वृत्तिः ॥ भावे आदिकर्म्मणि च आदितो धातोर्विभाषा निष्ठायामिडागमो न भवति ॥

17. The participial affixes after roots having an indicatory आ, may optionally take the augment इट्, when the affixes have an Impersonal sense, or denote the beginning of an action.

Thus मिन्नमनेन or मेदितमनेन, प्रमिन्नः, प्रमेदितः ॥ The Saunâgas optionally make the Nishṭhâ seṭ after the root शक्, when the affix has a Passive significance even, as शकितो घटः कर्त्तुम् or शक्तः घटः कर्त्तुम् ॥ Not so, when the affix has Impersonal force, as शक्तमनेन ॥ The root अस् 'to throw' (अस्यति), is followed by सेट् Nishṭhâ, when the sense is Impersonal : as असितमनेन ; but not when the beginning of action is meant, as अस्तः काण्डः ॥

क्षुब्धस्वान्तध्वान्तलग्नम्लिष्टविरिब्धफाण्टबाढानि मन्थमनस्तमःसक्ताविस्पष्टस्वरा-

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
CSL

नायासभृशेषु ॥ १८ ॥ पदानि ॥ क्षुब्ध, स्वान्त, ध्वान्त लग्न, म्लिष्ट, विरिब्ध, फाण्ट, बाढानि, मन्थ, मनः, तमः, सक्त, अविस्पष्ट, स्वर, अनायास, भृशेषु ॥

वृत्तिः ॥ क्षुब्ध स्वान्त ध्वान्त लग्न म्लिष्ट विरिब्ध फाण्ट बाढ इत्येते निपात्यन्ते यथासंख्यं मन्थ मनस्तमः सक्ताविस्पष्ट स्वरानायासभृश इत्येतेष्वर्थेषु ॥

18. The following words are made without इट् augment in the senses given against them :—

1. क्षुब्धः 'a churning stick', 2. स्वान्तः 'the mind', 3. ध्वान्तः darkness', 4. लग्नः 'attached', 5. म्लिष्टः 'indistinct or unintelligible', 6. विरिब्धः 'a note or tone', 7. फाण्टः 'made without an effort or by an easy process', and 8. बाढः 'excessive'.

When the words have not the above sense, we have 1. क्षुभितं 'disturbed or agitated'. The phrase क्षुब्धो गिरिः or नदी is a metaphorical use of the word. 2. स्वनितः as स्वनितो मृदङ्गः, स्वनितं मनसा ॥ 3. ध्वनितो मृदङ्गः or ध्वनितं मनसा ॥ 4. लगितं, 5. म्लेच्छितं, (= अपभाषितं) 6. विरेभितं from रेभृ 'to sound', or विरिभितं from रिभि ॥ 7. फाणितं ॥ फाण्ट is a decoction, prepared without much trouble, by simply slightly heating the substance with some water, without powdering or pasting it. (अवधूतमपिष्टं च कषायमुदकसंपर्कमात्राद् विभक्तरसमीषदुष्णं) a medicine for any disease may be administered in five forms :—रसः or essence, कल्कः paste or powder, शृतः decoction or extract, शीतः cold extract prepared by throwing pounded drugs into cold water, and keeping that all night to soak. This watery extract, to be drunk in the morning, is so called. फाण्ट is a similar hot preparation, but for immediate use, when the drugs are put in boiling water and the decoction after purification is ready for use as a drink. 8. बाहितं from बाहृ 'to strive'.

धृषिशसी वैयात्ये ॥ १९ ॥ पदानि ॥ धृषि, शसी, वैयात्ये, ॥

वृत्तिः ॥ वियातस्य भावो वैयात्यम् प्रागल्भ्यमविनीतता ॥ तत्र धृष् शस् इत्येतयोर्निष्ठायामिडागमो न भवति ॥

19. The Participial affix does not get इट् augment, after the roots धृष् and शस्, when meaning 'bold, impudent and arrogant'.

As धृष्टः, विशस्तः ॥ The root धृष् is exhibited in the Dhâtupâṭha as ञिधृषा 'to be impudent' (V. 2 2), and as it has an indicatory आ, its past participle would be अनिट् by VII. 2. 16. शस् is शसु in the Dhâtupâṭha (I. 763), and as it has an indicatory उ by VII. 2. 56. read with VII. 2. 15, its Nishṭhâ is also Aniṭ. The special mention of these roots here, is for the sake of making a niyama rule: namely, अनिट् only then when meaning 'impudent', and सेट् in other senses: as धर्षितः, विशसितः "धृष् never forms past participle with the force of भाव (Impersonal action) or आदिकर्म (beginning of action), and therefore VII. 2. 17 cannot apply to it"—This is Kâśikâ. According to Bhattoji Dikshit who

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

CSL

quotes Haradatta and Mâdhava, धृष् forms participles in those senses, when option is allowed, as, धृष्टं or धर्षितं, प्रधृष्टः or प्रधर्षितः not meaning 'impudent'.

दृढः स्थूलबलयोः ॥ २० ॥ पदानि ॥ दृढः, स्थूल, बलयोः, ॥

वृत्तिः ॥ दृढ इति निपात्यते स्थूले बलवति चार्थे ॥

20. The irregularly formed Past Participle दृढ means 'stout' and 'strong'.

It is derived from दृंह् with क्त affix. In other senses, the forms are दंहितम् or दृंहितम् ॥ There are two roots one दृह् (I. 769) without nasal, and the other दृंह् (I. 770) with the nasal. दृढ can be derived from any one of these by eliding ह्, and the nasal, and changing त् to ढ, and not adding the augment इट् ॥

The difference between स्थूल and बल is that a man may be stout or स्थूल without being strong (बलवान्) and *vice versa.* The word बल in the sûtra is equal to बलवत्; in fact, the word बल is formed by अच् affix. The irregularity in the formation of दृढ consists in the absence of इट् and the elision of ह् (and of न्, if the root दृंह् be taken): and the change of त into ढ ॥ This irregular elision of ह is for the sake of preventing the application of the rule पूर्वत्रासिद्धम् (VIII. 2. 1). The form could have been obtained in the regular way by the elision of ह, thus: दृह्+त=दृढ्+त (VIII. 2. 31)=दृढ्+ध=दृढ्+ढ=दृ+ढ (VIII. 3. 13)=दृढ ॥ But then when ढ is elided, the rule पूर्वत्रासिद्धम् will apply, and the forms द्रढिमा, द्रढीयान्, द्रढयति could not be obtained. For ऋ is changed to र by VI. 4. 161 only when it is *laghu* or light, but ढ-lopa being considered asiddha, the ऋ would be heavy as standing before a conjunct consonant. So also the form परिद्रढय्यागतः could not be obtained: for the णि would not be changed to अय् before ल्यप when the ऋ is not light or laghu (VI. 4. 56). So also, परिदृढस्यापत्यं=पारिदृढी (the daughter of Paridṛḍha) could not be formed. For ऋ being considered guru or heavy, the affix ष्यङ् would have come in the feminine (IV. 1. 78).

प्रभौ परिवृढः ॥ २१ ॥ पदानि ॥ प्रभौ, परिवृढः ॥

वृत्तिः ॥ परिवृढ इति निपात्यते प्रभुश्चेद्भवति ॥

21. The irregularly formed परिवृढ means 'Lord'.

This is formed, like दृढ, from वृह् or वृंह् ॥ When not having the sense of 'Lord', we have परिवृहितम् and परिवृंहितम् ॥

The ह is elided first as an anomaly. By so doing we can get the forms like परिव्रढयति, परिव्रढय्यगतः; पारिवृढीकन्या ॥ The form परिव्रढय्य is formed by ल्यप् instead of ktvâ ॥ Though the full noun is परिवृढ and णिच् is added to such a noun, yet for the purposes of ktvâ it is considered as a compound verb, having परि as upasarga. In fact, णिच् is added to वृढ, and the root becomes व्रढि, and then ktvâ is added to this root, and then there is compounding of परि with this word ending in ktvâ, and then by the regular process the ktvâ is replaced by ल्यप् ॥ The general rule is that Derivative roots formed from nouns, like परिवृढ, अपमनस, समनस &c which have an upasarga as one of their formative elements,

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

are treated as if they were compound verbs having those upasargas. The result of this is, that though the full noun is सुमनस्, yet in the derivative verb, सु will be treated as an upasarga, as in ordinary compound verbs. Thus the augment अ in the Imperfect is added after सु and not before it, as स्वमनायत, उद्मनायत ॥ The rule is उपसर्गसमानाकारं पूर्वपदं धातुसंज्ञाप्रयोजके प्रत्यये चिकीर्षिते पृथक् क्रियते ॥ The Participial form of these words is therefore with ल्यप् and not क्त्वा, as सुमनाय्य and उन्मनाय्य ॥ The only exception to this rule is the noun संग्राम, in which the upasarga सम् is not considered as a separate member in the Derivative verb. This being the general rule, in परिग्रहयाति the portion परि is treated as an upasarga, and ग्रहयाति as the verb, and its accent is governed by तिङ्ङ तिङः (VIII. 1. 28) i. e. it becomes altogether unaccented and परि retains its accent. So also परिग्रहय्य, where is परि is compounded with the Participial form ग्राहित्वा, and then क्त्वा is changed to ल्यप् by VII. 1. 37.

कृच्छ्रगहनयोः कषः ॥ २२ ॥ पदानि ॥ कृच्छ्र, गहनयोः, कषः, ॥

वृत्तिः ॥ कृच्छ्र गहन इत्येतयोरर्थयोः कषेर्द्धातोर्निष्ठायामिडागमो न भवति ॥

22. The Participial affix does not take the augment इट् after the root कष्, when the participle means 'difficult' and 'impenetrable'.

As कष्टो ऽग्निः, कष्टं व्याकरणं, ततोऽपि कष्टतराणि सामानि ॥ "Difficult is Fire-sacrifice i. e. it is difficult to completely master the ritual connected with the worship of fire; and difficult enough is Grammar, but the Sâmâns are worst of all". कष्टानि वनानि 'impervious forests.' कष्टाः पर्वताः ॥ When not havig these senses, we have कषितं सुवर्णम् ॥

घुषिरविशब्दने ॥ २३ ॥ पदानि ॥ घुषिः, अविशब्दने ॥

वृत्तिः ॥ घुषेर्द्धातोरविशब्दनेऽर्थे निष्ठायामिडागमो न भवति ॥

23. The Participial affix does not take the augment इट्, after the root घुष् in any sense other than that of 'proclaimed'.

As घुष्टा रज्जुः, घुष्टौ पादौ but अवघुषितं वाक्यमाह ॥ विशब्दन = प्रतिज्ञानम् 'assertion, affirmation, agreement'. घुषिर् अविशब्दने is Bhvâdi (I. 683), and घुषिर् विशब्दने is Churâdi (X. 187), both of these are referred to in the sûtra. The prohibition of विशब्दन in the sûtra, indicates by jñâpaka that the णिच् added to the root in the Churâdi class in the sense of विशब्दन is anitya. So the following construction becomes valid:- as महीपालवचः श्रुत्वा जुघुषुः पुष्यमाणवाः "expressed their opinions in words".

In short the णिच् is optionally added to the घुषिर् of the Churâdi class.

Some say the Churâdi णिच् is anitya generally and not only after घुषिर् (अनित्य ण्यन्ताश्चुरादयः) ॥ This is inferred from the mention of the root चिति स्मृत्याम् (X. 2) in this class. The indicatory इ in चिति shows that the augment

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

नुम् will be added to the root, which will thus become चिन्त and this न will be retained throughout and never dropped. (VII. 1. 48). Now had the णिच् been nitya, then the root ought to have been taught as चिन्त स्मृत्याम्, because no rule would have caused the elision of the न् of चिन्त when णिच् was added. The enunciation of the root as चिति, therefore, indicates that the churâdi णिच् is anitya, and thus we get the forms like चिन्तितः, चिन्त्यात्, चिन्त्यते, चिन्तति, चिन्तेत् &c.

अर्देः संनिविभ्यः ॥ २४ ॥ पदानि ॥ अर्देः, सम्, नि, विभ्यः ॥

वृत्तिः ॥ सं नि वि इत्येतेभ्य उत्तरस्यार्देर्निष्ठायामिडागमो न भवति ॥

24. The Participial affix does not take the इट्, after the root अर्द when it is preceded by सं, नि or वि ॥

As समर्णः, 'plagued' न्यर्णः, व्यर्णः ॥ Why 'of अर्द'? Observe समेधितः ॥ Why 'सम्, नि or वि'? Observe अर्दितः ॥

अभेश्चाविदूर्ये ॥ २५ ॥ पदानि ॥ अभेः, च, आविदूर्ये ॥

वृत्तिः ॥ अभिशब्दादुत्तरस्यार्देराविदूर्ये निष्ठायामिडागमो न भवति ॥

25. The Participial affix does not take the इट्, after अर्द preceded by अभि, when the meaning is that of 'near'.

As अभ्यर्णा सेना, अभ्यर्णा शरत् ॥ Why 'when meaning near'? See अभ्यर्दितो वृषलः शीतेन meaning पीड़ितः॥ विदूर means 'remote,' that which is not remote is अविदूर 'non-remote,' the state of being non-remote is आविदूर्यम् 'non-remote-ness.' The affix ष्यञ् is added irregularly, in spite of the prohibition contained in V. 1. 121.

णेरध्ययने वृत्तम् ॥ २६ ॥ पदानि ॥ णेः, अध्ययने, वृत्तम्, ॥

वृत्तिः ॥ ण्यन्तस्य वृत्तेर्निष्ठायामध्ययनार्थे वृत्तमितीडभावो णिलुक् च निपात्यते ॥

26. The word वृत्त is formed from the causative of वृत्, in the sense of 'studied through or read.'

There is absence of इट् and luk-elision of the causative sign. As वृत्तो गुणो देवदत्तेन 'Devadatta has read or gone through Guṇa.' (गुणः पाठः पदक्रमसंहिता रूपोऽध्ययनविशेषः) ॥ वृत्तं पारायणं देवदत्तेन ॥ When the sense is not that of 'read', we have वर्त्तितम् ॥ The root वृत् is intransitive, and becomes Transitive when employed in the Causative. The participle is formed from this Transitive causative verb, otherwise it could not have governed an object as shown above. "The affix क्त is added with a Passive force to वृत्, as we find the author himself using this form in निर्वृत्तम् in sûtras IV. 2. 68, and V. 1. 79; on the analogy of निर्वृत्त the word वृत्तः could also have been formed without this sûtra."

वा दान्तशान्तपूर्णदस्तस्पष्टच्छन्नज्ञप्ताः ॥२७॥ पदानि ॥ वा, दान्त, शान्त, पूर्ण, दस्त, स्पष्ट, छन्न, ज्ञप्ताः, ॥

वृत्तिः ॥ णेरित्यनुवर्त्तते। दम् शम् पूरी दस् स्पश् छद् ज्ञप् इत्येषां ण्यन्तानां धातूनां वा अनिट्त्वं निपात्यते ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
1372
GSL

27. The following irregularly formed Participles, from the causative roots, may optionally take इट्, namely, दान्त, शान्त, पूर्ण, दस्त, स्पष्ट, छन्न, ज्ञप्त ॥

These words are formed either from the causative base or from the primary roots दम् &c. The other forms are दमितः, शमितः, पूरितः, दासितः, स्पाशितः, छादितः and ज्ञपितः ॥ The words दान्त &c. are formed by the luk-elision of णि (Causative), and not taking the इट् Augment. By VII. 2. 49 ज्ञप् optionally is सेट् and, therefore, by VII. 2. 15, its Participle would have been *always* अनिट्, hence, this sûtra makes an option.

रुष्यमत्वरसंघुषास्वनाम् ॥ २८॥ पदानि ॥ रुषि, अम, त्वर, संघुष, आस्वनाम् ॥
वृत्तिः ॥ वेति वर्त्तते । रुषि अम त्वर संघुष आस्वन इत्येतेषां निष्ठायां वा इडागमो न भवति ॥

28. The Participial affix may optionally get इट् augment, after रुष्, अम्; त्वर, संघुष्, and आस्वन् ॥

As रुष्टः or रुषितः ॥ By VII. 2. 48, the affixes after रुष् are *optionally* सेट्, and therefore by VII. 2. 15, the Nishṭhâ after this verb would have been *always* aniṭ; hence this optional rule. अभ्यान्तः or अभ्यमितः; तूर्णः or त्वरितः ॥ The त्वर् is exhibited in the Dhâtupâṭha as ञित्वरा (I. 812) i. e. with an indicatory long आ, and hence by VII. 2. 16. would have been aniṭ always, this rule makes it optionally aniṭ. So also, संघुष्टौ पादौ, or संघुषितौ पादौ, संघुष्टं or संघुषितं वाक्यमाह, संघुष्टौ or संघुषितौ रम्यौ ॥ घुष preceded by सम् will be optionally aniṭ, even when having any sense other than that of 'proclaimed', as this *subsequent* sûtra supersedes VII. 2. 23 so far. So also आस्वान्तः or आस्वनितो देवदत्तः, आस्वान्तम् or आस्वनितं मनः ॥ स्वन् when preceded by आ, though denoting 'mind,' is *optionally* aniṭ, in spite of VII. 2. 18, that rule being superseded so far by this *subsequent* rule.

हृषेर्लोमसु ॥ २९ ॥ पदानि ॥ हृषेः, लोमसु, ॥
वृत्तिः ॥ लोमसु वर्त्तमानस्य हृषेर्निष्ठायां वा इडागमो न भवति ॥
वार्त्तिकम् ॥ विस्मितप्रतिघातयोश्चेति वक्तव्यम् ॥

29. The Participial affix optionally takes इट्, after हृष् when the word लोमन् or its synonym is in construction with it.

As हृष्टानि लोमानि or हृषितानि लोमानि; हृष्टाः केशाः or हृषिताः केशाः; हृष्टं or हृषितं लोमभिः or केशैः ॥ हृषु 'to lie' (I. 741) is exhibited with an indicatory उ in the Dhâtupâṭha, and would have been consequently *always* aniṭ, in the Nishṭhâ (VII. 2. 15) because it was optionally aniṭ before ktvâ (VII. 2. 56) hence this rule. हृष् 'to be delighted' (IV. 119) is also included here, this verb is सेट् ॥ The option appertains to both these verbs. The word लोम means the hair of the body as well as of the head: as in the sentence लोमनखं स्पृष्ट्वा शौचं कर्तव्यम् ॥ The sense of हृष in connection with लोम will be that of bristling up, horipillation. Why do

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

we say "in connection with लोम?" Observe हृष्टो (bhuadi) देवदत्तः 'the deceived Deva Datta' and हृषितो (Divâdi) देवदत्तः 'the delighted Devadatta.

Vârt:—The option is allowed also in the senses of 'astonished' and 'beaten back', as हृष्टो or हृषितो देवदत्तः 'the astonished D'. हृष्टाः or हृषिता दन्ताः 'the bent or destroyed teeth'.

अपचितश्च ॥ ३० ॥ पदानि ॥ अपचितः, च, ॥

वृत्तिः ॥ अपचित इति वा निपात्यते । अपपूर्वस्य चायतेर्निष्ठायामनिट्त्वं चिभावश्च निपात्यते । वार्त्तिकम् ॥ क्तिनि नित्यमिति वक्तव्यम् ॥

30. And अपचित has also a second form with the augment इ ॥

The word अपचित is formed with the preposition अप added to the root चाय् (I. 929) 'to honor, to fear, to see' and चाय् changed irregularly to चि before क्त ॥ The other form is अपचायितः, as अपचितो or अपचायितो ऽनेनगुरुः 'the teacher is feared by him'. This example is given when the sense is that of 'fear'; when the word means 'honor', then the participle must govern the genitive case, as required by III. 2. 188.

Vârt:—Before क्तिन् affix, चाय् is always changed to चि, as अपचितिः 'Loss, destruction, showing reverence'. The affix क्तिन् is added to चाय्, by considering it as belonging to the class of आप् &c. See III. 3. 94 *Vârt.* Otherwise it would take the affix अ by III. 3. 103.

ह्रु ह्वरेश्छन्दसि ॥ ३१ ॥ पदानि ॥ ह्रु ह्वरेः, छन्दसि ॥

वृत्तिः ॥ ह्वरतेर्धातोर्निष्ठायां छन्दसि ह्रु इत्ययमादेशो भवति ।

31. ह्रु is substituted for ह्वृ (I. 978) in the Veda, before the Participial-affix.

As ह्रुतस्य चाह्रुतस्य च, अह्रुतमसि हविर्धानम् (Vaj San. I. 9). But ह्वृतम् in secular literature.

अपरिह्वृताश्च ॥ ३२ ॥ पदानि ॥ अपरिह्वृताः, च ॥

वृत्तिः ॥ अपरिह्वृता इति निपात्यते छन्दसि विषये । ह्रु इत्येतस्यादेशस्याभावो निपात्यते ।

32. The word 'aparihvṛitâ' is irregularly formed in the Veda.

The ह्रु substitution required by the last sûtra, does not take place here. As अपरिह्वृताः सनुयाम वाजम् (Rig I. 100. 19).

सोमे ह्वरितः ॥ ३३ ॥ पदानि ॥ सोमे, ह्वरितः ॥

वृत्तिः ॥ ह्वरित इति ह्वरतेर्निष्ठायामिडागमो गुणश्च निपात्यते छन्दसि विषये, सोमश्चेद्भवति ।

33. ह्वरित is irregularly formed from ह्वृ in the Veda, by guṇa substitution and इट् augment, when it refers to Soma.

As मा नः सोमो ह्वरितो, विह्वरितस्त्वम् ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

CSL

ग्रसितस्कभितस्तभितोत्तभितचत्तविकस्ता विशस्तृशंस्तृशास्तृतरुतृतरूतृवरुतृवरूतृवरूत्रीरुज्ज्वलिति क्षरिति क्षमिति वमित्यमितीति च ॥ ३४ ॥ पदानि ॥ ग्रसित, स्कभित, स्तभित, उत्तभित, चत्त, विकस्त, विशस्तृ, शंस्तृ, शास्तृ, तरुतृ, तरूतृ, वरुतृ, वरूतृ, वरूत्रीः, उज्ज्वलिति, क्षरिति, क्षमिति, वमिति, अमिति, इति, च ॥

वृत्तिः ॥ ग्रसित स्कभित स्तभित उत्तभित चत्त विकस्त विशस्तृ शंस्तृ शा स्तृ तरुतृ तरूतृ वरुतृ वरूतृ वरूत्रीः उज्ज्वलिति क्षरिति क्षमिति वमित्यमिति इत्येतानि छन्दसि निपात्यन्ते ।

34. In the Veda, the following irregular forms are found, some with, and some without the augment इट्—1 grasita, 2 skabhita, 3 stabhita, 4 uttabhita, 5 chatta, 6 vikasta, 7 viśastṛi, 8 śanstṛi, 9 śâstṛi, 10 tarutṛi, 11 tarûtṛi, 12 varutṛi, 13 varûtṛi, 14 varûtrîḥ, 15 ujjvaliti, 16 kshariti, 17 kshamiti, 18 vamiti and 19 amiti.

Of the above nineteen words, 1, 2, 3, and 4 are from roots ग्रसु, 'to swallow' (I. 661) स्कम्भु 'to stop' (I. 414) and स्तम्भु (I. 413) all having an indicatory उ, and therefore by VII. 2. 56 read with VII. 2. 15, their Nishṭhâ would not have taken इट् ॥ Thus ग्रसितं (ver. ग्रस्त) वा एतत् सोमस्य ॥ विष्कभिते अजरे (=विष्कब्धः); येन स्वस्तभितम् (=स्तब्धम्), सत्येनोत्तभिता भूमिः (=उत्तब्धः) ॥ The irregularity is only with the preposition उत्, with other prepositions, the form स्तभित is not employed. Similarly (5) चत्ता (=चतिता) वर्षेण विद्युत् from चते याचने ॥ (6) उत्तानाया हृदयं यद् विकस्तम् (=विकासितम्) The forms, 7 8, and 9 are from the roots शसु हिंसायाम् and शंसु स्तुतौ, and शासु अनुशिष्टौ with the affix तृच् and no augment; as एकस्त्वष्टुरश्वस्याविशस्ता (=विशसिता), उत शंस्ता सुविप्रः (=शंसिता), प्रशास्ता (=प्रशासितम्) ॥ The forms 10, 11, 12, 13 and 14 are from the roots तॄ and वृ (वृङ् and वॄङ्), with the affix तृच्, and the augment उट् and ऊट् ॥ As तरुतारं or तरूतारं रथानाम् (=तरितारम् or तरीतारम्), वरुतारम् or वरूतारम् रथानाम् (=वरितारम् or वरीतारम्); वरूत्रीष्ट्वा देवीर्विश्वदेव्यावती ॥ वरूत्रीः is exhibited in this form of Nom. pl. of the feminine वरूत्री merely for the sake of showing one form in which it is found: another form is अहोरात्राणि वेवरूत्रयः ॥ Here the plural is formed irregularly, by taking the word as वरूत्रि ॥ The feminine form could have been easily obtained from वरूतृ, by adding ङीप्, the special mention is explanatory. The rest 15, 16, 17, 18 and 19 are from उत्-ज्वल, क्षर्, क्षम्, वम्, and अम्, formed with the vikaraṇa शप् and the affix of the 3rd Per Sing तिप्, इ being substituted for अ of शप, or शप् is elided and the augment इट् is added ॥ As अग्निरुज्ज्वलिति (=उज्ज्वलति), स्तोमं क्षमिति (=क्षमति), स्तोकं क्षरिति (=क्षरति), यः सोमं वमिति (=वमति), अभ्यमिति वरुणः (=अभ्यमति) ॥ Sometimes we have अभ्यमाति, as रायमभ्यमीति ॥

आर्द्धधातुकस्येड्वलादेः ॥ ३५ ॥ पदानि ॥ आर्द्धधातुकस्य, इट्, वलादेः ॥

वृत्तिः ॥ छन्दसीति निवृत्तम् । आर्द्धधातुकस्य वलादेरिडागमो भवति ।

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA · सत्यमेव जयते

GSL

35. An ârdhadhâtuka affix (III. 4. 114 &c) beginning with a consonant (except य), gets the augment इट् (in these rules).

Thus लविता, लवितुम्, लवितव्यम्, पविता, पवितुम्, पवितव्यम् ॥ Why 'ârdhadhâtuka'? Observe आस्ते, वस्ते ॥ The niyama rule of VII. 2. 76 ordaining इट् augment to sârvadhâtuka affixes of Rudâdi verbs, would prevent इट् augment before sârvadhâtuka affixes when coming after other roots. The employment of ârdhadhâtuka here can be dispensed with. Why before affixes beginning with a वल्-consonant? Observe लव्यम्, पव्यम्, लवनीयम, पवनीयम् ॥ Though the anuvritti of इट् was understood here, its repetition is for the sake of preventing the prohibition of the foregoing sûtras like VII. 2. 8.

स्नुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्ते ॥ ३६ ॥ पदानि ॥ स्नु, क्रमोः, अनात्मनेपदनिमित्ते ॥

वृत्तिः ॥ नियमार्थमिदम् । स्नुक्रमोरार्द्धधातुकस्य वलादेरिडागमो भवति, न चेत्स्नुक्रमौ आत्मनेपदस्य निमित्तं भवतः ।

वार्त्तिकम् ॥ क्रमस्तु कर्त्तर्यात्मनेपदविषयादसत्यात्मनेपदे कृति प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥

36. The augment इट् is added to ârdhadhâtuka valâdi affixes after स्नु and क्रम्, only then when they do not occasion the taking of the Personal endings of the Atmanepada.

The roots स्नु and क्रम् are udâtta, and will get इट् augment naturally, the sûtra makes a restriction or niyama. The restriction is that when the roots themselves occasion atmanepada affixes, then they do not take इट्, otherwise they will.

When do rootsgive occasion to Atmanepada affixes? The roots occasion atmanepada affixes when employed in the Impersonal, Passive, and Intensive senses. Sutras I. 3. 38-43, teach us when क्रम takes Átmanepada affixes. Thus प्रस्नाविता, प्रस्नावितुम्, प्रस्नवितव्यम्, प्रक्रमिता, प्रक्रमितुम, प्रक्रमितव्यम् ॥ Why do we say 'when not the occasion of getting the Atmanepada affixes'? Observe, प्रस्नोषीष्ट, प्रक्रंसीष्ट, प्रस्नोष्यते, प्रक्रंस्यते, प्रस्नुषिष्यते, प्रचिक्रंसिष्यते ॥ In all these examples स्नु and क्रम् have become the causes of taking the Atmanepada affixes. The Desiderative is also Atmanepadi because of I. 3. 62.

Why have we used the word निमित्त in the sûtra? Would it not have been simpler to say स्नुक्रमोरनात्मनेपदे? This form of sûtra would have indicated that whenever an âtmanepada affix followed, then there would be no इट् augment. Now the rule is that all words exhibited in the Locative case in this Grammar, have the force of परसप्तमी, i. e. when that word *follows*. Therefore आत्मनेपदे would mean when an âtmanependa affix followed. If then this "âtmanepada" be taken as qualifying स्नु and क्रम्, then it must follow *immediately* after those roots, as in प्रस्नोषीष्ट and प्रक्रंसीष्ट ; but we would not get the forms प्रस्नोष्यते and प्रक्रंस्यते, becanse स्य intervenes between the atmanepada and the

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

affix. On the other hand if "atmanepada" be taken to qualify the word "ârdhadhâtuka affix" understood, viz, if the sûtra ment स्नुक्रमिभ्यां परस्यार्धधातुकस्यात्मनेपदेऽनन्तर then the forms प्रस्नोष्यते and प्रक्रंस्यते would be valid, but we should not get the forms प्रस्नोर्षीष्ट and प्रक्रंसीष्ट, because the augment सीयुट् is a portion of the âtmanepada affix, and there is no ârdhdhâtuka affix here. If the sûtra be taken to have both the above senses, then we could not get the form प्रचिक्रंसिष्यते in the Desiderative, because here the âtmanepada does not follow immediately after the sârvadhâtuka affix that follows क्रम् ॥ Therefore, the word निमित्त should be taken. For by so doing, there takes place prohibition with regard to सीयुट &c, and also with regard to that after which comes the âtmanepada, as the स्य in प्राचक्रंसिष्यत, and also with regard to that which precedes the latter, as the सन् affix in the above. In प्रस्नवित्रीयते (प्रस्नवितेवाचरात), the root स्नु has not occasioned the âtmanepada affix, but the affix क्यङ्, hence the prohibition of this sûtra does not apply.

Vârt:—Prohibition of इट् augment should be stated with regard to क्रम् when an Krit-affix, with active force, follows not in the âtmanepada, though in the Active voice such क्रम् was subject of Atmanepada. When क्रम् takes no upasargas, we have according to one view two forms क्रन्ता and क्रमिता (I. 3. 43) because the âtmanepada here is optional. According to the other view there will be only one form, as क्रमिता ॥ But with प्र and उप् we have प्रक्रन्ता and उपक्रन्ता ॥ Why do we say 'the Krit-affix should have an active force'? Observe प्रक्रमितव्यम्, उपक्रमितव्यम् ॥ Why do we say "when it was subject of Atmanepada"? Observe निष्क्रमिता ॥ Here there is इट् augment; for by I. 3. 42, क्रम् is subject of atmanepada, when the upasargas प्र and उप precede, but not otherwise.

With regard to स्नु, it will take no इट् in the Desiderative, and before a कित् affix, by virtue of VII. 2. 11 and 12. Therefore, we have the forms प्रसुस्नुषति, प्रस्नुतः, प्रस्नुतवान् ॥

ग्रहो ऽलिटि दीर्घः ॥ ३७ ॥ पदानि ॥ ग्रहः, अ लिटि, दीर्घः ॥

वृत्तिः ॥ ग्रह उत्तरस्य इटः अलिटि दीर्घो भवति ।

37. The augment इट added to valâdi ârdhadhâtuka affixes, becomes lengthened, except in the Personal endings of the Perfect, after the root ग्रह ॥

As ग्रहीता, ग्रहीतुम्, ग्रहीतव्यम् ॥ Why not in the Perfect? Observe जगृहिव जगृहिम ॥ The lengthening takes place of the इट् taught in VII. 2. 35, and does not refer to the चिण्वद् इट् of VI. 4. 62: as ग्राहिता, ग्राहिष्यते ॥

वृतो वा ॥ ३८ ॥ पदानि ॥ वृतः वा ॥

वृत्तिः ॥ वृ इति वृङ्वृञोः सामान्येन ग्रहणं तस्मादुत्तरस्य ॠकारान्तेभ्यश्चेटो वा दीर्घो भवति ।

38. The इट् is optionally lengthened after वृङ्, वृञ् and after roots ending in long ॠ, except in the Perfect.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

As वरिता । वरीता । प्रावरिता । प्रावरीता ॥ ॠकारान्तेभ्यः । तरिता । तरीता । आस्तरिता । आस्तरीता ॥ वृत इति किम् । करिष्यति हरिष्यति । अलिटीत्येव । ववरिथ । तेरिथ ॥ Why do we say 'after वृ and long ॠ ending roots'? Observe करिष्यति and हरिष्यति ॥ Why do we say except in the Perfect? Observe ववरिथ and तेरिथ ॥

न लिङि ॥ ३९ ॥ पदानि ॥ न, लिङि ॥

वृत्तिः ॥ वृत उत्तरस्य इटो लिङि दीर्घो न भवति ।

39. The इट् is not lengthened after the same roots वृ, and ॠ ending roots, in the endings of the Benedictive.

As विवरिषीष्ट, प्रावरिषीष्ट, आस्तरिषीष्ट, विस्तरिषीष्ट ॥

सिचि च परस्मैपदेषु ॥ ४० ॥ पदानि ॥ सिचि, च, परस्मैपदेषु ॥

वृत्तिः ॥ परस्मैपदपरे सिचि वृत उत्तरस्य इटो दीर्घो न भवति ।

40. The इट् is not lengthened after वृ and ॠ ending roots, in the s-Aorist of the Parasmaipada.

As प्रावारिष्टाम्, प्रावारिषुः, अतारिष्टाम्, from तॄ प्लवनतरणयोः ॥ आस्तारिष्टाम्, आस्तारिषुः, from स्तॄञ् आच्छादने; but प्रावरिष्ट, प्रावरीष्ट in the Atmanepada.

इट् सनि वा ॥ ४१ ॥ पदानि ॥ इट्, सनि, वा ॥

वृत्तिः ॥ वृतः सनो वा इडागमो भवति ।

41. The Desiderative स् may optionaly take इट् (which is optionally lengthened also) after the said वृ and ॠ ending roots.

As वुवूर्षति । विवरिषते । विवरीषते । प्राबुवूर्षति । प्राविवरिषति । प्राविवरीषति । ॠकारान्तेभ्यः । तितीर्षति । तितरिषति । तितरीषति । आतिस्तीर्षति । This Parasmaipada form is not valid, according to Padamanjari. आतिस्तरिषति । आतिस्तरीषति । सनि ग्रहगुहश्चेति इट्प्रतिषेधे प्राप्ते पक्षे इडागमो विधीयते । इटश्च वृतो वेति पक्षेदीर्घः । चिकीर्षति जिहीर्षति इत्यत्रोपदेशोधिकाराल्लाक्षणिकत्वाच्च इडागमो न भवति ॥

The इट् was prohibited by VII. 2. 12, in case of the Desideratives, hence this sûtra: when इट् is added, it may be lengthened by VII. 2. 38. The augment इट् however is not added in चिकीर्षति and जिहीर्षति, as they are formed from कृ 'to do' and हृ 'to lose', which do not take इट् at all. Because here, though the short ऋ is lengthened before सन्, by VI. 4. 16, yet such lengthening will not make the roots long ॠ ending roots. Because the anuvṛitti of the word upadeśa is understood here from VII. 2. 10, so that the rule applies to those roots only which in 'upadeśa' or Dhâtupâṭha end in long ॠ and not those whose ऋ is lengthened by some Grammatical rule. Moreover, the long ॠ in कॄ and हॄ is temporary only, as it is replaced by long ई ॥ (See VI. 4. 16, for lengthening). The Desiderative of कॄ—चिकरिषति, however, does not lengthen its vowel (VII. 2. 75).

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु ॥ ४२ ॥ पदानि ॥ लिङ्, सिचोः, आत्मनेपदेषु ॥

वृत्तिः ॥ लिङि सिचि च आत्मनेपदे परे वा इडागमो भवति ।

42. The इट् is optionally added to the endings of the Atmanepada Benedictive and s-Aorist, after the वृ and ॠ ending roots.

As वृषीष्ट or वरिषीष्ट, प्रावृषीष्ट (I. 2. 12 no guṇa) प्रावरिषीष्ट, आस्तरिषीष्ट, आस्तीर्षीष्ट ॥ सिचिखल्वपि, अवृत, अवरिष्ट, अवरीष्ट, प्रावृत, प्रावरिष्ट, प्रावरीष्ट, आस्तीर्ष्ट, आस्तरिष्ट,आस्तरीष्ट॥ आत्मनपदेष्विति किम्, ? प्रावारिष्टाम्, प्रावारिषुः ॥ लिङः प्रत्युदाहरणं न दर्शितमसंभवाविटो ऽवलादित्वादिति ॥

Why in the Atmanepada? Observe प्रावारिष्टाम्, प्रावारिषुः ॥ No counter-examples of Benedictive Parasmaipadi are given, as the affixes not being वलादि, the इट् can never be added to them.

ऋतश्च संयोगादेः ॥ ४३ ॥ पदानि ॥ ऋतः, च, संयोगादेः ॥

वृत्तिः ॥ ऋदन्ताद्धातोः संयोगादेरुत्तरयोर्लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु वा इडागमो भवति ।

43. The इट् is optionally added to the endings of the Atmanepada Benedictive and S-Aorist, after a root, which ends in short ऋ, which is preceded by a conjunct consonant.

As ध्वृषीष्ट or ध्वरिषीष्ट ; स्मृषीष्ट, or स्मरिषीष्ट ; अध्वृषाताम्, or अध्वरिषाताम् ; अस्मृषाताम्, or अस्मरिषाताम् ॥ ऋत इति किम् । च्योषीष्ट, प्लोषीष्ट; अच्योष्ट, अप्लोष्ट ॥ संयोगादेरिति किम् । कृषीष्ट, हृषीष्ट; अकृत, अहृत ॥ आत्मनेपदेष्वित्येव । अध्वार्षीत्, अस्मार्षीत् ॥ संस्कृषीष्ट समस्कृतेत्यत्रोपदेशाधिकाराद्बहिरङ्गत्वाच्च सुट् इडागमो न भवति ॥

Why ending in short ऋ? Observe च्योषीष्ट, अच्योष्ट, प्लोषीष्ट and अप्लोष्ट ॥ Why 'beginning with a conjunct consonant'? Observe कृषीष्ट, हृषीष्ट, अकृत and अहृत ॥ Why 'in the Atmanepada'? Observe अध्वार्षीत्, अस्मार्षीत् ॥ In संस्कृषीष्ट and समस्कृत there is not इट्, first because स्कृ (the form assumed by कृ with सुट् augment) is not so enunciated in the Dhâtupaṭha; the word upadeśa VII. 2. 10, is understood here; so that the rule applies to those roots only which in the Dhâtupaṭha are ऋ ending and preceded by conjunct consonant; and secondly' सुट् augment is considered as not attached to the root (VI. 1. 135), and therefore स्कृ is not considered a root beginning with a conjunct consonant.

स्वरतिसूतिसूयतिधूञूदितो वा ॥ ४४ ॥ पदानि ॥ स्वरति, सूति, सूयति, धूञ्, ऊदितः, वा ॥

वृत्तिः ॥ स्वरति सूति सूयति धूञ् इत्येतेभ्य ऊदिद्भ्यश्चोत्तरस्य वलादेरार्धधातुकस्य वा इडागमो भवति ।

44. A Valâdi-ârdhadhâtuka affix optionally takes इट्, after svṛi, after the two roots सू (sûti and sûyati), after धूञ्, and after a root which has an indicatory long ऊ ॥

As स्वरिता or स्वर्त्ता ॥ प्रसोता, प्रसविता ॥ सूयति, सोता, सविता ॥ धूञ्, धोता, धविता ॥ ऊदित्स्वल्वपि । गाहू, विगाढा, विगाहिता ; गुपू, गोप्ता, गोपिता ॥ वेति वर्त्तमाने पुनर्वाग्रहणं लिङ्सिचोर्निवृत्त्यर्थम् । सूतिसूयत्योर्विकरणनिर्देशः षू प्रेरणइत्यस्य निवृत्त्यर्थः । धूञिति सानुबन्धकस्य निर्देशो धु

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

विधूननइत्यस्य निवृत्त्यर्थः। सविता धवितेत्येव नित्यमेतयोर्भवति। स्वरतेरेतस्माद्विकल्पाद्दृद्धनोः स्यइत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन। स्वरिष्यति। क्विति तु प्रत्यये श्रुवकः कितीति नित्यः प्रतिषेधो भवति पूर्वप्रतिषेधेन॥ स्वृत्वा, सूत्वा, धूत्वा॥

Though the anuvṛitti of वा was current, the second employment of वा is to stop the anuvṛitti of the Benedictive and the S-Aorist. The roots सू of Adâdi (21) and Divâdi (24) are to be taken, as the special forms सूति and सूयति indicate, and not the सू of the Tudâdi (115) class. The धू is exhibited with the anubandha ञ्, in order to exclude धू विधूनने of Tudâdi (105). In the case of these latter the इट् augment is invariable, as सविता and धविता॥ The root स्वृ takes invariably इट् in the Future, by virtue of the subsequent superseding rule VII. 2. 70, as स्वरिष्यति॥ And before कित् affixes, the prior rule VII. 2. 11, invariably debars इट्, as स्वृत्वा, सूत्वा, धूत्वा॥

रधादिभ्यश्च ॥ ४५ ॥ पदानि ॥ रध-आदिभ्यः, च ॥

वृत्तिः ॥ रध हिंसासंसिद्ध्योरित्येवमादिभ्यो ऽष्टाभ्य उत्तरस्य वलादेरार्द्धधातुकस्य वा इडागमो भवति ॥

45. A valâdi-ârdhadhâtuka affix optionally takes इट् after रध् and the seven roots that follow it (Divâdi. 84 to 91).

As रधिता or रद्धा ; नंष्टा, (VII. 1. 60 नुम्) नशिता ; त्रप्ता, (VI. 1. 59 अम्) तर्प्ता, तर्पिता : द्रप्ता, दर्प्ता, दर्पिता ; द्रोग्धा, द्रोढा, (VIII. 2. 33) द्रोहिता ; मोग्धा, मोढा, मोहिता ; स्नोढा, स्नोहिता, स्नोग्धा, स्नेग्धा, स्नेढा, स्नेहिता ॥

Some hold that the रधादि roots *optionally* take इट् in the Perfect Tense also, because the present sûtra being subsequent to VII. 2. 13, debars that sûtra so far. Others hold that the रधादि roots will *always* take इट् in the Perfect, because the former rule VII. 2. 13 is stronger than the present, in as much as that is a prohibitory rule. So they form ररन्धिव and ररन्धिम ॥

निरः कुषः ॥ ४६ ॥ पदानि ॥ निरः, कुषः ॥

वृत्तिः ॥ निर इत्येवंपूर्वात् कुष उत्तरस्य वलादेरार्द्धधातुकस्य वा इडागमो भवति ।

46. A valâdi-ârdhadhâtuka affix gets optionally the augment इट्, after कुष् when it is preceded by निर् ॥

As निष्कोष्टा or निष्कोषिता, निष्कोष्टुम् or निष्कोषितुम्, निष्कोष्टव्यम् or निष्कोषितव्यम् ॥ But only कोषिता, कोषितुं, कोषितव्यम् without निर् ॥ The exhibition of निर् instead of निस् indicates the existence of a separateand distinct preposition निर्, besides निस् ॥ It is the र् of this निर् which is changed to ल् by VIII. 2. 19, in निलयनम् ; for the र् of निस् being asiddha could not be changed to ल् ॥

इण्निष्ठायाम् ॥ ४७ ॥ पदानि ॥ इट्, निष्ठायाम् ॥

वृत्तिः ॥ निरः कुषो निष्ठायामिडागमो भवति ।

47. The augment इट् is added to the Participial affixes क्त and क्तवत्, after कुष् preceded by निर् ॥

As निष्कुषितवान्, निष्कुषितः ॥ The special mention of इट् in the sûtra is for the sake of making its addition invariable, otherwise it would have been

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

optional, or debarred by VII. 2. 15. In the subsequent sûtra, the addition becomes again optional.

तीषसहलुभरुषरिषः ॥ ४८ ॥ पदानि ॥ ति, इष, सह, लुभ, रुष, रिषः ॥

वृत्तिः ॥ तकारादावार्द्धधातुके इषु सह लुभ रुष रिष् इत्येतेभ्यो वा इडागमो भवति ।

48. An ârdhadhâtuka affix beginning with a त may optionally take the इट्, after the roots इष्, सह्, लुभ्, रुष् and रिष् ॥

As एष्टा or एषिता ॥ The इष् 'to wish' (VI. 59) is taken here, and not the इष (IV. 19. IX. 53) of the Divâdi and Kryâdi class. Of the Divâdi इष् 'to send, to go' we have invariably प्रेषिता, प्रेषितुं , प्रेषितव्यं ; and the इष् 'to repeat' of the Kryâdi is governed also by this rule and has the same forms. Therefore some read the anuvṛitti of उदित् into this sûtra. सह । सोढा । सहिता । लुभ । लोभिता । लोब्धा । रुष । रोष्टा । रोषिता । रिष् । रेष्टा । रेषिता ॥ Why do we say 'beginning with a त'? Observe एषिष्यति ॥

सनीवन्तर्द्धभ्रस्जदम्भुश्रिस्वृयूर्णुभरज्ञपिसनाम् ॥ ४६ ॥ पदानि ॥ सनि, इवन्त, ऋधु, भ्रस्ज, दम्भ, श्रि, स्वृ, यु, ऊर्णु, भर, ज्ञपि, सनाम् ॥

वृत्तिः ॥ इवान्तानाम धातूनाम् । ऋधु भ्रस्ज दम्भु श्रि स्वृ यु ऊर्णु भर ज्ञपि सन् इत्येतेषां च सनि वा इडागमो भवति ।

49. The desiderative स् may optionally take इट्, after a root ending in इव्, and after ऋधु, भ्रस्ज, दम्भु, श्रि, स्वृ, यु, ऊर्णु, भृ, ज्ञप्, and सन् ॥

Thus दिदेविषति or दुद्यूषति, सिसेविषति, सुस्यूषति ॥ ऋध्, अर्दिधिषति, ईर्त्सति ॥ भ्रस्ज, बिभ्रज्जिषति, (VI. 4. 47) बिभ्रक्षति, (VIII. 2. 36 and 41) बिभर्ज्जिषति, बिभर्क्षति ॥ दम्भु, दिदम्भिषति, धिप्सति, (VII. 4. 56) धीप्सति, श्रि, उच्छिश्रयिषति, उच्छिश्रीषति ॥ स्वृ, सिस्वरिषति, सुस्वूर्षति ॥ यु, यियविषति, (VII. 4. 80) युयूषति, ऊर्णु, प्रोर्णुनविषति, प्रोर्णुनुविषति, प्रोर्णुनूषति, ॥ The root भृञ् of the Bhuâdi class is to be taken, as the form भर with शप् in the sûtra indicates. बिभरिषति, बुभूर्षति, ॥ ज्ञपि, जिज्ञपयिषति, ज्ञीप्सति ॥ सन्, सिसनिषति, सिषासति ॥ केचित्तनुपतदरिद्राणामिति पठन्ति, ॥ तितनिषति, तितंसति, तितांसति, पिपतिषति, पित्सति, दिदरिद्रिषति, दिदरिद्रासति ॥ सनीति किम, देविता, भ्रष्टा ॥

Some add तन्, पत् and दरिद्रा also, as तितनिषति or तितंसति or तितांसति, (VI. 4. 17) पिपतिषति or पित्सति (VII. 4. 54, VIII. 2. 29. VII. 4. 58) दिदरिद्रिषति or दिदरिद्रासति ॥ Why do we say 'Desiderative'? Observe देविता, भ्रष्टा ॥ The form अर्दिधिषति is thus evolved. The Desiderative root is अर्धिस, the ऋ being gunated by VII. 3. 86 before सन् ॥ Now we reduplicate it, and the second syllable धिस् will be reduplicated by VI. 1. 2. and the रेफ is not duplicated by VI. 1. 3; so we get धिस् to reduplicate, and ध is changed to द ॥ The form ईर्त्सति is thus evolved. By VII. 4. 55, the ऋ is changed to long ई, which is followed by र् by I. 1. 57. Thus we have ईर्त्स् as root, and त्स is reduplicated, and the reduplicate is elided (VII. 4. 58). The forms धिप्सति and धीप्सति are similarly formed.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

क्लिशः क्त्वानिष्ठयोः ॥ ५० ॥ पदानि ॥ क्लिशः, क्त्वा, निष्ठयोः ॥ ५० ॥
वृत्तिः । क्लिशः क्त्वानिष्ठयोर्वा इडागमो भवति ।

50. The affixes ktvâ, क्त and क्तवतु, may optionally take इट् after क्लिश् ॥

As क्लिष्ट्वा or क्लिशित्वा, क्लिष्टः or क्लिशितः, क्लिष्टवान् or क्लिशितवान् ॥ क्लिशू (IX. 50) having an indicatory ऊ would have optionally taken इट् before ktvâ by VII. 2. 44, but then the Nishṭhâ affixes by VII. 2. 15 would never have taken the augment. क्लिश् (Divâdi 52) उपतापे, being anudâtta would *always* have taken इट् before ktvâ and Nishṭhâ. Hence this rule ordains option with regard to ktvâ.

पूङश्च ॥ ५१ ॥ पदानि ॥ पूङः, च ॥
वृत्तिः ॥ पूङश्च क्त्वानिष्ठयोर्वा इडागमो भवति ।

51. The affixes ktvâ, क्त and क्तवतु optionally get इट् after पू ॥

As पूत्वा or पवित्वा, सोमोतिपूतः, सोमोतिपवितः पूतवान् or पवितवान् ॥ This allows option where by VII. 2. 11 there would have been prohibition. See I. 2. 22.

वसतिक्षुधोरिट् ॥ ५२ ॥ पदानि ॥ वसति, क्षुधोः, इट् ॥
वृत्तिः ॥ वसतेः क्षुधेश्च क्त्वानिष्ठयोरिडागमो भवति ।

52. The affix ktvâ, kta and ktavatu always receive the augment इट् after वस् (वसति) and क्षुध् ॥

As उषित्वा, उषितः and उषितवान्, क्षुधित्वा, क्षुधितः, क्षुधितवान् ॥ The वस् of the Adâdi class will get इट् as it is enumerated in the list of सेट् roots. The repetition of इट् shows that the rule is invariable, the 'optionally' of the preceding sûtra does not affect it.

अञ्चेः पूजायाम् ॥ ५३ ॥ पदानि ॥ अञ्चेः, पूजायाम् ॥
वृत्तिः ॥ अञ्चेः पूजायामर्थे क्त्वानिष्ठयोरिडागमो भवति ।

53. The affixes ktvâ, kta and ktavatu take the augment इट् after the root अञ्च्, when meaning 'to honor or do something to show honor'.

As अञ्चित्वा जानु जुहोति, अञ्चिता अस्य गुरवः (III. 2. 188, VI. 4. 30, II. 3. 67) By VII. 2. 56 अञ्चु would optionally have caused इट् to come before ktvâ, and hence by VII. 2. 15 never before the Nishṭhâ. This sûtra ordains invariable addition of this augment. Why do we say when meaning 'to honor'? Observe उदक्तमुदकं कूपात्, 'the water is raised from the well'.

लुभो विमोहने ॥ ५४ ॥ पदानि ॥ लुभः, विमोहने ॥
वृत्तिः ॥ लुभो विमोहनेर्थे वर्तमानात् क्त्वानिष्ठयोरिडागमो भवति ।

54. The affixes ktvâ, kta and ktavatu take इट् after the root लुभ् (Tud. 22) when meaning 'entangled or confused'.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

As लुभित्वा and लोभित्वा, विलुभिताः केशाः, विलुभितः सीमन्तः, विलुभितानि पदानि ॥ विमोहनं = आकुलीकरणं ॥ By VII. 2. 48 लुभ would have optionally caused इट् to come before ktvâ, and then by VII. 2. 15 the Nishṭhâ would never have been सेट् ॥ Hence this sûtra. Why do we say when meaning 'to entangle'? See लुब्धः वृषलः = शीतेन पीडितः, ॥ लुभ् 'to be greedy' (Div. 128) is not governed by this rule, but by VII. 2. 48. As लुब्ध्वा or लोभित्वा and लुभित्वा (I. 2. 26) ॥

जृव्रश्च्योः क्त्वि ॥ ५५ ॥ पदानि ॥ जृ, व्रश्च्योः, क्त्वि ॥

वृत्तिः ॥ जॄ व्रश्चि इत्येतयोः क्त्वाप्रत्यये इडागमो भवति ।

55. The affix ktvâ takes the augment इट्, after जॄ and व्रश्च् ॥

As जरित्वा or जरीत्वा, (VII. 2. 38) and व्रश्चित्वा ॥ जॄ was prohibited by VII. 2. 11. and व्रश्च would have been optionally सेट्, as it has an indicatory long ऊ, by VII. 2. 44. Hence this rule. The special mention of ktvâ, stops the anuvṛitti of kta and ktavatu.

उदितो वा ॥ ५६ ॥ पदानि ॥ उदितः, वा ॥

वृत्तिः ॥ उदितो धातोः क्त्वाप्रत्यये परतो वा इडागमो भवति ।

56. The इट् is optionally the augment of ktvâ, after a root which has an indicatory short उ ॥

As शमु—शमित्वा or शान्त्वा; तमु—तमित्वा or तान्त्वा; दमु—दमित्वा or दान्त्वा ॥

से ऽसिचि कृतचृतच्छृदतृदनृतः ॥ ५७ ॥ पदानि ॥ से, असिचि, कृत, चृत, छृद, तृद, नृतः ॥

वृत्तिः ॥ सकारादावसिच्यार्द्धधातुके कृत चृत छृद तृद नृत इत्येतेभ्यो धातुभ्यो वा इडागमो भवति ।

57. An ârdhadhâtuka affix beginning with a स् (except सिच् the characteristic of the s-Aorist) may optionally take the augment इट्, after the verbs कृत्, (Tud 141, Rudh. 11) चृत्, (Tud. 35) छृद् (Rudh. 8) तृद् (Tud. 9) and नृत् (Div. 9).

As कर्त्स्यति, अकर्त्स्यत्, चिकृत्सति कर्त्तिष्यति, अकर्तिष्यत् चिकर्त्तिषति । चृत, चर्त्स्यति अचर्त्स्यत्, चिचृत्सति, चर्त्तिष्यति, अचर्त्तिष्यत्, चिचर्त्तिषति । छृद, छर्त्स्यति । अच्छर्त्स्यत्, चिच्छृत्सति । छर्दिष्यति, अच्छर्दिष्यत् । चिच्छर्दिषति । तृद, तर्त्स्यति, अतर्त्स्यत्, तितृत्सति, तर्दिष्यति । अतर्दिष्यत् । तितर्दिषति । नृत, नर्त्स्यति, अनर्त्स्यत्, निनृत्सति, नर्त्तिष्यति । अनर्त्तिष्यत् । निनर्त्तिषति ।

Why do we say 'beginning with a स्'? Observe कर्त्तिता ॥ Why असिचि? Observe अकर्त्तीत् ॥

गमेरिट् परस्मैपदेषु ॥ ५८ ॥ पदानि ॥ गमेः, इट्, परस्मैपदेषु ॥

वृत्तिः ॥ गमेर्धातोः सकारादेरार्द्धधातुकस्य परस्मैपदेष्विडागमो भवति ।

इष्टिः ॥ आत्मनेपदेन समानपदस्थस्य गमेरयमिडागमोनेष्यते ॥

58. An ârdhadhatuka affix beginning with a स् gets the इट् augment, after गम् in the Parasmaipada.

As गमिष्यति, अगमिष्यत्, जिगमिषति ॥ Why of गम्? Observe वेक्ष्यति ॥ The repetition of इट् shows that the rule is invariable. Why 'in the Parasmaipada'? Observe संगंसीष्ट, संगसीष्ट, संगंस्यते, संजिगंसते, संजिगंसिष्यते, अधिजिगांसते, अधिजिगांसिष्यते ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

The lengthening takes place by VI 4 16 when गम् is the substitute of the root इङ् (II. 4. 48) Why before स्? Observe गन्तास्मि, गन्तास्वः, गन्तास्मः ॥

Ishti: This इट् augment is not desired of the root गम् standing in the same pada with an atmanepada affix. But it occurs every where else. As जिगमिषिता इव आचरति = जिगमिषितायते, here there is इट् augment, because âtmanepada affix is not in the same pada with गम्, but is bahiranga. Compare VII. 2. 36 *vart.* It occurs before krit affixes, and even where is luk-elsion of Parasmaipada affix, and where therefore the affix generally would have left no trace behind by I. 1. 63. As संजिगमिषिता and अधिजिगमिषिता व्याकरणस्य ॥ So also जिगमिषस्व, here there is luk-elision of the Imperative affix हि ॥ The opinion of the author of Padaśeshakâra is that the employment of the term Parsmaipada in the sûtra is illustrative. He explains it by saying:—परस्मैपदेषु यो गमिरुपलक्षित स्तस्मात् सकारादेरार्धधातुकस्य इट् भवति ॥ According to him we have the forms संजिगंसिता and अधिजिगंसिता व्याकरणस्य ॥

न वृद्भ्यश्चतुर्भ्यः ॥ ५९ ॥ पदानि ॥ न, वृद्भ्यः, चतुर्भ्यः, ॥

वृत्तिः ॥ वृतादिभ्यश्चतुर्भ्य उत्तरस्य सकारादेरार्द्धधातुकस्य परस्मैपदेषु इडागमो न भवति ।

59. The Parasmaipada ârdhadhâtuka affixes beginning with स् do not get the augment इट् after वृत् and the three roots that follow it.

Thus वृत्—वर्त्स्यति, अवर्त्स्यत्, विवृत्सति । वृध् वर्त्स्यति । अवर्त्स्यत् । विवृत्सति । शृधु । शर्त्स्यति । अशर्त्स्यत् शिशृत्सति । स्यन्दू । स्यन्त्सति । अस्यन्त्स्यत् ।

The वृतादि roots are four वृत्, वृध्, शृध् and स्यन्दू (Bhu. 795-798). In the examples, the Parasmaipada forms are shown, because these roots are optionally Parasmaipadi by I. 3. 92 before स्य and सन् ॥

Obj:—The word चतुर्भ्यः may conveniently have been omitted from the sûtra. A reference to the Dhâtupâṭha will show that the वृतादि roots form a subdivision of द्युतादि roots, and stand at the end of Dyutâdi class. So that the sûtra न वृद्भ्यः would have been enough, and there would have been no uncertainty or vagueness about it, for the word वृतादि would mean 'the roots वृत् &c. with which the Dyutâdi class ends'. Thus we shall get the *five* roots 795 वृतु वर्तने 796 वृधु वृद्धौ, 797 शृधु शब्दकुत्सायाम्; 798 स्यन्दू प्रस्रवणे and कृपू सामर्थ्ये ॥ As regards the last root कृपू, we shall find from the next sûtra, that the present sûtra applies to this root also. Or we can change the order of the roots, putting कृपू first, and वृतु &c after it, so that वृतादि will mean *four* roots only. Whether vṛitâdi be taken to mean the *five* or the *four* roots, the word चतुर्भ्यः is redundant.

Ans:—The word चतुर्भ्यः is used in order that the prohibition contained in this sûtra may debar the 'option' which the root स्यन्दू would have taken, because of its indicatory long ऊ (VII. 2. 44). For this 'option' is an antaranga operation, because it applies to *all* ârdhadhâtuka affixes; while the 'prohibition' of the present sûtra is a bahiranga, because it applies to those affixes only which

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

begin with स ॥ So that the 'prohibition' of this sûtra would not have debarred the 'option' of VII. 2. 44: and in the Parasmaipada स्यन्दू would have had two forms; which, however, is not the case because of the word चतुर्भ्यः: by which the 'prohibiton' is extended to स्यन्दू also. Thus in the Parasmaipada, we have only one form, as, स्यन्त्स्यति; but in the Atmanepada we have *two* forms स्यन्दिष्यते or स्यन्त्स्यते ॥

The word 'Parsmaipada' is understood in this sûtra, so that the prohibition does not apply to âtmanepada affixes: as वर्त्तिषीष्ट, वर्तिष्यते, अवर्तिष्यत, विवर्तिष्यते, स्यन्दिषीष्ट or स्यन्त्सीष्ट ॥ Moreover, with regard to Atmanepada also, the इट् is added to these roots when they stand in the same 'pada' with the affixes. But when the Atmanepada affixes are added not to the *roots* 'vṛit &c', but to the *roots* which are derived from the *nominal* bases formed from 'vṛit &c', then the '*root*' is not in the same pada with the affix, and the prohibition of this sûtra will apply. As विवृत्सिन्नीयते ॥ Moreover, the rule applies, as we have said, to the affixes standing in the same 'pada' with the 'roots'; therefore it will apply to Desiderative roots, as विवृत्सति, though शप् here intervenes between the ârdhadhatuka affix सन् and the Parasmaipada तिप्; so also, an ekâdeśa though sthânivat and therefore an intervention, will not be considered so for the purposes of this rule, as विवृत्सिष्यति; so also in विवृत्सयति ॥ The prohibition, moreover, applies to कृत् affixes, and where there is luk-elision of Parasmaipada affixes. As विवृत्सिता; and विवृत्स त्वम् where the Imperative हि is luk-elided, and being so elided, the force of Parasmaipada does not here remain by न लुमताङ्गस्य (I. 1. 63); hence the above *Ishti*.

तासि च क्लृपः ॥ ६० ॥ पदानि ॥ तासि, च, क्लृपः ॥

वृत्तिः ॥ क्लृप उत्तरस्य तासेः सकारादेश्चार्द्धधातुकस्य परस्मैपदेषु इडागमो न भवति ।

60. The Parasmaipada ârdhadhâtuka affixes beginning with स्, and the affix तास् (the sign of the Periphrastic Future) do not get the augment इट्, after the root क्लृप् ॥

Thus कल्प्ता, कल्प्स्यति, अकल्प्स्यत्, चिक्लृप्स्यति ॥ But कल्पितासे, कल्पिषीष्ट, कल्पिष्यते, अकल्पिष्यत, चिकल्पिषते in the Âtmanepada.

In the case of क्लृप् also, the इट् is added to the ârdhadhâtuka affixes in the Atmanepada, when the root stands in the same pada with the affixes and there is prohibition everywhere else. So also there is prohibition before kṛit-affixes, and the luk-elision of Parasmaipada. As चिक्लृप्सिता, चिक्लृप्स त्वं ॥

According to Padamanjari, these two sûtras could have been shortened thus:—(1) न वृद्भ्यः पञ्चभ्यः, (2) तासि च; and "क्लृपः" could well have been omitted. The तास् comes only after क्लृप and not after other roots of Vṛitâdi class, in Parasmaipada [I. 3. 92 and 93]. Therefore, there is no fear that the prohibition तासि च will apply to the other roots of vṛitâdi, but only to 'klip', because

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

the word परस्मैपदेषु is understood here; and as no roots of vṛitadi class take Parasmaipada in the Periphrastic Future except 'klip', there is no fear of any ambiguity.

अचस्तास्वत्थल्यनिटो नित्यम् ॥ ६१ ॥ पदानि ॥ अचः, तास्वत्, थलि, अनिटः, नित्यम्, ॥

वृत्तिः ॥ तासा ये नित्यानिटो धातवोऽजन्तास्तेभ्यस्तासाविव थलीडागमो न भवति ।

61. After a root, which ends in a vowel, and after which the Per. Fut. affix tâsi is always devoid of the augment इट्; (after such a root) थल् the personal ending of the Perfect, like तास्, does not also get the augment इट् ॥

Those vowel-ending roots in Dhâtupâṭha which are *invariably* aniṭ before the affix तास् (Peri. Future), are also aniṭ before the Perfect ending थल् ॥ As याता (Peri-Fut.), ययाथ (Per), चेता, चिचेथ, नेता, निनेथ; होता जुहोथ ॥ Why 'ending in a vowel'? Observe भत्ता, बिभेदिथ ॥ Why 'like तास्? Observe लूत्वा but लुलाविथ, Why 'थल्'? Observe याता but ययिव, ययिम ॥ The word नित्य qualifies अनिट्, if therefore तास् be *optionally* aniṭ, then the थल् will be सेट् *always*. As तास्—विधोता or विधविता; the थल् is विदुधविथ ॥

Here इट् is optional before तास् by VII. 2. 44. Similarly चक्रमिथ, for क्रम् is aniṭ in âtmanepada, and सेट् in Parasmaipada. In fact, whereever there is want of इट्, whether by complete prohibition or optional prohibition, all that is regulated by VII. 2. 13: this is the view adopted by the Kâśikâ. But another view is that the prohibition of this sûtra applies to the इट् of VII. 2. 13 only, but does not debar the option of VII. 2. 44; so they have two forms विदुधोथ and विदुधविथ ॥ This view is applied by them to VII. 2. 46, as सस्वर्थ or सस्वरिथ (VII. 2. 44).

Why have we used the word वत् in तास्वत्? The force of वत् is that the root should have a form in तास् and then be aniṭ; and if a root has no Periphrastic Future form, and thus its तास् is aniṭ,, such a root is not governed by this sûtra. As जघसिथ and उवयिथ ॥ Here the roots घस् and वय् the substitutes of अद् and वेञ् respectively have no Periphrastic Future form, and hence this rule does not apply to them.

उपदेशेऽत्वतः ॥ ६२ ॥ पदानि ॥ उपदेशे, अत्वतः ॥

वृत्तिः ॥ उपदेशे यो धातुरकारवान् तासौ नित्यानिट् तस्मात्तासाविवथलीडागमो न भवति ।

62. After a root which possesses a short अ as its root-vowel in the original enunciation (the Dhâtupâṭha), and after which the Peri-Fut. तास् is always devoid of the augment इट्, थल् the Personal ending of the Perfect, like तास्, does not get the augment इट् ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

CSL

As Fut. पक्ता, Per. पपक्थ, यष्टा, इयष्ट, शक्ता, शशक्थ ॥ Why do we say 'in the Original Enunciation'? Observe Fut. कर्ष्टा Per. चकर्षिथ in which the अ of 'karsh' is the result of guṇa substitution. Why do we say 'having an अ'? Observe Fut भेत्ता Per बिभेदिथ, here the root-vowel is इ ॥ Why do we say "*short* अ"? Observe Fut. राद्धा Per. रराधिथ from राध् the root-vowel being long आ ॥ The word तास्वत् is understood here also. Therefore we have जिघृक्षति, जग्रहिथ ॥ Here the root ग्रह is aniṭ before सन् (VII. 2. 12) and not before तास् so it will not be aniṭ before थ ॥ The words नित्यं अनिटः are also understood here. Therefore the rule does not apply to आनञ्जिथ (VII. 4. 71, 72). For the root अञ्जू (VII. 2. 71) takes *optionally* इट् before तास् (VII. 2. 44) as अञ्जिता and अङ्क्ता ॥

ऋतो भारद्वाजस्य ॥ ६३ ॥ पदानि ॥ ऋतः, भारद्वाजस्य ॥

वृत्तिः ॥ ऋकारान्ताद्धातोर्भारद्वाजस्याचार्यस्य मतेन तासावित्र नित्यानिटस्थलि इडागमो न भवति ।

63. In the opinion of Bhâradvâja, it is only after a root which ends in short ऋ, and after which the Peri-Fut. तास् is always devoid of the augment इट्, that थल् also, like तास्, does not take the augment इट् ॥

As स्मर्ता, सस्मर्थ, ध्वर्त्ता, दध्वर्थ ॥ The ऋ roots are covered by VII. 2. 61; the specification of these roots makes a restriction, so that *all* other roots, are not aniṭ, though the Peri-Fut in तास् be aniṭ. So that according to Bhâradvâja, we have forms like ययिथ, वयिथ, पेचिथ, शेकिथ ॥ Thus this sûtra makes the preceding two sûtras optional, except so far as short ऋ-ending roots are concerned.

As a general rule, all roots ending in long ॠ are सेट्; therefore, the sutra mentions *short* ऋ, in order to debar its application to long ॠ ending words. Had it not been so, this rule would have been a *vidhi* rule and not a *niyama*: because rule VII. 2. 61 does not apply to long ॠ ending roots, and so if the present sûtra were to include long ॠ also, it could not be called a *niyama* (restriction) of VII. 2. 61.

बभुथाततन्थजगृम्भववर्थेति निगमे ॥ ६४ ॥ पदानि ॥ बभुथ, आततन्थ, जगृम्भ ववर्थ, इति, निगमे ॥

वृत्तिः ॥ बभूथ आततन्थ जगृम्भ ववर्थ इत्येतानि निपात्यन्ते निगमविषये ।

64. In the Veda are found the irregular forms बभूथ, आततन्थ, जगृम्भ and ववर्थ ॥

As त्वं हि होता प्रथमो बभूथ (=बभूविथ); येनान्तरिक्षमुर्वाततन्थ (=आतेनिथ), जगृम्भा ते दक्षिणमिन्द्र हस्तम् (=जगृहिम), ववर्थ त्वं हि ज्योतिषा (=ववरिथ). See VII. 2. 13. This is also a niyama rule with regard to वृ for by VII. 2. 13 the root वृ was already aniṭ, and its Perfect would have been ववर्थ by that rule. The special mention of this form shows that in secular literature this root is always सेट् before थ of the Perfect.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

विभाषा सृजिदृशोः ॥ ६५ ॥ विभाषा, सृजि-दृशोः ॥

वृत्तिः ॥ सृजि दृशि इत्येतयोस्थलि विभाषा इडागमो न भवति ।

65. थल् the Personal ending of the Perfect, optionally gets the augment इट् after सृज् and दृश् ॥

As सस्रष्ठ or ससर्जिथ, द्रष्ठ or ददर्शिथ ॥ See VI. 1. 58 for अम् augment.

इडत्त्यर्तिव्ययतीनाम् ॥ ६६ ॥ पदानि ॥ इट्, अत्ति-आर्ति-व्ययतीनाम् ॥

वृत्तिः ॥ अत्ति अर्त्ति व्ययति इत्येतेषां थलीडागमो भवति ।

66. The affix थल् gets always the augment इट् after अद्, ऋ and व्यय् ॥

As आदिथ, आरिथ, and संविव्ययिथ ॥ The root व्येञ् is not changed to व्या (VI. 1. 46) in the Perfect. By VII. 2. 63, the roots अद् and व्ये would have *optionally* been सेट्, and ऋ never; therefore, the present sûtra makes the इट् augment compulsory. The इट् is repeated in the aphorism for the sake of clearness, the rule could have stood without it, for the anuvṛitti of 'optionally' could not have run into it from the last sûtra: for if it was an optional sûtra, the enumeration of अद् and व्ये was useless, as they were already provided for by VII. 2. 63. Therefore, this sûtra makes an invariable rule.

वस्वेकाजाद्घसाम् ॥ ६७ ॥ पदानि ॥ वसु, एकाच्-आत्-घसाम् ॥

वृत्तिः ॥ कृतद्विर्वचनानामेकाचां धातूनाम् आकारान्तानां घसेश्च वसाविडागमो भवति ।

67. The Participial affix वस् (वंस्) gets the augment इट् only then when the reduplicated root before it consists of one syllable, or when it comes after a root ending in long आ, and after घस् ॥

Thus आदिवान्, आशिवान्, पेचिवान्, शेकिवान् ॥ In the first two of these, the reduplicate stems आद् and आश् become of one syllable by the coalescence of अ अद् and अअश् ॥ In पेच् and शेक् the reduplicate is elided and the vowel अ changed to ए, and thus the reduplicate has become of one syllable. Of roots ending in आ we have, ययिवान्, तस्थिवान्, of घस्—जक्षिवान् ॥ This वस् would have taken the augment by the general rule of इट् increment, the present sûtra makes a niyama, so that the roots which are not monosyllabic in their reduplicate form are aniṭ : as बिभिद्वान्, चिच्छिद्वान्, बभूवान्, शिश्रिवान् ॥ The niyama is made with regard to the roots which would have taken इट् generally, as not being governed by the prohibition in VII.2.13. The roots ending in long आ may consist of more than one syllable in their reduplicate form, as याया + वस्, hence their separate enumeration: as a matter of fact, however, these reduplicates also become monosyllabic ultimately by losing their आ ॥ The root दरिद्रा is not governed by this rule, for its Perfect will be formed periphrastically by III. 1. 35 Vârt, because

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

it consists of more than one syllable: as दरिद्रांचकार ॥ And when आम् is not added, there also दरिद्रा loses its final आ before ârdhadhâtuka affixes by the vârtika under VI. 4. 114. So the आ being elided before the adding of any affix, this becomes a root which no longer ends in आ, and so the cause of adding इट् under this sûtra no longer exists, and so no इट् is added. Thus we have ददरिद्वान्, for before ârdhadhâtuka affixes दरिद्रा loses its आ (VI. 4. 114 Vârt), and this elision being considered as *siddha*, (VI. 4. 114 Vârt), no occasion remains for the augment इट् ॥ The घस् becomes जक्ष् in its reduplicate form (a stem of one syllable), but had it not been separately mentioned, then by VI. 4. 100, the penultimate अ of घस् would have been elided first, before reduplication, because VI. 4. 100, is subsequent in order to the rule ordaining reduplication (VI. 1. 14 &c). The अ being elided, we should have घ्स् only, which not having any vowel, could not be reduplicated. By its separate enumeration here, the augment इट् being ordained by a subsequent rule (VII. 2. 67), prevents even the rule of elision (VI. 4. 100). Having, therefore, *first* added इट्, we *then* elide the penultimate अ by VI. 4. 98, this elided अ, however, becomes sthânivat for the purposes of reduplication only by I. 1. 59. Thus घस् + इवस् = घ्स् + इवस् (VI. 4. 98) = जक्ष् + इवस् = जक्षिवान् ॥

विभाषा गमहनविदविशाम् ॥ ६८ ॥ पदानि ॥ विभाषा, गम-हन-विद्-विशाम् ॥

वृत्तिः ॥ गम हन विद विश इत्येतेषां धातूनां वसौ विभाषा इडागमो भवति ।

वार्त्तिकम् ॥ दृशेश्चेति वक्तव्यम् ॥

68. The affix वस् (वंस्) optionally takes इट् after गम्, हन्, विद् and विश् ॥

As गम् — जग्मिवान् or जगन्वान् (म् changed to न् by VIII. 2. 64); हन् — जघ्निवान् or जघन्वान्, (VII. 2. 54 and 55) विद् — विविदिवान् or विविद्वान्, विश् — विविशिवान् or विविश्वान् ॥ The root विद् 'to acquire' belongs to the Tudâdi class, as it is read here with the Tudâdi विश् ॥ The root विद् 'to know' (II. 55. IV. 62), forms *invariably* विविद्वान् because it is âtmanepadi and cannot take इट् augment before वस् affix.

Vârt:—The root दृश् should also be enumerated. As ददृशिवान् and ददृश्वान् ॥

सनि ससनिवांसम् ॥ ६९ ॥ पदानि ॥ सनिम्-ससनिवांसम् ॥

वृत्तिः ॥ सनोतेः सनतेर्वा धातोः सनिससनिवांसमिति निपात्यते ।

69. The form ससनिवांसम् with सनि is irregularly formed.

This is derived from सनोति or सनति root. As अग्निज्योतिर्मे सनि ससनिवांसम् ॥ The augment इट् is added, there is no change of अ of सन् to ए, nor the elision of the reduplicate before वस् ॥ The other form is सेनिवांसम् when not preceded by सनिम् ॥ This form ससनिवांसम् is Vedic, in secular literature we have सेनिवांसम् ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

ऋद्धनोः स्ये ॥ ७० ॥ पदानि ॥ ऋद्त-हनोः, स्ये ॥

वृत्तिः ॥ ऋकारान्तानां धातूनां हन्तेश्च स्ये इडागमो भवति ।

70. स्य the sign of the Future and Conditional gets the augment इट्, after a root ending in short ऋ and after हन् ॥

As करिष्यति, हनिष्यति, हरिष्यति ॥ The root स्वृ takes always इट् before स्य, though it does so optionally before other affixes (see VII. 2. 44): as स्वरिष्यति ॥ Similarly अकरिष्यत्, अहरिष्यत्, अहनिष्यत् &c ॥

अञ्जेः सिचि ॥ ७१ ॥ अञ्जेः, सिचि ॥

वृत्तिः ॥ अञ्जेः सिचि इडागमो भवति ।

71. The स of the s-Aorist always takes the इट् after अञ्ज् (Rudh. 21).

As आञ्जीत्, आञ्जिष्टाम्, आञ्जिषुः ॥ But अङ्क्ता or अञ्जिता in tenses other than Aorist. The root having an indicatory long ऊ optionally takes इट् (VII. 2. 44.)

स्तुसुधूञ्भ्यः परस्मैपदेषु ॥ ७२ ॥ पदानि ॥ स्तु, सु, धूञ्भ्यः, परस्मैपदेषु ॥

वृत्तिः ॥ स्तु सु धूञ् इत्येतेभ्यः सिचि परस्मैपदे परत इडागमो भवति ॥

72. The सिच् of the s-Aorist gets the इट् in the Parasmaipada after the roots स्तु, सु and धूञ् ॥

As अस्तावीत्, असावीत्, अधावीत् ॥ But अस्तोष्ट, असोष्ट, अधोष्ट or अधविष्ट in Atmanepada. Exception to VII. 2. 10 and 44.

यमरमनमातां सक्च ॥ ७३ ॥ पदानि ॥ यम, रम, नम, आताम्, सक्, च ॥

वृत्तिः ॥ यम रम नम इत्येतेषामङ्गानामाकारान्तानां च सगागमो भवति परस्मैपदे सिचि इडागमश्च ॥

73. The सिच् of the Aorist in the Parasmaipada takes the augment इट् after यम, रम, नम and roots ending in long आ, and स (सक्) is added at the end of these stems.

Thus अयंसीत्, अयंसिष्टाम्, अयंसिषुः ॥ व्यरंसीत् । व्यरंसिष्टाम् । व्यरंसिषुः ॥ The root रम is Parasmaipadi when preceded by वि or आ (I. 3. 83). अनंसीत् । अनंसिष्टाम् अनंसिषुः ॥ आकारान्तानाम् । अयासीत् । अयासिष्टाम् ; अयासिषुः । यमादीनां हलन्तलक्षणा वृद्धिः प्राप्ता सा नेटीति प्रतिषिध्यते । परस्मैपदेष्वित्येव । आयंस्त । अरंस्त । अनंस्त ॥

The Vṛiddhi in the case of यम् &c. ordained by VII. 2. 3, does not take place by VII. 2. 4. In the Atmanepada we have आयंस्त ॥ The root यम is âtmanepadi, as it is preceded by आ (I. 3. 75) अरंस्त, अनंस्त (III. 1. 85). Exception to VII. 2. 10, 44.

स्मिपूङ्रञ्ज्वशां सनि ॥ ७४ ॥ पदानि ॥ स्मि, पूङ्, ऋ अञ्जू, अश, सनि ॥

वृत्तिः ॥ स्मिङ् पूङ् ऋ अञ्जू अशू इत्येतेषां धातूनां सनीडागमो भवति ॥

74. The Desiderative सन् gets the augment इट् after the roots स्मिङ्, पूङ्, ऋ, अञ्जू and अशू ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
1390

GSL

Thus सिस्मयिषते, पिपविषते (VII.4.80) अरिरिषति, अञ्जिजिषति (VI. 1.2 and 3) and अशिशिषते ॥ The root पूञ् is not governed by this rule, as पुपूषति ॥ The अश् (V. 18) of Suâdi class is taken here, and not अश् (IX. 51) of Kryâdi class, for the latter *always* has इट्, while the former having an indicatory long ऊ has *optionally* इट् ॥

किरश्च पञ्चभ्यः ॥ ७५ ॥ पदानि ॥ किरः, च, पञ्चभ्यः ॥

वृत्तिः ॥ किरादिभ्यः पञ्चभ्यः सनि इडागमो भवति ॥

75. The desiderative सन् takes इट् after कॄ and the four roots that follow it (Tud. 116-120)

Thus चिकरिषति, जिगरिषति, दिदरिषते, दिधरिषते, पिप्रच्छिषति (I. 2. 8; VI. 1. 16). But सिसृक्षति not included in the five. The roots कॄ and गॄ would have optionally got इट् in the desiderative by VII. 2. 41, which would have been optionally lengthened by VII. 2. 38. But the इट् here being specifically ordained, does not get lengthened by VII. 2. 38.

रुदादिभ्यः सार्वधातुके ॥ ७६ ॥ पदानि ॥ रुदादिभ्यः, सार्वधातुके ॥

वृत्तिः ॥ रुदादिभ्य उत्तरस्य वलादेः सार्वधातुकस्य इडागमो भवति ॥

76. A sârvadhâtuka affix beginning with a consonant other than a य, gets the augment इट् after the root रुद् and the four that follow it (Ad. 58-62)

Thus रोदिति, स्वपिति, श्वसिति, प्राणिति, जक्षिति ॥ But जागर्त्ति which is beyond the five, and स्वप्ता before ârdhadhâtuka affixes, and रुदन्ति before a vowel beginning affix.

ईशः से ॥ ७७ ॥ पदानि ॥ ईशः, से ॥

वृत्तिः ॥ ईश उत्तरस्य से इत्येतस्य सार्वधातुकस्य इडागमो भवति ॥

77. The sârvadhâtuka affix से (the ending of the second Person Present and Imperative Atmanepada) gets the augment इट् after ईश् (Ad. 10)

As ईशिषे and ईशिष्व ॥ से becomes स्व by III. 4. 91 and 80. The से is exhibited in the sûtra without any case-ending.

ईडजनोर्ध्वे च ॥ ७८ ॥ पदानि ॥ ईड्, जनोः, ध्वे, च ॥

वृत्तिः ॥ ईड जन इत्येताभ्यामुत्तरस्य ध्वे इत्येतस्य से इत्येतस्य च सार्वधातुकस्य इडागमो भवति ॥

78. The sârvadhâtuka affix से and ध्वे, (the endings of the Present and Imperative Atmanepadi) get the augment इट् after the roots ईड् (Ad. 9) and जन् ॥

Thus ईडिध्वे, ईडिध्वम्, ईडिषे, ईडिष्व, जनिध्वे, जनिध्वम्, जनिषे, जनिष्व ॥ The root जनी (IV. 41) is taken here. The Vikarana श्यन् has been elided in this case, as a Vedic irregularity, and so also there is not elision of the penultimate.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GL

In the secular literature the form is जायसे ॥ Here the ध would prohibit इट् always. The जन् of the third class (III. 24) is also to be included, thus we have व्यतिजज्ञिषे. व्यतिजज्ञिध्वे, व्यतिजज्ञिध्वे, व्यतिजज्ञिध्वम् in karma vyatihâra. Otherwise this root is Parasmaipadi. ध्व takes इट after ईश् also, as ईशिध्वम् ॥

For this purpose, some read the sûtra as ईडजनोः सध्वे च; and स stands here for से having its Locative dropped, and therefore the force of च in the sûtra, according to this reading, is to draw in the anuvṛitti of ईश from the previous sûtra. Those who do not follow this reading, draw the whole of the last sûtra by force of च ॥ From these it may be asked, what is then the necessity of *two* sûtras? Could not one sûtra, like this, ईशीडजनां सध्वयोः, have sufficed, as being shorter and more general? To this there is no better valid answer than this विचित्रा हि सूत्रस्य कृतिः पाणिनेः ॥

The form ध्वे being taken in the sûtra, the rule will not apply to the ध्वम् of लङ् (Imperfect): which will not take इट् ॥ But इट् will apply to the ध्वम् of the Imperative on the maxim एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् ॥

लिङः सलोपो ऽनन्त्यस्य ॥ ७९ ॥ पदानि ॥ लिङः, स, लोपः, अनन्त्यस्य ॥

वृत्तिः ॥ सार्वधातुकइति वर्तते, सार्वधातुक यो लिङ् तस्य अनन्त्यस्य सकारस्थ लोपो भवति ॥

79. In the sârvadhâtuka Liṅ (i. e. Potential), the स् which is not final (i.e. the स् of the augments यास् and सीय्), is elided.

What is the स which is not final? The स of the augments यासुट्, सुट् and सीयुट् ॥ Thus कुर्यात्, कुर्याताम्, कुर्युः, कुर्वीत, कुर्वीयाताम्, कुर्वीरन् ॥ Why 'not the final'? Observe कुर्युः, कुर्याः ॥ Why in the Sârvadhâtuka? Observe क्रियास्ताम्, क्रियासुः, कृषीष्ट, कृषीयास्ताम्, कृषीरन् in the Benedictive.

अतो येयः ॥ ८० ॥ पदानि ॥ अतः, या, इयः ॥

वृत्तिः ॥ अकारान्तादङ्गादुत्तरस्य या इत्येतस्य सार्वधातुकस्य इय् इत्ययमादेशो भवति ॥

80. After a Present stem ending in short अ, इय् is substituted for the sârvadhâtuka या (i.e. for the या of the augment यास् of the Potential).

Thus पचेत्, पचेताम् and पचेयुः ॥ The य् of इय् is elided before affixes beginning with a consonant by VI. 1. 66. In the case of पचेयुः, the pararûpa of VI. 1. 96 is prevented. Why 'ending in a short अ'? Observe चिनुयात्, सुनुयात् ॥ Why '*short*'? Observe यायात् ॥ Why sârvadhâtuka? Observe चिकीर्ष्यात् ॥

The objector may say, the form चिकीर्ष्यात् will be so by the elision of अ under VI. 4. 48, and so there is no necessity of reading the anuvṛtti of sârvadhâtuka in this sûtra; for when अ is elided by अतोलोपः VI. 4. 48, in the case of ârdhadhâtuka या the present rule cannot apply, as there is no base left

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

CSL

which ends in अ ॥ To this we reply, this is not a good reason: for then in the case of पचेत् and यजेत् also, the rule अतो दीर्घो यञि (VII. 3. 101) would apply, and the अ of पच would require to be lengthened. But that is not so. The fact is that the present sûtra debars rule VII. 3. 101. Therfore, as this इय् substitute debars the lengthening of VII. 3. 101, so it would debar the *lopa* of VI. 4. 48. Therefore, if the anuvṛitti of sârvadhâtuka be not read into this sûtra, the इय् substitute would apply to ârdhadhâtuka also, and the lopa-elision VI. 4. 48 would not help, as that would be superseded by this special rule. Therefore the aunvṛitti of "sârvadhâtuka" should be read into this sûtra.

The above is stated on general grounds. But if the maxim मध्येऽपवादाः पूर्वान् विधीन् बाधन्ते नोत्तरान् (Apavâdas that are surrounded by the rules which teach operations that have to be superseded by the apavâda operations, supersede only those rules that precede, not those that follow them) be applied here, then the present sûtra would supersede only the preceding sûtra VI. 4. 48 and not the following sûtra VII. 3. 101 which would not be superseded by the present sûtra. In this view also, the lopa being superseded at all events, the anuvṛitti of 'Sârvadhâtuka' must be read into this sûtra.

In the दीर्घ rule VII. 3. 101, the word 'sârvadhâtuka' is understood from VII. 3. 95. But according to some, the word तिङि of VII. 3. 88 is also understood there, so that they would lengthen the अ, before a sârvadhâtuka personal termination (तिङ्) only, and not before every sârvadhâtuka affix in general. According to this view, the present sûtra will debar only the dîrgha rule (VII. 3. 101) and not the lopa rule (VI. 4. 48), on the maxim येन ना प्राप्ति &c.

The word येयः in the sûtra is formed by या + इयः; and या is exhibited without any case-termination. Others say, the word is यः the sixth case of या formed on the analogy of विश्वपः by the elision of आ (VI. 4. 140). Then यः + इयः = य + इयः (VIII. 3. 19) after this elision, there ordinarily would take place no sandhi; as this elision is considered asiddha (VIII. 2. 1) for the purposes of VI. 1. 87. Contrary to this general rule, however, the sandhi takes place here and we have येयः by VI. 1. 87. The अ in इयः is for the sake of pronunciation only. The real substitute is इय् ॥

Some read the sûtra as अतो यासियः ॥ So that the sthânî is यास् and not या, and यासियः is a genitive compound.

आतो ङितः ॥ ८१ ॥ पदानि ॥ आतः, ङितः ॥

वृत्तिः ॥ आकारस्य ङिदवयवस्य अकारान्तादङ्गादुत्तरस्य सार्वधातुकस्य इय् इत्ययमादेशो भवति ॥

81. For the आ being a portion of a sarvadhâtuka Personal ending which is ङित् (i.e. आते, आथे, आताम् and आथाम्), coming after a Verbal stem ending in short अ, there is substituted इय् ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GL

Thus पचेते, पचेथे, पचेताम्, पचेथाम्, यजेते, यजेथे, यजेथाम्, दास्येथे, दास्येते ॥ The श् of इश् drops by VI. 1. 66. Why do we say "the long आ"? Observe पचन्ति, यजन्ति, पचन्ते, यजन्ते ॥ Why do we say 'a ङित् affix'? Observe पचावहे, पचामहे (I. 2. 4). Why do we say 'ending in short अ'? Observe चिन्वाते, सुन्वाते ॥ Why 'short'? Observe मिमाते, मिमाथे ॥

All sârvadhâtuka affixes which have not an indicatory प् are ङित् by I. 2. 4. Now सार्वधातुकमपित् (I. 2. 4) is a sûtra in which the word ङित् is understood from I. 2. 1. But the grammatical construction of the word ङित् in the two sûtras I. 2. 1 and I. 2. 4 is not the same. In the first sûtra, it means ङिति इव = ङित्वत्, i. e. the roots गा कुट् &c are treated in the same way as they would have been treated, had a ङित् affix *followed.* But in the second sûtra I. 2. 4, the word ङिद्वत् is equal to ङित इव "like of ङित्" ॥ The sûtra I. 2. 1. is so explained in order to evolve the form उच्चुकुटिषति ॥ For when the सन् is added to कुट्, the root कुट् is treated as if the सन् was a ङित् affix, and so there is no guna. But if सन् itself had become ङित् then the Desiderative root चुकुटिष्, being a ङित् root would require âtmanepada affixes by अनुदात्तङित आत्मनेपदम् (I. 3. 12). In the case, however, of sârvadhâtuka-apit-affixes, the affixes themselves become like ङित्, and are treated as ङित् affixes, not only with regard to the stem *preceding* them, but with regard to their own selves also, as we see in the present sûtra.

आने मुक् ॥ ८२ ॥ पदानि ॥ आने, मुक् ॥

वृत्तिः ॥ आने परतोऽङ्गस्यातो मुगागमो भवति ॥

82. Before the Participial ending आन, a verbal stem ending in short अ, gets the augment मुक् ॥

Thus पचमानः, यजमानः ॥

This मुक् is part and parcel of अ only, and not of the anga. For if मुक् be considered as part of the anga, then it will be an intervention, and make the anga end in a consonant and so there will be anomaly in accent. For by VI. 1. 186, the ल sârvadhâtuka affix is anudâtta after a stem ending in अ; so if मुक् be considered part of the anga, the stem no longer ends in अ but म्; but if it be considered as a portion of अ only, then the anga still remains अदुपदेश (VI. 1. 186). So the accent of पचमानः and यजमानः is governed by VI. 1. 186.

An objector may say, "if this be so, then the stem पचम् is still considered as ending in अ, and therefore in पचम् + आन, we should apply the previous sûtra VII. 2. 81, and change अ into इय्" ॥ To this we reply, 'no, it cannot be so; for the त् in अत् (VII. 2. 80) shows that the अ consisting of *one mâtrâ* is to be taken, but when मुक् is added, this अ becmes *one mâtrâ and half*, so the rule VII. 2. 81 will not apply; because it applies only to अ of *one mâtrâ*" The objector:—"If this is so, then the anudâtta of VI. 1. 186 will not also hold good, for there also the अत् means the अ of one mâtrâ." This is no valid objection. For there the word उपदेश is taken, so that a stem which at the time

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

of upadeśa or first enunciation, ends in a short अ of one mâtrâ, is governed by that rule; though after the enunciation, the short अ may be lengthened in its mâtrâ. It is for this reason that the rule VI. 1.186 applies to पचाव: and पचाम: ; though the short अ is subsequently lengthened before व and म by VII. 3. 101.

Or the sûtra may have been made as आनस्य मुट्, and the augment म् would then be added to आन and not to the verbal stem. All the above difficulties would be removed by this view. But then the final अ of पच &c would require to be lengthened before मान by VII. 3. 101. This objection, however, is not insuperable, for one view of VII. 3. 101 is that the word तिङि is understood there, so that the lengthening would take place only before a तिङ् affix beginning with a यञ् vowel : and not before any other affix.

ईदासः ॥ ८३ ॥ पदानि ॥ ईत्, आसः ॥

वृत्तिः ॥ आस उत्तरस्यानस्य ईकारादेशो भवति ॥

83. ई is substituted for the आ of आन, after आस् ॥

Thus आसीनो यजते ॥ (See I. 1. 54 by which the *first* letter of the *second* term after आसः which is exhibited in the Ablative is taken here). The आने which is in the 7th case in the last aphorism, should be taken in the 6th case in this.

अष्टन आ विभक्तौ ॥ ८४ ॥ पदानि ॥ अष्टनः, आ, विभक्तौ ॥

वृत्तिः ॥ अष्टनो विभक्तौ परत आकारादेशो भवति ॥

84. आ is substituted for the final of अष्टन् before a case-ending.

Thus अष्टाभिः, अष्टाभ्यः, अष्टानाम, अष्टासु ॥ Why 'before a *case-ending*'? Observe अष्टत्वम्, अष्टता ॥ The rule of this sûtra is an optional one, and we have in the alternative अष्टभिः, अष्टभ्यः ॥ The आ in the sûtra indicates the *individual* letter आ, and not आ belonging to the general class आ ॥ For the generic आ would include the nasalised आँ also, and as the letter replaced (अन्) is a nasal, the substitute would have been also nasal आँ, but it is not so. See VI. 1. 172 and VII. 1. 22. This rule applies also when the word stands at the end of a compound, as प्रियाष्टानः or प्रियाष्टैः (VII. 1. 22). The word विभक्ति governs the subsequent sûtras upto VII. 2. 114.

रायो हलि ॥ ८५ ॥ पदानि ॥ रायः, हलि ॥

वृत्तिः ॥ रै इत्येतस्य हलादौ विभक्तौ परत आकारादेशो भवति ॥

85. Before a case-ending beginning with a consonant, आ is substituted for the final of रै ॥

As राभ्याम्, राभिः ॥ But रायौ, रायः before affixes beginning with a vowel. Why 'a case ending'? Observe रैत्वम्, रैता ॥

युष्मदस्मदोरनादेशे ॥ ८६ ॥ पदानि ॥ युष्मद्, अस्मदोः, अनादेशे ॥

वृत्तिः ॥ युष्मदस्मदित्येतयोरनादेशे विभक्तौ परत आकारादेशो भवति ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

CSL

86. आ is substituted for the final of युष्मद् and अस्मद् before a case-ending, beginning with a consonant, when it is not a substitute.

The substitute case-endings are given in VII. 1. 27 &c. Thus युष्माभिः अस्माभिः, युष्मासु, अस्मासु ॥ Why do we say 'when it is not a substitute'? Observe युष्मत् and अस्मत् (VII. 1 31). The anuvṛitti of हलि need not be read into this sûtra from the preceding, for if that were so, the mention of अनादेशे would become redundant, because as a matter of fact no *substitute* case-ending begins with a consonant. However, reading this sûtra with VII. 2. 89, we find that the scope of the present sûtra is before consonant beginning affixes.

द्वितीयायां च ॥ ८७ ॥ पदानि ॥ द्वितीयायाम्, च ॥

वृत्तिः ॥ द्वितीयायां च परतो युष्मदस्मदोराकारादेशो भवति ॥

87. आ is substituted for the final of युष्मद् and अस्मद् before the endings of the Accusative.

As त्वाम्, माम्, युवाम्, आवाम्, युष्मान् and अस्मान् ॥ This rule applies to endings which are even substitutes, otherwise the last rule would have been sufficient. See VII. 2. 28, 29, and VII. 2. 92 and 97.

प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायाम् ॥ ८८ ॥ पदानि ॥ प्रथमायाः, च, द्विवचने, भाषायाम् ॥

वृत्तिः ॥ प्रथमायाश्च द्विवचने परतो भाषायां विषये युष्मदस्मदोराकारादेशो भवति ॥

88. आ is substituted for the final of युष्मद् and अस्मद् before the ending of the Nom. Du. in the Secular literature.

As युवाम्, आवाम् ॥ Why of the nomnative? Observe युवयोः, आवयोः ॥ Why in the Dual? Observe त्वं, अहं, यूयं, वयं ॥ Why in the secular literature? Observe युवं वस्त्राणि पीवसा वसाथे in the Veda, so also आवम् ॥

योऽचि ॥ ८९ ॥ पदानि ॥ यः, अचि ॥

वृत्तिः ॥ अजादौ विभक्तावनादेशे युष्मदस्मदोर्यकारादेशो भवति ॥

89. य is substituted for the final of युष्मद् and अस्मद् before a case-ending, which is not a substitute, and which begins with a vowel.

Thus त्वया, मया, त्वयि, मयि, युवयोः, आवयोः ॥ Why do we say 'beginning with a vowel'? Observe युवाभ्याम्, आवाभ्याम् ॥ If in the sûtra VII. 2. 86, we read the anuvṛitti of हलि, we need not use अचि in the present sûtra. For then this sûtra will be a general (utsarga) aphorism, ordaining य before *all* non-substitute case-endings; and the sûtra VII. 2. 86, will be considered an exception (apavâda) to this, with regard to those case-endings which begin with a consonant, where आ will be ordained. In this view of the case, the use of अचि here si explanatory. Why 'when the ending is not a substitute'? Observe त्वद् गच्छति, मद् गच्छति ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

CSL

शेषे लोपः ॥ ९० ॥ पदानि ॥ शेषे, लोपः ॥

वृत्तिः ॥ शेषे विभक्तौ युष्मदस्मदोर्लोपो भवति ॥

90. In the remaining cases where (आ or य is not substituted) there is elision of the final of yushmad and asmad.

This elision finds scope in the Singular and Plural of the Ablative, Dative, Genitive, and the Nominative. Thus त्वम्, अहम्, यूयम्, वयम्, तुभ्यम्, मह्यम्, युष्मभ्यम्, अस्मभ्यम्, त्वत्, मत्, युष्मत्, अस्मत्, तव, मम, युष्माकम्, अस्माकम् ॥ The following śloka gives the cases which are included in the word शेष :—

पञ्चम्याश्च चतुर्थ्याश्च षष्ठीप्रथमयोरपि ।
यान्यद्विवचनान्यत्र तेषु लोपो विधीयते ॥

The word शेष is employed in the sûtra for the sake of clearness. For there will be elision *universally* before *all* case-affixes. This is the *general* rule. To this there is the exception that before non-substitute case-affixes there will be य (VII. 2. 89). To this latter, there is an exception that before non-substitute case-endings beginning with a consonant, आ comes. Thus without any confusion, the आ, the य, and the lopa find their respective scopes.

When there is elision, why is not टाप् added in the Feminine; in त्वं ब्राह्मणी ; अहं ब्राह्मणी ? The टाप् is not added on the maxim सन्निपात लक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्य 'a rule which is occasioned by a certain combination, does not become the cause of the destruction of that combination.' Because the ending in अ of युष्मद् and अस्मद् was occasioned by vibhakti combination, if this latter occasion टाप्, then it will destroy its own fruit.

Or the words युष्मद् and अस्मद् may be taken to have no gender, and equally applicable to both masculine and feminine.

In order to avoid all this difficulty about टाप् some would elide the अद् (or टि portion) of युष्मद् and अस्मद् under this sûtra. They argue that by the next sûtra VII. 2. 91, the portions 'yushm' and 'asm', namely the portions upto म of युष्मद् and अस्मद् are replaced by substitutes. The portion that *remains* (शेष) is अद्, and it is this अद् which is to be elided.

Why is this 'lopa' taught again, when by VII. 2. 102, all त्यदादि pronouns have अ substituted for their finals before case-endngs ; and so would yushmad and asmad, lose their finals and become yushma and asma by that rule ? That rule does not apply to yushmad and asmad, because by an ishṭi that rule is restricted to tyadâdi pronouns upto द्वि, thus excluding युष्मद्, अस्मद्, भवतु and किम् ॥

मपर्यन्तस्य ॥ ९१ ॥ पदानि ॥ म पर्यन्तस्य ॥

वृत्तिः ॥ मपर्यन्तस्येत्ययमधिकारो, यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामो मपर्यन्तस्येत्येवं तद्वेदितव्यम् ॥

91. The substitutions taught hereafter upto VII.2. 98 take effect with regard to the portions of युष्मद् and अस्मद् upto म, i. e. the substitutes replace युष्म् and अस्म् ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

Thus VII. 2. 92 teaches that युव and आव are substituted for yushmad and asmad in the dual. The substitutes replace युष्म् and अस्म्. Thus युवाम्, आवाम् ॥ Why 'upto म्'? Observe युवकाम्, आवकाम् ॥ The क (V. 3. 71), is not replaced. Similarly VII. 2. 97 teaches that त्व and म replace 'yushmad' and 'asmad' in the singular; by this sûtra 'yushm' and 'asm' are only replaced. Thus त्वया, मया, the अद् portion remains for which य is substituted by VII. 2. 89. Had the whole been replaced, then the अ of त्व and म would have been replaced by य (VII. 2. 89), and given us undesired forms like त्व्या and म्या ॥ Why is the word पर्यन्त employed in the sûtra and not the word अन्त, as मान्तस्य? In the first place the word अन्त is ambiguous, it may mean ending with म् but excluding म्, or ending with म् and including म् ॥ In the second place, the word पर्यन्त is used to indicate the limit, or portion taken out of the whole. The word मान्त would have meant, that form of yusmad and asmad which ends with म् ॥ Now these words have a form which ends in म्, as युष्मानाचष्टे or अस्मानाचष्टे = युष्मते or अस्मते formed by णिच् (the टि portion अद् is elided by VII. 4. 155, *vârtika*). Now a noun formed from this derivative root युष्मि and अस्मि by क्विप् affix will be युष्म् and अस्म् ॥ These are the two forms of yusmad and asmad which are complete words ending in म् ॥ The present sûtra does not apply to these words.

In declining these nouns युष्म् and अस्म्, we shall apply the rules VII. 2. 89 and 86, thus:—

	Sing.	Dual.	Plural.		Sing.	Dual.	Plural.
Nom.	त्वं	युषां	युयं	Acc.	युषां	युषां	युषान्
Ins.	युष्या	युष्याभ्यां	युषाभिः	Dat.	तुभ्यं	युषाभ्यां	युषभ्यं
Abl.	युषत्	युषाभ्यां	युषत्	Gen.	तव	युष्योः	युषाकं
Loc.	युष्यि	युष्योः	युषासु ॥ (Padamanjari).				

युवावौ द्विवचने ॥ ९२ ॥ पदानि ॥ युव, आवौ, द्विवचने ॥

वृत्तिः ॥ द्विवचनइत्यर्थग्रहणम् । द्विवचने च युष्मदस्मदी द्व्यर्थाभिधानविषये तयोर्मपर्यन्तस्य स्थाने युव आव इत्येतावादेशौ भवतः ॥

92. In the Dual, युव is substituted for युष्म् and आव for अस्म् ॥

Thus युवाम्, आवाम्, युवाभ्याम्, आवाभ्याम्, युवयोः, आवयोः ॥ This substitution takes place even in compounds, where the sense of duality is prominent, if some other substitute like VII. 2. 94 &c. does not intervene. As अतिक्रान्तं युवाम् = अतियुवाम्, so also अत्यावाम्; अतियुवान्, अत्यावान् (= अतिक्रान्तान् युवाम् &c.) अतियुवया and अत्यावया (= अतिक्रान्तेन् युवाम्) Similarly अतियुवाभिः ॥ (अतिक्रान्त युवां) अत्यावाभिः, अतियुवभ्यम्, (अतिक्रान्तेभ्योयुवां) अत्यावभ्यम्, अतियुवत्, (अतिक्रान्ताद् युवां) अत्यावत्, अतियुवाकम्, (अतिक्रान्तानां युवां) अत्यावाकम, अतियुवयि, (अतिक्रान्ते युवां) अत्यावयि, अतियुवासु, अतिक्रान्तेषु युवां अत्यावासु ॥ But where त्व &c are to be substituted, there those will be substituted, as अतित्वम् (= अतिक्रान्तो युवाम्), अत्यहम्, अतियूयम, अतिवयम्, अतितुभ्यम्, अतिमह्यम्, अतितव, अतिमम ॥ This substitution does not take place when 'yushmad' and 'asmad' denote *one* or *many* (more than two), though the compound may denote a duality: as अतिक्रान्तौ त्वाम् = अतित्वाम्, अतिमाम्, अतियुष्मान्, अत्यस्मान् ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
1398

If in a compound, the words yushmad and asmad are employed in a dual signification, though the compound as a whole may have a singular or plural number, for the number of a compound does not depend upon the number of the words composing it, yet even in such a compound the युव and आव substitution should be made for the dual-significant yushmad and asmad: unless such substitution is debarred by some other substitutes like त्व and अह (VII. 2. 94 &c). Thus अतिक्रान्तं युवां=अतियुवाम्, similarly अति-आवाम ॥ The whole declension is given lelow :—

	Sing.	Pl.	Sing.	Pl.
Nom.	अतित्वम्	अतियूयम्	अत्यहम्	अतिवयम्
Acc.	अतियुवाम्	अतियुवाम्	अत्यावाम्	अत्यावान्
Ins.	अतियुवया	अतियुवभिः,	अत्यावया	अत्यावाभिः
Date.	अतितुभ्यं	अतियुवभ्यं	अतिमह्यम्	अत्यावभ्यं
Abl.	अतियुवत्	अतियुवत्	अत्यावत्	अत्यावत्
Gen.	अतितव	अतियुवाकम्	अतिमम	अत्यावाकम्
Loc.	अतियुवयि	अतियुवासु	अत्यावयि	अत्यावासु

But when the words yushmad and asmad denote singular or plural ,nbt the compound denotes a dual, then the yuva and âva substitutions do not take place. As अतिक्रान्तौ त्वाम्=अतित्वाम्, so also अतिक्रान्तौ युष्मान्=अतियुष्मान् so also अत्यस्मान् ॥ So on in other cases.

यूयवयौ जसि ॥ ९३ ॥ पदानि ॥ यूय, वयौ, जसि ॥

वृत्तिः ॥ युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य जसि परतो यूय वय इत्येतावादेशौ भवतः ॥

93. In the Nom. Pl. यूय is substituted for युष्म, and वय for अस्म ॥

As यूयम्, वयम्, परमयूयम्, परमवयम्, अतियूयम्, अतिवयम् ॥ The Tadanta-vidhi applies here. That rule applies in this angâdhikâra on the maxim अङ्गाधिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य च ॥ See also VII. 3. 10. In यूयम् and वयम्, the final द् is elided by VII. 2. 90, and we have यूय and वय+अ+अम् (VII. 1. 28)=यूयम् and वयम् (VI. 1. 97 and 107).

त्वाहौ सौ ॥ ९४ ॥ पदानि ॥ त्व, अहौ, सौ ॥

वृत्तिः ॥ युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य सौ परे त्व अह इत्येतावादेशौ भवतः ॥

94. In the Nominative Singular त्व is substituted for युष्म and अह for अस्म ॥

Thus त्वम् and अहम्, परमत्वम्, परमाहम्, अतित्वम् and अत्यहम् ॥ See VII. 1. 28, VI. 1. 97 and 107.

तुभ्यमह्यौ ङयि ॥ ९५ ॥ पदानि ॥ तुभ्य, मह्यौ, ङयि ॥

वृत्तिः ॥ युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य तुभ्य मह्य इत्येतावादेशौ भवतो ङयि परतः ॥

95. In the Dative Singular तुभ्य is substituted for युष्म and मह्य for अस्म ॥

As तुभ्यम्, मह्यम्, परमतुभ्यम्, परममह्यम्, अतितुभ्यम्, अतिमह्यम् ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

CSL

तवममौ ङसि ॥ ९६ ॥ पदानि ॥ तव, ममौ, ङसि ॥

वृत्तिः ॥ युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य तव मम इत्येतावादेशौ भवतो ङसि परतः ॥

96. In the Genitive Singular तव is substituted for युष्म् and मम for अस्म् ॥

As तव, मम, परमतव, परमम, अतितव, अतिमम ॥ The द् is elided by VII. 2. 90, and तव and मम+अ+अ (VII. 1. 27)=तव and मम by VI. 1. 97.

त्वमावेकवचने ॥ ९७ ॥ पदानि ॥ त्वमौ, एक वचने ॥

वृत्तिः ॥ एकवचनइत्यर्थनिर्देशः । एकवचने ये युष्मदस्मदी एकार्थाभिधानविषये तयोर्मपर्यन्तस्य स्थाने त्व म इत्येतावादेशौ भवतः ॥

97. In the remaining cases of the Singular, त्व is substituted for युष्म् and म for अस्म् ॥

As त्वाम्, माम्, त्वया, मया, त्वत्, मत्, त्वयि, मयि ॥ The compounds also take this substitution according to the sense: as अतिक्रान्तस्त्वाम्=अतित्वम्, अत्यहम्, अतिक्रान्तो मम=अतिमाम्, अतित्वाम्, अतिक्रान्तान् त्वाम्=अतित्वान्, अतिमान्, अतिक्रान्ताभ्यां त्वां=अतित्वाभ्याम्, अतिमाभ्याम्, अतिक्रान्तैस्त्वाम्=अतित्वाभिः, अतिमाभिः ॥

When in a compound, the words yushmad and asmad denote one, though the compound may denote two or many, thereeven the त्व and म substitutions must take place. And as regards different substitutes, like त्व and आह before सु &c, those prior taught substitutes debar this latter by the rule of पूर्वविप्रतिषेधः ॥ Some examples have already been given above, others are अतियूयम्, अतितुभ्यम्, अतितव ॥ So also with asmad. Similarly अतित्वां पश्य, अतित्वान्, अतित्वाभ्याम्, अतित्वाभिः, अतित्वभ्यम्, अतित्वत्, अतित्वयोः, अतित्वाकम्, अतित्वयि, अतित्वयोः, अतित्वासु ॥

प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ॥ ९८ ॥ पदानि ॥ प्रत्यय, उत्तरपदयोः, च ॥

वृत्तिः ॥ एकवचनइत्यनुवर्त्तते । प्रत्यये उत्तरपदे च परत एकत्वे वर्त्तमानयोर्युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य त्व म इत्येतावादेशौ भवतः ॥

98. त्व is substituted for युष्म् and म for अस्म्, when they signify a single individual, even when an affix follows, or a word is in composition.

As त्वदीयः, मदीयः, with the affix छ (IV. 2. 114, I. 1. 74) त्वत्तरः (=अतिशयेन त्वं), मत्तरः, त्वद्यति (=त्वामिच्छति), मद्यति; त्वद्यते (=त्वमिवाचरते), मद्यते ॥ Similarly when a second member of the compound follows. As तव पुत्रः=त्वत्पुत्रः, मत्पुत्रः ॥ त्वं नाथोऽस्य=त्वन्नाथः, मन्नाथः ॥ When more than one individual is signified, the substitution does not take place, as युष्मदीयं (=युष्माकमिदं), अस्मदीयं; युष्मत्पुत्रः (=युष्माकं पुत्रः), अस्मत्पुत्रः ॥

The sûtra VII. 2. 97 referred to the vibhaktis or case-endings, as that word from VII. 2. 84 governs these sûtras, the present sûtra refers to other affixes, and to compounds. It might be objected, that even before other affixes and compounds these words had in them vibhaktis, though those vibhaktis were elided when these affixes were added or when the words became part of a compound;

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GL

and that having in them suppressed vibhaktis, the substitutions would take place in spite of this sûtra. This objection is not valid, for there the vibhaktis have been elided. But is not elision a Bahiranga and the substitute an antaranga process; and should not, therefore, the substitute come first and then the vibhakti elided? The substitution specially taught in this sûtra is, therefore, a jñâpaka and proves the existence of the following maxim :—अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गोलुग्बाधते 'a bahiranga substitution of लुक् supersedes even antaranga rules'. Thus गोमान् प्रियोऽस्य = गोमत्प्रियः, here the antaranga नुम् augment is superseded by the bahiranga लुक् ॥ This sûtra further indicates, that all other substitutes of 'yushmad' and 'asmad' which take place in the singular, such as तव, मम, तुभ्य, मह्य, त्व, अह, do not take effect, before general affixes or in compounds, but that त्व and म are the only substitutes there even. As तुभ्यं हितं = त्वद्धितं, मद्धितं ॥ तव पुत्रः = त्वत्पुत्रः, मत्पुत्रः ॥

त्रिचतुरोस्त्रियां तिसृचतसृ ॥ ९९ ॥ पदानि ॥ त्रि, चतुरोः, स्त्रियाम्, तिसृ चतसृ ॥

वृत्तिः ॥ त्रि चतुर् इत्येतयोः स्त्रियां वर्तमानयोस्तिसृ चतसृ इत्येतावादेशौ भवतो विभक्तौ परतः ।

वार्त्तिकम् ॥ तिसृभावे सञ्ज्ञायां कन्युपसंख्यानं कर्तव्यम् ॥ वा० ॥ चतसर्याद्युदात्त निपातनं कर्तव्यम् ॥

99. तिसृ is substituted for त्रि and चतसृ for चतुर् in the feminine, when a case-ending follows.

Thus तिस्रः, चतस्रः, तिसृभिः, चतसृभिः ॥ Why 'in the Feminine'? Observe त्रयः, चत्वारः, त्रीणि, चत्वारि ॥ The word स्त्रियाम् qualifies त्रि and चतुर् and not the word अङ्ग 'stem' which is of course understood here. Therefore, the substitution will take place even where the anga refers to a Masculine, or a Neuter; when त्रि and चतुर् refer to a Feminine; as प्रियास्तिस्रो ब्राह्मण्योऽस्य ब्राह्मणस्य = प्रियतिसा ब्राह्मणः (VII. 1.94) प्रियतिस्रौ, प्रियतिस्रः॥ The guṇa of VII. 3. 110 is debarred in anticipation by VII. 2. 100 ordaining र ॥ प्रियतिसृ ब्राह्मणकुलं, प्रियतिसृणी, प्रियतिसृणि ॥ Similarly प्रियचतसा, °चतस्रौ, °चतस्रः, प्रियचतसृ, °चतसृणी, °चतसृणि ॥ The samâsânta affix कप् (V. 4. 153) is however not added in the above, because तिसृ &c are bahiranga substitutions. Conversely, the aṅga may be feminine, but if त्रि and चतुर् refer to Masculine or Neuter nouns, the substitution will not take place: as प्रियास्त्रयोऽस्याः or प्रियाणि त्रीणि वा अस्या ब्राह्मण्याः = प्रियत्रिः 'a Brahmanî to whom three are beloved.' dual. प्रियत्री:, प्रियत्रयः ॥ Similarly प्रियचत्वाः, प्रियचत्वारौ, प्रियचत्वारः ॥

Vârt:—The substitution of तिसृ for त्रि takes place before the affix कन्; as तिसृका नाम ग्रामः ॥

Vârt:—चतसृ has acute on the first, as चतस्रः पश्य ॥ Rule VI. 1. 167 does not apply. But चतसृणाम् according to VI. 1. 179: the हलादि debars the निपातन accent.

अचि र ऋतः ॥ १०० ॥ पदानि ॥ अचि, र, ऋतः ॥

वृत्तिः ॥ तिसृ चतसृ इत्येतयोर्ऋतः स्थाने रेफादेशो भवति अजादौ विभक्तौ परतः ।

100. र् is substituted for the ऋ of तिसृ and चतसृ before case-affixes beginning with a vowel.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

CSL

Thus तिस्रः, (in तिस्रस्तिष्ठन्ति, तिस्रः पश्य) चतस्रस्तिष्ठन्ति, चतस्रः पश्य ॥ प्रियतिस्र आनय, प्रियचतस्र आनय; प्रियतिस्रः स्वम्, प्रियचतस्रः स्वम् ॥ प्रियतिस्रि निधेहि, प्रियचतस्रि निधेहि ॥ This supersedes VI. 1. 102 (ordaining the single long substitution of the form of the first), VI. 1. 111 (substitution of उर् for ऋ), and VII. 3. 110 (the substitution of guṇa). The last rule VII. 3. 110, though subsequent in order, is however superseded by this rule. Why 'before the affixes beginning with a vowel?' Observe तिसृभिः, चतसृभिः ॥ The ऋतः of the sûtra refers to the ऋ of तिसृ and चतसृ and not to a ऋ ending stem in general: and had it not been used in the sûtra, the latter would have stood thus अचिरः "र् is substituted for the final of the words above-mentioned before an affix beginning with a vowel." So र् would have been substituted for the final of पि and चतुर् also.

जराया जरसन्यतरस्याम् ॥ १०१ ॥ पदानि ॥ जरायाः, जरस्, अन्यतरस्याम्, ॥
वृत्तिः ॥ जरा इत्येतस्य जरसित्ययमादेशो भवति अन्यतरस्यामजादौ विभक्तौ परतः ।

101. जरस् may be substituted for जरा, optionally before a case-affix beginning with a vowel.

As जरया or जरसा, in जरसा or जरयादन्ताः शीर्यन्ते ॥ जरायै or जरसे (जरसे or जरायै त्वा परिदद्युः) ॥ But only जराभ्याम्, जराभिः before an affix biginning with a consonant. The जरस् substitution takes place in the Neuter plural, when the augment नुम् is added: as अतिजरांसि ब्राह्मणकुलानि ॥ In अतिजरसं ब्राह्मणकुलं पश्य the affix is not elided. The form is thus evolved: अतिजर + अम् ॥ Here three rules present themselves simultaneously; first, luk-elision of the affix अम् by VII. 1, 23, (2) then the अम् substitution by VII. 1. 24, (3) and thirdly, जरस् for जर by this rule. Of these लुक्-elision is superseded by अम of VII. 1. 24 which is an exception to VII. 1. 23; and in its turn अम् is replaced by the जरस् of this sûtra. जरस् being substituted for जर, we have अतिजरस्, now luk cannot again appear and cause elision, as it has already lost the opportunity: and we are left with अम् alone, and have अतिजरसं ॥ In the Nom. Sg. and Ins. Pl we have अतिजरं and अतिजरैः according to the opinion of Gonardîya. The reason being सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्य 'that which is taught in a rule the application of which is occasioned by the combination of two things, does not become the cause of the destruction of that combination'. Because अम् was added to अतिजर because it ended in अ (VII. 1. 24), and similarly भिः was replaced by ऐस् (VII. 1. 9). Now अ has *caused* the production of अम् and ऐस्, therefore, these latter affixes, though beginning with a vowel will not cause जरस् to be substituted for जर by this rule, for then the produced will cause the destruction of the producer. Others hold that the above maxim is anitya, and we have Nom. Sg. अतिजरसं, and Ins. Pl. अतिजरसैः ॥

The form अतिजरांसि is thus evolved अतिजर + इ ॥ Here if the नुम् augment be added first, it will be a portion of the aṅga, and will not be an intervention to anything which is to be added or operated upon the aṅga. But this

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

augment will be an intervention with regard to जरा which is but a portion of the word अतिजर ॥ So that an operation applicable to जरा will not take effect, because of this नुम intervention. And though tadantaviddhi applies in these chapters (पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदन्तस्य च), yet the maxim is that the substitutes only replace those which are specifically exlibited in a rule (निर्दिश्यमानस्य आदेशा भवन्ति), therefore जरस् would not replace जरा which forms only a portion of a full word अतिजर ॥ Even if the substitution does take place, the नुम् would be found after the स् of जरस ॥ Therefore, the जरस् substitution should be made first, because this is a subsequent rule; and having done so, the नुम् should be added afterwards under VII. 1. 72.

The form अतिजरसं is thus evolved. We have अतिजर+अम् ॥ Here on the maxim एकदेशविकृतस्य अनन्यत्वात्, we substitute जरस् for जर also, (for जर and जरा are considered as one). Then appears VII 1. 23 ordaining the luk of अम and VII. 1. 24, teaching अम् ॥ The latter rule is preferred for the reasons given above.

त्यदादीनामः ॥ १०२ ॥ पदानि ॥ त्यदादीनाम, अः ॥

वृत्तिः ॥ त्यदित्येवमादीनामकारादेशो भवति विभक्तौ परतः ।

102. For the final of त्यद् and the rest, there is substituted अ, when an affix, called vibhakti, follows.

Thus त्यद्—स्यः, त्यौ, त्ये ॥ तद्—सः, तौ, ते; यद्—यः, यौ, ये; एतद्—एषः, एतौ, एते; इदम्—अयम्, इमौ, इमे; अदस्—असौ, अमू, अमी; द्वि, द्वौ, द्वाभ्याम् ॥ The tyadâdi words extend upto द्वि, in the list of the pronouns, for the purposes of this अ substitution. Therefore, the substitution does not take place here in भवत् which forms भवान् ॥ When the word त्यद् &c are employed as names, or as a secondary member in a compound, the substitution does not take place, as त्यद्, त्यदौ, त्यदः, अतित्यद्, अतित्यदौ, अतित्यदः See also I. 1. 27 commentary. But when they form the principal member of a compound, the substitution takes place, as परमसः, परमतौ, परमते ॥ For case affix (vibhakti) see V. 3. 1. also. Those affixes are also called vibhakti and cause these substitutions.

किमः कः ॥ १०३ ॥ पदानि ॥ किमः, कः, ॥

वृत्तिः ॥ किम् इत्येतस्य क इत्ययमादेशो भवति विभक्तौ परतः ।

103. क is substituted for किम् before a vibhakti affix.

As कः, कौ, के ॥ The substitution takes place even when the augment अकच् is added. Therefore, the substitute is here क and not अ which latter would have been sufficient for किम् ॥ For म् of किम् being replaced by अ (VII. 2. 102), the इ would be left, which would be replaced by अ, had the sûtra been किमोऽत् and the forms would have been the same (क्+अ+अ=क VI. 1. 97). See V. 3. 1, 13 &c.

कु तिहोः ॥ १०४ ॥ पदानि ॥ कु, तिहोः, ॥

वृत्तिः ॥ तकारादौ हकारादौ च विभक्तौ परतः किमित्येतस्य कु इत्ययमादेशो भवति ।

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

104. कु is substituted for किम् before a vibhakti affix beginning with a त or a ह ॥

Thus कुतः, कुत्र, कुह (V. 3. 13, 7). The इ in ति means beginning with a त ॥

काति ॥ १०५ ॥ पदानि ॥ क, अति ॥

वृत्तिः ॥ अतीत्येतस्यां विभक्तौ परतः किमित्येतस्य क्व इत्ययमादेशो भवति ।

105. क्व is substituted for किम् before the vibhakti अत् (V, 3. 13).

As क्व गमिष्यसि, क्व भोक्ष्यते ॥ The substitute कु of the last rule, before the affix अ would have become क्व, but that it would have caused guṇa, hence this separate substitute. Had the sûtra been किमोऽङ्गत् it would not have included the अकच् augmented किम् ॥

तदोः सः सावनन्त्ययोः ॥ १०६ पदानि ॥ तदोः, सः, सौ, अनन्त्ययोः ॥

वृत्तिः ॥ त्यदादीनां तकारदकारयोरनन्त्ययोः सकारादेशो भवति सौ परतः ।

106. For the non-final त and द् of त्यद् &c. there is substituted स् in the Nominative Singular.

As त्यद्+सु=त्य+अ+सु (VII. 2. 102)=स्य+अ+सु (VII. 2. 106)=स्यः (VI. 1. 97). Similarly सः from तद्, एषः from एतद् as एतद्+सु=एत+अ+स् (VII. 2. 102) =एस+अ+स् (VII. 2. 106)=एषः (VI. 1. 97). So असौ from अदस् by the following sûtra. Why do we say 'non-final'? Observe हे से, सा ॥ Had not this word been used, the case-affix would not be elided in the vocative, as then there would have been no short vowel, as required by VI. 1. 69.

अदस औ सुलोपश्च ॥ १०७ ॥ पदानि ॥ अदसः, औ, सुलोपश्च ॥

वृत्तिः ॥ अदसः सौ परतः सकारस्य औकारादेशो भवति सोश्च लोपो भवति ।

वार्त्तिकम् ॥ औत्वप्रतिषेधः साकच्काद्वा वक्तव्यः सादुत्वं च ॥

वा० ॥ उत्तरपदभूतानां त्यदादीनामकृतसन्धीनामादेशा वक्तव्याः ॥

Kârikâ अदसः सोर्भवेदौत्वं किं सुलोपो विधीयते ।
ह्रस्वाल्लुप्येत संबुद्धिर्न हलः प्रकृतं हि तत् ॥
आप एत्वं भवेत्तस्मिन्न झलीत्यनुवर्तनात् ।
प्रत्ययस्थाच्च कादित्वं दीभावश्च प्रसज्यते ॥

107. For the स् of अदस् there is substituted औ, whereby the Nom. affix सु is elided.

As अदस्+सु=अद+औ+सु (VII. 2. 107)=असु+औ (VII. 2. 106)=असौ ॥

Vârt:—When the augment अकच् is added, the औ substitution is optional, and in that alternative उ is added after स्, as असुकः or असकौ ॥

Vârt:—When त्यद् &c. form second members of a compound, the above mentioned substitutions take place before the application of sandhi: as परमाहम्, परमायम्, परमानेन ॥

The form असुकः is thus evolved :—अदकस्+सु, now औ substitution of the present sûtra is prohibited; therefore, the अ substitution of VII. 2. 102 takes

place, and the इ् is changed to स् by VII. 2. 106, and the अ of अकच् after स् is changed to उ ॥

The following observations may be made with regard to the forms परमाइम् &c A substitute would be a bahiraṅga with regard to a case-affix that should be added to a compound. Therefore, being an antaraṅga rule, the ekadeśa should be made first, and this ekadeśa being considered as the beginning of the subsequent word, we should get erroneous forms like परमइम्. परमयं instead of परमाइम् and परमायम् &c. Hence the necessity of the above vârtika.

Kârikâ:—Let the sûtra be अदस औ without the words सुलोपश्च ॥ The word सो is understood here from the preceding aphorism. The word अदसः is in the ablative case, the word सौ which is in the 7th case, should be changed here into the 6th case सोः ॥ The sûtra would then mean अदस उत्तरस्य सोरौकारो भवति— औ is substituted for the सु after अदस् ॥ Then the final अस् of अदस् is changed to अ by VII. 2. 102, and द् is changed to स by VII. 2. 106, and we have असौ ॥ So where is the necessity of using the words सुलोपश्च in the sûtra.

Obj: If औ be substituted for सु, then in the vocative this औ should be elided by VI. 1. 69, as it comes after a short vowel अ of VII. 2. 102. Ans. औ will not be elided by VI. 1. 69, for that rule refers to the elision of a consonantal affix only, the word हलः being understood in that sûtra, from the preceding sûtra VI. 1. 68.

Obj: If this be so, then in the Feminine Vocative we have असा+औ, and by the rule VII. 3. 106, the आ should be changed to ए before this औ ॥ Ans. No, this will not be so, for the ए substitution takes place only before a झल् beginning affix, for the word झलि is understood in the sûtra VII. 3. 106 from the sûtra VII. 3. 103.

Obj: If this be so, then in the feminnine with अकच्, we have, असका+औ, and here rule VII. 3. 44 shows itself and requires the अ of स to be changed to इ (असिका) before the क of an affix. Ans. That rule VII. 3. 44 applies where the feminine affix आ is audible and remains unchanged, but here it is changed to औ (Vṛddhi आ + औ = औ) in असकौ ॥

Obj: But then in असा+औ, the औ would require to be changed to शी by VII. 1. 18. Ans. This objection is partial only, for औङ् in VII. I. 18 is explained by some, to be the common name given by ancient grammarians to the औ of Dual; and not to this औ; moreover, in the masculine no objection can apply. Hence the words सुलोपश्च may well be omitted.

इदमो मः ॥ १०८ ॥ पदानि ॥ इदमः, मः ॥

वृत्तिः । इदमः सो परतो मकारोन्तादेशो भवति ।

108. म is substituted for the final म of इदम् in the Nominative Singular.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GL

As इयम्, अयम् ॥ The substitution of म् for म् is to prevent the अ substitution of VII. 2. 102. The case-ending is elided by VI. 1. 68, and य substituted by VII. 2. 110.

दश्च ॥ १०९ ॥ पदानि ॥ दः,च, ॥

वृत्तिः । इदमो दकारस्य स्थाने मकारादेशो भवति विभक्तौ परतः ।

109. And म is substituted for the द् of इदम् before a case-affix.

As इमौ, इमे, इमम्, इमौ, इमान् ॥ Thus इदम्+अम्=इदअ+अम् (VII. 2. 102)=इमअ+अम् (VII. 2. 109)=इमम् (VI. 1. 97, 107).

यः सौ ॥ ११० ॥ पदानि ॥ यः,सौ, ॥

वृत्तिः । इदमो मकारस्य यकारादेशो भवति सौ परतः ।

110. य् is substituted for the द् of इदम् in the Nom. Sg. in the feminine.

As इयम् ॥ This is confined to the Feminine, as the following sûtra relates to the masculine; and in the Neuter, the सु is लुक elided by स्वमोर्नपुंसकात् and so leaves no trace behind.

इदोऽय् पुंसि ॥ १११ ॥ पदानि ॥ इदः,अय्,पुंसि ॥

वृत्तिः । इदम इद्रूपस्य पुंसि सौ परतो ऽय् इत्ययमादेशो भवति ।

111. अय् is substituted for the इद् of इदम् in the Nom. Sg. masculine.

As अयम् ॥ In the Feminine इयम् ॥ As अयं ब्राह्मणः, and इयं ब्राह्मणी ॥

अनाप्यकः ॥ ११२ ॥ पदानि ॥ अन, आपि, अकः, ॥

वृत्तिः । इदमो ऽककारस्य इद्रूपस्य स्थाने अन इत्ययमादेशो भवति आपि विभक्तौ परतः ।

112. अन is substituted for the इद् of इदम् in the Instrumental singular and the cases that follow, provided that the augment akach is not added.

As अनेन, अनयोः ॥ Why do we say "not when क is added by V. 3. 71"? Observe इमकेन, इमकयोः ॥ The word आप् (आपि) in the sûtra is a pratyâhâra, formed with the आ of टा (Ins. Sg), and प् of सुप् (Loc. Pl).

हलि लोपः ॥ ११३ ॥ पदानि ॥ हलि, लोपः, ॥

वृत्तिः । हलादौ विभक्तौ परत इदमो ऽककारस्य इद्रूपस्य लोपो भवति ।

113. The इद् of इदम् is elided before a case-affix beginning with a consonant.

As आभ्याम्, एभिः, (VII. 1. 11) एभ्यः एषाम्, एषु ॥ For म् is substituted अ by VII. 2. 102, and for अ+अ=अ by VI. 1. 97. The rule I. 1. 52 by which a substitute replaces only the final *letter*, does not apply here, on the maxim नानर्थकेऽलोऽन्त्यविधिः ॥ For no purpose is served by eliding merely the final म

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
1486

GSL

of इदम् ॥ Hence इद् is elided. Or it may be said that the sûtra does not teach the elision of इद्, but of अन् which was substituted for इद् by the preceding sûtra.

मृजेर्वृद्धिः ॥११४ ॥ पदानि ॥ मृजेः, वृद्धिः ॥

वृत्तिः ॥ विभक्ताविति निवृत्तम् मृजेरङ्गस्य इको वृद्धिर्भवति ॥

114. The Vṛiddhi (आर्) is substituted for the root vowel (ऋ) of the stem मृज् before an affix.

As मार्ष्टा, मार्ष्टुम्, मार्ष्टव्यम् ॥ The मृज् here is a root, and the affixes before which this Vṛiddhi takes place are those which come after *roots*, and not which come after Prâtipadikas. Therefore, not before the affixes भ्यां &c, as कंसपरिमृड्भ्याम्, मृड्भिः ॥ The anuvṛitti of the word vibhakti has ceased. This sûtra debars guṇa of VII. 3. 84.

अचो ञ्णिति ॥ ११५ ॥ पदानि ॥ अचः, ञ्, णिति ॥

वृत्तिः ॥ अजन्ताङ्गस्य ञिति णिति च वृद्धिर्भवति ॥

115. Before the affixes having an indicatory ञ् or ण्, Vṛiddhi is substituted for the end-vowel of a stem.

Thus एकस्तण्डुलनिचायः, (III. 3. 20) द्वौ शूर्पनिष्पावौ, कारः and हारः (with घञ्); गौः, गावौ, गावः, सखायौ, सखायः where the case-endings are णित् by VII. 1. 90, 92. जैत्रम्, यौत्रम् with the Uṇâdi ष्ट्रण् from जि and यु ॥ च्यौत्नः with त्नण् and means 'strength'. It is an obsolete Vedic word.

अत उपधायाः ॥ ११६ ॥ पदानि ॥ अतः, उपधायाः ॥

वृत्तिः ॥ अङ्गोपधाया अकारस्य स्थाने ञिति णिति च प्रत्यये वृद्धिर्भवति ॥

116. In a stem ending in a consonant with an अ immediately preceding it, the Vṛiddhi is substituted for such अ, when an affix having an indicatory ञ् or ण् follows.

As पाकः, त्यागः, यागः with घञ्, पाचि with the causative णि, पाचकः with ण्वुल्॥ Why do we say 'अ'? Observe भेदयति, भेदकः with guṇa only from भिद् where इ is penultimate and not अ ॥ Why do we say 'penultimate'? Observe चकासयति, तक्षकः ॥

तद्धितेष्वचामादेः ॥ ११७ ॥ पदानि ॥ तद्धितेषु, अचाम्, आदेः ॥

वृत्तिः ॥ तद्धिते ञिति णिति च प्रत्यये परतोऽङ्गस्याचामादेरचः स्थाने वृद्धिर्भवति ॥

117. The Vṛiddhi is substituted for the first vowel of the stem, when a Taddhita-affix having an indicatory ञ् or ण् follows.

As गार्ग्यः from गर्ग + यञ्, so also वात्स्यः ॥ दाक्षिः (दक्ष + इञ्), प्लाक्षिः, औपगवः (with अण् from उपगु), कापटवः &c. This debars the Vṛiddhi of VII. 2. 115 and 116. as त्वाष्ट्रः from त्वष्टृ, and जागतः from जगत् ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GL

किति च ॥ ११८ ॥ पदानि ॥ किति, च, ॥

वृत्तिः ॥ किति च तद्धिते परतोऽङ्गस्याचामादेरचः स्थाने वृद्धिर्भवति ॥

118. The Vṛiddhi is substituted for the first vowel of the stem, when a Taddhita affix with an indicatory क् follows.

As नाडायन with फक्, so also चारायणः (IV. 1. 99), and आक्षिकः and शालाकिकः with ठक् (IV. 4. 1).

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
CSL

ओ३म् ।

अथ सप्तमाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

BOOK SEVENTH.

CHAPTER THIRD.

देविकाशिंशपादित्यवाड्दीर्घसत्रश्रेयसामात् ॥ १ ॥ पदानि ॥ देविका, शिंशपा, दित्यवाट्, दीर्घसत्र, श्रेयसाम्, आत् ॥

वृत्तिः ॥ देविका शिंशपा दित्यवाट् दीर्घसत्र श्रेयस् इत्येतेषामङ्गानामचामादेरचः स्थाने वृद्धिप्रसङ्गे आकारो भवति ञिति णिति किति तद्धिते परतः ॥

वार्त्तिकम् ॥ वहीनरस्येद्वचनम् ॥

1. When a Taddhita-affix having an indicatory ञ्, ण् or क् follows, आ is substituted instead of Vṛiddhi for the first vowels of the following: devikâ, *s*ımsapâ, dityavâṭ, dîrghasatra, and *s*reyas.

Thus दाविकम् (=देविकायां भवम्) in दाविकमुदकम्; दाविकाकूलाः शालयः (=देविकाकूले भवाः), पूर्वदाविकः from पूर्वदेविका 'the name of a village of the Eastern people'. Here the vṛiddhi of the second member ordained by VII. 3. 14, becomes आ ॥ Similarly शांशपश्चमसः (=शिंशपाया विकारः) ॥ The word belongs to the Palâsâdi class (IV. 3. 141), and takes अण् or अञ्, the difference being in accent. So also शांशपास्थलाः (=शिंशपास्थले भवाः), and पूर्वशांशप from पूर्वशिंशपः 'the name of a village' See VII. 3. 14. Similarly दात्यौहम् from दित्यवाह्, (दित्यौह इदं) and दार्घसत्रम् (दीर्घसत्रे भवं) and श्रायसम् (श्रेयसि भवं) ॥

Vârt:—The Vṛiddhi of वहीनर under similar circumstances is with an ऐ as if व was वि, as वहीनरस्यापत्यं=वैहीनरिः ॥ Some say the original word itself is विहीनर (विहीनो नरः), and so its taddhita derivative is regular.

केकयमित्त्रयुप्रलयानां यादेरियः ॥ २ ॥ पदानि ॥ केकय, मित्त्रयु, प्रलयानाम्, य-आदेः, इयः, ॥

वृत्तिः ॥ केकय मित्त्रयु प्रलय इत्येतेषां यकारादेरिय इत्ययमादेशो भवति तद्धिते ञिति णिति किति च परतः ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

2. When a Taddhita affix with an indicatory ञ, ण् or क् follows, इय् is substituted for the य and यु of केकय, मित्रयु and प्रलय ॥

As कैकेयः (=केकयस्यापत्यं), with the affix अञ् (IV. 1. 168): similarly मैत्रेयिका formed with वुञ् (V. 1. 134) in the sentence मैत्रेयिकया श्लाघते ॥ The word Gotra in that sûtra V. 1. 134 means a Rishi name, for in ordinary parlance the name of a Rishi is called Gotra. Similarly प्रालेयम् (=प्रलयादागत). As प्रालेयवुस्कं ॥

न य्वाभ्यां पदान्ताभ्यां पूर्वौ तु ताभ्यामैच् ॥ ३ ॥ पदानि ॥ न, य्वाभ्याम्, पदान्ताभ्याम्, पूर्वौ, तु, ताभ्याम, ऐच् ॥

वृत्तिः ॥ यकारवकाराभ्यामुत्तरस्य अचामादेरचः स्थाने वृद्धिर्न भवति; ताभ्यां तु यकारवकाराभ्यां पूर्वमैचागमौ भवतो ञिति णिति किति च तद्धिते परतः ॥

वार्त्तिकम् ॥ अव्ययानां भमात्रे टिलोपः ॥

3. Before a Taddhita affix having an indicatory ञ्, ण् or क्, the Vṛiddhi is not substituted for the first vowel in a compound, when it follows a word ending in य् or व्, but ऐ and औ are respectively placed before the semi-vowels.

That is ऐ is placed before य्, and औ before व् ॥ As वैयसनम from व्यसन; (व्यसने भवं) वैयाकरणः from व्याकरणं (व्याकरणमधीते) सौवश्वः from स्वश्वः (स्वश्वस्यापत्यं) ॥ Why after य् or व् only? Observe श्वार्थिः son of श्वथः ॥ Why do we say 'य or व् *final* of a pada or *word*'? Observe याष्टीकः from यष्टिः (यष्टिः प्रहरणमस्य) IV. 4. 59 याता from यत (यतेश्छात्राः or यत इमे छात्राः) ॥ The rule does not apply to दाध्याश्वि and माध्वाश्वि, for no rule ordains the Vṛiddhi of ध्य or ध्व, and so no occasion for the prohibition of this rule arises. These are Patronyms formed by इञ् (IV. 1. 95) from दध्यश्व and मध्वश्व (दधि प्रियोऽश्वोयस्य &c). The present rule applies to that Vṛiddhi also which takes place in the second member of the compound by VII. 3. 10 &c. As पूर्वत्रैयालिन्दः from पूर्वत्र्यालिन्द (पूर्वत्र्यालिन्दे भवः) ॥ But this prohibition does not apply where the य or व् are not the parts of the second member, as द्वाशीतिकः (=द्वे अशीती भृतो, भृतो भावी वा) ॥

द्वारादीनां च ॥ ४ ॥ पदानि ॥ द्वार, आदीनाम, च, ॥

वृत्तिः ॥ द्वार इत्येवमादीनां य्वाभ्याम् उत्तरपदस्याचामादेरचः स्थाने वृद्धिर्न भवति पूर्वौ तु ताभ्यामैजागमौ भवतः ॥

4. Before a Taddhita-affix with an indicatory ञ्, ण् or क the Vṛiddhi is not substituted for the first vowel after य् or व्, but ऐ and औ are respectively placed before these semi-vowels in द्वार &c.

As द्वारे नियुक्तः = दौवारिकः, दौवारपालम from द्वारपाल ॥ The Tadâdi rule applies here. सौवरः from स्वर,(स्वरमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः)॥ So also सौवरोऽध्यायः, सौवर्यः समन्वः॥ वैयल्कशः from व्यल्कश, (व्यल्कशे भवः) सौवस्तिकः from स्वस्ति, (स्वस्तीति आह) सौवः from स्वर् (स्वर्भवः)॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

Vârt:—The last vowel, with the consonant, if any, which follows it, is elided in the Indeclinables : as सौवर्गमिकः (= स्वर्गमनमाह) ॥

Some read the word स्वाध्याय also in this list, but it is unnecessary, as it would be governed by the last rule, because it is a compound of सु + अध्याय (शोभनोऽध्याय), or it may be a compound of स्व + अध्याय, then also it is unnecessary, as स्व is separately mentioned, in this list, and therefore when स्व begins a word it would get this peculiar substitution then also. Similarly स्फैयकृत: from स्फ्यकृत ; सौवादुमृदुम् from स्वादुमृदु, शौवनम् from श्वन् the prakriti-bhâva is by (VI. 4. 167) while शौवम् from श्वन् where there is no prakṛitibhâva (by अञ् IV. 3. 154) : शौवादंष्ट्र: (श्वादंष्ट्रायां भवः). Similarly सौवम् from स्व (= स्वस्येदं) ; सौवग्रामिकः from स्वग्राम with the affix ठञ् (अध्यात्मादित्वाद् ठञ्). This sûtra is made because the य् and व् here are not finals of a पद or word, as they were in the preceding sûtra. The following is a list of Dvârâdi words.

1 द्वार, 2 स्वर, 3 स्वाध्याय, 4 व्यल्कश, 5 स्वस्ति, 6 स्वर् (स्वर), 7 स्फ्यकृत, 8 स्वादुमृदु, 9 श्वस्*, 10 श्वन्, 11 स्व ॥

न्यग्रोधस्य च केवलस्य ॥ ५ ॥ पदानि ॥ न्यग्रोधस्य, च, केवलस्य, ॥

वृत्तिः ॥ न्यग्रोधशब्दस्य केवलस्य यकारादुत्तरस्याचामादेरचः स्थाने वृद्धिर्न भवति तस्माच्च पूर्वमैकार आगमो भवति ॥

5. ऐ is placed before the य् of न्यग्रोध, instead of Vṛiddhi, when the word stands alone, and is not a member of a compound, and is followed by a Taddhita affix with the indicatory ञ्, ण् or क् ॥

As नैयग्रोधश्चमसः (= न्यग्रोधस्य विकारः). Why do we say 'when it is alone'? Observe न्यग्रोधमूले भवाः शालयः = न्याग्रोधमूलाः ॥ If न्यग्रोध is a derivative word (from न्यग्रोहयति = नीचैर्गतो परोहैर्वर्धते), then it would have been governed by VII. 3. 3, this separate, sûtra is then for the sake of making a restrictive rule (niyama) with regard to this word. If it is a primary word, then this sûtra makes a Vidhi rule. The word केवल is a jñâpaka that the rule of Tadâdi applies in this section. See VII. 3. 8, also.

न कर्मव्यतिहारे ॥ ६ ॥ पदानि ॥ न, कर्मव्यतिहारे ॥

वृत्तिः ॥ कर्मव्यतिहारे यदुक्तं तन्न भवति ॥

6. The prohibition and the augment, ordained by VII. 3. 3, do not apply to a word which expresses the reciprocity of an action.

As व्यावक्रोशी, व्यावलेखी, व्यावचर्ची, व्यावहासी ॥ See III. 3. 43 and V. 4. 14.

स्वागतादीनां च ॥ ७ ॥ पदानि ॥ स्वागत, आदीनाम्, च, ॥

वृत्तिः ॥ स्वागत इत्येवमादीनां यदुक्तं तन्न भवति ॥

7. The prohibition and augment taught in VII. 3. 3 does not apply also to स्वागत &c.

As स्वागतिकः, (=स्वागतमिति आह) स्वाध्वरिकः, (=स्वधरेण चरति) स्वाङ्गिः, व्याङ्गिः, व्याडिः (sons of Svanga, Vyanga and Vyaḍa). व्यावहारिकः and स्वापतेयः (=स्वपतौ साधुः) ॥ The word व्यवहार does not mean reciprocity of action, for then it would have been governed by the last sûtra. स्वपत being a compound with स्व, would have been governed by VII. 3. 4 as it is included in the Dvârâdi list, hence its specific mention here. The following is the list of svâgatâdi words.

1 स्वागत, 2 स्वध्वर, 3 स्वङ्ग, 4 व्यङ्ग, 5 व्यड, 6 व्यवहार, 7 स्वपति ॥

श्वादेरिञि ॥ ८ ॥ पदानि ॥ श्व, आदेः, इञि ॥

वृत्तिः ॥ श्वादेरङ्गस्य इञि परतो यदुक्तं तन्न भवति ॥

वार्त्तिकम् ॥ इकारादिग्रहणं कर्तव्यं पूर्वगणिकाद्यर्थम् ॥

8. A compound beginning with श्वन्, and followed by the Taddhita affix इञ्, is not governed by the prohibition, nor takes the augment, taught in VII. 3. 4.

Thus the descendant of श्वभस्त्र is श्वाभस्त्रिः, so also श्वादंष्ट्रिः ॥ The word श्वन् is included in the list of Dvârâdi words VII. 3, 4., the present sûtra implies that the rule VII. 3. 4 applies not only to those words, but to compounds beginning with those words.

Vârt:—This rule applies when any Taddhita affix beginning with इ follows; as श्वगणेन चरति=श्वागणिकः, श्वायूथिकः (IV. 4. 11).

The prohibition applies, when other Taddhita affixes follow such a word ending with इञ् (an affix beginning with इ): as from श्वाभस्त्रि we have श्वाभस्त्रम् (श्वाभस्त्रेरिदं) ॥

पदान्तस्यान्यतरस्याम् ॥ ९ ॥ पदानि ॥ पदान्तस्य, अन्यतरस्याम् ॥

वृत्तिः ॥ श्वादेरङ्गस्य पदशब्दान्तस्यान्यतरस्यां यदुक्तं तन्न भवति ॥

9. The rule VII. 3. 4. is optionally applied to श्वन् followed by पद ॥

As श्वापदस्येदं=श्वापदम् or शौवापदम् ॥

उत्तरपदस्य ॥ १० ॥ पदानि ॥ उत्तर पदस्य ॥

वृत्तिः ॥ उत्तरपदस्येत्ययमधिकारः, हनस्तोऽचिण्णलोरिति प्रागेतस्मात् । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्याम उत्तरपदस्येत्येवं तद्वेदितव्यम् ॥

10. Upto VII. 3. 31 inclusive, the substitution of Vriddhi will take place, for the first vowel of the second member in a compound.

This is an adhikâra sûtra, and exerts governing influence upto VII. 3. 32 exclusive. The phrase "of the second member of the compound" should

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

be supplied in all those sûtras, to complete the sense. Thus in VII. 3. 11, the word उत्तरपदस्य should be supplied. As पूर्ववार्षिकं, अपरवार्षिकम्, पूर्वहैमनम्, अपरहैमनम् ॥

In those sûtras, where the word denoting the first member is not exhibited in the Ablative case, as in VII. 3. 18, 19, 20, 21, the present sûtra is absolutely necessary for causing the vṛiddhi of the second member. But in those sûtras, where the first member is exhibited in the ablative case, as in VII. 3. 11 (अवयवात्), there this sûtra is only explanatory (and not absolutely necessary), and serves also the purpose of placing such vṛiddhis under the category of 'uttarapada-vṛiddhi'. This peculiar vṛiddhi is liable to certain rules of accent, as in VI. 2. 105. Hence the importance of the present aphorism in those sûtras also, where the word is exhibited in the fifth case.

अवयवादृतोः ॥ ११ ॥ पदानि ॥ अवयवात्, ऋतोः ॥

वृत्तिः ॥ अवयववाचिन उत्तरस्य ऋतुवाचिन उत्तरपदस्याचामादेरचो वृद्धिर्भवति तद्धिते ञिति णिति किति च परतः ॥

11. Before a Taddhita affix having an indicatory ञ्, ण् or क्, Vṛiddhi is substituted for the first vowel of a word denoting season, when it is preceded by a word denoting a part.

As पूर्ववार्षिकम्, पूर्वहैमनम्, अपरवार्षिकम्, अपरहैमनम् ॥ The composition with पूर्व and अपर &c takes place by II. 2. 1. and then by IV. 3. 18 there is ठञ् after वर्ष, and अण् after हेमन्त with the elision of त by IV. 3. 22. The Tadanta-viddhi, as a general rule, does not apply to compounds, so that a rule made applicable to a particular word, will not apply to a compound which ends with that word: but tadanta-viddhi applies to a word denoting season when it takes an affix causing Vṛiddhi, and is preceded by a word denoting a portion. We draw this rule from the present sûtra, for हैमनं being formed from हेमन्त by a vṛiddhi-causing affix (IV. 3. 22), the affix अण will be applied to हेमन्त even when it is the second member of a compound, the first member of which denotes a part. (ऋतोर्वृद्धि मद्विधावयवात् I. 1. 72 Vârt. Mahâbhâshya).

Why do we say 'denoting a portion'? Observe पूर्वासु वर्षासु भवं पौर्ववर्षिकम् with ठञ् (IV. 3. 11). The tadanta-vidhi applies only when the first member denotes a portion.

सुसर्वार्द्धाज्जनपदस्य ॥ १२ ॥ पदानि ॥ सु, सर्व, अर्द्धात्, जनपदस्य ॥

वृत्तिः ॥ सु सर्व अर्द्ध इत्येतेभ्य उत्तरस्य जनपदवाचिन उत्तरपदस्याचामादेरचो वृद्धिर्भवति तद्धिते ञिति णिति किति च परतः ॥

12. After सु, सर्व and अर्ध, the first vowel of the name of a country gets the Vṛiddhi, when a Taddhita affix with an indicatory ञ्, ण् or क् follows.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA · संस्कृति मंत्रालय · भारत सरकार

GSL

As सुपाञ्चालकः, सर्वपाञ्चालकः and अर्धपाञ्चालकः, formed with वुञ् (IV.2.125). This sûtra also gives rise to the following rule सुसर्वार्धदिक् शब्देभ्यो जनपदस्य "The tadantavidhi applies to words denoting country, when the first member is सु, सर्व, अर्ध or a direction-denoting word". As shown in the above examples, and for direction denoting words see the following sûtra. (I. 1. 72 Vârt. Mahâbhâshya).

दिशोऽमद्राणाम् ॥ १३ ॥ पदानि ॥ दिशः, अ मद्राणाम् ॥

वृत्तिः ॥ दिग्वाचिन उत्तरस्य जनपदवाचिनो मद्रवर्जितस्याचामादेरचोवृद्धिर्भवति तद्धिते ञिति णिति किति च परतः ॥

13. After a word denoting direction, the first vowel of the name of a country, with the exception of मद्र, gets Vṛiddhi before a Taddhita-affix having an indicatory ञ्, ण्, or क् ॥

As पूर्वपाञ्चालकः, अपरपाञ्चालकः, दक्षिणपाञ्चालकः, उत्तरपाञ्चालकः (IV. 2. 125, 107, 108. VI. 2. 105 accent). The Tadanta-vidhi applies here, as shown in the preceding sûtra. Why do we say 'denoting direction'? Observe पूर्वः पञ्चालानां = पूर्वपञ्चालः, तत्र भवः, = पौर्वपञ्चालकः, आपरपञ्चालकः ॥ With मद्र we have पौर्वमद्रः, आपरमद्रः with अञ् (IV. 2. 108). The separation of this sûtra from the last is for the sake of the subsequent sûtra.

प्राचां ग्रामनगराणाम् ॥ १४ ॥ पदानि ॥ प्राचाम्, ग्राम, नगराणाम् ॥

वृत्तिः ॥ प्राचां देशे ग्रामनगराणां दिश उत्तरेषामचामादेरचो वृद्धिर्भवति तद्धिते ञिति णितिकिति च परतः ॥

14. After a word denoting direction, the first vowel of the name of a village or city in the land of the eastern people, gets the Vṛiddhi before a Taddhita affix having an indicatory ञ्, ण् or क् ॥

Thus पूर्वैषुकामशमः, अपरैषुकामशमः, पूर्वकार्ष्णमृत्तिकः, अपरकार्ष्णमृत्तिकः (IV. 2. 107). These are village names. पूर्वपाटलिपुत्रकः, अपरपाटलिपुत्रकः पूर्वकान्यकुब्जः, अपरकान्यकुब्जः ॥

The word प्राचां in this sûtra, as well as in VII. 3. 24, does not here mean 'the eastern grammarians', but 'the eastern countries', because of the context. पूर्वैषुकामशमः is thus formed. पूर्वा च असौ इषुकामशमी = पूर्वेषुकामशमी ॥ The compounding takes place by II. 1. 50. Then the affix ञ is added to it, in the sense of तत्र भवः by IV. 2. 107. In पूर्वपाटलिपुत्रकः the affix वुञ् is added by IV. 2. 123. Though Pâṭaliputra is the name of *one* city, Purva-pâṭaliputra means the Eastern portion of the city Pâṭaliputra.

That place is called 'grâma', where people reside, and a 'nagara' is also a 'grâma' in this sense. Therefore, the rules which good men observe with regard to 'grâma', are obsered by them in 'nagara' also. Thus the rule is अभक्ष्यो ग्रामकुक्कुटः, therefore, the नागर cock is also not eaten. So also ग्रामे नाध्ययन is applied to nagara also. In this grammar also, we see that 'grâma' includes

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

'nagara' also, as in IV. 2. 109, 117, VI. 2. 103. Therefore, where is the necessity of employing the word नगर separately in this aphorism? The two words are separately used, in order to indicate the separate nature and relation of the two kinds of words. The *full* word पूर्वेषुकामशमी is the name of a 'grâma', and not the portion इषुकामशमी ॥ But in पूर्वपाटलिपुत्र, the word पाटलिपुत्र itself is the name of the 'nagara'. In the present sûtra, there is the adhikâra of अङ्गस्य and of उत्तरपदस्य ॥ We apply these separately to these two classes of words: namely ग्रामवाचिनाम् अङ्गानाम् and नगरवाचिनाम् उत्तरपदानाम् ॥ This we could not have done without employing these words in the sûtra. Therefore, in the case of 'grâma' word, the vṛiddhi takes place in that *portion* of it which follows a direction denoting word (ग्रामवाचिनामङ्गानामवयवस्य दिक्शब्दादुत्तरस्य वृद्धिर्भवति). While a *nagara* word itself gets vṛiddhi when it is preceded by a direction denoting word (दिशः उत्तरेषां नगराणाम्) ॥ In पूर्वैषुकामशमः, the vṛiddhi of इषुकामशमी takes place first, and then the combination by sandhi. See on this point VII. 3. 22.

संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य च ॥ १५ ॥ पदानि ॥ संख्यायाः, संवत्सर, संख्यस्य, च ॥

वृत्तिः ॥ संख्याया उत्तरपदस्य संवत्सरशब्दस्य संख्यायाश्चाचामादेरचः स्थाने वृद्धिर्भवति तद्धिते ञिति णिति किति च परतः ॥

15. After a Numeral, the first vowel of संवत्सर and of a Numeral, gets the Vṛiddhi, before a Taddhita having an indicatory ञ्, ण्, or क् ॥

Thus द्विसांवत्सरिकः = द्वौ संवत्सरावधीष्टो भृतो भूतो or भावी (V. 1. 80), त्रिसांवत्सरिकः, द्विषाष्टिकः = द्वे षष्टी अधीष्टो भृतो भूतो भावी वा ॥ द्विसाप्ततिकः ॥ The words द्वि, षष्टी &c when applied to वर्ष (VII. 3. 16) and Numerals give rise to the affixes taught under kâlâdhikâra (V. 1. 78–97). The special mention of संवत्सर here, (though this is a परिमाण word and would have been included in the sûtra VII. 3. 17) implies that the word परिमाण in that sûtra does not mean the measure of *time*, but a measure of any other thing than time. Therefore, with other time-words than samvatsara, the Vṛiddhi takes place in the regular way: as द्वैसमिकः, त्रैसमिकः ॥ Similarly in sûtra IV. 1. 22, the word परिमाण does not mean the measure of time or numerals, as त्रिवर्षा, द्विवर्षा माणविका ॥ In short, the word परिमाण in these sûtras (and elsewhere III. 2. 23, II. 3. 46 &c.) means "mass or bulk", and not a measure in general.

वर्षस्याभविष्यति ॥ १६ ॥ पदानि ॥ वर्षस्य, अ-भविष्यति, ॥

वृत्तिः ॥ संख्याया उत्तरस्य वर्षशब्दस्याचामादेरचो वृद्धिर्भवति तद्धिते ञिति णिति किति च परतः, स चेत्तद्धितो भविष्यत्यर्थे न भवति ।

16. After a numeral, the first vowel of वर्ष gets the Vṛiddhi, before a Taddhita affix having an indicatory ञ्, ण् or क्, when the affix does not refer to a Future time.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

CSL

As द्विवर्षं अधीष्टो भृतो भूतो वा = द्विवार्षिकः, त्रिवार्षिकः ॥ But when denoting future time, we have द्वैवर्षिकः, त्रैवर्षिकः "calculated to last two or three years" as in the sentence यस्य त्रैवर्षिकं धान्यं निहितं भृत्यवृत्तये अधिकं वापि विद्येत स सोमं पातुमर्हति ॥ (= त्रीणि वर्षाणि भावी). The word अभविष्यत् does not qualify the words अधीष्ट and भृत (V. I. 80), the sense of futurity is there denoted by the sentence and not by the taddhita-affix: as द्वे वर्षे अधीष्टो भृतो वा कर्म करिष्यति = द्विवार्षिको मनुष्यः ॥

परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोः ॥१७॥ पदानि ॥ परिमाणान्तस्य, असंज्ञा, शाणयोः ॥

वृत्तिः ॥ परिमाणान्तस्याङ्गस्य संख्यायाः परं यदुत्तरपदं तस्याचामादेरचो वृद्धिर्भवति तद्धिते ञिति णिति किति च परतः, संज्ञायां विषये शाणे चोत्तरपदे न भवति ॥

17. After a numeral, the first vowel of a word denoting mass in its widest sense (with the exception of शाण) gets the Vṛiddhi before a Taddhita affix having an indicatory ञ्, ण् or क्, when the word so formed does not mean a Name.

As द्वौ कुडवौ प्रयोजनमस्य = द्विकौडविकः (V. I. 109) द्वाभ्यां सुवर्णाभ्यां क्रीतं = द्विसौवर्णिकम् (V. I. 37), त्रिसौवर्णिकम् ॥ The taddhita affix is optionally elided, see vârtika to V. I. 29. When the affix is elided there can be no Vṛiddhi, as द्विसुवर्णम् ॥ Similarly द्विनैष्किकम्, त्रिनैष्किकम् (V. I. 30). Why 'when it is not a name'? Observe पाञ्चलोहितिकम्, पाञ्चकपालिकम् (= पञ्चलोहित्यः or कपलानि परिमाणमस्य V. I. 30) The whole word is a Name here. Why with the exception of शाण? Observe द्वैशाणम्. त्रैशाणम् formed with अण् (V. I. 35 and 36). Some read the sûtra as असंज्ञाशाणकुलिजानाम् so that कुलिज is also excepted, as द्वैकुलिजिकः (V. I. 55 द्वेकुलिजे प्रयोजनमस्य) ॥

जे प्रोष्ठपदानाम् ॥ १८ ॥ पदानि ॥ जे, प्रोष्ठपदानाम् ॥

वृत्तिः ॥ जइति जातार्थो निर्दिश्यते । तत्र यस्तद्धितो विहितस्तस्मिन् ञिति णिति किति च परतः प्रोष्ठपदानामुत्तरस्याचामादेरचो वृद्धिर्भवति ॥

18. In प्रोष्ठपद and its synonyms, the first vowel of the second member gets the Vṛiddhi, before a Taddhita affix meaning 'born in that time', and having an indicatory ञ्, ण् or क् ॥

The word ज means 'born', the affixes denoting 'born under that asterism' are meant here. प्रोष्ठपद is the name of an asterism, the time appertaining there to is also called प्रोष्ठपद (the affix अण् of IV. 3. 3, is elided by IV. 2. 4). प्रोष्ठपदासु जातः = प्रोष्ठपादो माणवकः (with अण् IV. 3. 16). Why do we say 'born in that time'? Observe यदा प्रौष्ठपदोमेघः (= प्रोष्ठपदासु भवः) धरणीमभिवर्षति ॥ The plural number प्रोष्ठपदानां indicates that the synonyms of प्रोष्ठपद such as भद्रपाद are also to be included.

हृद्भगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च ॥१९॥ पदानि ॥ हृद्, भग, सिन्धु, अन्ते, पूर्वपदस्य च ॥

वृत्तिः ॥ हृद् भग सिन्धु इत्येवमन्तेऽङ्गे पूर्वपदस्योत्तरपदस्याचामादेरचो वृद्धिर्भवति तद्धिते ञिति णिति किति च परतः ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

19. The Vṛiddhi is substituted for the first vowels of both (the first and second) members in a compound ending with हृद्, भग, and सिन्धु, before a Taddhita affix having an indicatory ञ्, ण् or क् ॥

As सुहृदयस्येदं = सौहार्दम्, सौभाग्यम्, दौर्भाग्यम् सौभागिनेयः (= सुभगाया अपत्यं), दौर्भागिनेयः (IV. 1. 126). The words सुभगा and दुर्भगा occur in the Kalyânâdi class (IV. 1. 126), and the affix ढक् and इन् augment are added. सुभग also occurs in Udgâtṛi class (V. 1. 129). That word, however, does not get the Vṛiddhi in the second member, As महते सौभगाय ॥ This is a Vedic anomaly. Similarly from सक्तुसिन्धवः (= सक्तुप्रधानाः सिन्धवः) we have साक्तुसैन्धवः (= सक्तुसिन्धुषु भवः) so also पानसैन्धवः ॥ The word सिन्धु occurs in Kachchhâdi class, and सैन्धवः is formed by अण् ॥ The Tadanta-rule applies to words formed there-under.

The words सुहृद् and दुर्हृद् are anomalously formed by V. 4. 150. But the reading adopted by Kâśikâ is सुहृदयस्येदम्; so the word hṛidaya is changed to hṛid by VI. 3. 50 or VI. 3. 51. The word sindhu means 'a country', 'a river' or 'an ocean'.

अनुशतिकादीनां च ॥ २० ॥ पदानि ॥ अनुशतिकादीनाम्, च ॥

वृत्तिः ॥ अनुशतिक इत्येवमादीनां चाङ्गानां पूर्वपदस्य चोत्तरपदस्याचामादेरचः स्थाने वृद्धिर्भवति तद्धिते ञिति णिति किति वा परतः ॥

वार्त्तिकम् ॥ कल्याण्यादीनामिनङ्ङितिनङ् ॥

20. Before a Taddhita affix having an indicatory ञ्, ण् or क्, the Vṛiddhi is substituted for the first vowel of both members of the compounds अनुशतिक &c.

Thus (1) आनुशातिकम् (= अनुशतिकस्येदम्) V.1.21 and IV.3.120; (2) आनुहौडिकः (= अनुहोडेन चरति IV.4.8). (3) आनुसांवरणम् (= अनुसंवरणे दीयते V. 1. 96). (4) आनुसांवत्सरिकः (IV. 3. 60 formed by ठञ् from अनुसम्वत्सरेण दीयते) (5) आंगारवैणवः (son of अङ्गारवेणु). (6) आसिहात्यम् (= असिहत्ये भवं). Some read this word as अस्यहत्य; this will also take अण् as belonging to विमुक्तादि class. As आस्यहात्यः (= अस्यहत्यशब्दोऽस्मिन्नध्यायेऽस्ति) Others read this as अस्येहति:, as आस्यैहतिकः (= अस्यहेतिः प्रयोजनमस्य). The word अस्य in these is treated like a Prâtipadika, its case-affix is not elided. (7) वाध्यौगः (= वध्योगस्य अपत्यं). It belongs to Bidâdi class. (8) पुस्करसदोऽपत्यं = पौस्करसादिः ॥ This belongs to Bâhvâdi class. (9) आनुहारत from अनुहरत् ॥ The same as above. (10) कुरुकात: belongs to Gargâdi class. Its partonymic is कौरुकात्यः (11) कौरुपाञ्चालः (कुरुपञ्चालेषु भवः) ॥ The affix वुञ् is not added here, because जनपदसमुदायो जनपदग्रहणेन गृह्यते ॥

(12) औदुकशौद्धिः (son of उदकशुद्धिः) ॥ (13, 14) ऐहलौकिकः, पारलौकिकः, from इहलोकः and परलोकः by adding ठञ् in the sense of तत्र भवः (लोकोत्तरपदस्य च) ॥ (15) सार्वलौकिकः from सर्वलोकः by ठञ् under V. 1, 44. (16) सार्वपौरुषम् from सर्वपुरुषः in the

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

sense of तस्येदम् ॥ (17) सार्वभौमः (= सर्वभूमिनिमित्तं संयोगो or उत्पातो वा V 1.41) ॥ (18) प्रयोगः—प्रायोगिकः (तत्र भवः, प्रयोगाधिदेवाधिभूतत्यध्यात्मादयः) (19) परस्त्री—पारस्त्रैणेयः formed by इनेय (IV. 1. 126).

(20) So also of राजपुरुष before the affix ष्यञ्, as राजपौरुष्यम् ॥ Why do we say before ष्यङ् only? Observe राजपुरुषस्यापत्यं = राजपुरुषायणिः; formed by फिञ् (IV. 1. 157).

(21) शतकुम्भे भवः = शातकौम्भः, (21 a) सौखशायनिकः from सुखशयन (21 b) पारदारिकः from परदर ॥ (22) सौत्रनाडि = सूत्रनडस्यापत्यं ॥

This is an Akṛitigaṇa class; therefore, we have forms like these, आभिगामिकः (अभिगममर्हति), आधिदैविकम् (अधिदेवेभवः), आधिभौतिकं; चातुर्वैद्यम् (चतस्र एव विद्या) ॥ The affix ष्यङ् is added in svârtha.

1 अनुशतिक, 2 अनुहोड, 3 अनुसंवरण (अनुसंचरण), 4 अनुसंवत्सर, 5 अङ्गारवेणु, 6 असिहत्य (अस्यहत्य), 7 अस्यहेति, 8 वध्योग, 9 पुष्करसद्, 10 अनुहरत्, 11 कुरुकत्, 12 कुरुपञ्चाल, 13 उदकशुद्ध, 14 इहलोक, 15 परलोक, 16 सर्वलोक, 17 सर्वपुरुष, 18 सर्वभूमि, 19 प्रयोग, 20 परस्त्री, 21 राजपुरुषात् ष्यञि; 22 सूत्रनड ॥ आकृतिगण, 23 अभिगम, 24 अधिभूत, 25 अधिदेव 26 चतुर्विद्या, 27 सुखशयन 28 शतकुम्भ 29 परदर ॥

देवताद्वन्द्वे च ॥ २१ ॥ पदानि ॥ देवता-द्वन्द्वे, च ॥

वृत्तिः ॥ देवताद्वन्द्वे च पूर्वपदस्योत्तरपदस्य चाचामादेरचः स्थाने वृद्धिर्भवति तद्धिते ञिति णिति किति वा परतः ॥

21. Before a Taddhita affix having an indicatory ञ्, ण् or क्, the Vṛiddhi is substituted for the first vowels of both members a Dvanda compound of the names of Devas.

As अग्निमारुती in अग्निमारुतीमनड्वाहीमालभेत् ॥ आग्निमारुतं कर्म ॥ The rule applies to Dvandas relating to hymns (सूक्त) and sacrificial offerings (हवि). Therefore, not here, स्कान्दविशाखौ देवतेऽस्य = स्कान्दविशाखः (IV. 2. 24). So also ब्राह्मप्रजापत्यम् by ण्य from ब्रह्मप्रजापती ॥ See VI. 3. 26.

The short इ in the आग्नि in आग्निमारुत, आग्निवारुणम is by VI. 3. 28. A compound relates to a sûkta, which worships a deva through hymns; and that by which a 'havis' is determined, is a compound relating to sacrificial offering.

नेन्द्रस्य परस्य ॥ २२ ॥ पदानि ॥ न, इन्द्रस्य, परस्य ॥

वृत्तिः ॥ इन्द्रशब्दस्य परस्य यदुक्तं तन्न भवति ॥

22. But the Vṛiddhi of the first vowel of Indra, when it stands as the second member of a Dvanda compound, does not take place before a Taddhita affix having an indicatory ञ्, ण् or क् ॥

As सौमेन्द्रः, आग्नेन्द्रः ॥ Why "when it stands as the subsequent member"? Observe ऐन्द्राग्न मेकादशकपालं चरुं निर्वपेत् ॥ There are two vowels in the word इन्द्र, and when a Taddhita affix is added, then one of these i. e. the अ or the last vowel is elided by VI. 4. 148, and the other (i. e. the इ, coalesces with the last

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

vowel of the first term, as सोम + इन्द्र + अण् = सोम + इन्द्र् + अ = सोमे + न्द्र् + अ ॥ Now, *no* vowel is left of इन्द्र when it gets the form न्द्र्, so what is the necessity of the present prohibitory rule? This prohibition indicates the existence of the following maxim : बहिरङ्गमपि पूर्वोत्तरपदयोः पूर्वं कार्यं भवति, पश्चादेकादेशः or in other words पूर्वोत्तरनिमित्तकार्यात् पूर्वमन्तरङ्गोऽप्येकादेशो न ॥ "The substitution of one vowel for the final of the first and the initial of the second member of a compound does, even when it is antaranga, not take place previously to an operation which concerns the first or the second member of the compound". It is on this maxim that the forms पूर्वैषुकामशम (VII. 3. 14) &c are constructed, otherwise ए being the first vowel of the second member (इ of इषु having merged in पूर्वे), would have been vṛiddhied.

दीर्घाच्च वरुणस्य ॥ २३ ॥ पदानि ॥ दीर्घात्, च वरुणस्य ॥

वृत्तिः ॥ दीर्घादुत्तरस्य वरुणस्य यदुक्तं तन्न भवति ॥

23. Before a Taddhita affix having an indicatory ञ्, ण् or क्, in a Dvandva compound of god-names, the vṛiddhi is not substituted for the first vowel of वरुण, when a long vowel precedes it.

As ऐन्द्रावरुणम्, मैत्रावरुणम् from इन्द्रवरुणौ &c. (VI. 3. 26). But आग्निवारुणीम् in आग्निवारुणीमनड्वाहीं मालभेत् when a short vowel precedes it. This word is derived from the compound word अग्नीवरुणौ the इ of अग्नि being lengthened by VI. 3. 27. But in forming a Taddhita-derivative from this word, the long ई is shortened by VI. 3. 28, and therefore, it cannot be said that a long vowel precedes वरुण ॥

प्राचां नगरान्ते ॥ २४ ॥ पदानि ॥ प्राचाम्, नगरान्ते ॥

वृत्तिः ॥ प्राचां देशे नगरान्तेऽङ्गे पूर्वपदस्योत्तरपदस्याचामादेरचो वृद्धिर्भवति तद्धिते ञिति णिति किति च परतः ॥

24. Before a Taddhita affix having an indicatory ञ्, ण् or क्, the Vṛiddhi is substituted for the first vowels of both members of the compound, which is the name of a city of the Eastern People, and which ends in the word नगर ॥

As साह्मनागरः (= सुह्मनगरे भवः), पौण्ड्रनागरः ॥ Why do we say 'of the Eastern people'? Observe माद्रनगरः, from मद्रनगरः the city of the Northern people.

जङ्गलधेनुवलजान्तस्य विभाषितमुत्तरम् ॥ २५ ॥ पदानि ॥ जङ्गल, धेनु, वलज, अन्तस्य, विभाषितम्, उत्तरम् ॥

वृत्तिः ॥ जङ्गल धेनु वलज इत्येवमन्तस्याङ्गस्य पूर्वपदस्याचामादेरचो वृद्धिर्भवति विभाषितमुत्तर मुत्तरपदस्य विभाषितं तद्धिते ञिति णिति किति वा परतः ।

25. Before a Tahhita affix having an indicatory ञ्, ण्, or क्, the Vṛiddhi is substituted for the first vowel of-

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

the compound ending in जङ्गल, धेनु and बलज, and optionally for the first vowel of these second members also.

As कौरुजङ्गलम or कारुजाङ्गलम्, वैश्वधेनवम् or वैश्वधैनवम्, सौवर्णबलजः or सौवर्णबालजः॥

अर्द्धात्परिमाणस्य पूर्वस्य तु वा ॥ २६ ॥ पदानि ॥ अर्द्धात्, परिमाणस्य, पूर्वस्य, तु, वा ॥

वृत्तिः ॥ अर्द्धशब्दात्परस्य परिमाणवाचिन उत्तरस्याचामादेरचः स्थाने वृद्धिर्भवति पूर्वस्य तु वा भवति तद्धिते ञिति णिति किति वा परतः ।

26. Before a Taddhita affix having an indicatory ञ्, ण्, or क्, the Vṛiddhi is substituted for the first vowel of the second member, denoting a mass in its widest sense, when the word अर्ध precedes it, but optionally for the first vowel of अर्ध ॥

As अर्धद्रौणिकम् or आर्धद्रौणिकम्, अर्धकौडविकम् or आर्धकौडविकम् with ठञ् (V. I. 18). Why do we say when denoting a mass? Observe आर्धक्रोशिकम् only (=अर्ध-क्रोशः प्रयोजनमस्य) ॥

नातः परस्य ॥ २७ ॥ पदानि ॥ न, अतः, परस्य ॥

वृत्तिः ॥ अर्द्धात्परस्य परिमाणाकारस्य वृद्धिर्न भवति, पूर्वस्य तु वा भवति, तद्धिते ञिति णिति किति वा परतः ॥

27. When the first vowel of the second member, preceded by अर्ध and denoting mass is short अ, the Vṛiddhi is not substituted for this अ, before a Taddhita affix having an indicatory ञ्, ण् or क्; and optionally so for the first vowel of the first member (i. e. अर्ध) ॥

Thus अर्धप्रस्थिकः or आर्धप्रस्थिकः (V. I. 18) ॥ अर्धकंसिकः or आर्धकंसिकः ॥ Why do we say 'when it is a short अ'? Observe आर्धकौडविकः ॥ Why 'short अ'? Observe अर्धं खार्याम् भवः = अर्धखारी ॥ Here Vṛiddhi is substituted for the आ of खारी, and though the form remains the same, the power of this word is changed. For अर्धखारी being formed by a Taddhita affix causing Vṛiddhi, in forming a Bahuvṛihi compound, this word will retain its feminine form and will not be changed into masculine under VI. 3. 39. as अर्धखारीभार्यः (=अर्धखारीभार्या यस्य)(वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्य &c.) Whereever Vṛiddhi is prohibited with regard to a Taddhita affix, that affix cannot be called वृद्धिनिमित्त, and a word formed with such an affix will become masculine in a Bahuvṛihi compound referring to a male person, वैयाकरणी भार्या अस्य = वैयाकरणभार्यः ॥ The word वैयाकरण is formed by *prohibition* of Vṛiddhi. See VII. 3. 3.

प्रवाहणस्य ढे ॥ २८ ॥ पदानि ॥ प्रवाहणस्य, ढे ॥

वृत्तिः ॥ प्रवाहणस्य ढे परत उत्तरपदस्याचामादेरचो वृद्धिर्भवति पूर्वपदस्य वा भवति ॥

14

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
1420

28. Before the affix ढ (एय), the Vṛiddhi is substituted for the first vowel of the second member of प्रवाहण, but optionally so for the first vowel of the first member (i. e. प्र) ॥

Thus प्रवाहणस्यापत्यं = प्रावाहणेयः or प्रवाहणेयः ॥ The affix ढक् IV. 1. 123, is added, similarly प्रवाहणेयी भार्यास्य = प्रवाहणेयीभार्यः (VI. 3. 39, masculation prohibited). Or we may translate the sûtra as "Before the affix ढ, the vowel of प्र in प्रवाहण optionally gets Vṛiddhi", and omit the rest. The masculation will still be prohibited by VI. 3. 41, (जाते) ॥

तत्प्रत्ययस्य च ॥ २९ ॥ पदानि ॥ तत्प्रत्ययस्य, च ॥

वृत्तिः ॥ प्रवाहणस्येति वर्त्तते, तदिति ढप्रत्ययस्य प्रत्यवमर्षः, ढक् प्रत्ययान्तस्य प्रवाहणशब्दस्य तद्धितेषु परत उत्तरपदस्याचामादेरचो वृद्धिर्भवति पूर्वस्य तु वा ॥

29. Even so in a new derivative from this stem ending in ढ, formed with a Taddhita affix having an indicatory ञ्, ण् or क्, there is vṛiddhi substitution for the first vowel of the second member, and optionally for the first vowel of the first member, in प्रवाहणेय and प्रावाहणेय ॥

As प्रवाहणेयस्यापत्यं = प्रावाहणेयिः or प्रवाहणेयिः, प्रा or प्र-वाहणेयकम् ॥

नञः शुचीश्वरक्षेत्रज्ञकुशलनिपुणानाम् ॥ ३० ॥ पदानि ॥ नञः, शुचि, ईश्वर, क्षेत्रज्ञ, कुशल, निपुणानाम् ॥

वृत्तिः ॥ नञ उत्तरेषां शुचि ईश्वर क्षेत्रज्ञ कुशल निपुण इत्येतेषामचामादेरचो वृद्धिर्भवति, पूर्वपदस्य वा भवति तद्धिते ञिति णिति किति वा परतः ॥

30. Before a Taddhita affix having an indicatory ञ्, ण् or क्, the Vṛiddhi is always substituted for the first vowel of शुचि, ईश्वर, क्षेत्रज्ञ, कुशल and निपुण when preceded by the Negative particle, but this substitution is optional for the vowel of the Negative particle.

As अशौचम् or आशौचम्, अनैश्वर्यम् or आनैश्वर्यम्, अक्षैत्रज्ञ्यम् or आक्षैत्रज्ञ्यम्, अकौशलम् or आकौशलम्, अनैपुणम् or आनैपुणम् ॥ Some say the optional vṛiddhi of the negative particle is an aprâpta-vibhâsha, no other rule would have caused its vṛiddhi had this rule not existed. They argue that by V. 1. 121, all affixes denoting भाव are prohibited after a Tatpurusha compound with the negative particle; therefore, the words शुचि &c, should be first developed by the addition of भाव-affixes, and then they should be compounded with the negative particle, which may be optionally vṛiddhied by this rule, which would apply to it, though it is not an aṅga, because the rule teaches vṛiddhi. Others controvert this opinion, and hold that other affixes causing vṛiddhi than भाव-affixes, also come after negative-Tatpurusha compounds, such as affixes denoting des-

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

cendant &c: and भाव-affixes are added to Bahuvṛihi negative compounds also, therefore, the force of the anuvṛitti of अङ्ग, which is understood up to the end of the Seventh Adhyâya (VI. 1. 1), and *a fortiori* in this sûtra also, should not be set aside as the above interpretation would do. Moreover the full Taddhita compounds अक्षेत्रज्ञ and अनीश्वर are read in the list of Brâhmaṇâdi words (V. 1. 124), and as such they take the भाव affix ष्यञ् which would have *always* caused the vṛiddhi of अ, but for this sûtra which makes it optional. Therefore it is a prâpta-vibhâshâ.

यथातथयथापुरयोः पर्यायेण ॥३१॥ पदानि ॥ यथातथ, यथापुरयोः, पर्य्यायेण ॥

वृत्तिः ॥ यथातथ यथापुर इत्येतयोर्नञ उत्तरयोः पर्यायेणाचामादेरचो वृद्धिर्भवति तद्धिते ञिति णिति किति वा परतः ॥

31. Before a Taddhita affix having an indicatory ञ्, ण् or क्, the words अयथातथ and अयथापुर may have vṛiddhi of the first vowel of their first member, or that of the second member, in alternation.

That is, when the Negative particle gets the vṛiddhi, the words remain unchanged; and when these words are vṛiddhied, the negative particle remains unaltered. As आयथातथ्यम् or अयाथातथ्यम्, आयथापुर्यम् or अयाथापुर्यम् ॥ The words अयथातथ and अयथापुर should be considered to belong, as negative compounds, to Brâhmaṇâdi class (V. 1. 124): and take ष्यञ् ॥ In the sûtra the compounds यथातथ and यथापुर are exhibited and are Avyayībhâvas (II. 1. 7), and being neuters, the आ of तथा and पुरा are shortened. According to Patanjali this sûtra is superfluous When the negative particle takes Vṛiddhi, the compound should be analysed as, न यथातथा = अयथातथा, अयथातथा भावः = आयथातथ्यम् ॥ When the second member gets the vṛiddhi, the compound should be analysed as, यथातथा भावः = याथातथ्यं, न याथातथ्यम् = अयाथातथ्यम् ॥

हनस्तोऽचिण्णलोः ॥ ३२ ॥ पदानि ॥ हनः, तः, अ, चिण् णलोः ॥

वृत्तिः ॥ तद्धितेष्विति निवृत्तम् । तत्संबद्धं कितीत्यपि । ञ्णितीति वर्त्तते । हनस्तकारादेशो भवति ञ्णिति प्रत्यये परतः चिण्णलौ वर्जयित्वा ॥

32. त is substituted for the न् of the root हन् before an affix with an indicatory ञ् or ण्, which causes also the vṛiddhi of the penultimate अ, but the augment is not added before the Aorist-sign चिण्, nor before the Personal ending णल् of the Perfect.

The anuvṛitti of 'Taddhita' ceases, and with it that of कित् also which causes Vṛiddhi in Taddhita only. The ञित् and णित् do govern still. Thus घातः (with घञ्), घातयति (with णिच्), घातकः (with ण्वुल्), साधुघातिन् with इनि; घातंघातम् with णमुल् ॥ But अघानि and जघान with चिण् and णल् ॥ This sûtra has

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

reference to roots, and refers to those affixes only which come after roots (धातु-प्रत्यय), therefore not here वार्त्रघ्नः from वृत्रहन् ॥

आतो युक्चिण्कृतोः ॥ ३३ ॥ पदानि ॥ आतः, युक्, चिण्, कृतोः ॥

वृत्तिः ॥ आकारान्तस्याङ्गस्य चिणि कृति ञ्णिति युगागमो भवति ।

33. A root-stem ending in आ receives the augment युक् (य्), before the Aorist sign चिण्, and before a kṛit-affix with an indicatory ञ् or ण्, which causes also the Vṛiddhi of the root-vowel.

As अदायि, अधायि with चिण्, दायः and दायकः, धायः, धायकः with ण and ण्वुल् ॥ Why 'चिण् and kṛit only'? Observe ददौ, दधौ in the Perfect, and चौडिः, बालाकिः with इञ् a Taddhita affix (IV. 1. 96). So also ज्ञा देवता अस्य = ज्ञः ॥

नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्यानाचमेः ॥ ३४ ॥ पदानि ॥ न, उदात्तोपदेशस्य, मान्तस्य, अनाचमे ॥

वृत्तिः ॥ उदात्तोपदेशस्य मान्तस्याङ्गस्याचमिवर्जितस्य चिणि कृति च ञ्णिति यदुक्तं तन्न भवति ॥

वा० ॥ अनाचमिकमिवमीनामिति वक्तव्यम् ॥

34. The Vṛiddhi is not substituted before the Aorist चिण् or a kṛit-affix with indicatory ञ् or ण् for the vowel of that root which ends in म and is acutely accented in its original enunciation (Dhâtupâṭha), but not so in चम् after आ ॥

The vṛiddhi of the penultimate अ takes place before ञित् and णित् affixes (VII. 2. 116), that vṛiddhi does not take place in the case of udâtta roots ending in म ॥ Thus अशमि, अतमि, and अदमि in चिण् ॥ Compare VI. 4. 92, 93. Similarly with कृत् affixes, as शमकः, तमकः, दमकः, शमः, तमः दमः ॥ Why do we say 'acutely accented'? Observe, यामकः, रामकः ॥ How do you explain उद्यम and उपरम? These are irregular forms exhibited by Pânini himself in the Dhâtupâṭha अड उद्यमे (Bhu. 380), यम उपरमे (Bhu. 1033) Why do we use "in the original enunciation or upadeśa"? So that the rule may apply to शमी दमी, तमी, but not to याममः, रामकः ॥ Here to the root शम्, तम् and दम् is added the affix घिनुण् (III. 2. 141). The words शमिन् &c. get the affix-accent, namely acute ई; and thus the root-vowel becomes anudâtta. Though the root *now* becomes anudâtta, yet because in its upadeśa it was udâtta, the present sûtra will apply and prevent vṛiddhi. The roots यम्, रम् are anudâtta in upadeśa, but in यामकः, रामकः they become udâtta by लित् accent. This accent is a secondary accent and not the 'original' accent; and hence the present rule does not apply and there is vṛiddhi. Why do we say ending in म्? Observe चारकः पाठकः ॥ Why with the exception of आचम्? Observe आचामकः ॥

Vârt:—Prohibition must be stated in the case of the roots आ-चम्, कम् and वम्, as वामः, कामः and आचामः ॥ In the case of कम्, the affix घञ् is added

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

in that alternative, when the root does not take the affix णिङ् (III. 1. 31). It thus gets vṛiddhi.

The word भ्राम: is form ed from the Churâdi भ्रम्, which with the affix णिच् gets Vṛiddhi, because णिच् is not a kṛit-affix, and is not therefore governed by this rule. If you say "let there be vṛiddhi of णिच्, but this vṛiddhi will be shortened by VI. 4. 92 because it is a मित् root", we reply "this root is not मित्" ॥ The मित् roots are those enumerated in Bhuâdi class, subdivision घटादिः (800). No doubt, there it is said that the roots ending in अम् are मित् (in अमन्ताश्च). But a root is reg arded मित् only with regard to the Causative णिच् affix, and not with regard to that णिच् of the Churâdi class where the sense of the causative is not involved in it. Therefore this root is not मित् (VI. 4. 93).

The phrases सूर्यविश्रामा भूमि: and others like it are incorrect. Why do we say 'च्विण् and kṛit only'? Observe शशाम, दृदाम, चचाम ॥

जनिवध्योश्च ॥ ३५ ॥ पदानि ॥ जनि, वध्योः, च ॥

वृत्तिः ॥ जनि वधि इत्येतयोश्चिणि कृति च ञ्णिति यदुक्तं तन्न भवति ।

35. The Vṛiddhi is not substituted for the vowels of जन् and वधे before the Aorist-sign च्विण् and the kṛit-affixes with an indicatory ञ् and ण् ॥

As अजनि and अवधि with च्विण्, and जनकः and वधकः (with ण्वुल्), प्रजनः, वधः ॥ This rule refers to the separate and the distinct root वध and not to the substitute of हन् ॥ This we see in the line भक्षकश्चेन्न विद्येत वधकोऽपि न विद्यते ॥ The form from हन् will be घातकः ॥ Moreover the substitute वध ends with अ i. e. it is of two syllables 'badha', and as such it also does not admit Vṛiddhi. (See II. 4 42). The prohibition refers to च्विण् and kṛit-affixes, therefore not here, as अजान गर्भं महिमानमिन्द्रम् ॥

अर्त्तिह्रीव्लीरीक्नूयीक्ष्माय्यातां पुङ्णौ ॥ ३६ ॥ अर्त्ति, ह्री, व्ली, री, क्नूयी, क्ष्मायी, आताम्, पुक्, णौ ॥

वृत्तिः ॥ सर्वं निवृत्तमङ्गस्येति वर्तते । अर्त्ति ह्री व्ली री क्नूयी क्ष्मायी इत्येतेषामङ्गानामाकारान्तानां च पुगागमो भवति णौ परतः ।

36. The augment पुक् (प्) is added to the roots ऋ, ह्री, व्ली, री, क्नुय्, क्ष्माय्, and to a root ending in long आ, when the affix णि (the Causative) follows.

As अर्पयति, ह्रेपयति, व्लेपयति, रेपयति, क्नोपयति, क्ष्मापयति ॥ The anuvṛitti of every word other than अङ्ग (VI. 4. 1.) ceases. The य् of क्नूय and क्ष्माय drops by VI. 1. 66. The guṇa takes place by VII. 3. 86. Of the roots ending in long आ, we have दापयति, धापयति ॥ The root ऋ (Bhu. 983) गतिप्रापणयोः, and ऋ (Juhotyâdi 16) गतौ are both meant here. Similarly री includes रीङ् स्रवणे (Di-vâdi 30) and री गतिरेषणयोः (Kryâdi 30). The augment is added at the end of

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GL

the preceding stem of root, and not to the affix. Being added to the root it becomes part of the root-stem, and in forming the reduplicate Aorist of such stems, the vowel before प is shortened by VII. 4. 1. If प were not the part of the stem, that vowel would not be shortened. Thus from शापयति; we have Aorist अदीदपत् ॥

शाच्छासाह्वाव्यावेपां युक् ॥ ३७ ॥ पदानि ॥ शा, छा, सा, ह्वा, व्या, वे पाम्, युक् ॥

वृत्तिः ॥ शा छा सा ह्वा व्या वे पा इत्येतेषामङ्गानां युगागमो भवति णौ परतः ॥

वार्तिकम् ॥ लुगागमस्तु तस्य वक्तव्यः ॥ वा० ॥ धुञ् प्रीञोर्नुग्वक्तव्यः ॥

37. The augment युक् (य) is added to the verbal stems शा, छा, सा, ह्वा, वे and पा before the affix णि (Causative).

As निशाययति, अवच्छाययति, अवसाययति, ह्वाययति, संव्याययति, वाययति, and पाययति॥ The word पा includes the root पा 'to drink'. (Bhu 972) पै 'to dry' (Bhu 968). but not पा 'to protect' (Ad. 47): because the latter looses the शप् vikaraṇa.

Vârt:—The root पा 'to protect' takes the augment लुक् before णि, as पालयति ॥

Vârt:—The roots धुञ् and प्रीञ् take the augment नुक् before णि, as धूनयति, प्रीणयति ॥

All these augments are added to the roots, in order that VII. 4. 1. should cause the shortening of the vowel preceding these. Thus the Aorist of the above are: अशीशयत्, अपीपलत्, अदूधुनत्, अपिप्रिणत् ॥

The roots शा, छा, सा, ह्वा, व्या and पा are exhibited as ending in long आ their Dhâtupâṭha forms are श, शा, छो, सै, सो, ह्वे, व्ये and पै ॥ This indicates that these roots would have taken पुक् by the last sûtra, the word आत् 'ending in long आ' means the roots which actually end in long आ, as well as those which get long आ by VI. 1. 45. This also indicates, that in this subdivision or section, the maxim of lakshaṇa protipadokta &c does not apply. Therefore when the roots इ with आप, and जि assume the form अधि-आ and जा before the affix णि by VI. 1. 48, the augment पुक् is added to them, thus अध्यापयति, जापयति ॥

वो विधूनने जुक् ॥ ३८ ॥ पदानि ॥ वः, विधूनने, जुक् ॥

वृत्तिः ॥ वा इत्येतस्य विधूननेऽर्थे वर्तमानस्य जुगागमो भवति णौ परतः ।

38. वा gets the augment जुक् (ज्) before the affix णि when the Causative has the sense of 'shaking'.

As पक्षेणोपवाजयति ॥ But आ वापयति केशान् when the sense is not that of shaking. This form could have been obtained from the root वज 'to move', (Bhu 271) with the affix णि in the ordinary way without any augment. The special augment ज to वा indicates that this root will not take पुक्, which it would have otherwise done by the last sûtra. The root वा belongs to Bhu. 969 (ओवै शोषणे) ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

लीलोर्नुग्लुकावन्यतरस्यां स्नेहविपातने ॥ ३९ ॥ पदानि ॥ ली, लोः, नुक्, लुकौ अन्यतरस्याम्, स्नेह विपातने ॥

वृत्तिः ॥ ली ला इत्येतयोरङ्गयोरन्यतरस्यां नुक् लुक् इत्येतावागमौ भवतो णौ परतः स्नेहविपातनेर्थे ॥

39. The roots ली and ला get optionally नुक् and लुक् augment respectively, before the affix णि, when the causative means 'the melting of a fatty substance'.

As वि लीनयति, वि लालयति, वि लाययति, or वि लापयति घृतम् ॥ The augment नुक् is added to ली when the root ends in long ई, and that also optionally. When the augment is not added, the regular causative लाययति is formed. But when ली gets the form ला by VI. 1. 51, it does not take the augment नुक् ॥ The root ली includes both ली and लीङ् of Kryâdi and Divâdi. The root ला includes ला 'to give' (adâdi 49), and ला the form assumed by ली under VI. 1. 51. When लुक् is not added to ला, पुक् is added by VII. 3. 36. Why do we say when meaning 'to melt fat'? Observe only लाइं विलापयति, जटाभिरालापयते (I. 3. 70).

भियो हेतुभये षुक् ॥ ४० ॥ पदानि ॥ भियः, हेतुभये, षुक् ॥

वृत्तिः ॥ भी इत्येतस्य हेतुभयेऽर्थे षुगागमो भवति णौ परतः ॥

40. The augment षुक् is added to the root भी before the affix णि, when fear is caused immediately owing to the agent of the Causative.

As मुण्डो भीषयते, जटिलो भीषयते ॥ See I. 3.68. Here also भी with long ई being employed in the sûtra, indicates that षुक् is added then only, when the root has the form भी, but when it assumes the form भा by VI. 1. 56, the proper augment पुक् will come: as मुण्डो भापयते ॥ Why do we say 'when the agent of the causative is himself the direct cause of fear'? Observe कुञ्चिकयैनं भाययति, for here कुञ्चिका causes fear and not the agent of the verb. The ई is vṛiddhied and भाय substituted.

स्फायो वः ॥ ४१ ॥ पदानि ॥ स्फायः, वः ॥

वृत्तिः ॥ स्फाय इत्येतस्याङ्गस्य वकारादेशो भवति णौ परतः ॥

41. For the final of the stem स्फाय् is substituted व् in the causative.

As स्फावयति ॥

शदेरगतौ तः ॥ ४२ ॥ पदानि ॥ शदेः, अ गतौ तः ॥

वृत्तिः ॥ शद इत्येतस्याङ्गस्यागतावर्थे वर्तमानस्य तकारादेशो भवति णौ परतः ॥

42. For the final of the शद् is substituted त्, in the Causative, when it does not mean 'to drive'.

As पुष्पाणि शातयति, फलानि शातयति, but गाः शादयति गोपालकः ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
संस्कृति मंत्रालय · भारत सरकार
GSL

रुहः पोऽन्यतरस्याम् ॥ ४३ ॥ पदानि ॥ रुहः, पः, अन्यतरस्याम् ॥

वृत्तिः ॥ रुहेरन्त्यस्यान्यतरस्यां पकारादेशो भवति णौ परतः ॥

43. प् may optionally be substituted for the final of रुह् in the Causative.

As व्रीहीन् रोपयति or रोहयति ॥ According to Padamanjari this sûtra could be dispensed with. The form रोपयति could be obtained from the root रुप् of Divâdi class: which though meaning मोहन may be taken to mean 'grow' also; अनेकार्थत्वाद् धातूनाम् ॥

प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यात इदाप्यसुपः ॥ ४४ ॥ पदानि ॥ प्रत्ययस्थात्, कात्, पूर्वस्य, अतः, इत्, आपि, असुपः ॥

वृत्तिः ॥ प्रत्यये तिष्ठतीति प्रत्ययस्थः तस्मात् प्रत्ययस्थात्ककारात् पूर्वस्याकारस्य इकारादेशो भवति आपि परतः, स चेदाप्सुपः परो न भवति ।

वार्त्तिकम् ॥ मामकनरकयोरुपसंख्यानं कर्तव्यमप्रत्ययस्थत्वात् ॥

वार्त्तिकम् ॥ प्रत्ययनिषेधे त्यक्त्यपोश्चोपसंख्यानम् ॥

44. इ is substituted for the अ which stands before the क belonging to an affix, when the Feminine-ending आ follows, provided that, it does not come after a case-affix (i.e. when such a word in अक does not stand at the end of a Bahuvrîhi).

That which stands in an affix is called प्रत्ययस्थ, i. e. क् must be the part of the affix. The अक् is changed into इक् in the feminine in आ ॥ As जटिलिका, मुण्डिका, मुण्डिका, हस्तिका, कारिका, हारिका ॥ So also एतिका from एतद् + अकच् + आप् एतकद् + आप् ॥ The द is then replaced by अ (VII. 2. 102). The क् must belong to the affix, therefore, not in शका from शक शक्नोति ॥ The स्थ in प्रत्ययस्थ is for the sake of distinctness, there is no affix which is only क ॥ The rule applies to क, therefore, not to नन्दना, रमणा ॥ The इ is substituted for the अ which precedes (पूर्वस्य) क्, and not the अ which follows क्, as पटुका, मृदुका ॥ The क must be preceded by short अ, therefore, not here गोका, नौका, nor in राका, धाका ॥ The substitution takes place when आ follows, therefore, not in कारकौ ॥ The word आपि qualifies क ॥ The क् should be followed by आ ॥ Obj. But in कारिका from कारक + आ, क् is not directly followed by आ, but by अ? Ans. When अ + आ = आ there is ekâdeśa, the क् is followed by आ, there being no third letter intervening then. Obj. But an ekâdeśa is sthânivat to what it replaces when a pûrva-vidhi is to be applied, therefore there still exists the intervention. Ans. The express text of this sûtra will remove the intervention. Obj. Then इ should be substituted in रथकव्या and गार्गकाम्या ॥ These words are formed by the affixes कव्यच् and काम्यच्, as रथानां समूहः, (IV. 2. 51) and गार्गमिच्छति आत्मनः (III. 1. 9) = रथकव्य and गार्गकाम्य ॥ Here also before the क् of the affix, the अ should be replaced

by इ, when the feminine affix आ is added: for there is no intervention between क् and आ (the intermediate letters being non-existent, as you say). Ans. We say that intervention is no intervention, when it consists of only *one* letter, which even does not *actually* exist, but only through the fiction of sthânivat. Therefore, the feminine of the above words will not take इ, as क is not *followed immediately* (in the sense above expressed) by आप्, as रथकऱ्या and गगकाम्या, because in these *actually* many letters are *heard* as intervening between the क् and आप ॥

Why do we say असुप: 'provided that the feminine affix आप् does not come after a case-affix'? Observe बहवः परिव्राजका अस्यां मथुरायां = बहुपरिव्राजका मथुरा॥ Here आप comes after the noun बहुपरिव्राजक which ends in a case-affix, and hence the अ of ज is not changed to इ ॥ The case-affix is elided by II. 4. 71, and it still exerts its influence by I. 1. 62. The word असुपः is a प्रसज्यप्रतिषेधः (a simple prohibition of the particular matter specified without mentioning what is different from it): and not a पर्युदासः or exception. Had it been a Paryudâsa, (सुपोऽन्यः = असुपः) then आप् coming after a full word not having a case-affix, would have caused the इ substitution in the last example. Nor should असुपः be explained as that in which there exists no case-affix. Had it been so, then in बहूनि चर्माण्यस्यां = बहुचर्मिका no इ ought to be added.

Vârt:—मामक and नरक should be enumerated, for the क् of these is not part of the affix: as मामिका, नरिका ॥ Here ममक् is substituted for मम before the affix अण् (IV. 3. 3), to which is then added टाप् ॥ The word ममक takes long ई in the feminine only when it is a Name or in the Vedas (IV. 1. 30): therefore though मामक ends in अण्, it does not take ङीप् (IV. 1. 15) but टाप् (IV. 1. 4), नरान् कायति = नरक formed with the affix क (अ III. 2. 3).

Vârt:—The rule applies to the words ending in त्यक् (IV. 2. 98) and त्यप्, (IV. 2. 104) in spite of the prohibition in VII. 3. 46. As दाक्षिणात्यिका, इहत्यिका ॥

The word in the sûtra is कात् the fifth case of क ending in अ ॥ If then this be the condition, that the affix must end in ka क and not in k क्, then the rule will not apply to एतिका ॥ Because here the augment is अकच् (अक्) with क्: the final अ in अकच् is for euphony only, and not a portion of the affix, as we find in भिन्धकि, छिन्धकि, हन्धकि ॥ The word कात therefore, is construed to mean ending in the *consonant* क् ॥

न यासयोः ॥ ४५ ॥ पदानि ॥ न, या, सयोः ॥

वृत्तिः ॥ या सा इत्येतयोरिकारादेशो न भवति ॥

वार्त्तिकम् ॥ यत्तदोः प्रतिषेधे त्यकन उपसंख्यानम् ॥ वा० ॥ पावकादीनां छन्दस्युपसंख्यानम् ॥

वा० ॥ आशिषि चोपसंख्यानम् ॥ वा० ॥ उत्तरपदलोपे चोपसंख्यानम् ॥

वा० ॥ क्षिपकादीनां चोपसंख्यानम् ॥ वा० ॥ तारका ज्योतिष्युपसंख्यानम् ॥

वा० ॥ वर्णका तान्तव उपसंख्यानम् ॥ वा० ॥ वर्तका शकुनौ प्राचामुपसंख्यानम् ॥

वा० ॥ अष्टका पितृदैवत्ये ॥ वा० ॥ वा सूतकापुत्रकावृन्दारकाणामुपसंख्यानम् ॥

45. The इ is not substituted for the अ of य and स, with the augment क, when the feminine आ follows.

As यका, सका ॥ The या and सा simply stand for यद् and तद्, and the prohibition is not confined to the nominative case only, as the forms या and सा may lead one to think. न यत् तदोः would have been a better sûtra. The prohibition applies in every case, as यकामधीते, तकां पचामहे ॥ Or यकांयकामधीमहे (i. e. ऋचां गाथां च), and तकां तकाम्पचामहे (i. e. ओषधीं शाकिनीं वा)

Vârt:—The affix त्यकन् (V. 3. 34) should be enumerated also along with यत् and तद् ॥ As उपत्यका, अधित्यका ॥

Vârt:—The feminine of पावक &c in the Veda does not take इ for अ ॥ As हिरण्यवर्णः शुचयः पावकाः, यासु भ लोमकाः, कक्षकाः &c. But पाविकाः, अलोमिकाः in secular literature.

Vârt:—So also in the affix वुन् used in benediction: as जीवताद् जीवका, नन्दताद् नन्दका, भवताद् भवका ॥ See III. 1. 150.

Vârt:—So also when the second member is elided in a compound: as देवका, यज्ञका, the second member दत्त is elided, the fuller forms being देवदत्तिका, यज्ञदत्तिका (अजादौ च विभाषा लोपो वक्तव्यः) See V. 3. 83 Vârt.

Vârt:—क्षिपक &c should be enumerated in this prohibition: as क्षिपका, ध्रुवका, धुवका, चटका ॥

Vârt:—तारका is formed when it means 'stars', but तारिका 'a maid-servant' from तारयति ॥

Vârt:—वर्णका is formed when it means 'a mantle or mask', but वर्णिका 'an expounder': as वर्णिका भागुरी लोकायते 'Bhâguri is a commentary of Lokâyata'

Vârt:—वर्तका 'a bird' according to the Eastern grammarians, but वर्तिका according to the Northern authorities. Why do we say 'when meaning a bird'? Observe वर्त्तिका भागुरी लोकायतस्य ॥

Vârt:—अष्टका when meaning a पितृदैवत्य ceremony, but अष्टिका खारी ॥ The ceremony related to Pitridevata is called Pitridaivatya, the affix is यत् ॥ The former is derived from the root अश् with the affix तकन् (अश्नन्ति ब्राह्मणा ओदनमस्यां), the other is derived from the numeral अष्ट by the affix कन् (V. 1. 22).

Vârt:—Optionally सूतका, पुत्रका and वृन्दारका, the other forms are सूतिका, पुत्रिका, and वृन्दारिका ॥

उदीचामातः स्थाने यकपूर्वायाः ॥ ४६ ॥ पदानि ॥ उदीचाम्, आतः, स्थाने, यक, पूर्वायाः, ॥

वृत्तिः ॥ उदीचामाचार्याणां मतेन यकारपूर्वायाः ककारपूर्वायाश्चातः स्थाने योऽकारस्तस्यातः स्थाने इकारादेशो भवति ॥

वार्त्तिकम् ॥ यकपूर्वत्वे धात्वन्तप्रतिषेधः ॥

46. According to the opinion of Northern grammarians, इ is not substituted for that अ which is obtained by

shortening the long आ of the feminine (under rule VII. 4. 13 before the affix क), which is preceded by a य् or a क् ॥

The mention of 'northern grammarians' makes this an optional rule. As इभ्यका or इभ्यिका, क्षत्रियका or क्षत्रियिका, चटकका or चटकिका, मूषिकका, मूषिकिका ॥ Why do we say preceded by य or क्? Observe अश्वक-अश्विका only (from अश्वा)॥ The word यकपूर्वायाः is exhibited in the feminine, in order to indicate that the rule applies when the *feminine* affix आ is shortened to अ ॥ Therefore not here शुभंयिका from शुभंया (शुभं याति). So also भद्रंयिका from भद्रया, where आ is part of the root या (see III. 2. 74).

Vârt:—Prohibition must be stated of the य and क being finals of a root. When the य or क preceding this अ, is the final of the root, the prohibition contained in the sûtra, does not apply: as सुनयिका, सुशयिका, सुपाकिका, and अशोकिका॥

Why do we say 'of long आ'? Observe सांकाश्ये भवा = सांकाश्यिका ॥ The word संकाश्य is formed from संकाश by the affix ण्य (संकाशे निर्वृत्तं) ॥ Then is added the affix वुञ् (IV. 2. 121). Here there is no shortening of a long आ, and hence no option is allowed. But in इभ्यका or इभ्यिका the long आ has been shortened. Because this word is thus derived: इभमर्हति = इभ्या (दण्डादिभ्योयः V. 1. 66). To this क is added, and the long आ is shortened.

Why is the word स्थान used in the sûtra, when by the general rule षष्ठी स्थाने योगाः this word would be understood here? The special mention is for the sake of pointing out that the अ which takes the place of आ is intended here: i. e. the इ replaces this short अ; but had the word स्थाने not been used in the sûtra the इ would have replaced the long आ ॥

भस्त्रैषाजाज्ञाद्वास्वा नञ्पूर्वाणामपि ॥ ४७ ॥ पदानि ॥ भस्त्रा, एषा, अजा, ज्ञा, द्वा, स्वा, नञ्, पूर्वाणाम, अपि ॥

वृत्तिः ॥ उदीचामातः स्थान इति वर्तते ॥ आतः स्थाने योऽकारस्तस्य इत्वं न भवति उदीचामाचार्याणां मतेन ॥

47. According to the opinion of Northern grammarians, इ is not substituted for that अ which is obtained by shortening the आ (before क by VII. 4. 13), of भस्त्रा, एषा, अजा, ज्ञा, द्वा (VII. 2. 102), and स्वा; even not then when the negative particle precedes them.

As भस्त्रका or भस्त्रिका, अभस्त्रका or अभस्त्रिका, एषका or एषिका, अजका or अजिका, ज्ञका or ज्ञिका, अज्ञका or अज्ञिका, द्वके or द्विके, स्वका or स्विका, अस्वका or अस्विका ॥ Of एषा and द्वि there are no examples with the negative particle. For if the compounding with नञ् takes place after the addition of the अकच्, or on the contrary, if first अकच् be added and then the नञ् compounding takes place, in both alternatives, the case-affixes must be added in order to substitute अ for the final by VII. 2. 102: and it is only when this अ is substituted that the fe-

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

minine टाप् can come. So that the case-affix is the principal ingredient, and टाप् comes after सुप्, and therefore by the prohibition of असुप: in VII. 3. 44, there can arise no occasion for the substitution of इ ॥ Therefore अनेषका and अद्वक are the invariable forms of these words with the negative particle. स्व meaning agnates and property, takes the negative particle. भस्त्रा is a word which has no corresponding masculine form, and as such, by the following rule VII. 3. 48 it would not have taken इ; its special mention here indicates that it should be the secondary member of the compound here: as अविद्यमाना भस्त्रा यस्या = अभस्त्रा, the Diminutive of which is अभस्त्रका or अभस्त्रिका ॥ Here first the भस्त्रा is shortened as it is a secondary member (upasarjana), then when the Bahuvrîhi is made, the feminine affix टाप् is added to this भाषितपुंस्क word, then this आ is shortened before क by VII. 4. 13. This short अ (VII. 4. 13) does not come in the room of the आ which is ordained to come after a word having no corresponding masculine.

The force of अपि shows that the rule applies, when words other than नञ् also precede, and even when no words precede. As निर्भस्त्रिका or निर्भस्त्रका, बहुभस्त्रिका or बहुभस्त्रका ॥

Note:—The form द्वके is from the word द्वकि, dual number, the final इ is changed to अ (त्यदाद्यत्व), then the feminine आ (टाप्) is added (द्वका), and then शी is substituted for औ ॥

अभाषितपुंस्काच्च ॥ ४८ ॥ पदानि ॥ अ, भाषितपुंस्कात्, च, ॥

वृत्तिः ॥ अभाषितपुंस्काद्विहितस्यातः स्थाने योकारस्तस्योदीचामाचार्याणांमतेन इकारादेशो न भवति ॥

48. According to the opinion of Northern Grammarians, इ is not substituted for an अ obtained from the shortening of the Feminine आ (VII. 4. 13), when to the feminine in long आ there is no equivalent masculine, even when the Negative particle precedes.

As खट्वका or खट्विका, अखट्विका or अखट्वका, परमखट्वका or परमखट्विका ॥ When before the affix कप्, the stem is shortened in a Bahuvrihi, this rule will apply (VII. 4. 15). There also, the अ must be substituted for the आ of a feminine word which has no corresponding masculine. But this rule does not apply when the negative compound is the synthesis of अविद्यमाना खट्वा अस्याः = अखट्वा, अल्पा अखट्वा = अखट्विका ॥ Similarly अतिक्रान्ता खट्वाम् = अतिखट्वा, अल्पा अतिखट्वा = अतिखट्विका ॥

Note:—The word खट्वा is always feminine and has no corresponding masculine.

आदाचार्याणाम् ॥ ४९ ॥ आत्, आचार्य्याणाम् ॥

वृत्तिः ॥ अभाषितपुंस्कादातः स्थाने योऽकारस्तस्याचार्याणामाकारादेशो भवति ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA · संस्कृति मंत्रालय · भारत सरकार

CSL

49. According to the opinion of other Teachers, आ is substituted for the अ which arose from the shortening of the feminine आ of a word which has no corresponding masculine form.

As खट्वाका, अखट्वाका or परमखट्वाका॥

Note:—The "Teachers" referred to here are either those other than the Northern Grammarians, or it may refer to the Teacher of Pânini, the plural being for the sake of respect. Thus there are three forms अखट्वका, अखाट्विका, and अखट्वाका ॥

ठस्येकः ॥ ५० ॥ पदानि ॥ ठस्य, इकः ॥

वृत्तिः ॥ अङ्गस्य निमित्तं यष्ठः, कश्चाङ्गस्य निमित्तं, प्रत्यय, स्तस्य प्रत्ययठस्य इक इत्ययमादेशो भवति ॥

50. For ठ in the beginning of a Taddhita affix there is substituted इक ॥

As आक्षिकः, शालाकिकः (ठक IV. 4. 1), लावणिकः (ठञ् IV. 4. 52). In the affixes ठक्, ठञ् &c, if the affix is the consonant ठ्, and अ is only for euphony, then here also the अ is for pronunciation only: but if on the contrary, the aggregate ठ (ठ् + अ) is the affix, then the same is the case here. This rule does not apply in Unâdi affixes always, as कणेड् ठः = कण्ठः (Uṇ I. 103), for there is diversity (बहुल) in the Uṇâdi.

माथितिकः (= मथितं पण्यमस्य IV. 4. 51) is thus formed मथित + ठञ् = मथित् + इक (VI. 4. 148 the अ is dropped). Now arises the doubt, should इक be replaced by क as taught in the next aphorism VII. 3. 51, as it comes after a त् ॥ This substitution, however, does not take place, because it was इक which caused the elision of अ, and now त् which became final by such elision cannot cause the destruction of इक its producer (सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्य). Or the elided अ (VI. 4. 148) may be considered as sthânivat, and would thus prevent क substitution.

There are two views about this ठ ॥ Some say that the consonant ठ् only is the sthânî, and the अ is only for the sake of pronunciation. The others hold that ठ, the consonant and the vowel are sthânî in the aggregate. In the first view, the rule would apply to the consonant ठ at the end of roots like पठ् in पठिता, पठितुं; in the other view the rule would apply to the affix अठच् in कर्मठः॥ Hence, the commentary uses the word, that ठ must be the cause of अङ्ग ॥

इसुसुक्तान्तात्कः ॥ ५१ ॥ पदानि ॥ इस्, उस्, उक्, त, अन्तान्त्, कः, ॥

वृत्तिः ॥ इस् उस् इत्येवमन्तानामुगन्तानां तान्तानां चाङ्गानामुत्तरस्य ठस्य क इत्ययमादेशो भवति ॥

वार्त्तिकम् ॥ दोष उपसंख्यानम् ॥

51. क is substituted for ठ after a stem ending in इस्, उस्, उ or ऊ, ऋ and त् ॥

As सार्पिष्कः, धानुष्कः, याजुष्कः नैषादकर्षुकः, शाम्बरजम्बुकः; मातृकम्, पैतृकम्; औदश्वि-

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA · संस्कृति मंत्रालय · भारत सरकार
GSL

तकः, शाकतकः, याकृतकः ॥ The इस् and उस् are the affixes of that name, therefore not here, आशिषिकः (= आशिषा चरति), औषिका (= उषा चरति) ॥

Vârt:—So also after दोस्, as दौष्कः (दोर्भ्यांचरति) ॥

The word सार्पिष्कः is formed by ठक् of तस्य पण्यं, (IV. 4. 51) and स is changed to ष by इणः षः (VIII. 3. 39). भातुष्कः is by ठक् of प्रहरण ॥ याजुष्क is by ठक् of दीव्यति ॥ नैषादकर्षुकः &c by ठञ् of भवाशवर्थे ओर्देशे ठञ् ॥ मातृकः by ठञ् of तत आगतः, ऋतठञ् ॥ औदश्वित्कः by ठक् (IV. 2. 19) शाकुल्कः by ठञ् of संसृष्टे (IV. 4. 12).

चजोः कु घिण्ण्यतोः ॥ ५२ ॥ पदानि ॥ चजोः, कु, घित्, ण्यतोः, ॥

वृत्तिः ॥ चकारजकारयोः कवर्गादेशो भवति घिति ण्यति च प्रत्यये परतः ॥

52. For the final च् or ज् of a root, there is substituted a corresponding guttural, before an affix having an indicatory घ्, and before ण्यत् ॥

As पाकः, त्यागः, रागः with घञ्, and पाक्यम्, वाक्यम् and रेक्यम् with ण्यत् ॥ Compare VII. 3. 59.

न्यङ्क्वादीनां च ॥ ५३ ॥ पदानि ॥ न्यङ्कु, आदीनाम्, च, ॥

वृत्तिः ॥ न्यङ्कु इत्येवमादीनां कवर्गादेशो भवति ॥

53. The guttural is substituted in न्यङ्कु and the rest.

Thus न्यङ्कुः from नि + अञ्च + उ; So also मद्गुः ॥

(1) By the sûtra नावञ्चेः (Uṇ I. 17), the affix उ is added to the root अञ्च preceded by नि ॥ (2) मद्गु is formed by adding उ to the root मस्ज (Uṇ I. 7) (3) भृगुः, is formed by the affix उ added to the root भ्रस्ज, the स् is elided, and र is vocalised (Uṇ I. 28). (4 and 5) दूरेपाकः, फलेपाकः formed by the अच् affix of पचादि class, (= दूरे पच्यते स्वयमेव, फले पच्यते स्वयमेव) ॥ The vṛiddhi is by nipâtana. The seventh case-affix is not elided in these compound words by VI. 3. 14. (6) क्षणेपाकः ॥ This word is read by some. Others read these as दूरेपाका, फलेपाका with टाप् ॥ A third reading is दूरेपाकु: फलेपाकुः, by the affix उ added irregularly. (7 and 8) तक्र and वक्र ॥ These are formed from the roots तञ्च and वञ्च with the affix रक् Uṇ II. 13). (9) व्यतिषङ्गः formed from व्यतिषजति with पचादि अच् ॥ (10) अनुषङ्गः ॥ (11) अवसर्गः ॥ (12) उपसर्गः ॥ (13) मेघः ॥ (14) श्वपाकः ॥ (15) मांसपाकः ॥ (16) कपोतपाकः ॥ (17) उलूकपाकः ॥ (18) पिण्डपाकः formed by the affix अण् with an accusative word in construction as upapada. (19) अर्घः when it denotes a name meaning 'price'. This is formed from the root अर्ह with the affix घञ् ॥ When it is not a name, the form is अर्हः ॥ (20 and 21) अवदाघः and निदाघः, when they are names meaning "Summer or Hot season". These are formed from the root दह् preceded by अव and नि ॥ But when they are not names, the forms are अवदाहः, निदाहः ॥ (22) न्यग्रोधः formed from the root रुह् preceded by न्यक् and by adding the पचादि अच् ॥ The ह् is changed to ध ॥ (23) वीरुध् ॥ Formed from रुह् with वि and the affix क्विप्, and ह changed to ध ॥ न्यग्रोहयति and विरोहयति ॥

1 न्यङ्कु, 2 मद्गु, 3 भृगु, 4 दूरेपाक, 5 फलेपाक, 6 क्षणेपाक, 7 दूरेपाका, 8 फलेपाका, 9 दूरेपाकु, 10 फलेपाकु, 11 तक्र, 12 वक्र, 13 व्यतिषङ्ग, 14 अनुषङ्ग, 15 अवसर्ग, 16 उपसर्ग, 17 श्वपाक, 18 मांसपाक, 19 मूलपाक, 20 कपोतपाक, 21 उलूकपाक, 22 संज्ञायां मेघनिदाघावदाघार्घाः मेघ 23 न्यग्रोध, 24 वीरुध् ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GL

हो हन्तेर्ञ्णिन्नेषु ॥ ५४ ॥ पदानि ॥ हः, हन्तेः, ञ्णित्, नेषु, ॥

वृत्तिः ॥ हन्तेर्हकारस्य कवर्गादेशो भवति ञिति णिति प्रत्यये परतो नकारे च ॥

54. A guttural is substituted for the ह् in हन् before an affix having an indicatory ञ्, or ण् and before न् ॥

As घातयति with णिच्, घातकः with ण्वुल्, साधुघातिन् with इञ्, घातंघातम् with णमुल्, घातः with घञ्, घ्नन्ति, घ्नन्तुम्, and अघ्नन् before न् ॥ Why do we specify ह? Otherwise the substitute would replace the final letter. Why of हन्? Observe प्रहारः, प्रहारकः ॥ ण् and ञ् qualify the affixes, and न् means the न् of हन् which becomes joined with ह् when the intermediate अ is dropped. This न् comes in immediate contact with ह, because it is *heard* in pronouncing, and in writing. If the elided अ be considered as sthânivat, then ह can never be followed by न्, for there will exist the intervention of this latent अ, but by virtue of the special text of this sûtra, such an elided अ should not be considered as an intervention. And if ञ्, ण् and न् be all considered as qualifying the ह् of हन्, still on the maxim येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि वचनप्रामाण्यात् therefore ण or ञ are considered to come after ह् though a portion of the root intervenes. But not so here, हननमिच्छति हननीयति, add ण्वुल to this Denominative root, and we have हननायकः ॥

अभ्यासाच्च ॥ ५५ ॥ पदानि ॥ अभ्यासात्, च, ॥

वृत्तिः ॥ अभ्यासादुत्तरस्य हन्तिहकारस्य कवर्गादेशो भवति ॥

55. A Guttural is substituted for the ह in हन् after a reduplication also.

As जिघांसति, जङ्घन्यते, अहं जघान ॥ The rule applies when such an affix follows which causes the reduplication of the stem (aṅga) हन्, therefore not here हननीयितुमिच्छति = जिहननीयिषति ॥

हेरचङि ॥ ५६ ॥ पदानि ॥ हेः, अ, चङि, ॥

वृत्तिः ॥ हिनोतेर्हकारस्याभ्यासादुत्तरस्य कवर्गादेशो भवति अचङि ॥

56. A guttural is substituted for the ह of हि (हिनोति) after a reduplication, but not in the Reduplicated Aorist.

As जिघीषति, प्र जेघीयते, प्रजिघाय; but प्राजीहयद् दूतम् in the simple Aorist. Obj. The word अचङि could be dispensed with from the sûtra, in as much as चङ् can never come after the simple root हि, but after the causative of हि, and the causative stem of हि is a different verb than, हि. Ans. The fact of this word अचङि being employed in the sûtra indicates the existence of the following maxim: प्रकृति ग्रहणे ण्यधिकस्यापि ग्रहणम् "A radical denotes whenever it is employed in Grammar, not only that radical itself, but it denotes also whatever stem may result from the addition to it of the causative affix णि" ॥ Therefore we have प्रजिघाययिषति ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

The word प्राजीज्ञयत् is the Aorist of the causative of ह्रि, with चङ्, the elision of णि, the shortening of the penultimate the reduplication, guttural change by कुहोश्चुः and lengthening by दीर्घो लघोः ॥

सन्लिटोर्जेः ॥ ५७ ॥ पदानि ॥ सन्, लिटोः, जेः, ॥

वृत्तिः ॥ सनि लिटि च प्रत्यये जेरङ्गस्य योऽभ्यासस्तस्मादुत्तरस्य कवर्गादेशो भवति ॥

57. A guttural is substituted for the ज् in जि after a reduplication before the Desiderative affix सन्, and in the Perfect.

As जिगीषति, जिगाय ॥ Why in the Desiderative and Perfect only? Observe जेजीयते ॥ Though the root ज्या also assumes the form जि by vocalisation (VI. 1. 16, 17) yet that जि is not to be taken here. That will form जिज्यतुः, जिज्युः ॥

विभाषा चेः ॥ ५८ ॥ पदानि ॥ विभाषा, चेः, ॥

वृत्तिः ॥ चिनोतेरङ्गस्य सन्लिटोरभ्यासादुत्तरस्य विभाषा कवर्गादेशो भवति ॥

58. A guttural is optionally substituted for the च of चि after a reduplication in the Desiderative and Perfect.

As चिचीषति or चिकीषति, चिचाय or चिकाय ॥ But चेचीयते in other cases.

न क्वादेः ॥ ५९ ॥ पदानि ॥ न, कु, आदेः, ॥

वृत्तिः ॥ कवर्गादेर्धातोश्चजोः कवर्गादेशो न भवति ॥

59. A guttural is not substituted for the final च् ज् of a root which begins with a guttural, before an affix having an indicatory घ and before ण्यत् ॥

As कूजः, खर्जः and गर्जः with घञ् ; कूज्यः, खर्ज्यः and गर्ज्यः with ण्यत् ॥ This is an exception to VII. 3. 52.

अजिव्रज्योश्च ॥ ६० ॥ पदानि ॥ अजि, व्रज्योः, च ॥

वृत्तिः ॥ अजि व्रजि इत्येतयोश्च कवर्गादेशो न भवति ॥

60. A guttural is not substituted for the final or ज् of अज् and व्रज् before an affix having an indicatory घ and before ण्यत् ॥

This is an exception to VII. 3. 52. Thus समाजः, उदाजः, परिव्राजः and परिव्राज्यम् ॥ There is no example of अज् with the affix ण्यत्, because by II. 4. 56, वी replaces अज् before all ârdhadhâtuka affixes except घञ् and अप् ॥ The च of the sûtra implies that the rule applies to other roots also not mentioned, as वाजः, वाज्यम् from वज् ॥

भुजन्युब्जौ पाण्युपतापयोः ॥ ६१ ॥ पदानि ॥ भुज, न्युब्जौ, पाणि, उपतापयोः, ॥

वृत्तिः ॥ भुज न्युब्ज इत्येतौ शब्दौ निपात्येते यथासंख्यम् पाणावुपतापे च ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA · संस्कृति मंत्रालय · भारत सरकार

GSL

61. भुज 'an arm', and न्युब्ज 'a kind of bodily disease', are irregularly formed, without any change of their ज before घञ् ॥

The word भुजः = भुज्यतेऽनेन, with घञ् (III. 3. 121). The irregularity consists in the absence of Guṇa, as well as of gutturalisation. न्युब्जिताः शेरतेऽस्मिन् = न्युब्जः from the root उब्ज आर्जवे (Tudâdi 20). The irregularity consists in the non-changing of ज ॥ When not meaning 'an arm' and 'a disease', we have भोगः, समुद्गः ॥

प्रयाजानुयाजौ यज्ञाङ्गे ॥ ६२ ॥ पदानि ॥ प्रयाज, अनुयाजौ, यज्ञ, अङ्गे, ॥

वृत्तिः ॥ कुत्वप्रतिषेधोऽनुवर्तते ॥ प्रयाज अनुयाज इत्येतौ निपात्येते यज्ञाङ्गेऽभिधेये ॥ प्रपूर्वस्य यजेर्घञि कुत्वाभावो निपात्यते ॥

62. प्रयाज and अनुयाज are irregularly formed with घञ्, when meaning a portion of a sacrificial offering.

These words are derived from यज् with घञ् without the guttural substitution; as पञ्च प्रयाजाः, अयोनुयाजाः, त्वमग्ने प्रयाजाना पश्चात् त्वं पुरस्तात् ॥ But प्रयागः and अनुयागः when not referring to portions of a sacrifice. The प्रयाज and अनुयाज are illustrative only. The guttural change does not take place with other prepositions &c. also, as उपयाजः, उपांशुयाजः, संयाजः, ऋतुयाजः, as in the sentences एकादशोपयाजाः, उपांशु याजमन्तरा यजति, अष्टा पत्नी संयाजा भवन्ति, ऋतुयाजैश्चरन्ति ॥

वञ्चेर्गतौ ॥ ६३ ॥ पदानि ॥ वञ्चेः, गतौ, ॥

वृत्तिः ॥ वञ्चेरङ्गस्य गतौ वर्तमानस्य कवर्गादेशो न भवति ॥

63. A guttural is not substituted for the palatal of वञ्च् in the sense of 'going'.

As वञ्च्यं वञ्चन्ति वणिजः, but वाङ्क्यं काष्ठं = कुटिलं ॥ Why is गतौ used, when we kn w from the Dhatupâṭha (Bhuadi 204) that वंच् means 'to go'? The specification shows that the roots possess many meanings other than those assigned to them in the Dhâtupâṭha.

ओक उचः के ॥ ६४ ॥ पदानि ॥ ओकः, उचः, के, ॥

वृत्तिः ॥ उचेर्धातोः के प्रत्यये ओक इति निपात्यते ॥

64, ओक is irregularly formed from the root उच with the affix क (अ) ॥

The change of च into क, and the Guṇa are the irregularities. As न्योकः 'a bird, a tree'. The affix क is added under III. 1. 135. The क is added with the force of घञ् the Kâraka relation being that of Location &c. The घञ affix would have given the form regularly, but then the word would have been acutely accented on the first syllable, but it is desired that the acute should be on the last. The words दिवौकसः, जलौकसः &c are also irregular,

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
GSL

formed with the Uṇadi affix असुन् the क being substituted for च् as an Uṇadi diversity (bahulam).

ण्यआवश्यके ॥ ६५ ॥ पदानि ॥ ण्यः, आवश्यके, ॥

वृत्तिः ॥ आवश्यकेऽर्थे यो ण्यप्रत्ययस्तस्मिन् परभूते चजोः कुत्वं न भवति ॥

65. A guttural is not substituted for the palatal, before the affix ण्य, when it means 'to do as absolute necessity'.

As अवश्य पाच्यम्, अवश्य वाच्यम्, अवश्यरेच्यम्, but पाक्यं, वाक्यं and रेक्यं when the sense is not that of necessity.

यजयाचरुचप्रवचर्चश्च ॥ ६६ ॥ पदानि ॥ यज, याच, रुच, प्रवच, ऋचः, च, ॥

वृत्तिः ॥ यज याच रुच प्रवच ऋच इत्येतेषां ण्ये परतः कवर्गादेशो न भवति ॥

वार्त्तिकम् ॥ ण्यति प्रतिषेधे त्यजेरुपसंख्यानम् ॥

66. A guttural is not substituted for the final palatals of यज्, याच्, रुच्, प्र-वच्, and ऋच् before the affix ण्यत् ॥

As याज्यम्, याच्यम्, रोच्यम्, प्रवाच्यम्, and अर्च्यम् ॥ Though ऋच् has a penultimate ऋ and therefore by III. I. 110 would have taken क्यप्, it takes ण्यत् by force of this sûtra. प्रवच् shows that the present sûtra applies to it, though it means 'a word or speech', and the prohibition of VII. 3. 67 does not apply. प्रवाच्य is the name of a particular book. Others say that the prohibition applies to वच् only when it is preceded by प्र, and does not mean word or speech (VII. 3. 67) and not when it is preceded by any other preposition. As अविवाक्यमहरिति पठन्ति ॥ This even in a very restricted sense, namely on the tenth day of the Daśarâtra ceremony. In other places we have अविवाच्यं ॥

Vârt:—त्यज् should he enumerated in this connection i. e. before ण्यत्, the ज remains unaltered, as त्याज्यम् ॥

वचोऽशब्दसंज्ञायाम् ॥ ६७ ॥ पदानि ॥ वचः, अ, शब्द, संज्ञायाम् ॥

वृत्तिः ॥ ण्यइति वर्तते वचेराशब्दसंज्ञायां ण्यति परतः कवर्गो न भवति ॥

67. The guttural is not substituted for the final of वच् before ण्यत्, when it does not mean 'a word or speech'.

As वाच्यमाह, अवाच्यमाह, but अवघुषितं वाक्यमाह ॥

प्रयोज्यनियोज्यौ शक्यार्थे ॥ ६८ ॥ पदानि ॥ प्रयोज्य, नियोज्यौ, शक्य, अर्थे, ॥

वृत्तिः ॥ प्रपूर्वस्य निपूर्वस्य च युजेः प्रयोज्य नियोज्य इत्येतौ शब्दौ शक्यार्थे निपात्येते ॥

68. प्रयोज्य and नियोज्य preserve their palatal in the sense of 'capable to do this'.

As प्रयोज्यः = प्रयोक्तुंशक्यः ; नियोज्यः = नियोक्तुंशक्यः, but प्रयोग्य and नियोग्य in other senses.

भोज्यं भक्ष्ये ॥ ६९ ॥ पदानि ॥ भोज्यम्, भक्ष्ये, ॥

वृत्ति ॥ भोज्य निपात्यते भक्ष्येऽभिधेये ॥ भुजेर्ण्यति कुत्वाभावो निपात्यते शक्यार्थे ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
GSL

69. भोज्य preserves its palatal in the sense of 'eatable'.

The word is derived from भुज with ण्यत् in the sense of 'able'. As भोज्य ओदनः 'eatable rice', भोज्या यवागूः 'eatable barley-gruel'. भक्ष्य here means anything which is fit for being eaten. When not having this sense, we have भोग्यः कम्बलः ॥

घोर्लोपो लेटि वा ॥ ७० ॥ पदानि ॥ घोः, लोपः, लेटि, वा, ॥

वृत्तिः ॥ घुसंज्ञकानां लेटि परतो वा लोपो भवति ॥

70. The final of दा and धा (घु roots) may optionally be elided in the Subjunctive (लेट्) ॥

As दधद्रत्ना दाशुषे Rig I. 35. 8. सोमो ददद् गन्धर्वाय Rig X. 85. 41. But also यदग्निरग्नये ददात् ॥ The form ददात्, however, may also be deduced even when the final of दा is elided, for then by the आट् augment (III. 4. 94) we get this form. The word वा is therefore employed in the sûtra only for the sake of distinctness, for the sûtra without वा would have also given the above forms, as we have shown. Or the वा is used to remove the doubt which one may entertain to this effect "ददात् is the form which may be deduced by the general rule, since लोप is taught, this form will be excluded altogether and will never appear".

The form दधत् is thus evolved. We add तिप् to the root धा; then the इ of ति is elided (III. 4. 97). दाशुषे = यजमानाय रत्नानिदध्यात् ॥ Others say, the दधत् is the form of the root with the शतृ affix. ददत् is from the root दाश् ॥

Some say that वा is jnâpaka and indicates the existence of the following maxim :—अनित्यमागमशासनम् "the rule about augments is *anitya*". So that the augment आट् being *anitya*, we could not have got the form ददात् ॥ Hence the employment of the word वा ॥

ओतः श्यनि ॥ ७१ ॥ पदानि ॥ ओतः, श्यनि, ॥

वृत्तिः ॥ ओकारान्तस्याङ्गस्य श्यनि परतो लोपो भवति ॥

71. A stem ending in ओ loses its final before the Present characteristic श्यन् of the Divâdi class.

As निश्यति from शो, अवच्छ्यति from छो, अवद्यति from दो, and अवस्यति from सो ॥ The त् in ओत् is for the sake of euphony or ease of pronunciation.

According to Padamanjari, the sûtra should have been ओतः शिति, and thereby there would be the saving of half a mâtrâ, and also there would be no necessity of repeating the word शिति in VII. 3. 75.

क्सस्याचि ॥ ७२ ॥ पदानि ॥ क्सस्य, अचि, ॥

वृत्तिः ॥ क्सस्याजादौ प्रत्यये लोपो भवति ॥

72. The अ of the Aorist characteristic क्स is elided before an affix beginning with a vowel.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GL

As अधुक्षाताम्, अधुक्षाथाम्, अधुक्षि from the root दुह् ॥ Had the अ not been elided before आताम् and आथाम्, then इय् must have been substituted for it according to VII. 2. 81. Why do we say before an affix beginning with a vowel? Observe अधुक्षत्, अधुक्षताम् ॥ Why do we say क्स and not only स? So that the elision should not take place here, as उत्सौ, इत्साः, वत्सौ, बत्साः, तृणसौ, तृणसः ॥

लुग्वा दुहदिहलिहगुहामात्मनेपदे दन्त्ये ॥ ७३ ॥ पदानि ॥ लुक्, वा, दुह, दिह, लिह, गुहाम्, आत्मनेपदे, दन्त्ये, ॥

वृत्तिः ॥ दुह दिह लिह गुह इत्येतेषामात्मनेपदे दन्त्यादौ परतः क्सस्य वा लुग्भवति ॥

73. The whole of the affix क्स is elided optionally before the personal endings of the Atmanepada beginning with a dental, after दुह्, दिह् लिह् and गुह् ॥

As अदुग्ध or अधुक्षत, अदुग्धाः or अधुक्षथाः, अदुग्ध्वम् or अधुक्षध्वम्, अदुह्वहि or अधुक्षावहि, अदिग्ध or अधिक्षत, अलीढ or अलिक्षत, न्यगुढ or न्यघुक्षत ॥

Why दुह् &c. only? Observe व्यत्यरुक्षत ॥ Why in the Atmanepada? Observe अधुक्षत only. Why before an affix beginning with a dental? Observe अधुक्षामहि only. Though the anuvṛitti of लोप was understood in this sûtra; the employment of the term लुक् indicates that the *whole* of the affix is to be elided. For लोप would have elided only the final अ of स ॥ But even with the elision of अ alone we would have got all the above forms, except those in वहि ॥ For अ being elided, we have स् between ह् (a consonant of झल् class) and a dental (which is also a letter of झल् class). This स् situate between two झल् will be elided by VIII. 2. 26. Nor can it be objected that the elided अ is sthânivat, for by पूर्वत्रासिद्धं VIII. 2. 1, such an elision cannot be sthânivat. Though व् is a dento-labial, yet it is included in the word dental. Had it not been meant to be so included, तौ (letters of त class) would have been taken in the sûtra. See III. 1. 45, for this Aorist-affix.

शमामष्टानां दीर्घः श्यनि ॥ ७४ ॥ पदानि ॥ शमाम्, अष्टानाम्, दीर्घः, श्यनि, ॥

वृत्तिः ॥ शमादीनामष्टानां दीर्घो भवति श्यनि परतः ॥

74. Before the Present character श्यन्, a long is substituted for the root-vowel in शम् and the seven roots that follow it.

As शाम्यति, ताम्यति, दाम्यति, श्राम्यति, भ्राम्यति, क्षाम्यति क्लाम्यति and माद्यति ॥ Why of these eight only? Observe अस्यति ॥ Why before श्यन्? Observe भ्रमति; the श्यन् being optional after this root by III. 1. 70.

ष्ठिवुक्लम्याचमां शिति ॥ ७५ ॥ पदानि ॥ ष्ठिवु, क्लमु, आचमाम्, शिति, ॥

वृत्तिः ॥ दीर्घ इति वर्त्तते ॥ ष्ठिवु क्लम आचम इत्येतेषां दीर्घो भवति शिति परतः ॥

75. Before any other Present character (शित्), the root vowel of ष्ठिव्, क्लम्, and आ-चम् is lengthened.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

As ष्ठीवति, क्लामति, and आ चामति ॥ क्लम् lengthens its vowel before श्यन् by the last rule, the present rule produces this change before the affix शप् also, which it gets by III. 1. 70. चम् lengthens its vowel only when it is preceded by आ; therefore not here: चमति, विचमति or उद्चमति ॥ The sûtra is exhibited as ष्ठिवुक्लमु चमां शिति in the original text of Pâṇini; the present form, owes its existence to the insertion of आ from the vârtika दीर्घत्वमाङि चमः ॥

क्रमः परस्मैपदेषु ॥ ७६ ॥ पदानि ॥ क्रमः, परस्मैपदेषु, ॥

वृत्तिः ॥ दीर्घ इति वर्तते ॥ क्रमः परस्मैपदपरे शिति परतो दीर्घो भवति ॥

76. The long is substituted in क्रम्, before a शित् affix, in the Parasmaipada.

As क्रामति, क्रामतः, क्रामन्ति ॥ Why in the Parasmaipada? Observe आक्रमते आदित्यः ॥ How do you explain the lengthening in उत्क्राम and संक्राम (Imperative 2nd Per. Sg.)? For when हि is elided by लुक्, (VI. 4. 105) then by I. 1. 63, the affix being dropped by a लु-elision, it would produce no effect and so there ought to have been no lengthening? This is no valid objection. The prohibition of I. 1. 63, applies to the अङ्ग *stem* after which the affix is elided. Here क्रम् is not a stem or aṅga with regard to हि, but it is a *stem* with regard to शप्, as क्रम् + शप् + हि ॥ Therefore, though हि is elided, the lengthening will take place by I. 1. 62, (प्रत्यय लक्षणम्) ॥

इषुगमियमां छः ॥ ७७ ॥ पदानि ॥ इषु, गमि, यमाम्, छः, ॥

वृत्तिः ॥ शितीति वर्तते ॥ इषु गमि यम इत्येतेषां शिति प्रत्यये परतश्छकारादेशो भवति ॥

77. छ् is substituted for the final of इष्, गम् and यम् before a Present-character (शित्) ॥

As इच्छति, गच्छति, यच्छति ॥ The इष् with the indicatory उ is taken here, (Tud. 59), and not इष् of Divâdi (19) class or of Kryâdi class (53). There we have इष्यति and इष्णाति respectively. Those who do not read the sûtra as इषु &c, but as इषगमि &c, read the anuvṛitti of the word अचि from VII. 3. 72 into this sûtra; so that the शित् is qualified by the word अच्, i. e. a शित् affix which is merely a vowel, and has no consonant in it; (and not a शित् affix which *begins* with a vowel). Therefore though शानच् is a शित् affix beginning with a vowel, yet as it contains a consonant, the छ substitution does not take place, as इषाणः (III. 1. 83) The reading of the text according to Patanjali and Kâtyayana is इषगमियमां छः, and hence the necessity of the above explanation. The reading इषु, though convenient, is not ârsha.

पाघ्राध्मास्थाम्नादाण्दृश्यर्तिसर्तिशदसदां पिबजिघ्रधमतिष्ठमनयच्छपश्यर्च्छधौशीयसीदाः ॥ ७८ ॥ पदानि ॥ पा, घ्रा, ध्मा, स्था, म्ना, दाण्, दृशि, अर्त्ति, सर्त्ति, शद, सदाम्, पिब, जिघ्र, धम, तिष्ठ, मन, यच्छ, पश्य, ऋच्छ, धौ, शीय, सीदाः ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

वृत्तिः ॥ पा घ्रा ध्मा स्था म्ना दाण् दृशि अर्ति सर्ति शद सद इत्येतेषां पिब जिघ्र धम तिष्ठ मन यच्छ पश्य ऋच्छ धौ शीय सीद इत्येते आदेशा भवन्ति शिति परतः ॥

78. Before a Present-character (शित्), the following substitutions take place :—पिब् for पा, जिघ्र for घ्रा, धम् for ध्मा, तिष्ठ् for स्था, मन् for म्ना, यछ् for दा (दाण्), पश्य् for दृश्, ऋच्छ् for ऋ, धौ for सृ, शीय् for शद् and सीद् for सद् ॥

As पिबति, जिघ्रति, धमति, तिष्ठति, मनति, यच्छति, पश्यति, ऋच्छति, धावति, शीयते and सीदति ॥ पिब् + शप् + तिप् required Guṇa of the इ of पि by VII. 3. 86, it however does not take place on the maxim अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिः "when an operation which is taught in the angâdhikâra, has taken place, and another operation of the angâdhikâra is subsequently applicable, this latter operation is not allowed to take place". Or the substitute पिब is one which ends with अ, and is acutely accented on the first. It must be acutely accented on the first; otherwise by VI. 1. 162, the acute will be on the last पिबँ ॥ Then when there is ekâdeśa with शप्, the acute will be on the middle in पिबँति, which is not desired. धौ is substituted for सृ when the sense is 'to run, move quickly'; in any other sense, we have प्रसरति, अनुसरति ॥

ज्ञाजनोर्जा ॥ ७९ ॥ पदानि ॥ ज्ञा, जनोः, जा, ॥

वृत्तिः ॥ ज्ञा जन इत्येतयोर्जादेशो भवति शिति परतः ॥

79. Before a शित् affix, जा is substituted for ज्ञा and जन् ॥

As जानाति and जायते ॥ The जन here belongs to Divâdi class, meaning 'to be produced', and not जन् of the Juhotyâdi class. Why जा (long) and not ज, for this ज would assume the form जा by VII. 3. 101? This long आ of जा indicates the existence of the maxim given above in VII. 3. 78; and had ज been the substitute, VII. 3. 101, could not have lengthened it.

प्वादीनां ह्रस्वः ॥ ८० ॥ पदानि ॥ पू, आदीनाम्, ह्रस्वः, ॥

वृत्तिः ॥ पू इत्येवमादीनां ह्रस्वो भवति शिति परतः ॥

80. A short is substituted for पू &c, before a शित् affix.

The Pvâdi roots form a subdivision of the Kryâdi class, beginning with पूञ् पवने (2) and ending with प्ली गतौ (32). The ल्वादि roots (VIII. 2. 44) are a portion of ल्वादि (nos 13 to 32). Others hold that upto the end of the Kryâdi class are Pvâdi. Thus पुनाति, लुनाति, स्तृणाति ॥ Those who hold that Pvâdi roots are upto the end of the Class, explain the non-shortening of जानाति (for ज्ञा would also then become Pvâdi), by saying that the express

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA · संस्कृति मंत्रालय · भारत सरकार

GSL

text of VII. 3. 79, substituting long आ prevents the shortening. They say had ज्ञा been also shortened, then merely अ substitute would have been enough and not आ; and this अ would have been lengthened in the case of जन् by VII. 3. 101, to form जायते ॥

मीनातेर्निगमे ॥ ८१ ॥ पदानि ॥ मीनातेः, निगमे, ॥

वृत्तिः ॥ मीनातेरङ्गस्य शिति प्रत्यये परतो ह्रस्वो भवति निगमविषये ॥

81. In the Veda मी is shortened before a शित् affix.

As प्रमिनन्ति व्रतानि Rig. X. 10. 5. The न becomes ण (प्रमिणन्ति according to Kâśika) by VIII. 4. 15. Why in the Veda? Observe प्र मीणाति ॥

मिदेर्गुणः ॥ ८२ ॥ पदानि ॥ मिदेः, गुणः, ॥

वृत्तिः ॥ मिदेरङ्गस्येको गुणो भवति शिति प्रत्यये परतः ॥

82. For इ in मिद्, there is substituted a guṇa before a शित् affix.

As मेद्यति, मेद्यतः, मेद्यन्ति ॥ Why मिद् only? Observe स्विद्यन्ति, क्लिद्यन्ति ॥ The root ञिमिदा belongs both to the Bhvâdi and the Divâdi classes. The Bhvâdi मिद् will get guṇa before शप् by virtue of VII. 3. 86, but the Divâdi मिद् would not have got guṇa before श्यन्, as this affix is ङित् (I. 2. 4): hence the necessity of this sûtra. Before non शित् affixes there is no guṇa, as मिद्यते, मेमिद्यते ॥

जुसि च ॥ ८३ ॥ पदानि ॥ जुसि, च, ॥

वृत्तिः ॥ जुसि च प्रत्यये परत इगन्तस्याङ्गस्य गुणो भवति ॥

83. Before the personal-ending जुस् (उस्) of the Imperfect, guṇa is substituted for the final इ, ई, उ, ऊ, ऋ, and ॠ, ऌ of the stem.

As अजुहवुः, अबिभयुः, अबिभरुः, अजागरुः ॥ This Personal ending is ङित् according to I. 2. 4, and would not have caused guṇa (I. 1. 5), but for this sûtra. The ending जुस (III. 4. 108) comes in the लिङ् also. There, however, it does not cause guṇa. As चिनुयुः, सुनुयुः ॥ Here there are two ङित् affixes, the augment यासुट्, and the sârvadhâtuka जुस्; and the यासुट् prevents guṇa. The इक् is read into the sûtra from I. 1. 3.

सार्वधातुकार्धधातुकयोः ॥ ८४ ॥ पदानि ॥ सार्वधातुक, आर्धधातुकयोः, ॥

वृत्तिः ॥ सार्वधातुके आर्धधातुके च प्रत्यये परत इगन्तस्याङ्गस्य गुणो भवति ॥

84. The Guṇa is substituted for the final इक् vowel of a stem before the affixes called sârvadhâtuka and ârdhadhâtuka (III. 4. 113 &c).

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GL

As तराति, नयति, भवति ; कर्तृ, चेतृ, स्तोतृ, ॥ Why sârvadhâtuka and ârdhadhâtuka affixes only? Observe अग्नित्वम्, अग्निकाम्यति ॥ For had the sûtra been सङि then the rule would have applied to affixes like सन् काम्यच &c which go to form Denominative verbs. सङ् includes all affixes beginning with सन् and ending with महिङ् ॥ If the sûtra had been प्रत्यये, then the rule would have applied to the affixes like त्वम् &c. To exclude these cases, the two words sârvadhâtuka and ârdhadhâtuka are used. For exceptions See I. 1. 4, 5, 6.

जाग्रोऽविचिण्णल्ङित्सु ॥ ८५ ॥ पदानि ॥ जाग्रः, अ, विच्, चिण्, णल्, ङित्सु ॥

वृत्तिः ॥ जागृ इत्येतस्याङ्गस्य गुणो भवति अविचिण्णल्ङित्सु परतः ॥

85. The Guṇa is substituted for the ऋ of the stem जागृ, except before the affix वि, before the Aorist-character चिण्, before the Personal ending, णल् of the Perfect, and before an affix with an indicatory ङ् ॥

As जागरयति, with णिच्, जागरकः (with ण्वुल्) साधुजागरी, जागरं जागरम् (with णमुल्) जागरो वतत (with घञ्), जागरितः (with क्त), जागरितवान् (with क्तवतु) ॥ This is an exception to the Vṛiddhi rule of VII. 2. 115, and to the prohibition in I. 1. 5. When this guṇa is substituted, there does not take effect that rule, which causes Vṛiddhi of the penultimate short अ of जागर; (अत उपधायाः VII. 2. 116). Had that been the case, then the guṇa substitution would become simply useless, and the prohibition with regard to चिण् and णल् superfluous. Why do we say not before वि, चिण् and णल् and ङित्? Observe जागृविः (with the affix क्विन् Uṇâdi) अजागारि with चिण् which causes Vṛiddhi, and जजागार with णल्, and जागृतः and जागृथः with a ङित् (I. 2. 4) affix. Some hold that the इ in वि is for the sake of pronunciation only, and the prohibition applies to all affixes beginning with a व्, such as क्वसु, as जजागृवान्, here there is no guṇa. In अजागरुः with जुस् the guṇa takes place by virtue of VII. 3. 83: for though it is a ङित् affix also, the prohibition ङित्सु of this sûtra does not affect it. Similarly अहं जजागर with णल् the optional guṇa VII. 1. 91 is also not prohibited by the णल् of this sûtra. In fact the phrase अविचिण् णल् ङित्सु is a Paryudâsa prohibition : for had it been a prasayya-pratishedha, then the guṇa before जुस् and the 1st Pers. णल् would also have been prohibited. In short this sûtra positively ordains guṇa of जागृ before every affix, other than वि, चिण्, णल् and ङित्, and if by any other rule these latter would cause guṇa, that guṇa is not *prohibited*. That is the result of Paryudâsa negation.

But if the sûtra be construed as a Prasayyapratishedha, then we shall apply the maxim अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वा ॥ The prohibition is therefore stated with regard to जागृ in connection with the affixes वि, चिण्, णल् and ङित् ॥ But the Guṇa ordained by VII. 3. 84, 83 is not prohibited.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GL

पुगन्तलघूपधस्य च ॥ ८६ ॥ पदानि ॥ पुक् अन्त, लघु उपधस्य, च, ॥

वृत्तिः ॥ पुगन्तस्याङ्गस्य लघूपधस्य च सार्वधातुकार्द्धधातुकयोर्गुणो भवति ॥

Kârikâ:—संयोगे गुरुसंज्ञायां गुणो भेत्तुर्न सिध्यति ।
विध्यपेक्षं लघोश्चासौ कथं कुण्डिर्न दुष्यति ॥
धातोर्हिनुम कथं रञ्जे, स्यदिश्रथ्योर्निपातनात् ।
अनल्लोपशिदीर्घत्वे विध्यपेक्षे न सिध्यतः ॥
अभ्यस्तस्य यदाहाचि लङर्थं तत्कृतं भवेत् ।
क्नुसनौ यत्कृतं कित्वं ज्ञापकं स्याल्लघोर्गुणे ॥

86. Guṇa is substituted before a sârvadhâtuka and an ârdhadhâtuka affix, for the इक् vowels of the Causative stems which take the augment प् (VII. 3. 36), and for the short penultimate vowel of a root which ends in a single consonant.

As क्लेपयति, ह्रेपयति, क्नोपयति, भेदनम्, छेदनम्, भेत्ता, छेत्ता ॥ Of course the vowel should be laghu or light, before the addition of the affix ; the heaviness caused by the addition of the affix, will not prevent guṇa. Thus भिद् + तृ, though द् + तृ = त्तृ causes the इ to become heavy, that will not prevent guṇa: for विध्यपेक्षं लघु ग्रहणम् ॥ Obj: If this be so, why the forms कुण्डितृ, हुण्डितृ are not incorrect, for in them also the vowel is laghu (the roots are कुड् and हुड्), and the augment न् is added afterwards by a Vidhi rule? Ans. The augment न् is added to the *root*, and becomes upadeśivat. (See VII. 1. 58). Obj. If so, how do you cause Vṛiddhi in रञ्ज्, as in रागः with घञ्; as रञ्ज् + घञ् = रज् + घञ् (the ञ् being dropped by VI. 4. 27), for it is *after* the elision of ञ्, that the अ of रज् becomes penultimate and can admit of Vṛiddhi by VII. 2. 116? Ans. The exceptional forms स्यदः from स्यन्द् + घञ्, and श्रथः from श्रन्थ + घञ्, taught in VI. 4. 28, 29 teach by implication that roots of this form take Vṛiddhi as a *general* rule. Obj. If the विध्यपेक्ष maxim is not of universal application: though by VI. 4. 134, the अ of अन् &c. is elided in bha stems, like राजन् thus राज्ञा; yet the अ shoud not be elided if you be consistent, in अनङ् augment added by VII. 1. 75 to दधि, अस्थि &c. In fact, you could not get the forms दध्ना सक्थ्ना &c. Moreover though there can be the lengthening of the penultimate in सामन्—सामानि (before शि affix Nom. Pl). yet not in the case of कुण्डानि from कुण्ड for here न् is added by another rule VII. 1. 72. If you say, the maxim is not of universal application, then there can be no guṇa of इ in भिद् to form भेत्तृ ॥ Ans. The guṇa takes place in forms like भेत्तृ &c, because the prohibition of the following rule VII. 3. 87, with regard to the affixes beginning with a *vowel*, proves by implication that before affixes beginning with a consonant, as तृ, the guṇa also takes place. Obj. The prohibiton in the case of vowel beginning affixes is for the sake of लङ्, to form अनेनेक् ॥ This is derived from णिजिर् (Juhotyadi 11), in the Imperfect, as अ + निज् + शप्श्लु, + तिप् then reduplication (VI. 1. 10), then guṇa of the redupli-

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

cate, (VII. 4. 75), then तिप which had become त् in the Imperfect, is elided by VI. 1. 68. Thus अनिज्+श्लु+त्=अ+निनिज्+त् (VI. 1. 10)=अ नेनिज्+त् (VII. 4. 75)=अ नेनिज् (VI. 1. 98)=अनेनक्. The elided त् produces its effect, the guna by VII. 3. 86. This is why अच् is taken in sûtra VII. 3. 87, namely अजादि affixes do not cause guna, the हलादि affixes like त् cause guna. You cannot therefore say that आच in VII. 3. 87 is a jñâpaka. Ans. The sûtra त्रसिगृधिधृषिक्षिपे: क्नुः (III. 2. 140) teaches the addition of नु to त्रस &c, as गृध्नुः; if this नु had not tended to cause the guna of the penultimate vowels of these roots, what was the necessity of making this affix a कित्? Similarly I. 2. 10 teaches that सन् (Desiderative) is कित् after roots ending in consonants. These rules show that words like भत &c get guna, and the final consonant of the root plus the initial consonant of the affix, does not make the root vowel heavy. Obj: The कित् of सन् is for the sake of the elision of the nasal, in धिप्सति, धीप्सति (VI. 4. 24). Ans. Let it be so. still the कित् of क्नु is enough for us.

The "upadhâ short" must be the vowels of the इक् pratyâhâra. Therefore in भिनत्ति, the penultimate is short अ (of श्नम्) and it does not take guna. In fact, the word penultimate qualifies the word इक् understood. Others explain it by saying that पुगन्त is to be analysed by पुकिअन्त "in the vicinity of पु" ॥ The word अन्त means समीप, and means the इक् vowel in the *proximity* of पुक् ॥ The word लघूपधा should be analysed as लघ्वी उपधा and is a Karmadhâraya compound, and means "a short or light penultimate". The word पुगन्तलघूपध is a Samâhara Dvandva.

नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधातुके ॥ ८७ ॥ पदानि ॥ न, अभ्यस्तस्य, अचि, पिति, सार्वधातु के ॥

वृत्तिः ॥ अभ्यस्तसंज्ञकस्याङ्गस्य लघूपधस्याजादौ पिति सार्वधातुके गुणो न भवति ॥

वार्त्तिकम् ॥ बहुलं छन्दसीति वक्तव्यम् ॥

87. The guna is not substituted for the penultimate light इक् vowel in the reduplicated form of a root, before a Sârvadhâtuka affix beginning with a vowel and having an indicatory प ॥

As नेनिजानि, अनेनिजम् ; परि वेविषाणि, पर्यवेविषम् ॥ Why of a reduplicated root? Observe वेदानि ॥ Why beginning with a vowel? Observe नेनेक्ति ॥ The word पित् is read here for the sake of the subsequent sûtras like VII. 3. 92. For here in cases other than पित्, guna will be prevented by ङित् because of सार्वधातुकमपित् ॥ Why a sârvadhâtuka affix? Observe निनेज in the Perfect, the affixes of which are ârdhadhâtuka (III. 4. 115). Why do we say a penultimate light vowel? Observe जुहवानि, अजुहवम् ॥

Vârt:—There is diversity in the Vedas. As जुजोषत् the लेट् of जुष ॥

The forms पस्पशाते, चाकशीति, वावसीती: are irregular. स्पश्+लेट्=स्पश्+आट्+त=स्पश+पस्पश्+आते=पस्पशाते ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA · सत्यमेव जयते

CSL

The above forms are thus evolved. 1. नेनिज्जानि is लोट् (Imperative 1st Per Sing). the मि is changed to नि, the augment आट् is added which is पित् (आडुत्तमस्य पिच्च III. 4. 92), श्लु is substituted for शप्, then there is reduplication, then guṇa by VII. 4. 75. 2. अनेनिजम् is लङ्, the मिप् is changed to अम् ॥ 3. वेविदानि is 1st Pers. Sing. Imperative of विद् ॥ 4. नेनेक्ति is 3rd Person singular of the Present. 5. निनेज is the Perfect with णल् which is ârdhâdhtuka III. 4. 115. 6. जुजोषत् is the लेट् of जुषी प्रीतिसेवनयोः (Tudâdi 8), in the Parasmaipada, the इ of तिप् is elided (III. 4. 97), then is added the augment अट् (III. 4. 94) then शप् is irregularly replaced by श्लु, then reduplication.

In the words चल्पशाते &c. the reduplicate has been shortened, as a Vedic form, in the Intensive यङ् लुक् ॥ चाकशीति is from काशृ दीप्तौ there is (यङ् लुक्, लट्, तिप्, and ईट् augment by यङो वा (VII. 3. 94). वावशीतीः is from वाशृ दीप्तौ, in the Intensive (यङ्लुक्, लट्, शतृ, ङीप् and शस् i. e. it is the Accusative plural of the Feminine Present Participle from the Intensive root of वाश् ॥ The reading in the Kâsikâ is वावशीति ॥ In these two काश् and वाश् the roots have been shortened. Or the above forms may be derived regularly, without shortening, from the roots कश् and वश् ॥

भूसुवोस्तिङि ॥ ८८ ॥ पदानि ॥ भू, सुवोः, तिङि ॥

वृत्तिः ॥ भू सू इत्येतयोस्तिङि सार्वधातुके गुणो न भवति ॥

88. भू and सू get no guṇa before an immediately following Personal ending which is Sârvadhâtuka.

As अभूत्, अभूः, अभुवम्; सुवै, सुवावहै, सुवामहै ॥ The सू refers to the Adâdi root (21) in which the Present character is dropped, and does not refer to Divâdi (24) or Tudâdi (115) roots, because there the Present character श्यन् and श *intervene* between the Personal endings (तिङ्) and the root: and moreover the affixes श्यन् and श are ङित् (I. 2. 4) and would not cause guṇa. Why do we say before तिङ्? Observe भवति where the guṇa takes place before शप् ॥ Why before a sârvadhâtuka affix? Observe भविता भविषीष्ट, where the Benedictive is not a Sârvadhâtuka (III. 4. 116), and the augment is of course considered as a portion of the personal ending. Why the guṇa is not prohibited in बोभवीति when the Intensive यङ् is dropped, and the Personal ending is added directly to the root. Because the form बोभूतु in VII. 4. 65 indicates by implication that guṇa takes place in यङ्लुक् except in बोभूतु ॥

But of सू we have सोषुवीति where guṇa has been prohibited in the Intensive, because there is no jñâpaka with regard to it.

The forms सुवै &c are the 1st Per. Imperative of सू ॥

उतो वृद्धिर्लुकि हलि ॥ ८९ ॥ पदानि ॥ उतः, वृद्धिः, लुकि, हलि ॥

वृत्तिः ॥ सार्वधातुके पितीति वर्तते ॥ उकारान्तस्याङ्गस्य वृद्धिर्भवति लुकि सति हलादौ पिति सार्वधातुके ॥

89. A root ending in short उ, which has no Present

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

characteristic (i. e. the vikarana is dropped by luk elision), gets vriddhi, before a पित् Sârvadhâtuka affix beginning with a consonant, but not if the stem is reduplicated.

Thus यौति, यौषि, यौमि ; नौति, नौषि, नौमि, स्तौति, स्तौषि, स्तौमि ॥ Why ending in उ ? Observe एति, एषि, एमि ॥ Why do we say whose vikarana is elided by लुक् ? Observe सुनोति, सुनोषि, सुनोमि ॥ Why beginning with a हल्? Observe यवाणि, रवाणि, the First Person of the Imperative is पित् by III. 4. 92. Why before a पित् affix ? Observe युतः, रुतः ॥ The augment यासुट् being ङित् (III. 4. 103), prevents पित् action in आपि स्तुयात् राजानम् ॥ The phrase नाभ्यस्तस्य should be read into the sûtra from VII. 3. 87: therefore Vriddhi does not take place here योयोति नोनोति ॥ Here there is luk-elision of यङ् ॥

ऊर्णोतेर्विभाषा ॥ ९० ॥ पदानि ॥ ऊर्णोतेः, विभाषा ॥

वृत्तिः ॥ ऊर्णोतेर्विभाषा वृद्धिर्भवति हलादौ पिति सार्वधातुके ॥

90. Before a पित् Sârvadhâtuka affix beginning with a consonant, the final उ of ऊर्णु gets optionally vriddhi.

As प्रोर्णोति or प्रोर्णौति, प्रोर्णोषि or प्रोर्णौषि, प्रोर्णोमि or प्रोर्णौमि ; but प्रोर्णवानि before an affix beginning with a vowel.

गुणोऽपृक्ते ॥ ९१ ॥ पदानि ॥ गुणः, अपृक्ते ॥

वृत्तिः ॥ ऊर्णोतेर्द्धातोरपृक्ते हलि पिति सार्वधातुके गुणो भवति ॥

91. Before a पित् Sârvadhâtuka affix which is a single consonant, Guna is substituted for the final of ऊर्णु ॥

As प्रौर्णोत्, प्रौर्णोः ॥ Though the anuvritti of हलि was understood in this sûtra from the last aphorism, the employment of the term अपृक्त implies the existence of the following maxim :—यस्मिन् विधिं स्तदादावल् ग्रहणे "when a term which denotes a letter is exhibited in a rule, in the form of a Locative case, and qualifies something else which likewise stands in the Locative case, that which is qualified by it must be regarded as beginning with the letter which is denoted by the term in question, and not as ending with it".

तृणह इम् ॥ ९२ ॥ पदानि ॥ तृणहः, इम् ॥

वृत्तिः ॥ तृणह इत्येतस्याङ्गस्य इमागमो भवति हलि पिति सार्वधातुके ॥

92. Before a पित् Sârvadhâtuka affix beginning with a cousonant, इ is added after अ of the verbal stem तृणह् ॥

As तृणेढि, तृणेक्षि, तृणेह्मि, अतृणेट् ॥ In the last example though the affix vanishes altogether, yet it produces its effect. Why beginning with a consonant ? Observe तृणहानि ॥ Why a पित् affix ? Observe तृण्ढः with तस् ॥ The stem तृणह is formed from the root तृह (Rudhâdi) with the vikarana श्नम्, and is so exhibited in the sûtra in order to indicate that the augment इम् is added *after* the vikarana श्नम् has been added, and that the root तृह of Tudâdi class is not to be taken.

The above forms are thus derived :—

तृह् + श्नम् + तिप् = तृणह् + इम् + ति = तृणइह + ति = तृणेह् + ति (VI. 1. 87) = तृणेढ्+ति (VIII. 2. 31) = तृणेढ् + धि (VIII. 2 40) = तृणेढ + ढि (VIII. 4. 41) = तृणेढि with the elision of one ढ (VIII. 3. 13). The form तृणेक्षि is similarly formed by VIII. 2. 41, the ढ् being changed to क before सि of सिप् ॥ अतृणेट् is the लङ् 2nd and 3rd Per. Sing.

ब्रुव ईट् ॥ ९३ ॥ पदानि ॥ ब्रुवः, ईट् ॥

वृत्तिः ॥ ब्रु इत्येतस्मादुत्तरस्य हलादेः पितः सार्वधातुकस्य ईडागमो भवति ॥

93. Before a पित् Sârvadhâtuka affix beginning with a consonant, the augment ईट् is placed after ब्रू ॥

As ब्रवीति, ब्रवीषि, ब्रवीमि, अब्रवीत् ॥ But ब्रवाणि before such an affix beginning with a vowel, and ब्रूतः before an affix which is not पित् ॥

यङो वा ॥ ९४ ॥ पदानि ॥ यङः, वा, ॥

वृत्तिः ॥ यङ उत्तरस्य हलादेः पितः सार्वधातुकस्य ईडागमो भवति वा ॥

94. The पित् Sârvadhâtuka affixes, beginning with a consonant, optionally get the augment ईट् in the Intensive.

As लालपीति in शाकुनिको लालपीति, so also दुन्दुभिर्वावदीति, त्रिधाबद्धो वृषभो रोरवीति महादेवोमर्त्यां आविवेश ॥ (Rig. IV. 58. 3). Also not, as वर्वर्ति चक्रम् and वर्वर्मि ॥ These are all examples of the Intensive with the elision of यङ् ॥ When the stem retains यङ्, there can be no पित् Sârvadhâtuka affix beginning with a consonant after it, because then शप् will intervene between the affix and the stem. Hence no examples of the same can be given.

तुरुस्तुशम्यमः सार्वधातुके ॥ ९५ ॥ पदानि ॥ तु, रु, स्तु, शमि, अमः, सार्वधातु के ॥

वृत्तिः ॥ तु इति सौत्रोयं धातुः, रु शब्दे टुञ् स्तुतौ शम उपशमे अम गत्यादिषु इत्येतेभ्यः परस्य सार्वधातुकस्य हलादेर्वा ईडागमो भवति ।

95. A sârvadhâtuka affix, beginning with a consonant, optionally gets ईट् augment, after the roots तु, रु, स्तु, शम् and अम् ॥

The root तु (Adâdi 25) means 'to increase', रु (Adâdi 24) 'to make a sound', स्तु (Adâdi 34) 'to praise', शम् 'to be satisfied', and अम् 'to go'. According to Kâśikâ तु is a Sautra dhâtu. Thus उत्तौति or उत्तवीति, उपरौति or उपरवीति, उपस्तौति or उपस्तवीति, शाम्यध्वम् or शमीध्वम्, अभ्यमति or अभ्यमीति ॥ शम् and अम् can then be followed by a consonant beginning sârvadhatuka affix, when they lose their Present character (vikaraṇa) as a Vedic anomaly (bahulam chhandasi).

The Apiśalâs read the sûtra as तुरुस्तुशम्यमः सार्वधातुकासुच्छन्दसि ॥ This will then become a विधि rule for the Vedic forms. The word सार्वधातुका is here exhibited in the feminine.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GL

The repetition of 'sârvadhâtuka', though its anuvṛitti was present is for the sake of stopping the anuvṛitti of पित्, and this rule applies to अपित् affixes also, as सुवीत, यमाध्वम् ॥

अस्तिसिचोऽपृक्ते ॥ ९६ ॥ पदानि ॥ अस्ति, सिचः, अ, पृक्ते ॥

वृत्तिः ॥ अस्तेरङ्गात् सिजन्ताच्च परस्यापृक्तस्य सार्वधातुकस्य ईडागमो भवति ॥

वार्त्तिकम् ॥ आडिभुवोरीटि प्रतिषेधः ॥

96. A single consonantal sârvadhâtuka affix gets the augment ईट्, after अस् (अस्ति) and after the Aorist character सिच् ॥

As आसीत्, आसीः; अकार्षीत्, अलावीत् ॥ Why do we say a single-consonant affix? Observe अस्ति, अकार्षम् ॥

Vârt:—Prohibition of the sthânivad-bhâva must be stated when आह् is substituted for ब्रू (III. 4. 84), and भू for अस् (II. 4. 52), before the augment ईट् ॥ Therefore not here आत्थ and अभूत् ॥ The word आत्थ is thus formed. आह्+सिप्=आह्+थल् (III. 4. 84)=आथ्+थ (VIII. 2. 35)=आत्+थ (VIII. 4. 55) =आत्थ ॥

बहुलं छन्दसि ॥ ९७ ॥ पदानि ॥ बहुलम्, छन्दसि ॥

वृत्तिः ॥ अस्तिसिचोरपृक्तस्य सार्वधातुकस्य ईडागमो भवति बहुलं छन्दसि विषये ॥

97. In the Veda, a single consonantal Sârvadhâtuka affix gets diversely the augment ईट्, after अस् and सिच् ॥

As आप एवेदं सलिलं सर्वमाः ॥ Here आः is used instead of आसीत्; but also अहरेवासीन्न रात्रिः (See Maitr. S. I. 5. 12). So also with s-Aorist, as गोभिरक्षाः (Rig IX. 107. 9), प्रत्यञ्चमत्साः (Rig X. 28. 4). And अभैषीर्मा पुत्रक, the अट् is not elided though मा is added (VI. 4. 75). अक्षाः and अत्साः are examples of सिच् without ईट्. Compare VIII. 2. 73.

The word आः is the लङ् of अस्, there is added सिप्, then शप् is elided, then स् is changed to रु, and it is turned to visarjaniya. The words अक्षाः and अत्साः are derived from the roots क्षर् (संचलने) and त्सर् (छद्मगतौ), in the Aorist, the सिप् is elided (VI. 1. 68), the सिच् is elided by VIII. 2. 24, and the र् of the roots is changed to visarga. The augment इट् is not added as a Vedic irregularity.

रुदश्च पञ्चभ्यः ॥ ९८ ॥ पदानि ॥ रुदः, च, पञ्चभ्यः ॥

वृत्ति ॥ रुदादिभ्यः परस्य सार्वधातुकस्य हलादेरपृक्तस्य ईडागमो भवति ॥

98. After रुद् and the four roots that follow it, comes the augment ईट् to a sârvadhâtuka affix consisting of a single consonant.

As अरोदीत्, अरोदीः, अस्वपीत् and अस्वपीः, अश्वसीत्, अश्वसीः, प्राणीत्, प्राणीः, अजक्षीत्, अजक्षीः ॥ Why of these five only? Observe अजागर् भवान् ॥ Why an aprikta affix? Observe रोदिमि ॥ The word रुदः is singular, though it ought to have been plural.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

अड्गार्ग्यगालवयोः ॥ ९९ ॥ पदानि ॥ अट्, गार्ग्य, गालवयोः ॥

वृत्तिः ॥ रुदादिभ्यः पञ्चभ्यः परस्य अपृक्तस्य सार्वधातुकस्याडागमो भवति गार्ग्यगालवयोर्मतेन ॥

99. According to the opinon of Gârgya, and Gâlâva, the augment अट् comes before a Sârvadhâtuka affix consisting of a single consonant, after the above five roots रुद् &c.

As अरोदत्, अरोदः, अस्वपत्, अस्वपः, अभ्वसत् अभ्वसः, प्राणत् प्राणः, अजक्षत्, अजक्षः ॥ The names of Gârgya and Gâlava are mentioned for honoris causa.

The mention of these names is not for the sake of "option" (विकल्पार्थम्). Because the very injunction about अट्, would make the ईट् of the preceding sûtra optional. The mention of more than one Achârya in the sûtra is also for this very reason.

अदः सर्वेषाम् ॥ १०० ॥ पदानि ॥ अदः, सर्वेषाम् ॥

वृत्तिः ॥ अद भक्षणे अस्मादुत्तरस्यापृक्तस्य सार्वधातुकस्याडागमो भवति सर्वेषामाचार्याणां मतेन ॥

100. After अद् 'to eat', comes the augment अट् before a Sârvadhâtuka affix consisting of a single consonant, according to the opinion of all grammarians.

As आदत् and आदः ॥ Before a non-aprikta we have अत्ति, अत्सि ॥ The word सर्वेषाम् makes it a necessary rule and not optional, like the last.

अतो दीर्घो यञि ॥ १०१ ॥ पदानि ॥ अतः, दीर्घः, यञि ॥

वृत्तिः ॥ अकारान्तस्याङ्गस्य दीर्घो भवति यञादौ सार्वधातुके परतः ॥

101. The long आ is substituted for the final अ of a Tense-stem, before a Sârvadhâtuka affix beginning with य् or ञ् (lit. a consonant of यञ् pratyâhâra).

As पचामि, पचावः, पचामः, पक्ष्यामि, पक्ष्यावः, पक्ष्यामः ॥ Why 'for the अ only'? Observe चिनुवः, चिनुमः ॥ Why before a यञ् consonant (semivowels, nasals and झ् and भ्) only? Observe पचतः, पचथः ॥ Why a 'Sârvadhâtuka'? Observe भवता, केशवः ॥ Some read the anuvṛitti of तिङ् into this sûtra, from VII. 3. 88 so that the lengthening takes place only before Personal-endings. According to them before क्वसु there is no lengthening, as भववान् ॥

The word भववान् is thus formed. To भू is added क्वसु, then comes शप्, treating kvasu as a sârvadhâtuka under III. 4. 117; the reduplication of the root ending in शप् is prevented, because the word dhâtu is used in VI. 1. 8 which ordains reduplication of a *root* only, and not of a root plus a vikaraṇa like the form भव (भू+शप्) ॥ Those who do not read the anuvṛitti of तिङ् in this sûtra, but only of the word सार्वधातुके, they explain the form भववान् as a Vedic anomaly.

सुपि च ॥ १०२ ॥ पदानि ॥ सुपि, च ॥

वृत्तिः ॥ अतो दीर्घो यञीत्यनुवर्तते । सुपि च यञादौ परतो ऽकारान्तस्याङ्गस्य दीर्घो भवति ॥

MINISTRY OF CULTURE • GOVERNMENT OF INDIA
GSL

102. Before a case-ending beginning with यँ or भ (lit a consonant of यञ् Pratyâhâra), the final अ of a Nominal-stem is also lengthened.

The whole of the phrase अतो दीर्घो यञि is understood here. Thus वृक्षाय, प्लक्षाय, वृक्षाभ्याम्, प्लक्षाभ्याम् ॥ But अग्निभ्याम् where the stem ends in इ, and वृक्षस्य प्लक्षस्य where the affix does not begin with a यञ् consonant.

बहुवचने झल्येत् ॥ १०३ ॥ पदानि ॥ बहुवचने, झलि, एत् ॥

वृत्तिः ॥ बहुवचने झलादौ सुपि परतो ऽकारान्तस्याङ्गस्य एकारादेशो भवति ॥

103. Before a case-ending beginning with भ or स (lit. a झल् consonant), in the Plural, ए is substituted for the final अ of a Nominal stem.

As वृक्षेभ्यः, प्लक्षेभ्यः, वृक्षेषु, प्लक्षेषु ॥ Why in the Plural? Observe वृक्षाभ्याम् प्लक्षाभ्याम् ॥ Why before a case-affix beginning with a झल् consonant? Observe वृक्षाणाम् (the lengthening here is by VI. 4. 3). Why a case-affix? Observe यजध्वम्, पचध्वम् ॥

ओसि च ॥ १०४ ॥ पदानि ॥ ओसि, च ॥

वृत्तिः ॥ ओसि परतोऽकारान्तस्याङ्गस्य एकारादेशो भवति ॥

104. Before the case-ending ओस्, ए is substituted for the final अ of a Nominal-stem.

As वृक्षयोः (Gen. dual) स्वं, प्लक्षयोः स्वम्, वृक्षयोः (Loc. dual) as वृक्षयोर्निधेहि, प्लक्षयोर्निधेहि ॥

आङि चापः ॥ १०५ ॥ पदानि ॥ आङि, चँ, आपः ॥

वृत्तिः ॥ आङिति पूर्वाचार्यनिर्देशेन तृतीयैकवचनं गृह्यते । तस्मिन्नाङि परतश्चकारादोसि च आबन्तस्याङ्गस्यैकारादेशो भवति ।

105. Before the case-endings ओस् and before आ of the Instrumental, ए is substituted for the final आ of the Feminine-affix.

आङ् is the name given to the affix टा, the Ins. Sg. by the ancient grammarians. As खट्वया, मालया, खट्वयोः, मालयोः, बहुराजया, कारीषगन्धया, बहुराजयोः, कारीषगन्धयोः ॥ Why the आ of the Feminine affix only? Observe कीलालपा ब्राह्मणेन कीलालपोः ब्राह्मणकुलयोः ॥ Where ever ङी or आप् is employed in Grammar, they mean the long forms ई and आ, and not when they are shortened, therefore, not here, अतिखट्वेन ब्राह्मणकुलेन ॥

The word कीलालपा is derived from कीलालं पिबति with the affix विच् (III. 2. 74). In the Ins. Sing. the final आ is elided by VI. 4. 140. Had therefore, आ only been used in the sûtra, instead of आप्, there would have been ए substitution in the case of कीलालपा also; for the लोप rule VI. 4. 140 would find its scope in कीलालपः पश्य &c, and would be debarred here by the present sûtra.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

The maxim ङ्याब् ग्रहणेऽदीर्घग्रहणम् is necessary, because otherwise on the maxim of sthânivadbhâva, the short substitutes of ङी and आप् would also be included. In fact, in the sûtra prohibiting sthânivad bhâva, we find this vârtika ङ्याब् ग्रहणेऽदीर्घः "A short (not long) substitute of ङी and आप् is not sthânivat".

संबुद्धौ च ॥ १०६ ॥ पदानि ॥ सम्बुद्धौ, च ॥

वृत्तिः ॥ आप इति वर्त्तते । संबुद्धौ च परत आबन्तस्याङ्गस्य एत्वं भवति ॥

106. ए is substituted for the final आ of a Feminine stem, in the Vocative Singular.

As हे खट्वे, हे बहुराजे, हे कारीषगन्ध्ये ॥

अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः ॥ १०७ ॥ पदानि ॥ अम्बार्थ, नद्योः, ह्रस्वः ॥

वृत्तिः ॥ संबुद्धाविति वर्त्तते । अम्बार्थानामङ्गानां नद्यन्तानां ह्रस्वो भवति, संबुद्धौ परतः ॥

वार्त्तिकम् ॥ डलकवतीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ वा० ॥ छन्दसि वेति वक्तव्यम् ॥

वार्त्तिकम् ॥ तलो ह्रस्वो वा ङिसंबुद्ध्योरिति वक्तव्यम् ॥

वार्त्तिकम् ॥ छन्दस्येव ह्रस्वत्वमिष्यते ॥ मातॄणां मातच् पुत्रार्थमर्हते ॥

107. A short vowel is substituted in the Voc. Sg. for the आ of the feminine, in the sense of 'mother, mother-dear', as well as for the long vowel of the Feminines called Nadî (I. 4. 3 &c).

As हे अम्ब ! हे अक्क ! हे अल्ल ! हे कुमारि ! हे शार्ङ्गरवि ! हे ब्रह्मबन्धु ! हे वीरबन्धु !

Vârt:—Prohibition must be stated when the endearing terms denoting mother have an uncombined ड, ल or क, as हे अम्बाडे ! हे अम्बाले ! हे अम्बिके ! But हे अक्क and हे अल्ल where the ल and क are conjunct.

Vârt:—Optionally so in the Veda: as हे अम्बाड ! or हे अम्बाडे ! हे अम्बाल ! or हे अम्बाले, हे अम्बिक ! हे अम्बिके ॥

Vârt:—A feminine stem formed with the affix तल् optionally becomes short before the Loc. Sg. and Voc. Sg. As देवत भक्तिः or देवतायां भक्तिः, हे देवत ! or हे देवते ॥ This shortening takes place in the Veda only.

Vârt:—In a Bahuvrihi compound ending with मातृ, there is substituted मातच् for मातृ in the Voc. Sg. when the word means a son worthy of such a mother. As हे गार्गीमात ! = माता व्यपदेशमर्हति श्लाघनीयत्वात् यः पुत्रः ॥ This debars the कप् affix of V. 4. 153. The च् of मातच् makes the final acute.

ह्रस्वस्य गुणः ॥ १०८ ॥ पदानि ॥ ह्रस्वस्य, गुणः, ॥

वृत्तिः ॥ संबुद्धाविति वर्त्तते । ह्रस्वान्तस्याङ्गस्य गुणो भवति संबुद्धौ परतः ।

108. For short इ and उ final in a nominal-stem, a guna is substituted in the Vocative Singular.

As हे अग्ने, हे वायो, हे पटो ॥ But there is no guna in हे कुमारि, हे ब्रह्मबन्धु, because ई and ऊ were shortened specifically, and to substitute guna for them

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

would make their shortening a useless operation. Moreover, had guṇa been intended in the case of these nadî words, the sûtra would have been अम्बार्थानांह्रस्वः, २ नदीह्रस्वयोर्गुणः ॥

जसि च ॥ १०९ ॥ पदानि ॥ जसि, च ॥

वृत्तिः ॥ जसि परतो ह्रस्वान्तस्याङ्गस्य गुणो भवति ॥

वार्त्तिकम् ॥ जसादिषु छन्दसि वावचनं प्राक् णौ चङ्युपधाया ह्रस्व इत्येतस्मात् ॥

109. Before the affix अस् of the Nom. Pl., Guṇa is substituted for the final short vowel of a nominal stem.

As अग्नयः, वायवः, पटवः, धेनवः, बुद्धयः ॥

Vârt:—All these rules upto the end of this chapter are of optional application in the Veda. As अम्बे or अम्ब, पूर्णा दर्वि or पूर्णा दर्वी, अधा शतक्रत्वः or शतक्रतवः, पश्वे नृभ्यः or पशवे नृभ्यः, किकिदीव्या or किकिदीविना ॥

The forms दर्वि and दर्वी could have been regularly obtained by the optional use of ङीष् (कृदिकारादक्तिनः) ॥ शतक्रत्वः is formed by adding अस् to शतक्रतु without guṇa of उ, and उ being changed to व् ॥ The rule of lengthening the prior vowel (VI. 1. 102) which would have otherwise come, in the absence of guṇa does not take place, as a Vedic option (VI. 1. 106). किकिदीव्या is the Instrumental singular, the ना of VII. 3. 120 does not come. The word किकिदीवि is formed by Uṇâdi nipâtan (कृविधृष्वि &c Uṇ IV. 56).

ऋतो ङिसर्वनामस्थानयोः ॥ ११० ॥ पदानि ॥ ऋतः, ङि, सर्वनामस्थानयोः ॥

वृत्तिः ॥ गुण इति वर्तते ऋकारान्तस्याङ्गस्य ङौ परतः सर्वनामस्थाने च गुणो भवति ॥

110. Guṇa is substituted for the final ऋ of a stem, in the Locative singular and in the Strong cases.

As मातरि, पितरि, भ्रातरि, कर्तरि ; मातरौ, पितरौ, भ्रातरौ, कर्तारौ, कर्तारः ॥ For the long in कर्तारौ and कर्तारः see VI. 4. 11. The त् in ऋत् is for the sake of facility of utterance.

Because before ङि and strong cases, it is impossible for a stem to end in a long vowel ॠ nor a dhâtu noun can so come, since in that case, long ॠ would be changed to इर् by VII. 1. 100, and in forms like कर्तॄणि there is नुम् ॥

घेर्ङिति ॥ १११ ॥ पदानि ॥ घेः, ङिति, ॥

वृत्तिः ॥ घ्यन्तस्याङ्गस्य ङिति प्रत्यये परतो गुणो भवति ॥

111. For the इ and उ of the stems called घि (I.4.3.) Guṇa is substituted in Dative, Ablative and Genitive Singular.

As अग्नये, वायवे, अग्नेः, वायोः, (VI. 1. 110). Why of घि stems? Observe सख्ये, पत्ये ॥ Why in the Singulars of the Dat. Abl. and Loc. only? Observe अग्निभ्याम् ॥ The word case ending (सुपि) is understood here also, as the counter-examples are पट्वी, कुरुतः ॥

The word पट्वी is formed by adding ङीष् to पटु (IV. 1. 44). ङीष् is not a case-affix, though it is ङित् and is added to पटु which is घि ॥ कुरुतः is no proper example: for though तस् which is added to कुरु is ङित्, it is only so by atidesa (सार्वधातुकमपित्), and moreover कुरु is not घि ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GL

आण्नद्याः ॥ ११२ ॥ पदानि ॥ आट्, नद्याः, ॥

वृत्तिः ॥ नद्यन्तादङ्गादुत्तरस्य ङितः प्रत्ययस्याडागमो भवति ॥

112. The augment आट् is added to the case-endings of the Dat. Abl. and Gen. Sg. after the stem called Nadî (I. 4. 3. &c.).

As कुमार्यै, किशोर्यै, ब्रह्मबन्ध्वै, धीरबन्ध्वै, कुमार्याः, किशोर्याः, ब्रह्मबन्ध्वाः, धीरबन्ध्वाः ॥

याडापः ॥ ११३ ॥ पदानि ॥ याट्, आपः, ॥

वृत्तिः ॥ आबन्तादङ्गादुत्तरस्य ङितः प्रत्ययस्य याडागमो भवति ॥

113. The augment याट् is added to the Dat. Abl. and Gen. Sg. after a Feminine stem ending in आ ॥

As खट्वायै, बहुराजायै, कारीषगन्ध्यायै, खट्वायाः, बहुराजायाः, कारीषगन्ध्यायाः ॥ But in the compound अतिखट्व, (from खट्वामतिक्रान्तः), this rule does not apply, on the maxim ङ्याप् ग्रहणेऽदीर्घः as the आ has been shortened here. Even when the word अतिखट्व assumes the form अतिखट्वा in the Dative by VII. 3. 102, the affix does not take the augment याट्, because this long आ is a lâkshaṇika आ only, while the आ of the sûtra is a pratipadokta (लक्षणप्रतिपदोक्तयोः पतिपदस्यैव) ॥

सर्वनाम्नः स्याड्ढ्रस्वश्च ॥ ११४ ॥ पदानि ॥ सर्वनाम्नः, स्याट्, ह्रस्वः च, ॥

वृत्तिः ॥ सर्वनाम्न आबन्तादङ्गादुत्तरस्य ङितः प्रत्ययस्य स्याडागमो ह्रस्वश्च भवति ॥

114. After a Pronominal stem ending in long आ of the Feminine, the Dat. Abl. and Gen. Sg. receive the augment स्याट् and the आ of the stem is shortened.

As सर्वस्यै, विश्वस्यै, यस्यै, तस्यै, कस्यै, भवत्यै, भवत्याः, सर्वस्याः, विश्वस्याः, यस्याः, तस्याः, कस्याः, अन्यस्यै अन्यस्याः ॥

But अमुष्यै where the stem does not end in long आ of the Feminine.

विभाषा द्वितीयातृतीयाभ्याम् ॥ ११५ ॥ पदानि ॥ विभाषा, द्वितीया, तृतीयाभ्याम्, ॥

वृत्तिः ॥ द्वितीया तृतीया इत्येताभ्यामुत्तरस्य ङितः प्रत्ययस्य विभाषा स्याडागमो भवति ॥

115. After द्वितीया and तृतीया the Dat. Abl. and Gen. Sg. may optionally get the augment स्याट् before which the आ is shortened.

As द्वितीयस्यै or द्वितीयायै; तृतीयस्यै or तृतीयायै, द्वितीयस्याः or द्वितीयायाः, तृतीयस्याः or तृतीयायाः ॥

ङेराम्नद्याम्नीभ्यः ॥ ११६ ॥ पदानि ॥ ङेः, आम्, नदी, आप्, नीभ्यः, ॥

वृत्तिः ॥ नद्यन्तादाबन्तान्नीत्येतस्माच्चोत्तरस्य ङेरामित्ययमादेशो भवति ॥

116. For the ending इ of the Loc. Sg. there is substituted आम्, after a stem called Nadî (I. 4. 3. &c), after the Feminines in आ, and after नी ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GL

As कुमार्याम्, किशोर्याम्, गौर्याम्, ब्रह्मबन्ध्वाम्, धीरबन्ध्वाम्, खट्वायाम्, बहुराजायाम्, कारीषगन्ध्यायाम्, नी--ग्रामण्याम्, सेनान्याम् ॥

The word ग्रामणी is formed by क्विप् affix added under III. 2. 61, the न is changed to ण by अम ग्रामाभ्याम्; and the यण् substitute in the Locative is by VI. 4. 82.

इदुद्भ्याम् ॥ ११७ ॥ पदानि ॥ इत्, उद्भ्याम्, ॥

वृत्तिः ॥ इकारोकाराभ्यां नदीसंज्ञकाभ्यामुत्तरस्य ङेरामादेशो भवति ॥

117. After the Feminine nadî words ending in इ and उ short, आम् is substituted for the इ of the Loc. Sg.

As कृत्याम्, धेन्वाम्॥ See I. 4. 6.

The word नदी is understood here also. Obj. If this be so, it is not a really separate sûtra, because it is included in the last, and these forms could be obtained by the last sûtra : so that we ought to make only one sûtra of 117 and 118, as इदुद्भ्यामौत् ॥ Ans. We could not have done so, for then in the case of कृति and धेनु, the औ would have come and not आ, in this way. The आम् would have found scope in nadî words like कुमार्याम्, the औ would have undisputed scope in पत्यौ and सख्यौ; but in the case of कृति when getting the designation नदी the औ would have come, being subsequently taught, and the form would have been कृत्यौ instead of कृत्याम् ॥

औत् ॥ ११८ ॥ पदानि ॥ औत् ॥

वृत्तिः ॥ इदुद्भ्यामुत्तरस्य ङेरौकारादेशो भवति ॥

118. After a stem ending in इ or उ short, and which is not a Nadî or a Ghi, औ is substituted for the इ of the Loc. Sg.

As सख्यौ, पत्यौ ॥

In the case of नदी words आम् is taught by the previous sûtras; in the case of घि words औ preceded by अ substitution of घि letters will be taught in the next sûtra, so by the rule of exclusion, the present sûtra applies to words other than nadî and ghi.

अच्च घेः ॥ ११९ ॥ पदानि ॥ अत्, च, घेः, ॥

वृत्तिः ॥ औदिति वर्त्तते घिसंज्ञकादुत्तरस्य ङेरौकारादेशो भवति तस्य च घेरकारादेशो भवति ॥

119. After a Ghi (I. 4. 7) stem ending in short इ or उ, औ is substituted for the इ of the Loc. Sg. and अ is substituted for the final of such Ghi stem.

As अग्नौ, वायौ, कृतौ, धेनौ, पटौ ॥ The short अ is substituted, in order to prevent the टाप् affix in the Feminine. Those who read 118 and 119 combined as औरच्च घेः translate it thus: "After every other stem ending in इ and उ (i. e. which is not a Nadî), औ is substituted for the Locative Singular इ, whereby for the final of Ghi stems, अ is substituted". They do so on the analogy of the sûtra कर्त्तुः क्यङ् सलोपश्च (III 1. 11).

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

आङो नाऽस्त्रियाम् ॥ १२० ॥ पदानि ॥ आङः, ना, अ स्त्रियाम् ॥

वृत्तिः ॥ घेरुत्तरस्याङो नाभावो भवति अस्त्रियाम् ॥

120. ना is substituted for the ending आ of the Instrumental singular, after the Ghi stems, when they are not Feminine.

As अग्निना, वायुना, पटुना ॥ Why do we not say आङो ना पुंसि 'ना is substituted for आ in the Masculine'? Ans. In order to form the neuter Instrumentals also, as त्रपुणा, जतुना ॥ Obj. These can be formed by the augment नुम् under rule VII. 1. 73, and not by the ना of this sûtra. Ans. But अमुना will not be so formed as अमुना ब्राह्मणकुले ॥ Because मु substituted for दस् of अदस् VIII. 2. 80 is considered as asiddha or non-existent (VIII.2.1) for the purposes of the application of VII. 1. 73, and as अमु cannot take नुम्, it will take ना by this rule. Why do we say "not in the Feminine?" Observe कृत्या, धेन्वा ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
सत्यमेव जयते
संस्कृति मंत्रालय · भारत सरकार

CSL

ओ३म् ।

अथ सप्तमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

BOOK SEVENTH.

CHAPTER FOURTH.

णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः ॥ १ ॥ पदानि ॥ णौ, चङि, उपधायाः, ह्रस्वः, ॥
वृत्तिः ॥ अङ्गस्येति वर्तते चङ्परे णौ यदङ्गं तस्योपधाया ह्रस्वो भवति ॥
वार्त्तिकम् ॥ उपधाह्रस्वत्वे णौणिच्युपसंख्यानम् ॥

1. A short is substituted for the vowel, standing in a penultimate position, in the Causative stem, when the affix चङ् (sign of the Reduplicate Aorist of the Causatives) follows.

As अचीकरत्, अजीहरत्, अलीलवत्, अपीपठत् ॥ Here the rules of reduplication and shortening of the penultimate both present themselves simultaneously. The rule about shortening, being subsequent in order, is applied first, and then the reduplication takes place. Thus कारि + अत् = कार् + अत् (णि being elided VI. 4. 51) = कर् + अत् (shortening VII. 4. 1) = चकर् + अत् (VI. 1. 11) = चिकर् + अत् (VII. 4. 93, 79) = चीकरत् (VII. 4. 94). The necessity of maintaining this order will appear from the following considerations. The Causative stem of अट् is आटि; the Aorist of which is आटि + चङ् + त् = आट् + अत् (VI. 4. 51). Now if reduplication took place first we shall have आटिट् + अत् (I. 1. 59 the elided इ will be present for the purposes of reduplication) and as the penultimate is short already, the form will be आटिटत्, which with the augment अ will be अ + आटिटत् = आटिटत् ॥ This is a correct form, so far as it goes; but when the augment is elided in connection with the negative मा, the form will be मा भवान् आटिटत्, the correct form however is मा भवान् अटिटत् with a short अ, which can be formed if we shorten first and then reduplicate, as आट् + अत् = अट् + अत् = अटिट् + अत् = अटिटत्, which with the augment अ, will be आटिटत् ॥ In fact, though the reduplication of the second syllable (VI. 1. 2) is a *nitya* rule, because it applies even where a penultimate is shortened and where not, yet the rule about shortening takes effect first, because the author has himself indicated this, by making the root

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA · संस्कृति मंत्रालय · भारत सरकार

GSL

ओण have an indicatory ऋ in the Dhâtupâṭha (See VII. 4. 2 about ऋदित् verbs). For had the reduplication taken place first in the case of ओण् (Bhu. 482), as ओणिण्, there would be no long vowel to be shortened, and there would be no necessity of the probibition (VII. 4. 2).

Obj: Why do we say 'in the Causative'? The चङ् Aorist is formed of Causatives only (See III. I. 48), the only exceptions being the simple roots श्रि, द्रु, स्रु, धेट् and श्वि, none of which have any vowel in the penultimate and कम् and दुष् have already short upadhâ. The sûtra चङ्युपधाया ह्रस्वः would have been enough. Ans. Had the sûtra been, as proposed, then it would have meant, 'that which is penultimate when चङ् follows, should be shortened'. Therefore in the Aorist of the Causative of लू, we have लू+णि+चङ्+त्=लू+इ+अत् here the penultimate *with regard* to चङ् is ऊ, which would be shortened, debarring Vṛiddhi and आव् substitute, and there would have come the उवङ् substitute instead. But that is not the case. We have अलीलवत्, and not अलुलुवत् ॥ Similarly, in the Aorist of the Causative of दा, we shall have दा+इ+अत्, and आ being shortened we have द+इ+अत, so that we cannot add the augment पुक् (VII. 3. 36), and form अदीदपत् ॥ And the forms like अपीपचत् (पच्+इ+अत्) would not at all admit of shortening.

Why do we say when चङ् follows? Observe कारयति, हारयति where there is no shortening in the Present Tense. Why do we say of the penultimate? Observe अचकाङ्क्षत् from काङ्क्ष्, and अववाञ्छत् from वाञ्छ, where the penultimate being a consonant, there can be no shortening. Had the word penultimate been not used, the vowels of these would be shortened. And the word 'upadhâ' is also absolutely necessary for the sake of the subsequent sûtras like VII. 4. 4, and it prevents shortening in the above case, which would have otherwise taken place, on the maxim येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि वचन प्रामाण्यात् which qualifies I. 1. 67.

Vârt:—The rule of shortening of the penultimate applies to the चङ् Aorist of the Causative of the Causative i. e. to the double Causative even. Thus अवीवदत् (=वादितवन्तं प्रयोजितवान्) वीणां परिवादकेन ॥ Otherwise वादि+इ+अत्=वाद्+इ+अत्=वाद्+०+अत् ॥ Here the elided इ being sthanivat, will prevent shortening, or because the stem has lost a simple-vowel (अग्लोपिन्), it will not be shortened. The present vârtika makes it so however.

नाग्लोपिशास्वृदिताम् ॥ २ ॥ पदानि ॥ न, अक्, लोपि, शासु, ऋदिताम् ॥

वृत्तिः ॥ अग्लोपिनामङ्गानां शासेर्ऋदितां च णौ चङ्युपधाया ह्रस्वो न भवति ॥

2. The shortening of the penultimate of the stem, before the causative affix, in the reduplicated-Aorist, does not take place, when it is a (Denominative) stem, which has lost

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

CSL

a simple (end vowel of the Nominal-stem), before the Causative sign and also not, when it is the verb शास्, or a root which has an indicatory ऋ ॥

The word अग्लोपिन् means literally a stem, in which a simple vowel (अक् pratyâhâra) or a portion containing an अक् vowel has been dropped. As the final vowels of Denominative stems are so elided before the Causative sign णि, the sûtra has been translated accordingly. Thus अममालत् = मालामाख्यत्; अममातरत् = मातरमाख्यत्, अत्यरराजत् = राजानमतिक्रान्तवान्, अन्वलुलामत् = लोमान्यनुमृष्टवान् ॥ Where a simple अक् vowel *alone* is elided, as in the case of माला, there the elided आ being sthânivat, would prevent the shortening, the आ of मा not being then considered penultimate. So that अग्लोपिन् could be spared from the sûtra, since the sthânivad-bhâva would prevent shortening. But where an अक् vowel plus a consonant is dropped, as in राजन् and लोमन्, there the sthânivad-bhâva does not apply (I. 1. 57), hence the necessity of employing the term अग्लोपिन् in the sûtra. Similarly अशशासत् with शास्; and अबबाधत् from बाधृ, अययाचत् from याचृ, and अडुढौकत् from ढौकृ ॥ See III. 1. 21 and 25.

भ्राजभासभाषदीपजीवमीलपीडामन्यतरस्याम् ॥ ३ ॥ पदानि ॥ भ्राज, भास, भाष, दीप, जीव, मील, पीडाम्, अन्यतरस्याम् ॥

वृत्तिः ॥ भ्राज भास भाष दीप जीव मील पीड इत्येतेषामङ्गानां णौ चङ्युपधाया ह्रस्वो भवत्यन्यतरस्याम् ॥

वार्त्तिकम् ॥ काण्यादीनां वेति वक्तव्यम् ॥

3. The shortening of the penultimate of the Causative stem, in the reduplicated Aorist, is optional in the following:—bhrâj, bhâs, bhâsh, dîp, jîv, mîl and pîḍ.

As अबिभ्रजत् or अबभ्राजत्, अबीभसत् or अबभासत्, अबीभषत् or अबभाषत्, अदीदिपत् or अदिदीपत्, अजीजिवत् or अजिजीवत्, अमीमिलत् or अमिमीलत्, अपीपिडत् or अपिपीडत् ॥ The Dhâtupâṭha reads भ्राजृ (Bhu. 194) and भासृ (Bh. 655). The indicatory ऋ is unnecessary and not countenanced by Pâṇini, as shown in this sûtra. Had they been ऋदित्, they would have been governed by the last aphorism.

Vârt:—The words काणि, वाणि, राणि, हेठि, लोपि should be enumerated: as अचकाणत् or अचीकणत्, अरराणत् or अरीरणत्, अशश्राणत् or अशिश्रणत्, अबभाणत् or अबीभणत्, अजीहिठत्, अजिहेठत्, अलुलोपत् or अलूलुपत् ॥

लोपः पिबतेरीच्चाभ्यासस्य ॥ ४ ॥ पदानि ॥ लोपः, पिबतेः, ईत्, च, अभ्यासस्य ॥

वृत्तिः ॥ पिबतेरङ्गस्य णौ चङ्युपधाया लोपो भवति अभ्यासस्येकारादेशो भवति ॥

4. The penultimate vowel, in the Causative stem of पा 'to drink' is elided in the Aorist, and for the vowel of the Reduplicate there is substituted long ई ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GL

As पा + णि + अत् = पाय् + इ + अत् (VII. 3. 37) = पाय् + अत् (VI. 4. 51) = प्य् + अत् (VII. 4. 8) = पप्य् + अत् (I. 1. 59) = पीप्यत् (VII. 4. 4). Thus अपीप्यत्, अपीप्यताम्, अपीप्यन् ॥ When the penultimate आ is elided, there remains प् which cannot be reduplicated as having no vowel, but the elided आ is considered as sthânivat and thus पा is reduplicated. Sûtra VII. 4. 80 establishes by implication the principle that the substitutes caused by णि are sthânivat. Thus भू + णि = भावि; in reduplicating, this भा will not be reduplicated, but भू, as बुभावि, भा = भू by sthâinvad-bhâva.

तिष्ठतेरित् ॥ ५ ॥ पदानि ॥ तिष्ठतेः, इत् ॥

वृत्तिः ॥ तिष्ठतेरङ्गस्य णौ चङ्युपधाया इकारादेशो भवति ॥

5. Short इ is substituted for the penultimate vowel of the Causative stem of स्था in the Aorist.

Thus अतिष्ठिपत्, अतिष्ठिपताम्, and अतिष्ठिपन् ॥ The form is thus evolved. स्था + णिच् + अत् = स्थाप् + इ + अत् (VII. 3. 36) = स्थाप् + अत् (VI. 4. 51) = स्थिप् + अत् (VII. 4. 5) = तिष्ठिपत् ॥

जिघ्रतेर्वा ॥ ६ ॥ पदानि ॥ जिघ्रतेः, वा ॥

वृत्तिः ॥ जिघ्रतेरङ्गस्य णौ चङ्युपधाया इकारादेशो वा भवति ॥

6. Short इ is optionally substituted for the penultimate vowel of the Causative stem of घ्रा in the Aorist.

As अजिघ्रिपत् or अजिघ्रपत्, अजिघ्रिपताम् or अजिघ्रपताम्, अजिघ्रिपन् or अजिघ्रपन् ॥ Thus घ्रा + णि + अत् = घ्राप् + इ + अत् (VII. 3. 36) = घ्रिप् + इ + अत् (VII. 4. 6) = घ्रिप् + अत् (VI. 4. 51) = जिघ्रिपत् ॥ When इ is not substituted, आ is shortened by VII. 4. 1.

उर्ऋत् ॥ ७ ॥ पदानि ॥ उः, ऋत् ॥

वृत्तिः ॥ णौ चङ्युपधाया ऋवर्णस्य स्थाने वा ऋकारादेशो भवति ॥

7. Short ऋ is optionally substituted for the penultimate ऋ and ॠ of a Causative stem, in the reduplicated Aorist.

This debars the इर् (VII. 3. 101), अर् (VII. 3. 86), and आर् (VII. 2. 114) substitutes. Thus अचिकीर्तत् (VII. 1. 101) or अचिकृतत् from कॄत् (Chur 111): अववर्तत् (VII. 3. 86), or अवीवृतत्; अममार्जत् (VII. 2. 114) or अमीमृजत् ॥ Though the इर्, अर् and आर् substitutes are antaranga operations, they are prohibited by the express text of this sûtra. The short ऋ is substituted even for a long ॠ: the त् of ऋत् shows that, as in अचीकृतत् (VIII. 2. 77). In fact, this ऋ substitute does not take place after the operations of इर्, आर् and अर् substitutions have taken effect, but it is a form which suspends the operation of all those rules.

नित्यं छन्दसि ॥ ८ ॥ पदानि ॥ नित्यम्, छन्दसि ॥

वृत्तिः ॥ छन्दसि विषये णौ चङ्युपधाया ऋवर्णस्य स्थाने ऋकारादेशो भवति नित्यम् ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA · संस्कृति मंत्रालय · भारत सरकार

GL

8. Short ऋ is invariably substituted in the Veda, for the penultimate ॠ or ऋ of a Causative stem, in the Reduplicated Aorist.

As अवीवृधत्, अवीवृधताम् and अवीवृधन् ॥

दयतेर्दिगि लिटि ॥ ९ ॥ पदानि ॥ दयतेः, दिगि, लिटि ॥

वृत्तिः ॥ दयतेरङ्गस्य लिटि परतो दिगीत्ययमादेशो भवति ॥

9. दिगि is substituted for दे (दयते), in the Perfect.

As अव दिग्ये, अव दिग्याते, अव दिग्यिरे ॥ The root देङ् 'to protect' (Bhu. 1011) is to be taken, and not दय 'to give' (Bhu. 510), for that root forms its Perfect by आम् (Periphrastic Perfect) as taught in III. 1. 37. The substitute दिगि debars reduplication.

ऋतश्च संयोगादेर्गुणः ॥ १० ॥ पदानि ॥ ऋतः, च, संयोग-आदेः, गुणः ॥

वृत्तिः ॥ ऋकारान्तस्याङ्गस्य संयोगादेर्गुणो भवति लिटि परतः ॥

वार्त्तिकम् ॥ संयोगादेर्गुणविधाने संयोगोपधग्रहणं कृञर्थं कर्तव्यम् ॥

10. A root ending in short ऋ, and preceded by a conjunct consonant, gets Guṇa in the Perfect.

As सस्वरतुः, सस्वरुः from स्वृ, दध्वरतुः, दध्वरुः from ध्वृ, सस्मरतुः, सस्मरुः from स्मृ ॥ Why do we say ending in ऋ? Observe चिक्षियतुः, चिक्षियुः ॥ Why do we say beginning with a conjunct consonant'? Observe चक्रतुः, चक्रुः ॥ This sûtra ordains Guṇa where there was prohibition by I. 2. 5 read with I. 1. 5. But this does not debar the Vṛiddhi caused by णल् (VII. 1. 115),. In fact, that prior rule supersedes this posterior rule, as सस्वार, दध्वार, सस्मार ॥ The word लिटि is to be supplied in the sûtra, the rule does not apply to Nishṭhâ &c., as स्वृतः, स्वृतवान् ॥

Vârt:—For the sake of कृञ्, the guṇa should be stated even where the double-consonant is in the penultimate position and not in the beginning. As संचस्करतुः, संचस्करुः ॥See VI. 1. 135. On the maxim पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेण 'a root is first developed fully and then the preposition is added to it'; we first develop कृ in the Perfect by reduplication, which gives us चक्र+अतुस्, then we add the preposition as संचक्र+अतुः, then we add सुट् though the reduplicate intervenes, by VI. 1. 136 and 137, as संचस्कृ+अतुः, now the root assumes a form in which the penultimate begins with a double consonant, and applying the vârtika we make guṇa, and get संचस्करतुः ॥

It is by this consideration that in संस्कृषीष्ट, उपस्कृषीष्ट, the सुट् augment being Bahiranga and consequently considered as non-existent (asiddha), there is no इट् augment added by VII. 2. 43.

ऋच्छत्यृताम् ॥ ११ ॥ पदानि ॥ ऋच्छति, ऋ, ऋताम् ॥

वृत्तिः ॥ ऋच्छतेरङ्गस्य ऋधातोरृकारान्तानां च लिटि परतो गुणो भवति ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GL

11. There is guṇa in the Perfect of ऋच्छ्, ऋ and roots ending in long ॠ.

As आनर्च्छ, आनर्च्छतुः, आनर्च्छुः from ऋच्छ्, आर, आरतुः, आरुः from ऋ, and निचकरतुः, नि चकरुः, नि जगरतुः, नि जगरुः from कॄ and गॄ ॥ ऋच्छ् not having a light vowel in the penultimate, would not have received guṇa by VII. 3. 86, this sûtra ordains it; roots in long ॠ never received guṇa, but इर् substitution; this ordains guṇa. The Vṛiddhi of VII. 2. 115 supersedes this rule, within its own jurisdiction, a prior superseding the posterior: as निचकार, नि जगार ॥

शॄदॄप्रां ह्रस्वो वा ॥ १२ ॥ पदानि ॥ शॄ, दॄ, प्राम्, ह्रस्वः, वा, ॥

वृत्तिः ॥ शॄ दॄ पॄ इत्येतेषामङ्गानां लिटि परतो वा ह्रस्वो भवति ॥

12. In शॄ, 'to injure' (IX. 18) दॄ 'to tear' (IX. 23) and पॄ 'to protect' (IX. 19) the vowel may optionally be shortened in the Perfect.

As वि शश्रतुः by shortening or वि शशरतुः, by guṇa, which prevents ए and abhyâsalopa (VI. 4. 126) वि शश्रुः or विशशरुः, विदद्रतुः or विददरतुः, विदद्रुः or विददरुः; निपप्रतुः or नि पपरतुः, नि पप्रुः or नि पपरुः ॥ Why is the word 'short' made optional in the sûtra, and not the word 'guṇa'; for in the absence of guṇa, the long ॠ would have become र before अतुः by यणादेशः, and we would have got the forms विशश्रतुः, विशश्रुः by the regular rules of 'sandhi'? The word 'short' is used in the sûtra, in order to debar the इर् and उर् alternatives. Had the sûtra been "शॄ दॄ प्रां वा" the alternative examples would have been with इर् (VII. 1. 101) as शिशिरतुः शिशिरतुः and उर् (VIII. 2. 77) as पिपुरतुः ॥ Some say this sûtra is unnecessary. The above forms like वि शश्रतुः, विशश्रुः, &c. can be regularly obtained from the roots श्रा 'to cook', द्रा 'to abuse', and प्रा 'to fill' and as the roots have many other senses, besides those assigned to them in the Dhâtupâṭha, the roots श्रा, द्रा and प्रा will give the meanings of शॄ, दॄ, and पॄ" ॥ If that were so, the form विशश्रुवान् with the affix क्वसु could not be formed, for we should have either विशशर्वान् from शॄ root or विशश्रिवान् from श्रा root but never विशश्रुवान् ॥ So the rule about shortening is necessary.

केऽणः ॥ १३ ॥ पदानि ॥ के, अणः, ॥

वृत्तिः ॥ के प्रत्यये परतो ऽणो ह्रस्वो भवति ॥

13. Before the affix क, the preceding आ, ई and ऊ are shortened.

As ज्ञका, (VII. 3. 47) कुमारिका, किशोरिका, ब्रह्मबन्धुका ॥ Why आ, ई and ऊ only? Observe गोका, नौका ॥ The words राका, धाका are irregular being formed by Uṇâdi diversity. with the affix क added to रा and धा (Uṇ III. 40) By the following sûtra, the rule does not apply to the affix कप्; it therefore implies that कन् is governed by this rule, though it has the anubandha न् ॥ Kâtyâyana would confine this rule to the Taddhita क, and not the kṛit क of the

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

Uṇâdi, as राका, धाका; but Uṇâdi words are not derivatives (उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि), and hence no necessity of reading Taddhita into the sûtra.

न कपि ॥ १४ ॥ पदानि ॥ न, कपि, ॥

वृत्तिः ॥ कपि प्रत्यये परतो ऽणो ह्रस्वो न भवति ॥

14. But before the samâsanta affix कप coming after Bahuvrîhi compounds, the अण vowels are not shortened.

As बहुकुमारीकः, बहुवृषलीकः, बहुवधूकः, बहुलक्ष्मीकः ॥ The shortening ordained by I. 2. 48 even does not operate when कप् follows.

For had there been upasarjana shortening (I. 2. 48), the present sûtra would be useless. Therefore, the very existence of this sûtra debars every sort of shortening. Obj. The present sûtra would not be useless, for it will find scope where there is no shortening of the upasarjana by I. 2. 48: namely before non-feminine affixes, as बहुयवागूकः ; but there should be shortening in feminine affixes. Ans. The shortening of I. 2. 48 will not take place before कप् affix. Because the affix कप् will first be added to the second member in the sense of the compound, and then the word so ending in कप् will be compounded with the first member. So there is no *prâtipadika* left which ends in a feminine affix, and therefore I. 2. 48, does not apply, because the pratipadika now left is one ending in the affix कप् and not in a feminine affix.

आपोन्यतरस्याम् ॥ १५ ॥ पदानि ॥ आपः, अन्यतरस्याम् ॥

वृत्तिः ॥ आबन्तस्याङ्गस्य कपि ह्रस्वो न भवत्यन्यतरस्याम् ॥

15. Optionally the feminine stem in आ is not shortened before कप् ॥

As बहुखट्वाकः or बहुखट्वकः, बहुमालकः or बहुमालाकः ॥

ऋदृशो ऽङि गुणः ॥ १६ ॥ पदानि ॥ ऋ, दृशः, अङि:, गुणः ॥

वृत्तिः ॥ ऋवर्णान्तानां दृशेश्च अङि परतो गुणो भवति ॥

16. Guṇa is substituted for the vowel of the root, before the affix अङ्, in the roots ending in ऋ or ॠ, as well as in दृश् ॥

As शकलाङ्गुष्ठकोऽकरत्, अहं तेभ्योऽकरं नमः, असरत्, आरत्, अदर्शत्, अदर्शताम्, अदर्शन् ॥ The affix अङ् means the Aorist-character अङ् of which the above examples are given. It also is the kṛit-affix (III. 3. 104). of which we have जॄ—जरा ॥

The word अकरत् is अङ् Aorist formed from कृ by III. 1. 59. The word असरत् is from सृ (III. 1. 56). अदर्शत् by VI. 1. 57.

अस्यतेस्थुक् ॥ १७ ॥ पदानि ॥ अस्यतेः, थुक्, ॥

वृत्तिः ॥ अस्यतेरङ्गस्य थुगागमो भवत्यङि परतः ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA · संस्कृति मंत्रालय · भारत सरकार

CSL

17. The stem अस् (अस्यते) gets the augment थुक् before this Aorist अङ् ॥

As आस्थत्, आस्थताम्, आस्थन् ॥ See III. 1. 52.

श्वयतेरः ॥ १८ ॥ पदानि ॥ श्वयतेः, अः ॥

वृत्तिः ॥ श्वयतेरङ्गस्याकारादेशो भवत्यङि परतः ॥

18. The अ is substituted for the final of श्वि in the अङ् Aorist.

As अश्वत्, अश्वताम्, अश्वन् ॥ For the अ of the stem and the अ of the affix, there is the single substitute of the last by VI. 2. 97. See III. 1. 58.

पतः पुम् ॥ १९ ॥ पदानि ॥ पतः, पुम् ॥

वृत्तिः ॥ पतेरङ्गस्य पुमागमो भवत्यङि परतः ॥

19. The augment प् is added after the vowel of the root पत् in the अङ्-Aorist.

As अपप्तत्, अपप्तताम्, अपप्तन् ॥ The पत् takes the अङ् Aorist as it has an indicatory ऌ in the Dhâtupâṭha (III. 1. 55).

वचउम् ॥ २० ॥ पदानि ॥ वचः, उम् ॥

वृत्तिः ॥ वचेरङ्गस्य अङि परत उमागमो भवति ॥

20. The augment उ is added after the अ of वच् in the अङ्-Aorist.

As अवोचत्, अवोचताम्, अवोचन् ॥ See III. 1. 52.

शीङः सार्वधातुके गुणः ॥ २१ ॥ पदानि ॥ शीङः, सार्वधातुके, गुणः ॥

वृत्तिः ॥ शीङोऽङ्गस्य सार्वधातुके परतो गुणो भवति ॥

21. For the vowel of शी, there is substituted guṇa, when a Sârvadhâtuka affix follows.

As शेते, शयाते, शेरते, but शिश्ये before the ârdhadhâtuka affix (III. 4. 115). Though these sârvadhâtuka affixes were ङित् (I. 2. 4) and would not have caused guṇa (I. 4. 5), they do so by virtue of the present sûtra. The word शीङ् is read in the sûtra with the anubandha ङ्, in order to indicate that the rule does not apply to यङ् लुक् as शेशीतः, शेश्यति ॥

अयङ् यि क्ङिति ॥ २२ ॥ पदानि ॥ अयङ्, यि, क्ङिति, ॥

वृत्तिः ॥ यकारादौ क्ङिति प्रत्यये परतः शीङोऽङ्गस्यायङित्ययमादेशो भवति ॥

22. Before an affix beginning with य् and having an indicatory क् or ङ्, there is substituted अय् for the ई of शी ॥

As शय्यते with यक्, शाशय्यते with यङ्, प्रशय्य and उपशय्य with ल्यप् which being the substitute of क्त्वा is कित् ॥ But शिश्ये where the affix is ए, and शेयम् where the affix is यत् (neither कित् or ङित्) ॥

उपसर्गाद्ध्रस्व ऊहतेः ॥ २३ ॥ पदानि ॥ उप सर्गात्, ह्रस्वः, ऊहतेः ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA · संस्कृति मंत्रालय · भारत सरकार

GSL

वृत्तिः ॥ उपसर्गादुत्तरस्य ऊहतेरङ्गस्य ह्रस्वो भवति यकारादौ क्ङिति ॥

23. The short is substituted for the ऊ of ऊह् when a Preposition precedes it, and an affix beginning with य् with an indicatory क् or ङ् follows.

As समुह्यते, प्रत्युह्यते, समुह्य, अभ्युह्यते, अभ्युह्य ॥ But ऊह्यते without Preposition. Why do we say of ऊह्? Observe समीह्यते ॥ Why do we say 'before य'? Observe समूहितम् ॥ Why do we say having indicatory क् or ङ्? Observe अभ्यूह्यः with यत् ॥ Of course the shortening takes place of ऊ (or अण् vowel, the word अण् being understood here from VII. 4. 13), and not when it assumes the form ओ, as आ ऊह्यते = ओह्यते, समोह्यते ॥

एतेर्लिङि ॥ २४ ॥ पदानि ॥ एतेः, लिङि ॥

वृत्तिः ॥ एतेरङ्गस्योपसर्गादुत्तरस्य लिङि यकारादौ क्ङिति परतो ह्रस्वो भवति ॥

24. The short is substituted for the vowel of the stem इ (एति) before the augment यास् in the Benedictive, when a Preposition precedes it.

As उदियात्, समियात्, अन्वियात् ॥ This is an exception to the following sûtra by which a long would have been substituted. But ईयात् without a Preposition. The अण् (VII. 4. 13) is understood here also. Therefore ए form of इ will not be shortened, as आ-।-इयात्=एयात्, समेयात् ॥

अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः ॥ २५ ॥ पदानि ॥ अकृत, सार्वधातुकयोः, दीर्घः, ॥

वृत्तिः ॥ अकृद्यकारे असार्वधातुकयकारे च क्ङिति परतोऽजन्तस्याङ्गस्य दीर्घो भवति ॥

25. A long is substituted for the final vowel of the stem, before an affix beginning with a य having an indicatory क् or ङ्, when it is not either a Kṛit or a Sârvadhâtuka affix.

Thus भृशायते, सुखायते, and दुःखायते with the Denominative affix क्यङ् according to III. 1. 12 and 18. चीयते and स्तूयते with the Passive यक्, चेचीयते and तोष्टूयते with the Intensive यङ्, and चीयात् and स्तूयात् in the Benedictive (See III. 4. 116). But प्रकृत्य and प्रहृत्य where the affix ल्यप् is kṛit, and had the vowel been lengthened by this subsequent rule, the antecedent तुक् augment would have been debarred (VI. 1. 71). And चिनुयात् and सुनुयात् where the Personal endings of the Potential are sârvadhâtuka. The phrase क्ङिति is understood in this sûtra, so there is no lengthening before non-kit and non-ṅit affixes, as, उरुया, धृष्णुया, formed by या under VII. 1. 39.

च्वौ च ॥ २६ ॥ पदानि ॥ च्वौ, च ॥

वृत्तिः ॥ च्विप्रत्यये परतोऽजन्तस्याङ्गस्य दीर्घो भवति ॥

26. A long is substituted for the final vowel of the stem, before the Adverbial affix च्वि (V. 4. 50).

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GL

As शुची करोति, शुची स्यात्, शुची भवति, पटू करोति, पटू स्यात्, पटू भवति ॥ The च draws in the anuvṛitti of the phrase 'non-krit, and non-sârvadhâtuka' from the last sûtra, which though not of any direct use in this aphorism, is necessary for the sake of subsequent ones. See VII. 4. 32 for words ending in अ ॥

रीङृतः ॥ २७ ॥ पदानि ॥ रीङ्, ऋतः ॥

वृत्तिः ॥ च्वाविति वर्त्तते ॥ अकृत्सार्वधातुकयोरिति च ॥ ऋकारान्तस्याङ्गस्य अकृद्यकारेऽसार्वधातुके यकारे च्वौ च परतो रीङित्ययमादेशो भवति ॥

27. री is substituted for the final short ऋ of a stem, before an affix beginning with य, when it is not a Kṛit nor a Sârvadhâtuka affix, and before the adverbial affix च्वि ॥

The anuvṛitti of क्ङिति is, however, not understood in this sûtra; that of च्वौ and अकृत्सार्वधातुकयोः is present. Thus मात्रीयति and पित्रीयति with क्यच् (III. 1. 8), मात्रीयते, पित्रीयते with क्यङ् (III. 1. 11). चेक्रीयते with यङ्, मात्रीभूतः with च्वि ॥ The कित् and ङित् not being understood here, we have पितुरागतं = पित्र्यम् (IV. 3. 79), which is thus formed पितृ+यत् = पित्री + य = पित्र्+य (ई being elided by VI. 4. 148). Why do we say short ऋ? Observe चेकीर्यते, from कॄ विक्षेपे, with यङ्, ऋत इद् धातोः and हलि च lengthening. निजेगिल्यते from कॄ and गॄ ॥

रिङ् शयग्लिङ्क्षु ॥ २८ ॥ पदानि ॥ रिङ्, श, यक्, लिङ् क्षु ॥

वृत्तिः ॥ ऋकारान्तस्याङ्गस्य श यक् इत्येतयोर्लिङि च यकारादौ असार्वधातुके परतो रिङित्ययमादेशो भवति ॥

28. For the final short ऋ of a root, there is substituted रि, before the Present-character अ (श), before the Passive-character य, and before the augment यास् in the Benedictive.

The word लिङि in the aphorism is qualified by the phrase यकारादौ असार्वधातुके ॥ A Liṅ affix which begins with a य and is not a Sârvadhâtuka, is necessarily the augment यास् of the Benedictive. Thus श — आ म्रियते and आ ध्रियते (the य् comes by VI. 4. 77). यक् — क्रियते, ह्रियते ॥ लिङ् — क्रियात् and ह्रियात् ॥ This short रि debars the long री of the last. The word non-Sârvadhâtuka being understood, the rule does not apply to the Potential, as बिभृयात् ॥ The यि (VII. 4. 22) is understood here also, therefore when the Benedictive affix does not begin with य, the rule does not apply, as कृषीष्ट, हृषीष्ट ॥

गुणोर्त्तिसंयोगाद्योः ॥ २९ ॥ पदानि ॥ गुणः, अर्त्ति, संयोगाद्योः ॥

वृत्तिः ॥ ऋतो यकि लिङि इति वर्त्तते ॥ शइत्यत्रासंभवान्नानुवर्त्तते ॥ गुणो भवत्यर्त्तेः संयोगादीनामृकारान्तानां यकि परतो, लिङि च यकारादावसार्वधातुके ॥

29. Guṇa is substituted for the final ऋ in the root ऋ (अर्त्ति), and in those roots ending in ऋ, in which

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA · संस्कृति मंत्रालय · भारत सरकार

CSL

the vowel is preceded by a conjunct consonant, when the Passive character यक् or the Benedictive augment यासुट् follows.

The words ऋतः, यक्ति and लिङि are understood here. Not so the word स as its anuvṛitti is impossible. Thus अर्यते, अर्यात्, स्मर्यते and स्मर्यात् ॥ This is an exception to I. 1. 5. In सं स्क्रियते and संस्क्रियात् (VI. 1. 135), there is no Guṇa, either because in स्कृ the augment स् is considered as Bahiranga and therefore asiddha, or because it is considered as no part of (or non-attached to) कृ, and therefore स् कृ is not a root beginning with a conjunct consonant. See however VII. 4. 10, where in forming संचस्करतुः, स्कृ is considered as a root beginning with a conjunct consonant. See also Mahâbhâshya on VI. 1. 135. The यि (VII. 4. 22) is understood here also ; the Benedictive affix must begin with य, therefore not here स्वृषीष्ट, ध्वृषीष्ट ॥ The word non-sarvadhâtuka is also understood here, the rule does not apply to the Potential, as इयृयात्, there is ślu substitution of śap, reduplication, then there is इ substitution in the reduplicate by VII. 4. 77, then इयङ् by VI. 4. 78.

यङि च ॥ ३० ॥ पदानि ॥ यङि, च ॥

वृत्तिः ॥ यङि च परतो अर्त्तेः संयोगादेश्च ऋतो गुणो भवति ॥

वार्त्तिकम् ॥ न न्द्राः संयोगादय इति द्विर्वचनप्रतिषेधो यकारपरस्य नेष्यते ॥

वा० ॥ हन्तेर्हिंसायां यङि घ्नीभावो वक्तव्यः ॥

30. Guṇa is substituted for the final ऋ of the root ऋ (अर्ति) and in those roots, ending in short ऋ, in which the vowel is preceded by a conjunct consonant, when the Intensive character यङ् follows.

As अरार्यते, सास्वर्यते, दाध्वर्यते, सास्मर्यते ॥ The root ऋ takes यङ् according to a Vârtika under Sûtra III. 1. 22, with Guṇa we have ऋ-।-य=अर्य ॥ By VI. 1. 2, the second member is reduplicated, in spite of the prohibition in VI. 1. 3, for according to Patanjali र् followed by य is not governed by that prohibition. So we have अर्यर्य, and according to VII. 4. 60, the य् is dropped, and we have अरर्य, and by VII. 4. 83, we get अरार्य ॥ This is an exeeption to I. 1. 5.

Vârt:—In the Intensive of हन् 'to kill', घ्नी is substituted for हन् as जेघ्नीयते ॥ The substitute is with a long ई, had it been with a short इ, that might also have been lengthened by VII. 4. 25. Not doing so, however, indicates the existence of the maxim संज्ञापूर्वकाविधेरनित्यत्वम् "A rule is not universally valid, when that which is taught in it is denoted by a technical term". It is through this that स्वायंभुवः is formed from स्वयंभू ; because the Guṇa taught by VI. 4. 146, does not take place here before the Taddhita affix अण्, in as much as that rule VI. 4. 146, is taught by employing the technical term गुणः in ओर्गुणः instead of ओरोत्, hence that rule is anitya, and we have उवङ् ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

Why do we say when meaning 'to kill'? Observe जङ्घन्यते where it means to do.

ई घ्राध्मोः ॥ ३१ ॥ पदानि ॥ ई, घ्रा, ध्मोः, ॥

वृत्तिः ॥ घ्रा ध्मा इत्येतयोर्यङि परत ईकारादेशो भवति ॥

31. Long ई is substituted for the vowel of the roots घ्रा and ध्मा in the Intensive.

As जेघ्रीयते, देध्मीयते ॥ The long ई is for the sake of the subsequent sûtra, short इ would have, by VII. 4. 25, given the same forms also.

अस्य च्वौ ॥ ३२ ॥ पदानि ॥ अस्य, च्वौ, ॥

वृत्तिः ॥ ई इति वर्तते अवर्णान्तस्याङ्गस्य च्वौ परत ईकारादेशो भवति ॥

32. Long ई is substituted for the final अ or आ of a Nominal stem, before the Adverbial affix च्वि (V. 4. 50).

As शुक्ली करोति, शुक्ली भवति, शुक्ली स्यात् ॥ खट्वी करोति, खट्वी भवति and खट्वी स्यात् ॥

क्यचि च ॥ ३३ ॥ पदानि ॥ क्यचि, च, ॥

वृत्तिः ॥ अस्येति वर्तते क्यचि परतोवर्णान्तस्याङ्गस्य ईकारादेशो भवति ॥

33. Long ई is substituted for the final अ or आ of a Nominal stem, before the Denominative affix क्यच् ॥

As पुत्रीयति, घटीयति, खट्वीयति, मालीयति ॥ This is an exception to VII. 4. 25. The separating of this aphorism from the preceding, is for the sake of the subsequent aphorism.

अशनायोदन्यधनाया बुभुक्षापिपासागर्द्धेषु ॥ ३४ ॥ पदानि ॥ अशनाय, उदन्य धनायाः, बुभुक्षा, पिपासा, गर्द्धेषु, ॥

वृत्तिः ॥ अशनाय उदन्य धनाय इत्येतानि निपात्यन्ते बुभुक्षा पिपासा गर्द्ध इत्येतेष्वर्थेषु ॥

34. The Denominative roots अशनाय, उदन्य and धनाय are irregularly formed, when they respectively mean 'to be hungry', 'to be thirsty', 'to be greedy'.

Thus अशनायति from अशन+क्यच्, आ instead of ई ; the other form being अशनीयति who is not hungry at the time, but wishes to get food for some future occasion, and therefore when not meaning 'to be hungry'; उदन्यति 'he is thirsty', उदन् being substituted for उदक ; in any other sense we have उदकीयति, who wants water for purposes of bathing &c. धनायति 'he is greedy'; in any other sense, धनीयति who is poor, and therefore wishes to get riches.

नच्छन्दस्यपुत्रस्य ॥ ३५ ॥ पदानि ॥ न, छन्दसि, अ, पुत्रस्य ॥

वृत्तिः ॥ छन्दसि विषये पुत्रवर्जितस्यावर्णान्तस्याङ्गस्य क्यचि यदुक्तं तन्न भवति ॥

वार्त्तिकम् ॥ अपुत्रादीनामिति वक्तव्यम् ॥

35. In the Veda, the above rules causing lengthening, or the substitution of long ई for the final vowel of the stem, do not apply, except in the case of पुत्र ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

CSL

Thus मित्रयुः, संस्वेदयुः, देवाञ् जिगाति सुम्नयुः ॥ But पुत्रीयन्तः, सुदानवः (Rig VII. 96. 4).

Vârt:—It should be rather stated पुत्र and the rest: as जनीयन्तोऽन्वयः ॥ See III. 2. 170, for the affix उ ॥

दुरस्युर्द्रविणस्युर्वृषण्यति रिषण्यति ॥ ३६ ॥ पदानि ॥ दुरस्युः, द्रविणस्युः, वृषण्यति, रिषण्यति, ॥

वृत्तिः ॥ दुरस्युः द्रविणस्युः वृषण्यति रिषण्यति एतानि छन्दसि निपात्यन्ते ॥

36. In the Veda दुरस्यु, द्रविणस्यु, वृषण्यति and रिषण्यति are irregularly formed.

As अविर्योना दुरस्युः, (= दुष्टीयति with the affix क्यच् added to दुष्ट), द्रविणस्यु र्विपन्यया (द्रविणीयति, here द्रविणस् is substituted for द्रविण similarly). वृषण्यति = वृषीयति (वृषण् substituted for वृष) ॥ रिषण्यति = रिष्टीयति (रिषण् substituted for रिष्ट) ॥

अश्वाघस्यात् ॥ ३७ ॥ पदानि ॥ अश्व, अघस्य, आत्, ॥

वृत्तिः ॥ अश्व अघ इत्येतयोः क्यचि परतः छन्दसि विषये आकारादेशो भवति ॥

37. In the Veda, long आ is substituted for the final of अश्व and अघ, before the Denominative क्यच् ॥

As अश्वायन्तो मघवन् (Rig VII. 32. 23), मा त्वा वृका अघायवो विदन् ॥ This also indicates that other words do not lengthen their vowel in the Veda before क्यच्, as taught in VII. 4. 35. See Vârtika to III. 1. 8. The word अघायु occurs in Rig I. 120. 7, 27; 3.

देवसुम्नयोर्यजुषि काठके ॥ ३८ ॥ पदानि ॥ देव सुम्नयोः, यजुषि, काठके, ॥

वृत्तिः ॥ देव सुम्न इत्येतयोः क्यचि परत आकारादेशो भवति यजुषि काठके ॥

38. Long आ is substituted for the final of देव and सुम्न before the Denominative क्यच् in Yajush Kâṭhaka.

As देवायन्तो यजमानाः सुम्नायन्तो हवामहे ॥ Why in the Yajus? Observe देवाञ्जिगाय सुम्नयुः ॥ Why do we say in the Kâṭhaka? Observe सुम्नयुरिदमासात् ॥

कव्यध्वरपृतनस्यर्चि लोपः ॥ ३९ ॥ पदानि ॥ कवि, अध्वर, पृतनस्यः, ऋचि, लोपः ॥

वृत्तिः ॥ कवि अध्वर पृतना इत्येतेषामङ्गानां क्यचि परतो लोपो भवति ऋचि विषये ॥

39. In the Rig Veda, the final of कवि, अध्वर and पृतना is dropped before the Denominative क्यच् ॥

As कव्यन्तः सुमनसः (not in the Rig Veda), अध्वर्यन्तः (not in this case in the Rig Veda). पृतन्यन्तस्तिष्ठन्ति (not in this connection in the Rig. Veda). The examples given above are of Kâśikâ: according to Pro. Bohtlingk none of them are from the Rig Veda. The following are given by Bhattoji Dikshita in his Siddhanta Kaumudi: स पूर्वया निविदा कव्यतायोः (Rig I. 96. 2) अध्वर्युं वा मधुपाणिम् (Rig X. 41. 3), दमयन्तं पृतन्युम् ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

द्यतिस्यतिमास्थामित्ति किति ॥ ४० ॥ पदानि ॥ द्यति, स्यति, मा, स्थाम्, इत्, ति, किति ॥

वृत्तिः ॥ द्यति स्यति मा स्था इत्येतेषामङ्गानामिकारादेशो भवति तकारादौ किति प्रत्यये परतः ॥

40. Short इ is substituted for the final of दो, सो, मा and स्था, before an affix beginning with त् and having an indicatory क् ॥

As निर्दितः and निर्दितवान्; अवसितः and अवसितवान्, मितः and मितवान्; स्थितः and स्थितवान्, all with क्त and क्तवतु ॥ Why before त्? Observe अवदाय ॥ Why before a कित् affix? Observe अवदाता with तृच् ॥

शाछोरन्यतरस्याम् ॥ ४१ ॥ पदानि ॥ शा, छोः, अन्यतरस्याम् ॥

वृत्तिः ॥ शा छा इत्येतयोरन्यतरस्यामिकारादेशो भवति तकारादौ किति प्रत्यये परतः ॥

वार्त्तिकम् ॥ श्यतेरित्वं व्रते नित्यमिति वक्तव्यम् ॥

Kârikâ:—देवत्रातो गलो ग्राह इतियोगे च सद्विधिः ।
मिथस्ते न विभाष्यन्ते गवाक्षः संशितव्रतः ॥

41. Short इ is optionally substituted for the final of शा (शो) and छा (छो), before an affix beginning with त् and having an indicatory क ॥

As निशितं or निशातम्, निशितवान् or निशातवान्; अवच्छितं, अवच्छितवान् or अवच्छातं, अवच्छातवान् ॥ The शा *always* takes the इ when it means a vow: as संशितो ब्राह्मणः = संशितव्रतः ॥ The rule of this sûtra thus becomes a vyavasthita vibhâshâ. Other examples of such vyavasthita vibhâshâ are to be found in VIII. 2. 56, where त्रात and त्राण past participles are formed with त or ण, but त्रात is *only* employed in names as देवत्रातः &c, and never त्राण, while in denoting action both forms are valid: similarly by VIII. 2. 21, गल and गर are both formed, but गल *alone* is used when 'neck' is meant, and गर *alone* when 'poison' is indicated; optionally both when an action is meant. Similarly by III. 1. 143, ग्राह and ग्रह are formed, but ग्राहः is *only* used when 'a crocodile' is meant, and ग्रहः *alone* is employed when a 'planet' is indicated. Similarly the addition of the Present Participle affix शतृ and शानच् under III. 2. 126, is debarred when इति is added, as हन्ति इति पलायते, वर्षतीति धावति ॥ In all the above examples, the option though taught generically, should be limited to specific cases; as also in the examples गवाक्षः 'a window', and गोऽक्षम् 'cow's eye' (VI. 1. 123) and संशितव्रतः ॥ In short, we should limit a general vibhâshâ to a vyavasthita-vibhâshâ, on the maxim व्यवस्थितविभाषा विज्ञानात् सिद्धम् ॥

दधातेर्हिः ॥ ४२ ॥ पदानि ॥ दधातेः, हिः ॥

वृत्तिः ॥ दधातेरङ्गस्य हीत्ययमादेशो भवति तकारादौ किति प्रत्यये परतः ॥

42. हि is substituted for धा (दधाति) before an affix beginning with त and having an indicatory क ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

As हितः, हितवत्, हित्वा ॥

जहातेश्च क्त्वि ॥ ४३ ॥ पदानि ॥ जहातेः, च, क्त्वि ॥

वृत्तिः ॥ जहातेरङ्गस्य हीत्ययमादेशो भवति क्त्वाप्रत्यये परतः ॥

43. हि is substituted for हा (जहाति) before क्त्वा ॥

As हित्वा राज्यं वनम् गतः, हित्वा गच्छति ॥ The rule does not apply to हा जिहीते ॥ There we have हात्वा गतः ॥

विभाषा छन्दसि ॥ ४४ ॥ पदानि ॥ विभाषा, छन्दसि ॥

वृत्तिः ॥ जहातेरङ्गस्य विभाषा हीत्ययमादेशो भवति छन्दसि विषये क्त्वाप्रत्यये परतः ॥

44. हि is optionally substituted for हा before क्त्वा in the Chhandas.

As हित्वा शरीरं यातव्यं, or हात्वा also. The long ई of VI. 4. 62 does not take place also as a Vedic irregularity.

सुधितवसुधितनेमधितधिष्वधिषीय च ॥ ४५ ॥ पदानि ॥ सुधित, वसुधित, नेमधित, धिष्व, धिषीय, च ॥

वृत्तिः ॥ सुधित वसुधित नेमधित धिष्व धिषीय इत्येतानि छन्दसि विषये निपात्यन्ते ॥

45. These five Vedic forms are irregularly formed, सुधित, वसुधित, नेमधित, धिष्व and धिषीय ॥

Of these five, सुधित, वसुधित and नेमधित are formed from the root धा with the affix क्त, preceded by सु, वसु and नेम ॥ As गर्भं माता सुधितम् (=सुहितम्), वसुधितमग्नौ जुहोति (=वसुहितं), नेमधिता बाधन्ते (=नेमहिता) ॥ धिष्व is Imperative 2nd Per. Sg. of धा, there is no reduplication, as धिष्व सोमम्=धत्स्व ॥ धिषीय is Benedictive Atmanepada 1st Per. Sg. of धा, the regular form being धासीय ॥

दो दद् घोः ॥ ४६ ॥ पदानि ॥ दः, दत्, घोः ॥

वृत्तिः ॥ दा इत्येतस्य घुसंज्ञकस्य ददित्ययमादेशो भवति तकारादौ किति प्रत्यये परतः ॥

46. For दा, when it is a Ghu (I. 1. 20), there is substituted दद् before a कित् affix beginning with त् ॥

As दत्तः, दत्तवान्, दत्तिः ॥ Why of दा? Observe धीतः, धीतवान् from धेट् ; and the long ई is by VI. 4. 66. Why when it is a Ghu? Observe दातं बर्हिः from दाप् 'to cut', and अवदातं मुखं from दैप् "to cleanse'. The substitute is दथ् ending in थ, according to an *Ishti*.

Kârikâ:—दान्ते दोषो दीर्घत्वं स्याद्, दान्ते दोषो निष्ठा नत्वम् ।
धान्ते दोषो धत्वं प्राप्तिस्, थान्तेऽदोष स्तस्मात् थान्तम् ॥

If the substitute be दत् ending in त्, then it would require the lengthening taught in VI. 3. 124. (N. B. The sûtra दस्ति should be interpreted as 'the vowel of the Preposition is lengthened before a substitute of दा which *ends* in त्', in order to make this objection applicable. That sûtra however is capable of another interpretation). If the substitute be दद् ending in द् then the Nishṭhâ त would be changed to न by VIII. 2. 42: as in भिद्+त= भिन्नः ॥ If the substitute be दध् ending in ध्, then by VIII. 2. 40; the Nishṭhâ त would be changed to ध ॥ Hence the substitute is दथ् ॥ If

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

CSL

however, the sûtra VI. 3. 124, is interpreted as "the vowel of a preposition is lengthened before a substitute of दा which *begins* with त् ", then the substitute may be दत् also without any harm. Even if the substitute be दद् or दध्, the apprehended त् and ध् substitutions will not take place, on the maxim सन्निपातलक्षणो विधि रनिमित्तं तद्विघातस्य ॥

The following are exceptions to VII. 4. 47, अवदत्तं, विदत्तं, प्रदत्तं, सुदत्तं, अनुदत्तं and निदत्तं ॥ Or the words अव &c, here are not Upasargas. See I. 4. 57.

Kârikâ:—अवदत्तं विदत्तं च प्रदत्तं चादिकर्म्मणि ।
सुदत्तमनुदत्तं च निदत्तमिति चेष्यते ॥

The word आदिकर्मणि qualifies pradatta only. The word च shows that regular forms अवत्तं, वित्तं, प्रत्तं, &c also are valid.

अच उपसर्गात्तः ॥ ४७ ॥ पदानि ॥ अचः, उपसर्गात्, तः ॥

वृत्तिः ॥ अजन्तादुपसर्गादुत्तरस्य दा इत्येतस्य घुसंज्ञकस्य त इत्ययमादेशो भवति तकारादौ किति ॥

वार्त्तिकम् ॥ द्यतेरित्वात्स्यत्त इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ॥

47. त् is substituted for the ghu दा before a कित् affix beginning with त, when a Preposition ending in a vowel precedes it.

The examples under the present sûtra are प्रत्तं, अवत्तं, नीत्तं, परीत्तं ॥ For the lengthening see VI. 3. 124. Why do we say 'ending in a vowel'? Observe निर्दत्तम् दुर्दत्तम् ॥ Why 'after an Upasarga only''? Observe दधि दत्तम्, मधु दत्तम् ॥ Why 'the दा called Ghu'? Observe अवदात्तं मुखं from दैप् ॥

Obj. The word उपसर्गात् in the sûtra is in the Ablative case, and by I. 1. 67, the substitute त् should replace only the *first* letter of दा, how does it replace the *whole*?

Ans—The word अचः is to be repeated in the sûtra, one अचः being in the Ablative case and qualifying उपसर्गात्, and the other अचः being in the Genitive case, showing the sthânin to be आ, as "after an Upasarga ending in a vowel, त् is substituted *for the vowel* of दा". Or the word अस्य may be read into this sûtra from VII. 4. 32. Or उपसर्गात्तः consists of three त्'s, the substitute being त्त, and being a substitute of more than one letter, it replaces the *whole* of दा (I. 1. 55). In the following sûtra अपोभि, the अचः in the Ablative case is understood, and therefore त् replaces only प् ॥

Vârt:—After a Preposition ending in a vowel, त is substituted for दा (दो), when इ would have been substituted otherwise for its final by VII. 4. 40. As अवत्तम्, प्रत्तम् जुहोति and नीत्तं, वीत्तं ॥

अपो भि ॥ ४८ ॥ पदानि ॥ अपः, भिः ॥

वृत्तिः ॥ अप् इत्येतस्याङ्गस्य भकारादौ प्रत्यये परतस्त इत्ययमादेशो भवति ॥

48. त् is substituted for the final of the stem अप् before a case-ending beginning with भ् ॥

As अद्भ्याम, अद्भिः, अद्भ्यः ॥ Why beginning with a भ? Observe अप्सु ॥

In the Veda, त् is substituted before भ, for the final of स्ववस्, from सु + अव् + असुन्; meaning शोभनमवनं येषां; स्वतवस् from the root तु meaning स्वं तवो येषां; मास and उषस्, as स्ववद्भिः, स्वतवद्भिः, माद्भिरिष्टा इन्द्रो वृत्रहा, समुषद्भिरजायथाः ॥ The word मास becomes मास by VI. 1. 63.

सः स्यार्द्धधातुके ॥ ४९ ॥ पदानि ॥ सः, सि, आर्द्धधातुके ॥

वृत्तिः ॥ सकारान्तस्याङ्गस्य सकारादा वार्द्धधातुके परतस्तकारादेशो भवति ॥

49. त् is substituted for the final स् of a root before an Ârdhadhâtuka affix beginning with स् ॥

As वत्स्यति, अवत्स्यत्, विवत्सति, जिघत्सति ॥ Why do we say 'when ending in स'? Observe वक्ष्यति ॥ Why do we say 'beginning with स'? Observe घासः, वासः ॥ Why an ârdhadhâtuka? Observe आस्से, वस्से, from आस् 'to sit' and वस् 'to cover'; both Adâdi roots.

तासस्त्योर्लोपः ॥ ५० ॥ पदानि ॥ तास्अस्त्योः, लोपः ॥

वृत्तिः ॥ तासेरस्तेश्च सकारस्य सकारादौ प्रत्यये लोपो भवति ॥

50. The final स् of तास् (the character of the second Future) and that of अस् 'to be', is elided before an affix beginning with स् ॥

As कर्त्तासि, कर्त्तासे, स्वमसि, व्यति से ॥ See VI. 4. 111. In से the अ and स् both of अस् have been elided, the अ by VI. 4. 111, and स् by the present sûtra, so that the mere suffix से remains, which however here is a finite verb: hence the स, is not changed to ष ॥ See VIII. 3. 111.

रि च ॥ ५१ ॥ पदानि ॥ रि, च ॥

वृत्तिः ॥ रेफादौ च प्रत्यये परतः तासस्त्योः सकारस्य लोपो भवति ॥

51. The स् of तास् and अस् is dropped before an affix beginning with a र् ॥

As कर्त्तारौ, कर्त्तारः, अध्येतारौ, अध्येतारः ॥ The स् of अस् 'to be' is elided in the Perfect, because it is there that a र् beginning affix can follow it. Thus व्यतिरे (See VI. 4. 111). According to the reading of Padamanjari, there can be no example of अस् ॥ अस्तेरुदाहरणं न प्रदर्शितं, रेफादेरसम्भवात् ॥

ह एति ॥ ५२ ॥ पदानि ॥ हः, एति ॥

वृत्तिः ॥ तासस्त्योः सकारस्य हकारादेशो भवति एति परतः ॥

52. For the स् of तास् and अस् there is substituted ह् before the personal-ending ए ॥

As कर्त्ताहे, and व्यति हे from अस् ॥ See VI. 4. 111. The ह substitution does not take place before the Personal ending एश् (III. 4. 8), as एधामासे ॥ The reason of this is that the ए referred to in this sûtra, is that ए which can come after तास्; and that very ए should also come after अस् ॥ The ए that can

come after तास् is the 1st Person singular ए; and not this ए of the Perfect 3rd Person singular. Others say, this even sârvadhâtuka, and therefore not here सुप्तोऽहं त्वां प्रेक्षामासे ॥

यीवर्णयोर्दीधीवेव्योः ॥ ५३ ॥ पदानि ॥ यि, इवर्णयोः, दीधी, वेव्योः ॥

वृत्तिः ॥ यकारादाविवर्णादौ च परतो दीधीवेव्योर्लोपो भवति ॥

53. The final of दीधी and वेवी falls before an affix beginning with य्, इ or ई ॥

Thus आदीध्य and आवेव्य गतः, आदीध्यते, and आवेव्यते before य ॥ आदीधित्, आवेवित्; आदीधीत and आवेवीत ॥ Why before य, इ or ई? Observe आदीध्यनम् and आवेव्यनम् ॥ The long ई in यी is a sûtra वैचित्र, for यिवर्णयोः would have been enough.

सनि मीमाघुरभलभशकपतपदामच इस् ॥ ५४ ॥ पदानि ॥ सनि, मी, मा, घु, रभ, लभ, शक, पत, पदा म, अचः, इस् ॥

वृत्तिः ॥ सनि प्रत्यये सकारादौ परतो मी मा घु रभ लभ शक पत पद इत्येतेषामङ्गानामचः स्थाने इसित्ययमादेशो भवति ॥

वार्त्तिकम् ॥ सनि राधो हिंसायामच इस्वक्तव्यः ॥

54. इस् is substituted for the root-vowel of मी, मा, दा and धा (घु), रभ्, लभ्, शक्, पत् and पद् when the Desiderative सन् beginning with स् (i. e. not taking the augment इ) follows.

The मी includes मीनाति (Kryâdi 4), and मिनोति (मि of Svâdi 4) for मि assumes the form मी by VI. 4. 16 Thus मित्सति, प्रमित्सति ॥ The मा denotes all the roots which assume the form मा, on the maxim गामादा ग्रहणेष्वविशेषः "The terms गा, मा or दा when they are employed in Grammar denote both the original roots गा, मा and दा and also the roots which are changed to गा, मा and दा" ॥ They are मा and माङ् माने, and मेङ् प्रणिदाने ॥ Thus मित्सते, अप मित्सते ॥ घु—दित्सति, धित्सति; रभ्—आरिप्सते, लभ्—आलिप्सते, शक्—शिक्षति, पत्—पित्सति, पद्—प्रपित्सते ॥ In the roots that end in a vowel, the स् of इस् is changed to त् by VII. 4. 49, and in the roots that end in a consonant, this स् is dropped, according to VIII. 2. 29. The reduplication falls by VII. 4. 58.

Why do we say 'when the Desiderative follows'? Observe दास्यति ॥ The word सि is understood here from VII. 4. 49, so the rule will not apply when the Desiderative takes the augment इट्, as प्र पतिषति ॥ Here पत् optionally takes इट् under the vârtika सनिपतिदरिद्राणामुपसंख्यानम् ॥

Vârt:—The इस् comes after the root-vowel of राध् in the Desiderative, when the sense is that of to injure. As प्रति रित्सति ॥ Why do we say when the sense is that of 'to injure'? Observe आरि रात्सति ॥

आप्ज्ञप्यृधामीत् ॥ ५५ ॥ पदानि ॥ आप्, ज्ञप्, ऋधाम्, ईत् ॥

वृत्तिः ॥ आप ज्ञपि ऋध इत्येतेषामङ्गानामच ईकारादेशो भवति सनि सकारादौ परतः ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

55. For the vowel of the roots आप्, ज्ञपि and ऋध् there is substituted long ई before the सन् of the Desiderative, when it begins with स् ॥

Thus आप्—ईप्सति, ज्ञपि—ज्ञीप्सति, ऋध्—ईर्त्सति (I. 1. 51.). The reduplication is dropped by VII. 4. 58. In the Causative stem ज्ञपि there are two vowels, the इ (णि) is dropped by pûrva-vipratishedha (the prior debarring the subsequent) according to VI. 4. 51, and ई substituted for अ according to the present sûtra. The word सन् is to be read into the sûtra, otherwise प्रापस्यति ॥ The सन् must begin with स् i.e. should not take the इट् augment, as in जिज्ञपयिषति, अर्दिधिषति ॥ The roots ज्ञपि and ऋध् are optionally सेट् in the Desiderative by VII. 2. 49.

दम्भ इच्च ॥ ५६ ॥ पदानि ॥ दम्भः, इत्, च ॥

वृत्तिः ॥ दम्भेरच इकारादेशो भवति चकारादीच्च सनि सकारादौ परतः ॥

56. For the vowel of the root दम्भ् there is substituted इ as well as ई before the सन् of the Desiderative, when it begins with स् ॥

As धीप्सति or धिप्सति ॥ But दिदम्भिषति before the सेट्सन् ॥ The reduplication falls off by VII. 4. 58.

मुचोऽकर्मकस्य गुणो वा ॥ ५७ ॥ पदानि ॥ मुचः, अकर्मकस्य, गुणः वाः ॥

वृत्तिः ॥ मुचोऽकर्म्मकस्य गुणो वा भवति सनि सकारादौ परतः ॥

57. When मुच् has an Intransitive signification, Guṇa is optionally substituted for its vowel before the aniṭ सन् of the Desiderative.

By I. 2. 10, after a root ending in a consonant, the सन् is like कित् and does not cause Guṇa. The present sûtra ordains it optionally. As मोक्षते or मुमुक्षते वत्सः स्वयमेव ॥ In the Transitive there is one form only, as मुमुक्षति वत्सं देवदत्तः ॥ मुच् becomes Intransitive when it has a Reflexive significance, or when it expresses a mere action. The reduplication is elided by VII. 4. 58.

अत्र लोपोऽभ्यासस्य ॥ ५८ ॥ पदानि ॥ अत्र, लोपः, अभ्यासस्य ॥

वृत्तिः ॥ यदेतत्प्रक्रान्तं सनि मीमेत्यादि मुचोकर्मकस्य गुणेनेति यावत् अत्राभ्यासलोपो भवति ॥

58. The reduplicate is dropped under the circumstances mentioned in the foregoing sûtras VII. 4. 54 to VII. 4. 57.

The examples are given under the above-mentioned sûtras. The word 'of the reduplicate' अभ्यासस्य is to be supplied in all the subsequent sûtras upto the end of the chapter. Thus Sûtra VII. 4. 59, says 'a short is to be substituted', we must supply the words 'for the reduplicate' to com-

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA · संस्कृति मंत्रालय · भारत सरकार

GSL

plete the sense : as डुढौकिषते, तुत्रौकिषते ॥ The word अच in the sûtra indicates that the reduplication is not to be elided, when an affix is treated *like* सन् but is not actually सन् ॥ Thus चङ्-Aorist is treated like सन् by VII. 4. 93 ; but the reduplication will not be dropped there : as अमीमपत्, अदीदपत् ॥ Some say the word अत्र here indicates that the *whole* of the reduplicate is dropped, and not only its final letter. Others elide the whole of the reduplicate on the maxim नानर्थकेऽलोऽन्त्यविधिः ॥ "The rule I. 1. 52, by which a substitute should take the place of only the final letter of that which is exhibited in the Genitive case, is not valid, where what is exhibited in the Genitive is meaningless".

ह्रस्वः ॥ ५९ ॥ पदानि ॥ ह्रस्वः ॥

वृत्तिः ॥ ह्रस्वो भवत्यभ्यासस्य ॥

वार्त्तिकम् ॥ अभ्यासस्यानचि ॥

वार्तिकम् ॥ चरि चलि पति वदीनां वा द्वित्वमच्याक् चाभ्यासस्य इति वक्तव्यम् ॥

59. A short is substituted for the long vowel of the reduplicate.

As डुढौकिषते, तुत्रौकिषते, डुढौके, तुत्रौके, अडुढौकत्, अतुत्रौकत ॥

Vârt :—The shortening takes place before affixes other than अच् (III. 1. 134). Before अच्, the roots चर्, चल्, पत् and वद् are reduplicated, and the augment आक् added to the reduplicate. See VI. 1. 12 Vârt. This augment when added to the reduplicate, is not to be shortened by this rule : and because this is not to be shortened, also indicates that the consonants of the reduplicate other than the first are also not dropped : as चराचरः, चलाचलः, पतापतः, वदावदः ॥

हलादिः शेषः ॥ ६० ॥ पदानि ॥ हल् आदिः, शेषः ॥

वृत्तिः ॥ अभ्यासस्य हलादिः शिष्यते अनादिर्लुप्यते ॥

60. Of the consonants of the reduplicate, only the first is retained, the remainders are dropped.

As जग्लौ, मम्लौ, पपाच, पपाठ, आट, आटतुः, आटुः ॥ This rule ordains the retention of the initial consonant, if any, and elision of the non-initials in the reduplicate. If the root begins with a vowel as अट्, there being no initial consonant, in अट् अट्, the ट् will be elided of course. The word हलादिः should not be construed as a Genitive Tatpurusha 'first among the consonants', for then in अक्ष्+लिट्=अक्ष् अक्ष्, the ष् only would be elided, and क retained.

The word शेषः or शिष्यते here means अवस्थाप्यते 'is retained'. The word हलादिः is not a compound. For had it been a compound, then if it is a Karmadhâraya, the word आदि should stand first ; if it be a Genitive compound then the first among compound consonants would be retined and we could not get the form आनक्ष from अक्ष. The word abhyâsa is to be taken in the sense of jâti or kind, i.e. in the jâti which is collectively called abhyâsa, the consonant that stands first in respect to abhyâsa, is retained, and not the consonant standing

in any other portion of it. So that all consonants, where ever they may be situate in the body of an abhyâsa, whether in the beginning or middle or end, are dropped, except one with which the abhyâsa begins. Thus if the abhyâsa begins with a simple consonant, it is retained; if it begins with a conjunct consonant, the first is only retained; and if the consonant or consonants are not in the beginning they are all dropped.

Others say, the word शेषः here means "retention along with the cessation of others". Therefore, though literally the word शेषः or retention appears to be the principal word in this sûtra, yet as a matter of fact, it is secondary, because the injunction is not with regard to retention, but with regard to cessation. The rule is not "Retain the first consonant"; but "Drop every consonant but the first, if there be a first consonant". Or the sûtras 59 and 60, may be combined and read thus: ह्रस्वोऽहल् "The abhyâsa becomes short and also without consonant". आदिशेषः "The first consonant is retained". Or the sûtras may be divided thus:—

(1) 'A short vowel is substituted in the abhyâsa'.

(2) 'The consonants of abhyâsa are all elided'.

(3) The first is retained.

The sûtras 59 and 60 must be joined by sandhi "ह्रस्वोऽहलादिशेषः", and then we shall be able to read an elided अ between ह्रस्व and हल्, as if it was a compound of ह्रस्व and अहल् ॥

शर्पूर्वाः खयः ॥ ६१ ॥ पदानि ॥ शर्पूर्वाः, खयः ॥

वृत्तिः ॥ अभ्यासस्य शर्पूर्वाः खयः शिष्यन्ते ॥

वार्त्तिकम् ॥ खर्पूर्वाः खय इति वक्तव्यम् ॥

61. Of a reduplicate, the hard consonants (aspirate and unaspirate) when preceded by a sibilant, are only retained, the other consonants are elided.

As चुश्च्योतिषति, from ścyutir ksharaṇe, तिष्ठासति, पिस्पन्दिषते ॥ Why do we say 'when preceded by a sibilant'? Observe पपाच ॥ Why do we say hard consonants? Observe सस्नौ ॥

Vârt:—It should be said rather, a hard consonant preceded by a hard consonant or a sibilant is only retained: and the खर् consonants are elided: as in उचिच्छिषति, here उछ् becomes उच्छ् by the augment तुक् (तुक्); in the reduplicate the च् should be elided, and छ् retained out of च्छ; and not च् retained and छ् elided; for the च् represents त्, and if this were retained, it would be त् and not च् that would be heard: for by VIII. 2. 1, the change of त् to च् is asiddha for the purposes of this rule.

कुहोश्चुः ॥ ६२ ॥ पदानि ॥ कुहोः, चुः ॥

वृत्तिः ॥ अभ्यासस्य कवर्गहकारयोश्चवर्गादेशो भवति ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GL

62. For the Guttural and ह् of a reduplicate there is substituted a Palatal.

As चकार, चखान, जगाम, जघान, जहार, जिहीर्षति, जह्रौ ॥

न कवतेर्यङि ॥ ६३ ॥ पदानि ॥ न, कवतेः, यङि ॥

वृत्तिः ॥ कवतेरभ्यासस्य यङि परतश्चुर्न भवति ॥

63. The Palatal is not substituted for the Guttural of the reduplicate of कु (कवते) in the Intensive.

As कोकूयते उष्ट्रः, कोकूयते खरः ॥ The कु here is कुङ् (Bhu. 999), and not कु 'to make sound' (Ad. 33, कौति), nor कुङ् (Tud. 108, कुवति) ॥ Of those two, we have चोकूयते ॥ Why do we say in the Intensive? Observe चुकुवे ॥

कृषेश्छन्दसि ॥ ६४ ॥ पदानि ॥ कृषेः, छन्दसि ॥

वृत्तिः ॥ कृषेश्छन्दसि विषये यङि परतोऽभ्यासस्य चुर्न भवति ॥

64. The Palatal is not substituted for the Guttural of the reduplicate of कृष् in the Veda, when in the Intensive.

As करीकृष्यते यज्ञकुणपः ; otherwise चरीकृष्यते कृषीवलः ॥

दाधर्त्तिदर्द्धर्त्तिदर्द्धर्षिबोभूतुतेतिक्तेलर्ष्यापनीफणत्संसनिष्यदत्करिक्रत्कनिक्रदद्भरिभ्रद्दविध्वतो दविद्युतत्तरित्रतः सरीसृपतंवरीवृजन्मर्मृज्यागनीगन्तीति च ॥ ६५ ॥ पदानि ॥ दाधर्त्ति, दर्द्धर्त्ति, दर्द्धर्षि, बोभूतु, तेतिक्ते, अलर्षि, आपनीफणत्, संसनिष्यदत् , करिक्रत् कनिक्रदत्, भरिभ्रत्, दविध्वतः, दविद्युतत्, तरित्रतः, सरीसृपतम्, वरीवृजत्, मर्मृज्य, आगनी गन्ति, इति, च ॥

वृत्तिः ॥ दाधर्त्ति दर्धर्ति दर्द्धर्षि बोभूतु तेतिक्ते अलर्षि आपनीफणत् संसनिष्यदत् करिक्रत् कनिक्रदत् भरिभ्रत् दविध्वतः दविद्युतत् तरित्रतः सरीसृपतं वरीवृजत् मर्मृज्य आगनीगन्ति इत्येतानि अष्टादश छन्दसि विषये निपात्यन्ते ॥

65. In the Veda are found the following eighteen irregularly reduplicated forms :—1 dâdharti, 2 dardharti, 3 dardharshi, 4 bobhûtu, 5 tetikte, 6 alarshi, 7 â panîphaṇat, 8 sam sanishyadat. 9 karikrat, 10 kanikradat, 11 bharibhrat, 12 davidhvataḥ, 13 davidyutat, 14 taritrataḥ, 15 sarîsṛpatam, 16 varîvṛjat, 17 marmṛjya and 18 â ganîganti.

The word छन्दसि is drawn in to this sûtra, by force of च ॥ The form दाधर्त्ति, is either from the Causative of the root धृङ् अवस्थाने or from धृञ्, in the श्लु or यङ् लुक्, there is lengthening of the abhyâsa and elision of णि ॥ (2) So also दर्धर्ति is the form in ślu, with रुक् augment of the abhyâsa. (3) दर्धर्षि if it be a form of यङ् लुक्, there is no irregularity. (4) बोभूतु is from भू in the Intensive (यङ् लुक्), Imperative, irregularly without guṇa. Q. There is no necessity of including this, because there would be no guṇa regularly even under VII. 3.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

CSL

88? Ans. The inclusion of बोभूतु is a jñâpaka, indicating that in every other case, the guṇa is not prohibited in the Intensive (यङ् लुक्), as बोभोति, बोभवीति (लट् with ईट् VII. 3. 94) (5) तेतिक्ते is from तिज् in the Intensive yaṇ luk, âtmanepada is irregular. Q. The यङ् is ङित् and therefore by pratyaya lakshaṇa rule (I. 1. 62) read with I. 3. 12, the यङ् लुक् will be âtmanepadi, where is the necessity of reading this nipâtan? Ans. The âtmanepada nipâtan is a jñapaka, that in the Intensive yaṇ luk the âtmanepada affixes are not employed. (6) अलर्षि is from the root ऋ (इयर्ति), in Present, 2nd Person, the र् of abhyâsa is not elided, though required by VII. 4. 60, and this र् is changed to ल् irregularly. This form is found in the 3rd Person also, as अलर्ति दक्षः॥ (7) आ पनीफणत् is from फण् with आ augment, and शतृ affix is added to यङ् लुक्, and in the reduplicate नी is added. (8) संसनिष्यदत् is from स्यन्द with the Preposition सम्, in the Intensive yaṇ luk, with शतृ affix, नि being added in the abhyâsa, the root स is changed to ष॥ The Preposition सं is not absolutely necessary, with other Prepositions also we have this form, as आ सनिष्यदत्॥ (9) करिक्रत् is from कृ (करोति), in the Intensive yaṇ luk, with शतृ, in the abhyâsa there is no palatal change (VII. 4.62), and रि is added to the reduplicate. (10) कनिक्रदत् from क्रन्द in the Aorist with च्ले, reduplication, there is no chutva (VII. 4. 62) of the reduplicate, and the augment नि is added. In the secular literature, the form is अक्रन्दीत्॥ (11) भरिभ्रत् from भृ (बिभर्ति) in yaṇ luk with शतृ, without इ of VII. 4. 76, without jaśtva, and रि is added to the reduplicate. (12) दविध्वतः from ध्वृ (ध्वरते) in the yaṇ luk, śatṛ, plural number Nominative. The वि is added to the reduplicate, the ऋ is elided, दविध्वतः रश्मयः सूर्यस्य॥ (13) दविद्युतत् is from dyut, yaṇ luk with śatṛ, there is no vocalisation of the reduplicate, with अ change and वि augment. (14) तरित्रतः from तॄ (तरति) with ślu, śatṛ, genitive singular: and रि added to abhyâsa. (15) सरीसृपत् from सृप् with ślu, śatṛ, Accusative with री added to abhyâsa. (16) वरीवृजत् from वृज् with ślu, śatṛ and री augment. (17) मर्मृज्य from मृज् with लिट् (Perfect) णल्, रु added to abhyâsa, and य added to the root, and there is no vṛiddhi, because there is no short penultimate now. In fact VII. 2. 114 is to be qualified by the words लघूपध from VII. 3. 86. (18) आ गनीगन्ति is from गम् with the Preposition आ, in the Perfect, with ślu, there is no chutva (VII. 4. 62), and augment नी is added. गन्त्वन्ती वेश गनीगन्ति कर्णयम्॥

The word इति in the aphorism indicates that other forms, similar to these, are also to be included.

उरत्॥ ६६॥ पदानि॥ उः, अत्॥

वृत्तिः॥ ऋवर्णान्तस्याभ्यासस्याकारादेशो भवति॥

66. अत् (I. 1. 51) is substituted for the ऋ or ॠ of the reduplicate.

As ववृते, ववृधे, शशृधे, नर्नर्त्ति, नरिनर्ति नरीनर्ति॥ The र् is elided by VII. 4. 60. In the Inten sives VII. 4. 90 &c, are applied, by which after the substitution of अत्

by the present sûtra, we apply those sûtras and add रीक रुक्, रिक् &c: for the maxim is अभ्यासविकारेषु अपवादो नोत्सर्गान् विधीन् बाधते "so far as the changes of a reduplicative syllable are concerned special (apavâda) rules do not supersede the general (utsarga) rules".

द्युतिस्वाप्योः, संप्रसारणम् ॥ ६७ ॥ पदानि ॥ द्युतिः स्वाप्योः, सम्प्रसारणम् ॥

वृत्तिः ॥ द्युति स्वापि इत्येतयोरभ्यासस्य संप्रसारणं भवति ॥

67. There is vocalisation of the half-vowel of the reduplicate of द्युत् and स्वापि (Causative of स्वप्) ॥

As वि दिद्युतत्, वि दिद्योतिषते, वि दिद्युतिषते, (I. 2. 26) वि देद्युत्यते ॥ स्वापि—सुष्वापयिषति ॥ The Causative of स्वप् is taken here, and the vocalisation takes place then only, when it is immediately followed by an affix which causes reduplication. Therefore not here, स्वापि + ण्वुल् = स्वापकः ; स्वापक + क्यच् = स्वापकीय, स्वापकीय + सन् = सिष्वापकीयिषति ॥

The simple root स्वप् will get vocalised in its reduplicate by VI. 1. 15, 17 in the Perfect. The Desiderative of स्वप् is कित् by I. 2. 8, and therefore the reduplicate of स्वप् will be vocalised before सन् by VI. 1. 15. The reduplicate of स्वप् will be vocalised in the Intensive also by VI. 1. 19.

Quere:—Does the reduplicate of the Desiderative of the Denominative verb द्योतकीयति get vocalised or not.

व्यथो लिटि ॥ ६८ ॥ पदानि ॥ व्यथः, लिटि ॥

वृत्तिः ॥ व्यथेर्लिटि परतोऽभ्यासस्य संप्रसारणं भवति ॥

68. There is vocalisation of the half-vowel of the reduplicate of व्यथ् in the Perfect.

As विव्यथे, विव्यथाते, विव्यथिरे ॥ This ordains the vocalisation of य, which otherwise would have been elided as being a non-initial consonant (VII. 4. 60). The vocalisation of व् is prevented by VI. 1. 37. Why do we say in the Perfect? Observe वाव्यथ्यते ॥

दीर्घ इणः किति ॥ ६९ ॥ पदानि ॥ दीर्घः, इणः, किति ॥

वृत्तिः ॥ इणोऽङ्गस्य योऽभ्यासस्तस्य दीर्घो भवति किति लिटि परतः ॥

69. A long vowel is substituted in the reduplicate of the root इ (एति), before a Personal ending of the Perfect, which has an indicatory क् ॥

As ईयतुः, ईयुः ॥ These are thus formed इ + अतुस् = य् + अतुः (य् substituted for इ by VI. 4. 81). Then there is reduplication, the य becomes sthânivat to इ by I. 1. 59, and we have इ य + अतुः and then by the present rule ईयतुः ॥ Why do we say before a कित् affix? Observe इयाय, इययिथ ॥

अत आदेः ॥ ७० ॥ पदानि ॥ अतः, आदेः, ॥

वृत्तिः ॥ अभ्यासस्यादेरकारस्य दीर्घो भवति लिटि परतः ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

70. A long vowel is substituted in the Perfect for the initial अ of a reduplicate.

This debars the single substitute of the form of the subsequent ordained by VI. 1. 97. Thus आट, आटतुः, आटुः ॥ Why do we say 'the *initial*'? Observe पपाच and पपाठ ॥ Thus अट् + अतुः = अट् अट् + अतुः = अ अट् + अतुः = आ अट् + अतुः ॥

तस्मान्नुड् द्विहलः ॥ ७१ ॥ पदानि ॥ तस्मात्, नुट्, द्वि-हलः ॥

वृत्तिः ॥ तस्मादतोऽभ्यासाद्दीर्घीभूतादुत्तरस्य द्विहलोऽङ्गस्य नुडागमो भवति ॥

71. After such a lengthened आ of the reduplicate, there is added the augment नुट् (न्) to the short अ of the root which ends in a double consonant.

As from अञ्च् – आ अञ्च् = आन् अञ्च्, which with the affixes of the Perfect gives us, आनञ्च, आनञ्चतुः, आनञ्चुः ॥ From अञ्ज्—आनञ्ज, आनञ्जतुः, आनञ्जुः ॥ Why do we say 'containing two consonants'? Observe आट, आटतुः, आटुः ॥

With regard to नुट् augment, ऋ is considered like र्, as आनृधतुः, आनृधुः ॥ This proceeds on a vârtika to be found under the Pratyâhâra sûtra ऐ औच् ॥ The vârtika is नुड्विधि—लादेश—विनामसु ऋकारे प्रतिविधातव्यं ॥ The examples of लादेश are क्लृप्तः, क्लृप्तवान्; (See VIII. 2. 18) and of विनाम are कर्तॄणाम् and भर्तॄणाम् ॥

अश्नोतेश्च ॥ ७२ ॥ पदानि ॥ अश्नोतेः, च ॥

वृत्तिः ॥ अद्विहलर्थ आरम्भः ॥ अश्नोतेश्च दीर्घीभूतादभ्यासादुत्तरस्य नुडागमो भवति ॥

72. After the lengthened आ of the reduplicate of अश् (अश्नोति), comes the augment नुट् (न्) before the short अ of the root in the Perfect.

This applies to a case where the root does not contain a double consonant. Thus व्यानशे, व्यानशाते, व्यानशिरे ॥ The rule applies to अश् (Svâdi 18) and not to अश् (Kryâdi 51); there we have आश, आशतुः, आशुः ॥

भवतेरः ॥ ७३ ॥ पदानि ॥ भवतेः, अः ॥

वृत्तिः ॥ भवतेरभ्यासस्याकारादेशो भवति लिटि परतः ॥

73. अ is substituted for the vowel of the reduplicate of भू in the Perfect.

As बभूव, बभूवतुः, बभूवुः, बभूवे ॥ Why do we say 'in the Perfect'? Observe बुभूषति and बोभूयते ॥

The word भवतेः is shown in the sûtra in the Active Voice, therefore the rule will not apply to Passive and Reflexive forms; as अनुबुभूवे कम्बलो देवदत्तेन ॥ This opinion of Kâśikâ, however, is not endorsed by later Grammarians

ससूवेति निगमे ॥ ७४ ॥ पदानि ॥ ससूव, इति, निगमे ॥

वृत्तिः ॥ ससूव इति निपात्यते सूतेर्लिटि परस्मैपदं वुगागमो ऽभ्यासस्य चात्वं निपात्यते ॥

74, In the Veda ससूव is irregularly formed in the Perfect.

It is derived from सू ॥ Thus ससूव स्थविरं विपश्चितान् otherwise सुषुवे ॥ Rig. IV. 18 10.

This word ससूव might well have been included in sûtra VII. 4. 65.

निजां त्रयाणां गुणः श्लौ ॥ ७५ ॥ पदानि ॥ निजाम्, त्रयाणाम्, गुणः, श्लौ ॥

वृत्तिः ॥ निजादीनां त्रयाणामभ्यासस्य गुणो भवति श्लौ सति ॥

75. Guṇa is substituted for the vowel of the reduplicate, in the Reduplicated Present form (श्लु) of निज्, विज् and विष् ॥

Thus नेनेक्ति, वेवेक्ति, वेवेष्टि ॥ The word त्रयाणां could have been spared in this sûtra, as these three roots stand at the end of a subdivision, and निजां would have denoted these three without the word trayâṇâm. The word is however used here for the sake of the subsequent sûtra. Why do we say in the reduplicated Present form? Observe निनेज in the Perfect.

भृञामित् ॥ ७६ ॥ पदानि ॥ भृञाम्, इत् ॥

वृत्तिः ॥ भृञादीनां त्रयाणामभ्यासस्येकारादेशो भवति श्लौ सति ॥

76. In the Reduplicated Present-form of the three roots भृ, मा (माङ्) and हा (ओहाङ्), इ is substituted for the vowel of the reduplicate.

As बिभर्त्ति, मिमीते, (VI. 4. 113) जिहीते ॥ The word 'three' is understood here, therefore not in ओहाक्—जहाति ॥ The rule applies in the Reduplicated Present system (श्लु) only: therefore not in बभार ॥

अर्त्तिपिपर्त्योश्च ॥ ७७ ॥ पदानि ॥ अर्त्ति-पिपर्त्योः, च ॥

वृत्तिः ॥ अर्त्ति पिपर्त्ति इत्येतयोरभ्यासस्येकारादेशो भवति श्लौ ॥

77. इ is substituted for the vowel of the reduplicate of ऋ and पृ in the Reduplicated Present-form.

As इयर्त्ति (VI. 4. 78) धूमम्, पिपर्त्ति सोमम् ॥

बहुलं छन्दसि ॥ ७८ ॥ पदानि ॥ बहुलम्, छन्दसि ॥

वृत्तिः ॥ छन्दसि विषये ऽभ्यासस्य श्लौ बहुलमिकारादेशो भवति ॥

78. इ is diversely substituted in the Veda, for the vowel of the reduplicate, in the Reduplicated Present-form.

As पूर्णां विवष्टि (from वश्), जनिमा विवक्ति (from वच्), वत्सं न माता सिषक्ति (from सच्), and जिघर्त्ति सोमम् ॥ But also ददाति, जजनम्, रथनद् as in ददातीत्येवं ह्वयात्; जजनमिन्द्रं माता यद्वीरं दधनद् धनिष्ठा ॥ All these three roots belong to Juhotyâdi class.

सन्यतः ॥ ७९ ॥ पदानि ॥ सनि, अतः ॥

वृत्तिः ॥ सनि परतोऽकारान्ताभ्यासस्येकारादेशो भवति ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

79. इ is substituted for the final short अ of the reduplicate in the Desiderative.

As पिपक्षति, यियक्षति, (VIII. 2. 36, 41) तिष्ठासति, पिपासति ॥ Why do we say in the Desiderative? Observe पपाच ॥ Why do we say "for the अ"? Observe लुलूषति ॥ Why do we say 'short अ'? Observe पापचिषते the Desiderative of the Intensive पापच्यते ॥

ओः पुयण्ज्यपरे ॥ ८० ॥ पदानि ॥ ओः, पु-यण्-जि-अपरे ॥

वृत्तिः ॥ सनीति वर्त्तते इदिति च ॥ उवर्णान्ताभ्यासस्य पवर्गे यणि जकारे चावर्णपरे परत इकारादेशो भवति सनि प्रत्यये परतः ॥

80. इ is substituted for the final उ or ऊ of a reduplicate, before a labial, a semi-vowel and before ज्, when अ or आ follows these consonants, in the Desiderative.

The word पु - यण् - जि is the Locative singular of the samâhâra dvandva compound of those three words—पु, यण् and ज् ॥ The samâsânta affix टच् (V. 4. 106) does not come, as these affixes are anitya. The word अ - परे means that after which is the letter अ ॥

Thus: 1. Labial:—पिपविषते, पिपावयिषति, बिभावयिषति ; 2. Semi-vowel:—यियविषति, यियावयिषति, रिरावयिषति, लिलावयिषति ; 3. ज—जिजावयिषति from the root जु ॥

The word पिपविषते is from पू which gets इट् augment in सन् (VII. 2. 74), then there is guṇa, and अव् substitutions, but these latter being sthanivat for reduplication (I. 1. 59), पू is doubled: and for ऊ there is substited इ by the present sûtra. पिपावयिषति is the Desiderative of the Causative of पू ॥ बिभावयिषति is the Desiderative of the Causative of भू ॥ यियविषति is the Desiderative of यु 'to mix', which is सेट् by VII. 2. 49. यियावयिषति is the Desiderative of the Causative of this root. The words रिरावयिषति and लिलावयिषति are the Desiderative of the Causatives of रौति and लुनाति ॥

This sûtra indicates the existence of the following maxim:—अद्विर्वचन निमित्तेऽपि णौ स्थानिवद् भवति, "though not the cause of reduplication, the substitute which takes place when णि follows, becomes like the original". Thus in बिभावयिषति we have भावि + सन् from भू + णि + सन्, here the आव् substitute caused by णि is sthânivat to ऊ, otherwise there would be no उ in the reduplicate to be operated upon by the present sûtra. See VI. 1. 31 also. Why do we say "for the उ or ऊ"? Observe पापच्यते, the Desiderative of which will be पापचिषति ॥ Why do we say "followed by a labial, semi-vowel or ज'? Observe भव तुनावयिषति, according to Padamanjari it is अव तुता वयिषति from the sautra root तु ॥ बुभावयिषति ॥ Why do we say 'when these consonants are followed by an अ'? Observe बुभूषति ॥

स्रवतिशृणोतिद्रवतिप्रवतिप्लवतिच्यवतीनां वा ॥ ८१ ॥ पदानि ॥ स्रवति-शृणोति-द्रवति-प्रवति-प्लवति-च्यवतीनाम् ॥

वृत्तिः ॥ स्रवति शृणोति द्रवति प्रवति प्लवति च्यवति इत्येतेषामभ्यासस्य ओरवर्णपरे यणि वा इकारादेशो भवति सनि परतः ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

CSL

81. इ is optionally substituted for the final उ of the reduplicate of स्रु, श्रु, द्रु, प्रु, प्लु and च्यु when the semi-vowel is followed by अ or आ in the Desiderative.

Thus सिस्रावयिषति or सुस्रावयिषति; शिश्रावयिषति or शुश्रावयिषति; दिद्रावयिषति or दुद्रावयिषति; पिप्रावयिषति or पुप्रावयिषति; पिप्लावयिषति or पुप्लावयिषति; चिच्यावयिषति or चुच्यावयिषति ॥ All these are Desideratives of the Causatives of the above roots. Here though a letter like स्, श्, द् &c, intervenes between the semi-vowel and the preceding उ of the reduplicate, yet the substitution takes place owing to the express text of this sûtra. In the preceding aphorism, the semi-vowel followed *immediately* after the उ of the reduplicate. The option of the present sûtra is, therefore, an aprâpta-vibhâshâ. The word अपरे is understood here also: therefore not in सुस्रूषति, शुश्रूषति ॥

गुणो यङ्लुकोः ॥ ८२ ॥ पदानि ॥ गुणः, यङ्-लुकोः ॥

वृत्तिः ॥ यङि यङ्लुकि च इगन्तस्याभ्यासस्य गुणो भवति ॥

82. Guṇa is substituted for the इ and उ (with their long) of a reduplicate, when the Intensive character यङ् follows and also when it is elided.

Thus चेचीयते, लोलूयते with यङ्, and जोहवीति with यङ् लुक् ॥ The ईट् is added in the latter by VII. 3. 94. So also चोक्रुशीति from क्रुश् (VII. 3. 94 and 87).

दीर्घोऽकितः ॥ ८३ ॥ पदानि ॥ दीर्घः, अकितः ॥

वृत्तिः ॥ अकितोऽभ्यासस्य दीर्घो भवति यङि यङ्लुकि च परतः ॥

83. A long vowel is substituted for the अ of the reduplicate in the Intensive (with expressed or elided यङ्), when the reduplicate receives no augment having an indicatory क् ॥

The reduplicate receives augments like नीक्, नुक् by the following sûtras. Thus पापच्यते, and पापचीति, यायज्यते and यायजीति ॥ Why do we say "when it gets no augment'? Observe यंयम्यते, यंयमीति, रंरम्यते, रंरमीति ॥

Obj:—When the न् augment is added, the reduplicate will end in a consonant, and as it does not end in a vowel, there will be no occasion for lengthening; hence the employment of the term अकितः is useless.

Ans.—The employment of this term by the Acharya indicates the existence of the following maxim: अभ्यासविकारेष्वपवादा नोत्सर्गान् विधीन् बाधन्ते "so far as changes of a reduplicative syllable are concerned, rules which teach those changes do not supersede one another". What is the necessity of this

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

CSL

indication (jñâpaka)? Observe डोढौक्यते, here the rule of lengthening of this sûtra, does not supersede, though it is subsequent, the rule of shortening in VII. 4. 59; so the diphthong औ is shortened to उ, and it is then guṇated by VII. 4. 82. Secondly observe अचीकरत्, here इ is substituted in the reduplicate by VII. 4. 79 plus 93, and then this is lengthened by VII. 4. 94, the latter not superseding the former. Thirdly observe मीमांसते &c, where in मान्+सन् (III. 1. 6), the reduplicate is lengthened, but that does not prevent the इ of VII. 4. 79. Fourthly observe अजीगणत्, where the ई substitute (VII. 4. 97) does not supersede the sûtra VII. 4. 60, by which the ण् of गण् is elided.

नीग्वञ्चुस्रंसुध्वंसुभ्रंसुकसपतपदस्कन्दाम् ॥ ८४ ॥ पदानि ॥ नीक्, वञ्चु-स्रंसु ध्वंसु-भ्रंसु-कस-पत-पद-स्कन्दाम् ॥

वृत्तिः ॥ वञ्चु स्रंसु ध्वंसु भ्रंसु कस पत पद स्कन्द इत्येतेषामभ्यासस्य नीगागमो भवति यङि यङ्लुकि च ॥

84. The augment नीक् is added to the reduplicate of the Intensive (with the expressed or elided यङ्) in the following :—वञ्च्, स्रंस्, ध्वंस्, भ्रंश्, कस्, पत्, पद् and स्कन्द् ॥

Thus वनीवच्यते and वनीवञ्चीति; सनीस्रस्यते and सनीस्रंसीति; दनीध्वस्यते and दनीध्वंसीति; बनीभ्रस्यते and बनीभ्रंसीति, (बनीभ्रश्यते and बनीभ्रंशीति), चनीकस्यते and चनीकसीति; पनीपत्यते and पनीपतीति, पनीपद्यते and पनीपदीति; चनीस्कद्यते and चनीस्कन्दीति ॥ The nasal is elided in one alternative by VI. 4. 24.

नुगतोनुनासिकान्तस्य ॥ ८५ ॥ पदानि ॥ नुक्, अतः, अनुनासिक-अन्तस्य ॥

वृत्तिः ॥ अनुनासिकान्तस्याङ्गस्य योऽभ्यासस्तस्याकारान्तस्य नुगागमो भवति यङ्यङ्लुकोः परतः ॥

वार्त्तिकम् ॥ पदान्तवच्चेति वक्तव्यम् ॥

85. The augment नुक् (न्) is added after the short अ of a reduplicate in the Intensive (with or without यङ्), when the root ends in a Nasal.

As तन्तन्यते and तन्तनीति; जङ्गम्यते and जङ्गमीति, यंयम्यते and यंयमीति; रंरम्यते and रंरमीति ॥ The augment न् here should be considered as anusvâra, because an âdeśa is indicated by the nature of the sthânin which is replaced; and therefore in यंयम्यते, it remains anusvâra. Had it been न्, it could not have been changed to anusvâra in यंयम्यते, रंरम्यते (See VIII. 3. 24). In तन्तन्यते &c, the anusvâra is changed to न्, ङ् &c, by VIII. 4. 58; the other forms तंतन्यते तंतनीति, जंगम्यते, जंगमीति are derived by the following :—

Vârt:—This anusvâra should be treated as if it was at the end of a Pada or word. That being so, VIII. 4. 59 applies, and we have the anusvâra unchanged, as in तंतन्यते &c.

Why do we say "after a short अ"? Observe तेतिम्यते ॥ The त् in अत् indicates that the augment will not be added to a reduplicate which once was long आ but became short by VII. 4. 59 as from भाम 'to be angry', is बाभाम्यते.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

CSL

(the second lengthening takes place by VII. 4. 83). Why do we say ending in a nasal? Observe पापच्यते ॥

जपजभदहदशभञ्जपशां च ॥ ८६ ॥ पदानि ॥ जप-जभ-दह-दश-भञ्ज-पशाम्, च ॥
वृत्तिः ॥ जप जभ दह दश भञ्ज पश इत्येतेषामभ्यासस्य नुगागमो भवति यङ्यङ्लुकोः परतः ॥

86. The augment नुक् comes after the reduplicates of जप, जभ, दह, दश, भञ्ज, and पश in the Intensive (with or without यङ्)॥

Thus जंजप्यते and जंजपीति ; जंजभ्यते and जंजभीति, दंदह्यते and दंदहीति ; दंदश्यते and दंदशीति ॥ The root is दंश्, but it is exhibited in the sûtra as दश, showing that even in यङ् लुक्, the root loses its nasal. Similarly बंभज्यते and बंभजीति, and पंपश्यते and पंपशीति ॥ This last is a sautra root.

चरफलोश्च ॥ ८७ ॥ पदानि ॥ चर-फलोः, च ॥
वृत्तिः ॥ चर फल इत्येतयोरभ्यासस्य नुगागमो भवति यङ्यङ्लुकोः परतः ॥

87. The augment नुक् comes after the reduplicate of चर् and फल् in the Intensive (with or without यङ्) ॥

Thus चंचूर्यते and चंचूरीति (the lengthening of ऊ is by VIII. 2. 77) पंफुल्यते and पंफुलीति ॥ See the following sûtra.

उत्परस्यातः ॥ ८८ ॥ पदानि ॥ उत्, परस्य, अतः ॥
वृत्तिः ॥ चरफलोरभ्यासात्परस्यात उकारादेशो भवति यङ्यङ्लुकोः परतः ॥

88. For the subsequent अ (i. e. for the अ of the root and not of the reduplicate), there is substituted उ in the Intensive (with or without यङ्) of चर् and फल् ॥

The examples have been given above, as चंचूर्यते, चंचूरीति and पंफुल्यते पंफुलीति ॥ Why do we say 'the अ which stands subsequent to the reduplicate'? The substitute does not replace the अ of the reduplicate. Why do we say 'of अ'? The substitute should not replace the final letter, which it otherwise would have done by I. 1. 52. The त् in उत् debars guṇa (VII. 3. 86) in चंचुर्ति and पंफुलीति, for though उ is lengthened by VIII. 2. 77, in चंचूर्ति, yet that lengthening is considered as non-existent or asiddha (VIII. 2. 1) for the purposes of Guṇa (VII. 3. 86). *Quere.* If the त् in उत् debars guṇa, why should it not debar lengthening also of VIII. 2. 77?

ति च ॥ ८९ ॥ पदानि ॥ ति, च ॥
वृत्तिः ॥ तकारादौ प्रत्यये परतश्चरफलोरकारस्य उकारादेशो भवति ॥

89. उ is substituted for the vowel of चर् and फल् before an affix beginning with त ॥

Thus चूर्तिः (= चरणं or भ्रमणः), प्रफुल्तिः and प्रफुल्ताः ॥ The anuvṛitti of चरफलोरभ्यासस्य does not apply here, though present. See VIII. 2. 55.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

CSL

रीगृदुपधस्य च ॥ ९० ॥ पदानि ॥ रीक्, ऋत्-उपधस्य, च ॥
वृत्तिः ॥ ऋदुपधस्याङ्गस्य योऽभ्यासस्तस्य रीगागमो भवति यङ्लुकोः परतः ॥
वार्त्तिकम् ॥ रीगृत्वत इति वक्तव्यम् ॥

90. The reduplicate of a root, which has a ऋ in the penultimate position, gets the augment री in the Intensive (with or without यङ्) ॥

As वरीवृत्यते and वरीवृतीति, वरीवृध्यते and वरीवृधीति, नरीनृत्यते and नरीनृतीति ॥

Vârt:—It should be rather stated 'a root which contains a ऋ': when यङ् follows, whether this ऋ be of upadeśa, or obtained by samprasârana, so that the augment may come in वरीवृश्च्यते and वरीवृश्चीति where the ऋ is of vocalisation, and not penultimate also.

रुग्रिकौ च लुकि ॥ ९१ ॥ पदानि ॥ रुक्-रिकौ, च, लुकि ॥
वृत्तिः ॥ यङ्लुकि ऋदुपधस्याङ्गस्य योभ्यासस्तस्य रुग्रिकावागमौ भवतश्चकाराद्रीक्च ॥
वार्त्तिकम् ॥ मर्मृज्यते मर्मृज्यमानास इत्युपसंख्यानम् ॥

91. The augments रीक्, रुक् and रिक् come after the reduplicate of a root which has a ऋ in the penultimate, only when the यङ् of the Intensive is elided.

Thus नर्नर्ति, नरिनर्ति, and नरीनर्ति; वर्वर्ति, वरिवर्ति, वरीवर्ति ॥ The उ in रुक् is for the sake of pronunciation, the augment is र् ॥

Vârt:—मर्मृज्यते and मर्मृज्यमानासः should also be enumerated. These have taken रुक् augment, though the यङ् is not elided here.

ऋतश्च ॥ ९२ ॥ पदानि ॥ ऋतः, च ॥
वृत्तिः ॥ ऋकारान्तस्याङ्गस्य योभ्यासस्तस्य रुग्रिकावागमौ भवतो रीक्च यङ्लुकि ॥

Kârikâ:—किरतिं चर्करीतान्तं पचतीत्यत्र यो नयेत् ।
प्राप्तिज्ञं तमहं मन्ये प्रारब्धस्तेन संग्रहः ॥

92. The reduplicate of a root, which ends in short ऋ, gets, in the Intensive without यङ्, the above augments री, र्, and रि ॥

Thus चर्कर्ति, चरिकर्ति, and चरीकर्ति, जर्हर्ति, जरिहर्ति and जरीहर्ति ॥ Why do we say 'which ends in a *short* ऋ'? The rule does not apply to roots ending in long ॠ as, चाकर्ति, चाकीर्तः, चाकिरति from कॄ ॥ The word ऋतः qualifies the word अङ्ग and not the word अभ्यास, for an abhyâsa is always short, so the त् in ऋत् would become meaningless if the word qualified reduplicate. Therefore कॄ ending in long ॠ does not get री, र् and रि augments in the reduplicate.

Kârikâ:—He who can conjugate, in the Present tense, the yaṇ-luk Intensive of कॄ and of other roots ending in long ॠ, is considered by me to be a person who has attained to the right knowledge of the employment of the

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GL

augments इ, री, रि &c: and he has obtained the right use of words.

The word किरति in the Kârikâ is illustrative of all roots like कॄ (किरति) ending in long ॠ ॥ चर्क्करीत is the name given to the यङ् लुक् form of the Intensive, by ancient grammarians. चर्क्करीतान्त means, therefore, a form ending in yan-luk. पचति is illustrative of लट् or Present tense.

सन्वल्लघुनि चङ्परेऽनग्लोपे ॥ ९३ ॥ पदानि ॥ सन्वत्, लघुनि, चङ - परे, अन् अग्लोपे ॥

वृत्तिः ॥ लघुनि धात्वक्षरे परतो योऽभ्यासस्तस्य चङ्परे णौ परतः सनीव कार्यं भवति अनग्लोपे ॥

93. In the reduplicated Aorist of the Causative, the reduplicate adapts itself to that of the Desiderative, when the vowel of the root is light, and the root has not lost its end-vowel before the Causative affix.

The words of this sûtra require a little detailed explanation. The word सन्वत् means "like unto सन् or Desiderative"; i. e. as the Desiderative is treated, so should the चङ् Aorist of the Causative. The words लघुनि and चङ्परे are both in the Locative case, but not in apposition with each other, but refer to different objects. लघुनि means 'when a light vowel follows', namely that reduplicate which is followed by the light root-vowel. The operations to be performed on such a reduplicate, in the चङ् Aorist, after the णि are the same, as on the reduplicate of the Desiderative. अन्-अक्-लोपे "provided that a simple vowel of the Pratyâhâra अक् has not beed elided". We read the word 'causative' into this sûtra, because there can be no other root which will form चङ् Aorist. Causatives form such Aorist. (III. I. 48), as well as the simple roots श्रि, द्रु and स्रु ॥ The words चङ्परे qualifies the word अङ्ग understood: that *stem* which is followed by चङ्; therefore, it refers to the Causative *stem*, and not to the simple roots śri, dru and sru. The *light* vowel, therefore refers, to the light vowel of the *Causative stem* before चङ् ॥

The word अनग्लोपे is in apposition with चङ्परे ॥ Thus कम + णिङ् (III. I. 30). = अकाम् + इ + अत् (III. I. 48) = अकाम् + अत् (VI. 4. 51) = अकम् + अत् (VII.4.1) = अचकम् + अत् (VI. I. 11) = अचिकम् + अत् (VII. 4. 79 read with VII. 4. 93) = अचीकमत् (VII. 4. 94).

Thus VII. 4. 79 teaches the substitution of इ for अ in the reduplicate of the Desiderative. The same substitution will take place in the reduplicate of the Aorist: as अचीकरत्, अपीपचत् ॥ Thus by VII. 4. 80, इ is substituted for the उ of the reduplicate in the Desiderative, the same will be the case in the reduplicate of the Aorist, as अपीपवत् and अलीलवत्, and अजीजवत् ॥ Thus by VII. 4. 81, इ is optionally substituted for उ in the Desiderative reduplicate of स्रु &c, the same will hold good in the Aorist-reduplicate, as असिस्रवत् or असुस्रवत्, अशिश्रवत्

or असुस्रवत्, असिस्रवत् or असुस्रवत्, अपिप्रवत् or अपुप्रवत्, अपिप्लवत् or अपुप्लवत्, अचिच्यवत् or अचुच्यवत् ॥ Why do we say 'having a light vowel'? Observe अततक्षत्, अररक्षत्, अजजागरत् ॥

Some say, that in अजजागरत्, the syllable ग is *light*, and therefore, the san-vat rule would apply: for a light vowel no where *immediately* follows a reduplicate; therefore, though a long syllable जा intervenes, yet the rule will apply, because of the express text. This reasoning is wrong. The maxim येन नाव्यवधानं तेनव्यवहितेऽपि वचनप्रामाण्यात् cannot be extended to cases like this. It applies only when the intervention consists of one letter and not of more than one. Obj. If so, how do you form अचिक्षणत् for here two letters क् and ष् (क्ष) intervene between the reduplicate and the light vowel. Ans. The author indicates by implication in VII. 4. 95 that these roots like क्षण do take इ in the reduplicate; for had it not been so, what was the necessity of making an exception in favor of roots like स्मृ, त्वर, स्तॄ, स्पश in VII. 4. 95. So that a conjunct consonant is not considered an intervention for the purposes of this rule. Therefore, स्मृ &c would have taken इ in the reduplicate by VII. 4. 79, read with the present sûtra, and so the Achârya enjoins अ instead in VII.4.95 with regard to these.

Why do we say 'when चङ् follows'? Observe अहं पपच ॥ Why do we use the word पर "followed by"? The rule would not apply when चङ् *alone* follows without णि, as अचकमत् where कम् has taken चङ् under the vârtika कमेरु-पसंख्यानम् ॥

Why do we say 'when an अक vowel has not been dropped'? Observe अचकथत् from the Churâdi root कथ which ends in अ, and this अ is elided by VI. 4. 48. Obj. This lopa being considered sthânivat, will prevent the application of the present rule, as there will be an intervention. Ans. We shall give another example, अवद्यषत् from वृषदमाख्यातवान् ॥ Here णिच् is added to वृषद् under the Vârtika तत्करोति तदाचष्टे, and the टि portion is elided by इष्टवद्भावः, here a vowel and a consonant have been elided, and so the lopa is not sthânivat.

In the double causative Aorist अवीवदत् the present rule applies, though one णि has been elided. अवीवदत् = वादितवन्तं प्रयोजितवान् ॥ In fact, the elision of one णि when followed by another णि is not considered as an ak-lopa; the latter refers to the elision of any other vowel than णि ॥ Therefore we have अवीवदद् वीणां परिवादकेन ॥ In fact, this exception rests on the following vârtika सन्वद्भाव-दीर्घत्वे णे णिच्युपसंख्यानम् ॥

The lopa of the reduplicate which takes place before सन् of the roots मी, मा &c (VII. 4. 54) does not, however, take place in चङ् Aorist. The analogy does not extend so far. In fact, the present sûtra teaches a रूपातिदेश,

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

namely the *form* which a reduplicate has in Desiderative, will be the *form* in the Aorist. But as मी, मा &c have *no* reduplicate form in the Desiderative, the analogy stops. Therefore, we shall have अमीमिपत् ॥ Moreover the word सन्वद् here means the operations that depend *solely* on सन् ॥ Now the total elision of the reduplicate by VII. 4. 54 does not depend upon सन् *alone*, but upon the augment इस् also of VII. 4. 54. But as there can be no इस् in the Aorist, so there will be no elision also. In fact, an atidesà should be confined to general cases and not to particulars.

दीर्घो लघोः ॥ ९४ ॥ पदानि ॥ दीर्घः, लघोः ॥

वृत्तिः ॥ दीर्घो भवति लघोरभ्यासस्य लघुनि णौ चङ्परे ऽनग्लोपे ॥

94. In the reduplicative syllable, a prosodially short vowel is lengthened in the Reduplicated Aorist of the Causative, when the vowel of the root is light, and the root has not lost its end-vowel before the Causative णि ॥

Thus अचीकरत्, the इ (VII. 4. 79) is lengthened. Similarly अजीहरत्, अलीलवत्, अपीपचत् ॥ Why do we say which is prosodially light? Observe अबिभजत् ॥ Why do we say when the vowel of the root is light? Observe अततक्षत्, अररक्षत् ॥ Why do we say in the reduplicated Aorist? Observe अहं पपच ॥ The word पर is understood here also, so the rule will not apply to simple roots as अचकमत् ॥ The words 'anaglope' are to be read here, therefore not so in अचकथत् ॥

अत्स्मृदृत्वरप्रथम्रदस्तॄस्पशाम् ॥ ९५ ॥ पदानि ॥ अत, स्मृ-दृ-त्वर-प्रथ-म्रद, स्तॄ-स्पशाम् ॥

वृत्तिः ॥ स्मृ दृ त्वर प्रथ म्रद स्तॄ स्पश इत्येतेषामभ्यासस्यात्त्वमादेशो भवति चङ्परे णौ परतः ॥

95. Short अ is substituted for the vowel of the reduplicate in the Reduplicated Aorist of the Causative, of the roots smṛi, dṛî, tvar, prath, mrad, stṛî and spaś,

Thus असस्मरत्, अददरत्, अतत्वरत्, अपप्रथत्, अमम्रदत्, अतस्तरत्, अपस्पशत् ॥ This debars the इ which would have come under VII. 4. 93. The '*short* अ indicates that it is not to be lengthened by VII. 4. 94, as अददरत् ॥

विभाषा वेष्टिचेष्ट्योः ॥ ९६ ॥ पदानि ॥ विभाषा, वेष्टि, चेष्ट्योः ॥

वृत्तिः ॥ वेष्टि चेष्टि इत्येतयोरभ्यासस्य विभाषा अदित्ययमादेशो भवति चङ्परे णौ परतः ॥

96. Short अ is optionally substituted for the vowel of the reduplicate in वेष्ट् and चेष्ट् in the Reduplicated Aorist of the Causative.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
1499

CSL

Thus अवर्वेष्टत् or अविवेष्टत्, अचचेष्टत् and अचिचेष्टत् ॥ In one alternative there is shortening of the reduplicate (VII. 4. 59), and after such shortening, there is अ substituted in the other alternative.

ईच गणः ॥ ९७ ॥ पदानि ॥ ई, च, गणः ॥

वृत्तिः ॥ गणेरभ्यासस्य ईकारादेशो भवति चङ्परे णौ परतः ॥

97. In the Reduplicated Aorist of the Causative, ई is substituted optionally for the vowel of the reduplicate in गण् ॥

As अजीगणत् or अजगणत् ॥ गण is a root which ends in अ, and this अ being elided by VI. 4. 48 before the Causative णि, the rule VII. 4. 93, does not apply to it, because there is an ak-lopa here, so in the other alternative, it has its natural अ ॥

Printed at the Tara Printing Works, Benares City.

CSL

BOOK VIII.

THE

ASHTÁDHYÁYI OF PÁNINI.

TRANSLATED INTO ENGLISH,

BY

SRISA CHANDRA VASU, B. A.,

Provincial Civil Service, N. W. P.

Benares:

PUBLISHED BY SINDHU CHARAN BOSE,

at the Panini Office,

1898.

(All Rights Reserved.)

CSL

TO

Hon'ble Sir John Edge, Kt. Q. C.,

LATE CHIEF JUSTICE OF THE NORTH-WESTERN PROVINCES

THIS WORK

IS,

WITH HIS LORDSHIP'S PERMISSION,

AND IN RESPECTFUL APPRECIATION OF HIS LORDSHIP'S SERVICES TO THE CAUSE OF ADMINISTRATION OF JUSTICE AND OF EDUCATION

IN

THESE PROVINCES,

Dedicated

BY HIS LORDSHIP'S HUMBLE SERVANT

THE TRANSLATOR.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
सत्यमेव जयते
संस्कृति मंत्रालय · भारत सरकार

CSL

ओ३म् ।

अथ अष्टमाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

BOOK EIGHTH.

CHAPTER FIRST.

सर्वस्य द्वे ॥ १ ॥ पदानि ॥ सर्वस्य, द्वे ॥

वृत्तिः ॥ सर्वस्येति च द्वे इति चैतदधिकृतं वेदितव्यम् । इत उत्तरं यद्वक्ष्यामः प्राक् पदस्येत्यतः सर्वस्य द्वे भवत इत्येवं तद्वेदितव्यम् ॥

1. From here upto VIII. 1. 15 inclusive, is to be supplied always the phrase "the whole word is repeated".

This is an adhikâra sûtra. Whatever will be taught hereafter upto पदस्य (VIII. I. 16) exclusive, there the phrase सर्वस्य द्वे should be supplied to complete the sense. Thus VIII. I. 4. teaches "when the sense is that of 'always', and 'each'." Here the phrase 'the whole word is repeated' should be supplied to complete the sense. i. e. "The whole word is repeated when the sense is that of *always* and *each*". What is to be repeated? That which is most appropriate in sound and sense both. Thus one पचति becomes two, as पचति पचति 'he always cooks'. Similarly ग्रामो ग्रामो रमणीयः 'every village is beautiful'.

The sûtra 'sarvasya dve', should not be confounded as meaning 'the word-form *sarva* is doubled'. For then rules likes VI. I. 99, and VI. I. 100 will find no scope. The word sarva has several meanings: (I) the totality of *things* (द्रव्यः) as सर्वस्वंददाति, (2) the totality of *modes* (प्रकारः) सर्वान्नीनोभिक्षुः = सर्वप्रकारमन्नं भक्षयति; (3) the totality of *members* (अवयवः), as सर्वः पटोदग्धः ॥ In the present sûtra, the word *sarva* has this last sense: namely *all* the *members* of a word are doubled, no portion is omitted. The force of the genitive case in sàrvasya, is that of sthâna, i. e. in the *room* of the *whole* of the words like पचि &c there is doubling. So one meaning of the sûtra is, that in the *room* of the one word, two are *substituted*. In making such *substitution*, we must have regard to the rule of nearness.

Another meaning of the sûtra however is, that it does not teach *substitution* but *repetition* or *employment*, not âdesâ, but prayoga. That is to say, one word is *employed* twice. In this sense, of course, there is no room left for finding out the proper substitute. The very word-form, पचति &c, is employed twice, i. e. is repeated twice or pronounced twice.

The word sarvasya is employed in the sûtra for the sake of distinctness only. Otherwise, one may double only the last *letter* of a word by the rule of अलोऽन्त्यस्य, though that rule is not, strictly speaking, applicable to such cases.

Obj. The word पदस्य should be employed in the sûtra, in order to prevent the application of the rule to Samâsa (compound), to taddhitas, and to vâkyas (sentences). Thus सप्तपर्णोऽष्टापदम् ॥ Here there is the sense of vîpsâ with regard to seven leaves, and does not mean a tree having seven leaves. There ought to have been doubling; but it would not take place, if we take the word padasya in the aphorism. Similarly द्विपदिकां ददाति, here also the sense is that of vîpsâ, and there ought to have been doubling, before the affixing of the taddhita affix. So also in ग्रामे ग्रामे पानियम् the *sentence* ग्रामे पानीयम् is not doubled, if we employ padasya. So the word padasya, should be employed in the sûtra. Moreover, it would prevent our employing the word padasya again in VIII. 1. 16.

Ans. We could not employ the word padasya in this sûtra, for then the rule would become very much restricted. Moreover in the above examples, there can be no doubling; for सप्तपर्णः means 'that whose every twig bears seven leaves पर्वणि पर्वणि सप्तपर्णानि अस्य,: so that the sense of vîpsâ is not here inherent in the word sapta or parna. In the case of the taddhita example, there would be no doubling, because the *force* of vîpsâ is there denoted by the taddhita *affix* itself, and so doubling is not *necessary*. Moreover, a sentence can never be doubled, because vîpsâ can take place with regard to a *word*, and not a sentence. Therefore the word पदस्य should not be employed in the sûtra.

On the contrary, if we employ the word padasya in the sûtra, it would give rise to the following anomalies. We could not have प्रपचाति प्रपचाति ; for upasarga being considered as a separate pada, only पचति would be doubled, and प्र would not. So also, we have two forms द्रोग्धा and द्रोढा ॥ Here तृच् is added to the root द्रुह्, and ह् is optionally changed to घ by VIII. 2. 77, and in the other alternative there is ढ ॥ As घ and ढ are both asiddha (VIII. 2. 1), the doubling would take place without making this घ or ढ substitution. So that having first doubled the word (something as द्रोह्ता द्रोह्ता) *then* optional घ or ढ change will take place, and we shall get wrong forms, like द्रोग्धा द्रोढा, द्रोढा द्रोग्धा in doubling. While the correct forms are द्रोढा द्रोढा, or द्रोग्धा द्रोग्धा, and not the hybrid doubling as given above. Hence the necessity of the vârtika पूर्वत्रासिद्धीयम-द्विर्वचने (See VIII. 2. 3 last vârtika).

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
GSL

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

Or the word सर्व may be considered to be formed by अच् affix of अर्श आद्यच्, meaning सर्वं कार्यं यस्मिन्नस्ति तदिदं सर्वं, तस्य द्वे भवतः ॥ That is, all operations having been *first* performed, *then* the word is doubled; so that a word in its inchoate state is not doubled.

तस्य परमाम्रेडितम् ॥ २ ॥ पदानि ॥ तस्य, परम्, आम्रेडितम् ॥

वृत्तिः ॥ तस्य द्विरुक्तस्य यत्परं शब्दरूपं तदाम्रेडितसंज्ञं भवति ॥

2. Of that which is twice uttered, the latter word-form is called âmreḍita (repeated).

Thus in चौर चौर ३, वृषल वृषल ३ दस्यो ३ घातयिष्यामि त्वा, बन्धयिष्यामि त्वा, the second word being âmreḍita is pluta. The word आम्रेडित occurs in Sûtras VI. 1. 99, VIII. 1. 57, VIII. 2. 95, VIII. 10. 3 &c.

The तस्य here denotes avayava-shashṭhi : and the word परः denotes the avayava. In fact, this sûtra indicates by implication, that a Genitive case is employed, when a member (avayava) is denoted. So that the sentences like पूर्वं कायस्य become valid.

In the above examples, the word has become pluta by VIII. 2. 95.

अनुदात्तं च ॥ ३ ॥ पदानि ॥ अनुदात्तम्, च ॥

वृत्तिः ॥ अनुदात्तं च तद्भवति यदाम्रेडितसंज्ञम् ॥

3. That which is called âmreḍita is gravely accented.

Thus भुङ्क्ते भुङ्क्ते ; पशून् पशून् ॥

That is, all the vowels of the âmreḍita become anudâtta or accentless. In the above examples, the root भुज becomes âtmanepadi by I. 3. 66: the Personal endings are anudâtta by VI. 1. 186 ; the vikaraṇa श्नम् gets the acute by III. 1. 3 ; the अ of this न is elided by VI. 4. 111, and thus भुङ्क्ते becomes finally acute by udâtta-nivṛtti-svara (VI. 1. 161). The âmreḍita bhuṅkte becomes wholly anudâtta. The word पशु is formed by the affix कु and is finally acute.

नित्यवीप्सयोः ॥ ४ ॥ पदानि ॥ नित्य, वीप्सयोः ॥

वृत्तिः ॥ नित्ये चार्थे वीप्सायां च यद्वर्तते तस्य द्वे भवतः ॥

4. The whole word is repeated when the sense is of 'always' and 'each'.

What words express 'always'? The finite verbs, and the Indeclinable words, formed by kṛit affixes. What 'always' is meant here? The word 'nitya' here means 'again and again', and this idea of 'repetition' is the quality of an action. That action which the agent does principally, without cessation, is called "nitya". So that *nitya* refers to an action (See III. 4. 22). Thus पचति पचति 'he cooks continually'. जल्पति जल्पति 'he talks incessantly'. भुक्त्वा भुक्त्वा व्रजति or

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
1494

CSL

भोजं भोजं व्रजति 'each one, when he has eaten goes away.' See III. 4. 22. लुनीहि लुनीहीत्येवायं लुनाति (See III. 4. 2). The affixes ktvâ and ṇamul formed words and the Imperative mood express the idea of 'again and again', only when they are repeated. While the words formed with the affix यङ् (Intensive) express this idea by the inherent force of the affix, without repetition. Thus पुनः पुनः पचति = पापच्यते ॥ And when this intensive action is continually done, then this word also should be repeated; as पापच्यते पापच्यते ॥ In the above, examples have been given of nitya, as illustrated by finite verbs like पचति, Indeclinable kṛit words like भुक्त्वा, and like भोजं ॥ Now for वीप्सा ॥ In what words the वीप्सा is found? It is found in nouns (सुप् formed words). As finite verbs (तिङ्) express nitya, so inflected nouns (सुप्) express vîpsâ or a distributive sense. What is meant by the word vîpsâ? It is the wish of the agent to pervade (vyâptum ichchhâ) an object through and through with a certain quality or action. That is, when many objects are wished to be pervaded by the speaker, with a particular attribute or action simultaneously, it is vîpsâ. Thus ग्रामो ग्रामो रमणीयः: 'every village is beautiful'. So also जनपदो जनपदो रमणीयः पुरुषः पुरुषो निधनमुपैति ॥

When a finite verb is repeated owing to the idea of nityatâ; and we also wish to add to such a verb the affix denoting comparative or superlative degree, such affix must be added after the word has been repeated, as पचति पचतितराम् ॥ But in the case of a noun, which is repeated owing to vîpsâ, the whole superlative or comparative word should be repeated, as आढ्यतरमाढ्यतरमानय॥

परेर्वर्जने ॥ ५ ॥ पदानि ॥ परेः, वर्जने ॥

वृत्तिः ॥ परीत्येतस्य वर्जनेऽर्थे द्वे भवतः ॥

वार्त्तिकम्: ॥ परेर्वर्जनेऽसमासे वेति वक्तव्यम् ॥

5. The word परि is repeated when employed in the sense of 'with the exception or exclusion of'.

As परि परि त्रिगर्त्तेभ्यो वृष्टो देवः (I. 4. 88 and II. 3. 10) 'It rained round about (but with the exclusion of) Trigarta'. Similarly परि परि सौवीरेभ्यः, परि परि सर्वसेनेभ्यः॥ Why do we say when meaning exclusion? Observe ओदनं परिषिञ्चति ॥

Vârt:—Optionally परि, meaning 'exclusion', is repeated when it occurs not in a compound, as परि परि त्रिगर्तेभ्यः or परि त्रिगर्तेभ्यः ॥ In a compound, there is no repetition as, परित्रिगर्त्तं वृष्टो देवः, because the word परि has not the meaning of exclusion only here; in fact, the whole compound word denotes here the idea of exclusion, and not the word परि alone.

The word परि is here a Karmapravachaniya (I. 4. 88), and governs the fifth case by II. 3. 11. In परिषिञ्चति the word is an upasarga.

प्रसमुपोदः पादपूरणे ॥ ६ ॥ पदानि ॥ प्र, सम्, उप, उदः, पाद पूरणे ॥

वृत्तिः ॥ प्र सम् उप उत् इत्येतेषां पादपूरणे द्वे भवतो द्विर्वचनेन चेत्पादः पूर्यते ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA · सत्यमेव जयते
CSL

6. प्र, सम्, उप and उत् are repeated, when by so doubling, the foot of a verse is completed.

As प्र प्रायमग्निर्भरतस्य शृण्वे (Rig VII. 8.4), संसमिद्युवसे वृषन् ॥ (Rig X .191. 1), उपोप मे परामृश (Rig I. 126. 7), किं नोदुदु हर्षसे दातवाउ (Rig IV. 21. 9). Why do we say when 'a foot of a verse is completed there by'? Observe प्रदेवं देव्या धिया ॥ This rule applies only to the Vedic verses, for there alone the Preposition may be used separate from its verb. In the secular literature, this rule has no applicability, as Prepositions are never so used.

उपर्यध्यधसः सामीप्ये ॥ ७ ॥ पदानि ॥ उपरि, अधि, अधसः, सामीप्ये ॥

वृत्तिः ॥ उपरि अधि अधस् इत्येतेषां द्वे भवतः सामीप्ये विवक्षिते ॥

7. उपरि, अधि, and अधस् are repeated, when it expresses uninterrupted nearness.

The word sâmipya means 'proximity' whether in time or space. As उपर्युपरि दुःखम्, or उपर्युपरि ग्रामम्, अध्यधि ग्रामम्, अधोधो नगरम् ॥ Why do we say 'meaning near'? Observe उपरि चन्द्रमाः ॥ Why the word is not repeated here: उपरि शिरसो घटं धारयति ॥ The relation expressed here is not that of nearness, but that of above and below.

उपर्युपरि पश्यन्तः सर्व एव दरिद्रति ।
अधोधो दर्शने कस्य महिमा नोपजायते ॥

Here the doubling is in the sense of vîpsâ.

वाक्यादेरामन्त्रितस्यासूयासंमतिकोपकुत्सनभर्त्सनेषु ॥ ८ ॥ पदानि ॥ वाक्य-आदेः, आमन्त्रितस्य, असूया, सम्मति, कोप, कुत्सन, भर्त्सनेषु ॥

वृत्तिः ॥ एकार्थः पदसमूहो वाक्यम् । वाक्यादेरामन्त्रितस्य द्वे भवतः असूया संमति कोप कुत्सन भर्त्सनइत्येतेषु यदिं तद्वाक्यं भवति ॥

8. A Vocative, at the beginning of a sentence, is repeated, when envy, praise, anger, blame, or threat is meant by the speaker.

A collocation of words, expressing one idea, is called a sentence or vâkya. Thus (1) envy :—माणवकाँ३ माणवक अँभिरूपकाँ३ अभिरूपक रिक्तं ते आभिरूप्यम् ॥ (2) praise — माणवकाँ ३ माणवक अँभिरूपकाँ ३ अभिरूपक शोभनः खल्वसि ॥ (3) anger :— माणवकाँ ३ माणवक अँविनीतकाँ ३ अविनीतक इदानीं ज्ञास्यसि जाल्म ॥ (4) blame :— शाँक्तिकेँ ३ शक्तिके याँष्टिके ३ यष्टिके रिक्ता ते शक्तिः ॥ (5) Threat—चौर चौराँ ३ वृषल वृषलाँ ३ घातयिष्यामि त्वा, बन्धयिष्यामि त्वा ॥ The first word becomes pluta as well as gets svarita accent, by VIII. 2. 103, in the case of the first four; in the case of 'threat', the second word or the âmreḍita becomes pluta by VIII. 2. 95. Why do we say "at the beginning of a sentence"? The Vocative in the middle or the end of a sentence is not to be repeated, as शोभन खल्वसि माणवकः ॥ Why do we say of a Vocative? Observe उदारो देवदत्तः ॥ Why do we say 'when meaning envy &c'. Observe देवदत्त गामभ्याज शुक्लाम् ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

In some books, the vâkya is defined as 'a collocation of words having one finite verb', (एकतिङ् पदसमूहो वाक्यं) ॥ In the first example, कन् is added.

एकं बहुव्रीहिवत् ॥ ६ ॥ पदानि ॥ एकम्, बहुव्रीहि, वत् ॥

वृत्तिः ॥ एक मित्येतच्छब्दरूपं द्विरुक्तं बहुव्रीहिवद्भवति ॥

9. When एक is repeated, it is treated like a member a of Bahuvrîhi compound.

The making it a Bahuvrîhi is for the sake of eliding the case-affix, and treating the word as a masculine, even when it refers to a feminine. Thus एकैकमक्षरं पठति (not एकमेकम्), एकैकयाहुत्या जुहोति (not एकयैकया). The accent is regulated by VI. 2. 1. the case-affix is elided by II. 4. 71, and masculinising by VI. 3. 34. This double word एकैक should not however be treated like a Bahuvrîhi for the purposes of the application of the following three rules, (1) The sûtra I. 1. 29 by which pronouns are not declined as pronouns when members of a Bahuvrîhi compound. The word एकैक however is declined like a Pronoun, as एकैकस्मै ॥ For sûtra I. 1. 29 applies to a compound which is *really* a Bahuvrîhi, and not to a word-form which is treated *like* a Bahuvrîhi. The repetition of the word Bahuvrîhi in that sûtra, though its anuvritti was understood from the preceding one; indicates this. (2) The application of the rule of accent. Thus by the following sûtra, a word is repeated when a mental pain or affliction over something is expressed. Thus न न करोति, सुसु जागर्ति ॥ This double-word is treated *like* a Bahuvrîhi, but not for the purposes of accent. For by VI. 2. 172 a Bahuvrîhi preceded by न or सु gets acute on the final, but not so नन or सुसु ॥ Here four rules of accent present themselves 1st VI. 1. 223 ordaining acute on the final, 2nd VI. 2. 1 the first member retaining its accent, 3rd VI. 2. 172 already mentioned, 4th VIII. 1. 3 by which the second member becomes anudâtta, The rule VI. 2. 1 however regulates the accent, in supersession of the other three. (3) The third rule which does not apply to this Bahuvrîhi-vat एकैक is the rule of samâsanta affixing. Thus ऋक् ऋक्, पूः पूः (doubled by VIII. 1. 10) do not get the samâsânta affix अ by V. 4. 74.

आबाधेच ॥ १० ॥ पदानि ॥ आ, बाधे, च ॥

वृत्तिः ॥ आबाधनमाबाधः । पीडाप्रयोक्तृ धर्मः । तत्र वर्त्तमानस्य द्वे भवतः बहुव्रीहिवच्चास्य कार्यं भवति ॥

10. A word is repeated, and is treated like a member of Bahuvrîhi compound, when a mental distress over something is expressed.

Thus गतगतः 'gone, gone to my affliction', नष्टनष्टः, पतितपतितः, in the masculine, and गतगता, नष्टनष्टा, पतितपतिता in the Feminine (not गतागता for the reasons given in the preceding aphorism). The accent is governed by VI. 2. 1.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

कर्म्मधारयवदुत्तरेषु ॥ ११ ॥ पदानि ॥ कर्मधारय, वत्, उत्तरेषु ॥

वृत्तिः ॥ इत उत्तरेषु द्विर्वचनेषु कर्म्मधारयवत्कार्यं भवतीत्येतद्वेदितव्यम्। कर्म्मधारयत्वे प्रयोजनं सुब्लोप-पुंवद्भावान्तोदात्तत्वानि ॥

11. In the following rules, the double-word is treated like a Karmadhâraya compound.

The reason for making it a Karmadhâraya is to elide the case-affix (II. 4. 71), to make the first member a masculine term even when the word refers to a feminine (VI. 3. 42), and to regulate the accent by VI. 1. 223. Thus पटुपटुः, मृदुमृदुः where the first member has lost the case-affix. पटुपट्वी, मृदुमृद्वी where the first member is treated as a masculine, even when there is a क in the penultimate as कालककालिका (See VI. 3. 37 and 42); पटुपटुः, पटुपट्वी, the accent falls on the final, for the rule VI. 1. 223 was debarred by VIII. 1. 3, but the present rule re-instates VI. 1 223. The word उत्तरेषु is for the sake of distinctness, the sûtra being an adhikâra one, would have applied to the subsequent aphorisms, without even the word uttareshu.

प्रकारे गुणवचनस्य ॥ १२ ॥ पदानि ॥ प्रकारे, गुण-वचनस्य ॥

वृत्तिः ॥ प्रकारो भेदः सादृश्यं च । तदिह सादृश्यं प्रकारो गृह्यते । प्रकारे वर्त्तमानस्य गुणवचनस्य द्वे भवतः ॥

वार्त्तिकम् ॥ आनुपूर्व्ये द्वे भवत इति वक्तव्यम् ॥ वा० ॥ स्वार्थे अवधार्यमाणेनेकस्मिन्द्वे भवत इति वक्तव्यम् ॥
वा० ॥ चापले द्वे भवत इति वक्तव्यम् ॥ वा० ॥ क्रियासमभिहारे द्वे भवत इति वक्तव्यम् ॥
वा० ॥ आभीक्ष्ण्ये द्वे भवत इति वक्तव्यम् ॥ वा० ॥ डाचि द्वे भवत इति वक्तव्यम् ॥
वा० ॥ पूर्वप्रथमयोरर्थातिशयविवक्षायां द्वे भवत इति वक्तव्यम् ॥
वा० ॥ डतरडतमयोः समसंप्रधारणयोः स्त्री निगदे भावे द्वे भवत इति वक्तव्यम् ॥
वा० ॥ कर्म्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो द्वे भवत इति वक्तव्यम् सामासवच्च बहुलम् ॥
वा० ॥ स्त्रीनपुंसकयोरुत्तरपदस्य चाम्भावो वक्तव्यः ॥

12. An adjective is repeated, when it is meant to express that the said attribute belongs to a thing only to a limited degree, and the double word is treated like a Karmadhâraya.

The word प्रकार means both 'difference' and 'resemblance'. It means 'resemblance' here: i. e. the person or thing *resembles*, but is not *fully like*, the thing expressing the attribute. Thus पटुपटुः, 'tolerably sharp', मृदुमृदुः "pretty soft", पण्डितपण्डितः &c. The sense is that the attribute is not *fully* possessed by the person. The affix जातीयर् (V. 3. 69) also expressing प्रकार, is not debarred by this sûtra. Thus पटुजातीयः, मृदुजातीयः ॥

Why do we say prakâre "when denoting somewhat like it"? Observe पटुर्देवदत्तः 'the clever Devadatta'. Why do we say 'an attributive or adjective word'? Observe अग्निर्माणवकः, 'a fiery boy', गौ र्वाहीकः 'a cow-like Bâhika'. Here

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

'agni' and 'gau' are not naturally adjective words, though employed here like adjectives.

Vârt:—An adjective is repeated when denoting that persons or things possessing that attribute are to be taken in their due order. Thus मूले मूले स्थूलाः, अग्रे अग्रे सूक्ष्माः, ज्येष्ठं ज्येष्ठं प्रवेशय ॥

Vârt:—A word denoting more than one is repeated without change of sense, when it denotes the limit or extent of the thing. Thus अस्मात् कार्षापणादिह भवद्भ्यां माषं माषं देहि 'give a mâsha, a mâsha out of this kârshâpaṇa to you two': i, e. give only *two* masha one to each. A kârshâpana contains many mâshas, out of them, the extent of gift is *limited* to two only. This therefore is distinguishable from the distributive double (vîpsâ). The words माषं माषं देहि = द्वौ- देहि; the माष does not take the dual case here. Why do we say when it expresses the limit'? Observe अस्मात् कार्षापणादिह भवद्भ्यां माषमेकं देहि, द्वौमाषौ देहि, त्रीन्वा माषान् देहि. Here the word माष itself does not express limit, but the qualifying words एकं, द्वौ, त्रीन् &c. Why do we say 'denoting more than one'? Observe अस्मात् कार्षापणादिह भवद्भ्यां माषमेकं देहि ॥

Vârt:—In expressing perplexity or alarm, a word may be repeated twice. The word चापल in the vârtika means 'a confused state of mind'. As अहिरहिः बुध्यस्व बुध्यस्व "a snake, a snake, beware. beware'. It is not a necessary condition that the word should be repeated twice only, but as many times as one likes, so long as his meaning is not manifest. As: अहिः अहिः अहिः, बुध्यस्व बुध्यस्व बुध्यस्व ॥

Vârt:—When intensity or frequency of an action is denoted, the word is uttered twice: as, स भवान् लुनीहि लुनीहि इत्येवायं लुनाति ॥ See III. 4. 2.

Vârt:—In re-iteration the word is doubled; as, भुक्त्वा भुक्त्वा व्रजति, भोजं भोजं व्रजति ॥ See III. 4. 22. This has also been illustrated under VIII. 1. 4.

Vârt:—The word is repeated when the affix डाच् follows; as, पटपटा करोति, पटपटायते ॥ This doubling takes place when the word denotes an imitation of an inarticulate sound (V. 4. 57). Therefore, not here, द्वितीया करोति, तृतीया करोति, where the affix डाच् denotes 'to plough', (V. 4. 58). Because of this restriction, some read the vârtika as, डाचि बहुलम् ॥

Vârt:—The words पूर्व and प्रथम are repeated when a comparative or superlative sense is to be denoted: as पूर्वं पूर्वं पुष्प्यन्ति, प्रथमं प्रथमं पच्यन्ते ॥ The comparative and superlative affixes are not debarred hereby, as, पूर्वतरं पुष्प्यन्ति, प्रथमतरं पच्यन्ते ॥

Vârt:—The words ending in the affixes डतर and डतम (comparative and superlative), are doubled when they refer to feminine nouns and are employed in determining or pondering upon the relative condition of the superiority of one out of two or many; as उभाविमावाढ्यौ, कतरा कतरा अनयोराढ्यता "Both these are rich: let us ponder how much is their richness." सर्वे इमे आढ्याः, कतमा कतमा एषामा-

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

ब्यता ॥ This is found in words other than those ending in तर and तम; as; उभाविमावाढ्यौ, किदृशी किदृशी अनयोराढ्यता ॥ This is also found where the abstract noun denoting condition (as आढ्यता) is not in the feminine : as, उभाविमावाढ्यौ, कतरः कतरोऽनयोर्विभवः "Both these are rich, let us see what is their respective greatness."

Vârt:—In denoting reciprocity of action, the Pronominal is doubled; and diversely it is treated like a compound (II. 2. 27) when it is not treated like a compound, then the first word is always exhibited in the nominative singular. See I. 3. 14, III. 3. 43, and V. 4. 127. Thus. अन्यमन्यमिमे ब्राह्मणा भोजयन्ति "these Brâhmanas feed one another." अन्योऽन्यमिमे ब्राह्मणा भोजयन्ति ॥ अन्योऽन्यस्य ब्राह्मणा भोजयन्ति = इतरेतरान् भोजयन्ति ॥ The word अन्य and पर are never treated as a compound, and इतर is *always* so treated. The following are from Siddhânta Kaumudi:— अन्योऽन्यौ, अन्योऽन्यान् अन्योऽन्येनकृतं, अन्योऽन्यस्मैदत्तं, अन्योऽन्येषां पुष्करैराश्वसन्ते (Mâgh) परस्परं ॥

Vârt:—In the feminine and neuter, the augment आम् is added optionally to the second term under the above circumstances, as, अन्यो ऽन्यामिमे ब्राह्मण्यौ भोजयतः, अन्योऽन्यं भोजयतः, इतरेतरां भोजयतः, इतरेतरं भोजयतः ॥ अन्योऽन्यामिमे ब्राह्मणकुले भोजयतः, इतरेतरामिमे ब्राह्मणकुले भोजयतः, इतरेतरमिमे ब्राह्मणकुले भोजयतः ॥

अकृच्छ्रेप्रियसुखयोरन्यतरस्याम् ॥ १३ ॥ पदानि ॥ अ-कृच्छ्रे, प्रिय, सुखयोः, अन्यतरस्याम् ॥

वृत्तिः ॥ प्रिय सुख इत्येतयोरन्यतरस्यां द्वे भवतः अकृच्छ्रे द्योत्ये ॥

13. The words 'priya' and 'sukha' are repeated optionally, when they mean "easily, without any difficulty".

The word कृच्छ्र means 'difficulty and sorrow', अकृच्छ्र means 'without difficulty or sorrow, i. e. pleasantly'. Thus प्रियप्रियेण ददाति, सुखसुखेन ददाति, or प्रियेण ददाति, सुखेन ददाति = अतिप्रियमपि वस्तु नायासेन ददाति ॥ That is, he gives with pleasure, without feeling it as a trouble. Why do we say "when meaning easily"? Observe प्रियः पुत्रः "beloved son". सुखी रथः ॥

यथास्वे यथायथम् ॥ १४ ॥ पदानि ॥ यथा स्वे, यथा यथम् ॥

वृत्तिः ॥ यो य आत्मा यच्चात्मीयं तत्तद्यथास्वं तस्मिन् यथायथमिति निपात्यते । यथाशब्दस्य द्विर्वचनं नपुंसकलिङ्गता च निपात्यते ॥

14. The word यथायथम् is irregularly formed in the sense of "respectively, fitly, properly".

What is one's own nature, and whatever is natural to one, that is called यथास्व ॥ In this sense is formed यथायथम् there being doubling and neuter gender. It is an Indeclinable. As ज्ञाताः सर्वे पदार्था यथायथम् = यथास्वभावं "all objects have been known according to their respective nature". सर्वेषां तु यथायथं = यथात्मीयं ॥

द्वन्द्वं रहस्यमर्यादावचनव्युत्क्रमणयज्ञपात्रप्रयोगाभिव्यक्तिषु ॥ १५ ॥ पदानि ॥ द्वन्द्वम्, रहस्य, मर्यादा वचन, व्युत्क्रमण, यज्ञ पात्र प्रयोग, अभि व्यक्तिषु ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

वृत्तिः ॥ द्वन्द्वमिति द्विशब्दस्य द्विर्वचनं पूर्वपदस्याम्भावः अत्वं चोत्तरपदस्य निपात्यते रहस्य मर्यादावचन व्युत्क्रमण यज्ञपात्र प्रयोग अभिव्यक्ति एतेषु अर्थेषु ॥

15. The word "dvandvam" is irregularly formed, in the sense of 'secret', and when it expresses a 'limit', 'a separation', 'employing in a sacrificial vessel', and 'manifestation'.

The word द्वन्द्वं is formed from द्वि by doubling it, changing the first इ into अम्, and the second इ into अ ॥ The word द्वन्द्व itself means रहस्य or secret; while it marks 'limit' मर्यादा &c only secondarily, by context of the sentence. Thus द्वन्द्वं मन्त्रयन्ते 'they are consulting some secret'. Limit or मर्यादावचनः, as, आचतुरं हीमे पशवो द्वन्द्वं मिथुनायन्ते = माता पुत्रेण मिथुनं गच्छति, पौत्रेण, तत्पुत्रेणापि ॥ (See Maitr. S. I. 7. 3 Śāṅkh. Br. III. 97). Separation of व्युत्क्रमणः—द्वन्द्वंव्युत्क्रान्ताः = द्विवर्गसम्बन्धेन पृथगवस्थिताः ॥ Vyutkramana means bheda or separation, placing at a different place. Employment with regard to a sacrificial vessel (यज्ञपात्रप्रयोगः) as — द्वन्द्वं यज्ञपात्राणि प्रयुनक्ति धीरः (See I. 3. 64) ॥ अभिव्यक्तिः or manifestation : as— द्वन्द्वं नारदपर्वतौ, द्वन्द्वं संकर्षण वासुदेवौ = द्वावप्यभिव्यक्तौ साहचर्येण ॥

The word द्वन्द्वं is found employed in connection with other senses also; as, द्वन्द्वं युद्धं वर्त्तते, द्वन्द्वानि सहते धीरः, चार्थे द्वन्द्वः &c.

पदस्य ॥ १६ ॥ पदानि ॥ पदस्य ॥

वृत्तिः ॥ पदस्येत्ययमधिकारः प्रागपदान्ताधिकारात् । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः पदस्येत्येवं तद्वेदितव्यम् ॥

16. Upto VIII. 3. 54, inclusive, should be always supplied in every subsequent sûtra, the phrase "of a word", or "to the whole of a word".

This is an adhikâra sûtra, and extends up to VIII. 3. 55. Whatever we shall treat of here-after, should be understood to apply to a full 'pada' or a completed word. Thus VIII. 2. 23, (संयोगान्तस्य लोपः) teaches "there is elision of the final of what ends in a conjunct consonant". The word पदस्य must be supplied here to complete the sense : viz, of a *word* which ends in a conjunct consonant, the final is elided. Thus पचन्, यजन्, from पचन्त् and यजन्त् ॥

Why do we say 'of a Pada'? Observe पचन्तौ, यजन्तौ where the त् though sanyogânta is not elided, because the stem is no longer called pada. The force of the Genitive in पदस्य must be construed according to the context, sometimes as sthâna-shashṭhî i. e. "in the room of the *whole* pada"; and sometimes as avayava-shashṭhî i. e. "of a pada-of the *portion* of a pada".

पदात् ॥ १७ ॥ पदानि ॥ पदात् ॥

वृत्तिः ॥ पदादित्ययमधिकारः प्राक्कुत्सने च सुप्यगोत्रादाविवत्येतस्माद्यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः पदादित्येवं तद्वेदितव्यम् ॥

17. Upto VIII. 1. 68, inclusive should always be supplied the phrase "after a pada".

Whatever we shall teach hereafter should be understood to apply to that which comes *after a pada.* Thus the sûtra VIII. 1. 19, teaches "of an âmantrita". The phrase पदात्, must be supplied to complete the sense. That is, "of a pada, which is in the Vocative case, *and which comes after another pada*, all vowels become anudâtta". Thus पचसि देवदत्त "Cookest thou, O Devadatta". Why do we say, "after a pada"? Observe देवदत्त पचसि ॥ Here Devadatta is not anudâtta (VI. 1. 198).

अनुदात्तं सर्वमपादादौ ॥ १८ ॥ पदानि ॥ अनुदात्तम्, सर्वम्, अ-पाद-आदौ ॥

वृत्तिः ॥ अनुदात्तमिति च सर्वमिति च अपादादाविति च एतत्त्रयमधिकृतं वेदितव्यमापादपरिसमाप्तेः, इत ऊर्ध्वं यद्वक्ष्यामः अनुदात्तं सर्वमपादादावित्येवं तद्वेदितव्यम् ॥

18. Upto VIII. 1. 74, inclusive is to be supplied the phrase "The whole is unaccented, if it does not stand at the beginning of the foot of a verse".

The three words anudâttam "unaccented", sarvam "the whole", and apâdâdau "not in the beginning of a Pâda of a verse", should be understood to exert a governing influence over all the subsequent sûtras of this chapter, upto its end. Whatever we shall treat of hereafter, must be understood to be wholly unaccented, provided that, it does not stand as the first word of a verse or stanza. Thus VIII. 1. 19, says "of a Vocative". The whole of this sûtra should be read there to complete the sense, viz: "all the syllables of a Vocative are unaccented when a word precedes it, and it does not stand as the first word of a hemistich"; as पचसि देवदत्त ॥

Why do we say "when not at the beginning of a hemistich"? Observe यत्ते नियतं रजसं मृत्यो अनवधृष्यम्, here मृत्यो though in the Vocative case, is not anudâtta, as it stands at the beginning of a Pâda.

Similarly VIII. 1. 21, teaches "वः and नः are the substitutes of युष्मद् अस्मद् in the plural". The present sûtra must be read there to complete the sense, viz, when not at the beginning of a verse. Thus ग्रामो वः स्वं, जनपदो नः स्वम् ॥ But at the beginning of a hemistich, we must have the forms युष्माकं and अस्माकं instead of वः and नः ॥ As,

रुद्रो विश्वेश्वरो देवो युष्माकं कुलदेवता ।
स एव नाथो भगवानस्माकं शत्रुमर्दनः ॥

The word पाद in the sûtra refers both to the hemistiches of the sacred Rik hymns, as well as to secular ślokas.

Q. Why do we employ the word सर्वं in the sûtra?

Ans. The word sarvam is used in the sûtra, in order to indicate that a word, which has not acute accent on the first syllable, should also become anudâtta. For the word पदात् (VIII. 1. 17) is in the ablative case, and shows that the operation taught in any sûtra governed by it, will be performed on

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

the *first* syllable, according to the maxim आदेः परस्य ॥ Therefore, by rule VIII. I. 28, the word पचति, which is acutely accented on the *first* syllable, (because शप and तिप् are anudâtta), will only lose its accent in देवदत्तः पचति; but not so the verb करोति which is acutely accented in the middle (by the vikarana accent) in देवदत्तः करोति ॥ But by force of the word सर्वं, करोति also loses its accent.

Q. This cannot be the reason, for the author indicates by his prohibition in Sûtra VIII. I. 29, that a verb loses its accent, *where ever* that accent may be. For there is no verb when conjugated in लुट् which has acute on the *first* syllable.

Ans. The word 'sarvam' is used to prevent the operation of अलोऽन्त्यस्य विधिः; for where the rule आदेः परस्य will not apply there the other will apply: so that, if "sarvam" was not used, the rule would apply to the finals, and not to cases where there were other than initials to be operated upon. Thus the rule VIII. I. 28 would apply to कुरुतः which is finally acute by VI. I. 186, in देवदत्तयज्ञदत्तौ कुरुतः, but not to देवदत्तः करोति ॥

Q. No; this cannot be the reason of employing the word 'sarvam' in the sûtra, for the author indicates that the rule is not confined to the *finals*, by the prohibition he makes in favor of लुट् in VIII. I. 51; for there is no verb, when conjugated in Lṛit, which has acute on the final. All Lṛit is acute in the middle by VI. I. 186. So the अलोऽन्त्यस्य rule does not apply.

Ans. The word 'sarvam' is used for this reason. Had 'sarvam', not been used, then in those cases where there was no other rule to apply, like VIII. I. 19, there *only* the word would become anudâtta. But in cases where another rule also operated, there this anudâtta rule would not apply, for then there would be two different sentences. For a thing which is already in existence can be made the subject of a rule ordering certain operations to be performed on it; but not so a thing which will come in existence in future time. Thus the words वां and नौ are ordained as substitutes of yushmad and asmad by one sentence VIII. I. 20; while another sentence ordains their anudatta-hood. So here there is separation of sentences (vâkya-bheda): which is not desireable; for a vâkya bheda should be avoided, if possible. But by employing the word 'sarvam', this vakya-bheda is made tolerable.

Another reason for employing this word is that the substitutes वां and नौ should come in the room of the *whole declined* forms of yushmad and asmad, with their case-affixes. Had not this word (sarvam) been used, then वां and नौ would have replaced only ,yushmad' and 'asmad'. Obj. Will not the anuvritti of the word 'padasya', cause the *whole declined word* to be replaced by वां and नौ, not only the crude-forms yushmad and asmad? And there cannot be a full word unless it takes case-affixes; so the whole of yushmad and asmad with their case-affixes will be replaced. Where is the necessity of using the word 'sar-

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

vam'? Ans. This objection will apply to those cases where a Pada is a word ending in a case-affix. But the word पद is a technical term also, and applies to crude forms before certain case-affixes. Thus a nominal *stem* (not a *full* word) is also called Pada by I. 4. 17, before non-sarvanamasthana case-affixes. Therefore yushmad and asmad will be *pada* before those affixes. Thus before the affix of Dative Dual, they will be called Pada; and had सर्वे not been used, then only "yushmad" and "asmad" will be replaced and not their case-affixes. Thus ग्रामो वां दीयते, जनपदो नौ दीयते ॥ Here वां and नौ would require after them the case-affix भ्यां otherwise.

आमन्त्रितस्य च ॥ १९ ॥ पदानि ॥ आमन्त्रितस्य, च ॥

वृत्तिः ॥ आमन्त्रितस्य पदस्य पदात्परस्यापादादौ वर्त्तमानस्य सर्वस्यानुदात्तो भवति ॥

वार्त्तिकम् ॥ समान वाक्ये निघात युष्मद स्मदादेशा वक्तव्याः ॥

19. All the syllables of a Vocative are unaccented when a word precedes it, and it does not stand at the beginning of a hemistich.

Thus पचसि देवदत्त, पचसि यज्ञदत्त ॥ The Vocative is acutely accented on the first by VI. 1. 198, the present makes it all unaccented.

Vârt:—The rules relating to nighâta (by which all syllables of a word become unaccented, such as the present, and VIII. 1. 28 &c) and to the substitutes of yushmad and asmad apply then only, when the preceding word which would cause the nighâta or the substitution, is part of the same sentence with the latter word. Therefore not here:—अयं दण्डो, हरानेन ॥ "This is the staff. Carry by means of it." Here हर does not lose its accent by VIII. I. 28, though preceded by the Noun danda, because these are parts of two different sentences. ओदनं पच, तव भविष्यति । ओदनं पच, मम भविष्यति ॥ "Cook the food, it will be for thee. Cook the food, it will be for me." That is the rice cooked by thee, will do both for thyself and myself. Here the ते and मे substitutions have not taken place (VIII. I. 22) for yushmad and asmad, for the same reason.

Another example is, भवतीह विष्णुमित्रो, देवदत्तागच्छ "Vishnumitra is here, Come back Devadatta." Here Devadatta, though in the Vocative case, does not lose its accent. Nor can you say that समर्थः पदविधिः will make this vârtika redundant. In all the above examples, the different sentences are connected with each other in sense. Thus in the last example, Devadatta was searching for Vishnumitra, when some one says to him, 'Here is V. come back D." Thus the two sentences are samartha, yet there is no nighâta. But the rule will apply here:—इह देवदत्त ! माता ते कथयति । नद्यास्तिष्ठति (VIII. I. 28) कूले । शालीनां ते ओदनं दास्यामि ॥ In the last examples the Vocatives, the verbs and the substitutes of yushmad and asmad are not in syntactical construction with the words that immediately precede them, and yet the nighâta rule &c does apply: inspite of the general maxim समर्थः पदविधिः (II. I. 1), for rules relating to completed words apply to such words only which are in construction.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
संस्कृति मंत्रालय · भारत सरकार

CSL

In the last example, the construction is इह स्थिता माता ते देवदत्त, and not इह देवदत्त. Thus इह is in syntactical construction with स्थिता and not देवदत्त, yet it causes nighâta of Devadatta. Similarly in नद्यास्तिष्ठति कूलं, the word नद्याः is not in construction with तिष्ठति, but with कूलं, i.e. नद्याः कूलं तिष्ठति; yet it causes the nighâta of तिष्ठति ॥ Similarly शालीनां is not in construction with ते, but with ओदनं, i. e. शालीनां ओदनं ते दास्यामि ॥ Yet it causes ते substitution of yushmad. Though the preceding words are not *samartha* with regard to the words that follow them, they cause the changes, because the words are in the *same* sentence.

युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्वान्नावौ ॥ २० ॥ पदानि ॥ युष्मद्, अस्मदोः, षष्ठी, चतुर्थी, द्वितीयास्थयोः, वाम्, नावौ ॥

वृत्तिः ॥ युष्मदस्मद् इत्येतयोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्यथासंख्यं वान्नावित्येतावादेशौ भवतस्तौ चानुदात्तौ ॥

20. For the Genitive, Dative and Accusative Dual of yushmad and asmad, are substituted वाम् and नौ respectively, when a word precedes, and these substitutes are anudâtta.

All the three sûtras पदस्य, पदात् and अनुदात्तं सर्वमपादादौ are applicable here, Thus ग्रामो वां स्वम् । जनपदो नौ स्वम् । ग्रामो वां दीयते । जनपदो नौ दीयते । ग्रामो वां पश्यति । जनपदो नौ पश्यति ॥

These two वाम् and नौ come in the Dual only, because other substitutes have been taught for the Singular and Plural in the two subsequent sûtras.

Why do we say "for the Genitive, Dative and Accusative"? In other cases there will be no substitution. As, ग्रामो युवाभ्यां कृतम् ॥ The word स्थ in the sûtra indicates that the case affixes must be express and not understood, for the purposes of this substitution. Therefore, not here: इति युष्मत्पुत्रः though here yushmat is preceded by a word in a sentence, and is in the Genitive case yet वः substitution (VIII. 1. 21) does not take place, because the case-affix is elided.

बहुवचनस्य वस्नसौ ॥ २१ ॥ पदानि ॥ बहुवचनस्य, वस्, नसौ ॥

वृत्तिः ॥ बहुवचनान्तयोर्युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्यथासंख्यं वस् नस् इत्येतावादेशौ भवतः ॥

21. For (the Genitive, Dative, and Accusative) plural of yushmad and asmad are substituted वस् and नस् respectively, (when a word precedes, and these substitutes are anudâtta).

Thus ग्रामो वः स्वम्, जनपदो नः स्वम्; ग्रामो वो दीयते, जनपदो नो दीयते; ग्रामो वः पश्यति जनपदो नः पश्यति ॥

तेमयावेकवचनस्य २२ ॥ पदानि ॥ ते, मयौ, एक, वचनस्य ॥

वृत्तिः ॥ युष्मदस्मदोरेकवचनान्तयोः षष्ठीचतुर्थीस्थयोर्यथासंख्यं ते मे इत्येतावादेशौ भवतः ॥

22. For the Genitive and Dative Singular (of yushmad and asmad are substituted) ते and मे respectively, (when a word precedes and these are anudâtta).

Thus ग्रामस्ते स्वम्, ग्रामो मे स्वम्, ग्रामस्ते दीयते, ग्रामो मे दीयते ॥ For the Accusative singular, other substitutes have been taught in the next sûtra, hence ते and मे come only in Genitive and Dative.

त्वामौ द्वितीयायाः ॥ २३ ॥ पदानि ॥ त्वा, मौ, द्वितीयायाः ॥

वृत्तिः ॥ एकवचनस्येति वर्त्तते । द्वितीयाया यदेकवचनं तदन्तयोर्युष्मदस्मदोर्यथासंख्यंत्वा मा इत्येतावादेशौ भवतः ॥

23. For the Accusative Singular of yushmad and asmad are substituted त्वा and मा respectively, under the same circumstances.

The word एकवचनस्य is understood here. Thus ग्रामस्त्वा पश्यति, ग्रामो मा पश्यति ॥

न चवाहाहैवयुक्ते ॥ २४ ॥ पदानि ॥ न, च, वा, ह, अह, एव, युक्ते ॥

वृत्तिः ॥ च वा ह अह एव एभिर्योगे युष्मदस्मदोर्वान्नावादयो न भवन्ति ॥

24. The above substitutions do not take place when there is in connection with the pronouns any of these:— च, 'and' वा, 'or' ह, 'oh! अह 'wonderful', or एव 'only'.

Thus ग्रामस्तव च स्वम्, ग्रामो मम च स्वम् ॥

युवयोश्च स्वम् । आवयोश्च स्वम् । युष्माकं च स्वम् । अस्माकं च स्वम् । ग्रामस्तुभ्यं च दीयते ग्रामो मह्यं च दीयते । युवाभ्यां च दीयते । आवाभ्यां च दीयते । युष्मभ्यं च दीयते । अस्मभ्यं च दीयते । ग्रामस्त्वां च पश्यति । ग्रामो मां चपश्यति । युवां च पश्यति । आवां च पश्याति । युष्मांश्च पश्यति । अस्मांश्च पश्यति ॥ वा । ग्रामस्तव वा स्वम् । ग्रामो मम वा स्वम् । युवयोर्वा स्वम् । आवयोर्वा स्वम् । युष्माकं वा स्वम् । अस्माकं वा स्वम् । ग्रामस्तुभ्यं वा दीयते । ग्रामो मह्यं वा दीयते । युवाभ्यां वा दीयते । आवाभ्यां वा दीयते । युष्मभ्यं वा दीयते । अस्मभ्यं वा दीतये । ग्रामस्त्वां वा पश्यति । ग्रामो मां वा पश्यति । युवां वा पश्यति । आवां वा पश्यति । युष्मान् वा पश्यति । अस्मान्वा पश्यति । ह । ग्रामस्तव ह स्वम् । ग्रामो मम ह स्वम् । युवयोर्ह स्वम् । आवयोर्ह स्वम् । युष्माकं ह स्वम् । अस्माकं ह स्वम् । ग्रामस्तुभ्यं ह दीयते । ग्रामो मह्यं ह दीयते । युवाभ्यां ह दीयते । आवाभ्यां ह दीयते । युष्मभ्यं ह दीयते । अस्मभ्यं ह दीयते । ग्रामस्त्वां ह पश्यति । ग्रामो मां ह पश्यति । युवां ह पश्यति । आवां ह पश्यति । युष्मान्ह पश्यति । अस्मान्ह पश्यति । अह । ग्रामस्तवाह स्वम् । ग्रामो ममाह स्वम् । युवयोरह स्वम् । आवयोरह स्वम् । युष्माकमह स्वम् । अस्माकमह स्वम् । ग्रामस्तुभ्यमह दीयते । ग्रामोमह्यमह दीयत । युवाभ्यामह दीयते । आवाभ्यामह दीयते । युष्मभ्यमह दीयत । अस्मभ्यमह दीयते । ग्रामस्त्वामह पश्यति । ग्रामो मामह पश्यति । युवामह पश्यति । आवामह पश्यति । युष्मानह पश्यति । अस्मानह पश्यति । एव । ग्रामस्तवैव स्वम् । ग्राम. ममैव स्वम् । युवयोरेव स्वम् । आवयोरेव स्वम् । युष्माकमेव स्वम् । अस्माकमेव स्वम् । ग्रामस्तुभ्यमेव दीयते । ग्रामो मह्यमेव दीयते । युवाभ्यामेव दीयते । आवाभ्यामेव दीयते । युष्मभ्यमेव दीयते । अस्मभ्यमेव दीयते । ग्रामस्त्वामेव पश्यति । ग्रामो मामेव पश्यति । युवामेव पश्यति । आवामेव पश्यति । युष्मानेव पश्यति । अस्मानेव पश्यति । युक्तग्रहणं साक्षाद्योगप्रतिपत्त्यर्थम् । युक्तयुक्ते प्रतिषेधो न भवति । ग्रामश्च ते स्वम् । नगरं च मे स्वम् ।

The word युक्त is employed in the sûtra to indicate direct conjunction. There is, therefore, where the conjunction is not direct but intermediate the employment of the shorter forms. As ग्रामश्च ते स्वं, नगरं च मे स्वम् ॥

The particles च, वा, &c denote conjunction, 'separation' 'wonder'

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
1506
GSL

&c. Where the sense of 'conjunction.' 'separation' &c are inherent in the pronouns yushmad and asmad, and these particles are employed to manifest that sense, there the present sûtra will apply its prohibition.

पश्यार्थैश्चानालोचने ॥ २५ ॥ पदानि ॥ पश्य, अर्थैः, च, अनालोचने ॥

वृत्तिः ॥ पश्यार्था दर्शनार्थाः । दर्शनं ज्ञानम् । आलोचनं चक्षुर्विज्ञानम् । तैः पश्यार्थैरनालोचने वर्त्तमानैर्युक्ते युष्मदस्मदोर्वान्नावादयो न भवन्ति ॥

25. The above substitutions do not take place also in connection with verbs having the sense of "seeing", when physical seeing is not denoted.

The word पश्यार्थाः is equivalent to दर्शनार्थाः, and दर्शन means 'knowledge', i.e. verbs denoting 'to know', आलोचन means perception obtained through sight i.e. physi cal 'seeing' opposed to metaphorical "seeing"="knowing". The substitutions of वां and नौ &c. for युष्मद् and अस्मद् do not take place when these pronouns are employed in connection with verbs denoting 'seeing' (metaphorically) but not 'looking' (physically).

Thus ग्रामस्तव स्वं समीक्ष्यागतः, ग्रामो मम स्वं समीक्ष्यागतः; ग्रामस्तुभ्यं दीयमानं समीक्ष्यागतः, ग्रामो मह्यं दीयमानं समीक्ष्यागतः, ग्रामस्त्वां समीक्ष्यागतः, ग्रामो मां समीक्ष्यागतः ॥ .

Why do we say when not meaning 'to look'? Observe ग्रामस्त्वा पश्यति, ग्रामो मा पश्यति ॥

Ishti:—With regard to verbs of "seeing", the rule should apply even where the connection is not direct: as, we have already illustrated above.

सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा ॥ २६ ॥ पदानि ॥ स पूर्वायाः, प्रथमायाः, विभाषा ॥

वृत्तिः ॥ विद्यमानपूर्वात्प्रथमान्तात्पदादुत्तरयोर्युष्मदस्मदोर्विभाषा वान्नावादयो न भवन्ति ॥

वार्त्तिकम् ॥ युष्मदस्मदो विभाषा अनन्वादेशे इतिवक्तव्य ॥

वा० ॥ सर्व एव वान्नावादयोऽन्वादेशे विभाषा वक्तव्यः ॥

26. When the pronoun follows after a Nominative, which itself is preceded by another word, then the above substitutions may take place optionally.

Thus ग्रामे कम्बलस्ते स्वम् or ग्रामे कम्बलस्तवस्वम् ॥ ग्रामे कम्बलोमेस्वम् ॥ ग्रामेकम्बलोमम स्वम् ॥ ग्रामेकम्बलस्तेदीयते ॥ ग्रामे कम्बलस्तुभ्यं दीयते ॥ ग्रामे कम्बलो मे दीयते ॥ ग्रामे कम्बलो मह्यं दीयते ॥ ग्रामे छात्रास्त्वा पश्यन्ति ॥ ग्रामे छात्रास्त्वां पश्यन्ति ॥ ग्रामे छात्रा मा पश्यन्ति ॥ ग्रामे छात्रा मां पश्यन्ति ॥

Why do we say "which itself is preceded by another word"? Observe कम्बलस्ते स्वम्, कम्बलो मे स्वम् ॥

Why do we say "after a Nominative"? Observe कम्बलो ग्रामे ते स्वम्, कम्बलो ग्रामे मे स्वम् ॥

Vârt:—The option herein taught is restricted to युष्मद् and अस्मद् when not employed in anvâdeśa. But when there is anvâdeśa, then the substitution is

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

compulsory and not optional. This vârtika restricts the scope of the sûtra, and makes it a *vyavasthita vibhâshâ*. Therefore, there is no option here, where there is anvâdeśa:—अथो ग्रामे कम्बलस्ते स्वम्, अथो ग्रामे कम्बलो मे स्वम् ॥

Vârt:—Others say, that the substitutes वां, नौ &c are *all* optional, when not employed in anvâdeśa, whether the nominative is preceded by another noun or not. Thus the rules 20, 21, 22, 23 are optional. As: कम्बलस्ते स्वम्, or कम्बलस्तव स्वम्, कम्बलो मे स्वम् or कम्बलो मम स्वम् ॥ Why do we say "when not in anvâdeśa"? Observe अथो कम्बलस्ते स्वम् ,अथो कम्बलोमे स्वम् ॥ *Q.* If this is so, where is the necessity of the present sûtra at all ? Ans. The present sûtra is for the sake of anvâdesâ: i.e. the option taught in the present sûtra will take place only then, when there is anvâdeśa and not otherwise ; thus अथो ग्रामे कम्बलस्ते स्वम्, or अथो ग्रामे कम्बलस्तव स्वम, अथो ग्रामे कम्बलो मे स्वम्, or अथो ग्रामे कम्बलो मम स्वम् ॥ In other words, according to this vârtika, rules 20, 21, 22 and 23 are all *optional* in anvâdeśa, but compulsory where is no anvâdesâ; but when the pronoun is preceded by a nominative which itself is preceded by another word, then the above rules are not compulsory, even in anvâdeśa: there also the option will apply.

तिङो गोत्रादीनि कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोः ॥ २७ ॥ पदानि ॥ तिङः, गोत्रआदीनि, कुत्सन, आभीक्ष्ण्ययोः ॥

वृत्तिः ॥ तिङन्तात्पराणि गोत्रादीनि कुत्सने आभीक्ष्ण्ये चार्थे वर्त्तमानानि अनुदात्तानि भवन्ति ॥

27. The words गोत्र &c, become unaccented after a finite verb, when a contempt or a repetition is intended.

Thus पचति गोत्रम्, जल्पति गोत्रम्, when contempt is meant.

Here पचति गोत्रं means 'he proclaims his Gotra &c, so that he may get food &c'. पचति is from the root पचि व्यक्तिकरणे 'to make evident' (Bhu. 184). Similarly जल्पति गोत्रम् "he repeatedly utters, his descent &c, in order to get married &c". Where contempt is not meant, it has the force of repetition, i. e. he repeatedly utters his Gotra as one is bound to do, in marriage-rites &c. And पचति पचति गोत्रम्, जल्पति जल्पति गोत्रम् when repetition or intensity is denoted. Similarly पचति ब्रुवम्, पचति पचति ब्रुवम् ॥ The word ब्रुवं is a noun derived from the root ब्रू by the affix कन्, the वच् substitution for ब्रू has not taken place, as an anomaly.

1 गोत्र, 2 ब्रुव, 3 प्रवचन, 4 प्रहसन, 5 प्रकथन, 6 प्रत्ययन, 7 प्रपञ्च, 8 प्राय, 9 न्याय, 10 प्रचक्षण, 11 विचक्षण, 12 अवचक्षण, 13 स्वाध्याय, 14 भूयिष्ठ, 15 वा नाम (नाम वा) 16 प्रवसन, 17 प्रयजन,

The word नाम optionally becomes anudâtta: in the alternative, it is first-acute. Thus पचति नाम or पचति नाम ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

Why do we say 'after a finite verb'? Observe कुत्सितं गोत्रम् ॥

Why do we say "Gotra and the rest"? Observe पचति पापम् ॥ Here पापं is an adverb.

Why do we say 'when contempt or repetition is meant'? Observe खनति गोत्रं समेत्य कूपं ॥ "He digs a well having assembled the Gotra".

The words 'contempt and repetition' in the text qualify the whole sentence or sûtra, and not the word गोत्रादि nor the word अनुदात्त understood. For we find that whereever the word गोत्रादि is used in this Chapter, it always implies the sense of 'contempt or repetition'. Thus the word गोत्रादि is used in VIII. 1. 57 and there also the sense is of contempt and repetition.

तिङ्ङतिङः ॥ २८ ॥ पदानि ॥ तिङ्, अतिङः ॥

वृत्तिः ॥ तिङन्तं पदमतिङन्तात्पदात्परमनुदात्तं भवति ॥

28. A finite verb is unaccented, when a word precedes it, which is not a finite verb.

Thus देवदत्तः पचति ॥ Why do we say "a finite verb"? Observe नीलमुत्पलम्, शुक्लं वस्त्रम् ॥

Why do we say 'when the preceding word is not a finite verb'? Observe भवति पचति 'the act of cooking exists' = पाक क्रिया भवति ॥ Here the word भवति is a finite verb, therefore the verb pachati does not lose its accent. So also यत्त्रिरिज्ञ जयति, क्षेति, पुष्यति 'successful he conquers, rules, thrives'. अस्मभ्यं जेषि योत्सि च "for us conquer and fight". The word अतिङः is in one sense redundant, because in one simple sentence, two finite verbs cannot be employed; one sentence consists of one finite verb only. But the very fact of this sûtra indicates that the condition of समानवाक्य does not apply to this sûtra; so that the two words need not be portions of the *same* sentence, for the application of this nighâta: as we have already explained in VIII. 1. 19. Other examples are: अग्निमीडे पुरोहितं (Rv. I. 1. 1). स इद्देवेषु गच्छति (Rv. I. 1. 4), अग्ने सुपायनो भव (Rv. V. 1. 1), यजमानस्य पशून् पाहि ॥

न लुट् ॥ २९ ॥ पदानि ॥ न, लुट् ॥

वृत्तिः ॥ पूर्वेणातिप्रसक्ते प्रतिषेध आरभ्यते । लुडन्तं तिङन्तं नानुदात्तं भवति ॥

29. But the Periphrastic Future is not unaccented, when it is preceded by a word which is not a finite verb.

This restricts the scope of the last sûtra which was rather too wide. Thus श्वः कर्त्ता, श्वः कर्त्तारौ, मासेन कर्त्तारः ॥ The Sârvadhâtuka affixes डा, रौ, रस्, are anudâtta after the affix तासि by VI. 1. 186, the whole affix तास् becomes udâtta (III. 1. 3) and where the टि portion of तास् i. e. the syllable आस्, is elided before the affix डा, there also the आ of डा becomes udâtta, because the udâtta has been elided. See VI. 1. 161.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

निपातैर्यद्यदिहन्तकुविन्नेच्चेच्चण्कच्चिद्यत्रयुक्तम् ॥ ३० ॥ पदानि ॥ निपातैः, यद्, यदि, हन्त, कु वित्, नेत्, चेत्, चण्, कच्चित्, यत्र, युक्तम् ॥

वृत्तिः ॥ नेति वर्त्तते । यत् यदि हन्त कुवित् नेत् चेत् चण् कच्चित् यत्र इत्येतैर्निपातैर्युक्तं तिङन्तं नानुदात्तं भवति ॥

30. The finite verb retains its accent in connection with the particles यत्, 'that', 'because', यदि, 'if', हन्त, 'also'!, 'O!', कुवित्, 'well', नेत्, 'not', चेत्, 'if', च 'if', कच्चित् (interrogative particle, implying 'I hope' or 'I hope not)', and यत्र 'where'.

Thus यत् करोति, यत् पचति, यदि करोति or यदि पचति, हन्त करोति, हन्त पचति, कुवित् करोति, कुवित् पचति, नेज् जिह्मायन्त्यो नरकं पताम (Nir. I. 11), स चेद् भुङ्क्ते, स चेद् अधीते ॥ The particle चण् with the indicatory ण् has the force of चेत् ॥ Thus अयं च मरिष्यति = अयं चेन् मरिष्यति ॥ Other examples are त्वम् च सोम नो वशो जीवातुम् न मरामहे 'if thou, Soma willest us to live, we shall not die' आ च गच्छान् मित्रमेना दधाम "if he will come here, we will make friends with him." इन्द्रश्च मृलयाति नः, नतः पश्चादघं नशत् "If Indra makes us happy &c". This rule does not apply to the च which is a conjunction meaning 'and'. So also: कच्चिद् भुङ्क्ते, कच्चिद् अधीते, यत्र भुङ्क्ते, यत्राधीते ॥

Why do we say "with particles"? Observe यत् कूजति शकटम् = गच्छत् कूजति शकटम् ॥ Here यत् is not a particle, but the Present Participle of the root इण् 'to go'. It means गच्छत् 'the car creaks while going'. Rule VIII. 1. 28 applies here.

Q. Now by the rule of Pratipadokta &c. that यत् should only be taken, which is a Particle; moreover it is read in connection with other Particles like यदि &c, so it must be a Particle. How then can the Present Participle यत् be taken at all? Ans.—This sûtra indicates that the प्रतिपदोक्त rule and the साहचर्य rule do not apply here. Thus the word यावत् formed with the affix वतुप् (V. 2. 39) is also included in the word यावत् of this sûtra. As तावदुषो राधो अस्मभ्यं, रास्व यावत् स्तोतृभ्यो अरदो गृणानाः = यावतोऽश्वान् प्रतीगृह्णीयात् ॥

Why do we use the word युक्त "in connection with". Observe यत्र क्व च ते मनो दक्ष दधस उत्तरम् ॥

Other examples are: यं यज्ञं परिभूरसि (Rv. I. 1. 4.) 'what offering thou protectest'. यत्र नः पूर्वे पितरः परेयुः 'whither our fathers of old departed'. अद्या मुरीय यदि यातुधानो अस्मि 'let me die on the spot, if I am a sorcerer', हन्तेमाम् पृथिवीम् विभजामहे "come on, let us share up this earth". ब्रह्मा चेद्धस्तम् अग्रहीत् 'if a Brahman has grasped her hand', नेत् त्वा तपति सूरो अर्चिषा 'that the sun may not burn thee with his beam' उक्थेभिः कुविद् आगमत् 'will he come hither for our praises'(Whitney's Grammar, Para 595).

नह प्रत्यारम्भे ॥ ३१ ॥ पदानि ॥ नह, प्रत्यारम्भे ॥

वृत्तिः ॥ नह इत्येतेन युक्ते प्रत्यारम्भे तिङन्तं नानुदात्तं भवति ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

CSL

31. The finite verb retains its accent in connection with नह when employed in the sense of forbidding.

When something urged by one, is rejected insultingly by another, then the reply made by the first tauntingly, with a negation, is pratyârambha. Thus A says to B: "Eat this please". B rejects the offer repeatedly, in anger or jest. Then A in anger or jest says 'No, you will eat'—as नह भोक्ष्यसे ॥ Here भोक्ष्यसे retains its accent, which is acute on the middle, for से becomes accentless as it follows अदुपदेश (VI. 1. 186), and स्य becomes udâtta by the प्रत्ययस्वर (III. 1. 3).

Another example is नहाध्येष्यसे 'No, you will study'. Why do we say, 'when asseverative'? Observe नह वै तस्मिंश्च लोके दक्षिणामिच्छन्ति "Verily in that world they do not wish for fee". Here it is pure negation, तस्मिन् is first acute by फिट् accent, लोके is final acute because it is formed by अच् of पचादि (III. 1. 134), दक्षिण is first acute, because it is a Pronoun ending in अ (स्वाङ्गशिटामदन्तानाम् Phit II. 6) and इच्छन्ति is anudâtta by VIII. 1. 28.

सत्यं प्रश्ने ॥ ३२ ॥ पदानि ॥ सत्यम्, प्रश्ने ॥

वृत्तिः ॥ सत्यमित्यनेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तं भवति प्रश्ने ॥

32. The finite verb retains its accent in connection with सत्य when used in asking a question.

Thus सत्यं भोक्ष्यसे 'Truly will you eat'? सत्यमध्येष्यसे ॥ Why do we say 'in questioning'? Observe सत्यं वक्ष्यामि नानृतं 'I shall tell the truth, not falsehood', सत्यमिद्वा उ तं वयमिन्द्रं स्तवाम ॥

अङ्गाप्रातिलोम्ये ॥ ३३ ॥ पदानि ॥ अङ्ग, अप्रातिलोम्ये ॥

वृत्तिः ॥ अङ्ग इत्यनेन युक्तं तिङन्तमप्रातिलोम्ये गम्यमाने नानुदात्तं भवति ॥

33. The finite verb retains its accent in connection with अङ्ग when used in a friendly assertion.

Anything done to injure another is prati-loma, opposite of this is apratiloma, or friendliness. In fact, it is equal to anuloma. Thus अङ्गपच 'yes, you may cook'. Here anga has the force of friendly permission. So also अङ्ग पठ ॥ But when it has the force of pratiloma, we have:—अङ्ग कूज ३ वृषल ॥ इदानीं ज्ञास्यसि जाल्म "Well, chuckle O sinner! soon wilt thou learn, O coward". Here अङ्ग is used in the sense of censure, for chuckling is a thing not liked by the person: and is pratiloma action: for pluta-vowel see VIII. 2. 96.

हि च ॥ ३४ ॥ पदानि ॥ हि, च ॥

वृत्तिः ॥ हिइत्यनेन युक्तं तिङन्तमप्रातिलोम्ये नानुदात्तं भवति ॥

34. The finite verb retains its accent in connection with हि when used in a friendly assertion.

Thus स हि कुरु, सहि पंच, सहि पठ ॥ Why do we say 'in friendly assertion'? Observe स हि कूज वृषल । इदानीं ज्ञास्यसि जाल्म ॥

छन्दस्यनेकमपि साकाङ्क्षम् ॥ ३५ ॥ पदानि ॥ छन्दसि, अनेकम्, अपि, साकाङ्क्षम् ॥

वृत्तिः ॥ हि चेतिवर्त्तते छन्दसि विषये हियुक्तं तिङन्तं साकाङ्क्षमनेकमपि नानुदात्तं भवति ॥

35. In the Veda, the finite verb retains its accent (but not always), in connection with हि, when it stands in correlation to another verb, even more than one.

That is sometimes one verb, sometimes more than one verb retain their accent. Thus of more than one verb, we have the following example:— अनृतं हि मत्तो वदति। पाप्मा एनं वि पुनाति 'Because the drunkard tells falsehood, therefore sin will make him impure: i. e. he does incur sin". Here both verbs वदति and विपुनाति retain their accent: and हि has the force of यत् 'because'. According to Kaiyyata the meaning of this sentence is यस्मात् मत्तोऽनृतं वदति, तस्मादनृतवदन दोषेण न युज्यते i. e. a drunkard does not incur the sin of telling a falsehood, because he is not in his senses. See Maitr. Sanhita I. 11. 6. As regards one verb in a correlated sentence retaining its accent and the other losing it, we have:—अग्निर्हि पूर्वमुदजयत् तमिन्द्रोऽनूदजयत् ॥ Here the first retains its accent and the second not. The force of हि is to denote here cause and its effect. So also:—अजा ह्यग्नेरजनिष्ट गर्भात् (or गर्भम्), सा वा अपश्यज् जनितारमग्रे (Taittarîya Samhitâ IV. 2. 10, 4). The word अजनिष्ट is first acute, the augment अट् having the accent; while अपश्यत् is all anudâtta.

यावद्यथाभ्याम् ॥ ३६ ॥ पदानि ॥ यावत्, यथाभ्याम् ॥

वृत्तिः ॥ यावद्यथा इत्येताभ्यां युक्तं तिङन्तं नानुदात्तं भवति ॥

36. A finite verb retains its accent in connection with यावत् and यथा ॥

Thus यावद् भुङ्क्ते, यथाभुङ्क्ते; यावदधीते यथाधीते, देवदत्तः पचति यावत्, देवदत्तः पचति यथा ॥ The meaning is that the verb retains its accent, even when यावत् and यथा follow after it. Another example is यथा चित् कण्वमावतम् ॥ The word आवतम् is the Imperative (लोट्) Second Person Dual of the root अव् ॥ यावत् स्तोतृभ्योऽररो गृणाना: ॥ The verb अररः is Imperfect (लङ्) Second Person singular of the root रद् 'to scratch'. The accent, is on अ (the augment).

पूजायां नानन्तरम् ॥ ३७ ॥ पदानि ॥ पूजायाम्, न, अनन्तरम् ॥

वृत्तिः ॥ यावद्यथा इत्येताभ्यां युक्तमनन्तरं तिङन्तं पूजायां विषये नानुदात्तं न भवति किं तर्हि अनुदात्तमेव ॥

37. But not so when these particles यावत् and यथा immediately precede the verb and denote 'praise'.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GL

That is, the verb loses its accent, and becomes anudâtta. Thus यावत् पचति शोभनम्, यथा पचति शोभनम्, यावत् करोति चारु ॥

Why do we say when denoting 'praise'? Observe यावद् भुङ्क्ते, यथा भुङ्क्ते ॥ Why do we say 'immediately'? Observe यावद् देवदत्तः पचति शोभनं, यथा देवदत्तः करोति चारु ॥ Here the verbs retain their accent by the last sûtra.

उपसर्गव्यपेतं च ॥ ३८ ॥ पदानि ॥ उपसर्ग, व्यपेतम्, च ॥

वृत्तिः ॥ यावद्यथाभ्यां युक्तं उपसर्गव्यपेतं च पूजायां विषये नानुदात्तं न भवति किं तर्हि अनुदात्तमेव भवति ॥

38. A finite verb loses its accent when it denotes 'praise' and is joined immediately with यावत् and यथा through the intervention of an upasarga or verbal-preposition.

The last sûtra taught that the verb loses its accent when *immediately* preceded by यावत् and यथा ॥ This qualifies the word 'immediately' and teaches that the intervention of a Preposition does not debar immediateness. Thus यथा प्रकरोति चारु, यथा प्रपचति शोभनं, यावत् प्रकरोति चारु, यावत् प्रपचति शोभनम् ॥

The word 'immediately' is understood here also. Thus यावद् देवदत्तः प्रपचति, शोभनं, यथा विष्णु मित्रः प्रकरोति चारु ॥ The upasarga प्र has udâtta accent. Prof. Bohtlingk's Edition reads the sûtra as व्यवेतं ॥

तुपश्यपश्यताहैः पूजायाम् ॥ ३९ ॥ पदानि ॥ तु, पश्य, पश्यत, अहैः, पूजायाम् ॥

वृत्तिः ॥ तु पश्य पश्यत अह इत्येतैर्युक्तं तिङन्तं नानुदात्तं भवति पूजायां विषये ॥

39. A finite verb retains its accent in connection with तु, पश्य, पश्यत, and अह, when meaning 'praise'.

Thus माणवकस्तु भुङ्क्ते शोभनम् ; पश्य माणवको भुङ्क्ते शोभनं, पश्यत माणवको भुङ्क्ते शोभनम्, अह माणवको भुङ्क्ते शोभनम् ॥ Why do we say 'when meaning praise'? Observe, पश्य मृगा धावति ॥

The repetition of the word पूजायाम् here, though its anuvritti could have been supplied from VIII. 1. 37, shows that the negation of that sûtra does not extend here: for the पूजायाम् of that sûtra is connected with two negatives, the न of that sûtra, and the न of VIII. 1. 29, but the पूजायाम् of this sûtra is connected with the general न of VIII. 1. 29 only.

Another example is आदह स्वधामनु पुनर्गर्भत्वमेरिरे ॥

अहो च ॥ ४० ॥ पदानि ॥ अहो, च ॥

वृत्तिः ॥ अहो इत्यनेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तं भवति पूजायां विषये ॥

40. A finite verb retains its accent when in connection with अहो meaning 'praise'.

Thus अहो देवदत्तः पचति शोभनं, अहो विष्णुमित्रः करोति चारु ॥ The separation

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

of this अहो from तु &c, of the last sûtra, indicates that the next rule applies to अहो only. Had अहो been joined with तु &c, then Rule VIII. 1. 41, would have applied to तु &c, which is not desired. Hence the making of it a separate sûtra.

शेषे विभाषा ॥ ४१ ॥ पदानि ॥ शेषे, विभाषा ॥

वृत्तिः ॥ अहो इत्यनेन युक्तं तिङन्तं शेषे विभाषा नानुदात्तं भवति ॥

41. A finite verb retains its accent optionally when in connection with अहो in the remaining cases (i. e. where it does not mean praise).

What is the शेष alluded to here? The शेष means here senses other than पूजा or 'praise'. Thus कटमहो करिष्यसि or कटमहो करिष्यसि ॥ This is a speech uttered in anger or envy and not in praise (असूया वचनं) ॥ So also मम गेहमेष्यसि ॥

The word शेष is employed in the sûtra simply for the sake of distinctness; for sûtra 40 applies to cases of pujâ, while this sûtra will give option in cases other than pujâ.

पुरा च परीप्सायाम् ॥ ४२ ॥ पदानि ॥ पुरा, च, परीप्सायाम् ॥

वृत्तिः ॥ पुरा इत्यनेन युक्तं तिङन्तं परीप्सायामर्थे विभाषा नानुदात्तं भवति ॥

42. A finite verb retains its accent optionally in connection with पुरा when it means 'haste' (i. e. when पुरा means 'before').

The word परीप्सा means त्वरा or 'quick'. Thus अधीष्व माणवक पुरा विद्योतते विद्युत्, or पुरा स्तनयति स्तनयित्नु ॥ The word पुरा here expresses the future occurrence which is imminent or very near at hand. It is against the rule of Dharmaśâstras to study while it thunders of lightens.

Why do we say 'when meaning *haste*'? Observe नडेन स्म पुराधीयते ॥ Here the word पुरा expresses a past time; that is, it means "long ago". So also ऊर्णया स्म पुराधीयते ॥ See III. 2. 118 and 122, for the employment of पुरा in the Past Tense, and III. 3. 4, for the Present.

नन्वित्यनुज्ञैषणायाम् ॥ ४३ ॥ पदानि ॥ ननु, इति, अनुज्ञा, एषणायाम् ॥

वृत्तिः ॥ ननु इत्यनेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तं भवति अनुज्ञैषणायां विषये ॥

43. A finite verb retains its accent in connection with ननु, when with this Particle, permission is asked.

The word एषणा means 'asking, praying'. The word अनुज्ञा means 'permission'. The compound अनुज्ञैषणा means 'asking of permission'. Thus ननु करोमि भोः, "may I do it, sir"; ननु गच्छामि भोः 'can I go sir'. The sense is 'give me permission to do or to go'.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

CSL

Why do we say when 'asking for permission'? Observe अकार्षी कटं देवदत्त ? ननु करोमि भोः 'Devadatta hast thou made the mat? Well, I am making it'. Here ननु has the force of an answering particle, and not used in asking permission and hence the verb loses its accent.

किं क्रियाप्रश्नेनुपसर्गमप्रतिषिद्धम् ॥ ४४ ॥ पदानि ॥ किम्, क्रिया-प्रश्ने, अनु-पसर्गम्-अप्रतिषिद्धम् ॥

वृत्तिः ॥ किमित्येतत्क्रियाप्रश्ने यदा वर्त्तते तदानेन युक्तं तिङन्तमनुपसर्गमप्रतिषिद्धं नानुदात्तं भवति ॥

44. A finite verb retains its accent in connection with किम्, when with this is asked a question relating to an action, and when the verb is not preceded by a Preposition or by a Negation.

Thus किं देवदत्तः पचति, आहो स्विद् भुङ्क्ते ॥ किं देवदत्तः शेते, आहो स्विदधीते ॥ Here some say, that the first verb (पचति or शेते) being directly joined with किं retains its accent, whilst the second verb (भुङ्क्ते or अधीते) not being joined with किं, loses its accent by the general rule VIII. 1. 28. Others say, though the word किं is heard in connection with one verb only, yet as both verbs are objects of doubt, therefore, किं is logically connected with both of them, and so both verbs retain their accents. Thus भुङ्क्ते will retain its accent according to this view.

Why do we say when the question relates to a क्रिया or action? The rule will not apply, when the question relates to an object or साधन ॥ Thus किं देवदत्त ओदनं पचति आहोस्विच्छाकं ॥

Why do we say "when a question is asked"? Observe किमधीते देवदत्तः ॥ Here किं is used to express contempt, and not to ask a question.

Why do we say 'not preceded by a Preposition'? Observe किं देवदत्तः प्र पचति आहोस्वित् प्रकरोति ॥

Why do we say "not preceded by a negative particle". Observe, किं देवदत्तो न पठति आहोस्विन् न करोति ॥

लोपे विभाषा ॥ ४५ ॥ पदानि ॥ लोपे, विभाषा ॥

वृत्तिः ॥ किमो लोपे क्रियाप्रश्ने तिङन्तमनुपसर्गमप्रतिषिद्धं विभाषा नानुदात्तं भवति ॥

45. When however किम् is not added in asking such a question, the finite verb may optionally retain its accent.

When किम् is elided in asking a question relating to an action, the finite verb which is not preceded by a Preposition or a Negative Particle, optionally does not become anudâtta. When is there the elision of this किम् because no rule of Pânini has taught it? When the sense is that of an interrogation, but the word किम् is not used. In short, the word 'lopa' here does not mean the Grammatical substitute, but merely non-use. As देवदत्तः पचति (or

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

पचति)आहोस्वित् पठति(or पठति) Here the sentence is interrogative, even without the employment of किम् ॥ The option of this sûtra is a Prâpta-vibhâsha, as it is connected with the sense of किम् ॥ The counter-examples are the same as in the last aphorism, but without किम् ॥

एहिमन्ये प्रहासे लृट् ॥ ४६ ॥ पदानि ॥ एहि, मन्ये, प्रहासे, लृट् ॥

वृत्तिः ॥ एहिमन्ये इत्यनेन युक्तं लृडन्तं तिङन्तं नानुदात्तं भवति प्रहासे ॥

46. In connection with **एहिमन्ये** used derisively, the First Future that follows it, retains its accent.

The word प्रहास means great laughter, i.e. derision, mockery, raillery, jeering, gibing, sneering. Thus एहि मन्ये ओदनं भोक्ष्यसे, नहि भोक्ष्यसे, भुक्तः सोऽतिथिभिः ॥ एहि मन्ये रथेन यास्यसि, नहि यास्यसि, यातस् तेन पिता ॥ The word एहि is the Imperative second Person of the root इण् preceded by the preposition आङ् ॥

Why do we say "used derisively'? Observe एहि मन्यसे ओदनं भोक्ष्ये इति; सुष्ठु च मन्यसे, साधु च मन्यसे ॥

By sûtra VIII. 1. 51, *in fra*, after the Imperative एहि which is a verb of 'motion' (गत्यर्थ), the following First Future (लृट्) would have retained its accent. The present sûtra makes a niyama or restriction, namely that in connection with the Imperative एहि मन्ये, the लृट् is accented only then when 'derision' is meant and not otherwise. Thus the लृट् loses its accent here :— एहि मन्यसे ओदनं भोक्ष्ये ॥ The employment of the First Person in मन्ये in the sûtra is not intended to be taught: for by I. 4. 106, the verb मन् (मन्यते) takes the affix of the First Person instead of the second, when 'derision' is meant and not otherwise. When प्रहास is not intended, the proper personal affix of the Second Person is employed. The employment of the First Person ceases there also by this restrictive rule. Thus एहि मन्यसे ओदनं भोक्ष्ये ॥

The above counter example is given according to Kâśika, according to which एहि मन्ये इति उत्तमोपादानमतन्त्रम् ॥ But according to Mahâbhâshya, the counter-example is एहि मन्ये रथेन यास्यसि ॥ Here यास्यसि loses its accent. The meaning of the above is त्वं रथेन यास्यसि इति अहं मन्ये, एहि ॥ According to Kaiyyata, this would be an example also under the rule, the First Person not being necessary:—एहि मन्यसे रथेन यास्यामि ॥

जात्वपूर्वम् ॥ ४७ ॥ पदानि ॥ जातु, अपूर्वम् ॥

वृत्तिः ॥ जातु इत्येतदविद्यमानपूर्वं तेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तं भवति ॥

47. A finite verb retains its accent after **जातु**, when this **जातु** is not preceded by any other word.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

Thus जातु भोक्ष्यसे, जातु अध्येष्यसे, जातु करिष्यामि । Here से is anudâtta by VI. 1. 186, as it is an sârvadhâtuka affix coming after an अदुपदेश; the word जातु is first acute, as it is a Nipâta. Why do we say 'when not preceded by any other word'? Observe :—कटं जातु करिष्यति ॥ The word कटं is end-acute as it is a फिट् or noun.

किंवृत्तं च चिदुत्तरम् ॥ ४८ ॥ पदानि ॥ किम्वृत्तम्, च, चिदुत्तरम् ॥

वृत्तिः ॥ किमोवृत्तं किंवृत्तं, किंवृत्तग्रहणेन तद्विभक्त्यन्तं प्रतीयादुतरडतमौ च प्रत्ययौ, तत्किंवृत्तं चिदुत्तरमविद्यमानपूर्वं यत्तेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तं भवति ॥

48. Also after a form of किम्, when the particle चित् follows it, and when no other word precedes such form of किम्, the finite verb retains its accent.

The word किम्वृत्तं is a Genitive Tatpurusha meaning किमोवृत्तं ॥ The word किम्वृत्तं means any form of किम् with its case-affixes, as well as the forms of किम् when it takes the affixes डतर and डतम ॥ Thus कश्चिद् भुङ्क्ते, कश्चिद् भोजयति, कश्चिद् अधीते, केनचित् करोति, कस्मै चिद् ददाति, कतरश्चित् करोति, कतमश्चिद् भुङ्क्ते ॥

Why do we say 'followed by चित्'? Observe को भुङ्क्ते ॥

The word अपूर्वं of the last sûtra qualifies this also; therefore, the verb loses its accent here :— देवदत्तः किंचित् पठति ॥

आहोउताहो चानन्तरम् ॥ ४९ ॥ पदानि ॥ आहो, उताहो, च, अनन्तरम् ॥

वृत्तिः ॥ निघातप्रतिषेधोऽनुवर्त्तते ॥ अपूर्वमिति च ॥ आहो उताहो इत्येताभ्यामपूर्वाभ्यां युक्तमनन्तरं तिङन्तं नानुदात्तं भवति ॥

49. Also after an immediately preceding आहो and उताहो, when these follow after no other word, the verb retains its accent.

The prohibition of *nighâta* or want of accentuation is understood here, so also there is the anuvṛitti of अपूर्वं from the last.

Thus आहो or उताहो भुङ्क्ते, उताहो पठति ॥ Why do we say 'immediately preceding'? In the following sûtra will be taught option, when these particles do not immediately precede the verb.

Why do we say "when no word precedes them"? Observe देवदत्त आहो or उताहो भुंक्ते ॥

शेषे विभाषा ॥ ५० ॥ पदानि ॥ शेषे, विभाषा ॥

वृत्तिः ॥ आहो उताहो इत्येताभ्यां युक्तं तिङन्तं नानुदात्तं शेषे विभाषा भवति ॥ कश्च शेषः यदन्यदनन्तरात् ॥

50. When the above-mentioned Particles आहो and उताहो do not immediately precede the verb, the verb may optionally retain its accent.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

CSL

Thus आहो देवदत्तः पचति or पचति ॥ उताहो देवदत्तः पठति or पठति ॥

गत्यर्थलोटा लृण्नचेत्कारकं सर्वान्यत् ॥ ५१ ॥ पदानि ॥ गत्यर्थ-लोटा, लृट्, न, चेत्, कारकम्, सर्व-अन्यत् ॥

वृत्तिः ॥ गतिना समानार्था गत्यर्थाः; गत्यर्थानां धातूनां लोट् गत्यर्थलोट्; तेन गत्यर्थलोटा युक्तं लृडन्तं तिङन्तं नानुदात्तं भवति, न चेत्कारकं सर्वान्यद्भवति ॥

यत्रैव कारके कर्त्तरि कर्म्मणि वा लोट् तत्रैव यदि लृडपि भवतीत्यर्थः। कर्तृकर्म्मणी एवात्र तिङन्तवाच्य कारकग्रहणेन गृह्येते न करणादि कारकान्तरम् ॥

51. The First Future retains its accent in connection with the Imperative of a verb denoting 'motion' ('to go, 'to come' to start' &c), but only in that case, when the subject and object of both the verbs are not wholly different one from another.

Those verbs which have similar meaning with the word गति 'motion' are called गत्यर्थाः ॥ The Imperative of the गत्यर्थ verbal roots, is called गत्यर्थ-लोट् ॥ In connection with such an Imperative of verbs of 'motion', the First Futuie does not become anudâtta, if the kâraka is not all different. The sense is, with whatever case-relation (kâraka), whether the Subject or Object, the Imperative is employed, with the same kâraka, the First Future must be employed. In connection with the fiinte verb here, the word कारक denotes the Subject and Object only, and not any other kâraka, such as Instrument, &c.

Thus आगच्छ देवदत्त ग्रामं, द्रक्ष्यस्येनम् 'Come O Devadatta to the village, thou shalt see it'. Here the subjects of both verbs आगच्छ and द्रक्ष्यसि are the same, and the objects of both verbs are also the same, namely ग्रामं and एनम् ॥ आ is a Preposition and is accented, गच्छ and देवदत्त both lose their accent by VIII. 1. 19 and 28, ग्राम is first-acute being formed by the नित् affix मन् ॥ So also आगच्छ देवदत्त ग्रामं, ओदनं भोक्ष्यसे "Come, O Devadatta! to the village, you will eat rice". Here the subjects of both verbs are the same, only the objects are different, and so the rule still applies. आहर देवदत्त शालीन्, यज्ञदत्त एतान् भोक्ष्यते ॥ Here the subjects are different, but the objects are the same, namely शालीन् ॥ Similarly उह्यन्तां देवदत्तेन शालयः, यज्ञदत्तेन भोक्ष्यन्ते "Let the rice be carried by Devadatta, and let them be eaten by Yajñadatta."

Why do we say 'verbs of motion'? Observe पच देवदत्त ओदनं, भोक्ष्यसे एनम्॥

Why do we say 'After the Imperative'? Observe आगच्छेर्देवदत्त ग्रामं, द्रक्ष्यस्येनम् ॥ Here the Potential mood is used.

Why do we say the 'First Future'? Obseve आगच्छ देवदत्त ग्रामं, पश्यसि एनम् ॥ Here the Present Tense is used.

Why do we say 'if the kâraka is not *wholly* different'? Observe

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

CSL

आगच्छ देवदत्त ग्रामं, पिता ते ओदनं भोक्ष्यते ॥ उह्यन्तां देवदत्तेन शालयः, सक्तवस्तेन प्रास्यन्ते ॥ उह्यन्तां is the Imperative of वह 'to carry'.

Why do we use the word सर्व 'wholly'? Observe आगच्छ देवदत्त ग्रामं, त्वं च अहं च द्रक्ष्याव एनम् ॥ Here also there is prohibition of *nighâta* and the First Future retains its accent, for the subject of the Future is not *wholly* different from that of the Imperative. For here the subject of the Imperative is the subject also of the Future, though only partly, in conjunction with another. Moreover, the object here in both is the same. Had सर्व not been used in the sûtra, where the sentence would have remained the same, there the rule would have applied, and not where the sentences became different.

लोट् च ॥ ५२ ॥ पदानि ॥ लोट्, च ॥

वृत्तिः ॥ लोडन्तं तिङन्तं गत्यर्थलोटा युक्तं नानुदात्तं भवति, न चेत्कारकं सर्वान्यद्भवति ॥

52. Also an Imperative, following after an Imperative of verbs of 'motion', retains its accent, when the subject or object of both the verbs, is not wholly different.

Thus आगच्छ देवदत्त ग्रामं पश्य ॥ आव्रज विष्णुमित्र ग्रामं शाधि ॥ आगम्यतां देवदत्तेन ग्रामो दृश्यतां यज्ञदत्तेन ॥

But not here पच देवदत्तौदनं, भुङ्क्ष्वेनम् because the first Imperative is not one of गत्यर्थ verb. Nor here, आगच्छेर्देवदत्त ग्रामं पश्यैनम् because the first verb is not Imperative but Potential.

If the subject and object of both Imperatives are wholly different, the rule will not apply. Thus आगच्छ देवदत्त ग्रामं, पश्यतु रामं यज्ञदत्तः ॥

By the force of the anuvritti of सर्व the rule will apply to the following: आगच्छ देवदत्त ग्रामं, त्वं चाहं च पश्यावः ॥

The separation of this sûtra from the last is for the sake of the subsequent sûtra, by which the 'option' is with regard to लोट् and not लृट् ॥

विभाषितं सोपसर्गमनुत्तमम् ॥५३॥ पदानि ॥ विभाषितम्, सोपसर्गम्, अनुत्तमम् ॥

वृत्तिः ॥ सर्वं पूर्वमनुवर्त्तते ॥ प्राप्तविभाषेयं, लोडन्तं सोपसर्गमुत्तमवर्जितं गत्यर्थलोटा युक्तं तिङन्तं विभाषितं नानुदात्तं भवति न चेत्कारकं सर्वान्यद्भवति ॥

53. An Imperative preceded by a Preposition, and not in the First Person, following after an Imperative of verbs of 'motion', may optionally retain its accent, when the Kâraka is not wholly different.

The whole of the preceding sûtra is understood here. This is a Prâpta-vibhâshâ. Thus आगच्छ देवदत्त ग्रामं प्रविश or प्रविश ॥ आगच्छ देवदत्त ग्रामंप्रशाधि or प्रशाधि ॥ When the verb is accented, the upasarga loses its accent by VIII. 1. 71.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

CSL

Why do we say सोपसर्ग 'joined with a Preposition'? When there is no Preposition, there is no *option* allowed, and the last rule will apply. As आगच्छ देवदत्त ग्रामंपश्य ॥

Why do we say अन्-उत्तमं 'not a First Person'? Observe आ गच्छानि देवदत्त, ग्रामं प्रविशानि ॥

हन्त च ॥ ५४ ॥ पदानि ॥ हन्त, च, ॥

वृत्तिः ॥ पूर्वं सर्वमनुवर्त्तते गत्यर्थलोटं वर्जयित्वा हन्त इत्यनेन युक्तं लोडन्तं सोपसर्गमुत्तमवर्जितं विभाषितं नानुदात्तं भवति ॥

54. An Imperative, with a Preposition preceding it, may optionally retain its accent, in connection with हन्त, but not the First Person.

With the exception of गत्यर्थ लोटा &c, the whole of the preceding sûtra is u nderstood here.

Thus हन्त प्र विश or प्रविश, हन्त प्र शाधि or प्रशाधि ॥ But no option is allowed here हन्त कुरु, as it is not preceded by a preposition. Here rule VIII. I. 30, makes the accent compulsory after हन्त ॥ So also हन्त प्रभुनजावहै, हन्त प्रभुनजामहै, where the 1st Person is used, the verb retains its accent compulsorily by VIII. I. 30.

The word प्रभुनजावहै is Imperative First Person, Dual of the root भुज in Atmane pada (I. 3. 66). The Personal ending वहै is anudâtta by VI. I. 186, because the verb is anudâtta-it. The vikaraṇa न therefore retains its accent.

आम एकान्तरमामन्त्रितमनन्तिके ॥ ५५ ॥ पदानि ॥ आमः, एक-अन्तरम्, आमन्त्रितम्, अनन्तिके ॥

वृत्तिः ॥ आम उत्तरमेकपदान्तरमामन्त्रितान्तमनान्तिके नानुदात्तं भवति ॥

55. After आम, but separated from it by not more than one word, the Vocative retains its accent, when the person addressed is not near.

Thus आम पचसि देवदत्ता३ ; आम भो देवदत्ता३ ॥ The *nighâta* being hereby prohibited, the vocative gets accent on the first syllable by VI. I. 198. In the second example, though भो itself is a Vocative, it is not considered to be non-existent by VIII. I. 72, but becomes effective by virtue of VIII. I. 73, as it is in apposition with the Vocative that follows.

Why do we say आम? Observe शाक पचसि देवदत्त ॥ Here it is anudâtta by VIII. I. 19.

Why do we say एकान्तरम् 'separated only by one word'? Observe आम प्र पचसि देवदत्ता३ ॥

Why do we say 'the Vocative'? See आम पचति देवदत्त ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

Why do we say अनन्तिके 'not near'? See आम् पचसि देवदत्त ॥ Here some hold that अनन्तिक is equivalent to दूर 'far off'. Therefore, according to them, the prohibition applies to एकश्रुतिः as well as to निघातः ॥ Had it been merely a prohibition of *nighâta*, then the sûtra would become redundant, as the nighâta is precluded by the rule of eka-śruti (I. 2. 33). Thus arguing, they hold that eka-śruti being asiddha, the pluta-udâtta of VIII. 2. 84, is not prohibited : and so the last vowel is prolated.

Others say that the word अनन्तिक means 'that which is not far off (दूर) nor very near'. It does not mean दूर only. For had it meant दूर, the author could have used the word दूर in the sûtra. Therefore the rule of eka-śruti (I. 2. 33), has no scope here at all, for it applies to दूर vocatives. Not being दूर, the plutodâtta also should not be exhibited in the illustration; for the rule VIII. 2. 84, applies also to दूर Vocatives.

In the example आम् भो देवदत्त, the word आम् being a Nipâta is first acute ; the word भो is a shortened form of भवत्, (VIII.3.1. Vârt). and it is accentless by VIII. 1. 19, being a Vocative case preceded by another word. देवदत्त would also have become accentless by the same rule, this sûtra prohibits it. The निघात being thus prohibited by this sûtra, two rules make themselves manifest now for application. The one is of एकश्रुतिदूरात्संबुद्धौ (I. 2. 33) causing एकश्रुति or monotony; the other causing प्लुतोदात्तत्वं by दूराद्धूते च (VIII. 2. 84). The opinions referred to above, relate to this doubt.

यद्धितुपरं छन्दसि ॥ ५६ ॥ पदानि ॥ यत्, हि, तु, परम्, छन्दसि ॥

वृत्तिः ॥ आमन्त्रितमित्येतदस्वरितत्वान्नानुवर्त्तते ॥ तिङिति वर्त्तत एव ॥ यत्परं हिपरं तुपरं च तिङन्तं छन्दसि नानुदात्तं भवति ॥

56. A finite verb followed by यत् or हि or तु retains its accent in the Chhandas.

The anuvritti of आमन्त्रितं should not be taken in this sûtra, but that of तिङ् ॥ Thus with यत्परं we have:---गवां गोत्रमुदसृजो यदङ्गिरः ॥ The verb उदसृजः is the Imperfect (लङ्) 2nd person singular of सृज् of Tudâdi class. With हि we have, इन्द्रवो वा मुशन्ति हि (Rig Ved. I. 2. 4). The verb उशन्ति is the Present (लट्) Plural of वश् of Adâdi class. The samprasârana takes place because it belongs to ग्रहादि class. With तु we have, आख्यास्यामि तु ते ॥ By the previous sûtra VIII. 1. 30 a verb in connection with यत् would have retained its accent, so also in connection with हि by the sûtra VIII. 1. 34, and in connection with तु by VIII. 1. 39: the present sûtra is, therefore, a niyama rule. The verb retains its accent when these three Particles *only* follow and not any other. If any other Particle follows, the verb need not retain its accent. Thus जाये स्वा रोहावेहि ॥ Here रोहाव is the 1st Person Dual of the Imperative of रुह् (रुह् + शप् + वस् = रोह +

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GL

आट् + वस् III. 4. 92 = रोहाव the स् being elided, as लोट् is like लङ् III. 4. 85 and 99). The verb एहि is the 2nd Person Singular of the Imperative of the root इण्, preceded by the Particle आङ् ॥ Here in रोहाव एहि (= रोहाव आइहि), the verb रोहाव is followed by the Particle आ, and does not retain its accent. But for this rule, it would have retained its accent. Because एहि is a गत्यर्थ लोट् (VIII. 1. 51), रोहाव is another लोट् in connection with it, and therefore, by VIII. 1. 52 it would have retained its accent. But now it loses its accent because it is a तिङ् following after a non तिङ् word स्वः ॥ The visarga of स्वः is elided before इ by VIII. 3. 14, then the preceding अ is lengthened and we have स्वा (VI. 3. 111). Another reading is स्वो रोहावेहि ॥ It is a Vedic anomaly, the visarga is changed to उ॥

चनचिदिवगोत्रादितद्धिताम्रेडितेष्वगतेः ॥ ५७ ॥ पदानि ॥ चन, चित्, इव, गोत्र-आदि, तद्धित, आम्रेडितेषु, अगतेः ॥

वृत्तिः ॥ चन चिद् इव गोत्रादि तद्धित आम्रेडित इत्येतेषु परतः अगतेरुत्तरं तिङन्तं नानुदात्तं भवति ॥

57. A finite verb retains its accent, when it is not preceded by a Gati Particle (I. 4. 60 &c), and when it is followed by चन, चिद्, इव, गोत्र &c, a Taddhita affix, or by its own doubled form.

Thus देवदत्तः पचति चन ; देवदत्तः पचति चित्, देवदत्तः पचतीव ॥ The list of Gotrâdi words is given under sûtra VIII. 1. 27. Thus देवदत्त पचति गोत्रम्, देवदत्तः पचति ब्रुवम्, देवदत्त पचति प्रवचनम् &c. The Gotrâdi words, here also, denote censure and contempt.

With a Taddhita affix, देवदत्तः पचति कल्पम्, देवदत्तः पचति रूपम् ॥ The examples should be given with anudâtta Taddhita affixes, like रूपप्, कल्पप् (V. 3. 66 and 67). Any other Taddhita affix added to the verb would cause the verb to lose its accent, the Taddhita accent overpowers the verb accent: as पचतितरां इव (V. 3. 67).

With a doubled verb, as ; देवदत्तः पचति पचति ॥

Why do we say 'when not preceded by a Participle called Gati'? Observe देवदत्तः प्र पचति चन ॥ The word गति in this sûtra as well as in सगतिरपि तिङ् (VIII. 1. 68) should be taken in its restricted sense, namely upasargas treated as Gati, and not the extended definition of Gati as given in I. 4. 61. Therefore the verb retains its accent here: शुक्लीकरोति चन, यत् काष्ठं शुक्लीकरोति, यत् काष्ठं कृष्णीकरोति ॥

According to others, throughout this Book Eighth, the word Gati means, the Upasarga Gati.

चादिषु च ॥ ५८ ॥ पदानि ॥ च, आदिषु, च ॥

वृत्तिः ॥ चादिषु च परतः तिङन्तमगतेः परं नानुदात्तं भवति ॥

58. A finite verb, not preceded by a gati, retains its accent before the Particles च (वा, ह, अह and एव VIII. 1. 24).

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

CSL

The चादि words are those mentioned in sûtra VIII. 1. 24. Thus देवदत्त पचति च खादति च, देवदत्तः पचति वा खादति वा, देवदत्त पचति ह खादति ह, देवदत्तः पचति अह खादत्यह, and देवदत्तः पचत्येव खादत्येव ॥

But when preceded by a gati, we have देवदत्तः प्र पचति च प्र खादति च ॥ Here the first verb retains its accent by virtue of the next sûtra, but the second verb loses its accent.

चवायोगे प्रथमा ॥ ५६ ॥ पदानि ॥ च, वा, योगे, प्रथमा ॥

वृत्तिः ॥ अगतेरिति पूर्वसूत्रे चानुकृष्टमित्यत्र नानुवर्त्तते । च वा इत्येताभ्यां योगे प्रथमा तिङ्विभक्तिर्नानुदात्ता भवति ॥

59. The first finite verb only retains its accent in connection with च and वा ॥

The anuvṛitti of अगतेः which was drawn in the last sûtra, does not run into this. Thus गर्दभांश्च कालयति, वीणां च वादयति ॥ गर्दभान् वा कालयति, वीणां वा वादयति ॥

The word योग in the sûtra indicates that the mere *connection* with the verb is meant, whether this connection takes place by adding these words च and वा, *before* the verb, or *after* the verb, is immaterial for the purposes of this sûtra, (not so in the last). The word प्रथमा shows that the *first* verb is governed by this rule and not the *second*.

हेति क्षियायाम् ॥ ६० ॥ पदानि ॥ ह, इति, क्षियायाम् ॥

वृत्तिः ॥ ह इत्यनेन युक्ता प्रथमा तिङ्विभक्तिर्नानुदात्ता भवति क्षियायां गम्यमानायाम् ॥

60. In connection with ह, the first verb retains its accent, when an offence against custom is reprimanded.

The word क्षिया means an error or mistake of duty, a breach of etiquette or a fault against good breeding.

Thus स्वयं ह रथेन याति३, उपाध्यायं पदातिं गमयति 'He himself goes on a car, while he causes his Preceptor to trudge behind on foot'. स्वयं ह ओदनं भुङ्क्ते३, उपाध्यायं सक्तून् पाययति 'Himself eats the rice, and makes the preceptor eat the gruel'. Here in both examples, the nighâta of the first verbs is prohibited. The verbs become svarita-pluta by VIII. 2. 104.

अहेति विनियोगे च ॥ ६१ ॥ पदानि ॥ अह, इति, वि नि योगे, च ॥

वृत्तिः ॥ अह इत्यनेन युक्ता प्रथमा तिङ्विभक्तिर्नानुदात्ता भवति विनियोगे गम्यमाने चशब्दात् क्षियायां च ॥

61. In connection with अह, the first verb retains its accent, when it refers to various commissions, (as well as when a breach of good manners is condemned).

The word विनियोग means sending a person to perform several commissions. The word च in the sûtra draws in the anuvṛitti of क्षिया also.

Thus त्वं अह ग्रामं गच्छ, त्वं अह अरण्यं गच्छ ॥ So also when क्षिया is meant,

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

as स्वयमह रथेन याति ३, उपाध्यायं पदाति गमयति ॥ स्वयमहौदनं भुङ्क्ते ३, उपाध्यायं सक्तून् पाययति ॥ The prohibition of *nighâta* and prolation are as in the last aphorism.

चाहलोप एवेत्यवधारणम् ॥ ६२ ॥ पदानि ॥ च, अह, लोपे, एव, इति, अवधारणम् ॥

वृत्तिः ॥ चलोपे अहलोपे च प्रथमा तिङ्विभक्तिर्नानुदात्ता भवति एवेत्येतच्चेदवधारणार्थं प्रयुज्यते ॥

62. When च and अह are elided, the first verb still retains its accent, when एव with the force of limitation, takes their place.

When does this लोप take place? Where the sense of च or अह is connoted by the sentence, but these words are not directly employed, there is then the elision of च and अह ॥ There the force of च is that of aggregation (समुच्चय), and of अह is that of 'only' (केवल). The च is elided when the agent is the same, and अह is elided when the agents are several.

Thus where च is elided:—देवदत्त एव ग्रामं गच्छतु, देवदत्त एवारण्यं गच्छतु = ग्रामं चारण्यं च गच्छतु ॥

So where अह is elided: as:—देवदत्त एव ग्रामं गच्छतु, यज्ञदत्त एव अरण्यं गच्छतु = ग्रामं केवलं, अरण्यं केवलं ॥

Why do we say अवधारणं 'when limitation is meant'? See देवदत्तः क्वेव भोक्ष्यते, देवदत्तः क्वेव शाध्येष्यते ॥ The word एव here has the sense of 'never' 'an impossibility'. The first sentence means न कचिद् भोक्ष्यते ॥ क्व + एव = क्वेव by पररूप (VI. 1. 94 Vârt).

चादिलोपे विभाषा ॥ ६३ ॥ पदानि ॥ च, आदि, लोपे, विभाषा ॥

वृत्तिः ॥ चादयो नचवाहाहैवयुक्तइति सूत्रनिर्दिष्टा गृह्यन्ते; तेषां लोपे प्रथमा तिङ्विभक्तिर्नानुदात्ता भवति विभाषा ॥

63. When च, (वा, ह, अह and एव) are elided, the first verb optionally retains its accent.

Thus with च लोपः—शुक्ला व्रीहयो भवन्ति or भवन्ति, श्वेता गा आज्याय दुहन्ति ॥ Here भवन्ति optionally may either lose or retain its accent. So also when वा is elided, as:—व्रीहिभि र्यजेत or यजेत, यवै र्यजेत ॥ So also with the remaining.

वैवावेति च च्छन्दसि ॥ ६४ ॥ पदानि ॥ वै वाव, इति, च, छन्दसि ॥

वृत्तिः ॥ वैवाव इत्येताभ्यां युक्ता प्रथमा तिङ्विभक्तिर्विभाषा नानुदात्ता भवति छन्दसि विषये ॥

64. Also in connection with वै and वाव, may optionally, in the Chhandas, the first verb retain its accent.

Thus अहर्वै देवानाम् आसीत् (or आसीत्), रात्रिरसुराणाम् आसीत् ॥ बृहस्पति र्वै देवानां पुरोहित आसीद् (or आसीत्), शण्डामर्कावसुराणां (Taittariya Sanhita VI. 4. 10, 1. but without the particle वै). अयं वाव हस्त आसीत् (or आसीत्), नेतर आसीत् ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

वै has the force of स्फुट and क्षमा, and वाव that of प्रसिद्धि and स्फुट ॥

एकान्याभ्यां समर्थाभ्याम् ॥ ६५ ॥ पदानि ॥ एक, अन्याभ्याम्, समर्थाभ्याम् ॥

वृत्तिः ॥ एक अन्य इत्येताभ्यां समर्थाभ्यां युक्ता प्रथमा तिङ्विभक्तिर्विभाषा नानुदात्ता भवति छन्दसि विषये ॥

65. Also in connection with एक and अन्य, optionally in the Chhandas, the first verb retains its accent, when these words have the same meaning ('the one—the other').

Thus प्रजामेका जिन्वति (or जिन्वति), ऊर्जमेकारक्षति ॥ तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति (or अत्ति), अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति (Rig Veda I. 164. 20, Mundaka Upanishad III. 1).

Why do we say समर्थाभ्यां 'having the same meaning'? See एको देवानुपातिष्ठत् ॥ Here एक is a Numeral and has not the sense of अन्य 'the one another'. The word समर्थ is used, in fact, to restrict the meaning of एक, for it has various meanings: while there is no ambiguity about the word अन्य ॥ एकोऽन्यार्थे प्रधाने च प्रथमे केवले तथा । साधारणे समानेऽल्पे संख्यायां च प्रयुज्यते ॥

यद्वृत्तान्नित्यम् ॥ ६६ ॥ पदानि ॥ यत्, वृत्तात्, नित्यम् ॥

वृत्तिः ॥ प्रथमा छन्दसीति निवृत्तं, निघातप्रतिषेध इत्येव ॥

वार्त्तिकम् ॥ यथाकाम्ये वेति वक्तव्यम् ॥

66. In connection with यद् in all its forms, the verb retains its accent always.

The anuvṛitti of प्रथमा and छन्दसि ceases. The prohibition of nighâta, which commenced with न लुट् (VIII. 1. 29) is present here also. In what ever sentence the word यद् occurs, that is called यद्वृत्तं ॥ The word वृत्तं denotes here the form of यद् in all its declensions with case affixes. According to Kâsikâ, डतर and डतम are not included, according to Patanjali they should be included. See also the explanation of किंवृत्तं in VIII. 1. 48.

Thus यो भुङ्क्ते, यं भोजयति, येन भुङ्क्ते, यस्मै ददाति, यत् कामास्ते जुहुमः (Rig Veda X. 121. 10) यद्र्यङ् वायुर्वाति (T. S. V. 5. 1. 1.) यद् वायुः पवते ॥ For the form यद्र्यङ् see VI. 3. 92. Though the sûtra is in the Ablative (यद्वृत्तात्) and therefore requires that the verb should *im-mediately* follow it, yet in यद्र्यङ् वायु र्वाति, the intervention of वायुः does not prevent the operation of this rule, according to the opinion of Pâtanjali.

Vârt:—Optionally when the sense is that of 'wheresoever' or 'whensoever'. The word यथाकाम्यं means यथेच्छं 'as one wishes', without regard of time or space. The *nighâta* is prohibited here also. As यत्र क्व च न यजते तद् देवयजन एव यजते ॥

पूजनात्पूजितमनुदात्तं काष्ठादिभ्यः ॥ ६७ ॥ पदानि ॥ पूजनात्, पूजितम्, अनुदात्तम्, काष्ठादिभ्यः ॥

वृत्तिः ॥ पूजनेभ्यः काष्ठादिभ्य उत्तरपदं पूजितमनुदात्तं भवति ॥

वार्त्तिकम् ॥ मलोपश्च ॥

67. After a word denoting praise belonging to काष्ठादि class, the word whose praise is denoted, becomes aundâtta.

This refers to compounds, the first members of which are praise-denoting words. The word काष्ठादिभ्यः, is added to the sûtra from a Vârtika.

Thus काष्ठाध्यापकः, काष्ठाभिरूपकः, दारुणाध्यापकः, दारुणाभिरूपकः ॥

अमातापुत्र । अमातापुत्राध्यापकः । अमातापुत्राभिरूपकः । अयुताध्यापकः । अयुताभिरूपकः । अद्भुत । अद्भुताध्यापकः । अनुक्त । अनुक्ताध्यापकः । भृश । भृशाध्यापकः । घोर । घोराध्यापकः । सुखः । सुखाध्यापकः । परम । परमाध्यापकः । सु । स्वध्यापकः । अति । अत्यध्यापकः । धौः । धौरध्यापकः । धौरभिरूपकः । स्वध्यापकः । अपुत्र । अपुत्राध्यापकः । कल्याण । कल्याणाध्यापकः ॥

Vârt:—The final म् should be elided in forming these words. The word दारुणं is an adverb, and therefore in the accusative case, like ग्रामं गतः ॥ In such a case, there can be no compounding: hence the elision of म् is taught. This is the opinion of Vârtika—kâra Kâtyâyana. According to Kâśikâ, there is compounding under मयूर व्यंसकादि rule, and so म् is elided by the general rule of samâsa. This becoming of अनुदात्त takes place in the compound, and after composition. In fact, it is an exception to the general rule by which a compound is *finally* acute (VI. 1. 223) But there is no elision in दारुणमध्यापकः &c. and there is no loss of accent also of the second word. By the Vârtika 'मलोपश्च', this further fact is also denoted, where the case - affix is not employed and so the म् is not heard, there the second member becomes anudâtta. When there is no compounding, there is no elision of म् as दारुणमधीते, दारुणमध्यापकः ॥

Though the word पूजन would have implied its correlative term पूजित, the specific mention of पूजित in the aphorism indicates, that the word denoting पूजित should follow *immediately* after the word denoting पूजन ॥ In fact, this peculiar construction of the sûtra, is a jñâpaka of the existence of the following rule :—इह प्रकरणे पञ्चमी निर्देशेऽपि नानन्तर्यमाश्रीयते " In this subdivision or context, though a word may be exhibited in the Ablative case, it does not follow that there should be consecutiveness between the Ablative and the word indicated by it". This has been illustrated in the previous rule of यद्वृत्तान्नित्यम्, in explaning forms like यत्रपङ्‌ वायुर्वाति &c.

Though the anuvṛitti of 'anudâtta' was current, the express employment of this term in the sûtra indicates that the *prohibition* (of anudâtta) which also was current, now ceases.

On this subject, the following extract from the Commentary on Siddhânta-Kaumudi, will give the view of later Grammarians :—The words काष्ठ &c, are all synonyms of अद्भुत, meaning *wonderful, prodigious* : and are words denoting *praise*. This is an aphorism appertaining to samâsa subject. In the examples the compounding takes place under the rule of Mayura-vyansakâdi.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GL

Vârt:—The elision of म् should be mentioned. दारुणम्+अध्यापकः, in making the compound of these two words, the elision of the case affix, in this case म्, is natural. The vârtika, therefore, teaches nothing new, but only repeats this general rule in a particular form. This is the opinion of the authors of Kâśikâ. But according to Kayyata, the commentator on the Great Bhâshya, this aphorism is not a samâsa rule: and the words दारुणम् &c, are adverbs not admitting of samâsa; and so the rule applies to these words when they are not compounded. There is no authority for holding these to be compounds under the Mayuravyansakâdi class. Haradatta also says, had this been intended to be a samâsa rule, the word समासे would have been used in the sûtra and this is valid. There is no adhikâra of samâsa here, that could have caused samâsa and in this view, the vârtika मलोपश्च also becomes effective: had it been a samâsa rule, the vârtika would have been redundant.

1 काष्ठ, 2 दारुण, 3 अमातापुत्र, 4 वेश, 5 अनाज्ञात, 6 अनुज्ञात, 7 अपुत्र, 8 अयुत, 9 अद्भुत, 10 अनुक्त, 11 भृश, 12 घोर, 13 सुख, 14 परम, 15 सु, 16 अति, 17 कल्याण

सगतिरपि तिङ् ॥ ६८ ॥ पदानि ॥ स, गतिः, अपि, तिङ् ॥

वृत्तिः ॥ सगतिरगतिरपि पूजनेभ्यः काष्ठादिभ्यः परं पूजितं तिङन्तमनुदात्तं भवति ॥

68. (After such words denoting praise) the finite verb (which is praised) becomes anudâtta, even along with the Gati, if any, that may precede it.

Whether a finite verb is compounded with a gati or stands single, both the compound and the simple verb lose their accent, when it is qualified by the adverbs काष्ठं &c. Thus यत् काष्ठं पचति, यत् काष्ठं प्रपचति ॥ By VIII. 1. 28, the finite verb would have lost its accent after the word काष्ठं, but this loss was prohibited by VIII. 1. 30 in connection with यत्; the present sûtra re-ordains the loss, by setting aside the prohibition of VIII. 1. 30.

The word सगति 'along with its Gati', indicates that the Gati even loses its accent. The word Gati here is restricted to Upasargas. Therefore not here यत् काष्ठं शुक्ली करोति, यत् काष्ठं कृष्णी करोति ॥

The word तिङ् is used in the sûtra to indicate that the words qualified by काष्ठं &c in the preceding sûtra, were non तिङ् words—i. e. were substantives. The rule of मलोपश्च of that sûtra, therefore, does not apply here.

कुत्सने च सुप्यगोत्रादौ ॥ ६९ ॥ पदानि ॥ कुत्सने, च, सुपि, अगोत्रादौ ॥

वृत्तिः ॥ पदादिति निवृत्तम् ॥ सगतिरपि तिङिति वर्त्तते ॥ कुत्सने च सुबन्ते गोत्रादिवर्जिते परतः सगतिरपि तिङ् अगतिरप्यनुदात्तो भवति ॥

वार्त्तिकम् ॥ क्रियाकुत्सन इति वक्तव्यम् ॥ वार्त्तिकम् ॥ पूतिश्च चानुबन्धो भवतीति वक्तव्यम् ॥

वा० ॥ विभाषितं चापि बह्वर्थमनुदात्तं भवतीति वक्तव्यम् ॥

Kârikâ सुपि कुत्सने क्रियाया मलोप इष्टोऽतिङीति चोक्तार्थे ।
पूतिश्च चानुबन्धो विभाषितं चापि बह्वर्थम् ॥

69. A finite verb, along with its preceding Gati, if any, becomes anudâtta, when a Noun, denoting the fault of the action, follows, with the exception of गोत्र &c.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

The anuvṛitti of पदात् (VIII. 1. 17) ceases. But the anuvṛitti of the last sûtra is current. Thus पचति पूति, प्रपचति पूति, पचति मिथ्या, प्रपचति मिथ्या ॥

Why do we say कुत्सने 'denoting the fault of the action'? See पचति शोभनम् ॥

Why do we say सुपि 'a noun'? Observe पचति क्लिश्नाति ॥

Why do we say with the exception of गोत्र &c. See पचति गोत्रम्, पचति ब्रुवम्, पचति प्रवचनम् ॥

Vârt: It should be mentioned that the 'fault' mentioned in the sûtra, must be the fault relating to the mode of doing the action, denoted by the verb. The rule will not apply, if the कुत्सन refers to the agent and not to the action. Thus पचति पूतिर्देवदत्तः, प्रपचति पूतिः ॥

Vârt: It should be stated that पूति has an indicatory च ॥ The effect of this is that the word पूति is finally acute, because of the indicatory च ॥ The word पूति is not a क्तिन् formed word, because it is not feminine, as we find it in sentences like पूतिरयम्; nor is it a word formed by क्तिच् affix, because this is not a संज्ञा word; therefore, it is a word without a derivation. Therefore by प्रातिपदिक स्वर (Phiṭ I. 1) it will be end-acute. The *vârtika*, therefore, indicates that when पूति causes the loss of accent of the verb, then it is end-acute, but in other cases it is acute on the beginning. According to Padamanjari, पूति is derived from पू by adding the Uṇâdi affix क्तिच् diversely (Uṇ IV. 180), and is first acute.

Vârt: A finite verb in the plural number, loses its accent optionally: when it loses its accent, then पूति is end-acute. Thus पचन्ति पूतिः, or पचन्ति पूतिः, प्रपचन्ति पूतिः or प्रपचन्ति पूतिः ॥

Kârikâ. The following noun denoting fault must refer to the action. The elision of म is intended only in the case of non-verbs, because it is so said by those of old. The word पूति has an indicatory च, but it is optionally so when the verb is plural. The elision of म् mentioned above refers to the elision of म् in दारुणम्-अध्यापकः = दारुणाध्यापकः ॥ The words उक्तार्थम् mean आचार्यपरंपराकथितप्रयोजनमेतदित्यर्थः ॥

गतिर्गतौ ॥ ७० ॥ पदानि ॥ गतिः, गतौ ॥

वृत्तिः ॥ गतिर्गतौ परतो ऽनुदात्तो भवति ॥

70. A Gati becomes unaccented, when followed by another Gati.

Thus अभ्युद्धरति, समुदानयति, अभिसंपर्यौ हरति ॥ Why do we say गतिः "a Gati becomes &c"? Observe देवदत्तः प्रपचति ॥ Here देवदत्त is a Prâtipadika and does not lose its accent. Why do we say 'when followed by a Gati'? Observe आ मन्द्रैरिन्द्र हरिभि र्याहि मयूर रोमभिः ॥ Here आ is a Gati to the verb याहि, the complete verb is आयाहि ॥ But as आ is not followed by a Gati, but by a Prâtipadika मन्द्र, it retains its accent. Had the word गतौ not been used in the sûtra, this आ would have lost its accent, because the rule would have been too wide, without any restriction of what followed it.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GL

तिङि चोदात्तवति ॥ ७१ ॥ पदानि ॥ तिङि, च, उदात्तवति ॥

वृत्तिः ॥ गतिरिति वर्त्तते ॥ तिङन्ते उदात्तवति परतो गतिरनुदात्तो भवति ॥

71. A Gati becomes anudâtta, when followed by an accented finite verb.

The word गतिः is understood here. Thus यत् प्र पचति, यत् प्रकरोति ॥

Why have we used the word तिङि in the sûtra? In order to restrict the scope of the word उदात्तवति; so that a Gati would not become accentless before every udâtta *word*, but only before udâtta *verbs*. Thus आ does not become anudâtta before मन्द्रैः in आ मन्द्रैरिन्द्र हरिभि र्याहि ॥ If it be said that the word गति is a particular name which the Particles get before *verb* only, and therefore गति would always refer to its correlative term *verb*, and not to *noun*, like as the word *father* refers to its correlative term *son* and not *nephew*: and that, therefore, उदात्तवति must refer to the *verb* like याहि and not to a noun like मन्द्रैः; then also we say that the employment of the term तिङि is necessary, in order to indicate that the *verb* must be a *finite* verb, and not a *verbal root*. So that though a verbal root be udâtta, yet if in its conjugated form (तिङन्त) it is not udâtta, the गति will not lose its accent. Thus in यत् प्र करोति, the root कृ is anudâtta, but the तिङन्त form करोति is udâtta, hence the rule will apply here: which would not have been the case had उदात्तवति not been qualified by तिङि ॥ For the maxim is यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस् तेषां तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवतः ॥ Therefore in a तिङन्त, the designation of गति is with regard to धातु or verbal root. Obj: If तिङि is used for this purpose, then the rule will not apply to an आम् ending forms, like प्र पचतितराम् and प्रपचतितमाम्, for these are not तिङन्त; but as a matter of fact, we find that प्र loses its accent, in these forms also. How is this explained? *Ans.* Here there are two views: some compound the Gati प्र with the completed आमन्त form पचतितराम् ॥ According to them, this प्र would get the accent, on the rule that an Indeclinable first member retains its accent (VI. 2. 2); so that even if the word तिङ् was not used in the sûtra, the form पचतितराम् being the second member of a compound, became anudâtta; and so प्र being followed by an anudâtta never loses its accent. According to them, therefore, the Gati never loses its accent in प्रपचतितराम् &c. Others compound the word ending in तरप् (पचतितर) with the Gati, and having formed प्रपचतितर, then add the affix आम् ॥ According to this view, the आम् accent debars all other accents, on the maxim, 'the accent of the *last* prevails' (सतिशिष्ट), and so प्र is anudâtta, not by this rule, but by अनुदात्तसर्वं पदमेकवर्जं ॥ According to them the word is प्रपचतितराम् ॥ According to both of these views, this sûtra is not necessary for the purposes of प्रपचतितराम् &c. But there is a third view which makes this sûtra necessary even for this purpose. There is this maxim: गतिकारकोपपदानाम् कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेः "It should be

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

stated that Gatis, Kârakas and Upapadas are compounded with bases that end with Kṛit-affixes, before a case-termination has been added to the latter". This maxim itself has been explained in two different ways, one saying that the compounding takes place with kṛit-formed words *only* before the addition of case-affixes; but with words formed by Taddhita affixes, the compounding does not take place before a case affix has been added. The other view makes no such difference between kṛit-formed and non-kṛit formed words. This latter view is not necessary for our purposes. According to the first view, the Gati प्र can never be compounded with पचतितराम् as it is not a सुबन्त ॥ So both प्र and पचतितराम् having different accents, the present sûtra became necessary to cause the loss of accent of प्र ॥

Why have we used the word उदात्तवति? See प्र॑ पचति, प्र॑ करोति ॥ Here the verb loses its accent by VIII. 1. 28, hence the Gati retains its accent.

आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत् ॥ ७२ ॥ पदानि ॥ आमन्त्रितम्, पूर्वम्, अविद्यमानवत् ॥

वृत्तिः ॥ आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवद्भवति, तस्मिन्सति यत्कार्यं तन्न भवति ॥

72. A preceding Vocative is considered as non-existent, (for the purposes of the accent of the following word, and the enclitic forms of युष्मद् and अस्मद्).

Such a Vocative is treated as if not at all existing, it is simply ignored. The operation which its presence otherwise would have caused does not take place, and that operation takes place which would have taken place had it not existed. What are the particular purposes served by considering it as non-existent? They are (1) the absence of the accent-less-ness of the subsequent vocative, which the first, taken as a पद, would have caused under VIII. 1. 19. As दे॑वदत्त! य॑ज्ञदत्त! Here the first Vocative देवदत्त does not cause the second Vocative to lose its accent, but it remains first acute by VI. 1. 198. (2) The accentless-ness of the verb required by VIII. 1. 28 is prevented: as, दे॑वदत्त प॑चसि ॥ (3) The substitution of the shorter forms of युष्मद् and अस्मद्, required by VIII. 1. 20-23 is prevented, as देवदत्त तव (not ते) ग्रामः स्वम्, देवदत्त मम (not मे) ग्रामः स्वम् ॥ (4) The application of VIII. 1. 37 takes place, in spite of the intervention of the Vocative between the Particle and the verb; such intervention is not considered as taking away anything from the immediateness (आनन्तर्य) of the Particle from the verb: as, यावद् देवदत्त पचसि ॥ (5) For the purposes of VIII. 1. 47, though a Vocative may precede जातु, the latter is still considered as अविद्यमानपूर्व and VIII. 1. 47 applies, as देवदत्त जातु प॑चसि ॥ (6) So also in the case of VIII. 1. 49, as आहो देवदत्त प॑चसि, उताहो देवदत्त पचसि, no option is allowed here by VIII. 1. 50.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

Why do we use the word 'as if' or वत् in the sûtra, instead of saying 'altogether'? In other words, why do we say "it is considered as if non-existent", instead of saying "it is considered altogether non-existent"? The vocative does produce its own particular effect. Thus in आम् भो देवदत्त! the vocative भो is considered as one word (एकान्तर) for the purposes of separating आम् from the vocative देवदत्त under VIII. 1. 55. This is the opinion of Patanjali; but the opinion of the author of Kâsikâ is that भो would have been considered as अविद्यमानवत् but for VIII. 1. 73.

Why do we say 'a Vocative'? Observe देवदत्तः पचति ॥ Why do we say पूर्वं 'with regard to the subsequent word'? The vocative itself will not be considered as non-existent, for the application of rules that would apply to vocative as such. Thus in देवदत्त यज्ञदत्त, the vocative देवदत्त gets its accent by VI. 1. 193 also. In fact, the word पूर्वं connotes its correlative पर 'subsequent'; and the vocative is considered as non-existent, for the purposes of the operations to be performed on such *subsequent* term, whether such operation be caused by the vocative itself, or by any other cause; but it is not to be considered non-existent for the purposes of operations to be performed upon itself. Therefore in देवदत्त पचसि, Devadatta does get the accent of the vocative. In इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति शतुद्रि the first vocative गङ्गे is considered as non-existent with regard to यमुने, and, therefore, यमुने is considered as following immediately after the pada मे and thus यमुने becomes anudâtta, not because of गङ्गे, but because of मे; similarly सरस्वति and शतुद्रि are anudâtta, not because of the preceding Vocative, but because of मे ॥ In other words, the intervention of the vocatives does not stop the action of मे ॥

नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम् ॥ ७३ ॥ पदानि ॥ न, आमन्त्रिते, समानाधिकरणे, सामान्य-वचनम् ॥

वृत्तिः ॥ अविद्यमानवत्त्वस्य प्रतिषेधः ॥ आमन्त्रितान्ते समानाधिकरणेपरतः पूर्वमामन्त्रितान्तं सामान्यवचनं नाविद्यमानवद्भवति ॥

73. A perceding vocative, when it conveys a general idea, is not to be considered as if non-existent, for the purposes of the subsequent Vocative, which stands in apposition with the former.

This sûtra prevents the operation of the last sûtra in the particular case when the two Vocatives are in apposition, and the second qualifies the first. Thus अग्ने गृहपते, माणवक जटिलकाध्यापक ॥ The first vocative being considered as existing, second vocative loses its accent.

Why do we say 'the *vocative* subsequent'? Observe देवदत्त पचसि here the *verb* does not lose its accent. Why do we say 'standing in apposition or समानाधिकरणे? Observe देवदत्त पण्डित यज्ञदत्त, here the word पण्डित qualifies यज्ञदत्त, and is not in apposition with देवदत्त, and hence it retains its accent.

Why do we say समान्यवचनम् 'which is a generic word'? The rule will not apply when the Vocatives are synonyms. Thus अघ्न्ये देवि सरस्वति ईडे काव्ये विहव्ये एतानि ते अघ्न्ये नामानि ॥ All these Vocatives are synonyms of Saraswati, and hence all retain their accent of the Vocative (VI. 1. 198). According to Padamanjari the reading given in Taittariya Br. is:-- इडे रन्तेऽदिते सरस्वति प्रिये प्रेयसि महि विश्रुते, एतानि ते अघ्निये नामानि ॥ सामान्यवचनम् means 'a generic term'. When the first is a generic term, and the second is a specific term, (विशेष वचन) qualifying the first, and both are in the singular number, there the present rule will apply.

विभाषितं विशेषवचने बहुवचनम् ॥ ७४ ॥ पदानि ॥ विभाषितम्, विशेषवचने, बहुवचनम् ॥

वृत्तिः ॥ पूर्वेणाविद्यमानवत्त्वे प्रतिषिद्धे विकल्प उच्यते ॥ विशेषवचने समानाधिकरणे आमन्त्रितान्ते परतः पूर्वमामन्त्रितं बहुवचनान्तं विभाषितमविद्यमानवद्भवति ॥

74. When the preceding Vocative is in the Plural number, it is optionally considered as non-existent, if the subsequent Vocative, in apposition with it, is a specific term.

This ordains option, where the last sûtra would have made the consideration of the first vocative as existent compulsory. Thus देवाः शरण्याः or देवा शरण्याः ॥ ब्राह्मणा वैयाकरणाः or ब्राह्मणा वैयाकरणाः ॥

The anuvṛitti of सामान्यवचनम् is understood here; the second vocative, therefore, must be a विशेषवचन, as being the correlative of the former: where is then the necessity of employing the word विशेषवचने in the sûtra? This word is used in the aphorism for the sake of precision only.

Why do we say 'in the plural number'? Observe माणवक जटिलक ॥ No option is allowed here, and the preceding vocative is *always* considered as existent and so rule VIII. 1. 73 applies.

The sûtras 73 and 74 as enunciated by Pâṇini are:—73. नामन्त्रिते समानाधिकरणे; 74. सामान्यवचनं विभाषितं विशेषवचने (i. e. 73. The preceding Vocative is not considered as non-existent, if the subsequent word is a Vocative in apposition with it. 74. Optionally so, if the preceding vocative is a general term and the subsequent vocative is a particular term). Patanjali made the amendment by adding सामान्यवचने to 73 also, and the author of Kâśikâ has added बहुवचनम् to 74 from the commentary of Patanjali and has omitted सामान्यवचनम् from it: though he reads its anuvṛitti.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
सत्यमेव जयते
संस्कृति मंत्रालय · भारत सरकार

CSL

ओ३म् ।

अथ अष्टमाध्यास्य द्वितीयः पादः ।

BOOK EIGHTH.

CHAPTER SECOND.

पूर्वत्रासिद्धम् ॥ १ ॥ पदानि ॥ पूर्वत्र, अ-सिद्धम् ॥

वृत्तिः ॥ पूर्वत्रासिद्धमित्यधिकार आ अध्यायपरिसमाप्तेः । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः पूर्वत्रासिद्धमित्येवं तद्वेदितव्यम् । तत्र येयं सपादसप्ताध्याय्यानुक्रान्ता एतस्यामयं पादोनो ऽध्यायो ऽसिद्धो भवति। इत उत्तरं चोत्तरोत्तरो योगः पूर्वत्रपूर्वत्रासिद्धो भवति । असिद्धवद्भवति । सिद्धकार्यं न करोति इति अर्थः ॥ तदेतदसिद्धवचनं आदेशलक्षणप्रतिषेधार्थं उत्सर्गलक्षणभावार्थं च ॥

1. Whatever will be taught hereafter, upto the end of the work, is to be considered as not taken effect, in relation to the application of a preceding rule.

This is an Adhikâra or governing rule, and extends upto the end of the Book. Whatever we shall teach hereafter is to be understood as non-existent, with regard to the preceding rule. With regard to whatever has been taught in the preceding Seven Books and a quarter, the rules contained in these three last chapters are considered as *asiddha.* And further, in these three chapters, a subsequent rule is, as if it had not taken effect, so far as any preceding rule is concerned. The word असिद्धम्=असिद्धवद्भवति, सिद्धकार्यं न करोति ॥ The rule is "as if non-effective, does not produce the operation of a siddha or effective rule". This rule of non-effectiveness is for the sake of prohibiting the operation of an âdeśa rule, and establishing the operation of an utsarga or general rule. Thus अस्मा उद्धर; द्वा अत्र; द्वा आनय, असा आदित्यः ॥ In all these, the elision of य् and व् by VIII. 3. 19, being considered as not to have taken effect, there is no further sandhi, and आ + इ does not give rise to guṇa, nor आ + अ = आ ॥ In fact, for the purposes of the application of आद्गुणः rule of VI. 1. 87, or the दीर्घ rule of VI. 1. 101, the rule VIII. 3. 19 is considered as not to have taken effect at all.

Similarly अमुष्मै, अमुष्मात्, अमुष्मिन् from अदस् ॥ Thus अदस् + ङे = अद + ङे (VII. 2. 102 अ being substituted for the final स्, which again merges in the

preceding अ VI. 1. 97)=अमु + ङे (VIII. 2. 80. उ being substituted for अ, and म् for द् of अद्). Now the substitution of स्मै for ङे takes place only after Pronouns ending in अ; but अमु is a pronoun ending in उ, so this स्मै (VII. 1. 14) should not take place. The present sûtra helps us out of this difficulty, and the change of अ into उ by VIII. 2. 80 is considered *asiddha* for the purposes of the application of VII. 1. 14.

शुष्किका शुष्कजङ्घा च क्षामिमानौजढत्तथा ।
मतोर्वत्वे भलां जश्त्वं, शुडलिण्मान्निदर्शनम् ॥

The forms शुष्किका, शुष्कजङ्घा, क्षामिमान्, औजढत्, and शुडलिण्मान् illustrate this rule excellently.

(1) शुष्किका ॥ To the root शुष् we add the Nishṭhâ त, as शुष् + त = शुष् + क (त changed to क by VIII. 2. 51) = शुष्क ॥ Add the feminine affix टाप् and we have शुष्का ॥ Add to this the affix क (V. 3. 70, 73), as शुष्का + क = शुष्काक, the feminine of which with टाप् will be शुष्कका (the shortening taking place by VII. 4. 13). Now अ is changed to इ by VII. 3. 44 and we have शुष्किका ॥ Now rule VII. 3. 46 makes this इ substitution optional, when a क् precedes the अ, as is the case here: and that rule would require the alternative form शुष्कका ॥ But there is no such alternative form, because the क of शुष्क was the substitute of त by VIII. 2. 51, which is considered as asiddha for the purposes of the application of VII. 3. 46.

(2) शुष्कजङ्घा ॥ Here rule VI. 3. 37 would have required the form to be शुष्काजङ्घा like मद्रिकाकल्पा; there being no puṅ-vad-bhâva when there is a penultimate क ॥ But the क in शुष्का being the result of VIII. 2. 51 is considered as asiddha for the purposes of VI. 3. 37.

(3) क्षामिमान् ॥ This word may be considered to have been formed by adding the affix मतुप् to the Patronymic word क्षामिः or to the noun क्षामिन् [क्षामस्यापत्यं = क्षामिः, or क्षामोऽस्यास्तीति = क्षामिन्] ॥ The word क्षाम is formed by adding the Nishṭhâ त to the root क्षै, as क्षै + त = क्षा + त (VI. 1. 45) = क्षाम (the त being changed to म by VIII. 2. 53). Now this म is considered as non-effectual for the purposes of application of VIII. 2. 9, which requires the change of म of मत् to व, when मत् is added to a word having a penultimate म, as in शमीवान् ॥ Therefore we have क्षामिमान् and not क्षामिवान् ॥

(4) औजढत् ॥ This is the Aorist third person singular of the Derivative root ओढि, from the Past-Participle of वह् ॥ Thus वह् + त = ऊढ (VI. 1. 15). Add to it णिच् in the sense of तमाख्यत् (III. 1, 26): and then form its लुङ् ॥ The लुङ् is formed by adding चङ् (III. 1. 48), before which the stem is reduplicated (VI. 1. 11). In reduplicating, all the rules that went before in forming ऊढ are considered asiddha; viz. the rule by which ह was changed to ढ (as वह् + त = उह् + त = उढ् + त VIII. 1. 31), the rule by which त was changed to ध (उढ् + त = उढ + ध VIII. 1.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

40), the rule by which ध was changed to ढ (VIII. 4. 41), and the rule by which the first ढ was elided (VIII. 3. 13 as उढ्+ढ=उ+ढ=ऊढ VI. 3. 111). The elision of ढि before णि being considered sthânivat, we reduplicate ढत्; as ऊढतढ+चङ्+त्=ऊढढत् (VII. 4. 60)=ऊझढत् (VII. 4. 62)=ऊजढत् (VIII. 4. 54). There is no इ added by VII. 4. 79, because of the prohibition of अनग्लोपे of VII. 4. 93. With the augment, it becomes औजढत् ॥ The form औजिढत् is from उढि ending in the affix क्तिन् ॥

(5) गुडलिण्मान् ॥ This is formed by adding मतुप् to the word गुडलिह्, which is formed by क्विप् (गुडं लेढि) Here also the म of मतुप् is not changed into व by VIII. 2. 10; because the change of ह् to ढ् (VIII. 1. 3), and again of ढ् to ड् are considered asiddha.

The rules of interpretation, however, contained in the previous part will apply to this part also; because such rules connot be considered 'prior' or पूर्व; for they become operative then only when occasion requires to apply them. The maxim which governs such rules is कार्यकालं हि संज्ञा परिभाषम् ॥ The rules, therefore, which are exhibited here in the sixth case such as VIII. 2. 23, or the seventh case, as VIII. 2. 26, or the fifth case, as VIII. 2. 27, should be interpreted in accordance with the sûtras षष्ठी स्थाने योगा, तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य, तस्मादीति उत्तरस्य ॥

But with regard to the paribhâshâ विप्रतिषेधे परं कार्यं, the above will not hold good. For, by the very fact, that a subsequent rule in these chapters, is held to be asiddha, with regard to the prior, there cannot arise any conflict of two rules of equal force with regard to them. And it is only where there is such a conflict, that the above rule of interpretation applies. This being so, in विस्फोर्यम्, अवगोर्यम् formed by ण्यत् (III. 1. 124) the guṇa ordained by VII. 3. 86 is not debarred by the दीर्घ rule VIII. 2. 77, because there is no conflict between guṇa rule VII. 3. 86 and the dîrgha-rule VIII. 2. 77, for the latter is simply non-existent with regard to the former.

But though the विप्रतिषेध rule does not apply in these chapters; yet an apavâda rule here even, does over-ride an utsarga rule, for otherwise, the enunciation of an apavâda rule would be useless. The apavâda rule is therefore, not considered asiddha. Thus the utsarga rule हो ढः (VIII. 2. 31) is set aside by the apavâda rule दादेर्धातोर्घः (VIII. 2. 32), and thus we have दोग्धा, दोग्धुम् (दुह्+तृच्=दोघ्+तृच्) ॥

नलोपः सुप्स्वरसंज्ञातुग्विधिषु कृति ॥ २ ॥ पदानि ॥ न लोपः, सुप्-स्वर-संज्ञा-तुक्-विधिषु, कृति ॥

वृत्तिः ॥ नलोपः पूर्वत्रासिद्धो भवति सुब्विधौ स्वरविधौ संज्ञाविधौ तुग्विधौ च कृति। विधिशब्दोयं प्रत्येकमभिसंबध्यमानः स्वरसंज्ञातुकां विधेयत्वात्तैः कर्मषष्ठीयुक्तैर्भावसाधनो ऽभिसंबध्यते । सुपा तु संबन्धसामान्यवचनषष्ठ्यन्तेन कर्मसाधनः। तेन सुपः स्थाने यो विधिः सुपि च परभूते सर्वोसौ सुब्विधिरिति सर्वत्रासिद्धत्वं भवति ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

2. The elision of a final न् (VIII. 2. 7) is considered as if not to have taken effect, in applying the following rules; (1) rules regarding case-endings, (2) rules regarding accents, (3) rules regarding any technical term of Grammar, and (4) rules regarding the augment तुक् before a Kṛit-affix.

The word विधि in the sûtra applies to all the four words preceding it: as सुब्विधि, स्वरविधि &c. The force of the Genitive compound in स्वरविधि, संज्ञाविधि तुग्विधि is that of ordaining the existence of something : e.g. when an accent is to be given to a word, or a particular designation is to be given to it or when तुक् is to be added to it, (भावसाधन) ॥ The compound सुब्विधि means however, the rule relating to the case-endings themselves, as well as, the rule which would apply to a word, when a case-ending follows (कर्मसाधन) ॥

(1) सुब्विधि :—As राजभिः, तक्षभिः ॥ Here the elision of न् of राजन् and तक्षन् being asiddha, the भिस् is not changed to ऐस् by VII. 1. 9. So also राजभ्याम्, तक्षभ्यां, राजसु, तक्षसु ॥ Here the finals of राज and तक्ष are not lengthened before भ्यां by सुपि च (VII. 3. 102) and nor changed to ए before सु by (VII. 3. 103): as in नराभ्यां and नरेषु of the stem ending in अ ॥

(2) स्वरविधि :—As रा॑जवती and not राजव॑ती ॥ For the elision of न् being asiddha, the rule VI. 1. 220, does not apply, for the word is considered not to end in अवती but न्वती ॥ Similarly in पञ्चार्मम् and दशार्मम्, the elision of न being asiddha, the first member does not become âdy-udâtta by VI. 2. 90. Similarly पञ्चवीजी : the elision of न् being asiddha, the first member does not retain its original accent as required by VI. 2. 29.

The word राजन् is first acute, as it is formed by the affix कनिन् (Uṇ I. 156). राजवती is formed by adding ङीप् to the मतुप् ending word, by IV. 1. 6. पञ्चार्मम् is a compound under rule II. 1. 50 of पञ्चन्-।-अर्म, and when न् is elided, the first member becomes a word ending in अ and would require the accent of VI. 2. 90.

(3) संज्ञाविधि :—As पञ्च ब्राह्मण्यः, दश ब्राह्मण्यः ॥ The elision of न् being asiddha, the words पंच and दश are still called shash though they no longer end in न् (ष्णान्ता षट् I. 1. 24). Being called षट्, they do not take टाप् in the feminine (IV. 1. 10).

According to the Vârtikakâra, there is no necessity of using the word संज्ञा in the sûtra (संज्ञा ग्रहणानर्थक्यं च तन्निमित्तत्वाल्लोपस्य), because the elision of न् is caused by reason of its having such a designation (as षट्). Thus without its having the name of षट् there would be no elision of जस् and शस्, without such elision, there is no pada sañjña of these words, and unless these words get Pada designation, there can be no elision of न् by VIII. 2. 7. The shash designation, however, would not be retained by these words after taking

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

plural affixes, when feminine affixes are to be added to them, but for this sûtra. The पञ्चन् and दशन् ending in न् would require ङीप् in the feminine, which is however prohibited, for when जस् and न् are elided, the words end in अ and require टाप् for their feminine, which is also prohibited, because, by the present sûtra the word still retains its designation of षट् ॥

Q. How can this be the purpose of this sûtra ? There are two views as regard definitions (संज्ञा), the one is that a particular name is given to a thing once for all, *prior* to any operations; and operations are performed afterwards upon it or with it, as occasions arise. This view is embodied in the maxim यथोद्देशं संज्ञापरिभाषम् 'Sanjña, and Paribhâshâs remain where they are taught.' The other view is that the sanjñâ sûtra is to be read with every particular operative sûtra, and the sanjñâ given to the word afresh, with every new operation. In other words, the sanjña sûtra becomes identified with a vidhi sûtra, every time that a vidhi is to be applied. This is embodied in the maxim कार्यकालं संज्ञापरिभाषम् "Sanjñâs and Paribhâsas are attracted by or unite with the rules that enjoin certain operations." In the first view, the षट् sanjñâ will be good throughout, both for the purposes of eliding जस and शस् and for prohibiting टाप ॥ Hence thus sûtra is not necessary in that view. But in the other view, the sûtra is necessary. For if the view be taken that a sañjñâ is to be applied with regard to each operation, then that षट् sanjñâ which had taken effect for the purposes of eliding जस् and शस् , will no longer hold good for the purposes of preventing the application of the feminine affix. Hence, the word संज्ञा is taken in this sûtra, to prevent the application of the second view.

(4) तुग्विधिः—Thus वृत्रहभ्यां, वृत्रहभिः ॥ On account of the elision of न् being asiddha, the तुक् augment is not added, though required by VI. 1. 71. (ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्) ॥

Some hold that तुक् need not be read in the sûtra. They argue in this way:—There is this maxim सन्निपात लक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्य "That which is taught in a rule, the application of which is occasioned by the combination of two things, does not become the cause of the destruction of that combination". Now the elision of न् of वृत्रहन् took place because of the case affix भ्यां, this elision cannot be the cause of adding तुक् ॥ Or the तुक् being a बहिरङ्ग operation would be asiddha with regard to the antaranga elision of न् ॥ This opinion is, however, not sound. The employment of तुक् in this sûtra indicates, that the two maxims above referred to, are not of universal application i. e. they are anitya.

Why do we say before a Kṛt-affix? Observe वृत्रहच्छत्रम्, वृत्रहच्छाया ॥ Here तुक् is added by VI. 1. 73.

The elision of न् taught by VIII. 2. 7 &c would be asiddha by the

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

CSL

general rule VIII. 2. 1; the specification of the four cases in which it is asiddha shows that it is a restrictive or niyama rule. That is, the elision of न् is considered asiddha only with regard to these four rules, and no other. It is not asiddha in राजीयते (राजन् + क्यच् + ते = राज + य + ते = राजीयते III. 1. 8, VII. 4. 33). There would not have been long ई had the नलोप been asiddha. So also राजायते there is lengthening, (VII. 4. 25) and राजाश्व there is ekâdeśa (VI. 1. 101).

न मु ने ॥ ३ ॥ पदानि ॥ न, मु, ने, ॥

वृत्तिः ॥ मुभावो नाभावे कर्त्तव्ये नासिद्धोभवति किं तर्हि सिद्ध एव ॥

वार्त्तिकम् ॥ एकादेशस्वरोन्तरङ्गः सिद्धो वक्तव्यः ॥ वा० ॥ संयोगान्तस्य लोपो रो रुत्वे सिद्धो वक्तव्यः ॥

वा० ॥ सिज्लोप एकादेशे सिद्धो वक्तव्यः ॥

वा० ॥ निष्टादेशः षत्वस्वरप्रत्ययविधीड्विधिषु सिद्धो वक्तव्यः ॥ वा० ॥ प्लुतविकारस्तुग्विधौ छे सिद्धो वक्तव्यः ॥

वा० ॥ श्चुत्वं धुटि सिद्धं वक्तव्यम् ॥ वा० ॥ अभ्यासजश्त्वचर्त्वे एत्वतुकोः सिद्धे वक्तव्ये ॥

वा० ॥ द्विर्वचने परसवर्णत्वं सिद्धं वक्तव्यम् ॥

वा० ॥ पदाधिकारश्चेल्लत्वढत्वघत्वनुत्वरुत्वषत्वणत्वानुनासिकछत्वानि सिद्धानि वक्तव्यानि ॥

3. The sûtra VIII. 2. 80, teaching the substitution of मु for the दस् of the Pronoun अदस्, is however not treated as asiddha in relation to the case-ending ना ॥

The existence of मु is not considered uneffected when there is to be added ना ॥ On the contrary, it is considered as siddha or existing. Thus मु being considered as siddha, अमु gets the designation of घि by I. 4. 7, and as such, its Instrumental Singular is by VII. 3. 120, अमुना ॥ Had the मु been considered as non-effected, then the stem would not have been called *ghi*, and there would have been no ना added. But when ना *had been* added, then the मु being asiddha, अमु is considered to be as अद् ending in अ, and this अ would require lengthening by सुपि च VII. 3. 102: but it is not done on the maxim सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्य "that which is taught in a rule the application of which is occasioned by the combination of two things does not become the cause of the destruction of that combination". There being no long आ the उ of अमु remains short. Or this sûtra may be considered to be the condensation of two sûtras (1) मु is siddha when ना is to be added, (2) मु is siddha when any operations, otherwise to be caused when ना is added, are to take place. Or the sense of the sûtra is ने परतो यत् प्राप्नोति तस्मिन् कर्त्तव्ये मुभावो नासिद्धः "the मु is not non-effected in relation to any operation that would otherwise be occasioned when ना followed". From this, it would follow by implication that मु must be considered valid for the purposes of नाभाव itself. So मु being always siddha, ना is added: and there is no lenghening.

Vârt:—That ekâdeśa accent which is antaranga, should be considered as siddha. What is the necessity of this vârtika? In order to regulate the accents of 1. अय्, 2. आय्, 3. आव् substitutions of ए, ऐ and औ; 4. the accent of

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GL

ekâdeśa substitutes, 5. the accent of the शतृ formed words, 6. for the purposes of rule VI. 1. 158, by which all syllables of a word are anudâtta except one, and 7. for the purposes of VIII. 1. 28, by which *all* syllables become anudâtta.

Thus (1) let us take अय् first. वृक्ष is finally acute by Phiṭ I. 1. The locative of this is वृक्ष+ङि (anudâtta III. 1. 3)=वृक्षे (ए is udâtta VIII. 2. 5). Now combine वृक्षे+इदम=वृक्षय्+इदम=वृक्ष इदम ॥ So also प्लक्ष इदम ॥ The udâtta ekâdeśa ए must be considered as *siddha*, so that the अय् substitute of ए should also become udâtta. (2) आय: As कुमार्यां इदम ॥ Here also आ is udâtta for similar reasons. कुमारी+ङे=कुमारी+आ+ए (VII. 3. 112)=कुमार्य्+आ+ए=कुमार्य्+आ+ए (VI. 1. 174)=कुमार्य्+ऐ (VI. 2. 90)=कुमार्यै (VIII. 2. 5). The ऐ is udâtta and its आय् substitute will also be udâtta. How do you give this example? This example is then valid, when by VI. 1. 174, first the affix आ is made udâtta, then this आ (आट् VII. 3. 112) augment is added to ङे, and then (आ+ए) there is vṛiddhi ऐ; and then कुमार्य्+ऐ=कुमार्यै ॥ But if the order be reversed and आ+ए be first combined into ऐ, and then this ऐ be made udâtta by VI. 1. 174, then there would be no necessity of this vârtika for the purposes of आय् ॥ The word कुमार is end-acute by Phiṭ accent (Phiṭ I. 1). Add to it ङीप् in the feminine (IV. 1. 20), as कुमार+ई=कुमार्+ई (अ is elided by VI. 4. 148)=कुमार्+ई (VI. 1. 161)=कुमारी ॥

(3) आव्. As वृक्षाविदम् or प्लक्षाविदम्, for the same reasons as above [वृक्ष+औ (anudâtta)=वृक्षौ VIII. 2. 5, वृक्षौ+इदम्].

(4) एकादेश accent. As गाङ्गेऽनूपे ॥ Here गाङ्ग+इ=गाङ्गे ॥ The word गाङ्ग is formed by अण् affix (गंगाया इदम्) and is end-acute. The ekâdeśa ए is udâtta by VIII. 2. 5. This udâtta accent will remain valid: so that when for ए+अ there is pûrva-rûpa-ekâdeśa by VI. 1. 109, this ekâdeśa ए will be udâtta by VIII. 2. 5, or it will be svarita by VIII. 2. 6. The word अनूपे is a प्रादि compound, आपोऽनुगतं=अनूपं ॥ Here by VI. 2. 2, the Indeclinable first term would have retained its accent: but the word is end-acute by VI. 2. 189.

(5) शतृ-accent. As तुदती, तुदते ॥ Here in तुद्+श+शतृ, the affix श is udâtta, and शतृ is anudâtta. The ekâdeśa अ will be udâtta by VIII. 2. 5. This ekâdeśa-udâtta should be considered valid for the pur poses of the rule VI. 1. 173 by which the feminine affix and the weak case-ending are udâtta. Thus तुदत्+ई=तुदती, तुदत्+ए=तुदते ॥ The prohibition अनुमः in VI. 1. 173 is a jñâpaka or indicator of the fact, that the ekâdeśa accent should be considered siddha, in the accent of the शतृ, because without this ekâdeśa accent, there is no śatṛi ending word with नुम which is antodâtta.

(6) एकानतुदात्त: accent. As तुदन्ति, लिखन्ति ॥ Here in तुद्+श+अन्ति (VI. 1. 186) the ekâdeśa अ is udâtta by VIII. 2. 5, and this ekâdeśa accent is considered valid for the purposes of rule VI. 1. 158, by which all the remaining syllables become anudâtta, as तुदन्ति, लिखन्ति ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA · सत्यमेव जयते · संस्कृति मंत्रालय · भारत सरकार

CSL

(7) सर्वानुदात्त : accent. As ब्राह्मणास्तुदन्ति, ब्राह्मणा लिखन्ति ॥ Here the ekâdes'a-accent of तुदन्ति and लिखन्ति being valid, rule VIII. 1. 28 applies, and all the syllables become anudâtta.

The word antaranga is used in the vârtika to indicate that the Bahiranga ekâdes'a accent will not be siddha. Thus पचतीति and प्रपचतीति, where the word इति is first acute, as it is an Indeclinable. And सोमसुत् पचतीति ॥ The accent of पचति + इति = पचतीति is governed by VIII. 2. 5. This ekâdeśa accent of long ई has reference . external sandhi, and therefore naturally it is a bahiranga. This bahiranga ekâdeśa accent is not siddha for the purposes of the application of previous sûtras. Thus sûtra VIII. 1. 71. requires that the *gati* should be unaccented before an accented verb: but प्र does not lose its accent, as पचतीति is not considered as an accented verb. In the second example, the ई of ती is not considered as accented, therefore, it does not become anudâtta by VIII. 1. 28.

Vârt:—The rule VIII. 2. 23 causing the elision of the final consonant in a word ending with a conjunct consonant, should be valid for the purposes of changing रु into उ ॥ What is the necessity of this vârtika ? Observe हरिवो मेदिनं त्वा ॥ The word हरिवः is formed by मतुप् affix हरयोऽस्य सन्ति = हरि + मत् ॥ Now by VIII. 2. 15 the म is changed to व, as हरि + वत् or हरिवत्; add सु (Voc.Sg.) as हरिवत् + सु, then add नुम् augment, as हरिवन्त् + सु ॥ Then there is elision of the final consonant = हरिवन् ॥ Now by VIII. 3. 1. the final न् is changed to र्, and we have हरिवर्, the र् would be changed to उ by VI. 1. 114, if the elision of the conjunct consonants be considered as siddha : for then this र् is followed by म, a हश् letter. But if such elision be considered asiddha, then र् is considered not to be followed by हश् letters, but by the consonants which were elided.

Vârt:— When ekâdeśa is to be done, the elision of सिच् is to be considered siddha or valid. As अलावीत् and अपावीत् ॥ Here the सिच् is elided by इट ईटि (VIII. 2. 28.) This elision is considered valid or siddha, and thus we have dîrgha single substitution of ई for इ + ई as अलाव् + इ + सीत् = अलाव् + इ + o + ईत् = अलावीत् ॥

Vârt:— The substitute of the Nishṭhâ affixes should be considered as valid or siddha for the purposes of the rules relating to the (1) changing of स to ष, (2) accent, (3) affix, and (4) इट् augment. As (1) वृक्णः, वृक्णवान् ॥ The root is ओव्रश्चु (VI. 11) the indicatory ओ shows that the nishṭhâ त is changed to न (VIII. 2. 45). This nishṭhâ substitute is considered as valid or siddha, and the final of the root is not changed to ष, as it otherwise would have been by VIII. 2. 36: for न would have been still considered as त or a झल् letter. The equation is as follows :—व्रश्चु + त = वृश्च् + त (VI. 1. 16) = वृश्च् + न (VIII. 2. 45) = वृश् + न (VIII. 2. 29) = वृक् + न (VIII. 2. 30) = वृक्णः (VIII. 4. 1) The श् is changed to क by VIII. 2. 30, by considering न as asiddha and therefore equal to त or a झल् letter. Thus it will be seen that this न is सिद्ध for the purposes of

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

rule VIII. 2. 30, but it is सिद्ध only for the purposes of rule VIII. 2. 36.

As regards the other three cases, viz, accent, affix and इट् augment, the one word क्षीब्, will illustrate them all. The irregular formation of this word is variously explained. It is formed by "nipâtana" under VIII. 2. 55. It is the Past Participle of the root क्षीब्, thus evolved क्षीब्+इट्+त=क्षीब्+इ+त =क्षीब्+अ (इत् being elided, this is the anomaly)=क्षीब ॥ Here the elision of इत् is considered as valid and siddha, and therefore, क्षीबं is considered as a word of two syllables, for the purposes of accent, under rule निष्ठा च द्व्यजनात् (VI. 1. 205). Had the lopâdeśa of इत् been considered asiddha, the word would have been considered as if of three syllables, and that rule of *accent* would not have applied.

Similarly क्षीबेन तरति=क्षैबिक formed by ठन् (IV. 4. 7) which *affix* is added, because it is considered a word of *two* syllables, the elision of इत् being considered as valid for the purposes of IV. 4. 7.

Similarly क्षीब may be considered to have been formed by eliding the त्; as क्षीब्+त=क्षीब्+अ ॥ In this view of its formation, the augment इट् is not added, because the lopa of त् is considered as valid and siddha for the purposes of इट् augment. In the opinion of Patanjali, the words इट् विधि may well be omitted from the vârtika, for इट् being a *portion* of a प्रत्यय, the word प्रत्ययविधि would include इट्-विधि also.

Vârt:—The prolation modification of a vowel (pluta) should be considered as valid and siddha, for the purposes of the rule relating to तुक् augment before the letter छ ॥ Thus by VIII. 2. 107, the Vocative words अग्ने and पटो assume the forms अग्ना३इ, and पटा३उ ॥ These इ and उ are pluta-vikâras. As अग्ना३ इच्छत्रम्। पटा३ उच्छत्रम् ॥ Here the modification caused by VIII. 2. 107, is considered as valid and siddha; otherwise there would have been no compulsory तुक् augment as required by VI. 1. 73 but optional तुक् under VI. 1. 76.

Vârt:—The श् and palatal change should be considered siddha and valid before धुट् (VIII. 3. 29). The root श्चुतिर् क्षरणे (I. 41) is read as beginning with a स, which is changed to श because of the subsequent च by VIII. 4. 40. This is not considered asiddha. Had it been so, there would come धुट् augment by VIII. 3. 29, in अट् श्च्योतति, रट् श्च्योतति ॥ The words अट् and रट् are अड् and रड् formed from the roots अटति and रटति by क्विप् ॥

Why is the root श्च्युतिर् considered to begin with स् and not with श् as we find it written? Because had it been a root beginning with श् originally, we could not get the form मधुक् which would have been मधुट् ॥ The form मधुक् is thus evolved. Thus मधु श्च्योतति=मधुश्च्युत् by adding क्विप् ॥ From मधुश्च्युत् we form a Derivative root in णिच् in the sense of मधुश्च्युतमाचष्टे=मधुश्च्ययति ॥ Add again क्विप् to this Derivative root मधुश्चि, the णिच् will be elided, and we have मधुश्च्य्, then श् (which represents स्) is elided because it is at the beginning of a compound letter (VIII. 2. 29), and श् is elided, because it is at the

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GL

end of a conjunct letter final in a pada (VIII. 2. 23), and thus there remains मधुच्, and च् is changed to क् (VIII. 2. 30) we have मधुक् ॥ Had the root been शकारादि, then this श could not be elided, and so we should elide only the final च् and श् and the form would be मधुश् which would be changed to ष् and then to ड् and we should get मधुड् which is not desired.

Vârt:—The जश् and चर् substitution of letters in the reduplicate should be considered siddha and valid for the purposes of ए change (VI. 4. 120) and तुक् augment. Thus बभणतुः and बभणुः ॥ Here the जश् change of भ, to ब in the reduplicate should be considered as valid, otherwise this would be अनादेशादि root and the Perfect would be भेणतुः and भेणुः ॥ Similarly from छिद् we have चिच्छित्सति, and from उच्छ, उचिच्छिषति ॥ In the latter, the second syllable छिस् of उछिस् (Desiderative) is reduplicated by VI. 1. 2. Here had the reduplicate substitute च for छ been considered asiddha, there would not have been तुक् augment by छे च (VI. 1. 73)

Vârt:—The change of letter homogeneous with the subsequent is valid and siddha for the purposes of doubling. As सय्य्यन्ता, सव्व्वत्सरः, यल्ल्लोकम्, तल्ल्लोकम् ॥ In सय्यन्ता &c the म् is changed to anusvâra by VIII. 3. 23, and the anusvâra is then changed to a letter homogeneous with the subsequent by VIII. 4. 58. Had the परसवर्ण change been asiddha, there would have been no doubling by VIII. 4. 47.

Vârt:—If there be the adhikâra of the word 'pada' in those sûtras which ordain the following changes, then those changes are considered siddha for doubling, namely, 1. लत्व the change into ल (VIII. 2. 21), 2. ढत्व the change into ढ (VIII. 2. 31), 3. घत्व the change in to घ (VIII.2.33), 4. नत्व the change into न (VIII. 2. 56), 5. रुत्व the change to रु (VIII. 2. 75), 6. षत्व the change to ष (VIII. 3. 85), 7. णत्व the change to ण (VIII. 4. 11), 8. anunâsika change (VIII. 4. 45), 9. छत्व the change to छ (VIII. 4. 63).

As 1. गलो गलः ; गरोगरः ॥ 2. ड्रोग्धा ड्रोग्धा ॥ 3. ड्रोढाड्रोढा ॥ 4. नुन्नो नुन्नः or नुत्तो नुत्तः ॥ 5. अभिनोऽभिनः or अभिनद् अभिनन् This is लङ् second person singular of भिद्, the स् of भिद् is elided by VI. 1. 68, and the final द् changed optionally to रु by VIII. 2.74. The न is the vikarana श्नम् ॥ 6. मातुः ष्वसा मातुः ष्वसा or मातुः स्वसा, मातुः स्वसा, 7. माषवापाणि माषवापाणि or माषवापानि माषवापानि ॥ 8. वाङ् नयनम् वाङ् नयनम् or वागनयनम् वाग्नयनं ॥ 9. वाक् छयनं वाक्छयनं or वाक्शयन वाक्शयनं ॥

The लत्व &c, changes being all optional, had the changes been considered asiddha, we would have got the following double forms also गरोगल, गलोगरः which are not desired.

All these can be explained by dividing the sûtra न मु ने into two. The first being न, and this negative will prohibit all asiddha-ness mentioned in the

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GL

preceding vârtikas. The second sûtra would be ङु ने, and we would here draw in the anuvṛitti of न from the preceding.

उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितो ऽनुदात्तस्य ॥ ४ ॥ पदानि ॥ उदात्त-स्वरितयोः, यणः, स्वरितः, अनुदात्तस्य ॥

वृत्तिः ॥ उदात्तयणः स्वरितयणश्च परस्यानुदात्तस्य स्वरित आदेशो भवति ॥

4. A svarita vowel is the substitute of an anudâtta vowel, when the latter follows after such a semi-vowel, which has replaced an udâtta or a svarita vowel.

An unaccented vowel becomes svarita, when it comes after a यण् (semi-vowel), which यण् itself has come in the room of a vowel which was acute or svarita once.

Let us first take the vowel following an udâtta yan. Thus कुमार्यौ, कुमार्यः ॥ The word कुमारी is acutely accented on the final, because the long ई (ङीप्) replaces अ of कुमार (VI. 1. 161). The semi-vowel य् is substituted in the room of this acute ई; the anudâtta औ and अः become svarita after such a य् ॥

Now to take an example of a svarita-yaṇ. The words सकृल्लू and खलपू are finally acute by kṛit-accent (VI. 2. 139). The Locative singular of these words are खलपू+इ=खलप्वि, and सकृल्ल्वि by VI. 4. 83. This व् is a semi-vowel which comes in the room of the acute ऊ, therefore, it is udâtta-yaṇ. After this udâtta-yaṇ, the anudâtta इ of the Locative becomes svarita by the first part of this sûtra. Now when खलप्वि+आशा and सकृल्ल्वि+आशा are combined by sandhi, this svarita इ is changed to य् ; it is, therefore, a svarita-yaṇ. The unaccented आ will become svarita, after this svarita-yaṇ. As खलप्व्याशा and सकृल्ल्व्याशा ॥ The word आशा is finally acute and consequently आ is not acute (Phit. I. 18).

Obj :—Here an objector may say : that the svarita accent on इ in खलप्वि is by this very sûtra, this svarita is to be considered as asiddha for the purposes of यण् âdeśa of VI. 4. 83. How can then the य् substituted for this इ be considered as svarita-yaṇ ?

Ans :—This is considered as siddha by âśraya. (आश्रयात् सिद्धत्वम्) ॥

Obj :—If this be so, then उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः (VIII. 4. 66) should also be considered as siddha : and we should have svarita in वध्याशा &c also. For the word वधि is first-acute by Phit II. 3. Therefore धि is svarita by VIII. 4. 66. The य् is svarita yaṇ, the anudâtta आ after this should become svarita according this view, but this is not so.

Ans :—To avoid this difficulty, we have the following.

Vârt :—यणस्वरो यणादेशे सिद्धो वक्तव्यः ॥ " The यण् accent should be considered as valid, for the purposes of यण् substitution ".

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

Some say, that even in such cases as इष्वाशा the above rule applies, and that the unaccented vowel becomes svarita, if it follows a svarita-yaṇ which is preceded by an acute vowel. They quote the following from Taittarîya śâkhâ :—यास्ते विश्वाः समिधः सन्त्यग्ने, where the अ of अग्ने is pronounced as svarita. So also in the Brâhmaṇa portion as: इष्वाशयति the आ is read as svarita. But according to Kâtyayana and Patanjali, the unaccented vowel does not become svarita by this sûtra, when it follows a svarita-yaṇ which is preceded by an acute vowel.

To get rid of these anomalies, the Mâhabhâshya proposes several alternatives, two of which will be mentioned here. The first proposal is to divide this composite sûtra into two parts: (1) उदात्तयणः परस्य अनुदात्तस्य स्वरितो भवति "an unaccented vowel becomes svarita when it follows after an udâtta-yaṇ". (2) स्वरितयणश्च परस्य अनुदात्तस्य स्वरितो भवति "an unaccented vowel becomes svarita, when following a svarita yaṇ" and in this second sûtra, we shall read the anuvṛitti of udâtta-yaṇ from the preceding half. So that this half will mean: : उदात्तयण इत्येवं यो निर्वृत्तः स्वरितः, तस्य यणः परस्य अनुदात्तस्य स्वरितो भवति ॥ The svarita must have been obtained by the application of the first half of this sûtra and *this* svarita should be changed to यण्, which would change the anudâtta into svarita. So that the स्वरित यणः means this *particular* svarita obtained by the application of this very sûtra.

The second proposal is not to read svarita into the sûtra at all. The svarita in सकृल्ल्व्याशा would then be explained by udâtta-yanah rule. सकृल्लू + इ + आशा = सकृल्ल्व् + य् + आशा ॥ Here य् is udâtta-yaṇ. This will cause आ to become svarita. The intervening svarita व् is considered as not existent for the purposes of accent स्वरविधौव्यञ्जनमविद्यमानवत् ॥ Nor is this व् to be considered as sthâni-vad to इ by I. 1. 57, for in applying the rule of accent, such a substitute is not considered as sthânivat by I. 1. 58.

Why do we say "of udâtta and svarita"? Observe वैदी + आशी = वैद्याशा, so also शार्ङ्गरव्याशा ॥ Here the semi-vowel replaces an unaccented ई, and is अनुदात्त यण् ॥ These words are first acute owing to नित् accent (IV. 1. 73).

Why do we say "an *unaccented* vowel becomes svarita"? Observe कुमार्यत्र, किशोर्यत्र ॥ The word अत्र is acutely accented on the first by लित् accent. (VI. 1. 193).

एकादेश उदात्तेनोदात्तः ॥ ५ ॥ पदानि ॥ एकादेशः, उदात्तेन, उदात्तः ॥

वृत्तिः ॥ उदात्तेन सहानुदात्तस्य य एकादेशः स उदात्तो भवति ॥

5. The single substitute of an unaccented with an udâtta vowel is udâtta.

The word "of an anudâtta" is understood here. An unaccented vowel,

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

CSL

which combined with the preceding udâtta vowel remains as a single substitute, becomes udâtta. Thus for the udâtta इ of अग्नि॑ and for the case-ending औ which is anudâtta, there is always substituted long ई single by VI. 1. 102. This single substitute will be udâtta according to the present sûtra, as अग्नी॑ ॥ Similarly वायू॑, वृक्षौ॑ः प्लक्षौ॑ः ॥

Why do we say "with *udâtta* vowel"? Observe पचन्ति, यजन्ति ॥ Here पच् + शप् + अन्ति = पॅच् + अ + अन्ति । Here शप् is anudâtta by III. 1. 4, so also अन्ति by VI. 1. 186. The ekâdeśa of these two non-accented अ will be anudâtta. In forming this para-rûpa ekâdeśa by VI. 1. 97, the svarita of the अ of शप् caused by VIII. 4. 66 is considered as invalid or asiddha.

Other examples are क्व वोऽश्वाः (Rig. V. 61. 2) and क्वावरं मरुतः ॥ The word वः is anudâtta by VIII. 1. 21. read with VIII. 1. 18. The word अश्वः is acutely accented on the first, as it is formed by adding क्वन् to अश् (Uṇ. I. 151). The स् of वस् is changed to र् (VIII. 2. 66), which is again changed to उ (VI. 1. 113). Thus वो ऽश्व ॥ Here अ becomes pûrva-rupa by VI. I. 109, which is udâtta. क्व is formed from किम् by अत् affix (V. 3. 12 and VII. 2. 105) and is svarita (VI. 1. 185). The word अवर is acutely accented on the first by the Phiṭ II. 6. The single long substitute is udâtta.

स्वरितो वा ऽनुदात्ते पदादौ ॥ ६ ॥ पदानि ॥ स्वरितः, वा, अनुदात्ते, पदादौ ॥

वृत्तिः ॥ अनुदात्ते पदादौ उदात्तेन सह य एकादेशः स स्वरितो वा भवत्युदात्तो वा ॥

6. The single substitute of an unaccented vowel, standing at the beginning of a word, with an udâtta vowel, may optionally be svarita or udâtta.

Thus सु + उत्थितः = सूॅत्थितः or सूत्थितः ; वि + ईक्षते = वीॅक्षते or वीक्षते; वसुकः + असि = वसुकोॅऽसि or वसुकोऽसि ॥ Here the word सु is a Karmapravachanîya by I. 4. 94, when it is compounded by प्रादिसमास with the Past Participle, the Avayayîbhâva compound retains the accent of its first member (VI. 2. 2), and so it is acutely accented on the first, and the rest are anudâtta. Thus the udâtta उ of सु is compounded with the anudâtta उ of उत्थितः which stands at the beginning of a Pada, and so the ekâdeśa is optionally svarita. In वीक्षते and वसुकोऽसि also the verbs ईक्षते and असि lose all accent by VIII. 1. 28 and so ई and अ become anudâtta, which when compounded with वि and वसुक become optionally svarita.

The word स्वरितः is employed in the sûtra only for the sake of distinctness, for the sûtra may have well stood as वाऽनुदात्ते पदादौ ॥ In this form of the sûtra, the udâtta of the preceding sûtra would become optional when the second member is a word beginning with anudâtta. Udâtta being optional, in the other alternative, where there will not be udâtta, the svarita will be substituted by reason of the nearness in position.

Why do we say "anudâtta beginning"? Observe देवदत्तोऽश्व ॥ Here अश्व begins with udâtta and not anudâtta, and hence no option is allowed.

Why do we say "beginning of a word"? Observe वृक्षैः, वृक्षाः, प्लक्षैः and प्लक्षाः, where anudâtta case-endings are not beginnings of words.

According to Bhattoji Dikshita this is a vyavasthita-vibhâshâ; in this wise. There will *necessarily* be svarita (1) where a long ई is the single substitute of (इ+इ) or of two short इ, (2) where there is pûrva-rupa by the application of एङ्पदान्तादति (VI. 1. 109). There will be udâtta where a long vowel comes in. Thus in वि+इदम्=वीदम् in वीडुं ज्योतिर्हृदये, the long ई is substituted for two short इ's. This substitution of a long ई for two *short* इ's is technically called प्रश्लेष ॥ Where there is Pras'lesha, the long ई is *necessarily* svarita. Similarly when there is अभिनिहतसन्धिः i. e. the peculiar sandhi taught in VI. 1. 109. Thus तेऽवदन्, सोऽयमागात् ॥ So also where there is क्षैप्रः सन्धिः i. e. the substitution of a semi-vowel in the room of an udâtta or svarita vowel, as अभ्यर्चि ॥ The above rules about svarita are thus summarised in the Prâtis'âkhyas: इकारयोश्च प्रश्लेषे क्षैप्राभिनिहतेषु च॥ But where a long ई is substituted as a single substitute for इ+ई (one of the इ's being long), there it must *always* be acute. As अस्य श्लोको दिवीयते (Rig. 1. 190. 4). The words दिवि + ईयते are compounded into दिवीयते ॥ The word दिवि Locative singular is finally acute by VI. 1. 171. ईयते is from the Divâdi root ईङ् गतौ, and has lost its accent by VIII. 1. 28.

नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य ॥ ७ ॥ पदानि ॥ न, लोपः, प्रातिपदिक, अन्तस्य ॥

वृत्तिः ॥ प्रातिपदिकस्य पदस्य योऽन्त्यो नकारस्तस्य लोपो भवति ॥

वार्त्तिकम् ॥ अह्नो नलोपप्रतिषेधो वक्तव्यः ॥

7. The न् at the end of a Nominal-stem, which is a Pada (I. 4. 17), is elided.

The word पदस्य 'of a Pada' is understood in this sûtra. Thus राजा, राजभ्याम्, राजभिः, राजता, राजतरः, राजतमः ॥ The Nominal stem राजन् gets the designation of Pada, before these affixes, by I. 4 17.

Why do we say 'of a Prâtipadika or Nominal stem'? Observe अहन्नहिम् ॥ Here अहन् is a verb, the 3rd Per. Sg. Imperfect (लङ्) of the root हन् ॥

Why do we say 'at the end'? If the word अन्तस्य had not been used in the sûtra, then the sûtra would have stood thus नलोपः प्रातिपदिकस्य; and as the word पदस्य is understood here, the sûtra would have meant, there is elision of न्, *where ever it may be*, of a Pada called stem. So that the न of नराभ्याम् would also have required elision. In fact, the genitive case here in पदस्य is not sthâna shashṭhî, but viseshaṇa shashṭhî, नलोपे अन्तग्रहणं पदाधिकारस्य विशेषणत्वात् ॥

Q. But even if you use the word अन्त in the sûtra, it is compounded with the word प्रातिपदिक, and the sense of the sûtra will be "न् which is at the

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

end of a pratipadika, which (prâtipadika) is a portion of a pada" &c. and not "न् which is at the end of a pada". So that the rule will not apply to अहन्नराभ्यां but will apply to राजानौ &c? Ans. The word प्रातिपदिक is not compounded, with the word अन्त in the sûtra. It is used without any case-affix, on the analogy of Chhandas usage. In fact, it is in the genitive case, the affix being elided by VII. 1. 39.

Vârt: The prohibition must be stated with regard to the elision of the न of अहन् ॥ As अहः, In अहर् the case-affix सु is luk-elided by VII. 1. 23, the pratyaya-lakshana is prohibited by I. 1. 63, and hence the न् of अहन is changed to र् by VIII. 2. 69. अहोभ्याम्, अहोभिः ॥ For the rules VIII. 2. 68 and 69 by which the final of अहन् is changed to र्, are asiddha with regard to this present rule requiring elision of न्, hence this vârtika.

Q. There is no necessity of this vârtika, for the subsequent rules VIII. 2. 69, 68 will debar नलोप ॥ Ans. But रु and र are considered asiddha for the purposes of न elision. The रु and र would have debarred न elision, had they otherwise found no scope. But they have their scope. Q. Where have they their scope? Ans. In the penultimate अ i.e. in the अ preceding the न् ॥ Q. The very fact that the author has used the word अहन् in the sûtra VIII. 2 68, shows that रु does not replace अ but न् ॥ Ans. If so, then र will find scope in the Vocative, हे अहन् where न् is retained by VIII. 2. 8, and it will be this न् which will be replaced by र्, as हृ अहर् and so also हे दीर्घाहो निदाघ !

The word दीर्घाहन् is a Bahuvrîhi (II. 2. 24), the Vocative affix is elided (VI. 1. 68), and the न् changed to र् by VIII. 2. 68, and it is changed to उ (VI. 1. 114). In हे अहन्! the न् is not elided by the option of the Vârtika under VIII. 2. 8.

To remove these objections, they say, the word अहन् which is used in VIII. 2. 68 is in nominative singular without the elision of न्, and it is to be repeated as अहन् अहन् ॥ The first one indicates the exact *form*, showing that the न् is not elided; and by the second word the रु is ordained for this final न् ॥

न ङिसंबुद्ध्योः ॥ ८ ॥ पदानि ॥ न, ङि, सम्बुद्ध्योः ॥

वृत्तिः ॥ ङौ परतः संबुद्धौ च नकारलोपो न भवति ॥

वार्त्तिकम् ॥ ङावुत्तरपदे प्रतिषेधस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ वा० ॥ वा नपुंसकानामिति वक्तव्यम् ॥

8. (But such न्) is not elided in the Locative and Vocative Singular.

This debars the elision of न्, which otherwise would have taken place by the preceding sûtra. The examples of non-elision of न् in the Locative singular are to be found in the Vedas. As परमे व्योमन् (Rig. I. 164. 39), आर्द्रे चर्मन्, लोहिते चर्मन् ॥ Here the sign of the Locative, namely, इ (ङि) is elided by VII. 1. 39. In the Vocative Singular, the न् is not elided as हे राजन्, हे तक्षन् ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
GSL

Q. When ङि or the Vocative is elided, the preceding stem is no longer a Prâtipadika, and the stem does not get the designation of पद before the affix but is भ, hence where is the necessity of making the present prohibitory rule, when the elision of न् would not have taken place in the Locative and Vocative singular, by any rule?

Ans. The very fact of the prohibition of the elision of न्, as contained in this aphorism, indicates by implication (jñâpaka), that a word retains the designation of prâtipadika, though an affix has been elided after it and though such elided affix may produce its effect (I. 2. 45 read with I. 1. 62). Nor will such elided affix give the designation of Bha (भ) to such a stem. Thus राज्ञः पुरुषः = राजपुरुषः, here the न् is elided by considering the word राजन् as a prâtipadika, even after the elision of the Genitive affix in the compound, and it is not a Bha, which would have required the elision of अ by VI. 4. 134.

Vârt:—Prohibition of the prohibition must be stated, when the Locative word is followed by another word in a compound. That is, when a compound is a Locative Tatpurusha, the न् is elided: as, चर्मणि तिला अस्य = चर्म तिलः ॥

In हे राजवृन्दारक! the first member राजन् does not retain its न् by the present sûtra, because the *whole* compound, as such, is in the Vocative case, and not the word राजन् ॥ In fact, there can be no compound, which in its analysis, will give the first member as a Vocative word.

Vârt:—Optionally so in the neuter nouns. As हे चर्मन्, हे चर्म!

मादुपधायाश्च मतोर्वो ऽयवादिभ्यः ॥ ९ ॥ पदानि ॥ म, आत्, उपधायाः, च, मतोः, वः, अ यवादिभ्यः ॥

वृत्तिः ॥ मकारान्ताद् मकारोपधादवर्णान्तादवर्णोपधाच्चोत्तरस्य मतोर्व इत्ययमादेशो भवति यवादिभ्यस्तु परतो न भवति ॥

9. For the म of the affix मत् is substituted व, if the stem ends in म or अ (and आ) or if these are in the penultimate position; but not after यव and the rest.

After a stem ending in म् or having म् as its penultimate letter, and after a stem ending in अ or आ, or having these letters as its penultimate, there is substituted व् for the म् of मतुप् ॥ First after stems ending in म्, as किंवत् (किंवान्), शंवत् (शंवान्). Secondly म् penultimate: as शमीवान्, दाडिमीवान् ॥ Thirdly a stem ending in अ or आ, as वृक्षवान्, प्लक्षवान्, खट्वावान्, मालावान् ॥ Fourthly अ or आ in the penultimate: as—पयस्वान्, यशस्वान्, भास्वान् ॥

Why do we say "म or अ ending or म or अ penultimate"? Observe अग्निमान्, वायुमान् ॥ Why do we say "with the exception of यव &c"? Observe यवमान्, वल्मिमान्, ऊर्म्मिमान् ॥

The following is the list of यवादि words.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

1. यव, 2. दल्मि, 3. ऊर्म्मि, 4. भूमि, 5. क्रमि, 6. कुञ्चा, 7. वशा, 8. द्राक्षा, 9. ध्राक्षा ॥ These words either end in म and अ or have these as their penultimate. 10. ध्रजि, 11. ध्वजि, 12. सञ्जि. These are exceptions to VIII. 2. 15. 13. हरित्, 14. ककुत्, 15 मरुत् ॥ These are exceptions to VIII. 2. 10. 16. इक्षु, 17. मधु, 18. द्रुम, 19. मण्ड, 20. भूम ॥ These are exceptions to VIII. 2. 11.

This is an âkritigaṇa. Wherever in a word, the म् of मतुप् is not changed to व्, though the rules require it, that word should be classified under यवादि class. In the secondary word नार्मतं (=नृमत इदं), the व् change has not taken place, because the अ is here a Bahiranga, the real vowel being ऋ ॥

The word मात् in the sûtra is the Ablative of म, i. e. of म्+अ; it is a Samâhâra Dvandva of these two letters.

झयः ॥ १० ॥ पदानि ॥ झयः ॥

वृत्तिः ॥ झयन्तादुत्तरस्य मतोर्व इत्ययमादेशो भवति ॥

10. The व is substituted for the म of मत् after a stem ending in a mute consonant.

As अग्निचित्वान् ग्रामः, उदश्वित्वान् घोषः, विद्युत्वान् बलाहकः, इन्द्रो मरुत्वान्, दृषद्वान् देशः ॥

संज्ञायाम् ॥ ११ ॥ पदानि ॥ संज्ञायाम् ॥

वृत्तिः ॥ संज्ञायां विषये मतोर्व इत्ययमादेशो भवति ॥

11. The व् is substituted for म of मत्, when the word so formed is a Name.

As अहीवती, कपीवती, ऋषीवती, मुनीवती ॥ For long vowel, see VI. 3. 120.

आसन्दीवदष्ठीवच्चक्रीवत्कक्षीवद्रुमण्वच्चर्मण्वती ॥ १२ ॥ पदानि ॥ आसन्दीवत्, अष्ठीवत्, चक्रीवत्, कक्षीवत्, रुमण्वत्, चर्मण्वती ॥

वृत्तिः ॥ आसन्दीवद् अष्ठीवत् चक्रीवत् कक्षीवद् रुमण्वत् चर्म्मण्वती इत्येतानि संज्ञायां निपात्यन्ते ॥

12. The following Names are irregularly formed : âsandîvat, ashṭhîvat, chakrîvat, kakshîvat, rumaṇvat, charmanvatî.

The change of म् to व् in these was obtained from the last sûtra. The irregularity consists in the substitutions of stems. आसन्दीवत्, is from the stem आसन which is here changed to आसन्दी ॥ As आसन्दीवान् ग्रामः, आसन्दीवद् अहिस्थलम् ॥ As in the following śloka :

आसन्दीवति धान्यादं रुक्मिणं हरितस्रजम् ।
अश्वं बबन्ध सारङ्गं देवेभ्यो जनमेजयः ॥

When not a name, we have आसनवान् ॥ Others say, that there is a separate and distinct stem आसन्दी, as in the sentence औदुम्बरी राजासन्दी भवति ॥ The change of म् to व् after this word would take place regularly by the last sûtra : its mention here, according to these authors, is merely explanatory. 2. अष्ठीवत् is from

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA · संस्कृति मंत्रालय · भारत सरकार

GSL

अस्थि which is changed to अष्ठी ॥ As अष्ठीवान् the name of a particular portion of body; the knee-joints. Otherwise अस्थिवान् ॥ 3. चक्रीवत् is from चक्र which is changed to चक्री, as चक्रीवान् राजा ॥ Otherwise we have चक्रवान् ॥ चक्रीवन्ति सदोहविर्द्धानानि भवन्ति is a Vedic example. It means सारस्वते सत्रे जङ्गमानि सदो हविर्धानानि, न त्वेकत्रावास्थितानि, तानि तत्र तत्र कर्षणाय चक्रयुक्तानि भवन्ति ॥ 4. कक्षीवत् is from कक्ष्या, there is vocalisation of य and the lengthening is by VI. 4. 2. कक्षीवान् is the name of a Rishi. Otherwise we have, कक्ष्यावान् ॥ 5. रुमण्वत् is from लवण which is changed to रुमण् ॥ Otherwise we have लवणवान् ॥ Others say, that there is a distinct word रुमन्, and the न् is not elided, but changed to ण् ॥ Or that the affix मत् takes the augment नुट् ॥ 6. चर्मण्वती is from चर्मन्, there is non-elision of न् and its change to ण् ॥ Or मत् has taken नुट् augment. The Charmanvati is the name of a river. Otherwise we have चर्मवती ॥

उदन्वानुदधौ च ॥ १३ ॥ पदानि ॥ उदन्वान्, उदधौ, च ॥

वृत्तिः ॥ उदन्वानित्युदकशब्दस्य मतावुदन्भावो निपात्यते उदधावर्थे संज्ञायां विषये ॥

13. The word उदन्वान् is irregularly formed, in the sense of "a sea".

It is derived from उदक 'water' with the affix मत् ॥ उदन्वान् is the name of a Rishi, because he controlled the rains, it rained at his command. It also means ocean or that in which water is held, like तडाक &c. The affix कि is added by III. 3 93, and उदक changed to उद् by VI. 3. 58, and thus we have उदधिः ॥ Why do we say "when meaning a sea"? Observe उदकवान् घटः 'a pot having water'. Here the main idea is not that of "holding or containing", but simply the general fact of possessing water: a human being may also possess water in the same way.

राजन्वान्सौराज्ये ॥ १४ ॥ पदानि ॥ राजन्वान्, सौराज्ये ॥

वृत्तिः ॥ राजन्वानिति निपात्यते, सौराज्ये गम्यमाने ॥

14. Also राजन्वान्, when the sense is of a good government.

The kingdom whose king is good is called राजन्वान् देशः, राजन्वती पृथ्वी ॥ The affix मतुप् is used here in the sense of प्रशंसा or praise. Otherwise राजवान् ॥

छन्दसीरः ॥ १५ ॥ पदानि ॥ छन्दसि, इ, रः ॥

वृत्तिः ॥ छन्दसि विषये इवर्णान्ताद्रेफान्ताच्चोत्तरस्य मतोर्वत्वं भवति ॥

15. In the Chhandas व is substituted for the म of मत्, when the stem ends in इ (or ई) or र् ॥

To take some examples of a stem ending in इ, as त्रिवती याज्यानुवाक्या भवति ; हरिवो मे दनं त्वा ; अधिपति वती जुहोति ; चतुरग्निवानिव ; आरेवानेतु मा विशत् (आरेवान् from रयि with vocalisation). सरस्वतीवान्, भारतीवान्, दधीवांभरः ॥ As all rules have

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GL

optional force in the Chhandas, we have no change here सप्तर्षिमन्तम्, ऋषिमान्, ऋतीमान् सूर्य ते द्यावापृथिवीमन्त ॥ Of stems ending in र we have गीर्वान्, धूर्वान्, आशीर्वान् ॥

अनो नुट् ॥ १६ ॥ पदानि ॥ अनः, नुट् ॥

वृत्तिः ॥ छन्दसीति वर्तते ऽनन्तादुत्तरस्य मतोर्नुडागमो भवति छन्दसि विषये ॥

16. The affix मतु gets the augment नुट्, in the Chhandas, after a stem ending in अन् ॥

As अक्षण्वन्तः कर्णवन्तः सखायः; अस्थन्वन्तं यदनस्था बिभर्त्ति (Rig. I. 164. 4), अक्षण्वता लाङ्गलेन; शीर्षण्वती, मूर्द्धन्वती ॥

The word अक्षण्वत् is thus formed: अक्षि + मतुप् = अक्ष् + अन् + मत् (अनङ् is substituted for the final of akshi by VII. 1. 76) = अक्षमत् (the न् is elided by VIII. 2. 7). Now we add the augment नुट्॥ If this augment is added to मतुप्, as नमतुप् then it becomes a *portion* of मतुप्, and this न् would be changed to व् by VIII. 3. 9 read with I. 1. 54, and not the letter म्, because न् intervenes. If we add this augment to the end of the stem, then in अक्षण्वता &c. we cannot change it to ण because of the prohibition in VIII. 4. 37, and the augment being नुक्, the न् would be changed to रु by VIII. 3. 7 in सुपथिन्तरः &c (VIII. 2. 17). The first view, however, is the correct one and the difficulty in its acceptance is obviated by नुटोऽसिद्धत्वात् तस्य च वत्वं न भवति; ततः परस्य च भवति; as shown above.

The नुट् augment being considered as asiddha, is not changed to व, but the letter following it, is so changed. Thus अक्षन् (VII. 1. 76) + मत् = अक्ष + मत् (the न् of the stem is elided by VIII. 2. 7). Add the augment नुट् now, and we have अक्ष + न्मत् ॥ The augment according to VIII. 2. 1, is asiddha, so that according to VIII. 2. 9, व् is substituted for म्, and not for न्, as would have been required by I. 1. 54.

नाद् घस्य ॥ १७ ॥ पदानि ॥ नात्, घस्य ॥

वृत्तिः ॥ नकारान्तादुत्तरस्य घसंज्ञकस्य नुडागमो भवति छन्दसि विषये ॥

वार्त्तिकम् ॥ भूरिदाव्नस् तुड् वक्तव्यः ॥ वा: ॥ रथिन ईकारान्तादेशो घे परतः ॥

17. In the Chhandas, the affixes तर and तम receive the augment नुट् after a stem in न् ॥

The affixes तरप् and तमप् are called घ ॥ Thus सुपथिन् + तर = सुपथि + तर (VIII. 2. 7) = सुपथि + न्तर (VIII. 2. 17) = सुपथिन्तरः ॥ So also दस्युहन्तमः ॥

Vârt:—The augment तुट् is added to these affixes after भूरिदावन्; as भूरिदावत्तरः (III. 2. 74, the affix is वनिप्).

Vârt:—Long ई is the substitute of the final of रथिन् before तर and तम ॥ The word रथिन् is formed by the affix इनि in the sense of मतुप् ॥ The final न् is first elided by VIII. 2. 7, and then for the short इ of रथि the long ई is substituted by the present vârtika. If the long ई were substituted for the final न् of रथिन् as रथिई + तर, then this long ई being asiddha, it could not be compounded by ekâdeśa with the preceding इ into ई, and the form would always remain रथिईतरः ॥ As रथीतरः, and रथीतमं रथीनाम् ॥ Or this ई may be considered to have come after रथ in the sense of मतुप् ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

कृपो रो लः ॥ १८ ॥ पदानि ॥ कृपः, रः, लः ॥

वृत्तिः ॥ कृपेर्धातो रेफस्य लकारादेशो भवति ॥

वार्त्तिकम् ॥ कृपणकृपाणकृपीटकर्पूरादयोऽपि कृपेरेव द्रष्टव्याः ॥

वा० ॥ बालमूललघ्वसुरालमङ्गुलीनां वा रो लमापद्यतइति वक्तव्यम् ॥

वा० ॥ कपिलकादीनां संज्ञाछन्दसोर्वा रो लमापद्यतइति वक्तव्यम् ॥

18. For the र of the root कृप्, there is substituted ल ॥

The र् here merely indicates the sound, and includes both the single consonant र् and the same consonant of the vowel ऋ ॥ So also with ल् ॥ So that for the single र् there is substituted ल् : and for र् when a portion of ऋ, the ऌ is substituted, i. e. ऋ becomes ऌ ॥ Thus कृप्=क्लृप्, as in the sûtra लुटि च क्लृपः (I. 3. 93). कल्प्ता, कल्प्तारौ, कल्प्तारः ॥ क्लृप्तः, क्लृप्तवान् ॥

The word कृपा is derived from the root कृप् by vocalisation, as it has been enumerated in Bhidâdi class (कृपेः संप्रसारणं च III. 3. 104). The vocalised root-form कृप is not to be taken here, as it is a lâkshanika form.

Vârt:—The words कृपण, कृपाण, कृपीट, कर्पूर &c, are also from कृप् ॥ Or by the Uṇâdi diversity, the ल् change does not take place.

Vârt:—Optionally so of बाल &c. As, बालः or बारः, मूलम् or मूरम्, लघु or रघु, असुरः or असुलः, अलम् or अरम्, अङ्गुलिः or अङ्गुरिः ॥

Vârt:—Optionally so in the Vedas, or when names, of कपिलका &c, as कपिरकः or कपिलकः, तिल्पिलीकम् or तिर्प्पिरीकम्, लोमाणि or रोमाणि, पांशुरं or पांशुलं, कर्म or कल्म, शुक्रः or शुक्लः, कल्मषं, कर्मषं ॥

Some say 'र and ल are one': and operations regarding र may be performed with regard to ल ॥

उपसर्गस्यायतौ ॥ १९ ॥ पदानि ॥ उपसर्गस्य, अयतौ ॥

वृत्तिः ॥ अयतौ परत उपसर्गस्य यो रेफस्तस्य लकार आदेशो भवति ॥

19. ल is substituted for the र of a Preposition, when अयते follows.

Thus पलायते, प्लायते ॥ Here arises the queston, does the word अयति qualify the word र्, or does it qualify the word Preposition. In the first view, the sûtra would mean, "the र् *immediately* followed by अयति is changed to ल" ॥ But as a matter of fact, र् is never immediately followed by अयति ॥ Thus in प्र+अयति or परा+अयति, the letter अ and आ intervene respectively. The ekâdeśa sandhi of these, will make र् immediately followed by अयति; but the ekâdeśa, being sthânivat will prevent it. This difficulty however, is overcome by the maxim येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि वचनप्रामाण्यात्, for otherwise the rule will be useless. For the same reasons, परि+अयते=पल्ययते, though here इ intervenes between र् and अयते ॥ In short, the intervention of one letter is considered as no intervention.

In the secon l view, the sûtra would mean when a Preposition is followed by ayat then its र् is changed to ल, and none of these difficulties will arise

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

with regard to the above forms. But then would arise a fresh difficulty, for the र् of प्रति would also require to be changed into ल्॥ Some say, that प्रति is never followed by अयति; while others hold that the form प्लत्ययते (प्रति + अयते) is valid. According to the first view, the valid form is प्रत्ययते ॥ The स् of the Prepositions दुस् and निस् is changed to र्, but this र् is not changed to ल्, because it is asiddha: thus we have the forms निरयणम्, दुरयणम् ॥ But there is a preposition निर् also the र् of which is changed to ल्, as निलयनम् ॥ See VII. 2. 46. According to the Siddhânta Kaumudi, there is a Preposition दुर् also, which gives दुलयते ॥

ग्रो यङि ॥ २० ॥ पदानि ॥ ग्रः, यङि ॥

वृत्तिः ॥ गॄ इत्येतस्य धातो रेफस्य लकार आदेशो भवति यङि परतः ॥

20. ल is substituted for the र of गॄ in the Intensive.

Thus निजेगिल्यते, निजेगिल्येते, निजेगिल्यन्ते ॥ The root गॄ takes यङ्, when the sense of contempt is conveyed, with regard to the action denoted by the root, (III. 1. 24). गर्हितं गिलति = जेगिल्यते ॥

Some say that ग्र of the sûtra includes the two roots गॄ (गिरति Tud. 117) and गॄ (गृणाति Kry. 28). Others hold that the Tudâdi gṛî is only taken and not the Kryâdi. The Kṛyâdi gṛî never takes the Intensive form, no example of which is to be met in literature.

Why do we say in the Intensive? Observe निगीर्यते with the Passive affix यक् ॥

अचि विभाषा ॥ २१ ॥ पदानि ॥ अचि, विभाषा ॥

वृत्तिः ॥ अजादौ प्रत्यये परतो ग्रो रेफस्य विभाषा लकारादेशो भवति ॥

21. The र of gṛî is optionally changed to ल्, before an affix beginning with a vowel.

As निगिरति or निगिलति, निगरणम् or निगलनम्, निगारकः or निगालकः ॥

This is a vyavasthita-vibhâshâ, the optional forms have particular meanings. Thus गलः meaning 'neck' is always with ल; while गरः 'poison' is always with र.

In निगार्यते or निगाल्यते, the elision of णि is considered sthânivad, and hence this option, though the actual affix begins with य ॥ Obj.—The sthânivad-bhâva rule is invalid here by VIII. 2. 1. Ans. The rule पूर्वत्रासिद्धं does not hold good with regard to the rules of संयोगादिलोप, लत्व and णत्व on the maxim "तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेषु" ॥

Or the र् will be *first* changed to ल्, as being antaranga, and then the णि will be elided.

The forms गिरौ, गिरः are either from the Kryâdi root gṛî, or *l*-change has not taken place on the maxim धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये विज्ञानम् and as the

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

affixes औ and अः are not affixes which are ordained after a verb, but are affixes added to nouns, hence the ल change has not taken place. In fact the words 'an affix beginning with a vowel' in the sûtra, means "a verbal affix beginning with a vowel," and not a noun affix. These are the Dual and Plural of the Nominative case of गृ formed with the affix क्विप् ॥

परेश्च घाङ्कयोः ॥ २२ ॥ पदानि ॥ परेः, च, घ-अङ्कयोः ॥

वृत्तिः ॥ परि इत्येतस्य यो रेफस्तस्य घशब्दे ऽङ्कशब्दे च परतो विभाषा लकार आदेशो भवति ॥

वार्त्तिकम् ॥ योगे चेति वक्तव्यम् ॥

22. The र् of परि is changed to ल्, before gha and anka.

As परिघः or पलिघः, पर्यङ्कः or पल्यङ्कः ॥ The word घ here means the word-form घ, and not the technical घ of तरप् and तमप् ॥ See III. 3. 84 by which हन् is replaced by घ ॥

Vârt:—So also, it must be stated, before the word योगः ॥ As, परियोगः or पलियोगः ॥

संयोगान्तस्य लोपः ॥ २३ ॥ पदानि ॥ संयोगान्तस्य, लोपः ॥

वृत्तिः ॥ संयोगान्तस्य पदस्य लोपो भवति ॥

23. When a word ends in a double consonant, the last consonant is dropped.

As गोमान्, यवमान्, कृतवान् and हतवान् ॥ In श्रेयान्, भूयान्, the रु though subsequent in order, does not prevent the operation of this rule, because it is asiddha (VIII. 2. 66). Thus श्रेयस् + स = श्रेयन्स् + स (VII. 1. 70), = श्रेयन्स् (VI. 1. 68) = श्रेयन्रु (VIII. 2. 66) = श्रेयन् (VIII. 2. 23) = श्रेयान् (VI. 4. 8). But though the रुत्व does not debar lopa, it debars the जश् change. By VIII. 2. 39, the final स required to be changed to a letter of जश् class; रु prevents it. As पयः, यशः ॥

For रुत्व is ordained even where the present संयोगान्तलोप applies and where it does not apply. Thus it is ordained in श्रेयन्रु where the present sûtra applies, as well as in पयरु where this sûtra does not apply. But the जश्त्व rule (VIII. 2. 39) covers the *whole* ground of रुत्व, hence if जश्त्व rule were not debarred by रुत्व, the latter would find *no* scope. Therefore रुत्व debars जश्त्व to justify its existence, but it does not debar संयोगान्तलोपः for it still has scope left to it else where.

In दध्यत्र and मध्वत्र formed from दधि + अत्र and मधु + अत्र, by changing इ and उ to य् and व्, we have दध्य् + अत्र and मध्व् + अत्र, where य् and व् are final in a pada, and so they require to be elided. It is, however, not done, because यण् substitution is a Bahiranga operation, as it depends upon two words and consequently, is considered asiddha for the purposes of this rule, which depends on one word only.

Why do we say 'of a Pada'? Observe गोमन्तौ, गोमन्तः ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

रात्सस्य ॥ २४ ॥ पदानि ॥ रात्, सस्य ॥

वृत्तिः ॥ संयोगान्तपदस्य यो रेफस्तस्मादुत्तरस्यान्त्यस्य सकारस्य लोपो भवति ॥

24. Of a word ending in a conjunct consonant, only स् is elided, if it comes after र; (but any other consonant coming after र is not elided).

Thus अक्षाः and अत्साः for अक्षार्स् and अत्सार्स् the Aorist of क्षर् and त्सर् in the following passages: गोभिरक्षाः, प्रत्यञ्चमत्साः ॥ The ईट् is not added as a Vedic diversity. See VII. 3. 97.

So also मातुः, पितुः for मातुर्स् and पितुर्स् ॥ Here by VI. 1. 111, the ऋ+अ of मातृ+अस् is changed to उ, which is followed by र् by I. 1. 51.

Though the final स् would have been elided even after र् by VIII. 2. 23, the special mention of स् after र् shows, that this is a niyama rule. So that any other letter than स् following after र् will not be dropped. Thus ऊर्क् from ऊर्ज्+क्विप् (III. 2. 177), here ज् is not elided, though final in a pada, but is changed to a guttural by VIII. 2. 30, and to क् by VIII. 4. 56. Also अमार्ट् from मृज in लङ् the तिप् (त्) is elided by VI. 1. 18; there is vriddhi by VII. 2. 114, the ज् is changed to ष् by VIII. 2. 36, which is changed to ड् VIII. 4. 53 and finally to ट् (चर्) ॥

धि च ॥ २५ ॥ पदानि ॥ धि, च ॥

वृत्तिः ॥ धकारादौ प्रत्यये परतः सकारस्य लोपो भवति ॥

Kârikâ:—धि सकारे सिचो लोपश्चकाद्धीति प्रयोजनम् ।
आशाध्वं तु कथं जशत्वं सकारस्य भविष्यति ॥
सर्वमेवं प्रसिद्धं स्याच्छ्रुतिश्चापि न विद्यते ।
लुङश्चापि न मूर्द्धन्ये ग्रहणं सेटि दुष्यति ॥
घसिभसोर्न सिध्येत तस्मात्सिज्ग्रहणं न तत् ।
छान्दसो वर्णलोपो वा यथेष्कर्त्तारमध्वरे ॥

25. The स् is dropped before an affix beginning with ध ॥

As अलविध्वम्, अलविढ्वम्, अपविध्वम्, अपविढ्वम् for अलविस्ध्वम् and अपविस्ध्वम् ॥ Had this स् (of सिच्) not been elided; then स् would be first changed to ष्, and then to a letter of जश् class (VIII. 4. 53), ध् would never be heard even optionally, though so required by VIII, 3. 79, but the forms would be always with ढ, as अलविड्ढ्वम् &c. ॥

From an *ishti*, the elision of स् is confined to the स् of the Aorist सिच्, and not to any other स् ॥ Thus स् is not elided in चकाद्धि in चकाद्धि पलितं शिरः (हे शिरः पलितं सच् चकाद्धि शोभस्वेत्यर्थः). It is the Imperative of चकास् the सिप् is changed to हि, and हि to धि (VI. 4. 101), and स् to द् by VIII. 4. 53. Similarly it does not apply to पयस् धावति, where स is changed to रु and then to उ (VI. 1. 114)

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

CSL

=पयो धावति ॥ The elision of स् in सग्धिः from घस् with क्तिन्, and in बब्धाम् from भस् in the Imperative with ताम्, is a Vedic diversity. But according to Patanjali चकाधि is the proper form; while in पयो धावति the antaranga रु debars this bahiranga स् elision.

Obj.—If so, how do you form आशाध्वं, by the elision of स् of शास्; for स् would not be elided? Ans.—The स् is not here elided but changed to जश् letter, by VIII. 2. 39. Obj. If so, स् may always be changed to जश् letter, and there is no need of eliding it; in pronouncing, it will make no difference, whether you pronounce with one consonant or two, e. g. आशाद्ध्वम् or आशाध्वं ॥ Moreover by so doing, you will shorten the sûtra VIII. 3. 78, by omitting the word लुङ् from it. For the forms like अच्योड्ढ्वम्, अप्लोड्ढ्वम्, will be evolved regularly by changing स् of सिच् to ष्; and the ध after it will be changed to ढ, and then ष् changed to ड् by जश्त्व (VIII. 4. 53). Ans.—So far it will be all right, but in सेट् Aorist we shall never get the alternative forms अलविध्वम् &c, though we may get the form अलविड्ढ्वम् (VIII. 3. 79). Therefore, the word सिच् should be taken.

Obj. – If सिच् is to be taken here, then the स् of घस् and भस् will not be dropped, and we shall not get the forms सग्धिः and बब्धां in the passages सग्धिश्च मे सपीतिश्च मे, and बब्धां ते हरीधानाः ॥. Therefore, the present sûtra should not be confined to सिच् only. Ans.—We shall explain सग्धिः by saying, that it is a word derived from सघ्, and so also बब्धां from the root बन्ध ॥

[*N. B.*—The word सग्धिः is generally thus derived; अद् + क्तिन् = घस् + ति (II. 4. 39) = घ्स् + ति (VI. 4. 100) = घ् + ति (VIII. 2. 26). Had the present rule been confined to सिच्, the स् could not have been elided by VIII. 2. 26. See VI. 4. 100, where these two forms are developed]. Or we may explain these forms as Vedic irregularity, by which letters are sometimes dropped, and so घस् and भस् have lost their स् ॥ That letters are sometimes dropped in the Chhandas, we see in passages like the following इष्कर्त्तारमध्वरे for निष्कर्त्तारमध्वरे; तुभ्येदमग्ने for तुभ्यमिदमग्ने; आम्बानां चरुः for नाम्बानां चरुः; अव्याधिनी रुगणः or अव्याधिनीः सुगणाः ॥

The above discussion is summarised in the following

Kârikâ:—धिसकारे सिचोलोपश्चकाद्धीति प्रयोजनम्, "This rule is confined to the elision of the स् of सिच् only, for the sake of preserving the स in चकाद्धि" ॥

आशाध्वं तु कथं? जश्त्वं सकारस्य भविष्यति ॥ "How then do you form आशाध्वं by the elision of स? The स is not elided but changed to a जश् letter".

सर्वमेवं प्रसिद्धं स्यात्, श्रुति श्चापि न विद्यते। लुङश्चापि न मूर्धन्ये ग्रहणं सेटि दुष्यति ॥ "If this be so, then let जश् come every where, for there is no difference in sound, moreover this will shorten VIII. 3. 78 by omitting the word लुङ् from it. The जश् cannot come every where, as the difficulty will be in सेट् Aorist". घसि भसोर्न सिध्येत, तस्मात् सिज् ग्रहणं न सत्। "The forms सग्धिः and बब्धां could not be formed

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GL

from घस् and भस् if the elision of स् were confined to सिच्. Hence सिच् should not be read into this sûtra."

छान्दसो वर्णलोपो वा यथेष्कर्त्तारमध्वरे " The elision of स् in सग्धिः and बब्धां will be explained as a Vedic anomaly, for letters are often dropped in Vedic forms, as in इष्कर्त्तारमध्वरे instead of निष्कर्त्तारमध्वरे ॥"

झलो झलि ॥ २६ ॥ पदानि ॥ झलो, झलि ॥

वृत्तिः ॥ झल उत्तरस्य सकारस्य झलि परतो लोपो भवति ॥

26. The स् is elided when it is preceded by a *jhal* consonant (any consonant except semi-vowels and nasals), and is followed by an affix beginning with a *jhal* consonant.

Thus अभित्त for अभित्स्त, अभित्थाः for अभित्स्थाः ॥ So also अच्छित्त, अच्छित्थाः, अवात्ताम्, अवात्त ॥ The last example may also be explained by VII. 4. 49; the elision of the स of सिच् being considered as asiddha, the स् of the root is changed to त् ॥

Why do we say 'of a jhal consonant'? Observe अमंस्त and अमंस्थाः ॥ Why do we say followed by a *jhal* consonant? Observe अभित्साताम्, अभित्सत ॥

The स of this sûtra refers also to the स of सिच्; no other स is elided. As सोमसुत् स्तोता; दृषत् स्थानम् ॥ Here the स of स्तोता and स्थानं, though preceded by a jhal letter त्, could never be elided as they do not form portion of *one* word.

ह्रस्वादङ्गात् ॥ २७ ॥ पदानि ॥ ह्रस्वात्, अङ्गात् ॥

वृत्तिः ॥ ह्रस्वान्तादङ्गादुत्तरस्य सकारस्यलोपो भवति झलि परतः ॥

27. The स् is elided, before an affix beginning with a *jhal* consonant, when it is preceded by a stem ending in a short vowel.

As अकृत; अहृथाः ॥ Why do we say after a short vowel stem? Observe अच्योष्ट, अप्लोष्ट ॥ Why do we say 'after a stem'? Observe अकृथाः, अलाविष्टाम्, अलाविषुः अपाविष्टाम् and अपाविषुः ॥ Why do we say "before an affix beginning with a jhal". Observe अकृषाताम्, अकृषत ॥

This lopa is also of the सिच्, therefore not here द्विष्टरां, द्विष्टमाम् ॥ Here to the word द्वि is added the affix सुच् (V. 4. 18), and then the comparative affixes तर and तम with आम् (V. 4. 11). This स् is not dropped.

इट ईटि ॥ २८ ॥ पदानि ॥ इटः, ईटि ॥

वृत्तिः ॥ इट उत्तरस्य सकारस्य लोपो भवति ईटि परतः ॥

28. The स् is dropped after the augment इट्, if after this स् the augment ईट् follows.

Thus the Aorist-stem of लू is अलाविस (III. 1. 44; VII. 2. 35), the Personal ending त् gets the augment ईट् by VII. 3. 96; and by the present

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

sûtra, this स between इ and ई is dropped, and we have अलावीत्; so also, अशावीत्, असेवीत्, अकोपीत्, अमोषीत् ॥

Why do we say 'after the augment इट्'? Observe अकार्षीत्, अहार्षीत् ॥ Why when the augment ईट् follows? Observe अलाविष्टाम् अलाविषुः ॥

स्कोः संयोगाद्योरन्ते च ॥ २९ ॥ पदानि ॥ स्कोः, संयोग-आद्योः, अन्ते, च ॥

वृत्तिः ॥ पदस्यान्ते यः संयोगः झलि परतो वा संयोगस्तदाद्योः सकारककारयोर्लोपो भवति ॥

वार्त्तिकम् ॥ झलि सङीति वक्तव्यम् ॥

29. The स् or क, when initial in a conjunct consonant, is dropped, before a jhal affix, and at the end of a word.

A conjunct consonant, having स or क as its first member, when coming at the end of a Pada, or when followed by a jhal beginning affix, loses its स् or क् ॥ Thus from the root लस्ज् we have लग्नः and लग्नवान् before the jhal affix त and तवत्; the substitution of न् for त् is considered asiddha for this purpose (VIII. 2. 1). So also साधुलक् at the end of a Pada. Similarly मग्नः मग्नवान्, साधुमक् from मस्ज् ॥ So also with initial क्, as तट् from तक्ष्; so also तष्टः, तष्टवान्, काष्ठतट् ॥

Vârt:— It should be rather stated that "before a jhal affix included in the pratyahâra सङ्" ॥ The सङ् is a pratyâhâra formed with the स of सन् (III.1.5) and the ङ् of महिङ् (III. 4. 78). It thus includes all the kṛit affixes, and dhâtu affixes i. e. affixes which come after a *verb* and not the Taddhita or the Feminine affixes. This Vârtika applies to all the preceding sûtras of this sub-division and is of use in the following places.

गिरोऽ भोधिर्द्विष्टरां च इषतस्थः काष्ठशक्स्थिरः । कुञ्चाधुर्येति मा स्मैषु सत्वादीनि भवन्त्विति ॥

So that in गिरः there should not be the optional ल by VIII. 2. 21. In अभोधिः, the स् of अभस् is not elided before धि as required by VIII. 2. 25. In द्विष्टरां the rule VIII. 2. 27 does not apply. In इषतस्थः the rule VIII. 2. 26 does not apply. In काष्ठशक्स्थिरः the rule VIII. 2. 29 is non-applicable. In कुञ्चा the rule VIII. 2. 30 does not apply. In धुर्यः (धुरं वहति) there is not lengthening by VIII. 2. 77. Thus काष्ठशक्स्थाता ॥ Here क् would require to be elided as initial in a consonant, followed by a jhal consonant थ ॥ काष्ठशक् is formed by adding क्विप् to शक् ॥ But according to Patanjali, there can be formed no valid word from शक् with क्विप्, *a fortiori*, no such word can be formed as काष्ठशक्स्थाता (काष्ठशकि तिष्ठति).

In वास्यर्थम्, काक्यर्थम्, the स् and क् are not elided, because य् is a Bahiranga substitute and asiddha, and the word वास्य् काक्य् are not considered as Pada, ending in a conjunct consonant.

Why do we say "of स् and क्"? Observe नर्नर्त्ति, वर्वर्त्ति ॥

Why do we say 'initial in a conjunct consonant'? Observe पयः शक् ॥

Why do we say 'at the end of a word'? Observe तक्षिता, तक्षकः ॥

चोः कुः ॥ ३० ॥ पदानि ॥ चोः, कुः ॥

वृत्तिः ॥ चवर्गस्य कवर्गादेशो भवति झलि परतः पदान्ते च ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA · संस्कृति मंत्रालय · भारत सरकार

GL

30. A Guttural is substituted for a Palatal, before a *jhal* affix, or at the end of a word.

Thus पक्ता, पक्तुम्, पक्तव्यम् and ओदनपक् from पच् ॥ Similarly वक्ता, वक्तुम्, वक्तव्यम् and वाक् ॥

In कुञ्चा the feminine in टाप् of कुञ्च (कुङ्) by IV. 1. 4 list, the ञ् a palatal is followed by च् a jhal letter, and therefore, it should be changed to a guttural. It is not so, because Pâṇini himself uses this word, in this form, in sûtra III. 2. 59. Or because the rule is confined to सङ् affixes only. Or the root is कुञ्च् without इ and with a penultimate न्, and not ञ् as we find in Dhâtu-pâṭha कुन्च कौटिल्याल्पी भावयोः (Bhu. 200). With the elision of न we have निकुचितिः before the क्तिन् affix (VI. 4. 24) कुचितः in Past Part. and अचोकुन् ॥ In निकुचितम् we cannot have the optional कित् of the Nishṭhâ by I. 2. 21, because the elision of the penultimate न् by VI. 4. 24 preceded on the basis of the affix being कित्, thus कुन्च्+क्त=कुच्+त ॥ This elision of न्, will not make the root उदुपधा for the purposes of the application of rule I. 2. 21, on the maxim सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्य ॥ In fact, one of the reasons on which this maxim is based, is this very fact, that the elision of न् does not make the root उदुपधा for the purposes of making the affix non-कित् ॥ The affix क्तिन् takes the augment इट् under VII. 2. 9 (vârt). The word कुङ् is formed from this root by क्विन् affix (III. 2. 59): the final च् is first elided by VIII. 2. 23, and then ञ् is changed to ङ् by VIII. 2. 62. The rule VI. 4. 24 thus finds no scope here.

In this view of the case we say कुञ्च् is an irregular form of this root kunch, because it is so exhibited in III. 2. 59. There the anusvâra and parasavarṇa change of this न् to ञ् by VIII. 3. 24 being considered asiddha, there is no palatal ञ्, and hence there is no guttural change.

हो ढः ॥ ३१ ॥ पदानि ॥ हः, ढः ॥

वृत्तिः ॥ हकारस्य ढकारादेशो भवति झलि परतः पदान्ते च ॥

31. ढ is substituted for ह before a jhal letter and at the end of a word.

Thus सोढा, सोढुम्, सोढव्यम् ॥ The इट् is not added by VII. 2. 48, जलाषाट्, तुराषाट् by ण्वि (III. 2. 63, VI. 3.137 and VIII. 3. 56) वोढा, वोढुम्, वोढव्यं, प्रष्ठवाट्, दित्यवाट् (III. 2. 64) from सह् and वह्, with the affixes तृ, तुम्, तव्य and ण्वि ॥ For the त् of these affixes there is substituted ध by VIII. 2. 40, and this ध is changed to ढ by VIII. 4.41, before which is dropped the first ढ by VIII. 3. 13. For the ढ in प्रष्ठवाड् either ड् is substituted by VIII. 2. 39, or ट् by VIII. 4. 56.

दादेर्धातोर्घः ॥ ३२ ॥ पदानि ॥ द्-आदेः, धातोः, घः ॥

वृत्तिः ॥ दकारादेर्धातोर्हकारस्य घकारादेशो भवति झलि परतः पदान्ते ॥

32. Of a root beginning with द्, the घ is substituted for ह, before a jhal letter or when final in a Pada.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GL

For the final ह् of a द-beginning root, घ is substituted under similar circumstances. As दग्धा, दग्धुम्, दग्धव्यम्, काष्ठधक्, दोग्धा, दोग्धुम्, दोग्धव्यम्, गोधुक्, from दह् and दुह् ॥ For the त् of the affixes तृ &c. ध is substituted by VIII. 2. 40, before which, the घ becomes ग by VIII. 4. 53. For the घ in काष्ठदघ् is substituted ग by VIII. 2. 39, or क् by VIII. 4. 56, and द becomes ध by VIII. 2. 37.

Why do we say "of a root beginning with द"? Observe लेढा, लेढुम्, लेढव्यम्, गुडलिट् ॥

The force of the genitive case in धातोः is not to make it in apposition with the word दादेः, but it has the force of denoting a part as related to the whole: so that it means "the word which begins with द and forms part of a root, for the ह of such a part is substituted घ." What does follow from it? The letter घ is substituted in अधोग् also, which begins with अ ॥ For without the above explanation (धातोरवयवो यो दादिशब्दस्तदवयवस्य हकारस्य &c), the घ would have come in examples like मास्म धोक्, without the augment अ, but not where there was the augment अ ॥ Moreover, that it is an अवयवयोगा षष्ठी will appear necessary in sûtra VIII. 2. 37.

If it has the force of denoting a 'portion or member', how do you explain the forms दोग्धा, दोग्धुम्, for here no *portion* is taken but the *whole* word? This will be explained on the maxim of व्यपदेशिवद् भाव: "An operation which affects something on account of some special designation, which for certain reasons attaches to the latter, affects likewise that which stands alone, and to which therefore, just because the reasons for it do not exist, that special designation does not attach". (व्यपदेशिवद् एकस्मिन्) ॥ Or we may explain the sûtra, by saying 'that root which begins with द in its original enunciation in Dhâtupâṭha'? Thus in original enunciation the root is लिह् not beginning with द ॥ If a Derivative root be formed from it like दामलिह (दामालिहमिच्छति = दामलिह्यति), it is a root which begins with द; the ह of this Denominative root, however, will not be changed to घ, for it is not a root of upadeśa. Therefore, when we add क्विप् to this root, we get दामलिट् by VIII. 2. 31, and not दामलिक् ॥

वा द्रुहमुहष्णुहष्णिहाम् ॥ ३३ ॥ पदानि ॥ वा, द्रुह, मुह, ष्णुह, ष्णिहाम् ॥

वृत्तिः ॥ द्रुह मुह ष्णुह ष्णिह इत्येतेषां धातूनां हकारस्य वा घकारादेशो भवति झलि परतः पदान्ते च ॥

33. The ह of druh, muh, shṇuh, and shṇih is optionally changed to घ, before a jhal letter or at the end of a word.

Thus द्रुहः, द्रोढा or द्रोग्धा, मित्रध्रुक्, मित्रध्रुट्, मुह, उन्मोग्धा, उन्मोढा, उन्मुक्, उन्मुट्, स्नुह, उत्स्नोग्धा, उत्स्नोढा, उत्स्नुक्, उत्स्नुट्, स्निह, स्नेग्धा, स्नेढा, स्निक्, स्निट् ॥

The root द्रुह would have taken always घ by the last sûtra, this makes it optional. The others would not have got घ but for this sûtra.

These roots belong to Radhâdi sub-class of Divâdi gaṇa: and are

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

CSL

taught there in this very order (Div. 89-91). By belonging to Radhâdi sub-division, the इट् is optional (VII. 2. 45). Instead of making the sûtra वाद्रुहादीनाम्, this longer formation of the aphorism indicates that the rule applies to यङ्लुक् also; as द्रोध्रुक् or द्रोध्रुट् ॥ See VII. 1. 6, for if the roots were taught not specifically but by गण, then the rule would not apply to yañ luk.

नहो धः ॥ ३४ ॥ पदानि ॥ नहः, धः ॥

वृत्तिः ॥ नहो हकारस्य धकारादेशो भवति झलि परे पदान्ते च ॥

34. The ह of नह् is changed to ध before a *jhal* letter or at the end of a word.

As नद्धा, नद्धुम्, नद्धव्यम्, उपानत्, परीणत् ॥ The त् of the affixes तृ &c, is changed to ध by VIII. 2. 40; and for the preceding ध is substituted द by VIII. 4. 53. उपानत् is formed by VIII. 2. 39, read with VIII. 4. 56. परीणत् is formed by क्विप् as it belongs to सम्पदादि class, the lengthening is by VI. 3. 116, and ण-change by VIII. 4. 14. It would have shortened the processes of transformation, had only द been ordained in the sûtra, instead of ध; but the ordaining of ध is for the purposes of VIII. 2. 40, by which there should be ध for the participial त &c, in नद्धम्, and that there should not be the change of this Nishthâ त into न by VIII. 2. 42. Thus नध्+त=नध्+ध (VIII. 2. 40)=नद्धम् (VIII. 4. 53). But had the substitute been द, we should have नद्+त=नन्न by VIII. 2. 42.

आहस्थः ॥ ३५ ॥ पदानि ॥ आहः, थः ॥

वृत्तिः ॥ आहो हकारस्य थकारादेशो भवति झलि परतः ॥

वार्त्तिकम् ॥ हग्रहो र्भश्छन्दसि हस्येति वक्तव्यम् ॥

35. For the ह of the root आह्, there is substituted थ before a jhal letter.

As इदमात्थ, किमात्थ ॥ The word आथ्थ becomes आत्थ by VIII. 4. 55. Why has the last mentioned substitute ध not been ordained here, for this ध would also have given the form आत्थ by चर् change, as the ध is also changed to त; and by so doing there would have been only one sûtra, instead of two i. e. आहनहो र्धः would have been enough? Making this separate substitute, is for the sake of indicating that the rule VIII. 2. 40, does not apply here. For had VIII. 2. 40, still applied, the substitute ध of the last sûtra would have been enough. The त substitute, however, would have been the best.

The word झलि is understood here. Hence there is no change before vowel affixes, as आह, आहतुः, आहुः ॥

Vârt:—In the Chhandas, भ is substituted for the ह of हृ and ग्रह ॥ Thus गर्द्भेन संभरति; सद्रुस्य गृभ्णाति; सामिधेन्यो जभ्रिरे, उद्ग्राभञ्च निग्राभञ्च ब्रह्म देवा अवीवृधन् ॥

व्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशां षः ॥ ३६ ॥ पदानि ॥ व्रश्च, भ्रस्ज, सृज, मृज, यज, राज, भ्राज, छ, शाम्, षः ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

वृत्तिः ॥ व्रश्च भ्रस्ज सृज मृज यज राज भ्राज इत्येतेषां छकारान्तानां शकारान्तानां च षकार आदेशो भवति झलि परतः पदान्ते च ॥

36. For the final consonants of vrasch, bhrasj, sṛij mṛij, yaj, râj, and bhrâj, and for the final छ and श, there is substituted ष् before a *jhal* letter, or at the end of a word.

Thus व्रश्च् :—व्रष्टा, व्रष्टुम्, व्रष्टव्यम् मूलवृट् ॥ भ्रष्टा । भ्रष्टुम् । भ्रष्टव्यम् । धानाभृट् । सृज् । स्रष्टा । स्रष्टुम् । स्रष्टव्यम् । रज्जुसृट् । मृज । मार्ष्टा । मार्ष्टुम । मार्ष्टव्यम् । कंसपरिमृट् । यज । यष्टा । यष्टुम । यष्टव्यम् । उपयट् । राज् । सम्राट् । स्वराट् , विराट्, विभ्राट् ॥ The श ending words would have been changed to जश्-letters and the others to Gutturals; this sûtra debars that by ordaining ष ॥ In मूलवृट् and धानाभृट् there is vocalisation by VI. 1. 16, the स् is elided by VIII. 2. 19, and ष becomes जश्-letter ड्, which becomes ट् by VIII. 4. 56. The word शब्दप्राट् is formed by क्विप्, there is lengthening and no vocalisation.

The roots राज् and भ्राज् are never followed by a *jhal* beginning affix, because such affixes will always take इट् augment. These roots are, therefore, mentioned here, for the sake of the change of their ज् to ष्, when at the end of a word. Some, however, form nouns like राष्टिः, भ्राष्टिः with क्तिन् affix from these roots by III. 3. 94, vârt., and इट् augment is prevented by VII. 2. 9.

Of roots ending in छ we have प्रच्छ :—प्रष्टा, प्रष्टुम्, प्रष्टव्यम्, शब्दप्राट् ॥ According to one view, the letter छ should not be mentioned in this sûtra: for by VI. 4. 19, छ is always changed to श, and this श will be changed to ष by the present sûtra. Others hold, that the change of छ to श by VI. 4. 19 is confined before कित् or ङित् affixes, and therefore the mention of छ is necessary in this sûtra; moreover the ष् substitution here, and the श् substitution in VI. 4. 19. refer to the conjunct letter च्छ (with the augment तुक्). For if it were not so, then छ alone being changed to ष्, the त् of तुक would be changed to ट्, and we should have पृट्ष्टः instead of पृष्टः ॥

Of roots ending in श् we have लिश्:—लेष्टा, लेष्टुम्, लेष्टव्यम्, लिट्; विश् :—वेष्टा, वेष्टुम , वेष्टव्यम् , विट् ॥

एकाचो बशो भष् झषन्तस्य स्ध्वोः ॥ ३७ ॥ पदानि ॥ एक-अचः, बशः, भष्, झष-अन्तस्य, स्, ध्वोः ॥

वृत्तिः ॥ धातोरवयवो य एकाच् झषन्तः तदवयवस्य बशः स्थाने भष् आदेशो भवति झलि सकारे ध्वशब्दे च परतः पदान्ते च ॥

37. For the letters ब, ग, ड or द in the beginning of a monosyllable, and belonging to a root, and which ends in झ, भ, घ, ढ or ध, there is substituted भ, घ, ढ or ध respectively, before स or ध्व, or at the end of a pada (word).

Thus from बुध्—भोत्स्यन्ते, अभुध्वम् and अर्थभुत् ; from गुह—नि घोक्ष्यते न्यघुढ्वम्, पर्णघुट् ॥ गुह् becomes गुढ् by VIII. 2. 31, and thus it is a root ending in jhash.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GL

From दुह्—(which becomes दुघ् by VIII. 2. 32, and thus is a jhash ending root) धोक्ष्यते अदुग्ध्वम्, गोधुक् ॥

So also from गृध् we have अजर्घाः the 2nd Person. Sing. Imperfect (लङ्) Intensive (yan luk). There is guna of ऋ, the स् (of सिप् 2nd Pers. Sing.) is elided (VI. 1. 68), and we have अजगर्ध्, and for the letter ग of the monosyllabic root, घ is substituted by the present aphorism. अजर्घर्ध् ॥ Then the final ध् is changed to द्, अजर्घर्द् (VIII. 2. 39). Then द् is changed to र् by VIII. 2. 75, अजर्घर्र् ॥ Then the first र् is elided अजर्घर् (VIII. 3. 14). Then there is lengthening by VI. 3. 111, and we have अजर्घाः ॥

The monosyllable should be such that it should begin with a बश् and end with a झष् letter, and should be a full root or the portion (अवयव) of a root. In fact, this word which we found necessary in VIII. 2. 32, is absolutely necessary here, in order to explain forms like गर्धप् from the Denominative root गर्दभय, by क्विप् ॥

Why do we say "a monosyllable beginning with बश् and ending with झष्?" Observe दामलिट् from the Denominative root दामलिह्य ॥ For had एकाचः not been employed in the sûtra, the word धातोः (VIII. 2. 32) would have qualified बशः and the sûtra would have meant "in a root which ended in a jhash, and which contained a बश् letter as its member; there is jhash substitution for such बश्", and the द of दामलिह would be changed then.

Why do we say "for a बश् letter"? Observe क्रुध्—क्रोत्स्यति here क is not changed to घ ॥ Why do we say ending in jhash? Observe दास्यति ॥ Why before स and ध्व? Observe बोद्धा, बोद्धुम, बोद्धव्यम् ॥

Why have we taken ध्व and not merely ध? Observe दादद्धि from दध् in the यङ् लुक्, Imperative 2nd Per. singular, the हि being changed to धि (VI. 4. 101). The substitutes are four भ, घ, ढ and ध, and their respective sthânins are also four, i. e. ब, ग, ड and द; so that ढ is the substitite of ड; but, as a matter of fact, ड never so stands at the beginning of a monosyllable, and so there is no ढ substitition.

दधस्तथोश्च ॥ ३८ ॥ पदानि ॥ दधः, त, थोः, च ॥

वृत्तिः ॥ दध इति दधातेः कृतद्विर्वचनस्य निर्दिश्यते । तस्य झलन्तस्य बशः स्थाने भष् आदेशो भवति तकारथकारयोः परतश्चकारात् स्ध्वोश्च परतः ॥

38. For the द of दध (the reduplicated form of धा) is substituted ध, before the affixes beginning with त, थ, स and before ध्वम् ॥

The word दध is taken in the sûtra as the reduplicated form of धा दधाति and not the root दध धारणे of Bhuâdi class, as शप् intervenes there. By the word च we draw in the words स and ध्व ॥ Thus धत्तः, धत्थः, धत्से, धद्ध्वे, धद्ध्वम् ॥ By the express injunction of this sûtra, the elided अ is not

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

CSL

considered as sthânivat. The last sûtra could not have applied to दध for two reasons. 1st. It does not begin with a बश् letter, for the real reduplicate is धध, and द is merely a substitute, and is considered asiddha. 2ndly. The form दध does not end in a jhash consonant, but in a vowel अ, and though this अ is elided before these affixes, yet the lopa would be sthânivat. Hence the necessity of च in this sûtra. See coutra, the vârtika in Mahâbhâshya.

The word झलि is understood here, and so also झषन्तस्य; and there can be no affix, but begins with त or थ, that can come after दध् ॥ Why do we employ then the words 'before त and थ'? Had we not used these, the sûtra would have referred to स and ध्व only, as being in immediate proximity, and the च draws them in. According to Padamanjari the words तथोश्च could have been dispensed with: for before स् and ध्व, the भ change would have taken place by the last sûtra, whilst by this sûtra, the same change would have taken place before all other झल्-beginning affixes, and such affixes that can come after दध् are त or थ-beginning affixes.

The word jhash is understood here also, therefore the rule applies to दध then only, when it assumes the form of दध्, by the elision of आ; and hence not here दधाति ॥

झलां जशोन्ते ॥ ३९ ॥ पदानि ॥ झलां, जशः, अन्ते ॥

वृत्तिः ॥ झलां जश आदेशा भवन्ति पदस्यान्ते वर्त्तमानानाम् ॥

39. A corresponding ज, ब, ग, ड or द is substituted for all consonants (with the exception of semivowels and nasals) at the end of a word.

As वाग् अत्र, श्वलिड् अत्र, अग्निचिद् अत्र, त्रिष्टुब् अत्र ॥ The word श्वलिड् is formed by changing the ह् of लिह् to ढ *first*, and *then* changing this ढ to ड, a jaś-letter.

The word अन्त 'at the end' is used in the sûtra to indicate that the anuvṛitti of झलि ceases. Thus वस्ता, वस्तुम्, वस्तव्यम् ॥

The exceptions to this have been given in VIII. 2. 30 &c, and VIII. 2. 66. At an avasâna or Pause, a चर् consonant may be substituted for a झल् by VIII. 4. 56.

झषस्तथोर्धोऽधः ॥ ४० ॥ पदानि ॥ झषः, त-थोः, धः, अधः ॥

वृत्तिः ॥ झष उत्तरयोस्तकारथकारयो स्थाने धकार आदेशो भवति ॥

40. ध is substituted for त or थ coming after झ, भ, घ, ढ or ध (jhash), but not after the root धा (दध) ॥

Thus from लभ् we have लब्धा, लब्धुम्, लब्धव्यम्, अलब्ध, अलब्धाः ॥

The भ् of लभ् is changed to ब by VIII. 4. 53. From दुह् :—दोग्धा, दोग्धुम्, दोग्धव्यम्, अदुग्ध, अदुग्धाः ॥ The ह is changed to घ by VIII. 2. 32, and then it is changed to ग by VIII. 4. 53.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA · संस्कृति मंत्रालय · भारत सरकार

GSL

From लिह् :—लेढा, लेढुम्, लेढव्यम्, अलीढ, अलीढाः ॥ In लेढ्ध् &c, the ह् is changed to ढ by VIII. 2. 31, and ध changed to ढ by VIII. 4. 41, before which the preceding ढ is elided by VIII. 3. 13.

From बुध् :—बोद्धा, बोद्धुम्, बोद्धव्यम्, अबुद्ध, अबुद्धाः ॥ For the ध of बुध् there is substituted द् by VIII. 4. 53.

Why do we say "but not after the root धा"? Observe धत्तः, धत्थः ॥

षढोः कः सि ॥ ४१ ॥ पदानि ॥ षढोः, कः, सि ॥

वृत्तिः ॥ षकारढकारयोः ककारादेशो भवति सकारे परतः ॥

41. क is substituted for ष or ढ before स ॥

Thus for ष of विष् we have विवेक्ष्यते, अवेक्ष्यत्, विविक्षति ॥ For ढ of लिह् (लिढ VIII. 2. 31) we have लेक्ष्यति, अलेक्ष्यत्, लिलिक्षति ॥

For the स of the affix स्य &c, is substituted ष by VIII. 3. 59.

Why do we say "before स"? Observe पिनष्टि, लेढि ॥

रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः ॥ ४२ ॥ पदानि ॥ रदाभ्याम्, निष्ठातः, नः, पूर्वस्य, च, दः ॥

वृत्तिः ॥ रेफदकाराभ्यामुत्तरस्य निष्ठातकारस्य नकार आदेशो भवति । पूर्वस्य च दकारस्य ॥

42. After र and द्, for the त of the Participial suffix त and तवत्, there is substituted न, and the same substitution takes place also for the preceding द् ॥

After र :—आस्तीर्णम्, विस्तीर्णम्, विशीर्णम्, निगीर्णम्, अवगूर्णम् ॥

After द :—भिन्नः, भिन्नवान्, छिन्नः, छिन्नवान् from भिद् and छिद् ॥

Why do we say "after र and द"? Observe कृतः, कृतवान् ॥ The word र here does not denote the common *sound* र, which would include ऋ also, but the consonant र ॥ But even if र् be taken a common sound-name including र् and ऋ, yet the न् change does not take place in कृत &c, because betneeen त and the र्-sound, there intervenes vowel-sound इ, for ऋ is sounded not like pure र्, but र् + a vowel sound.

Why do we say "of the Participial suffix"? Observe कर्त्ता, हर्त्ता ॥

Why do we say "for the त"? Observe चरितम्, हरितम् ॥ Here the त of the Nishṭhâ does not follow *immediately* after र, the augment इट् intervenes.

Why do we say "of the preceding"? The succeeding द will not be changed. As भिन्नवद्भ्याम्, भिन्नवद्भिः ॥

In the word कार्त्तिः the descendant of कृतः the त of Nishṭhâ is immediately preceded by र्, but no change has taken place, because the Vṛiddhi, by which कृ is changed to कार्, is Bahiranga and consequently asiddha, and for the purposes of न change, the र् so obtained is invalid.

संयोगादेरातो धातोर्यण्वतः ॥ ४३ ॥ पदानि ॥ संयोग-आदेः, आतः, धातोः, यण्वतः ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GL

वृत्तिः ॥ संयोगादिर्यो धातुराकारान्तो यण्वान् तस्मादुत्तरस्य निष्ठातकारस्य नकारादेशो भवति ॥

43. For the त of the Nishṭhâ there is substituted न, after a root ending in आ and commencing with a conjunct consonant, if the latter contain a semi-vowel.

Thus from द्रा we have प्रद्राणः, प्रद्राणवान् ॥ ग्लानः, ग्लानवान् from ग्ला ॥ These roots द्रा and ग्ला end in आ, have a conjunct consonant in the beginning, one of which is a semi-vowel र and ल ॥

Why do we say "beginning with a double-consonant"? Observe यातः, यातवान् ॥

Why do we say "ending in आ"? Observe च्युतः, च्युतवान्; प्लुतः, प्लुतवान् ॥

Why do we say "after a root"? Observe निर्यातः, निर्वातः ॥ For the roots here या and वा do not begin with a conjunct consonont, and that which is a conjunct i. e. र्या and र्वा is not a root, hence the rule does not apply.

Why do we say "having a यण् or semi-vowel"? Observe स्नातः, स्नातवान् ॥

ल्वादिभ्यः ॥ ४४ ॥ पदानि ॥ लू-आदिभ्यः ॥

वृत्तिः ॥ लूञ् छेदने इत्येतत्प्रभृति वृ वरण इति यावत् वृत्करणेन समापिता ल्वादयो गृह्यन्ते । तेभ्य उत्तरस्य निष्ठातकारस्य नकारादेशो भवति ॥

वार्त्तिकम् ॥ ॠकारल्वादिभ्यः क्तिन्निष्ठावद्भवतीति वक्तव्यम् ॥ वा० ॥ दुग्वोर्दीर्घश्चेति वक्तव्यम् ॥ वा० ॥ पूञो विनाशइति वक्तव्यम् ॥ वा० ॥ सिनोतेर्ग्रासकर्म्मकर्तृकस्येति वक्तव्यम् ॥

44. The त of Nishṭhâ is changed to न, after the roots लू and those that follow it.

These roots belong to Kryâdi class, and commence from लूञ् छेदने (IX. 13) and end with वृ वरणे (IX. 32).

Thus लूनः, लूनवान्, धूनः, धूनवान्, जीनः, जीनवान् from ज्या the vocalisation is by VI. 1. 16.

Vârt:—After a root ending in ॠ or ॠ and after a root of Luâdi class, the त of the affix क्तिन् is changed to न्, like as in Nishṭhâ. Thus कीर्णिः, गीर्णिः, शीर्णिः, लूनिः, पूनिः ॥ These are from कॄ (IX. 26), गॄ (IX. 28), शॄ (IX. 18), लू and पूञ् ॥

Vârt:—The vowel of the roots दु गतौ (Bhu. 991) and गु (Bhu. 997), are lengthened before the Nishṭhâ which is changed to न ॥ As आदूनः, विगूनः ॥

Vârt:—The न change takes place after पूञ् 'to destroy' (Bhu. 1015). As पूना यवाः = विनष्टाः ॥ But पूतं धान्यं from पूञ् 'to purify' (IX. 12).

Vârt:—The same change takes place after the root सि बन्धने of Svâdi class (2) when used in a Reflexive sense of becoming a morsel fit for swallowing. As सिनो ग्रासः स्वयमेव i.e. where a morsel by being mixed with curd, condiments &c, becomes rounded of itself, there this form is used. बध्यमानः पिण्डीक्रियमाणो ग्रासो, यदा दध्यादिव्यञ्जन वशेन तथानुकूल्यं प्रतिपद्यते तदाऽयम् प्रयोगः ॥ But

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA · संस्कृति मंत्रालय · भारत सरकार

GSL

when not used in this sense, we have सिता पाशेन सूकरी ॥ Moreover, the ग्रास must be the object and not the subject of the verb. Therefore not here: सितो ग्रासो देवदत्तेन ॥

ओदितश्च ॥ ४५ ॥ पदानि ॥ ओदितः, च ॥

वृत्तिः ॥ ओकारेतो धातोरुत्तरस्य निष्ठातकारस्य नकारादेशो भवति ॥

45. The त of Nishṭhâ is changed to न, after a root, which has an indicatory ओ in the Dhâtupâṭha.

Thus ओलस्जी—लग्नः, लग्नवान्, ओविजी—उद्विग्नः, उद्विग्नवान ॥ ओप्यायी वृद्धौ :—आपीनः, आ पीनवान्॥

The roots षूङ् प्राणिप्रसवे (Div. 24) &c. are considered as ओदित् ॥ Thus, सूनः, सूनवान्; दूङ्—दूनः, दूनवान्; दीङ्—दीनः, दीनवान्; डीङ्—डीनः, डीनवान्; धीङ्—धीनः, धीनवान्; मीङ्—मीनः, मीनवान्; रीङ्—रीणः, रीणवान्, लीङ्—लीनः, लीनवान्, व्रीङ्—व्रीणः, व्रीणवान् ॥

क्षियो दीर्घात् ॥ ४६ ॥ पदानि ॥ क्षियः, दीर्घात् ॥

वृत्तिः ॥ क्षियो धातोर्दीर्घादुत्तरस्य निष्ठातकारस्य नकारादेशो भवति ॥

46. The त of Nishṭhâ is changed to न, after क्षि, when the root-vowel is lengthened.

Thus क्षीणाः क्लेशाः; क्षीणो जाल्मः; क्षीणस्तपस्वी ॥ The vowel of क्षि is lengthened by VI. 4. 60 and 61.

Why do we say 'when the vowel is lengthened'? Observe अक्षितमसि मामेक्षेष्ठाः ॥ The word अक्षितं is formed with क्त in the sense of भाव and means 'imperishable'. The Nishṭhâ being added in the sense of ण्यत्, there is no lengthening of the vowel by VI. 4. 60.

The root क्षि includes the two roots क्षि क्षये and क्षि निवासगत्योः ॥ As क्षितः कामो मया ॥ See also the commentary of Sâyana on अक्षितोतिः सनेदिमं वाजमिन्द्रः सहस्रिणं ॥ (Rig I. 5. 9).

Obj:—The form क्षियः in the sûtra is the Genitive singular of the root-noun क्षी ending in long ई, and will denote the root क्षी ending in long ई according to the maxim प्रकृतिवदनुकरणं भवति "an imitative name (as क्षी here) is like its original (the root क्षी)". What is then the necessity of employing the word दीर्घात् in the sûtra? For had the root क्षि with short इ been meant, the form would have been क्षेः ॥

Ans.—The dhâtu imitative noun though taking इयङ् (VI. 4. 77) as in क्षियः, includes the dhâtu ending in short इ also, as in sûtra VI. 4. 59, 60 where क्षि ending in short इ is taken.

Q. If a root ending in short vowel may also be indicated by an imitative name, declined with इयङ् augment, then why is the root क्रि exhibited in sûtra I. 3. 19 as जेः instead of जियः i. e. the sûtra ought to have been वि पराभ्यां जियः and not वि पराभ्यां जेः?

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

Ans. Here the word जि is not used as a dhâtu-imitative word, there is no intention here to denote the verbal idea of the particular act connoted by the root जि; on the contrary, it simply expresses the *mere form* जि ॥

श्यो ऽस्पर्शे ॥ ४७ ॥ पदानि ॥ श्यः, अ-स्पर्शे ॥

वृत्तिः ॥ श्याधतेरुत्तरस्य निष्ठातकारस्यास्पर्शे नकार आदेशो भवति ॥

47. The Nishṭhâ त is changed to न after श्यै, but not when the Participle denotes 'cold'.

Thus शीनं घृतम्, शीनो मेदः, शीना वसा; but शीतं वर्तते, शीतो वायुः, शीतमुदकम् ॥ The य of श्या is vocalised to ई by VI. 1. 24.

The prohibition applies when the noun is an adjective and means 'cold'; and not when it means a disease. Therefore we have प्रतिशीनः with न change.

The word स्पर्श is a guna word formed by घञ्, and denotes the particular guna or sensation to be sensed through the organ of touch. In this sense it is derived from the root स्पृश संस्पर्शने ॥ It also denotes a disease, derived from स्पृश उपतापे ॥ There is nothing to show, what स्पर्श is meant in the sûtra. Explanation is the only refuge here.

अञ्चो ऽनपादाने ॥ ४८ ॥ पदानि ॥ अंचः, अन्-अपादाने ॥

वृत्तिः ॥ अञ्चतेरुत्तरस्य निष्ठातकारस्य नकारादेशो भवति न चेदपादानं तत्र भवति ॥

48. The Nishṭhâ त is changed to न, after अञ्च्, but not when it is in connection with an Ablative case.

Thus समक्नौ शकुनेः पादौ = सङ्गतौ; तस्मात् पशवो न्यक्नाः ॥

Why do we say 'when not in construction with an Ablative case'? Observe उदक्तमुदकं कूपात् = उद्धृतं 'drawn out'.

The word व्यक्तम् is from the root अञ्जू व्यक्तिम्रक्षण कान्तिगतिषु, and not from the root अञ्च्; and hence the Nishṭhâ is not changed.

दिवो ऽविजिगीषायाम् ॥ ४९ ॥ पदानि ॥ दिवः, अ-विजिगीषायाम् ॥

वृत्तिः ॥ दिव उत्तरस्य निष्ठातकारस्य नकारादेशो भवति अविजिगीषायामर्थे ॥

49. The Nishṭhâ त is changed to न, after दिव्, when the sense is not that of 'play'.

The word विजिगीषा means "desire of conquest or gain", but here it means "gambling".

Thus आद्यूनः, = औदरिकः, परिद्यूनः = क्षीणः ॥ Why do we say "when it does not mean to play"? Observe द्यूतं वर्तते ॥ Here the throwing of dice is with the desire of winning or gaining victory (vijigîshâ) over the opponent.

निर्वाणो ऽवाते ॥ ५० ॥ पदानि ॥ निर्वाणः, अ-वाते ॥

वृत्तिः ॥ निर्वाण इति निस्पूर्वाद्वातेरुत्तरस्य निष्ठातकारस्य नकारो निपात्यते । न चेद्वाताधिकरणो वात्यर्थो भवति ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

50. The word निर्वाण is irregularly formed by changing the Nishṭhâ त to न, when the sense is not that of 'wind'.

The word निर्वाण is formed from the root वा, with the preposition निर् and the Participial affix त ॥ Thus निर्वाणो ऽग्निः,=उपशान्तः, निर्वाणः प्रदीपः, निर्वाणो भिक्षुः =उपरतः ॥

Why do we say when not meaning "the wind"? Observe निर्वातो वातः, निर्वातं वातेन ॥

In the sentences निर्वाणः प्रदीपो वातेन, निर्वाणोऽग्निर्वातेन, the न change has taken place, because the location of the verb वा is in the प्रदीप and अग्नि, and not in the वात, which is merely an Instrument. Hence the above vṛitti uses the words "if the sense of the verb वा does not govern वात in the locative case".

शुषः कः ॥ ५१ ॥ पदानि ॥ शुषः, कः ॥

वृत्तिः ॥ शुषेर्धातोरुत्तरस्य निष्ठातकारस्य ककारादेशो भवति ॥

51. क is substituted for the Nishṭhâ त after the root शुष् ॥

As शुष्कः, शुष्कवान् ॥

पचो वः ॥ ५२ ॥ पदानि ॥ पचः वः ॥

वृत्तिः ॥ पचेर्धातोरुत्तरस्य निष्ठातकारस्य वकारादेशो भवति ॥

52. व is substituted for the Nishṭhâ त after the root पच् ॥

As पक्वः, पक्ववान् ॥

क्षायो मः ॥ ५३ ॥ पदानि ॥ क्षायः, मः ॥

वृत्तिः ॥ क्षैधातोरुत्तरस्य निष्ठातकारस्य मकारादेशो भवति ॥

53. म is substituted for the Nishṭhâ त after the root क्षै ॥

Thus क्षामः, क्षामवान् ॥

प्रस्त्योऽन्यतरस्याम् ॥ ५४ ॥ पदानि ॥ प्रस्त्यः, अन्यतरस्याम् ॥

वृत्तिः ॥ प्रपूर्वात् स्त्यायतेरुत्तरस्य निष्ठातकारस्यान्यतरस्यां मकारादेशो भवति ॥

54. म is optionally substituted for the Nishṭhâ त, after the root स्त्यै preceded by प्र ॥

Thus प्रस्तीमः or प्रस्तीतः, प्रस्तीमवान् or प्रस्तीतवान् ॥ In the second alternative when म does not come, we first vocalise the root स्त्या into स्ती, and then add त ॥ Had Samprasâraṇa not taken place first, then the Nishṭhâ त would have been changed to न after स्त्या by VIII. 2. 43. But when samprasâraṇa is

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

CSL

once made, the root no longer has a semi-vowel and so there remains no occasion for the application of VIII. 2. 43. See VI. 1. 23 for vocalisation.

अनुपसर्गात्फुल्लक्षीबकृशोल्लाघाः ॥ ५५ ॥ पदानि ॥ अनुपसर्गात्, फुल्ल-क्षीब-कृश-उल्लाघाः ॥

वृत्तिः ॥ फुल्ल क्षीब कृश उल्लाघ इत्येते निपात्यन्ते न चेदुपसर्गादुत्तरा भवन्ति ॥

वार्त्तिकम् ॥ उत्फुल्लसंफुल्लयोरिति वक्तव्यम् ॥

55. The irregular Participles फुल्ल, क्षीब, कृश and उल्लाघ are formed then only, when no Preposition precedes them.

The word फुल्ल is derived from the root ञिफला विशरणे the त is changed to ल ॥ The change of अ to उ (VII. 4. 88) and the want of इट् augment (VII. 2. 16) are regular. The same change takes place before क्तवतु also, as फुल्लवान् ॥

The affix त् is elided after the roots क्षीब्, कृश् and उत्—लाघ्, and the augment इट् is prohibited ; this is the irregularity in क्षीबः, कृशः and उल्लाघः ॥

Why do we say when not preceded by a Preposition? Observe प्रफुल्लाः सुमनसः, प्रक्षीबितः, प्रकृशितः, प्रोल्लाघितः ॥ In the case of लाघ्, prepositions other than उत् are prohibited.

Or the augment इट् is added, and then इत् is elided from क्षीबितः &c. See VIII. 2. 3 *vârt.*

Vârt:—The forms उत्फुल्लः and संफुल्लः should be enumerated. Here त is changed to ल, though the root has taken a Preposition.

In the word परिकृशः, the word परि is not a Preposition with regard to the verb कृश्; परिगतः कृशः = परिकृशः ॥ So that परि is upasarga of the verb गतः understood, hence we have the form कृशः ॥

नुदविदोन्दत्राघ्राह्रीभ्यो ऽन्यतरस्याम् ॥ ५६ ॥ पदानि ॥ नुद, विद, उन्द, त्रा, घ्रा, ह्रीभ्यः, अन्यतरस्याम् ॥

वृत्तिः ॥ नुद विद उन्द त्रा घ्रा ह्री इत्येतेभ्य उत्तरस्य निष्ठातकारस्य नकार आदेशो भवति अन्यतरस्याम् ॥

Kârikâ:—वेत्तेस्तु विदितो निष्ठा विद्यतेर्विन्न इष्यते ।
विन्तेर्विन्नश्च वित्तश्च भोगे वित्तश्च विन्दते ॥

56. The Nishṭhâ त may optionally be changed to न, after नुद, विद, उन्द, त्रा, घ्रा, ह्री ॥

Thus नुन्नः or नुत्तः, विन्नः or वित्तः, समुन्नः or समुत्तः, त्राणः or त्रातः, घ्राणः or घ्रातः, ह्रीणः or ह्रीतः ॥

With regard to ह्री, the न change was not ordained by any rule, and so it is an aprâpta-vibhâshâ. With regards to others, the न change would have *always* taken place by VIII. 2. 42 and 43, this makes it optional.

The root विद विचारणे of Rudhâdi is to be taken here, and not the other विद roots. Thus the following: *Kârikâ*

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

The Nishṭhâ of विद्–वेत्ति of Adâdi class is विदितः ; (2) of विद्–विद्यते of Divâdi class is विन्नः only ; (3) of विद् of Tudâdi is विन्नः ; (4) of विद् of Rudhâdi are both वित्तः and विन्नः ॥ The Tudâdi विद् has also the form वित्तः in the sense of भोग by VIII. 2. 58.

न ध्याख्यापॄमूर्च्छिमदाम् ॥ ५७ ॥ पदानि ॥ न, ध्या, ख्या, पॄ, मूर्छि, मदाम् ॥

वृत्तिः ॥ ध्या ख्या पॄ मूर्छि मद इत्येतेषां निष्ठातकारस्य नकारादेशो न भवति ॥

57. The Nishṭhâ त is not changed to न after ध्या, ख्या, पॄ, मूर्च्छि and मद ॥

Thus ध्यातः, ध्यातवान्, ख्यातः, ख्यातवान्, पूर्त्तः, पूर्त्तवान्, मूर्त्तः, मूर्त्तवान्, मत्तः, मत्तवान् ॥

This debars the न change prescribed by VIII. 2. 42, 43.

The root मूर्छि is exhibited in the sûtra in its lengthened form ; the root मुर्च्छ is lengthened by VIII. 2. 78, and the च्छ is elided before त by VI. 4. 21.

वित्तो भोगप्रत्यययोः ॥ ५८ ॥ पदानि ॥ वित्तः, भोग, प्रत्यययोः ॥

वृत्तिः ॥ वित्त इति विदेर्लाभार्थादुत्तरस्य क्तस्य नत्वाभावो निपात्यते भोगे प्रत्यये चाभिधेये ॥

58. The irregularly formed Participle वित्त denotes 'possessions' and 'renowned'.

This is derived from विद्लृ लाभे of Tudâdi class, the त is not changed to न though so required by VIII. 2. 42.

Thus वित्तमस्य बहु = धनमस्य बहु 'he has much riches'. Because riches are enjoyed (भुज्यते), so they are called भोग or 'enjoyments' *par excellence.*

In the sense of 'renowned', we have वित्तोऽयं मनुष्यः "this man is renowned or famous". Here वित्तः = प्रतीतः ॥ प्रतायिते = प्रत्ययः ॥

Why do we say when having the sense of 'possessions' and 'famous'? Observe विन्नः ॥

भित्तं शकलम् ॥ ५९ ॥ पदानि ॥ भित्तम्, शकलम् ॥

वृत्तिः ॥ भित्तमिति निपात्यते शकलं चेत्तद्भवति ॥

59. The word भित्त is irregularly formed in the sense of 'a fragment, a portion'.

Thus भित्तं तिष्ठति, भित्तं प्रपतति ॥ This is synonymous with शकल ॥ The root-meaning of भिद् is not very manifest in this word, it may be taken as a *rudhi* word. The regular form is भिन्नं under VIII. 2. 42.

ऋणमाधमर्ण्ये ॥ ६० ॥ पदानि ॥ ऋणम्, आधमर्ण्ये ॥

वृत्तिः ॥ ऋणमिति ऋइत्येतस्माद्धातोरुत्तरस्य निष्ठातकारस्य नकारो निपात्यते आधमर्ण्यविषये ॥

60. The word ऋण is irregularly formed in the sense of 'debt.'

It is derived from ऋ, the त is changed to न ॥ The word अधमर्ण is compounded from अधम ऋणे "he who in a debt transaction holds a lower position"—

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA · सत्यमेव जयते

GSL

i.e. a debtor. This nipâtana shows that such irre gular Locative compounds may be formed; for here the first member is *not* in the Locative case, but the second member. The condition of being a debtor is आधमर्ण्यम् or "indebtedness:"

If this is so, then the word उत्तमर्ण: 'creditor' cannot be formed? This is no valid objection. For अधमर्ण is illustrative only of something to be paid hereafter, in consideration of something formely received; and thus includes उत्तमर्ण also; which also has been so employed by the author himself in धारेरुत्तमर्णः (I. 4. 35).

The word ऋण we use in sentences like ऋणं ददाति, ऋणं धारयति ॥

Why do we say when meaning 'debt'? Observe ऋतं वक्ष्यामि, नानृतम् ॥

नसत्तनिषत्तानुत्तप्रतूर्त्तसूर्त्तगूर्त्तानि छन्दसि ॥ ६१ ॥ पदानि ॥ नसत्त, निषत्त, अनुत्त, प्रतूर्त्त, सूर्त्त, गूर्तानि, छन्दसि ॥

वृत्तिः ॥ नसत्त निषत्त अनुत्त प्रतूर्त्त सूर्त्त गूर्त्त इत्येतानि छन्दसि विषये निपात्यन्ते ॥

61. In the Chhandas we have the following irregular Participles:—nasatta, nishatta, anutta, pratûrtta, sûrtta, gûrtta.

The words नसत्त and निषत्त are derived from the root सद् preceded by न and नि, and there is not the न change of VIII. 2. 42. Thus नसत्तमञ्जसा ॥ In secular literature we have नसन्नम् ॥ So also निषत्तः in the Vedas, but निषण्णः in secular literature. The word अनुत्तः is from उन्द् with the negative अन् ॥ The option of VIII. 2. 56 does not apply here. As अनुत्तमा ते मघवन् (= अनुन्नम्) ॥ प्रतूर्त्तम् is from त्वर् or तुर्व्, as प्रतूर्त्तं वाजिनम् (= प्रतूर्णम्)॥ When it is derived from त्वर् then ऊठ् is added by VI. 4. 20; and when from तुर्व् then VI. 4. 21 is applied. सूर्त्त is from सृ, the ऋ is changed to उ irregularly, as सूर्त्तागावः = सृतागावः ॥ गूर्त्त is from गूर्, as गूर्त्ता अमृतस्य (= गूर्ण) ॥

क्विन्प्रत्ययस्य कुः ॥ ६२ ॥ पदानि ॥ क्विन्, प्रत्ययस्य, कुः ॥

वृत्तिः ॥ पदस्यति वर्त्तते । क्विन्प्रत्ययस्य सर्वत्र पदान्ते कुत्वमिष्यते । क्विन्प्रत्ययो यस्माद्धातोः स क्विन्प्रत्ययः, तस्य पदस्यालोन्त्यस्य कवर्गादेशो भवति ॥

62. A stem formed with the affix क्विन् under III. 2. 58 &c, substitutes, at the end of a word, a guttural for the final consonant.

The word पदस्य is understood here. The word क्विन्प्रत्यय is a Bahuvrihi meaning 'that stem which has kvin as its affix.' For the final consonant of such a stem, a guttural is substituted. As घृतस्पृक् (III. 2. 58), हलस्पृक्, मन्त्रस्पृक् ॥

The sûtra could have been क्विनः कुः; the word प्रत्यय is used in the sûtra to show the Bahuvrihi compound; so that the न् of क्विन् may not be changed to a guttural. Moreover this Bahuvrîhi also indicates that the roots which take the क्विन् affix, change their final to a guttural before other affixes than क्विन् ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

Thus the roots सृज् and दृश् take क्विन् to form स्रक् and दृक् nouns by III. 2. 59, 60. The guttural change will take place even when these roots are declined as verbs: as, मानो अस्राक् मानो अद्राक्, where अस्राक् and अद्राक् are the Aorist of सृज् and दृश् ॥ The augment अट् is not elided, though the मा is added (VI. 4. 75) as a Vedic diversity. The इट् augment also does not take place as a Vedic irregularity. The augment अम् is added by VI. 1. 58, and the vowel is lengthened by Vṛiddhi by VII. 2. 3. Thus अट्+सृज्+सिच्+तिप्=अस्रज् (VI. 1. 58)=अस्राक् (VII. 2. 3 and VIII. 2. 62). Other wise it would have been ष by VIII. 2. 36. So also in दृग्भ्यां, दृग्भिः, the श is changed to a guttural, though the noun दृश् is a क्विप् formed noun and not formed by क्विन्; and this is so, because the verb दृश् does take क्विन् also.

Obj. If this be so, there ought to be guttural change in रज्जुसृड्भ्यां from the root सृज् with क्विप्? Ans. The guttural change however in not desired here.

In gutturalisation, ज is changed to ग, and श to ख, which both become क by वावसाने (VIII. 4. 56)

नशेर्वा ॥ ६३ ॥ पदानि ॥ नशेः, वा ॥

वृत्तिः ॥ पदस्येति वर्त्तते ॥ नशेः पदस्य वा कवर्गादेशो भवति ॥

63. The final of नश् at the end of a word is optionally changed to a guttural.

The word पदस्य is understood here also. As सा वै जीवनडाहुतिः (Maitr. S. I. 4. 13): or सा वै जीवनगाहुतिः ॥ According to Pro. Bohtlingk this latter form is not found in the Samhitâ.

Here the root नश has taken क्विप् in denoting 'condition or state';by considering it as belonging to संपदादि class.

जीवस्य नाशः = जीवनक् or जीवनट् ॥ The gutturalisation optionally debars the ष change of VIII. 2. 36. When the ष change takes place, this ष is changed to ट by VIII. 2. 39 and VIII. 4. 56.

मो नो धातोः ॥ ६४ ॥ पदानि ॥ मः, नः, धातोः ॥

वृत्तिः ॥ मकारान्तस्य धातोः पदस्य नकारादेशो भवति ॥

वार्त्तिकम् ॥ अनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङितीतिदीर्घत्वम् ॥

64. न is substituted, at the end of a word, for the final म of a root.

As प्रशान्, प्रतान्, प्रदान् ॥ These are formed by adding क्विप् to the roots शम्, तम् and दम् ॥ The lengthening takes place by VI. 4. 15. The न् being considered as asiddha is not elided.

Why do we say "of म-ending roots"? Observe भित्, छित् ॥

Why do we say "of a root"? Observe इदम्, किम् ॥

The word पदस्य is understood here also. So we have प्रतामौ, प्रतामः where म is not at the end of a word.

म्वोश्च ॥ ६५ ॥ पदानि ॥ म्, वोः, च ॥

वृत्तिः ॥ मकारवकारयोश्च परतः मकारान्तस्य धातोर्नकारादेशो भवति ॥

65. न is substituted for the म of a root before the affixes beginning with म and व ॥

As अगन्म, अगन्व the Imperfect of गम्, as in the sentence अगन्म तमसः पारम ॥ The शप् is elided as a Vedic diversity. So also जगन्वान् with क्वसु, the augment इट् is not added by the option allowed, owing to VII. 1. 68. This sûtra applies to those cases where the म is not at the end of a word, as it was in the last sûtra.

ससजुषो रुः ॥ ६६ ॥ पदानि ॥ स, सजुषोः, रुः ॥

वृत्तिः ॥ सकारान्तस्य पदस्य सजुष् इत्येतस्य च रुर्भवति ॥

66. For the final स् and for the ष् of सजुष् is substituted रु, at the end of a word.

Thus अग्निरत्र, वायुरत्र ॥ So also सजूर्ऋषिभिः, सजूर्देवेभिः ॥ सजुष् is derived from जुष् with the affix क्विप् and the preposition सह which is changed to स in Bahuvrîhi. The lengthening takes place by VIII. 2. 76. and the word means सप्रीतिः ॥ The रु is र्, but it should be distinguished from it. This secondary र् (or रु) undergoes a distinct and separate Sandhi change from that of the primary र् ॥

अवयाः श्वेतवाः पुरोडाश्च ॥ ६७ ॥ पदानि ॥ अवयाः, श्वेतवाः, पुरोडाः, च ॥

वृत्तिः ॥ अवयाः श्वेतवाः पुरोडाः इत्येते निपात्यन्ते ॥

67. The same substitution takes place for the final of the Nominatives of अवयाः, श्वेतवाः and पुरोडाः ॥

The word अवयाः is from अव + यज् ; श्वेतवाः from श्वेत + वह् and पुरोडाः from पुरस् + दाश् ॥ The affix ण्विन् is added to the two latter by III. 2. 71. The word अवयाज् is also formed by ण्विन् (III. 2. 72). Thus the three words श्वेतवाह्, पुरोडाश् and अवयाज् are formed. These words take the affix डस् before the Pada-terminations (See Vârtika to III. 2. 71). After having taken डस्, the above forms अवयाः &c., are made in Nominative singular irregularly.

Why is this nipâtana, when रु would have come by the last sûtra and the lengthening would have taken place by VI. 4. 14, of the words अवयस्, श्वेतवस् and पुरोडस्? They are so exhibited here, for making them long in the Vocative singular also. For they could not have been lengthened in the Vocative singular, because VI. 4. 14 does not apply to it. Thus हे अवयाः, हे श्वेतवाः, हे पुरोडाः ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

CSL

The word च shows that other forms, not enumerated, may also be included here under. As हे उकथशाः ॥

अहन् ॥ ६८ ॥ पदानि ॥ अहन् ॥

वृत्तिः ॥ अहन्नित्येतस्य पदस्य रुर्भवति ॥

वार्त्तिकम् ॥ अह्नो रुविधौ रूपरात्रिरथन्तरेषूपसंख्यानं कर्त्तव्यम् ॥

68. रु is also substituted for the न् of अहन् at the end of a Pada.

Thus अहोभ्याम्, अहोभिः ॥ The sûtra exhibits the form अहन् without the elision of न्, in order to indicate that there is not elision of न् ॥ As दीर्घाहो, निदाघः, हे दीर्घाहोऽत्रेति ॥ See Vârtika to VIII. 2. 7. The न् of अहन् is not changed to र् in the sûtra by VIII. 2. 69, because it is intended to show the word-form अहन् ॥ The Nominal stem is Pada in the above examples by I. 4. 17.

Vârt:—Before the words रूप, रात्रि and रथन्तर, the न् of अहन् is changed to र् ॥ As अहोरूपम्, अहोरात्रः, अहोरथन्तरं साम ॥ This is an exception to VIII. 2. 69. Others say, that this र् change takes place *universally* before all words beginning with र; as अहो रम्यम्, अहो रत्नानि ॥

रोऽसुपि ॥ ६९ ॥ पदानि ॥ रः, अ-सुपि ॥

वृत्तिः ॥ अहन्नित्येतस्य रेफादेशो भवत्यसुपि परतः ॥

69. When no case-ending follows (i. e. at the end of a Pada in the narrower sense), र् is substituted for the न् of अहन् ॥

Thus अहर्ददाति, अहर्भुङ्क्ते ॥ Why do we say 'when no case-ending follows'? Observe अहोभ्याम्, अहोभिः ॥ Here रु-called र् replaced the final न् of अहन् ॥ The difference between this रु-called र and the ordinary र is illustrated in the above set of examples. The रु-called र is changed to उ by VI. 1. 113, the ordinary र is not so changed.

Obj. In अहर्ददाति and अहर्भुङ्क्ते the case-ending is elided after अहन्, and so by Pratyaya-lakshaṇa, we may say that there is a case-ending here also? Ans. This is not so, because of the following maxim अह्नो रविधौ लुमता लुप्ते प्रत्यय लक्षणं न भवति ॥ The rule of pratya lakshana does not apply to the substitution of र for the final of अहन् when the affix has been elided by लुक् or लुप्. Therefore, this अहन् is not considered to be followed by सुप् or case-affix. But where an affix is elided by using the word लोप, there the rule of Pratyaya-lakshaṇa does apply to अहन् ॥ As हे दीर्घाहोऽत्र, हे दीर्घाहो निदाघ. (VIII. 2. 7). Here the affix is elided by using the word 'lopa' by VI. 1. 68.

अम्नरूधरवरित्युभयथा छन्दसि ॥ ७० ॥ पदानि ॥ अम्नस्, ऊधस्, अवस्, इति उभयथा, छन्दसि ॥

वृत्तिः ॥ अम्नस् ऊधस् अवस् इत्येतेषां छन्दसि विषये उभयथा भवति ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GL

वार्त्तिकम् ॥ छन्दसि भाषायां च विभाषा प्रचेतसोराजन्युपसंख्यानं कर्त्तव्यम् ॥
वा० ॥ अहरादीनां पत्यादिषूपसंख्यानं कर्त्तव्यम् ॥

70. In the Chhandas, both रु and र are substituted for the final of amnas, ûdhas, and avas.

Thus अम्न एव or अम्नरेव, ऊध एव or ऊधरेव; अव एव or अवरेव ॥ When रु is substituted for the finals, this रु is replaced by य् by VIII. 3. 17, which is elided by VIII. 3. 19. The word अम्नस् means 'a little', and अवस् 'protection'.

Vârt:—रु and र both replace the final of प्रचेतस् before राजन्, in the Vedic as well as in the secular language. As प्रचेता राजन् (VIII. 3. 14, VI. 3. 111) प्रचेतो राजन् ॥

Vârt:—The words अहर् &c before पति &c should be enumerated. That is, the finals of अहर् &c are replaced by रु or र before पति &c. As. अहर्पतिः or अहः पतिः or अहः पतिः; अहर्पुत्रः, अह× पुत्रः, अहः पुत्रः, गीर्पतिः, गीः पति, गी × पतिः; धूर्पति, धूः पतिः, धू × पतिः ॥ Here र् is substituted for the final र् of अहर् &c, which at first sight may appear superfluous. But it is so ordained, in order to prevent the visarga change of this र ॥

भुवश्च महाव्याहृतेः ॥ ७१ ॥ पदानि ॥ भुवः, चः, महाव्याहृतेः ॥
वृत्तिः ॥ भुवस् इत्येतस्य महाव्याहृतेश्छन्दसि विषये उभयथा भवति ॥

71. In the Chhandas, रु and र may replace the final of the word भुवस् when used as a mahâ-vyâhṛiti.

Thus भुवरित्यन्तरिक्षम् or भुव इत्यन्तरिक्षम् ॥ The mahâ-vyâhṛitis are three, used generally before the famous Gâyatri mantra. They denote respectively the earth, the firmament and the heaven. भुवस् is an Indeclinable and a Vyâhriti denoting the firmament. The other two are भूः and स्वः ॥

Why do we say when it is a mahâ-vyâhṛiti ? Observe भुवो विश्वेषु भुवनेषु यज्ञियः ॥ Here भुवः is a verb, 2nd Pers. Singular, Imperfect (लङ्) of the root भू, without guṇa of the root, and the अट् augment is not added as a Vedic diversity.

वसुस्रंसुध्वंस्वनडुहां दः ॥ ७२ ॥ पदानि ॥ वसु, स्रंसु, ध्वंसु, अनडुहाम्, दः ॥
वृत्तिः ॥ ससजुषोरुरित्यतः स इति वर्त्तते । वस्वन्तस्य पदस्य सकारान्तस्य स्रंसु ध्वंसु अनडुह इत्येतेषां च दकारादेशो भवति ॥

72. द् is substituted for the final स् of a word ending in the affix वस्, and for the final of स्रंस्, ध्वंस् and अनडुह् at the end of a Pada (in the wider sense I. 4. 14, 17).

The anuvṛitti of स् is understood here from VIII. 2. 66. It qualifies वस् only, and not the rest. That is, when the word formed by the affix वस् ends with स्, such स् is replaced by द ॥ For a word formed by वस् does not

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

CSL

sometimes end in स्, and in those cases the rule will not apply. As स्रंस् and ध्वंस् *always* end in स्, there is no necessity of qualifying these by the स् of VIII. 2. 66. अनडुह् ends in ह् and so स् cannot qualify it.

Thus विद्वद्भ्याम्, विद्वद्भिः, पपिवद्भ्याम्, पपिवद्भिः with वस् affix. स्रंसः—उखास्रद्भ्याम्, उखास्रद्भिः ॥ (VII. 1.70 and III. 2. 36). ध्वंस्—पर्णध्वद्भ्याम्, पर्णध्वद्भिः ॥ अनडुह्—अनडुद्भ्याम्, अनडुद्भिः ॥

But when a वस् formed word does not end in स्, the rule does not apply. As विद्वान्, पपिवान् ॥ Here न् is not changed to द् ॥

In the case of वस्, the द् is ordained, before any other rule manifests itself; thus in विद्वद्भ्यां this द् debars रु; so why should it not debar the rule relating to the elision of the final in विद्वान् also? This rule sets aside रु, but it does not, however, over-rule the elision-rule, because it is not directly connected with this change.

Why in अनड्वान् the न् is not changed to द्? By the very fact, that नुम् is ordained (विधान-सामर्थ्यात्), this न् will not be changed to द्: otherwise नुम् rule would become superfluous; for it would be easier to say let ह् be changed to द्, and we should get the form अनड्वाद् by this rule without नुम् ॥

Obj:—If this be so, that the नुम् is not changed to द्, because of giving it a scope, then in अनड्वान् अत्र, this नुम् should not be changed into रु by VIII. 3. 9?

Ans:—No; the maxim is that that rule is set aside, with regard to which a particular rule would become useless, if not so over-ruled: but that rule is not set aside which is only an occasion for the application of another rule (यं विधिं प्रति उपदेशोऽनर्थकः, सविधिर्बाध्यते, यस्य तु विधे र्निमित्तमेव नासौ बाध्यते) ॥ With regard to द् change, the नुम् vidhi is *useless* (anarthaka), with regard to रु change, it is merely an occasion.

The word पदस्य is understood here also, so the change does not take place in विद्वांसौ and विद्वांसः ॥

तिप्यनस्तेः ॥ ७३ ॥ पदानि ॥ तिपि, अन्-अस्तेः ॥

वृत्तिः ॥ तिपि परतः सकारान्तस्य पदस्य अनस्तेर्दकार आदेशो भवति ॥

73. द् is substituted for the final स् of a root, with the exception of अस्, before the Personal ending ति (त्), when it stands at the end of a word.

The स् of a root can stand at the end of a word when the Personal-ending is dropped. Thus अचकाद् भवान्, अन्वशाद् भवान्, from the roots चकास् and शास् ॥ The Personal affix is elided by VI. 1. 68, and thereby स् comes to stand at the end of a Pada.

Why do we say 'before तिप्'? Observe चकास् formed by क्विप् affix added to the root.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

Why do we say 'with the exception of अस्'? See आप एवेदं सलिलं सर्वम् आः ॥ Here आः is the Imperfect 3rd Person singular of अस् ॥ The ईट् is not added as a Vedic irregularity. See VII. 3. 93, 97.

सिपि धातो रुर्वा ॥ ७४ ॥ पदानि ॥ सिपि, धातोः, रुः, वाः ॥

वृत्तिः ॥ सिपि परतः सकारान्तस्य पदस्य धातो रुः इत्ययमादेशो भवति दकारो वा ॥

74. द् or रु may optionally be substituted for the स् of a root, before the Personal ending सि (स्), when such स् stands at the end of a Pada.

Thus अचकास् त्वम् or अचकात् त्वम्, अन्वशास् त्वम् or अन्वशात् त्वम् ॥ For the रु is first substituted visarjanîya, which is then changed to स् ॥

The word धातुः is employed in the sûtra for the sake of the subsequent sûtras: so also the word रु ॥

दश्च ॥ ७५ ॥ पदानि ॥ दः, च ॥

वृत्तिः ॥ दकारान्तस्य धातोः पदस्य सिपि परतो रुर्भवति दकारो वा ॥

75. द् or रु may optionally be substituted for the final द् of a root, before the Personal-affix सि, when such द् stands at the end of a Pada.

Thus अभिनत् त्वम् or अभिनस् त्वम्, अच्छिनत् त्वम् or अच्छिनस् त्वम् ॥

र्वोरुपधाया दीर्घ इकः ॥ ७६ ॥ पदानि ॥ र्वोः, उपधायाः, दीर्घः, इकः ॥

वृत्तिः ॥ रेफवकारान्तस्य धातोः पदस्य उपधाया इको दीर्घो भवति ॥

76. A penultimate इ or उ is lengthened, when the final र् or व् of a root can stand at the end of a Pada.

Thus गीः, धूः, पूः, आशीः ॥ These are all examples of roots ending in र् ॥ Of roots ending in व्, examples will be given in the next sûtra.

Why have we used the word 'penultimate'? Observe अबिभर् भवान्, here the इ of the reduplicative syllable is not to be lengthened.

Why do we say 'of इक् vowels'? So that the अ of भ in the above example अबिभर् may not be lengthened.

The word धातोः 'of a root' is understood here also. Therefore इ and उ are not lengthened in अग्निः, वायुः ॥

The word पदस्य is understood here also, therefore, not here, गिरौ, गिरः ॥

हलि च ॥ ७७ ॥ पदानि ॥ हलि, च ॥

वृत्तिः ॥ हलि च परतः रेफवकारान्तस्य धातोरुपधाया इको दीर्घो भवति ॥

77. Of a root ending in र् or व्, the penultimate इ or उ is lengthened, before a consonantal beginning affix.

Thus आस्तीर्णम्, विस्तीर्णम्, विशीर्णम्, अवगूर्णम्, all ending in र् ॥ So also, दीव्यति, सीव्यति ending in व् ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

The phrase "of the *root*", is understood here also. Therefore not here, दिव्यति and चतुर्यति, which are derived from the *nouns* दिव and चतुर i. e. दिवमिच्छति = दिव्यति, and चतुर इच्छति = चतुर्यति ॥

The phrase इकः "of the vowels इ or उ" is understood here also. Therefore not here, स्मर्यते, भव्यम् ॥

This rule applies to cases which are not final in a pada: but to cases where र् or व् are in the middle of a pada or word.

उपधायां च ॥ ७८ ॥ पदानि ॥ उपधायाम्, च ॥

वृत्तिः ॥ धातोरुपधाभूतौ यौ रेफवकारौ हल्परौ तयोरुपधाया इको दीर्घो भवति ॥

78. The short इ or उ of a root is lengthened, when the verb has र् or व् as its penultimate letter, and is followed by a consonant.

The anuvṛitti of हलि is current. The root must end in a consonant, and must have a र् or व् as preceding such consonant, for the application of this rule. Thus हूर्छा, हूर्छिता, मूर्छा, मूर्छिता. तूर्वी, तूर्विता. धूर्वी, धूर्विता ॥

The र् or व् must be followed by a consonant. Therefore not here: as, चिरि, जिरि are roots having a penultimate र, which however is followed by a vowel. Therefore we have चिरिणोति, जिरिणोति ॥

Q.—Why there is not lengthening in रिर्यतुः, रिर्युः or विव्यतुः, विव्युः Perfect, forms derived from the roots रि गतौ and वी गतौ &c? Here the इ of the abhyâsa required lengthening, and it would not be shortened, as it is asiddha.

Ans.—The यण् substitute of इ here by VI. 4. 82, is treated as sthânivat, to इ, and therefore, the र् or व् is considered as *not* to be followed by a *consonant*, and hence there is no lengthening. Another reason is, that the यण् substitute is taught in angâdhikâra (VI. 4. 82), and depends upon the affix, and is consequently Bahiranga, with regard to this rule of lengthening which is antaranga. Hence यणादेशः is considered as asiddha. Therefore र् and व् are not followed by a consonant (for व् is not considered as such for the above reasons).

Similarly in चतुर्यितृ formed with तृच् affix from the Denominative (क्यच्) root चतुर्य ॥ Here इट् is added before तृच् as चतुर्य + इ + तृ and then अ is elided, चतुर्य् + इ + तृ ॥ Here the elision of अ is a Bahiranga process, and therefore, र् is not here really penultimate, and so there is no lengthening of the vowel.

In प्रतिदीव्ना (Instrumental singular) there is lengthening by VIII. 2. 77. To the root प्रति-दिव् is added कनिन् by Uṇ I. 156, and we have प्रतिदिवन् ॥ To this is added टा (Instrumental affix), as प्रतिदिवन् + आ, and अ is elided by VI. 4. 134, and we get प्रतिदीव्ना ॥ The lengthening takes place here, the elision of अ is not considered here as sthânivat, and so व् becomes penultimate. In fact,

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

here we apply the maxim that a lopa substitute of a vowel is not to be considered as sthânivat when a rule of lengthening is to be applied (See I. I. 58).

Q.—Well, let it not be sthânivat, but the elision by VI. 4. 134, depends upon a case-affix, and is Bahiranga, and therefore asiddha for the purposes of this rule which is antaranga: and so therefore, there would be no lengthening?

Ans.—The maxim of असिद्ध बहिरङ्गमन्तरङ्गे should not be applied here: because it is an *anitya* rule.

The word जिव्रिः is formed by the Uṇâdi affix क्रिन् added to the root ज्या (जिर्), the र् being changed to व (Uṇ V. 49). So also किरिः and गिरिः are formed by the Uṇâdi affix कि added to कॄ and गॄ (Uṇ IV. 143). The Genitive Dual of which is किर्योः and गिर्योः ॥ There is no lengthening in जिव्रिः, किर्योः and गिर्योः, on the maxim that the Uṇâdi formed words are primitive words and not Derivative; and so the rules of etymological changes do not apply to them (उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि) ॥

न भकुर्छुराम् ॥ ७९ ॥ पदानि ॥ न, भ, कुर्, छुराम् ॥

वृत्तिः ॥ रेफवकारान्तस्य भस्य कुर् छुर् इत्येतयोश्च दीर्घो न भवति ॥

79. The lengthening of vowel does not take place under VIII. 2. 77, when the Nominal stem ending in र् or व् is called Bha (i. e. when a य् follows), and also not in कुर् and छुर् ॥

Thus धुर्यः (धुरं वहति IV. 4. 77 or धुरि साधुः) ॥ Similarly कुर्यात्, छुर्यात् ॥ The latter is Benedictive of छुर् छेदने ॥

Why have we qualified the word भ by saying that it must end in र् or व्? Observe प्रतिदीव्ना, प्रतिदीव्ने ॥ For here the stem which ends in व् is not Bha, and the stem which is Bha does not end in व् but in न् ॥

अदसो ऽसेर्दादु दो मः ॥ ८० ॥ पदानि ॥ अदसः, अ-सेः, दात्, उ, दः, मः ॥

वृत्तिः ॥ अदसो ऽसकारान्तस्य वर्णस्य दात्परस्य उवर्णादेशो भवति दकारस्य च मकारः ॥

वार्त्तिकम् ॥ अदसो ऽनोस इति वक्तव्यम् ॥

Kârikâ:—अदसोद्रेः पृथङ् मुत्वं केचिदिच्छन्ति लत्ववत् ।
केचिदन्त्यसदेशस्य नेत्येके ऽसेर्हि दृश्यते ॥

80. When the pronoun अदस् does not end in स्, then there is substituted उ or ऊ for the vowel after द्, and म for द् ॥

Thus अमुम्, अमू, अमून्, अमुना, अमूभ्याम्, ॥ अद is substituted for अदस् before a case-ending by VII. 2. 102, which in Feminine becomes अदा ॥ By the

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

present sûtra read with I. 1. 50, अमु is substituted for अद and अमू for अदा॥ The उ which replaces one-mâtrâ vowel will be one-mâtrâ उ i. e. short उ, and the उ which replaces a two-mâtrâ vowel will be a two-mâtrâ उ i. e. long ऊ॥ See I. 1. 50.

Why do we say, "not ending in स"? Observe अद इच्छति = अदस्यति॥ Obj. How can this be a valid example, as the word पदस्य is understood here, and अदस् before the affix क्य is not a pada (I. 4. 15)? Ans. This indicates that the मु change takes place, even when अदस् is not a pada. As अमुमुय॥

Vârt:—It should rather be stated that the rule applies to that अदस् which has no ओ, or स or र्॥ So that the prohibition may apply to अदोऽत्र, अदः कुलम्॥ The visarjanîya being considered as asiddha, this word is considered as ending in र्॥

In order to apply the prohibition to ओ and र् also, some explain the sûtra thus:—अः सेर्यस्य सोयमासिः, यत्र सकारस्य अकारः क्रियते॥ "The word असिः in the sûtra is a Bahuvrîhi, and means that in which अ is substituted for स" ॥ The sûtra is thus confined to the form अद derived by changing the स into अ by VII 2. 102: and not to any other अद॥

When अदस् takes the final-substitute अद्रि by VI. 3. 92, how is this rule to be applied? Thus by III. 2. 59, the root अञ्च् takes क्विन्॥ We compound it with अदस्, as अदाऽञ्चाति॥ अदस् + अञ्च् + क्विन् = अद् + अद्रि + अञ्च् + क्विन् (VI. 3. 92) = अदद्र्यञ्च् (VI. 4. 24). Now there are three views, (1) the द of अद, and द्र of अद्रि are both changed to मु by the present sûtra; (2), the first द is not changed, but only द्र; (3) none is changed. Thus we have (1) अमुमुयङ् (VII. 1. 70, VI. 1. 68, VIII. 2. 23 and 62), अमुमुयञ्चौ, अमुमुयञ्चः॥ (2) Secondly, अदमुयङ् अदमुयञ्चौ, अदमुयञ्चः॥ (3) Lastly अदद्र्यङ्, अदद्र्यञ्चौ, अदद्र्यञ्चः॥ The above verse summarises this:

"Some ordain that मु should come separately for both adas and adri, as there is double ल (in चल्कित्लप्यते); others would have मु only for the last portion which stands in proximity to the final, (i. e. for द्र); while a third class would have nowhere, because they explain असेः of the sûtra, by confining it to: VII. 2. 102." The first class interpret असेः by "that form of अदस् which has no स"; and they do not apply the maxim अनन्त्यविकारेऽन्त्यसदेशस्य कार्यं भवति "when a modification is ordained with regard to some thing which is not final, the operation takes place on that only which is in proximity to the final." The second class apply this maxim and make मु change only for द्र which stands in proximity to the final; while the last class interpret the word असेः in a different way altogether (अः अस्य सकारस्य सोऽयम् असिः)॥

Why do we say दात् 'for the vowel after द'? Observe अमुया, अमुयोः, the final य as not changed to उ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GL

एत ईद्बहुवचने ॥ ८१ ॥ पदानि ॥ एतः ईत्, बहुवचने ॥
वृत्तिः ॥ अदसो दकारादुत्तरस्य एकारस्य ईकारादेशो भवति दकारस्य च मकारः बहुवचने बहूनामर्थानामुक्तौ ॥

81. For the ए coming after the द् of अदस्, there is substituted ई, and द् is changed to म, when plurality is to be expressed.

Thus अमी for अदे (or अते) अमीभिः for अदेभिः, अमीभ्यः for अदेभ्यः, अमीषाम् for अदेषाम्, अमीषु for अदेषु ॥ द is changed to त in अते &c.

The word बहुवचने in the sûtra does not mean the technical बहुवचन; for that would have made the sûtra have this sense "when the affixes of the Plural number follow". In that case, we could not get the form अमी where no plural affix follows. Hence we have translated it, by saying when plurality is to be denoted.

वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्तः ॥ ८२ ॥ पदानि ॥ वाक्यस्य, टेः, प्लुतः, उदात्तः ॥
वृत्तिः ॥ वाक्यस्य टेरिति प्लुत इति च उदात्त इति च एतत्त्रयमप्यधिकृतं वेदितव्यमापादपरिसमाप्तेः, यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामो वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्त इत्येवं तद्वेदितव्यम् ॥

82. Upto the close of this chapter (Pâda), is always to be supplied : "the last vowel of a sentence is pluta and has the acute".

This is an adhikâra sûtra. All the three words i. e. "the last vowel (टि) of a sentence", "pluta" and "acute"—are to be supplied in the subsequent aphorisms to complete the sense, upto the end of this Pâda. Whatever we shall treat hereafter will refer to the final vowel (टि) in a sentence, and it will get the pluta lengthening and acute accent. Thus VIII. 2. 83, says "In answer to a salutation, but not when it is addressed to a Śûdra". We must supply the present aphorism to complete the meaning :—"In answer to a salutation, the last vowel of a sentence becomes pluta and gets the acute accent, but not when it is addressed to a Śûdra". As अभिवादये देवदत्तोऽहं । भो आयुष्मानेधि देवदत्ता३ ॥

One adhikâra sets aside another adhikâra, this is the general maxim. Will therefore the adhikâra of the present aphorism set aside the adhikâra of the word पदस्य (VIII. 1. 16)? No, the adhikâra of पदस्य has not ceased, though latent. Otherwise in भवन्तौ &c. the न् would be required to be changed to रु by VIII. 3. 7. But it does not become so, because पदस्य manifests itself there.

The employment of the word "vâkya" would not debar the anuvritti of पद, for the final vowel of a sentence, will *a fortiori* be the final vowel of a word (pada), then what is the use of employing the word वाक्यस्य in this sûtra?

The word वाक्य is employed in the sûtra, so that a word which is not the last word of a sentence, will not get the pluta and acute. Had the sûtra been पदस्य टेः &c. then *all* the words of a sentence would become pluta and acute in the final.

The word टि is employed to indicate that the final *vowel* becomes pluta and acute, though the word may end in a consonant. As अग्निचिँ३त् ॥ Had टि not been used, the rule would have applied to words *ending* in vowels only, and not to words ending in consonants.

प्रत्यभिवादे ऽशूद्रे ॥ ८३ ॥ पदानि ॥ प्रत्यभिवादे, अ-शूद्रे ॥

वृत्तिः ॥ प्रत्यभिवादो नाम यदत्राभिवाद्यमानो गुरुराशिषं प्रयुङ्क्ते। तत्राशूद्रविषये यद्वाक्यं वर्त्तते तस्य टेः प्लुत उदात्तो भवति ॥

वार्त्तिकम् ॥ स्त्रियामपि प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ वा० ॥ असूयकेऽपि केचित् प्रतिषेधमिच्छन्ति ॥

इष्टिः ॥ अभिवादवाक्ये यत संकीर्त्तितं नाम गोत्रं वा तद् यत्र प्रत्यभिवाद वाक्यान्ते प्रयुज्यते तत्रप्लुत इष्यते ॥ वा० ॥ भोराजन्य विशां वेति वक्तव्यम् ॥

83. In answer to a salutation, but not when it refers to a Śûdra, the last vowel of a sentence becomes pluta and gets the acute accent.

The word अभिवादन means "respectful salutation of a superior or elder by an inferior or junior for the sake of obtaining his blessing. It consists of three acts 1. rising from the seat, 2. touching of the feet, 3. the uttering of the formula of salutation". The word प्रत्यभिवादन means, the blessing given by the superior or elder in answer to such salutation. In giving utterance to such blessing, the last vowel of the final word gets udâtta and acute, provided that, such blessing is not pronounced on a Śûdra.

Thus अभिवादये देवदत्तोऽहं is said by Devadatta to his Guru. The latter says भो आयुष्मान् एधि देवदत्ताँ३ ॥ "O Devadatta! be thou long-lived".

Why do we say when not referring to a Śûdra? Observe अभिवादये तुषजकोऽहं is said by a Śûdra. In reply to this the Guru replies भो आयुष्मान् एधि तुषजक!

Vârt:—Prohibition must be stated with regard to women also. As अभिवादये गार्ग्यहं is said by Gârgî. To this the Guru replies:—भो आयुष्मती भवगार्गि! ॥

Vârt:—Some would have this prohibition where a detractor or an arrogant person is addressed. So long as one's arrogance or ridicule does not become manifest, there is prolation. But when one comes to know that he is my detractor, and is really ridiculing me by a show of respect; then the reply is not a blessing, but is, in fact, a curse. Thus अभिवादये स्थाल्यहं भोः, is uttered by the detractor; and the Guru understanding the word Sthâlin to be the Proper Name of the person, replies आयुष्मान् एधि स्थालिन् ३ ॥ Then the

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

detractor says, Sthâlin is not my Proper Name, but an adjective, like daṇḍin, viz. he who has a स्थाल or cooking pot. The Guru, believing this to be true, again replies, आयुष्मान् एधि स्थालिन् but without prolation, because the word is not a Proper Noun. The other then says "O Sir, it is not my epithet, it is my Proper Name". The Guru now comes to learn that he is being laughed at, and so gets angry and says : असूयकस्त्वं जाल्म! न त्वं प्रत्यभिवादनमर्हसि ; भिद्यस्व वृषल स्थालिन्! ॥ Here it is a curse, as well as a pun : i. e. "burst thou, O sinner! like unto a cooking pot (sthâlin = sthalî-vat).

Ishti :—This prolation takes place there only, where the Proper Noun Gotra &c. with which the salutation was made, is employed by the Guru at the end of the sentence ; and not where the position of the Proper Name &c is different. Therefore not here, देवदत्त कुशल्यसि ; देवदत्त आयुष्मान् एधि, for here the word Devadatta is not used at the end of a sentence.

Vârt :—The prolation is optional, when भोः follows such Proper Name, or when the Person addressed is a Kshatriya or a Vaishya. As भो अभिवादये देवदत्तोऽहं ॥ Reply (1) आयुष्मान् एधि देवदत्त भोः ३ or (2) आयुष्मान् एधि देवदत्त भोः ॥ So also when a Kshatriya is addressed, as अभिवादये इन्द्रवर्म्माहं भोः, Reply (1) आयुष्मान् एधि इन्द्रवर्म्मन् ३ or (2) आयुष्मान् एधि इन्द्रवर्म्मन् ॥ Vaishya : अभिवादये इन्द्रपालितोऽहं भोः ॥ Guru : आयुष्मानेधि इन्द्रपालित ३ or आयुष्मानेधि इन्द्रपालित ! ॥

दूराद्धूते च ॥ ८४ ॥ पदानि ॥ दूरात्, हूते, च ॥

वृत्तिः ॥ दूराद्धूते यद्वाक्यं वर्त्तते तस्य टेः प्लुतो भवति स चोदात्तः ॥

इष्टिः ॥ वाक्यस्यान्ते यत्र सम्बोधनपदं भवति, तत्र अयं प्लुत इष्यते ॥

84. The final vowel of a sentence becomes pluta and acute, when used in calling a person from a distance.

The word दूरात् is in the Fifth case by II. 3. 35; the word हूतं means 'calling', 'addressing'. Thus आगच्छ भो माणवक देवदत्ता३ ॥ आगच्छ भो माणवक यज्ञदत्ता३ ॥ The word 'distance' is a relative term, and is not fixed at what distance there should be prolation. The prolation however takes place, when a voice is to be raised, in order that the sound may reach the person. That distance upto which the voice can be heard without raising its pitch and without any special effort, need not be considered as "distance" for the purposes of this sûtra.

The word हूत here includes, 'addressing in general', and not only 'calling'. Thus there is prolation here also सक्तून् पिब देवदत्ता३, पलायस्व देवदत्ता३ ॥ This pluta sentence becomes eka-śruti by I. 2. 33.

Why do we say "from a distance"? Observe आगच्छ भो माणवक देवदत्त !

Ishti :—This prolation takes place only then, when the noun in the vocative case stands at the end of the sentence. Therefore, there is no prolation here: देवदत्त आगच्छ ॥

हैहेप्रयोगे हैहयोः ॥ ८५ ॥ पदानि ॥ है, हे, प्रयोगे, है, हयोः ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

CSL

वृत्तिः ॥ हैहेप्रयोगे दूराद्धूते यद्वाक्यं वर्त्तते तत्र हैहयोरेव प्लुतो भवति ॥

85. When the words है and हे are employed, in addressing a person from a distance, there the है and हे alone get the pluta and the accent.

As है ३ देवदत्त, देवदत्त है ३ ॥ हे ३ देवदत्त, देवदत्त हे ३ ॥

The repetition of the words है and हे in the sûtra, is for the sake of indicating, that the prolation takes place even when है and हे do not stand at the end of a sentence.

गुरोरनृतोनन्त्यस्याप्येकैकस्य प्राचाम् ॥ ८६ ॥ पदानि ॥ गुरोः, अन्-ऋतः, अनन्त्यस्य, अपि, एक, एकस्य, प्राचाम् ॥

वृत्तिः ॥ ऋकारवर्जितस्य गुरोरनन्त्यस्यापिशब्दादन्त्यस्यापि टेरेकैकस्य सम्बोधने वर्त्तमानस्य प्लुतो भवति प्राचामाचार्याणां मतेन ॥

86. In the room of a prosodially long vowel, (with the exception of ऋ) though it may not stand at the end, there is substituted a pluta for one at a time, under the above circumstances (VIII. 2.83-84), in the opinion of Eastern Grammarians.

This sûtra indicates a special sthânin for the pluta vowel taught by VIII. 2. 83 to 84. With the exception of ऋ, for every heavy vowel, though it may not be the final vowel of the vocative word, and for the final vowel also, but only one at a time, there is pluta substitution, in the opinion of Eastern Grammarians. Thus दे३वदत्त or देवद३त्त or देवदत्त३ ॥ Similarly with य३ज्ञदत्त, यज्ञद३त्त or यज्ञदत्त ३ ॥

Why do we say गुरोः "of a prosodially long vowel"? So that the अ of व and ज्ञ in Devadatta and Yajñadatta may not be prolated, for this अ is short.

Why do we say अनृतः "with the exception of ऋ"? Observe कृष्णमि३त्र, कृष्णमित्र३, but never कृ३ष्णमित्र ॥

The word एकैकस्य shows that the prolation should not be simultaneous, but of one at a time; not दे३वद३त्त३ ॥

The word प्राचाम् "in the opinion of Eastern Grammarians" is used for the sake of creating option. So in one alternative, there is no prolation *at all.*

As आयुष्मान् एधि देवदत्त ॥ Thus the present sûtra, makes VIII. 2. 83 and 84, optional sûtras. This also is an authority for the following dictum of Patanjali " सर्व एव प्लुतः साहसमनिच्छता विभाषा कर्त्तव्यः " (Mahabhâshya VIII. 2. 92. Commentary). Thus *all* rules relating to Prolation become optional. In short, the word प्राचाम् should be read in all rules regarding prolation, and thus without doing violence (sâhasa) to grammatical authority, one may have optional pluta everywhere.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

ओमभ्यादाने ॥ ८७ ॥ पदानि ॥ ओम, अभ्यादाने ॥

वृत्तिः ॥ अभ्यादानं प्रारम्भः तत्र य ओमशब्दः तस्य प्लुतो भवति ॥

87. The vowel in ओम् is pluta in the beginning of a sacred text.

The word अभ्यादानं means the commencement of a sacred mantra or Vedic text. Thus ओ३म् अग्निमीळे पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजं ॥ (Rig I. 1. 1).

Why do we say "in the beginning"? Observe ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत (Chhândogya Upanishad. I. 1. 1). Here ओम् is not used to indicate the commencement of a Text or Mantra, but is itself the subject of comment.

ये यज्ञकर्मणि ॥ ८८ ॥ पदानि ॥ ये, यज्ञ, कर्मणि ॥

वृत्तिः ॥ ये इत्येतस्य यज्ञकर्म्मणि प्लुतो भवति ॥

इष्टिः ॥ ये यजामह इत्यत्रैवायंप्लुत इष्यते ॥

88. The vowel of ये becomes pluta in a sacred text, when it is employed in a sacrificial work.

Thus ये३यजामहे ॥ Why do we say when employed in sacrificial work? Observe ये यजामह इति पञ्चाक्षरम् "Ye yajamahe consists of five syllables". Here it is simple recitation.

Ishti:—The word ये is pluta before यजामहे only. Therefore not so here: ये देवासो दिव्येकादशस्थ (Rig. I. 139. 11).

प्रणवष्टेः ॥ ८९ ॥ पदानि ॥ प्रणवः, टेः ॥

वृत्तिः ॥ यज्ञकर्म्मणि टेः प्रणव आदेशो भवति ॥

89. In a sacrificial work, ओ३म् is substituted for the final vowel, with the consonant, if any, that may follow it, of a sentence.

The word यज्ञकर्मणि is understood here also. The word प्रणव means ओम् ॥ It is the name given to this syllable. This ओम् is substituted for the final letter (टि) of that word which stands either at the end of a Pâda of a sacred hymns or at the end of a hemistich of such Rik. Thus for अपां रेतांसि जिन्वति (Rig. VIII. 44. 16), we may have अपां रेतांसि जिन्वतो३म् ॥ So also for देवान् जिगाति सुम्नयुः (Rig. III. 27. 1), we may have देवान् जिगाति सुम्नयो३म् ॥

The word टि is repeated in this aphorism in spite of its anuvritti from VIII. 2. 82, to indicate that ओम् replaces the *whole* last syllable, with its vowel and consonant. Had टि not been repeated, then by the rule of अलोऽन्त्यस्य the final *letter* only of the टि portion of a sentence would have been replaced. Thus in सुम्नयुः, the visarjaniya alone would have been replaced.

When not employed in connection with sacrificial works, there is no such substitution. Thus in simple reading of the Vedas, we should always recite अपां रेतांसि जिन्वति ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

याज्यान्तः ॥ ९० ॥ पदानि ॥ याज्या, अन्तः ॥

वृत्तिः ॥ याज्या नाम ये याज्याकाण्डे पठ्यन्ते मन्त्रास्तेषामन्त्यो यष्टिः स प्लवते यज्ञकर्मणि ॥

90. The last vowel at the end of Mantras called Yâjya, when employed in sacrificial works, is pluta and has the Acute.

Thus स्तोमैर्विधेमाग्नयेऽ३ (Rig. VIII. 43. 11), जिह्वामग्ने चकृषे हव्यवाहाऽ३म् (Rig. X. 8. 6).

Why do we say 'at the end'? There are some Yâjya hymns, consisting of several sentences. The final vowel (टि) of every sentence would have become pluta, in such a hymn. To prevent it, the word "anta" is used, so that the final vowel of the hymn at the end of all, becomes pluta.

ब्रूहिप्रेष्यश्रौषड्वौषडावहानामादेः ॥ ९१ ॥ पदानि ॥ ब्रूहि, प्रेष्य, श्रौषट्, औषट्, आवहानाम्, आदेः ॥

वृत्तिः ॥ ब्रूहि प्रेष्य श्रौषट् वौषट् आवह इत्येतेषामादेः प्लुतो भवति यज्ञकर्म्मणि ॥

91. In a sacrificial work, the first syllable of ब्रूहि, प्रेष्य, श्रौषट्, वौषट् and आवह is pluta.

Thus अग्नयेऽनुब्रूऽ३हि (Maitr S. I. 4. 11), अग्नये गोमयानि (or °नु) प्रेऽ३ष्य, अस्तु श्रौऽ३षट्; सोमस्याग्ने वीहीऽ३ वौऽ३षट्, अग्निमाऽ३वह ॥

So also in पित्र्यायामनुस्वऽ३धा on the analogy of ब्रूहि, so also अस्तुस्वऽ३धा ॥ The word वौषट् is illustrative of the six forms वषट्, वौषट्, वाषट्, वौक्षट्, वाक्षट्, वक्षाट् ॥

But there is no prolation in आवह देवान् यजमानाय ; आवह जात वेदः ॥

अग्नीत्प्रेषणे परस्य च ॥ ९२ ॥ पदानि ॥ अग्नीध्, प्रेषणे, परस्य, च ॥

वृत्तिः ॥ अग्नीधः प्रेषणमग्नीत्प्रेषणम् तत्रादेः प्लुतो भवति परस्य च ॥

92. In an order given to Âgnîdhra priest, the first syllable as well as the succeeding syllable is pluta.

In a Yajña, the principal priests (ṛtvij) are four Adhvaryu, Udgâtâ, Hotâ, Brahmâ. Every one of these has three subordinate priests (ṛtvij) under them: as shown below.

NAMES OF PRINCIPAL.	SUBORDINATE.		
1.	½.	⅓.	¼.
Adhvaryu: (Yajur)	Pratiprasthâtâ	Nesṭhâ (VI.4.11)	Unnetâ.
Udgâtâ (Sâman)	Prastotâ	Pratihartâ	Subrahmanya.
Hotâ (Rig) VI. 4. 11.	Maitrâ varuṇa	Achchhâvâk	Potâ (VI.4.11).
Brahmâ (Atharvan)	Brâhmanâchhaṅsî	Âgnîdhra	Grâvastuta.
			III. 2. 177.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

The duty of Ágnîdhra is to kindle the sacrificial fire. In a summons or call (प्रेषण) made by the Adhvaryu, who is the Director of ceremonies, to the Ágnîdhra to perform the functions of Ágnîdh, both syllable become pluta.

The word अग्नीत् प्रेषण is a compound = अग्नीधः प्रेषणम् " a call or summon relating to Agnîdhduty. "

Thus आ ३ श्रा ३ वय, ओ ३ श्रा ३ वय ॥ The pluta takes place only in these examples; therefore, not here, as अग्नीदग्नीन् विहर ; बर्हि स्तृणीहि ॥ Some, therefore, read the aunvṛitti of the word विभाषा from the next sûtra, into this, and would have it an optional rule, of fixed jurisdiction (viyavasthita vibhâshâ). Others say " all pluta rules are optional " (सर्व एव प्लुतः साहसमनिच्छता विभाषा विज्ञेयः) ॥ In उद्धर ३ उद्धर, अभिहर ३ अभिहर, there is Vedic diversity.

The words 'relating to sacrificial work' (यज्ञकर्मणि) are understood here also. Therefore not in ओ श्रावय ॥

विभाषा पृष्टप्रतिवचने हेः ॥ ९३ ॥ पदानि ॥ विभाषा, पृष्ट-प्रतिवचनेः, हेः ॥

वृत्तिः ॥ पृष्टप्रतिवचने विभाषा हेः प्लुतो भवति ॥

93. हि at the end of an answer to a question may optionally be pluta.

Thus Q. अकार्षीः कटं देवदत्त ? Ans. अकार्षं ही ३ ३ or अकार्षं हि ॥ Q. अलावीः केदारं देवदत्त ? Ans. अलाविषं ही ३ ३ or हि ॥

Why do we say " in answer to a question " ? Observe कटं करिष्यति हि ॥

Why do we say हेः " of हि " ? Observe करोमि ननु ॥

निगृह्यानुयोगे च ॥ ९४ ॥ पदानि ॥ नि गृह्य, अनु योगे, च ॥

वृत्तिः ॥ स्वमतात्प्रच्यावनं निग्रहः ॥ अनुयोगस्तस्य मतस्याविष्करणम् ॥ तत्र निगृह्यानुयोगे यद्वाक्यं वर्त्तते तस्य टेः प्लुतो भवति विभाषा ॥

94. The end syllable of that sentence is optionally pluta, when it asserts something which has been refuted, and is employed by the victor by way of censure.

The word निग्रहः means the refutation of anothers opinion. निगृह्य is a gerund, and means 'having refuted'. अनुयोगः is the expression of the same proposition which has been refuted. When a person has demonstrated the untenableness of anothers assertion, and then employs the said assertion by way of taunt, reproach or reprimand, then the final syllable of such a sentence becomes pluta. The sûtra literally means "Having refuted (it) when asserting (the same by way of censure). "

Thus an opponent asserts that " The word is not eternal." (अनित्यः शब्दः). Proving by arguments the untenableness of this position, and after refuting it, the victor says by way of reprimand:—अनित्यः शब्द इत्यात्थाँ ३ or अनित्य शब्द इत्यात्थ ॥ ' This is then your assertion—that the word is not eternal'. Similarly अद्य श्राद्धमित्यात्थाँ ३ or अद्य श्राद्धमित्यात्थ ॥ अद्यामावास्येत्यात्थाँ ३ or अद्यामावास्येत्यात्थ ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GL

In some texts of Kâsikâ, according to Padamanjari, only the last example is given.

आम्रेडितं भर्त्सने ॥ ९५ ॥ पदानि ॥ आम्रेडितम्, भर्त्सने ॥

वृत्तिः ॥ वाक्यादेरामन्त्रितस्येति भर्त्सने द्विर्वचनमुक्तं तस्याम्रेडितं प्लवते ॥

वार्त्तिकम् ॥ भर्त्सने पर्यायेणेति वक्तव्यम् ॥

95. The end syllable of an âmreḍita Vocative is pluta, when threat is expressed.

A Vocative is reiterated when threat is meant (VIII. 1. 8). Its final syllable becomes pluta. Thus चौर चौर३ घातयिष्यामि त्वा ॥ So also वृषल वृषल३ बन्धयिष्यामि त्वा, दस्य दस्यो३ &c.

Though the anuvṛitti of the sûtra VIII. 2. 82, is current here, yet the final of the *sentence* is not pluta, but of the âmreḍita.

Vârt:—It should be rather stated that any one of the repeated words may be pluta by alternation. Thus चौर३ चौर or चौर चौर३ ॥ The word âmreḍita is employed in the sûtra as illustrative of the doubling, for threat is expressed by *both* words, so pluta may be of *both* words in turn: and not of the second word only, though that is called technically âmredita.

अङ्गयुक्तं तिङाकाङ्क्षम् ॥ ९६ ॥ पदानि ॥ अङ्ग, युक्तम्, तिङाकाङ्क्षम् ॥

वृत्तिः ॥ अङ्गइत्यनेन युक्तं तिङन्तमाकाङ्क्षं भर्त्सने प्लवते ॥

96. The final syllable of a finite verb, used as a threat becomes pluta, when the word अङ्ग is joined with it, and it demands another sentence to complete the conclusion.

Thus अङ्ग कूज३ इदानीं ज्ञास्यसि जाल्म ॥ अङ्ग व्याहर३, इदानीं ज्ञास्यसि जाल्म ॥

Why do we say 'a verb'? Observe अङ्ग देवदत्त मिथ्या वदसि ॥

Why do we say "when this calls for a conclusion"? Observe अङ्ग पच ॥ Here it is a complete sentence and does not demand another to complete the sense.

The word भर्त्सने of the last sûtra is understood here also. Therefore not here, अङ्ग अधीष्व, ओदनं ते दास्यामि ॥ Here अङ्ग has the force of solicitation. (VIII. 1. 33).

विचार्यमाणानाम् ॥ ९७ ॥ पदानि ॥ विचार्य-माणानाम् ॥

वृत्तिः ॥ प्रमाणेन वस्तुपरीक्षणं विचारः । तस्य विषये विचार्यमाणानां वाक्यानां टेः प्लुतो भवति ॥

97. The end-syllable of those sentences is pluta, which denote acts of reflection (or balancing between two alternatives).

To determine a thing by weighing all arguments *pro* and *con* is called vichâra or judgment. Thus होतव्यं दीक्षितस्य गृह३इ न होतव्य३म् "should one perform sacrifice in the house of an initiated person". Similarly तिष्ठेद्यूपा३इ, अनुप्रहे

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA · संस्कृति मंत्रालय · भारत सरकार

GSL

यूपाँ३इ ॥ Here also it is being reflected upon whether यूपे तिष्ठेत् or यूपे अनुप्रहरेत् ॥ i. e. should the stake remain upright or should it be put flat by the yajamâna. किं यूपस्तिष्ठेत्, किं वा यूपं यजमानः शाययेत् ॥

पूर्वं तु भाषायाम् ॥ ९८ ॥ पदानि ॥ पूर्वम्, तु, भाषायाम् ॥

वृत्तिः ॥ भाषायां विषये विचार्यमाणानां पूर्वमेव प्लवते ॥

98. In the common speech, the end-vowel of the first alternative is only pluta.

This makes a niyama or restriction. The previous sûtra, is thus confined to Vedic literature, and not to the vernacular. तु here has the force of 'only'. Thus अहिर्नु३ रज्जुर्नु 'Is it a snake or a rope'? लोष्टो नु३ कपोतो नु 'Is it a clod of earth or a pigeon?'

The priority, of course, depends upon employment. The order of words depends upon one's choice.

प्रतिश्रवणे च ॥ ९९ ॥ पदानि ॥ प्रतिश्रवणे, च ॥

वृत्तिः ॥ प्रतिश्रवणमभ्युपगमः प्रतिज्ञानम् ॥ श्रवणाभिमुख्यं च तत्राविशेषात्सर्वस्य ग्रहणम् ॥ प्रतिश्रवण यद्वाक्यं वर्त्तते तस्य टेः प्लुतो भवति ॥

99. The end-syllable of the sentence which expresses assent or promise or listening to, is pluta.

The word प्रतिश्रवण means "agreement, assent or promise". It also means "listening to". All these senses are to be taken here, as there is nothing in the sûtra to restrict its scope. Thus it has three senses, 1. to promise something to a petitioner, 2. to acknowledge the truth of some proposition, 3. to listen to another's words. Thus गां मे देहि भोः, 1. हन्त ते ददामि३ ॥ 2. नित्यः शब्दो भवितुमर्हति३ ॥ 3. देवदत्त भोः, किमात्था३ ॥

अनुदात्तं प्रश्नान्ताभिपूजितयोः ॥ १०० ॥ पदानि ॥ अनुदात्तम्, प्रश्न-अन्त, अभि पूजितयोः ॥

वृत्तिः ॥ अनुदात्तः प्लुतो भवति प्रश्नान्ते अभिपूजिते च ॥

100. The end-vowel at the end of a question or of a praise is pluta, but unaccented.

That which is employed at the end of an interrogative sentence is called प्रश्नान्तः ॥ According to some, this rule does not ordain pluta, but only ordains the anudâtta-ness of those syllables which become pluta by the previous rules VIII. 2. 84 &c. The meaning of the sûtra then is:—That pluta which comes at the end of an Interrogative sentence or a sentence denoting admiration, is anudâtta.

Thus अगमा३ः पूर्वा३न् ग्रामा३न् अग्निभूता३इ or अगमा३ः पूर्वा३न् ग्रामा३न् पटा३उ (i. e. अगमः पूर्वान् ग्रामान् अग्निभूते or पटो) ॥ The words अग्निभूते, and पटो being finals in a

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

question, become anudâtta as well as pluta. The other words अगमः &c become svarita and pluta by VIII. 2. 105. See VIII. 2. 107.

As regards अभिपूजिते we have शोभनः खल्वसि माणवका३ ॥ Here the final of माणवक becomes anudâtta and pluta.

चिदिति चोपमार्थे प्रयुज्यमाने ॥ १०१ ॥ पदानि ॥ चित्, इति, च, उपमा-अर्थे, प्रयुज्यमाने ॥

वृत्तिः ॥ अनुदात्तमिति वर्त्तते चिदित्येतस्मिन्निपाते उपमार्थे प्रयुज्यमाने वाक्यस्य टेरनुदात्तः प्लुतो भवति ॥

101. The end-vowel at the end of a sentence becomes anudâtta and pluta, when the particle चित् is employed, denoting comparison.

The word अनुदात्त is understood here. This sûtra ordains pluta as well and not merely accent.

Thus अग्निचिद् भाया३त् 'may he shine as fire'. So also राजचिद् भाया३त् 'may be shine as a King'.

Why do we say 'when the sense is that of comparison'? Observe कथं चिद् आहुः ॥ Here चिद् has the force of 'littleness or difficulty'.

Why do we say प्रयुज्यमाने 'when expressly employed'? Observe अग्निर्माणवको भायात् 'Let the boy shine like fire'. Here चित् is understood, hence the rule does not apply.

उपरिस्विदासीदिति च ॥ १०२ ॥ पदानि ॥ उपरि-स्वित्-आसीत्, इति, च ॥

वृत्तिः ॥ अनुदात्तमिति वर्त्तते ॥ उपरिस्विदासीत्येतस्य टेरनुदात्तः प्लुतो भवति ॥

102. In उपरि स्विद् आसीद् the end vowel is anudâtta and pluta.

The word anudâtta is understood here also. The end-vowel would have been pluta here by VIII. 2. 97: the present sûtra really ordains accentlessness of this pluta.

Thus अधः स्विदासी३त्, उपरि स्विदासी३त् (Rig X. 129. 5). In the first portion आसीत् is pluta and ûdâtta by VIII. 2. 97, in the second it is anudâtta by the present sûtra.

स्वरितमाम्रेडितेसूयासंमतिकोपकुत्सनेषु ॥ १०३ ॥ पदानि ॥ स्वरितम्, आम्रेडिते, असूया, सम्मति, कोप, कुत्सनेषु ॥

वृत्तिः ॥ स्वरितः प्लुतो भवति आम्रेडिते परतः असूयायां सम्मतौ कोपे कुत्सने च गम्यमाने ॥

वा० ॥ असूयादिषु वा वचनं कर्त्तव्यम् ॥

103. Of the two Vocatives of the same form standing at the beginning of a sentence, the end-vowel of the first becomes pluta and svarita, when envy, praise, anger, or blame is expressed.

The vocative is doubled by VIII. 1. 8. This sûtra ordains pluta there. Thus Envy :—माणवका३ माणवक, अभिरूपका३ अभिरूपक, रिक्तं त अभिरूप्यम् ॥ Praise :—

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA · सत्यमेव जयते

GL

माणवकाँ३ माणवक, अँभिरूपकाँ३ अभिरूपक शोभनः खल्वसि ॥ Anger:—माणवकाँ३ माणवक, अँविनीतकाँ३ अविनीतक इदानीं ज्ञास्यसि जाल्म ॥ Blame:—शाक्तीकाँ३ शाक्तीक, याष्टीका३ याष्टीक रिक्ता ते शक्तिः ॥

Vârt:—The word "optionally" should be read into this sûtra. Thus there is no pluta and svarita in one alternative As माणवक माणवक &c.

क्षियाशीः प्रैषेषु तिङाकाङ्क्षम् ॥ १०४ ॥ पदानि ॥ क्षिया, आशी, प्रैषेषु, तिङ्-आकाङ्क्षम् ॥

वृत्तिः ॥ स्वरित इति वर्त्तते । क्षिया आचारभेदः । आशीः प्रार्थनाविशेषः । शब्देन व्यापारणं प्रैषः । एतेषु गम्यमानेषु तिङन्तामकाङ्क्षं यत्तस्य स्वरितः प्लुतो भवति ॥

104. When an error against polite usage is censured, or when a benediction or a bidding is intended, the end syllable of a finite verb becomes pluta and svarita, if this requires another sentence to complete the sense.

The word 'svarita" is understood here. The word क्षिया means 'the error in usage' or 'want of good breeding'. (VIII.1.60) आशीः means 'benediction'. प्रैषः means 'order' or 'commanding by words'.

Thus (1) स्वयं रथेन याँति३, उपाध्यायं पदातिं गमयति ॥ स्वयं ओदनं भुङ्क्ते३, उपाध्यायं सक्तून् पाययति ॥ In both these, the first sentence requires the second as its complement, and hence there is साकाङ्क्षा ॥

Benediction:—सुतांश्च लप्सीष्ठा३ धनं च तात; छन्दोध्येषीष्ठा३ व्याकरणं च, भद्र ॥

Order:—कटं कुरू३ ग्रामं च गच्छ; यवान् लुनीहि३, सक्तूंश्च पिब ॥

Why do we say "when it requires another sentence as its complement"? Observe दीर्घं ते आयुरस्तु; अग्नीन् विहर ॥ There cannot be any counter-example of क्षिया, for there two sentences are absolutely necessary to express the sense of censure.

अनन्त्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोः ॥ १०५ ॥ पदानि ॥ अनन्त्यस्य, अपि, प्रश्न, आख्यानयोः ॥

वृत्तिः ॥ अनन्त्यस्यापि अन्त्यस्यापि पदस्य टेः प्लुतो भवति प्रश्ने आख्याने च ॥

105. In a question or narration, the end-vowel of a word, though not final in a sentence, becomes svarita and pluta, as well as of the word which is final in a sentence.

The word 'padasya' is understood here: and so also the word 'svarita'. The end-vowel of a word which is not the last word in a sentence, as well as of the last word, becomes svarita and pluta, when a question is asked, or a fact is narrated. In fact, *all* the words of a sentence become svarita and pluta hereby.

Thus in questioning we have:—अगमं३ः पूर्वा३न् ग्रामा३न् अग्नि भूता३इ or पटा३उ ॥ Thus all words have become svarita and pluta. The final word

would, in one alternative, become anudatta also, by VIII. 2. 100, as shown under that sûtra. The force of the word अपि in the sûtra, is to make the final word also svarita, and thus this sûtra makes VIII. 2. 100 an *optional* sûtra with regard to question.

In *âkhyâna* or narration, there is no other rule, which is debarred by this. Therefore there, *all* words become svarita and pluta *necessarily*, by the force of this sûtra. Thus अगमा३म् पूर्वा३न् ग्रामा३न् भो३ः ॥

Another view of this sûtra is that the word अपि applies only to âkhyâna, so that in âkhyâna *all* words become svarita. But in praśna, the final word will not become svarita, but anudâtta *necessarily* by VIII. 2. 100. According to this view, this sûtra does not ordain *option*. This view is not adopted by Kâsikâ, or Padamanjari or Siddhanta Kaumudi.

प्लुतावैच इदुतौ ॥ १०६ ॥ पदानि ॥ प्लुतौ, ऐचः, इदुतौ ॥

वृत्तिः ॥ दूराद्धूतादिषु प्लुतो विहितः तत्र ऐचः प्लुतप्रसङ्गे तदवयवभूतावि दुतौ प्लुतौ ॥

106. In forming the pluta of the diphthongs ऐ and औ, their last element इ and उ get the pluta.

The pluta ordained by VIII. 2. 84 &c. when applied to ऐ or औ, cause the prolation of the last element of these diphthongs namely of इ or उ ॥ The word प्लुतौ in the sûtra is Nominative dual of प्लुत, and the aphorism literally means "इ and उ are pluta of the diphthongs ऐ and औ" ॥

Thus ऐ३तिकायन, औ३पगव ॥

The letters ऐ and औ are compound letters or diphthongs consisting of अ+इ and अ+उ ॥ In making the pluta of these, the question arises, should both अ and इ (or उ) be prolated, or only the last element, or the first only. The present sûtra answers that doubt. If in the analysis of these letters, अ be taken as having one mâtra (or *moras*), and इ and उ one mâtrâ, then the pluta इ and उ will have two mâtrâs, so that the whole pluta ऐ and औ will have *three* mâtrâs. In fact, the word प्लुत is used here as a Past Participle of प्लु, having the force of a verb ; and इदुतौ प्लुतौ means इदुतौ प्लवेते i. e. वृद्धिं गच्छतः, i. e. इ and उ are lengthened. And इ and उ are lengthened to that extent, so as to make ऐ and औ *three* mâtrâs. Thus when अ+इ and अ+उ each has one mâtrâ, then the pluta of इ and उ will have *two* mâtrâs as we have said before. But when अ+इ (ए) and अ+उ (ओ) are considered to have अ *half* mâtra, and इ and उ one mâtrâ and a half, then इ and उ are made pluta, so as to have two and a half (2½) mâtrâs each, thus the whole of ऐ and औ, has still *three* mâtrâs. In fact, the definition of *pluta* is, that it is a vowel which has *three* mâtrâs : so that we should so prolate the vowel as to make it have *three* mâtrâs.

But according to Patanjali, this pluta of ऐ and औ has *four* mâtrâs. Thus अ+इ and अ+उ each has *one* mâtrâ. The pluta of इ and उ will have

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA · संस्कृति मंत्रालय · भारत सरकार

CSL

three mâtrâs. Thus अ + इ३ and अ + उ३. or the *whole* has *four* mâtrâs. According to this view a vowel may have *four* mâtrâs also.

एचोऽप्रगृह्यस्यादूराद्धूते पूर्वस्यार्द्धस्यादुत्तरस्येदुतौ॥ १०७ ॥ पदानि ॥ एचो, अ-प्रगृह्यस्य, अदूराद्धूते, पूर्वस्य अर्धस्य, आत्, उत्तरस्य इत्, उतौ ॥

वृत्तिः ॥ एचो ऽप्रगृह्यस्यादूराद्धूते प्लुतविषयस्यार्द्धस्याकार आदेशो भवति स च प्लुतः उत्तरस्येकारोकारावादेशो भवतः ॥

वार्त्तिकम् ॥विषयपरिगणनं कर्तव्यं ॥ वा०॥ प्रश्नान्ताभिपूजितविचार्यमाणप्रत्यभिवादयाज्यान्तेष्विति वक्तव्यम् ॥ वा० ॥ आमन्त्रिते छन्दसि प्लुतविकारोयं वक्तव्यः ॥

107. In the diphthongs, which are not Pragṛhya (I. 1. 11 &c) and which become pluta under the circumstances mentioned in VIII. 2. 83 &c., but not when that circumstance is a call from a distance (VIII. 2. 84); for the first half, there is substituted the prolated आ, aud for the second portion इ or उ ॥

The diphthongs or एच् are ए, ऐ, ओ and औ ॥ Their elements are अ + इ, and अ + उ ॥ When these diphthongs are to be prolated, *at the end of a word*, the diphthong is resolved into its elements, the *first* portion अ is prolated, and इ or उ added, as the case may be. This इ and उ, in fact, are the substitutes of the second portion, which may be इ or उ, or ए or ओ ॥

This rule is not of universal application, but applies to Rules VIII. 2. 100, VIII. 2. 97, VIII. 2. 83, and VIII. 2. 90 only, according to the

Vârt:—The scope of this sûtra should be determined by enumerating the rules to which it applies.

Vârt:—It should be stated that it applies to sûtras VIII. 2. 100, 97, 83 and 90.

Thus VIII. 2. 100: As अगमा३ः पूर्वा३न् ग्रामा३न् अग्निभूता३इ ॥ or पटा३उ ॥ भद्रं करोषि माणवका३ अग्निभूता३इ or पटा३उ ॥ So also VIII. 2. 97: होतव्यं दीक्षितस्य गृहा३इ ॥ So also VIII. 2. 83, as:—आयुष्मान् एधि अग्निभूता३इ or पटा३उ ॥ So also VIII. 2. 90:—as.

उक्षान्नाय वशान्नाय सोमपृष्ठाय वेधसे ।
स्तोमै र्विधेमाग्नया३इ ॥ (Tait. S. I. 3. 14. 7).

This pluta आ is udâtta, anudâtta or svarita, according to the particular rule which has been applied, i. e. at the end of a question it iṣ anudâtta or svarita, and every where else, udâtta. The इ and उ are of course, always udâtta: because the anuvṛitti of udâtta is current here.

Why do we restrict this sûtra to the above-mentioned four rules? Observe विष्णुभूते विष्णुभूते३ घातयिष्यामि त्वा आगच्छ भो माणवक विष्णुभूते ॥

In fact, the present sûtra being confined to the above-mentioned four rules, the words अदूराद्धूते in the sûtra, are redundant: and should not have

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

been used. Moreover the word पदान्त should have been used in the sûtra, for it applies to diphthongs at the *end* of a pada. Therefore, not here, भद्रं करोषि गौरिति ॥ Here गौ before the sarvanâmasthâna affix सु is not a Pada (I. 4. 17).

Why do we say 'when it is not a Pragṛhya'? Observe शोभने खलु स्थःखट्वे३ ॥

Vârt :—This peculiar modification of pluta vowel takes place in the Vocative case in the Vedas. As अग्ना३इ पत्नीवा३ः सजूर्देवेन त्वष्ट्रा सोमं पिब ॥ Here by no other rule, the Vocative would have become prolated

तयोर्य्वावचि संहितायाम् ॥ १०८ ॥ पदानि ॥ तयोः य, वौ, अचि, संहितायाम् ॥

वृत्तिः ॥ तयोरिदुतोर्यकारवकारादेशौ भवतो ऽचि संहितायां विषये ॥

Kârikâ:—किं तु यणा भवतीह न सिद्धं य्वाविदुतोर्यदयं विदधाति ।
तौ च मम स्वरसन्धिषु सिद्धौ शाकलदीर्घविधी तु निवर्त्यौ ॥
इक तु यदा भवति प्लुतपूर्वस्तस्य यणं विदधात्यपवादम् ।
तेन तयोश्च न शाकलदीर्घौ यणस्वरबाधनमेव तु हेतुः ॥

108. For these vowels इ and उ are substituted य् and व् when a vowel follows them in a samhita (in an unbroken flow of speech).

The word संहितायाम् is an adhikâra and exerts its influence upto the end of the Book. Whatever we shall teach hereafter, upto the end of the Book, will apply to words which are in Sanhitâ.

Thus अग्ना३याशा, पटा३वाशा, अग्ना३यिन्द्रम्, पटा३वुदकम् ॥

Why do we say "when a vowel follows"? Observe अग्ना३इ, पटा३उ ॥

Why do we say संहितायाम् 'in an uninterrupted flow of speech'? Observe अग्ना३ इ इन्द्रम्, पटा३उ उदकम् in Pada Pâṭha.

This sûtra is made, because इ and उ being Pluta-modifications are considered as asiddha (VIII. 2. 1) for the purposes of इको यणचि (VI. 1. 77). But supposing that some how or other, these इ and उ be considered siddha, still the present rule is necessary to prevent their lengthening before a homogeneous vowel (VI. 1. 101), or their retaining their form unchanged by VI. 1. 127. If it be said, that these rules VI. 1. 101, and VI. 1. 127, would not apply, because of the Vârtika इकः प्लुतपूर्वस्य सवर्णदीर्घ बाधनार्थं यणादेशो वक्तव्यः (Vârtika to VI. 1. 77); still the present sûtra ought to be made, in order to prevent यण् accent (VIII. 2. 4).

Kârikâ :—Q. Could not this have been accomplished by the यणादेश of VI. 1. 77, that the Achârya has taught this separate य् and व् substitution?

Ans.—If you say that pluta is siddha in the vowel sandhi rules, because of the jñâpaka in sûtra VI. 1. 125, then still this rule is necessary in order to prevent the lengthening of VI. 1. 101, and the Sâkala rule VI. 1. 127.

Q.—But those two rules VI. I. 101, and VI. I. 127, have already been debarred by the Vârtika which ordains that यणादेश takes place of such a vowel following a pluta (See vârtika to VI. I. 77), what is then the necessity of the present sûtra?

Ans.—The necessity of the present sûtra is to prevent the यण-accent of VIII. 2. 4.

According to one view, the vârtika under VI. I. 77, refers to those vowels which are not pluta-elements, like the present इ and उ, but which are *independent* vowels following after a pluta vowel. As भो३ इ इन्द्र = भो३ यिन्द्र ॥ Here इ is a Nipâta.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
GSL

ओ३म् ।

अथ अष्टमाध्यास्य तृतीयः पादः ।

BOOK EIGHTH.

CHAPTER THIRD.

मतुवसो रु सम्बुद्धौ छन्दसि ॥ १ ॥ पदानि ॥ मतु, वसोः, रु, सबुद्धौ, छन्दसि ॥
वृत्तिः ॥ मत्वन्तस्य वस्वन्तस्य च पदस्य रुरित्ययमादेशो भवति सम्बुद्धौ परतः छन्दसि विषये ॥
वार्त्तिकम् ॥ वन उपसंख्यानं कर्त्तव्यम् ॥ वा० ॥ भवद्भगवदघवतामोचावस्य ॥

1. For the final of the affixes मत् and वस्, there is substituted रु, in the Vocative singular, in the Chhandas.

The word संहितायां is understood here. A word ending in the affix मत् or वस्, changes its final त् or स् into र्, in the Chhandas, in the Vocative singular. Thus मत् :—इन्द्र मरुत्व इह पाहि सोमम् (Rig. III. 51. 7) हरिवो मेदिनं त्वा ॥ Here मरुत्वः is Vocative Sg. of मरुत्वत् and हरिवः of हरिवत्, meaning "he who is possessed of Maruts or Hari horses". The म of मत् is changed to व by VIII. 2. 10; 15. The base मरुत् before this termination is Bha by I. 4. 19. The affix सु (nom. sg.) is elided by VI. 1. 68; the त् is elided by VIII. 2. 23, and the न् (of नुम् VII. 1. 70) is changed to र् by this sûtra. So also इन्द्रायाहि तूतुजानः उपब्रह्माणि हरिवः (Rig. I. 3. 6).

With वस् :—मीढुस्तोकाय तनयाय मृळ (Rig. II. 33. 14), इन्द्रसाहः ॥ See VI. 1. 12, for the formation of मीढ्वान्, साह्वान् with क्वसु ॥

Why do we say 'of मत् and वस्'? Observe ब्रह्मन् स्तोष्यामः ॥ Why do we say in the Vocative Singular? Observe य एवं विद्वानग्निमाधत्ते ॥ Why do we say in the Chhandas? Observe हे गोमन्, हे पविवन् ॥

Vârt :—The affix वन् should also be enumerated. The affixes क्वनिप् and वनिप् are both meant here. Its final is also changed to रु in the Vocative Sg. As यस्त्वायन्तं वसुना प्रातरित्वः ॥ The word प्रातरित्वन् is formed by adding क्वनिप् to the root इ (इण्) preceded by प्रातः ॥ See III. 2. 75. The तुक् is added by VI. 1. 71.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA · सत्यमेव जयते · संस्कृति मंत्रालय · भारत सरकार

GSL

Vârt :—The finals of भवत्, भगवत् and अघवत् are changed to रु, optionally in the secular as well as the sacred literature, and the syllable अव् of these words is changed to ओ ॥ This is a general rule, applying both in the Vedas and the Bhâshâ. Thus भवत्—हे भोः or हे भवन् ॥ भगवत्—हे भगोः or हे भगवन् ॥ अघवत्—हे अघोः or हे अघवन् ॥ Or these words भोः भगोः and अघोः are so irregularly formed by the âchârya himself in VIII. 3. 17. These are found in other numbers than the Vocative Singular, as भो देवदत्तयज्ञदत्तौ, भो देवदत्तयज्ञदत्त विष्णुमित्राः ॥ It is found in connection with Feminine nouns also, as भो ब्राह्मणि ॥

The adhikâra of the word संहितायां does not exert any apparent influence in this sûtra. It however has influence in those subsequent sûtras, where the change in one word is occasioned by another word on account of sanhita or juxta-position, as in VIII. 3. 7.

See VIII. 2. 3 (Vârtika 2) by which the lopa is considered siddha in हरिवः, otherwise there would have been no उ change in हरिवो मे &c.

अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा ॥ २ ॥ पदानि ॥ अत्र, अनुनासिकः, पूर्वस्य तु वा॥

वृत्तिः ॥ अधिकारोयम् । इत उत्तरं यस्य स्थाने रुर्विधीयते ततः पूर्वस्य तु वर्णस्य वाऽनुनासिको भवतीत्येतदधिकृतं वेदितव्यम् ॥

2. In the following sûtras upto VIII. 3. 12, this is always to be supplied :—"But here a nasal vowel may optionally be substituted for the preceding vowel after which रु has been ordained".

This is an adhikâra sûtra. For the letter which stands before that letter for which रु has been substituted, there is substituted a nasal vowel, in this division of Grammar, where रु is the subject of discussion.

Thus sûtra VIII. 3. 5 says "In the place of the final of सम्, there is रु when सुट् augment follows". The vowel अ of सम् becomes nasal ; as सँस्कर्त्ता, सँस्कर्त्तुम्, सँस्कर्त्तव्यम् ॥

Why have we used the word अत्र in the sûtra? It means "*here* i. e. in this division where रु is the subject of discussion". Obj. This object would have been gained, without using the word अत्र ; since it is an adhikâra sûtra and would apply to रु ॥ Ans. No. Here रु is taught in connection with nasal, therefore, the rule would not apply to any other context. For had अत्र not been used, we could not have known the extent of the jurisdiction (adhikâra) of this nasal ; and we might have applied the rule of nasality to those *beyond* the jurisdiction of रु, such as VIII. 3. 13. The employment of अत्र prevents this doubt and shows that रु and nasality are co-extensive.

आतोटि नित्यम् ॥ ३ ॥ पदानि ॥ आतः, अटि, नित्यम् ॥

वृत्तिः ॥ अटि परतो रोः पूर्वस्याकारस्य स्थाने नित्यमनुनासिकादेशो भवति ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

CSL

3. A nasal vowel is *always* substituted for आ before रु, when it is followed by a letter of अट् pratyâhâra (i. e. when it is followed by a vowel or ह, य, व, or र).

Thus VIII. 3. 9 teaches रु substitution of न्, the long आ preceding it, would have been optionally nasal by the last sûtra. The present sûtra makes it necessarily so. Thus महाँ असि (Rig. III. 46. 2) महाँ इन्द्रो य ओजसा (Rig. VIII. 6. 1). देवाँ अच्छादीव्यत् ॥

Some (i. e. the Taittariyas) read it as anusvâra. This is a Vedic diversity.

Why do we say "for a long आ"? Observe ये वा वनस्पतींरनु ॥ Why do we say "when a vowel or ह, य, व, or र follows"? Observe भवांश्चरति, भवांश्छादयति ॥

The word नित्य 'always' is employed for the sake of distinctness only. The very fact of making a separate sûtra, would give it a compulsory force, even without the word nitya.

अनुनासिकात्परो ऽनुस्वारः ॥ ४ ॥ पदानि ॥ अनुनासिकात्, परः, अनुस्वारः ॥

वृत्तिः ॥ अनुनासिकादन्यो यो वर्णः रोः पूर्वः यस्यानुनासिको न विहितस्ततः परो ऽनुस्वार आगमो भवति ॥

4. After what precedes रु, if we omit to substitute the nasal, then anusvâra shall be the augment.

The substitution of nasal is *optional* by VIII. 3. 2. When nasal is not substituted, we add an anusvâra to such vowel. The word अन्य should be read into the sûtra to complete the sense, i. e. अनुनासिकात् अन्यो यो वर्णः "a letter *other than* a nasal", i. e. a letter for which nasal has not been ordained, and which stands before रु ॥

Thus VIII. 3. 5, teaches रु substitution of the म् of सम् an anusvâra would be added. As संस्कर्त्ता, संस्कर्त्तव्यम् ॥ Similarly VIII. 3. 6, teaches रु substitution of the म् of पुम् ॥ An anusvâra will be added here also, as, पुंस्कामा ॥ Similarly VIII. 3. 7, teaches रु substitution of final न् ॥ Here also an anusvâra will be added, as भवांश्चरति ॥

Some say "the word परः in the sûtra means अन्यः, and so we need not supply the word अन्यः from outside". They say अनुनासिकात् परः = अनुनासिकादन्यः ; i. e. the anusvâra takes place in that alternative when there is no nasal. That anusvâra is an *augment* and not a *substitute*. It is an augment to the vowel which precedes रु ॥

समः सुटि ॥ ५ ॥ पदानि ॥ समः, सुटि ॥

वृत्तिः ॥ सम इत्येतस्य रुर्भवति सुटि परतः संहितायां विषये ॥

वार्त्तिकम् ॥ संपुंकानां सो वक्तव्यः ॥ वा० ॥ समो वा लोपमेके ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

5. रु is substituted for the म् of सम् (and thereby अँ or अं is substituted for अ) when the augment सुट् follows, in a samhitâ.

The augment सुट् is added by VI. 1. 137 &c. Thus सँस्स्कर्त्ता or संस्स्कर्त्ता, सँस्स्कर्तुम् or संस्स्कर्तुम्, सँस्स्कर्त्तव्यम् or संस्स्कर्त्तव्यम् ॥ The word is thus evolved: सम्+स+कर्ता=सर्+स+कर्ता (VIII. 3. 5). Here rule VIII. 3. 15 appears and requires र् to be changed to visarjannya. This visarga may optionally be retained unchanged by VIII. 3. 36. This, however, is not done in the present instance: but the visarga is *always* and *necessarily* changed to स by VIII. 3. 34. In fact, the option of VIII. 3. 36 is a determinate option (vyavasthita vibhâshâ) and does not apply to the present case.

Or even this sûtra may be so read as to teach the स् substitution as well. Thus, the sûtra is समः स्सुटि with two स्, and the sûtra will mean, "रु is substituted for the म् of सम् before सुट्, and this रु is always changed to स्" ॥

Why do we say "for the म् of सम्"? Observe उपस्कर्त्ता ॥ Why do we say "before सुट्"? Observe संकृति ॥

Vârt:—For the finals of सम्, पुम् and कान् there is always substituted स ॥ There would arise anomalies, if रु be substituted. Thus संस्कर्त्ता, पुंस्स्कामा, कांस्स्कान् ॥ In fact, according to this vârtika, रु is never substituted for सम् (VIII. 3. 5), पुम् (VIII. 3. 6) and कान् (VIII. 3. 12).

Vârt:— समो वा लोपमेके ॥ Some would have the elision of the स after सम ॥ This *Vârtika* is not given in the Kâsikâ, but the Padamanjari gives it, and so also the Mahâbhâshya.

According to Bhattoji Dikshita there will be 108 forms of this word संस्कर्त्ता ॥ Thus सँस्कर्त्ता and संस्कर्त्ता with the elision of स ॥ Then with two स्, as सँस्स्कर्त्ता, संस्स्कर्ता ॥ Then we apply VIII. 4. 47 to this latter, and have three स, as सँस्स्स्कर्ता or संस्स्स्कर्ता ॥ The anusvâra is considered to be a vowel (अच्) for this purpose. From the three nasal forms सँस्कर्ता, सँस्स्कर्ता and सँस्स्स्कर्ता, we get three more by doubling the क् by the vârtika शरः खयः ॥ The three forms having anusvâra, will also double their anusvâra in addition to क् doubling. Thus we have 12 forms in anusvâra: and six in nasal, altogether 18 forms. Then the त will be doubled and trebled: and thus with one त, two त and three त, we have $3 \times 18 = 54$ forms. This will be doubled $(2 \times 54 = 108)$ when अण् is nasalised.

पुमः खय्यम्परे ॥ ६ ॥ पदानि ॥ पुमः, खयि, अम्-परे ॥
वृत्तिः ॥ पुमित्येतस्य रुर्भवति अम्परे खयि परतः ॥

6. रु is substituted for the म् of पुम् (whereby the

उ is changed to उँ or उं) before a surd mute (खय्) which is followed by a vowel, semivowel or a nasal (अम् pratyâhâra).

Thus पुँस्कामा or पुंस्कामा; पुँस्पुत्रः or पुंस्पुत्रः; पुँस्फलं or पुंस्फलम्; पुँश्चली or पुंश्चली ॥ The visarga in पुंस्कामा required to be changed optionally to ≍ jihvâmûlîya by VIII. 3. 37, but it is not so done. It is changed *always* to स् here by VIII. 3. 34, also. The स् of पुंस् is dropped by VIII. 2. 23, and the preceding sound is म्, which comes to light in forms like पुमान् &c. For the sake of distinctness, Pâṇini has elected to exhibit the shorter form पुम् when in the beginning of a composition: because this shorter form पुम् is the real stem in composition. खय् pratyâhâra includes the ten hard consonants, and अम् pratyâhâra includes all vowels, semivowels and nasals. पुंस्कामा is formed by the affix ण = पुमांसं कामयते ॥

In that alternative when we read the preceding sûtra as समःसुटि, then the anuvṛitti of this स् will be current in the present sûtra also, and so there will be no scope for the operation of VIII. 3. 37. And though the anuvṛitti of रु is also current, yet it will not apply here, because of its non-appropriateness in that alternative.

Why do we say 'before a surd mute'? Observe पुंदासः, पुंगवः (V. 4. 92). Why do we say 'followed by a vowel or semivowel or nasal'? Observe पुंक्षीरं, पुंक्षुरः ॥ Why do we use the word परे in the sûtra? Had we not used it, the sûtra might have been open to this construction also. The म् of पुम् is so changed before a खय् letter which has an अम् letter, (whether *preceding* it or *following* it). So that the rule would have applied to पुमाख्यः, पुमाचारः ॥

नश्छव्यप्रशान् ॥ ७ ॥ पदानि ॥ नः, छवि, अप्रशान् ॥

वृत्तिः ॥ नकारान्तस्य पदस्य प्रशान्वर्जितस्य रुर्भवत्यम्परे छवि परतः ॥

7. रु is substituted for the final न् of a word, with the exception of the न् of प्रशान्, before a छव् letter (छ, ठ, थ, च, ट, त), which is followed by an अम् letter (vowel, semivowel and nasal).

The word अम्परे is to be read into this sûtra. The word अप्रशान् in the sûtra is in the Nominative case, but it has the force of Genitive.

Thus भवाँश्छादयति or भवांश्छादयति; भवाँश्चिनोति or भवांश्चिनोति; भवाँष्टीकते or भवांष्टीकते, (from the root टीकृ 'to go'), भवाँस्तरति or भवांस्तरति ॥

Why do we say 'before a छव् letter'? Observe भवान् करोति ॥ Why do we say 'with the exception of the न् of प्रशान्'? Observe प्रशाम् छादयति, प्रशान् चिनोति ॥ Why do we say 'when अम् follows छव्'? See भवान् त्सरुकः ॥ त्सरु is sword, he who is dexterous in it, is called त्सरुकः (कन् V. 2. 64).

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

CSL

उभयथर्क्षु ॥ ८ ॥ पदानि ॥ उभयथा, ऋक्षु ॥

वृत्तिः ॥ नकारान्तस्य पदस्य छविपरतः अम्परे उभयथा ऋक्षु भवति ॥

8. In both ways, in the Rig verses.

This ordains an option to the last sûtra, by which the रु substitution was compulsory. A word ending in न् followed by a letter of छव् class, which itself is followed by अम्, changes its final न् to र् *optionally* in the Rig Veda. Sometimes there is र् and sometimes न् ॥ Thus तस्मिन् त्वा दधाति or तस्मिँस् त्वा दधाति ; पशूँस्ताँश्चक्रे ॥

Why do we say "in the Rig verses". No option is allowed here तस्मिन् खाद सुखादितान् ॥

दीर्घादटि समानपादे ॥ ९ ॥ पदानि ॥ दीर्घात्, अटि, समानपादे ॥

वृत्तिः ॥ दीर्घादुत्तरस्य पदान्तस्य नकारस्य रुभवत्यटि परतस्तौ चेन्निमित्तनिमित्तिनौ समानपादे भवतः ॥

9 रु is optionally substituted for that final न् of a word which is preceded by a long vowel, and is followed by an अट् letter (vòwels and semi-vowels with the exception of ल्), when these (न् and अट्) come in contact with each other in the same stanza of the Rig Veda.

The नः of VIII. 3. 7 is understood here : and so also ऋक्षु ॥ The word समानपाद means एकपाद, i. e. when both words are in one and the same Pâda of the verse. Thus परिधीँ रति (Rig. IX. 107. 19) स देवाँ एहवक्षति (Rig. I. 1. 2) देवाँ अच्छादीध्यत् ; महाँ इन्द्रो य ओजसा ॥

Why do we say 'preceded by a long vowel'? Observe अहन्नहिम् ॥ Why do we say "when followed by a vowel or य, व or र'? Observe इन्धान् क्षत्रियान् ॥ Why do we say 'when both words are in the same Pâda of a verse'? Observe यातुधानान् उपस्पृशः ॥

The word उभयथा of the preceding sûtra is understood here also : so that it is an optional rule : and न् remains unchanged also, as आदित्यान् हवामहे आदित्यान् याचिषामहे ॥ See VIII. 3. 3.

नॄन्पे ॥ १० ॥ पदानि ॥ नॄन्, पे ॥

वृत्तिः ॥ नॄनित्येतस्य नकारस्य रुर्भवति पशब्दे परतः ॥

10. रु is optionally substituted for the न् of नॄन् before प् ॥

The अ in प is for the sake of pronunciation only. Thus नॄँः पाहि or नॄंः पाहि ; नॄँः प्रीणीहि or नॄंः प्रीणीहि ॥

Why do we say 'before प्'? Observe नॄन् भोजयति ॥ Some read the anuvṛitti of उभयथा into this sûtra, so that it is an optional one. Thus we have नॄन् पाहि also. The nominative case in नॄन् has the force of Genitive.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GL

स्वतवान्पायौ ॥ ११ ॥ पदानि ॥ स्वतवान्, पायौ ॥

वृत्तिः ॥ स्वतवानित्येतस्य नकारस्य रुर्भवति पायुशब्दे परतः ॥

11. The न् of स्वतवान् is changed to रु before पायु ॥

As स्वत व : पायुरग्ने (Rig. IV. 2. 6). The word is स्वतवस्, the नुम् is added by VII. 1. 83. The word is derived from तु वृद्धौ with the affix असुन् (स्वन्तवो यस्यऽसौ स्वतवान्) ॥

कानाम्रेडिते ॥ १२ ॥ पदानि ॥ कान्, आम्रेडिते ॥

वृत्ति ॥ कानित्येतस्य नकारस्य रुर्भवति आम्रेडिते परतः ॥

12. रु is substituted for the न् of कान् when it is followed by another कान् which is an âmreḍita.

The sûtra might have been कान् कानि ; but the use of the longer form आम्रेडिते shows, that where there is 'doubling', and the word gets the designation of âmreḍita, then the rule applies. Thus काँस्कान् आमन्त्रयते, काँस्कान् भोजयति ; or कांस्कान् &c. When the second कान् is not an âmreḍita, we have कान् कान् पश्यति ? Here one is किं asking question, and the other is used in the sense of contempt. This word is read in the list of कस्कादि (VIII. 3. 48), and hence sûtra VIII. 3. 37, does not apply. Or the स् of समः सुटि (VIII. 3. 5), is understood here, and that स् is enjoined here and not रु ॥ It should not be objected that in the preceding sûtras also स् should be enjoined and not रु ; because in those sûtras रु is appropriate but not so here.

Why do we say 'when an âmreḍita कान् follows'? Observe कान् कान् पश्यति where one is interrogatory and the other denotes contempt (II. 1. 64).

ढो ढे लोपः ॥ १३ ॥ पदानि ॥ ढः, ढे, लोपः ॥

वृत्तिः ॥ ढकारस्य ढकारे लोपो भवति ॥

13. There is elision of ढ् when ढ् follows.

Though this sûtra is read in the division of Grammar which is governed by पदाधिकार, yet this elision takes place only then when the ढ is not at the end of a pada. Thus लीढ from लिह् + त ॥ The ह is changed to ढ by VIII. 2. 31, and the त is first changed to ध by VIII. 2. 40, and then to ढ by VIII. 4. 41. Thus लिढ् + ढ ॥ The first ढ् is elided by this sûtra. Similarly मीढम्, उपगूढम् ॥ The change of ध into ढ by VIII. 4. 41, should be considered as valid and siddha for the purposes of this rule, otherwise this rule will find no scope.

Obj:—It will find scope before that ढ which is primary, as in श्वलिढ् + ढौकते, where ढ of ढौकते is primary.

Ans.—No. Here the first ढ will be changed to ड् by जश् rule (VIII. 2. 39) and so there will be no occasion to elide it. The form will be श्वलिड् ढौकते ॥ Nor is this ढ लोपः rule an apavâda to जश्त्व rule, because it has its scope in लीढ &c. For the जश् rule depends upon one pada, and is antaranga, or being

prior to this the lopa is asiddha with regard to it. Therefore जश्त्व will take place first. Moreover in लिड्+ढ there is similarity of *sounds* (श्रुतिकृतं आनन्तर्यम्); though there may not be theoretical similarity (शास्त्रकृतं आनन्तर्यम्) when the change of ध into ढ by VIII. 4. 41, is considered asiddha. But this theoretical technical dissimilarity will be removed by the express text of the present sûtra. But in श्वलिड् ढौकते there is neither similarity of sounds (śruti kṛtamânantaryam) between ड् and ढ्, nor similarity created by any technical rule ; therefore ढ लोप has no scope here. It is Bahiranga as well as subsequent to जश् rule (VIII. 2. 39), and therefore *doubly* asiddha; and consequently it does not debar the जश् rule. So when ढ् is changed to ड् by जश् rule (VIII. 2. 39) in श्वलिड्, then there remains no sort of ânantarya—neither of śruti nor of śâstra.

रो रि ॥ १४ ॥ पदानि ॥ रः, रि ॥

वृत्तिः ॥ रेफस्य रेफे परतो लोपो भवति ॥

14. र् is elided before a र् ॥

The sûtra is रः रि, and not रोः रि ॥ That is रो रि is the form which रः रि and रोः रि will both assume. रः is the Genitive of र्, and रोः would be the Genitive of रु ॥ The sûtra is not confined to रु only, but to every र् in general including रु ॥ Thus नीरक्तम्, दूरक्तम्, where it is simple र् of निर् and दुर्; and अग्नी रथः, and इन्दू रथः where it is रु (अग्निः रथः, इन्दुः रथः). The lengthening is by VI. 3. 111. The word पदस्य is understood here, and the Genitive here has the force of विशेषण i. e. a quality, or avayava-shashṭhi ; i. e. when रेफ is a *portion* of the pada. Thus a रेफ which is not at the end of a pada is also elided. Had the Genitive been construed as sthâna-shashṭhî, then रेफ would qualify पद, and the rule would mean "र् should be elided before a र् when at the *end* of a word." ॥ See VIII. 1. 16. But we have the elision of the *penultimate* र् in अजर्घर्ड् the second person singular of the Imperfect of the Intensive, and we get the form अजर्घाः ॥ See VIII. 2. 37. So also अपास्पाः from स्पर्ध in Intensive, Imperfect. The reduplicate is lengthened by VII. 4. 83, the शप् is elided, and सिप् is elided by VI. 1. 68, the final ध् is changed to ड् by VIII. 2. 39, and this ड् changed to र् by VIII. 2. 75.

खरवसानयोर्विसर्जनीयः ॥ १५ ॥ पदानि ॥ खर, अवसानयोः, विसर्जनीयः ॥

वृत्तिः ॥ रेफान्तस्य पदस्य खरि परतो ऽवसाने च विसर्जनीयादेशो भवति ॥

15. The Visarjanîya is substituted for र्, before a खर् consonant or when there is a Pause.

Tha word रः is understood. The visarga is the substitute of र् final in a Pada, before surd consonants and sibilants, or at a Pause,

Thus वृक्षश्छादयति (VIII. 3. 34, VIII. 4. 40), प्लक्षश्छादयति, वृक्षस्तरति, प्लक्षस्तरति वृक्षष्ठकारः, प्लक्षष्ठकारः, वृक्षष्टीकते, प्लक्षष्टीकते, वृक्षश्चिनोति, प्लक्षश्चिनोति ॥ Pause:—वृक्षः; प्लक्षः ॥

Who do we say "before a खर् consonant or at a Pause"? Observe अग्निर्नयति, वायुर्नयति, नार्कुटः (नृ कुर्क्यां भवः), नार्पत्यः (नृपतेरपत्यं) ॥ In these two latter,

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

the Vṛiddhi being considered as Bahiranga, and the र् being the result of such Bahiranga Vṛiddhi, is asiddha, and is consequently not changed to visarga.

The word पदस्य is understood here, and the genitive should be construed here as sthâna-sashṭhî, so that for the final र् of a Pada there is visarga, and not for that र् which is not final.

रोः सुपि ॥ पदानि ॥ रोः, सुपि ॥

वृत्तिः ॥ रु इत्येतस्य रेफस्य सुपि परतो विसर्जनीयादेशो भवति ॥

16. Visarjaniya is substituted for the रु called र (and not any other र), before the Locative Plural case-affix सु ॥

Thus पयःसु, सर्पिःषु, यशःसु ॥ The word सुप् is here the Locative Plural affix. Though the र् would have been changed to visarga by the last sûtra also; the making of this a special sûtra is for the sake of niyama. That is, only रु becomes visarga, and not any other र् ॥ Thus गीर्षु, धूर्षु, when the र् is not रु ॥ In पयस् &c, the स् becomes रु by VIII. 2. 66.

भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशि ॥ १७ ॥ पदानि ॥ भो, भगो, अघो, अपूर्वस्य, यः, अशि ॥

वृत्तिः ॥ भो भगो अघो इत्येवंपूर्वस्य अवर्णपूर्वस्य च रो रेफस्य यकारादेशो भवति अशि परतः ॥

17. य् is substituted for the रु called र, when it is preceded by भो, भगो, अघो, अ or आ, before an अश् letter (vowels and soft consonants).

Thus भो अत्र, भगो अत्र, अघो अत्र, भो ददाति, भगो ददाति, अघो ददाति ॥ क आस्ते, कय् आस्ते, ब्राह्मणा ददाति, पुरुषा ददाति ॥ The य् is elided by VIII. 3. 19, 20, 22 &c, With य, the forms will be भोयत्र, भगोयत्र, अघोयत्र ॥

Why do we say 'when preceded by भो &c'? Observe अग्निरत्र, वायुरत्र ॥ Why do we say 'when followed by a letter of अश् pratyâhâra'? Observe वृक्षः, प्लक्षः ॥ No, this is no valid counter-example, because no other word follows the visarga; while some word must follow it because the word sanhitâ (VIII. 2. 108) is understood here.

Ans.—If this be so, then अश् is employed in this sûtra for the sake of subsequent sûtras. Its employment here is superfluous. For letters other than अश् are खर् ॥ Before a खर् letter, the र् will be changed to visarga by VIII. 3. 15; and the यत्व of this rule will be considered as asiddha for the purposes of VIII. 3. 15, so there will necessarily be visarga. Thus अश् serves no purpose in this sûtra, but is for the sake of subsequent ones. Thus in VIII. 3. 22, the word हलि must be qualified by the word अश्, namely those consonants only which are in the class अश् ॥ Before any other consonant there will be no elision of य ॥ Thus वृक्षं वृश्चति = वृक्षवृट् ॥ The denominative verb from this will be वृक्षवयति ॥ A secondary derivative from this root, with the affix

विच् will be वृक्षव् as in वृक्षव् करोति ॥ Here व् would require elision by VIII. 3. 22, before क्, but it is not so because अशि qualifies हलि ॥

Obj.—If so, why is the word हल् used in that sutra VIII. 3. 22, it would have been better to say हशि सर्वेषाम् instead of हलि सर्वेषाम् ॥

Ans.—The word हल् is used in that sutra for the sake of the subsequent sutra VIII. 3. 23, which applies to *all* consonants. Had हशि been used in VIII. 3. 22, then in VIII. 3. 23, हलि ought to have been used.

Moreover अशि is used in this sutra, so that rules VIII. 3. 18, 19 may not apply to वृक्षव् करोति ॥

This sutra applies to रु called र्, therefore not here प्रातरत्र, पुनरत्र ॥

व्योर्लघुप्रयत्नतरः शाकटायनस्य ॥ १८ ॥ पदानि ॥ व्योः, लघुप्रयत्नतरः, शाकटायनस्य ॥

वृत्तिः ॥ वकारयकारयोर्भोभगोअघोअवर्णपूर्वयोः पदान्तयोर्लघुप्रयत्नतर आदेशो भवति, अशि परतः, शाकटायनस्याचार्यस्य मतेन ॥

18. व् and य् (in भगोय् &c and after अ or आ, at the end of a Pada) are pronounced with a lighter articulation before an अश् letter, according to the opinion of Sâkaṭâyana.

That the effort in pronouncing which is very light is called laghu-prayatna-tara. Effort or articulation is a quality of the person who utters and which is the cause of the utterance of a letter. व् and य् of lighter articulation are substituted for the final व् and य् in भोय्, भगोय्, अघोय्, or after an अ or आ ॥ The lighter व् will replace the heavy व्, and so the lighter य् the heavy य् ॥

Thus भोयत्र, भगोयत्र, अघोयत्र, कयास्ते or क आस्ते, अस्मायुद्धर or अस्मा उद्धर, असावादित्यः or असा आदित्यः, द्वावत्र or द्वा अत्र, द्वावानय or द्वा आनय ॥

The lighter articulation results from the relaxation of the muscles and the organs employed in speech. The places of pronunciation are palate &c, the organs are the root, the middle and the tip of the tongue. When the contact of the tongue with the various places is very light, the articulation is laghu prayatna-tara. In fact, य् and व् are to be slurred over.

लोपः शाकल्यस्य ॥ १९ ॥ पदानि ॥ लोपः, शाकल्यस्य ॥

वृत्तिः ॥ वकारयकारयोः पदान्तयोरवर्णपूर्वयोर्लोपो भवति शाकल्यस्याचार्यस्य मतेनाशि परतः ॥

19. व् and य् preceded by अ or आ and at the end of a pada, are elided before an अश् letter, according to the opinion of Sâkalya.

As क आस्ते or कयास्ते, काक आस्ते or काकयास्ते, अस्मा उद्धर or अस्मायुद्धर, द्वावत्र or द्वा अत्र, असावादित्यः or असा आदित्यः ॥

The name of Sâkalya is used to make it an optional rule. Therefore, where there is not the lighter articulation of य् and व् by the last sûtra, there

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

also in the other alternative the fuller sounds of व् and य् are heard. Thus there are three forms, *heavy* व् and य्, *light* व् and य् and *elision* of व् and य् ॥

When व् and य् are preceded by ओ, then there is elision by the next sûtra compulsorily.

ओतो गार्ग्यस्य ॥ २० ॥ पदानि ॥ ओतः, गार्ग्यस्य ॥

वृत्तिः ॥ ओकारादुत्तरस्य यकारस्य लोपो भवति गार्ग्यस्याचार्य्यस्य मतेन अशि परतः ॥

20. य् preceded by ओ is elided, according to the opinion of Gârgya, before an अश् letter.

There can be no व् preceded by ओ, so only य् is taken in explaining the sutra. Thus भो अत्र, भगो अत्र, भो इदम्, भगो इदम् ॥

The making of it a separate sutra, is for the sake of indicating that this is a necessary (*nitya*) rule and not a vibhâshâ rule. The name of Gârgya is used simply *honoris causa* (pujârtha). The elision of laghu - prayatna य्, which VIII. 3. 19 would have otherwise caused, is hereby prohibited. So that laghu pratyatnatara य् does come also. As भो अत्र or भोयत्र, भगो अत्र or भगोयत्र, अघो अत्र and अघोयत्र ॥

According to others every kind of य् (whether heavy or light) is to be elided: and भोयित्र is not valid in their opinion.

उञि च पदे ॥ २१ ॥ पदानि ॥ उञि, च पदे ॥

वृत्तिः ॥ अवर्णपूर्वयोः य्वोः पादान्तयोर्लोपो भवति उञि च पदे परतः ॥

21. व् and य् (preceded by अ or आ, at the end of a pada), and followed by उ, when it is a word, are elided necessarily.

The *particle* उ is a full pada or word. That Particle is meant here by the word उञ्, and not the उञ्, which is a root obtained by the samprasâraṇa of वेञ् ॥ Thus स उ एकविंशतिः, स उ एकाग्निः ॥

Why do we use the word पदे "उ when it is a pada" ? So that the rule may not apply to उञ् the form assumed by वेञ् by samprasâraṇa as तन्वे उतं = तन्वयुतम् ॥ Obj. उञ् could never have meant the form assumed by वेञ्, for the samprasâraṇa of वेञ् is उ, the ञ् is merely indicatory. Moreover the maxim of lakshaṇa-pratipadokta &c, will prevent the inclusion of this उञ् resulting from vocalisation, when there is a separate Particle उञ् ॥

Ans :—The word पदे is used here for the sake of the subsequent sûtras like VIII. 3. 32. So that ङुट् may come before a *word* beginning with a vowel, and not before a vowel which is an affix. Thus there is no double ङ् in परमदण्डिना॥ This is also a *nitya* rule, and not optional. Had it been optional, there would have been no necessity of this aphorism, because VIII. 3. 19, would have been enough.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GL

हलि सर्वेषाम् ॥ २२ ॥ पदानि ॥ हलि, सर्वेषाम् ॥

वृत्तिः ॥ हलि परतो भोभगोअघोअपूर्वस्य यकारस्य पदान्तस्य लोपो भवति सर्वेषामाचार्याणां मतेन ॥

22. (The य् preceded by भो, भगो, अघो, or by अ or आ, being final in a pada, is elided) before a consonant, according to the opinion of all Âchâryas.

Thus भो हसति, भगो हसति, अघो हसति; भो याति, भगो याति अघो, याति, वृक्षा हसन्ति ॥ Though the anuvṛitti of व् and य् both is present here, yet we have taken य only to the exclusion of व् ॥ Because after भो, भगो and अघो there is य् only, and never व्; and व् can come only when preceded by अ or आ: the only example of which given by Grammarians is वृक्षव् करोति (VIII. 3. 17). Here व् is not elided, because the word अशि qualifies the word हलि of this sûtra.

Q.—But व् should be elided in वृक्षव् हसति, because ह is an अश् letter.

Ans.—There is no such example to be found in any standard author. Moreover Patanjali in his commentary on the Pratyâhâra sûtra लण् says that no *words* can end in ह्, य्, ऱ्, व् or ल् ॥ So that the existence of the very word वृक्षव् is doubtful.

The word sarveshâm indicates that VIII. 3. 18, even does not apply, and there is no light articulation, but lopa there too.

मो ऽनुस्वारः ॥ २३॥ पदानि ॥ मः,अनुस्वारः, ॥

वृत्तिः ॥ मकारस्य पदान्तस्यानुस्वार आदेशो भवति हलि परतः ॥

23. The Anusvâra is substituted for म्, at the end of a word, before a consonant.

Thus कुण्डं हसति, वनं हसतिं, कुण्डं याति, वनं याति ॥ The word हलि is understood in this sûtra. Therefore not here, त्वमत्र, किमत्र ॥ The म् must be at the end of pada; therefore not here; गम्यते, रम्यते ॥

नश्चापदान्तस्य झलि ॥ २४ ॥ पदानि ॥ नः,च,अपदान्तस्य, झलि ॥

वृत्तिः ॥ नकारस्य मकारस्य चापदान्तस्यानुस्वारादेशो भवति झलि परतः ॥

24. The Anusvâra is substituted for the न् and म्, not final in a pada, before all consonants, with the exception of Nasals and semi-vowels.

Thus पयांसि, यशांसि, सर्पींषि, धनूंषि with न् (VII. 1. 72); and आक्रंस्यते, आचिक्रंस्यते, अधिजिगांसते with म् ॥

Why do we say 'not final in a Pada'? Observe राजन् शुङ्क्ष्व ॥ Why do we say 'before a झल् consonant'? See रम्यते, गम्यते ॥

मो राजि समः क्वौ ॥ २५ ॥ पदानि ॥ मः, राजि, समः, क्वौ ॥

वृत्तिः ॥ समो मकारस्य मकार आदेशो भवति राजतौ क्विप्प्रत्ययान्ते परतः ॥

25. म् is substituted for the म of सम्, before the word राज् ending with the affix क्विप् ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

Thus सम्राट्, साम्राज्यम् ॥ The substitution of म for म is for the sake of preventing the anusvâra change (cf VII. 1. 40). Why do we say 'before राज्'? See संयत् (VI. 4. 40 Vârt). Why do we say 'of सम्'? Observe किं राट् (V. 4. 70). Why do we say 'ending with क्विप्'? Observe संराजिता, संराजितुम्, संराजितव्यम् ॥

The क्विप् is added by III. 2. 61, the ज् is changed to ष् by VIII. 2. 36, which is changed to ट् at the end of a word, in सम्राट् ॥ साम्राज्यम् is formed by ष्यञ् affix, as it belongs to Brâhmanâdi class.

हे मपरे वा ॥ २६ ॥ पदानि ॥ हे, मपरे, वा ॥

वृत्तिः ॥ हकारे मकारपरे परतो मकारस्य वा मकार आदेशो भवति ॥

वार्त्तिकम्: ॥ यवलपरे यवला वा ॥

26. म् is optionally substituted for म्, before ह्, which itself is followed by a म ॥

The म् may be changed to anusvâra or remain unchanged before a word beginning with ह्म ॥ Thus किं or किम् ह्मलयति, 'what does be cause to shake'? कथं ह्मलयति or कथम्ह्मलयति ॥

Vart:—Before ह्य, ह्व, and ह्ल, the preceding म् may be changed to य, व or ल respectively. Thus किं ह्यः or किँय्ह्यः, 'what does it matter about yesterday'? किं ह्वलयति or किँव् ह्वलयति 'what does he cause to shake'? किं ह्लादयति or किँल् ह्लादयति 'what gladdens'.

नपरे नः ॥ २७ ॥ पदानि ॥ नपरे, नः, ॥

वृत्तिः ॥ नकारपरे हे परतःमकारस्य वा नकारादेशो भवति ॥

27. न् is optionally substituted for म्, when it is followed by ह which has a न् after it.

म् becomes न् before a word beginning with ह्न; as किन् ह्नुते or किं ह्नुते 'what withholds'. कथन्ह्नुते or कथं ह्नुते ॥

ङ्णोः कुक्टुक् शरि ॥ २८ ॥ पदानि ॥ ङ् णोः, कुक्, टुक्, शरि ॥

वृत्तिः ॥ ङकारणकारयोः पदान्तयोः कुक् टुग् इत्येतावागमौ वा भवतः ॥

28. The augment क् is added to a final ङ्, and the augment ट् to a final ण्, before a śibilant, optionally.

Thus प्राङ्क् शेते, or प्राङ् शेते; प्राङ्क् षष्ठः or प्राङ् षष्ठः, प्राङ्क् साये or प्राङ् साये ॥ वण्ट् शेते or वण् शेते ॥

The augments are कुक् and टुक् with an indicatory क्, showing that they are to be added to the end of the prior word (I. 1. 46), and not to the *beginning* of the second word. In sanhita reading, it would have made no difference *practically*, whether these augments were added to the *end* of the first, or the *beginning* of the second. But they are added to the end of the *first*, in order to indicate that VIII. 4. 63, will take effect. Thus we have प्राङ्क् छेते also. This छ change of श would not have taken place had the augment क् been added to

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

ष् of शेते ; because in शश्छोऽटि (VIII. 4. 63) the झय् letter must be at the end of a pada. So that if क् were added to श of शेते, as क्शेते, here too श follows a झय् letter, but this झय् letter (क्) is not at the *end* of a pada, so श will not be changed to छ (VIII. 4. 63). Thus श is not changed to छ in the body of a word, like विरप्शिन् though प् is a झय् letter. पुरा क्रूरस्य विसृपो विरप्शिन् ॥ विरप्शिन्= महत्, formed with the Preposition वि added to the root रप्, with the Uṇâdi affix शिनि ॥

Moreover in प्राङ् साये, the स is not changed to ष by VIII. 3. 59. Had the augment क् been added to साये, as क्साये, the स would have been changed to ष, as प्राङ् क्षाये, for then VIII. 3. 111, would not have applied, as स was no longer at the beginning of a pada.

Moreover in वण्ट् साये, the स् is not changed to ष because of the prohibition of VIII. 4. 42. Had ट् been the augment of साये, as ट्साये, then there would have been the change of स् to ष् by VIII. 4. 41.

डः सि धुट् ॥ २९ ॥ पदानि ॥ डः, सि धुट् ॥

वृत्तिः ॥ डकारान्तात्पदादुत्तरस्य सकारादेः पदस्य वा धुडागमो भवति ॥

29. After a word ending in ड्, there may optionally be added the augment ध् to a word beginning with स् ॥

Thus श्वलिड् त्साये or श्वलिड् साये, मधुलिड् त्साये or मधुलिड् साये ॥

The word डः is to be construed as Ablative singular, and not Genitive singular of ड्, because of the maxim उभयनिर्देशे पञ्चमी निर्देशो बलीयान् ॥

Q.—Why it is धुट् and not धुक्, in other words, why is this augment added to the beginning of the second word and not to the end of the first?

Ans.—This is done in order to prevent the ष्टु change by VIII. 4. 41. But being at the beginning of the second word, VIII. 4. 42 would prevent this change. श्वलिड्त् + साये = श्वलिड्ट्साये, (VIII. 4. 41) but the correct form is श्वलिड् त्साये ॥ For the ह of श्वलिह् is ढ substituted by VIII. 2. 31, which becomes ड् by VIII. 2. 39, for the ध of the augment, त is substituted by VIII. 4. 55, and for ड् there is ट् by the same rule.

नश्च ॥ ३० ॥ पदानि ॥ नः, च ॥

वृत्तिः ॥ नकारान्तात्पदादुत्तरस्य सकारस्य वा धुडागमो भवति ॥

30. After a word ending in न्, धुट् is optionally the augment to a word beginning with स् ॥

Thus भवान् त्साये, महान् त्साये or भवान् साये, महान् साये ॥ The ध् of the augment becomes त् by VIII. 4. 55. This त् is asiddha (VIII. 2. 1), and therefore न् is not changed to रु by VIII. 3. 7. This is the reason why the augment is exhibited as धुट् and not तुट् ॥ In sûtra VIII. 3. 29 तुट् would have done as well but not so here. This view of the Kâśikâ, however, is not approved by Padamanjari. The न् can never be changed to रु here, because न् is followed

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

by स् which is not an अम् letter. The word अम्परे is understood in VIII. 3. 7. In fact, तुट् would have been a better augment.

शि तुक् ॥ ३१ ॥ पदानि ॥ शि, तुक् ॥

वृत्तिः ॥ नकारस्य पदान्तस्य शकारे परतो वा तुगागमो भवति ॥

31. The augment त् may optionally be added to a word ending in न्, when a word beginning with श follows.

Thus भवान्त् च्छेते ॥ The augment is added to the end of the preceding word, and not to the beginning of the second word, in order to change श into छ ॥ In fact, the augment धुट् added to the second would have been as good as तुक्, namely both are त; but then छ change would not have taken place.

Obj.—If this be so, then why न् is not changed to ण्, since it is no longer final in a pada, when तुक् is added to it, in कुर्वन्त् च्छेते ॥

Ans.—This is to be thus explained. The sûtra स्तोः श्चुना श्चुः (VIII. 4. 40) should be divided into two parts, in order to prevent ण change. Thus the first part will be स्तोः श्चुना, which will mean that स and तु followed by श and चु will not cause the change of न to ण ॥ The next sûtra will be श्चुः, which will mean that the preceding स and तु are changed to श and चु respectively.

ङमो ह्रस्वादचि ङमुण्नित्यम् ॥ ३२ ॥ पदानि ॥ ङमः, ह्रस्वात्, अचि, ङमुँट्, नित्यम् ॥

वृत्तिः ॥ ह्रस्वात्परो यो ङम् तदन्तात्पदादुत्तरस्याचो ङमुडागमो भवति नित्यम् ॥ ङणनेभ्यो यथासंख्यं ङणना भवति ॥

32. After a word ending in ङ्, ण् or न् which is preceded by a light vowel, the same consonant ङ्, ण् or न् is added invariably at the beginning of the next word, which commences with a vowel.

The word ङमः is in the Ablative singular here; and ह्रस्वात् qualifies ङमः; and ङम् itself qualifies the word पदस्य understood, and thus there is tadanta-viddhi. Though the word पदस्य (VIII. 1. 16) is in the Genitive singular, yet it should be converted here into Ablative singular, because of its connection with ङमः ॥ अचि is in the Locative singular, but should be construed as Genitive singular here: it is exhibited in the 7th case for the sake of brevity, and of the subsequent sûtras. ङम् is a pratyâhâra meaning ङ, ण and न; and so also ङमुट् is a pratyâhâra containing the three augments ङुट्, णुट् and नुट् ॥

In other words ङ् is augment after ङ्, ण् after ण् and न् after न्; or that these letters are doubled practically. Thus ङुट् is the augment after a word ending in ङ्, as प्रत्यङ्ङास्ते ॥ णुट् is the augment after a word ending in ण्, as

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GL

षण्णास्ते ॥ नुट् is the augment after a word ending in न्, as कुर्वन्नास्ते, कुर्वन्नवोचत्, कृषन्नास्ते, कृषन्नवोचत् ॥

Why do we say 'ending in ङ, ण or न'? See त्वमास्ते ॥ Why do we say 'preceded by a light vowel'? Observe प्राङास्ते, भवानास्ते ॥ Why do we say "followed by a vowel"? Observe प्रत्यङ्करोति ॥

The Mahabhâshya thus comments on this aphorism :—

Vârt:—ङमुटि पदादिग्रहणम् "The ङमुट् augment is added to a vowel which stands at the beginning of a word". So that in दण्डिन्+आ (Ins. Sing.), नुट् is not added to आ, because it is not the beginning of a Pada. Then should this vârtika be held to be necessary? No, because the word पदात् is understood here: so नुट् will not come in दण्डिना ॥ But then it will come in परमदण्डिन्+आ ॥ Because it is a compound of two nouns, and though the case-affixes have been elided, yet दण्डिन् is here a Pada by reason of pratyaya lakshaṇa; and hence there should be नुट् here added to आ ॥ Ans. This is no valid objection. दण्डिन् is not here a Pada, on the maxim उत्तरपदत्वे चापदादिविधौलुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणं न भवति "When an affix has been elided by लुक् or लुप्, the pratyaya-lakshaṇa rule will not apply, when the object of it is to give the designation of Pada to the second member of a compound, with the exception of the rule applying to the beginning of a Pada". Thus in परमदण्डिन् the word दण्डिन् is not treated as a पद, because the rule to be applied is to the *end* here. But the second member of a compound is treated like a pada, when a rule is to be applied to the beginning of a Pada. Thus in दधिसेचौ, the second member सेच् is considered as a Pada for the purposes of the rule सात् पदाद्योः (VIII. 3. 111), and the स is not changed to ष ॥ This view proceeds upon the supposition that the word पदात् governs this sûtra. But the anuvṛitti of पदात् ceased with VIII. 1. 27, as we stated before. How are we then to get out of this difficulty? Are we to make the above vârtika necessary? No: because the anuvṛitti of पदे from VIII. 3. 21 runs into this sûtra. So that the sûtra means अजादौ पदे ङमुड् भवति ॥ "The augment ङमुट् is added to a vowel with which a Pada commences". Not therefore to the case-affix आ in दण्डिना ॥.

मय उञो वो वा ॥ ३३ ॥ पदानि ॥ मयः, उञः, वः, वा ॥

वृत्तिः ॥ मय उत्तरस्य उञो वा वकारादेशो भवति अचि परतः ॥

33. व् is optionally the substitute of the Particle उ, when it is preceded by a मय् consonant (all consonants with the exception of semivowels, sibilants, ह and ञ), and is followed by a vowel.

Thus शमु अस्तु वेदिः or शम्वस्तु वेदिः, तदु उ अस्य रेतः or तद्वस्य रेतः, किमु उ आवपनम or किम्वावपनम् ॥ The उ is a Pragṛihya by I. 1. 14, and therefore would have remained unchanged, this ordains व् optionally. This व being considered asiddha, the म is not changed to anusvâra in किम्वावपनम, शम्वस्तु &c, by VIII. 3. 23.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
1612
संस्कृति मंत्रालय · भारत सरकार

GSL

When this उ is followed by इति, and preceded by a मय् consonant, then by I. 1. 17, it is optionally प्रगृह्य, and it may be replaced by ऊँ ॥ When it is not a pragrihya, then it is changed to व् by यणादेश (VI. 1. 77), or to व् by the present sûtra. In the case of यणादेश व्, there is anusvâra by VIII. 3. 23, as किंविति ॥ When it is a Pragrihya, then it is changed to व् by the present sûtra as किम्विति or किमु इति ॥ So also with ऊँ substitute, where the वँ will be nasal: as किम्वँिति, or ऊँ will remain unchanged, as किम ऊँ इति ॥ Thus we have five forms with इति ॥

विसर्जनीयस्य सः ॥ ३४ ॥ पदानि ॥ विसर्ज्जनीयस्य, सः ॥

वृत्तिः ॥ विसर्जनीयस्य सकार आदेशो भवति खरि परतः ॥

34. स् is the substitute of a visarga, when a hard consonant (खर्) follows.

The word खरि is understood here. Thus वृक्षश्छादयति, प्लक्षश्छादयति, वृक्षष्ठकारः, प्लक्षष्ठकारः, वृक्षस्थकारः, प्लक्षस्थकारः, वृक्षश्चिनोति, प्लक्षश्चिनोति, वृक्षष्टीकते, प्लक्षष्टीकते, वृक्षस्तरति, प्लक्षस्तरति ॥

By VIII. 3. 15, the र् was changed to visarga before a hard consonant, or at the end of a Pause. In the present sûtra, no special cause being mentioned, the स् change would take place, not only before a hard consonant, but at the Pause also, i. e. in वृक्षः, प्लक्षः also. This however, is not the case, because the word संहितायाम् governs this sûtra; so the स् change will be in Sanhitâ only, and not in Pause, moreover we read the anuvṛitti of खरि here and so prevent the स् change in Pause.

शर्प्परे विसर्जनीयः ॥ ३५ ॥ पदानी ॥ शर्प्परे, विसर्जनीयः ॥

वृत्तिः ॥ शर्परे खरि परतो विसर्जनीयस्य विसर्जनीयादेशो भवति ॥

35. The visarga is the substitute of visarga, when it is followed by a hard consonant (खर्) which itself is followed by a sibilant (शर्) ॥

The word शर्परे is a Bahuvrîhi, meaning that which is followed by शर् ॥ In other words, when a sibilant follows a hard consonant, the preceding visarga remains unchanged. Thus शशाः क्षुरम्, पुरुषः क्षुरम्, अद्भिः प्सातम्, वासः क्षौमम्, पुरुषः त्सरुः, घनाघनः क्षोभणश्चर्षणीनाम् ॥

Though the sûtra could have been shortened by saying शर्परे न; yet the longer form is used, in order to indicate that the jihvâmulîya and upadhmânîya changes also do not take place, in cases like अद्भिः प्सातम्, वासः क्षौमम् ॥

वा शरि ॥ ३६ ॥ पदानि ॥ वा, शरि ॥

वृत्तिः ॥ विसर्जनीयस्य विसर्जनीयादेशो वा भवति शरि परे ॥

वार्त्तिकम् ॥ खर्परेशरि वा लोपो वक्तव्यः ॥

36. The visarga is optionally the substitute of visarga, when a sibilant follows.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

As वृक्षः शेते or वृक्षश्शेते, प्लक्षः शेते or प्लक्षश्शेते, वृक्षः षण्डे or वृक्षष्षण्डे, वृक्षः साये or वृक्षस्साये ॥ Cf. VIII. 4. 40, 41, for श् and ष् ॥

Vârt:—When the sibilant is followed by a hard consonant, there is optionally the elision of the preceding visarga. As वृक्षा स्थातारः or वृक्षाः स्थातारः or वृक्षास्स्थातारः ॥

कुप्वोः ≍क≍पौ च ॥ ३७ ॥ पदानि ॥ कुप्वोः, ≍क≍पौ, च ॥

वृत्तिः ॥ कवर्गपवर्गयोः परतो विसर्जनीयस्य यथासंख्यं ≍क≍प इत्येतावादेशौ भवतः ॥

37. ≍क and ≍प are optionally substituted for the visarga, when followed by a hard guttural or a hard labial.

Thus वृक्ष ≍ करोति or वृक्षः करोति, वृक्ष ≍ खनति or वृक्षः खनति, वृक्ष ≍ पचति or वृक्षः पचति, वृक्ष ≍ फलति or वृक्षः फलति ॥ The क and प in ≍ क and ≍ प are for the sake of pronunciation only. The substitutes are the Jihvamûlîya and the Upadhmânîya: two lost sibilants belonging to the class of क and प respectively.

When the rule VIII. 3. 34. does not apply, then this sûtra will apply; and will debar that. But VIII. 3. 35. will not be debarred. As वासः क्षौमम्, अद्भिः≍प्सातम् ॥ There is no vipratishedha between VIII. 3. 35. and 37, because of the asiddhahood of one with regard to the other. (VIII. 2. 1). In fact, every rule in these three chapters stands by itself, and ignores the *existence* of the subsequent rule. Hence VIII. 3. 35 would not have been debarred by VIII. 3. 37.

To get this, some divide this sûtra into two :—(1) कुप्वोः "The visarga is the substitute of visarga before a guttural or labial which is followed by a sibilant." (2) ≍क ≍पौ च The jihvâmûlîya and upadhmânîya are substitutes of a visarga before a guttural and a labial in every other case."

सोऽपदादौ ॥ ३८ ॥ पदानि ॥ सः, अ-पदादौ ॥

वृत्तिः ॥ सकार आदेशो भवति विसर्जनीयस्य कुप्वोरपदाद्योः परतः पाशकल्पककाम्येषु ॥

वार्त्तिकम् ॥ सोऽपदादावित्यनव्ययस्येति वक्तव्यम् ॥ रोरेव काम्ये नान्यस्येति नियमार्थं वक्तव्यम् ॥

वार्त्तिकम् ॥ उपध्मानीयस्य कवर्गे परतः सकार आदेशो भवतीति वक्तव्यम् ॥

38 स is the substitute of a visarga before an affix beginning with a hard guttural or labial.

The word अपदादौ means "when the guttural and labial are not at the beginning of a *word*," in other words, when they stand at the beginning of an affix. This is possible only before the affixes पाश, कल्प, क, and काम्य ॥ Thus पयस्पाशम् (V. 3. 47); पयस्कल्पम्, यशस्कल्पम्, (V. 3. 67), पयस्कं, यशस्कम्, (V. 3. 70); पयस्काम्यति, यशस्काम्यति (III. 1. 9).

Why do we say 'when not at the beginning of a word'? Observe पय≍ कामयते, पय≍पिबति ॥

Vârt:—Prohibition must be stated, when the visarga belongs to an Indeclinable: as, प्रातः कल्पम्, पुनः कल्पम् ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

CSL

Vârt:—The visarga which comes from स् is only changed to स before काम्य, and not any other visarga. As पयस्काम्यति, and यशस्काम्यति ; but not here, गीःकाम्यति धूःकाम्यति ॥

Vârt:—स is the substitute of the Upadhmânîya when followed by a guttural. The root उ×ज् (आर्जवे Tud 20) has Upadhmâniya as its penultimate: though it is written in the Dhâtupâṭha as उब्ज the ब् only represents the प् of ×प, and is not to be pronounced. This ×प is changed to स, when the final ज् is changed to a guttural, as उ स ग, and then this स् is changed to द्, as in अभ्युद्गः, समुद्गः ॥

These words, however, may be derived from the root गम् with the Prepositions अभि, उत्, and सम् उत्, by adding the affix ड ॥

इणः षः ॥ ३९ ॥ पदानि ॥ इणः, षः ॥

वृत्तिः ॥ अपदान्ताविति वर्त्तते । इण उत्तरस्य विसर्जनीयस्य षकारादेशो भवति कुप्वोरपदाद्योः परतः पाशकल्पककाम्येषु ॥

39. ष् is the substitute of that visarga, which is preceded by इ or उ and is followed by an affix beginning with a hard guttural or a labial.

The word अपदान्तौ is understood here also. The affixes meant are the same पाश, कल्प, क, and काम्य ॥ Thus सर्पिष्पाशम्, यजुष्पाशम्, सर्पिष्कल्पम्, यजुष्कल्पम्, सर्पिष्कम्, यजुष्कम् ; सर्पिष्काम्यति, यजुष्काम्यति ॥

Why do we say 'by an *affix*'? Observe अग्निः करोति, वायुः करोति, अग्निः पचति, वायुः पचति ॥

The affix should begin with a guttural or a labial. Therefore not here, सर्पिस्ते, यजुस्ते ॥

In the succeeding sûtras, the anuvṛitti of स from VIII. 3. 39 and of इणः षः from this, are both current. The visarga will be changed to ष if preceded by इ or उ, otherwise it will be स ॥

According to some, this sûtra ordains ष् in the room of the स् taught in the preceding sûtra, and not of visarga: and so also in the following sûtras.

नमस्पुरसोर्गत्योः ॥ ४० ॥ पदानि ॥ नमस्-पुरसोः, गत्योः ॥

वृत्तिः ॥ नमस्पुरस् इत्येतयोर्गतिसंज्ञकयो विसर्जनीयस्य सकारादेशो भवति कुप्वोः परतः ॥

40. For the visarga of नमस् and पुरस् there is substituted स् before a hard guttural or a labial, when these words are Gati (I. 4. 67 and 74).

Thus नमस्कर्त्ता, नमस्कर्तुम्, नमस्कर्त्तव्यम् ; पुरस्कर्त्ता पुरस्कर्तुम्, पुरस्कर्त्तव्यम् ॥

Why do we say "when they are Gati"? Observe पूःकरोति, पुरौ करोति, पुरः करोति ॥ Here पुरः is a noun, Accusative Plural of पूः ॥

नमस् is Gati by I. 4. 74, and पुरस् is Gati by I. 4. 67. The anuvṛitti of अपदान्तौ ceases.

इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य ॥ ४१ ॥ पदानि ॥ इद्-उद्-उपधस्य, च, अ-प्रत्ययस्य ॥

वृत्तिः ॥ इकारोपधस्य उकारोपधस्य चाप्रत्ययस्य विसर्जनीयस्य षकार आदेशो भवति कुप्वोः परतः ॥

वार्त्तिकम् ॥ पुम्मुहुसोःप्रतिषेधो वक्तव्यः ॥

41. ष् is substituted, before a hard guttural or a labial, for the visarga which is preceded by इ or उ, and is not part of an affix.

This applies to the visarga of निर्, दुर्, बहिर्, आविस्, चतुर् and प्रादुस् ॥ Thus निष्कृतम्, निष्पीतम्, दुष्कृतम्, दुष्पीतम्, बहिस्, बहिष्कृतम्, बहिष्पीतम्, आविस्, आविष्कृतम्, आविष्पीतम्, चतुष्कृतम्, चतुष्कपालम्, चतुष्कन्दलम्, चतुष्कलम, प्रादुष्कृतम्, प्रादुष्पीतम् ॥

Why do we say 'when not belonging to an affix'? Observe अग्निः करोति, वायुः करोति ॥ How do you explain मातुः करोति, पितुः करोति? For here in पितुः &c, the स् of the affix is elided by VIII. 2. 24, and the र् of पितुर्+स् is changed to visarga; this is not the visarga of an affix, and ought to be changed to ष ॥

Ans.—The inclusion of the word भ्रातुष्पुत्रः in Kaskâdi class (VIII. 3. 48) indicates by implication, that ष change does not take place of this visarga in पितुः, मातुः &c: the only exception being भ्रातुः ॥ The reason of this may be that the visarga here does not follow a simple उ, but an ekâdeśa उ (VI. 1. 111).

Vârt:—Prohibition must be stated in the case of पुम् and मुहुस्; as पुंस्कामा, मुहुस्कामा ॥

Vârt:—वृद्धिभूतानां षत्वं वक्तव्यम् । The visarga is changed to ष even when इ or उ are vṛiddhied; as नैष्कुल्यम्, दौष्कुल्यम् ॥

Vârt:—प्लुतानां तादौ च ॥ The visarga is changed to ष even when इ or उ are pluta, and then before dentals as well as gutturals and labials. Thus निइ३ष्कुलम्, दुइ३ष्कुलम् (VIII. 2. 86 for pluta). दुइ३ष्पुरुषः, बहीइ३ष्टः ॥

These last two vârtikas may be dispensed with, because Vṛiddhi and Pluta are Bahiranga change, and so the visarga will be changed to ष in these cases also by the sûtra itself; except so far as त is concerned.

तिरसोन्यतरस्याम् ॥४२ ॥ पदानि ॥ तिरसः, अन्यतरस्याम् ॥

वृत्तिः ॥ तिरसो विसर्जनीयस्यान्यतरस्यां सकारादेशो भवति कुप्वोः परतः ॥

42. The visarga of the Gati तिरस् is optionally changed to स before a hard guttural or a labial.

Thus तिरस्कर्त्ता, तिरस्कर्त्तुम्, तिरस्कर्त्तव्यम्, or तिरः कर्त्ता, तिरः कर्त्तुम्, तिरः कर्त्तव्यम् ॥ The word गतेः is understood here also. Therefore no option is allowed here, तिरः कृत्वा काण्डं गतः, where तिरस् does not mean 'disappearance'. (I. 4. 72).

द्विस्त्रिश्चतुरिति कृत्वोर्थे ॥ ४३ ॥ पदानि ॥ द्विः-त्रिः-चतुर्, इति, कृत्वोर्थे ॥

वृत्तिः ॥ ष इति संबध्यते । द्विस् त्रिस् चतुर् इत्येतेषां कृत्वोर्थे वर्त्तमानानां विसर्जनीयस्य षकार आदेशो भवति अन्यतरस्यां कुप्वोः परतः ॥

43. ष् is optionally the substitute of the visargas of द्विस्, त्रिस् and चतुर् when they are used as Numeral adverbs, (before a hard guttural and labial).

The affix सुच् (स्) is added to the three words dvi, tri and chatur in the sense of kṛtvasuch by V. 4. 18.

As द्विः करोति or द्विष्करोति, त्रिः करोति or त्रिष्करोति, चतुः करोति or चतुष्करोति, द्विः पचति or द्विष्पचति, त्रिः पचति or त्रिष्पचति, चतुः पचति or चतुष्पचति ॥

Why do we say 'when used in the sense of kṛitvasuch or Numeral adverbs'? Observe चतुष्कपालम्, चतुष्कण्टकम्, where ष is compulsory by VIII. 3. 41. चतुर्षु कपालेषु संस्कृतः (IV. 2. 16 and IV. 1. 88). This sûtra is an example of ubhayatra-vibhâshâ. With regard to चतुर् the visarga is a non-affix visarga, and hence VIII. 3. 41, would have made ष compulsory, this makes it optional. With regard to द्विस् and त्रिस् the visarga is that of an affix (सुच् or स् V. 4. 18), and hence VIII. 3. 41, would not have applied. Thus with regard to चतुर् it is a Prâpta-vibhâshâ, and with regard to द्विस् and त्रिस् it is an Aprâpta-vibhâshâ.

Why have we used the words 'dvis, tris and chatur'? Objector's answer: so that the rule may not apply to पंचकृत्वः करोति, the visarga of kritvasuch (V. 4. 17) is not changed to ष् ॥

The anuvṛitti of उ and इ is understood here from VIII. 3. 41: so that the visarga must be preceded by इ and उ for the application of this rule. In पञ्चकृत्वः the visarga is preceded by अ, and so there is no applicability of this rule.

In fact, by reading the anuvṛitti of इदुदुपधा into this sûtra, and qualifying the visarga by the further epithet of 'belonging to a *word* that has the sense of kṛitvasuch'; we may dispense with the words द्विस्त्रिश्चतुरिति from the sûtra. The simple sûtra कृत्वार्थे would have been enough. For there are no other Numerals that have a penultimate इ or उ, except these three. The chief objection to this view is, that in चतुर् the visarga is not the *affix* सुच्, but a portion of the word (See V. 4. 18): so the rule would not apply to chatur, if this word were not expressly mentioned.

The various objections and their solutions are given in the following verses.

कृत्वसुजर्थे षत्वं ब्रवीति कस्माच्चतुष्कपाले मा
षत्वं विभाषया भून्नतु सिद्धं तत्र पूर्वेण ॥
सिद्धे ह्ययं विधत्ते चतुरः षत्वं यदापि कृत्वोर्थे ॥
लुप्ते कृत्वोर्थीये रेफस्य विसर्जनीयो हि ॥
एवं सति त्विदानीं द्विस्त्रिश्चतुरित्यनेन किं कार्यम् ॥
अन्यो हि नेदुदुपधः कृत्वोर्थः कश्चिदप्यस्ति ॥
अक्रियमाणे ग्रहणे विसर्जनीयस्तदा विशेष्येत ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GL

चतुरो न सिध्यति तथा रेफस्य विसर्जनीयो हि ॥
तस्मिंस्तु क्रियमाणे युक्तं चतुरो विशेषणं भवति ॥
प्रकृतं पदं तदन्तं तस्यापि विशेषणं न्याय्यम् ॥

Kârikâ :—कृत्वसुजर्थे षत्वं ब्रवीति कस्मात्? Why does the author teach षत्व when these words have the sense of Numeral-adverbs? In other words, why the word कृत्वोर्थे is used at all in the sûtra? There is no necessity of using it at all, because द्विस्, त्रिस् are clearly adverbs as they are formed by the affix सुच् (V. 4. 18) and चतुर् being read in their company will also denote the *adverb* chatur, in which सुच् has been elided (V. 4. 18). So that all these three words are सुच्-formed, and all सुच्-formed words have the sense of Kṛtvasuch. One answer to this is that the rule of साहचर्य does not always hold good, as in दीधीवेवीटाम् (I. 1.6), the words दीधी and वेवी are verbs, while इट् is an augment. Though therefore द्विस् and त्रिस् are kṛtvortha words, yet चतुर् need not be so: and may be a simple Numeral. *Ans.* चतुष्कपाले मा षत्वं विभाषया भूत् ॥ The word कृत्वोऽर्थे is employed to indicate that there should be no optional षत्व in चतुष्कपालं ॥ The षत्व here is compulsory by VIII. 3. 41. *Q.* ननु सिद्धं तत्र पूर्वेण ॥ Well this would be valid by the previous sûtra (VIII. 3. 41). That is, let in चतुष्कपाल also there be optional षत्व, as चतुःकपाल and चतुष्कपाल ॥ Now rule VIII. 3. 41 will apply to चतुःकपाल and will change this visarga to ष, so that with regard to चतुष्कपाल, we shall have *always* ष ॥ *Ans.* सिद्धे ह्ययं विधत्ते चतुरः षत्वं यदापि कृत्वोर्थे, लुप्ते कृत्वोर्थीये रेफस्य विसर्जनियो हि । If VIII. 3. 41 be considered as applying here (siddha), then when the affix सुच् is elided after चतुर्, and the र is changed to visarga, then the adverb चतुः also ends with a non-affix visarga, and will come under the compulsory षत्व rule of VIII. 3. 41; for though we may have optionally two forms as चतुः करोति and चतुष्करोति, by the present sûtra, yet in the former the visarga would be changed to ष by VIII. 3. 41. Hence the necessity of employing the word कृत्वोऽर्थे ॥ *Q.* But we say that the र् in the adverb चतुर् is that of सुच्, thus चतुर्+स्=चतुर्+र् (VIII. 2. 66)=चतु+र् (the first र् is elided by VIII. 3. 14)=चतुर्; and that this र् when changed to visarga, will be an affix-visarga and so VIII. 3. 41 will not apply to the *adverb* चतुर् ॥ *Ans.* No. For उ would require to be lengthened by VI. 3. 111. and the form would be चतूर् ॥

एवं सति त्विदानीं द्विस्त्रिश्चतुरित्यनेन किं कार्यम् ॥ If this be so, then what is the purpose served by using the words द्विस् त्रिश्चतुरिति in the aphorism? The simple sûtra कृत्वोऽर्थे would have been enough. Because (अन्योहि नेदुदुपधः कृत्वोर्थः कश्चिदस्त्यस्ति) there are no other numeral adverbs than these three which have a penultimate इ or उ ॥

अक्रियमाणे ग्रहणे विसर्जनीयस्तदा विशेष्येत । If we do not use the words dvis, tris, chaturiti in the sûtra, then the word kṛtvorthe would qualify the word visarga, and the sûtra would mean "the visarga of an affix which has the sense of kṛitvasuch is changed optionally to ष" ॥ The result of this will be

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

that (चतुरो न सिध्यति तथारेफस्य विसर्जनीयोहि) it will not apply to चतुः where the visarga is that of र् and not of the affix सुच् ॥

Therefore by using dvis &c, the word कृत्वोर्थे would qualify चतुर् (तस्मिन् तु क्रियमाणे युक्तं चतुरो विशेषणं भवति) ॥

Ans.—प्रकृतं पदं तदन्तं तस्यापि, विशेषणं नाध्यम् ॥ Though we may not use dvis &c, the word kṛtvortha will not qualify visarga, but will qualify the word पद whose context runs here; and the rule of तदन्त will apply; so that the sûtra कृत्वोऽर्थे will mean, पदस्य कृत्वोर्थे वर्त्तमानस्य यो विसर्जनीयः, तस्य सकारः षकारो व ॥ "The visarga of that word which is employed in the sense of a Numeral adverb, is optionally changed to स् or ष् before a guttural or a labial, provided that such visarga is preceded by इ or उ".

The above is the opinion of Patanjali, who considers the words dvis &c, as redundant. The Kâśikâ however controverts this opinion. According to him, if these words were not used in the sûtra, then the mere sûtra कृत्वोऽर्थे would be insufficient for the visarga of चतुः though used as an adverb, the षत्व will be compulsory by VIII.3.41; for the present sûtra will be considered as asiddha or non-existent for the purposes of VIII. 3. 41, (See VIII. 2. 1). But this however may be answered by saying that the rule of पूर्वत्रासिद्धम् applies in these chapters, with this modification, one subject-matter is considered as asiddha with regard to another subject-matter gone before; but one aphorism is not considered asiddha with regard to a previous aphorism, when belonging to the same subject matter. (प्रकरणे प्रकरणमसिद्धं न योगे योगः) ॥ Therefore the present sûtra VIII. 3. 43, would not be considered asiddha with regard to VIII. 3. 41. Or the present sûtra may be considered as an apavâda to VIII. 3. 41: and an apavâda is never asiddha with regard to an utsarga.

इसुसोः सामर्थ्ये ॥ ४४ ॥ पदानि ॥ इस्-उसोः, सामर्थ्ये ॥

वृत्तिः ॥ इस् उस् इत्येतयोर्विसर्जनीयस्यान्यतरस्यां षकारादेशो भवति सामर्थ्ये कुप्वोः परतः ॥

44. For the visarga of words ending in इस् and उस्, before a hard guttural or labial, there is optionally substituted ष, when the two words stand in correlation with one another.

The ष is understood here. Thus सर्पिष्करोति or सर्पिः करोति, यजुः करोति or यजुष्करोति ॥

Why do we say 'when the two words are correlated'? Observe तिष्ठतु सर्पिः, पिब त्वमुदकम्, where सर्पिः is not in construction with पिब, but with तिष्ठतु ॥

The word सामर्थ्य here means व्यपेक्षा or mutual relation of two words; and not "having the same meaning", or it may mean both. In fact सामर्थ्य is equivalent to आकाङ्क्षा i. e. the syntactical want of another word to complete the sense. It does not here mean 'compound'. For it being a पदविधिः the word समर्थः is

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA · सत्यमेव जयते

GL

understood here (समर्थः पदविधिः II. 1. 1). The employment of the word सामर्थ्य here indicates that it is a different sâmarthya from that of II. 1. 1. It does not denote एकार्थीभावः or ऐकार्थ्य which is the sâmarthya of compounds where *two* or *more* words denote *one* object. The sâmarthya here means vyapekshâ, which is thus defined नानाभूतयोः, पदार्थयो र्यौ शब्दौ वर्त्तेते, तयो र्यो योगः "the syntactical union of two words expressing two different ideas".

नित्यं समासे ऽनुत्तरपदस्थस्य ॥ ४५ ॥ पदानि ॥ नित्यम्, समासे, अनुत्तर पदस्थस्य ॥

वृत्तिः ॥ इसुसोरिति वर्त्तते । समासविषये इसुसोर्विसर्जनीयस्यानुत्तरपदस्थस्य नित्यं षत्वं भवति कुप्वोः परतः ॥

45. The visarga of an इस् or उस्-ending word, which is not preceded by any other word, is invariably changed to ष् in a compound, when followed by a hard guttural or labial.

The words इस् and उस् are understood here. Thus सर्पिष्कुण्डिका, धनुष्कपालम्, सर्पिष्पानम्, धनुष्फलम् ॥

Why do we say when it is not preceded by another word? Observe परमसर्पिः कुण्डिका, परमधनुः कपालम् ॥ The option even of the last sûtra does not apply to these examples.

Q,—The word सर्पिस् is derived from the root सृप् by adding the Uṇâdi affix इसि (Uṇ II. 109), and यजुस् by the Uṇâdi affix उसि (Uṇ II. 117), therefore on the maxim प्रत्ययग्रहणे &c, the word इसुसोः would denote the mere forms सर्पिस् and यजुस् and not forms like परमसर्पिस् &c. then what is the necessity of employing the word अनुत्तरपदस्थस्य in the sûtra?

The very employment of the word anuttara-pada-sthasya in this sûtra, is an indicator (jñâpaka), that the restriction of the following maxim does not apply with regard to the affixes इस् and उस् : प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स विहित स्तदादे-स्तदन्तस्य ग्रहणम् "an affix denotes, whenever it is employed in Grammar, a word-form which begins with that to which that affix has been added and ends with the affix itself". This maxim not applying, we have परमसर्पिष्करोति or परमसर्पिः करोति by the previous sûtra VIII. 3. 44.

Q.—Why is not there option in the case of compounds also by the previous sûtra?

Ans :—Because the word सामर्थ्य there means व्यपेक्षा, and therefore does not apply to compounds.

अतः कृकमिकंसकुम्भपात्रकुशाकर्णीष्वनव्ययस्य ॥ ४६ ॥ पदानि ॥ अतः, कृ-कमि-कंस-कुम्भ-पात्र-कुशा-कर्णीषु, अन्-अव्ययस्य ॥

वृत्तिः ॥ अकारादुत्तरस्य अनव्ययविसर्जनीयस्य समासेऽनुत्तरपदस्थस्य नित्यं सकारादेशो भवति कृ कमि कंस कुम्भ पात्र कुशा कर्णी इत्येतेषुपरतः ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

CSL

46. For the visarga of a word ending in अस्, with the exception of an Indeclinable, स् is substituted in a compound, when a form of कृ and कम्, or the words कंस कुम्भ, पात्र, कुशा and कर्णी follow, and the first word is not preceded by another word.

Thus कृः—अयस्कारः, पयस्कारः (III. 2. 1) कम्ः—अयस्कामः, पयस्कामः, कंसः—अयस्कंसः, पयस्कंसः, कुम्भः,-अयस्कुम्भः पयस्कुम्भः ॥ So also अयस्कुम्भी पयस्कुम्भी, on the maxim प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं भवति ॥ पात्रः—अयस्पात्रम्, पयस्पात्रम्, अयस्पात्री, पयस्पात्री ॥ कुशाः—अयस्कुशा, पयस्कुशा ॥ कर्णीः—अयस्कर्णी, पयस्कर्णी ॥ The form शुनस्कर्णः belongs to Kaskâdi class (VIII. 3. 48).

Why do we say अतः "a visarga preceded by short अ, or the visarga of the word ending in अः"? See गीःकारः, धूःकारः ॥ Why do we say 'preceded by *short* अ'? Observe भाःकरणम् ॥ The form भास्करः belongs to Kaskâdi class (VIII. 3. 48). See also III. 2. 2.

Why do we say "with the exception of an Indeclinable"? Observe स्वःकारः, पुनःकारः॥

The word समासे is understood here also. Therefore not here; यशः करोति पयः करोति, यशः कामयते ॥

The word अनुत्तरपदस्थस्य is also to be read in this. Therefore not here, परमपयः कारः, परमपयः कामः ॥

Q. The word कंस need not have been taken, because it is a form of the root कम्, since it is derived from कम् by adding the Uṇâdi affix स (III. 62 Uṇ)?

Ans.—The employment of कंस indicates the existence of the following maxim :—उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि "Words which end with उण् &c. are crude-forms that do not undergo or cause such operations as would depend on their etymological formation."

अधः शिरसी पदे ॥४७॥ पदानि ॥ अधः-शिरसी, पदे ॥

वृत्तिः ॥ अधस् शिरस् इत्येतयोर्विसर्जनीयस्य समासेऽनुत्तरपदस्थस्य सकार आदेशो भवति पदशब्दे परतः ॥

47. For the visarga of अधस् or शिरस् when not preceded by another word, and followed by the word पद in composition with it, there is substituted स् ॥

Thus अधस्पदम्, शिरस्पदम् ॥ अधस्पदी, शिरस्पदी ॥

The word समासे is understood in this, therefore not here अधः पदम् ॥

The word अनुत्तरपदस्थस्य is also understood here. Therefore not in the following परमशिरः पदम् ॥

The word अधस्पदम् is a compound formed under Mayûravyansakâdi class.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA · सत्यमेव जयते · संस्कृति मंत्रालय · भारत सरकार

कस्कादिषु च ॥ ४८ ॥ पदानि ॥ कस्कादिषु, च ॥

वृत्तिः ॥ कस्क इत्येवमादिषु च विसर्जनीयस्य सकारः षकारो वा यथायोगमादेशो भवति कुप्वोः परतः ॥

48. स or ष is substituted for the visarga, before a hard guttural and labial in the words कस्क and the rest.

This is an Apavâda to Sûtra VIII. 3. 37. ष् is substituted after इ or उ, and स् everywhere else. Thus कस्कः, 2. कौतस्कुतः (with अण् of कुत आगतः). 3. भ्रातुष्पुत्रः (VI. 3. 23) 4. शुनस्कर्णः (VI. 3. 21) 5. सद्यस्कालः; 6. सद्यस्क्री (from क्री 'to buy' with the affix क्विप्, because it belongs to Sampadâdi class.) 7. साद्यस्कः (from सद्यस्क्री in the sense of तत्रभवः क्रतुः). 8. कांस्कान् (the स् is by VIII. 3. 12). 9. सर्पिष्कुण्डिका, 10. चतुष्कपालम्, 11. धनुष्कपालम् 12. बर्हिष्पूलम्, 13. यजुष्पात्रम् ॥ "The words 9 to 13 are exceptions to VIII. 3. 45, so that there might be ष, even when सर्पिस् &c are preceded by another word. Thus परमसर्पि ष्कुण्डिका ॥ The counter-example then to VIII. 3. 45 will be परमसर्पिः फलम् ॥" This is the opinion of the Pârâyaṇikâs. But in the Mahâbhâshya, the counter-example under VIII. 3. 45 is परमसर्पिः कुण्डिका ॥ Another reason why these words are listed here, is that ष change will take place, even where there is no correlation or vyapekshâ. As तिष्ठतु सर्पिष्कुण्डिकां आनय ॥ So also when there is correlation, as इदं सर्पिष्कुण्डिकायाः ॥ Here सर्पिस् is an incomplete word. The ष change, will take place even where there is no compounding. Where there is no compounding, and there is complete want of correlation, even there the ष will invariably come. And where there is correlation, but no compounding there the ष would have been optional by VIII. 3. 44, but it becomes invariable here, on account of these words being so listed. Thus we have these cases: (1) Without correlation, as तिष्ठतु सर्पिष्कुण्डिकामानय ॥ (2) Where there is correlation, as इदं सर्पिष्कुण्डिकायाः ॥ (3) Where there is composition, as सर्पिष्कुण्डिका ॥ (4) Where there is no composition and no correlation even, as, in example (1). (5) Where there is correlation but no compounding as in example (2). In all these cases there is ष *invariably* in case of these words. 14. अयस्काण्डः, 15. मेदस्पिण्डः ॥ अविहितलक्षण उपचारः कस्कादिषु द्रष्टव्यः ।

Every change of visarga to स or ष, must be referred to Kaskâdi class, if not governed by any other rule. Thus this is an Akṛtigaṇa. Upachâra is the name of स् and ष् which replace the visarga.

The Pârâyaṇa is of two sorts, Dhâtu-Par, and Nâma-Par. Those who devote themselves in committing to memory and reciting these are Pârâyanikas.

छन्दसि वा ऽप्राम्रेडितयोः ॥ ४९ ॥ पदानि ॥ छन्दसि, वा, अ-प्र-आम्रेडितयोः ॥

वृत्तिः ॥ छन्दसि विषये विसर्जनीयस्य वा सकारादेशो भवति कुप्वोः परतः प्रशब्दं आम्रेडितं वर्जयित्वा ॥

49. स may optionally be substituted for the

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
1622

GSL

visarga before a hard guttural and labial, in the Chhandas; but neither before प्र, nor before a doubled word.

Thus अयः पात्रम् or अयस्पात्रम् ॥ This is an example of non-compounds. In compounds, the स change is compulsory by VIII. 3. 46: because the option of the present sutra is asiddha there, and it finds its scope in cases other than compounds. If the maxim प्रकरणे प्रकरणमसिद्धं न योगे योगः be applied, then the two sutras VIII. 3. 46 and VIII. 3. 49 belong to the same प्रकरणं and one is not asiddha with regard to the other. Then we could give examples of compounds also under this sutra: but then such compounds will also be governed by VIII. 3. 46, and so the स would be compulsory.

विश्वतस्पात्रम् or विश्वतः पात्रम्, here the word विश्वतः is an Indeclinable and hence the rule VIII. 3. 46, does not apply to it. उरु णः कारः or उरु ण स्कारः ॥ Here नस् is substituted for अस्मद्, and then the न is changed to ण by VIII. 4. 27. The word कारः is a घञ् formed word.

Why do we say "not before प्र and a doubled word'? Observe अग्निः प्र विद्वान् (Av. V. 26. 1), पुरुषः पुरुषः परि ॥

In सूर्यरश्मिर्हरिकेशः पुरस्तात् (Rig. X. 139. 1), स नः पावकः (Rig. I. 12. 10), the स change has not taken place, as all rules are optional in the Vedas.

कःकरत्करतिकृधिकृतेष्वनदितेः ॥ ५० ॥ पदानि ॥ कः-करत्-करति-कृधि-कृतेषु, अन्-अदितेः ॥

वृत्तिः ॥ कः करत् कराति कृधि कृत इत्येतेषु परतः अनदितेर्विसर्जनीयस्य सकारादेशो भवति छन्दसि विषये ॥

50. The visarga is changed to स् in the Chhandas, before कः, करत्, करति, कृधि and कृतः but not so the visarga of अदितिः ॥

Thus विश्वतस्कः ॥ कः is the Aorist of कृ, the च्लि has been elided by II. 4. 80: the ऋ of कृ is gunated before the affix तिप्, thus we have करत्, the त् is elided by VI. 1. 68; and the augment अट् is not added by VI. 4. 75. Similarly विश्वतस्करत् ॥ Here also करत् is the Aorist of कृ, with अङ् by III. 1. 59. पयस्करति, here करति is the लट् of कृ; शप् is added instead of उ, as a Vedic anomaly. उरणस्कृधि, here कृधि is the Imperative of कृ, the सि is changed to हि, the vikarana is elided, and हि changed to धि by VI. 4. 102. See VIII. 4. 27, for the change of न to ण ॥ सदस्कृतम्, here कृतम् is Past Participle of कृ ॥

Why do we say 'but not of अदितिः'? Observe यथा नो अदितिः करत् (Rig. I. 43. 2).

पञ्चम्याः परावध्यर्थे ॥ ५१ ॥ पदानि ॥ पञ्चम्याः, परौ, अध्यर्थे ॥

वृत्तिः ॥ छन्दसित्येव । पञ्चमीविसर्जनीयस्य सकारादेशो भवति परौ परतः अध्यर्थे ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

51. The visarga of the Ablative case is changed to स् before परि meaning 'over'.

The word Chhandas is understood here also. Thus दिवस्परि प्रथमं जज्ञे (Rig X. 45. 1) अग्निर्हिमवतस्परि ॥ दिवस्परि, महस्परि ॥

Why do we say 'of the Ablative'? Observe अहिरिव भोगैः पर्येति बाहुम् ॥ Why do we say "before परि"? See एभ्योवा एतल्लोकेभ्यः प्रजापतिः समैरयत् ॥ Why do we say 'when परि means 'over'? See दिवः पृथिव्याः पर्योज उद्भृतम् (Rig. VI. 47. 27). Here परि has the sense of "on all sides".

पातौ च बहुलम् ॥ ५२ ॥ पदानि ॥ पातौ, च बहुलम् ॥

वृत्तिः ॥ पातौ च धातौ परतः पञ्चमीविसर्जनीयस्य बहुलं सकार आदेशो भवति छन्दसि विषये ॥

52. स may diversely be substituted for the visarga of the Ablative before the verb पातु in the Chhandas.

Thus दिवस्पातु, राज्ञस्पातु ॥ Sometimes, the change does not take place, as परिषदः पातु ॥

षष्ठ्याःपतिपुत्त्रपृष्ठपारपदपयस्पोषेषु ॥ ५३ ॥ पदानि ॥ षष्ठ्याः-पति-पुत्र-पृष्ठ-पार-पद पयस्-पोषेषु ॥

वृत्तिः ॥ षष्ठीविसर्जनीयस्यसकारादेशो भवति पति पुत्र पृष्ठ पार पद पयस् पोष इत्येतेषु परतः छन्दसि विषये ॥

53. For the visarga of the Genitive, there is substituted स् in the Vedas, before पति, पुत्र, पृष्ठ, पार, पद, पयस्, and पोष ॥

Thus वाचस्पतिं विश्वकर्माणमूतये, (Rig. x. 81. 7), दिवस्पुत्राय सूर्याय, दिवस्पृष्ठे धावमानं सुपर्णम्, अगन्म, तमसस्पारम्, इडस्पदे समिध्यसे, सूर्ये चक्षु र्दिवस्पयः, रायस्पोषं यजमानेषु धत्तम् ॥

Why do we say 'after a genitive case'? See मनुः पुत्रेभ्यो दायं व्यभजत् ॥

इडाया वा ॥ ५४ ॥ पदानि ॥ इडायाः, वा ॥

वृत्तिः ॥ इडायाः षष्ठीविसर्जनीयस्य वा सकार आदेशो भवति पत्यादिषु परतश्छन्दसि विषये ॥

54. स is optionally substituted for the visarga of इडायाः, before पति &c, (VIII. 3. 53.) in the Chhandas.

Thus इडायाः पतिः or इडायास्पतिः इडायास्पुत्त्रः । इडायाः पुत्त्रः । इडायास्पृष्ठम् । इडायाः पृष्ठम् । इडाया स्पारम्, इडायाः पारम् । इडायास्पदम् । इडायाः पदम् । इडायास्पयः । इडायाः पयः । इडायाः पोषम् । इडायास्पोषम् ॥

अपदान्तस्य मूर्द्धन्यः ॥ ५५ ॥ पदानि ॥ अ-पदान्तस्य, मूर्द्धन्यः ॥

वृत्तिः ॥ अपदान्तस्येति मूर्द्धन्य इति चैतदधिकृतं वेदितव्यम् । आपादपरिसमाप्तेः ॥

55. Upto the end of the Pâda, is throughout to be supplied the following: "A cerebral letter is substituted always in the room of ——, when this letter does not stand at the end of a word".

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA · संस्कृति मंत्रालय · भारत सरकार

GSL

Here ceases the Padâdhikâra which commenced with VIII. 1. 16. The two words अपदान्तस्य 'not final in a pada', and मूर्द्धन्यः 'cerebral' exert a governing influence on all sûtras upto the end of this chapter. Thus VIII. 3. 59, teaches "of an affix and a substitute". The whole of the present sûtra should be read there to complete the sense: i.e. "a cerebral sound is substituted always in the room of the स of an affix and of the स which is a substitute, when it does not stand at the end of a word'. Thus सिषेव, सुष्वाप, आग्निषु, वायुषु ॥

Why do we say 'not final'? See अग्निस्तत्र, वायुस्तत्र ॥ Though the anuvritti of ष was understood here, yet the employment of the word 'cerebral' is for the sake of ढ; as अकृढ्वम्, चकृढ्वे (VIII. 3. 78).

सहेः साढः सः ॥ ५६ ॥ पदानि ॥ सहेः, साढः, सः ॥

वृत्तिः ॥ सहेर्धातोः साड्रूपस्य यः सकारस्तस्य मूर्द्धन्य आदेशो भवति ॥

56. ष् is substituted for the स् in साह, when this occurs in the form of साड् (साढ्) ॥

Thus जलाषाड्, तुराषाट्, पृतनाषाड् ॥ साड् is derived from सह् by the affix ण्वि (III. 2. 63), there is vriddhi of the penultimate, the ह is changed to ढ (VIII. 2. 31). and the upapada is lengthened (VI. 3. 137).

साढः सः would have been enough, for there is no other form साड् except this derived from सह्; why then the word सहेः is used in the sûtra? There is another form साड् not derived from सह् ॥ Thus सह डेन वर्त्तते = सडः, सडस्य अपत्यं = साडिः ॥ He in whose name there is the letter ड is called सड; as षुड ॥

Why do we say 'in the form of साड्'? The rule will not apply when the form is साह, as जलासाहम्, तुरासाहम् ॥ Why do we say सः "for the स"? So that the आ of साड् may not be changed to cerebral: the ड् is already cerebral.

इण्कोः ॥ ५७ ॥ पदानि ॥ इण् कोः ॥

वृत्तिः ॥ इण्कोरित्येतदधिकृतं वेदितव्यम् । इत उत्तरं यद्वक्ष्यामः इणः कवर्गाच्चेत्येवं तद्वेदितव्यम् ।

57. From this, upto the end of the chapter, should be supplied in every sûtra, the following:—"when a vowel (with the exception of अ or आ), or a र or a guttural precedes".

The word इण is a pratyâhâra formed with the second ण् of लण् ॥ It includes all vowels and semivowels except अ and आ ॥ Of the semi-vowels र् is only efficient: so that only is taken in the translation. कु means the letters of the क class. Thus इण्कोः is supplied in VIII. 3. 59, to complete the sense. Thus सिषेव, सुष्वाप, अग्निषु, वायुषु, कर्तृषु, हर्तृषु, गीर्षु, धूर्षु, वाक्षु, त्वक्षु ॥

Why do we say "when preceded by इण् or कु"? Observe दास्यति, असौ ॥ Here the affix स of स्यति, and the substitute स in असौ (VII. 2. 106) are not changed to ष ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेपि ॥ ५८ ॥ पदानि ॥ नुम, विसर्जनीय-शर्व्यवाये, अपि ॥
वृत्तिः ॥ नुम्व्यवायेपि विसर्जनीयव्यवायेपि शर्व्यवायेपि इण्कोरुत्तरस्य सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति ॥

58. The substitution of ष् for स् takes place then also, when the augment न् (नुम्), the visarjanîya or a sibilant occurs between the said इण् and कु letters or the स् ॥

The word व्यवाय 'separation, intervention' applies to every one of the words नुम्, &c. Thus (1) when नुम् intervenes, as सर्पींषि, यजूंषि, हवींषि (VII. 1. 72, VI. 4. 10). (2) When a visarjanîya intervenes, as सर्पिःषु, यजुःषु, हविःषु (VIII. 3. 36) (3) When a Sibilant intervenes, as सर्पिष्षु, यजुष्षु हविष्षु ॥

The षत्व takes place, when नुम् &c intervene *singly* and not when they intervene collectively. Therefore not here, निंस्से, निंस्स्व from the root निंस् 'to kiss.' Here there is the intervention of *two*, namely, नुम् and स् (III. 4. 91).

The word इण्कोः is in the Ablative case, and it required that the स् should follow *immediately* after it. Hence the necessity of the present sûtra for the intervention of certain letters.

आदेशप्रत्यययोः ॥ ५९ ॥ पदानि ॥ आदेश, प्रत्यययोः ॥
वृत्तिः ॥ आदेशो यः सकारः प्रत्ययस्य च यः सकार इण्कोरुत्तरस्तस्य मूर्द्धन्यो भवति ॥

59. ष् is substituted for that स् which is a substitute (of the ष् of a root in Dhâtupâṭha by VI. 1. 64), or which is (the portion of) an affix, under the above mentioned conditions (VIII. 3. 57, 58), of being preceded by an इण् vowel or a guttural.

The word cerebral is understood here from VIII. 3. 55, as well as स ॥ The sûtra âdeśa-pratyayoḥ is in the Genitive case. The force of the Genitive however is different in the word âdeśa, from what it is in pratyaya. In the first it is samânâdhikaraṇa-shashṭhî, in the latter avayava-yogâshashthî. That is that स् which is an âdeśa, and that स् which belongs to an affix. If we took it as avayavayogâ shashṭhî in both places, then the sûtra would mean "of that स् which is a portion of a substitute, or of an affix," and there would arise the following anomaly. In doubling a word by VIII. 1. 1, one view is that two are *substituted* in the room of one (See VIII. 1. 1). Thus बिसंबिसं, मुसलंमुसलं ॥ Here the स् in these words, is a *portion* of a substitute, and would be changed to ष्, if we translate the sûtra as above.

If we take the other view, and translate the sûtra as "of that स् which is a substitute or an affix", we land on the following anomaly. We must have forms like कारस्यति and हरिस्यति, and not the correct forms करिष्यति, हरिष्यति ;

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GL

for here स is not an affix, but a *portion* of an affix. In fact, with regard to affixes, the sûtra would be confined to those affixes only which consist of a single स्, such as सिप् in the Vedic subjunctive लेट् ॥ That this is the proper interpretation of the sûtra is indicated by the sûtra VIII. 3. 60, (the next aphorism). The substitute घस् is taken in this sûtra. If therefore, the force of Genitive in आदेशस्य was = आदेशस्य यः सकारः and not = आदेशः यः सकारः, then there would have been no necessity of including the substitute घस् in the sûtra, for then the present sûtra would have covered the case of घस् also. Similarly, if the force of the Genitive in प्रत्ययस्य was = प्रत्ययः यः सकारः, and not = प्रत्ययस्य: यः सकारः ; then there would have been no necessity of excluding the affix सात् (V. 4. 52) from the operation of the present rule by VIII. 3. 111, because it is not an affix consisting of a single letter स् ॥

Having surmised this, we shall now give illustrations. First of that स् which is a substitute. It can only be the स् which replaces the ष् of a root in Dhâtupâṭha. Thus सिषेव, सुष्वाप ॥ Of an affix, we have अग्निषु, वायुषु, कर्तृषु, हर्तृषु ; वक्षत् in इन्द्रो मा वक्षत् ; and यक्षत् in स देवान् यक्षत् ॥

Q.—In the case of वक्षत् and यक्षत्, the स् is not the *portion* of an affix, but the *whole* affix itself: the present sûtra should therefore not apply to this स् ॥

Ans.—Here we apply the maxim व्यपदेशिवद् एकस्मिन् ॥

These words (वक्षत् and यक्षत्) are from the roots वच् and यज्, in लेट् with तिप्, the इ is elided by III. 4. 97, the augment अट् (III. 4. 94), the affix सिप् by III. 1. 34; the च् of वच् is changed to a guttural, and the ज् of यज् to ष् and then to a guttural.

The Uṇâdi word अक्षरं (अश् + सर Uṇ III. 70) complies with this rule, but not so the word कृसरं and धूसरं (Uṇ III. 73) formed with the same affix सर ॥

शासिवसिघसीनांच ॥६०॥ पदानि ॥ शासि-वासि- घसीनाम्, च ॥

वृत्तिः ॥ शासि वसि घसि इत्येतेषां च इण्कोरुत्तरस्य सकारस्य मूर्द्धन्यो भवति ॥

60. ष is substituted for the स् of शास्, वस् and घस् when it is preceded by an इण् vowel or a guttural.

Thus अन्वशिषत्, अन्वशिषताम्, अन्वशिषन्, the Aorist of शास् ; the च्लि is replaced by अङ् (III. 1. 56), and the आ changed to इ by VI. 4. 34. So also शिष्टः, शिष्टवान् ॥ From वस् we have उषितः, उषितवान्, उषित्वा ॥ The Samprasâraṇa takes place by VI. 1. 15 as it belongs to yajâdi class. From घस् we have जक्षतुः, जक्षुः in the Perfect. घस् is the substitute of अद् (II. 4. 40), the penultimate अ is elided by VI. 4. 98. So also अक्षन् in अक्षन्नमीमदन्त पितरः (Rig. I. 82. 2). This is the Aorist form of अद्, the घस् is substituted for अद् (II. 4. 37): the Aorist sign is elided by II. 4. 80.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

This sûtra is made to cover cases not governed by the last sûtra, namely, where the स् is not an âdeśa. Though the स् in घस् is the स् of a substitute, yet it is not governed by the preceding aphorism, because the word आदेशस्य there means 'the स् which is a substitute'. Here स् is not a substitute, but a portion of a substitute. The non-substitute वस् is not to be taken here: as it seldom occurs.

The word इण्कोः is understood here also. Therefore the rule would not apply to शास्ति, वसति and जघास ॥

स्तौतिण्योरेव षण्यभ्यासात् ॥ ६१ ॥ पदानि ॥ स्तौति-ण्योः, एव, षणि, अभ्यासात् ॥

वृत्ति ॥ स्तौतेर्ण्यन्तानां च षणभूते सनि परतः अभ्यासादिण उत्तरस्य आदेशसकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति ॥

61. ष् is substituted for स after इ or उ in the reduplication of a Desiderative, if the स of सन् is changed to ष्; but only in स्तु and in Causative of roots which in Dhâtupâṭha begin with a ष् ॥

This rule is confined to the Desideratives of स्तु and of ष् beginning roots in the Causative, provided that the Desiderative sign स् is changed to ष् ॥ The rule applies to the स् of the substitute, and not to the affix स् as there can be no such स् after a reduplicate syllable. Therefore स् means that स which replaces the ष् of the roots.

Thus from स्तु we have तुष्टूषति ॥ Here the स of सन् is changed to ष by the last sûtra, and therefore so also after the reduplicate उ, the स of स्तु is changed to ष ॥

Of the Causatives of roots beginning with ष् in Dhâtupâṭha, we have सिषेवयिषति, सिषञ्जयिषति, सुष्वापयिषति ॥ In this last, the इ is changed to उ by VII. 4. 67.

Though this ष change would have taken place by the previous sûtra (VIII. 3. 59), yet the separate enunciation of this rule indicates that this is a niyama aphorism—the ष change takes place only in these cases of स्तु and Causatives of Desideratives under the conditions mentioned in this sûtra, and *no where else*. Thus सिसिक्षति from the root षिच क्षरणे (Tud. 140). This is a root, which is exhibited in the Dhâtupâṭha with a ष, therefore the form ought to have been सिषिक्षति by VIII. 3. 59, but it is not so, because of the niyama of the present sûtra. So also सुसूषते from षूङ् प्राणिप्रसवे (Div. 24): and सुसूषति from षू प्रेरणे (Tud 115).

If this is a niyama rule by the very fact of its separate enunciation, what is then the necessity of using the word एव in the aphorism? Ans. इष्टतोऽवधारणार्थम्; so that, the sûtra may mean "if स्तु and Causatives *only*, when षण् follows"? and not "if स्तु and Causatives when षण् only follows". In the

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA · संस्कृति मंत्रालय · भारत सरकार
CSL

latter view, we could not get the form तुष्टाव ; and the rule would have applied to सिसिक्षति also.

Why do we say "in the Desiderative ष"? So that the niyama may not be any where else. Had षणि not been used in the sûtra, the restriction would have been with regard to every affix, and the sûtra would have meant "if there is occasion of षत्व change after a reduplicate, it should take place only in the case of स्तु and the Causatives". Therefore ष change would not have taken place in सिषेच, as it is not a Causative.

Q.—की विनतेऽतुरोधः? Why have we used the word षण् with ष्, and not the word सन्? That is, what compulsion was there to exhibit the Desiderative affix सन्, in this changed form? The word विनत is the name given in the Prâtisâkhyas to ष and ण change.

Ans.—So that the restrictive rule may not apply to the अविनत form of सन् ॥ As सुषुप्सति ॥ The सन् is here कित् by I. 2. 8, and there is vocalisation by VI. 1. 15. For had सनि been used in the sûtra, then the restriction would have been with regard to *all* Desideratives in *general*, whether the सन् was changed to ष or not. Therefore as there is restriction of VIII. 3. 59, in the case of सिसिक्षति where स is not changed to ष ; so there would have been restriction in सुषुप्सते, the स् could not have been changed to ष् by VIII. 3. 59. Similarly in तिष्ठासति ॥

Q.—What is the necessity of exhibiting षण् with the anubandha ण्? So that the rule should not apply to ष in general, but to the Desiderative affix ष only. As सुषुपिष इन्द्रम् ॥ This सुषुपिषे is the Perfect of स्वप्, the affix थास् is added as Chhandas irregularity instead of थल् ; for थास् there is से, the affix is कित् by I. 2. 5, and so there is vocalisation by VI. 1. 15, and reduplication, and the augment इट् is added by VII. 2. 13, the ए is changed to अय, as सुषुपिषय् इन्द्रं, the य् is elided by VIII. 3. 19. Here after the reduplicate सु, the स् is changed to ष, in षु by the *general* rule VIII. 3. 59, as the restriction of this sûtra does not apply in this case. But had ष in general been taken, then सुषुपिष has an affix ष, and therefore sûtra VIII. 3. 59, would have been restricted, and there would have been no change of सु to षु after the reduplicate, as it is not a causative. Hence षण् has been employed with an anubandha.

Why do we say 'after a reduplicate'?

Ans.—So that this restriction may apply to that ष which would have been caused by the इ or उ of an abhyâsa, and not to that which would have been caused by an upasarga. As अभिषिषिक्षति, though without the Preposition, the form is सिसिक्षति ॥

Q.—No, this cannot be the reason, because the ष caused by the upasarga is considered as asiddha, and hence there would be no restriction.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA · सत्यमेव जयते · संस्कृति मंत्रालय · भारत सरकार

GSL

Ans.—Then we say, the abhyâsa is taken to be qualified by सन्, namely that abhyâsa which is *caused* by सन्, would give occasion to this rule and not any other abhyâsa. Therefore if a reduplication has been caused by यङ्, and then षण् is added to it, then the restriction of the present sûtra will not apply, and षत्व change will take place though the root may not be a Causative &c. Thus the यङ् of स्वप् is सोषुप्य (VI. 1. 19), the Desiderative of this root is सोषुपिषते, with इट् augment, the elision of अ (VI. 4. 48) of य, the elision of य् by VI. 4. 49.

Q.—No this also cannot be the reason: because the षत्व change is antaranga, while the restriction niyama is Bahiranga. Therefore, the word abhyâsa is employed superfluously in the sûtra.

Ans.—The word abhyâsa is taken in the sûtra, so that the restriction may be with regard to that ष which might have been caused by the इ or उ of the abhyâsa; and not to that ष which might be occasioned by the इ or उ of a *dhâtu* or verbal root. Thus प्रतिषिषति, अधीषिषति ॥ Here the root इ in the sense of बोधन, is turned to Desiderative with सन्; and by VI. 1. 2, the स is reduplicated, then by VII. 4. 79, the अ is changed to इ ॥ Thus इसिस; here by the force of the इ of the abhyâsa सि, the स is changed to ष as इसिष; (VIII. 3. 59) then as the restriction of this sûtra does not apply, the root इ causes the षत्व of the abhyâsa, as इषिष ॥ Had the word अभ्यसात् not been used in the sûtra, the स of abhyâsa could not have been changed to ष, for then the sûtra would have meant "ष is substituted for स, only in the case of स्तु and Causatives in the Desiderative षण्"; and as इसिष is not a Causative-Desiderative, the restriction would have applied.

सः स्विदिस्वदिसहीनां च ॥ ६२ ॥ पदानि ॥ सः, स्विदि-स्वदि-सहीनाम्,च ॥

वृत्ति ॥ स्विदि स्वदि सहि इत्येतेषां ण्यन्तानां सनि षभूते परतो ऽभ्यासादुत्तरस्य सकारस्य सकारादेशो भवति ॥

62. स is substituted for the स् after the reduplicate of the षण् Desiderative of the Causatives of स्विद्, स्वद्, and सह् ॥

The स substitute of स् debars the cerebral change. In other words, the स of these roots remains unchanged. As सिस्वेदयिषति, सिस्वादयिषति and सिसाहयिषति ॥

प्राक्सितादड्व्यवाये ऽपि ॥ ६३ ॥ पदानि ॥ प्राक्,सितात्, अट्, व्यवाये,अपि ॥

वृत्ति ॥ सेवसितेति वक्ष्यति प्राक्सितसंशब्दनाद्यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामस्तत्राड्व्यवायेपि मूर्द्धन्यो भवति-त्येवं सर्वेरितव्यमपिशब्दात्तदड्व्यवायेपि ॥

63. (The substitution of ष् for स्, to be taught hereafter, will take place) for all roots upto सित् exclusive in

GSL

VIII. 3. 70, even when the augment अट् intervenes (between the स and the efficient letter).

The root सित् occurs in sûtra VIII. 3. 70. Thus VIII. 3. 65 teaches ष change: as अभिषुणोति, परिषुणोति, विषुणोति, निषुणोति ॥ So also when अट् intervenes; as अभ्यषुणोत्, पर्यषुणोत्, व्यषुणोत्, न्यषुणोत् ॥ The force of अपि is that the change takes place even when the augment अट् does not come, i. e. in cases other than the augment.

स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य ॥ ६४ ॥ पदानि ॥ स्थादिषु, अभ्यासेन, च, अभ्यासस्य ॥

वृत्तिः ॥ प्राक् सितादिति वर्त्तते ॥ उपसर्गात्सुनोतीत्यत्र स्थासेनयसेधेति स्थादयस्तेषु स्थादिषु प्राक् सितसंशब्दनाद् अभ्यासेन व्यवाये मूर्द्धन्यो भवत्यभ्याससकारस्य च भवतीत्येवं वेदितव्यम् ॥

64. In स्था &c upto सित् exclusive (VIII. 3. 65 to VIII. 3. 70), this ष substitution takes place then also, when the reduplicate intervenes, and the स of the reduplicate is also changed to ष ॥

The words प्राक् सितात् are understood here also. The स्थादि roots are, स्था, सेनय &c in VIII. 3. 65 and ending with सञ् in VIII. 3. 70. The sûtra consists of two sentences: (1) The षत्व takes place in स्था &c. even when a reduplicate intervenes; (2) The स of the reduplicates of स्था &c. is changed to ष ॥ The first is a *vidhi* rule, and the second is a *niyama* rule.

Thus परितष्ठौ where the abhyâsa त intervenes. This applies even to roots other than those which have been taught with a ष in the Dhâtupâṭha. As अभिषिषेणयिषति, परिषिषेणयिषति (सेनया अभियातुमिच्छन्ति). This applies moreover to reduplicates which end in अ, as अभितष्ठौ; here the स would not have been changed to ष (by VIII. 3. 59) as it is not preceded by इ or उ ॥ Another *raison d'etre* of this sûtra is that it prohibits षण् (VIII. 3. 61). As अभिषिषिक्षति, परिषिषिक्षति ॥

The word अभ्यासस्य is for the sake of niyama, as we have said above. स of स्था &c. and of no other roots is changed to ष ॥ As अभिसुसूषति from षू प्रेरणे with सन्, the augment is debarred by VII. 2. 12: the root सु is unchanged by the niyama prohibition of VIII. 3. 61; the reduplicate सु remains unchanged by the restriction of the present sûtra.

उपसर्गात्सुनोतिसुवतिस्यतिस्तौतिस्तोभतिस्थासेनयसेधसिचसञ्जस्वञ्जाम् ॥ ६५ ॥ पदानि ॥ उपसर्गात्, सुनोति-सुवति-स्यति-स्तौति-स्तोभति-स्था-सेनय-सेध-सिच-सञ्ज-स्वञ्जाम् ॥

वृत्तिः ॥ उपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्य सुनोति सुवति स्यति स्तौति स्तोभति स्था सेनय सेध सिच सञ्ज स्वञ्ज इत्येतेषां सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति ॥

65. ष is substituted for स, after an इ and उ of an upasarga in the following verbs: सु (सुनोति), सू (सुवति), सो

(स्यति VII. 3. 71), स्तु (स्तौति VII. 3. 89), स्तुभ (स्तोभते), स्था, सेनय (Denominative), सिध् (सेधति), सिच्, सञ्ज् and स्वञ्ज् ॥

Thus अभिषुणोति, परिषुणोति, अभ्यषुणोत्, पर्यषुणोत् ॥ सुवति, अभिषुवति, परिषुवति, अभ्यषुवत्, पर्यषुवत् ॥ स्यति, अभिष्यति, परिष्यति, अभ्यष्यत्, पर्यष्यत ॥ स्तौति, अभिष्टौति, परिष्टौति, अभ्यष्टौत् ॥ स्तोभति, अभिष्टोभते, परिष्टोभते, अभ्यष्टोभत, पर्यष्टोभत ॥ स्था, अभिष्ठास्यति, परिष्ठास्यति, अभ्यष्ठात्, पर्यष्ठात्, अभितष्ठौ, परितष्ठौ ॥ सेनय, अभिषेणयति, परिषेणयति, अभ्यषेणयत्, पर्यषेणयत् ॥ अभिषिषेणयिषति, परिषिषेणयिषति ॥ सेध, अभिषेधति, परिषेधति, अभ्यषेधत्, पर्यषेधत् ॥ सिच, अभिषिञ्चति, परिषिञ्चति, अभ्यषिञ्चत्, पर्यषिञ्चत्, अभिषिषिक्षति, परिषिषिक्षति ॥ सञ्ज, अभिषजति, परिषजति, अभ्यषजत्, पर्यषजत्, अभिषिषङ्क्षति, परिषिषङ्क्षति ॥ ष्वञ्ज, अभिष्वजते, परिष्वजते, अभ्यष्वजत, पर्यष्वजत, अभिषिष्वङ्क्षते, परिषिष्वङ्क्षते ॥ सेध इति शब्विकरणनिर्देशः सिध्यतिनिवृत्त्यर्थः ॥ उपसर्गादिति, किम्? दधि सिञ्चति, मधु सिञ्चति, निगताः ॥ सेचका अस्माद्देशान्निः सेचको देश इति ॥ नायं सिचेरुपसर्गः ॥ अभिसावकीयतीत्यत्रापि न सुनोतिं प्रति क्रियायोगः किं तर्हि सावकीयं प्रति ॥ अभिषावयतीत्यत्र तु सुनोतिमेव प्रति क्रियायोगो न सावयतिमिति षत्वं भवति ॥

The root सिध् is exhibited in the sûtra as सेध with शप् vikaraṇa, thus debarring सिध्-सिध्यति ॥

Why do we say "after an upasarga"? Observe दधि सिञ्चति, मधु सिञ्चति (VIII. 3. 111). So निःसेचको देशः=निर्गता सेचका अस्माद् देशात् ॥ Here निः is not an Upasarga to सिच्, but to the noun सेचक ॥ Similarly in अभिसावकीयति, the upasarga अभि is not added to the root सु (सुनोति), but to the *third* derivative of सु (सुनोति). Namely, from सु we derive सावक with ण्वुल, and from सावक we form the Denominative root सावकीय with क्यच् ; and to this Denominative root अभि is added. The upasarga, however may be added to the root first, and then ण्वुल् and क्यच् added. In that case, the rule will apply. As अभिषावकीयति ॥ So also with the Causative, as अभिषावयति, for here the upasarga is added to the root सु and not to the causative form सावय ॥

The roots षुञ् अभिषवे belongs to Svâdi class, षु प्रेरणे to Tudadi class, षोऽन्तकर्मणि to Divâdi class, ष्टुञ् स्तुतौ to Adâdi class and ष्टुभ स्तंभे, to Bhuâdi Class. These have been shown in the sûtra in their declined form in order to indicate that the rule does not apply to their यङ् लुक्, as अभिसोषवीति ॥ See VII. 1. 6 for this rule of श्तिप् exhibited roots. On the other hand, the roots सिच् &c. being not so exhibited, change their स in यङ् लुक् also, as अभिषेषिचीति ॥

The upasarga need not *end* with इ and उ for the purposes of this rule. Thus निष्षुणोति, दुष्षुणोति, where the upasarga is निस् and दुस् ॥

सदिरप्रतेः ॥ ६६ ॥ पदानि ॥ सदिः, अप्रतेः ॥

वृत्तिः ॥ सदेः सकारस्य उपसर्गस्थान्निमित्तादप्रतेरुत्तरस्य मूर्द्धन्य आदेशो भवति ॥

66. The स of सद् is changed to ष after an Upasarga having an इ or उ, but not after प्रति ॥

The word सदिः is in the first case, but has the force of genitive. Thus निषीदति विषीदति, न्यषीदत्, व्यषीदत् ॥ निषसाद, विषसाद ॥ The second स remains unchanged in the Perfect by VIII. 3. 118.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

Why do we say 'but not after प्रति'? Observe प्रतिसदिति ॥ Prof. Bohtlingk points out that the sûtra is सदेरप्रतेः as given by Sayânâchârya in his commentary on Rig Veda VI. 13. 1. Pâṇini, however, often uses the first case with the force of the Genitive, as in VIII. 3. 80.

स्तन्भेः ॥ ६७ ॥ पदानि ॥ स्तन्भेः ॥

वृत्तिः ॥ स्तन्भेः सकारस्य उपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्य मूर्द्धन्य आदेशो भवति ॥

67. The स of स्तन्भ is changed into ष after an upasarga, having an इ or उ ॥

Thus अभिष्टभ्नाति । परिष्टभ्नाति । अभ्यष्टभ्नात् । पर्यष्टभ्नात् । अभितष्टम्भ । परितष्टम्भ । The word अप्रतेः of the last sûtra is not to be read here. Hence we have forms like:—प्रतिष्टभ्नाति । प्रत्यष्टभ्नात्, प्रत्यतितष्टम्भ ॥

अवाच्चालम्बनाविदूर्ययोः ॥ ६८ ॥ पदानि ॥ अवात्, च, आलम्बन-आविदूर्य्ययोः ॥

वृत्तिः ॥ अवशब्दादुपसर्गादुत्तरस्य स्तन्भेः सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति । आलम्बनेर्थे आविदूर्ये च ॥

68. The स् of स्तन्भ is changed into ष after the preposition अव in the sense of 'support' and 'contiguity'.

The word आलम्बनं means "support, refuge, that upon which any thing depends or leans". आविर्दूय means "the state of not being विदूर or far off, i. e. to be contiguous'.

Thus अवष्टभ्यास्ते "He remains leaning upon a staff" &c, अवष्टभ्य तिष्ठति ॥ So also in the sense of to be near, as अवष्टब्धा सेना 'the army near at hand'. अवष्टब्धा शरत् ॥ See V. 2. 13.

Why do we say "when having the sense of support or contiguity"? Thus अवस्तब्धो वृषलः शीतेन 'the Śûdra is afflicted with cold'.

The present sûtra is commenced in order to make the ष change even while the preceding letter is not इ or उ ॥

वेश्च स्वनो भोजने ॥ ६९ ॥ पदानि ॥ वेः, च, स्वनः, भोजने ॥

वृत्तिः ॥ वेरुपसर्गादवाच्चोत्तरस्य भोजनार्थे स्वनतेः सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति ॥

69. The ष् is substituted for the स् of स्वन्, after वि and अव, when the sense is "to smack while eating".

Thus विष्वणति, व्यष्वणत्, विषष्वाण, अवष्वणति, अवाष्वणत्, अवषष्वाण ॥ That is, he makes sound while eating, he eats with a smack.

Why do we say 'when making a smacking sound in eating"? Observe विस्वनति मृदङ्गः "the drum sounds".

परिनिविभ्यः सेवसितसयसिवुसहसुट्स्तुस्वञ्जाम् ॥ ७० ॥ पदानि ॥ परि-नि-विभ्यः, सेव-सित-सय-सिवु-सह-सुट्-स्तु-स्वञ्जाम् ॥

वृत्तिः ॥ परि नि वि इत्येतेभ्य उपसर्गेभ्य उत्तरेषां सेव सित सय सिवु सह सुट् स्तु स्वञ्ज इत्येतेभ्यः सकारस्य मूर्द्धन्य आदेशो भवति ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

70. ष is substituted for the स् of सेव्, सित, सय, सिव्, सह, the augment सुट्, स्तु, and स्वञ्ज, after the prepositions परि, नि, and वि ॥

The root सेव belongs to Bhuâdi class. The word सित is the Past Participle of षिञ् बन्धने, and सय is the noun derived from the same root with the affix अच् ; सिव् is a Divâdi root.

Thus परिषेवते। निषेवते। विषेवते। पर्यषेवते। व्यषेवते। न्यषेवते। परिषिषेविषते। विषिषेविषते। निषिषेविषते। सित। परिषितो, विषितो, निषितः। सय। परिषयो, निषयो, विषयः। सिव्। परिषीव्यति। निषीव्यति। विषीव्यति। पर्यषीव्यत्। न्यषीव्यत्। व्यषीव्यत्। पर्यसीव्यत्। न्यसीव्यत्। व्यसीव्यत्। सह परिषहते। निषहते। विषहते। पर्यषहत। न्यषहत। व्यषहत। पर्यसहत। न्यसहत। व्यसहत। सुट्। परिष्करोति। पर्यस्करोत्। स्तु। परिष्टौति। निष्टौति। विष्टौति। पर्यष्टौत्। न्यष्टौत्। व्यष्टौत्। पर्यस्तौत्। न्यस्तौत्। व्यस्तौत्। ष्वञ्ज। दंशसञ्जस्वञ्जामिति नलोपः। परिष्वजते। निष्वजते। विष्वजते। पर्यष्वजत। पर्यस्वजत। पूर्वेणैव सिद्धे स्तुस्वञ्जिग्रहणमुत्तरार्थम्। अड्व्यवाये विभाषा यथा स्यात् ॥

The nasal is elided in स्वंज by VI. 4. 25. The स of स्तु and स्वञ्ज् would have been changed to ष by VIII. 3. 65 also. Their inclusion here is for the sake of subsequent sûtra, by which the ष change is *optional* when the augment अट् intervenes.

सिवादीनां वाड्व्यवायेपि ॥ ७१ ॥ पदानि ॥ सिवादीनाम्, वा-अट्-व्यवाये, अपि ॥

वृत्तिः ॥ अनन्तरसूत्रे सिव्सहसुट्स्तुस्वञ्जामिति सिवादयः। सिवादीनामड्व्यवायेपि परिनिविभ्य उत्तरस्य सकारस्य वा मूर्द्धन्यो भवति ॥

71. The ष्-change may take place optionally in the सिव् and the rest (of the last sûtra), even when the augment अ intervenes between the prepositions परि, नि or वि and the verb.

The सिवादि are the four roots सिव् सह, स्तु and स्वञ्ज, as well as the augment सुट् ॥ This is an example of ubhayatra-vibhâshâ. In the case of स्तु and स्वञ्ज् it is prâpta-vibhâshâ, in the case of others it is aprâpta. The examples have already been given under the preceding sûtra, and so need not be repeated here.

अनुविपर्यभिनिभ्यः स्यन्दतेरप्राणिषु ॥ ७२ ॥ पदानि ॥ अनु-वि-परि-अभि-निभ्यः, स्यन्दतेः, अप्राणिषु ॥

वृत्तिः ॥ अनु वि परि अभि नि इत्येतेभ्य उत्तरस्य स्यन्दतेरप्राणिषु सकारस्य वा मूर्द्धन्यादेशो भवति ॥

72. ष् is optionally the substitute of the स् of स्यन्द्, after the prepositions अनु, वि, परि, अभि and नि, when the subject is not a living being.

The root स्यन्दू प्रस्रवणे is anudâtta. Thus अनुष्यन्दते। विष्यन्दते। परिष्यन्दते। अभिष्यन्दत तैलम्। निष्यन्दते। अनुस्यन्दते। विस्यन्दते। परिस्यन्दते।

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

Why do we say 'when the subject is not a living being'? Observe अनुस्यन्दते मत्स्य उदके ॥ The option of this sûtra will apply, when the subject is a compound of living and non-living beings. Thus अनुस्यन्देते or अनुष्यन्देते मत्स्योदके ॥ The subject here is a Dvandva compound, and it is not in the singular number because of II. 4. 6. The word अप्राणिषु is a Paryudâsa and not a Prasajya-pratishedha. If it be the latter sort of prohibition, then the force will be on the word *living*, and in a compound like मत्स्योदके, consisting of *living* and *non-living* beings, the prohibition will apply because it has a *living* being in it, and so there will be no षत्व ॥ In the other view, the force is on the word *non-living*, and because the compound contains a non-living being, therefore the option will be applied, and the presence of the living being along with it will be ignored.

The anuvṛitti of परि, नि and वि is understood here from VIII. 3. 70. So these words could well have been omitted from the sûtra, which might have then been अन्वभिभ्यांच स्यन्दतेरप्राणिषु, and by the force of च we would draw in the anuvṛitti of परि &c.

वेः स्कन्देरनिष्ठायाम् ॥ ७३ ॥ पदानि ॥ वेः, स्कन्देः,अनिष्ठायाम् ॥

वृत्तिः ॥ वेरुपसर्गादुत्तरस्य स्कन्देः सकारस्य मुर्द्धन्यो वा भवति अनिष्ठायाम् ॥

73. ष् is optionally substituted for the स् of स्कन्द्, after the preposition वि, but not in the participles in त and तवत् ॥

The root is स्कन्दिर् गति शोषणयोः ॥ Thus विष्कन्ता or विस्कन्ता, विष्कन्तुम् or विस्कन्तुम्, विष्कन्तव्यम् or विस्कन्तव्यम् ॥

Why do we say 'but not in the Nishṭhâ'? Observe विस्कन्नः

परेश्च ॥ ७४ ॥ पदानि ॥ परेः, च ॥

वृत्तिः ॥ परिशब्दाचोत्तरस्य स्कन्देः सकारस्य वा मुर्द्धन्यो भवति ॥

74. ष् is optionally substituted for the स् of स्कन्द् after the preposition परि every where.

Thus परिष्कन्ता or परिस्कन्ता, परिष्कन्तुम् or परिस्कन्तुम्, परिष्कन्तव्यम् or परिस्कन्तव्यम् ॥

The word परि could well have been included in the last sûtra as विपरिभ्यां स्कन्देर् &c. The very fact that it has not been so included, indicates that the prohibition of अनिष्ठायाम् does not apply to it. Thus परिष्कण्णः or परिस्कन्नः ॥

परिस्कन्दः प्राच्यभरतेषु ॥ ७५ ॥ पदानि ॥ परिस्कन्दः, प्राच्यभरतेषु ॥

वृत्तिः ॥ परिस्कन्द इति मुर्द्धन्याभावो निपात्यते प्राच्यभरतेषु प्रयोगविषयेषु ॥

75. The word परिस्कन्द is used without the cerebral change in the country of Eastern Bharata.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

This is an anomaly. The ष required by the last sûtra is prohibited. The other form is परिस्कन्दः ॥ The word परिस्कन्द is formed by the affix अच् or it is a Nishṭhâ, the त being elided. The word भरत qualifies the word प्राच्य ॥

Prof. Bohtlingk translates it "परिस्कन्द is seen in the usage of the Eastern People and the Bharata". He bases his construction on the sûtras II. 4. 66, and IV. 2. 113, where प्राच्यभरतेषु means "the Eastern People and Bharata".

स्फुरतिस्फुलत्योर्निर्निविभ्यः ॥ ७६ ॥ पदानि ॥ स्फुरति, स्फुलत्योः, निस्, नि, विभ्यः ॥

वृत्तिः ॥ स्फुरतिस्फुलत्योः सकारस्य निस् नि वि इत्येतेभ्य उत्तरस्य वा मूर्द्धन्यादेशो भवति ॥

76. ष् is optionally substituted for the स् of स्फुर् and स्फुल् after the prepositions निस्, नि, and वि ॥

Thus निष्षफुरति or निस्स्फुरति, निस्फुरति or निष्फुरति, विस्फुरति, विष्फुरति ॥ स्फुलति, निष्षफुलति, निस्स्फुलति, निस्फुलति, निष्फुलति, विस्फुलति, विष्फुलति ॥

वेः स्कभ्नातेर्नित्यम् ॥ ७७ ॥ पदानि ॥ वेः, स्कभ्नातेः, नित्यं ॥

वृत्तिः ॥ वेरुत्तरस्य स्कभ्नातेः सकारस्य नित्यं मूर्द्धन्यादेशो भवति ॥

77. ष् is always substituted for the स् of स्कम्भ, after the preposition वि ॥

Thus विष्कभ्नाति, विष्कम्भिता, विष्कम्भितुम्, विष्कम्भितव्यम् ॥

इणः षीध्वंलुङ्लिटां धोऽङ्गात् ॥ ७८ ॥ पदानि ॥ इणः, षीध्वं, लुङ्लिटाम्, धः, अङ्गात् ॥

वृत्तिः ॥ मूर्द्धन्य इति वर्त्तते । इणन्तादङ्गात्परेषां षीध्वंलुङ्लिटां यो धकारस्तस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति ॥

78. The cerebral sound is substituted in the room of the ध् of षीध्वम्, and of the Personal-endings of the Aorist and the Perfect, after a stem ending in इण् (a vowel other than अ).

The word 'cerebral' is understood here from VIII. 3. 55. Thus च्योषीढ्वम्, ह्रोषीढ्वम् ॥ Aorist :—अच्योढ्वम्, अह्रोढ्वम् (VIII. 2. 25). Perfect : चकृढ्वे ॥

Though the anuvṛitti of इण्कोः was current here from VIII. 3. 57, yet the repetition of the word इण् here indicates that the anuvṛitti of कु or the guttural ceases. As पक्षीध्वम्, यक्षीध्वम् ॥

Why do we say "the ध of षीध्वं, लुङ् and लिट्"? Observe स्तुध्वे, अस्तुध्वम्, where the ध is of लट् and लङ् ॥

Why do we say अङ्गात् 'after a *stem*'? Observe परिवेविषीध्वम्, from विष्लृ-व्याप्तौ of the Juhotyâdi class. There is Guṇa of the reduplicate by VII. 4. 75, the स् of सीयुट् is elided by VII. 2. 79, and षीध्वम् here is made up of the ष् of the root विष्, and ईध्वम् the affix ; therefore षीध्वं here is not after the *anga* परिवे वि, for the anga here is परिवे विष्, and ईध्वम् is the affix. This result could have been

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

obtained, without using the word अङ्गात् in the sûtra, by the maxim अर्थवद् ग्रहणे नानर्थकस्य "a combination of letters capable of expressing a meaning, denotes that combination of letters in so far as it possesses that meaning, but it does not denote a combination void of meaning".

विभाषेटः ॥ ७९ ॥ पदानि ॥ विभाषा, इटः ॥

वृत्तिः ॥ इणः परस्मादिट उत्तरेषां षीध्वंलुङ्लिटां यो धकारस्तस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति विभाषा ॥

79. The cerebral sound is optionally substituted for the ध् of षीध्वम् and of the Aorist and the Perfect after the augment इट्, when the stem ends in इण् ॥

Thus लू+इट्+षीध्वम् = लविषीध्वम् or लविषीढ्वम् so also पविषीध्वम् or पविषीढ्वम् from पू ॥ Aorist:—अलविध्वम् or अलविढ्वम् ॥ Perfect:—लुलुविध्वे or लुलुविढ्वे ॥

The word इण is understood here and it qualifies the word इट्, so that the stem should end in an इण् vowel which should be followed by the इट् augment and this letter should be followed by षीध्वम् and the ध beginning affixes of the Aorist and the Perfect. If the stem does not end in an इण् vowel, the rule will not apply; as आसिषीध्वम् from the root आस उपवेशने ॥

Then in the word उपदिदीयिढ्वे, will the cerebral change not take place by the option of this sutra or otherwise? This is from the root दीङ् क्षये in the Perfect with the augment इट् (VII. 2. 13.), and युट् (by VI. 4. 63). Some say that as the augment युट् intervenes between the stem ending in ई (इण् vowel), and the augment इट्, therefore this rule will not apply and there will not be the optional ढ ॥ Others hold that the anuvṛitti of अङ्गात् has ceased, and the anuvṛitti of इण् is only current, in this sutra, and there is no intervention and so there will be the optional change into ढ ॥

समासेऽङ्गुलेः सङ्गः ॥ ८० ॥ पदानि ॥ समासे, अङ्गुलेः, सङ्गः ॥

वृत्तिः ॥ सङ्गसकारस्याङ्गुलेरुत्तरस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति समासे ॥

80. ष् is substituted for the स् of सङ्ग after the word अङ्गुलि in a compound.

Thus अङ्गुलिषङ्ग । अङ्गुलिषङ्गो यवागूः । अङ्गुलिषङ्गो गाः सादयति ॥ Why do we say in a compound? Observe अङ्गुले सङ्गं पश्य ॥

The word सङ्गः is exhibited in the sûtra in the nominative case. The force is here that of Genitive i. e. सङ्गस्य ॥

भीरोः स्थानम् ॥ ८१ ॥ पदानि ॥ भीरोः, स्थानम् ॥

वृत्तिः ॥ स्थानसकारस्य भीरोरुत्तरस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति ॥

81. ष् is substituted for the स् of स्थानं when preceded by भीरु in a compound.

Thus भीरुष्ठानम् ॥ The word compound is understood here also; otherwise भीरो स्थानं पश्य ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

CSL

अग्नेः स्तुत्स्तोमसोमाः ॥ ८२ ॥ पदानि ॥ अग्नेः, स्तुत्, स्तोम, सोमाः ॥

वृत्तिः ॥ अग्नेरुत्तरस्य स्तुत् स्तोम सोम इत्येतेषां सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति समासे ॥

इष्टिः ॥ अग्नेर्दीर्घात् सोमस्येष्यते ॥

82. ष् is substituted for the स् of स्तुत्, स्तोम and सोम when preceded by अग्नि in a compound.

Thus अग्निष्टुत्, अग्निष्टोमः, अग्नीषोमः ॥

Ishti:—The इ of अग्नि is lengthened before सोम and it is after such lengthened ई, that the स of सोम is changed to ष, otherwise not. As अग्निसोमौ माणवकौ ॥ So also अग्निसोमौ तिष्ठतः (where 'agni' means fire, and 'soma' a kind of herb) "the fire and the soma plant are here."

When there is no compounding we have अग्ने सोमः ॥

The word अग्निष्टुत् is formed by क्विप्, the *sacrifice* in which Agni is praised (स्तूयते) is so called. अग्निष्टोमः is also the name of a sacrifice: the first division (संस्था) of the Soma-yâga. अग्नीषोमः is a देवता-द्वन्द्वः so where there is no Devatâ-Dvandva, the ष change will not take place. Thus where Agni and Soma are names of two boys, or where they refer to physical fire and herb. According to Âsvalâyana there is lengthening and ष change in the last case also, as अग्नीषोमौ प्रणेष्यामि ॥

ज्योतिरायुषः स्तोमः ॥ ८३ ॥ पदानि ॥ ज्योतिः, आयुषः, स्तोमः ॥

वृत्तिः ॥ ज्योतिस् आयुस् इत्येताभ्यामुत्तरस्य स्तोमसकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति समासे ॥

83. The स् of स्तोमः is changed to ष् after ज्योतिस् and आयुस् in a compound.

As ज्योतिष्टोमः, आयुष्टोमः, but ज्योतिः स्तोमं दर्शयति where there is no compounding.

मातृपितृभ्यां स्वसा ॥ ८४ ॥ पदानि ॥ मातृ, पितृभ्याम्, स्वसा ॥

वृत्तिः ॥ मातृ पितृ इत्येताभ्यामुत्तरस्य स्वसृसकारस्य समासे मूर्द्धन्यादेशो भवति ॥

84. The स् of स्वसृ is changed to ष् after मातृ and पितृ in a compound.

As मातृष्वसा, पितृष्वसा ॥ See VI. 3. 24.

मातुःपितुर्भ्यामन्यतरस्याम् ॥ ८५ ॥ पदानि ॥ मातुः, पितुर्भ्याम्, अन्यतरस्याम् ॥

वृत्तिः ॥ मातुर् पितुर् इत्येताभ्यामुत्तरस्य स्वसृशब्दस्यान्यतरस्यां मूर्द्धन्यादेशो भवति समासे ॥

85. The स् of स्वसृ is optionally changed to ष्, after मातुर् and पितुर् in a compound.

Thus मातुःस्वसा, or मातुःष्वसा ; पितुःस्वसा or पितुःष्वसा ॥ The word मातुर् and पितुर् end in र्, which is changed to visarga (See VIII. 2. 24). In fact, the word पितुर् is so exhibited in the sûtra itself, with a र्, the word मातुः therefore, by the rule of साहचर्य is also to be understood as a र् ending word.

Q.—Well, if this be so, when this र् is changed to a visarga, and the visarga changed to स् by VIII. 3. 36, then there would be no ष change?

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA · संस्कृति मंत्रालय · भारत सरकार

GSL

Ans.—The ष change would take place both after the visarga-ending or स-ending words, on the maxim एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् "That which has undergone a change in regard to one of its parts, is by no means, in consequence of this change, something else than what it was before the change had taken place". Therefore, these words are taken to end in र्॥ For if they were taken to end in स्, then the rule would not apply when they ended in a visarga. If they be supposed to end in a visarga, then the form पितुर्भ्याम with a र् before भ्याम् in the sûtra is hard to explain.

The word समासे is understood here also. Therefore not here मातुः स्वसा when the words are used separately in a sentence.

अभिनिसस्तनः शब्दसंज्ञायाम् ॥ ८६ ॥ पदानि ॥ अभि-निसः, स्तनः, शब्द-संज्ञायाम् ॥

वृत्तिः ॥ अभि निस् इत्येतस्मादुत्तरस्य स्तनतिसकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति अन्यतरस्यां शब्दसंज्ञायां गम्यमानायाम् ॥

86. The स् of स्तन् is optionally changed to ष् after the double preposition अभि निस्, when the word so formed is the name of a particular letter (i. e. visarga).

As अभिनिष्टानो वर्णः, अभिनिष्टानो विसर्जनीयः or अभिनिस्तानो वर्णः or विसर्जनीयः ॥ The compound preposition अभि-निस् causes this change, and not any one of them separately. Thus Âpastamba:—द्व्यक्षरं चतुरक्षरं वा नामपूर्वमाख्यातोत्तरं दीर्घभिनिष्टान्तं घोषवदाद्यन्तरन्तस्थम् "a name (nâma) should be such that it should consist of two-syllables or four-syllables, that its first portion should be a noun (nama-pûrva), and its second portion a verb (âkhyâta), that it should end in a long vowel (dîrgha) or a visarga (abhinishṭâna), that the first letter of such a noun should be a ghosha or sonant letter (ghosha-vad-âdi), and a semi-vowel (antastha) should be in the body of it." Thus the names द्रविणोदा, वरिवोदा fulfill these conditions and are good names.

Why do we say "when it is the name of a particular letter.'? Observe अभिनिस्तनति मृदङ्गः ॥ The anuvṛitti of समासे ceases from this place.

उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यच्परः ॥ ८७ ॥ पदानि ॥ उपसर्ग, प्रादुर्भ्याम्, अस्तिः, यच्परः ॥

वृत्तिः ॥ उपसर्गस्थान्निमित्तात्प्रादुस्शब्दाच्चोत्तरस्य यकारपरस्याच्परस्य चास्तिसकारस्य मूर्द्धन्यो भवति ॥

87. The स् of the verb अस् is changed to ष्, when it is followed by a vowel or य् and is preceded by प्रादुः, or an upasarga having इ or उ in it.

The word यच् परः means 'followed by य or अच्' ॥ The word प्रादुः is an Indeclinable, meaning 'evidently'.

Thus अभिषन्ति, निषन्ति, विषन्ति, प्रादुःषन्ति; अभिष्यात्, निष्यात्, विष्यात्, प्रादुःष्यात् ॥

Why do we say "when preceded by an *Upasarga* having an इ or उ?" Observe दधिस्यात्, मधुस्यात् ॥ Why do we say 'of the verb अस्'? Observe अनुसृतम्, विसृतम् ॥

Q.—How is there any occasion for the application of the rule here? The context here relates to स, and the word "upasarga" qualifies that स, but here the upasarga is not applied to स् but to the *whole verb* सृ, therefore this is no counter-example. In fact, what is the necessity of using the word अस् at all in the sûtra: for even without it, the word 'upasarga' would qualify that verb which consists of स् only, and such a verb is अस्, with its अ elided and no other verb? Nor is the employment of अस् necessary for प्रादुः, for it comes only in connection with the verbs कृ, भू and अस् ॥

Ans.—All that you urge, is true, yet the following counter-example should be given, as अनुसू, the son of Anusû will be आनुसेयः with ढक् as it belongs to Ṡubhrâdi class. Thus अनुसू + ढक् = आनुसू + एय = आनुस् + एय ॥ Here the ऊ is elided by VI. 4. 147. Now when ऊ is elided, the स् is the only verb-element that remains, अनु is upasarga, and एय is affix; so that had अस् not been taken in the sûtra, the rule would apply to this स् also.

Why do we say "when it is followed by a vowel or य्"? Observe निस्तः, विस्तः, प्रादुस्तः ॥

सुविनिर्दुर्भ्यः सुपिसूतिसमाः ॥ ८८ ॥ पदानि ॥ सु, वि, निर्, दुर्भ्यः, सुपि, सूति, समाः ॥

वृत्तिः ॥ सु वि निर् दुर् इत्येतेभ्य उत्तरस्य सुपि सूति सम इत्येतेषां सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति ॥

Kârikâ:—सुपेः षत्वं स्वपेर्मा भूद्विसुष्वापेति केन न ।
हलादिशेषान्न सुपिरिष्टं पूर्वं प्रसारणम् ॥
स्यादीनां नियमो नात्र प्राक्सितादुत्तरः सुपि ।
अनर्थके विषुषुपः सुपिभूतो द्विरुच्यते ॥

88. The स् of स्वप्, सूति, and सम is changed to ष् after सु, वि, निर् and दुर् ॥

The word सुपि is exhibited in the sûtra as the form of स्वप् with vocalisation. Thus सुषुप्तः, निःषुप्तः दुःषुप्तः ॥ The word सूति is the क्तिन् ending form of सू; the rule applies to this form only, as सुषूतिः, विषूतिः, निःषूति and दुःषूतिः ॥ The word सम also means the *noun* सम and not the verb सम स्तम वैक्लव्ये ॥ Thus सुषमम्, विषमम्, निःषमम्, दुःषमम् ॥

Kârikâ—Why is षत्व taught with regard to the सुप् form of स्वप्? *Ans.* सुपेः षत्वं स्वपेर्मा भूत्, so that the षत्व change should not take place in स्वप् form, as विस्वप्नः and विस्वप्नक् (III. 2. 172) ॥ Q. विसुष्वापेति केन न? For what reason the षत्व change has not taken place in the reduplicate विसुष्वाप, for here also in the reduplicate, is the form सुप्, as विसुप्स्वप्, and then by applying हलादिशेष rule, the प् is elided, and एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् applies? *Ans.* हलादि शेषान् न सुपिः, we

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

reduplicate the form स्वप्, as विस्वप्स्वप् and then elide प्, as विस्वस्वप्, and then vocalise, as विसुस्वप् so that there being no form सुप्, there is no षत्व ॥इष्टं पूर्वं प्रसारणं, in fact, the vocalisation takes place first, and then elision according to an ishṭi. See VI 1. 17. Otherwise, in स्वप् स्वप्, as प् is elided, व् would also have been elided. Why is the स of विसुष्वाप not changed to ष by VIII. 3. 64? स्थादीनां नियमो नात्र प्राक् सितादुत्तरः सुपि, the rule VIII. 3. 64 does not apply, because that rule is confined only to verbs up to सित in VIII. 3. 70, while सुप् is *after* that verb. Moreover the प् of सुप् being elided, the mere सु is अनर्थक, and the maxim is अर्थवद् ग्रहणे नानर्थकस्य ॥ *Q.* If this maxim is applied, how do you form विषुषुपुः? *Ans.* अनर्थके विषुषुपुः षुपिभूतोद्विरुच्यते, here the form षुप् is doubled, and not सुप् ॥ The root is first joined with the affix वि + स्वप्, then there is vocalisation विसुप्, then there is ष change, as विषुप्, then reduplication, as विषुप्षुप् ॥ Now षत्व being considered asiddha, the doubling should take place first? No, for we have already shown that for the purposes of doubling, the षत्व change is not asiddha (VIII. 2. 3 Vârt.)

निनदीभ्यां स्नातेः कौशले ॥ ८९ ॥ पदानि ॥ नि, नदीभ्याम्, स्नातेः, कौशले ॥

वृत्तिः ॥ नि नदी इत्येताभ्यामुत्तरस्य स्नातिसकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति कौशले गम्यमाने ॥

89. The ष् is substituted for स् of स्ना after नि and नदी when the word so formed denotes "dexterous."

Thus निष्णातः कटकरणे । निष्णातो रज्जुवर्त्तने । नद्यां स्नातीति नदीष्णः ॥ This last word is formed by the affix क added to स्ना preceded by the upapada नदी under sûtra III. 2. 4.

Why do we say when meaning dexterous? Observe निस्नातः, नदीस्नातः (नद्यां स्नातः)

सूत्रं प्रतिष्णातम् ॥ ९० ॥ पदानि ॥ सूत्रम्, प्रतिष्णातम् ॥

वृत्तिः ॥ प्रतिष्णातमिति निपात्यते । सूत्रं चेद्भवति । प्रतिष्णातं सूत्रम् ॥

90. The word प्रतिष्णातः is irregularly formed when meaning a sûtra.

Thus प्रतिष्णातः सूत्रम् *i. e.* शुद्धम् 'pure'. When it has not this meaning we have प्रतिस्नातं = 'bathed'

कपिष्ठलो गोत्रे ॥ ९१ ॥ पदानि ॥ कपिष्ठलः, गोत्रे ॥

वृत्तिः ॥ कपिष्ठल इति निपात्यते गोत्रविषये ॥

91. The word कापिष्ठल is irregularly formed denoting the founder of a gotra of that name.

Thus the son of Kapishṭhala will be कापिष्ठलिः ॥ The word gotra" here does not mean the grammatical "gotra," but the popular term 'gotra' denoting 'clans,' as described in the list of pravaras. Why do we say "when denoting the founder of a gotra"? Observe कपिस्थलम् The land of the monkeys.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

प्रष्ठोऽग्रगामिनि ॥ ॥ ९२ ॥ पदानि ॥ प्रष्ठः, अग्रगामिनि ॥
वृत्तिः ॥ प्रष्ठ इति निपात्यते अग्रगामिन्यभिधेये ॥

92. The word प्रष्ठ is irregularly formed when denoting 'a chief' or 'one who goes in front'.

Thus प्रष्ठोऽश्व meaning a 'best horse'. Why do we say when meaning 'going in front'? Observe प्रस्थे हिमवतः पुण्ये "On the sacred peak of the Himalaya". प्रस्थो ब्रीहीणाम् 'a measure of barley'.

वृक्षासनयोर्विष्टरः ॥ ९३ ॥ पदानि ॥ वृक्ष, आसनयोः, विष्टरः ॥
वृत्तिः ॥ विष्टरं इति निपात्यते वृक्षे आसने च वाच्ये । विपूर्वस्य स्तृणातेः षत्वं निपात्यते ॥

93. The word विष्टर is irregularly formed in the sense of "tree" and "seat."

This word is formed by adding the affix अप् to the root स्तृ preceded by the preposition वि ॥ Thus विष्टरो वृक्षः ॥ विष्टरमासनम् ॥

Why do we say when meaning a 'tree' or a 'seat'? Observe वाक्यस्य विस्तरः ॥ See sûtra III. 3. 33. by which अप् is added here instead of घञ् ॥

छन्दोनाम्नि च ॥ ९४ ॥ पदानि ॥ छन्दोनाम्नि, च ॥
वृत्तिः ॥ विष्टर इतिं निपात्यते । विपूर्वात्स्तृ इत्येतस्माद्धातोः छन्दोनाम्नि चेत्येवं विहित इति विष्टर इत्यपि प्रकृते विष्टार इत्यत्र विज्ञायते ॥

94. Also when it is the name of a metre, the irregular form विष्टार is used.

By Sûtra III. 3. 34 the word विष्टार is formed denoting a sort of metre called विष्टारपंक्तिः ॥

Why do we say when denoting 'the name of a chhandas'? Observe पटस्य विस्तारः ॥

In fact this sûtra makes unnecessary the sutra III. 3. 34. To avoid this difficulty, some say that the sútra III. 3. 34 is not confined to the preposition वि, so that we can form प्रस्तारपङ्क्तिः संसारपङ्क्तिः ॥

गवियुधिभ्यां स्थिरः ॥ ९५ ॥ पदानि ॥ गवि, युधिभ्याम्, स्थिरः ॥
वृत्तिः ॥ गवियुधिभ्यामुत्तरस्य स्थिरसकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति ॥

95. The स् of स्थिरः is changed to ष् after the words गवि and युधि ॥

Thus गविष्ठिर, युधिष्ठिर ॥ The compounding takes place by II. 1. 44. and the 7th case affix is not elided by VI. 3. 9. though the word गो does not end in a consonant, yet it retains its Locative ending by virtue of this sûtra.

विकुशमिपरिभ्यः स्थलम् ॥ ९६ ॥ पदानि ॥ वि, कु, शमि, परिभ्यः, स्थलम् ॥
वृत्तिः ॥ वि कु शमि परि इत्येतेभ्य उत्तरस्य स्थलसकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

CSL

96. ष् is substituted for स् in स्थल after वि, कु, शमि, and परि ॥

Thus विष्ठलम्, कुष्ठलम्, शमिष्ठलम् and परिष्ठलम् ॥ The word वि, कु and परि are compounded under II. 2. 18.; the word शमी forms a genitive by VI. 3. 63. In the aphorism the word शमि is shown with a short इ, indicating thereby that when the इ is not shortened, the cerebral change does not take place ; as शमीस्थलम्

अम्बाम्बगोभूमिसव्यापद्वित्रिकुशेकुशङ्क्वङ्गुमञ्जिपुञ्जिपरमेबर्हिर्दिव्यग्निभ्यः स्थः ॥ ९७ ॥ पदानि ॥ अम्ब, आम्ब, गो, भूमि, सव्या, अप, द्वि, त्रि, कु, शेकु, शङ्कु, अङ्गु, मञ्जि, पुञ्जि, परमे, बर्हिस्, दिवि, अग्निभ्यः, स्थः ॥

वृत्तिः ॥ अम्ब आम्ब गो भूमि अप द्वि त्रि कु शेकु शङ्कु अङ्गु मञ्जि पुञ्जि परमे बर्हिस् दिवि अग्नि इत्येतेभ्य उत्तरस्य स्थशब्दसकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति ॥ वार्त्तिकम् ॥ स्थस्थिन्स्थॄणामिति वक्तव्यम् ॥

97. The स् of स्थ is changed to ष् after अम्ब, आम्ब, गो, भूमि, सव्य, अप, द्वि, त्रि, कु, शेकु शङ्कु , अङ्गु, मञ्जि, पुञ्जि, परमे, बर्हिस्, दिवि and अग्नि ॥

Thus अम्बष्ठः, आम्बष्ठः, गोष्ठः, भूमिष्ठः, सव्येष्ठः, अपष्ठः, द्विष्ठः, त्रिष्ठ, कुष्ठः, शेकुष्ठः, शङ्कुष्ठः, अङ्गुष्ठ, मञ्जिष्ठः, पुञ्जिष्ठः, परमेष्ठः, बर्हिष्ठः, दिविष्ठः, अग्निष्ठः ॥

The word स्थ is shown in the sûtra in the first case, and means the word-form स्थ, and it is not the genitive case of स्था, for then the rule would apply to गोस्थानम्, भूमिस्थानम् &c.

Vârt:—The same change takes place in स्था, स्थिन्, and स्थॄ ॥ As सव्येष्ठाः । परमेष्ठी । सव्येष्ठा सारथिः ॥

सुषामादिषु च ॥ ९८ ॥ पदानि ॥ सुषामादि षु, च ॥

वृत्तिः ॥ सुषामादिषु शब्देषु सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति ॥

98, The स् is changed to ष् in the words सुषामन् and the rest.

Thus सुषामा ब्राह्मणः = शोभनम् साम यस्य असौ ॥

1 सुषामा, 2 निःषामा, 3 दुःषामा, 4 सुषेधः, 5 निषेधः (निःषेधः), 6 दुःषेधः, 7 सुषंधिः, 8 निःषंधिः (निषंधिः), 9 दुःषंधिः, 10 सुष्टु (सुष्ठु), 11 दुष्टु (दुष्ठु), 12 गौरिषक्थः संज्ञायाम्, 13 प्रतिष्णिका, 14 जलाषाहम्, 15 नौषेचनम् (नौषेवनम्), 16 दुन्दुभिषेवणम् (दुन्दुभिषेचनम्; °षेवनम्) 17 एति संज्ञायामगात्, 18 हरिषेणः, 19 नक्षत्राद्वा, रोहिणीषेणः ॥ आकृतिगण ॥

Some of the above words would have been governed by the prohibition in VIII. 3. 111, others would never have taken ष, hence their inclusion in this list. The word सु is here a karmapravachaniya (I. 4. 94) and निस् and दुर् also are not upasargas, because they are so only in connection with the verbs गम and क्री ; so VIII. 3. 65 does not apply to सेध preceded by निर् and दुर् ॥ The words निःषेधः and दुःषेधः = निर्गतः सेधः or दुर्गतः सेधः ॥ The word सेध here is a घञ् formed word, from षिधू हिंसा संराद्धोः ; if it be derived from

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GL

षिध गत्याम्, then also, the word is included here in order to prevent the application of VIII. 3. 113. The words सुषन्धिः, दुःषन्धिः &c are derived from धा with the prepositions सु and सम्, and the affix कि (III. 3. 92); and the स of सम् is changed to ष्॥ The words सुष्टु, दुष्टु are Uṇâdi formed words (Un. I. 25). The word गौरिषक्थः is a Bahuvrîhi, the स of सक्थि is changed to ष and the Samâsânta षच् is added (V. 4. 113). The long ई of the first member is shortened by VI. 3. 63. The word प्रतिष्णिका is formed by adding the Preposition प्रति to the root स्ना, and the affix अङ् (III. 3. 106), and we have प्रतिष्णा with टाप्; then क is added by V. 3. 73, and आ shortened (VII. 4. 13), and इ added by VII. 3. 44. The word नौषेचनं is formed by adding ल्युट् to सिच्॥ दुन्दुभिषेवणं is also a ल्युट् formed word from सेवति or सीव्यति॥

एति संज्ञायामगात् ॥ ९९ ॥ पदानि ॥ एति, संज्ञायाम्, अगात् ॥

वृत्तिः ॥ एकारपरस्य सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति इण्कोरुत्तरस्यागकारात्परस्य संज्ञायां विषये ॥

99 *The* स् *followed by* ए *and preceded by* इण् *or* कु *is changed to* ष्, *when the word is a name, and when the* स *is not preceded by* ग् ॥

Thus हरयः सेना अस्य = हरिषेणः, परितः सेना अस्य = परिषेणः, so also वारिषेणः, जानुषेणी॥ Why do we say 'followed by ए'? Observe हरिसक्थम्॥ Why do we say 'when a Name'? Observe पृथ्वी सेना यस्य स = पृथुसेनो राजा (VI. 3. 34). Why do we say 'when the स is not preceded by ग्'? Observe विष्वक् सेनः॥ The phrase इण्कोः is understood here also, so the rule does not apply to सर्वसेनः॥

नक्षत्राद्वा ॥ १०० ॥ पदानि ॥ नक्षत्रात्, वा ॥

वृत्तिः ॥ नक्षत्रवाचिनः शब्दादुत्तरस्य सकारस्य वा एति संज्ञायामगकाराद् मूर्द्धन्यो भवति ॥

100 *When the preceding word is the name of a Lunar mansion, the* ष् *substitution for* स् *under the above mentioned circumstances is optional.*

Thus रोहिणिषेणः or रोहिणिसेनः, भरणिषेणः or भरणिसेनः॥ But not here शतभिषक् सेनः were the preceded letter is ग्॥ These two sûtras 99 and 100 are realy Gaṇa-sûtras, being read in the सुषामादि Gaṇa. The author of Kâsikâ has raised them to the rank of full sûtras.

All cerebral ष changes, when not referable to any specific rule, should be classified under this Sushâmâdi gaṇa.

ह्रस्वात्तादौ तद्धिते ॥ १०१ ॥ पदानि ॥ ह्रस्वात्, तादौ, तद्धिते ॥

वृत्तिः ॥ ह्रस्वादुत्तरस्य सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति तादौ तद्धिते परतः ॥

वार्त्तिकः ॥ तिङन्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥

101. ष् is substituted for a final स् preceded by a short इ or उ before a Taddhita affix beginning with त॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

The following are the affixes before which this change takes place, namely, तर, तम, तय, त्व, तल्, तस्, त्यप् ॥ As तर—सर्पिष्टरम् यजुष्टरम् । तम । सर्पिष्टमम । यजुष्टमम । तय । चतुष्टये ब्राह्मणानां निकेताः । त्व । सर्पिष्ट्वम् । यजुष्ट्वम् । तल् । सर्पिष्टा । यजुष्टा । तस् । सर्पिष्टो, यजुष्टः । त्यप् । आविष्ट्यो बर्द्धते । ह्रस्वादिति किम् । गीस्तरा । धूस्तरा । तादाविति किम् । सार्पिस्साद्भवति । प्रत्ययसकारस्य स्यात्पदाद्योरिति सत्यपि प्रतिषेधे प्रकृतिसकारस्य स्यात् । तद्धितइति किम् । सर्पिस्तराति ॥

Why do we say before affixes beginning with त ॥ Observe सर्पिस्साद्भवति ॥

Q.—But this स would never have been changed to ष because of the prohibition in VIII. 3. 111, how can you then give this counter-example?

Ans.—Though the स of the affix सात् is prohibited by VIII. 3. 111, yet the counter-example is valid, because the स् of the base सर्पिस् is also not changed. Why do we say 'of a Taddhita'? Observe सर्पिस्तरति ॥

Vârt:—Prohibition must be stated of finite verbs before Taddhita affixes. As भिन्द्युस्तराम् । छिन्द्युस्तराम् ॥ These are the Potential third person plural of भिन्द् and छिन्द् with the augment यासुट्; the Taddhita affix तरप् is added by V. 3. 56, and आम् is added by V. 4. 11.

Vart:—Prohibition must be stated with regard to पुंस् as पुंस्त्वम् पुंस्ता ॥

निसस्तपतावनासेवने ॥ १०२ ॥ पदानि ॥ निसः, तपतौ, अनासेवने ॥

वृत्तिः ॥ निसः सकारस्य मूर्द्धन्यादेशोभवति तपतौ परतोनासेवनेर्थे ॥

102. ष् is substituted for the स् of निस् before the verb तप् when the meaning is not that of 'repeatedly making red hot'.

The word असेवन means doing a thing repeatedly and here it means making it red-hot repeatedly. Thus निष्टपति सुवर्णम्=सकृत् अग्निम् स्पर्शयति i. e. he puts the gold into fire only once.

Why do we say when not meaning repeatedly. Observe निस्तपति सुवर्णं सुवर्णकारः=पुनः पुनरग्निं स्पर्शयति ॥

In the sentences निष्टप्तं रक्षः, निष्टप्ता अरातयः the change has taken place either as a Vedic irregularity or because the sense of repeatedness is not implied here.

युष्मत्तत्ततक्षुःष्वन्तःपादम् ॥ १०३ ॥ पदानि ॥ युष्मत्, तत्, ततक्षुः षु, अन्तः पादम् ॥

वृत्तिः ॥ युष्मत् तत् ततक्षुस् इत्येतेषु तकारादिषु परतः सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति स चेत्सकारोन्तःपादं भवति ॥

103. The स् standing in the inner half of a stanza is changed to ष before the त of त्वम् &c. and तत् and ततक्षुस् ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

CSL

The word युष्मद् here means the substitutes त्वम्, त्वाम्, ते, तव. As अग्निष्ट्वं, नामासीत् ॥ त्वा, अग्निष्ट्वा वर्द्धयामसि ॥ ते, अग्निष्टे विश्वमानय ॥ तव, अप्स्वग्ने सधिष्टव, (Rig VIII. 43. 9) ॥ तत्, अग्निष्टद्विश्वमापृणाति, (Rig X. 2. 4) ततक्षुस्, द्यावापृथिवी निष्टतक्षुः षु ॥ अन्तः-पादमिति किम्, नित्यमात्मनो विदाभूदग्निस्तत्पुनराह जातवेदा विचर्षणिः ॥

Why do we say in the inner half of a stanza? Observe यन्मआत्मनो मिन्दाभूदग्नि स्तत्पुनराह जातवेदा विचर्षणिः ॥ Here the word अग्निः is at the *end* of the first stanza while तत् is at the *beginning* of the second stanza, therefore the स् of अग्निस् is not in the middle of a stanza.

यजुष्येकेषाम् ॥ १०४ ॥ पदानि ॥ यजुषि, एकेषाम् ॥

वृत्तिः ॥ यजुषि विषये युष्मत्तत्ततक्षुः षु परत एकेषामाचार्याणां मतेन सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति ॥

107. In the opinion of some, the above change takes place in Yajurveda also.

Thus अर्चिर्भिष्ट्वम् or अर्चिभिस्त्वम् । अग्निष्टेमम् or अग्निस्तेमम् । अग्निष्टत् or अग्निस्तत् । अर्चिर्भिष्टतक्षुः or अर्चिर्भिस्ततक्षुः ॥

स्तुतस्तोमयोश्छन्दसि ॥ १०५ ॥ पदानि ॥ स्तुतस्तोमयोः, छन्दसि ।

वृत्तिः ॥ एकेषामिति वर्त्तते । स्तुत स्तोम इत्येतयोः सकारस्य छन्दसि विषये मूर्द्धन्यादेशो भवति एकेषामाचार्याणां मतेन छन्दसिविषये ।

105. The स् of स्तुत and स्तोम, in the Chhandas, is changed to ष् in the opinion of some.

Thus त्रिभिष्टुतस्य or त्रिभिस्तुतस्य, गोष्टोमं षोडशिनम् or गोस्तोमं षोडशिनम् ॥ This change would have taken place by the general rule contained in the next sûtra VIII. 3. 106, the special mention of स्तुत and स्तोम here is a mere amplification. The word छन्दसि of this sûtra governs the subsequent sutra also.

पूर्वपदात् ॥ १०६ ॥ पदानि ॥ पूर्वपदात् ॥

वृत्तिः ॥ पूर्वपदस्थान्निमित्तादुत्तरस्य सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति छन्दसि विषये एकेषामाचार्याणां मतेन ।

106. In the Chhandas, according to some, स् is changed to ष्, when it stands in the beginning of a second word, preceded by a word ending in इ &c.

The words छन्दसि and एकेषां are both understood here. Thus द्विषन्धिः or द्विसन्धिः, त्रिषन्धिः or त्रिसन्धिः ; मधुष्ठानम् or मधुस्थानम्, द्विषाहस्रं चिन्वीत or द्विसाहस्रं चिन्वीत ॥

The word पूर्वपद here means the first member of a compound word as well as the prior word other than that in a compound. Thus त्रिःषप्तकृत्वाय or त्रिःसप्तकृत्वाय ॥

सुञः ॥ १०७ ॥ पदानि ॥ सुञः ।

वृत्तिः ॥ सुञिति निपात इह गृह्यते तस्य पूर्वपदस्थान्निमित्तादुत्तरस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति छन्दसि विषये ।

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

107. The स of the Particle सु is changed to ष in the Chhandas, when preceded by another word having in it the change-effecting letter इ &c.

Thus अभी षु णः सखीनाम् (Rig. IV. 31. 3) ऊर्द्ध ऊ षु णः (Rig. I. 36. 13). The lengthening takes place by VI. 3. 134, and न changed to ण by VIII. 4. 27.

सनोतेरनः ॥ १०८ ॥ पदानि ॥ सनोतेः, अनः ।

वृत्तिः ॥ सनोतेरनकारान्तस्य सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति ।

108. The स of the verb सन्, when it loses its न्, is changed to ष, under the same circumstances.

Thus गोषाः (Rig. IX. 2. 10), formed by the affix विट् (III. 2. 67), the न् is elided by VI. 4. 41. So also नृषाः ॥

Why do we say 'when it loses its न्'? Observe गोसनि वाचमुदीरयन् (Atharv. III. 20. 10). Here the affix is इन् (III. 2. 27). See however गोषणि in Rig. VI. 53. 10.

Though this ष change would have taken place by VIII. 3. 106 also, the separate enumeration is for the sake of niyama or restriction. Some however read the word गोसनिः in the list of सवनादि words (VIII. 3. 110), and they hold that the proper counter-example is सिसानयिषति ॥ So also सिसनीः formed by adding क्विप् to the Derivative root सिसनिस्, thus सिसनिस + क्विप् = सिसंनिस् (the अ is elided by VI. 4. 48) + 0. add सु, सिसनिस् + स् = सिसनिस् + 0 [स् is elided by VI. 1. 68. Now the final स् (of the Desiderative affix सन्) is liable to be changed either to ष् or to र् (रु). The ष being asiddha, the रु change takes place.] = सिसनिर् = सिसनीः (the lengthening is by VIII. 2. 76). Here the Desiderative affix सन् is not changed to ष, hence this word is not governed by VIII. 3. 61. This being the object of this sûtra, there will be ष change in सिषाणयिषति in the Causative.

सहेः पृतनर्ताभ्यां च ॥ १०९ ॥ पदानि ॥ सहेः पृतना-ऋताभ्याम्, च ।

वृत्तिः ॥ पृतना ऋत इत्येताभ्यांमुत्तरस्य सहिसकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति ।

109. The स of सह is changed to ष, after पृतना and ऋत ॥

Thus पृतनाषाहम्, ऋताषाहम् ॥ Some divide this sûtra into two; as (1) सहेः ; (2) पृतनार्ताभ्यांच ॥ So that the rule may apply to ऋतीषहः also. The word ऋति is lengthened by VI. 3. 116, in sanhitâ : and the ष change takes place in sanhitâ only. Otherwise the form is ऋतिसहम् ॥ The word च 'and' in the sûtra includes words other than those not mentioned in it. The word ऋतीषहं would be valid by this also.

MINISTRY OF CULTURE • GOVERNMENT OF INDIA सत्यमेव जयते संस्कृति मंत्रालय • भारत सरकार

CSL

न रपरसृपिसृजिस्पृशिस्पृहिसवनादीनाम् ॥ ११० ॥ पदानि ॥ न, र-पर, सृपि, सृजि, स्पृशि, स्पृहि-सवनादीनाम् ।

वृत्तिः ॥ रेफपरस्य सकारस्य सृपि सृजि स्पृशि स्पृहि सवनादीनां च मूर्द्धन्यो न भवति ।

110. The ष् substitution does not take place if र follows the स्, as well as in सृप, सृज, स्पृश स्पृह, and in सवन and the rest.

Thus विस्रंसिकायाः काण्डं जुहोति ॥ The word विस्रंसिक is formed by the affix ण्वुल् (III. 3. 109), विस्रब्धः कथयति ॥ This word is from the root स्रम्भु विश्वासे, the इट् is not added by VII. 2. 15 and the nasal is elided by VI. 4. 24. before the nisthhâ त ॥ सृप :—पुरा क्रूरस्य विसृपः ॥ The word विसृपः is formed by the affix कसुन् (III. 4. 17), सृज :—वाचो विसर्जनात् ॥ स्पृश :—दिविस्पृशम् ॥ स्पृहि :—निस्पृहं कथयति ॥

The following is a list of सवनादि words :—

1 सवने सवने, 2 सूते सूते, 3 सोमे सोमे, 4 सवनमुखे सवनमुखे, 5 किंसः किंसः (किंस्यतीति किंसः), 6 अनुसवनमनुसवनम्, 7 गोसनिं गोसनिम्, 8 अश्वसनिमश्वसनिम् ॥ In some books this is the list 9 सवने सवने, 10 सवनमुखे सवनमुखे, 11 अनुसवनमनुसवनम् (अनुसवने २), 12 संज्ञायां बृहस्पतिसवः, 13 शकुनिसवनम्, 14 सोमे, सोमे, 15 सुते सुते (सूते २), 16 संवत्सरे सवत्सरे, 17 बिसं बिसम्, 18 किसं किसम् (किसं किसम्), 19 मुसलं मुसलम् 20 गोसनिम्, 21 अश्वसनिम् ॥

सात्पदाद्योः ॥ १११ ॥ पदानि ॥ सात्, पदाद्योः ।

वृत्तिः ॥ साविति चैतस्य यङि परतो मूर्द्धन्यादेशो न भवति ।

111. The ष् substitution does not take place in the affix सात् and for that स which stands at the beginning of a word.

Thus सात् here is the affix ordained by V. 4. 52, and it would have been changed to ष by VIII. 3. 59. The present sûtra prevents that. The Padâdi स refers to those verbs which in the Dhâtupâṭha are taught with a ष, and for which a स is substituted. This also is an exception to VIII. 3. 59. Thus अग्निसात् । दधिसात् । मधुसात् ॥ So also with Padâdi स as दधि सिञ्चति, मधु सिञ्चति ॥

सिचो यङि ॥ ११२ ॥ पदानि ॥ सिचः, यङि ।

वृत्तिः ॥ सिचः सकारस्य यङि परतो मूर्द्धन्यादेशो न भवति ।

112. The ष् substitution does not take place in the स् of सिच् of the Intensive.

Thus सेसिच्यते and अभिसेसिच्यते ॥

Q.—The स of the reduplicate should be changed into ष by VIII. 3. 65, in अभिसेसिच्यते, and the स of the root should be changed into ष by VIII. 3. 64. Because सिच् is one of the roots taught in VIII. 3. 65, and therefore, as this

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GL

latter rule prevents the operation of VIII. 3. 111 i. e. पदादि स so far as it goes, so it would prevent also the operation of this rule and the form ought to be अभिषे षिच्यते?

Ans.—The ष ordained by VIII. 3. 65 prevents only the operation of पदादि स of VIII. 3. 111, and not the स of this rule. Therefore the present prohibition is of universal application.

Why do we say in the Intensive. Observe अभिषिषिक्षति ॥

सेधतेर्गतौ ॥ ११३ ॥ पदानि ॥ सेधतेः, गतौ ।

वृत्तिः ॥ गतौ वर्त्तमानस्य सेधतेः सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो न भवति ।

113. The स् of the verb सेध is not changed to ष् when the meaning is that of moving.

Thus अभिसेधयति गाः, परिसेधयति गाः ॥ This is an exception to VIII. 3. 65.

Why do we say 'when meaning to drive'? Observe शिष्यमकार्यात्प्रतिषेधयति ॥ Here the sense is that of preventing or prohibiting.

प्रतिस्तब्धनिस्तब्धौ च ॥ ११४ ॥ पदानि ॥ प्रतिस्तब्ध-निस्तब्धौ, च ।

वृत्तिः ॥ प्रतिस्तब्ध निस्तब्ध इत्येतौ मूर्द्धन्यप्रतिषेधाय निपात्येते ।

114. The words प्रतिस्तब्ध and निस्तब्ध are anomalous.

In these words the स is not changed to ष, though so required by VIII. 3. 67.

सोढः ॥ ११५ ॥ पदानि ॥ सोढः ।

वृत्तिः ॥ सहिरयं सोढभूतो गृह्यते तस्य सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो न भवति ।

115. The स् of सोढ form of the root सह is not changed to ष ॥

As परिसोढः, परिसोढुम्, परिसोढव्यम् ॥ This is an exception to VIII. 3. 70.

Why do we say 'when सह assumes the form of सोढ' ॥ Observe परिषहते, विषहते ॥

स्तम्भुसिवुसहां चङि ॥ ११६ ॥ पदानि ॥ स्तम्भु-सिवु-सहाम्, चङि ।

वृत्तिः ॥ स्तम्भु सिवु सह इत्येतेषां चङि परतः सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो न भवति ।

वार्त्तिकः ॥ स्तम्भु सिवुसहां चाङ उपसर्गादिति वक्तव्यम् ।

116. The ष change does not take place in the reduplicated Aorist of the roots स्तम्भ्, सिव् and सह् ॥

The root स्तम्भ required ष change by VIII. 3. 67, and the roots सिव and सह by VIII. 3. 70. Thus पर्यतस्तम्भत्, अभ्यतस्तम्भत् ॥ सिव :—पर्यसीषिवत्, न्यसीषिवत् ॥ सह :—पर्यसीषहत्, व्यसीषहत् ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA · संस्कृति मंत्रालय · भारत सरकार · सत्यमेव जयते

CSL

Vârt:—This prohibition refers to the ष change that is caused by an Upasarga and not to the reduplicate change, as we have illustrated in the a bove example.

सुनोतेः स्यसनोः ॥ ११७ ॥ पदानि ॥ सुनोतेः, स्य-सनोः ।

वृत्तिः ॥ सुनोतेः सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो न भवति । स्यसनि च परतः ।

117. स् of सु (सुनोति) is not changed to ष् in the Future, Conditional and Desiderative.

Thus:—अभिसोष्यतिं, परिसोष्यति, अभ्यसोष्यत्, पर्यसोष्यत् ॥

What example will you give under Desiderative? सुसूषति ॥ This is not a valid example, for by VIII. 3. 61, the reduplicate will not be changed here. Then we shall give the example अभिसुसूषते ॥ This is not also a proper example, for it is governed by the restrictive rule of VIII. 3 64. Then this is the example अभिसुसूः, निसुसू derived from the desiderative root अभिसुसूषति by the affix क्विप् ॥ Here the desiderative affix सन् is not changed to ष (VIII. 3. 61) and therefore the second स would have been changed to ष as it comes after a reduplicate.

Why do we say before स्य and सन् ॥ Observe सुषाव ॥

सदिष्वञ्जोः परस्य लिटि ॥ ११८ ॥ पदानि ॥ सदि-ष्वञ्जोः, परस्य,लिटि ।

वृत्तिः ॥ सदि ष्वञ्जि इत्येतयोर्द्धात्वोर्लिटि परतः सकारस्य परस्य मूर्द्धन्यो न भवति ।

118. The स् of सद् and ष्वंज after the reduplicate in the Perfect is not changed to ष् ॥

In the Perfect, when these words are reduplicated, there are two स 's, as ससाद and सस्वंज ॥ After a preposition, the first स will be changed to ष, but not so the second. Thus अभिषसाद, परिषसाद्, निषसाद, विषसाद, परिषस्वजेः, परिषस्वजाते, परिषस्वजिरे, अभिषस्वजे ॥ The nasal of स्वंज is elided though here, the लिट् affix is not कित्, because it ends in a compound vowel (VI. 4. 24), (I. 2. 5 and 6).

The word स्वंज does not occur in the sûtra, but has been inserted in it by the auther of Kâśikâ from the following Vârtika:—सदेः लिटि प्रतिषेधे स्वञ्जे रुपसंख्यानं कर्तव्यम् ॥

निव्यभिभ्योऽड्व्यवाये वा छन्दसि ॥ ११९ ॥ पदानि ॥ नि-वि-अभिभ्यः, अड्-व्यवाये, वा, छन्दसि ।

वृत्तिः ॥ नि वि अभि इत्येतेभ्य उपसर्गेभ्य उत्तरस्य सकारस्याड्व्यवाये छन्दसि विषये मूर्द्धन्यादेशो न भवति वा ।

119. The ष् is optionally substituted in the Chhandas after the prepositions नि, वि and अभि, when the augment अट् intervenes.

Thus न्यषीदत् or न्यसीदत् पिता नः; व्यषीदत्; or व्यसीदत् पिता नः, अभ्यषीदत् or अभ्यसीदत् ॥

The anuvṛitti of सद and स्वंज is not to be read into this sûtra. It is, in fact, a general rule and applies to verbs other than these two. As व्यस्तौत्, न्यष्टौत्, अभ्यष्टौत or अभ्यस्तौत ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA
सत्यमेव जयते
संस्कृति मंत्रालय · भारत सरकार

CSL

ओ३म् ।

अथ अष्टमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

BOOK EIGHTH.

CHAPTER FOURTH.

रषाभ्यां नो णः समानपदे ॥ १ ॥ पदानि ॥ रषाभ्याम्, नः, णः, समानपदे ॥
वृत्तिः ॥ रेफषकाराभ्यामुत्तरस्य नकारस्य णकारादेशो भवति, समानपदस्थौ चेन्निमित्तनिमित्तिनौ भवतः ।
वार्त्तिकम् ॥ ऋवर्णाच्चेति वक्तव्यम् ॥

1. After र् and ष्, the ण् is the substitute of न्, when they occur as component letters of the same word.

These letters must be parts of the same pada or word, one being the 'occasion' for the application of the rule as regards the other. As आस्तीर्णम्, विस्तीर्णम्, अवगूर्णम् ॥ So also after ष; as, कुष्णाति, पुष्णाति, मुष्णाति ॥

The letter ष् is included in this aphorism for the sake of subsequent sûtras: for न् will be changed into ण् when preceded by ष् by rule 41 of this Chapter, as well.

Why do we say "when occurring in the same word?" Observe अग्निर्नयति, वायुर्नयति ॥

Vârt:—So also after the letter ऋ ॥ As तिसृणाम्, चतसृणाम्, मातृणाम्, पितृणाम्॥

This vârtika may well be dispensed with: because the र in the sûtra is the common *sound* र which we perceive both in र and ऋ; and so the र will denote both the vowel ऋ and the consonont र. See contra. VIII. 2. 42. Obj. But if even this be so, the letter ऋ has three parts, its first part is a vowel, in the middle is the र् sound of a quarter mâtrâ, and a vowel sound at the end. This vowel-sound will *intervene* between the र-sound and the subsequent न, and will prevent the application of the sûtra, hence the vârtika is valid?

Ans. This vowel-sound will be no intervention, because it will be included in the exception अट् of the next sûtra. Obj. The vowel-sound at the end of ऋ is not a *full* vowel of one mâtrâ, but is of half-mâtrâ, being only a fragment of ऋ, and hence is not included in the pratyâhâra अट्, it has no separate

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

स्थान or प्रयत्न or homogeneity with any vowel. Hence this vowel-sound will prevent the application of this rule. Ans. The ण change, however, does take place in spite of such intervention of a fragment of a letter, as we know from the jñâpaka of VIII. 4. 39. In the kshubhnâdi list there we find नृनमन as an *exception*, implying that न is *generally* changed to ण after such a fragmentary interposition. Or we may take नृनमन as a jñâpaka, that after the *letter* ऋ also the ण change takes place.

अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेपि ॥ २ ॥ पदानि ॥ अट्-कु-पु-आङ्-नुम्-व्यवाये, अपि ॥

वृत्तिः ॥ अट् कु पु आङ् नुम् इत्येतैर्व्यवायेपि रेफषकाराभ्यामुत्तरस्य नकारस्य णकार आदेशो भवति ।

2. The substitute ण् takes the place of न्, even when a vowel, or य्, व्, ह् or a guttural, or a labial, or the preposition आ, or the augment नुम् intervenes, causing separation.

The pratyâhâra अट् stands for vowels and the letters ह य व र. Thus करणम्, हरणम्, किरिणा, गिरिणा, कुरुणा, गुरुणा &c.

The कु means all the gutturals, e. g. अर्केण, मूर्खेण, गर्गेण, अर्घेण ॥

The पु means all the labials, e. g. दर्पेण, रेफेण, गर्भेण, चर्म्मणा, वर्मणा ॥

The आङ् means the particle आ: e. g. पर्याणद्धम् from नह् (VIII. 2. 34) निराणद्धम् (cf VIII. 4. 14). The particle आ is a vowel and so included in अट् pratyâhâra. Its specification in the sûtra shows that the restriction of the rule to the letters occurring in the *same word*, does not apply in the case of आङ्, in which case the rule applies to letters separated by another word.

So also when the anusvâra separates the letters e. g. बृंहणम्, बृंहणीयम् ॥

It is from the root बृहिवृद्धौ, the नुम् is added, because the root is इदित (VII. 1. 58) and न् changed to anusvâra by VIII. 3. 24. Q. Well the intervention is here by Anusvâra and not नुम्, why is then नुम् taken in the sûtra?

The word नुम् in the sûtra refers to anusvâra, and must be taken co-extensive with it. Otherwise the rule would not apply to words like तृंहणं from तृंह स्तृंह हिंसार्थे ॥ Here the anusvâra is not the substitute of the augment नुम् but an original anusvâra. Even where there is an augment नुम्, but where it is not changed into anusvâra, the rule does not apply. As प्रेन्वनम्, प्रेन्वनीयम् from इवि: प्रीणनार्थः ॥

The rule will apply even when these letters are combined in any possible way, or occur singly. As अर्केण, here a guttural and a vowel i. e. 2 letters come between र and न ॥ See VIII. 3. 58 in the case of ष ॥

पूर्वपदात्संज्ञायामगः ॥ ३ ॥ पदानि ॥ पूर्वपदात्, संज्ञायाम्, अगः ॥

वृत्तिः ॥ पूर्वपदस्थान्निमित्तादुत्तरस्य गकारवर्जिताद् नकारस्य णकार आदेशो भवति संज्ञायां विषये ।

3. So also, न् is replaced by ण्, when the letter occasioning the substitution, occurs in the first member of a compound, and the whole compound is a Name, provided that the first member does not end with the letter ग ॥

As द्रुणसः, वार्ध्रीणसः (a kind of antelope), खरणसः, शूर्पणखा ॥ See V. 4. 118 and IV. 1. 58.

Why do we say "when a Name"? Observe, चर्मनासिकः ॥

Why do we say when 'not ending in the letter ग'? Observe; ऋगयनम् ॥

Some say, that this sûtra is a नियम or a restrictive rule, and not a विधि or original enunciation, so that the substitution takes place, only when the word is a *Name*, and not otherwise. A compound is one word or समानपद, though composed of two or more words or पद ॥ Therefore by VIII. 4. 11 the न will always be changed into ण when preceded by र or ष. But the present sûtra restricts its scope, to those cases only, when the compound denotes a *Name*, as not in चर्मनासिका ॥ The word पूर्वपद is a relative term and connotes an उत्तरपद ॥ The present sûtra therefore applies to those cases where the र् or ष् is in the पूर्वपद, and न occurs in the उत्तरपद ॥ It therefore, does not apply to तद्धित words, nor when both the letters occur in the पूर्वपद ॥ In the case of a Taddhita, there is a पूर्वपद, but there is no properly speaking उत्तरपद ॥ Thus खरपस्यापत्यं = खारपायणः (IV.1.99). Here the affix अयन is equivalent to अपत्यं, and खरप is the Pûrvapada. But the affix अयन not being a Pada, we cannot call it an uttara pada. Hence न will be changed into ण though खारपायण is not an Appellative but a generic term. So also मातृभोगाय हितः = मातृभोगीणः with ख affix. Similarly in करणप्रियः, the words र and न both occur in the Pûrvapada and are not affected by this rule, but by the general rule VIII. 4. 1. So also the proviso relating to ग, only prohibits the change of न into ण, but does not prohibit the restrictive character of this sûtra.

According to others, this sûtra is an original enunciation or a Vidhi rule, and not a Niyama rule. They say that the word समानपद in VIII. 4. 1 is equivalent to नित्यं पदं i. e. a word integral and indivisible into component words. In other words, समानपद means, a 'simple-word'. The present sûtra therefore enunciates a new rule for a "compound-word". For in a compound or समास, there being a division of पूर्वपद and an उत्तरपद, we cannot say that a compound is a समानपद or indivisible word. Hence this sûtra is a विधि ॥

The sûtra should be thus divided:—पूर्वपदात् संज्ञायाम् one sûtra, and अगः another. So that every rule relating to ण change would be debarred with regard to ग intervention.

वनं पुरगामिश्रकासिध्रकाशारिकाकोटराग्रेभ्यः ॥ ४ ॥ पदानि ॥ वनम्, पुरगा, मिश्रका-सिध्रका-शारिका-कोटराग्रेभ्यः ॥

वृत्तिः ॥ पूर्वपदात्संज्ञायामिति वर्त्तते । पुरगा मिश्रका सिध्रका शारिका कोटरा अग्रे इत्येतेभ्यः पूर्वपदेभ्य उत्तरस्य वननकारस्य णकारादेशो भवति संज्ञायां विषये ।

4. The न of वन, is changed into ण, when preceded by the words puragâ, miśrakâ, sidhrakâ, śarikâ, koṭarâ, and

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

agre, as first members of the compound, and the whole compound is a name.

The words पूर्वपदात् and संज्ञायाम् of the last sûtra, are to be read into this aphorism. Thus पुरगावणम्, मिश्रकावणम्, सिध्रकावणं, कोटरावणम्, अग्रेवणम् (II. 2. 31) शारिकावणम् ॥

The lengthening of the finals in the above is by VI. 3. 117. Though the word अग्रेवणं is not a Name, yet the rule VI. 3. 9, applies to it and the case-affix is not elided, because it is so read in Râjadantâdi list (II. 2. 31).

The substitution of ण for न would have taken place by the preceding rule. The separate enunciation of the rule with regard to the word वन, shows that this is a restrictive or नियम rule. The न of वन is changed into ण, when preceded by these words only and no other. Thus कुबेरवनं, शतधारवनम्, असिपत्रवनम्॥

प्रनिरन्तःशरेक्षुप्लक्षाम्रकार्ष्यखदिरपीयूक्षाभ्योऽसंज्ञायामपि ॥ ५ ॥ पदानि ॥ प्र-निर्-अन्तर्-शर-इक्षु-प्लक्ष-आम्र-कार्ष्य-खदिर-पीयुक्षाभ्यः असंज्ञायां, अपि ॥

वृत्तिः ॥ प्र निर् अन्तर् शर इक्षु प्लक्ष आम्र कार्ष्य खदिर पीयूक्षा इत्येतेभ्य उत्तरस्य वननकारस्य संज्ञायाम संज्ञायामपि णकारादेशो भवति ।

5. The न of वन is replaced by ण, even when the compound is not a Name, when it is preceded by the words pra, nir, antar, śara, ikshu, plaksha, âmra, kârshya, khadira, and pîyûkshâ.

Thus प्रवणे यष्टव्य; निर्वणे प्रतिधीयते, अन्तर्वणे, शरवणम्, इक्षुवणम्, प्लक्षवणम्, आम्रवणम्, कार्ष्यवणम्, खदिरवणम् and पीयुक्षावणम् ॥

The words प्रवणं and निर्वणं are प्रादि: compounds. अन्तर्वणं is an Avyayî-bhâva in the sense of a case-affix. The rest are Genitive compounds.

विभाषौषधिवनस्पतिभ्यः ॥ ६ ॥ पदानि ॥ विभाषा ओषधि-वनस्पतिभ्यः ॥

वृत्तिः ॥ ओषधिवाचि यत्पूर्वपदं वनस्पतिवाचि तस्थान्निमित्तादुत्तरस्य वननकारस्य णकार आदेशो भवति विभाषा ।

वार्त्तिकः ॥ द्व्यक्षरत्र्यक्षरेभ्य इति वक्तव्यम् ॥ वा० ॥ इरिकादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥

Kârika फली वनस्पतिर्ज्ञेयो वृक्षाः पुष्पफलोपगाः ।
ओषधः फलपाकान्ता लता गुल्माश्च वीरुधः ॥

6. The न of वन is optionally replaced by ण, when the cause of change occurs in the first member of the compound and which denotes a perrenial herb or a forest tree.

When the pûrvapada is a word denoting ओषधि or a perenniel herb, or denoting a वनस्पति or a tree, and it has a change-producing letter, then the न of वन is replaced by ण ॥ This is an optional rule. Thus :—दूर्वावनम् or दूर्वावणम्;

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GL

मूर्वावणम् or मूर्वावनम् ॥ Here दूर्वा and मूर्वा are names of ओषधि ॥ Similarly शिरीषवनं or शिरीषवणम् ; बदरीवणं or बदरीवनं ॥

Vârt:—This rule applies when the first word is a dissyllabic or trisyllabic word. Therefore the change does not occur in देवदारुवनम् ; भद्रदारुवनम् ॥

Vârt:—Prohibition should be stated with regard to the words इरका &c. As इरिकावनम्, तिमिरकावनम् ॥

Though there is a distinction, botanically speaking, between a वृक्ष and a वनस्पति also ; yet in this sûtra, the word वनस्पति includes वृक्ष also.

Kârika:–Technically speaking वनस्पति is a tree that bears fruit apparently without a flower, as a fig tree udumbara. वृक्ष is a tree that bears both flower and fruit, ओषधि is an annual herb, that dies after the ripening of the fruit, and creepers and tubercles are called वीरुधः ॥

अह्नोऽदन्तात् ॥ ७ ॥ पदानि ॥ अह्नः, अदन्तात् ॥

वृत्तिः ॥ अदन्तं यत्पूर्वपदं तत्स्थान्निमित्तादुत्तरस्याह्नो नकारस्य णकार आदेशो भवति ।

7. The ण is the substitute of न of अहन्, when it is preceded by a word ending in अ, having in it a letter capable of producing the change.

Thus पूर्वाह्णः "fore-noon" ; अपराह्णः "after-noon".

Why do we say "ending in अ"? Observe, निरह्नः, दुरह्नः ॥

The word अह्न is substituted for अहन् by V. 4. 88. The word अह्न being used in the sûtra as ending in अ, the rule does not apply to other words. Thus दीर्घाह्नी शरत् ॥ The word अह्नः in the sûtra is in the nominative case, and should not be construed as the genitive of अहन्, because all sthânins are exhibited in Nominatives as, वनं (VIII. 4. 4), वाहनं (VIII.4.8), यानं &c. The compounding takes place by II. 2. 1, then is added the samâsânta affix टच् (V. 4. 91), and अह्न substitution by V. 4. 88. The word दीर्घाह्नी is a Bahuvrîhi compound and not a Tatpurusha, and hence the affix टच् does not apply to it. The feminine ङीप् is added by IV. 1. 28, there is elision of अ of अहन् by VI. 4. 134.

वाहनमाहितात् ॥ ८ ॥ पदानि ॥ वाहनम्, आहितात् ॥

वृत्तिः ॥ आहितवाचि यत्पूर्वपदं तत्स्थान्निमित्तादुत्तरस्य वाहननकारस्य णकार आदेशो भवति ।

8. The न of वाहन is changed into ण, when the letter, producing the change, occurs in the first member of a compound, denoting the thing carried.

Thus इक्षुवाहणम् 'a sugar-cart'. शरवाहणम् "a reed-cart". दर्भवाहणम् 'a hay-cart'.

The thing which being placed on a cart is carried, is called आहित ॥

Why do we say "denoting the thing carried". Observe दाक्षिवाहनम् "a vehicle belonging to Dâkshi".

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

The word वाहन is formed by adding ल्युट् to वह्, and lengthening of the penultimate is valid by the nipâtana of this sûtra.

पानं देशे ॥ ९ ॥ पदानि ॥ पानम्, देशे ॥

वृत्तिः ॥ पानंनकारस्य पूर्वपदस्थान्निमित्तादुत्तरस्य देशाभिधाने णकार आदेशो भवति ।

9. The न of पान is changed into ण, when it occurs as the second member of a compound, the first member of which contains a letter causing change; and the whole compound denotes a country or a people.

The word पान is formed by the affix ल्युट III. 3. 113. Thus क्षीरपाणा उशीनराः = क्षीरपाणं येषां 'the milk-drinking Uśînaras'. सुरापाणाः प्राच्याः 'the wine-drinking Prâchyas'. सौवीरपाणा बाह्लीकाः "the sauvîra-drinking Bâhlîkas". कषायपाणा गान्धाराः &c.

Why do we say "when denoting a country"? Observe दक्षिपानं the drink of the Dâkshis.

The words उशिनर and the rest are applied to persons also through the medium of being country-names.

वा भावकरणयोः ॥ १० ॥ पदानि ॥ वा, भाव-करणयोः ॥

वृत्तिः ॥ भावे करणे च यः पानशब्दस्तदीयस्य नकारस्य णकार आदेशो भवति वा पूर्वपदस्थान्निमित्तादुत्तरस्य॥

वार्त्तिकम् ॥ वाप्रकरणे गिरिनद्यादीनामुपसंख्यानम् ।

10. Optionally when the compound denotes a condition or an instrument, the न of पान is changed into ण, when it is a second member, the cause of change occurring in the first member in a compound.

Thus क्षीरपाणम् or क्षीरपानम् "drinking of milk" कषायपानम् or कषायपाणम् 'drinking of kashâya'. सुरापाणम् or सुरापानम् &c are examples of भाव or condition.

Similarly क्षीरपाणः or क्षीरपानः कंसः 'a vessel for drinking milk' This is an example of करण or instrument.

Vârt: – Optionally so in the case of गिरिनदी &c. Thus गिरिनदी or गिरिणदी; चक्रनदी or चक्रणदी, चक्रनितम्बा or चक्रणितम्बा ॥

प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु च ॥ ११ ॥ पदानि ॥ प्रातिपदिकान्त-नुम्-विभक्तिषु, च ॥

वृत्तिः ॥ वेति वर्त्तते । प्रातिपदिकान्ते नुमि विभक्तौ च यो नकारस्तस्य पूर्वपदस्थान्निमित्तादुत्तरस्य वा णकार आदेशो भवति ।

वार्त्तिकम् ॥ युवादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥

11. Optionally ण is substituted for न when it stands at the end of a Nominal-stem (Prâtipadika) or is the augment नुम् or is न of a case-affix, (when the cause of change occurs in the first member of the compound).

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

Thus, to take the case a प्रातिपदिकान्त first. माषवापिणौ or माषवापिनौ from माषवापिन् 'mâsha-sowing' formed by णिनि under III. 2. 81.

To take the example of a नुम् augment माषवापाणि or माषवापानि, व्रीहिवापाणि or व्रीहिवापानि nom. pl. neut. The. augment नुम् is here added by VII. 1. 72 from माषान् वपयन्ति = माषवाप with कर्मणि अण्, the plural शि is added by VII. 1. 20, and then नुम् ॥

To take the विभक्ति or case-termination, माषवापेण or माषवापेन, व्रीहिवापेण or व्रीहिवापेन ॥

The word प्रातिपदिकान्त means 'final in a Prâtipadika'. But here it means 'final in a prâtipadika which is a second member, of compound, the first member containing the cause of change'. Therefore the change does not take place in गर्गाणां भगिनी = गर्गभगिनी "the sister of Garga". But गर्गभगिणी if the word is derived from गर्गभग: 'the share of Garga', with the adjectival affix इन्, feminine इनी, meaning, "enjoying the share of Garga." In this case, like the word मातृभोगीण: 'fit to be possessed by a mother': the change will invariably take place.

The word माषवापिणी or °नी is to be understood to have a final न्, the affix being added afterwards in accordance with the following maxim :—(II. 2. 19). "It should be stated that Gatis, Kârakas, and Upapadas are compounded with bases that end with krit-affixes, before a case termination or a feminine affix has been added to the latter" गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेः ॥

Therefore the composition takes place first with the word ending in the krit affix, as माषवापिन् (माष + वापिन्), and thus the second term वापिन् is a Prâtipadika which ends in न्, and so the rule is applied to it, when the feminine affix is added.

Similarly नुम् is not considered as the end portion of the *second* member of the compound, but as the end-portion of the *full* compound word.

Vârt :—Prohibition must be stated of the words युवा &c. As आर्ययूना (VI. 4. 133 vocalisation), क्षत्रिययूना ॥ प्रपक्वानि is a gati-samas, दीर्घाह्नी शरत् ॥

एकाजुत्तरपदे णः ॥ १२ ॥ पदानि ॥ एकाच्, उत्तरपदे, णः ॥

वृत्तिः ॥ एकाजुत्तरपदं यस्य स एकाजुत्तरपदः । तस्मिन्नेकाजुत्तरपदसमासे प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु पूर्वपदस्थान्निमित्तादुत्तरस्य नकारस्य णकार आदेशो भवति ।

12. In a compound, the second member of which is a monosyllable, there is ण in the room of न of the second member, provided that the न is at the end of a prâtipadika, or is the augment नुम्, or occurs in a vibhakti ; and when the first member contains a cause of change.

Thus वृत्रहणौ and वृत्रहण: 'the Vritra-killer'. क्षीरपाणि "Drinkers of milk': सुरापाणि 'drinkers of wine': being examples of नुम् VII. 3. 88, क्षीरपेण and सुरापेण are examples of case-terminations.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

Why the letter ण is repeated in this sûtra, while its anuvṛitti was understood from the context? It is repeated in order to show that this is not an optional rule, but an obligatory rule. In fact, it shows that the anuvṛitti of वा 'optional' ceases, and does not extend further.

कुमति च ॥ १३ ॥ पदानि ॥ कुमति, च ॥

वृत्तिः ॥ कवर्गवति चोत्तरपदे प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु पूर्वपदस्थान्निमित्तादुत्तरस्य नकारस्य णकारादेशो भवति ।

13. In a compound, the second member of which contains a guttural, there is ण in the room of न, that follows anything which standing in the prior member is qualified to cause the change, provided the न be at the end of a prâtipadika, or be the augment नुम्, or occur in a vibhakti.

If the second part of a compound contains a letter of the class कु, the change is obligatory, even though the second part be not monosyllabic. As वस्त्रयुगिणौ, वस्त्रयुगिणः, स्वर्गकामिणौ, वृषगामिणौ ॥ नुम :—वस्त्रयुगाणि, खरयुगाणि ॥ विभक्ति : — वस्त्रयुगेण, खरयुगेण ॥

The word वस्त्रयुगिणौ is a compound of वस्त्र with युगिन् (the affix इनि is added first to युग and then the word so formed is compounded with vastra). Thus the न् becomes प्रातिपदिकान्त i.e. it becomes the final of a Nominal-stem, which stands as a second member in a compound.

उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य ॥ १४ ॥ पदानि ॥ उपसर्गात्, अ-समासे, अपि, णोपदेशस्य ॥

वृत्तिः ॥ ण उपदेशो यस्यासौ णोपदेशः । णोपदेशस्य धातोर्यो नकारः तस्य उपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्य णकारादेशो भवति असमासेपि समासेपि ।

14. Of a root which has ण in its original enunciation, when it comes after a cause of such change standing in an upasarga, even though the word be not a samâsa, the न is changed into ण ॥

The word णोपदेश means a root which is enunciated in the Dhâtupâṭha with an initial ण ॥ Thus प्रणमति 'he bows'. परिणमति, प्रणायकः 'a leader' परिणायकः &c.

Why do we say "after an Upasarga"? Observe प्रनायकः = प्रगता नायका अस्माद् देशात् 'a country without a leader'. Here the word प्र is not an upasarga, but a mere nipâta. See I. 4. 57, 58 and 59. In fact, प्र is upasarga here with regard to गत understood, and not with regard to नी ॥

Why do we say "even when it is not a compound?" Because by context, the anuvṛitti of the word पूर्वपद, which is current throughout this sub-

division, would have been understood in this sûtra also, and the rule would have applied to samâsas only, for there only we have pûrvapada. By using the word असमासे it is shown that the adhikâra of pûrvapada ceases, and the rule applies to non-compounds also where there is no पूर्वपद ॥

Why do we say "having ण in Upadeśa"? Observe प्रनर्दति, प्रनर्दितुम्, प्रनर्दकः ॥ For the root नर्द is recited in Dhâtupâṭha with न ॥ There are eight such roots नर्द्, नाद्, नाथ्, नाध्, नन्द्, नक्क्, नॄ, नृत् ॥ See VI. 1. 65.

हिनुमीना ॥ १५ ॥ पदानि ॥ हिनु-मीना, ॥

वृत्तिः ॥ हिनु मीना इत्येतयोरुपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्य नकारस्य णकारादेशो भवति ।

15. The न of हिनु and मीना is changed into ण, when coming after an upasarga containing in it a cause of change.

Thus प्रहिणोति, प्रहिणुतः, प्रमीणाति, प्रमीणीतः ॥ The root हि belongs to Svâdi class of verbs and takes the vikaraṇa नु technically श्नु ; and the root मी belongs to Kryâdi class which takes the vikaraṇa श्ना ॥ In the sûtra the verbs are shown with the vikaraṇas affixed. Under certain circumstances the forms of the vikaraṇa is changed from नु to नो and ना to नी, but the rule still applies, because the substitute of an अच् or vowel is like the principal. See I. 1. 57.

आनि लोट् ॥ १६ ॥ पदानि ॥ आनि, लोट् ॥

वृत्तिः ॥ उपसर्गादिति वर्तते । आनीत्येतस्य लोडादेशस्योपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्य नकारस्य णकारादेशो भवति ।

16. The न of आनि, the affix of the Imperative, 1st Person, is changed into ण when it follows a letter competent to cause such a change standing in an Upasarga.

The word आनि is the termination of the Imperative. Thus प्रवपाणि, परिवपाणि, प्रयाणि, परियाणि ॥

Why do we say 'the Imperative'? Observe प्रवपानि मांसानि ॥ Here आनि is the neuter plural termination, and the word means प्रकृष्टा वपा येषु, तानि ॥

According to Padamanjari, the employment of the word लोट् in the sûtra is redundant. For without it also आनि would have meant the *Imperative* affix, and not the Neuter termination, on the maxim of अर्थवद् ग्रहणे &c. Moreover in the *noun* प्रवपानि, प्र is not an upasarga at all, on the maxim यत् क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रति गति-उपसर्ग-संज्ञे भवतः ॥

नेर्गदनदपतपदघुमास्यतिहन्तियातिवातिद्रातिप्सातिवपतिवहतिशाम्यतिचिनोतिदेग्धिषु च ॥ १७ ॥ पदानि ॥ नेः, गद्-नद-पत-पद-घु-मा-स्यति-हन्ति-याति-वाति-द्राति-प्साति-वपति-वहति-शाम्यति-चिनोति-देग्धिषु, च ॥

वृत्तिः ॥ निरित्येतस्योपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्य नकारस्य णकारादेशो भवति गद नद पत पद घु मा स्यति हन्ति याति वाति द्राति प्साति वपति वहति शाम्यति चिनोति देग्धि इत्येतेषु परतः ।

17. The ण् is the substitute of न् of the prefix नि, following a cause for such change standing in an upasarga, when these verbs follow, gad 'to speak', nad 'to be happy', pat 'to fall', pad 'to go', the ghu verbs, mâ 'to measure', sho 'to destroy', han 'to kill', yâ 'to go', vâ 'to blow', drâ 'to flee', psâ 'to eat', vap 'to weave', vah 'to bear', śam 'to be tranquil', chi 'to collect', and dih 'to anoint'.

Thus

गदः, प्रणिगदति, परिणिगदति — नदः, प्रणिनदति, परिणिनदति
पतः, प्रणिपतति, परिणिपतति, — पदः, प्रणिपद्यते, परिणिपद्यते
घुः, प्रणिददाति, परिणिददाति, प्रणिदधाति, परिणिदधाति
माङ्, प्रणिमिमीते, परिणिमिमीते — मेङ्, प्रणिमयते, परिणिमयते

Ishti:—By the word मा in the sûtra, both verbs माङ् and मेङ् are to be taken and not the roots मी or मि or मा माने, for they also take the form मा by VI. 1. 50.

स्यति प्रणिष्यति, परिणिष्यति — हन्ति प्रणिहन्ति, परिणिहन्ति
याति प्रणियाति, परिणियाति — वाति प्रणिवाति, परिणिवाति
द्राति प्रणिद्राति, परिणिद्राति — प्साति प्रणिप्साति, परिणिप्साति

The last five roots belong to Adâdi class.

वपति प्रणिवपति, परिणिवपति — वहति प्रणिवहति, परिणिवहति
शाम्यति प्रणिशाम्यति, परिणिशाम्यति (VII. 3. 74)
चिनोति प्रणिचिनोति, परिणिचिनोति — देग्धि प्रणिदेग्धि, परिणिदेग्धि

Ishti:—The above change takes place even when the augment अट् intervenes.. As प्रण्यगदत्, परिण्यगदत् ॥

The roots स्यति &c, are exhibited in their declined form in the sûtra, in order to indicate that the rule does not apply to यङ् लुक् form of these roots (VII. 1. 6).

शेषे विभाषाकखादावषान्तउपदेशे ॥ १८ ॥ पदानि ॥ शेषे, विभाषा, अकखादौ, अषान्ते, उपदेशे ॥

वृत्तिः ॥ नेरिति वर्तते उपसर्गादिति च । अककारखकारादिरषकारान्तश्च उपदेशे यो धातुः शेषस्तस्मिन्परत उपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्य नेर्नकारस्य विभाषा णकार आदेशो भवति ।

18. In the remaining verbs, optionally the न of नि is replaced by ण, when it is preceded by an upasarga competent to cause the change; provided that, in the original enunciation, the verb has not an initial क or ख, nor ends with ष ॥

The words नः and उपसर्गात् are understood in the sûtra. The word शेषे means verbs other than those mentioned last. Thus प्रणिपचति or प्रनिपचति, प्रणिभिनत्ति or प्रनिभिनत्ति ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

Why do we say अकखादौ "not beginning with क or ख"? Observe प्रनिकरोति, प्रनिखादति ॥ Here there is no change.

Why do we say अषान्तः "not ending in ष"? Observe प्रनिपिनष्टि ॥

Why do we say उपदेशे "in original enunciation"? So that the prohibition may apply to forms like प्रनिचकार, प्रनिचखाद, प्रनिपेक्ष्यति (VIII. 2. 41). Here चकार &c, do not begin with क or ख nor does पिष् end with ष् but with क् (VIII. 2. 41) but in the Dhâtupâṭha the verb कृ and खद् begin with क and ख and पिष् ends with ष्, and hence the rule will not apply. So also in प्रणिवेष्टा and प्रणिवेक्ष्यति from the root विश् ॥ Here though the verb now ends with ष by VIII. 2. 36, yet in the original enunciation or Dhâtupâṭha, it ends with श ॥

अनितेः ॥ १९ ॥ पदानि ॥ अनितेः ॥

वृत्तिः ॥ अनितेर्नकारस्योपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्य णकारादेशो भवति ।

19. The न of the verb अन् 'to breathe', is changed into ण, when preceded by an upasarga competent to produce the change.

Thus प्र+अनिति=प्राणिति 'he breathes'. पराणिति ॥ For इट् augment, see VII. 2. 76.

अन्तः ॥ २० ॥ पदानि ॥ अन्तः ॥

वृत्तिः ॥ उपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्यानितेर्नकारस्य पदान्ते वर्तमानस्य णकारादेशो भवति ।

20. The न of अन् is changed into ण, when it is preceded by an upasarga competent to produce the change, provided it occurs at the end of a pada.

As हे प्राण् ! हे पराण् ! ॥ This rule is an exception to VIII. 4. 37 *sub*, by which final न् in a pada is not changed into ण ॥ The word अन्तः in the sûtra is to be understood to be equivalent to पदान्तः, and the rule applies when the word is in the vocative case.

According to some अन्तः is taken to be a part of the last sûtra, and has the meaning of 'proximity'. That is the न is changed to ण, if the र is not separated from the न् by more than one letter. Therefore there is no change in परि+अनिति=पर्यनिति ॥ In this view, another अन्त should be taken for the sake of final न्, in हे प्राण् ॥

According to others the form पर्यणिति is valid, and they do not connect अन्तः with the last sûtra.

The word प्राण् is a क्विप् formed word, and the न् final is not elided in the Vocative Singular because of the prohibition of VIII. 2. 8 ; in every other place, when the न् is padânta, it would be dropped ; and therefore the illustration is given with Vocative singular, which alone satisfies the requirements of this sûtra.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

CSL

उभौ साभ्यासस्य ॥ २१ ॥ पदानि ॥ उभौ, साभ्यासस्य ॥

वृत्तिः ॥ साभ्यासस्यानितेरुपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्योभयोर्नकारयोर्णकार आदेशो भवति ।

21. Both the न s are changed into ण in the reduplicated forms of the verb अन्, when preceded by an upasarga competent to cause the change.

Thus in the Desiderative प्राणिणिषति and Aorist of the Causative प्राणिणत्, and so also पराणिणिषति and पराणिणत् ॥

If the maxim पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने be rot applied here; then we have the following dilemma in, प्रानि + स + ति ॥ Here the affix सन् requires reduplication, and the present sûtra requires ण change of न ॥ The णत्व being asiddha, the reduplication being made first, we have प्राणिनि + स + ति, and then the reduplicate ण intervenes between the cause प्र and the root-न् of नि, and so this न would not be changed to ण ॥ If however the above maxim be applied, we first apply the णत्व rule, as प्राणि + स + ति, and then reduplicate णि; and we get the form प्राणिणिषति even without this sûtra.

If we could get this form by the application of the above maxim, where is the necessity of the present sûtra? The sûtra is necessary in order to indicate that the above maxim is *anitya* or not of universal application. And because it is *anitya*, that the form औजढत् is evolved by reduplicating ढत् (See VIII. 2. 1).

हन्तेरत्पूर्वस्य ॥ २२ ॥ पदानि ॥ हन्तेः,अत्,पूर्वस्य ॥

वृत्तिः ॥ अकारपूर्वस्य हन्तिनकारस्य उपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्य णकार आदेशो भवति ।

22. The न, when preceded by अ, in the root हन्, is changed to ण, when the verb is preceded by a preposition competent to cause the change.

Thus प्रहण्यते, परिहण्यते, प्रहणनम् परिहणनम् ॥

Why do we say अत्पूर्वस्य 'when preceded by अ'? When अ is elided, the change does not take place. As प्रघ्नन्ति, परिघ्नन्ति (VI. 4. 98, and VIII. 3. 54).

Why do we say अत् "perceded by *short* अ"? Observe पर्यघानि and प्रघानि, the Aorist of हन् by the affix चिण् (III. 1. 60) प्रहन् + चिण् = प्रघन् + चिण् (VIII. 3. 54) = प्रघान् + चिण् (VIII. 2. 116) = प्रघानि 'he killed'. Here न being preceded by the long आ is not changed.

वमोर्वा ॥ २३ ॥ पदानि ॥ वमोः, वा ॥

वृत्तिः ॥ वकारमकारयोः परतो हन्तिनकारस्योपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्य वा णकारादेशो भवति ।

23. Optionally when व् or म follow, the न of *han* is changed to ण, when preceded by an upasarga competent to cause the change.

Thus प्रहण्वः, परिहण्वः, or प्रहन्वः and परिहन्वः, प्रहण्मः or प्रहन्मः परिहण्मः or परिहन्मः ॥

This sûtra enjoins an option in certain cases, where it would have been obligatory by the last rule.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GL

अन्तरदेशे ॥ २४ ॥ पदानि ॥ अन्तर्, अदेशे ॥

वृत्तिः ॥ अन्तःशब्दादुत्तरस्य हन्तिनकारस्यात्पूर्वस्य णकारादेशो भवति ।

24. The न preceded by short अ of the root हन् is changed into ण, when the root follows the upasarga अन्तर्, and the word does not mean a country.

Thus अन्तर्हण्यते and अन्तर्हणनं ॥

Why do we say "when not meaning a country अदेश?" Observe अन्तर्हननी देशः ॥

The phrase अत्पूर्वस्य "preceded by short अ" of sûtra 22 *ante*, is to be read into this sûtra also. Observe, अन्तर्घ्नन्ति ॥

Why do we say "*short* अ?" See, अन्तरघानि ॥ The word antar is an upasarga for the purposes of ण change, by the vârtika under I. 4. 65; therefore, it would have caused the ण change by VIII. 4. 22. The present sûtra is made, to show that the change takes place only then, when it does not mean a country.

अयनं च ॥ २५ ॥ पदानि ॥ अयनम्, च ॥

वृत्तिः ॥ अन्तरदेशइति वर्त्तते । अयननकारस्य चान्तः शब्दादुत्तरस्य णकारादेशो भवति ।

25. The न of अयन is changed to ण, when preceded by the word अन्तर्, and the word does not denote a country.

Thus अन्तरयणं शोभनम् ॥ Why do we say "not denoting a country"? Observe अन्तरयना देशः ॥ This ण change would have taken place by VIII. 4. 29, this special sûtra is for अदेश purposes. The word अयन is formed by ल्युट् added to अय् or इण् ॥

छन्दस्यृदवग्रहात् ॥ २६ ॥ पदानि ॥ छन्दसि, ऋत्-अवग्रहात् ॥

वृत्तिः ॥ ऋकारान्तादवग्रहात्पूर्वपदादुत्तरस्य णकारादेशो भवति छन्दसि विषये ।

26. In the Chhandas, न of a second term is changed into ण, when the prior term ends with a short ऋ even when there is an *avagraha* or hiatus between the two terms.

In the Veda, न् becomes ण्, after a ऋ, after which in Padapâṭha, the word appertaining to it is divided. Thus in Pada-pâṭha the words नृमणाः &c, are separated, and are read as नृ, मणाः ॥ The word अवगृह्यते = विच्छिद्य पठ्यते, as in Pada-pâṭha. ऋदवग्रहात् means 'after a short ऋ which is an avagraha'. The ऋ here, of course, means 'a word *ending* in ऋ', because ऋ *alone* cannot be a pûrvapada. The णत्व took place during sanhitâ, and in Pada reading this ण would not have remained, hence this sûtra.

Why have we used the word avagraha in the sûtra? Because we have already said that the word sanhitâ governs all sûtras of this chapter. So the न is changed to ण in the Sanhitâ state in these; and the ण is retained, when

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

in the state of avagraha. The word avagraha in the sûtra indicates the scope of the rule. The न is changed to ण after that ऋ only, which is capable of avagraha, namely that ऋ which stands at the *end* of a *word* (pada), and not that which is in the body of a word. Thus in नृमणाः, पितृयाणम्, the ऋ is capable of avagraha, as it is at the end of a word नृ or पितृ; but when it is not at the end of a word, it can never become avagraha, and will not produce the ण change.

The word पूर्वपदात् is understood here. The word अवग्रह means a hiatus or separation. Thus पितृ याणम्, नृ मणाः ॥ Here ऋ is अवगृह्य ॥ The change of न into ण is effected ordinarily then, when the terms, one containing the cause, and the other न, are in संहिता or conjunction. For the rules of Sandhi and the rules like these can apply only to words in sanhitâ. The present rule is an exception to it, and here, even when the words are not in संहिता, but there is an actual hiatus between the two, the change still takes place. The word संहिता of VIII. 2. 108, exerts regulating influence upto the end of the Book.

नश्च धातुस्थोरुषुभ्यः ॥ २७ ॥ पदानि ॥ नः, च, धातुस्थ, उरु, षुभ्यः ॥

वृत्तिः ॥ नस् इत्येतस्य नकारस्य णकारादेशो भवति धातुस्थान्निमित्तादुत्तरस्योरुशब्दात्षुशब्दाच्च च्छन्दसि विषये ।

27. In the Chhandas, the न of (the Pronoun) नस् is changed into ण, when it comes after a root having a र or ष or after the words उरु and षु (सु) ॥

Thus अग्ने रक्षाणः (Rig VII. 15. 13) 'O Agni! protect us'. शिक्षा णो अस्मिन् (Rig. VII. 32. 26) 'Teach us this'. उरुः—उरुणस्कृधि (Rig. VIII. 75. 11) षु—अभीषुणः सखीनाम्) Rig IV. 31. 3). ऊर्ध्व ऊषुणः ऊतये (Rig. I. 36. 13).

The word नस् is here the pronoun नस्, which is the substitute, in certain cases, of अस्मद् (VIII. 1. 21) and does not mean here the नस् substitute of नासिका॥ In the next sûtra, however, both नस् are taken. धातुस्थ means 'that which exists in a dhâtu', namely र् and ष् when occurring in a root. The word उरु means the word-form उरु; and षु means सुञ्, and is exhibited with ष-change. It does not mean the affix सु of the Locative Plural. Therefore, not here इन्द्रो धता गृहेषु नः ॥ The word रक्षा is the 2rd Person singular, Imperative, the lengthening is by VI. 3. 135. The root शिक्ष् has the sense of दान in the Veda. कृधी is 2nd Person sg. Imperative of कृ (VI. 4. 102), the visarga of नः is changed to स् by VIII. 3. 50. In अभीषु there is lengthening by VI. 3. 134: so also in ऊषुणः &c.

उपसर्गाद्बहुलम् ॥ २८ ॥ पदानि ॥ उपसर्गात्, बहुलम् ॥

वृत्तिः ॥ उपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्य नसो नकारस्य णकारादेशो भवति ।

28. The न of नस् is changed diversely into ण, when it comes after an upasarga having a cause of change.

Thus प्रणः शूद्रः; प्रणसः प्रणो राजा ॥ The change does not sometime take, place, as, प्र नो मुञ्चतम् ॥

By force of the word बहुलम् the rule applies to secular literature also as distinguished from the Chhandas or sacred Vedic text. Thus प्रणसं मुखं ॥ The word छन्दसि does not govern this sûtra.

In प्रणसं मुखम्, the word नस् is the substitute for नासिका and means 'nose'. See V. 4. 119.

This is not the sûtra as given by Pâṇini. His sûtra is उपसर्गाद्नोत्परः "after an Upasarga, the न of नस् when not preceded by or followed by an ओ, is changed into ण्". There being several objections to this rule, the above rule is substituted as an amendment, in the Mahâbhâshya. For ओत्परः may have two meanings:—(1) ओकारात् परः, that which comes after ओ; (2) ओकारः परोऽस्मात् that which is followed by ओ ॥ In both cases, the rule is objectionable. In the first case, the ण change would be required in प्रनो मुञ्चतं; in the second case, there should be no ण change in प्रणोवनिर्देवता ॥ In fact, we find in the Vedas प्रणः as well as प्रनः, so also प्रणो as well as प्रनो ॥ Hence the necessity of this amendment.

कृत्यचः ॥ २९ ॥ पदानि ॥ कृति, अच ॥

वृत्तिः ॥ कृत्स्थो यो नकारो ऽच उत्तरस्योपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्य णकारादेशो भवति ।

वार्त्तिकः ॥ कृत्स्थस्य णत्वे निर्विण्णस्योपसंख्यानं कर्त्तव्यम् ।

29. The न् of a Kṛit affix, preceded by a vowel, is changed into ण, when it follows an upasarga having the cause of change.

The following are the specific Kṛit affixes in which this change takes place :—अन (यु), मान (शानच् &c VII. 2. 82), अनीय, (III. 1. 96) अनि, (III. 3. 111) इनि (णिनि III. 2. 78 &c) and the substitutes of निष्ठा (VIII. 2. 42) ॥

Thus

अनः प्रयाणम्, परिमाणम्, प्रमाणम्, परियाणम् ॥ मानः प्रयायमाणम्, परियायमाणम् ॥

अनीय प्रयाणीयम्, परियाणीयम् ॥ अनि अप्रयाणि, अपरियाणि ॥

इनि प्रयायिन्, प्रयायिणौ, परियायिन्, परियायिणौ

निष्ठादेशः प्रहीणः; परिहीणः, प्रहीणवान् परिहीणवान् ॥ Long ई by VI. 4. 66.

Why do we say अचः 'preceded by a vowel?' Observe प्रभुग्नः, परिभुग्नः the Nishṭhâ of भुज ॥ It is thus formed: भुज् + क्त = भुज् + त = भुज् + न (VII. 2. 45, the root भुज् is read as भुजो कौटिल्ये in the dhatûpâṭha, having an indicatory ओ, thus giving scope to the rule). भुज् + न = भुग् + न (VIII. 2. 30) = भुग्न ॥

Vârt:—The word निर्विण्णः should be enumerated in this place. As निर्विण्णोस्मि खलसंगेन ॥ निर्विण्णोहमत्रवासेन ॥

णेर्विभाषा ॥ ३० ॥ पदानि ॥ णेः, विभाषा ॥

वृत्तिः ॥ ण्यन्ताद्यो विहितः कृत्प्रत्ययः तत्स्थस्य नकारस्योपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्य विभाषा णकारादेशो भवति

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

30. The न् of a Krit-affix ordained after a causative verb (ण्यन्त), is optionally changed to ण्, when it comes after an upasarga having a cause of change.

Thus प्रयापणम् or प्रयापनम्, परियापणम् or परियापनम्, प्रयाप्यमाणम् or प्रयाप्यमानम्, प्रयापणीयम् or प्रयापनीयं, अप्रयापणिः or अप्रयापनिः, प्रयापिणौ or प्रयापिनौ ॥

Why have we used the word विहित 'ordained' in explaining the sûtra? Because the change takes place, even where the कृत् affix does not follow directly after the affix णि; where a third affix such as यक् intervenes. As प्रयाप्यमाणम् ॥ The णेः being in the ablative, under the ordinary rule of interpretation (I. 1. 72), the krit-affix should come immediately after णि.

हलश्चेजुपधात् ॥ ३१ ॥ पदानि ॥ हलः, च, इच्-उपधात् ॥

वृत्तिः ॥ हलादिर्यो धातुरिजुपधस्तस्मात्परो यः कृत्प्रत्ययः तत्स्थस्य नकारस्याच उत्तरस्योपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्य विभाषा णकारादेशो भवति ।

31. A krit-affix, coming after a verb, which begins with a consonant and has a penultimate इच् vowel, changes optionally its न्, which is preceded by a vowel, into ण्, when it comes after an upasarga having a cause of change.

The phrase कृत्यचः is understood here. Thus प्रकोपणम् or प्रकोपनम्, परिकोपणम् or परिकोपनम् ॥

Why do we say हलः 'beginning with a consonant'? Observe प्रेहणम् and प्रोहणम् where the change is obligatory, under VIII. 4. 29. These are from ईह चेष्टायाम् and ऊह वितर्के ॥

Why do we say इजुपधात् 'having a penultimate इच् vowel'? Observe प्रवपणम् and परिवपणम्; no option.

By the rule कृत्यचः the change was obligatory, this rule makes it optional.

The न of the krit-affix must come after a vowel, otherwise there will be no change. See परिभुग्नः

The word हलः in the sûtra should be interpreted as हलादेः, and not as ordinarily "after what ends in हल्" ॥ For an इजुपधा verb implies that it ends with a consonant, and so the employment of the word हलः in the text would have been useless had it meant हलन्तात् ॥

इजादेः सनुमः ॥ ३२ ॥ पदानि ॥ इजादेः, सनुमः ॥

वृत्तिः ॥ इजादेः सनुमो हलन्ताद्धातोर्विहितो यः कृत्तत्स्थस्य नकारस्योपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्य णकारो भवति ।

32. A krit-affix ordained after a verb beginning with an इच् vowel, having the augment नुम् in it, and ending

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

with a consonant, changes its न् into ण, when preceded by an upasarga having in it the cause of change.

The word हलः of the last sûtra is understood here. But contrary to the construction put upon it in the last sûtra, here it means हलन्तात्, by the natural rule of construction as given in I. 1. 72. We must interpret it so here, because it is impossible for an इजादि root to commence with a हल्; while to have done so in the last aphorism would have been redundant.

Thus प्रेङ्खणम्, परेङ्खणम् from इखि गत्यर्थः; the नुम् is added because it is इदित् ॥ प्रेङ्गणम्, परेङ्गणम्, प्रोम्भणम् परोम्भणम् ॥ In उम्भ पूरणे the nasal is part of the root. The rule will not apply to प्रेन्वनम्, because नुम् here means the anusvâra generally (VIII. 4. 2) though the change would have been valid by the general rule, (VIII. 4. 29) this sûtra makes a नियम or restriction. That is, only in the case of इजादि सनुम् verbs the change takes place, not in other सनुम् verbs. Thus प्रमङ्गनम्, परिमङ्गनम् from the root मगि सर्पणे ॥

This rule does not affect rule VIII. 4. 30, relating to ण्यन्त verbs, for those verbs cannot be said to end with a consonant. Moreover, we have used the word विहितः in explaining the sûtra, in order to indicate this fact, that the kṛit-affix must be *ordained* after a consonant-ending verb. In the case of causative verbs, the kṛit-affix is *ordained* after a vowel-ending (णि) verb, and the vowel is elided *after* the adding of the affix. So that *before* the adding of the affix, the verb did not end in a consonant.

वा निंसनिक्षनिन्दाम् ॥ ३३ ॥ पदानि ॥ वा, निंस-निक्ष-निन्दाम् ॥

वृत्तिः ॥ उपसर्गादितिवर्त्तते । निंस निक्ष निन्द इत्येतेषां नकारस्योपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्य वा णकारादेशो भवति ।

33. The न् of निंस निक्ष and निन्द् is changed to ण optionally, when preceded by an upasarga having in it a cause of change.

Thus प्रणिंसनम् or प्रनिंसनम्, प्रणिक्षणम् or प्रनिक्षणम्, प्रणिन्दनम् or प्रनिन्दनम् ॥

These verbs are written with ण in the Dhâtupâṭha, and therefore by rule VIII. 4. 14 ante, the change of न into ण would have been obligatory. The present sûtra makes it optional. The root णिसि means 'to kiss', णिक्षि चुम्बने, and णिदि कुत्सायाम् ॥

न भाभूपूकमिगमिप्यायिवेपाम् ॥ ३४ ॥ पदानि ॥ न, भा-भू-पू-कमि-गमि-प्यायि-वेपाम् ॥

वृत्तिः ॥ भा दीप्तौ भू सत्तायाम् पू पवने कमि कान्तौ गमि गतौ प्यायि वृद्धौ वेप कम्पने इत्येतेषामुपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्य कृत्स्थस्य नकारस्य णकारादेशो न भवति ।

वार्त्तिकम् ॥ ण्यन्तानां भादीनामुपसंख्यानं कर्त्तव्यम् ।

34. The न of a krit-affix is not changed to ण, though preceded by an upasarga having in it a cause of change,

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

when the affix is added to the following verbs: भा 'to shine', भू 'to be', पू 'to purify', कमि 'to be brilliant', गमि 'to go', प्यायि 'to increase', वेप 'to shake'.

This rule is an exception to VIII. 4. 29. Thus :—

भा प्रभानम्, परिभानम् भू प्रभवनम्, परिभवनम् पू प्रपवनम्, परिपवनम् ॥

Ishti:—The verb पूञ् is to be taken and not the verb पूङ् ॥ In the case of the latter the change is obligatory, as, प्रपवणं सोमस्य ॥

कमि प्रकमनम् परिकमनम् ॥ गमि प्रगमनम् परिगमनम् ॥
प्यायि प्रप्यायनम्, परिप्यायनम् ॥ वेप् प्रवेपनम्, परिवेपनम् ॥

Vârt:—The above roots, even when in the Causative, do not change the न of their krit-affix. As प्रभापनम्, परिभापनम् ॥

षात्पदान्तात् ॥ ३५ ॥ पदानि ॥ षात्, पदान्तात् ॥

वृत्तिः ॥ षकारात्पदान्तादुत्तरस्य नकारस्य णकारादेशो न भवति ।

35. After a ष् final in a Pada, the न् is not changed to ण् ॥

Thus निष्पानम्, दुष्पानम् ; the visarga is changed to ष् here by VIII. 3. 41. The rule VIII. 4. 29 is debarred. सर्पिष्पानम् (is a genitive compound contra II. 2. 14). So also यजुष्पानम् (II. 1. 32). The ष is in these two by VIII. 3. 45, and VIII. 4. 10 is debarred.

Why do we say "षात् after a ष्?" Observe निर्णयः ॥

Why do we say पदान्तात् 'final in a Pada'? Observe कुष्णाति, पुष्णाति ॥ The word पदान्त is equivalent to पदे अन्त or Locative Tatpurusha ; and does not mean final of a Pada. Therefore the rule does not apply here. सुसर्पिष्केण (ins. sg.) सुयजुष्केण ॥ Here the क is added by V. 4. 154. शोभनं सर्पिरस्य = सुसर्पिष्क (a Bahuvrihi). The ष is by VIII. 3. 39. Before the affix क, the word सुसर्पिस् is a Pada (I. 4. 17), and thus स (ष्) is final of a Pada: but it is not final of a preceding member *followed* by another Pada. The rule, in fact, applies to compounds, the ष् being final in the first term.

नशेः षान्तस्य ॥ ३६ ॥ पदानि ॥ नशेः, षान्तस्य ॥

वृत्तिः ॥ नशेः षकारान्तस्य णकारादेशो न भवति ।

36. ण् is not the substitute of the verb नश 'to destroy', when ending in ष् ॥

When the श् is changed to ष् in नश्, the न of नश् is not changed. Thus प्रनष्टः, परिनष्टः ॥ The नुम ordained by VII. 1. 60, is elided by VI. 4. 24, and श् changed ष् by VIII. 2. 36.

Why do we say षान्तस्य? Observe प्रणश्यति, परिणश्यति ॥ The word अन्त is taken in order that the prohibition may apply to words like प्रनङ्क्ष्यति, which did end with ष् though the ष has been changed by other rules, and is no longer visible. For here the श् of नश् is changed to ष् by VIII. 2. 36, and then this ष् is changed to क by VIII. 2. 41 ; and the नुम is added by VII. 1. 60.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA · सत्यमेव जयते · संस्कृति मंत्रालय · भारत सरकार

GSL

पदान्तस्य ॥ ३७ ॥ पदानि ॥ पदान्तस्य ॥

वृत्तिः ॥ पदान्तो यो नकारस्तस्य णकारादेशो न भवति ।

37. Of a न final in a Pada, ण is not the substitute.

Thus वृक्षान्, प्लक्षान्, अरीन्, गिरीन् ॥

पदव्यवायेऽपि ॥ ३८ ॥ पदानि ॥ पदव्यवाये, अपि ॥

वृत्तिः ॥ पदेन व्यवायेऽपि सति निमित्तनिमित्तिनोर्नकारस्य णकारादेशो न भवति ।

वार्त्तिकम् ॥ पदव्यवाये ऽतद्धितइति वक्तव्यम् ।

38. The न् is not changed to ण् when a Pada intervenes between the cause of the change and the word containing the न ॥

The word पदव्यवाय is a compound meaning पदेन व्यवाय 'separated by a Pada'. Thus माषकुम्भवापेन, चतुरङ्गयोगेन, प्रावनद्धम्, पर्यवनद्धम्, प्रगान्नयामः, परिगान्नयामः ॥ Here the Padas कुम्भ, अङ्ग, अव &c, intervening, the change does not take place.

Vârt:—It should be stated when there is separation by a Pada, except in a Taddhita. Prohibition does not apply to words like आर्द्रगोमयेण, शुष्कगोमयेण ॥ Here गो takes the affix मयट् by IV. 3. 145, and the word गो is a Pada by I. 4. 17, and it intervenes between मय and the first word. The author of Mahâbhâshya however does not approve of this Vârtika. According to him the word पदव्यवाय means पदे व्यवाय ॥

क्षुभ्नादिषु च ॥ ३९ ॥ पदानि ॥ क्षुभ्नादिषु, च ॥

वृत्तिः ॥ क्षुभ्ना इत्येवमादिषु शब्देषु नकारस्य णकारादेशो न भवति ।

39. The ण is not the substitute of न् in the words kshubhna &c.

The 'not' of sûtra 34 is to be read into this. Thus क्षुभ्नाति, so also in क्षुभ्नीतः, क्षुभ्नन्ति, the substitutes of श्ना being like the principal I. 1. 57.

So नृनमनः where the change was called for by VIII. 4. 3, and VIII. 4. 26.

नन्दिन्, नन्दन and नगर when second members in a compound, denoting a name, as, हरिनन्दी, हरिनन्दनः, गिरिनगरः ॥

The word नृत् when taking the Intensive affix यङ्, as, नरीनृत्यते ॥

तृप्नु, तृप्नोति also belongs to this class. नर्तन, गहन, नन्दन, निवेश, निवास, अग्नि and अनूप when used as second terms in a compound. As, परिनर्त्तनम्, परिगहनम्, which required change by VIII. 4. 3. So परिनन्दनम् contrary to VIII. 4. 14. शरनिवेशः, शरनिवास, शराग्निः, दर्भानूपः ॥ All these are Names.

After the word आचार्य there is no change, as, आचार्यभोगीनः, आचार्यानी ॥

इरिका, तिमिर, समीर, कुबेर and हरि and कर्मर followed by वन do not cause change in the न of वन when the compound is a Name. This is an आकृतिगणः ॥

1 क्षुभ्ना (क्षुभ्नाति), 2 नृनमन; 3 नन्दिन्, 4 नन्दन, 5 नगर, एतान्युत्तरपदानि संज्ञायां प्रयोजनानि, 6 हरिनन्दी, 7 हरिनन्दनः, 8 गिरिनगरम्; 9 नृतिर्यङि प्रयोजयति, नरीनृत्यते; 10 नर्तन, 11 गहन,

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

12 नन्दन, 13 निवेश, 14 निवास, 15 अग्नि, 16 अनूप, एतान्युत्तरपदानि प्र योजयन्ति, 17 परिनर्तनम्, 18 परिगहनम, 19 परिनन्दनम्, 20 शरनिवेशः, 21 शरनिवासः, 22 शराग्निः, 23 दर्भानूपः, 24 आचार्याद्णत्वं च आचार्यभोगीनः (आचार्यानी). क्षुभ्ना, 25 तृप्नु, नृनमन, 26 नरनगर, नन्दन- यङ् नृती, 27 गिरिनदी, 28 गृहनमन, निवेश, निवास, अग्नि, अनूप, आचार्यभोगीन, 29 चतुर्हायन, 30 इरिकादीनि वनोत्तरपदानि संज्ञायाम्। इरिका, तिमिर, समीर, कुबेर, हरि कर्मार. आकृतिगण.

स्तोः श्चुना श्चुः ॥ ४० ॥ पदानि ॥ स्तोः, श्चुना, श्चुः ॥

वृत्तिः ॥ शकारचवर्गाभ्यां सन्निपाते शकारचवर्गादेशौ भवतः ।

40. The letters स and the dentals when coming in contact with श and the palatals, are changed to श and palatals respectively.

The rule of यथासंख्य does not apply here with regard to first part स्तोः श्चुना ॥ The स in contact with श is changed to श but it is also so changed when in contact with letters of च class. Similarly letters of त class coming in contact with श or a letter of च class, are changed to च class. The rule of यथासंख्यं, however, applies to the substitutes, namely स is changed to श, and तु to चु ॥

1st. स in contact with शः as, वृक्षस् + शेते = वृक्षश्शेते, so also प्लक्षश्शेते ॥

2nd. स in contact with चुः—as, वृक्षस् + चिनोति = वृक्षश्चिनोति, प्लक्षश्चिनोति, वृक्षश्छादयति, प्लक्षश्छादयति ॥

3rd. तु with शः—अग्निचित् + शेते = अग्निचिच्छेते, so सोमसुच्छेते ॥

4th. तु with चुः—अग्निचित् + चिनोति = अग्निचिच् चिनोति, so also सोमसुच्चिनोति, अग्निचिच्छादयति, अग्निचिज्जयति, अग्निचिञ् झकारम्, सोमसुच्छादयति, सोमसुज्जयति, सोमसुञ्झकारम्, अग्निचिञ्ञकारः, सोमसुञ्ञकारः ॥ Similarly मस्ज् gives मज्जति, the स is changed to द् by झलांजश् झशि VIII. 4. 53, and then this द् is changed to a palatal i. e. to ज् here; and द् obtained by जश् rule is not considered asiddha here. See VIII. 2. 3. So also from भ्रस्ज we have भृज्जति ॥

5th. चकार followed by नकारः as, यज + न (III. 3. 90) = यज + ञ् = यज्ञः, याच् + न = याच्ञा ॥ In fact the instrumental case श्चुना shows that the mere contact of स and तु with श and चु is enough to induce the change, whether स्तु is followed by श्चु, or श्चु be followed by स्तु ॥ Other examples of mere contact are :—

5th.(a) स followed by चु is changed into शः as, भ्रस्ज् + ति = भृस्ज् + श + ति (III. 1. 77, VI. 1. 16) = भृस्ज + ति = भृश्ज् + ति = (VIII. 4. 53) = भृज्जति ॥ Similarly मस्ज forms मज्जति, व्रश्च forms वृश्चति ॥

The aphorism शात् (VIII. 4. 44) which prohibits the change of तु into चु when following the letter श, indicates by implication that the rule of mutual correspondence according to the order of enumeration (I. 3. 10) does not hold good here.

Had the sûtra been स्तोः श्चोः श्चुः i. e. instead of instrumental, had there been the locative case, then the rule would not have applied to cases covered by the fifth clause.

ष्टुना ष्टुः ॥ ४१ ॥ पदानि ॥ ष्टुना, ष्टुः ॥

वृत्तिः ॥ सकारतवर्गयोः षकारटवर्गाभ्यां संनिपाते षकारटवर्गावादेशौ भवतः ।

41. The letters स् and dentals in contact with ष् and cerebrals, are changed into ष and cerebrals respectively.

The word स्तो: is to be read into the sûtra. Here also there is absence of mutual correspondence according to the order of enumeration.

(1) स with ष as, वृक्षस् + षण्डे = वृक्षष्षण्डे; प्लक्षष्षण्डे ॥

(2) स with टु, as, वृक्षस + टीकते = वृक्षट्टीकते, वृक्षष्ठकारः, प्लक्षट्टीकते and प्लक्षष्ठकारः ॥

(3) तु with ष as पेष् + ता = पेष्टा, पेष्टुम्, पेष्टव्यम्, कृषीट्, कृषीष्ठाः (Atmane, Aorist 2nd per dual).

(4) तु with टु, as, अग्निचित् + टीकते = अग्निचिट्टीकते, सोमसुट्टीकते, अग्निचिड्डकारः, अग्निचिड् डीनः, अग्निचिड्ढौकते, अग्निचिण्णकार, सोमसुड्डकारः, सोमसुड्डीनः, सोमसुड्ढौकते, सोमसुण् णकारः ॥

The root अतृद अतिक्रमणहिंसयोः, and अदृड अभियोगे, are read in the Dhâtupâṭha with तृ and दृ penultimate, in order that when the affix क्विप् is added to them, the final द and ड being elided by संयोगान्त rule, the derivatives will be अत् and अद् ending in त् and द् ॥ Another reason is that the sûtra VI. I. 3, should apply to their reduplicate. In these roots the त and द are changed, as अट्टति and अड्डति ॥

न पदान्ताट्टोरनाम् ॥ ४२ ॥ पदानि ॥ न, पदान्तात्, टोः, अनाम् ॥

वृत्तिः ॥ पदान्ताट्टवर्गादुत्तरस्य स्तोः ष्टुत्वं न भवति नामित्येतद्वर्जयित्वा ।

वार्त्तिकम् ॥ अनाम्नवतिनगरीणामिति वक्तव्यम् ।

42. After टु final in a Pada, the change of a dental (स्तु) to a cerebral (ष्टु), does not take place, except in the case of the affix नाम् ॥

Thus श्वलिट् + साये = श्वलिट्साये, मधुलिट्साये, श्वलिट्तरति, मधुलिट्तरति ॥

Why do we say पदान्तात् 'final in a Pada'? Observe ईड् + ते = ईड् + टे = ईड्टे ॥

Why do we say टोः 'after टु'? Observe सर्पिष् + तमस् = सर्पिष्टमम् ॥

Why do we say अनाम् 'except in the case of the affix nâm'? Observe षड् + नाम् = षण्णाम् ॥ This exception is very inadequate. Hence the following

Vârt:—It should be stated rather that नवति and नगरी as well as नाम् are not prevented from undergoing the cerebral change. As, षण्णाम् 'of six', षण्णवतिः ninety-six, and षण्णगरी 'six cities'.

तोः षि ॥ ४३ ॥ पदानि ॥ तोः, षि ॥

वृत्तिः ॥ तवर्गस्य षकारे यदुक्तं तन्न भवति ।

43. In the room of तु there is not a cerebral substitute, when ष follows.

The word न is to be read into the aphorism. As, अग्निचित् + षण्डे = अग्निचित्षण्डे ॥ भवान्षण्डे, महान्षण्डे ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GL

शात् ॥ ४४ ॥ पदानि ॥ शात् ॥

वृत्तिः ॥ शकारादुत्तरस्य तवर्गस्य यदुक्तं तन्न भवति ।

44. In the room of तु there is not a palatal substitute, when श precedes.

The words न and तोः are understood here. This is an exception to VIII. 4. 40. Thus, प्रच्छ + न (III. 3. 90) = प्रश् + न (VI. 4. 19) = प्रश्नः, विश्नः &c.

यरोनुनासिकेनुनासिको वा ॥ ४५ ॥ पदानि ॥ यरः, अनुनासिके, अनुनासिकः, वा ॥

वृत्तिः ॥ यरः पदान्तस्यानुनासिके परतो वानुनासिकादेशो भवति ।

वार्त्तिकम् ॥ यरोनुनासिके प्रत्यये भाषायां नित्यवचनं कर्त्तव्यम् ।

45. In the room of a यर letter (every consonant except ह final) in a Pada, when a Nasal follows, there is optionally a Nasal substitute.

The word पदान्त is understood here. Thus वाक् + नयति = वाग्नयति or वाङ्नयति, अग्निचिद्नयति or अग्निचिन्नयति, त्रिष्टुब्नयति or त्रिष्टुम्नयति, श्वलिण्नयति or श्वलिड्नयति ॥

Why do we say 'final in a Pada'? Observe, वेद् + मि = वेद्मि ॥ Here there is no option. So also क्षुभ्नाति ॥

Vârt :—When it is a pratyaya or affix that follows, the nasalisation is obligatory in the secular language. Thus वाक् + मात्रम् = वाङ्मात्रम्, कियन्मात्रम् ॥ It is, however, only before the affixes मय and मात्र that the change is obligatory, and not before every affix beginning with a nasal.

अचो रहाभ्यां द्वे ॥ ४६ ॥ पदानि ॥ अचः, रहाभ्यां, द्वे ॥

वृत्तिः ॥ अच उत्तरौ यौ रेफहकारौ ताभ्यामुत्तरस्य यरो द्वे भवतः ।

46. There is reduplication of यर्, i. e. all the consonants except ह्, after the letters र् and ह् following a vowel.

The word यर् of last sûtra is understood here. According to others, the वा is also understood, and this is an optional rule. Thus अर्क्कः, मर्क्कः, ब्रह्म्मा, अपह्न्नुते ॥

Why do we say अचः 'following a vowel'? Observe ह्नुते, ह्मलयति ॥

अनचि च ॥ ४७ ॥ पदानि ॥ अन्, अचि, च ॥

वृत्तिः ॥ अच उत्तरस्य यरो द्वे भवतो ऽनचि परतः ।

वार्त्तिकम् ॥ यणो मयो द्वे भवत इति वक्तव्यम् ।

वा० ॥ शरः खयो द्वे भवत इति वक्तव्यम् । वा० ॥ अवसाने च यरो द्वे भवतः इति वक्तव्यम् ।

47. When a vowel does not follow, there is reduplication of यर् (all the consonants except ह्), after a vowel.

The words अचः and यरः are understood here.

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

Thus दधि + अत्र = दध्य् + अत्र (VI. 1. 77) = दध्ध्य् + अत्र दद्ध्य् + अत्र (VIII. 4. 53) = दद्ध्यत्र, so also मद्ध्वत्र ॥

Why do we say अचः "after a vowel?" Observe स्मितम्, सातम् ॥

Vârt:—यणो मयो द्वे भवतः ॥ This Vârtika may be interpreted in two ways. First taking यणः as ablative and मयः as genitive. "The letters of the pratyâhâra मय् are reduplicated after यण् letters." उल्क्का, वाल्म्मीकः ॥ Secondly taking यणः as genitive, and मयः as ablative. "The letters यण् are reduplicated after मय् letters". As दध्य्यत्र, मध्व्वत्र ॥

Vârt:—शरः खयो द्वे भवतः ॥ This is also similarly explained in two ways. 1st "There is reduplication of खय् letters, after a sibilant for शर् letters". as स्थ्थाल, स्थ्थात. Secondly. 'There is reduplication of a sibilant (शर् letters), after खय् letters, ss, वत्स्सरः, अप्स्सराः ॥

Vârt:—अवसाने च यरो द्वे भवतः ॥ There is reduplication of यर् when a Pause ensues. As वाक्क्, त्वक्क्, षट्ट्, तत्त् &c.

These reduplications are curiosities, rather than practicalities.

नादिन्याक्रोशे पुत्रस्य ॥ ४८ ॥ पदानि ॥ न, आदिनी, आक्रोशे, पुत्रस्य ॥

वृत्तिः ॥ आदिनी परत आक्रोशे गम्यमाने पुत्रशब्दस्य न द्वे भवतः ।

वार्त्तिकम् ॥ तत्परे चेति वक्तव्यम् । वा० ॥ वा हतजग्धपरइति वक्तव्यम् ।

वा० ॥ चयो द्वितीयाः शरि पौष्करसादेः ।

48. There is not reduplication of the letters of 'putra', when the word âdinî follows, the sense being that of reviling or cursing.

This debars the reduplication required by the last sûtra. Thus पुत्रादिनी त्वमसि पापे "O sinful one! thou art eater of thy own son". Here the word पुत्रादिनी is used simply as an abusive epithet. But when a fact is described, and the word is not used as an abuse or आक्रोश, the reduplication takes place. Thus पुत्त्रादिनी व्याघ्री 'a kind of tigress, that eats up her young ones'. = शिशुमारी व्याघ्री ॥

Vârt:—So also when पुत्र is followed by पुत्रादिनी ॥ As पुत्र पुत्रादिनी त्वमसि पापे ॥ So also पुत्रपौत्रादिनी ॥

Vârt:—Optionally so when the words हत and जग्ध follow. As पुत्रहती or पुत्त्रहती, पुत्रजग्धी or पुत्त्रजग्धी ॥

Vârt:—According to the option of Âchârya Paushkarasâdi, the letters of चय् pratyâhâra are replaced by the second letters of their class, when followed by a sibilant (a letter of शर् pratyâhâra).

As वत्सः becomes वथ्सः अक्षरम् becomes अख्षरम् and अप्सरा becomes अफ्सरा ॥

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

शरोऽचि ॥ ४९ ॥ पदानि ॥ शरः, अचि ॥

वृत्तिः ॥ शरोऽचि परतो न द्वे भवतः ।

49. There are not two in the room of a sibilant (शर्), when a vowel follows.

The word न is to be read into the sûtra. This debars the application of rule 46 *ante*. Thus कर्षति, वर्षति, आकर्षः, अक्षदर्शः ॥

Why do we say अचि 'when a vowel follows? Observe दर्श्यते ॥

त्रिप्रभृतिषु शाकटायनस्य ॥ ५० ॥ पदानि ॥ त्रिप्रभृतिषु, शाकटायनस्य ॥

वृत्तिः ॥ त्रिप्रभृतिषु वर्णेषु संयुक्तेषु शाकटायनस्याचार्यस्य मतेन न भवति ।

50. According to the option of Śâkaṭâyana, the doubling does not take place when the conjunct consonants are three or more in number.

As इन्द्रः, चन्द्रः, उष्ट्रः, राष्ट्रम्, भ्राष्ट्रम् ॥

सर्वत्र शाकल्यस्य ॥ ५१ ॥ पदानि ॥ सर्वत्र, शाकल्यस्य ॥

वृत्तिः ॥ शाकल्याचार्यस्य मतेन सर्वत्र द्विर्वचनं न भवति ।

51. According to the opinion of Śâkalya, there is reduplication no where.

As अर्कः, मर्कः, ब्रह्मा, अपह्नुते ॥

दीर्घादाचार्याणाम् ॥ ५२ ॥ पदानि ॥ दीर्घात्, आचार्य्याणाम् ॥

वृत्तिः ॥ दीर्घादुत्तरस्याचार्याणां मतेन न भवति ।

52. According to the opinion of all Teachers, there is no doubling after a long vowel.

As दात्रम्, पात्रम्, मूत्रम्, सूत्रम् ॥

झलां जश्झशि ॥ ५३ ॥ पदानि ॥ झलाम्, जश्, झशि ॥

वृत्तिः ॥ झलां स्थाने जशादेशो भवति झशि परतः ।

53. In the room of झल् letters, there is substitution of जश् letters, when झश् letters follow.

A mute letter is changed to a sonant non-aspirate mute, when a sonant mute follows it.

This is the well-known rule of softening the hard letters. Thus लभ् + ता = लब्धा, so also लब्धुम्, लब्धव्यम् ; दोग्धा, दोग्धुम्, दोग्धव्यम् ; बोद्धा, बोद्धुम्, बोद्धव्यम् ॥

Why do we say झशि, 'when a jhaś follows'? Observe दत्तः, दत्थः, दध्मः ॥

अभ्यासे चर्च्च ॥ ५४ ॥ पदानि ॥ अभ्यासे, चर्, च ॥

वृत्तिः ॥ अभ्यासे वर्त्तमानानां झलां चरादेशो भवति चकाराज्जश्च ।

54. The चर् is also the substitute of झल् letters occuring in a reduplicate syllable, as well as जश् ॥

In a reduplicate syllable, a sonant non-aspirate (जश्) as well as a surd non aspirate (चर्) is the substitute of a Mute letter. By applying the rule of

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

'nearest in place (I. 1. 50), we find that sonant non-aspirate (जश्) is the substitute of all sonants; and is the substitute of all surds. In other words all aspirate letters become non-aspirate. The word जश् has been drawn into the sûtra by the word च 'also'.

Thus चिखनिषति ॥ Here सन् (Desiderative), is added to the root खन्, the ख is changed to छ by VII. 4. 62, and this aspirate छ is now changed to non-aspirate by the present sûtra. चिच्छिषति, टिठकारयिषति, तिष्ठासति, पिफकारयिषति, बुभूषति, जिघत्सति, डुढौकिषते ॥

If there is चर् (non-aspirate surd) in the original, it will remain of course unchanged. As, चिचीषति, टिटीकिषते, तितनिषति ॥

The original जश् also remains unchanged. Thus जिजनिषति, बुबुधे, ददौ, डिड्ये ॥ Or to be more accurate a चर् is replaced by a चर् and a जश् by a जश् letter.

खरि च ॥ ५५ ॥ पदानि ॥ खरि, च ॥

वृत्तिः ॥ खरि च परतो झलां चरादेशो भवति ।

55. In the room of झल्, there is the substitute चर्, when खर् follows.

A sonant non-aspirate mute is the substitute of a mute, when a surd mute or a sibilant follows. The words झलां and चरः are supplied from the last sûtra. Thus भेद्+ता=भेत्ता, भेत्तुम्, भेत्तव्यम्; युयुध्+सते=युयुत्सते; आरिप्सते, आलिप्सते from रभ् and लभ्, the इस् is added by VII. 4. 54, in the room of अ of रभ् and लभ्, and we have रिभ्स् and लिभ्स् then the first स is elided by VIII. 2. 29.

वावसाने ॥ ५६ ॥ पदानि ॥ वा, अवसाने ॥

वृत्तिः ॥ झलां चरिति वर्त्तते । अवसाने वर्त्तमानानां झलां वा चरादेशो भवति ।

56. The चर् is optionally the substitute of a झल् that occurs in a Pause.

The words झलां चर् is understood in the sûtra. A sonant or a surd non-aspirate may stand as final in a Pause: but not an aspirate consonant. By VIII. 2. 39, a non-aspirate sonant can only stand in a final position. This ordains that a non-aspirate surd may also stand as the final, when there is Pause. Thus वाक् or वाग्, त्वक् or त्वग्, श्वलिट् or श्वलिड्, त्रिष्टुप् or त्रिष्टुब् ॥

अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः ॥ ५७ ॥ पदानि ॥ अणः, अप्रगृह्यस्य, अनुनासिकः ॥

वृत्तिः ॥ अणः अप्रगृह्यसंज्ञस्यावसाने वर्त्तमाने वानुनासिकादेशो भवति ।

57. The anunâsika is optionally the substitute of an अण् vowel which occurs in a Pause, and is not a Pragrihya.

अ, इ and उ, short and long, may, when final in a Pause, be pronounced as nasals, provided that they are not Pragrihya (I. 1. 11 &c.) The अण् here

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GL

is a Pratyâhâra with the first ण् ॥ Thus दधिँ or दधि, मधुँ or मधु, कुमारीँ or कुमारी ॥

Why do we say 'of an अण् vowel?" Observe, कर्तृ, हर्तृ ॥

Why do we say 'which is not a pragṛihya'? Observe अग्नी, वायू which are pragṛihya by I. 1. 11.

अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः ॥ ५८ ॥ पदानि ॥ अनुस्वारस्य, ययि, परसवर्णः ॥

वृत्तिः ॥ अनुस्वारस्य ययि परतः परसवर्ण आदेशो भवति ।

58. In the room of anusvâra, when यय् follows, a letter homogeneous with the latter is substituted.

Thus शङ्किता, शङ्कितुम्, शङ्कितव्यम्, उञ्छिता, कुण्डिता, नन्दिता, कम्पिता &c. These are from roots शकि शङ्कायाम्, उछि उञ्छे, कुडि दाहे, टुनदि समृद्धौ, कपि चलने ॥ Here नुम् is is added because they are इदित्, and this न् becomes anusvâra by VIII. 3. 24, and this anusvâra is changed to ङ् when followed by a guttural क् &c, to ञ् when followed by a palatal च &c, and so on to ण्, न् and म् ॥

Why do we say when यय् follows'? Observe आक्रंस्यते, आचिक्रंस्यते ॥

In कुर्वन्ति, वृषन्ति, the न is not changed into ण, though required by VIII. 4. 2. Because the णत्व is asiddha, and therefore by the prior rule VIII. 3. 24, the न is first changed into anusvâra (VIII. 2. 1). That anusvâra is again changed into न by the present rule, न being homogeneous with त ॥ This change again being असिद्ध as if it had never taken place (VIII. 2. 1), the ण is never substituted for न ॥

वा पदान्तस्य ॥ ५९ ॥ पदानि ॥ वा, पदान्तस्य ॥

वृत्तिः ॥ पदान्तस्यानुस्वारस्य ययि परतो वा परसवर्णादेशो भवति ।

59. In the room of anusvâra final in a Pada, the substitution of a letter homogeneous with the latter is optional.

Thus तं कथं चित्रपक्षं डयमानं नभःस्थं पुरुषोऽवधीत् or तङ्कथञ्चित्रपक्षण्डयमानन्नभःस्थम्पुरुषोऽवधीत् ॥

तोर्लि ॥ ६० ॥ पदानि ॥ तोः, लि ॥

वृत्तिः ॥ तवर्गस्य लकारे परतः परसवर्णादेशो भवति ।

60. In the room of तु (a dental) when the letter ल follows, one homogeneous with the latter is substituted.

Thus अग्निचित् + लुनाति = अग्निचिल्लुनाति, सोमसुल्लुनाति ; भवान् + लुनाति = भवाँल्लुनाति, महाँल्लुनाति ॥ Here त has been changed to pure ल, while the dento-nasal न् is changed to a nasal लँ ॥

उदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्य ॥ ६१ ॥ पदानि ॥ उदः, स्था स्तम्भोः, पूर्वस्य ॥

वृत्तिः ॥ उद उत्तरयोः स्था स्तम्भ इत्येतयोः पूर्वसवर्णादेशो भवति ।

वार्त्तिकम् ॥ उदः पूर्वसवर्णत्वे स्कन्देश्छन्दस्युपसंख्यानम् । वा० ॥ रोगे चेति वक्तव्यम् ।

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA · सत्यमेव जयते · संस्कृति मंत्रालय · भारत सरकार

GSL

61. After उद्, in the room of the स of sthâ and stambha, the substitute is a letter belonging to the class of the prior (i. e. a dental is substituted for this स) ॥

As उद् + स्थाता = उद् + थ्थाता = उद् + थाता (VIII. 4. 65) = उत् + थाता (VIII. 4. 55) = उत्थाता, उत्थातुम्, उत्थातव्यम् ॥ So also with स्तम्भ्, as, उत्तम्भिता, उत्तम्भितुम् &c. (See I. 1. 67 and 54).

Why do we say of स्था and स्तम्भ? Compare उत्स्नात ॥

Vârt:—In the Vedas, the above substitution takes place in the case of स्कन्द् preceded by उद् ॥ As, अग्ने दूरमुत्कन्दः ॥

Vârt:—So also when it means a disease. As उत्कन्दको नाम रोगः ॥ Or this form may have been derived from the root कन्द्, and not स्कन्द् ॥

झयो होऽन्यतरस्याम् ॥ ६२ ॥ पदानि ॥ झयः, हः, अन्यतरस्याम् ॥

वृत्तिः ॥ झय उत्तरस्य हकारस्य पूर्वसवर्णादेशो भवति अन्यतरस्याम् ।

62. In the room of the letter ह, after (a sonant Mute) there is optionally a letter homogeneous with the prior.

The pratyâhâra झय् includes *all* Mutes. But practically sonant Mutes are only taken here.

As वाक् + हसति = वाग्घसति or वाग् हसति, श्वलिड् ढसति or हसति, अग्निचिद् धसति or हसति, त्रिष्टुब् भसति or हसति, सोमसुद् धसति or सोमसुद् हसति ॥

Why do we say झयः 'after a sonant Mute?' Observe प्राङ् हसति, भवान् हसति ॥

शश्छोऽटि ॥ ६३ ॥ पदानि ॥ शः, छः, अटि ॥

वृत्तिः ॥ झय इति वर्त्तते । अन्यतरस्यामिति च । झय उत्तरस्य शकारस्याटि परतश्छकारादेशो भवति अन्यतरस्याम् ।

वार्त्तिकम् ॥ छत्वममीति वक्तव्यम् ।

63. In the room of श preceded by a surd Mute, there is optionally the letter छ when a vowel or य, व or र follows such श ॥

Though झय् means all Mutes, the rule, however, applies to surd mutes. The words झय् and अन्यतरस्यां are to be read into the sûtra. Thus वाक् + शेते = वाक्छेते or °शेते ॥ अग्निचिच्छेते or अग्निचित् शेते, श्वलिट् शेते or छेते, त्रिष्टुप्छेते or शेते ॥

Vârt:—It should rather be stated when a letter of अम् pratyâhâra follows. The sûtra only gives अट् letters, the vârtika adds the letters ल, and the nasals. Thus तत् श्लोकेन = तच्छ्लोकेन, तच्छ्मश्रुणा ॥

हलो यमां यमि लोपः ॥ ६४ ॥ पदानि ॥ हलः, यमाम्, यमि, लोपः ॥

वृत्तिः ॥ हल उत्तरेषां यमां यमि परतो लोपो भवति अन्यतरस्याम् ।

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GL

64. After a consonant, the following semi-vowel or a nasal is elided optionally, when the same letters follow it.

The word अन्यतरस्याम् should be read into the sûtra. Thus शय्य्या or शय्या, the middle य् being elided. In शय्या there are two यs, one of the affix क्यप् (III. 3. 99); and the second of अयङ् (VII. 4. 22), and the third arises by doubling (VIII. 4. 47). आदित्य्य (formed by doubling य by the Vârtika under 47 *ante*), or आदित्य 'son of Aditi' In आदित्य्य there are two यs, one of ण्य (IV. 1. 85), and the second arises by doubling.

Similarly आदित्य देवता अस्य स्थाली पाकस्य=आदित्य्यः ॥ Then by VIII. 4. 47, there is a third य, as आदित्य्य्य ॥ Here also we may elide the one middle य or both the middle य's. Thus आदित्यः or आदित्य्यः ॥

Why do we say हलः 'preceded by a consonant'? Observe अम्नम् when न् is preceded by a *vowel.*

Why do we say यमाम् "of यम् letters"? Observe अग्निः, अर्ध्यम् (V. 4. 25) where घ is not a यम् ॥

Why do we say यमि "when यम् follows"? Observe शार्ङ्गम् here ङ् is not followed by a यम् ॥

झरो झरि सवर्णे ॥ ६५ ॥ पदानि ॥ झरः, झरि, सवर्णे ॥

वृत्तिः ॥ हल उत्तरस्य झरो झरि सवर्णे परतो लोपो भवति अन्यतरस्याम् ।

65. A Mute or Sibilant (झर्) preceded by a consonant and followed by a homogeneous mute or sibilant, is optionally elided.

The word हलः is understood. Thus प्रत्त्तम्, अवत्त्तम् have three त, namely, one त substituted for आ by VII. 4. 47, the second त resulting from the change of द् to त by चर्त्व change, the third त is that of the affix. A fourth arises by doubling (VIII. 4. 47) of these four, one or two middle ones may be dropped. मरुत्त्त्त here are four तs. A fifth may be added by doubling, and by this rule, one, two or three of them may be elided. मरुत्+दा+क्त=मरुत्+दत्+त (VII. 4. 47) the word मरुत् being treated as an Upasarga (I. 4. 59, vârt)=मरुत्त्त ॥

Why do we say झरः 'of a jhar'? Compare शार्ङ्गम्, here ङ् which is not a झर् is not elided, though it is follwed by a झर् letter. Why do we say झरि 'followed by a jhar'? See प्रियपञ्च्नः ॥ This is a Bahuvṛihi compound=प्रियाः पञ्चास्य ॥ The word प्रिय stands first in the compound under II. 2. 35. (*vârt*). The full word is प्रियापञ्चन्, the अ is elided by VI. 4. 134, and we have प्रियपञ्च्न ; and then this न् becomes a palatal ञ ॥ Here च् is preceded by a हल् letter, and itself is a झर्, and is followed by a homogeneous

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GSL

letter ञ्, but as ञ् is not झर्, the च् is not elided. The elided अ is not considered sthânivat, and so च is considered to be *immediately* followed by ञ् ॥

Why do we say सवर्णे 'when a homogeneous jhar follows'? Observe तर्प्तुं, तर्प्तम् &c, where प् and त् are not homogeneous.

By using the word सवर्णे, the rule of mutual correspondence (I. 3. 10) is avoided. Had the rule been झरो झरि the rule of mutual correspondence according to order of enumeration would have applied, and the forms शिण्ढि पिण्ढि could not have been evolved by the elision of ड before ढ ॥ For the evolution of these forms see the commentary under I. 1. 58. These are the Imperative 2nd Person Singular of शिष् and पिष् ॥ The अ of श्नम् is elided by VI. 4. 111: the हि is changed to धि by VI. 4. 101, the ष् is changed to ड् by VIII. 4. 53, the न् of श्नम् is changed to anusvâra by VIII. 3. 24; this anusvâra is again changed to ण् by VIII. 4. 58; the ध is changed to ढ, and by the present rule, the preceding ड् is elided before this ढ ॥

उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः ॥ ६६ ॥ पदानि ॥ उदत्तात्, अनुदात्तस्य, स्वरितः ॥

वृत्तिः ॥ उदात्तादुत्तरस्यानुदात्तस्य स्वरितादेशो भवति ।

66. The Svarita is the substitute of an Anudâtta vowel which follows an Udâtta vowel.

Thus अग्निम् + ईळे = अग्निमीळे ॥ Here ई which was अनुदात्त by rule VIII. 1. 28, becomes svarita by the present rule, as it comes after the udâtta इ of agni.

So also गार्ग्यः, वात्स्यः ॥ Here यञ् is added by IV. 1. 105, and being ञित् the words are first acute. The final is anudâtta, which becomes svarita. So also पचति and पठति, the शप् and तिप् are anudâtta, the root is accented, the अ of शप् becomes svarita.

The rule VI. 1. 158, does not change this svarita into an Anudâtta, because for the purposes of that rule, the present rule is असिद्ध, or as if it had not taken place (VIII. 2. 1). Therefore both the udâtta and the svarita accent are heard.

नोदात्तस्वरितोदयमगार्ग्यकाश्यपगालवानाम् ॥ ६७ ॥ पदानि ॥ न, उदात्त-स्वरित-उदयम्, अ-गार्ग्य-काश्यप-गालवानाम् ॥

वृत्तिः ॥ उदात्तोदयस्य स्वरितोदयस्य चानुदात्तस्य स्वरितो न भवति अगार्ग्यकाश्यपगालवानामाचार्याणां मतेन ॥ उदात्तोदयः = उदात्तपरः ।

67 All prohibit the above substitution of svarita, except the Âchâryâs Gârgya, Kâśyapa and Gâlava; when an udâtta or a svarita follows the anudâtta.

This debars the preceding rule. That anudâtta which is *followed* by an Udâtta is उदात्तोदयः or उदात्तपरः ॥ The word उदय means पर in the terminology of ancient Grammarians. That anudâtta which is *followed* by a svarita is called स्वरितोदयः ॥ These are Bahuvrihi compounds. Thus उदात्तोदय—गार्ग्य

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

GL

स्तैत्रं, वैस्त्व्य स्तैत्रं ॥ The word तैत्र is first acute by नित् accent, before this udâtta, the य of these words does not become svarita. So with स्वरितोदय:—गाँग्र्यः कुं. वात्स्युः कुं ॥ The word कु is svarita being formed by the तित् affix भत् (V. 3. 12); before this svarita the preceding य does not become svarita.

Why do we say "except in the opinion of Gârgya, Kâśyapa and Gâlava"? Observe गार्ग्यः कुं, गार्ग्यस्तत्र ॥ According to their opinion, the svarita change does take place.

The employment of the longer word उदय instead of the shorter word पर is for the sake of auspiciousness, for the Book has approached the end. The very utterance of the word उदय is auspicious. All sacred works commence with an auspicious word, have an auspicious word in the middle, and end with an auspicious word. Thus Pâṇini commences his sûtra with the auspicious word वृद्धिः 'increase' (in Sûtra I. 1. 1): has the word शिव 'the well-wisher' in the middle (IV. 4. 143), and उदय at the end.

The mention of the names of those several Âchâryas is for the sake of showing respect (pujârtham).

अ अ इति ॥ ६८ ॥ पदानि ॥ अ, अ, इति ॥

वृत्तिः ॥ एकोऽत्र विवृतो ऽपरः संवृतस्तत्र विवृतस्य संवृतः क्रियते । अकारो विवृतः संवृतो भवति ।

68. The अ which was considered to be open (विवृत) in all the preceding operations of this Grammar, is now made contracted (संवृत) ॥

The first अ is here विवृत or open; the second is संवृत or contracted. The open अ is now changed to contracted अ ॥ "In actual use the organ in the enunciation of the short अ is *contracted*; but it is considered to be *open* only, as in the case of the other vowels, when the vowel अ is in the state of taking part in some operation of Grammar. The reason for this is, that if the short अ were held to differ from the long आ in this respect, the *homogeneousness* mentioned in I. 1. 9, would not be found to exist between them, and the operation of the rules depending upon that homogeneousness would be debarred. In order to restore the short अ to its natural rights, thus infringed throughout the Ashṭâdhyâyi, Pâṇini with oracular brevity in his closing aphorism gives the injunction अ अ; which is interpreted to signify—Let short अ be held to have its organ of utterance contracted, now that we have reached the end of the work in which it was necessary to regard it as being otherwise". (Dr. Ballantyne).

Thus वृक्षः, दक्षः ॥ In this Grammar, the अ is regarded open or vivṛita, when operations are performed with it: but in actual pronunciation it is contracted. The long आ and the pluta आ ३ are not meant to be included here in the open short अ; therefore those two are not contracted by this rule. Only

MINISTRY OF CULTURE · GOVERNMENT OF INDIA

CSL

the *short* अ consisting of *one* mâtra, with *its* various modifications is to be taken here. In other words the *six* shorts अ are only taken here, namely अँ, अ, अं, अँ, अँ, अँ ॥ For these six short open अs, there are substituted six contracted corresponding अ's See I. 1. 9.

॥ शुभं भवतु ॥

10. 10. 98.

Printed by Freeman & Co., Ld., at the Tara Printing Works, Benares.

KB